

Menging maakt verschil

Hoe bewoners buurt- en wijkverandering ervaren en waarderen ondanks en dankzij herstructurering

Ouwehand, André

DOI

[10.7480/abe.2018.8](https://doi.org/10.7480/abe.2018.8)

Publication date

2018

Document Version

Final published version

Citation (APA)

Ouwehand, A. (2018). *Menging maakt verschil: Hoe bewoners buurt- en wijkverandering ervaren en waarderen ondanks en dankzij herstructurering*. [Delft University of Technology]. A+BE | Architecture and the Built Environment. <https://doi.org/10.7480/abe.2018.8>

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

A+B+

Architecture
and the
Built environment

#08
2018

Menging maakt verschil

Hoe bewoners buurt- en wijkverandering ervaren en waarderen
ondanks en dankzij herstructurering

André Ouwehand

Menging maakt verschil

Hoe bewoners buurt- en wijkverandering ervaren en waarderen ondanks en dankzij herstructurering

André Ouwehand

*Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde,
OTB – Onderzoek voor de gebouwde omgeving*

abe.tudelft.nl

Design: Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Fotografie: © André Ouwehand, tenzij anders vermeld

ISBN 978-94-6366-039-6

ISSN 2212-3202

© 2018 André Ouwehand

Menging maakt verschil

Hoe bewoners buurt- en wijkverandering ervaren en waarderen
ondanks en dankzij herstructurering

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus, prof.dr. ir. T.H.J.J. van der Hagen,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op
maandag 11 juni 2018 om 15.00 uur

door

Andreas Lodewijk OUWEHAND
Bouwkundig ingenieur, Technische Hogeschool Delft
geboren te Rijswijk

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren.

Samenstelling promotiecommissie bestaat uit:

Rector magnificus,	voorzitter
Prof. dr. P.J. Boelhouwer,	TU Delft, promotor
Prof. dr. W.G.J. Duyvendak,	Universiteit van Amsterdam, promotor

Onafhankelijke leden:

Prof. dr. ir. M.G. Elsinga	Technische Universiteit Delft
Prof. dr. G.B.M. Engbersen	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. dr. ir. P.H. Meurs	Technische Universiteit Delft
Prof. ir. A. Reijndorp	Universiteit van Amsterdam
Dr. G.S. Bolt	Universiteit Utrecht

Dit onderzoek kwam deels tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma Corpovenista (2003-2008), waarin is samengewerkt door een achttal grote woningcorporaties (de Alliantie, de Key, Kristal, Staedion, Vestia, Woonbron, de Woonplaats en Ymere), Aedes (de vereniging van woningcorporaties), Onderzoeksinstituut OTB Technische Universiteit Delft en onderzoeksgroepen van de Universiteiten van Utrecht en Amsterdam. Corpovenista was onderdeel van het wetenschappelijk programma binnen het Habiforum-kennisontwikkelingsprogramma 'Vernieuwend Ruimtegebruik', gefinancierd vanuit Bsik, het kenniseconomieprogramma van de Rijksoverheid, en uit bijdragen van publieke en private partijen.

Voorwoord

Bouwkunde en Volkshuisvesting

Al in de eerste jaren van mijn studie Bouwkunde, aan wat toen nog de Technische Hogeschool Delft heette, bleek dat ontwerp niet mijn sterkste kant was. Maar architectuur, de gebouwde omgeving en daarmee samenhangende maatschappelijke processen hadden wel mijn grote belangstelling. Na projecten over de woonomgeving en sociale woningbouw, koos ik in 1972 voor de net opgezette studierichting Volkshuisvesting en een jaarproject over stadsvernieuwing. Via een stage en freelancewerk kwam ik terecht in de Rotterdamse stadsvernieuwing in Crooswijk, waarop ik ook in mei 1976 afstudeerde met een onderzoek naar de betrokkenheid van een buurtcomité bij de bouw van 37 woningen. In mijn werk als bewonersondersteuner in Rotterdam, bij het Landelijk Ombudsteam Stadsvernieuwing (LOS) en vervolgens weer in Rotterdam, kon ik mijn passie voor de volkshuisvesting en mijn maatschappelijk engagement uitstekend combineren. En dat was ook het geval bij de overstap naar de Dienst Volkshuisvesting en dienst Stedebouw en Volkshuisvesting. Naast het werk nam ik deel aan de Werkgroep 5x5 en de Stichting Van na de Oorlog.

Sociaal en fysiek

Volkshuisvesting, stedelijke vernieuwing en de betrokkenheid van bewoners daarbij bleven de velden waar ik ook bij het OTB op actief was, met als een van mijn eerste opdrachten de evaluatie van de eerste fase stedelijke vernieuwing in de Bijlmermeer. Samen met Gerben Helleman en Reinout Kleinhans evalueerde ik daarna de herstructureringsaanpak in vier wijken, leidend tot de publicatie *Sloop en opbouw van de wijk. Herstructurering als sociale interventie* (2001). Op verzoek van het Ministerie van VROM verkenden we in 2001 vanuit het OTB samen met het Verwey-Jonker Instituut de samenhang tussen fysiek en sociaal, wat uiteindelijk resulteerde in de *Leidraad sociale wijkvisie* die ik samen met Kees Fortuin schreef (Fortuin & Ouwehand 2003). In dezelfde periode publiceerden Hilje van der Horst, Reinout Kleinhans en ik als resultaat van onze verkenning van het sociale wijkbeeld in Holy-Zuidoost *Wij en zij. Een Vlaardingse wijk in verandering* (2002).

De aanpak van naoorlogse wijken, een voorstudie

In 2002 nam Hugo Priemus binnen het OTB het initiatief om een groot onderzoeksprogramma op te zetten om een aanvraag te kunnen indienen voor rijkssubsidie op basis van het Besluit Subsidies Investerings Kennisinstructuur (Bsik). Ik schreef een onderzoeksvoorstel waarbinnen ik promotieonderzoek zou kunnen doen. We zochten en vonden medefinanciering voor een groot aantal deelprojecten bij een consortium van woningcorporaties en Aedes: het onderzoeksprogramma Corpovenista. In 2003 startten we met een aantal (voor)onderzoeken, waaronder mijn project *De ontwikkeling van aangepakte wijken in de tijd*. Met dit onderzoek wilde ik zicht krijgen op het duurzaam functioneren van geherstructureerde naoorlogse wijken en de effectiviteit van de aanpak tot dan toe. De term 'duurzaam' was breed gedefinieerd en omvatte ook sociale duurzaamheid: in samenspraak met opdrachtgevers en gebruikers. Het maakte ook deel uit van het programma Duurzame Stedelijke Vernieuwing van het NIDO (Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling). Met het onderzoek wilde ik voortbouwen op onderzoek dat in de jaren negentig geëntameerd was over de veranderingen in de aanpak van de naoorlogse wijken door de Stichting Van na de Oorlog

(Te Velde 1996; Kok & Van Veldhuizen 1997; Agricola, et al. 1997). Mijn voornemen was om zes wijken te onderzoeken die in de jaren negentig al herstructurering hadden ondergaan. Ik wilde die wijken vier jaar blijven volgen en daar mogelijk nog andere wijken tussentijds aan toevoegen, gekoppeld aan enkele verdiepende thematische studies.

In mei 2004 presenteerde ik samen met Suzanne Davis het eindrapport met als titel: *Operatie geslaagd, vervolgingreep noodzakelijk*. Het meest prangende resultaat van het vooronderzoek was dat de vernieuwing van delen van de wijk weliswaar positief werd gewaardeerd door bewoners, maar de gelijktijdige instroom van allochtone bewoners in de bestaande voorraad de waardering van de wijk in zijn totaliteit negatief beïnvloedde.

De waardering van buurt- en wijkverandering

Na de snelle start van het onderzoek in 2003-2004, kregen in de daaropvolgende jaren andere werkzaamheden echter sterk de overhand. Het idee om het aantal wijken nog uit te breiden heb ik verlaten. Ik besloot me te concentreren op de waardering van de buurt- en wijkverandering door de verschillende groepen bewoners. In deze periode veranderde de onderzoeksgroep Stedelijke Vernieuwing en Wonen (SVW) waar ik in werkte en die ik lange tijd ook coördineerde, van samenstelling. Een verandering die ook samenhang met het sterkere accent binnen het hele OTB op meer langdurig academisch onderzoek en minder op kortetermijncontractonderzoek. Dat droeg ook bij aan een sterke accentverschuiving binnen mijn promotieonderzoek, waarbij ik mijn oude opzet achter mij liet en het vooronderzoek vooral heb gebruikt als aanleiding voor de inhoudelijke vraagstelling van het uiteindelijke promotieonderzoek en één van de wijken uit de voorstudie, Zuidwijk, als casus heb gekozen.

In 2008 ben ik in feite met een nieuwe opzet van mijn promotieonderzoek begonnen, met Jan Willem Duyvendak vanaf dat moment als tweede promotor naast Peter Boelhouwer en heb in dat jaar uitgebreid veldwerk gedaan, samen met Eva Bosch (en in de eerste weken ook nog Mariska van der Sluis). We hebben bewoners breed geïnterviewd over hoe zij de buurt- en wijkverandering hebben ervaren en waarden, waarbij zowel de effecten van de instroom van nieuwe bewoners in de wijk als van de ingrepen aan de orde kwamen. Het leverde veel materiaal op waarvan de verwerking de daaropvolgende jaren buitengewoon omvattend bleek. In de jaren tot 2012 maakte ik maar moeizaam vorderingen onder andere door veel andere werkzaamheden. Pas vanaf 2013 kon ik substantieel meer tijd aan mijn promotie wijden.

Nu ligt het eindresultaat op tafel. Ik verontschuldig me op voorhand bij de lezer voor de veelomvattendheid wat betreft het aantal onderwerpen en pagina's van het proefschrift. Ik wilde me niet beperken tot een deelfacet van de buurtverandering en recht doen aan de grote verscheidenheid aan bewoners en hun opvattingen. Ik heb drie hoofdstukken besteed aan de grotere context van de buurtverandering in Zuidwijk. Als eerste is dat een kort hoofdstuk over de ontwikkelingen in het rijksbeleid ten aanzien van de naoorlogse wijken vanaf de Tweede Wereldoorlog tot nu toe. Ik heb een uitgebreid hoofdstuk gewijd aan de totstandkoming van Zuidwijk als paradepaard en testcase van de vaak verguisde *wijkgedachte* en tenslotte een hoofdstuk aan de ontwikkeling van de wijk sindsdien. Ik besteed daar uitgebreid aandacht aan omdat ik van mening ben dat in veel onderzoek naar buurtverandering de invloed van deze aspecten te weinig aandacht krijgt en analyses plaatsvinden op basis van grote databestanden waarbij er nauwelijks verband wordt gelegd met de stedelijke context. Al met al is het een onderzoek geworden waarin veel aspecten aan de orde komen die mij mijn hele leven al bezighouden.

Dank

In dit voorwoord wil ik een aantal mensen bedanken voor hun bijdrage aan dit onderzoek. Allereerst wil ik mijn twee promotoren bedanken die me van nauwgezet commentaar hebben voorzien tijdens dit lange proces en hun geduld niet hebben verloren. Peter Boelhouwer dank ik voor de steun en ruimte die hij mij geboden heeft, ook en juist in de lastige periode voor mij tijdens dit promotieonderzoek. Ik dank Jan Willem Duyvendak voor zijn onbaatzuchtige bereidwilligheid om als tweede promotor op te willen treden en voor de kritische en steeds weer inspirerende gesprekken die we over de concepthoofdstukken hebben gevoerd. Ik dank Gideon Bolt, Marja Elsinga, Godfried Engbersen, Paul Meurs en Arnold Reijndorp die zich bereid hebben verklaard om als onafhankelijke leden aan de promotiecommissie deel te nemen en mij van oppositie te voorzien, niet wetende hoe omvangrijk mijn proefschrift was.

Ik dank de bewoners van Zuidwijk die in 2008 hun tijd ter beschikking stelden om ons te woord te staan en ons allervriendelijkst bij hen thuis hebben ontvangen. Ik dank de Bewoners Organisatie Zuidwijk en de bij hen aangesloten buurtorganisaties die bereid waren om hun medewerking te verlenen aan ons onderzoek. Woningcorporatie Vestia heeft in alle fases van het onderzoek tijd beschikbaar gesteld en me van informatie voorzien. In de fase van het vooronderzoek waren dat Johan Jongasma en Karin Schrederhof en tijdens het veldwerk en daarna waren dat Johan Jongasma, Jaap Koole, Wim Wilbers, Hugo 't Hart en Ellen Wedema, allen hartelijk dank!

In al die jaren is er een grote groep mensen geweest, in en buiten het OTB, waarmee ik zeer prettig heb samengewerkt en die commentaar hebben gegeven op onderzoeksvorstellen, -resultaten en -presentaties. Mijn OTB-collega's zorgden voor een werksfeer waarin ik me thuis voelde met een kritisch academische debat over boeken en artikelen, maar ook een biertje, eten, muziek en film op zijn tijd. Dat geldt als eerste voor een lange reeks collega's uit de sectie Stedelijke Vernieuwing en Wonen waarvan ik tot maart 2013 deel uitmaakte. Ik noem de belangrijkste: Anne Haars, Christien Klaufus, Eva Bosch, Frank Wassenberg, Gelske van Daalen, Gerben Helleman, Gwen van Eijk, Helen Kruythoff, Hilje van der Horst, Jeanet Kullberg, Leeke Reinders, Marco van der Land, Mariska van der Sluis, Reinout Kleinhans, Reynt Sluis, Saskia Bincken, Suzanne Davis, Talja Blokland, Ton van der Pennen en Wenda Doff.

Twee SVW-collega's uit die lange reeks wil ik nog speciaal noemen. Suzanne Davis heeft me ontzettend geholpen bij het vooronderzoek, wat mede door haar inzet vrolijk en voortvarend verliep, dank daarvoor! Bij het veldwerk voor mijn promotieonderzoek heeft Eva Bosch een hele grote bijdrage geleverd. Ze heeft veel van de interviews gedaan en hielp me met het verwerken en coderen daarvan. Ze was daarnaast een kritisch maar ook prettig klankbord. Heel veel dank daarvoor!

Vanaf 2013 boden mijn collega's van Stedelijke en Regionale Ontwikkeling een warme en welkome omgeving en de broodnodige afleiding van het soms eenzame promotiewerk: Antoine Peris, Arie Romein, Bas Waterhout, Christa Hubers, Dena Kasraian Moghaddam, Dominic Stead, Dorina Pojani, Duco de Vos, Ekki Kreutzberger, Erik Louw, Evert Meijers, Jan Jacob Trip, Jaume Massip Tressera, Kees Maat, Marjolein Spaans, Marloes Hoogerbrugge, Paul van de Coevering, Rob Konings, Rodrigo Ordonhas Viseu Cardoso en Wil Zonneveld, dank daarvoor!

Ik dank Piet Burger van OBI van de gemeente Rotterdam voor het ter beschikking stellen van statistische gegevens en het steeds weer aanvullen van die reeks met nog een jaar en Gideon Bolt en Hanneke Posthumus voor het mogen raadplegen van hun Dataset Verhuisstromen. Ik dank Dirk Dubbeling voor zijn tekstcorrectie, het secretariaat voor ondersteuning gedurende het gehele onderzoek en tijdens de voorbereiding van de promotie. Dank aan Véro Crickx voor haar bijdrage, geduld en bemoediging bij de layout van het proefschrift.

Veel familieleden, vrienden, buren en kennissen hebben mij in de lange promotietijd met regelmaat gevraagd naar de stand van zaken. Ze toonden betrokkenheid, vroegen soms voorzichtig of ze er wel naar mochten vragen en toonden hun geduld en begrip als ik bijvoorbeeld eens niet mee deed met het bespreken van het volgende boek in de leesclub, of als ik de jaarlijkse wandelvakantie met vrienden wat strak wilde plannen. Dank voor jullie steun en begrip: binnenkort heb ik weer overal tijd voor! Ik dank mijn twee paranimfen, Gert Jan te Velde en Tjeerd Wessel voor hun steun en hulp om er een mooie dag van te maken en voor alle voorpret.

Bovenal dank ik natuurlijk Dit, de vrouw van mijn leven. Je hebt de afgelopen jaren nog weleens in moeten schikken bij het plannen van een vakantie en andere zaken en de pieken en dalen van het promotiewerk van dichtbij meegemaakt. Ik dank je voor je onvoorwaardelijke steun, bemoediging en het vertrouwen dat het uiteindelijk allemaal wel goed zou komen.

André Ouwehand
Mei 2018

Inhoudsopgave

Lijst van tabellen 14

Lijst van figuren 15

1 Naoorlogse wijken in verandering, een inleiding 17

1.1 Buurtverandering en woonwaardering 19

1.2 De gemengde wijk als ideaal 22

1.3 De 'in beton gegoten verzorgingsstaat' in het neoliberale tijdsgewricht 27

1.4 Allochtoon en autochtoon 30

1.5 Onderzoeksvragen, opzet en aanpak 40

1.6 Leeswijzer 44

2 Rijksbeleid voor de naoorlogse wijken 47

2.1 Inleiding 47

2.2 1945-1974: Woningnood, bouwen, staatsregulering 47

2.3 1974-1991: Bouwkwaliteit, probleemcomplexen, rijkssubsidie 49

2.4 1991-1997: Wijkvernieuwing, verzelfstandiging corporaties 52

2.5 1997-2010: Rijksprogramma, herdifferentiatie, sociale stijging 55

2.6 2010-heden: Economische crisis, einde wijkaanpak, heroriëntatie 57

2.7 Dynamiek en continuïteit in het beleid 60

3 Zuidwijk: paradepaard en testcase van de wijkgedachte 63

3.1 Inleiding 63

3.2 De stad der toekomst, de toekomst der stad 65

3.3	Achtergronden en inspiratie	77
3.4	De moeizame realisatie van Zuidwijk	95
3.5	Aandacht voor en debat over de wijkgedachte	110
3.6	Tot slot	120
4	Zuidwijk, vijftig jaar ontwikkeling	125
4.1	Een gewone naoorlogse wijk	125
4.2	De grote ingreep: stedelijke vernieuwing	130
4.3	Beeld 2008	136
4.4	Drie buurten nader in beeld	143
4.4.1	Velden	144
4.4.2	Kampen	147
4.4.3	Burgen	150
5	De bewoners in beeld	153
5.1	Diversiteit van de bewoners	153
5.2	Levenswijze en leefstijl in het stadsonderzoek	154
5.3	Toepassing van de begrippen leefstijl en levenswijze in dit onderzoek	159
5.4	Clustering van geïnterviewden op basis van levenswijzen	161
5.5	De levenswijze van de clusters nader in beeld	167
5.5.1	A – Gepensioneerde autochtone bewoners	167
5.5.2	B – Werkende autochtone babyboomers	176
5.5.3	C – Jongere autochtone gezinnen	181
5.5.4	D – Oudere allochtone huishoudens	188
5.5.5	E – Middenklasse allochtone huishoudens	193
5.5.6	F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen	200
5.6	Verschillen en overeenkomsten in levenswijze van de clusters	207

6	Buurtgebruik en alledaagse contacten	213
6.1	Een tussenstap	213
6.2	Buurt, wijk en gemeenschap	213
6.3	Het buurtgebruik	219
6.4	Contacten in de buurt	231
6.4.1	A – Gepensioneerde autochtone bewoners	235
6.4.2	B – Werkende autochtone babyboomers	242
6.4.3	C – Jongere autochtone gezinnen	244
6.4.4	D – Oudere allochtone bewoners	247
6.4.5	E – Middenklasse allochtone gezinnen	249
6.4.6	F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen	252
6.4.7	Contacten: overeenkomsten, verschillen en de invloed van ruimtelijke condities	254
7	De waardering van de veranderende buurt en wijk	259
7.1	Inleiding	259
7.2	Waardering van de woning en directe woonomgeving	262
7.2.1	A – Gepensioneerde autochtone bewoners	262
7.2.2	B – Werkende autochtone babyboomers	266
7.2.3	C – Jongere autochtone gezinnen	269
7.2.4	D – Oudere allochtone bewoners	273
7.2.5	E – Middenklasse allochtone gezinnen	274
7.2.6	F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen	277
7.2.7	Overeenkomsten en verschillen over woning en directe woonomgeving	279
7.3	Waardering van de buurt en wijk	282
7.3.1	A – Gepensioneerde autochtone bewoners	282
7.3.2	B – Werkende autochtone babyboomers	289
7.3.3	C – Jongere autochtone gezinnen	294
7.3.4	D – Oudere allochtone huishoudens	300
7.3.5	E – Middenklasse allochtone gezinnen	302
7.3.6	F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen	307
7.3.7	Overeenkomsten en verschillen over buurt en wijk	312
7.4	Thuis voelen in buurt en wijk	316
7.4.1	Thuis voelen in buurt en wijk, de clusters op een rij	318
7.4.2	Overeenkomsten en verschillen in thuis voelen	328

7.5	Reputatie van buurt en wijk	331
7.5.1	De reputatie van buurt en wijk: de clusters op een rij	334
7.5.2	Overeenkomsten en verschillen over reputatie van buurt en wijk	345
7.6	Tot slot	349
8	Instroom in de sociale huur	351
8.1	Inleiding	351
8.2	Perceptie van de verandering	358
8.2.1	Instroom in de bestaande woningvoorraad	358
8.2.2	Menging en concentraties	363
8.2.3	Leefbaarheid	369
8.3	Houding en gedrag	374
8.3.1	Houding als gevolg van de ervaren toegenomen diversiteit	376
8.3.2	Ervaren discriminatie	386
8.3.3	Invloed op het eigen gedrag	388
8.4	Instroom en het beleid	394
8.4.1	Woonruimteverdeling	394
8.4.2	Huurbeleid	400
8.5	Tot slot	401
9	Sloop-nieuwbouw	405
9.1	Inleiding	405
9.2	De waardering van sloop-nieuwbouw	405
9.2.1	Effecten van de aangekondigde sloop op de leefbaarheid	407
9.2.2	De fysieke kwaliteit van de herstructurering	409
9.2.3	De samenstelling van de woningvoorraad en de bevolking	412
9.2.4	De leefbaarheid	419
9.3	De toekomst van de wijk	422
9.3.1	Bekendheid met en zekerheid over de toekomstplannen	422
9.3.2	Vertrouwen in de toekomst van buurt en wijk	425

9.4	Wensen voor de wijkvernieuwing	431
9.5	Tot slot	438
10	De gemengde wijk als praktijk: bevindingen, conclusies en implicaties	439
10.1	Inleiding: idee en praktijk	439
10.2	Bevindingen	440
10.2.1	Diversiteit van de bewoners	440
10.2.2	Buurtgebruik en alledaagse contacten	443
10.2.3	De waardering van de veranderde en veranderende buurt en wijk	445
10.2.4	Instroom in de bestaande sociale huurwoningen	450
10.2.5	De betekenis van sloop-nieuwbouw	453
10.3	Conclusies	454
10.3.1	De diversiteit van de bewoners: verschillen in waardering van buurt en wijk	455
10.3.2	Allochtoon en autochtoon: diversiteit in de wijk	456
10.3.3	De gemengde wijk	460
10.3.4	Buurt- en wijkverandering	463
10.4	Impact voor beleid en onderzoek	464
10.4.1	Conclusies en aanbevelingen voor het beleid	464
10.4.2	Conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek	469
11	Epiloog	471
11.1	Wijkvernieuwing Zuidwijk 2008-2017	472
11.2	Bevolkingssamenstelling 2008-2017	478
11.3	Reflectie	481
	Literatuur	483
Appendix A	‘Operatie geslaagd, vervolgingreep noodzakelijk’	501
Appendix B	Itemlijst interviews	507
Appendix C	Overzicht geïnterviewden en verantwoording	513
	Summary	523
	Curriculum Vitae André Ouwehand	541

Lijst van tabellen

- 3.1 Kenmerken diverse plannen/programma's Zuidwijk 99
- 4.1 Woningvoorraad naar type Zuidwijk 1995-2008 (%) 137
- 4.2 Woningvoorraad naar eigendom Zuidwijk 1995-2008 (%) 137
- 4.3 Gemiddelde WOZ-waarde van huur- en koopwoningen Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1995-2008 (€) 137
- 4.4 Leeftijdsopbouw Zuidwijk 1992-2008 (%) 138
- 4.5 Verblijfsduur op adres Zuidwijk 2000-2008 (%) 138
- 4.6 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1992-2008 (%) 139
- 4.7 Gestandaardiseerd huishoudensinkomen Zuidwijk, Charlois, Rotterdam en Nederland 2003-2008 (€ x1.000)* 141
- 4.8 Verdeling huishoudensinkomens Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008 (%) 142
- 4.9 Belangrijkste inkomensbron huishoudens Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008 (%) 142
- 4.10 Bevolking, uitkering SoZaWe en werkzoekenden zonder werk naar etniciteit in Zuidwijk 2008 (%) 143
- 4.11 Leeftijdsopbouw Velden-Noord en Velden-Zuid 1992-2008 (%) 146
- 5.1 Kenmerken van autochtone en allochtone respondenten 162
- 5.2 Kenmerken van de clusters 165
- 5.3 Woningtypen per cluster 166
- 5.4 Kenmerken geïnterviewden cluster A 168
- 5.5 Kenmerken geïnterviewden cluster B 177
- 5.6 Kenmerken geïnterviewden cluster C 182
- 5.7 Kenmerken geïnterviewden cluster D 189
- 5.8 Kenmerken geïnterviewden cluster E 194
- 5.9 Kenmerken geïnterviewden cluster F 201
- 5.10 Woonduur in woning en wijk van de clusters 208
- 6.1 Enkele kenmerken van geïnterviewden die relevant zijn voor het buurtgebruik 220
- 6.2 Verdeling van de geïnterviewden naar levenswijze over de woningtypen 234
- 7.1 Verdeling van de geïnterviewden naar buurt en woningtype 261
- 11.1 Leeftijdsopbouw Zuidwijk 2008-2017 (%) 479
- 11.2 Verblijfsduur op adres Zuidwijk 2008-2017 (%) 479
- 11.3 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008-2017 (%) 479
- 11.4 Gestandaardiseerd huishoudensinkomen Zuidwijk, Charlois, Rotterdam 2008-2011 (€ x1.000)* 481

Lijst van figuren

- 1.1 Samenvattend model voor wijkverandering, naar Temkin & Rohe (1996) 21
- 1.2 Uitwerking analysekader 23
- 1.3 Zuidwijk 43
 - 3.1 Boekomslag De stad der toekomst, de toekomst der stad 65
 - 3.2 Schema van de geleding van de stad van de architectengroep Opbouw 70
 - 3.3 Schema's van de geleding van de stad volgens de wijkgedachte 70
 - 3.4 Kaart van 'Zuidwijk' 77
 - 3.5 Details maquette 'Zuidwijk' 78
 - 3.6 Plankaart uit Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam 84
 - 3.7 Het bouwblok voor de volkswoningbouw 85
 - 3.8 Toepassing in suburbane situatie met lage kosten (l) en rehabilitatiegebied met vijf superblokken (r)* 88
 - 3.9 Radburn, New Jersey, studie van twee 'superblokken' en detail met scheiding voetganger en auto 89
- 3.10 Maquette bijgestelde plan voor Zuidwijk, Van Tijen & Maaskant i.s.m. Stadsontwikkeling 1948/1949 97
 - 3.11 De buurten genummerd 98
 - 3.12 Kaart bodemgesteldheid 98
 - 3.13 Het uiteindelijke plan 99
 - 3.14 Duplexwoningen voor de Horsten, gesplitst (l) en samengevoegd (r) 101
 - 3.15 Triplexwoningen voor de Kampen, gesplitst als 3 woningen (l) en samengevoegd tot 2 woningen (r) 101
 - 3.16 Grote eengezinswoning 102
 - 3.17 Tweekamerwoningen 102
 - 3.18 Ingebruikneming en sleuteloverhandiging in de Kampen 1953 103
 - 3.19 Eengezinswoningen aan het Schoonveld 1960 105
 - 3.20 Zuidwijk aan de rand van Rotterdam 107
 - 3.21 Voorzijde 'Wij en de wijkgedachte' 110
 - 4.1 Eigendomssituatie Zuidwijk 1989 127
 - 4.2 Woningtypen Zuidwijk 1989 127
 - 4.3 Sloop in de Horsten 132
 - 4.4 Plankaart wijkvisie Zuidwijk 1992 133
 - 4.5 Sloopplanning en woongarantie Zuidwijk anno 2008 135
 - 4.6 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1992-2008 (%) 139
 - 4.7 Aandeel diverse groepen allochtone bewoners Zuidwijk 1992-2008 (%) 139
 - 4.8 Ontwikkeling aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de buurten van Zuidwijk en totaal 1992-2008 (%) 140
 - 4.9 Etniciteit Zuidwijk per subbuurt in 2008 (%) 141
 - 4.10 Aantal inwoners Kampen, Velden en Burgen 1992-2008 144
 - 4.11 Plattegrond van de Velden 145
 - 4.12 Plan voor vernieuwing van de Velden en de Lo's uit 2007 145
 - 4.13 Aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de Velden-Noord en -Zuid en Zuidwijk 1992-2008 (%) 146
 - 4.14 Foto-impressie van de Velden 147
 - 4.15 Plattegrond van de Kampen 148
 - 4.16 Foto-impressie van de Kampen 149
 - 4.17 Plattegrond van de Burgen 150
 - 4.18 Aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de Burgen-Noord en -Zuid en Zuidwijk 1992-2008 (%) 151
 - 4.19 Foto-impressie van de Burgen 152
 - 5.1 Leefstijlruimte volgens Bourdieu: beroepsgroepen, levenswijzekenmerken en leefstijlkenmerken 157
 - 5.2 Kinderen in de Burgen 166
 - 6.1 Markt aan de Asterlo 221
 - 6.2 Groen in het Zuiderpark (boven) en aan de zuidzijde bij de Boekenrode (beneden) 228
 - 6.3 Rationaliteit van handelingsoriëntaties en instrumentaliteit versus sociabiliteit van relaties 232
 - 6.4 De Slinge en de viskraam 239
 - 6.5 Aandenken aan Opzoomeren in de Kampen en Mensen maken de Stad in de Burgen 252

6.6	Roze Kampen	257
7.1	Verlies aan decorum: ramen dichtgemaakt met kranten en lappen	269
7.2	Te slopen maisonnetwoningen aan het Brekelsveld	274
7.3	Openstaande deuren in het portiek	281
7.4	Overlast door nieuwbouw en renovatie	291
7.5	Nieuwbouw in de Burgen	302
7.6	Controle in de Roze Kampen	309
7.7	Door herstructurering is het aanzien van de Horsten sterk gestege	338
7.8	Zuidwijk als groene tuinstad	349
8.1	Instroom allochtone bewoners	361
8.2	Kinderen	364
8.3	Orde, rust en reinheid	398
9.1	Vervuiling en verwaarlozing bij naderende sloop	408
9.2	De nieuwbouw	411
9.3	Sloop gevolgd door nieuwbouw van sociale huurwoningen aan het Bornerveld	418
9.4	De Hoge Kampen (links) en de in 1989 gerenoveerde flats in de Horsten (rechts)	432
10.1	Bestaande sociale huurwoningen naast nieuwe koopwoningen in de Burgen	462
10.2	De Wereld op Zuid	468
11.1	Plattegrond van de Velden met volgorde van de uitplaatsing	472
11.2	Aangepaste maisonnetteblokken aan het Biezenveld en renovatie aan het Hijkerfeld	473
11.3	Het project Spankelveld	477
11.4	Sloop van de Larenkamp en voorbereiding bouw op het terrein van de gesloopte sporthal	478
11.5	Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2000-2017 (%)	480
11.6	Aandeel diverse groepen allochtone bewoners Zuidwijk 2000-2016 (%)	480

1 Naoorlogse wijken in verandering, een inleiding

“Zuidwijk is geen Zuidwijk meer hoor...”, zegt de buurvrouw die vaak op bezoek komt en blijft zitten als ons interview begint. “Nee, dat vind ik ook niet!...”, valt mevrouw Veldhuis, de 63-jarige bewoonster van een eengezinswoning haar bij, “...oh god, nee, ik vind dat we er verschrikkelijk op achteruit gegaan zijn met die [nieuwbouw]huizen, ik vind ‘t net blokkendozen. ‘t Lijkt een legozooitje dat ze hier neergegoid hebben, ze staan zo dicht tegen mekaar aan. (...) Ik vind het een heel eind achteruit gegaan, heel de buurt, heel Zuidwijk. (...) Mijn kleinkinderen zijn de enigste die blank zijn op school, (...) nou dat is toch belachelijk?!” Is dat beeld niet veranderd door de herstructurering?, vraagt de interviewer. “Ik heb het nog niet meegemaakt”, zegt mevrouw Veldhuis, “ga maar hier in die huisjes kijken, er is geen, nou, als er één Hollands gezin zo’n huis gekocht heb, mag je blij zijn. (...) ‘t Is allemaal buitenlands die die huizen kopen, ik snap niet waar ze de poen vandaan halen.” Haar dochter van 27, ook aanwezig, is dezelfde mening toegedaan: “Ik vind dat er weer een hoop buitenlanders wonen.”

“Vroeger, een paar jaar geleden, als je de naam noemde van Zuidwijk, dan schrokken de mensen gewoon, daar ging je niet naartoe. (...) Met de tijd, toen ze gingen verbouwen, alles platgooien en zo, zie ik dus dat het ook verbetert. Als je nu een huisje daar zo ziet dan denk je niet dat met een normaal inkomentje, een minimum inkomen, je dat huis kunt kopen. Je ziet dus dat er weer mensen komen die wat hoger opgeleid zijn en die zijn ‘s avonds binnen, die zijn nooit buiten en hoe meer van zulke mensen er komen, hoe rustiger de buurt wordt.” Dat zegt mijnheer Gopal, de 28-jarige trotse bezitter van een nieuwbouwwoning. Hij is in Suriname geboren en als kind van een paar maanden oud naar Nederland gekomen. Hij heeft enkele jaren in Bloemhof gewoond en is 25 jaar geleden met zijn familie naar Zuidwijk verhuisd, eerst naar de Diepenhorst, daarna naar de Bronkhorst en vervolgens naar de Doornenburg, waar zijn ouders nog wonen. Als student is hij op zichzelf gaan wonen in een inmiddels gesloopte woning aan de Schuilenburg. Daarna is hij met zijn vrouw, 26 jaar oud en zwanger, op de Havikshorst gaan wonen voordat ze hun woning aan de Schuilenburg kochten. “Ik kan niet naar een andere buurt gaan, dat kan ik niet. Ik zou misschien een dag daar kunnen blijven en dan moet ik weer terug hier.”

Ze schelen maar een jaar en wonen vrijwel hun hele leven in de Burgen in het naoorlogse Zuidwijk (Rotterdam) op hemelsbreed nog geen 200 meter van elkaar. Zij is geboren in Dordrecht, hij in Suriname, allebei zijn ze als kleuter in Zuidwijk komen wonen. Zij zegt over de bewoners van het eerste blok nieuwe koopwoningen in de Burgen: “Ik vind dat er weer een hoop buitenlanders wonen.” Hij, eigenaar van een van die nieuwbouwwoningen, vindt dat na de sloop de buurt verbeterd is: “Je ziet dus dat er weer mensen komen die wat hoger opgeleid zijn. En die zijn ‘s avonds binnen, die zijn nooit buiten en hoe meer van zulke mensen er komen, hoe rustiger de buurt wordt.” Twee beelden van bewoners die naar dezelfde vernieuwde buurt kijken. Ze zijn er opgegroeid, mee verbonden, maar hebben toch een heel verschillend oordeel over de vernieuwing van hun wijk.

Dat Zuidwijk veranderd is, zal niemand tegenspreken. Het was in de jaren vijftig van de vorige eeuw het prototype van een naoorlogse wijk volgens het principe van *de wijkgedachte*, maar verloor vanaf de jaren tachtig veel aanzien. De verouderde sociale huurwoningen raakten minder in trek, autochtone huishoudens die het iets beter hadden verhuisden naar een (koop)woning in andere wijken en huishoudens met lagere inkomens en minder kansen op de woningmarkt kwamen voor hen in de

plaats. Vanaf die tijd is de instroom van allochtone¹ huishoudens in Zuidwijk snel toegenomen, met deels als gevolg botsende leefstijlen, overlast en andere leefbaarheidsproblemen. Bestond in 1992 de bevolking van Zuidwijk voor 21,6 procent uit allochtone bewoners, ruim onder het aandeel van 32,4 procent voor geheel Rotterdam, zestien jaar later, in 2008, is het gestegen tot 46,1 procent, praktisch gelijk aan het stedelijk gemiddelde van 46,2 procent². De relatieve 'achterstand' is ingehaald.

Middels sloop-nieuwbouw is vanaf de jaren negentig in Zuidwijk geprobeerd om een naar inkomen meer gemengde samenstelling van de bevolking, een sociale mix, te realiseren en dat is deels ook gelukt. De ingrijpende vernieuwing heeft de wijk veranderd, maar niet tot genoeg van iedereen, zoals bleek in de boven aangehaalde reacties van twee bewoners. Het gunstige oordeel over herstructureringsingrepen in de jaren negentig impliceerde niet altijd een positief oordeel over de wijk in zijn totaliteit, zo bleek bij een voorstudie voor dit onderzoek in zes verschillende naoorlogse herstructureringswijken in het land (Ouweland & Davis 2004)³. Bij dat kwaliteitsoordeel over de gehele wijk speelde de instroom van allochtone bewoners in de nog niet verbeterde woningen een grote rol. Autochtone bewoners stelden bij herhaling dat de nieuw ingestroomde bewoners 'geen binding' hadden met de wijk.

Zoals Zuidwijk in de jaren vijftig een proeftuin en voorbeeld was voor het nieuwe idee van de wijkgedachte en midden jaren negentig een voorloper van ingrijpende herstructurering, is het de afgelopen jaren een prototype van de veranderingen in naoorlogse stadswijken in Nederland. De sociaaleconomische en sociaal-demografische veranderingen in de stad, maar ook de veranderingen in de welvaartstaat, de volkshuisvesting en het politieke discours over de positie van allochtonen, worden hier zichtbaar. Al die ontwikkelingen vinden hun weerslag in de alledaagse leefomgeving.

Wie wonen er nu in Zuidwijk? Hoe waarden zij die veranderde wijk? Denken verschillende bewoners ook verschillend over de wijk? Welke rol spelen sociaaleconomische kenmerken van bewoners, zoals inkomen, werk en opleiding en sociaal-demografische kenmerken zoals leeftijd, levensfase en etniciteit, daarin? Wat is de betekenis van de veranderende instroom van nieuwe bewoners in de wijk en wat is de betekenis van de interventies in de woningvoorraad, in het bijzonder het proces van sloop-nieuwbouw? Die vragen staan centraal in dit onderzoek naar de waardering door bewoners van de veranderde en nog steeds veranderende naoorlogse wijken.

1 Zie paragraaf 1.4 voor het gebruik van de begrippen allochtoon en autochtoon in dit onderzoek. Volgens de definitie van het CBS (Keij 2000) wordt een persoon tot de allochtonen gerekend als ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Niet-westerse allochtonen zijn personen waarvan één van de ouders afkomstig is uit een niet-westerse land: Turkije en alle landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (met uitzondering van Japan en Indonesië). De groep niet-westerse allochtonen wordt vaak onderverdeeld naar: Turkije, Marokko, Suriname, de (voormalige) Nederlandse Antillen en de 'andere niet-westerse landen'. Als in dit onderzoek kortweg wordt gesproken over 'allochtonen' of 'etnische minderheden' doel ik op de groep niet-westerse allochtonen, tenzij anders vermeld.

2 Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, zie voor meer uitgebreide informatie over deze ontwikkeling paragraaf 4.3.

3 Die voorstudie, die ik samen met Suzanne Davis heb uitgevoerd, had als centrale vraag: *Welke factoren in de aanpak van de naoorlogse wijken en in de context van die wijken bepalen de versterking van het duurzaam functioneren van die wijken?* Op basis van literatuuronderzoek zijn zes cases geselecteerd waar zich in het begin van de jaren negentig problemen hebben voorgedaan die hebben geleid tot wijkvernieuwing. Het betrof de volgende wijken: Bouwlust (Den Haag), Kleinpolder (Rotterdam), Paauwenburg Zuidoost (Vlissingen), Selwerderwijk (Groningen), Wielwijk (Dordrecht) en Zuidwijk (Rotterdam). Zie bijlage 1 voor een beknopte samenvatting van ons rapport *Operatie geslaagd, vervolgingreep noodzakelijk*.

§ 1.1 Buurtverandering en woonwaardering

Jarenlang hebben de naoorlogse wijken een sterke identiteit en bijna onverwoestbare reputatie gehad. Het waren de *wijken van de vooruitgang* waarvoor de jonge gezinnen in de eerste decennia na hun realisatie in de rij stonden om er een woning te bemachtigen (Reijndorp & Van der Ven 1994). Dat beeld van vooruitgang hebben ze echter niet blijvend kunnen vasthouden. Aan het eind van de twintigste eeuw was de identiteit van de vroeg-naoorlogse wijken sterk veranderd (Ouweland 2005). Ze riepen in veel steden juist associaties op met achteruitgang en problemen. De vroeg-naoorlogse woningvoorraad bestond vooral uit goedkope – in de grotere steden vaak gestapelde – huurwoningen met een beperkte kwaliteit. Een woonkamer van drieënhalve bij viereneenhalve meter werd in de jaren vijftig, toen veel huishoudens nog inwoonden bij familie, nog hoog gewaardeerd (NN, 1993) maar die waardering nam eind jaren tachtig al af en geldt zeker nu niet meer als een ruime woning. Vanaf het begin is er discussie geweest over de moderne architectuur en de eenvormigheid van de naoorlogse wijken (waarover meer in hoofdstuk 3). Die kritiek nam eind twintigste eeuw alleen maar verder toe⁴. Vanaf de jaren tachtig leidde de zwakker wordende woningmarktpositie van de naoorlogse wijken tot instroom van sociaal kwetsbare groepen, in sommige wijken resulterend in een concentratie van werkloosheid, sociale achterstand, etnische minderheden, fricties door botsende leefstijlen, criminaliteit en vandalisme (Klijn & Koolma 1987; Ministerie van VROM 1997; Niekerk et al. 1989; Prak & Priemus 1984, 1985). De groei van het aandeel etnische minderheden in de bevolking van de naoorlogse wijken heeft hun status en reputatie, zowel bij wijkbewoners als niet-wijkbewoners en professionals, verzwakt en bijgedragen aan de beeldvorming rond de neergang⁵. Het resulteerde in oplopende kosten voor het beheer van deze wijken en een sterke drang tot ingrijpende vernieuwing. De nadruk lag daarbij doorgaans op fysieke oplossingen die, zo bekritiseerde Arnold Reijndorp (1985), werden ingezet om (deels) sociale problemen op te lossen, waaronder de instroom van etnische minderheden⁶. In de jaren negentig kreeg het herstructureringsbeleid om de neergang en toenemende segregatie naar inkomen en etniciteit tegen te gaan, verder vorm binnen het bredere beleid van de stedelijke vernieuwing. Die inzet is met het *Krachtwijkenbeleid* van minister Vogelaar (Ministerie van VROM 2007a) verbreed en geïntensiveerd: liefst 29 van de 40 aangewezen krachtwijken waren geheel of gedeeltelijk van na de oorlog (in hoofdstuk 2 zal ik uitvoeriger ingaan op het overheidsbeleid voor de naoorlogse wijken). Het herstructureringsbeleid heeft overigens de demografische ontwikkelingen niet gekeerd. Het aandeel van de etnische minderheden is verder toegenomen door globalisering, migratie, demografische ontwikkelingen en ruimtelijke processen in de steden en hun omgeving. De bouw van de VINEX-wijken heeft, zoals voorspeld (Teule 1995), autochtone huishoudens weggezogen uit de bestaande stadswijken (Boschman et al. 2013; Van Dam et al. 2010). Daarnaast leidde de vernieuwing van voor- en naoorlogse stadswijken ook tot andere verhuisstromen (Posthumus et al. 2012). Beide processen hebben invloed gehad op de naoorlogse wijken, maar ook elders in de stad.

4 Gert Urhahn verwoordde dat aldus: “De behoefte van mensen aan identiteit en herkenbaarheid in de gebouwde omgeving is overall en van alle tijden, maar is nog eens extra groot als reactie op de moderniteit en het naoorlogse functionalisme van stedenbouwkundigen en planologen. Dat is een structureel verlangen, geen modetrend. Er is vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw door de planningsmachine een omgeving geproduceerd waarin mensen zich thans niet meer thuis voelen” (Heerema 2003, p. 16).

5 Zie onder andere Knol (1998), Permentier (2007) en RIGO (2004). Het samengaan van fysieke veroudering en neergang van die wijken met een verandering van de bevolkingssamenstelling en de toename van het aandeel etnische minderheden, was overigens geen nieuw fenomeen, dat deed zich in Nederland ook al voor in de jaren zestig en zeventig in de vooroorlogse stadvernieuwingsgebieden (Van Niekerk et al. 1989; De Vreeze 1993).

6 Reijndorp pleitte in zijn artikel ‘Social-scientists looking for trouble of de vergeten factor van het verval’ voor een andere aanpak: “Als we afzien van het morrelen aan die bevolkingssamenstelling, maar deze eenvoudig als uitgangspunt nemen, dan lijkt de verbeteringsoperatie technisch gezien een alleszins acceptabele klus.” (1985, p. 20)

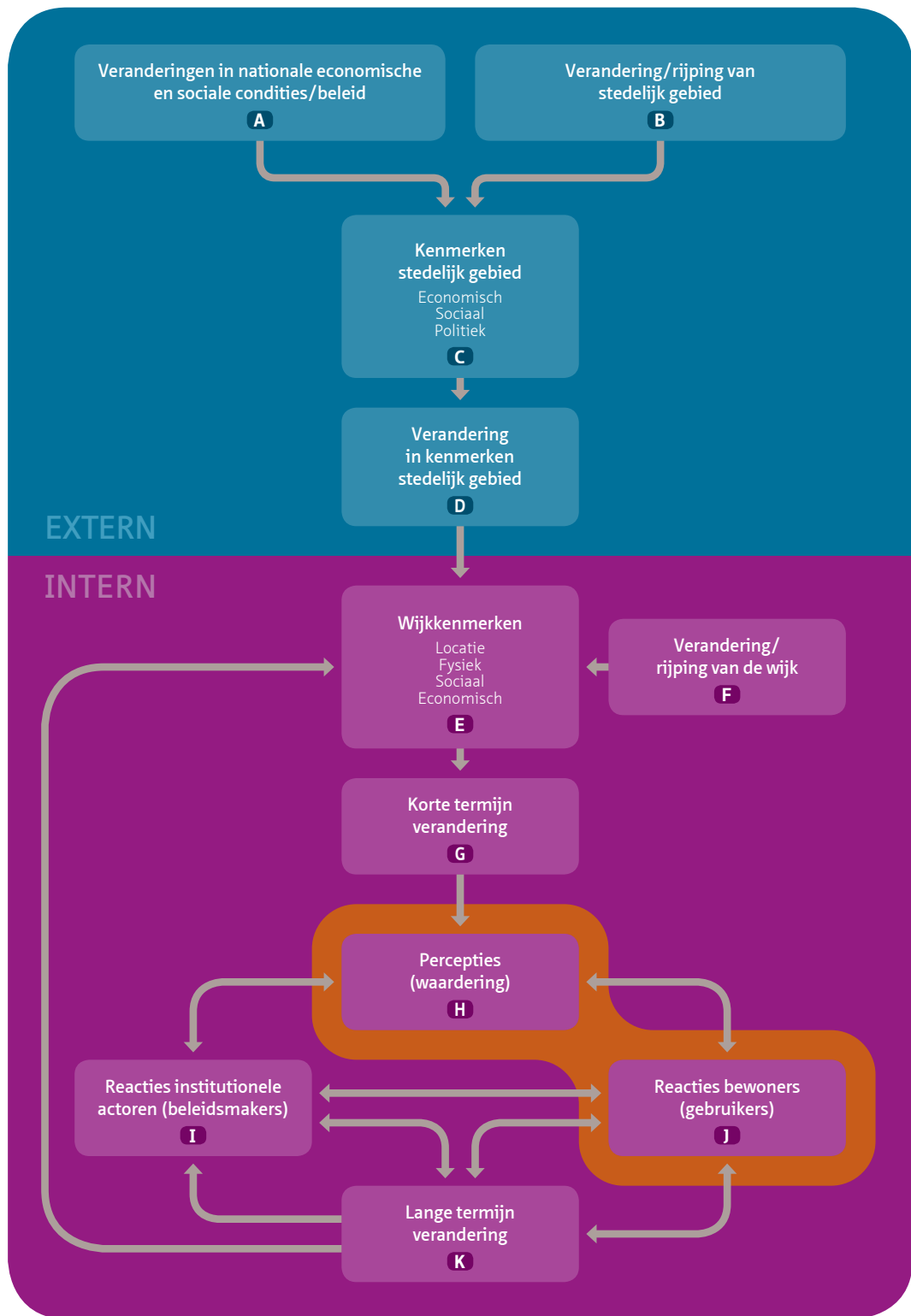
Wijk- en buurtverandering

Wijken raken in de loop der tijd permanent aan verandering onderhevig door verouderingsprocessen en ontwikkelingen in de ruimtelijke, economische en sociale context, zoals globalisering, immigratie, welvaarts-groei, vergrijzing, enzovoort. Die ontwikkelingen beïnvloedende vraag naar woningen en het desbetreffende beleid (Wassenberg et al. 2004). Al bijna een eeuw worden processen van buurt- en wijkverandering onderzocht, zijn theorieën ontwikkeld en becommentarieerd (Van Beckhoven et al. 2009; Grigsby et al. 1987; Hortulanus 1995; Van der Meer 1996; PMSU 2005; Prak & Priemus 1984, 1985; Temkin & Rohe 1996). In het model van Temkin en Rohe (1996) zijn de invloeden van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen, de veranderingen in het stedelijk gebied, de ontwikkelingen in de buurt en de invloed van het gedrag van de verschillende actoren samengebracht. Hun *synthetic model of neighborhood change* (figuur 1.1) is een reactie op de modellen en theorieën van de stedelijke ecologie van de Chicago School (Park et al. 1925; Hoyt 1939), het subculturele perspectief van bijvoorbeeld Firey (1945), Gans (1962) en Suttles (1972) en de politieke economie van onder andere Harvey (2009, oorspronkelijk 1973) en Logan & Molotch (1987).

Verandering in de economische, sociale en beleidsmatige condities (A) en de rijping van het stedelijke gebied (B) veroorzaken verandering in stedelijke gebieden. Onder de *rijping van het stedelijke gebied* verstaan Temkin en Rohe de veranderingen in zowel de bevolking als de infrastructuur van het stedelijk gebied die niet afhankelijk zijn van externe invloeden (1996, p.166). In het model wordt de invloed van zowel factor (A) als (B) op de verandering (D) mede bepaald door de specifieke kenmerken van het stedelijk gebied en het politieke beleid (C). Op analoge wijze spelen bij elke wijk de specifieke kenmerken van een wijk (E) en de *rijping van de wijk* door autonome invloeden een rol (F). Veranderingen op stedelijk niveau leiden op de korte termijn tot relatief kleine veranderingen in de wijk (G). De perceptie van die veranderingen (H) leidt volgens Temkin en Rohe tot handelingen van institutionele partijen (I) en handelingen van bewoners (J). Dat handelen kan verschillende vormen aannemen. Bewoners kunnen er voor kiezen, analoog aan het *exit, voice en loyalty* van Hirschman (1970), om uit de buurt te vertrekken, om zich te laten horen en initiatief te nemen in de buurt om die te veranderen, of om de situatie zo te accepteren als die is. De handelingen van de institutionele partijen en van de bewoners staan niet los van elkaar. Partijen kunnen gezamenlijk tot afstemming van beleid en actie komen, maar ook tegengestelde acties initiëren. Gezamenlijk veroorzaken die acties de veranderingen op langere termijn (K). Temkin en Rohe gaan uit van de notie dat wijkverandering een iteratief proces is: de handelingen van zowel bewoners als institutionele actoren beïnvloeden de karakteristieken van de wijk, die opnieuw aanleiding zijn voor reacties.

Woonwaardering

In hun model zijn alle kenmerken van de wijk, zowel locatie, fysieke, sociale als economische aspecten relevant voor de perceptie en waardering van de bewoners en andere actoren. Het gaat daarbij niet alleen om statische gegevens. Herbert Gans maakt onderscheid tussen de potentiële en effectieve leefomgeving. De *potentiële leefomgeving* is de omgeving zoals die door ontwerpers en beleidsplanners bedacht is, de geplande stad. Gans definieert de *effectieve woonomgeving* als de potentiële woonomgeving zoals die door de gebruikers waargenomen, begrepen en gecreëerd of ingevuld wordt (Gans, 1991a, p.27, zie ook Van der Horst et al. 2001, p.11). Bewoners vullen de leefomgeving in met hun aanwezigheid en gedrag: de geleefde stad. Als zij hun wijk waarderen, gaat het om de effectieve woonomgeving, die zowel beïnvloed wordt door de fysieke interventies in hun wijk als door de veranderde samenstelling en het gedrag van de bewoners. In dit onderzoek ligt de focus op de perceptie en het handelen van de bewoners, oranje omlijnd in figuur 1.1.

FIGUUR 1.1 Samenvattend model voor wijkverandering, naar Temkin & Rohe (1996)
Bron: Temkin & Rohe (1996, p. 195), bewerking AO

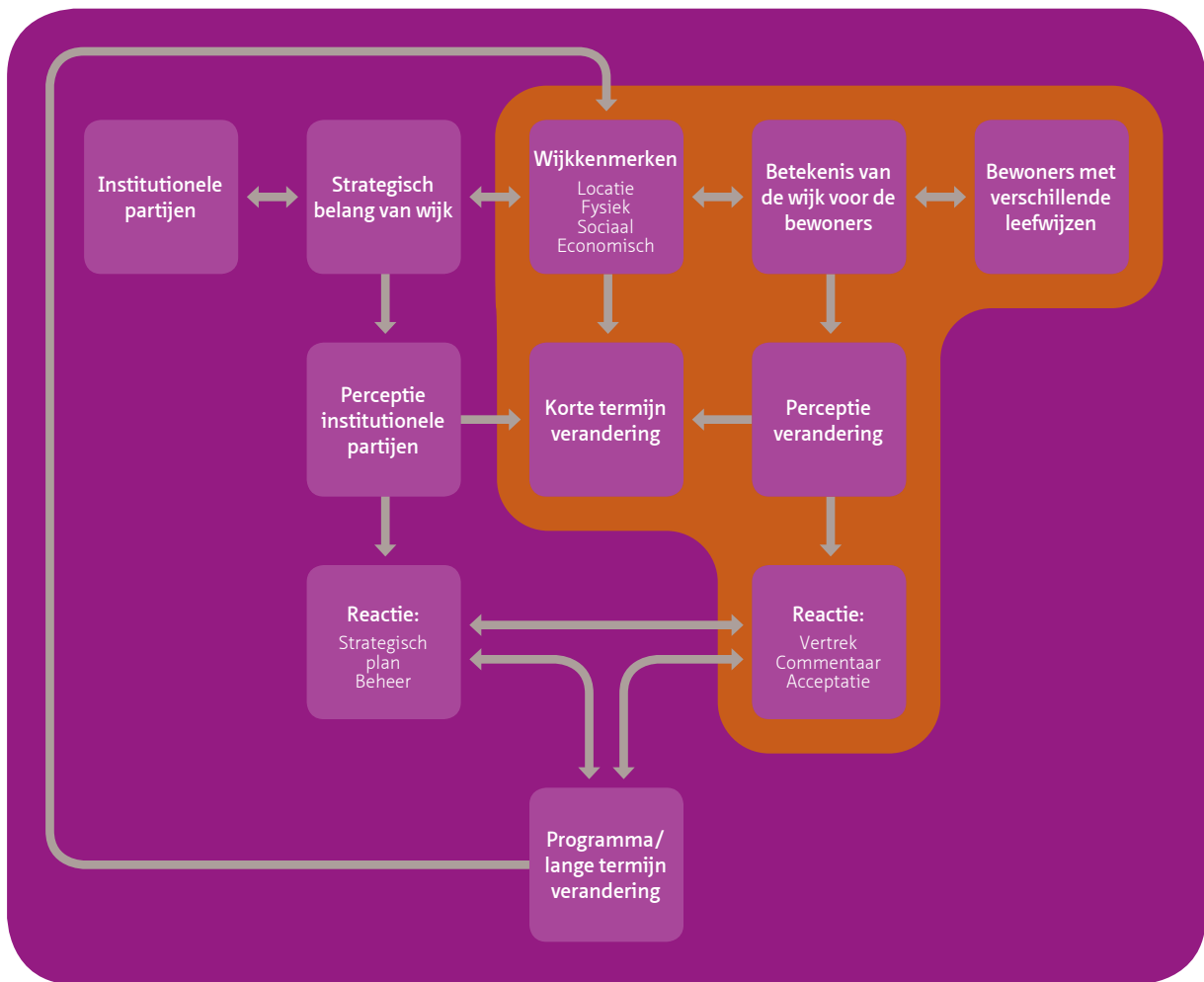
Verschillen in waardering

Niet iedereen in de wijk denkt hetzelfde over de veranderingen in de buurt. In eerder onderzoek (Anderiesen & Reijndorp 1990; Van der Horst et al. 2002a; Ouweland & Davis 2004; Reijndorp 2004) is gebleken dat bewoners die al jaren in de buurt wonen en de veranderingen de laatste jaren op zich af hebben zien komen, anders oordelen dan de mensen die zich recent in de buurt gevestigd hebben en de verandering belichamen. In deze studie komen dan ook *nieuwe* en *oude* bewoners aan het woord, jong en oud, met lage tot iets hogere inkomens, allochtoon en autochtoon, ieder met hun eigen woongeschiedenis. Uit de twee citaten aan het begin van dit hoofdstuk blijkt al dat deze verschillende categorieën niet automatisch met elkaar samenvallen in de zin van: allochtoon = nieuwe bewoner sociale huurwoning = jong = laag inkomen. Een indeling van de bewoners op basis van één van de kenmerken, zoals inkomen, opleiding, huishoudensamenstelling, etniciteit of leeftijd, lijkt te beperkt. Onderscheid naar *levenswijze* (Anderiesen & Reijndorp 1990; Reijndorp 2004), waarin meer kenmerken worden meegenomen, biedt hier perspectief. Ik werk dat verder uit in hoofdstuk 5. Rekening houdend met het verschil in levenswijze kan nader ingegaan worden op de verschillen in het gebruik van de buurt (Blokland-Potters 1998; Hannerz 1980) en de contacten die mensen in de buurt hebben. In hoofdstuk 6 onderzoek ik die factoren als een mogelijk beïnvloedende factor voor de wijze waarop ze de wijkverandering waarnemen en waarderen, wat in de hoofdstukken 7, 8 en 9 aan de orde komt. We kunnen het analysemodel van Temkin en Rohe op dit onderdeel dan iets verder uitwerken (zie figuur 1.2), waarbij het oranje omrande deel aangeeft waar de focus ligt in dit onderzoek. De perceptie van de bewoners van de verandering van de buurt staat daarin centraal.

§ 1.2 De gemengde wijk als ideaal

In de geciteerde commentaren van de twee bewoners aan het begin van dit hoofdstuk verbinden zij beiden de waardering van de wijk aan de bevolkingssamenstelling. Het gaat om de positieve waardering van de ene bewoner over de komst van huishoudens met meer dan een minimuminkomen, die wat hoger zijn opgeleid en werken. De andere bewoner is negatief over het aandeel allochtone bewoners in de wijk: "Mijn kleinkinderen zijn de enigste die blank zijn op school, (...) nou dat is toch belachelijk?!" Menging van de bevolkingssamenstelling naar inkomen en etniciteit is belangrijk voor hen.

De *gemengde wijk* is een belangrijk uitgangspunt voor het volkshuisvestings- en stedelijke vernieuwingsbeleid van de afgelopen decennia, maar heeft een veel langere geschiedenis (De Klerk 1980; Sarkissian 1976). Het idee dateert al van midden negentiende eeuw en verwacht positieve effecten voor de lagere klasse van het gemengd wonen met de meer gegoede klasse en breekt met de dan heersende praktijk dat de gegoede klasse in aparte wijken woont. Dit beleidsidee wordt voor het eerst gerealiseerd door de Cadbury familie (chocoladefabrikanten) in Bournville bij Birmingham (Sarkissian 1976). Het wordt eind negentiende/begin twintigste eeuw als concept opgepakt door de *Garden City Movement* en de *Co-Partnership Movement* en aangeduid als 'mixed communities' of ook wel als 'balanced neighbourhood'. Sociale mix wordt in de twintigste eeuw gepromoot door de invloedrijke planner Lewis Mumford. Het is een centraal uitgangspunt in de Britse, Europese en Amerikaanse naoorlogse planning, waarbij het idee van 'classlessness', tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog, een belangrijke rol speelt, zo stelt Sarkissian.

FIGUUR 1.2 Uitwerking analysekader

Zij wijst erop dat binnen de Garden City Movement verschil van opvatting bestaat over op welke schaal die mix dient plaats te vinden en sommigen van mening zijn dat er wel menging moet zijn binnen de wijk (hoger schaalniveau), maar dat in de buurt of het complex (lager schaalniveau) er duidelijk onderscheid moet zijn op basis van klasse (ibid.). Het idee van de gemengde wijk ligt ook ten grondslag aan de wijkgedachte van de Studiegroep-Bos (1946) en dus ook aan Zuidwijk, waarbij overigens wel rekening is gehouden met de ook toen levende voorkeuren van middeninkomens, zo zal ik in hoofdstuk 3 verder uitwerken.

Het vroeg-naoorlogse enthousiasme voor de gemengde wijk neemt na enige tijd af. In de Verenigde Staten komt het tot een heroverweging waarbij Herbert Gans een van de prominente critici is. Hij stelt vragen bij het bewijs van de veronderstelde heilzame effecten en houdt een pleidooi voor keuzevrijheid van de bewoners (1961). Daartegenover ondersteunt Richard Sennett het idee van de gemengde wijk vanuit het idee dat bewoners de "vitalizing challenge of dissonance" nodig hebben, ook al kiezen ze daar zelf niet voor (Sennett 1973, p. 130, geciteerd in Sarkissian 1976, p. 242).

Uitgangspunt voor wijkvernieuwing

De aandacht voor de gemengde wijk is eind jaren tachtig weer sterk toegenomen na de publicatie van Wilsons geruchtmakende boek *The truly disadvantaged* (1987), over de effecten van het wonen in wijken met een hoge concentratie Afro-Amerikaanse kansarme bewoners. Wilson trekt de conclusie dat segregatie schadelijk is voor de ontplooiingskansen van de laagste inkomensgroepen en leidt tot buurteffecten: effecten die niet te herleiden zijn tot de sociaaleconomische en andere karakteristieken van de betreffende bewoners, maar louter het effect zijn van de samenstelling van de buurt. Het ontbreekt bewoners in homogeen samengestelde arme wijken aan overbruggend sociaal kapitaal. Zij worden bovenmatig geconfronteerd met criminaliteit, vandalisme, slechte voorzieningen en met het stigma van het wonen in een slechte buurt. Differentiatie van de woningvoorraad naar eigendomsvorm en prijsklasse, die zou moeten leiden tot differentiatie van de bevolkingssamenstelling, is vervolgens een dominant beleidsuitgangspunt van het wijkenbeleid in Nederland en andere West-Europese en Angelsaksische landen geworden (o.a. Bolt & Van Kempen 2008; Duyvendak & Hortulanus 1999; Galster 2007a, 2007b, 2012; Joseph et al. 2007; Van Kempen & Bolt 2009, 2013; Kleinmans 2004; Kruijthoff 2003; Manley et al. 2013; Musterd et al. 2015; Uitermark 2003a).

In de loop der tijd zijn voor het beleidsdoel van residentiële menging verschillende termen gebruikt: 'de ongedeelde stad', 'de gedifferentieerde wijk', 'de evenwichtige stad', 'sociale mix', 'de gemengde wijk', 'wijken in balans', etc. Al die termen betreffen beleid dat erop gericht is om door nieuwbouw of ingrepen in de bestaande voorraad bij te dragen aan woningdifferentiatie naar eigendomsvorm en prijsklasse, zodat er in wijken en steden menging van huishoudens naar inkomen en etniciteit of ras ontstaat⁷.

De gemengde wijk is niet alleen een dominant, maar ook een veel onderzocht en het meest betwiste beleidsuitgangspunt van de wijkvernieuwing in de afgelopen decennia. Veel onderzoek gaat in op de mechanismen die buurteffecten veroorzaken, het bewijs voor het daadwerkelijk vóórkomen van die effecten en het beleid om ongewenste effecten tegen te gaan. Er bestaat een enorme hoeveelheid publicaties, er zijn verschillende literatuurreviews over gemengde wijken (o.a. Kleinmans 2004; Sautkina et al. 2012; Tunstall & Fenton 2006; Tunstall & Lupton 2010; Veldboer 2010) en er is zelfs een review van literatuurreviews (Bond et al. 2011). Wie kennis neemt van de resultaten van dat onderzoek, komt tot de slotsom dat er niet eenvoudig eenduidige conclusies te trekken zijn. Het onderzoek leidt eerder tot 'gemengde conclusies over gemengde wijken' omdat veel van de beoogde resultaten niet gerealiseerd zijn (Bond et al. 2011; Sautkina et al. 2012). Die gemengde conclusies worden veroorzaakt door de verschillende effecten die onderzocht zijn, de verschillen tussen wijken, in beleid en uitvoering, in de bredere maatschappelijke context en verschillen in de tijd (Kearns & Mason 2013; Kleinmans & Kearns 2013). Als we alleen al naar het Nederlandse herstructureringsbeleid kijken, is gemengd wonen wel een constante in het beleid in de afgelopen twintig jaar (zie ook Musterd et al. 2015). Die doelstelling is echter wel gebaseerd op steeds verschuivende paradigma's. Die variëren van het bevorderen van sociale cohesie, het voorkomen van onevenwichtigheden op de woningmarkt en de stigmatisering van slechte wijken, het vergroten van het sociaal kapitaal van bewoners, het verstevigen van het economisch draagvlak van de wijk en het bevorderen van de integratie van etnische minderheden, tot het stimuleren van de sociale mobiliteit van

7

De diverse beleidstermen zijn in verschillende periodes toegepast en deels ook anders ingevuld. Beleid dat zich richtte op de 'ongedeelde stad' bestond vaak zowel uit een aanpak voor de zwakke wijken – goedkope huurwoningen vervangen door duurdere- en koopwoningen – als voor de betere wijken – toevoegen van sociale woningbouw (bijvoorbeeld: Gemeente Rotterdam 1995; Gungsing et al. 2001). Dat geldt niet voor het 'wijken in balans'-beleid van bijvoorbeeld Rotterdam anno 2016. In hoofdstuk 2 zal ik uitvoeriger op de beleidsontwikkeling ingaan.

bewoners van achterstandswijken (Ouwehand et al. 2006, Ouwehand 2012). De steeds wisselende beleidsuitgangspunten beïnvloeden mede het resultaat voor beleidsactoren als gemeenten, corporaties en andere instituties, maar hebben minder effect op de waardering door de bewoners.

Het effect van gemengde wijken voor de waardering en beeldvorming van de wijk

Herstructurering heeft tot resultaat dat veel bewoners er in hun eigen woonsituatie op vooruit zijn gegaan (Kleinhans 2005; Kleinhans et al. 2014; Posthumus et al. 2012). Hun woning is verbeterd of ze zijn verhuisd naar een betere woning en sloop leidt tot verdunning van de sociale problemen in de wijk. Bewoners in niet-verbeterde woningen, ook wel aangeduid met de term 'blijvers', boeken de minste vooruitgang en de verhoudingen tussen hen en bewoners van nieuwe woningen zijn soms gespannen (Kleinhans 2005). Bewoners waarderen de fysieke verbetering vaak positief, maar dat betekent nog niet dat het totaaloordeel over de wijk positief is (Ouwehand & Davis 2004; Bergeijk et al. 2008). Bewoners zijn ontevreden over de bevolkingssamenstelling, in het bijzonder over "het aandeel allochtonen en het aandeel 'mensen met een andere levenswijze' in de wijk" (Bergeijk et al. 2008, p.176). Veldboer (2010, p. 216) concludeert dat de oorspronkelijke autochtone bewoners van vernieuwingswijken uit de lagere klasse teleurgesteld zijn omdat de gerealiseerde sociale mix hen niet van (alle) 'slechte' huurders heeft afgeholpen. Van der Graaf (2009) nuanceert dat beeld. De bewoners van achterstandswijken zijn weliswaar niet tevreden over hun buurt, maar de fysieke en sociale affectie voor hun buurt is tussen 1998 en 2006 toen herstructurering plaatsvond, wel toegenomen terwijl, dat in andere wijken juist afnam. "Bewoners in de voornaamste herstructureringswijken zijn zich dus in vergelijking met andere wijken in Nederland meer thuis gaan voelen bij de mensen met wie ze samenwonen in de buurt" (ibid. p. 290-291).

Het aanzien van de betreffende buurten is vaak verbeterd door de fysieke herstructurering en nieuwe (koop)woningen (Bolt & Torrance 2005; Gijsberts & Dagevos 2005; Holmes 2006; Lammerts & Wentink 2003; Ouwehand & Davis 2004; Tunstall & Fenton 2006; Veldboer 2010). Sloop-nieuwbouw en verkoop van huurwoningen zijn er de oorzaak van dat het aantal huishoudens met lage inkomens in de betreffende buurten afneemt en het aandeel niet-westerse migranten minder snel toeneemt⁸. Er zijn positieve effecten in relatie tot criminaliteit, onveiligheidsbeleving en tevredenheid over de buurt (Wittebrood & Permentier 2011). De vernieuwing leidt niet direct tot een grotere mate van sociale mobiliteit (Kleinhans et al. 2014), maar draagt wel bij aan het gevoel van eigenwaarde van bewoners (Veldboer et al. 2007) en de naar inkomen meer gemengde wijk geeft een positief omslagpunt voor het buurtvertrouwen (Veldboer & Van der Land 2011). De verschillen van de krachtwijken zijn wat betreft sociaaleconomische samenstelling met andere wijken van de stad vrijwel onveranderd, maar worden niet groter (Wittebrood & Permentier 2011). In de aandachtswijken menen bewoners dat de buurt verbeterd is en verder zal verbeteren. Sloop/nieuwbouw leidt tot een hogere score in de Leefbaarometer (Permentier et al. 2013), maar dat was ook te verwachten gezien de indicatoren waarop die gebaseerd is, waarin het aandeel sociale huurwoningen zwaar doortelt.

8

Dit is een verschil vergeleken met de effecten van de stadsvernieuwing van de vorige eeuw. Onderzoek van Knol (1998) laat zien dat bij de stadsvernieuwing in de vooroorlogse wijken, waar de inkomensgroepen niet erg wijzigden door het principe van 'bouwen voor de buurt', de status van de wijken weinig vooruitgang boekte, ondanks grote investeringen.

Een gepolariseerde discussie

Hoewel de uitkomsten van onderzoek naar de gemengde wijk dus wisselend zijn, is de discussie, ook in academische kring, soms sterk gepolariseerd. Daarbij speelt mogelijk een rol dat negatief nieuws doorgaans meer aandacht krijgt dan positief nieuws⁹, maar ook dat de discussie over gemengde wijken gepolitiseerd is. In 2008 schrijven Bolt en Van Kempen *De mantra van de mix* over het ideaal van de gemengde wijk. Daarin behandelen ze veel theorieën en onderzoeksresultaten en besluiten met:

“Onze eindconclusie is dat de mengingsdoctrine onvoldoende is onderbouwd door wetenschappelijk bewijs. Veel onderzoekers wijzen op de nadelen van menging. Bij de onderzoeksresultaten die mengingsbeleid lijken te ondersteunen, kunnen veel kanttekeningen worden gezet.” (Bolt & Van Kempen 2008, p. 54)

De publicatie is voor Godfried Engbersen (mede) aanleiding om een essay te schrijven dat in verkorte vorm in NRC/Handelsblad van 7 februari 2009 verschijnt. Hij levert kritiek op een eenzijdige (sociaalgeografische) analyse die zich beperkt tot de vraag of er nu wel of niet een buurteffect te constateren valt. Hij geeft aan hoe de naoorlogse wijken die vroeger gemengd waren, nu wijken zijn met veel werkloosheid en uitkeringen als voornaamste inkomstenbron en veel leefbaarheidsproblemen. Hij houdt een pleidooi voor een meer multidisciplinaire benadering waarbij ruimte is voor de ‘subtiele bovenindividuele effecten’ van het wonen in slechte buurten en stelt:

“Ik vind die mantra van de mix zo gek nog niet, indien de sociale gevolgen daarvan zorgvuldig worden begeleid. (...) Het is veel te voorbarig om de grote herstructureringsprojecten in Rotterdam-Zuid, Den Haag-Zuidwest of de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden nu al failliet te verklaren en de mantra van de homogeniteit te reciteren.” (Engbersen 2009, p. 5)

De publicatie van Bolt en Van Kempen heeft minder oog voor de nogal gemengde uitkomsten van herstructurering en plaatst de discussie binnen de context van gentrificatie, anderen gebruiken daarvoor ook begrippen als revanchisme en klassenstrijd, waarbij wijkvernieuwing wordt geïnterpreteerd als het verdrijven van de lagere inkomensgroepen uit de meest populaire en best in de markt liggende wijken naar de perifere stadswijken, of zelfs naar buiten de stad (Cheshire 2009; Davidson 2008; Lees 2008; Uitermark et al. 2007). Positieve effecten blijven buiten beeld, worden gerelativeerd, er worden kanttekeningen bij geplaatst (zoals in het citaat van Bolt & Van Kempen hierboven) of...

“...als er inconsistenties zijn, dan moeten deze ‘ontmaskerd’ worden. Veel sociale-mixonderzoek zet in lijn hiermee in op het tonen van het ‘ware’ gezicht van de middenklasse of van de beleidsmakers. De sociale motieven van beleidsmakers worden bijvoorbeeld regelmatig aangemerkt als een verheimelijking van de ‘werkelijke’ doelen.” (Veldboer 2010, p. 218)¹⁰

9 Zo is het rapport van Bergeijk et al. (2008) op veel punten genuanceerd en stelt het o.a. “De simpele conclusie moet zijn dat nieuwbouw zeker tot positieve evaluaties leidt, (...) maar het effect van nieuwbouw is in de meeste gevallen niet voldoende om het vervalproces echt te keren” (p. 242). In het NOS-journaal van 21 december 2008 is die nuance minder herkenbaar als Gideon Bolt (een van de auteurs) het resultaat toelicht: “We hebben gezien dat ondanks alle fysieke investeringen in dit soort wijken mensen niet tevredener zijn dan een aantal jaren geleden, dat ze het niet veiliger vinden worden, dat de sociale samenhang in de wijk niet beter wordt, de reputatie wordt ook niet beter en als je kijkt naar overlast of hoe mensen kijken/denken over bevolkingssamenstelling zie je zelfs dat de wijk achteruit gaat” (beklemtoneering door Bolt).

10 Er zijn meer auteurs die kanttekeningen plaatsen bij een te negatief beeld, zie bijvoorbeeld: Atkinson (2008) met een commentaar op Lees (2008), of Kleinhans & Kearns (2013).

De inzet in dit onderzoek is om wijkverandering en de effecten daarvan op een kritische wijze te analyseren, rekening houdend met de positie van de betreffende bewoners. Er is een genuanceerd inzicht nodig in de wijze waarop bewoners de veranderingen in hun wijk waarderen, welke effecten gerelateerd zijn aan interventies in de wijk en welke aan de kenmerken van de betreffende gebieden en voortgaande processen die niet gestuurd worden door het wijkvernieuwingbeleid.

§ 1.3 De 'in beton gegoten verzorgingsstaat' in het neoliberale tijdsgewricht

Veranderingen binnen buurten en wijken vinden plaats binnen de condities die door de economische en sociale ontwikkelingen en het overheidsbeleid op verschillende niveaus gecreëerd worden (Temkin & Rohe 1996). De naoorlogse wijken in Nederland zijn het resultaat van het volkshuisvestingsbeleid tijdens de vorming van de verzorgingsstaat in de jaren vijftig en zestig (Van der Schaar 1987; De Vreeze 1993; Harloe 1995; Agricola et al. 1997). De opbouw en samenstelling van die wijken is bepaald door de idealen en materiële condities van die tijd en door reacties op en gedachten over de vooroorlogse stad. In hoofdstuk 3, over het ontstaan van Zuidwijk, zal ik dat verder uitwerken.

Inmiddels zijn meer dan zeventig jaar verstreken sinds de Tweede Wereldoorlog, zijn de sociale en economische omstandigheden sterk gewijzigd en heeft ook het volkshuisvestingsbeleid grote veranderingen ondergaan. Het veranderende overheidsbeleid op landelijk en lokaal niveau heeft in die zeventig jaar zijn sporen nagelaten en daarmee deels ook problemen en opgaven voor latere perioden bepaald (Bengtsson & Ruonavaara 2010). In hoofdstuk 2 zal ik een schets geven van de ontwikkelingen in het beleid voor de naoorlogse wijken in die periode. Hier wil ik alleen op beknopte wijze dit onderzoek positioneren in de veranderde context. De wijze waarop bewoners hun buurt en wijk waarderen wordt mede gevoed door de veranderingen die in de samenleving en het beleid hebben plaatsgevonden en die ook de positie van de wijk in de stad hebben beïnvloed.

Residualisering in de volkshuisvesting

Sociale huisvesting was tot de jaren negentig van de twintigste eeuw niet exclusief voorbehouden aan lage inkomens maar gericht op een brede doelgroep. De *Nota Heerma* (Ministerie van VROM 1989) stelde naast veel andere zaken de breedheid van de doelgroep ter discussie. Het *goedkope scheefwonen*, huishoudens die een sociale huurwoning bewonen ondanks het feit dat hun inkomen (inmiddels) zodanig is dat ze in de marktsector een woning zouden kunnen huren of kopen, zou tegengegaan moeten worden. Het sinds de jaren negentig ingezette huisvestings- en herstructureringsbeleid leidde eind van de jaren negentig tot een sterke toename van het aandeel van de laagste inkomensgroepen in de sociale sector (Van Kempen & Priemus 2002). Het beleid is gericht op een verkleining van de sociale huursector en een vergroting van het aandeel eigenaar-bewoners. In de nota *Mensen, wensen, wonen* (Ministerie van VROM 2000b) is een programma voorzien dat het aandeel van sociale huurwoningen zou terugbrengen van 36 procent in 1999 naar 25 procent in 2010 (Ouweland 2002c; Priemus 2001). Zo drastisch is het aandeel niet geslonken. Nederland heeft anno 2015 nog steeds 2,3 miljoen sociale huurwoningen, of wel 30 procent van de totale woningvoorraad (Ministerie van BZK 2016). Dat is in vergelijking met andere landen een zeer omvangrijk aandeel, maar het neemt wel af en sociale huisvesting is in toenemende mate gericht op een nauw omschreven doelgroep.

Het sinds 2010 ingezette beleid leidt tot een versnelde inkrimping van de sociale sector. Als eerste heeft de invoering van de verhuurderheffing een financiële impuls gegeven om sociale huurwoningen te verkopen (Boelhouwer & Priemus 2014). De al jarenlang lopende discussie over de positionering van de woningcorporaties is in die periode in een stroomversnelling gekomen door de grote problemen, zoals het financieel debacle met de ss Rotterdam bij Woonbron, de fraude bij Rochdale en de derivatenkwesie bij Vestia. Het leidde in 2012 tot het besluit een parlementaire enquête in te stellen naar het volkshuisvestingsstelsel. De Parlementaire enquêtecommissie Woningcorporaties leverde eind oktober 2014 haar rapport *Ver van huis* op (Tweede Kamer der Staten Generaal 2014). Vrijwel gelijktijdig verliep de voorbereiding van de Woningwet 2015 waarmee een nieuw beleidskader is geschapen voor de woningcorporaties waarin zij veel strikter gebonden worden aan hun kerntaak: het aanbieden van huisvesting voor de doelgroep die daar zelf niet in kan voorzien¹¹. Activiteiten als het realiseren van duurdere huurwoningen of koopwoningen zijn alleen nog bij uitzondering toegestaan. De inzet van corporaties op het gebied van leefbaarheid in de wijken is zeer nauw omschreven en in omvang gelimiteerd tot € 125,- per woning, per jaar. Binnen de sociale sector zijn de huishoudens met de laagste inkomens door de herinvoering van het naar inkomen *passend toewijzen*, rigider gebonden aan de goedkope huurwoningen¹² (Kromhout 2015). Op lokaal niveau dienen afspraken gemaakt te worden tussen gemeenten, corporaties en huurdersorganisaties over de omvang van deze voorraad. Als financiële compensatie voor de corporaties kunnen andere woningen in huur worden verhoogd of verkocht. Nog steeds is het te ver gaan om nu al te spreken van een geresidualiseerde sociale sector (Harloe 1995; Ouwehand 2002c), maar het politieke discours wijst wel die richting uit. Het kan leiden tot verdere concentratie van lagere inkomens en allochtone huishoudens in de goedkope sociale huursector en tot concentratie in bepaalde delen van de stad, waaronder de naoorlogse wijken, een tendens die de afgelopen jaren al zichtbaar is geworden (Hochstenbach & Musterd 2016; Zwijs et al. 2016).

Het einde van de wijkaanpak

Op 23 november 2015 stuurt minister Blok een brief naar de Tweede Kamer over de ontwikkeling van de leefbaarheid in de Nederlandse wijken en de Voortgangsrapportage Wijkaanpak 2015 (Ministerie van BZK 2015b). In het begin van zijn brief stelt hij dat het kabinet het wijkenbeleid “in een gewijzigde vorm [heeft] doorgezet” (ibid., p. 3). Het kabinet richt zich daarbij op het ondersteunen van gemeenten en bewoners en op kennisdeling. Uit de brief blijkt echter dat het Rijk geen programmatische doelstellingen meer heeft of nastreeft. Aan het eind van zijn brief deelt Blok mee dat hij stopt met het toesturen van een jaarlijkse voortgangsrapportage over de wijkaanpak. Er is naar zijn mening geen sprake meer van een vergelijkbare problematiek voor de veertig aandachtswijken: sommige wijken zijn zo vooruit gegaan dat ze ‘aandachtswijk af’ zijn en er zijn ook problemen in andere dan de veertig aandachtswijken. De helft van de gebieden met een onvoldoende volgens de Leefbaarometer, bevindt zich buiten de veertig wijken. Lokaal maatwerk is het antwoord op deze ontwikkelingen, aldus de minister. Met deze brief bezegelt hij de facto het einde van de wijkaanpak als verantwoordelijkheid van het Rijk¹³. Hij wil in de toekomst wel met de Kamer overleggen over de

-
- 11 Daartoe dienen corporaties onder andere met ingang van 1 januari 2018 hun bezit op te delen in DAEB, gericht op de doelgroep, en niet-DAEB. De minister heeft meermaals aangegeven dat corporaties hun niet-DAEB bezit wel kunnen verkopen aan marktpartijen om de opbrengsten daarvan in te zetten voor hun kerntaak.
- 12 95 procent van de toewijzingen aan de primaire doelgroep, de huishoudens die recht hebben op huurtoeslag, dient plaats te vinden in een woning met een huur van ten hoogste de tweede kwaliteitskortingsgrens, maximaal € 628,- per maand, prijspeil 2016.
- 13 Hij maakt daarbij wel een uitzondering voor het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), waarvoor het Rijk met de gemeente Rotterdam en overige partijen in 2011 een langdurige samenwerking is aangegaan. Het NPRZ richt zich op het gebied van de

uitkomsten van de tweejaarlijkse Leefbaarometer en het driejaarlijkse WoonOnderzoek Nederland. De boodschap van de minister staat in schril contrast met de ambities bij de start van de stedelijke vernieuwing in 1997 en contrasteert in nog sterkere mate met de latere intensivering bij de lancering van de wijkaanpak in 2007 door de toenmalige minister voor Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar. De regering sprak toen van een programma dat het Rijk minimaal tien jaar wilde voortzetten omdat veranderingsprocessen nu eenmaal langzaam verlopen en volhouden van groot belang is.

De inhoud van de brief van Blok is minder verbazingwekkend in het licht van de ontwikkelingen sinds het aantreden van het eerste kabinet-Rutte in 2010. Het beleid voor de wijkaanpak verandert in eerste instantie niet expliciet, maar de extra middelen worden al in 2011 afgeschaft. Met de komst eind 2012 van het kabinet-Rutte II met minister Blok, worden de wijkaanpak en leefbaarheid steeds minder belangrijk. Blok stelt al direct dat het investeren in leefbaarheid een sterk actieve rol in de wijkaanpak geen kerntaken meer zijn voor woningcorporaties (Nagtzaam 2012). Voeg daarbij de introductie van de verhuurderheffing in 2013 die de investeringscapaciteit van de corporaties aantast, het aflopen van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing in 2014 en de inperking van het werkveld van de woningcorporaties in de Woningwet 2015 en het mag duidelijk zijn dat de condities voor de wijkaanpak ingrijpend zijn gewijzigd. De aangekondigde stopzetting van de jaarlijkse voortgangsrapportage in 2015 is daarmee meer de bezegeling van de al eerder in gang gezette ontmanteling van de wijkaanpak als door het Rijk geïnitieerd en mede geregisseerd beleid. Investeren in de wijken is daarmee geheel afhankelijk geworden van de lokale overheid, de woningcorporaties, andere marktpartijen en nieuwe initiatieven.

Rotterdam: van 'woonstad voor iedereen' naar een restrictief beleid

Het volkshuisvestingsbeleid in Nederland is vanaf de Tweede Wereldoorlog sterk centralistisch geweest. Pas in de jaren negentig is decentralisatie in het landelijk beleid sterker verankerd. Passend in een steeds verder terugtrekkende overheid ligt tegenwoordig het accent geheel op het lokale niveau. De gemeente Rotterdam heeft vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw een geprofileerd en krachtig stadsvernieuwings- en volkshuisvestingsbeleid gevoerd. Centraal staat daarin tot de jaren negentig het realiseren van goede betaalbare huurwoningen voor huishoudens met de laagste inkomens: *bouwen voor de buurt*. Vanaf de jaren negentig is het woonbeleid in Rotterdam ook gericht op het aantrekken van midden- en hogere inkomens. Het motto 'Rotterdam, woonstad voor iedereen'¹⁴ is tot de voorlaatste beleidsnota nog steeds richtinggevend¹⁵. Steeds is daarbij sprake van een tweesporenbeleid gericht op het aantrekken en vasthouden van midden- en hogere inkomens en het verbeteren van de wijken door middel van herstructurering, waarbij er steeds voldoende sociale huurwoningen zouden moeten zijn om de vraag van de doelgroep te beantwoorden. Het meest recente Rotterdamse woonbeleid, zoals neergelegd in de *Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030, agenda tot 2020* (Gemeente Rotterdam 2016), breekt met dat beleid. De breuk in de recente woonvisie van de huidige coalitie van Leefbaar Rotterdam, D66 en CDA, bestaat hieruit dat nu expliciet de doelstelling wordt geformuleerd om de sociale woningvoorraad terug te brengen omdat er sprake zou zijn van een

voormalige deelgemeenten Charlois, Feijenoord en IJsselmonde (vanaf de lokale verkiezingen van 2014 is de bestuurslaag deelgemeenten opgeheven en vervangen door een 'gebiedscommissie'), in het bijzonder op zeven zogenaamde focuswijken. Zuidwijk, dat in dit onderzoek centraal staat, is deel van de deelgemeente Charlois, maar is geen focuswijk.

14 Dit wordt voor het eerst gebruikt in de beleidsnota *Het Volkshuisvestingsplan halverwege* (Gemeente Rotterdam 1993).

15 In het *Uitvoeringsprogramma Woonvisie 2010-2014* (Gemeente Rotterdam 2011) staat op bladzijde 1: "Rotterdam wil een aantrekkelijke woonstad zijn voor iedereen."

overmaat van goedkope woningen ten opzichte van de doelgroep¹⁶. “Deze overmaat aan goedkope woningen heeft een aanzuigende werking op huishoudens in de primaire doelgroep van elders. Aanbod creëert vraag.” (ibid., p. 14). De vraag naar goedkope huurwoningen van buiten de gemeente Rotterdam, waaronder die van migranten, wil het college in de toekomst niet meer accommoderen¹⁷. De huisvesting van huishoudens met lage inkomens ziet de gemeente alleen nog als haar taak voor zover die huishoudens al *Rotterdammer*, dus nu al ingezetene van de gemeente, zijn. De gemeente Rotterdam problematiseert met haar woonbeleid de komst van ‘huishoudens in de primaire doelgroep van elders’, voor een groot deel bestaand uit allochtonen en voert actief beleid om de omvang van de goedkope voorraad om die reden terug te brengen. Gekoppeld aan het ‘passend toewijzen’ en het gegeven dat allochtone huishoudens een belangrijk deel van de doelgroep uitmaken zal dat in toenemende mate leiden tot de associatie van goedkope sociale huurwoningen met lage inkomens en allochtone huishoudens. Door de problematisering van die doelgroep op voorhand, dreigt de gemeente zo bij te dragen aan een verdere stigmatisering van de sociale huisvesting.

Vijftig jaar geleden waren de naoorlogse wijken de *wijken van de vooruitgang* en tien jaar geleden de *krachtwijken* uit de wijkaanpak. Ze zijn nu in het huidige Rotterdamse beleid wijken die ‘in balans’ moeten komen. Indertijd vormden niet de allerlaagste inkomensgroepen maar geschoolde arbeiders de bewoners en waren er veel ambities ten aanzien van de voorzieningen en de sociale opbouw van de wijk. Nu zijn de vrijkomende sociale huurwoningen alleen beschikbaar voor huishoudens met (zeer) lage inkomens, waarvan een groot deel allochtoon is, worden wijkvoorzieningen gesloopt en vervangen door een ‘huis van de wijk’ waar vrijwilligers voor de continuïteit moeten zorgen.

§ 1.4 Allochtoon en autochtoon

De instroom van etnische minderheden, ook wel *allochtonen* genoemd, is een van de factoren die de naoorlogse wijken heeft veranderd en daarmee ook de waardering en reputatie van die wijken. Die instroom kwam, zoals voorzien (Reijndorp 1985), vanaf eind jaren zeventig op gang (Van Kempen 1987; Van Praag 1986). De invloed van die instroom is groot geweest, zowel door de omvang van die instroom als door de toegenomen politisering van het integratiedebat. In de gemeente Rotterdam heeft de verwachte toename van het aandeel allochtone bewoners zelfs geleid tot specifiek beleid met de *Rotterdamwet* als wettelijk kader. Voordat die ontwikkelingen en het onderscheid tussen autochtonen en allochtonen in dit onderzoek aan de orde komen, ga ik in op het ontstaan en vaak bekritiseerde gebruik van de begrippen *allochtoon* en *autochtoon*.

16 Deze stelling kan sterk betwist worden omdat de gemeente in haar becijferingen alleen de doelgroep meetelt voor zover die recht heeft op huurtoeslag en de doelgroep tot aan de inkomensgrens van de sociale sector buiten beschouwing laat. Zie het commentaar van Peter Boelhouwer in het Tijdschrift voor de Volkshuisvesting (Harms 2016) en mijn commentaar op de website van Nieuwsuur: <http://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2126908-rotterdam-botsing-tussen-arm-en-rijk.html?title=rotterdam-botsing-tussen-arm-en-rijk>. De gemeente becijfert de omvang van de doelgroep op 125.600 huishoudens. Indien de maximale inkomensgrens die geldig is voor de DAEB-sector (€ 34.911,- prijspeil 2015) wordt gehanteerd, komt het aantal op 166.700 huishoudens, zo stelt minister Blok (Tweede Kamer der Staten Generaal 2016b). Daarnaast dient rekening gehouden te worden met verdere extramuralisering in de zorg en de groei van de bevolking.

17 Geheel in lijn met wat Ronald Schneider (fractievoorzitter Leefbaar Rotterdam tot 2014, daarna wethouder stedelijke ontwikkeling en integratie) in 2013 stelt bij de behandeling van de uitbreiding van de *Rotterdamwet* dat Leefbaar Rotterdam het liefst de werking zou uitbreiden naar heel Rotterdam om instroom van mensen zonder inkomen uit werk tegen te gaan.

Achtergrond en discussie over de begrippen allochtoon en autochtoon

Nipt, met 77 stemmen voor en 73 tegen, neemt de Tweede Kamer op 22 maart 2016 een motie aan van de leden Karabulut en Marcouch over het gebruik van de termen allochtoon en autochtoon¹⁸:

“De Kamer, gehoord de beraadslaging, overwegende dat iedereen die in Nederland woont, gelijk wordt behandeld; overwegende dat niet de etnische groep of religie maar zelfbeschikking en samen leven bepalend dienen te zijn voor het integratiebeleid; constaterende dat het kabinet geen doelgroepenbeleid meer voert; verzoekt de regering, de beleidstermen westerse en niet-westerse allochtoon en autochtoon te herzien en in overeenstemming te brengen met de uitgangspunten van het integratiebeleid, en gaat over tot de orde van de dag.” (Tweede Kamer der Staten Generaal 2016a)

Het is niet voor het eerst dat het gebruik van deze termen in de Tweede Kamer ter discussie staat (Van der Haar & Yanow 2011).

Allochtoon en *autochtoon* zijn afgeleid van de Griekse woorden *allos*, ‘ander’ of ‘een andere’, *autos*, ‘zelf’ of ‘dezelfde’, en *chthōn*, dat staat voor aarde of land (Geschiere 2009; Van der Haar & Yanow 2011). De termen komen oorspronkelijk uit de geologie waar ze worden gebruikt om de oorsprong van gesteenten aan te duiden. De toepassing op de bevolking komt vanaf de jaren vijftig voor, in eerste instantie om lokale en regionale verschillen in herkomst van bewoners aan te duiden. In 1971 worden de termen voor het eerst gebruikt in relatie tot de positie van etnische minderheden, maar dat is dan nog uitzonderlijk (Van der Haar & Yanow 2011). Tot 1989 spreekt men doorgaans over *minderheden*, *gastarbeiders* of *migranten*. In dat jaar geeft de WRR zijn advies over de immigrantenproblematiek de titel *Allochtonenbeleid* omdat de regering bezwaar heeft tegen het gebruik van de term ‘migranten’. De regering wil Nederland niet afficheren als immigratieland (Geschiere 2009). De term ‘allochtoon’ heeft dan nog een neutrale strekking. Belangrijker dan de introductie door de WRR is misschien wel dat het CBS de term overneemt voor zijn statistieken. Het komt daarvoor met een eigen definitie, waarbij ook de kinderen die in Nederland geboren zijn maar waarvan ten minste één ouder niet in Nederland geboren is, als allochtoon gerekend worden (zie voetnoot ¹). De term raakt in de jaren daarna ingeburgerd, maar raakt ook beladen in het publieke debat.

Minister Hilbrand Nawijn stelt in 2002 dat de term allochtoon van oorsprong een neutrale omschrijving is, maar dat die gaandeweg een negatieve connotatie heeft gekregen en soms op emotionele weerstand stuit, ook bij personen van de tweede generatie. “Hoewel ik de bezwaren tegen de term allochtoon inzie, moet ik ook constateren dat er tot nu geen bruikbaar alternatief is.” (Tweede Kamer der Staten Generaal 2002, p. 164). Drie jaar later schrijft Rita Verdonk als minister voor vreemdelingenzaken en integratie over het gebruik van de termen een brief naar de Tweede Kamer. Ze stelt dat de regering voor integratie is, graag de negatieve beeldvorming rond allochtonen doorbreekt, maar ‘niet over de taal gaat’. Zij verwacht niet dat het gebruik van andere termen bijdraagt aan een oplossing (Tweede Kamer der Staten Generaal 2005).

Achttien jaar na het advies over het migrantenbeleid stelt de WRR in zijn advies *Identificatie met Nederland* (2007) voor om de termen allochtoon en autochtoon niet meer te gebruiken omdat ze een onoverbrugbare afstand scheppen zolang wordt vastgehouden aan een statische opvatting

18

Bron: Tweede Kamer der Staten Generaal, stemmingsuitslagen van de vergadering van 22 maart 2016 over moties ingediend bij het VAO Integratieonderwerpen, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/stemmingsuitslagen/detail?id=2016P04391>, verkregen op 29 juli 2016. Voor stemden de fracties van de SP, de PvdD, de PvdA, GroenLinks, D66, 50PLUS, de Groep Kuzu/Öztürk en de ChristenUnie, tegen stemden de overige partijen, waaronder VVD, CDA en PVV.

van de Nederlandse identiteit¹⁹. De WRR stelt voor over te gaan tot een meer precieze en gelaagde aanduiding²⁰. Het advies leidt tot veel discussie, ook door de toespraak van prinses Máxima bij de presentatie van het advies, waarin ze onder andere zegt:

"... 'de' Nederlandse identiteit? Nee, die heb ik niet gevonden. Nederland is: grote ramen zonder gordijnen, zodat iedereen goed naar binnen kan kijken. Maar ook: hechten aan privacy en gezelligheid. (...) Nederland is veel te veelzijdig om in één cliché te vatten. 'De' Nederlander bestaat niet."²¹

Vanaf 2008 kondigen de ministers Ella Vogelaar en later Eberhard van der Laan aan de termen te vervangen "omdat deze terminologie niet aansluit bij de hedendaagse situatie waarbij deze groepen in grote mate Nederlander zijn geworden" (geciteerd in: Van der Haar & Yanow 2011, p. 161). De rijksoverheid geeft er vanaf dan de voorkeur aan om te spreken van Turks-Nederlands, Marokkaanse Nederlander, etc. Als verzamelterm voor de mensen die ooit naar Nederland zijn gekomen, hanteert ze dan de aanduiding 'migranten', al dan niet onderverdeeld in 'niet-westerse' en 'westerse' migranten.

In het debat in de Tweede Kamer in 2016 met minister Asscher, stelt hij dat hij de termen allochtoon en autochtoon niet gebruikt en zegt toe dat de regering later in het jaar terug zal komen op de kwestie als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) rapporteert over zijn project naar migratiediversiteit. Op 1 november brengt de WRR als onderdeel van dat project een verkenning uit over het gebruik van de termen allochtoon en autochtoon (Bovens et al. 2016). De WRR geeft aan de termen niet meer te zullen gebruiken:

"De labels autochtoon en allochtoon zijn niet meer passend. Het label 'allochtoon' is technisch niet correct voor de nakomelingen van migranten, heeft een uitsluitende werking en roept negatieve associaties op. Het onderscheid 'westers versus niet-westers' is niet langer bruikbaar. De verschillen binnen deze twee groepen zijn groot en het onderscheid is rangschikkend. Eén alternatieve tweedeling is echter niet zinvol gezien de grote diversiteit wat betreft de landen van herkomst." (ibid. p. 11)

De WRR zal voortaan gebruikmaken van de onderverdeling tussen inwoners met een Nederlandse achtergrond en inwoners met een migratieachtergrond en verder gebruik maken van meervoudige labels zoals Turkse Nederlander, etc. Het radicaal afzien van onderscheid naar herkomst vindt de raad te beperkend voor wetenschap en beleid. Daarmee is de cirkel voor de tweede keer rond na eerdere adviezen over dit onderwerp in 1989 en 2007.

-
- 19 "Het verhaal over 'de' Nederlandse identiteit bevestigt en versterkt een ongewenst en te simplistisch onderscheid tussen gevestigden en buitenstaanders, tussen autochtonen en allochtonen. Allochtonen worden als een groep gezien en gedefinieerd in termen van wat ze *niet* zijn: niet van hier. Tegelijkertijd wordt van ze geëist dat ze *volledig* Nederlander worden. Echter, als we blijven vasthouden aan een historische omschrijving van het Nederlandschap, zullen zij daar nooit in slagen." (WRR 2007, p. 17, cursief cf. het origineel)
- 20 Waar, zoals eerder gesteld, vanaf 2008 de rijksoverheid gehoor aan geeft door het gebruik van de termen Turks-Nederlands, Marokkaans-Nederlands, etc.
- 21 Toespraak van Prinses Máxima, 24 september 2007, verkregen op 1-8-2016 via: <http://www.koninklijkhuis.nl/documenten/toespraken/2007/09/24/toespraak-van-prinses-maxima-24-september-2007>. Haar toespraak leidt tot veel commentaar van onder andere VVD, CDA en PVV.

Het politieke debat over integratie

Het begrip *allochtoon* heeft zijn neutrale strekking in de loop der tijd verloren door het politieke debat in Nederland over de integratie van etnische minderheden. Dat debat heeft ook de meningsvorming over de veranderingen in de naoorlogse wijken beïnvloed, zoals ook de veranderingen in die wijken het politieke debat over allochtonie en autochtonie hebben gevoed (Mepschen 2016; Prins 2002).

De politieke discussie is eind jaren tachtig nog niet erg verhit. Er zijn wel extreemrechtse partijen als de Centruumpartij en de Centrum Democraten, die ageren tegen verdere immigratie uit niet-westerse landen en dat een bedreiging noemen voor de cultuur, maar de aanwezigheid van die partijen in het parlement en de gemeenteraden is nog een marginaal verschijnsel. Het is in die tijd politiek incorrect om maatschappelijke problemen in sterke mate te verbinden met het groeiend aantal allochtone bewoners. Het minderhedenbeleid van de rijksoverheid richt zich dan op de positie van etnische minderheden met specifieke achterstandsproblemen door het ondersteunen van de sociaal-culturele emancipatie als groep. In 1989 becommentarieert de WRR dat beleid en adviseert veel meer de nadruk te leggen op maatregelen die individuele migranten ondersteunen om sociaaleconomisch op eigen benen te staan. Vanaf begin jaren negentig wordt het minderhedenbeleid steeds meer integratiebeleid waarin de nadruk ligt op de sociaaleconomische participatie (Duyvendak & Scholten 2011).

Met het ingezonden artikel *Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt* opent Frits Bolkestein in de Volkskrant van 12 september 1991 het *nationale minderhedendebat* (Prins 2004). Hij bekritiseert niet zozeer het doel van sociaaleconomische emancipatie, maar stelt wel dat de Europese beschaving en de belangrijkste waarden – scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting en gelijkheid van man en vrouw – verdedigd moeten worden tegenover de wereld van de islam. Hij stelt onder meer dat er...

“onder de oppervlakte een heel nationaal debat op informele [wijze] aan de gang was, dat niet in het openbaar werd gevoerd” en dat “veel mensen het hebben over minderheden, maar weinig mensen over de autochtone minderheden in arme wijken in de grote steden, die leven in een allochtone meerderheid.”²²

Het leidt tot veel debat, maar dat neemt na enkele jaren af in intensiteit (Uitermark et al. 2012). *Multicultureel* is nog geen negatief geladen term, *multicultureel bouwen* wordt in Rotterdam en elders zelfs nog gestimuleerd (Van der Horst et al. 2002b; Van der Horst & Ouwehand 2012).

In 2000 schrijft Paul Scheffer zijn essay *Het multiculturele drama* in NRC/Handelsblad van 29 januari, waarmee de discussie over het minderhedenbeleid weer een sterke impuls krijgt. Hij waarschuwt voor de dreigende gevolgen van de hoge werkloosheid, criminaliteit en schooluitval onder etnische minderheden en de zich ontwikkelende gevoelens van rancune en frustratie onder allochtone jongeren. Hij pleit voor het afscheid nemen van een kosmopolitisch multicultureel ideaal en voor een veel minder vrijblijvende aanpak, het stellen van duidelijke grenzen en meer zelfbewustheid waar het gaat om de Nederlandse cultuur. Hij maakt zich ook kwaad over de onverschilligheid van ‘links’ over de groeiende kloof tussen gegoede autochtone en arme allochtone bewoners. De islam speelt nog geen grote rol in het debat (Uitermark et al. 2012). Zijn pleidooi leidt tot veel reacties, maar niet gelijk tot een algehele ommekeer in het debat. De Tweede Kamer bediscussieert bijvoorbeeld begin 2001 de vraag “of er in het nationale woonbeleid voldoende wordt ingespeeld op het multiculturele karakter van de samenleving” en vraagt daarover in mei 2001 advies (VROM-raad 2002a, p. 7).

De aanslagen in Amerika op 11 september 2001, ofwel volgens Amerikaanse aanduiding 9-11, en de opkomst van Pim Fortuyn²³ luiden echter een nieuwe fase in het debat in met veel meer nadruk op de islam. De kritiek op het multiculturalisme neemt na 9-11 ook elders toe (Vertovec 2010), maar de wantrouwendende uitingen tegenover de islam zijn nergens anders in Europa zo veelvoorkomend en heftig als in Nederland, met relatief veel aanvallen op moskeeën en agressief gedrag tegenover moslims (Prins 2004)²⁴. In de periode daarna, tijdens de aanloop naar de verkiezingen voor de gemeenteraad en Tweede Kamer in 2002, weet Pim Fortuyn onder brede lagen van de bevolking de onvrede over de multiculturele samenleving aan te boren (Kersbergen 2005). Als lijsttrekker voor Leefbaar Rotterdam stelt hij dat het tijd is om de bevolkingssamenstelling in Rotterdam te veranderen:

“Wij gaan het tij keren. Nu is 56 procent van de Rotterdamse bevolking van vreemde herkomst. Dat is te veel. De stad hoort in evenwicht te zijn.” Als maatregel noemde de lijsttrekker gedwongen verhuizingen. “Rotterdamse randgemeenten moeten een deel van de Rotterdamse onderklasse opnemen,” bepleitte de voormalig hoogleraar. “De monocultuur in bepaalde wijken moet verdwijnen. We moeten breken met Marokkaanse, Turkse en Surinaamse buurten. Dat betekent gedwongen verhuizing. Natuurlijk vergoeden we de mensen hun nieuwe huis in de randgemeente.” Fortuyn ging niet in op de vraag wat er moet gebeuren als mensen niet willen verhuizen. “Dan gebruiken we dwang, maar dat is iets voor later...”²⁵

Hij richt zich op de ‘bevolking van vreemde herkomst’ in het algemeen, hij wil de grenzen dicht voor asielzoekers, maar in zijn geruchtmakende interview in de Volkskrant gaat hij vooral in op de islam en stelt hij dat het ‘een achterlijke cultuur’ is (Poorthuis & Wansink 2002). In Rotterdam wordt Leefbaar Rotterdam met Fortuyn de grootste partij in de raad met 17 van de 45 zetels (34,7 procent van de stemmen) en vormt het met CDA en VVD het college. De door Fortuyn genoemde gedwongen verhuizingen komen niet in het coalitieakkoord, maar een jaar later stemt de gemeenteraad wel in met maatregelen die de vestiging van kansarme immigranten moet tegengaan (zie onder *Rotterdamwet*). Fortuyn wordt op 6 mei 2002, negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, vermoord. De Lijst Pim Fortuyn (LPF) wordt de tweede partij in de Tweede Kamer met 26 zetels, maar gaat de jaren daarna aan interne verdeeldheid ten onder. Daarmee verdwijnt de discussie over de integratie echter niet van de agenda. Najaar 2002 wordt de ‘Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid’ (Commissie-Blok) ingesteld²⁶, die in januari 2004 haar eindrapport *Bruggen bouwen* publiceert. In datzelfde jaar brengen Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh hun film *Submission* uit en wordt in november Theo van Gogh vermoord door een moslim-extremist. Enige maanden daarvoor heeft Geert Wilders zich afgescheiden van de VVD. Hij richt de Partij voor de Vrijheid (PVV) op die in 2006 met 9 zetels in de Tweede Kamer komt en zich fel afzet tegen immigratie, vluchtelingen, minderheden en de islam in het bijzonder²⁷. De ontwikkelingen en discussie leiden ook tot aanscherping van de

23 Fortuyn is socioloog, van 1990-1995 bijzonder hoogleraar in Rotterdam, publicist (onder andere columnist van Elsevier) en criticus van Paars. Hij schreef onder meer *Tegen de islamisering van onze cultuur* (1997), waarover hij in datzelfde jaar met Marcel van Dam debatteert in het tv-programma *Het Lagerhuis*. Hij maakt in augustus 2001, nog voor 9-11, bekend dat hij de politiek in wil.

24 De aandacht in de media voor die reacties is navenant, waarbij sommige van die reacties ook uitvergroot zijn. Zie voor het verhaal over de reactie van een groep Marokkaanse jongeren uit Ede en hoe het de betreffende wijk later is vergaan, het artikel van Karel Smouter in de *Groene Amsterdammer* van 17 november 2010: *Hoe Allah verscheen in Ede*.

25 Leefbaar Rotterdam Nieuwsbericht zondag 20 januari 2002: *Fortuyn lijsttrekker Leefbaar Rotterdam*, verkregen op 4 augustus 2016 van: http://www.leefbaarrotterdam.nl/index.php/lr/comments/fortuyn_lijsttrekker_leefbaar_rotterdam/

26 Zij onderzoekt het integratiebeleid, in het bijzonder op het terrein van de inburgering, werk en inkomen, onderwijs, wonen, recreëren en de emancipatie van vrouwen en meisjes.

27 De electorale steun voor de PVV groeit en fluctueert in de jaren daarna: Tweede Kamer 2006 5,9%; Europees Parlement 2009 17,0%; Tweede Kamer 2010 15,5%, Provinciale Staten 2011 12,4%; Tweede Kamer 2012 10,1%; Europees Parlement 2014

standpunten over integratie van veel andere politieke partijen. Het Nederlandse integratiebeleid kan vanaf de eeuwwisseling steeds meer gekarakteriseerd worden als assimilationistisch (Duyvendak & Scholten 2011). Nieuwkomers in Nederland dienen zich aan te passen aan de Nederlandse normen en waarden, ofwel aan de Nederlandse cultuur. De intensiteit en verharding van de discussie en het beleid nemen na de opkomst van jihadistische groeperingen, het uitroepen van de Islamitische Staat, aanslagen en de vluchtelingen crisis als gevolg van de opstand in Syrië, alleen maar verder toe. De coup poging in Turkije in juli 2016, de reactie van de Turkse regering in het jaar daarna, de reacties van Turkse Nederlanders op die ontwikkelingen en de reacties daar weer op, illustreren de invloed van de ontwikkelingen elders in de wereld op de situatie in Nederland.

Baukje Prins (2002; 2004) typeert het publieke discours over de minderheden en integratie, waarvoor Bolkestein de aftrap gaf, als het *nieuw realisme*. Kenmerken van dit *nieuw realisme* zijn volgens haar dat de betreffende auteur/spreker zich zelf ziet als iemand die de feiten onder ogen durft te zien, zichzelf opvoert als woordvoerder van de gewone man, ofwel de autochtone bevolking, zich beroept op realiteitszin en dat profileert als behorend bij de Nederlandse identiteit en ten slotte stelling neemt tegenover de politieke correctheid van 'links'. Andere commentatoren gebruiken andere termen voor het pleidooi voor een herwaardering en benadrukking van de Nederlandse en Westerse cultuur²⁸. Wat zij gemeen hebben is hun kritiek op het benadrukken van de tegenstellingen tussen autochtoon en allochtoon, een tegenstelling die nadrukkelijk uitgaat van de superioriteit van de autochtone normen en waarden en daarmee een uitsluitend effect heeft naar allochtonen. Daarnaast, en dat is misschien nog meer van belang, gaat die uit van een statisch beeld van de Nederlandse cultuur en identiteit, waar het eerder genoemde WRR-advies uit 2007 ook al commentaar op leverde. Bij dat statische beeld zijn de nodige kanttekeningen te plaatsen, onder andere dat juist ook de geschiedenis van Nederland van de afgelopen decennia laat zien dat die waarden veranderen en soms zwaar bevochten zijn, zoals het homohuwelijk. Een belangrijke waarde als gelijkwaardigheid van mensen, ongeacht sekse, religie, etniciteit of seksuele geaardheid, is dan ook niet een specifieke Nederlandse waarde, maar behoort meer bij de universele rechten (Duyvendak 2016a; 2016c).

De 'Rotterdamwet'

Het politieke debat in Rotterdam heeft in het discours over integratie en de positie van allochtonen een opmerkelijke plek ingenomen. Het heeft effect gehad voor het alledaagse leven in de Rotterdamse wijken, maar ook op nationaal niveau. De uitspraak van Fortuyn tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 dat het aandeel van bewoners 'van vreemde herkomst' in de bevolking van Rotterdam zou moeten verminderen kwam weliswaar niet in het coalitieakkoord (Tops 2007), maar de discussie was daarmee niet gesloten. In de zomer van 2003 verschijnt de *Prognose bevolkingsgroepen Rotterdam 2017* (Ergun & Bik 2003) waarin een verdere afname van het aandeel autochtone bewoners in de stad wordt voorspeld en een toename van het aandeel etnische minderheden²⁹ van 34,6 procent in 2002 naar 48,0 procent in 2017. Die groei zal volgens de publicatie niet gelijkmatig over de stad verdeeld zijn. Dominic Schrijer, dagelijks bestuurder voor de PvdA in deelgemeente Charlois, luidt als eerste de noodklok over die uitkomsten. Het aandeel etnische minderheden zal volgens de prognose in zijn

13,3%; Provinciale Staten 2015 11,8%; Tweede Kamer 2017 13,1%.

28 Zoals culturalisme (Duyvendak 2011; Mepschen 2016) en culturisme (Schinkel 2007).

29 In deze nota zijn dat Surinamers, Antillianen, Kaapverdianen, Turken, Marokkanen en bewoners afkomstig uit 'overige arme landen'. Ze worden ook wel aangeduid als 'aandachtsgroepen' want het zijn "etnische minderheden die in meer of mindere mate in aanmerking komen voor achterstandsbeleid" (Ergun & Bik 2003, p. 13). De bevolkingsgroei van Rotterdam tussen 1997 en 2002 is geheel aan deze groep toe te schrijven.

deelgemeente stijgen van 40,1 procent in 2002 tot 75,8 procent in 2017 en daarmee het hoogste in de stad worden. Spiegelbeeldig zal het aandeel autochtone bewoners in Charlois afnemen van 48,6 procent in 2002 tot 14,4 procent in 2017 (Ergun & Bik 2003). Charlois zal volgens hem 'het afvalputje' van Rotterdam worden omdat veel van die nieuwe huishoudens kansarm zullen zijn, het zal leiden tot illegale bewoning, overlast, vervuiling en criminaliteit. Hij pleit voor een meer evenredige spreiding over stad en regio (Schrijer 2003). Zijn noodkreet, die ook geïnterpreteerd kan worden als een verlate reactie op de verkiezingsnederlaag van de PvdA in Rotterdam in 2002 (Reijndorp & Van der Zwaard 2004), blijft niet onbeantwoord. Marco Pastors, wethouder voor Leefbaar Rotterdam, pleit gelijk voor een 'allochtonenstop' en een 'hek rondom Rotterdam' (ibid.)³⁰. Het leidt tot lokale en landelijke discussie over gedwongen spreidingsbeleid van allochtonen, ook tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer (Dijsselbloem 2003).

Na discussie in de gemeenteraad zegt het college van burgemeester en wethouders van Rotterdam toe met beleidsvoorstellen te komen. In december 2003 presenteert ze de nota *Rotterdam zet door, op weg naar een stad in balans*. Het college stelt daarin dat de te verwachten instroom van allochtone bewoners vooral afkomstig is uit sociaaleconomisch zwakke landen en voor hen veel ondersteuning nodig is. Die achterstand zal in concentratiewijken leiden tot achteruitgang en leefbaarheidsproblemen. Het motto in de nota is: "de kleur is niet het probleem, maar het probleem heeft wel een kleur" (Gemeente Rotterdam 2003, p. 12). De instroom van allochtonen, lees: kleur, is echter de aanleiding tot de nota en het aandeel allochtonen wordt ook gebruikt als belangrijke indicator voor leefbaarheidsproblemen. Gelijktijdig is er, door overleg met betrokken ministeries, ook het besef dat in te zetten maatregelen niet gebaseerd kunnen worden op 'kleur'. Dat zal immers leiden tot vernietiging van besluiten op basis van het uitsluiten van discriminatie, zoals dat in het verleden al eerder het geval was (Bolt 2004)³¹. De nota van het college bevat een heel pakket aan maatregelen, waaronder het doorzetten van het herstructureringsbeleid om de wijken en de stad aantrekkelijker te maken voor midden- en hogere inkomensgroepen. Het meest opvallend is echter het voorstel om de instroom in Rotterdam van kansarme groepen van buiten de Stadsregio Rotterdam te beperken door het invoeren van een toelatingscriterium 'inkomen uit werk', geconcretiseerd als een inkomen beneden de 120 procent van het minimumloon. Het achterliggende idee is dat daarmee de instroom van migranten met een zwakke sociaaleconomische positie gelimiteerd kan worden. Het college wil daarvoor toestemming van het Rijk omdat het probleem in Rotterdam niet alleen het probleem van Rotterdam is en snel een pilotproject wil starten. De nota krijgt veel steun in de Rotterdamse raad, ook van de PvdA (Reijndorp & Van der Zwaard 2004).

Hoewel er veel commentaar is op de Rotterdamse voorstellen (zie onder meer: Bolt 2004; Priemus 2004a; Reijndorp & Van der Zwaard 2004), is er bij de regering en het parlement grote ontvankelijkheid voor het Rotterdamse pleidooi. Dat is niet in de laatste plaats het gevolg van de aardverschuiving die er ook op landelijk niveau heeft plaatsgevonden door de Fortuynrevolte³². In 2004 start de gemeente Rotterdam na overleg met het Rijk een experiment met het hanteren van

30 Schrijer wil zich duidelijk onderscheiden van de voorstellen van Pastors en schrijft een ingezonden brief in het Rotterdams Dagblad, die later in uitgebreide vorm verschijnt in *Socialisme & Democratie*. Hij stelt daarin: "Dit is geen kwestie van allochtoon versus autochtoon of zwart versus wit, maar een kwestie van kansarm versus kansrijk." (2003, p. 57) Hij koppelt zijn betoog echter wel aan de groei van het aandeel allochtonen.

31 Naar aanleiding van de 'rassenrellen' in de Afrikaanderwijk besloot de gemeente in 1972 tot een verordening die het aandeel Mediterranen, Surinamers en Antillianen in een wijk limiteerde op 5 procent, het stedelijk gemiddelde. Het besluit werd door het Rijk geschorst en vervolgens vernietigd door de Raad van State. In 1979 werd via de *Nota Leegloop en Toeloop* opnieuw geprobeerd een spreidingsbeleid in te voeren. Onder invloed van protesten werd dit vroegtijdig stopgezet (Bolt 2004).

32 Die aardverschuiving is er zowel in de verdeling van het aantal Kamerzetels, als inhoudelijk. De Tweede Kamer stelt uitgebreid onderzoek in (Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid 2004) en veel partijen beraden zich op het integratiebeleid, uitmon-

het door Rotterdam gevraagde extra toelatingscriterium in een aantal wijken (Bol & De Langen 2006). De evaluatie van het experiment (Van der Wilt & Van der Zanden 2005) is positief, maar op de onafhankelijkheid en de kwaliteit van de evaluatie is veel af te dingen (Van der Laan Bouma-Doff & Ouwehand 2006). In overleg tussen gemeente en Rijk wordt samengewerkt aan een wettelijke basis voor de maatregel. Dat leidt uiteindelijk tot de Wet Bijzondere Maatregelen Grootstedelijke Problematiek (WBMGP), doorgaans aangeduid als de *Rotterdamwet* die in december 2005 wordt aangenomen (Staatsblad 2005). Artikel 8 van die wet biedt de mogelijkheid om voor door de gemeenteraad aan te wijzen gebieden, die door de minister dienen te worden goedgekeurd, huisvestingsvergunningen met het toelatingscriterium 'inkomen uit werk' toe te passen voor huishoudens die zich daar willen vestigen³³. De aanwijzing van de gebieden geldt voor een periode van vier jaar die maximaal één keer verlengd kan worden met vier jaar. In juni 2006 start de eerste periode voor ruim 20.000 woningen, die in 2010, na twee tussentijdse evaluaties, wordt verlengd tot 2014. De wisseling van coalities, tussen 2006 en 2014 is de PvdA de grootste raadsfractie en maakt dan ook deel uit van het college in plaats van Leefbaar Rotterdam, heeft op dit beleid weinig invloed. Bij de tussentijdse evaluaties zijn weliswaar geen grote aantoonbare effecten te melden, maar het college is van mening dat dit soort maatregelen de tijd moet hebben en daarom verlenging verdient, ondanks de kritiek die binnen en buiten de gemeenteraad wordt geventileerd (Van Eijk 2010b; Van der Laan Bouma-Doff & Ouwehand 2006; Ouwehand & Doff 2013a; Uitermark & Duyvendak 2008; Schinkel & Van den Berg 2011).

In 2012 wordt de werking van de toepassing in Rotterdam opnieuw geëvalueerd en wordt ook de WBMGP door het ministerie geëvalueerd, waarbij onder andere de gemeente Rotterdam verzoekt om de maximale werkingstermijn te verlengen, zodat viermaal in plaats van eenmaal een verlenging met vier jaar mogelijk wordt (maximale werkingstermijn twintig jaar in plaats van acht jaar). Het gemeentelijke Centrum voor Onderzoek en Statistiek voert opnieuw de evaluatie in Rotterdam uit (Van Dun & Van der Zanden 2012). De onderzoekers concluderen dat het hanteren van de huisvestingsvergunningen (HVV) heeft bijgedragen aan het beperken van het aantal bijstandsgerechtigden in de betreffende wijken, maar de invloed op de leefbaarheid is niet aantoonbaar³⁴. Uit de evaluatie blijkt verder dat de instroom van niet-westerse allochtonen weliswaar is afgenomen, maar de instroom vanuit EU-landen, vooral uit Midden- en Oost-Europese landen, is toegenomen, het sterkst in de gebieden met veel particulier woningbezit. Ondanks deze resultaten en de constatering van de onderzoekers dat Carnisse en Oud Charlois niet meer voldoen aan de door de gemeente gekozen criteria, stelt het college voor de maatregel in alle gebieden te verlengen. Belangrijke motivatie daarvoor is het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid. De gemeenteraad

dend in al dan niet aangescherpte standpunten (zie voor de PvdA bijvoorbeeld de reacties op het pleidooi van Dominic Schrijver van zowel Jeroen Dijsselbloem als René Cuperus in nummer 10/11 van S&D van 2003).

33 Het criterium is niet langer geformuleerd als '120 procent van het minimuminkomen' maar als 'inkomen uit werk', wat volgens de wet betekent: inkomen uit dienstbetrekking, uit zelfstandig beroep of bedrijf, uit regeling vrijwillig vervroegd uittreden, AOW, ouderdoms- of nabestaandenpensioen of studiefinanciering. Het geldt voor alle huishoudens die nog geen zes jaar in de Stadsregio Rotterdam wonen.

34 Rotterdam hanteert vier criteria om te bepalen of er sprake is van een bovenmatige problematiek, waardoor toepassing van de HVV-maatregel gerechtvaardigd is: het bijstandsniveau, de veiligheidsindex, de sociale index en de buurtsignalering. Over de invloed van het lagere aantal bijstandsontvangers op de veiligheidssituatie schrijven de onderzoekers: "In welke mate de HVV-maatregel hierop invloed uitoefent is niet aantoonbaar." (Van Dun & Van der Zanden 2012, p. 28) De invloed op de sociale indexscore is naar hun mening niet goed aan te geven. Bij de buurtsignaleringscore zien de onderzoekers voor de betreffende wijken "een trend die in heel Rotterdam zichtbaar is. Het ontstaan van werkloosheid zal veelal ook de zittende bevolking in een buurt betreffen. De HVV-maatregel is hierop niet van invloed." (ibid., p. 32). Het weren van kansarmen blijkt geen effect te hebben op probleemcumulatie als indicator van de leefbaarheid (Ouwehand & Doff 2013b).

besluit, met instemming van het college, er nog een deel van Delfshaven aan toe te voegen³⁵, hetgeen de minister later goedkeurt. Het voortzetten van het beleid, ondanks de conclusie dat de leefbaarheid niet is verbeterd, wordt binnen en buiten de gemeenteraad gekwalificeerd als het continueren van symboolpolitiek (Ouwehand & Doff 2013b).

Het Rijk reageert bij de evaluatie van de werking van de WBMGP welwillend op het verzoek van Rotterdam om de maximale werkingstermijn uit te breiden; wel zal de minister de verlenging steeds intensiever toetsen. Bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Eerste Kamer in april 2014 dwingt de senaat de minister tot het laten uitvoeren van een onafhankelijk en wetenschappelijk onderzoek naar de toepassing van de *Rotterdamwet*. Dit onderzoek concludeert dat in de betreffende gebieden de instroom van werkenden met relatief lage inkomens is toegenomen en deze de plaats van potentieel geweigerde huishoudens lijken in te nemen. Verder concluderen de onderzoekers dat de beleidstheorie van de wet dat een andere samenstelling van de bevolking een positief effect zou moeten hebben op de leefbaarheid, niet bevestigd wordt: “De WBMGP heeft niet bijgedragen aan een aantoonbare verbetering van de veiligheid en leefbaarheid in de aangewezen gebieden” (Hochstenbach et al. 2015, p. i). Het laatste wordt door de minister en de wethouder in hun respectievelijke aanbiedingsbrief aan de Eerste Kamer en de raadscommissie in Rotterdam gerelativeerd dan wel gebagatelliseerd³⁶. Het onderzoek leidt noch in de Eerste Kamer, noch in de Rotterdamse raad, tot een diepgaande discussie of initiatieven tot bijstelling van het beleid.

Rotterdam neemt in het discours over de positie en integratie van allochtonen een specifieke positie in. De prognose in 2003 van een aanmerkelijke toename van het aandeel niet-westerse allochtonen die in meer of mindere mate aanspraak zouden kunnen maken op achterstandsbeleid, in het bijzonder in bepaalde delen van de stad, leidde tot maatregelen om die ontwikkeling af te remmen. De argumentatie daarvoor was dat deze toename een sterk negatief effect zou hebben op de leefbaarheid en de draagkracht van de betreffende wijken te boven zou gaan. Toenemende discussie op lokaal en landelijk niveau over de integratie van allochtonen en het momentum van de Fortuynrevolte, maakten wet- en regelgeving mogelijk om beperkende voorwaarden te stellen: de *Rotterdamwet*. De regelgeving maakt weliswaar geen onderscheid op basis van etniciteit, maar stelt wel dat het probleem een kleur heeft en introduceert een proxy voor kansarme niet-westerse allochtone instroom: huishoudens zonder ‘inkomen uit arbeid’ die nog geen zes jaar in de Stadsregio Rotterdam woonachtig zijn. Bij de evaluatie blijkt dat vooral niet-Westers allochtone en Westers allochtone personen door de werking van de *Rotterdamwet* beperkt zijn (Hochstenbach et al 2015)³⁷.

35 De fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam, Ronald Schneider, stelt op 5 juni 2013 in de Commissie Fysieke Infrastructuur en Buitenruimte dat zijn partij het liefste ziet dat de *Rotterdamwet* op alle wijken wordt toegepast omdat Rotterdam al genoeg kansarmen heeft (<https://rotterdam.notubiz.nl/vergadering/39864/> vanaf tijdstip 3.00.00, verkregen op 25 oktober 2016).

36 De minister refereert in zijn brief aan de Eerste Kamer waar het hem uitkomt aan een expertmeeting met professionals (van de gemeente Rotterdam, de gemeente Schiedam, het Nationaal Programma Rotterdam Zuid, woningcorporatie Woonbron en woningcorporatie Woonstad) die door de gemeente Rotterdam en het ministerie zijn geselecteerd. Zo stelt hij bijvoorbeeld: “De (leefbaarheids)ontwikkelingen op wijkniveau komen dus niet altijd overeen met de ontwikkelingen die de experts zien op een fijner schaalniveau.” (Ministerie van BZK 2015a, p. 3) De wethouder schrijft: “In hoeverre de veranderingen in de instroom van mensen zonder inkomen uit werk, zowel in de aangewezen wijken als daarbuiten, van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van leefbaarheid en veiligheid in die wijken, kan niet worden aangegeven. Met andere woorden: de causaliteit is niet vast te stellen.” (Gemeente Rotterdam 2015, p. 2) Zie voor een verdere duiding van het evaluatieonderzoek: Uitermark et al. (2017) en Van Gent et al. (2017).

37 De evaluatie bleek complex omdat er geen bestand is van personen die zijn afgewezen. De onderzoekers hebben daarom een analyse gemaakt van de ‘potentieel geweigerde huishoudens’. “In 2004 behoorde bijna twee derde van de potentieel geweigerden tot de groep niet-westerse allochtonen: 17,1% was autochtoon en 17,8% westers allochtoon. Tussen 2004 en 2013 hebben er wat betreft de etnische samenstelling van de groep potentieel geweigerden aanzienlijke veranderingen plaatsgevonden. Het aandeel autochtonen is licht gegroeid (tot 19,1%), (...) het aandeel westerse allochtonen is sterk gegroeid tot 26,8% in 2013. Deze groep is overwegend afkomstig uit Midden- en Oost-Europa. Het aandeel niet-westerse allochtonen blijft de grootste maar het aandeel is afgenomen tot 54,1%.” (Hochstenbach et al. 2015, p. 17)

In het verkiezingsprogramma van Leefbaar Rotterdam van 2014 staat dat de partij voorstander is van: “...maximale inzet van de Rotterdamwet om de toeloop van kansarmen te beperken. Inderdaad: de wet die men eerst schandelijk vond, maar die nu door politici van andere partijen wordt omarmd.”³⁸ Die laatste opmerking klinkt triomfantelijk en heeft betrekking op de steun van andere partijen. CDA en VVD hebben steeds voor continuering en uitbreidingsvoorstellen van de toepassing van de *Rotterdamwet* gestemd. Dat geldt ook voor de PvdA die, zo zou je kunnen stellen, door electorale overwegingen gevangen gehouden is door Leefbaar Rotterdam en in het college in de periode 2006-2014 het beleid zelf heeft voortgezet. In 2013 voert D66 nog fel oppositie tegen voortzetting en uitbreiding van de werking van de *Rotterdamwet*, maar sinds het coalitieakkoord in 2014 met Leefbaar Rotterdam, is ook de oppositie van D66 weggefallen: dat is de prijs die de partij voor deelname aan de coalitie heeft betaald. De bevolkingsprognose van Ergun en Bik (2003) is niet uitgekomen, het aandeel etnische minderheden is in 2017 lang niet zo sterk toegenomen als was voorspeld³⁹, maar daar wordt in het Rotterdamse discours verder geen aandacht aan besteed.

Allochtonie en autochtonie in dit onderzoek

Het hanteren van het onderscheid tussen autochtone en allochtone bewoners is niet zonder gevaren. Het kan leiden tot het essentialiseren daarvan (Van der Horst 2003) of tot reïficatie van de etniciteit, terwijl andere kenmerken, zoals inkomen, woonduur of huishoudensamenstelling een veel bepalender rol (kunnen) spelen (Pauille & Kalir 2014). Etniciteit is geen verklarende variabele, onderzoek zou zich moeten richten op de vraag waarom dat onderscheid gehanteerd wordt, zo stellen Pauille en Kalir, met een citaat van Brubaker:

“Ethnic common sense – the tendency to partition the social world into putatively deeply constituted, quasi-natural intrinsic kinds – is a key part of what we want to explain, not what we want to explain things with; it belongs to our data, not to our analytic tool kit.” (Brubaker 2002, p.165, italics in original, geciteerd in: Pauille & Kalir 2014, p. 1356)

De tweedeling tussen autochtone en allochtone bewoners impliceert ook een zekere homogeniteit van elke groep. Beide groepen zijn echter in vele opzichten heterogeen. Die heterogeniteit is een van de redenen dat er onder onderzoekers voorstanders zijn om het onderscheid tussen autochtoon en allochtoon buiten beschouwing te laten en er veel aandacht is voor het begrip *superdiversiteit* (Vertovec 2010). Dit begrip is een poging om de veelheid van verschillende kenmerken, zoals taal, etniciteit, religie, regionale identiteit, culturele waarden, arbeidskwalificatie, educatie, migratiegeschiedenis, specifieke omstandigheden, etc. te omvatten (Meissner & Vertovec 2015). De notie van superdiversiteit impliceert een normaliteit van het diverse en van doorgaande verandering.

38 Verkiezingsprogramma *Rotterdam Vooruit 2014-2018* van Leefbaar Rotterdam, verkregen op 2 november 2016 via: http://www.leefbaarrotterdam.nl/newdocs/Webversie_verkiezingsprogramma_Leefbaar_Rotterdam_2014-2018.pdf

39 In de prognose van 2003 zou het aandeel etnische minderheden in Charlois stijgen van 40,1% in 2002 tot 75,8% in 2017 en in Rotterdam van 34,6% in 2002 tot 48,0% in 2017. Het aandeel autochtoon zou in Charlois afnemen van 48,6% in 2002 tot 14,4% in 2017 en in Rotterdam van 54,0% tot 42,1% (Ergun & Bik 2003, p. 139-142). Op de bestandsgegevens hebben in latere jaren correcties plaatsgevonden. Op basis van de huidige gegevens is het aandeel niet-westerse allochtonen voor Charlois toegenomen van 38,6% in 2002 tot 47,5% in 2017 (voor Rotterdam van 33,0% tot 37,9%). Het aandeel ‘overig Europese Unie’ (vooral afkomstig uit Midden en Oost-Europa) is voor Charlois gestegen van 5,1% in 2002 tot 12,4% in 2017 (voor Rotterdam van 5,3% tot 7,7%). Het aandeel autochtoon is in Charlois afgenomen van 52,0% in 2002 tot 36,1% in 2017 (voor Rotterdam van 57,3% tot 49,7%). Bron: Gemeentelijke Basis Administratie (GBA), bewerking OBI, verkregen op 7 november 2016 en 26 juli 2017 via: <http://rotterdam.buurtmonitor.nl/jive>

Het buiten beschouwing laten van het onderscheid tussen autochtone en allochtone bewoners is echter in deze studie (en ook in andere studies, zie Duyvendak et al. 2009) geen optie. Daarmee zou ik het in de buurten en in het beleid levende discours over etniciteit bagatelliseren, een discours dat van groot belang is. Ook zou daarmee het belang van de culturalisering van het debat en de invloed van de nadruk op assimilatie en aanpassing aan de normen van de (vroegere) meerderheid buiten beeld raken (Duyvendak 2016b, 2016c). Mepschen (2016) stelt dat hij in zijn onderzoek in Amsterdam-Nieuw West zeer weinig mensen heeft gesproken die onverschillig staan tegenover verschil in afkomst en dat autochtonie een grote rol speelt in het trekken van grenzen tussen bewoners in het alledaagse leven, in het bijzonder van de autochtone bevolking.

In dit onderzoek komt de verhouding tussen autochtone en allochtone bewoners langs verschillende invalshoeken aan de orde. De positie van bewoners op de woningmarkt heeft effect op de wijken waarin ze een woning kunnen verkrijgen (Bolt et al. 2009; Doff 2010; Van Kempen & Van Weesep 1998; Özüekren & Van Kempen 2003; Zorlu & Latten 2009), die positie bepaalt mede hun waardering van de wijk. Bewoners zijn subject en object bij de waardering van de wijk. Ze zijn subject als ze de wijk waarderen. Maar de wijk bestaat ook uit bewoners, daardoor zijn ze ook object van waardering. Ook in dit onderzoek zal blijken dat het onderscheid in afkomst de bewoners in de wijk, zowel autochtone als allochtone bewoners, niet onverschillig laat. De verhouding tussen autochtone en allochtone bewoners in de wijk beïnvloedt het debat over de integratie op andere niveaus, zoals dat ook omgekeerd het geval is.

§ 1.5 Onderzoeksvragen, opzet en aanpak

Onderzoeksvragen

Het doel van deze dissertatie is om meer inzicht te verkrijgen in de waardering door de verschillende groepen bewoners van wijken waar herstructurering heeft plaatsgevonden en de mechanismen die daarbij een rol spelen. De centrale onderzoeksvraag luidt dan:

Hoe waarderen bewoners met verschillende levenswijzen hun veranderde en veranderende buurt en wijk?

Het gaat daarbij om de invloed van twee krachten die gelijktijdig op de buurt/wijk en de woonwaardering inwerken: de fysieke ingreep in de woningvoorraad door sloop-nieuwbouw en de wijziging van de bewonerssamenstelling. Die wijzigt door autonome factoren als veroudering, geboorte en sterfte en onder invloed van verhuisprocessen. De verhuisprocessen zijn op te delen in reguliere verhuisprocessen binnen het deel van de woningvoorraad dat niet ingrijpend vernieuwd wordt, door mij aangeduid met de term *instroom*, en verhuisprocessen onder invloed van *ingreep*: de sloop-nieuwbouw. De hoofdvraag heb ik uitgewerkt in vijf deelvragen, waarbij vraag 2a gericht is op de instroom en 2b op de ingreep:

- 1 Welke groepen bewoners kunnen we onderscheiden op basis van hun levenswijze?
- 1a Wat is hun buurtgebruik en welke contacten onderhouden ze met hun medebewoners?

- 2 Hoe waarden de verschillende groepen bewoners de (voortgaande) veranderingen in hun buurt en wijk?
- 2a Wat is in het bijzonder de betekenis van de verandering in de bevolkingssamenstelling naar etniciteit en inkomen in de bestaande voorraad voor de waardering van de wijk door de bewoners?
- 2b Wat is in het bijzonder de betekenis van sloop-nieuwbouw, inclusief het effect daarvan op de bevolkingssamenstelling, voor de waardering van de wijk door de bewoners?

Een oriënterende studie

In dit onderzoek wil ik op zoek gaan naar de factoren die een rol spelen in de woonwaardering in een veranderende wijk en staat het in beeld brengen en het analyseren van de inzichten van de te onderscheiden groepen bewoners, de 'oriënterende' functie van het onderzoek (Schuyt 1995), voorop. Wetenschappelijk onderzoek streeft naar generalisaties, naar algemeen geldige uitspraken. Schuyt onderscheidt de *deductieve* redeneerwijze, waarbij men van het algemene naar het bijzondere gaat, de *inductieve* redeneerwijze en de *abductieve* redeneerwijze, waarbij hij zich heeft laten inspireren door de filosofie van onder andere C.S. Peirce. Bij beide laatste benaderingswijzen maakt men een sprong van het bijzondere naar het algemene.

"Inductie is uiteindelijk een kwantitatieve generalisatie van deel naar geheel, abductie is een kwalitatieve generalisatie van het samengaan van de ene eigenschap met een andere eigenschap. (...) In het wetenschappelijk onderzoek, maar ook in het sociale leven van alledag komen beide redeneervormen veelvuldig en niet van elkaar te onderscheiden voor. Als we bij iemand een eigenschap tegenkomen, nemen we toch onbewust aan dat deze persoon ook andere eigenschappen zal hebben (abductie) en tegelijk nemen we ook aan dat die ene eigenschap van die ene persoon, óók zal voorkomen bij de leden van de groep of klasse waarvan die ene persoon deel uitmaakt. (ibid. p. 85)

Bij abductie gaat het om het vinden van verbanden en het vormen van hypothesen. Schuyt vervolgt:

"In deze [sociale] wetenschappen worden vaak véél te snel uitsluitend inductieve generalisaties geboden, waarbij de eigenschappen slechts zeer oppervlakkig blijven: leeftijd, godsdienst, geslacht, geboortestreek, woonplaats, enzovoort. Het is belangrijker te weten hóé de verschillende eigenschappen precies met elkaar te maken hebben en hoe en waarom deze eigenschappen vaak samengaan, dan te weten hoeveel leden van een klasse een niet of slechts summier onderzochte eigenschap opgaat." (ibid. p. 86-87)

In dit onderzoek is het streven niet gericht op het zo groot mogelijk maken van het aantal respondenten, maar op een aanpak waarin inzicht ontstaat tussen bewoners met verschillende levenswijzen en hun waardering van de wijk en ik de conclusies op een verantwoorde wijze kan onderbouwen (Small 2009). Het gaat om een kwalitatieve benadering. Gegeven de opgave en de variëteit aan kenmerken die een rol spelen, ligt het voor de hand om te kiezen voor één wijk waarin deze verschillende kenmerken terug te vinden zijn, zodat een groot aantal contextfactoren, zoals woonruimteverdelingsregels, wijkbeheer, druk op de woningmarkt, etc. constant zijn. Met één diepgravende casestudy ontstaan betere voorwaarden om te komen tot logische en zinvolle hypothesen en meer transparante empirische beweringen (Small 2009). Het is vooral van belang om een 'kritische casus' te selecteren die een strategisch belang heeft voor de meer algemene problematiek, het zoeken naar een 'representatieve' casus schiet zijn doel voorbij (Flyvbjerg 2006; Small 2009).

Zuidwijk als casus

Bij de keuze van de onderzoekswijk hebben verschillende argumenten een rol gespeeld. Als eerste wilde ik voortbouwen op het vooronderzoek in zes naoorlogse wijken. Die wijken zijn indertijd geselecteerd op grond van het kenmerk dat zich in die wijken begin jaren negentig (leefbaarheids) problemen hebben voorgedaan die hebben geleid tot een omvattende herstructureringsaanpak en er in alle wijken al eerder onderzoek had plaatsgevonden (Ouwehand & Davis 2004). Het vraagstuk van de invloed van de veranderende wijk en de veranderende bevolkingssamenstelling op de waardering van de bewoners, kwam bij die zes wijken vooral voor in de wijken die in de Randstad gelegen zijn, in het bijzonder in Bouwlust (Den Haag) en Zuidwijk (Rotterdam). Zuidwijk leek daarvan het meest geschikt om vervolgonderzoek uit te voeren⁴⁰.

De bevolkingsontwikkeling in Zuidwijk (een deel van de deelgemeente Charlois) en Rotterdam was dynamisch en onderwerp geweest van politiek debat, zoals al is toegelicht in paragraaf 1.4. In de jaren negentig heeft in Zuidwijk een voor die tijd omvangrijke herstructureringsoperatie plaatsgevonden, met name in de buurt de Horsten, maar ook in andere buurten, zij het op kleinere schaal. Tussen 1998 en 2002 is de uitwerking van het vervolg voorbereid. Dat heeft in de periode tot 2008 geleid tot een ingrijpende sloop-nieuwbouw in de Burgen en de voorbereiding van sloop-nieuwbouw in de Velden. De wijk biedt anno 2008 voldoende mogelijkheden om bewoners te interviewen die te maken hebben met verschillende stadia van de herstructurering, maar ook bewoners die wonen in buurten die in de luwte van de herstructurering liggen, waar sprake is van een verandering van de samenstelling van de bevolking door leegkomende woningen, maar waar geen interventies in de woningvoorraad plaatsvinden. Kortom, Zuidwijk is een wijk waar zowel de invloed van interventies als van de veranderde instroom goed te onderzoeken is. Zuidwijk is daarnaast een interessante wijk omdat het een bijzondere wordingsgeschiedenis kent. Het is de voorbeeldwijk van de *wijkgedachte* het centrale concept van de belangrijke stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie voor het naoorlogse bouwen, het rapport van de Studiegroep-Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). Mede door deze specifieke geschiedenis is de wijk al vanaf het ontstaan onderwerp van onderzoek geweest (Barends & De Pree 1954, 1955; Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam 1954, 1955; Van Doorn-Janssen 1966; De Boer & Lambert 1987; Reijndorp & Van der Ven 1994; Van der Horst et al. 2001). Dat biedt een unieke mogelijkheid om nader te reflecteren op de bevindingen in dit onderzoek. Een praktisch voordeel was verder de bereikbaarheid en mijn bekendheid met Zuidwijk en de Rotterdamse context, door mijn arbeidsverleden.

Aanpak

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen heb ik gekozen voor diepte-interviews met bewoners aan de hand van een gestructureerde itemlijst (zie bijlage 2) met voldoende ruimte voor doorvragen ten aanzien van de diverse aspecten en mogelijke onderlinge dwarsverbanden. In overleg met de betrokken woningcorporatie Vestia is, rekening houdend met de stand van zaken van de herstructurering op dat moment, een selectie gemaakt van drie buurten binnen Zuidwijk om bewoners te interviewen.

40

Bouwlust had als nadeel dat daar enige jaren eerder al enkele onderzoeken hadden plaatsgevonden (Bolt & Torrance 2005; Van Marissing et al. 2004). De betreffende corporatie wilde niet nogmaals de bewoners met een onderzoek belasten.

FIGUUR 1.3 Zuidwijk

Als eerste zijn bewoners geïnterviewd in de *Velden*, een buurt waar in 2008 de voorbereidingen voor een volgende fase van ingrijpende herstructurering in volle gang zijn. We hebben zowel gesproken met bewoners die in complexen wonen die op dat moment genomineerd zijn voor uitplaatsing (gevolgd door sloop en nieuwbouw), bewoners van woningen die later een renovatie-ingreep zouden ondergaan als met bewoners van woningen die geen directe ingreep zouden ondergaan en gehandhaafd zouden blijven op lange termijn. In de tweede buurt, de *Kampen*, een buurt in de luwte van de grootschalige ingrepen, zijn bewoners geïnterviewd uit twee complexen met eengezinswoningen die in het verleden een beperkte renovatie hebben ondergaan⁴¹. Deze complexen vervullen deels een rol als herhuisvestingsmogelijkheid voor huishoudens die uit andere te slopen complexen in Zuidwijk hebben moeten verhuizen in de voorafgaande jaren. Gelijkzeitig worden leegkomende woningen ook aangeboden via het regionale aanbodmodel en trekken zo ook nieuwe bewoners aan van elders. In de derde buurt, de *Burgen*, is vanaf 2004 ingrijpende herstructurering uitgevoerd, waarbij veel portieketagewoningen zijn gesloopt en vervangen door nieuwbouw die vanaf 2007 is opgeleverd. We hebben daar interviews gehouden met zowel bewoners van nieuwbouw-huurappartementen, nieuwe eengezinswoningen in de koopsector als met bewoners van gerenoveerde eengezinswoningen in de sociale huursector.

41

Enige jaren na het veldwerk, in 2011, zijn deze woningen gedeeltelijk weer aangepakt, met name de tuinen zijn opgehoogd en er zijn nieuwe uniforme afrasteringen geplaatst, zie ook de epiloog in dit proefschrift.

In totaal zijn 84 huishoudens geïnterviewd door Eva Bosch, Mariska van Meijeren en mij in de periode van april tot en met september 2008⁴². In elke buurt hebben we bij de start van het veldwerk een vergadering van de betreffende buurtgroep bezocht waar we een korte toelichting hebben gegeven op het onderzoek en met een aantal van de aanwezige bewoners een interviewafspraken hebben gemaakt. Daarnaast zijn we in de betreffende complexen langs de deuren gegaan en hebben willekeurig aangebeld om interviewafspraken te maken. Tijdens het veldwerk hebben we de etniciteit, leeftijd, de woonduur en de ruimtelijke spreiding (tevens woningtype) van de geïnterviewde bewoners bijgehouden en die vergeleken met de bevolkingsgegevens van de betreffende subbuurten. Ook hebben we zo nodig soms meer selectief geprobeerd de respons te spreiden, bijvoorbeeld door aanvulling te zoeken van allochtone respondenten of bewoners uit een meer specifieke leeftijdsgroep of een meer specifiek deel van de buurt. Bij aanvang is uitgegaan van ongeveer 30 interviews per buurt, 90 in totaal. Het zijn er uiteindelijk 84 geworden omdat er op een gegeven moment weinig nieuwigheden meer naar voren kwamen, het saturatieprincipe (zie voor het overzicht van alle respondenten en de verdere verantwoording bijlage 3). Bij een deel van de interviews hebben meer personen aan het gesprek deelgenomen, vaak de partner, soms een kind of buurvrouw, zodat in totaal 116 personen betrokken zijn geweest. Alle interviews zijn opgenomen en vervolgens zijn transcripties gemaakt die daarna zijn gecodeerd op basis van gespreksonderwerp. Bij de analyse van de interviews is gebruik gemaakt van Atlas.ti. Alle respondenten zijn geanonimiseerd: de voor hen gebruikte namen in deze dissertatie zijn fictief.

Voor inzicht in de wijk Zuidwijk en de daar uitgevoerde stedelijke vernieuwing, zijn in de periode van de voorstudie (2003-2004) interviews gehouden met diverse sleutelpersonen van de verschillende daar werkzame partijen. Tijdens het veldwerk en in de jaren daarna zijn met enige regelmaat gesprekken gevoerd met sleutelpersonen van Vestia.

§ 1.6 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 beschrijf ik beknopt het rijksbeleid dat bepalend is geweest voor de totstandkoming, het functioneren en de aanpak van de naoorlogse wijken. Ik typeer de beleidsontwikkelingen voor zowel de bouw, de woningverbetering en wijkvernieuwing als de woonruimteverdeling, onderverdeeld in een aantal perioden. De volgende twee hoofdstukken zijn gewijd aan de beschrijving van Zuidwijk. Ik ga in hoofdstuk 3 in op de ontstaansgeschiedenis van de wijk, de uitgangspunten die daarbij een rol hebben gespeeld en de realisatie. In hoofdstuk 4 beschrijf ik de ontwikkelingen sindsdien, het lokale beleid en de ingrepen in de wijk sinds de jaren tachtig en de ontwikkelingen in de woningvoorraad en bewonerssamenstelling. De drie buurten waar het veldwerk heeft plaatsgevonden komen daarbij uitvoeriger in beeld. In hoofdstuk 5 geef ik een korte introductie over het begrip *levenswijze* dat ik in dit onderzoek hanteer, breng ik een onderverdeling aan van de bewoners uit het onderzoek en geef hun verdeling over de drie buurten. Vervolgens schets ik de kenmerken van de verschillende groepen naar levenswijze en vergelijk ik de groepen onderling (onderzoeksvraag 1). In hoofdstuk 6 komt onderzoeksvraag 1a, het gebruik van buurt en wijk, aan de orde. Welke voorzieningen in de wijk gebruiken de bewoners en welke contacten onderhouden ze? In hoofdstuk 7 staat de waardering van de buurt, onderzoeksvraag 2, centraal. Voor de verschillende groepen bewoners geef ik de waardering

42

In de beginfase van het veldwerk hebben we interviews met twee – het eerste zelfs met drie – personen gevoerd. Mariska is kort na de start van het veldwerk uitgevallen, vervolgens hebben Eva en ik de gesprekken doorgaans alleen gevoerd.

van buurt en wijk en de door hen geconstateerde vooruitgang en achteruitgang. Wat betekent dat voor het thuis voelen in de wijk, voor de reputatie van de wijk en het vertrouwen in de toekomst van de wijk? Een nadere analyse van de uitspraken van de verschillende groepen bewoners over de invloed van de verandering in de bevolkingssamenstelling in de bestaande voorraad sociale huurwoningen, ofwel vraag 2a, staat centraal in hoofdstuk 8. In hoofdstuk 9 volgt een analyse van de invloed van de herstructurering op hun waardering van buurt en wijk en geeft daarmee het antwoord op vraag 2b. In hoofdstuk 10 beantwoordt ik alle onderzoeksvragen, trek ik conclusies en geef ik aanbevelingen voor het beleid en verder onderzoek. Daarmee kan het gelezen worden als een samenvatting van dit onderzoek. Tot slot ga ik in een epiloog kort in op de ontwikkelingen in Zuidwijk in de periode sinds 2008, het jaar van het veldwerk voor dit onderzoek, en plaats die tegen de achtergrond van de meer algemene ontwikkelingen in de stedelijke vernieuwing en volkshuisvesting.

2 Rijksbeleid voor de naoorlogse wijken

§ 2.1 Inleiding

Een halve eeuw na de oplevering van de eerste woningen zijn de naoorlogse wijken al het onderwerp geworden van rijksbeleid waarin grootschalige en langdurige interventies door sloop-nieuwbouw heel gewoon zijn. In de Nota Stedelijke vernieuwing (Ministerie van VROM 1997, p. 7) lezen we over de naoorlogse wijken:

“Veel wijken worden gekenmerkt door een eenzijdig en eenvormig aanbod van goedkope en steeds minder gewilde meergezinswoningen en door gebrek aan voorzieningen en werkgelegenheid. Hun kwaliteit als plaats om te wonen, te werken, te ondernemen en te verblijven schiet zozeer tekort in het licht van de huidige en toekomstige vraag, dat maatregelen geboden zijn.”

De zorgen over de kwaliteit van die wijken zijn niet nieuw. Door de jaren heen zijn ze wel veranderd. In de jaren zeventig hebben ze vooral betrekking op de fysieke toestand van de woningen, eind jaren negentig gaat het om de positie van die wijken op de woningmarkt en vanaf de eeuwwisseling in toenemende mate om de sociale problematiek in die wijken. Die verschuivende beleidsparadigma's zijn deels gebaseerd op wijkanalyses en de waardering van de wijken door de bewoners, andersom beïnvloeden zij de bewonerswaardering, de wijkanalyses en de wijkinterventies. Ik geef in dit hoofdstuk een korte typering van de problematiek en beleidsparadigma's bij de ontwikkeling en aanpak van de naoorlogse wijken. Daarbij komen zowel de bouw, de woning- en wijkvernieuwing als de woonruimteverdeling aan de orde. Ik sluit af met een korte reflectie op de ontwikkelingen in het beleid.

§ 2.2 1945-1974: Woningnood, bouwen, staatsregulering

Na de Tweede Wereldoorlog verkeert Nederland in een situatie die gekenmerkt wordt door oorlogsschade, een snelle toename van het geboorteoverschot en stagnatie in de bouwproductie (De Vreeze 1993). In de eerste jaren na de oorlog komt de woningproductie maar moeizaam op gang door schaarste aan bouwmaterialen, een ontbrekende infrastructuur van de bouwnijverheid en een niet functionerende kapitaalmarkt. Een snelle terugkeer naar de situatie van voor de oorlog, als de woningmarkt en bouwnijverheid vooral een particuliere en private aangelegenheid is, blijkt zoals in veel landen in Europa (Harloe 1995), niet goed mogelijk. Een sterk interveniërende rol van het Rijk en strakke planning van de wederopbouwactiviteiten volgen. De oplossing van de woningnood heeft overigens niet de eerste prioriteit. Die ligt bij het evenwicht op macroniveau tussen de beschikbare financiële middelen en de omvang van de investeringen: die randvoorwaarde is maatgevend (Van der Schaar 1987). Vanaf 1948 begint de stimuleringspolitiek voor de woningproductie effect op te

leveren, in de vorm van een productie van eerst vooral sociale huurwoningen⁴³. Nieuwe wijken worden gebouwd met als motto 'licht, lucht en ruimte'. Wat betreft de woningkwaliteit is het uitgangspunt 'sober en doelmatig', niet in de laatste plaats door de zeer directe financiële betrokkenheid van het Rijk bij de exploitatie. Kort na de oorlog stelt het Rijk de kwaliteitsstandaarden neerwaarts bij. "De opgeleverde woningwetwoningen werden alsmaar kleiner en hokkiger." (Idsinga & Schilt 1987, p. 119) De gemiddelde inhoud is in 1952 bijna twintig procent minder dan in 1946⁴⁴. Als gevolg van het macro-economisch beleid en daarbinnen de geleide loonpolitiek, worden de huren tot 1950 bevroren en daarna strak gereguleerd. Het Rijk bemoeit zich zowel met de ontwikkeling, het ontwerp, de exploitatie als met de productiemethoden. Het ministerie kent extra contingenten (het aantal woningen dat gemeenten mochten bouwen) toe aan gemeenten bij toepassing van rationele en industriële woningbouwmethoden. De nieuwe bouwmethoden kennen echter ook kwaliteitsproblemen die voor de bouw al bekend zijn en enige jaren na realisatie tot noodzakelijke reparaties leiden⁴⁵. De rijksoverheid centraliseert het bouw- en volkshuisvestingsbeleid, tot ergernis van de woningcorporaties die zelf een grote rol ambiëren en zich nu gedegradeerd voelen tot uitvoerders van het rijks- en gemeentebeleid⁴⁶. Vanaf het midden van de jaren vijftig wordt een liberaal-confessioneel beleid gevoerd, waarin de woning wordt beschouwd als een economische goed (Van der Schaar 1987; Vermeijden 2001). In 1972 presenteert toenmalig minister Udink de *Nota Volkshuisvesting* (Ministerie van VRO 1972) met het voorstel tot verdergaande liberalisering, het zo veel mogelijk overlaten van de volkshuisvesting aan de markt, onder andere door het verhogen van de huren van oudere woningen, de 'huurharmonisatie'.

Het grote tekort aan woningen leidt in 1947 ook tot de invoering van de Woonruimtetwet. Gemeenten krijgen de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de woonruimteverdeling, onder andere door de mogelijkheid van introductie van huisvestingvergunningen en afspraken met woningcorporaties waarbij een deel toegewezen wordt door de corporaties op basis van door hen gehanteerde criteria en een deel door gemeenten op basis van urgentie (Adrianow 1991; Ouwehand & Van Daalen 2002; Parqui 1956). Vanaf eind jaren zestig wordt de wet in verschillende delen van Nederland buiten werking gesteld, de zogenaamde geliberaliseerde gebieden. De naoorlogse wijken bieden doorgaans onderdak aan 'keurige nette mensen': lagere employees als ambtenaren, kantoorpersoneel, onderwijzers en geschoolde arbeiders⁴⁷. Tot 1975 is er nog geen sprake van een

-
- 43 In het eerste decennium na de oorlog is het aandeel sociaal zo'n 65%, om in de twee decennia daarna af te nemen tot 45-50% van de nieuwbouwproductie. In 1947 bestaat de woningvoorraad slechts voor 12% uit sociale huurwoningen (deels corporaties, deels woningen van gemeenten). In 1986 is dit aandeel gegroeid tot 43% van het woningbestand (Smit 1991).
- 44 In 1951 brengt de overheid de *Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen* uit. "De kwaliteitsnormeringen bleken tot op het bot uitgekleet. Van het waarborgen van een woningpeil, met een als redelijk te beschouwen toekomstwaarde (....) was zo goed als niets overgebleven." (Idsinga & Schilt 1987, p. 119). Dit gebeurt ondanks felle kritiek uit de kring van architecten. De normen zullen pas in 1965 verruimd worden als de nieuwe 'voorschriften' uitkomen. "Twintig jaar en één miljoen woningen te laat!", aldus Van Tijen die een belangrijke rol speelt in de totstandkoming van Zuidwijk (ibid., p. 120).
- 45 Vijf jaar na de oplevering van de eerste complexen stellen B&W in Rotterdam voor om op de begroting van 1955 een bedrag van f.1,8 miljoen te reserveren voor reparaties aan 1.480 gerealiseerde systeemwoningen in Overschie (Van Schagen 1988).
- 46 "Wat in de jaren veertig nog werd gevreesd zou in de jaren vijftig werkelijkheid worden. (...) Omstreeks 1955 waren de woningcorporaties financieel vrijwel geheel afhankelijk van de overheid, werd de bouw van woningen voor het overgrote deel door de gemeenten gerealiseerd, was de eigen verantwoordelijkheid bij de woonruimteverdeling nauwelijks te vinden, was de kwaliteitsbepaling hen uit handen genomen en was het administratief en technisch beheer 'over hen heen genormeerd'." (Kempen & Van Velzen 1987, p. 71-72).
- 47 De woningkwaliteit is beter dan die van veel vooroorlogse particuliere huurwoningen. "Hiervoor moesten aanvankelijk ook relatief hoge huren worden betaald. Deze hadden een onbedoelde selectie tot gevolg; de laagste inkomensgroepen blijken in de meeste wijken sterk ondervertegenwoordigd te zijn." (Jobse 1974, p. 357) Zie ook Oerlemans (1990) en De Lange (1995).

brede subjectsubsidiering⁴⁸. De woningen in de vooroorlogse wijken zijn doorgaans slechter en hebben een lager huurniveau. Huishoudens met de allerlaagste inkomens zijn in de naoorlogse wijken in deze beginjaren niet veel aanwezig, de naoorlogse wijken zijn voor hen minder toegankelijk⁴⁹. Enkele decennia na de bouw van de eerste woningen trekt een deel van de meer gefortuneerde huishoudens uit de naoorlogse wijken al weer verder naar nieuwere wijken en groeikernen met grotere, betere woningen.

§ 2.3 1974-1991: Bouwkwiteit, probleemcomplexen, rijkssubsidie

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig ontwikkelen zich in diverse steden discussies over en verzet tegen de stadssanering zoals die dan plaatsvindt door sloop van oude wijken die moeten plaatsmaken voor centrumfuncties, verkeersdoorbraken en nieuwbouw die niet betaalbaar is voor de bewoners die daar eerst woonden (Priemus 2004b). Ook is er veel verzet tegen de liberaliseringsplannen van Udink⁵⁰. Ze vormen de aanleiding en achtergrond voor de snelle verandering van het beleidsdiscours over de volkshuisvesting en stadsvernieuwing als het kabinet-Den Uyl in 1973 aan de macht komt. Dit kabinet ziet de woning als een primaire levensbehoefte waarvan de beschikbaarheid voor een persoon niet afhankelijk mag zijn van de hoogte van het inkomen. Het is een *merit-good* waarvan de consumptie gestimuleerd moet worden omdat de consumenten de waarde (mogelijk) onderschatten (Ministerie van VRO 1974; Van der Schaar 1987). Het zet het volkshuisvestings- en stadsvernieuwingsbeleid in voor het tegengaan van ongelijkheid (Vermeijden 2001). Het culmineert in het nieuwe uitgangspunt voor de stadsvernieuwing: *bouwen voor de buurt*, geïnspireerd door en onder druk van actiegroepen en progressieve bestuurders op lokaal niveau zoals in Rotterdam. De vernieuwing zou als eerste ten goede moeten komen aan de al in de wijken wonende bewoners door het realiseren van sociale huurwoningen (Priemus 2004b; Stouten 2004).

Het Rijk erkent de kwaliteitsproblemen van een groot deel van de vroeg-naoorlogse woningbouw als gevolg van de sobere bouw en de door de overheid gestimuleerde toepassing van industriële bouwmethoden, die in veel gevallen hebben geleid tot bouwfysische problemen. Met de groeiende welvaart wordt ook in snel tempo duidelijk dat het uitrustingsniveau van de vroeg-naoorlogse woningen zeer beperkt is. Ze hebben kleine keukens die nauwelijks plaats bieden aan de opkomende huishoudelijke apparaten⁵¹, zeer beperkt sanitair (lavet in plaats van douche) en zelden centrale verwarming. Het Rijk biedt vanaf 1975 financiële steun voor de verbetering van alle naoorlogse woningen van corporaties en gemeenten⁵². Het gaat in de jaren daarna al snel om enige tienduizenden

48 In 1970 wordt de eerste, beperkte, regeling voor individuele huursubsidie ingevoerd (nu: huurtoeslag). Die is niet toegankelijk voor bijvoorbeeld mensen met een bijstandsuitkering (Van der Schaar 1987).

49 De economische realiteit heeft er, in de 19e eeuw als ook na de invoering van de Woningwet in de 20ste eeuw, voor gezorgd dat niet de allerlaagste inkomensgroepen, waar sociale huisvesting juist zijn rechtvaardiging aan ontleende, maar het iets beter gesitueerde deel van de arbeidersklasse er van profiteert (Harloe 1995).

50 Het leidt tot het opnemen van het voorstel om de huurharmonisatie af te schaffen in *Keerpunt 72*, het gezamenlijke verkiezingsprogramma van de drie progressieve partijen, PvdA, D66 en PPR (Prak 1985).

51 In 1957 bezit slechts 3% van de huishoudens een koelkast, dat bezit stijgt daarna snel: via 19% in 1962, 33% in 1964, 56% in 1967, 88% in 1972 en 93% in 1975 tot 98% in 1980 (Van Ours 1980).

52 Dit gebeurt door beschikbaarstelling van rijksleningen en een bijdrage van vijftig procent in de exploitatietekorten ten gevolge van de verbetering op basis van MG 74-40 (MG staat voor circulaire van het ministerie aan de gemeenten). De andere vijftig procent van

woningen op jaarbasis (Ouwehand 1997). Ook introduceert het Rijk vanaf het midden van de jaren zeventig aparte programma's en subsidies voor het verbeteren van de warmte-isolatie. Hoewel het kabinet-Den Uyl in 1977 ten val komt, blijft het beleid, ook na de komst van een liberaal-confessionele coalitie, vrijwel ongewijzigd. Vanaf 1984 verandert de rijksregeling voor de verbetering van naoorlogse woningen. De rijksleningen en renteloze voorschotten worden afgeschaft, maar de subsidie blijft⁵³. Eind jaren tachtig start een specifieke doelsubsidie: het experimentprogramma voor het aanbrengen van liften in bestaande naoorlogse woongebouwen (Bunk & Singelenberg 1990; Crooy 2006). Binnen dat programma, dat loopt tot 2002, zijn meer dan 7.000 woningen in flats tot vier lagen hoog van een lift voorzien.

Vanaf de jaren tachtig wordt in het publieke en het beleidsdebat de problematiek van naoorlogse wooncomplexen en wijken meeromvattend. Over de sloop in 1977 van een complex van 286 woningen, gebouwd vanaf 1947 aan de Linnaeusstraat en omgeving in Leeuwarden, schrijft Niels Luning Prak in 1985 dat het een unicum is in Nederland⁵⁴. Als we nu terugkijken blijkt het geen unicum te zijn geweest, maar een voorbode van de ingrijpende aanpak van naoorlogse wijken. Een van de eerste publicaties die de landelijke aandacht op deze wijken vestigt, is de uitgebreide rapportage over 'een flat te Tilburg-Noord' in het kleurenkatern van Vrij Nederland (Verhey & Van Westerloo 1982)⁵⁵ die illustreert dat sociale vraagstukken een grote rol spelen in de beeldvorming van naoorlogse wijken. Bewoners omschrijven de flat, opgeleverd in 1968 en dus slechts 14 jaar oud, als 'Turkenflat' en als 'afvalbak van de bijstand' terwijl er slechts één Turks gezin in woont en "de overgrote meerderheid van de bewoners des ochtends van huis gaat, des avonds terugkeert en in de tussentijd eigenhandig het brood verdient." (ibid., p. 6). Onder invloed van veranderde marktomstandigheden en andere voorkeuren van bewoners, komen vooral sociaal kwetsbare groepen in de minder gewenste naoorlogse complexen te wonen (Groetelaers et al. 1984; Klijn & Koolma 1987; Prak & Priemus 1984, 1985). Leefbaarheidsproblemen, vandalisme, drugsproblematiek en criminaliteit in bijzondere (hoogbouw)projecten zoals de Bijlmermeer, de Peperklip (Rotterdam), de hoogbouwflats in Middelburg of de Jagershoven in Helmond, bepalen (mede) het beeld van de naoorlogse wijken. Kooijman (1984) duidt die bredere problematiek aan met de term *sociale erosie* en stelt dat in een aantal projecten de veranderde bevolkingssamenstelling een belangrijke aanleiding is voor de onvrede, maar er vooral bouwkundige oplossingen worden nagestreefd⁵⁶. Vanaf het midden van de jaren tachtig zijn echter de eerste pleidooien voor een meer 'integrale aanpak' van de probleemcomplexen te

het exploitatietekort als gevolg van de verbetering komt ten laste van de bedrijfsreserve (ABR) van de corporatie. Als de stand van de ABR dat niet toelaat, verschaft het Rijk hiervoor een renteloos voorschot. Eerder is er al een regeling voor vooroorlogse woningen. Bij de uitbreiding naar de naoorlogse woningen speelt het macro-economische beleid en de stimulering van de werkgelegenheid een belangrijke rol (Houben 1989, p.73).

- 53 Door de wijzigingen ontstaat aanvankelijk de nodige stagnatie bij diverse projecten in het land (Ouwehand 1984). Voor de financiering wordt het Waarborgfonds Sociale Woningbouw opgericht, een van de eerste stappen naar de verzelfstandiging van de woningcorporaties (Ouwehand 1997). De ruimte die vrijvalt op de rijksbegroting door het schrappen van de leningen wordt benut voor het vervangen van subsidie in de vorm van jaarlijkse bijdragen door een bijdrage ineens (Koffijberg 2005) en een verhoging van het aantal aan te pakken naoorlogse woningen van 21.000 tot 30.000 (Brokx 1984).
- 54 De sloop is het einde van een langdurig proces dat al in 1961 start om de woonsituatie in deze buurt te verbeteren. De belangrijkste oorzaak van de sterke verpaupering in dit complex lijkt het toewijzingsbeleid te zijn geweest. "De concentratie van gezinnen uit saneringsbuurten en vooral de instroom van 'probleemgezinnen' bracht de slechte roep teweeg en stimuleerde een deel van de bewoners om te verhuizen." (Prak 1985, p. 50) De gemeente droeg bij aan de verpaupering door minimaal onderhoud te plegen bij wanbetalers en niet op te treden tegen een autosloper en de bouw van allerlei hokken.
- 55 In de rapportage zijn de wijk en straten geanonimiseerd. Het betreft de wijk Stokhasselt, 30 jaar later (nog steeds) een van de wijkvernieuwingsgebieden van Tilburg.
- 56 Slechts in een enkel geval (bijvoorbeeld de MUWI-flats in de Grevelingenbuurt in Den Helder) koppelen partijen bouwkundige oplossingen aan ideeën van selectieve toewijzing voor 'goede' bewoners enerzijds en 'sociaal onaangepasten' anderzijds.

horen, ook al zijn de onderbouwing en de specificatie van het begrip nogal summier⁵⁷. De focus wordt verbreed van fysiek en financieel naar beheer in brede zin, inclusief sociaal beheer en veiligheid (OTB 1989) en van een aanpak gericht op specifieke complexen naar de gehele wijk. Nieuwe inventieve methoden van wijkaanpak worden ontwikkeld en gestimuleerd⁵⁸.

Met het economisch herstel, midden jaren tachtig, ontstaat politieke ruimte voor een nieuwe koers in het volkshuisvestingsbeleid (Van der Schaar 1987), later vastgelegd in de nota *Volkshuisvesting in de jaren '90, van bouwen naar wonen* van staatssecretaris Heerma (Ministerie van VROM 1989). Deze *Nota Heerma* zet in op een terugtrekkende overheid, het afbouwen van het subsidie-instrumentarium en de verzelfstandiging van de corporaties. Het markeert de overgang van een aanbod- naar een vraaggestuurd beleid en van overheidsdominantie in het volkshuisvestingsbeleid naar het zoveel mogelijk overlaten aan de markt (Vermeijden 2001). Deze ontwikkeling is in veel West-Europese landen aan de orde (Harloe 1995; Smith & Oxley 1997), Nederland is alleen wat later (Van der Heijden, 2002). Deze ontwikkeling gaat ook niet voorbij aan de aanpak van de stadsvernieuwing. Het uitgangspunt *bouwen voor de buurt*, sterk verbonden aan het realiseren van sociale woningbouw voor de zittende wijkbewoners⁵⁹ evolueert naar *bouwen voor de buurt en stad*: niet alleen sociale huurwoningen en niet alleen gericht op de vraag uit de buurt zelf, maar ook rekening houdend met de ontwikkelingen in andere wijken en de stad als geheel (Gemeente Rotterdam 1988a; De Kleijn 1985; Van der Pennen 2016).

Vanaf 1974 is de werking van de Woonruimtetwet beperkt tot goedkope zelfstandige woonruimte. In *niet-geliberaliseerd gebied*, waar de grootste tekorten zijn, bepalen de gemeentelijke regels de voorrang en de mate van invloed van de corporaties. In *geliberaliseerd gebied* stellen corporaties zelf regels vast en verdelen ze de woningen op basis van eigen normen en criteria, het zogenaamde distributiesysteem (Adrianow 1991; Klijn & Koolma 1987; Smit 1991)⁶⁰. Die eigen uitgangspunten en uitvoering hebben effect op de samenstelling van de wijken en leiden tot achterstelling van allochtone groepen voor bepaalde wijken en woningen. Van Praag (1986) wijst er op dat midden jaren tachtig ook de vroeg-naoorlogse wijken als vestigings- en potentiële concentratiegebieden in beeld raken. Er zijn echter duidelijke verschillen tussen steden. In Amsterdam is er in de vroeg-naoorlogse wijken in 1985 al een oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen ten opzichte van het stedelijk gemiddelde (ibid.)⁶¹. In Den Haag en Rotterdam blijven de vroeg-naoorlogse wijken echter nog duidelijk achter bij het gemiddelde, zo blijkt begin jaren negentig⁶². De uitbreiding van de werking van de individuele huursubsidie in 1975 tot alle woningen heeft niet direct veel effect op de bevolkingssamenstelling

-
- 57 Tot het midden van de jaren tachtig overheerst in onderzoek en publicaties over de naoorlogse woningvoorraad de aandacht voor onderhoud en financiële aspecten en is er weinig aandacht voor achterliggende processen, zoals de slechtere prijs-kwaliteitsverhouding en de dreigende inkomenssegregatie (Klijn & Koolma 1987).
- 58 Zo start de provincie Zuid-Holland in 1990 het project *Naoorlogse woongebieden Zuid-Holland* en schrijft een prijsvraag uit voor gemeenten voor een vernieuwende aanpak van naoorlogse buurten. In 1991 ontvangt het project Zuidelijke Tuinsteden van de gemeente Rotterdam de hoofdprijs van f 500.000,- (Hoenderdos & Metselaar 1991).
- 59 In de jaren tachtig in Rotterdam omgezet in een geoliede productiemachine van alleen maar sociale huurwoningen.
- 60 Smit (1991) stelt, verwijzend naar onderzoek van Ekkers uit 1984 in Nijmegen, dat verdelers zich laten leiden door hun eigen doeleinden en overtuigingen. Zij menen dat het verdeelprobleem om specifieke deskundigheid, ervaring, plaatselijke kennis en aanvoelingsvermogen vraagt. Er heersen eigen opvattingen over urgentie, over welke huurder in welk buurt past (soort bij soort), etc.
- 61 Zie ook de analyse van Eva van Kempen (1987) van de snelle verandering van de bevolkingssamenstelling in de Amsterdamse wijken Bos en Lommer en Overtoomse Veld tussen 1975 en 1985.
- 62 Ronald van Kempen (1992) constateert dat in de periode 1983-1990 de vroeg-naoorlogse wijken in Rotterdam niet veel belangrijker zijn geworden voor de huisvesting van Turken, Marokkanen en Surinamers en ondanks de aanwezigheid van relatief veel goedkope huurwoningen weinig allochtonen huisvesten. Bolt et al. (2006) koppelen dat aan de populariteit van de naoorlogse wijken in Rotterdam en Den Haag bij de autochtone bewoners en het feit dat in de stadsvernieuwing in Rotterdam en Den Haag veel grote,

in de vroeg-naoorlogse wijken. De huursubsidie komt vooral terecht bij huishoudens in nieuwbouwwoningen van na 1970 in nieuwe wijken en vooroorlogse stadsvernieuwingsgebieden (Van der Schaar 1987).

§ 2.4 1991-1997: Wijkvernieuwing, verzelfstandiging corporaties

In 1991 schaft het Rijk, als onderdeel van de grote bezuinigingsoperatie de *Tussenbalans* van minister Kok uit het kabinet-Lubbers III, de subsidie op het verbeteren van naoorlogse woningen af onder gelijktijdige aankondiging van een extra huurverhoging voor de volgende vier jaar. Hierdoor zou voor de verhuurders de financiële ruimte ontstaan om zonder subsidie het bezit te kunnen aanpakken⁶³. Het afschaffen van de subsidies noodzaakt de corporaties terdege na te denken over het (woningmarkt) perspectief van de naoorlogse wijken voordat ze grote bedragen investeren. Het leidt tot meer differentiatie in de aanpak, waarbij sloop en nieuwbouw (waarvoor dan nog wel subsidie van het Rijk mogelijk is) meer gelijkwaardige alternatieven worden van onderhoud en verbetering, zo blijkt uit onderzoek van de Stichting Van na de Oorlog (Agricola et al. 1997; Kok & Van Veldhuizen 1996; Te Velde 1996)⁶⁴. Het leidt tot minder aanpak van separate woningcomplexen en meer tot wijkvernieuwing met *herdifferentiatie* van de woningvoorraad op wijkniveau, meer aandacht voor de stedenbouwkundige structuur, de voorzieningen en de samenhang met intensieve inzet op sociaal beheer. Herdifferentiatie van de woningvoorraad, het naar eigendomsvorm en prijs meer gemengd maken van de voorraad, wordt ingezet om midden- en hogere inkomens in de wijk vast te houden dan wel aan te trekken.

Rijk en gemeenten zijn in die tijd ook verwickeld in een discussie over de uitwerking van het project *Belstato* (Beleid voor Stadsvernieuwing in de Toekomst). Daarin staat de vraag centraal of het Rijk na 1997 nog financieel zou moeten bijdragen aan de stadsvernieuwing die als een eindige fysieke inhaaloperatie wordt gezien. De Grote vier gemeenten (1992) pleiten voor het afmaken van de stadsvernieuwing in de vooroorlogse wijken, alhoewel zij alle vier inmiddels ook actief zijn in de naoorlogse wijken. De middelgrote gemeenten nemen initiatieven om hun eigen problematiek niet te laten wegdrücken door de grote vier en de positie van de naoorlogse wijken op de beleidsagenda te krijgen (SOAB 1990). Dat zijn voor hen de wijken waar problemen als werkloosheid, vandalisme, drugsproblematiek en een kwalitatief ondermaatse woningvoorraad samenvallen. Primair gaat het hen om het onderbouwen van het argument dat het een veelomvattende wijkproblematiek is en de aanpak niet zelfstandig door gemeenten en betrokken beheerders kan worden opgelost als een beheerprobleem op complexniveau. Differentiatie van de woningvoorraad is nodig om de groei van het aandeel sociaaleconomisch zwakkeren in de naoorlogse wijken en de verslechterende sociale

voor grotere allochtone gezinnen geschikte, woningen zijn gerealiseerd in de vooroorlogse wijken door nieuwbouw en renovatie. In Rotterdam dient na renovatie 10 procent van de woningen 5 of meer kamers te hebben (Martens 1992).

⁶³ Door de druk van de *Tussenbalans* wordt de uitvoering van de *Nota Heerma* versneld doorgevoerd. De 'sectorinstituten', zoals de Raad voor de Volkshuisvesting, de koepels van woningcorporaties (Nationale Woningraad en NCIV) en de VNG, staan bij de maatregelen uit de *Tussenbalans* voor de naoorlogse wijken vrijwel geheel buitenspel (Faber 1997). In 1995 volgt de grootste stap in de financiële verzelfstandiging van corporaties, de 'brutering' (Priemus 2006). Door de toen al geldende extra huurverhogingen is de financiële positie van corporaties dan inmiddels al aanzienlijk versterkt.

⁶⁴ De Stichting Van na de Oorlog is tussen 1992 en 1997 actief om de aanpak van de naoorlogse wijken te bediscussiëren en een volwaardige aanpak van die wijken te stimuleren (Stichting Van na de Oorlog en Bureau Middelkoop 1995; Te Velde 1997).

samenhang tegen te gaan (SOAB 1992)⁶⁵. Volgens de G-23 zijn daarvoor miljarden extra van het Rijk nodig. Heerma stelt in reactie dat gemeenten en beheerders dat zelf kunnen opbrengen en krijgt de steun van de Tweede Kamer, onder de voorwaarde dat hij voor 1997 nader inzicht geeft in de feitelijke ontwikkelingen.

Met de komst van de eerste paarse coalitie ontstaat midden jaren negentig een zekere kentering in het beleid. Het Rijk continueert weliswaar de koers gericht op de financiële verzelfstandiging van de woningcorporaties, maar formuleert ook het Grote Stedenbeleid waarmee de economische revitalisering van de steden en de sociale vernieuwing op landelijk niveau worden geagendeerd (Priemus 2002, 2004b; Priemus et al. 1997; Vermeijden 2001). Tommel, Heerma's opvolger in de periode 1994-1998, laat vanwege de toezegging aan de Tweede Kamer over *Belstato* de positie van de naoorlogse wijken onderzoeken (Rohde et al. 1995). De onderzoekers concluderen dat de problemen in naoorlogse wijken vooral voorkomen bij de grote en middelgrote gemeenten, de aanpak doorgaans breder is dan alleen de aanpak van de woningvoorraad en het moeilijk blijkt om tot financieel kloppende plannen te komen door het grote aantal betrokken partijen en het ontbreken van subsidie. Zij komen tot een typologie van naoorlogse woonwijken, zoals de *'verschraalde portiekwijk'*⁶⁶. De middelgrote steden laten aanvullend onderzoek uitvoeren naar de aanpak in zeven naoorlogse wijken waar de problemen het meest manifest zijn omdat het onderzoek van Rohde en collega's naar hun mening te veel gericht is op gemiddelde beelden op landelijk niveau. De conclusie is dat het bij die wijken om een samengestelde problematiek gaat: een goedkope woningvoorraad van slechte kwaliteit, een sociaaleconomisch zwakke bevolking, een relatief hoog percentage allochtone bewoners (het dubbele van het stedelijke gemiddelde), botsende leefstijlen en taalproblemen "die in toenemende mate om ingrijpen vragen" (Kalle et al. 1996, p. 49).

De Vier grote steden en het Ministerie van VROM brengen hetzelfde jaar, een gezamenlijke nota uit (1996) waarin zij ook de herdifferentiatie van, naar eigendomsvorm en prijs, eenzijdig samengestelde vooroorlogse en vroeg-naoorlogse wijken bepleiten. Ruimtelijke segregatie is een neutraal begrip, zo stellen ze, maar er kunnen voor- en nadelen aan verbonden zijn. De nadruk ligt op de sociaaleconomische dimensie, maar bij concentratie van huishoudens met een zwakke maatschappelijke positie gaat het ook om samenvallende kenmerken: laag inkomen, veel langdurig werklozen, lage opleiding, etniciteit.

"De voor- en nadelen van ruimtelijk gesegregeerd wonen tegenover gemengd wonen overziende, lijken de voordelen van gemengd wonen in veel situaties echter te overheersen." (ibid., p. 12)

Partijen vinden elkaar in de noodzaak van herdifferentiatie, maar verschillen licht van mening over het gewenste tempo en de noodzaak om in de bestaande stad sociale huurwoningen te blijven bouwen⁶⁷.

65 In het voorwoord stelt Meindertsma (voorzitter van de G-23) over de vroeg-naoorlogse buurten dat daarin "veel mensen wonen met een laag inkomen, die soms langdurig werkloos zijn, die voor een aanzienlijk deel een ander geboorteland hebben, juist deze buurten vragen om een intensieve aanpak." (SOAB 1992, p. 1). Bij slechts één van de tien beschreven plannen (Deltabuurt Deventer, het oostelijk deel van wat tegenwoordig Rivierenwijk wordt genoemd) wordt de stelling van Meindertsma over het aandeel allochtonen met cijfers onderbouwd.

66 Verschraalde portiekwijken zijn de wijken met het hoogste aandeel huurwoningen, met kleine woningen van een slechte kwaliteit, een laag inkomensniveau, een hoger percentage buitenlanders en werklozen dan in andere naoorlogse wijken en een lage waardering en veel overlast (Rohde et al. 1995).

67 Het Rijk acht het tempo van de steden tot dan te laag en acht het kwantitatief niet nodig om sociale huurwoningen in de stad te bouwen, maar heeft wel begrip voor de kwalitatieve argumenten van de steden: draagvlak bij herstructurering en specifieke sociale huurwoningen voor grote gezinnen en ouderen.

De argumentatie van de steden, het gezamenlijk onderzoek met het Rijk en voortdurende debatten en lobby's leiden tot nieuwe bemoeienis van het Rijk met de naoorlogse wijken. In de argumentatie speelt de (dreigende) concentratie van etnische minderheden en sociaaleconomische segregatie en het gevaar dat deze 'te groot' zullen worden een belangrijke rol: het streven is gericht op een meer evenwichtige bevolkingssamenstelling (Priemus 2004b). Herstructurering en stedelijke vernieuwing worden ingezet om die (potentiële) problemen te beïnvloeden en beheersbaar te maken (Uitermark 2003a, 2003b). Het past, zo stelt Uitermark, binnen het institutionele beleidsregime dat het Rijk gevoelig is voor de argumenten van de lokale professionals en bestuurders. Het draagt bij aan het neoliberale beleid waarin de economische versterking van de steden een belangrijk aandachtspunt is.

In de jaren negentig voltrekt zich op het gebied van de woonruimteverdeling een belangrijke koerswijziging: de overgang naar meer marktwerking en de introductie van het zogenaamde Delftse model, ook wel genoemd aanbodmodel of advertentiemodel. Het Delftse model ontstaat eind jaren tachtig uit ontevredenheid over de passiviteit van de woningzoekende, de onvolkomenheden in het bestaande toewijzingssysteem en de frictieleegstand die daarvan het gevolg is (Adrianow et al. 1991). In het in Delft ontwikkelde aanbodmodel hebben woningzoekenden zelf de keuze op welke woning uit de krant ze willen reageren. Objectieve criteria bepalen wie de woning krijgt toegewezen, de rol en bevoegdheden van de woningverdelers worden sterk ingeperkt. Het Delftse systeem krijgt al snel navolging in ander gemeenten (Kullberg 1993; 1996).

Begin jaren negentig laat het Rijk onderzoek uitvoeren naar de positie van de allochtone groepen in de woonruimteverdeling. Daaruit blijkt dat zij een achtergestelde positie hebben in situaties met een zekere vrijheidsgraad voor corporaties bij de toewijzing van woningen (CEBEON 1993; Van Daalen & Kullberg 1999). In Rotterdam blijkt dat de aanwezige formele en informele regels eind jaren tachtig, begin jaren negentig, allochtone huishoudens belemmeren om een woning te huren in de naoorlogse wijken. Het oude woonruimteverdelingssysteem houdt de verschillen tussen de oude stadsvernieuwingswijken en de naoorlogse wijken in stand: wel allochtonen in Bloemhof, niet in Pendrecht. Herman Meijer, wethouder in Rotterdam van 1994 tot 2002, zegt daarover:

"Toen stelden wij vast dat het toewijzingssysteem door corporaties buitengewoon ongelijk uitviel. (...) Dat was één van de sterkste redenen om in de periode dat ik wethouder was met het aanbodmodel te komen." (Tweede Kamer der Staten Generaal 2004, p. 367)⁶⁸.

Naast de invoering van het aanbodmodel spelen andere factoren een grote rol in de snel wijzigende bevolkingssamenstelling van de naoorlogse wijken. Huishoudens met een iets beter inkomen, ook starters, maken de stap naar de koopsector, in het bijzonder naar de VINEX-wijken (Van Dam et al. 2010). In snel tempo verzwakt de marktpositie van de woningvoorraad in de vroeg-naoorlogse wijken waarbij zich regionale verschillen voordoen, niet alle naoorlogse wijken en buurten verkeren direct in moeilijkheden. In Rotterdam, met een minder gespannen woningmarkt, is dat probleem wel manifest, vooral in Rotterdam-Zuid. Zo staan er bijvoorbeeld in 1998 in Hoogvliet 824 woningen leeg, deels in afwachting van ingrepen, maar meer dan de helft vanwege te geringe vraag van woningzoekenden (Ouweland 1999a). De situatie is eind twintigste eeuw in de zogenaamde Zuidelijke Tuinsteden, Pendrecht, Zuidwijk en Lombardijen, minder schrijnend, maar ook daar is het aantal reacties op vrijkomende woningen gering. Er worden veel woningen geweigerd en veel huishoudens met een zwakkere positie (in het aanbodmodel: met een geringe woonduur) komen in de naoorlogse wijken wonen.

§ 2.5 1997-2010: Rijksprogramma, herdifferentiatie, sociale stijging

Vanaf 1997 draagt het Rijk (opnieuw) financieel bij aan de aanpak van de naoorlogse wijken. De brede overeenstemming over de noodzaak van herdifferentiatie, het resultaat van de verschillende studies en lobby's, vormt de inhoudelijke basis voor de *Nota Stedelijke Vernieuwing* (Ministerie van VROM 1997). In 2000 volgt de Wet Stedelijke Vernieuwing (Ministerie van VROM 2000a) waarin het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing is opgenomen dat loopt tot en met 2014⁶⁹. De *Nota Stedelijke Vernieuwing* bevat ambitieuze doelstellingen voor de transformatie van de woningvoorraad, in het bijzonder voor de naoorlogse wijken. Van de 170 aan te pakken wijken in de nota, zijn er 112 naoorlogs (Ministerie van VROM 1997) waar volgens de raming 450.000 woningen in aanmerking komen voor transformatie. Deze doelstellingen worden verder uitgewerkt en opgehoogd in de nota *Mensen, wesen, wonen* (Ministerie van VROM 2000b). De analyses die ten grondslag liggen aan die doelstellingen zijn gemaakt tegen de achtergrond van de woningmarktontwikkelingen in de tweede helft van de jaren negentig als gevolg van de sterke economische groei en de gunstige ontwikkeling van de hypotheekrente. Er is een enorme druk en prijsstijging op de markt van koopwoningen en een grote geprognosticeerde leegstand in de woningtypen die veel voorkomen in de naoorlogse wijken: goedkope, gestapelde huurwoningen⁷⁰. De opgehoogde sloopdoelstellingen blijken echter al snel weinig reëel en worden enigszins neerwaarts bijgesteld (Ministerie van VROM 2002). De woningmarktanalyse geeft geen antwoord op de sociale dimensie van de wijkproblematiek (Priemus 2004b, 2004c), wat aanleiding is voor het Rijk om nadrukkelijker aandacht te geven aan die aspecten in het proces en de positie van bewoners te versterken⁷¹.

De maatschappelijke ontwikkelingen ten tijde van de verkiezingen in 2002 geven een nieuwe impuls aan het herstructureringsbeleid (Ouweland 2002b). Pim Fortuyn agendeert de concentratie van etnische minderheden in stadswijken en pleit voor spreiding. Hij "mobiliseerde, exploiteerde en politiseerde (...) de angst voor het vreemde, in het bijzonder voor moslims als de meest 'vreemde buitenlanders'", zo stelt Kersbergen (2005, p. 54). Na de verkiezingen en de moord op Fortuyn onderzoekt de commissie-Blok de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving en de rol die het overheidsbeleid daarin heeft gespeeld (Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid 2004). Wonen vormt een van de belangrijke ingangen daarbij. Multiculturaliteit is in het woonbeleid tot kort daarvoor nog een kwestie waarbij specifieke woonwensen van etnische minderheden en representatie van de eigen identiteit van deze groepen een belangrijke rol spelen⁷². Na 2002 staat de aanpassing aan de Nederlandse cultuur centraal en wordt dat een dominant beleidsparadigma in het woonbeleid (Ouweland & Van der Horst 2005; Van der Horst & Ouweland 2012)⁷³. Er is veel

69 Als (financiële) voorloper van het nieuwe rijksbeleid wordt eind 1996 de *Tijdelijke stimuleringsregeling herstructurering goedkope woningvoorraad* afgekondigd (Ministerie van VROM 1996).

70 Bij de door het Rijk opgestelde prognoses zijn overigens de nodige kanttekeningen te plaatsen (VROM-raad 1999; 2002b). Dat geldt ook voor de op lokaal niveau gehanteerde berekeningen. Die blijken, opgesteld door dezelfde onderzoekers maar met verschillende uitgangspunten, voor de regio Haaglanden sterk te verschillen. Ze leiden tot een geprognosticeerde leegstand in 2010 van 4.000 tot maar liefst 24.000 goedkope meergezinsshuurwoningen (Ouweland, 2002a).

71 Dat leidt onder andere tot de opdracht van het Rijk om het concept van de sociale wijkvisie te ontwikkelen (Ouweland et al. 2001; Fortuin & Ouweland 2003) en het kennisprogramma sociaal-fysieke wijkaanpak van de ministeries van VROM en VWS.

72 Zo vraagt de Tweede Kamer in mei 2001 de VROM-raad advies over multicultureel bouwen (VROM-raad 2002a).

73 Uitermark (2003b) stelt dat in 1994 een discourswijziging in het minderhedenbeleid plaatsvindt bij de behandeling van de *Contourennota integratiebeleid etnische minderheden* als er meer aandacht komt voor het handhaven van de sociale stabiliteit en beheersing en afscheid wordt genomen van het idee van specifieke voorzieningen voor etnische minderheden als vehikels voor sociaaleconomische emancipatie. In die nota wordt plaatsingsbeleid echter categorisch afgewezen en de nadruk gelegd op vrije toegang (Tweede Kamer der Staten Generaal 1994), passend bij de inzet in het woonbeleid op marktgerichtheid en de vergrote

aandacht voor de concentratie van etnische minderheden en de mogelijkheid om dat door middel van het woon- en herstructureringsbeleid te veranderen (Kruythoff 2003; Kleinmans 2004; Van der Land 2005).

In 2003 lanceert minister Kamp de 56-wijkenaanpak in het kader van zijn *Actieprogramma Herstructurering* om de voortgang van de aanpak te stimuleren omdat die niet voorspoedig genoeg verloopt (Priemus 2006; VROM-Raad 2002b). Het programma is vooral gericht op het tot stand brengen van samenwerking van lokale partijen, een vertragende factor in de aanpak. De effecten van stedelijke vernieuwing voor de sociale en economische ontplooiing van de wijkbewoners krijgen in de jaren daarop meer aandacht⁷⁴. De urgentie hiervan wordt benadrukt in de discussies en publicaties naar aanleiding van de ontwikkelingen in de Franse voorsteden in het najaar van 2005.

De WRR (2005) adviseert veel meer aandacht te geven aan de sociale kant en bewonersparticipatie. De VROM-raad bepleit in haar advies *Stad en stijging* (2006) een koersverandering om de sociale ambities en potentie van de bewoners van probleemwijken voorop te stellen en de fysieke aanpak als volgend te beschouwen. Dat pleidooi vindt gehoor in het *Antwoord aan de samenleving* van de samenwerkende woningcorporaties (Aedes 2007) en het regeerakkoord van het kabinet van CDA, PvdA en ChristenUnie dat in 2007 aantreedt. Het opnemen van een minister voor *Wonen, wijken en integratie* in het kabinet bevestigt de nauwe banden in het beleid tussen wonen en integratie. Het sociale aspect krijgt een centrale plaats in het rijksbeleid en de wijkactieplannen voor de veertig door minister Vogelaar aangewezen wijken.

“Veel wijken hebben een oververtegenwoordiging van huishoudens, die in een maatschappelijke achterstandspositie verkeren. Het zijn voor het merendeel ook wijken met een onevenredig hoog aandeel niet-westerse allochtonen. Gebrek aan relevante competenties en weinig perspectief op werk in deze wijken zorgen ervoor dat deze groepen steeds minder deel nemen aan de Nederlandse samenleving. (...) Het versterken van binding en betrokkenheid in de wijk vraagt om inzet en interventies van sleutelfiguren in opvoeding, onderwijs, werk en vrijetijdsbesteding. (...) De focus in dit Actieplan ligt primair op de thema’s wonen, werken, leren en opgroeien, integreren en veiligheid. Integreren gaat primair over het wegwerken van achterstanden. Maar integratie gaat óók over de kwaliteit van het samen wonen en leven. Zoals de VROM-raad stelt in haar advies “Stad in stijging” is het belangrijk, dat bewoners zich vertrouwd en thuis voelen in de wijk en dat ze hun omgeving als beheersbaar ervaren. Samen leven als vertrouwde vreemden is van belang voor allochtonen en autochtonen, maar ook voor jong-oud, arm-rijk, gezond-ziek, met kennis, ruimte en respect voor elkaars levenswijze. Integratie is ook het terugbrengen van dit sociaal cement in de wijk.” (Ministerie van VROM 2007a, p. 3-4)

De inzet is om in die wijken zowel de sociale achterstand als de leefbaarheidsproblemen aan te pakken. De door de VROM-raad bepleite accentverschuiving krijgt daarmee vorm⁷⁵.

aandacht voor de vraagzijde in de jaren negentig. Voor beheersing van de concentratie van etnische minderheden door het inzetten van plaatsingsbeleid en restrictieve toegang ontstaat in het rijksbeleid pas in 2004 ontvankelijkheid (Van der Laan Bouma-Doff & Ouwehand 2006; Ouwehand & Doff 2013).

74 Zie de bijdragen aan die discussie in *Ruimte en Debat* (Dekker 2005; Uitermark & Duyvendak 2005; Van der Wouden 2005).

75 Het beleid ontlokt wel een discussie over de vraag of een gebiedsgerichte benadering de meest aangewezen weg is om sociale achterstanden aan te pakken. Van Gent et al. (2007a; 2007b; 2009) betogen dat een doelgroepenbeleid meer voor de hand ligt dan een gebiedsgericht beleid wat nog geen tien procent van de huishoudens met sociale achterstand zou helpen. Ze constateren dat de twee doelen - reduceren van sociale ongelijkheid en verbeteren van de leefbaarheid - niet automatisch samengaan. Minister Vogelaar (Ministerie van VROM 2007b) en anderen (Brouwer 2007; Kullberg 2007) reageren dat het gaat om probleemcumulatie, om het samengaan van sociale achterstand en een problematische leefbaarheid en dat daarom een wijkgerichte aanpak wel zin heeft.

Liefst negenentwintig van de veertig in 2007 aangewezen 'Vogelaarwijken' of 'krachtwijken', blijken geheel of gedeeltelijk 'van na de oorlog'. Ook onder de zogenaamde 40⁺-wijken, waarvoor later een meer bescheiden subsidieregeling wordt geïntroduceerd, vormen de naoorlogse wijken het merendeel. De investering voor de geïntensiveerde plannen voor wijkvernieuwing in de veertig wijken zal in belangrijke mate gedragen worden door de woningcorporaties. Daarbij zal ook sprake zijn van een bijdrage van in totaal 750 miljoen euro voor de corporaties in de veertig wijken van corporaties van buiten die wijken, zo komt Vogelaar overeen met Aedes. Als dit in 2008 naar de mening van de minister niet wordt nagekomen stelt zij de zogenaamde *Vogelaarheffing* in die dit moet realiseren.

De introductie van het aanbodmodel in de jaren negentig leidt in deze periode tot reacties in de vorm van een keur van nieuwe (aanvullende) modellen: het optiemodel, het lotingsmodel, het leefstijlmodel, etc. (Booi et al. 2005; Ouwehand 2014). De eerste aanleiding is dat bepaalde groepen woningzoekenden minder goed aan bod komen in het aanbodmodel, in het bijzonder door het gebruik van woonduur als volgordecriterium. Dat geldt bijvoorbeeld voor de zogenaamde 'spoedzoekers' die snel een woning nodig hebben (Kromhout et al. 2006). Bij het optiemodel willen corporaties meer rekening houden met woningzoekenden met een specifieke wens en juist wel meer tijd. Een tweede ontwikkeling is het loslaten van inkomenscriteria bij de toewijzing, vanuit de overtuiging dat de markt dat zelf wel regelt en enige menging naar inkomen geen kwaad kan en voor het tegengaan van segregatie naar inkomen zelfs gewenst is. Een derde tendens is ingegeven door leefbaarheidsproblemen en leidt tot de revival van de bemoeienis van de verhuurders bij de matching van nieuwe ten opzichte van zittende huurders, bijvoorbeeld door de introductie van toewijzing op basis van leefstijl (Doff & Ouwehand 2012). Ook zijn instrumenten ontwikkeld, al dan niet wettelijk toegestaan, om bepaalde bewoners bij woningtoewijzing te kunnen uitsluiten, zoals bij de *Rotterdamwet* (zie paragraaf 1.4) of door hen te screenen op het terrein van criminaliteit of overlastgevend gedrag in het verleden (Van Daalen & Kullberg 1999; Wilkens & Zeelenberg 2011).

Per 1 januari 2006 is het systeem van *individuele huursubsidie* omgezet in *huurtoeslag* en overgeheveld naar de Belastingdienst. Dat gebeurt zonder grote inhoudelijke wijzigingen in het systeem. De uitvoering blijkt echter voor de Belastingdienst complex, wat leidt tot het wegvallen van het toezicht van het Rijk op het geven van voorrang aan huishoudens met huurtoeslag bij woningen met een lagere huur. Ook hier is de verwachting dat bewoners en de markt dat zelf wel regelen. Dat blijkt later echter niet zo te zijn (Kromhout & Zeelenberg 2014).

§ 2.6 2010-heden: Economische crisis, einde wijkaanpak, heroriëntatie

Bij de lancering van haar *Actieplan Krachtwijken* (Ministerie van VROM 2007a) stelt minister Vogelaar dat het gaat om een hardnekkige problematiek die niet van de ene op de andere dag opgelost zal zijn. De doelstelling is "dat deze wijken in 8-10 jaar weer vitale woon-, werk-, leer- en leefomgevingen zijn waar het prettig is om in te wonen" (ibid., p. 8). Daarvoor is een continue inzet van beleid en middelen een belangrijke voorwaarde. Aan die continuïteit heeft het echter ontbroken, getuige de vijf ministerswisselingen in vijf jaar tijd: Van der Laan, Middelkoop, Donner, Spies en Blok⁷⁶. In het plan

76

De binding van het woonbeleid en integratiebeleid is met de komst van het kabinet-Rutte I in 2010 losgelaten. Het woonbeleid is toen ondergebracht bij de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en het beleidsveld integratie is overgeheveld naar de minister voor Immigratie en Asiel en met de komst van Rutte II in 2012 naar de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

kondigt de minister ook de instelling aan van een 'externe' visitatiecommissie wijkenaanpak die er toe dient om "Rijk en gemeenten scherp te houden op de uitvoering van de wijkactieplannen" (ibid., p. 17). In 2009 maken minister en gemeenten daarover nadere afspraken en in 2010 en 2011 worden alle gemeenten en relevante departementen door deze onafhankelijke commissie gevisiteerd. De Visitatiecommissie Wijkenaanpak concludeert in haar eindrapport (2011) dat door de veranderde politieke verhoudingen – het kabinet-Balkenende IV heeft dan plaats gemaakt voor Rutte I – en de economische en financiële crisis de wijkaanpak in een andere context terecht is gekomen waardoor veel onzekerheden ontstaan. Ze pleit voor het doorzetten van het beleid en intensivering van de aandacht voor het sociale domein en de wijkeconomie, voor het loslaten van te strakke kaders vanuit het Rijk en het vooropstellen van de lokale behoefte, maar ook voor het borgen van de aanpak op langere termijn.

Het beleid van de wijkaanpak wordt door het kabinet-Rutte I niet direct expliciet gewijzigd, maar de middelen worden wel ingeperkt. In het regeerakkoord is overeengekomen de *Vogelaarheffing* af te schaffen⁷⁷, wat vanaf 2011 gefaseerd wordt geëffectueerd. Het investeringsbudget stedelijke vernieuwing, een andere financieringsbron voor de wijkaanpak, loopt zoals gepland in 2014 af. Minstens zo belangrijk als het wegvallen van deze subsidiestromen is de verandering in de woningbouwmarkt. Aan het begin van het tweede decennium komt de nieuwbouw van woningen in de stedelijke vernieuwing nagenoeg tot stilstand als gevolg van de effecten van de economische en financiële crises vanaf 2008 die het verdienmodel van de wijkaanpak hebben doorkruist (Karssenberg & Hoetjes 2012). In 2013 volgt daar bovenop de introductie van de verhuurderheffing. Het hele pakket bij elkaar zorgt ervoor dat de corporaties hun investeringen in de betreffende wijken hebben teruggebracht.

In de zomer van 2013 haalt de publicatie van het SCP-onderzoek *Werk aan de wijk* (Permentier et al. 2013) de voorpagina van de Volkskrant met als kop "Planbureau: aanpak van Vogelaarwijken mislukt". De resultaten van de evaluatie van het krachtwijkenbeleid zijn niet erg positief. Ondanks de extra inzet op sociale stijging in de aandachtswijken is er geen verschil met andere wijken. Dat geldt eveneens voor veiligheid, tevredenheid en sociale cohesie, zo concluderen Permentier en zijn collega's. De positie van aandachtswijken is iets verbeterd waar het gaat om het tegengaan van selectieve migratie. De effecten van het krachtwijkenbeleid zijn gering: er zijn alleen positief significante effecten gevonden bij grootschalige herstructurering (ibid., p. 19). Het onderzoek leidt tot veel reacties, waarbij vanuit de Vogelaarwijken de conclusies van de onderzoekers worden tegengesproken, maar ook duidelijk wordt dat structurele veranderingen voor sociaaleconomisch zwakke bewoners nu eenmaal moeilijk te bewerkstelligen zijn⁷⁸. Pieter Hooimeijer⁷⁹ schrijft op verzoek van het ministerie een nadere duiding (2013) waarin hij concludeert dat de door het SCP uitgevoerde vergelijking met andere wijken buitengewoon lastig is omdat in de vergelijkingswijken ook vernieuwing en investeringen in de leefbaarheid hebben plaatsgevonden, de geëvalueerde periode (2008-2011) erg kort is om effect te meten en er mogelijk sprake is van een te sterke statistische controle bij de vergelijking met de referentiewijken in het onderzoek. Op basis van ander onderzoek, onder andere de *Outcomemonitor wijkaanpak* komt het ministerie in de Voortgangsrapportage Wijkaanpak 2013 ook tot aanmerkelijk

77 Vrijheid en verantwoordelijkheid. Concept Regeerakkoord VVD-CDA 30 september 2010. Verkregen op 5-12-2016 via: <http://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/regeer2010.pdf>

78 Ter illustratie enkele krantenkoppen. Over de Amsterdamse Kolenkitbuurt: *Hoe een krachtwijk een probleebuurt bleef* (Volkskrant 30 juli 2013). Over Klarendal in Arnhem: *Alles beter sinds we Vogelaarwijk zijn* (Volkskrant 3 augustus 2013). Over de Dordtse Wielwijk: *De Wielwijk was hopeloos, maar nu willen mensen er weer wonen* (NRC/Handelsblad 30 juli 2013).

79 Pieter Hooimeijer, hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, was ook voorzitter van de Wetenschappelijke Commissie Wijkenaanpak die in 2009 door de minister was ingesteld om te adviseren over de kwaliteit en bruikbaarheid van onderzoek naar de wijkaanpak.

positievere conclusies (Ministerie van BZK 2013). Het SCP schrikt zelf ook enigszins van de uitkomsten en vooral de ontvangst van haar evaluatieonderzoek en brengt twee jaar later een kwalitatieve studie uit (Kullberg et al. 2015) die als aanvulling gezien kan worden op het eerdere kwantitatieve onderzoek (Permentier et al. 2013), 'vertellen' als aanvulling op 'tellen'. In deze studie wordt het belang van herstructurering voor het verminderen van probleemconcentratie in wijken benadrukt en worden deels de kanttekeningen van Hooimeijer bevestigd: veel effecten zijn pas op langere termijn te meten.

De Woningwet 2015 beperkt de slagkracht van de woningcorporaties in de wijkaanpak verder door het verbod om duurdere huur- en koopwoningen te realiseren, tenzij blijkt dat marktpartijen dat niet op zich nemen, en de limitering van het bedrag dat zij in leefbaarheid mogen investeren, zoals eerder beschreven. De bij de start van de wijkvernieuwing voorgenomen investeringen worden niet overgenomen door gemeenten, die zichzelf eveneens geconfronteerd zien met bezuinigingen en juist hun uitgaven in die wijken terugbrengen. Blok maakt in 2015 de facto het einde van de wijkaanpak als rijkstaak bekend, zoals beschreven in paragraaf 1.3. Hij komt niet tegemoet aan de oproep van de Visitatiecommissie Wijkanaanpak (2011) om de aanpak op langere termijn te borgen, maar legt de verantwoordelijkheid juist weer bij de markt, de lokale partijen en bewoners. Daarmee komt een einde aan een twintigjarige periode van gebiedsgericht stedelijk vernieuwingsbeleid van het Rijk, gericht op het gelijktijdig tegengaan van sociale ongelijkheid en leefbaarheidsproblemen in vooral naoorlogse wijken. Het leidt tot een heroriëntatie, vooral in brede kring van op lokaal niveau bij de stedelijke vernieuwing betrokken partijen, onder andere uitmondend in een publicatie over het idee van *stedelijke vernieuwing op uitnodiging* (Van de Wal 2015; Van de Wal & Wassenberg 2012). In deze essays wordt afstand genomen van de wijkaanpak en planning van het Rijk en worden lokale initiatieven van heel diverse oorsprong - ook wel aangeduid met *de spontane stad* (Urhahn Urban Design 2012) of *het nieuwe stad maken* (Franke et al. 2015) - omarmd. Hoewel deze nieuwe initiatieven inspiratie en perspectief bieden voor een sterk door bewoners en andere partijen gedragen aanpak, lijkt het dat ze vooral kansen bieden in gebieden die al over de nodige middelen en pluspunten beschikken. Het is de vraag of deze strategieën uitkomst bieden in kwetsbare gebieden voor bewoners met zeer beperkte middelen (Uitermark & Bosker 2014)⁸⁰.

De komst van het kabinet-Rutte I heeft niet alleen betekenis voor de wijkaanpak, maar verzet ook de bakens voor het volkshuisvestingsbeleid in brede zin. In het regeerakkoord is het recht voor huurders van corporatiewoningen om hun woning te kopen opgenomen, sociale huurwoningen alleen nog toe te wijzen aan lagere inkomensgroepen en huurverhogingen van inflatie + 5 procent toe te staan voor *goedkope scheefwoningers*. In 2011 wordt, mede onder invloed van Europese regelgeving, een maximum inkomen als bovengrens voor de toe te wijzen sociale huurwoningen ingevoerd. Het kabinet-Rutte II zet de door Rutte I uitgezette neoliberale koers in grote lijn voort met Blok als minister voor Wonen en Rijksdienst en groot voorstander van een kleinere sociale huursector. De groeiende uitgaven aan huurtoeslag leiden tot een scherpe ingreep door vanaf 2016 de relatie tussen huur en inkomen bij woningtoewijzing sterk aan te scherpen om deze uitgaven te kunnen beheersen (Kromhout 2015). Dit leidt op lokaal niveau tot afspraken tussen partijen om een deel van de voorraad sociale huurwoningen te verlagen, zodat ze inzetbaar blijven voor de huishoudens die afhankelijk zijn van huurtoeslag, en ter compensatie andere woningen in huur te verhogen. Een eerste evaluatie van de effecten laat zien dat veel corporaties hun huurbeleid hebben aangepast zodat de primaire doelgroep

80

Van de Wal maakt in zijn essay (2015) onderscheid tussen de 'stad van de kansen', 'stad van de toekomst' en 'stad van de solidariteit'. Het zijn wat eufemistische benamingen, vooral de laatste. Met het wegvallen van de wijkanaanpak als rijksbeleid is de solidariteit van het landelijk niveau weggefallen en daarmee de borging die door de Visitatiecommissie Wijkanaanpak is gevraagd. Om dit tegen te gaan zou een minimaal Nederlands kwaliteitspeil benoemd moeten worden. "De vraag aan het Rijk is om helder te maken wat het peil is en hoe de solidariteit hierop georganiseerd moet worden." (ibid., p. 30)

in woningen komt met een huur onder de aftoppingsgrenzen. De keuzevrijheid van woningzoekenden is afgenomen. Voor de primaire doelgroep is de betaalbaarheid voor nieuwe huurders verbeterd; de secundaire doelgroep is juist meer gaan betalen. Er is (nog) geen sprake van een versterkend effect op de inkomenssegregatie (Beuzenkamp et al. 2017).

§ 2.7 Dynamiek en continuïteit in het beleid

Ik heb het rijksbeleid voor de naoorlogse wijken opgedeeld in vijf perioden waarin de positie van de naoorlogse wijken binnen het stedelijk en volkshuisvestingsbeleid verschilt. In de eerste periode tot aan 1974 zijn de naoorlogse wijken de *oplossing* van een probleem, het antwoord op de grote kwantitatieve woningnood. De introductie van een subsidieregeling voor de verbetering van naoorlogse woningwetwoningen in 1974 markeert de erkenning van de *problemen* die aan de naoorlogse woningvoorraad verbonden zijn. Het einde van de tweede periode in 1991 is de overgang naar een nieuw regime van zelfstandige woningcorporaties die de aanpak van de naoorlogse woningen geacht worden te kunnen bekostigen vanuit hun eigen middelen. Met het wegvallen van de bemoeienis van het Rijk met de boekhouding tot op complexniveau ontstaat vrijheid voor de corporaties om beleid te voeren in een ander perspectief (Ouwehand 1997). Dat andere perspectief is echter niet zorgeloos gezien de omvang van de agenda die in die derde periode tot 1997 vorm krijgt, waarbij herdifferentiatie en de doelstelling van de *ongedeelde stad* centraal komen te staan. De vierde periode van 1997 tot aan 2010 is de periode waarin de stedelijke vernieuwing hoogtij viert, waarin de beleidsdoelstellingen vanaf 2007 verbreed worden in de *wijkaanpak* tot sociale participatie, onderwijs en het bestrijden van sociaaleconomische achterstanden. Die periode komt in 2010 materieel tot een einde met het stilvallen van de wijkvernieuwing als gevolg van de economische crisis en even later de stopzetting van de financiële middelen van het Rijk. Daarmee breekt een nieuwe tijd van heroriëntatie aan waarin het Rijk geen programma meer heeft voor de wijkvernieuwing.

Het volkshuisvestings- en stedelijk beleid is altijd het resultaat geweest van een combinatie van verschillende doeleinden en diende vaak de belangen van heel verschillende groepen burgers⁸¹. Het tegengaan, en ook het 'beheersbaar maken' van sociale achterstanden (Uitermark 2003b) is daar vaak onderdeel van geweest. Het beleid voor de realisatie en de latere aanpak van de naoorlogse wijken is daarop geen uitzondering. Het macro-economische beleid is daarbij steeds leidend geweest, en het beleid voor de wijken altijd ondergeschikt. Dat is zowel het geval geweest bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, bij de Keynesiaanse overheidsstimulering van de werkgelegenheid in de jaren zeventig en tachtig, als bij de neoliberale revitalisering van de steden vanaf de jaren negentig. De mate van overheidsbemoeienis, van sterke centrale aansturing tot een gerichtheid op privatisering en decentralisatie, is daarvan afgeleid.

De dynamiek in het beleidsdebat sinds de Nota Stedelijke vernieuwing uit 1997 is zeer groot geweest. Eerst ligt de nadruk op de snel veranderende woningmarkt en de - door rijksbeleid gestimuleerde - vraag naar betere en duurdere (koop)woningen. Vervolgens krijgt de positie van de bewoners in het vernieuwingsproces extra aandacht, waarna de integratie van etnische minderheden ook

81

De totstandkoming van de Woningwet in 1901 diende zowel de belangen van de gegoede burgerij (tegenaan van gezondheidsrisico's in de stad, creëren van betere woonomstandigheden die ook gunstig waren voor betere arbeidsprestaties) als die van de bewoners van sociale huisvesting (Nycolaas 1974; Van der Schaar 1987; De Vreeze 1993).

een belangrijk doel is. De focus ligt vervolgens sterk op de aanpak van sociale achterstand en het bevorderen van de sociale mobiliteit, gevat in een beleidsretoriek van maakbaarheid en vooruitgang. Die visie wordt na de recente economische crisis verlaten en verandert in een beleid met een steeds sterker neoliberaal karakter, waarin de beheersing van de overheidsfinanciën centraal staat. Het leidt tot een inperking van de taakstelling van de woningcorporaties en een gelijktijdige heffing van miljarden ter sanering van de rijksbegroting. Rijkstaken worden simpelweg beëindigd dan wel, gekoppeld aan bezuinigingen, gedecentraliseerd naar de gemeenten of overgelaten aan de verantwoordelijkheid van de burger.

Dat het veranderende rijksbeleid effect heeft gehad op de naoorlogse wijken, blijkt in de volgende twee hoofdstukken waarin de totstandkoming en de ontwikkeling van Zuidwijk in beeld komen.

3 Zuidwijk: paradepaard en testcase van de wijkgedachte

In order to describe Levittown's origin, one must begin with its planners: who made the critical decisions for the conception of the community, with what goals in mind and for what kinds of residents and aspirations? (Herbert Gans 1967, p. 3)

§ 3.1 Inleiding

Zuidwijk is de casus in dit onderzoek. Het gaat om de wijk en de mensen die daar wonen, samen vormen ze de effectieve woonomgeving (Gans 1991a). De wijk, zoals die gebouwd en verbouwd is, bepaalt mede het leven dat zich daarbinnen ontwikkelt, geeft daarvoor mogelijkheden en begrenzingen, zowel in ruimtelijke, fysieke als in programmatische zin. Ruimtelijk en fysiek ervaren bewoners dat door de kwaliteiten van de aanwezige woningvoorraad, de stedenbouwkundige opzet, het aanwezige openbare groen, etc. Met programmatisch bedoel ik dat de prijs, karakteristieken en kwaliteiten van de woningen en woonomgeving bepaalde groepen bewoners zullen aantrekken en anderen zullen afremmen of zelfs verhinderen om in de wijk te komen wonen. De wijze waarop het programma ruimtelijk is uitgewerkt, hoe de verschillende woningen zijn gegroepeerd, is een belangrijke factor voor de homogeniteit of heterogeniteit van de bewoners op laag schaalniveau⁸² en is daarmee ook van groot belang voor dit onderzoek waarin de perceptie en waardering van die verschillende groepen centraal staan. De relatie en wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en de bewoners is aan de orde bij de bouw van de wijk, maar ook bij latere interventies, variërend van het labelen van ouderenwoningen, het differentiëren van het huurbeleid voor woningcomplexen, tot ingrijpende herstructurering.

In dit en het volgende hoofdstuk breng ik de wijk in beeld, staan de kenmerken centraal, waarna in de daaropvolgende hoofdstukken het gebruik, de perceptie en de waardering van de wijk aan bod komen. Het gaat zowel om de fysieke als de sociale aspecten van de wijk en de ontwikkelingen daarin in de loop der tijd en de wijze waarop de wijk verbeeld en gesymboliseerd is door de daarbij betrokken partijen (Reijndorp 2010; Reinders 2013).

In het discours over de ontwikkeling van de stad zijn metaforen populair en is herhaaldelijk de vergelijking met een groeiend organisme gebruikt. Dat gebeurt tegenwoordig met de term 'organische vernieuwing' als antithese van de stedelijke vernieuwing van de afgelopen decennia, maar evenzo gebeurde dat bijna een eeuw geleden in de stadsecologie van de Chicago School en in de jaren dertig in het discours over de stedelijke ontwikkeling in Nederland⁸³. Het typeren van stedelijke ontwikkeling

⁸² Zie ook Gans (1967, p. 135-137). De betekenis van bijvoorbeeld de menging van woningen naar grootte zal vooral in de beginfase van invloed zijn op de grootte van de huishoudens die zich er vestigen. Op termijn zal de huishoudenssamenstelling wijzigen en het effect afnemen. Dit geldt evenzo voor de relatie tussen prijs en inkomen. Bij elke woningmutatie kan die invloed weer versterkt worden, afhankelijk van de op dat moment geldende voorwaarden.

⁸³ Zoals in het Praeadvies *Organische woonwijk in open bebouwing* voor het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw uit 1932, opgesteld door de 8 en Opbouw, zie ook paragraaf 3.3

als 'organisch' draagt de associatie in zich dat groei of ontwikkeling vanzelf tot stand komt. Maar 'a city is not a tree'⁸⁴, een stad groeit niet vanzelf, op een natuurlijke wijze. Stedelijke ontwikkeling is altijd het gevolg van beslissingen van personen of actoren die acties ondernemen of juist nalaten, die daarvoor bepaalde beweegredenen hebben, doelen en idealen⁸⁵. Welke maatschappelijke wensen hebben als normatieve uitgangspunten gediend voor de ruimtelijke planning en welke consequenties heeft dat gehad? Die vragen zijn zowel relevant voor de periode waarin de wijk is gebouwd, als tijdens de ingrepen in de decennia daarna. Het beantwoorden van deze vragen en het in beeld brengen van Zuidwijk zou op zich de kern van een dissertatie kunnen vormen⁸⁶, maar dat is hier niet de bedoeling. Dit hoofdstuk wil slechts de betreffende wijk in beeld brengen als context voor de beantwoording van de centrale vraag hoe bewoners hun veranderende buurt en wijk waarderen.

Zuidwijk is bij oppervlakkige waarneming een 'gewone' vroeg-naoorlogse wijk. Het lijkt op andere Nederlandse wijken uit die periode als het gaat om het oorspronkelijke aandeel sociale huurwoningen, de woningtypes, de dominantie van de woningbouw, het bijna ontbreken van economische functies buiten de detailhandel en ook de bevolkingssamenstelling. Net als veel andere wijken heeft Zuidwijk de afgelopen decennia veranderingen ondergaan door sloop, nieuwbouw en renovatie. Zuidwijk is echter ook een 'bijzondere' wijk omdat het als stedenbouwkundig object...

*"...het parapedaar was van enige toonaangevende architecten en urbanisten dier dagen en dat deze zich bij het ontwerpen van hun plannen meer dan ooit vroeger was geschied hadden bezonnen op de sociaal-culturele situatie van de toekomstige bewoners."*⁸⁷

Voor de Tweede Wereldoorlog is bij uitbreidingsplannen de hoofdstructuur vaak door oude en nieuwe uitvalswegen bepaald, waarbinnen architectonisch geïnspireerde nieuwe stratenpatronen zijn aangelegd, zonder zich erg te bekommeren over de effecten voor het wonen⁸⁸. Het stedenbouwkundig plan voor Zuidwijk is echter voor alles gebaseerd op een visie op het samenleven in de stad. Het gaat hier om het concept van *de wijkgedachte* dat in Rotterdam door de Studiegroep-Bos (1946) is ontwikkeld en waarbij Zuidwijk als voorbeeldwijk dient. Het is de eerste wijk die zo ontwikkeld wordt, de wijk is ook bijzonder omdat er veel aandacht is besteed aan de samenlevingsopbouw en de hele wijk door één woningcorporatie is gebouwd en niet door meer corporaties op basis van de verschillende zuilen. In het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog is het concept van de wijkgedachte zeer populair in Nederland en dominant in het discours over stadsuitbreiding. Ondanks commentaar vanaf midden jaren vijftig op de uitgangspunten van de wijkgedachte vanuit sociologische hoek, heeft het tot in de jaren tachtig als stedenbouwkundig structureringsprincipe veel navolging gehad (Van den Berg 1981; De Boer & Lambert 1987; Doevendans & Stolzenburg 1988; Van der Cammen & De Klerk 2003).

84 De metafoor is van Christopher Alexander (1965) die hem gebruikte om iets anders uit te leggen, namelijk dat steden die hij 'natural cities' noemt, juist niet de structuur van een boom hebben, maar van een semi-raster.

85 Zie De Klerk (1980, p. 9), die Lewis Mumford citeert waar het gaat om de betekenis van idealen bij stedelijke ontwikkeling: "De eerste stap bij een volwaardige planning is het instellen van een onbevangen onderzoek naar het ideaal."

86 Zoals in de dissertatie van Maarten Mentzel (1989) over de wording van een andere iconische naoorlogse wijk, de Bijlmer.

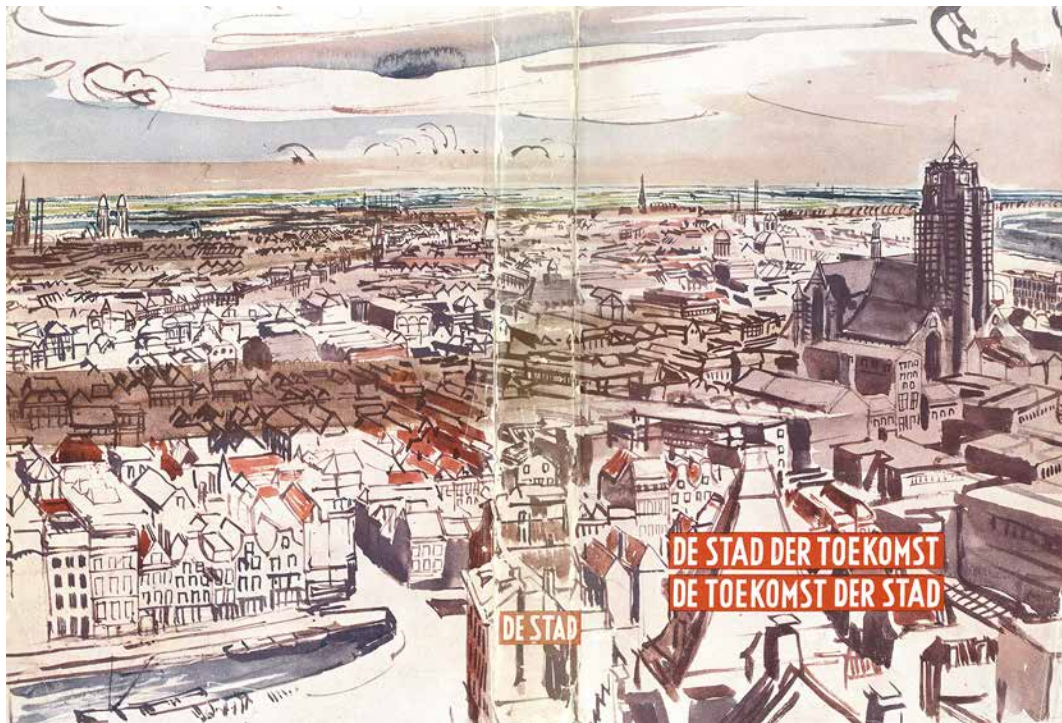
87 Lopez Cardozo in het voorwoord van *Groei en gestalte van een nieuwe stadswijk* (Van Doorn-Janssen 1966, p. I-II).

88 "Een hoogtepunt van plattevlaksdecoratie werd geleverd met een ontwerp voor Blijdorp (...) een orgie van symmetrische vormen, labyrinten opgebouwd uit gesloten bouwblokken. (...) Zo druk waren eerst de architect en later de ingenieur met hun composities bezig, dat ze vergaten scholen in de bebouwing op te nemen." (De Boer & Lambert 1987, p. 12)

Om recht te doen aan de bijzondere positie van Zuidwijk, zal ik als eerste uitvoeriger ingaan op het concept van de wijkgedachte en de uitwerking daarvan in het voorbeeldplan voor Zuidwijk. In paragraaf 3.3 schets ik de achtergronden en inspiratiebronnen en plaats ik het concept daarmee in de context van die tijd en geef ik inzicht waarom het zoveel navolging heeft gekregen. In paragraaf 3.4 behandel ik de uiteindelijke realisatie en de ontwikkeling van Zuidwijk in de jaren vijftig, mede op basis van verschillende onderzoeken uit die tijd. Het debat over de wijkgedachte komt aan de orde in paragraaf 3.5⁸⁹, waarna ik afsluit met een korte reflectie.

§ 3.2 De stad der toekomst, de toekomst der stad

In het najaar van 1946 publiceert een Rotterdamse studiegroep onder leiding van ir. A. Bos, de directeur van de Dienst van Volkshuisvesting, haar eindrapport onder de titel *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. Het is een van de belangrijke publicaties en plannen die tijdens en kort na de oorlog een antwoord proberen te geven op de vraag hoe Rotterdam, na het bombardement van mei 1940, weer opgebouwd en verder ontwikkeld zou moeten worden.

FIGUUR 3.1 Boekomslag *De stad der toekomst, de toekomst der stad*
Bron: Studiegroep-Bos (1946)

Dat tijdens de oorlog de gedachtevorming over de wederopbouw al volop gestalte krijgt, wekt misschien verwondering, maar kan verklaard worden door een aantal factoren. De eerste is dat alle ambtenaren de opdracht hebben gekregen op hun post te blijven “zolang dat voor de Nederlandse bevolking gunstiger was dan hun aftreden” (Wagenaar 1992, p. 93). Daarnaast zijn de feitelijke oorlogshandelingen na vijf dagen grotendeels achter de rug en start de lange periode van de bezetting. De zittende bevolking, het landsbestuur en de bezettende macht hebben allen belang bij een geordende samenleving, al hebben ze daarbij een verschillend perspectief.

De ideeëvorming over de wederopbouw komt direct na het bombardement op gang. Op 18 mei, vier dagen na het bombardement, krijgt Witteveen, directeur Stadsontwikkeling, van het stadsbestuur de opdracht voor het maken van een wederopbouwplan. Dezelfde dag benoemt generaal Winkelman J.A. Ringers tot Regeringscommissaris voor de Wederopbouw (Wagenaar 1992). Het bombardement van Rotterdam wordt als een nationale aangelegenheid beschouwd en Ringers stelt het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) in met Witteveen als directeur, die ook een groot deel van zijn eigen personeel inlijft bij het ASRO (Mens 2007). Ringers heeft als regeringscommissaris te maken met intensieve bemoeienis van de staf van Seyss Inquart, die op 29 mei is benoemd door Duitsland als Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, maar ziet het als zijn taak een basis te leggen voor een vrij, naoorlogs Nederland⁹⁰. Tijdens de oorlog wordt er dus al druk gedacht over en gewerkt aan de wederopbouw van de naoorlogse stad.

De Studiegroep-Bos start eind 1943 op initiatief van Alexander Bos in samenspraak met architect Willem van Tijen (Idsinga & Schilt 1981) en bestaat aanvankelijk uit vijf personen en een secretaris. Ze vergaderen voornamelijk in de flat van Van Tijen aan de Kralingse Plas, met uitzicht op het gehavende centrum van de stad. In september 1944 verschijnt een eerste voorlopig rapport, waarna vijf andere leden toetreden, waaronder de “bezielende remonstrantse predikant” H.J. Mispelblom Beyer die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het eindrapport (De Klerk 1998, p. 255). De Studiegroep is nu nog breder samengesteld met vertegenwoordigers uit de volkshuisvesting, het onderwijs, sociale zaken, het sociaal-culturele werk, een predikant, een architect en een uitgever⁹¹.

In *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, een boek van ruim 370 bladzijden, geeft de Studiegroep allereerst haar opinie over de ontwikkeling van de stad, poneert ze haar doelstelling om wijk en gemeenschap met elkaar te verbinden en ontvouwt ze het centrale concept om dat te bereiken: *de wijkgedachte*. Ze werkt haar gedachten uit voor negen onderscheiden aspecten, van wonen tot algemene voorzieningen als winkels, van medische en sociale zorg tot wetenschap, kunst en godsdienstig en kerkelijk leven. Ze behandelt de betekenis van het concept voor de bestuurlijke organisatie, waarin ze onder andere het instellen van wijkraden propageert, als reactie op de sterke

90 Wagenaar schrijft over Ringers: “Ondanks dit voor de Duitsers onaanvaardbare visioen liepen zijn belangen aanvankelijk parallel met die van de bezetters en zijn dienst ontwikkelde zich tot de commandopost van de wederopbouw en een bakermat voor de naoorlogse sociaaleconomische en ruimtelijke planning.” (1992, p. 96) De Duitsers plaatsten de ontwikkeling van Rotterdam in een intercontinentaal perspectief van Europa onder Duits gezag. Zie voor een uitvoerige beschrijving en analyse van deze gespannen verhouding tussen de Nederlandse en Duitse planning en planners: Wagenaar (1992).

91 De groep bestaat uiteindelijk uit: Ir. A. Bos, directeur van de Dienst van Volkshuisvesting (voorzitter); P. Burik, referendaris Afdeling Onderwijs en Volksontwikkeling; Dr. J.J. van Dullemen, directrice H.B.S. voor meisjes; L. Havelaar, oud-directrice van Het Zuider Volkshuis; Mr. A. Lührs, administrateur Afdeling Sociale Zaken en Volksgezondheid; H.J. Mispelblom Beyer, remonstrants predikant; Dr. K.F. Proost, directeur van Ons Huis; Ir. W. van Tijen, architect; A. Voorhoeve, uitgever; Dr. L.M. Mispelblom Beyer-van den Bergh van Eysinga, secretaresse (Studiegroep-Bos 1946). “De studiegroep bracht in haar samenstelling – avant la lettre – ‘fysiek en sociaal’ bij elkaar.” (Van de Wijdeven 2012, p. 394)

vergroting van de stad door de annexaties uit 1941⁹². Tot slot komt de stedenbouwkundige uitwerking aan de orde, met als uitgewerkt voorbeeld de wijk *Zuidwijk* die in het zuiden van Rotterdam ontwikkeld zou moeten worden.

De Studiegroep-Bos wil het belang van de naoorlogse opbouw dienen door "...een studie te maken, enerzijds van het sociaal-culturele leven van de grote stad, anderzijds van een vernieuwing van de structuur der grote stad zelf." (Studiegroep-Bos 1946, p. 7) Ze buigt zich over "...de problemen van het sociaal-culturele leven en de wordende stad tegen de achtergrond van een synthese van individu en gemeenschap" (ibid., p. 8).

De wijkgedachte

De kern van de problematiek waarvoor de Studiegroep een oplossing zoekt is het ontbreken van stevige sociale verbanden, samenwerking en gemeenschap in de zich ontwikkelende moderne stad die gekenmerkt wordt als 'chaotisch', 'mechanisch' en 'materialistisch'. Mensen, zo stelt de Studiegroep, leven afzonderlijk met alleen verbanden in de groep waartoe ze behoren, maar wanen zich verder verloren in de massa⁹³. De eerste alinea van de inleiding geeft dat kernachtig aan:

"Het beeld van een woonwijk, bestaande uit kazerneachtige huizenblokken met doodse straten en wat verwaarloosd groen, legt een onmiskenbaar getuigenis af van de sociale machteloosheid en innerlijke armoede. (...) De koele zakelijkheid, die de menselijke verhoudingen kenmerkt, de ontluistering van de arbeid, die veelal tot koopwaar is geworden, het afsterven van de betrekkingen met de natuur, het verloren gaan van het verband met de kosmische kracht, deze en dergelijke factoren hebben de mens uiteindelijk volkomen geïsoleerd. Als een droge zandkorrel wordt hij, althans in onze westerse beschaving, maar al te gemakkelijk een willoze prooi van iedere opstekende macht." (ibid., p. 15-16)

De invloed van de oorlog en het nationaalsocialisme in de jaren dertig zijn onmiskenbaar. De motivatie zit echter dieper, in de ontevredenheid met de kenmerken van de industriële samenleving die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkeld heeft en die niet met het einde van de oorlog voorbij zal zijn. De Studiegroep-Bos legt een verband met de droefgeestige woonomstandigheden die al voor de oorlog aanwezig zijn. Ze stelt dat de mens op zijn medemens is aangewezen, daarom is het belangrijk dat de samenleving uit sociaal en cultureel gezichtspunt wordt gezien en vorm gegeven. Een goede omgeving, goed geordend en met de juiste voorzieningen, kan bijdragen aan geestelijke groei en de gemeenschapszin opwekken en versterken, zo stelt de Studiegroep. Het gaat niet zozeer om het vergroten van het woonoppervlak, het gaat primair om ordening van de stad, om...

92 Voor 1940 zijn al plannen voor annexatie van grondgebied door Rotterdam ontwikkeld. Pas tijdens de bezetting, per 1 augustus 1941, komt het tot de opheffing van Hillegersberg, Overschie, Schiebroek en IJsselmonde en enkele kleine gebiedstoevoegingen ten koste van Barendrecht, Capelle a/d IJssel, Schiedam en Roozenburg (Roelofs 1989, p. 103-104). De bestuurlijke wens om te decentraliseren krijgt veel nadruk in het voorwoord van het rapport, geschreven door burgemeester Oud. De Boer (2001) stelt dat dit ook verband houdt met het streven om de bestuurlijke capaciteiten van de notabelen uit de geannexeerde gemeenten te behouden voor de stad en tot een nieuw democratisch burgerschap te komen.

93 Hoewel de Studiegroep hen niet bij name noemt, leggen zowel Klopprogge (1975), De Klerk (1980) en Bosma en Wagenaar (1990) een direct verband met het betoog van Tönnies over de verandering van de Westerse maatschappij in *Gemeinschaft und Gesellschaft* uit 1887 en met Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* uit 1922.

"...het welbewust scheppen van een woonplaats, die voor mens en gemeenschap een kader kan zijn, dat gelegenheid biedt voor de ontwikkeling der persoonlijkheid en er als het ware toe uitnodigt, in te gaan op velerlei vormen van samenwerking en samenleving. (ibid., p. 18)

De Studiegroep stelt dat zulke wijken aan bepaalde grenzen zijn gebonden en op een harmonische wijze in een groter geheel dienen te passen. Daarvoor ontwikkelt ze een concept voor de structuur van de stad dat uitgaat van een aantal geledingen: woning, buurt, wijk, stadsdeel en stadsgeheel.

De *woning* biedt ruimte voor het gezinsleven dat in zichzelf besloten is. Het gezinsleven is de "voorhof voor alle grotere gemeenschapsleven" (ibid., p. 39), het is de kleinste bouwsteen, waar de Studiegroep verder niet uitgebreid op ingaat.

De *buurt* is de plek van de eerste contacten voor het jongste kind met de kleuterschool en speelplaats. Voor de vrouw is het de kring van de directe verzorging met slager, groenten- en melkboer, maar ook de sfeer van de naaste burens,...

"...de sfeer van het dichtbij wonende familielid, moeder, dochter of zuster; de kring waarbinnen men zich niet kleedt, als men uitgaat. Voor de man is de buurt de omgeving, waarin hij zijn huis nadert, (...) van beperkte avond- en zondagsgenoegens als een straatje-om, een praatje en een eenvoudig cafébezoek. Voor allen is zij de sfeer van de directe, voor de hand liggende en ongeorganiseerde contacten, van het verlenen en vragen van kleine diensten, van alles wat buiten het gezin nog persoonlijk, eigen en overzichtelijk is." (ibid., p. 40)

De buurt is niet de sfeer van belangrijke grote taken, maar van "het kleine, zeer gewoon menselijke en natuurlijke" en vormt daarmee de basis en bouwsteen van de stadsgemeenschap (ibid.). De *wijk* is van een heel andere allure.

"Zij is dat deel van het stadsgeheel dat door de bewoner nog als een geheel wordt overzien en waarmede hij zich nog direct verbonden voelt, niet meer persoonlijk, maar wel door karakter en 'standing' van het geheel." (ibid., p. 40-41)

Er zijn minder persoonlijke belangen mee verbonden, maar de wijk is wel markanter te onderscheiden in de stad dan de buurt. De wijk is voor het kind vooral de periode van de lagere schoolleeftijd en is ook de sfeer van het eerste zelfstandig handelen: niet meer gehaald en gebracht worden. Voor de vrouw is de wijk van mindere betekenis dan de buurt, maar biedt wel winkels, medische voorzieningen, de contacten van school, ouderavond. Voor de man is het de wat ruimere ontspanning en deels het verenigingsleven.

Het *stadsdeel* heeft vooral organisatorische betekenis en biedt meer grotere parken, sport, middelbaar en vakonderwijs en bovenal het avondleven en de verlokkingen voor de rijpere jeugd.

Het *stadsgeheel*, tenslotte, omvat in de visie van de Studiegroep alles. Ieder mens ervaart dagelijks de stadsgemeenschap, daarmee is de stad meer van belang voor de identiteit dan de natie, waarmee men zich alleen bij bijzondere gebeurtenissen verbonden voelt. De stad is...

"...de coulisse, waartegen zich het grootste deel van zijn leven afspeelt. In een stad als Rotterdam is ieder min of meer kind van de Maas. Ieder ondergaat een oversteken of een bevaren van de rivier als iets essentieels. (...) [Het] behoort tot de wezenlijke kenmerken van de grote stad, dat het leven er zich, behalve in een vertrouwde, ook in een niet-vertrouwde omgeving afspeelt. Daaraan ontleent het zijn karakteristieke spanning. (...) Bovendien heeft het geheel onpersoonlijke contact met de zeer velen een eigenaardige bekoring. Dit verleent een bijzondere charme aan het persoonlijke contact met enkelen. Met dezen – of ook geheel alleen – beleeft men een geheel eigen soort van vrijheid, die men elders niet aantreft. In een moderne zin maakt stadslucht vrij." (ibid., p. 44)

De geleding in concentrische kringen, in 'natuurlijke milieus' geeft een verbondenheid binnen het grotere meer chaotische geheel van de stad. Er zijn, zo stelt de Studiegroep, daarnaast talloze andere verbanden die de mens aangaat via het vrije verenigingsleven, die de geleding doorbreken. Het verenigingsleven bestaat echter uit zelfstandige eenheden die onderling geen contact hebben, het vertoont het karakter van een verbrokkeld geheel. Om de verbrokkeling tegen te gaan zijn maatregelen op veel gebieden nodig, de Studiegroep beperkt zich om pragmatische redenen tot de uitwerking van één van de 'geneesmiddelen', de realisering van de wijkgedachte. De uitdaging is...

"... hoe aan de stadsbewoner een levensgemeenschap te bieden van zodanig beperkte omvang en zodanige overzichtelijkheid, dat hij er zich thuis kan gevoelen. (...) De nieuwe stad zal het beeld moeten vertonen van een gedecentraliseerde eenheid, een geheel van duidelijk van elkaar afgescheiden wijken, elk met een eigen karakter en een eigen sociaal-culturele werkingssfeer (...) pas daarin zal zich een eenheid van levensstijl kunnen ontwikkelen, die grondslag kan zijn voor een nieuwe stedelijke cultuur." (ibid., p. 49-50)

Deze geleding is in latere publicaties op verschillende wijze geïllustreerd. De illustratie van Opbouw, de Rotterdamse architectengroep waarvan Van Tijen een prominent lid was, is neutraal en abstract (figuur 3.2), terwijl ze in Bouw en het Katholiek Bouwblad (figuur 3.3) verder zijn uitgewerkt. De illustratie uit het Katholiek Bouwblad is vaak als icoon van de wijkgedachte gebruikt (zie bijvoorbeeld: Van der Cammen & De Klerk 2003; Tellinga 2004; Wassenberg 2004a). Het is een katholieke interpretatie met het gezin in het midden, daarboven de parochiekerk en de stadskerk en een dominant wapperende kop over de betekenis van het gezin. De publicatie van de Studiegroep-Bos is neutraler, analytischer en minder ideologisch van toon, evenals de illustratie van Geyl (1946a) in Bouw. Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat de wijkgemeenschap in de ogen van de Studiegroep wel een doorbreking zou moeten opleveren van de verzuilde maatschappij⁹⁴.

De voorgestelde structuur zal volgens de Studiegroep bij de al bestaande en gegroeide wijken aansluiten en geen kunstmatig en van buitenaf opgelegd karakter hebben. Ze merkt ook op dat het niet de bedoeling is om de stad uiteen te laten vallen in geïsoleerde provinciestadjes, maar juist om de bewoners met het grotere stadsgeheel in contact te brengen. Een wijk zou circa 20.000 inwoners moeten omvatten om genoeg draagvlak te hebben voor de nodige sociaal-culturele activiteit, zonder het persoonlijk overzicht en het verantwoordelijkheidsgevoel te verliezen. De Studiegroep verwacht daarvan een heilzame uitwerking op het groenbeheer, "...van een door hekken en agenten beschermd object van vernieling, in een gemeenschappelijk bezit, een verzorgde ogenlust der bewoners" (Studiegroep-Bos 1946, p. 51) tot een doeltreffender georganiseerde overheid en verbetering van de jeugd- en gezondheidszorg, relatie tussen ouders en lagere school, handenarbeid, volkskunst, etc.

De illustratie uit het Katholiek Bouwblad hoort bij een verslag van het weekend van 5-7 juli 1947 van de vakgroep Bouwkunst van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging over 'Parochie en wijkvorming'. De redactie stelt dat de wijkgedachte reeds eeuwen is gegroeid in de kerk in de vorm van parochies. Granpré Molière verzorgde 7 juli een lezing. In de weergave daarvan staat: "De wijk wordt opgebouwd uit gezinnen. Het gezin is een zeer volmaakte gemeenschap. (...) Een veelheid van gezinnen nu vormen een staat of stad, vroeger identiek. (...) Een kwade tendens is er om de staat als de essentiële gemeenschap te gaan zien. Het gezin wordt daardoor verzwakt en de waarden omgekeerd." (Pouderoyen 1947, p. 260) De katholieke kerk was al op een territoriale basis georganiseerd, evenals de gereformeerde kerk, maar niet de Nederlands Hervormde kerk. De wijkgedachte inspireerde de hervormde kerk mede tot een territoriale organisatieopbouw in wijkgemeenten waarop de kerk overigens in de jaren negentig onder invloed van de secularisatie deels terugkwam (Lookman 2011). De stelling van De Boer (2001) dat de wijkgedachte op gespannen voet stond "met de dominees en pastoors" (ibid., p. 31), verdient dan ook nuancerings. Zie voor de relatie van de kerken met de wijkgedachte Doevendans en Stolzenburg (1988).

“In wijkverband kan tenslotte de bewoner van de grote stad zich meer dan nummer en kiezer, meer dan vreemdeling en nomade, meer dan belastingbetaler en toeschouwer voelen; daar kan hij zich voor het eerst weer vormend, bepalend, noodzakelijk en verantwoordelijk gemeenschapslid, kan hij zich weer ‘burger’ weten.”(ibid., p. 52)

Om de wijk zo te kunnen laten functioneren is er ook een bestuurlijke organisatie op wijkniveau nodig, een wijkraad waarin alle sectoren die in de wijk actief zijn een plek hebben. De wijkraad is de kern van de wijkorganisatie en zal toezicht uitoefenen op de gemeenschappelijke tuinen, op de bouw van de woningen en de sociaal-culturele activiteiten. Ze krijgt een ambitieuze taakstelling en wordt niet alleen...

“...gezien als de organisatorische consequentie van een zeker stedenbouwkundig plan, maar ook als centrum en stimulant van een sociaal-cultureel plan, een structuurplan voor de volksoontwikkeling”. (ibid., p. 53)

Om dat succesvol te kunnen doen is het volgens de Studiegroep nodig dat de wijkraad kan optreden met een zeker publiek gezag en een semi-overheidslichaam wordt met daarvoor gestelde normen “... waaraan de overheid met vertrouwen haar vele bemoeiingen kan endosseren” (ibid., p. 309)⁹⁵.

Uitwerking voor het wonen

Het eerste hoofdstuk van de uitwerking van het concept van de wijkgedachte gaat over het wonen. Het is deels ontleend aan een publicatie van de Studiegroep Woningarchitectuur, de *Richtlijnen voor woningarchitectuur* (1943)⁹⁶. De Studiegroep-Bos verstaat onder ‘wonen’...

“...het geheel van de betrekkingen tot datgene, wat wij nog als eigen voelen. (...) [Het stadsleven zal] veel meer moeten zijn dan de eenzijdige zorg voor en het beleven van zichzelf en zijn gezin; want deze eenzijdigheid is in wezen een vlucht uit het gemeenschapsleven. De persoonlijke, de ‘woon’-zijde van het stadsleven kan pas haar echte waarde herkrijgen, wanneer dit gemeenschapsleven buurt, wijk en stad als achtergrond heeft. (Studiegroep-Bos 1946, p. 59-60)

Het gezin is geen idylle, het is vaak ook strijd, met en tegen elkaar. Aan de woning worden daarom ogenschijnlijk tegenstrijdige eisen gesteld: afscheiding van de buitenwereld, maar ook het contact met de buitenwereld, vooral in de buurtgemeenschap. Inwendig één zijn, maar ook ruimte bieden aan de differentiatie binnen het gezin en de zelfstandigheid van ieder individu. Die eisen dienen tot een synthese gebracht te worden zodat mensen van hun ‘huis’ hun ‘thuis’ kunnen maken. De verschillende fasen in het gezinsleven stellen daarbij verschillende eisen aan zowel de woning als de binding met de buurt en wijk. Het start met een tamelijk losse band van de jonggehuwden tussen gezin en huis en met buurt en wijk omdat men zijn genoegens meer in het stadscentrum zoekt. In de

95 ‘Endosseren’ betekent: overdragen. De Studiegroep neemt daarmee een ander standpunt in dan de Rotterdamse Gemeenschap, de andere promotor van de wijkgedachte (De Klerk 1998).

96 Een studiegroep die in 1942 op initiatief van Van Tijen is opgericht als vervolg op een eerder initiatief om de controverse tussen de architecten van het Moderne Bouwen en de Delftse School te overbruggen. De groep bestaat uit een kerngroep (Van Tijen en Merkelbach van de ‘moderneren’ en Berghoef en Van Embden vanuit ‘Delft’ met Verhagen als man die boven de partijen staat), later aangevuld met een secretaris en een sterk uitbreidende organisatie met allerlei werkgroepen in het land. Het leidt in 1943 tot de *Richtlijnen voor woningarchitectuur*, “een kloek pak gestencild grauw oorlogspapier van haast vierhonderd pagina’s waarin duidelijk werd dat bij tal van concrete bouwkundige onderwerpen van een echte tweedeling Delft-modern in het geheel geen sprake was” (Idsinga & Schilt 1987, p. 105). In maart 1945 volgt het *Architectenprogramma voor Woningbouw*.

tweede fase zijn de opgroeiende kinderen gericht op de buurt en al snel op de wijk, om na de lagere school naar stadsdeel en stadsgeheel door te schuiven. Na het uitvliegen van kinderen ontstaat er een nieuwe fase, waarin de vrouw een nieuwe tijdsbesteding zal moeten vinden; voor de man verandert er niet zo veel, stelt de Studiegroep. Aan het eind van het leven verengt de kring van belangstelling en activiteit van man en vrouw zich tot die van kinderen en kleinkinderen en van de buurt, aldus de Studiegroep.

Er is niet één woning die aan alle eisen kan voldoen in de vier verschillende fasen. In de eerste fase is “een beknopte woning met een gering aantal vertrekken” wel genoeg (ibid., p. 65). Een eengezinshuis is prettig voor het spelen van de kinderen, maar ook een etagewoning komt in aanmerking. Bij een volledig gezin is het eengezinshuis “de volledigste en meest voor de hand liggende woonvorm” (ibid., p. 66). In de derde fase kan het wel weer een etagewoning zijn en voor de laatste periode een bejaardenwoning op de begane grond, maar wel te midden van de normale woningen “om het contact met familie en kinderen niet te bemoeilijken en betrekkingen met het volle leven niet af te snijden” (ibid., p. 66) (zie figuur 3.2, rechtsonder). De Studiegroep voert twee redenen aan waarom niet in alle gevallen gekozen kan worden voor eengezinswoningen. Het bijna dubbele grondgebruik acht ze niet onoverkomelijk, het is echter niet haalbaar als de bodem te weinig draagkracht heeft⁹⁷. Een tweede reden is dat eengezinswoningen wel menselijk en gemoedelijk kunnen zijn, maar dat ze te individualistisch en te dorps blijven. Om stedenbouwkundige redenen zullen aan de kern verbonden stadsuitbreidingen bebouwingselementen van drie of meer lagen moeten hebben om het stedelijk karakter tot uiting te brengen (ibid. p. 86).

Per buurt van ca. 500-1.000 woningen (2.000-4.000 inwoners) is er behoefte aan woningen van verschillende grootte, variërend van een woning met 1-2 slaapkamers voor kinderloze gezinnen tot 5 slaapkamers voor zeer grote gezinnen. Er is behoefte aan woningen voor bejaarden en voor alleenwonenden en daarnaast een kosthuis voor werkende jonge mannen en vrouwen met een gemeenschappelijke voorziening en deels verzorging (ibid.).

Onderscheid in het wonen zal er niet alleen zijn als gevolg van de verschillende gezinsfasen. Volgens de Studiegroep “...mogen vooral ook die onderscheidingen niet verwaarloosd worden, die met maatschappelijke positie en levenshouding van de bewoners samenhangen” (ibid., p. 66). Beroep of bedrijf, zowel als afkomst van de ouders zullen verschillen veroorzaken. Ook al zal een grondwerker, monteur, technisch tekenaar of jonge onderwijzer op een woning uit dezelfde huurklasse aangewezen zijn, ze zullen wel verschillende wensen hebben overeenkomstig hun verschillende levenssfeer.

“Goede woningbouw brenge daarom zowel woningtypes van een krachtiger, zuivere eenvoud, waarin een ex-plattelander of proletariër zich thuis kan voelen, als fijner verzorgde, zorgvuldiger milieus voor de kleine intellectueel, terwijl ook voor de typische kleinen burger met zijn sterke behoefte aan enige representatie tegenover derden, geschikte woningtypes aanwezig moeten zijn. De maatschappelijke stand en de daarin bereikte mate van welstand komen in het uiterlijk der woningen en dus in het stadsbeeld minder duidelijk uit, naarmate de maatschappij in een minder feodaal en zelfs minder typisch burgerlijk stadium verkeert.

Men kan deze grotere gelijkheid toejuichen als een benadering der sociale rechtvaardigheid, of betreuren als een gebrek aan hiërarchische structuur; in elk geval is zij een feit en kan men niet anders verlangen, dan dat de werkelijk bestaande onderscheidingen karaktervol tot uitdrukking komen. De maatschappelijke ontwikkeling zal leren, of dit leidt tot eigen wijken voor welgestelden en middenstanders, of tot vermenging der verschillende bevolkingsgroepen, ook in woonwijken.” (ibid., p. 67)⁹⁸

Hiermee maakt de Studiegroep duidelijk dat ze verwacht dat klassenverschillen in de toekomst minder betekenisvol zullen zijn, ze stelt zelfs dat grotere gelijkheid ‘een feit’ is, vergeleken met vroeger. Dat koppelt ze echter wel aan een pleidooi om oog te houden voor verschillen in levenssfeer en wijst ook op de samenhang tussen de gezinssituatie, kerkelijke gezindheid⁹⁹, woonvoorkeur en het verschil aan behoefte aan representatie. Eenheid en duidelijkheid in het wonen is verre te zoeken op dat moment, stelt de Studiegroep, er is eerder een bonte veelvormigheid, chaotisch en ongeordend naast elkaar.

“Niettemin zal een nieuwe eenheid, wil daarvan ooit weer sprake kunnen zijn, niet moeten voortkomen uit de gelijkvormigheid van het karakterloze, doch moeten groeien uit deze caleidoscopische veelheid van krachtig levende afzonderlijke uitingen.” (ibid., p. 69)

De Studiegroep werkt de behoeften verder uit per buurt, wijk en stadsdeel en gaat dieper in op de woningen voor bewoners van verschillende klassen. De opbouw per buurt van de woningvoorraad van 500-1.000 woningen is hierboven al genoemd. Enkele buurten vormen samen een wijk. Per wijk van ca. 5.000 woningen (20.000 inwoners), komen naast bijzondere woonvoorzieningen voor alleenstaanden, ‘lichamelijk zwakken’, ‘prae-tuberculozen’ en bejaarden- en verpleegtehuizen, ook woningen voor...

“...middenstanders, intellectuelen en beter gesitueerden, daar deze bevolkingsgroepen gaarne in een ‘eigen’ milieu willen wonen; deze woningen liggen als een soort kolonie te midden van de arbeidersbuurten.(....) het percentage te bepalen in overeenstemming met ligging en karakter van de wijk. In iedere wijk moet echter in elk geval gerekend worden met de huisvesting van die personen, die voor de directe voorzieningen in de wijk werken (wijkdokter, -verpleegster, tandarts, onderwijzers, enz.)” (ibid., p. 320)

98 In twee eerdere publicaties waar Van Tijen nauw bij betrokken is, beide voorlopers van het rapport van de Studiegroep-Bos, is de kwestie van menging aan de orde gesteld. Het zijn *Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam* (1941), waar ik in paragraaf 3.3 uitgebreider op inga en *Richtlijnen voor woningarchitectuur* van de Studiegroep Woningarchitectuur – Kerngroep (1943). Het laatste rapport stelt dat de verschillen in woningprogramma als gevolg van verschil in draagkracht genoegzaam bekend zijn. Omdat de naoorlogse bouw voor verreweg het grootste deel volkswoningbouw zal zijn, komt “het verschil in maatschappelijke stand in het vervolg der beschouwingen weinig of in het geheel niet meer aan de orde” (ibid., p. 20). Architect Van Embden stelt in een van de bijlagen bij het rapport dat bewoners bewust een bepaalde wijk zoeken die bij hun ‘standing’ past, liefst één stand hoger. Hij verwoordt de gedachten van toen eind jaren tachtig in een gesprek voor *Het spoor terug* als volgt: “Wij vonden dat het democratisch ideaal van de menselijke gelijkheid uit de huisvesting moest spreken. De eenvormigheid, die we nu als hinderlijk ervaren, beoordeelden we toen juist positief.” (Olink 1992, p. 29) Geyl, een andere publicist over de wijkgedachte (zie paragraaf 3.5), stelt: “Om het sociale leven te bevorderen, wordt een verticale structuur aanbevolen, dus geen geestdodende scheiding in arbeiderswijken, middenstandswijken en villaparken.” (1946a, p. 371)

99 De Studiegroep stelt dat het orthodoxe protestantisme streeft naar gezinstucht en weinig contacten aangaat, de katholieken losser zijn, meer naar buiten leven en een principiële verlangen naar een eengezinshuis en eigenwoningbezit hebben, terwijl de vrijzinnigen en onkerkelijken vrijere opvattingen hebben over het gezin en het wonen en minder aan bepaalde woonvormen hangen en open staan voor socialere wijzen van wonen (Studiegroep-Bos 1946).

Dat leidt tot de conclusie dat de Studiegroep weliswaar de standsverschillen in haar overtuiging kleiner ziet worden, maar oog houdt voor de behoeften van de verschillende groepen en klassen. In hedendaagse bewoordingen: menging op wijkniveau, niet per se op buurtniveau¹⁰⁰.

De te realiseren woningen moeten ruimte bieden voor meer dan eten en slapen, er moet ruimte zijn voor zelfwerkzaamheid¹⁰¹, voor knutselen, dieren houden, planten kweken, wekken en naaien. Daarvoor moeten werk- en speelruimten een zekere marge hebben. Woningen bouw je voor de lange termijn, de gemiddelde levensduur van een woning is 125 jaar. De Studiegroep voorziet dat de woninguitrusting die op dat moment in de middenstandsbouw aanwezig is, ook voor alle volkswoningbouw zou moeten gelden. Ze kijkt vijftig jaar terug en stelt vast dat men in 1890 niet heeft voorzien dat wc, radio en stofzuiger in praktisch elke arbeiderswoning aanwezig zouden zijn.

“Het lijkt ons zeker niet te veel gevraagd, wanneer men voor de komende halve eeuw aan deze lijst de koelkast, een of andere vorm van warmwatervoorziening, een of meer vaste wastafels, badkuip en verwarming in meer dan één vertrek toevoegt.” (ibid., p. 74-75)

Een “zeker surplus aan ruimte boven het zuiver berekenbaar noodzakelijke” is gewenst want het is met een woning net als een schoen: “reeds een gering maattekort maakt het gebruiken tot een last” (ibid., p. 75). Ze beseft dat een zekere overmaat economisch gezien ‘penny-foolish’ lijkt, maar stelt dat het op den duur ‘pound-wise’ zal blijken te zijn en bepleit een blik “voldoende ver in de toekomst” (ibid., p.79). De Studiegroep beoordeelt de vooroorlogse woningbouw als te middelmatig.

“Ook de woningbouwwet streefde tot nu toe weinig meer na en bezielde tot weinig meer dan tot het bereiken van de grootste gemene deler van de tijdelijke verlangens ener bepaalde groep, al werden hier en daar door woningbouwverenigingen ook wel eens verdergaande resultaten bereikt.” (ibid., p. 80)

Om het gewenste niveau te realiseren zal het commerciële uitgangspunt moeten worden verlaten en het woningbeleid, net als het onderwijs, moeten worden erkend als tak van gemeenschapszorg. Het woonpeil moet door de overheid worden vastgesteld. Woningen moeten geen beleggingsobject zijn, eigendom en beheer horen principieel bij bewoners en overheid te berusten. Woningbouwverenigingen kunnen die taken wel oppakken maar de woningbouw zal dan...

“...echter minder strikt ambtelijk moeten worden gebonden en ook bezielder moeten worden geleid, anders kan zij haar taak als ‘ruimere vorm van het gezien’ niet vervullen”. (ibid., p. 81-82)

In haar pleidooi voor een sterke staatsbemoeyenis staat de Studiegroep niet alleen. Tijdens de oorlog wordt al uitvoerig gedebatteerd over de houding van non-interventie die het vooroorlogse woningbouwbeleid kenmerkte. Van Beusekom, de rechterhand van de hoofdinspecteur van de Dienst Volkshuisvesting van het ministerie, stelt dat na de oorlog de overheid zich die houding niet meer

100

Dat is wel iets genuanceerder dan de uiterst beknopte weergave van de wijkgedachte bij Van den Berg “mensen van geheel verschillende aard en verlangens zo veel mogelijk bij en naast elkaar te doen wonen” (1981, p. 253) en bij Van der Cammen & De Klerk: “Daartoe behoorde een sociaal gemengde bevolkingsopbouw. De Studiegroep vond verschillende wijken voor verschillende welvaartsklassen een achterhaalde gedachte.” (2003, p. 194, cursivering als in origineel). De Klerk schrijft elders veel preciezer dat “is uitgegaan van een heterogene bevolkingsopbouw in de wijken. De verschillende sociaaleconomische klassen zijn binnen de wijk echter keurig gescheiden gehouden via het systeem van aparte ‘vlekken’ voor woningwetwoningen, premiewoningen en koopwoningen, de gouden randjes” (1980, p. 307).

101

Zelfwerkzaamheid is “één van de grondslagen voor een nieuwe volkscultuur”, zo stelt de Studiegroep (Studiegroep-Bos 1946, p. 70). Het gaat hier primair om zelfontplooiing en dus niet om de hedendaagse connotatie van de burger die zelf bepaalde activiteiten zou moeten verrichten in het kader van het debat over de participatiesamenleving.

zou kunnen veroorloven en vaste lijnen zou moeten verschaffen voor de productie van woningen¹⁰². In het beheer zouden, volgens de groep Bos, de bewoners betrokken moeten worden, zij zouden zich verantwoordelijk moeten stellen voor het beheer van de gemeenschappelijke ruimten en tuinen. Per complex of eenheid van 100 woningen zou er een bewonerscommissie moeten zijn, waarvoor de wijkraad, bij geschillen met de exploitant, een beroepsinstantie zou kunnen zijn.

Stedenbouwkundige uitwerking en het voorbeeldplan voor Zuidwijk

In het rapport van de Studiegroep zijn ook de eisen voor alle voorzieningen in de wijk beschreven. Hoe zet men die eisen om in een stedenbouwkundig plan voor een wijk? Allereerst geeft de Studiegroep een overzicht van de verschillende elementen, woningen en voorzieningen voor buurt, wijk en stadsdeel. Op buurtniveau dienen er winkels te zijn voor de directe behoeften: groentenboer, melkboer, kruidenier, sigarenhandelaar en kapper vergen winkels met woningen. Daarnaast moet er ruimte zijn voor buurtbedrijven als schoenmaker, timmerman, etc. Een enkel café, een kleuterschool en een buurthuis completeren de voorzieningen. Op wijkniveau zullen er ook wijkwinkels moeten zijn en een wijkhuis met ruimten voor de wijkraad, politie, nutsbedrijven, brandweer, hulpkantoor en enkele afdelingen van de gemeentesecretarie. In het wijkhuis zetelt de wijkraad, daarnaast kan er ook een vleugel zijn voor de medische en sociale hulpverlening, consultatiebureau, E.H.B.O., etc. Scholen voor lager onderwijs, voor de katholieken mogelijk in combinatie met de kerken, kerkgebouwen en horeca completeren het aanbod van voorzieningen.

De Studiegroep staat een zo rijk mogelijk geschakeerd gemeenschapsleven voor ogen, maar ze geeft direct aan dat hun denkbeelden moeten worden getoetst aan de werkelijkheid. "Vóór alles moet natuurlijk gewaakt worden tegen dogmatische verstarren of opdringen van levensvormen." (ibid., p. 335). Daarvoor is gedegen wetenschappelijk onderzoek nodig, met "een goed waarnemingsvermogen en een perspectivische blik" (ibid., p. 335), naar de heersende mentaliteit van de bewoners en wijze waarop ze op de voorzieningen reageren. Het onderzoek dient zich te richten op verantwoorde huisvesting, verzorgde stedenbouw en een bewuste bijdrage aan de opbouw van het sociaal-culturele leven en zal daarvoor nieuwe methoden dienen te gebruiken¹⁰³. De Studiegroep stelt dat in de stedenbouwkundige literatuur van Engeland, Duitsland, Amerika, Frankrijk en de U.S.S.R. de getallen voor de wijkomvang variëren van 10.000 tot 50.000 met een oppervlakte van 100 ha, 1 km². De Studiegroep kiest voor een wijkomvang van zo'n 20.000 inwoners. In Nederland met zijn "eigenaardige sociale structuur" moet een wijk niet te klein zijn:

"In gebieden waar de verschillen in godsdienst en partijen zo sterk doordringen in het sociale en culturele leven als in Nederland, waar ieder zijn eigen gebouw, zijn eigen school, zijn eigen kerk, zijn eigen ziekenhuis wil hebben, moet ook in de wijk met die heterogene structuur rekening worden gehouden. Daar zullen meer centra zijn naast enkele gezamenlijke voorzieningen." (ibid., p. 339)

102 Hij doet dat op een bijeenkomst van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw op 14 november 1941. Van Tijen is daarbij aanwezig en neemt daarop het initiatief voor wat zou uitgroeien tot de Studiegroep Woningarchitectuur (Idsinga & Schilt 1987).

103 Mispelblom Beyer-van den Bergh van Eysinga stelt dat de wijkbeschrijving nog uitwerking vereist "De belangrijkste vragen zijn immers niet kwantitatief [maar]: hoe voelt de mens zich in zijn huis, zijn buurt, zijn wijk? Wat mist hij, waarvan geniet hij? Kan hij volledig tot zijn recht komen? (...) De bewoners der wijken kunnen op deze vragen waarschijnlijk ook slechts ten dele antwoord geven (...) De onderzoeker zal uit gesprekken, uit toon en reacties, de geestelijke toestanden moeten trachten te ontdekken en te begrijpen; daarbij moet hij als het ware 'achter' de antwoorden luisteren." (1946, p. 112)

Het wijkcentrum zal representatief moeten zijn voor de wijk, zoals de stadskern bij de stad, en ruimte moeten bieden aan de behoefte aan sociaal-culturele activiteiten. Maar dat zijn geen gesloten centra, het verband met andere wijken en de stad moet voelbaar gemaakt worden en levend blijven:

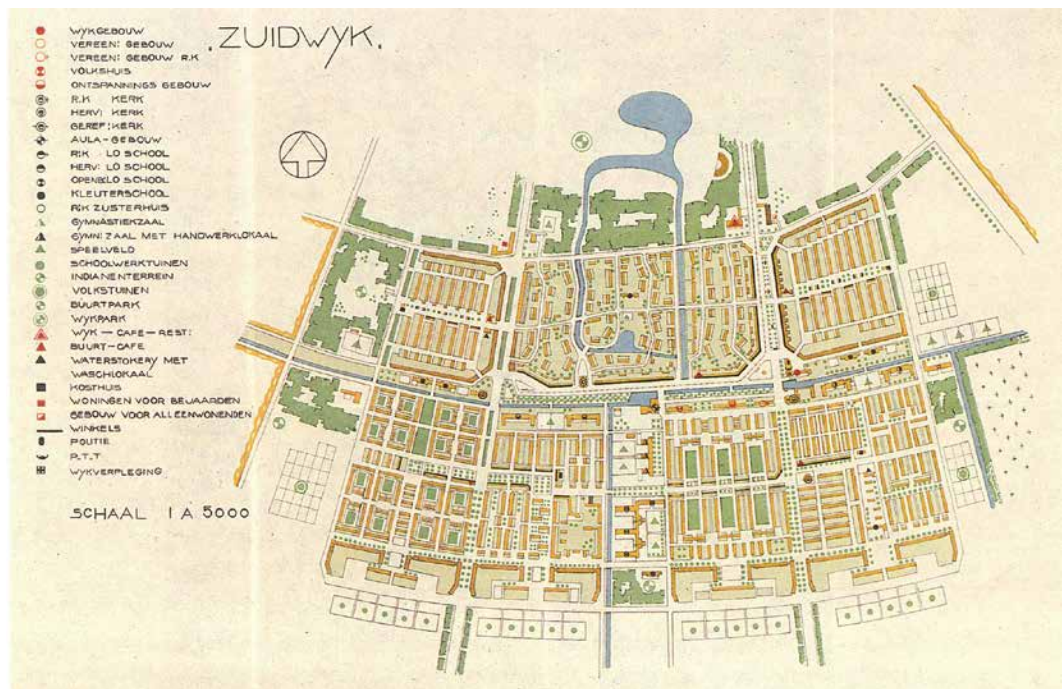
“De wijk is in tegenstelling tot de min of meer zelfgenoegzame kleine stad, een wel zelfstandig, maar steeds onvolledig deel van een groter geheel. Wijkseparatisme dient tot ieder prijs te worden vermeden.” (ibid., p. 346)

De Studiegroep heeft een analyse gemaakt van de wijkstructuur in Rotterdam door een vergelijking van het Oude Noorden en Vreewijk. Het Oude Noorden is dicht bebouwd, veel winkels en kleine bedrijfjes, weinig licht en lucht, een voorbeeld van hoe commerciële bouwers alleen aan eigen voordeel denken. Er is nauwelijks groen, maar volop levendigheid en dat is positief voor de jeugd die zich daar wel vermaakt. Vreewijk, waarvoor Berlage het plan maakte dat door Granpré Molière is uitgewerkt, is ruim, met veel groen, maar vertoont sociaal-cultureel geen structuur. Er zijn te weinig voorzieningen en winkels, bijna geen bedrijfjes, er is te weinig contact met het volle leven van alledag. In het voorstel voor een nieuwe wijk, Zuidwijk, passend in het uitbreidingsplan Linker Maasoever van Witteveen¹⁰⁴, is men ambitieus wat voorzieningen en winkels betreft en kiest men voor buurt- en wijkwinkels in totaal op 64 winkels per 1.000 woningen/gezinnen, het midden tussen het Oude Noorden en Vreewijk. De Studiegroep kiest voor ‘zeer ruim’ groen, net als in Vreewijk, zodat de bewoner daar dagelijks contact mee kan hebben, “dat hij gras en bladeren kan zien en ruiken, dat zijn blik kan uitrusten op bomen en bloemen en dat hij de wisseling der jaargetijden kan volgen” (ibid. p. 108).

Twee noord-zuidwegen die de wijk met de stad verbinden, doorsnijden de wijk. Tussen die twee wegen ligt in het noordelijke deel van de wijk een middenstandsbuurt met ruime bebouwing. Vanuit het stadspark dat de wijk scheidt van de bestaande stad, lopen waterpartijen door in deze buurt (zie figuur 3.4 en 3.5). Het centrum bestaat uit twee gedeelten, een noord-zuidgericht ‘avondcentrum’ langs de oostelijke verbindingsweg met de stad waar ook de tram loopt (zie onderste foto figuur 3.5) en een ‘dagcentrum’ aan de brede weg die de wijk van oost naar west doorsnijdt, met aan de noordzijde winkels en aan de zuidzijde scholen en sociale gebouwen. Daar is ook het gebouw gepland voor overheidsdiensten, met een vleugel voor de medisch-hygiënische verzorging en consultatiebureaus, ‘een novum’, zo stelt de Studiegroep. Ten oosten, westen en zuiden van de middenstandsbuurt liggen de overige buurten met woningen voor ‘kleine middenstanders, arbeiders en ambtenaren’ met elk een eigen buurtcentrum met dagwinkels, kleine reparatiebedrijven, woningen voor bejaarden en speelpleintjes voor de kinderen. De zeven buurten kennen allemaal een eigen opzet. Het is...

“...een organisch plan waarin alle elementen van het sociaal-culturele leven een plaats hebben gevonden (....) De verwerkelijking van de aangeboden mogelijkheden zal voor een deel afhangen van het feit, of er enige geschikte en enthousiaste leidende figuren in Zuidwijk zullen komen, die de bevolking de weg weten te wijzen in de veelheid van nieuwe activiteiten. Een pittige wijkraad zal hier een prachtige kans krijgen om een rijk geschakeerd gemeenschapsleven te doen opbloeien.” (ibid., p. 367)

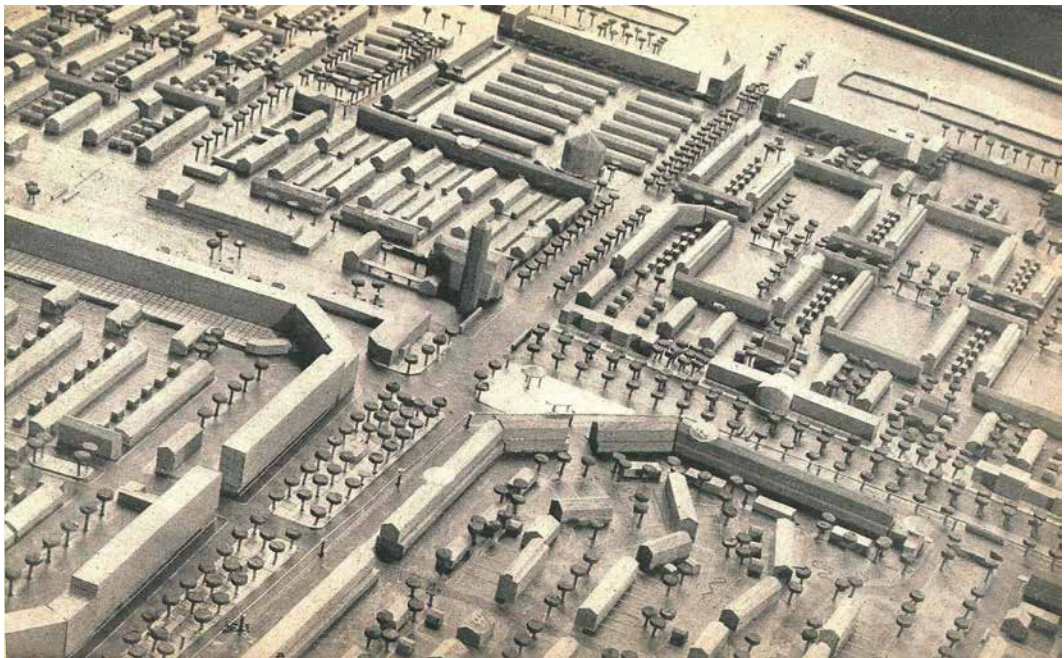
De randen van de noordelijke buurten en de zuidrand van de zuidelijke buurten bestaan uit etagebouw. Zij zorgen voor “een duidelijke begrenzing, zonder drukkend te werken ten opzichte van de eengezinshuizen er tussen” (ibid., p. 364). Met die bebouwing en de wijze waarop de voorzieningen in het plan zijn opgenomen, heeft men geprobeerd er een duidelijke stadswijk van te maken.

FIGUUR 3.4 Kaart van 'Zuidwijk'
Bron: Studiegroep-Bos 1946, losse bijlage

§ 3.3 Achtergronden en inspiratie

Met *De stad der toekomst, de toekomst der stad* heeft de Studiegroep-Bos haar idealen uiteengezet. Zij wilde de gezamenlijkheidszin bevorderen door een nieuwe stedenbouw. Dat ideaal is door anderen als romantisch, vaag en niet realistisch terzijde geschoven, waarover meer in paragraaf 3.5. De stedenbouwkundige opvattingen zijn echter nog lang nagevolgd. Om de betekenis van de Studiegroep goed te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk om dieper op de achtergronden, context en inspiratie in te gaan. Zes factoren zal ik kort aanduiden: de staat van de volkshuisvesting in Rotterdam in het begin van de twintigste eeuw, de sociaal-culturele initiatieven van de stedelijke elite in Rotterdam in die tijd, het debat over architectuur en stedenbouw in die periode, de internationale ideevorming over stedelijke uitbreidingswijken, de discussie tussen de verschillende politieke en ideologische stromingen in de oorlog en de persoonlijke relaties tussen enkele dragers van de wijkgedachte en het plan voor Zuidwijk.

FIGUUR 3.5 Details maquette 'Zuidwijk'
Bron: Studiegroep-Bos 1946, p. 365-366

De staat van de volkshuisvesting

Als eerste speelt de grotendeels zeer matige tot slechte kwaliteit van de Rotterdamse woningvoorraad een grote rol. Rotterdam maakt vanaf het eind van de negentiende eeuw een enorme groei door. De vraag naar arbeiders in de havens, gecombineerd met de landbouwcrisis, zorgt voor een enorme trek naar de stad. Huisvesting wordt overgelaten aan het particulier initiatief, waarbij de gemeente

nauwelijks toezicht houdt en alkoofwoningen de norm zijn¹⁰⁵. De huisvesting biedt “gelegenheid ook in kleine woningen vrij grote gezinnen te bergen, maar voldeed geenszins aan redelijke eisen van volkshuisvesting” (Bouman & Bouman 1952, p. 57). De komst van de Woningwet in 1901 brengt, zoals ook elders in Nederland, niet gelijk verbetering¹⁰⁶. Rotterdam, waar liberalen en confessionelen stevig aanwezig zijn in die tijd in het stadsbestuur, loopt wat volkshuisvesting betreft wellicht achter ten opzichte van bijvoorbeeld Amsterdam, waar socialisten de boventoon voeren (Van Dieten 1992). Pas in mei 1917 wordt in Rotterdam de Gemeentelijke Woningdienst opgericht, de latere dienst Volkshuisvesting. In de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting neemt Rotterdam tot aan de Tweede Wereldoorlog wel een bijzondere plaats in door de vele ‘proefnemingen’: de stad als laboratorium. Reijndorp (1992, p. 239) haalt Keppler aan, directeur van de Amsterdamse Woningdienst, die in 1938 stelt dat Rotterdam voorop loopt op veel terreinen zoals de introductie van de tuinstadgedachte, de betonbouw van woningen, de baanbrekende galerijwoningen van Brinkman in Spangen, een torenflat met arbeiderswoningen in Bergpolder van Van Tijen, Brinkman en Van der Vlugt en het Nieuwe Bouwen:

“Kepplers opsomming vormt de samenvatting van de vooroorlogse geschiedenis van de volkshuisvesting in Rotterdam; een geschiedenis van experimenten die als incidenten zijn blijven staan te midden van een eindeloze zee van lage en middelhoge bouwblokken.”

Initiatieven van de stedelijke elite

Die functie van Rotterdam als proefterrein is niet op de laatste plaats te danken aan allerlei particuliere initiatieven. Rotterdam is aan het begin van de twintigste eeuw een stad van ondernemers(families), met deels behoudende, maar ook met vooruitstrevende liberalen met een sociaal program¹⁰⁷. Tot aan de jaren vijftig zijn er talrijke sociale en culturele initiatieven, onder andere in de volkshuisvesting, waarin die notabelen een grote rol spelen. Die initiatieven vormen “een reactie op de eenzijdige stad van havens, pakhuizen, arbeidersmassa’s en revolutiewijken” en een gemeentelijke overheid die zeer terughoudend is om zich te bemoeien met de volkshuisvesting en weinig aandacht heeft voor schoonheid en kunst (De Klerk 1998, p. 41). Rond de eeuwwisseling zijn er diverse particuliere initiatieven voor het bouwen van ‘werkmanswoningen’, waarbij de stedelijke elite aandeelhouder is. Het zijn voorlopers van de woningcorporaties, onder andere van de N.V. Maatschappij voor Volkswoningen uit 1909.

Het is de tijd van mr. K.P. van der Mandele, directeur/directievoorzitter van de Rotterdamse Bank, maar ook de drijvende kracht achter Tuinstad Vreewijk, betrokken bij de volkshogeschool, volkshuizen,

-
- 105 Zie Van der Hout (1992). Daru (1992) geeft aan dat de Patrimoniumshof uit 1906, een van de eerste woningwetcomplexen in Rotterdam, ook nog woningen kent met bedsteden. De discussie over de alkoofwoningen, soms gerealiseerd als rug-aan-rugwoningen (zie ook Raadsen 1992), blijft nog doorgaan tot in de jaren twintig.
- 106 De particuliere bouw blijft in heel Nederland dominant tot 1914, met een aandeel boven de tachtig procent (De Vreeze 1993). Vanaf 1914 zakt de particuliere bouw in door schaarste aan bouwmaterialen, hoge bouwkosten en gebrek aan kapitaal (Van der Schaar 1987). Vanaf 1916 kondigt het Rijk heel wat maatregelen af die leiden tot een korte periode van sterke interventie waardoor het aandeel woningwetwoningen sterk stijgt om vanaf 1920 weer af te nemen.
- 107 Rotterdamse ondernemers zijn prominent aanwezig op de zakencursussen in Barchem bij de Woodbrokers, een links-liberale groep van vrijzinnig remonstrantse signatuur, waaronder Mees, Backx, Plate. Ook andere leden van de Rotterdamse elite komen daar zoals Schermerhoorn, Bos en Van Traa. Ze zijn vaak lid van de Vrijzinnig Democratische Bond of SDAP en na de oorlog van de Partij van de Arbeid (Lookman 2009). Vijf belangrijke protagonisten van de wijkgedachte, Backx, de initiator van de Rotterdamse Gemeenschap, en vier leden van de Studiegroep-Bos (Bos, echtpaar Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga en Proost) zijn in die tijd Barchemleden (Lookman 2011).

de bouw van Stadion Feyenoord en lid van het presidium van de Kamer van Koophandel. Het is ook de tijd van zijn neef ir. A. Plate, een civiel ingenieur en directeur van de Gemeentelijke Woningdienst in Rotterdam tussen 1917 en 1923. Hij ontwikkelt daar het woningbouwbeleid en is de drijvende kracht bij diverse vernieuwende projecten. Daarna wordt hij belangenbehartiger van de Rotterdamse haven als voorzitter van de Scheepvaart Vereniging Zuid, maar blijft betrokken bij de volkshuisvesting via de N.V. Volkswoningbouw Rotterdam en de corporatie die voor de bouw van Zuidwijk wordt opgericht. In de jaren twintig zet C.H. van der Leeuw, firmant in de Erven de Wed. Van Nelle, zich in voor sociale hervormingen en stelt een pensioenfonds voor de werknemers in. Hij geeft leiding bij de nieuwbouw van de fabriek die een van de internationale iconen van het Moderne Bouwen zou worden. Vanaf de jaren dertig speelt ook dr. J.P. Backx een belangrijke rol. Hij promoveert op een studie over de Rotterdamse haven en werkt vanaf 1929 bij het stuwadoorsbedrijf waar zijn vader medefirmant is, het latere Thomsen's Havenbedrijf Rotterdam N.V., en wordt daar in 1935 directeur. Hij zet zich in voor tal van aan de haven gerelateerde stichtingen, zoals een pensioenfonds, arbeidsvoorziening, havenopleidingen etc. en richt tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog de Rotterdamse Gemeenschap op die zich inzet voor de wederopbouw van Rotterdam en een pleitbezorger is van de wijkgedachte¹⁰⁸.

De leiders van het Rotterdamse zakenleven ontmoeten elkaar geregeld. Daarvoor is in 1928 'De Club Rotterdam' opgericht met als doel om "werkzaam te zijn in het belang van Rotterdam" en de onderlinge contacten van leidinggevendenden uit handel, scheepvaart en industrie te verstevigen (ibid., p. 229). Van der Mandele is er langdurig voorzitter, na Van der Leeuw. De Club Rotterdam houdt zich intensief bezig met de ontwikkeling en ruimtelijke ordening van Rotterdam. Ze spreekt over de Rotterdamse plannen voor annexatie, over alkoofwoningen (Van Tijen), de Maastunnel, de nieuwe beurs en het stadion (Van der Mandele). De Club Rotterdam is ook van belang tijdens de Tweede Wereldoorlog, in juni 1940 verzorgt Witteveen er een inleiding over het wederopbouwplan. Ontevredenheid over de richting daarvan leidt tot een reactie van de Club, waarvan tijdens de oorlog voornamelijk de Kleine Commissie nog bij elkaar komt. De Kleine Commissie is ontevreden over het feit dat het wederopbouwplan niet publiek wordt besproken en de zakenwereld geen invloed heeft. Witteveen nodigt hen uit met alternatieven te komen, waar de commissie gretig op in gaat. Van der Leeuw is daarbij de drijvende kracht en geeft later ook feitelijk leiding aan het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam¹⁰⁹. De Kleine Commissie brengt in 1942 een nota uit over de wederopbouw waarin de culturele belangen van de bevolking, goede woningbouw in wijken met licht, lucht en groen en gemeenschapontwikkeling bepleit worden¹¹⁰.

Opkomst en debat over het 'Nieuwe Bouwen'

De vernieuwingen in de architectuur en stedenbouw vanaf de jaren twintig en het debat daarover vormen de derde belangrijke factor die belangrijke bouwstenen opleveren voor het rapport van de Studiegroep-Bos. De internationale vernieuwingsbeweging die wordt aangeduid als de Nieuwe

108 Zie voor de betekenis van Van der Mandele, Plate, Van der Leeuw, Backx en de anderen van de Rotterdamse elite voor de Rotterdamse volkshuisvesting, stedelijke ontwikkeling en sociaal-culturele initiatieven: De Klerk (1992a; 1992b en 1998).

109 Het ASRO, ingesteld door Ringers, staat eerst onder leiding van Witteveen. Van der Leeuw geeft later als Gedelegeerde van de Algemeen Gemachtigde voor den Wederopbouw aan Van Traa de opdracht voor het maken van een nieuw plan en Witteveen verlaat in 1945 de gemeente (De Klerk 1998).

110 Backx stelt in de Kleine Commissie voor om dit uit te werken door gesprekken te voeren met Witteveen, deskundigen op sociaal terrein en architecten als Oud, Kraaijvanger en Van Tijen. Hij neemt stelling tegen afzonderlijke middenstands- en arbeiderswijken (De Klerk 1998).

Zakelijkheid of het Nieuwe Bouwen of ook wel als Functionalisme, heeft zijn Rotterdamse pendant in de vereniging Opbouw, opgericht door Kromhout in 1920. Vanaf 1927 is Mart Stam de voorzitter en wordt er intensief samengewerkt met de Amsterdamse groep 'De 8'¹¹¹. Architecten van het Nieuwe Bouwen keren zich tegen het traditionele bouwen, maken gebruik van nieuwe materialen als beton, glas en staal en streven naar een rationele architectuur en een verbetering van de woningen en wooncultuur. Ze realiseren in Rotterdam in de jaren twintig en dertig belangrijke vernieuwende projecten¹¹². Internationaal onderhouden ze contacten met het Congrès Internationaux d'Architecture Modernes (CIAM) dat in 1928 in La Sarras is opgericht en in 1929 een bijeenkomst te Frankfurt houdt. Studies binnen de CIAM¹¹³ kennen hun voorbereiding en hebben hun vervolg in Nederland. Het leidt onder andere in 1931 tot de Zonnekommisssie¹¹⁴. De Nederlandse afvaardiging naar de CIAM bestaat begin jaren dertig vrijwel geheel uit leden van de 8 en Opbouw, waaronder Van Tijen (Idsinga & Schilt 1987). Ze nemen verschillende initiatieven, die leiden onder andere in 1932 tot een tentoonstelling en een preadvies over het onderwerp *De organische woonwijk in open bebouwing*¹¹⁵. Volgens het advies stelt de moderne mens radicaal andere eisen dan vroeger:

"Men vraagt (...) om in zijn dagelijkse omgeving datgene aan te treffen, wat bevorderlijk is voor een harmonieuze ontwikkeling en een harmonieus bestaan van kinderen, volwassenen, gezin en maatschappij. Men vraagt om te 'wonen', d.w.z. men vraagt van zijn woningen licht, lucht en zon in alle kamers." (De 8 en Opbouw 1932, p. 1)

Essentieel daarvoor is volgens de schrijvers een 'organische wijkopbouw' met een logische plaats voor de woningen en gebouwen van algemeen belang, verband met het groen, een goede oriëntering van de woningen, het vermijden van gesloten bouwblokken en het tegengaan van het plaatsen van woningen langs verkeersstraten. Gesloten bouwblokken hebben te veel nadelen voor het wonen en belemmeren de rationele bouw. In de studie, met voorbeelden uit Frankfurt, pleiten ze voor 'Streifenbau' (strokenbouw), of 'georiënteerde open bouw'. Het zal leiden tot een organische wijkopbouw met wooneenheden die opgebouwd zijn uit een groep huizenrijen. De wijk is doorsneden met groen met gebruiksfuncties als sportveld, schooltuin, etc. en verbonden met een groter groensysteem.

De architecten van het Nieuwe Bouwen zijn gedreven door maatschappelijk engagement en tonen een analytische en wetenschappelijke benadering van de opgaven. Ze schrijven artikelen en boeken over allerlei onderwerpen van de doelmatige inrichting van keukens tot akoestische en thermische kwesties die aan de nieuwe door hen gebruikte bouwmethoden, met onder andere vliesgevels, verbonden zijn. Zij zetten zich niet af tegen de industrialisering, maar willen de techniek gebruiken om een antwoord te vinden op de maatschappelijke opgaven, waarbij ze ook aandacht besteden aan de meest alledaagse zaken¹¹⁶. Ze vormen geen erg grote groep, maar nemen wel fel stelling. In de jaren

-
- 111 In 1927 opgericht door B. Merkelbach. Al snel werken ze samen onder de naam 'De 8 en Opbouw', tussen 1932 en 1943 geven ze het gelijknamige tijdschrift uit. (verkregen via: <http://zoeken.nai.nl/CIS/archief/9> op 15-1-2014).
- 112 Zoals de architecten Oud (woningbouw Kiefhoek), Brinkman (woningbouw Spangen), Brinkman & Van der Vlugt (Van Nelle fabriek, Stadion Feyenoord), Van Tijen (flatgebouw Parklaan), Van Tijen, Brinkman & Van der Vlugt (Bergpolderflat), Van Tijen & Maaskant (flatgebouw Kralingseplas) en Van den Broek (woningbouw 'De Eendracht).
- 113 CIAM-conferenties 'de woning' (1929), 'de wijk' (1930) en 'de analyse van de stad' (1933) (Idsinga 1982).
- 114 Met daarin Van Lohuizen, Boeken, Van Tijen (namens Opbouw) en Merkelbach (namens De 8). De commissie onderzoekt de relatie tussen zonlicht en de bestrijding van ziekten en hoe de stedenbouw daaraan kan bijdragen (Prak 1971).
- 115 Het advies is ondertekend door beide verenigingen waarbij vermeld staat dat het tot stand is gekomen door de collectieve arbeid van twaalf personen. Het is echter vooral geschreven door Van Tijen, die het ook toelicht op een jaarvergadering van het instituut, en door Merkelbach en Van Eesteren (Idsinga & Schilt 1987).
- 116 Zoals de rubriek *Maak het U toch makkelijk in de 8 en Opbouw* met allerlei huishoudelijke snufjes (Prak 1971).

dertig ontstaat er een sterk gepolariseerd debat tussen hen en de architecten van de Delftse School die neigen naar een traditionele en historiserende architectuur met professor Granpré Molière als belangrijke voorman¹¹⁷. Het leidt tot felle discussies¹¹⁸, maar ook binnen de groep van het Nieuwe Bouwen ontstaan discussies en afscheidingen en later ook een zekere nuancering doordat leden van het Nieuwe Bouwen in hun ontwerpen minder streng worden. Van Tijen, motor van de Opbouw, moet toegeven dat er meer is dan de utiliteit, dat ook het persoonlijke en intuïtie in het vormgeven een rol spelen. Hij schrikt van de uitgevoerde strokenbouw van Merkelbach in 'Landlust' in Amsterdam-West. Volgens Van Tijen staan de woningen er "hard en koud in mechanische orde bijeen", ze wijzen niet "op blijie nieuwe mogelijkheden"¹¹⁹. Hij nuanceert de eerdere stellingname van de modernen en stelt in 1937 in een radiotoespraak dat hun vertrouwen in een rechtlijnige ontwikkeling niet houdbaar is geweest. "Op enkel redelijke en humanitaire gronden bleek geen wereldbeeld te bouwen." (Idsinga & Schilt 1987, p. 74) Bij dezelfde gelegenheid zegt hij echter ook, na wat hij in 1937 in Parijs op de Wereldtentoonstelling heeft gezien, "dat het Nieuwe Bouwen aan de zijde van het leven staat". Geïnspireerd door het groeiende eenheidsbesef in Nederland tijdens de oorlog neemt Granpré Molière het initiatief tot een dialoog tussen de beide richtingen, de 'Doornse Leergangen' (Idsinga 1982)¹²⁰.

De dialoog betekent niet dat verschillen worden toegedekt. De discussie tussen de modernen en de traditionelen gaat tijdens de oorlog door, onder andere in het debat over de toekomst van Rotterdam. Al in juni 1940 presenteert stadsarchitect Witteveen zijn eerste ideeën voor de wederopbouw van de stad. Het is zijn verkavelingsplan voor een deel van het gebied dat is weggevaagd door de bommen en brand, ten noorden van de Goudse Singel. Dit vormt de aanleiding¹²¹ voor een reactie van de Rotterdamse architecten van het Moderne Bouwen bij uitstek, Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek, waaraan ook Bakema (in dienst bij Van Tijen & Maaskant) en Rietveld meewerken (Idsinga 1982; Idsinga & Schilt 1987; Kauffmann 1982; Wagenaar 1992). De studie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, geïnitieerd door Plate die hen vanuit de N.V. Volkswoningbouw Rotterdam een opdracht geeft, wordt nog in 1940 afgerond en in 1941 met een boek en een tentoonstelling in de Beurs gepresenteerd (Idsinga & Schilt 1987). Het is een onderzoek waar de Studiegroep-Bos op voortbouwt.

-
- 117 Kenmerkend is het volgende citaat van Granpré Molière over 'De kunstenaar en zijn werkplaats' uit 1930: "Er liggen geen kranten of tijdschriften, hij leest weinig, want de Waarheid zelf onderwijst hem. Hij leest ook niet de nieuwen, maar de groten: Shakespeare, Dante, Homerus. (...) En omdat hij zichzelf niet zoekt is hij altijd dezelfde en omdat hij altijd dezelfde is, is hij altijd nieuw (...) en één kennis is hem vreemd: te zijn op de hoogte van zijn tijd.", geciteerd door Prak (1971, p. 46).
- 118 De 8 en Opbouw schrijven na de bekroning van een project van twee van Granpré's leerlingen in de Amsterdamse raadhuisprjsvraag door een jury waarin Granpré zit: "Granpré Molière en Zwiers (...) willen op artistiek gebied naar de 'goeie oude tijd' terug. Hun architectuur is een vlucht voor het heden, dat zij niet begrijpen, en wanhoop aan de toekomst die zij niet zien, en waarvan zij in elk geval geen heil verwachten, (...) het is een angstpsychose." (De 8 en Opbouw 1938, blz. 152-153, geciteerd in: Prak 1971, p. 46) Anderszins vergelijkt Granpré de Bergpolderflat van Van Tijen met een Amerikaanse gevangenis: "Als een genummerde van de Sing Sing loopt de Rotterdamse arbeider op de galerij van zijn flat naar het nummer van zijn 'home' te zoeken." (zie Idsinga & Schilt 1987, p. 54)
- 119 Verenigingsbouw op 'landlust', artikel van Van Tijen in De 8 en Opbouw, 1937, geciteerd door Idsinga & Schilt (1987, p. 73). Opgemerkt moet worden dat er sterk is bezuinigd op het plan, wat zowel leidt tot een kleinere gevelafstand tussen de blokken, het versmallen en verdiepen van de percelen en bezuinigingen in het ontwerp en de uitrusting (Prak 1971, p. 41-42). Zie voor Van Tijens gedeeltelijke heroriëntatie en zoektocht naar de betekenis van de traditie: Idsinga & Schilt (1987).
- 120 De eerste vindt plaats in de zomer van 1941, de tweede in het najaar (Architectura et Amicitia 1942). De oprichting van de 'Cultuurkamer' verhinderde de organisatie van de derde leergang, die vindt daarom pas na de oorlog plaats (Architectura et Amicitia 1946). De dialoog is tijdens de oorlog wel voortgezet in de Studiegroep Woningarchitectuur (zie voetnoot 96).
- 121 De Klerk (1992a; 1998) noemt in navolging van Roelofs (1989) ook de tentoonstelling *Nederland bouwt in baksteen* in Boymans, waar de plannen van Witteveen voor het eerst aan het grote publiek getoond worden, als aanleiding. Die tentoonstelling vindt echter pas plaats najaar 1941 als de studie al is gepubliceerd.

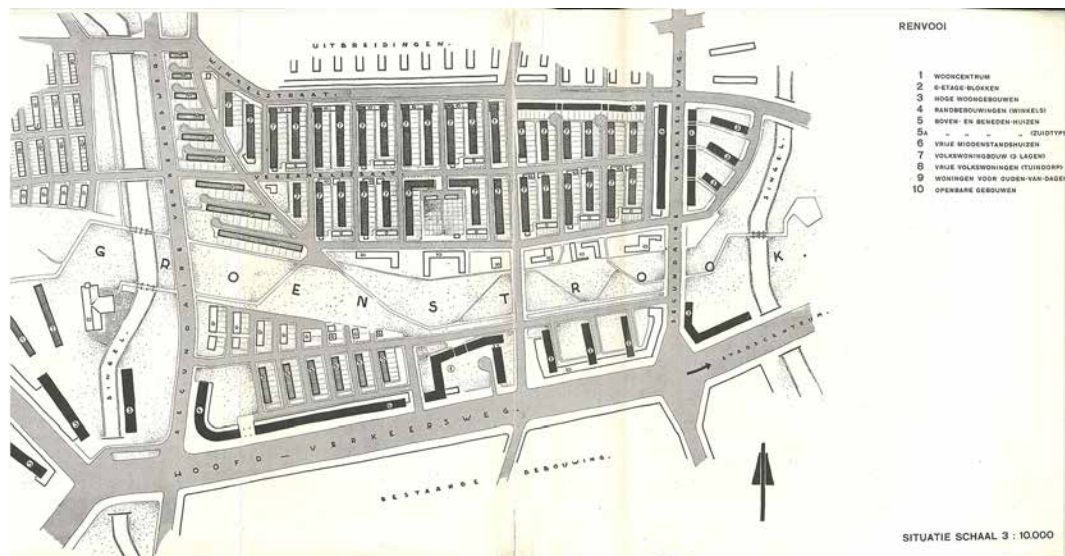
De auteurs nemen stelling tegen de Amsterdamse School, die “werkten te uiterlijk, hadden te weinig oog voor het *wezen* van de woningbouw” en tegen de tuindorpbeweging, die te veel uitging van de ontkenning van de stad en slechts incidenteel resultaat boekte. Ze zijn echter ook kritisch over hun eigen stroming waarin soms even iets oplichtte “van een gezonde nieuwe schoonheid, maar doorbreken deed het licht niet” (Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 13). De studie gaat vooral in op de woonverkaveling en woningvormen. Ze geven commentaar op het plan van Witteveen vanuit het wonen en “verlegden hun aandacht naar de nieuwe na de oorlog op te bouwen sociale structuur” (Kauffmann 1982, p. 84). Uitgangspunt is dat er diepgaande verschillen zijn tussen bewoners wat betreft leeftijd, behoeften, wensen, voorkeur en verlangens. De wijk moet zowel huisvesting bieden voor arbeiders als voor de kleine burger en de intellectueel, voor het gezin en de alleenstaande, het kind en de bejaarde, voor degene die zich voor alles stadsmens voelt als ook voor wie juist contact zoekt met groen. De wijken mogen hun stadskarakter niet verbloemen en niet de associatie met een dorp oproepen. Openheid en geslotenheid dienen daarmee in balans te zijn: grote gesloten elementen langs de verkeerswegen, maar de open groenstrook dient overal door te dringen in de bebouwing¹²². Er zullen verschillende woonbehoeften zijn door de verschillen in gezinsvorm en sociale standing (waarbij ze de ‘eigenlijke volksklasse’, de ‘kleinere en grotere middenstand’ en de ‘intellectuelen en vrije beroepen’ onderscheiden). Ze kiezen voor..

“...een oplossing, waarbij de woningverschillen, die hun oorzaak in de gezinsvorm vinden tot een zo levendig mogelijk geheel dooreengevlochten zijn. Daartegenover behoort een duidelijke scheiding gemaakt te worden tussen de eigenlijke volkswoningbouw en die voor de middenstand. (Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 19)

De architecten gebruiken het verkavelingsplan van Witteveen ten noorden van de Goudse Singel als voorbeeldsituatie¹²³. Een naar het zuidoosten lopende straat en een brede groenstrook scheiden de middenstandswoningen van de vooral noord-zuid georiënteerde stroken met volkswoningbouw (figuur 3.6). In deze nota uit 1941 staat, net als in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* uit 1946, een verhandeling over de betekenis van het gezin. Er is aandacht voor de eengezinswoning die echter in de stad - en Rotterdam met zijn specifieke bodemgesteldheid in het bijzonder - budgettair niet altijd mogelijk is en noodzaakt tot etagebouw. En ook hier is er aandacht voor de bejaardenwoning. Ze besteden aandacht aan de straat “zonder de gevaren van het snelverkeer” als de plek waar kinderen de maatschappij leren kennen, zowel de kameraadschap als het gevaar, zowel de wreedheid als het medelijden. Ze bekritisieren de hoogbouw ‘als systeem’, zoals bij Le Corbusier, en relativieren de economische noodzaak voor hoogbouw maar houden wel een pleidooi voor de vrijheid om in hoogbouw te kunnen wonen en die incidenteel toe te passen (ibid., p. 22-23). Daarna volgen verhandelingen over de bouwwijze, woninguitrusting en gezinssamenstelling (met schema’s van de relatie met de woninggrootte). Voor de overheid zien ze slechts een beperkte rol in de financiële exploitatie van de woningbouw. Ze merken op dat de economische realiteit ertoe leidt...

122 Ze nemen enige afstand ten opzichte van *De organische woonwijk in open bebouwing* (De 8 en Opbouw1932): “De geslotenheid van het bouwblok kan dichter worden benaderd dan in veel moderne stadsplannen, waarbij alleen van het principe ener goede oriëntering is uitgegaan.” (Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 18).

123 Publicatie van Witteveens plan is door de Duitsers verboden (Idsinga & Schilt 1987); zij hebben het waarschijnlijk via Bos verkregen (Kauffmann 1982). Ze spiegelen het plan wel om het idee van een tegenvoorstel af te zwakken, maar Witteveen vat het wel degelijk op als kritiek en is furieus (Geurtsen & De Hoog 1981; Idsinga & Schilt 1987).

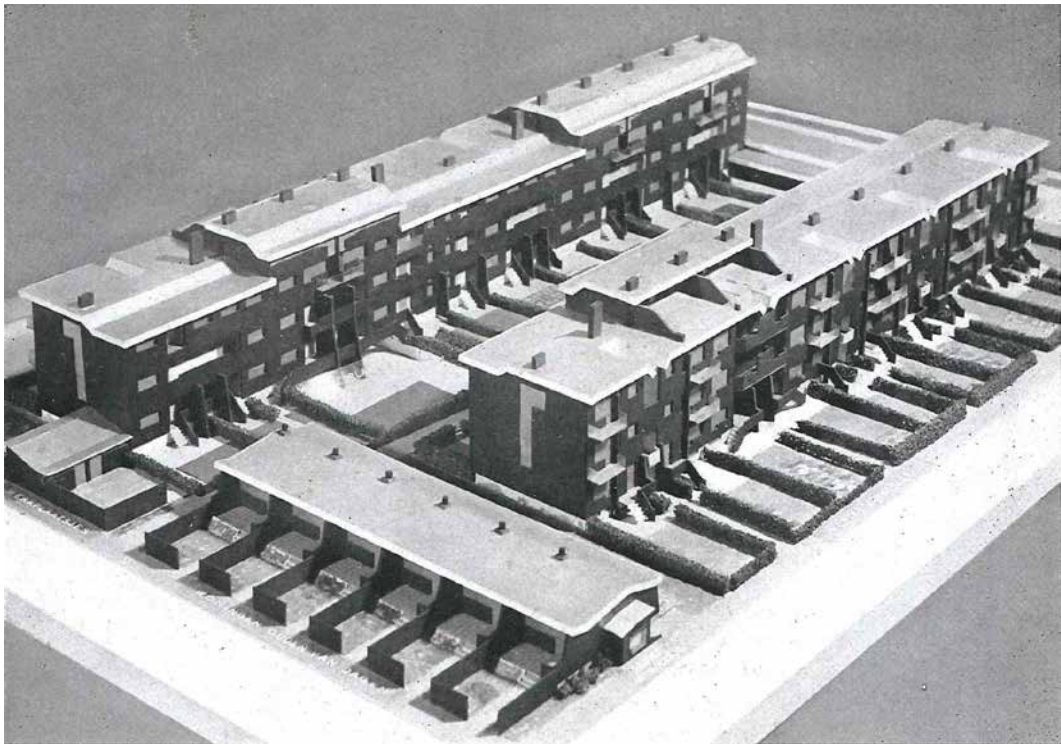
FIGUUR 3.6 Plankaart uit Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam
Bron: Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 51

“...dat woonwijken, enkel bestaande uit volkswoningbouw, nooit aan een zekere armoedigheid zullen ontkomen. Pas door combinatie met middenstandsbouw ontstaan de mogelijkheden van een veelzijdigheid, die tot een goed en schoon geheel aanleiding geven.” (Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 37)

Om de “dodelijke eenvormigheid en middelmatigheid” van de in Amsterdam en Rotterdam gerealiseerde strokenbouw van het Moderne Bouwen te voorkomen, willen ze “de innerlijke eenvormigheid die zich in de uiterlijke eentonigheid onafwendbaar weerspiegelt” (ibid., p. 56) aanpakken. Ze ontwikkelen een bouwblok voor de volkswoningbouw (figuur 3.7) met een grote interne menging van woningen voor het kleine (jonggehuwde, kinderloze), gemiddelde en grote gezin, woningen voor ouden van dagen en buurtwinkels (te rekenen op 1 winkel op 70 woningen), “zodanig dat ze tezamen een zowel levendig, als ordelijk geheel vormen” (ibid., p. 56). In de ontwerpen voor de middenstandswoningen speelt flexibiliteit een grote rol en zijn nieuwe ideeën voor hoogbouw uitgewerkt¹²⁴, waaronder maisonnettes. De studie kan rekenen op bijval in de vakpers (Buys 1941) en van de Rotterdamse liberale elite, maar ook op weerstand, zowel van de meer behoudende Witteveen als van een uitgesproken vertegenwoordiger van de ‘moderneren’ als Mart Stam¹²⁵.

¹²⁴ Het hoogbouwvoorstel in het boek komt overeen met een studieopdracht van de Technische Dienst van Rotterdam (zie hieronder bij ‘Dragers van de wijkgedachte en het plan voor Zuidwijk: Bos, Plate en Van Tijen’. De ‘normale’ ontwerpactiviteit van het bureau Van Tijen & Maaskant wordt in de studie geïntegreerd (Idsinga 1982), zoals dat deels ook met het plan voor Tuindorp Waalhaven en de nota van de Studiegroep-Bos zal gebeuren.

¹²⁵ Stadsarchitect Witteveen zet de architecten van het Nieuwe Bouwen, waaronder beide betrokken bureaus, in de tweede categorie bij het werken aan de wederopbouw en zet de supervisors aan om hun werk zeer kritisch te bezien en zo nodig af te keuren (zie Kauffmann 1982). Stam (1941, p. 130) daartegenover is deels van mening dat de studie niet modern genoeg is: “zij stuwt niet vooruit doch leidt terug naar een romantische, aesthetische werkwijze; zij leidt weg van het echte bouwen”.

FIGUUR 3.7 Het bouwblok voor de volkswoningbouw
Bron: Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek 1941, p. 55

Bos gebruikt de nota in zijn discussie met het ASRO en Witteveen over de stedenbouwkundige principes bij de plannen voor Kralingen.

“Aan de basis van dit conflict lag het ontkiemende idee van de ‘wijkgedachte’. (...) Bij zijn verdediging van de grotere eenheden noemde Bos als eerste punt de mogelijkheid om verschillende typen gezinnen bij elkaar in één blok te huisvesten, waarmee de scheiding in stadsdelen voor meer gegoede burgerij en andere gebieden voor de lagere standen min of meer teniet werd gedaan.” (Wagenaar 1992, p. 207)¹²⁶

Verskillende uitgangspunten, analyses en resultaten komen later terug in een studie voor een grote woonwijk in het zuiden van Rotterdam (Tuindorp Waalhaven), als ook bij de Studiegroep-Bos¹²⁷.

126 Wagenaar stelt dat het ook het streven is om sociale segregatie te voorkomen (1992). De strevingen van de architecten zijn echter genuanceerd: menging van verschillende huishoudens uit dezelfde klasse binnen het bouwblok. Menging van huishoudens uit verschillende klassen wel binnen de wijk, maar niet binnen een blok, waar juist scheiding dient te worden aangebracht, zoals eerder geciteerd. Veel welgestelden hebben naar hun opvatting Rotterdam al verlaten.

127 Zie voor het plan voor Tuindorp Waalhaven door Van Tijen i.s.m. Bakema, Bakker, Groosman, Hovens Greve, Oomen, Rietveld en Romke de Vries: Idsinga (1982) en Idsinga & Schilt (1987). De tekening van het wijkcentrum uit dat plan is als figuur in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* opgenomen (zie Idsinga 1982). Van Tijen gebruikt die studie ook als illustratie bij zijn artikel (1946) in een themanummer over de wijkgedachte van Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw.

Internationale inspiratie

Een vierde factor is de inspiratie vanuit andere landen, waarbij in studies over de wijkgedachte de rol van het concept van de *neighbourhood unit* van Clarence Perry vaak wordt benadrukt¹²⁸. De inspiratie van de Studiegroep is echter breder.

Hierboven is al gewezen op de internationale contacten via de CIAM. Van Tijen is daarbinnen zeer actief en levert met onder andere Merkelbach en Van Eesteren bijdragen voor het vierde CIAM-congres over *de functionele stad* dat uiteindelijk in 1933 gehouden wordt¹²⁹. Als resultaat daarvan wordt pas in 1941, van de hand van Le Corbusier, het *Charter van Athene* uitgebracht. In 95 stellingen zijn de voornaamste stedenbouwkundige regels vastgelegd, waarbij scheiding van de functies wonen, werken, recreatie en verkeer een belangrijk uitgangspunt is en de nadruk wordt gelegd op onderzoek en analyse als basis voor het stedenbouwkundig ontwerp¹³⁰. Van Tijen brengt daarnaast in de Studiegroep-Bos zijn ervaringen in van werkbezoeken en excursies naar stadsuitbreidingen in de jaren twintig in Duitsland (samen met Van den Broek naar Frankfurt) en Rusland.

De Studiegroep-Bos verwijst in haar rapport naar de internationale literatuur over wijkontwikkeling uit de jaren voor de Tweede Wereldoorlog en stelt dat de gedachte terrein wint dat de stad uit overzichtelijke eenheden zou moeten bestaan. Als eerste noemt de Studiegroep de *tuinstadbeweging* en Ebenezer Howard's boek *To-morrow* uit 1898 en Letchworth, de eerste stad die in 1904 op basis van zijn ideeën door Raymond Unwin en Barry Parker wordt gerealiseerd. Er klinkt teleurstelling door in de constatering dat de daar geplande gebouwen voor sociaal-culturele doeleinden niet zijn uitgegroeid tot levende centra¹³¹. De Studiegroep schrijft dat de tuinstadbeweging enthousiaste volgelingen kreeg en in Amerika wordt aangeduid als *neighbourhood unit*¹³². Ze citeert daarbij het artikel van Russell Tylor (1939) als ze het beginsel van de 'neighbourhood unit' omschrijft als: "a statement of principles and norms, relative to certain well-recognized functions and aspects of residential communities"¹³³ (Studiegroep-Bos 1946, p. 349). De Studiegroep gebruikt alleen deze secundaire bron als ze ingaat op de 'neighbourhood unit', wat ze overigens vertaalt met 'buurt-eenheid' en niet met 'wijkgedachte'. Vanwege de analogie van het concept en de analogie in de geschiedenis van beide concepten, ga ik er hier toch iets uitgebreider op in.

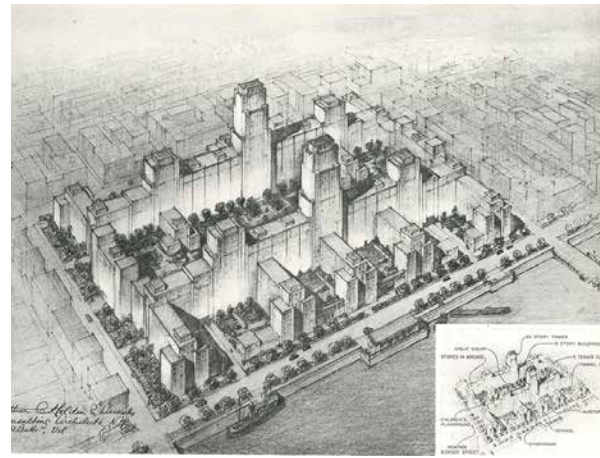
-
- 128 Klopogge (1975) stelt dat Clarence Perry de wijkgedachte in 1929 heeft gelanceerd met zijn concept van de 'neighbourhood unit', maar wijst op de link met het concept van de tuinstad: "Waarschijnlijk heeft Perry sterk onder invloed gestaan van het denken van Ebenezer Howard" (ibid., p. 25). Doevendans en Stolzenburg (1988) verwijzen, Klopogge aanhalend, alleen naar Perry. Ook Bosma en Wagenaar (1995a), Jansen et al. (2004) en Jansen (2005) verwijzen alleen/vooral naar Perry.
- 129 De Nederlandse delegatie heeft op het derde congres in 1930 een voorstel ingediend dat is aangenomen en bereidt het vierde congres voor. Van Eesteren is sinds 1930 ook voorzitter van de CIAM. Zie voor de discussies voorafgaand aan het congres: Idsinga & Schilt (1987).
- 130 Zie De Klerk (1980, p. 289-301). Hij schrijft dat alles wat het charter stelde, ontwerptechnisch al bekend was van Tony Garniers 'Cité Industrielle' en onderzoekstechnisch van Patrick Geddes 'Cities in Evolution', maar de internationale erkenning van de principes voor het stedenbouwkundig ontwerp en het planologisch onderzoek noemt hij revolutionair. Dat maakt het charter tot "een mijlpaal in de ontwikkeling van de stedelijke planning van intuïtieve ontwerpdiscipline naar een wetenschappelijke, analytische methode die uitgaat van de activiteiten en behoeften van de stedelijke samenleving." (ibid., p. 301)
- 131 Ze verwijzen daarbij naar Gaston Bardet (1941, p. 301), die schrijft dat het 'Mekka van de stadsplanners' geestelijk een mislukking is, dat er geen stedelijke sfeer te bekennen is en dat dertig jaar na de realisatie het stadsplein nog steeds leeg is.
- 132 Alhoewel er op ontwerptechnisch gebied overeenkomsten zijn tussen de tuinsteden en de 'neighbourhood unit' zoals Perry die beschrijft, zijn er echter ook duidelijke verschillen in uitgangspunten, doelstelling en uitwerking tussen beide concepten.
- 133 De Studiegroep schrijft deze formulering toe aan Clarence Perry, maar het is de weergave van Russell Tylor (1939, p. 182) van het principe van Perry. Het staat in het artikel niet vermeld als een letterlijke quote.

Perry presenteert de kernelementen van zijn concept in 1925 op het congres van The American Sociological Society (Perry 1926) en werkt zijn idee uit in de monografie *The Neighborhood Unit* (1929). In 1933 volgt een studie naar de toepassing op braakliggende terreinen en stedelijke vernieuwing en later *Housing for the machine age* (1939) waarin hij eerdere publicaties en de commentaren daarop verwerkt en ingaat op de realisatie van dit soort woonwijken en de woningproductie.

Perry stelt dat de stad zoals die zich in het begin van de twintigste eeuw ontwikkelt, op talrijke gebieden niet meer voldoet aan de eisen die gezinnen met kinderen stellen aan hun omgeving. De aanleiding voor zijn studie is echter een veel eenvoudiger vraag, namelijk om een formule te bedenken die men zou kunnen hanteren bij de realisatie en verdeling van speelplaatsen in de regio New York. In die tijd veroorzaakt het sterk opkomende autoverkeer in New York onder kinderen al meer dan één verkeersdode per dag. Al snel komt hij tot het inzicht dat voor zijn vraag meer factoren relevant zijn dan de oppervlakte van de speelplaats en de afstand tot de woning. De veilige bereikbaarheid is essentieel, maar dan nog zou een speelplek niet voldoen “if it must serve classes of people who will not mix or allow their children to play together” (1929, p. 28). Hij komt tot de conclusie dat de speelplaats slechts een element is in het geheel van verbindingen in een buurt, dat het ook gaat om de school, de kerken en het winkelcentrum. Zijn studie verbreedt zich tot het zoeken naar de fysieke basis van de wortels van het gemeenschapsleven in de buurt door persoonlijke contacten, zoals bekend vanuit de oude dorpsgemeenschap, maar die moeilijk te vinden is in de stad. “Urbanites may live close together physically and yet be miles apart socially.” (1939, p. 20)¹³⁴ Een goede buurt is volgens hem een buurt waarin bewoners verbindingen met elkaar aangaan. Zijn conclusie is dat er geen afbreuk kan worden gedaan aan doorgaande verkeerswegen en dat woonbuurten daar als cellen tussen zouden liggen, “the cellular city is the inevitable product of an automobile age” (1929, p. 31). Hij werpt zich op de vraag aan welke eisen de buurt zou moeten voldoen om tegemoet te komen aan de behoefte van gezinnen. De buurt zou moeten bestaan uit elementen die in vier hoofdgroepen zijn onder te verdelen: I- een basisschool, II- parkjes en speelplaatsen, III- lokale winkels en IV- het woonmilieu. Onder het laatste hoort zowel de omgevingskwaliteit, het stratenplan, de ruimtelijke vormgeving, de gebouwen, etc. Hij formuleert zes principes om de verschillende elementen op een goede wijze bij elkaar te brengen in de ‘neighbourhood unit’ (ibid., p. 34-35). 1- De *grootte van de unit* moet overeenkomen met het aantal woningen waarin zoveel huishoudens wonen dat daarmee genoeg kinderen aanwezig zijn voor een basisschool¹³⁵. 2- (Hoofd)verkeerswegen vormen de *grenzen* van de buurt aan alle zijden. 3- De buurt beschikt over voldoende parkjes en recreatieruimte om aan de eigen behoefte aan *open ruimte* te kunnen voldoen. 4- Centraal in de buurt is ruimte voor *scholen en andere publieke voorzieningen*, zoals kerken. In de scholen is ook ruimte voor onderwijs aan volwassenen en culturele activiteiten. 5- Aan de randen van de buurt liggen de *lokale winkelvoorzieningen*, bij voorkeur bij verkeersknooppunten en grenzend aan andere buurten. 6- Het *interne verkeerssysteem* is geproportioneerd op de intensiteit en ontmoedigt doorgaand verkeer. Perry werkt de principes uit en toont plannen waarin ze zijn toegepast in verschillende situaties, van suburbaan tot een gerehabiliteerde krottenwijk met hoogbouw (figuur 3.8).

134 Perry wijt dit aan de meergezinsbouw in de stad en illustreert dit met de anekdote van een architect die bij de lunch op een club met iemand in gesprek raakt, daarna afscheid wil nemen, maar steeds dezelfde weg blijkt te gaan en uiteindelijk in hetzelfde appartementengebouw blijkt te wonen, al anderhalf jaar, op een andere verdieping. (1939, p. 20)

135 Perry berekent dat bij een basisschool met 1.000-1.200 leerlingen en een laagbouwverkeveling het zou gaan om zo'n 65 ha. De afstand tot de school is dan minder dan een kilometer.

FIGUUR 3.8 Toepassing in suburbane situatie met lage kosten (l) en rehabilitatiegebied met vijf superblokken (r)*

Bron: Perry 1929, p.36 en 108

* 'Superblokken' zijn samenvoegingen van een aantal oorspronkelijke gesloten bouwblokken waardoor de mogelijkheid ontstaat om onderscheid te maken tussen voetgangersverkeer en meer groen, zowel in laag- als hoogbouw (zie figuur 3.9).

Perry verwacht dat buurten die op deze wijze worden vormgegeven zich zouden onderscheiden, niet alleen door hun uiterlijke verschijning, maar ook door de genegenheid van de bewoners en hun waardering en wijst op de betekenis van een "face-to-face-community" (1939, resp. p. 76 en 215 e.v.). Hij voorziet ook positieve effecten voor de betrokkenheid bij de buurt, de lokale democratie, maatschappelijke betrokkenheid en de opvoeding van kinderen van burgers die wonen in een buurtgemeenschap (1929). Perry gaat niet apart uitgebreid in op de gewenste bevolkingssamenstelling, maar maakt wel opmerkingen over de homogeniteit van de bewoners, zowel redenerend vanuit het belang van de spelende kinderen, als voorspellend op basis van toepassing van zijn ideeën:

"A certain degree of racial and social homogeneity must be assured among playground patrons or healthy play-life will not occur." (1926, p. 238)

"The new grouping will show greater cultural and economic homogeneity since it will largely result from the conscious choice of homes on the basis of similar standards and similar means." (1926, p. 241).

Ook in zijn monografie (1929) stelt Perry dat zijn concept mensen bij elkaar brengt die genoeg op elkaar lijken om met elkaar samen te kunnen werken om hun gezamenlijke belangen te behartigen. Hij volgt de werking van de markt en sluit aan op het gedachtegoed van de ecologen van de Chicago-school die stellen dat groepen elkaar zouden opzoeken op basis van klasse en afkomst. Het gaat om de grote massa "who can afford better residential conditions [and] have the intelligence to use and appreciate them" (ibid., p. 128). Perry besteedt in *The Neighborhood Unit* alleen zijdelings aandacht aan huisvesting voor de lagere inkomensgroepen als hij schrijft over de mogelijkheid om onteigening in te zetten, wat hem aanspreekt vanwege de planningsmogelijkheden en planefficiency. In *Housing for the machine age* besteedt hij wel uitgebreid aandacht aan huisvesting voor de lagere inkomensgroepen en pleit voor verdere industrialisering en het mogelijk maken van grootschalige productie (1939). Bij krotopruijing zou vervangende huisvesting geboden moeten worden. Idealiter zou dat moeten plaatsvinden in de buitengebieden waar de grond goedkoper is. Dat heeft als nadeel dat de bewoners dan verder van hun werk komen te wonen.

"For the displaced slum dwellers, the best possible provision would be a series of low-rent neighborhood communities on cheaper land farther out, and near if possible to industrial districts where residents could find suitable work." (ibid., p. 201)

Perry conformeert zich aan de bestaande mores van de markt, is geen pleitbezorger van tot op laag schaalniveau sociaaleconomisch heterogene wijken en ziet homogeniteit als voorwaarde voor de door hem nagestreefde sociale samenhang en zelforganisatie. Le Gates en Stout (2011) stellen dat hij een "conservative pragmatist" is die functionele, veilige en aantrekkelijke buurten wil realiseren voor witte gezinnen van midden- en hogere inkomens¹³⁶. Perry gaat uit van de Amerikaanse context van private ontwikkeling maar wil de stadsontwikkeling niet overlaten aan de markt. Hij pleit voor bemoeienis van de overheid om de ontwikkeling te versnellen en vanwege efficiency in het algemeen belang.

"This will not entail government ownership or any form of philanthropic or municipal subsidization. (...) It will be afforded by all measures, statutes or ordinances which make possible the pooling of private properties and their development in accordance with a comprehensive plan promoting the general welfare." (1929, p. 123)

Het principe van de 'neighbourhood unit' is "evolutionary and not revolutionary", stelt Perry (ibid., p. 31). Het biedt een kapstok voor het verder uitbouwen van de goede zaken die al bereikt zijn door planners. Hij refereert in zijn studie in positieve zin regelmatig aan Forest Hill Gardens, waar hij zelf sinds 1912 woont en noemt ook Sunnyside Gardens in New York en 'tuinstad' Radburn, New Jersey (zie figuur 3.9), die naar zijn idee voldoen aan de eisen van de tijd van de automobiel.

FIGUUR 3.9 Radburn, New Jersey, studie van twee 'superblokken' en detail met scheiding voetganger en auto
Bron: Perry 1929, p.63 en 32

Radburn ligt op vijftien mijl van Manhattan en is ontwikkeld conform de uitgangspunten van de Engelse tuinstadontwikkelaars: om een nieuwe stad te ontwikkelen op een open stuk land, om bouwers aan te trekken die ruime woningen voor arbeiders realiseren in een gezonde omgeving, gebruikmakend van de waardeverhoging van de grond. In Radburn hebben de ontwerpers, waaronder Clarence Stein, gebruik gemaakt van superblokken en cul-de-sacs om de scheiding van voetganger en auto te bereiken¹³⁷. Adams (1929) stelt dat door de hogere grondwaarde vanwege de nabijheid van New York bepaalde uitgangspunten van de tuinsteden in het gedrang zijn gekomen, maar andere zaken weer heel goed zijn gelukt, onder andere het realiseren van een wijk “to serve especially the needs of the motor age”. Radburn wordt ook met enthousiasme aangehaald door de Studiegroep-Bos als voorbeeld van samenwerking tussen sociologen en stedenbouwkundigen:

“Het tot stand komen van de tuinstad Radburn (New Jersey) in 1929 was ook in dit opzicht een novum, dat het gemeenschapsleven, als een synthese van de activiteiten op het gebied van ontspanning, opvoeding en hygiëne, werd verbonden aan gunstige werkgelegenheden. Van de aanvang af werd hier het gemeenschapsleven bewust ontwikkeld onder goede leiding; na enige tijd kon worden vastgesteld, dat slechts 3,2% der bevolking er niet actief aan deelnam.” (Studiegroep-Bos 1946, p. 351)

De Studiegroep-Bos noemt ook een artikel van de Engelse stedenbouwkundige Wesley Dougill waarin de toepassing van de neighbourhood unit in de bestaande stad als noodzakelijk wordt gezien. Ze verwijst ook naar het *County of London Plan* van John Forshaw en Patrick Abercrombie uit 1943 en prijst “dat de schrijvers aan de sociologische vragen hebben gedacht”, maar is enigszins teleurgesteld dat niet blijkt dat er ook een sociologisch onderzoek is ingesteld¹³⁸. “Daardoor kan het werk de verlangens naar een doordenking van de sociale achtergrond van de stedenbouw nog niet bevredigen.” (ibid., p. 351) Ze verwijst niet alleen naar Angelsaksische voorbeelden maar besteedt ook uitgebreid aandacht aan Gaston Bardet, in het bijzonder aan zijn *Problemes d’Urbanisme* (1941)¹³⁹. Bardet heeft veel oog voor het bestaande en ziet het als de taak voor de planner om stad en regio zo vorm te geven dat de kracht van de gemeenschap wordt versterkt. De Studiegroep stelt dat hij als eerste stedenbouwkundige ook de sociologische zijde van de wijkgedachte belicht en ingaat op schaal en functie van de wijk en handvatten biedt voor het onderzoek naar de menselijke gemeenschap en hoe de stad daar aan bijdraagt. Bardet spreekt van de *unité résidentielle*, ...

“... ‘een stedelijke microkosmos, waarin een sociaal lichaam dat goed bestudeerd is, alle elementaire, dagelijkse, voor de hand liggende functies moet verenigen’. Hij pleit voor het samengaan van wonen en bedrijven ter wille van de kinderen, die aldus de samenhang van handwerk en materie kunnen beseffen. Voor het ‘organisme résidentielle’, dat verschillende buurten omvat, acht Bardet een belangrijk sociaal centrum (centre civique) met allerlei sociale en culturele naast economische voorzieningen, onmisbaar.” (Studiegroep-Bos 1946, p. 352)

137 Volgens Schouten (1967) wordt het principe ook aangeduid met de term ‘Radburn-planning’.

138 Met verwijzing naar een commentaar van Lewis Mumford op het plan. Er is geen verwijzing naar het *Greater London Plan* 1944 van Patrick Abercrombie (1945). In dat plan wijt Abercrombie de aanwezige sociale problemen in de grote stad aan segregatie naar inkomen en leeftijd en pleit hij voor toepassing van de neighbourhood unit. “The major interests can be satisfied only by a comprehensive and balanced arrangement of neighbourhood units within a town (...) the population should be socially stable. This stability can largely be achieved by the provision within the community of a variety of houses and dwellings to meet the needs of all population groups.” (ibid., p. 112)

139 In dat boek gaat Bardet uitvoerig in op alle kwesties die in de stedenbouw aan de orde zijn, van verkeerscirculatie, gezondheid, maatschappelijk, economisch, esthetisch tot aan intellectueel en geestelijk leven. Hij gebruikt in zijn boek veel internationale voorbeelden en gaat onder andere in op Howard, de tuinsteden, de ‘neighbourhood unit’ en Radburn.

In 1946 verschijnt Bardets boek *Pierre sur pierre*. Bardet verwijst daarin net als de Studiegroep-Bos naar Ebenezer Howard, de Amerikaanse neighborhood unit, Radburn en Rusland en gebruikt, volgens De Klerk (1998, p. 259) “dezelfde taal als de Studiegroep-Bos: opbouw van cultuur door herstel van sociale gemeenschappen in de stad; ‘nécessité d’ordonner les villes par unités-résidentielles’.”¹⁴⁰.

De bronnen die de Studiegroep heeft gebruikt zijn, hoewel bepaalde plannen (tuinsteden) regelmatig terugkomen, behoorlijk divers, in ieder geval in ideologische zin. Ze zijn niet beperkt tot de visie van de modernisten van de Zakelijkheid. Ze halen informatie uit verschillende hoeken van het zich in die tijd ontwikkelende vak van de stedenbouw, ook al legt de oorlog hun daarbij beperkingen op. Uitgangspunt daarbij is wel steeds het belang van gedegen onderzoek voorafgaand aan planvorming, het samenwerken van de diverse wetenschappen en, zoal ze het zelf noemen, ‘de sociologische zijde van de wijkgedachte’.

De wens om politieke en ideologische tegenstellingen te overbruggen

Hiervoor heb ik vier factoren behandeld die te maken hebben met de gewenste ontwikkeling van de stad en de vormgeving daarvan, in het bijzonder met betrekking tot het wonen. In en door de oorlog is er dan ook een toenadering ontstaan tussen de verschillende op dat moment bestaande politieke en ideologische stromingen. Ik noemde al het initiatief van Granpré Molière om te komen tot een dialoog tussen de modernisten en de ‘Delftse school’ en de inzet van Van Tijen om die dialoog te verdiepen en om te zetten in praktische producten als de *Richtlijnen Woning Architectuur*, maar die wens tot dialoog is in die tijd ook elders aanwezig in de samenleving. In de Tweede Wereldoorlog vindt een bredere bezinning plaats op de toekomst in Rotterdam, waar de Club Rotterdam het als volgt formuleert:

*“Het gaat hier om het scheppen van een inderdaad nieuwe stad, in een nieuwe tijd, welke vervuld van een nieuwe gemeenschapszin, in menig opzicht nieuwe eisen zal stellen”*¹⁴¹.

Die bredere bezinning vindt ook elders in het land plaats. Belangrijk kristallisatiepunt is het gijzelaarskamp ‘Beekvliet’ in St. Michielsgestel waar leidende politici, kunstenaars, wetenschappers en vakbondsbestuurders door de Duitsers zijn geïnterneerd (De Lange 1995). De gespreksgroep ‘De Heeren Zeventien’ buigt zich daar over de toekomst van Nederland. Zij bekritiseert de parlementaire democratie, streeft naar een *doorbraak* van de verzuilde vooroorlogse maatschappij en opheffing van de tegenstelling tussen confessionele en niet-confessionele partijen en is voorstander van een indeling langs de as conservatief versus progressief. Ze pleit voor een organische volksgemeenschap, de opheffing van de naar haar idee vruchteloze tegenstelling tussen kapitaal en arbeid en daarop gebaseerde polarisering en de instelling van een Stichting van de Arbeid, een corporatistische benadering, en een christelijk reveil, ook wel aangeduid als het *personalistisch socialisme*¹⁴².

De ‘doorbraak’ leidt tot de oprichting in mei 1945 van de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die zelf

140 Na de Tweede Wereldoorlog is Bardet een van de criticasters van Le Corbusier en maakt zich daarmee niet populair. Zie: Gaston Bardet: *post-war champion of the mainstream tradition of French urbanisme* (Bullock 2010).

141 Nota van de Club Rotterdam, juli 1942, geciteerd in: Wagenaar (1992, p. 178).

142 Zie De Keizer (1979), De Lange (1995) en Kromhout (2005). De gespreksgroep ‘De Heeren Zeventien’ staat onder leiding van Banning (dominee, SDAP, na de oorlog leidinggevend in ‘Kerk en Wereld’ en bijzonder hoogleraar kerkelijke sociologie), Schermerhoorn (hoogleraar landmeetkunde, later minister-president, medeoprichter van de PvdA en Tweede- en Eerste Kamerlid) en Lief tinck (CHU, hoogleraar economie, na de oorlog minister van Financiën). Binnen de ‘Heeren Zeventien’ zijn er echter ook verklaarde tegenstanders, zoals de historicus Pieter Geyl (De Lange 1995) en ook Tweede Kamerlid voor de SDAP, Van der Goes van Naters, die contact houdt met Drees, is kritisch (Van der Goes van Naters, 1980). De tegenstand heeft zowel te maken met het door de leiders bepleite christelijke reveil, met de maatschappelijke analyse als met de kritiek op en voorstellen voor het (tijdelijk) aanpassen van

geen partij wil worden. Er ontstaat echter oppositie in katholieke kring, waarna later dat jaar de KVP wordt opgericht. Begin 1946 wordt daarop de PvdA opgericht. Na de verkiezingsoverwinning van de KVP in 1946 is het wel gedaan met de brede politieke doorbraakbeweging¹⁴³.

In Nederland ontstaat op economisch terrein echter wel meer samenwerking. Er ontwikkelt zich een nieuwe 'schikking' tussen overheid, bedrijfsleven en vakbeweging als reactie op de crisis van de jaren dertig en met het uitzicht op de wederopbouw en economisch herstel. De naoorlogse periode is de tijd van de 'modernisering' (Schuyt & Taverne 2000). In Rotterdam weet de PvdA veel vernieuwers aan zich te binden, waaronder burgemeester Oud, de latere burgemeester Van Walsum, Plate, Backx, Bos, Van Tijen en ook andere leden van de Studiegroep-Bos: Lührs, Mispelblom Beyer, Proost. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 worden zowel Plate als van Tijen gemeenteraadslid.

De Studiegroep-Bos formuleert haar conclusies met de gewenste modernisering als perspectief, het is "een sub-lokale pendant van de 'doorbraakgedachte'" (De Boer 2001, p. 30). Men wil in Zuidwijk bijvoorbeeld één woningcorporatie die het hele plan zou moeten uitvoeren, en niet de wijk verdelen over de al bestaande 'verzuilde' corporaties, zoals wel zou gebeuren in Pendrecht wat vrijwel gelijktijdig is ontwikkeld. En men wil op het wijkniveau veel meer samenwerking om de versplintering van alle instituten en organisaties die zich met volkswoningbouw bezig houden tegen te gaan, men wil "een centraal orgaan voor de verschillende sectoren van het ontwikkelingsleven" (Studiegroep-Bos, 1946, p. 240). Gelijktijdig is de groep ook pragmatisch en wordt bij de bepaling van de gewenste grootte van de wijk rekening gehouden met de verschillende denominaties en het daarvoor benodigde draagvlak voor voorzieningen, die deels langs de lijnen van die denominaties georganiseerd zouden zijn.

Dragers van de wijkgedachte en het plan voor Zuidwijk: Bos, Plate en Van Tijen

De zesde factor is het onderlinge netwerk van enkele al eerder genoemde personen die belangrijke dragers zijn geweest voor *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. Het vormt als het ware de persoonlijke verbinding tussen de verschillende van de hiervoor genoemde factoren. Ik beperk me tot drie van de belangrijkste personen: Alexander Bos, Guus Plate en Willem van Tijen, alle drie wonend aan de Kralingse Plaslaan (Roelofs 1989), geef een korte typering en schets van de belangrijkste momenten van hun samenwerking en zal slechts zijdelings ingaan op andere betrokken personen¹⁴⁴.

Plate (1881-1953) studeert civiele techniek, werkt daarna bij de spoorwegen in Nederland en Nederlands-Indië en als directeur Gemeentewerken van Semarang. In 1917 keert hij terug naar Nederland en wordt directeur van de net opgerichte Gemeentelijke Woningdienst in Rotterdam. Hij is betrokken bij de realisatie van het woningbouwplan van Brinkman voor Spangen, het Uitbreidingsplan-Zuid en pleit voor de toepassing van alternatieven voor de arbeidsintensieve traditioneel gemetselde woningbouw. Hij is de drijvende kracht achter de totstandkoming van de betonwoningen van Kossel I en II en Stulemeijer in Rotterdam-Zuid. In 1923 neemt hij ontslag als directeur vanwege een verstoorde verhouding met de wethouder en een fraudezaak van een van

de parlementaire democratie. Er is ook in de jaren na de oorlog twijfel over wat er in Sint Michielgestel "bekookstoofd" is (De Keizer 1979, p. 10).

143 Zie: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak#p1, verkregen op 28-2-2014.

144 Ik maak daarbij vooral gebruik van de biografie over Van Tijen (Idsinga & Schilt 1987) en de studie naar de betrokkenheid van de Rotterdamse elite bij de volkswoningbouw en stadsontwikkeling (De Klerk 1998). Zie voor een uitvoeriger netwerkanalyse van de Rotterdamse elite de studie van De Klerk (1998, hoofdstuk 11).

zijn medewerkers. Hij wordt voorzitter van de Scheepvaart Vereeniging Zuid die de belangen van de Rotterdamse havenbedrijven behartigt, maar dat is niet zijn afscheid van de volkshuisvesting. Hij gaat privé verder en wil grootschaliger industriële woningbouw realiseren. Plate bekritiseert de kleinschalig werkende, weinig professionele woningbouwverenigingen¹⁴⁵ en stelt dat voor Rotterdam op dat moment vier in plaats van twintig bouwverenigingen wel voldoende zouden zijn (De Klerk 1998). In 1927 ontmoet hij de dertien jaar jongere Van Tijen voor het eerst.

Van Tijen (1894-1974) studeert rechten, is tijdens de Eerste Wereldoorlog gemobiliseerd als dienstplichtig militair en maakt gebruik van de mogelijkheid om daaruit te komen door een baan in Nederlands-Indië te aanvaarden. Daar werkt hij in een mijnbouwbedrijf, besluit om waterbouwkunde te gaan studeren in Berkeley, maar kan die studie niet voortzetten als hij tijdelijk in Nederland is teruggekeerd in 1919 om te trouwen. Hij besluit uiteindelijk irrigatietechniek te gaan studeren aan de nieuw opgezette Bijzondere Technische Hogeschool in Bandoeng en studeert in 1924 af. Hij werkt daarna aan de bouw van een stuwdam. In maart 1926 krijgt hij een ernstige aanval van polio en keert later dat jaar terug in Nederland. Nadat hij helemaal hersteld is, oriënteert hij zich op nieuw werk en verdiept zich zeer intensief in de volkshuisvesting en woningbouw. Hij weet een opdracht te krijgen voor een studie en publicatie over verkavelingsvraagstukken bij stadsuitbreidingen, noemt zichzelf woningingenieur, maar wil ook daadwerkelijk bij de realisatie van woningbouw betrokken zijn. Via de directeur van de Rotterdamse Dienst voor Volkshuisvesting en Bouwpolitie, die een goede bekende is van zijn broer, komt hij met Plate in contact, wat van groot belang is voor zijn verdere loopbaan "want Plate werd niets minder dan zijn geestelijk vader" (Idsinga & Schilt 1987, p. 24).

Plate en Van Tijen hebben veel met elkaar gemeen, zijn beiden vooruitstrevende "vrijzinnige liberalen met sterk sociaal-ethische inslag" (ibid., p. 26) en delen interesses in de volkshuisvesting, muziek en literatuur. Plate, die in Semarang samen met architect-stedenbouwkundige Karsten op basis van gedegen onderzoek een uitbreidingsplan heeft ontworpen en ideeën heeft ontwikkeld over organische stedenbouw¹⁴⁶, zal Van Tijen verder inwijden in de stedenbouw. Beiden verwachten veel van het industrialiseren van de woningbouw. Van Tijen adviseert Plate om met een bescheiden proefbouw te beginnen. Ze stichten samen in 1928 de N.V. Volkswoningbouw, waarvan Plate de gedelegeerd commissaris en Van Tijen de eerste directeur wordt. Plate weet een groot aantal leden van de Rotterdamse elite als aandeelhouder aan de N.V. te verbinden, waaronder Van der Leeuw, Van Ommeren, Hudig, Van Ravesteyn, en enkele firmanten van Mees & Zoonen¹⁴⁷. In samenwerking met de architecten J. en W. Greve ontwerpt Van Tijen het plan voor een eerste project, dertig woningen in het korrelbetonsysteem aan de Lange Hilleweg in Bloemhof, Rotterdam. Na dit project zoekt Van Tijen, die geen volleerd architect en vooral geen groots tekenaar is en geen bureau heeft, samenwerking met een andere architect. Hij vindt die, via Van der Leeuw, in Van der Vlucht, van het bureau Brinkman en Van der Vlucht dat de Van Nellefabriek en het woonhuis voor Van der Leeuw heeft gebouwd, twee schoolvoorbeelden van het Nieuwe Bouwen. Vanaf dat moment zijn zij de vaste architecten van de N.V. Volkswoningbouw tot 1936 als Van der Vlucht plotseling overlijdt. Van Tijen wordt begin jaren dertig lid en een van de drijvende krachten achter de Opbouw en participeert in de CIAM.

145 "Elk groepje dilettanten kan een vereniging stichten en met honderd procent overheidskapitaal een complex woningen, waarvan de kosten soms in de miljoenen lopen, bouwen en exploiteren. Het kwaad der woningbouwverenigingen is vooral ook groot geworden, doordat het sektarisme, waaraan ons volk lijdt, zich bij de bouw op voet van de woningwet in het bijzonder laat gelden." Geciteerd uit de brief van Plate aan het Eerste Kamerlid Rink van 26 oktober 1927 (Idsinga & Schilt 1987, p. 17).

146 "...het scheppen van eenheid door alle stedelijke functies harmonieus, en functioneel-analytisch verantwoord op elkaar af te stemmen." (Idsinga & Schilt 1987, p. 26) Idsinga en Schilt verwijzen daarbij naar publicaties van Plate in *De ingenieur* in 1918 en een artikel van Granpré Molière in *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* uit 1922.

147 Sommigen van hen zijn ook lid van de Kleine Commissie van de Club Rotterdam.

Voor de N.V. maakt Van Tijen samen met Van der Vlugt een plan voor 200-300 woningen in Schiedam, waar in 1929 een eind aan komt omdat de gemeente de opzet te klein vindt. Ze maken een veel groter plan voor een tuindorp van tien ha in Rotterdam-Zuid, wat in 1930 strandt door een mislukte onteigeningsprocedure en plannen voor de N.V. voor etagebouw in Rotterdam-Zuid, de Vroesenlaan in Blijdorp, de Tarwebuurt in Rotterdam-Zuid en voor Schiebroek, die alle om diverse redenen niet worden uitgevoerd. In 1933-1934 wordt pas het tweede project van de N.V. gerealiseerd, de befaamde Bergpolderflat, en in 1937-1938 het flatgebouw aan de Kralingse Plaslaan¹⁴⁸ als derde project.

Bos (1894-1984) studeert civiele techniek, vertrekt in 1921 naar Batavia, Nederlands-Indië, om daar bij de spoorwegen te gaan werken en keert in 1927 terug naar Nederland. In 1931 komt hij als ingenieur 1ste klasse bij de Dienst Stadsontwikkeling in Rotterdam werken. In 1935 wordt hij adjunct-directeur bij de Gemeentelijke Technische Dienst voor de Afdeling Stadsontwikkeling, Bouwtoezicht en Volkshuisvesting en in 1945 directeur Volkshuisvesting¹⁴⁹. Hij is ook directeur van het Zuider Volkshuis in Vreewijk en Ons Huis¹⁵⁰. Samen met anderen draagt hij bij aan de ontwikkeling van nieuwe stedenbouwkundige inzichten in Rotterdam, met name de overgang van het stedenbouwkundig ontwerp van een *bouwplan* naar een *ontwikkelingsplan* gericht op de ontplooiing van de stad. Hij is, evenals Van Tijen, gefascineerd door de Russische stedenbouw en vat de stad vooral op als een woonplaats, die echter op dat moment in Rotterdam veel te wensen over laat (Wagenaar 1992). In de jaren dertig houdt hij lezingen over en bij de film *Die Stadt von Morgen* van Sven Noldan onder de titel *De stad der toekomst* (Nederlands Architectuurinstituut z.d.), waarin hij het beeld ziet van de stad zoals die moet zijn "willen wij de chaos overwinnen en willen wij ten volle praktijk trekken van de technische vooruitgang onzer dagen" (Bos, geciteerd in Wagenaar 1992, p. 60).

"Hij [Bos] zag de stad als een resultante van het type samenleving waarbinnen zij zich ontwikkelde en meende dat stadsverbetering zonder maatschappelijke hervormingen onmogelijk was. Dat impliceert dat hij de maatschappelijke criteria minstens zo belangrijk vond als de stedenbouwkundige: de fysieke en sociaaleconomische constructie van de stad vielen in zijn opvatting samen. (...) Bos dacht niet in grootstedelijke structuren, maar vanuit de woning als de kleinste cel van de stad." (ibid., p. 61)

Een maand na het bombardement, in juni 1940, neemt de Gemeentelijke Technische Dienst, waaronder Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ressorteren, contact op met de N.V. Volkswoningbouw voor de bouw van een hoogbouwflat aan het Zuidplein. Van Tijen werkt aan het ontwerp met Maaskant en Bakema, het zal pas na de oorlog met de nodige aanpassingen gebouwd worden¹⁵¹.

Gelijktijdig met het eerste ontwerp, werken Van Tijen, Maaskant en Bakema, samen met Brinkman en Van den Broek, aan de studie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, in opdracht van Plate. Deze reactie op de eerste gedachten voor de wederopbouw van stadsarchitect Witteveen "was weer typisch zo'n Rotterdamse Van Tijen-Plate-actie", schrijven Idsinga en Schilt (1987, p. 80).

148 Dat is weliswaar middenstandsbouw; gezien de hogere grondprijs is 'volkswoningbouw' niet mogelijk. Van Tijen werkt dan als architect samen met Maaskant.

149 Ontleend aan: <http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/1293>, verkregen op 5-3-2014.

150 Zie De Klerk (1998). Het is onduidelijk of dat naast zijn dienstbetrekking bij de gemeente was, of dat het er een onderdeel van was.

151 Het is onduidelijk of Bos ook direct bij de opdracht in 1940 aan Van Tijen betrokken is, het is wel aannemelijk dat hij als mede adjunct-directeur bij de Gemeentelijke Technische Dienst ten minste op de hoogte is geweest. De opdracht voor het definitieve ontwerp volgt in 1945 door Stadsontwikkeling (Van Traa). Dat ontwerp maakt Van Tijen samen met Groosman. De flat wordt tussen 1946 en 1949 gebouwd in opdracht van de N.V. Flatbouw Rotterdam-Zuid, in 1947 opgericht als dochter van de N.V. Volkswoningbouw, met participatie van de gemeente Rotterdam. Zie verder: Idsinga & Schilt 1987, p. 306-311.

Bos gebruikt de studie om de discussie aan te gaan met Witteveen over de invulling van het naoorlogse Rotterdam.

Plate polst begin 1943 de directeur van de Gemeentelijke Technische Dienst of zij bereid zijn een woonwijk door particuliere architecten te laten ontwikkelen (Idsinga 1982). Hij krijgt een positief antwoord waarop de N.V. Volkswoningbouw opdracht geeft aan Van Tijen om zijn ideeën uit *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* voor een 'niet saaie' woonwijk verder uit te werken in een plan voor een stedelijke tuinwijk ten oosten van de Waalhaven op Rotterdam-Zuid. Het plan 'Tuindorp Waalhaven', voor een wijk van ongeveer 9.000 inwoners, wordt in september 1943 ingediend (Idsinga & Schilt 1987) en neemt Van Tijen later als idee mee naar de Studiegroep-Bos, die na overleg tussen Van Tijen en Bos in het najaar van 1943 van start gaat. Voorjaar 1944 tonen de directeuren van de Gemeentelijke Technische Dienst, Van Traa en Bos, grote belangstelling voor het plan als Plate hen bezoekt en juichen het initiatief van de N.V. toe als een welkome ontlasting voor de stedelijke dienst. Van Tijen werkt het plan vanaf juni 1944 verder uit met onder andere Bakema en Rietveld en voert daarbij direct overleg met Bos en Van Traa. In januari 1945 dient Van Tijen het definitieve plan in. De N.V. Volkswoningen komt tot een akkoord met de diensten Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting om het plan verder uit te werken. Deze afspraak wordt in juni 1945, nog geen maand na de bevrijding, ingevuld met de bepaling van de nieuwe locatie in het nieuwe uitbreidingsplan voor Rotterdam-Zuid, de wijk Zuidwijk. Voor de realisatie wordt in 1947 de Stichting Tuinstad Zuidwijk opgericht, met als oprichter en bestuurslid Plate.

§ 3.4 De moeizame realisatie van Zuidwijk

Het voorbeeldplan uit *De stad der toekomst, de toekomst der stad* in 1946, zo blijkt uit het voorafgaande, is dus geen abstracte studie maar het resultaat van concrete ontwerpopdrachten, geworteld in de praktijk. In het voorjaar van 1945 ligt de locatie vast en hetzelfde jaar is de eerste structuurstudie gereed, maar toch zou Zuidwijk pas in de periode tussen 1950 en 1963 gebouwd worden. Het duurt dus nog lange tijd waarin het plan keer op keer herzien is en er belangrijke bijstellingen plaatsvinden. Ik zet de belangrijkste stappen op een rij en breng de gevolgen voor het plan in beeld¹⁵². In het vervolg ga ik in op de bouw, de ervaringen van de eerste bewoners en de eerste stappen in de gemeenschapsvorming.

Keer op keer planherziening

Na de opdrachtverlening van de gemeente in juni 1945 werkt Van Tijen aan een eerste structuurstudie, gebaseerd op het uitbreidingsplan van Witteveen voor Rotterdam-Zuid uit 1938, en is in oktober klaar. De wijk bestaat daarin uit 4.300 woningen met 15.000 inwoners (Studiegroep-Bos 1946, p. 368), waarvan 85 procent van de woningen in laagbouw en 15 procent etagebouw¹⁵³, conform het eerdere plan voor Tuindorp Waalhaven. Aan de noordzijde ligt een weg - de latere Oldegaarde - die de wijk scheidt van het stadspark, een van de ideeën van de Studiegroep-Bos,

152 Ik baseer me vooral op de uitvoerige projectbeschrijving in Idsinga & Schilt (1987, p. 337-344), tenzij anders vermeld.

153 Bij 'etagebouw' gaat het om gestapelde woningen in drie of vier lagen, bij 'hoogbouw' gaat het om meer dan vier lagen.

met daarboven het Zuidplein en de vooroorlogse stad. Twee radiaalwegen die vanaf het Zuidplein naar het zuiden lopen, doorsnijden de wijk evenals een oost-west lopende verbindingsweg, de latere Slinge. De buurt in het midden van de wijk die grenst aan het stadspark bevat middenstandswoningen en enige woningen voor 'beter gesitueerden', die in het zuiden is, door een groenstrook met voorzieningen in het midden, opgesplitst in twee buurten. De betrokken partijen stemmen in met het structuurplan en het voorstel het uit te laten werken door dezelfde architecten die bij Tuindorp Waalhaven betrokken zijn. In augustus 1946 is het bebouwingsplan gereed. Dit is het plan dat najaar 1946 in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* als prototype van een wijk volgens de wijkgedachte is gepubliceerd (zie voor de plankaart figuur 3.4 en voor de foto's van de maquette figuur 3.5)¹⁵⁴. Rietveld tekent voor de noordelijke middenbuurt met slingerende blokjes middenstandswoningen en Groosman voor de noordoost- en noordwestbuurten met pure strokenbouw. De twee buurten in het zuidwesten van de wijk zijn door Bakema voorzien van besloten wooneenheden en een mix van verkavelingsmogelijkheden en de buurten in zuidoost zijn opgezet rond gemeenschappelijke tuinen en vier strokenverkavelingen voor de verschillende 'buurteenheden' door Romke de Vries. De woningen voor beter gesitueerden zijn uit het plan verdwenen en aan de oost- en westzijde van de wijk zijn volkstuinten en 'indianenterreinen' (wild begroeide speelvelden) toegevoegd.

De diensten Volkshuisvesting en Stadsontwikkeling reageren beide enthousiast. Van de directeur Volkshuisvesting, Bos, kan je ook niet anders verwachten omdat het plan onderdeel is van het rapport van de Studiegroep waarvan hijzelf de voorzitter is. Bos en Van Traa bieden het plan aan het gemeentebestuur aan met een enthousiast advies als:...

"... 'de bouwsteen van een moderne stadsgemeenschap (... die) haar betekenis verkrijgt door het bevorderen van een veelzijdig sociaal contact binnen de wijk, van een sterk gemeenschapsleven en van persoonlijke medeverantwoordelijkheid der wijkbewoners'; een eerste vrucht van de wijkgedachte, die 'voor de stadsbewoners de mogelijkheid (schept) om in zijn wijk de sfeer te vinden, waarbinnen zijn sociale en culturele aspiraties zich kunnen verwezenlijken, welke de grondslag vormen voor een nieuwe stedelijke cultuur.'" (Idsinga & Schilt 1987, p. 338)

De verantwoordelijke wethouder stelt echter dat de verhouding tussen de gemeente en de Stichting Zuidwijk goed omschreven moet worden, dat er geen principebeslissing moet worden genomen over de opdrachten aan de architecten en Van Tijen & Maaskant niet de opdracht voor het gehele plan moeten krijgen. Hij stelt dat de diensten eerst het uitbreidingsplan Rotterdam-Zuid moeten afmaken omdat dat gevolgen kan hebben voor zowel de verkeersstructuur als het aantal te bouwen woningen.

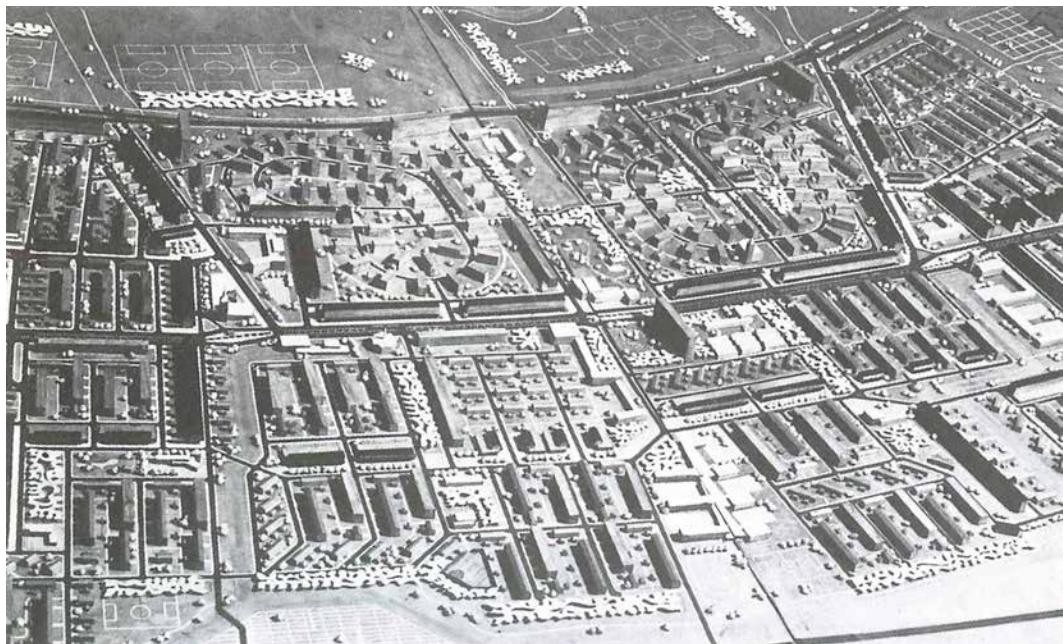
Eind december 1946 komt Stadsontwikkeling met de eerste wijzigingsvoorstellen: het aantal inwoners van de wijk moet omhoog van circa 17.000 naar 20.000. Uitgaand van de zelfde ratio als in het plan van augustus betekent dit een toename van 4.300 naar 5.000 woningen. Het aandeel van de middenstandswoningen moet omhoog van 1:7 naar 1:3 en Stadsontwikkeling is van mening dat het groen in de wijk te versnipperd is. Begin 1947 is de herziening van het Uitbreidingsplan Rotterdam-Zuid gereed, waarbij slechts twee van de vier radiale uitvalswegen vanaf Zuidplein zijn gehandhaafd, de Vaanweg ten oosten en de Zuiderparkweg ten westen van de wijk. De twee radiaalwegen die de wijk zouden doorsnijden, zijn vervallen. Er is ook bezwaar tegen de starre omranding van de noordelijke buurten met etagebouw, een planherziening is dus noodzakelijk. Daarvoor stellen Volkshuisvesting en Stadsontwikkeling in december bindende richtlijnen op, het *Programma voor het ontwerp van*

154

De aantallen die in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* worden genoemd, zijn niet eenduidig. In het rapport worden de aantallen globaal aangeduid: circa 20.000 inwoners en circa 5.000 woningen (gemiddelde woningbezetting van 4, p. 319), terwijl de cijfers in het uitgewerkte plan Zuidwijk op p. 368 duiden op een gemiddelde bezetting van 3,5 personen).

Zuidwijk¹⁵⁵. De aanpassingen zijn niet gering: het aantal woningen moet verder worden opgevoerd naar 6.300 woningen (22.000 inwoners)¹⁵⁶, waarvan 75 procent voor arbeiders (huur < f 350 per jaar), 23 procent middenstandswoningen (huur f 350- 600 per jaar) en 2 procent welgestelden (huur > f. 600 per jaar). Het programma rekent op een ruime woningdifferentiatie, waarbij hoogbouw niet geschuwd hoeft te worden. Om een snelle realisatie mogelijk te maken adviseert men 40 procent in systeembouw uit te voeren. De te realiseren voorzieningen zijn tot op het klaslokaal aangegeven, grotendeels gebaseerd op het rapport van de Studiegroep-Bos.

In mei 1948 start Van Tijen met een gedetailleerd gewijzigd schetsplan, wat Stadsontwikkeling later zou omzetten in een rechtsgeldig uitbreidingsplan. Voor de noordoostbuurt met 750 woningen zou Van Tijen vast een uitwerkingsplan maken, zodat daar gebouwd kan gaan worden. Het opgevoerde programma, 2.000 woningen meer dan in het twee jaar eerder gemaakte plan, leidt tot veel discussie in de ingestelde begeleidingscommissie. Er kan minder laagbouw komen dan in het oorspronkelijke plan. De vraag is of de toename van de etagebouw kan worden ingedamd door meer hoogbouw. Volkshuisvesting denkt van wel, maar Van Tijen is tegen, hij is van mening dat hoogbouw ongeschikt is voor het merendeel van de gezinnen en te duur is om te realiseren. Hij is wel voorstander van meer menging van de woonvormen omdat hij de kritiek op de 'starre' randbebouwing wel begrijpt. Op 30 december levert Van Tijen een nieuw ontwerp in (figuur 3.10).

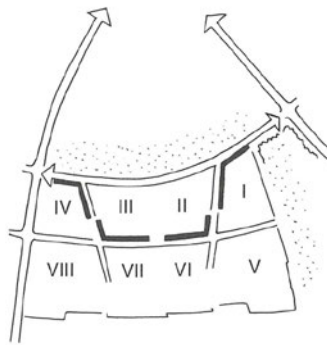

FIGUUR 3.10 Maquette bijgestelde plan voor Zuidwijk, Van Tijen & Maaskant i.s.m. Stadsontwikkeling 1948/1949
Bron: Idsinga & Schilt 1987, p. 340

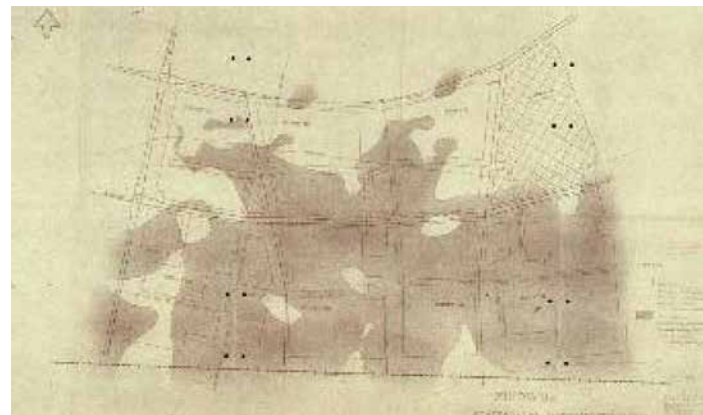
155 Het stedenbouwkundig commentaar komt deels van Lotte Stam-Beese, die in de jaren dertig met Stam en Van Tijen samenwerkte aan een project in Amsterdam en het prijsvraagontwerp voor het Amsterdamse raadhuis (Schilt & Selier 1993). In 1944 is zij afgestudeerd aan de HBO in Amsterdam bij Van Tijen en sinds 1946 werkzaam als stedenbouwkundig ontwerper bij Stadsontwikkeling. Later is zij verantwoordelijk voor onder andere het ontwerp van Overschie en Pendrecht. De richtlijnen zijn grotendeels het werk van Hovens Greeve, surveyor bij Stadsontwikkeling en voormalig medewerker van Van Tijen & Maaskant.

156 We kunnen concluderen dat men dan rekening houdt met een gemiddelde woningbezetting van 3,5 zoals op blz. 368 van het rapport van de Studiegroep-Bos. Soms wordt gerekend met 4 (zie tabel 3.1).

De wijk is daarin iets naar het westen opgeschoven, in plaats van de radiaalwegen vanaf het Zuidplein zijn er nu twee aftakkingen vanaf de noordelijk weg: de Meyenhage en Langenhorst. De buurt met middenstandswoningen, in het midden aan de noordzijde, is nu door een groenstrook met voorzieningen in tweeën gedeeld. Dezelfde architecten hebben aan het plan gewerkt, maar nu heeft Van Tijen zelf het plan voor de noordoostelijke buurt, de latere Horsten, uitgewerkt: eengezinshuizen met een rand van etageblokken. Van Tijen betreft het grote aandeel etagebouw (nu 50-75 procent, afhankelijk van de buurt, in het begin 18 procent) en vindt dat daarmee het absolute minimum aan eengezinswoningen is bereikt. Langs de noordelijke randweg en de Slinge zijn, ondanks zijn bedenkingen, in totaal vijf hoogbouwflats opgenomen. Ook is een klein stukje industrieterrein opgenomen in de wijk en nog steeds veel ruimte voor voorzieningen. Van Tijen is toch niet ontevreden met het eindresultaat en denkt dat het een 'sociaal monument' kan worden. Hij uit wel de vrees dat de zorg voor en kwaliteit van de uitvoering ernstig in de verdrukking kunnen komen en het eindresultaat zouden kunnen bederven omdat Rotterdam nog nauwelijks op grote schaal heeft kunnen bouwen en er een enorme woningbehoefte is. Door de opdeling van de beide buurten in het midden zijn er acht buurten ontstaan die in het planproces worden aangeduid met de nummers I tot en met VIII (zie figuur 3.11)

FIGUUR 3.11 De buurten genummerd
Bron: Jansen et al. 2004, p. 24

FIGUUR 3.12 Kaart bodemgesteldheid
Bron: Jansen et al. 2004, p.25

Bij het bouwrijp maken in buurt I blijkt de grond dermate slecht dat een bodemonderzoek voor de wijk wordt ingesteld. De resultaten (zie figuur 3.12) zijn verstrekkend, het hele bijgestelde plan moet opnieuw worden omgewerkt, waarbij de middenstandsbuurt van Rietveld, (de buurten II en III) komt te vervallen. Daar blijkt de grond redelijk goed (geen donkere arcering in figuur 3.12) en kunnen op staal gefundeerde eenvoudige eengezinswoningen voor arbeiders gerealiseerd worden binnen het budget. In september 1950, kort daarna en slechts een maand voor de eerste paal van de woningbouw in buurt I de grond in gaat, meldt de Dienst Volkshuisvesting dat de woningen te duur worden. Het gevolg is dat de eengezinswoningen in deze buurt worden gebouwd als duplexwoningen en er nog meer etagewoningen moeten komen. Ook voor de andere buurten geldt dat de bebouwingsdichtheid verder opgevoerd wordt. Het bureau Van Tijen & Maaskant kan dat niet verenigen met de uitgangspunten en trekt zich terug als architect van het uitwerkingsplan (Jansen et al. 2004). In 1951 besluit de Dienst Stadsontwikkeling daarop zelf het plan, met uitzondering van buurt I, geheel te herzien onder leiding van hun stedenbouwkundig ontwerper Milius. Hij maakt het definitieve uitwerkingsplan dat in 1952 voor goedkeuring bij de gemeenteraad wordt ingediend (zie figuur 3.13).

FIGUUR 3.13 Het uiteindelijke plan
Bron: Stadsarchief Rotterdam

Het aantal woningen is opgevoerd tot ruim 7.200. Van Tijen wordt nog wel geraadpleegd, maar zijn invloed is beperkt, hij distantieert zich later van het plan (De Boer & Lambert 1987), maar zal wel een aantal woningbouwprojecten realiseren. De basisstructuur met acht onderscheiden buurten is wel gehandhaafd, maar van de oorspronkelijk gedifferentieerde bebouwing met veel eengezinswoningen blijft niet veel over. De kenmerken van de programma's van de verschillende versies zijn, voor zover ze te achterhalen waren, in tabel 3.1 vermeld.

TABEL 3.1 Kenmerken diverse plannen/programma's Zuidwijk

PROGRAMMA PLAN	DATUM	AANTAL WONINGEN	AANTAL INWONERS	SECTOR IN %			WONINGTYPE IN %		
				sociale huur	middenstands	beter gesitueerden	eengezins	etagebouw	hoogbouw
1e Structuurstudie Van Tijen c.s.	okt. 1945	4.300	15.000	6 buurt	1 buurt	beperkt	82-85	15-18	geen
1e Bebouwingsplan Van Tijen c.s.	aug. 1946	4.300	17.000	86	14	0	85	15	0
1e Wijz. Voorstel Stadsontwikkeling	dec. 1946	5.000	20.000	67	33	0	-	-	-
Programma voor Zuidwijk SO/VH	dec. 1947	6.300	22.000	75	23	2	20-45	50-75	5
2e Bebouwingsplan Van Tijen c.s.	dec. 1948	6.300	22.000	-	-	-	25-50	50-75	ca 5
Definitieve plan Stadsontwikkeling	1953	7.200	-	75	25	0	-	-	-
Realisatie*	1970	7.290	20.000	83	17**	0	13	≈82	≈5

* Aantallen bij benadering op basis van Inicio (1992)

** Aandeel particuliere woningen, zowel van verhuurders als van eigenaarbewoners

Bron: Idsinga & Schilt 1987; Inicio 1992; Jansen et al.2004; Van Tijen & Maaskant 1948, bewerking AO

Hieruit blijkt dat door de opvoering van het aantal woningen de gedachte 85 procent eengezinswoningen in de loop van de tijd gereduceerd is tot minder dan 15 procent. Deze verandering komt tot stand door de nadruk in het overheidsbeleid om de bebouwingsdichtheid op te voeren om de kwantitatieve woningvraag te kunnen beantwoorden, gekoppeld aan de olopende ontsluitingskosten, zeer beperkte budgetten en een allengs snel uitgeholde minimumnormstelling voor de woningbouw¹⁵⁷. Het pleidooi van de Studiegroep-Bos om te bouwen met een zekere overmaat in verband met de lange levensduur van woningen en te verwachten ontwikkelingen in de toekomst, wordt terzijde geschoven.

De bouw

De Stichting voor Volkshuisvesting 'Tuinstad Zuidwijk' (STZ) is in 1947 door de N.V. Volkswoningbouw opgericht, met vijf PvdA-raadsleden als bestuurders van het eerste uur, waarvan Plate de voorzitter is. Deze woningcorporatie zal alle sociale huurwoningen in Zuidwijk gaan bouwen. Plate is zeer kritisch over de verbrokkelde en verzuilde corporaties, wil slechts één corporatie voor de wijk en stuit op kritiek in de gemeenteraad¹⁵⁸. Toch weet hij deze monopoliepositie voor Zuidwijk te realiseren.

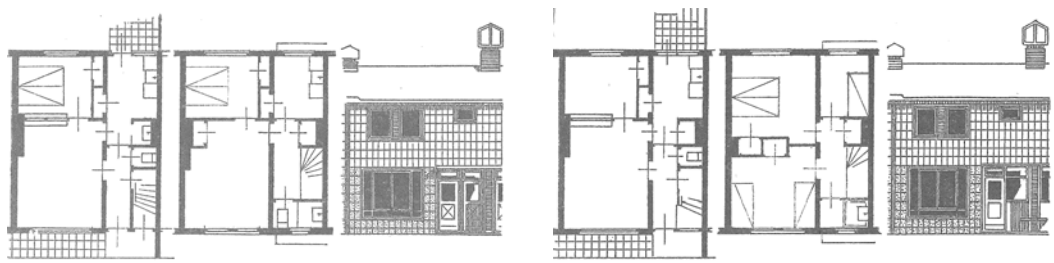
“Men ging er van uit dat het realiseren van de wijkgedachte om één bouwende en beherende stichting vroeg, die de eisen van de wijksamenleving kon overzien en de kwantitatieve en kwalitatieve problemen, opgeroepen door de dynamiek van de gezinnen, in hun onderling verband tot de beste oplossing kon brengen.” (Reijndorp 1994, p. 40)

In 1950 start de bouw van de eerste woningen in buurt I (Horsten), in de jaren daarna volgt de nieuwbouw in buurt II (Kampen), buurt V (Burgen) en daarna de rest van de wijk tot die midden jaren zestig voltooid is. Conform de voorkeur van Plate en Van Tijen wordt een groot deel van de eerste buurten als systeemwoning gebouwd met gebruik van het RBM-systeem van de Rijnlandse Betonbouwmaatschappij, waarmee Van Tijen ook ervaring opdoet in Delft, Den Haag en Vlaardingen.

De druk om grote aantallen te realiseren tegen beperkte budgetten leidt deels tot toepassing van 'duplexwoningen': een gesplitste eengezinswoning die later weer samengevoegd zou kunnen worden als de woningnood enigszins afneemt (zie figuur 3.14) en etagebouw in de Horsten. Het leidt ook tot een vernuftig ontwerp van Rietveld, dan ingehuurd door Van Tijen, van 228 'triplexwoningen' in de Kampen: drie etagewoningen op één verdieping in een portiek die later samengevoegd zouden kunnen worden tot twee woningen (zie figuur 3.15).

157 De *Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen* van het Rijk zijn “tot op het bot uitgekleed” (Idsinga en Schilt 1987, p. 119) en sterk geminimaliseerd ten opzichte van de *Voorlopige Wenken voor eengezins- en meergezinshuizen* uit 1946.

158 Plate's zware invloed wordt wel in de gemeenteraad bekritiseerd. “Naar de mening van een raadslid ‘zou men het zo kunnen samenvatten, dat het aanvankelijk aldus was, dat wie ‘Zuidwijk’ zeide, Plate zeide en wie Plate zeide, systeembouw zeide, terwijl hetgeen Plate zeide, beaamd werd door de Dienst van Volkshuisvesting’, waaraan hij overigens toevoegt grote achting en waardering te hebben voor de kunde en het inzicht van de heer Plate.” (Reijndorp 1992, p. 244, met een verwijzing naar de Handelingen van de Gemeenteraad van 1950). Ook binnen de PvdA is er kritiek op Plate's voorkeur van één corporatie en vooral het feit dat deze de stichtingsvorm heeft gekregen. Voor Pendrecht wordt dat jaar “Woningbouwvereniging Onze Woongemeenschap opgericht, die een democratische vereniging wil zijn met een gekozen bestuur dat aan de leden verantwoording schuldig is; een impliciete kritiek op het gedachtegoed achter Zuidwijk.” (ibid., p. 245). De sociale woningbouw in Pendrecht zal verdeeld worden over de diverse zuilen en geledingen, vijf corporaties bouwen samen ruim 4.500 woningen (Reijndorp 1994; Inicio 1992) terwijl STZ in Zuidwijk iets meer dan 6.000 woningen zal bouwen.

FIGUUR 3.14 Duplexwoningen voor de Horsten, gesplitst (l) en samengevoegd (r)
Bron: Dienst van Volkshuisvesting 1950 z.p.

FIGUUR 3.15 Triplexwoningen voor de Kampen, gesplitst als 3 woningen (l) en samengevoegd tot 2 woningen (r)
Bron: Van den Hoff 1955, p. 178

Zo kan men meer woningen realiseren, maar wel zo dat in de “laten we hopen niet te verre toekomst” (Van den Hoff 1955, p 179) meer ruimte per woning te creëren is, want twaalf gezinnen op een portiek is niet ideaal:

“In de eindtoestand wordt dit aantal met vier verminderd, zodat dan nog maar acht woningen van een portiek gebruik behoeven te maken. De intensiteit van de gedwongen ontmoetingen van de gezinnen op een trappenhuis is dan reeds aanzienlijk verminderd.” (ibid.)

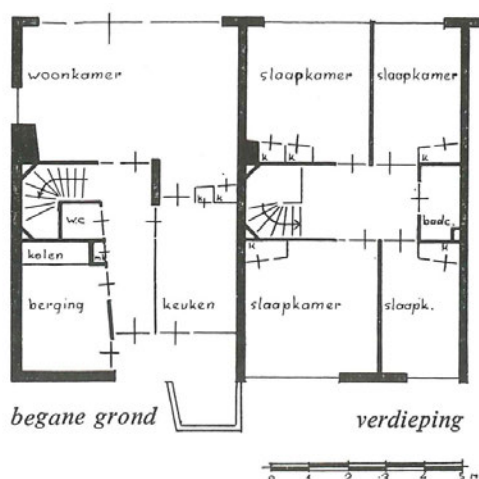
Van den Hoff koppelt die problemen deels aan de afkomst van de bewoners en vooral aan de overgang van de “plattelanders, gewend aan zijn eigen sfeer in eigen hof en bij eigen haard, naar een etagewoning” (ibid, p. 180). Uit onderzoek van de Dienst van Volkshuisvesting naar de ‘woonwelvaart’ in de etagebouw, begin jaren vijftig is dan al gebleken dat bewoners klachten hebben over de gehorigheid, vervuiling en het schoonhouden van het trappenhuis en onderhuis en het open laten staan van de buitendeur (Barends & De Pree 1954)¹⁵⁹. Het leidt tot gespannen verhoudingen tussen de bewoners. De eigen waarneming van de onderzoekers is dat de trappenhuisen over het algemeen schoon of middelmatig zijn, maar van de onderhuizen is wel 30 procent vuil. Het verantwoordelijkheidsgevoel van de bewoners over het gemeenschappelijke is veel geringer dan over het private. De onderzoekers wijten de problemen in de portieken aan...

159

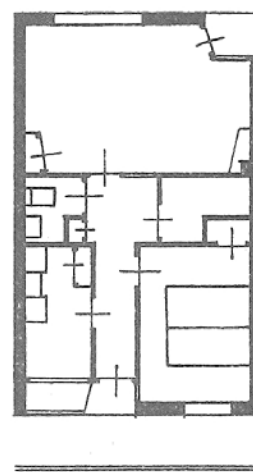
Het onderzoek bestaat uit gesprekken met bewoners in Kralingen, Oud-Mathenesse, Overschie, Centrum en Zuidwijk en is onderdeel van een groot onderzoek naar de ‘menselijke verhoudingen in nieuwe wooncomplexen.

“...gezinnen, die niet rijp zijn deze woningen met hun gemeenschappelijke ruimten te bewonen. Verder worden in een aantal gevallen gezinnen van verschillende woonbeschaving bij elkaar geplaatst. (...) De gemeenschap van het trappenhuis is geforceerd en derhalve niet echt.” (Barends & De Pree 1954, p. 59)

In de beginjaren worden er, ook naar ontwerp van de door Van Tijen ingehuurde Rietveld, ‘grote’ eengezinswoningen in de Kampen gerealiseerd voor de wat grotere gezinnen (figuur 3.16) en in de Burgen ook kleine tweekamerwoningen in twee lagen met een galerij (zie figuur 3.17).

FIGUUR 3.16 Grote eengezinswoning
Bron: Van den Hoff 1955, p. 179

FIGUUR 3.17 Tweekamerwoningen
Bron: Dienst van Volkshuisvesting 1950, supplement

Het wonen

Geheel in de geest van de CIAM om het (steden)bouwkundig werk te baseren op wetenschappelijke inzichten, schrijft de Studiegroep-Bos dat het nodig is dat na realisatie onderzoek plaatsvindt “naar de heersende mentaliteit der bewoners en naar de wijze, waarop deze reageren op de aanwezige voorzieningen” (1946, p. 335). Enkele jaren nadat de eerste paal de grond is ingegaan worden dan ook de eerste onderzoeken ingesteld. Als eerste is er onderzoek naar het wonen in de nieuwe wijk¹⁶⁰ van de Dienst van Volkshuisvesting, waarvan Bos directeur is. Vrijwel gelijktijdig loopt er een onderzoek naar de sociaal culturele problematiek in de wijk¹⁶¹.

¹⁶⁰ Het onderzoek is gepubliceerd in twee delen: Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1954; 1955) en een samenvattend artikel van de onderzoekers Barends en De Pree (1955) en is gebaseerd op 150 interviews met bewoners in de etagebouw van de Horsten en de laagbouw van de Kampen.

¹⁶¹ Het onderzoek van Van Doorn-Janssen (1966), waarvan het veldwerk is uitgevoerd tussen eind 1954 en juli 1955, bestaat uit deskresearch van de bewonersgegevens van de corporatie van alle opgeleverde woningen, participerende observaties en een enquête onder 1.000 bewoners van de Horsten en 100 bewoners van de laagbouw in de Kampen. Dit onderzoek, dat zich richt op dezelfde buurten als dat van Barends en De Pree, is begin 1956 gereed maar zal pas tien jaar later gepubliceerd worden. In de volgende subparagraaf over de gemeenschapsvorming komt dit uitgebreid aan de orde.

FIGUUR 3.18 Ingebruikneming en sleuteloverhandiging in de Kampen 1953
Bron: Stadsarchief Rotterdam

De bewoners zijn deels afkomstig uit 'stedelijk Rotterdam', deels van het platteland¹⁶². Het zijn overwegend arbeiders (66%), lager administratief personeel (19%), een beperkt aantal kleine middenstanders en een zeer beperkt aandeel dat behoort bij de hoogst geklasseerde groep (0,9%) (Van Doorn-Janssen 1966). De iets hoger geschoolden stroomden wat later in en dat gold ook voor de middenstanders. In 1955 zijn er al zekere verschillen tussen de buurten: in de Kampen zijn meer hogere beroepen vertegenwoordigd, de Kampen is de 'betere' of 'deftige' buurt en sommige delen van de Horsten worden door bewoners al aangeduid als 'achterbuurten'. Er is ook een duidelijk verschil in inkomen in 1955. In de Horsten heeft 79 procent een inkomen beneden de f. 300,- per maand, in de Kampen is dat 55 procent en in het deel van de Burgen dat dan gereed is 42 procent (ibid.). Het gros van de bewoners is zeer positief over Zuidwijk, ze vinden het 'geweldig', 'heerlijk', 'prettig'.

*"Het wonen op zichzelf hier in Zuidwijk is ruim en fris. Wat dat betreft zou ik niet meer terugwillen!"
"De omgeving hier vind ik reusachtig. Zo rustig voor de kinderen en gezond. Ik zou nergens anders meer willen wonen." (Barends & De Pree 1955, p. 103)*

Enkele bewoners vinden de buurt echter te stil en missen de oude stad:

"Nou, veel te beleven is hier toch niet. Het is maar een dooie buurt. 's Avonds na zeven uur zie je geen kip meer, dan is het uitgestorven." (ibid.)

De factoren die daarbij een rol spelen zijn overigens heel verschillend. Van Doorn-Janssen wijst erop dat sommige bewoners juist het stedelijke van Zuidwijk waarderen, waardoor ze zich vrijer voelen dan in hun oude wijk in Rotterdam, of hun buurt in Nijmegen waar ze niet als persoon gewaardeerd werden maar op basis van de conformiteit van hun gedrag. Andere bewoners waarderen juist weer het dorpse karakter van Zuidwijk, vinden de 'vrijheid' onbehaaglijk en proberen door "informele sociale controle bepaalde gedragingen af te dwingen" (Van Doorn-Janssen 1966, p. 40-41). Barends en De Pree signaleren kritiek van de bewoners van de etagewoningen, waarbij klachten over het trappenhuis een belangrijke plaats innemen. Bewoners geven aan graag naar de laagbouw te willen.

162

Woningtoewijzing in de Horsten vindt plaats aan de hand van de volgende verdeelsleutel: 10% Rijksvoorkeuwoningen voor ambtenaren en gerepatrieerden, 50% door de gemeente op basis van urgentie en 40% door STZ (Wallinga 1994).

“Het enig grote nadeel hier is die portiekwoningen en dan met acht gezinnen. Het is altijd een vuile trap en dan wordt de boel zo vernield. Ruiten en leuningstuk. Ik wou dat wij zo’n vrij huisje konden krijgen in het nieuwe gedeelte.”

“Ik heb gekuurd en op dokters advies deze woning gekregen. Ik moet veel rusten, maar dat is iets onmogelijks.” “Er zijn hier zeven kleutertjes op de trap. Bij slecht weer laten de moeders ze in de kelder spelen. Ze weten toch, hoe ik er aan toe ben, maar laten rustig de kinderen de deuren tegenover elkaar open zetten. Die vinden het prachtig als de ruiten er dan uitvliegen. Er wordt alleen maar gezegd....We kunnen de kinderen niet vastbinden.” (Barends & De Pree 1955, p. 103)

Andere bewoners hebben het beter getroffen en spreken over hun ‘nette’, ‘behoorlijke’ of ‘prettige’ trap. De bewoners die op de vierde woonlaag wonen geven daar vaak de voorkeur aan vanwege de grotere privacy maar het trappenlopen blijkt voor velen ook een grote opgave: “Met een baby is het niet te doen” en dat geldt ook voor mensen met gezondheidsklachten. Met andere bewoners zijn de contacten zeer beperkt tot een enkel gezin, men heeft vooral contact met familieleden in of buiten Zuidwijk. Dat is zelfs een van de belangrijkste redenen voor een bezoek aan de stad (Rotterdam) (Van Doorn-)janssen 1966). Enkele bewoners over de contacten:

“We woonden in Moerwijk, Den Haag, maar het was daar heel anders, veel beter dan hier. Allemaal zo’n beetje hetzelfde slag, veel ambtenaren, eigenlijk de kleine middenstand. Als je ziet wat hier ’s avonds thuis komt! Het kan misschien niet anders, maar ik zal er nooit aan wennen en we proberen ook zo gauw mogelijk weg te komen.”

“Alles woont hier door elkaar. Als je ergens een zelfde slag mensen bij elkaar hebt wonen, geeft dat een andere sfeer. Hier voel je je niet opgenomen in een groep en blijf je min of meer een vreemde.”

“Het zijn akelige mensen, al die buitenmensen die hier wonen.” (Barends & De Pree 1955, p. 105)

Barends en De Pree zoeken de verklaring van de beperkte contacten van de bewoners van de etagebouw in drie factoren. Als eerste is dat “de te veelvuldige toepassing” van deze woonvorm. Die woonvorm is volgens hen alleen geschikt voor “bewoners met een hoge woonbeschaving” (ibid., p. 106)¹⁶³. Een tweede reden is de heterogeniteit van de bewoners naar levensstijl die deels veroorzaakt wordt door de woningnood die weinig keuze overlaat voor gezinnen om intuïtief een omgeving te zoeken waarin ze wat betreft levensstijl passen. De derde reden is dat er maar een beperkte verschil in levensfase is tussen de verschillende gezinnen, waardoor er meer rivaliteit is tussen hen (ibid.). Ze zien dat de behoefte aan contacten met gezinnen in de eigen omgeving te weinig bevredigd wordt en stellen ook dat door het gebrek aan contact de sociale controle in de buurt gering is. “De woongroep oefent geen dwang uit op het gedrag van de bewoners, daar deze groep niet bestaat.” (Barends & De Pree 1955, p. 107)

De bewoners in de laagbouw woningen in de Kampen zijn zeer positief over hun woning, dat geldt vooral voor hen die hiervoor in de stad woonden, het is “alsof we in een villa zitten” (ibid., p. 107). De onderzoekers zien de grotere mogelijkheid tot ‘individuele’, het je kunnen afzonderen in je woning, daarvoor als belangrijke reden, maar ook de overwegend positievere contacten met medebewoners. Maar ex-plattelanders tonen minder enthousiasme en zijn slechts verheugd dat ze niet in een etagewoning zitten. Ze missen “de kippen en konijnen, de groenten en het fruit uit eigen grote tuin” en voelen zich in de grote stad “als een kat in een vreemd pakhuis” (ibid., 108). En ook in de laagbouw zijn er bewoners die zich niet thuis voelen in de omgeving van veel arbeidersgezinnen.

FIGUUR 3.19 Eengezinswoningen aan het Schoonveld 1960
Bron: Stadsarchief, Rotterdam

Concluderend stellen de onderzoekers dat beide woonvormen hun bestaansrecht hebben, maar dat bij de etagebouw meer aandacht gegeven moet worden aan de micro-ecologische factoren. Ze pleitten al eerder voor meer galerijbouw die de problemen van het trappenhuis zou kunnen voorkomen (Barends & De Pree 1954), iets wat bij de latere etagebouw in de Burgen en de Velden ook gerealiseerd wordt. Ook pleiten ze voor het bevorderen van de vrijheid in woonkeuze “zodat de nieuwe woonwijken minder heterogeen worden en wat de gezinsfase betreft, meer verscheidenheid zullen vertonen” (Barends & De Pree 1955, p. 109) en voor ‘opschuiving’. ‘Opschuiving’ is het aanbieden van de nieuwe woonwijken aan bewoners uit de stad die graag naar nieuwbouw willen en het aanbieden van bestaande woningen aan urgente woningzoekenden die beter in een volksbuurt passen, kortom voor een selectiever inplaatsingsbeleid. Dat is iets waar ook de woninginspectrice van de Stichting Tuinstad Zuidwijk voor pleit (Parqui 1956). Zij probeert de gemeenschapszin te bevorderen door, als het even kan, kandidaat-bewoners te bezoeken voordat ze een woning toewijst.

“Voor de juiste plaatsing in het blok is een bestudering van het gezin noodzakelijk. Afgezien van een passende woonruimte naar gezinsgrootte, zal men, zoveel mogelijk rekening houdend met de wensen van de kandidaat-bewoners, ernaar streven te grote verschillen in levensstijl en gewoonten tussen bewoners van eenzelfde trap of burens van eenzelfde galerij of ‘woonstraatje’ te vermijden, opdat het gezin zich zal kunnen thuisvoelen in de wijk.” (ibid., p. 172)

Zij onderhoudt contact met de bewoners en helpt hen “bij de aanpassing in de nieuwe woonomgeving”, in het bijzonder jonge gezinnen, “migranten” en “gerepatrieerden, waarvoor de aanpassing nog moeilijker is” (ibid.)¹⁶⁴. STZ probeert cliquevorming van Groningers en Brabanders te voorkomen en...

164

De integratie van migranten, ‘plattelanders’, speelt niet alleen in Rotterdam, het staat bijvoorbeeld centraal in een groot onderzoek-project eind jaren vijftig van het ISONEVO (Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk) in Amsterdam Slotermeer

"...per trap slechts enkele gezinnen van dezelfde herkomstgroep te plaatsen, en die aan te vullen met anderen, waarbij men een gemêleerdheid poogt te bereiken, die een absolute meerderheid bij een der groepen voorkomt." (Van Doorn-Janssen 1966, p. 36)

Die selectie van gegadigden voor een woning is echter nauwelijks gelukt, zo stelt Van Doorn-Janssen.

Plattelanders en stadsmensen in een nieuwe woonwijk is de titel van het onderzoeksrapport en het artikel over het onderzoek in Zuidwijk (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam 1955; Barends & De Pree (1955). De onderzoekers problematiseren de onderlinge verhouding tussen die 'plattelanders' en 'stadsmensen' ook. Van Doorn-Janssen (1966) specificeert de statusverschillen en stelt...

"...dat de Rotterdammers de toon aangeven, daarna de Indische Nederlanders worden gewaardeerd ('nette mensen', keurige mensen', de waardering van een kleinburgerlijke wijk!), vervolgens de Groningers (met uitzondering van enkele Oost Groningse gezinnen) en eerst onderaan de Brabanders." (ibid., p. 43)

Het onderscheid tussen plattelanders en stadsmensen zal nog even blijven bestaan¹⁶⁵. In de volksmond wordt Rotterdam-Zuid, tot op heden, ook aangeduid als de 'boerenzij'. Bij de bouw van Zuidwijk in de jaren vijftig, komen de bewoners echter voor een zeer groot deel uit de stad Rotterdam, in sterke mate uit de zuidelijke wijken, maar ook bewoners 'van buiten', die voor werk naar Rotterdam verhuisden. Medio 1955 wonen er 2.647 gezinnen in Zuidwijk (Van Doorn-Janssen 1966). Slechts een beperkt deel (15%) is afkomstig uit gemeenten met minder dan 75.000 inwoners. Dat komt bijna overeen met het aandeel in de uitbreidingswijk Kleinpolder-Oost die vrijwel gelijktijdig in Rotterdam-Overschie wordt gebouwd¹⁶⁶. De associatie met 'de boerenzij' zal niet alleen te maken hebben met de afkomst van de bewoners, maar ook met de ligging aan de rand van de stad, zoals duidelijk geïllustreerd wordt in de kaart bij het onderzoek (figuur 3.20, zie omcirkeling van Zuidwijk rechtsonder) en het volgende citaat (Barends & De Pree 1955, p. 107):

"M'n zoontje zag zo wit als een doek toen we hier kwamen en heeft er nog nooit zo goed uitgezien als nu. De familie zegt: je kan wel zien dat je in 't boerenland woont."

Voorzieningen en gemeenschapsvorming

Het staat met veel ambitie geformuleerd in *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, het is...

"...een organisch plan waarin alle elementen van het sociaal-culturele leven een plaats hebben gevonden. (...) Een pittige wijkraad zal hier een prachtige kans krijgen om een rijk geschakeerd gemeenschapsleven te doen opbloeien." (Studiegroep-Bos 1946, p. 367)

(Van Doorn 1960).

165 Ook Blijstra (1965) refereert nog aan dat verschil. Die verschillen worden begin jaren zeventig niet meer opgemerkt (Van der Horst et al. 2001; Anderiesen & Martens 1994).

166 Het aandeel 'laatste adres in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag' is 79,5% voor Zuidwijk (Van Doorn-Janssen 1966) en 79% voor *Veenzicht* (dat is Kleinpolder-Oost, Rotterdam Overschie) dat gebouwd is tussen 1949 en 1954 (Grünfeld 1958).

Al bij het gereedkomen van de eerste 32 woningen in 1951 wordt, gestimuleerd door de corporatie, een voorlopig bestuur voor de huurdersvereniging gekozen. De vereniging krijgt de naam Zuidwijkse Gemeenschap en heeft als doel:

“1e de ontwikkeling van het sociale en culturele leven onder de bewoners zoveel mogelijk te bevorderen; 2e een organisatie te stichten van wijkbewoners in hun kwaliteit als huurder, waarbij zij de directe belangen, verbonden aan hun woning en het wonen, kunnen behartigen.” (Parqui 1956, p. 173)

FIGUUR 3.20 Zuidwijk aan de rand van Rotterdam
Bron: Dienst van Volkshuisvesting 19

Het lidmaatschap is 'automatisch', zo stelt de woninginspectrice, ofwel: verplicht. De contributie bedraagt 15 cent per week, 10 cent voor het eerste doel en 5 cent voor een fonds van bijzondere voorzieningen die niet in de gewone exploitatiekosten zijn opgenomen (droogrekken, zitbanken, vernieuwing zand in zandbakken) en wordt gelijk met de huur door de corporatie geïnd. Er worden commissies voor sport, voor ontwikkeling, een tuin- en speelweidecommissie, een redactiecommissie en een commissie voor de exploitatie van het noodwijklokaal ingesteld. Als het laatste in 1956 wordt gerealiseerd en er ook een wijksecretaris voor twee jaar wordt aangesteld, "openen zich nieuwe perspectieven in het werk", zo stelt woninginspectrice Parqui van Stichting Tuinstad Zuidwijk, die stevig bij de Zuidwijkse Gemeenschap betrokken is en aan diverse commissies als adviserend lid deelneemt (ibid., p. 173). De wijksecretaris, een sociaal-cultureel werker, zet het 'Centraal Overleg' op waaraan de Zuidwijkse Gemeenschap en onder andere het 'Convent van geestelijken', de leiders van de in de wijk aanwezige kerken, deelnemen. Het Centraal Overleg organiseert weer werkgroepen, bijvoorbeeld voor jeugdleiders, welk contact weer heeft geleid tot een gemeenschappelijk kadercursus.

“Slechts dan wanneer de te behandelen stof in de typische levensbeschouwelijke sfeer lag, werd de cursus tijdelijk in secties ingedeeld, teneinde iedere groepering gelegenheid te geven zich t.a.v. deze onderdelen op eigen wijze te doen voorlichten.” (Post 1957, p. 1240-1241)

Post, directeur van corporatie STZ, stelt dat de Zuidwijkse Gemeenschap zich inzet voor het...

"...praktisch mogelijke; in Zuidwijk zijn de 'zuilen' duidelijk aanwezig, doch blijkens de daar opgedane ervaringen bestaat er geen enkele noodzaak, dat de aanwezigheid van zuilen tot 'verzuiling' moet leiden" (ibid., p. 1241).

Post en Parqui schetsen eind 1956 en in 1957 een hoopvol perspectief, maar het sociologische onderzoek naar de samenlevingsproblematiek in Zuidwijk van Van Doorn-Janssen, begin 1956 gepresenteerd aan het bestuur van het Rotterdams Centrum voor Sociaal-Cultureel Vormingswerk (R.C.V.), laat een ander beeld zien van de praktijk. Het R.C.V., adviseur van de Zuidwijkse Gemeenschap, heeft in 1954 de opdracht gegeven voor dit onderzoek waarvan de uitkomsten juist zeer kritisch zijn.

Als eerste brengt het onderzoek de toen bestaande voorzieningen in beeld. Er zijn dan 35 winkels, waarvan zeven buurtwinkels (bakker, slager, etc.) en 28 wijkwinkels die deels in mei 1954 geopend zijn. Voor die tijd moet men elders in Rotterdam zijn voor veel boodschappen en aankopen. Er zijn vier scholen in noodbehuizing, waar ook drie kerkgenootschappen diensten houden. Het eerste kerkgebouw zou in 1956 voltooid worden. In 1955 ontbreken ruimten voor medisch-hygiënische voorzieningen. De kruisvereniging houdt consultatiebureau in het noodwijklokaal, waarvoor pas in 1955 vergunning is verleend om het te bouwen¹⁶⁷. Een echt wijkgebouw ontbreekt, evenals recreatieruimten, zowel binnen- als buitenshuis, behalve een klein speelveldje in de Kampen. Het voorzieningenniveau blijft ver achter.

"De stap van massale woningbouw naar wijkbouw - deze laatste opgevat als 'de wijk met alle gemeenschappelijke voorzieningen' - is hier te aarzelend en te laat gezet." (Van Doorn-Janssen 1966, p. 13)

Het achterblijven van de voorzieningen is vooral te wijten "aan onze naoorlogse verarming", maar ook aan het feit er nog geen algemeen erkenning is voor het belang van sociale wijkopbouw (Post 1957). Ten tweede zijn de in de wijk aanwezige organisaties als de Zuidwijkse Gemeenschap, scholen, kerken, kruisverenigingen etc., voor het overgrote deel buiten de wijk ontstaan, als "kolonisatie" van nieuw land, en opgedeeld naar de bekende zuilen. Het is de Zuidwijkse Gemeenschap ten dele gelukt om het verenigingsleven op te zetten en te coördineren. Belangrijker is dat Van Doorn-Janssen stelt dat het Zuidwijkse sociale milieu mede wordt bepaald door de meer structurele factoren. Daarin zijn volgens haar in die tijd drie tegenstellingen van groot belang, die tussen de Rotterdammers en plattelanders, die tussen de meer specifieke 'etnische groepen' (Rotterdammers, Indische mensen, Groningers, Brabanders) en die tussen de verschillende statusgroepen. Die verschillen laten zich gelden, de 'etnische groepen' hebben meer onderling contact dan met 'outsiders'.

"Ondanks de politiek van de Zuidwijkse Gemeenschap, die zowel samenklitten op trappen als in clubs tracht te voorkomen, is er wel een apart Gronings als een Brabants gezelligheidsleven. (...) Ook de Indische Nederlanders zoeken contacten bij voorkeur in eigen kring." (Van Doorn-Janssen 1966, p. 61)

Zuidwijk is een arbeiderswijk, de bewoners die behoren bij de 'bovenzijde' hebben weinig contact met de wijkorganisaties en ook weinig contact onderling. Van Doorn-Janssen gaat ook in op de ontwikkeling van de Zuidwijkse Gemeenschap in de eerste jaren van haar bestaan en concludeert dat de positie nog niet geheel is uitgekristalliseerd. Het verplichte lidmaatschap is een 'ernstige

167

Het noodwijklokaal is in 1956 in gebruik en door de bewoners ingericht; geld voor het lokaal is beschikbaar gekomen door bemoeienis van de Zuidwijkse Gemeenschap (Parqui 1956).

psychologische fout' en in de eerste jaren zijn keer op keer discussies ontstaan over de territoriale versus de functionele integratie, tot uiting komend in kwesties als aansluiting van de voetbalclub bij de K.N.V.B. Het bestuur van de Zuidwijkse Gemeenschap concludeert dat de functionele eisen van de K.N.V.B. (bijvoorbeeld het hebben van eigen statuten en het niet beperken van lidmaatschap tot personen uit een bepaald gebied) onverenigbaar zijn met de wijkgedachte en stelde zich kritisch op tegenover wedstrijd sport. Eenzelfde kwestie doet zich voor bij de motorclub die leden van buitenaf wil verwelkomen en zondags vroeg al van start wil gaan hetgeen de Zuidwijkse Gemeenschap dwarsboomt omdat het tot 12.00 uur de zondagsrust wil bewaren. Op basis van haar analyse van de contacten en tijdsbesteding van de bewoners in en buiten de wijk, concludeert Van Doorn-Janssen dat dwars door de territoriale integratie in de wijk, de functionele bindingen belangrijk zijn: via arbeid (activiteiten met collega's), vrijetijdsbesteding (voor een groot deel buiten wijkverband!), school, etc.

“Hierdoor wordt de gesloten lokale samenleving met haar hoge graad van sociale integratie en haar homogeniteit een patroon, dat weinig mogelijkheden meer biedt voor de opbouw van het gemeenschapsleven. (...) In plaats van, uitgaande van de mogelijkheden van de stadswijk, deze functionele differentiatie als een 'hindernis' te zien, dient men deze differentiatie als een reëel sociaal gegeven te beschouwen, om vervolgens na te gaan welke de implicaties hiervan voor de samenleving zijn.” (ibid., p. 88-89)

Ze stelt verder dat het proces van individualisering op het persoonlijke en het gezinsniveau uitvoeriger beschouwing verdient en niet moet worden afgedaan met ethisch geladen slogans¹⁶⁸. Als derde is naar haar idee onderzoek noodzakelijk naar de zich doorzettende levensbeschouwelijke differentiatie in de samenleving, op nationaal niveau, waarbij vergelijking tussen nieuwe wijken onderling en nieuwe en oude wijken en gedurende een langere periode meer inzicht zou kunnen bieden in de wezenlijke problemen rond de wijkopbouw. Ze eindigt met een aantal sociaalpedagogische implicaties en kanttekeningen bij de in Zuidwijk gevolgde koers, zoals bij het verplichte lidmaatschap van de Zuidwijkse Gemeenschap, de onervarenheid van het bestuur waardoor er te hoge verwachtingen bij bewoners ontstaan, de koppeling van de wijkgemeenschap en huurdersvereniging aan Stichting Tuinstad Zuidwijk (“een gevaarlijk experiment”) en vraagt zich af of een wijkraad niet een betere vorm is (ibid., p. 91-92). Van Doorn-Janssen levert daarmee, op empirisch onderzoek gebaseerde, fundamentele kritiek op het concept van de wijkgedachte en de daarop gebaseerde praktijk in Zuidwijk van zowel de Stichting Tuinstad Zuidwijk als de Zuidwijkse Gemeenschap. Het R.C.V., tevens adviseur van de Zuidwijkse Gemeenschap, verwacht in 1956 van publicatie een “storend effect in de ontwikkeling van het stedelijk opbouwwerk in het algemeen en in dat van Zuidwijk in het bijzonder” en houdt het onderzoek binnenskamers, zo staat in het voorwoord van het rapport dat pas tien jaar later in de openbaarheid wordt gebracht¹⁶⁹. Dat heeft niet verhinderd dat de bevindingen van het onderzoek al in 1955 een belangrijke rol spelen in het debat over de wijkgedachte.

168 Een, zij het impliciete, verwijzing naar de wijkgedachte en *De stad der toekomst, de toekomst der stad*.

169 Van Doorn-Janssen (1966, p. I). Het voorwoord bij de uitgave in 1966 is van Lopez Cardozo. Hij is in 1956 waarnemend directeur van het R.C.V. en bij publicatie in 1966 werkzaam bij Het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, waar Van Doorn-Janssen de studie heeft uitgevoerd. Lopez Cardozo verzekert in het voorwoord dat de sociale consultant die de Zuidwijkse Gemeenschap heeft geadviseerd wel de uitkomsten van het onderzoek heeft gebruikt in zijn advies. Een korte samenvatting van de resultaten is overigens wel gepubliceerd in het maandblad *Zuidwijk* in mei 1956 (Van Ree 1992). In 1959 wordt de vereniging Zuidwijkse Gemeenschap geliquideerd vanwege organisatorische en financiële redenen en omgezet in de Stichting Wijkopbouw en de Stichting 'Bewonersfonds' (Uit de Oude Doos, historie van Zuidwijk (deel IV), Leo van Hoek 1979, verkregen op 30-1-2017 via: <http://mijnrotterdamdestijds.blogspot.nl/2011/01/zuidwijk-van-toen.html>).

§ 3.5 Aandacht voor en debat over de wijkgedachte

Als in de eerste helft van 1946 *De stad der toekomst, de toekomst der stad* wordt gepubliceerd, is er voor het concept van de wijkgedachte veel belangstelling en aandacht¹⁷⁰. Er is een speciale bijeenkomst van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw 1947) en de start van de 'Contactcommissie voor de wijkgedachte' van hetzelfde instituut waarin allerlei groeperingen en instanties zijn vertegenwoordigd¹⁷¹. Deze commissie publiceert in 1947 een brochure om het idee van de wijkgedachte verder te verspreiden (Geyl 1947b, zie figuur 3.21). In het 'ten geleide' staat:

....de kring van medewerkers en belangstellenden moet ruimer, veel ruimer worden. (...) Hij moet ten slotte ieder burger omvatten. Met deze gedachte voor ogen is dit boekje samengesteld. De wijkgedachte kan slechts worden wat zij bedoelt te zijn, een hulpmiddel op de weg naar betere steden en dorpen, naar een betere samenleving ten slotte, als zij leeft bij de mensen, die de wijken bevolken. Alleen als zij de wijkgedachte leren kennen en op waarde schatten, zal de wijkgedachte werkelijkheid worden. (Bron: Geyl 1947b)

FIGUUR 3.21 Voorzijde 'Wij en de wijkgedachte'
Bron: Geyl 1947b

170 Onder andere Geyl (1946a, 1946b, 1947a), 'special issues' van het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw (aug./sept. 1946) met bijdragen van Hofstra, Geyl, Mispelblom Beyer-Van den Bergh van Eysinga en Van Tijen en van het Katholiek Bouwblad (9 augustus 1947) met bijdragen van Nix, Poels, Holt en Pouderoen en een publicatiereeks van de Rotterdamse Gemeenschap waarin de wijkgedachte ook aan bod komt: Backx (1945), Kraaijvanger (1946) en Van Tijen (1947).

171 Waaronder de Rijksdienst voor het Nationale Plan, ministeries van Sociale Zaken; Onderwijs Kunsten en Wetenschappen; Volkshuisvesting en Wederopbouw, de V.N.G., de Nationale Woningraad, het CBS, de Studiegroep-Bos, etc.

Het gesprek over de wijkgedachte breidt zich snel uit over het land, waarbij wel veel inbreng wordt geleverd vanuit Rotterdam door de leden van de Studiegroep-Bos en vooral ook door W.F. Geyl¹⁷². Het mondt uit in een felle discussie. Hier volgt geen uitputtende beschrijving en analyse van alle bijdragen aan dat debat. Ik richt mij vooral op de aspecten die relevant zijn (geweest) voor Zuidwijk, of waar Zuidwijk zeer relevant is geweest voor de discussie. Als eerste is dat de discussie vanuit de stedenbouw in Rotterdam. De wijkgedachte agendeert echter vooral een sociaal probleem, commentaar vanuit de sociale hoek komt als tweede aan de orde, waarbij opkomende ideeën over ‘community organization’ een rol spelen. Als derde ga ik dieper in op de bijdrage van Van Doorn uit 1955, waarna ik afrond met het einde van de discussie over de wijkgedachte, het rapport van de ‘studiecommissie-woonwijken’.

Commentaar vanuit de stedenbouw

De discussie over de wijkgedachte start eigenlijk al in de oorlog als Bos zich mengt in het debat over het wederopbouwplan van Witteveen voor Kralingen, daarbij zijn ideeën over de stad ventileert en een alternatief voorstelt dat gericht is op een meer collectieve aanpak van de wederopbouw en op gemeenschapsvorming, gebruikmakend van de studie *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* (Wagenaar 1992). Het ASRO verwerpt de voorstellen van Bos grotendeels in 1944:

“Het is niet duidelijk op welke grondslag de wetenschap gebaseerd is dat een dergelijke wijk- en buurtvorming ideaal is voor de ontwikkeling van het gemeenschapsleven. (...) Het is de vraag of een dogmatisch systeem als Volkshuisvesting voorstaat noodzakelijk is in het verwoeste gebied.” (Rapport van het ASRO, geciteerd in Wagenaar 1992, p. 213)

Architect en stedenbouwkundige Fledderus, werkzaam bij het ASRO, levert dat jaar ook kritiek op het Rapport van de Dienst Volkshuisvesting (Bos) en stelt onder andere dat de stedenbouwkunde nog in een pril beginstadium verkeert en zich nog niet tot een wetenschap heeft ontwikkeld. “Dientengevolge zijn haar uitingen in veel gevallen bepaald door persoonlijke visie.” (Fledderus, geciteerd in Wagenaar 1992, p. 213). Hij wijst erop dat het sociale leven in de stad ingewikkelder in elkaar zit dan Bos veronderstelt en zich niet laat dwingen in een geleding van buurt en wijk, dat jonge en oude arbeiders voor hun vakvereniging en culturele leven niet genoeg zullen hebben aan hun buurt en vindt het idee “volstrekt in strijd met de gemeenschapsgedachte die een grote stad past” (Fledderus, geciteerd in Wagenaar 1992, p. 214). Dat commentaar leidt niet tot een inhoudelijke reactie in het rapport van de Studiegroep-Bos. De kern van de kritiek van het ASRO en Fledderus komt echter in de jaren daarna opnieuw aan de orde.

Het concept krijgt in de eerste jaren na de oorlog vaak een warme ontvangst, passend in de naoorlogse euforie, maar die euforie is al snel over. Bijhouwer oordeelt bij zijn oratie als hoogleraar in Wageningen positief over de wijkgedachte als stroming “waarin de fijnste, meest idealistische geesten bijeenkomen” (1947, p. 9), maar hij ziet twee grote factoren die remmend kunnen werken.

172

W.F. Geyl, zoon van de historicus Pieter Geyl, studeerde in de jaren dertig in Londen fysieke geografie en rondde zijn studie in 1937 in Nederland af. Na de oorlog was hij eerst als ambtenaar in dienst bij Gemeentewerken in Rotterdam, belast met de wijkvorming. Hij schreef onder andere over de ontwikkeling van de wijkgedachte in Engeland en de VS (1946a en b). Daarna werkte hij als secretaris bij de Rotterdamse Gemeenschap om het gedachtegoed in de praktijk te brengen. In 1951 legt hij deze functie, teleurgesteld over de resultaten, neer (Doevendans & Stolzenburg 1988, p. 15-24).

“In de eerste plaats kan de gespletenheid in globaal drie groepen¹⁷³ een beletsel zijn. (...) Een ontwikkeling van het gemeenschapsleven binnen de stadswijk zou misschien wel eens kunnen blijken alleen daar mogelijk te zijn, waar de bevolking een zekere homogeniteit vertoont, in religieus of politiek opzicht. (...) In de bezettingstijd hebben wij allen ons een Nederlandse gemeenschap gedroomd, ook de leden van de Rotterdamse studiegroep voor de wijkgedachte. Hoe bitter zijn wij reeds nu ontgoocheld!” (ibid., p. 10)¹⁷⁴

Daarnaast stelt hij dat de verhouding tussen Nederlanders en hun regering getypeerd kan worden als een van ‘loyal resistance’, hij betwijfelt of Nederlanders ‘civic-minded’ genoeg zijn om zich actief in te zetten voor de gemeenschap, conform de wijkgedachte. Een jaar later publiceert Pet¹⁷⁵ een scherpe aanval op de wijkgedachte onder de titel *Romantiek in de stedenbouw*. Hij moet niets hebben van romantici die a priori hun gevoelens koesteren, de stad verafschuwen en het dorp als ideaal zien en daarom de stadswijk vol zetten met “het meest karakteristieke element uit het dorp: het eengezinshuis.” (1948, p. 119)¹⁷⁶. De romanticus hanteert ‘gemeenschapszin’ als toverwoord, tegenover het individualisme en het commercialisme, zo stelt Pet, en streeft naar een territoriaal begrensde gemeenschapszin in de buurt of wijk. Hij verzet zich tegen het idee van wijkraden en de mensen die daaraan gezag willen gaan ontleen als voorzitter of secretaris. “Van de zulken hebben wij er al velen: de president van het vis-college, de secretaris van de buurtvereniging, de penningmeester van de zangvereniging” (ibid., p. 119). Het artikel van Pet is polemisch en ironisch en vaak aangehaald in publicaties over de wijkgedachte, in het bijzonder zijn kritiek op de hoeveelheid aandacht binnen de wijkgedachte voor de kleuter (Bosma & Wagenaar 1995b; Reijndorp 1994). Hij steekt de draak met de wijkgedachte, zonder dat de term een keer valt in zijn artikel, en houdt een pleidooi voor een objectieve, klassieke stedenbouw¹⁷⁷.

Commentaar vanuit de sociale wijkopbouw

Begin 1955 publiceert de wetenschappelijke adviescommissie van het Ministerie van Maatschappelijk Werk drie essays¹⁷⁸ als antwoord op een verzoek van de minister hem te adviseren over de sociale wijkopbouw nu de snelle groei van de steden tot maatschappelijke desintegratie heeft geleid. De essays verschillen in invalshoek en mate van kritiek ten opzichte van de wijkgedachte.

-
- 173 Hij doelt op de drie zuilen, de rooms-katholieke, protestantschristelijke en humanistische stroming.
- 174 Zie over die ontgoocheling ook: *Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was* (Olink 1992).
- 175 J.C.L.B. Pet promoveert in 1940 op *Prijs en waarde van stedelijke bouwgrond* en is in en na de oorlog werkzaam als stedenbouwkundige bij de gemeente Rotterdam en betrokken bij de wederopbouw, in de oorlog bij het ASRO onder Witteveen (zie Kaufmann 1981 en <http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/10800> verkregen 14-3-2014).
- 176 Pet stelt in eerder werk dat het onderscheid tussen stad en dorp “uitsluitend wordt ontleend aan de hoogte van de bebouwing, in dier voege dat een dorp bestaat uit eengezinshuizen, en dat in een stad de bewoners in beginsel boven elkaar wonen. Zo komen wij ertoe de stad te definiëren als een complex van gebouwen waarin de bewoners boven elkaar huizen”. (1943, p. 27-28, cursivering als in origineel). Zie ook De Jonge (1960).
- 177 Zijn irritatie over de vele tegenstrijdige en subjectieve opvattingen over de stedenbouw heeft hem aangezet te zoeken naar een “onpersoonlijke grondslag”. Hij stelt in zijn boek *Stedenbouwkundige beschouwingen* (1943) bijvoorbeeld dat de hoogte van bouwblokken in een uitbreidingswijk via een wiskundige formule afgeleid kan worden van het aantal inwoners in een stad.
- 178 Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955a), met een voorwoord van de minister met als gestempelde dagtekening september 1954. Het ministerie bestaat pas sinds september 1952. Het maatschappelijk opbouwwerk staat nog in de kinderschoenen en is sterk verzuild (De Haan & Duyvendak 2002). De commissie bestaat uit drie directeuren: Sj. Groenman (ISONEVO), P. de Jong (Sociologisch Instituut van de Ned. Herv. Kerk) en G.H.L. Zeegers (Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut), alle drie zuilen zijn dus vertegenwoordigd. Zeegers schrijft zijn essay samen met L. de Jonge.

Zeegers en De Jonge stellen in het eerste essay dat het in grote delen van de steden treurig gesteld is met het gemeenschapsleven en de stedenbouwkundige opbouw van de stad dat ook tegenwerkt. Ze stellen "dat de stimulans voor een werkelijk gemeenschapsleven van de nieuwe wijken zal moeten komen" en de opbouw van daaruit moet plaats vinden (1955, p. 15), maar stedenbouw speelt alleen een ondersteunende rol. Ze verwerpen een concentratie van sociaalzwakkeren, vinden dat onderzoek nodig is naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een sociaal gedifferentieerde opbouw van stadswijken:

"De grote stad zal moeten zijn opgebouwd uit kleinere gemeenschappen welke door hun gelijksoortigheid tezamen de levende stadsgemeenschap vormen." (ibid., p. 17)

De Jong toont meer reserves ten aanzien van de wijkgedachte, hij gaat vooral in op de verwerkelijking van nabijheid tussen mensen en verbindt dat met de verschillende soorten wijken in de stad. Hij put zowel uit eigen onderzoek in Hoogvliet als onderzoek in andere wijken in Rotterdam – waaronder dat van Barends en De Pree in Zuidwijk – en Den Haag. Hij wijst op de problemen van etagebouw met collectieve ruimten als trappenhuizen, galerijen, kelderboxen, balkons, tuinen, waar de mens de medemens te dicht benadert "waaruit zowel een verkoelde distantie tot deze medemens als tot zijn nabije forum: de buurt of wijk resulteert" (1955, p. 37). Hij concludeert dat er nog heel wat nodig is om de privacy voor het gezin in een etagewoning te vergroten en spreekt over de betekenis van 'vluchtige begroetingen'.

In het derde essay behandelt Groenman de relatie tussen de ruimtelijke vormgeving en de sociale opbouw. Hij stelt dat er een verschuiving is gekomen van de architectuur naar de planologie, van het individuele naar het collectieve, daarom moet de planoloog ook in groepen denken, als de socioloog:

"Dit impliceert, dat een nieuwe stadswijk nimmer een mixtum compositum [mengelmoes-AO] van personen behorende tot allerhand sociale lagen kan zijn, maar een geordend geheel, waarbij deze sociale categorieën ruimtelijk groepsgewijze ten opzichte van elkander zijn geplaatst." (1955, p. 42)

Hij wijst op de grote sociale dynamiek en de noodzakelijke verhuizingen om steeds opnieuw tegemoet te kunnen komen aan veranderende woonbehoeften. De vormgeving van de wijk schept belemmerende en bevorderende voorwaarden voor de maatschappelijke opbouw. Wie sociale opbouw nastreeft, zal uit moeten gaan van een ideaal maar ook van de realiteit. Sommige processen zijn onomkeerbaar, zoals de veranderde sociale positie van het gezin, de emancipatie van de vrouw en de ontwikkeling van techniek en verkeer. Het leven van de verschillende gezinsleden speelt zich af in verschillende milieus: de woning, de buurt, de school, het werk, de kerk en de verenigingen. Het belang daarvan is steeds weer anders.

"De milieus van lagere school, kerk en ten dele der verenigingen [kunnen] gevonden worden binnen één enkele wijk. Daarentegen zullen de wijkbewoners voor zover het andere dan lagere scholen, hun arbeid en een aantal verenigingen betreft, niet binnen de eigen woonwijk worden gebonden. (...) Er moet hier trouwens een ander onderscheid worden gemaakt, dat al evenzeer het nastreven van een territoriale sociale eenheid bemoeilijkt, nl. dat tussen de verschillende sociale lagen. De sociale 'velden' waarin zij zich bewegen, dekken elkander ruimtelijk niet. Het is een illusie te menen, dat het mogelijk zou zijn de belangstelling van alle sociale lagen op de eigen wijk te richten." (ibid., p. 44-45)

Hij is het meest kritisch van de drie¹⁷⁹, maar pleit evengoed voor een gemengde wijkopbouw omdat onder andere leiders en geldmiddelen nodig zijn voor het stimuleren van het maatschappelijk leven.

De essays geven genoeg stof voor discussie, zo blijkt later dat jaar als zo'n 55 personen over 'De maatschappelijke aspecten van de moderne stadswijk', de wijkgedachte en de essays confereren¹⁸⁰. De 'sociale' en 'fysieke' hoek zijn beide ruim vertegenwoordigd, vooral met mensen van het lokale niveau¹⁸¹. Groenman is voorzitter en Buskens, de directeur-generaal van Wederopbouw en Volkshuisvesting, jaagt de discussie aan met de vraag of de wijkgedachte en wijkgemeenschap wel reëel (kunnen) bestaan, of dat het slechts "een romantisch verlangen naar verhoudingen van vroeger" is (Ministerie van Maatschappelijk Werk 1955b, p. 5). Voor- en tegenstanders, gelovigen en sceptici, denkers en doeners voeren het woord, van professoren tot de voorzitter van de Stichting 'Moerwijkgemeenschap'. De discussie waaiert uit van volksgezondheid tot de praktische moeilijkheden bij het opzetten van een wijkcentrum, van de betekenis van gemeenschap tot de noodzaak van meer onderzoek of juist meer experimenten op dit gebied. Groenman stelt "dat men nog steeds spreekt van de wijkgedachte, omdat men er blijkbaar nog niet zeker van is, dat deze ook werkelijkheid kan worden." (ibid., p. 20, cursivering AO). Buskens sluit de conferentie af met een tental opmerkingen waarin hij het niet waagt om een antwoord te geven op de vragen die hij aan het begin zelf heeft opgeworpen, maar pleit voor een voortzetting van de discussie in kleiner verband. Groenman sluit zich daarbij aan, het zal leiden tot een gezamenlijke verdieping vanuit de fysieke en sociale discipline, de 'studiecommissie woonwijken'.

Prae-adviezen Diemer-Lindeboom en Van Doorn

Nog hetzelfde jaar organiseert het ISONEVO, waarvan Groenman directeur is, een congres over 'Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken'. En opnieuw zijn er drie essays geschreven¹⁸². Diemer-Lindeboom (1955) refereert aan de principiële kritiek van Catherine Bauer op de 'neighbourhood unit' en wijkgedachte dat het concept deels reactionair, sentimenteel en antidemocratisch is. Ze heeft waardering voor de aandacht voor de planologische en sociale wijkopbouw, maar stelt dat er meer is dan de wijk.

"In zoverre de wijkgedachte uitgaat van de universalistische opvatting, dat de wijk of de stedelijke samenleving een totaliteit kan zijn, waarin alle binnen haar grenzen fungerende samenlevingskringen slechts organische delen zouden zijn, moeten wij haar afwijzen." (p. 24)

-
- 179 Visman stelt in een bespreking van de drie essays (1955) dat Groenman in sterkere mate dan De Jong reserves heeft bij de wijkgedachte, maar dat het oordeel van de tegenstanders van de wijkgedachte in de bundel ontbreekt.
- 180 Bijeenkomst op 23 juni in restaurant 'Esplanade' in Utrecht, georganiseerd door de Wetenschappelijke adviescommissie van het departement van Maatschappelijk Werk, in overleg met het departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting, zie het uitgebreide verslag van 115 blz. (Ministerie van Maatschappelijk Werk 1955b).
- 181 Op de lijst van aanwezigen ontbreekt de naam van Bos (dan nog steeds werkzaam als directeur Volkshuisvesting in Rotterdam) er zijn wel diverse gemeentelijke vertegenwoordigers uit Rotterdam aanwezig: Barends, Hovens Greve Steigenga en Van Traa. Van de Studiegroep-Bos is mevrouw Mispelblom Beyer-van den Bergh Van Eysinga aanwezig
- 182 Prae-adviezen voor het Congres over Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken gehouden op 17 december 1955 te Amsterdam, met bijdragen van Diemer-Lindeboom, Van Doorn en De Bruijn.

“De samenlevingsverhoudingen in wijk en stad zijn naar haar aard niet geschikt voor een integrale pyramidale opbouw en zij bezitten niet het karakter van organische samenhang. Zij vormen een uiterst ingewikkeld netwerk, waarin alle relatief zelfstandige betrekkingen en levenskringen (waarbij de gezagssfeer van het ene type niet bestaat bij de gratie van het andere) samengeknoot liggen.” (ibid., p. 25, cursivering als in origineel)

Ze pleit voor “een *open vevlechttingspatroon* van niet tot elkander in bepaalde rangorde staande structuren” (ibid., p. 28, cursivering als in origineel), dat biedt mogelijkheden tot het onderhouden van een bloeiend wijkleven.

Het tweede essay van Van Doorn, *Wijk en stad: reële integratiekaders?* (1955), zal veel invloed hebben op het debat over de wijkgedachte. Van Doorn is adjunct-directeur van het ISONEVO en volgt het jaar daarna Groenman als directeur op. Hij bespreekt zijn essay voor publicatie diepgaand met Groenman, met M.J. van Doorn-Janssen die het eerder genoemde onderzoek in Zuidwijk naar de samenlevingsproblematiek heeft uitgevoerd¹⁸³ en een groep sociologen die ook wijkonderzoeken hebben uitgevoerd¹⁸⁴. Van Doorn verwijst in zijn essay regelmatig naar die empirie. Hij wil de discussie voeren op basis van kennis van de wijk en niet op basis van “sociale bewogenheid, opbouwenenthousiasme, stedenbouwkundige idealen en democratiseringspogingen” (ibid., p. 62). Hij stelt dat de discussie over de wijk in een impasse is geraakt en er sinds de publicatie van de Studiegroep-Bos weinig voortgang wordt gemaakt. Hij vindt dat de ‘Esplanade’-conferentie¹⁸⁵, “bij gebrek aan feiten”, vrij verward is verlopen, en niet verder is gekomen dan een “discussie over de wijkgedachte in plaats van over de wijkrealiteit” (ibid., p. 62). Hij vindt het “extra gevaarlijk” dat het probleem waar de wijkgedachte een antwoord op moet geven, niet goed is geformuleerd en “het uitzicht op de feitelijke samenhangen vertroebelt, zo niet geheel verduistert” (ibid., p. 60-61).

Hij stelt de ideologische sfeer aan de orde waarin de wijkgedachte en andere hervormingsgezinde opvattingen in landen als het Verenigd Koninkrijk, de USA en Frankrijk, vanaf 1900 tot stand zijn gekomen. Gezamenlijke basis is de afkeer van de ongelede ontwikkeling van de grote stad en de onpersoonlijke massabouw die de gemeenschapsvorming dwarsboomt. Dat is historisch gebonden denken dat negatieve zaken overbelicht en geen rekening houdt met maatschappelijke veranderingen. De term ‘gemeenschap’ is volgens Van Doorn vaag omschreven, soms feitelijk, dan weer normatief en geeft snel aanleiding tot misverstanden. Dat is nog sterker als het gekoppeld wordt aan de ‘wijk’ in het idee van de wijkgemeenschap. De praktische uitwerking in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* is naar zijn idee echter ontluisterend praktisch en gaat over school, verenigingsleven en bijvoorbeeld sport, allemaal zaken die “eenvoudig functioneel nuttig of noodzakelijk zijn” (ibid., p. 64). Hij refereert aan de Esplanade-bijeenkomst dat van de 70 bekende wijkgemeenschappen er niet meer dan vijf actief zijn en citeert de uitspraak: “De meeste wijkgemeenschappen en plaatselijke gemeenschappen zijn in feite morsdood.” (ibid., p. 65) We moeten, zo stelt Van Doorn, collectieve belangenbehartiging niet verwarren met het sociologische begrip van ‘gemeenschap’. Het is naar zijn idee voor alles belangrijk om beter zicht te krijgen op de functionele verhouding tussen wijk en stad. De moderne stadswijk mist de invloed van een langzame, integrerende groei en historische tradities. De moderne

183 Zie paragraaf 3.4, M. Jeanne van Doorn-Janssen verrichtte dat onderzoek bij het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij was ook onderzoekster bij het ISONEVO, onder andere in het project *Studies in Holland Flood Disaster* met publicaties in 1953 en was dus ook collega van Van Doorn en mogelijk ook met hem getrouwd. Zijn eerste vrouw, begin jaren vijftig, heette ook Jeanne (Vlasblom 2008).

184 Van Doorn (1955, p. 60). Onder deze sociologen o.a. P. de Jong, lid van de Wetenschappelijke adviescommissie van het departement van Maatschappelijk Werk en R. Kok die zelf onderzoek uitvoerden in respectievelijk Hoogvliet en Moerwijk.

185 Van Doorn was zelf niet aanwezig op de bijeenkomst in Esplanade, maar kent wel het verslag en citeert daar uit.

stad kent een massale opeenhoping van individuen, arbeidsdeling en een ingewikkeld netwerk van functionele relaties, rolsegmentatie en een hoog levenstempo. De wijkgedachte is in zo'n situatie niet te verwezenlijken.

In de nieuwe wijken, Van Doorn verwijst hier naar het onderzoek van Van Doorn-Janssen, is er aanvankelijk weinig structurering, men kent alleen de directe omgeving, de burens, maar verder kent men elkaar niet. Die fase duurt vrij kort want al snel komen er initiatieven: van kerkelijke en politieke zijde, door winkeliers en eventueel door wijkraden. Bewoners gaan zelf initiatieven ontplooiën en contact zoeken, sluiten zich aaneen, stichten soms zelfs een wijkgemeenschap (voorbeeld Moerwijk). Daarmee start het integratieproces. Van Doorn stelt dat buiten de wijk gevestigde instellingen en organisaties als kerken, kruisverenigingen, politieke partijen etc. de wijk als het ware inlijven, er pogen een 'filiaal' te maken. Dat verleent "aan het jonge sociale leven in de wijk een soort 'kolonisatiekarakter'"¹⁸⁶. Stedenbouwkundigen en architecten ontkomen er volgens hem niet aan om in groepen te denken, maar de wijk heeft voor verschillende mensen een verschillende 'betekenis'. Voor een ieder verloopt de integratie verschillend, voor mannen (werkzaam buiten de wijk) en vrouwen (doorgaans thuis), voor de verschillende leeftijdsgroepen en 'herkomstgroepen':

"In tegenstelling tot de meeste oudere stadswijken, die vaak een grote kern hebben van stedelijke bewoners, waardoor de toegestroomde niet-stedelijke elementen snel kunnen worden geassimileerd, constitueert de bevolking van nieuwe wijken zich uit gezinnen die allen vreemd zijn in de nieuwe omgeving. Deze vreemdheid geldt voor degenen die rechtstreeks van het 'echte' platteland komen, maar eveneens voor de voormalige bewoners van buurten in de binnenstad. (ibid., p.71, cursivering als in origineel)

Ze beoordelen de wijk vanuit hun eigen referentiekader: de plattelander als stedelijk, de stedeling als landelijk. Door de woningnood zijn de diverse status- en beroepsgroepen tot elkaar veroordeeld.

"Zonder keuze van buurtmilieu, is de sociale heterogeniteit der nieuwe wijken groter dan waar ook. 'Van artsen tot parlevinkers' heet het voor Hoogvliet, 'van nachtwaker tot dokter', 'van grondwerker tot ingenieur', aldus Kok over de Moerwijk. (...) Voorlopig vrezen wij, dat de heterogeniteit een belemmering inhoudt voor de integratie van de wijk als lokale gemeenschap, omdat de belangstellings- en actievelden der diverse sociale groepen elkaar te weinig dekken." (ibid., p. 72-73)

Vanuit die overwegingen plaatst hij kanttekeningen bij de intensiteit en de wenselijkheid van contacten, die soms zelfs worden afgedwongen (met verwijzing naar het verplichte lidmaatschap van de Zuidwijkse Gemeenschap). Uit het onderzoek in Zuidwijk blijkt evenwel, stelt hij, dat de contacten niet uitzonderlijk gering zijn, er wederzijds klein dienstbetoon plaatsvindt en er ook sociale controle is. Hij wijst op de verschuiving van manifeste (huisbezoek, gemeenschappelijk uitgaan, etc.) naar latente burensrelaties (helpen in nood) en stelt dat het dus onjuist is om te spreken van een sociaal knelpunt.

"[Men dient] de feitelijke sociale ontwikkeling in het oog te houden, die nu eenmaal geen grotere beslotenheid, maar steeds grotere openheid gebiedt, die grotere mobiliteit en mobiliteitsbereidheid vraagt, zowel horizontaal als verticaal, sociaal en geografisch, die tot voortgaande functionele differentiatie leidt – en met dit alles de wijk als sociale eenheid op de achtergrond brengt." (ibid., p. 77, cursivering als in origineel)

Hij vraagt zich wel af of niet het gevoel bevorderd kan worden om in de eigen wijk 'thuis' te komen. De wijken zijn nu te uniform en 'blokkendoosachtig' door het rationele bouwen, men ontbeert centrale monumenten. "De ene wijk is als de andere, men is nergens 'thuis'." (ibid., p. 77) De oplossing daarvoor moet men echter niet zoeken in de formele, rationele en functionele sfeer, maar die juist doorbreken door gevelplastieken, besloten pleinen, verschillende kleuren huisdeuren, een niet-rechte straat, men moet de onregelmatigheden opzoeken, niet de organisatie van 'de' wijk.

"De sociale heterogeniteit der nieuwe wijken – en van talloze oudere – maakt een eventuele min of meer totale organisatie van het wijkleven bij voorbaat illusoir. (...) Ouderen en jongeren, arbeiders, middenstanders en intellectuelen, 'echte' stedelingen en oud-plattelanders, sportenthousiasten, autobezitters, verzamelaars, en alle denkbare bewonerscategorieën zijn in vele opzichten onverenigbaar." (ibid., p. 78)

Van Doorn concludeert uiteindelijk dat de processen die zich in de nieuwe wijken voordoen geen exclusief stedelijk probleem zijn. Het zijn algemene processen van objectivering van intermenselijke relaties en functionele integratie die de sociale structuur beïnvloeden. De sociaaleconomische ontwikkeling dreigt nu te ontsnappen aan het conventionele planologische denken, daarom is heroriëntatie nodig, wil de stedenbouw niet achter de feiten gaan aanlopen. De beweging achter de tuinstad- en wijkgedachte heeft voortreffelijk pionierswerk verricht in het oog krijgen "voor de wijk als een stuk sociaal samenleven" (ibid., p. 83). Die sociologische benadering om de wijk als een samenlevingsverband te zien, heeft de vraag voortgebracht naar de functies van de wijk. Het is jammer, stelt Van Doorn, dat daarbij weinig oog is geweest voor de maatschappelijke realiteit. De wijk kan belangrijke functies hebben.

"Deze zijn echter niet te vinden door het construeren van een ideaal gemeenschapsleven, maar door, uitgaande van bepaalde idealen, aansluiting te zoeken bij de reële mogelijkheden, die in de wijksamenleving besloten liggen. (...) Het is niet aannemelijk dat de wijkgemeenschap in onze moderne maatschappij méér dan een ondergeschikte functie kan bezitten." (ibid., p. 83-84)

Het is naar zijn idee dan ook zaak om te werken aan "de ont-dekking van de reële integratie-kaders van de samenleving naar hun verbijzondering in de wijk" (ibid., p. 85, cursivering als in origineel).

Groenman zou naar aanleiding van het congres van het ISONEVO en het stuk van Van Doorn hebben opgemerkt: "De doods-klok heeft over de wijkgedachte geluid." (Kloprogge 1975, p. 36) In vrijwel alle latere publicaties over de wijkgedachte komt de betekenis van de essays van het congres van ISONEVO uitgebreid aan de orde (zie ook De Jonge 1959, 1960; Poot 1968a, 1968b; De Boer 2001; Van de Wijdeven 2012). Het slotakkoord van het debat over de wijkgedachte komt echter pas enkele jaren later met het rapport van de 'studiecommissie-woonwijken'.

Afronding van de discussie: de studiecommissie-woonwijken

De bijeenkomst in Esplanade in juni 1955 eindigt met het voorstel om het gesprek in kleinere kring voort te zetten. In 1956 verzoeken de ministers van Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid het ISONEVO en het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw een gezamenlijke commissie in te stellen, met vertegenwoordigers uit sociale en fysieke hoek, om studie te maken van het vraagstuk van de nieuwe woonwijken. De aanleiding is dat daarover veel verschillende opvattingen zijn en er behoefte is aan gezamenlijke uitgangspunten en terminologie. Ook zou nagegaan kunnen worden "in hoeverre de destijds met zoveel enthousiasme gelanceerde 'wijkgedachte' in de praktijk kon worden gehandhaafd" (studiecommissie-woonwijken 1960, ten geleide). In de loop van 1957

reageren zij daarop. Het leidt tot de start in 1958, afronding van het eindrapport in november 1959 en publicatie enkele maanden later, in 1960. Tijdens die lange periode gaat de discussie elders door¹⁸⁷. De commissie bestaat uit tweeëntwintig leden¹⁸⁸ en stelt zes subcommissies in die elk een bepaald cluster bezien: stedenbouwkundige aspecten, aspecten van sociale wijkopbouw, bestuurlijke, economische, organisatie- en sociologische aspecten. In plenaire zittingen bespreekt de commissie de zes thema's, waarbij steeds een bepaalde wijk als casus dient. De ministers geven vier vragen mee.

- 1 “Heeft de wijk als een *duidelijk te onderkennen eenheid binnen het stadsgeheel* een eigen betekenis – of kan zij deze door bepaalde voorzieningen hebben – als kader voor de sociale integratie der bevolking ter bevordering van het welzijn van de mens?” (ibid., p. 2, cursivering als in origineel)
- 2 Zo ja, waarop berust het onderscheid tussen de wijken als duidelijk herkenbare eenheden, waardoor worden ze begrensd, wat is de gewenste grootte van de daaronder vallende geledingen en welke betekenis hebben ze?
- 3 Aan welke voorzieningen heeft de bewoner behoefte en binnen welke actieradius?
- 4 “Welke sociale gelaagdheid van de bevolking binnen de naaste en ruimere woonomgeving (straat, buurt, wijk) moet voor een harmonische samenleving als de meest wenselijke worden beschouwd?” (ibid., p. 2)

Deels analoog aan Van Doorn (1955) schetst de commissie de ontwikkeling dat in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog de stedenbouwkundige en sociale inhoud onafhankelijk van elkaar bezien zijn. Het vraagstuk heeft na de oorlog momentum gekregen door de samenloop van vernieuwende denkbeelden, de opkomst van planning, het algemene klimaat van maatschappelijke vernieuwing en de druk van de woningnood. Daardoor heeft *De stad der toekomst, de toekomst der stad* zoveel, zij het niet algemeen, belangstelling en ondersteuning gekregen. De commissie constateert dat in de jaren daarna door de aard van de materie en de omstandigheden weinig is gebleken van de mogelijkheden die de wijkgedachte biedt. De druk op de woningmarkt is groot geweest, alles moest snel, de gebouwde wijken hebben een compromiskarakter door de beperkte (financiële) mogelijkheden en het ontbreken van samenspel van alle instanties. Ook is steeds duidelijker gebleken “dat het doen samenvallen van een ruimtelijke en een maatschappelijke structurering in de wijk in de praktijk moeilijk was vol te houden” (ibid., p. 7). De idealistische instelling van 1945-1946 is afgenomen, waardoor een belangrijke stimulans is weggefallen. De commissie wijst op de invloed van de kritiek, in het bijzonder uit de sociologische hoek in de preadviezen voor het congres van het ISONEVO in 1955. Die kritiek is in de kern juist, stelt de commissie, maar heeft geleid “tot een volledige afwijzing van de wijk als werkeenheid. Dit was niet geheel verantwoord” (ibid., p. 8) en in zekere mate onbillijk. Er is te weinig aandacht geweest voor de moeilijke omstandigheden bij realisatie. Het sociologische aspect is “te zeer als alles omvattende beschouwd” en er is weinig moeite gedaan om een alternatief te formuleren.

De studiec commissie wijst op de grote verscheidenheid van meningen op de Esplanade-bijeenkomst en heeft er voor gekozen zich vooral te richten op “de huidige wijkrealiteit en de voornaamste problemen, die daarbij in concreto naar voren kwamen” (ibid., p. 10). De analyse aan de hand van de diverse aspecten geeft vervolgens inzicht in de verschillen: de *stedenbouw* als alleen initieel betrokken, met een einddoel voor ogen en concreet gericht, maar met weinig notie over de relatie tussen de stedenbouw en de sociale structuren in de wijk en altijd worstelend met de haalbaarheid van plannen.

187 Zo publiceert Derk de Jonge, een van de leden van de commissie, *Beschouwingen over de wijkvorming* (1959) waarin hij de ideologische aspecten van de wijkgedachte verwerpt.

188 Naast de 22 leden, onder voorzitterschap van de burgemeester van Hilversum, J.J.G. Boot en met als secretaris-rapporteur H.M. Jolles van het ISONEVO, zijn zes personen ‘kortere of langere tijd’ deel van de commissie, waaronder zowel Bos (tot zijn pensionering in 1959 als directeur Dienst Volkshuisvesting Rotterdam), Diemer-Lindeboom als J.A.A. van Doorn.

De *sociale wijkopbouw* is niet betrokken bij de bouw, maar is daarna wel een permanente activiteit, is minder concreet en meer theoretisch en vooral gericht op een harmonisch geheel. Het kernprobleem voor de sociale wijkopbouw is wel dat het “geïntegreerde wijkleven slechts langzaam op gang komt”, terwijl alles al is vastgelegd in bestemmingen en de voorzieningen vaak veel later dan gewenst gereedkomen. De tegengestelde inbreng van de stedenbouw en de sociologie vormt misschien wel de meest heikele kwestie in die discussie die het karakter heeft gekregen van “woord en wederwoord, van wijkgedachte en anti-wijkgedachte, van opbouw van leefmilieus en ideologische ontmaskering” (ibid., p. 37). De commissie acht het niet wenselijk om direct in die discussie te treden. Ze benadrukt dat het sociologische wetenschappelijk-kritische commentaar geformuleerd is vanuit algemene theoretische inzichten en zoveel mogelijk is losgemaakt van een normatieve waardering vanuit sociaalstructurele inzichten en aandacht voor functionele betrekkingen tussen mensen en groepen.

De studiec commissie-woonwijken komt uiteindelijk tot het volgende antwoord op de vier gestelde vragen:

- 1 De nieuwe woonwijken kunnen niet “worden gezien als een belangrijke ruimtelijke eenheid, waarbinnen zich in belangrijke mate de sociale integratie van de stedelijke bevolking voltrekt” (ibid., p. 97). In elk woongebied ontwikkelt zich maatschappelijk leven dat van waarde is voor het welzijn van individuele personen, maar de relaties op het niveau van de wijk zijn niet belangrijker dan andere relaties, of specifiek en vaak meer indirect en versluierd aanwezig.
- 2 Ondanks dat, is de commissie van mening “dat aan de woonwijk als stedenbouwkundige eenheid een zekere vanzelfsprekendheid niet kan worden ontzegd. De wijk is één vorm van de geleiding, die zich in elke stedelijke nederzetting min of meer manifesteert” (ibid., p. 98), afhankelijk van de structuur en het karakter van de hele nederzetting en het specifieke karakter van de wijk. Er zijn echter geen uniforme richtlijnen te geven voor de grootte van de wijk of wijkonderdelen.
- 3 Daarom zijn er ook geen richtlijnen te geven over welke voorzieningen binnen welke actieradius van de stadsmens aanwezig moeten zijn.
- 4 “De commissie is van mening, dat geen richtlijnen kunnen worden gegeven voor een als optimaal te beschouwen sociale gelaagdheid van de wijk of van kleinere ruimtelijke eenheden. (...) [Het is wel] waarschijnlijk, dat een zekere sociale homogeniteit, in de zin van homogeniteit naar sociale status, binnen kleine wooneenheden door de bevolking als wenselijk wordt gevoeld, en dat deze homogeniteit minder relevant wordt, naarmate men met grotere eenheden te maken heeft.” (ibid., p. 99). De commissie acht het gewenst dat op dit punt nader sociologisch wijkonderzoek plaatsvindt.

De commissie geeft de bevindingen van de zes aspectanalyses en stelt dat ze ongelijksoortig zijn, men met verschillende wijkbegrippen werkt en er weinig coördinatie is tussen alle instanties. Ze wijst er op dat onderscheid gemaakt moet worden tussen problemen *van* de wijk en algemene problemen die zich onder meer voordoen *in* de wijk. De laatste zijn belangrijk, de eerste zijn van ondergeschikte belang.

Het essay van Van Doorn luidde dan misschien wel in 1955 de doodsklok over de wijkgedachte, het rapport van de ‘studiec commissie-woonwijken’ bezegelt het einde. Het zet een groot aantal zaken op een rij en laat geen ruimte voor een positief antwoord op de vraag van de beide ministers in hoeverre de ‘wijkgedachte’ in de praktijk kan worden gehandhaafd, dus: exit wijkgedachte.

§ 3.6 Tot slot

Vijftien jaar later is er weinig meer over van de euforische stemming die kort na de oorlog momentum geeft aan ideeën over politieke en maatschappelijke vernieuwing, waaronder het idee van de wijkgedachte. Het kernprincipe van de wijkgedachte, het koppelen van het idee van gemeenschap aan de territoriale grenzen van de wijk en zijn geledingen, is niet houdbaar gebleken (Diemer Lindeboom 1955; Van Doorn 1955). De slotconclusies van de studietoelichting-woonwijken laten wat dat betreft ook weinig ruimte voor twijfel. Het onderzoek in een aantal wijken, in het bijzonder dat naar de samenlevingsproblematiek in Zuidwijk, heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Zuidwijk is ‘paradepaard’ en ‘testcase’ (Van Doorn-Janssen 1966), het is niet geworden wat de ontwerpers ermee voor hadden. De studietoelichting-woonwijken heeft oog voor de verschillen tussen ideaal en werkelijkheid, maar stelt dat de premisse van het koppelen van de idee van gemeenschap aan een systeem van strakke wijkgeleding onjuist is.

De wijkgedachte heeft de sociale wijkopbouw geagendeerd. Dat is positief, zo hebben velen betoogd. Het principe heeft de discussies over de sociale wijkopbouw dan ook nog langer beïnvloed (Kloprogge 1975). Evenzo heeft de wijkgedachte de discussie over de stedenbouwkundige opzet van wijken gevoed en verschillende stedenbouwkundige principes van de wijkgedachte zijn ook nog lang gehanteerd. De wijkgedachte is het eerste voorbeeld van een wijkgerichte beleidsfilosofie. Wijkbeleid leeft tot op vandaag, met pieken en dalen nog steeds voort (Duyvendak 1999; De Boer 2001; Van de Wijdeven 2012). Aan het eind van dit hoofdstuk memoreer ik enkele hoofdzaken.

Ontstaan wijkgedachte

Ik heb betoogd dat de achtergrond en het ontstaan van de wijkgedachte minder eenduidig is dan vaak verondersteld. De wortels liggen bij de tuinstadgedachte van Howard en hoe daarop is voortgebouwd in het concept van de ‘neighborhood unit’ in de USA en dat vervolgens weer verder ontwikkeld is door de Engelse invulling van dat begrip. Er is daarnaast invloed geweest van de aan deze gedachtevorming gelinkte ‘unité résidentielle’ van Bardet in Frankrijk, maar evenzeer van de ontwikkelingen voor de oorlog van het nieuwe bouwen en de strokenverkaveling in Duitsland, Rusland en Nederland. Hiërarchie of volgtijdelijkheid is niet met zekerheid aan te geven, zoals Van Geyl schrijft:

“De onderlinge beïnvloeding van ideeën van over de gehele wereld, en het parallellisme van de oplossingen van gelijke problemen, maakt het zeer moeilijk om na te gaan waar de wijkgedachte het eerst is opgekomen, en of de ideeën zich wel of niet onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld.” (1946b, p. 103)¹⁸⁹

Zeker is dat het te simpel is om te stellen dat de wijkgedachte niet meer is dan een Nederlandse uitwerking van de ‘neighborhood unit’ van Clarence Perry, zoals vaker is gesteld¹⁹⁰. Op analoge wijze is het moeilijk om het ontstaan van de ‘neighbourhood unit’ van Perry te duiden¹⁹¹. Radburn, het

189 Illustratief is in dit verband ook dat Geyl in zijn artikel van april 1946 in Bouw (1946a) uitvoerig op de opbloei van de wijkgedachte ingaat, maar nergens refereert aan het iets later uitkomende rapport van de Studiegroep-Bos.

190 Doevendans en Stolzenburg (1988) verwijzen, Kloprogge (1975) aanhalend, alleen naar Perry. Ook Bosma & Wagenaar (1995a) en Jansen et al. (2004) verwijzen alleen naar de neighbourhood unit van Perry.

191 “It sprang full blown from the mind of one man, Clarence Perry, (...) it was created as a whole, modified from earlier design experiences and reflecting intellectual ideas of Perry’s era.” Banerjee & Baer (1984, p. 6, cursivering AO).

prototype van de 'neighborhood unit' is in feite een samengaan van drie concepten, van de 'garden cities', de 'superblocks' van Clarence Stein en de 'neighborhood unit', waarbij de publicaties van Patrick Geddes en Ebenezer Howard en het werk van Barry Parker, Raymond Unwin en Fredrick Olmstead belangrijke inspiratiebronnen zijn geweest (Banerjee & Baer 1984, p.22)¹⁹².

De wijkgedachte bouwt sterk voort op de stedenbouwkundige principes van het 'Nieuwe Bouwen' en de gedachten binnen de CIAM. Er is een grote mate van continuïteit in de idee en planvorming van Van Tijen vanaf het preadvies over *De organische woonwijk in open bebouwing* uit 1932, via *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* uit 1941 en het plan voor 'Tuindorp Waalhaven' uit 1943 naar het plan voor Zuidwijk in 1946. In die ontwikkeling speelt de overgang van de gesloten bouwblokken van voor de Tweede Wereldoorlog naar een open verkaveling een grote rol, een ontwikkeling die op dat moment op veel meer plaatsen ter wereld aan de orde is (Blijstra 1955).

Er zijn dus meer inspiratiebronnen dan de 'neighbourhood unit', maar ook in de uitwerking zijn er verschillen. Dat heeft te maken met de verschillen in politieke en economische context, waarbij in Nederland al een sociale huisvestingssector in ontwikkeling is en vooral in de vroeg-naoorlogse jaren geen primaat meer is van de private sector. Er is dus ook een groot verschil in de ideologische basis.

Relatie met de stad

Beide concepten, de wijkgedachte en de 'neighborhood unit' zijn gericht op wijk en buurt. Het zijn beide echter planningsconcepten die verbonden zijn met een groter geheel. Perry gaat uit van de 'cellular city' die naar zijn idee onvermijdelijk is. Het autobezit is in de jaren dertig in Amerika veel hoger dan in Nederland vele jaren later. Voor Perry is de naar binnen gerichtheid een consequentie van zijn primaire opgave: het plannen van goede speelplaatsen en een route naar school zonder het oversteken van grote verkeerswegen. Gelijke overwegingen spelen jaren later een rol bij de wijkgedachte, maar ook hier wordt keer op keer benadrukt dat de wijk met de stad verbonden is en moet blijven. De pleitbezorgers van de wijkgedachte zijn zich vanaf het begin bewust van het commentaar dat het een 'dorps' concept zou zijn. Het is opvallend hoe sterk zij op een eerste bespreking van het gedachtegoed benadrukken dat de wijk onderdeel van de stad is (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 1947). Het kan niet ontkend worden dat de wijze waarop de Studiegroep-Bos de negatieve kanten van de stad belicht en benadrukt er debet aan is geweest dat het concept vrijwel constant als anti-stedelijk is gekwalificeerd. Dat heeft ook consequenties gehad voor de veel meer uitgewerkte ideeën over de wooneenheid waarin huishoudens uit verschillende levensfasen zouden samenwonen en de sterke voorkeur voor de eengezinswoning als huisvesting voor opgroeiende gezinnen. Het laatste is sterk gebaseerd geweest op inhoudelijke argumenten over de wijze van samenwonen en de noodzakelijke ruimte voor kinderen, maar zou, hoe juist de argumenten ook zijn, in de naoorlogse budgettaire beperkingen het onderspit delven.

Menging

Er is in dit hoofdstuk al op gewezen dat het niet juist is, of op zijn minst ongenueanceerd, om te stellen dat het concept van de wijkgedachte uitgaat van sociaaleconomische menging van de bevolking als een tot op het laagste niveau door te voeren principe, zoals bijvoorbeeld De Jonge (1959) en Poot

192

Zie voor discussie over het ontstaan van de 'neighbourhood unit': Russell Tylor (1939), Mumford (1954) en Johnson (2002).

(1968a) veronderstellen. Er wordt in de kringen waarin de wijkgedachte wordt ontwikkeld weliswaar afstand genomen van aparte middenstandswijken, maar in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* leidt dat niet tot menging op het laagste schaalniveau. Er is juist begrip voor standsverschillen, er wordt een pragmatische oplossing gekozen: het realiseren van een buurt met middenstandswoningen in een wijk die overwegend uit arbeiderswoningen zou bestaan. De door Poot (1968b) geformuleerde aanbeveling “betrekkelijk grote buurten of blokken voor gelijkgezinden en voor gezinnen met een gelijke sociale status te stichten, die echter allen in één wijk kunnen worden gehuisvest”, is in feite door de bedenkers van de wijkgedachte zelf tien jaar eerder al gerealiseerd in Zuidwijk. Het is evenzeer ongenueanceerd om menging te liëren aan de ‘neighbourhood unit’ of te stellen dat “Perry pleitte voor een heterogene samenstelling [van de bevolking]” (De Klerk 1980, p. 303). Perry gaat in zijn concept juist uit van een vrij sterke homogeniteit, daarnaast heeft hij aandacht voor huisvesting van de lagere inkomensklassen, maar menging op laag schaalniveau is niet zijn doel of uitgangspunt.

De discussie over de heterogeniteit van de bevolking als principe van de wijkgedachte kent grote gelijkenis met de discussie over de gemengde wijk die zich al vanaf de negentiende eeuw heeft voorgedaan ten aanzien van de Garden City Movement (Sarkissian 1976), waarbij keer op keer het schaalniveau van groot belang is, zoals al aan de orde kwam in hoofdstuk 1. Dat die discussie sterk opleeft na de realisering van de naoorlogse wijken, is veeleer het gevolg van de huisvestingsnood op dat moment waarbij weinig keus is door de problemen met financiering, bouwmaterialen en bouwcapaciteit en de dominante positie van de overheid en de door haar gecontroleerde sociale woningbouw. Er is weinig keus voor wie een woning wil huren of kopen; vrijwel iedereen komt in een sociale huurwoning terecht.

Wetenschappelijke onderbouwing en machtsposities

Het concept van de wijkgedachte wordt ontwikkeld in een tijd waarin wetenschappelijk onderzoek sterk aan betekenis wint, ook in de stedenbouw, mede onder invloed van de CIAM. In het rapport van de Studiegroep-Bos wordt een manmoedige poging gedaan om beschikbare wetenschappelijke inzichten te gebruiken. Geconstateerd moet worden, zoals ook in het debat over de wijkgedachte herhaaldelijk is gebeurd, dat daarbij twee problemen spelen. Allereerst verkeert de ontwikkeling van de sociale wetenschappen nog in een pril stadium, in het bijzonder als het gaat om de sociale wijkopbouw. Voor veel belangrijke aspecten van de wijkgedachte kan niet geput worden uit beschikbaar onderzoek. Daarnaast speelt een andere kwestie een rol. De studiecmissie-woonwijken stelt dat de sociale wetenschappen gericht zijn op het *kennen* en de ontwerpers en planners gericht zijn op het *realiseren*, het *praktisch handelen* (1960). Banerjee en Baer (1984) hebben het in relatie tot de ontwikkeling van de ‘neighbourhood unit’ over het verschil in het gericht zijn van de (sociale) wetenschappen op *analyse* en van de ontwerpende wetenschappen, de planners en ontwerpers, op *synthese* bij. De laatste werken veel meer met ‘tacit knowledge’ en ervaringskennis. In het rapport van de studiecmissie-woonwijken worden over deze kwestie diverse aanbevelingen gedaan, maar het is de vraag of dat epistemologische verschil niet immanent is.

In de discussie over de wijkgedachte gaat het niet alleen om de kennis, het gaat ook om posities en de ontwikkeling van de stedenbouw en van andere disciplines in de stad. Het is niet voor niets dat de eerste tegenstand tegen het concept van de wijkgedachte uit de stedenbouwkundige hoek komt, van Fledderus, Pet en Van Traa, allemaal werkzaam bij het ASRO, toen nog onder leiding van Witteveen. Het commentaar van Bos op de wederopbouw van Kralingen met zijn ideeën over gemeenschapsvorming, met daarin zoals Wagenaar stelt het “ontkiemende idee van de ‘wijkgedachte’” (Wagenaar 1992, p. 207), leidt tot de vraag waar hij zich wel niet mee bemoeit

en de opmerking dat hij zijn bevoegdheden te buiten gaat¹⁹³. Volgens Kaufmann (1982) zou Bos de schrijvers van *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam* aan de schetsen van Witteveens wederopbouwplannen hebben geholpen. In het debat spelen interne machtspolitieke overwegingen binnen de gemeentelijke burelen dus ook een rol¹⁹⁴.

Blijvende betekenis van de wijkgedachte voor Zuidwijk

De ontwikkeling van de wijkgedachte heeft voor Zuidwijk de nodige gevolgen gehad, die de wijk nog steeds bijzonder maken, ook op langere termijn. Lang niet alles is geslaagd, het debat en onderzoek hebben er deels voor gezorgd dat hoekstenen van het concept snel onder vuur zijn komen te liggen. Dat geldt in het bijzonder voor de instanties die (mede)verantwoordelijk zijn geweest voor de sociale wijkopbouw, de Zuidwijkse gemeenschap en de corporatie. Dat blijft in dit onderzoek echter verder buiten beschouwing. Bijzonder is in ieder geval dat de wijk door één corporatie gerealiseerd is en niet is opgedeeld over 'verzuilde' corporaties, zoals in Pendrecht (Reijndorp 1994; Inicio 1992), waar veel later alsnog een hergroepering van het bezit heeft plaatsgevonden om het beheer te vergemakkelijken, iets wat bij veel naoorlogse wijken in de jaren negentig alsnog gebeurde.

Veel van de idealen uit *De stad der toekomst, de toekomst der stad* zijn niet gerealiseerd, zoals in dit hoofdstuk is gebleken: het aandeel *eengezinswoningen* is het tegendeel geworden van wat ooit beoogd is, de *dichtheid* is veel hoger geworden en de beoogde grote *differentiatie naar woninggrootte* voor verschillende huishoudens is ook niet geheel gerealiseerd. Door praktische en financiële overwegingen zijn de middenstandsbuurtten in het midden niet aan de noordzijde gerealiseerd maar aan de zuidzijde van de Slinge en hebben ze een veel minder luxueuze opzet gekregen met maar een beperkt aantal grondgebonden woningen. Slechts in heel beperkte mate is sprake geweest van de bouw van grotere woningen voor de wat meer gegoede burgers, voornamelijk langs de Meyenhage. De particuliere bouw in de Hoeken, Voorden, Maren en Rode's is grotendeels meergezinsbouw, deels in drie lagen. Blijstra (1965) stelt dat het oorspronkelijke plan voor Zuidwijk te mooi is geweest om zo maar gerealiseerd te worden: het kon wel iets minder, iets eenvoudiger, daardoor heeft de grote intensivering ten opzichte van het eerste plan en de omzetting naar veel meergezinswoningen plaats gevonden. Verschillende elementen van de oorspronkelijke opzet zijn na realisatie wel herkenbaar en zijn dat nog steeds.

Zuidwijk kent een duidelijke *geleding tussen wijk- en buurtniveau* met de twee noord-zuidwegen, de Slinge als oost-westverbinding en de scholenstrook. Dat resulteert in acht buurten die in sterkere of iets minder sterke mate herkenbaar zijn en eigen namen hebben. Blijstra (1965) stelt dat Zuidwijk niet één geheel is, maar hij vindt dat ook geen nadeel: "Er is bewust getracht iedere buurt zijn eigen karakter te geven, zodat men in de wijk weet waar men zich bevindt." (ibid., p. 400) De verkaveling van de buurten bestaat vaak uit *woonhoven met gemeenschappelijk groen*. In de Kampen is er veel ruimte gegeven aan de privétuinen. Dat is volgens Blijstra daar wel ten koste gegaan van open binnenterreinen "die het geheel ruimtelijk zoveel beter zouden maken" (ibid., p. 211). Hij vindt de Horsten het meest geslaagd en is ook te spreken over de Lo's en Velden. De Burgen, met veel middelhoogbouw acht hij te dicht op elkaar gebouwd. In de hele opzet van de wijk is de *groenstructuur* belangrijk en daarnaast vervult het *Zuiderpark* een belangrijke functie voor de wijk. Al voor de oplevering is gebleken dat niet alle geplande winkelvoorzieningen gerealiseerd konden worden (Blijstra 1965). De *wijkwinkels* zijn vanaf de bouw aan de noordkant van de Slinge gelegen, met aan

193 Van Traa, de secretaris van Witteveen bij het ASRO, schrijft Bos daarover in juli 1944 een brief (Wagenaar 1992).

194 Zie de uitvoerige analyse van de veranderingen in de stedenbouw in Rotterdam in de wederopbouwperiode van Wagenaar (1992).

de zuidkant sociaal-culturele voorzieningen en kerkgebouwen. De Slinge heeft echter wat minder een echt centrumkarakter gekregen door zijn langgerektheid (ibid.). Niet alle buurten krijgen dagwinkels, maar er zijn wel *buurtwinkels* aan de Asterlo en Schere als uitloper van de Slinge in de noordwestelijke buurten en aan de Langenhorst, Vaerhorst en Schere als uitloper voor de noordoostelijke buurten. Daarnaast is er een buurtwinkelstrip aan het Hijkerfeld voor de Velden en aan de Keyenburg voor de Burgen¹⁹⁵. Ondanks sommige beperkingen is het oordeel van de in de jaren zestig en zeventig gezaghebbende architectuurcriticus Blijstra positief:

“Mag de structuur dus niet in alle opzichten bevrediging schenken en zeker niet een neerslag zijn van de wijkgedachte, Zuidwijk is een aangename woonbuurt, die in elk geval een grote vooruitgang vormt tegenover de vooroorlogse woningbouw. (...) Zuidwijk is een ruime wijk en met die ruimte mogen we blij zijn.” (ibid., p. 213-214)

195

De bouw van winkels wil overigens niet zeggen dat ze ook allemaal verhuurd worden. Blijstra (1965) maakt melding van leegstand van een drietal winkels met bovenwoningen waarvoor in 1958 geen huurders te vinden zijn.

4 Zuidwijk, vijftig jaar ontwikkeling

Wat wij nu gaan bouwen, zal staan tot ver na 2000. (...) Zou men thans vraag en aanbod vrij spel laten dan werd elke woning voor lief genomen, ook al was die nog zo onvolledig of bekrompen. Over 20 jaar zouden zulke woningen waardeloos zijn. Heel anders wordt het echter, wanneer het woningbouwprogramma wordt opgezet in het volle besef van de lange levensduur van een huis. (Van Tijen 1947, p. 10/17)

In 1963 wordt het laatste bouwproject in Zuidwijk, de bejaardenflat de Hoge Boekenrode, opgeleverd (Huys 2002). De wijk is niet geworden wat Van Tijen en andere plannenmakers vanaf het begin voor ogen hebben gehad, maar is wel een ruime en aangename woonbuurt geworden en ten opzichte van de op dat moment heersende woonomstandigheden voor heel veel nieuwe bewoners ‘een reuze vooruitgang’. Ondanks die positieve beoordeling uit die periode zijn de boven aangehaalde woorden van Van Tijen niet bewaarheid. Een deel van de woningen, in het bijzonder het eerste deelplan dat door Van Tijen zelf ontworpen is, heeft het jaar 2000 niet gehaald. In dit hoofdstuk schets ik in hoofdlijnen de ontwikkelingen van Zuidwijk in de ruim vijftig jaar die sinds de oplevering van de eerste woningen verlopen is. Als eerste ga ik in op de ontwikkelingen tot begin jaren negentig en de aanloop naar de stedelijke vernieuwing. Vervolgens komt de grootschalige wijkvernieuwing in 4.2 aan de orde. In paragraaf 4.3 schets ik het beeld van Zuidwijk in 2008, het jaar waarin het veldwerk is uitgevoerd¹⁹⁶ en typeer ik zowel de woningvoorraad als de bevolking in een aantal kenmerken. Daarna beschrijf ik in het kort de drie buurten waar we bewoners geïnterviewd hebben.

§ 4.1 Een gewone naoorlogse wijk

De ontstaansgeschiedenis van Zuidwijk is heel bijzonder geweest, met zeer hoge ambities die bij de uitwerking van de plannen en de bouw lang niet allemaal gerealiseerd zijn. De ontwikkeling van Zuidwijk in de jaren na realisatie is minder opvallend, meer zoals in een ‘gewone’ naoorlogse wijk in de vier grote steden. De bevolking bestaat vooral uit huishoudens die in de periode 1945-1955 gevormd zijn (Jobse 1974), met jonge ouders en kleine kinderen. Midden jaren vijftig is Zuidwijk zeer kinderrijk in vergelijking met andere Rotterdamse wijken: 155 0-14 jarige kinderen per 100 woningen, terwijl dat in Vreewijk, Crooswijk en Oud-Mathenesse resp. 95, 94 en 122 kinderen zijn (Van Doorn-Janssen 1966). De laagste en hoogste inkomensgroepen zijn in de naoorlogse wijken van de grote steden sterk ondervertegenwoordigd, er wonen vooral lagere employees en geschoolde arbeiders (Jobse 1974). De woningen in de naoorlogse wijken zijn, door de huurbefriezing tot 1951 terwijl de bouwkosten en nieuwbouwhuren wel doorstijgen, op basis van de prijs-kwaliteitverhouding niet direct aantrekkelijk voor gezinnen die al in de oude stad over een woning beschikken. “Het gevolg was een vergeleken met de hele stad sterk onevenwichtige bevolkingssamenstelling.” (ibid., p. 357). Er zijn in Zuidwijk, Pendrecht en Lombardijen, de drie zuidelijke tuinsteden van Rotterdam, vanzelfsprekend verhuizingen, maar de dynamiek is in de eerste decennia beperkt. Bij analyse van de

196

De ontwikkelingen in Zuidwijk tussen 2008 en 2018 komen in de epiloog van deze dissertatie kort aan de orde.

bevolkingssamenstelling blijkt het leeftijdscohort geboren in de jaren twintig vrij dominant (Jobse 1974; Anderiesen & Reijndorp 1992b).

“Zij waren de dertigers in 1960, de veertigers in 1970, de vijftigers in 1980 en ze zijn anno 1990 de zestig gepasseerd. (...) Niet voor niets treffen we in de kiosk op het Plein 1953 in Pendrecht een standaard aan met wenskaarten voor het bereiken van de VUT- en AOW-gerechtigde leeftijd.” (ibid., p.26)

Het feit dat de kinderen de deur uit zijn gegaan, betekent niet dat de ouders zijn verhuisd. De betreffende woningen zijn immers in de jaren tachtig en negentig relatief goedkoop. Die stabiele veroudering en verandering van levensfase heeft wel sterke gevolgen voor de bevolkingssamenstelling. Het aantal inwoners van Zuidwijk neemt tussen 1970 en 1990 af met 35 procent, de gemiddelde woningbezetting daalt van 3.12 naar 1.92 en het aandeel bewoners van 65 jaar en ouder in de bevolking neemt toe van 8,9 procent in 1970 naar 25,6 procent in 1990. De ontwikkeling in Pendrecht en Lombardijen, is ongeveer gelijk¹⁹⁷.

In de eerste decennia na het gereedkomen van de wijk zijn er weinig veranderingen geweest in het woningbestand dat voor meer dan tachtig procent in bezit is bij Stichting Tuinstad Zuidwijk (STZ) (blauw aangegeven in figuur 4.1) en slechts een zeer klein aandeel eengezinswoningen kent (blauw aangegeven in figuur 4.2). De beslissingen van net na de oorlog om 410 woningen in de Horsten te realiseren als duplexwoning en 228 woningen in de Kampen als triplexwoning (figuren 3.14 en 3.15), zijn niet na tien jaar gevolgd door een besluit tot samenvoeging tot meer volwaardige woningen. In 1977 brengt een werkgroep van bewoners van de duplexwoningen in de Horsten een zwartboek uit met

“...een overzicht van een lange reeks van beloftes, toezeggingen etcetera, die aan de bewoners van de ‘Lage Horsten’ zijn gedaan, maar die nog nooit zijn waargemaakt.” (geciteerd in Wallinga 1994, p. 29).

In de jaren zestig is al duidelijk geworden dat samenvoeging er voorlopig niet inzit, in 1975 besluit de gemeenteraad van Rotterdam dat ontduplexing definitief niet doorgaat. De woningen krijgen eind jaren zeventig alleen een beperkte woningverbetering. Midden jaren tachtig dringt de bewonersorganisatie aan op een verbetering van de Horsten, er is veel achterstallig onderhoud. De corporatie laat een ambitieus renovatieplan maken door een Zweeds architectenbureau met de titel ‘A Dream of Horsten’, maar dat zal een droom blijven omdat de eigen middelen van de corporatie en de subsidie van het Rijk niet toereikend zijn en de gemeente niet bereid is een deel van de kosten voor haar rekening te nemen (Wallinga 1994).

197

Zie voor meer cijfers in de tussenliggende periode, de cijfers voor Pendrecht en Lombardijen en de gedetailleerde bevolkingspiramides: Anderiesen & Reijndorp (1992b).

FIGUUR 4.1 Eigendomssituatie Zuidwijk 1989
Bron: Van Veldhuizen 1989 (NB: de witte woonblokken boven de drie oranje gekleurde blokken aan de Slinge zijn ook van STZ)

FIGUUR 4.2 Woningtypen Zuidwijk 1989
Bron: Van Veldhuizen 1989 (NB: de duplexwoningen in de Horsten staan ten onrechte als eengezinswoningen opgenomen)

Aanloop naar de wijkvernieuwing

De financiële problemen van een meer ingrijpende aanpak van de Horsten staan niet op zichzelf, ze doen zich ook voor in andere naoorlogse wijken. In het Rotterdamse stedelijke beleid, neergelegd in de nota 'Vernieuwing van de stadsvernieuwing' (Gemeente Rotterdam 1988a), heeft eind jaren tachtig de stadsvernieuwing van de vooroorlogse wijken de absolute voorrang. In de naoorlogse wijken, in Rotterdam aangeduid met de term 'de vierde ring', ligt dan ook de nadruk op behoud en verbetering van de voorraad goedkope woningen. Sloop zal volgens de gemeente slechts op kleine schaal en gefaseerd kunnen plaatsvinden en renovatie zal doorgaans niet leiden tot herdifferentiatie naar woninggrootte, zoals in de stadsvernieuwingsgebieden wel het geval is geweest.

De gemeente ziet veel problemen aan de financiële kant van de vernieuwing van de naoorlogse wijken en wil haar inzet van middelen en personeel beperkt houden. Ze wil alleen voor de wijk Nieuw Engeland in Hoogvliet en Kleinpolder in Overschie een projectgroep stadsvernieuwing installeren, maar kondigt wel aan met de deelgemeenten en corporaties in overleg te gaan over de verdere aanpak van de naoorlogse wijken na 1990¹⁹⁸.

De deelgemeente en de corporatie zijn actief, althans met onderzoek en het voorbereiden van de discussie om tot een bredere aanpak te komen. Corporatie STZ laat een beheerplan voor haar gehele bezit maken en in 1987 sluiten STZ en de Bewonersorganisatie Zuidwijk (BOZ) een raamovereenkomst over de wijze van samenwerking tussen de corporatie en de bewoners op wijk-, complex- en individueel niveau (Huys 2002). De BOZ die druk uitoefent om tot een daadwerkelijke aanpak van de wijk te komen, laat een onderzoek uitvoeren naar de veranderende wooncultuur in Zuidwijk (Kok & Liebrechts 1988). Als meest pregnante problemen komen daarin naar voren de botsende levensstijlen, de afbrokkeling van de wijkvoorzieningen, de eenzijdigheid in gebruik, beheer en vormgeving van het openbare groen en als vierde de woningvoorraad. De botsende levensstijlen zijn volgens het onderzoek het gevolg van de veranderende samenstelling van de bevolking die steeds grotere contrasten gaat vertonen naar leeftijd, huishoudenssamenstelling en levensstijl. Daardoor ontstaan er conflicten over het beheer van woning en woonomgeving, bijvoorbeeld ten aanzien van het schoonhouden van portieken, met name door instroom van jonge een- en tweepersoonshuishoudens met een stedelijke oriëntatie die andere opvattingen hebben dan de 'oude Zuidwijkers'. De eenzijdigheid van het woningbestand dat grotendeels bestaat uit goedkopere sociale huurflats zonder lift, wordt ook als probleem genoemd. Er zijn bijna geen kopers in de wijk. Er is voor ouderen geen gelegenheid om in de eigen wijk door te schuiven naar een goed bereikbare flat, voor meer koopkrachtige bewoners naar een duurder huur- of koopwoning en voor jonge gezinnen van de meergezinswoningen naar de laagbouw. Kok en Liebrechts doen voorstellen voor een beheeraanpak waarin rekening wordt gehouden met de verschillen in levensstijl en pleiten voor het vergroten van de mogelijkheden van het maken van een wooncarrière in de eigen wijk.

Onder druk van de verschillende initiatieven van deelgemeenten, corporaties en bewonersorganisaties en in lijn met de uitgangspunten uit de nota 'Vernieuwing van de stadsvernieuwing' wordt in opdracht van de gemeente Rotterdam een inventarisatie van de problematiek in de drie zuidelijke tuinsteden opgesteld (Van Veldhuizen 1989). Het leidt tot het Project Zuidelijke Tuinsteden, een aanpak waarbij

198

Tot 1986 zijn er gesubsidieerde ingrepen in de naoorlogse woningvoorraad uitgevoerd bij 5.539 woningen, maar dat betreft maar 210 woningen in Zuidwijk (Gemeente Rotterdam 1988b, p. 117).

per wijk een probleeminventarisatie en een wijkvisie worden opgesteld, maar waarbij de relaties tussen de drie wijken onderling en met de stad als geheel een belangrijke plaats innemen¹⁹⁹.

Binnen dit project wordt ook uitvoerig onderzoek gedaan naar het 'sociaal-cultureel portret' van de drie tuinsteden²⁰⁰. De gestage afname van aantal bewoners in de periode tot aan 1990 is hierboven al genoemd. De bewoners van het eerste uur zijn rond 1990 nog steeds in ruime mate aanwezig, zij het met een veel kleiner huishouden. De kinderen van toen zijn voor een belangrijk deel vertrokken vanwege het spaarzame aandeel vrijkomende woningen. Het aandeel vestigers als percentage van de totale bevolking neemt in Zuidwijk in de loop der jaren iets toe, van 5,4 in 1975 tot 7,4 in 1990²⁰¹. Het aantal vertrekkers is redelijk stabiel: van 7,2 in 1975 tot 7,8 procent in 1990. Het migratiesaldo ten opzichte van andere buurten in Rotterdam is vanaf 1975 steeds positief, het migratiesaldo naar gemeenten buiten Rotterdam is door de jaren heen negatief, maar neemt in absolute omvang sterk af van 504 personen in 1971 naar 141 in 1990. Er is dus begin jaren negentig geen sprake van een steeds verder toenemende trek naar buiten. De personen die een nieuwe vrije woning in de wijk betrekken, zijn in 1989 in Zuidwijk voor ongeveer de helft afkomstig uit de wijk, waarvan tweederde 35 jaar of jonger en een derde ouder dan 35 jaar. De andere helft van de personen die een nieuwe woning betrekken zijn dus nieuwkomers in de wijk. Van hen is de helft afkomstig uit de binnenstad en oudere wijken en een derde uit de stadsranden. De overige personen zijn als passanten te kwalificeren: ze zijn min of meer toevallig in Zuidwijk terechtgekomen en willen weer snel weg. De laatste groep is dus beperkt in omvang en betreft slechts 8 procent van alle vestigers in de wijk²⁰². Degenen die in of naar Zuidwijk zijn verhuisd hebben over het algemeen een vrij laag opleidingsniveau, maar niettemin heeft de helft een bovenmodaal inkomen (Martens 1992). Het aandeel niet-Nederlanders naar nationaliteit is tussen 1975 en 1990 gestegen van 1,1 naar 5,2 procent. Het aandeel niet-Nederlanders in de bevolking naar land van herkomst is per 1-1-1991 in Zuidwijk 10,71 procent, iets hoger dan Pendrecht en Lombardijen die daar een procentpunt onder zitten, maar ruim onder het gemiddelde van Rotterdam (Anderiesen & Reijndorp 1992b). De nieuwe bewoners die in de Zuidelijke Tuinsteden komen wonen, zijn in de jaren tachtig en begin jaren negentig nog overwegend autochtone bewoners die vroeger als kind in de wijk hebben gewoond en huishoudens die uit de oude wijken verhuizen vanwege de stadsvernieuwing of om de komst van de buitenlanders in die wijken te ontvluchten (Anderiesen & Martens 1994). Wat etniciteit betreft, is het geen dwarsdoorsnede van de nieuwe bevolking van alle vrijkomende sociale huurwoningen in de stad, maar is er een oververtegenwoordiging van autochtonen.

-
- 199 Deze procesaanpak van de beleidsontwikkeling voor de Zuidelijke Tuinsteden op stedelijke schaal gekoppeld aan die van het stadsdeel- en wijkniveau, leidt tot de eerste prijs van f 500.000,- voor de uitvoering bij de prijsvraag van de provincie Zuid-Holland voor vernieuwende aanpakken van naoorlogse wijken (Hoenderdos & Metselaar 1991).
- 200 Dat leidt tot drie onderzoeksrapporten: Anderiesen & Reijndorp (1992b), Van der Ree (1992) en Martens (1992) en een 'epiloog' waarin de rapporten zijn samengevat: Anderiesen & Reijndorp (1992c)
- 201 Zuidwijk zit daarmee in 1990 lager dan Pendrecht en Lombardijen met resp. 7,9% en 9,1%. Er zijn in Zuidwijk wel enkele buurten die eruit springen: in de Burgen is het aandeel 13,5% en in de Horsten 13,4% (Martens 1992).
- 202 Berekening op basis van tabel 4.9 (Martens 1992, p. 26). Zuidwijk heeft een groter aandeel 'blijvers' bij de nieuwe verhuisingen dan Pendrecht en Lombardijen, waar ongeveer een kwart van de nieuwe verhuisingen plaatsvindt aan bewoners uit de eigen wijk (Martens 1992; Anderiesen & Martens 1994). Van de ingeschreven woningzoekenden uit Zuidwijk per 1-1-1991, wil 63% in de eigen wijk blijven wonen, tegen 54% in Pendrecht en 46% in Lombardijen (Gemeente Rotterdam/dS+V 1991).

De onderzoekers stellen dat er nog nauwelijks ontwikkelingen zijn te constateren die gemeente en corporaties echt dwingen om actie te ondernemen²⁰³. Er is nog geen sprake van bouwtechnisch verval zoals dat in de vooroorlogse wijken van Rotterdam aanwezig was.

“De Zuidelijke Tuinsteden zijn geen probleemwijken. Dat zou echter wel eens het grootste probleem kunnen vormen voor de vernieuwing van deze wijken.” (Anderiesen & Reijndorp 1992b, p. 44)

Vernieuwing en meer ingrijpende verbeteringen zijn naar hun mening echter wel nodig om de wijken voor een langere periode weer aantrekkelijk te maken voor verschillende groepen bewoners. Een lage huur alleen is een negatieve factor als het om de keuze van woning of wijk gaat. Ze spreken over ‘wijken op de wip’, niet alleen door de bevolkingsontwikkeling, maar ook door de beoordeling van de gemeente, corporaties en andere verhuurders. Er is naar hun mening geen reden om te denken dat de Zuidelijke Tuinsteden geen tweede jeugd zouden kunnen ingaan (Anderiesen & Reijndorp 1992b en 1992c).

Daarin staan zij niet alleen: in hetzelfde jaar komt de Wijkvisie Zuidwijk gereed (Inicio 1992).

§ 4.2 De grote ingreep: stedelijke vernieuwing

Sinds het begin van de jaren negentig is Zuidwijk ingrijpend vernieuwd, een aanpak die we nu aanduiden met de term *stedelijke vernieuwing*. Die beleidsterm is pas vanaf 1997, na de publicatie van de Nota Stedelijke Vernieuwing (Ministerie van VROM 1997), gebruikelijk. Voordien sprak men van stadsvernieuwing en de aanpak van naoorlogse wijken. De aanpak van Zuidwijk is stedelijke vernieuwing avant la lettre. In deze paragraaf zal de aanpak van Zuidwijk sinds het begin van de jaren negentig beknopt beschreven worden. Als eerste komt de periode 1990-1998 in beeld, met de ontwikkeling van de Wijkvisie Zuidwijk en de uitvoering van de eerste fase. De tweede fase is de periode 1998-2002 met de herijking van die wijkvisie en als derde volgt de periode van de uitvoering van 2002 tot 2008 die eindigt met de stand van zaken ten tijde van de uitvoering van het veldwerk voor deze dissertatie²⁰⁴.

Eerste fase: Wijkvisie Zuidwijk

Het in 1990 gestarte wijkoverleg voor de ontwikkeling van een wijkvisie voor Zuidwijk, waarbij ook de bewoners betrokken waren, leidde uiteindelijk eind 1992 tot een gezamenlijk gedragen wijkvisie. Eind jaren tachtig ligt de nadruk in het overleg tussen STZ en BOZ op renovatie van de woningvoorraad; in de periode 1988-1990 worden zo'n 700 woningen aangepakt. De BOZ laat het eerste plan wat geheel volgens de afspraken van de raamovereenkomst tot stand is gekomen, complex Diepenhorst met 120 portieketagewoningen, evalueren (Voogt & Hagens 1989). De conclusie is grotendeels positief over het proces en ten aanzien van de verbetering aan de buitenzijde, maar kritisch wat betreft

203 Complexen in Zuidwijk blijken, met uitzondering van een verzorgingstehuis, niet voor te komen op de 'top 100' van naoorlogse probleemcomplexen, stellen Anderiesen en Reijndorp (1993) met verwijzing naar een studie van Heeger uit 1992.

204 De eerste twee delen van 4.2 zijn deels gebaseerd op de voorstudie (Ouwehand & Davis 2004) waarin deze periode uitvoeriger beschreven is. In de epiloog zal ik nog kort ingaan op de beleidsvorming en uitvoering in de periode na 2008.

de binnenzijde van de woningen en het verdere beheer. Woningcorporatie STZ heeft twijfels als na de Diepenhorst in 1990 ook de Havikhorst is gerenoveerd over “het nut van deze dure renovaties in deze portiekcomplexen, omdat de verhuurbaarheid niet echt verbeterde”²⁰⁵. Zij besluit vanwege de vrees ten aanzien van de toekomstige verhuurbaarheid de verdere renovatieplannen in de Horsten stop te zetten. De wijkvisie stelt dat de woningvoorraad van STZ een geringe differentiatie kent; het grootste deel bestaat uit portiek- en galerijflats zonder lift²⁰⁶. De woningen zijn erg klein: bijna negentig procent is een driekamerwoning of kleiner als men uitgaat van de gecorrigeerde woninggrootte, rekening houdend met minimale oppervlakten die op dat moment gehanteerd worden voor vertrekken²⁰⁷. Slechts zeven procent van de woningen is groot genoeg voor een vierkamerwoning en drie procent voor een vijfkamerwoning. Daarbij zijn de woningen slechts zeer beperkt met lift toegankelijk (Inicio 1992). Er zijn dus weinig woningen die geschikt zijn voor gezinnen met kinderen, de woningmarktpositie is zwak.

“Daardoor ontstaat vanwege de gemakkelijke bereikbaarheid, een instroom van bewoners. Deze bestaat voornamelijk uit starters (kleine een- en tweepersoonshuishoudens) en migranten, die niet positief kiezen voor Zuidwijk. In tegendeel, men accepteert een woning waar dan ook, desnoods “op Zuid”. Dit is een van de kernoorzaken van beginnende achteruitgang, zelfs beginnende verpaupering, die zich reeds op sommige plekken in de wijk manifesteert.” (ibid., p. 29)

De beginnende verpaupering betreft de Horsten en de Burgen die volgens de wijkvisie als doorgangsbuurt functioneren en sociale onveiligheid kennen. De bewoners die instromen in de bestaande voorraad ziet men als het centrale probleem, die “...hebben niet meer de binding met de wijk die de oorspronkelijke bewoners wel hadden”, zoals Ben Pluimer, de financieel manager van STZ het later verwoordt (1994, p. 10). De sloop van een groot deel van de Horsten vergt echter veel discussie in die periode. Bij de gemeente zijn daarover grote twijfels, zowel vanwege het gewenste behoud van voldoende goedkope huurwoningen²⁰⁸, als vanwege de ruimtelijke kwaliteit van de Horsten:

“Zo moet ik er niet aan denken dat de als een probleemcomplex bekend staande Horstenbuurt in Zuidwijk onderhanden genomen wordt door duidelijke ruimtelijke structuren nastrevende probleemoplossers.”²⁰⁹

Uiteindelijk blijkt renovatie van de duplexwoningen zelfs tegen forse kosten slechts woningen op te leveren met een zeer beperkte kwaliteit. De BOZ verzet zich eerst fel tegen sloop, maar gaat uiteindelijk na een uitvoerig onderzoek onder de bewoners van de Horsten overstag omdat de bewoners in sterke mate een voorkeur hebben voor nieuwbouw en daar heel wat meer huur voor willen betalen

205 Citaat uit reactie van Ieke Frankenmolen (destijds werkzaam als leidinggevende van de projectenafdeling van STZ) d.d. 29-04-2004 op een conceptversie van *Operatiegeslaagd, vervolgingreep noodzakelijk* (Ouweland & Davis 2004).

206 In een landelijk onderzoek (Rohde et al. 1995) wordt Zuidwijk, net als vergelijkbare wijken, getypeerd als een *verschaalde portiekwijk*. Dat zijn wijken met het hoogste aandeel huurwoningen, met kleine woningen van een slechte kwaliteit, een laag inkomensniveau en een hoger percentage buitenlanders en werklozen dan in andere naoorlogse wijken.

207 Het woningbezit van STZ is volgens de geregistreerde woninggrootte voor 23 procent een één- of tweekamerwoning en 33 procent een driekamerwoning. Na correctie voor minimale kameroppervlakten is dat respectievelijk 52 en 38 procent.

208 Indertijd was ik werkzaam bij *dienst* Stedebouw en Volkshuisvesting en later ook verantwoordelijk voor de toetsing van de voorstellen aan het gemeentelijk beleidskader, het Volkshuisvestingsplan.

209 Uitspraak van Len de Klerk in 1991, toen werkzaam bij de Bestuursdienst gemeente Rotterdam (De Klerk 1992c, p. 59-60).

en dat geldt later ook voor een deel van de Velden²¹⁰. De gemeente gaat uiteindelijk ook overstap en “gedoogde” de plannen (zie ²⁰⁶). Doelstellingen in de wijkvisie voor Zuidwijk zijn het creëren van mogelijkheden voor een wooncarrière voor de op dat moment zittende bewoners (gezinnen met kinderen en ouderen) en het binnenhalen van hogere inkomensgroepen in de wijk ter versterking van de woningmarktpositie (met het oog op de regionale woningmarktontwikkelingen als VINEX).

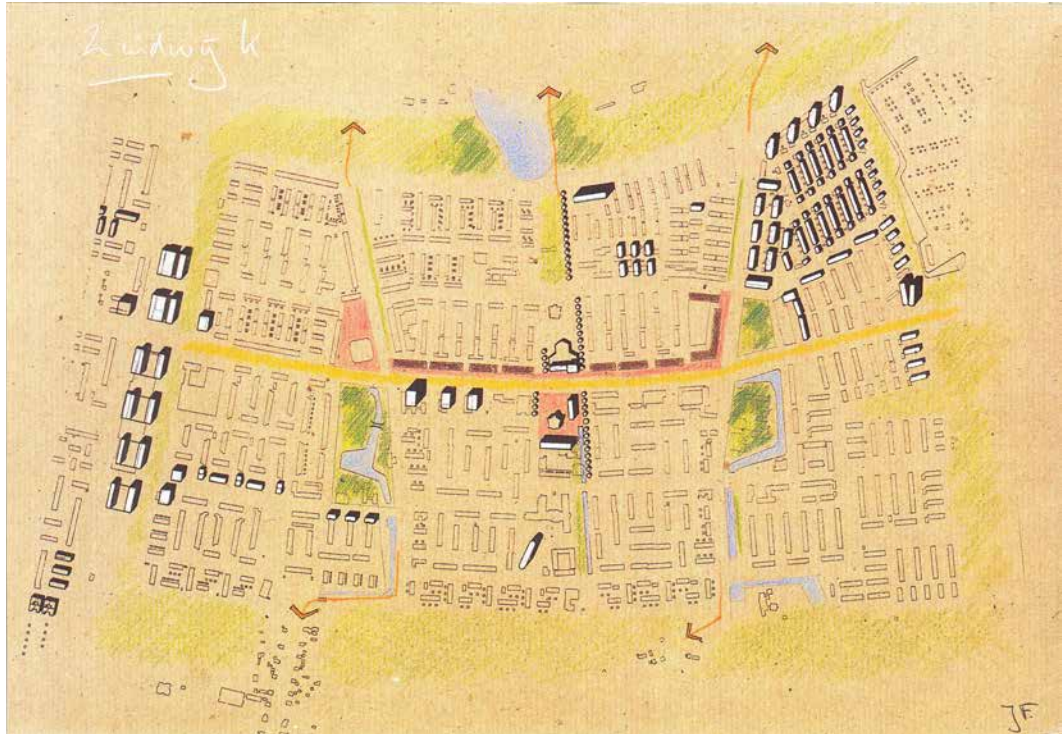
FIGUUR 4.3 Sloop in de Horsten
Bron: Joop Reyngoud

De wijkvisie heeft betrekking op de woningvoorraad: de sloop van 989 woningen (waarvan 813 in de buurt de Horsten) en ‘beheer-plus’-ingrepen van in totaal bijna 1.500 woningen²¹¹. Deze ingreep is een aanpak in afwachting van sloop rond 2005 (o.a. in de Burgen, de Kampen en de Lo’s), daarmee wordt “tijd gekocht” (Ouweland & Davis 2004, p. 137). Daarnaast zullen volgens de visie vanaf 1992 nog eens 1.250 woningen gerenoveerd worden. Nieuwbouw van woningen van verschillende typen, prijsklassen en eigendomsvorm in de Horsten en op enkele verdichtingslocaties, onder andere aan de westzijde van Zuidwijk grenzend aan het metrotracé (zie figuur 4.4), zal bijdragen aan de differentiatie in de wijk. Daarnaast wil men de voorzieningen aan de Slinge en omgeving opknappen, evenals de groenstructuur in de wijk en de winkels aan de Keyenburg handhaven en één winkel aan het Hijkerveld.

210 Dat heeft veel twijfel veroorzaakt (Huys 2002) en veel moed en een andere opstelling van de bewonersorganisaties vereist, zie: ‘Een ode aan Piet’ waarvoor Zuidwijk en de Horsten het voorbeeld is geweest (Van der Werf 1995).

211 Het gaat om de verbetering van het aanzien van de bouwblokken, de verbetering van trappenhuizen en entrees, verhelpen van tocht- en vochtklachten, isolerende maatregelen en vernieuwing van riolering en installaties (Inicio 1992).

In 1993 start de sloop in de Horsten. Tot 1998 zijn 12 winkelruimten en 653 woningen gebouwd, waarvan 54 procent middeldure tot dure koop, 17 procent dure huur en 29 procent sociale huur, waaronder een seniorencomplex. In de Hoge Kampen, Hoge Burgen en enkele flats in de Lo's vindt de 'beheer-plus'-aanpak plaats en elders renovatie, deels gecombineerd met 'optopping' en aanbouw van nieuwbouw of het bijplaatsen van liften, zoals in de Velden. De aanpak van de Slinge is niet gerealiseerd.

FIGUUR 4.4 Plankaart wijkvisie Zuidwijk 1992
Bron: Inicio 1992

Herijking Wijkvisie

Eind jaren negentig zijn alle betrokken partijen positief over de aanpak tot dat moment. Ondanks de ingrijpende aanpak in de Horsten bestaat de wijk dan echter nog steeds vooral uit sociale huurwoningen. In 1998 ontstaat het besef dat de wijkvisie van 1992 door de tijd is ingehaald en geeft de BOZ aan die te willen actualiseren. In de buurten en complexen die niet ingrijpend zijn aangepakt constateert men niet alleen fysieke maar ook sociale problemen die toenemen. De 'beheer-plus' ingreep is niet bedoeld geweest als een oplossing op lange termijn. Huishoudens met lagere inkomens, voor een belangrijk deel behorend tot de etnische minderheden, stromen nog steeds in en dat leidt volgens de BOZ tot een verslechtering van het sociale klimaat door het ontbreken van binding van die bewoners met de wijk. Door de grotere aanwezigheid van sociaaleconomisch kwetsbare huishoudens komen de detailhandel en onderwijsvoorzieningen onder steeds grotere druk te staan (Deelgemeente Charlois, 2000). Deze herijking vindt plaats terwijl ook het stedelijk beleid wordt bijgesteld. Eind jaren negentig is het zogenaamde *Woonstadbeleid* geformuleerd met meer nadruk op het vasthouden van midden- en hogere inkomens in de stad met '100 procent markt woningen binnen de Ruit van Rotterdam, mits...'. De 'mits' slaat op de uitzonderingen voor bereikbare grote woningen en bereikbare ouderenwoningen.

In 2000 stellen de Deelgemeente Charlois, Vestia²¹² en de BOZ in nauwe samenwerking met elkaar een hernieuwde wijkvisie op die streeft naar de sloop van ruim 2.500 woningen en nieuwbouw van circa 2.000 woningen in verschillende prijsklassen, merendeels eengezinswoningen, in de Burgen, de Velden en de Lo's in de periode tot 2009. Er zijn ook grote ambities op sociaal en economisch gebied. Op sociaal terrein gaat het om de versterking van de samenlevingsopbouw, de begeleiding van het vernieuwingsproces, veiligheid en projecten voor kwetsbare groepen, jongeren en ouderen. Investerings op economisch niveau richten zich op werkgelegenheidsprojecten, herpositionering van het wijkwinkelcentrum en verplaatsing van buurtwinkelcentra (Deelgemeente Charlois, 2000).

Tweede fase: voortzetting ingrijpende aanpak

Nadat overeenstemming is ontstaan over de hernieuwde koers, is een herijking van de ruimtelijke analyse uit 1992 uitgevoerd, resulterend in het Ruimtelijk Kader Zuidwijk 2010 (Gemeente Rotterdam/dS+V 2002a). Nader onderzoek naar de winkelvoorzieningen heeft uitgewezen dat de buurtsteunpunten aan het Hijkerveld, de Asterlo en de Keyenburg op langere termijn te weinig perspectief hebben. Partijen herzien ook het woningbouwprogramma herstructurering Zuidwijk 2000-2010 (Gemeente Rotterdam/dS+V 2002b). Het nieuwe programma komt tot een totaal van bijna 2.200 te slopen en 1.750 nieuw te bouwen woningen. Uitgangspunt is dat de differentiatie, meer woningen in de middeldure en dure categorie, gezocht wordt op wijkniveau. Als eerste start de herstructurering van de buurt de Burgen, waarvoor een nieuw stedenbouwkundig plan in oktober 2003 wordt vastgesteld. De sloop van enkele complexen heeft dan al plaatsgevonden. Uiteindelijk sloopt Vestia daar in zes jaar 1.261 woningen, vrijwel allemaal bereikbare sociale huurwoningen en zullen er uiteindelijk bijna 1.000 nieuwbouwwoningen voor in de plaats moeten komen. Dat zijn deels appartementen, waaronder woningen voor de doelgroep 55+, zowel met bereikbare huur als met bovenbereikbare huren, en deels eengezinswoningen in de koopsector. De bestaande eengezinswoningen (sociale huur) in de Burgen zullen een renovatie ondergaan. In andere delen van de wijk zal ook sloop plaatsvinden, 546 woningen in de Velden, 32 in de Kampen en 276 in de Lo's. Daarvoor wordt een sloopplanning opgesteld, die echter keer op keer vertraging zal kennen. Figuur 4.5 geeft de sloopplanning van augustus 2007, die ook nog geldig is in het voorjaar van 2008 bij de start van het veldwerk van dit proefschrift (zie de epiloog voor de veranderingen daarna). In de ontwikkelingsvisie zijn ook afspraken vastgelegd die gericht zijn op de sociale infrastructuur. De kwetsbare sociale structuur blijkt het grootste manco van de eerdere herstructurering.

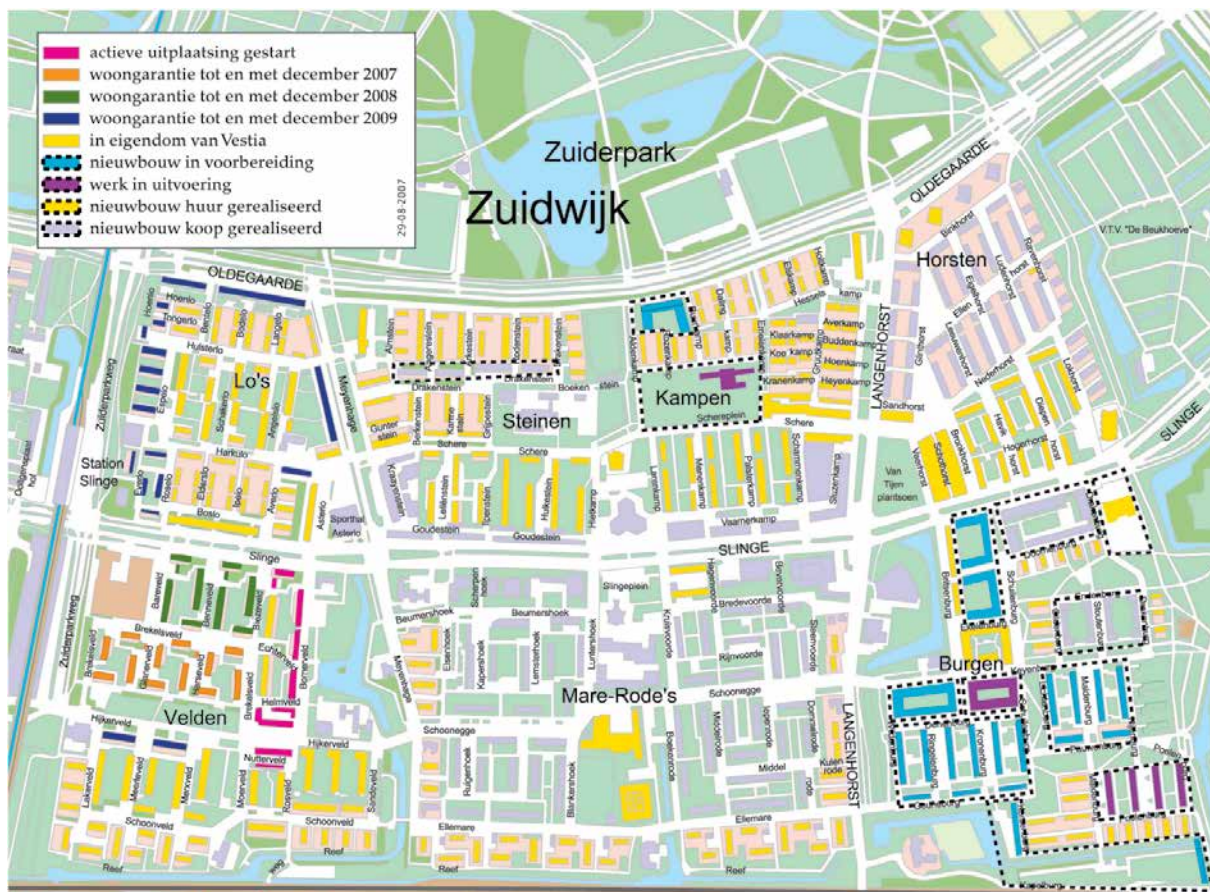
Er is op basis van onderzoek een visie ontwikkeld op het voorzieningenniveau (onderwijs, sport en zorg) in Zuidwijk²¹³. Vestia neemt het voortouw en ontwikkelt een nieuw gebouw voor een brede school, 'de Wereld op Zuid', met ruimten voor een katholieke en een openbare basisschool, kinderopvang, opvang voor kinderen met een verstandelijke beperking en peuteropvang. Het gebouw komt eind 2008 gereed.

212 Stichting Tuinstad Zuidwijk fuseert in 1999 met Patrimonium tot Estrade. In 2000 is Estrade opgenomen in de Vestia Groep.

213 Deelgemeente Charlois was in eerste fase opdrachtgever voor het onderzoek. Vestia liet vervolgens een visie opstellen: *Voorzieningen om te ontmoeten! Naar een samenhangend stelsel van publieke voorzieningen in Zuidwijk* (Van der Kooi 2002).

Reflectie

In het voorgaande is in een korte schets gegeven van de ontwikkelingen en het wijkvernieuwingsbeleid in Zuidwijk. Zonder hierover te gaan tot een uitgebreide analyse wil ik enkele kanttekeningen maken. Als eerste komt naar voren hoe juist de woorden van Van Tijen zijn geweest over de noodzaak van langetermijnbeleid (zie het citaat boven dit hoofdstuk). Die woorden zijn indertijd aan dovemans oren gericht. Anders geformuleerd: door de omstandigheden zijn geen woningen en een wijk gerealiseerd die de tand des tijds hebben kunnen doorstaan.

FIGUUR 4.5 Sloopplanning en woongarantie Zuidwijk anno 2008

Bron: Vestia

De *tijdelijke* soberheid door het realiseren van duplex- en triplexwoningen is niet na tien jaar gevolgd door gedeeltelijke samenvoeging, zoals indertijd gepland. In de jaren zeventig is besloten dat idee geheel te verlaten, waarmee in feite het sloopvonnis op termijn van een belangrijk deel van die woningen is getekend. Dat geldt evenzeer voor de realisatie van een zo groot aandeel kleine portiek- en galerijwoningen: ze hebben het jaar 2000 niet gehaald. Een tweede kanttekening: de eerste plannen voor een ingrijpende vernieuwing, vanaf midden jaren tachtig, zijn lang niet gerealiseerd door ontoereikende middelen bij de corporatie en ontbrekend rijksbeleid. Dat is niet specifiek voor Zuidwijk, maar heeft ook elders in het land voor stagnatie en twijfel over de te kiezen strategie gezorgd (zie Agricola et al. 1997). Het beleid van de gemeente Rotterdam om prioriteit te geven aan andere wijken, hoe begrijpelijk ook vanuit een stedelijk gezichtspunt, heeft daarbij de aanpak niet versneld.

Als derde: in de discussie over de wijkvernieuwing speelt vanaf de jaren tachtig de wijzigende bevolkingssamenstelling een belangrijke rol. Het gaat over 'botsende leefstijlen' en het 'gebrek aan binding' met Zuidwijk van de nieuwkomers in de wijk. Dit onderwerp komt voor in de eerste analyse van Kok en Liebrechts (1988). Ondanks de meer genuanceerde bevindingen van Martens (1992) en Van der Ree (1992), krijgt het *gebrek aan binding met de wijk* van nieuwkomers in de bestaande sociale voorraad een bepalende plaats in de wijkvisie (Inicio 1992). Ook in de jaren daarna speelt dit argument een grote rol²¹⁴. Is dit louter een vorm van (beleids)retoriek die makkelijk wordt overgenomen? Is het gebaseerd op veronderstellingen of op onderzoek onder die nieuwkomers? Binding met een wijk ontwikkelt zich doorgaans in de loop der tijd, het hangt sterk samen met woontuur (Lewicka 2011). In hoofdstuk 5 zal ik nader ingaan op de vraag hoe en om welke reden oude en nieuwe bewoners in Zuidwijk terecht zijn gekomen. In de hoofdstukken 7 en 8 kom ik uitgebreid terug op de waardering van en het zich thuis voelen in de wijk en de positie van de nieuwkomers.

§ 4.3 Beeld 2008

In het voorgaande is Zuidwijk in beeld gekomen vanaf de eerste utopische gedachten over de nieuw te bouwen wijk en de realisatie in de jaren vijftig en zestig tot en met de stedelijke vernieuwing die in de jaren negentig is ingezet. Hier volgt een beknopt beeld van de wijk in 2008 toen het veldwerk is uitgevoerd²¹⁵. Ik geef enkele kenmerken van de woningvoorraad en de bevolking om enig inzicht te geven in de ontwikkeling en de situatie tijdens het veldwerk in 2008. Daarbij vormen de start en de herijking van de stedelijke vernieuwing, 1992 en 2000, de vergelijkingspunten voor de gegevens van de bevolkingssamenstelling. Voor de woningvoorraad zijn alleen gegevens beschikbaar vanaf 1995. Meer gedetailleerde gegevens over de woningvoorraad komen in de volgende paragraaf aan de orde.

Woningvoorraad

Het woningaanbod bestaat voor de wijkvernieuwingsoperatie voornamelijk uit portiekflats in vier lagen zonder lift (48%), galerijflats (20%) en eengezinswoningen (13%). Bijna negentig procent van het woningaanbod is een driekamerwoning of kleiner. Alhoewel de vernieuwing in 2008 nog in volle gang is, zijn verschuivingen in het woningaanbod wel zichtbaar. In tabel 4.1 is een stijging van vooral portiek- en galerijflats met lift te zien, van 11 procent in 1995 naar ruim 21 procent in 2008. Het aantal eengezinswoningen is licht gestegen (absoluut van 950 in 1995 naar 1.293 woningen in 2008).

214 Zie het verslag van vijf focusgesprekken en een slotdebat over het Woonstadbeleid in Zuidwijk van Steunpunt Wonen (Jonge Sla 2002, p. 23 e.v.), het vooronderzoek van deze dissertatie (Ouweland & Davis 2004, p. 130 e.v.), de verklaring voor het contrast tussen bewoners van de nieuwe woningen en de gerenoveerde blokken in de Horsten in de studie van Kleinhans: "Volgens Vestia hebben de huishoudens die nu in deze blokken komen wonen, geen binding met de Horsten en komen ze vooral op de lage huurprijs van de woning af." (2005, p. 143) en uitlatingen uit 2009 van Jeanette Philips, voorzitter van de BOZ over de achteruitgang van Zuidwijk (Westerveld 2009).

215 De gegevens hebben doorgaans betrekking op de situatie per 1 januari van het betreffende jaar.

TABEL 4.1 Woningvoorraad naar type Zuidwijk 1995-2008 (%)

	1995	2000	2008
Eengezinswoning	13,1	16,2	19,3
Portiek- /galerijflat zonder lift	67,5	63,0	55,1
Portiek- /galerijflat met lift	11,0	16,7	21,6
Overig/Onbekend	8,3	4,0	3,9
Aantal woningen (absoluut)	7.229	7.354	6.689

Bron: COS/OBI, bewerking AO

Sinds 1995 is het aandeel van de koopwoningen gestegen van 6,7 naar 16,7 procent, maar sociale huurwoningen vormen in 2008 nog steeds het leeuwendeel van de woningvoorraad in Zuidwijk.

TABEL 4.2 Woningvoorraad naar eigendom Zuidwijk 1995-2008 (%)

	1995	2000	2008
Sociale huurwoning	82,1	77,9	74,6
Particuliere huurwoning	11,2	10,1	8,7
Eigenaar-bewoners	6,7	11,3	16,7
Onbekend	-	0,7	-
Aantal woningen (absoluut)	7.229	7.354	6.689

Bron: COS/OBI, bewerking AO

In tabel 4.3 is de ontwikkeling van de gemiddelde WOZ-waarde van huur- en koopwoningen in Zuidwijk weergegeven, evenals die van Charlois en Rotterdam. De explosieve stijging van de huizenprijzen die zich landelijk heeft voorgedaan, is ook in deze gegevens terug te zien, maar ook de ingrepen in de woningvoorraad hebben effect, vooral bij het beeld in 2008²¹⁶. In 1995 zijn het nog de oude appartementen, vooral gelegen in de Maren en Rode's en langs de Slinge, die de WOZ-waarde bepalen van de koopwoningen. In 2008 spelen de nieuwe appartementen en eengezinswoningen in de Horsten en Burgen ook een belangrijke rol.

TABEL 4.3 Gemiddelde WOZ-waarde van huur- en koopwoningen Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1995-2008 (€)

	1995		2000		2008	
	huur	koop	huur	koop	huur	koop
Zuidwijk	22.553	29.275	39.920	39.905	114.065	157.180
Charlois	23.724	27.948	38.085	40.260	106.024	129.694
Rotterdam	31.634	59.756	50.418	84.429	133.555	218.614

Bron: WoningBevolkingsOnderzoeksBestand, COS/OBI

Samenstelling bewoners: omvang, leeftijdsopbouw, etniciteit en inkomen

Zuidwijk telde in 1992 13.910 inwoners. Dit aantal nam de volgende jaren af tot 12.652 in 1998 om daarna toe te nemen tot bijna 14.000 in 2002. Vervolgens daalde het weer tot 12.160 in 2008 (zie tabel 4.4). De schommelingen houden sterk verband met sloop- en nieuwbouwgolven in die perioden. Er zijn ook schommelingen in de samenstelling naar leeftijd. In 1992 is slechts 10 procent van de inwoners tussen de 0 en 12 jaar, dat aandeel stijgt tot 15, om vanaf 2005 weer iets terug te zakken naar 14 procent in 2008. Het aandeel inwoners tussen de 22 en 39 jaar neemt tussen 1992 en 2008 geleidelijk af, het aandeel tussen 40 en 64 jaar neemt geleidelijk toe en het aandeel 65+-ers neemt weer iets af.

TABEL 4.4 Leeftijdsopbouw Zuidwijk 1992-2008 (%)

	1992	2000	2008
0 t/m 12 jaar	9,6	13,1	14,1
13 t/m 21 jaar	9,1	9,1	9,4
22 t/m 39 jaar	27,6	28,7	25,2
40 t/m 64 jaar	28,8	26,7	29,7
65 jaar en ouder	24,9	22,3	21,6
Totaal absoluut	13.910	13.810	12.160

Bron: Publiekszaken Rotterdam/bewerking OBI/AO

Een van de belangrijke doelstellingen van de wijk is het verhogen van de woonduur in de wijk. In tabel 4.5 is te zien dat het aantal personen dat twee jaar of korter in een woning woont in 2008 is afgenomen, terwijl het aandeel bewoners met een verblijfsduur boven de vijf jaar is toegenomen. Het beeld verloopt grillig: er is sprake van een teruglopende woonduur in wijkdelen die ingrijpend aangepakt worden, dat stabiliseert pas jaren daarna.

TABEL 4.5 Verblijfsduur op adres Zuidwijk 2000-2008 (%)

	2000	2004	2008
0-2 jaar	35,0	22,4	26,8
2-5 jaar	22,4	25,9	21,0
5-10 jaar	15,4	27,0	26,3
10-15 jaar	8,3	8,4	10,6
15 jaar en langer	18,8	16,2	15,3
Totaal absoluut	13.810	13.449	12.160

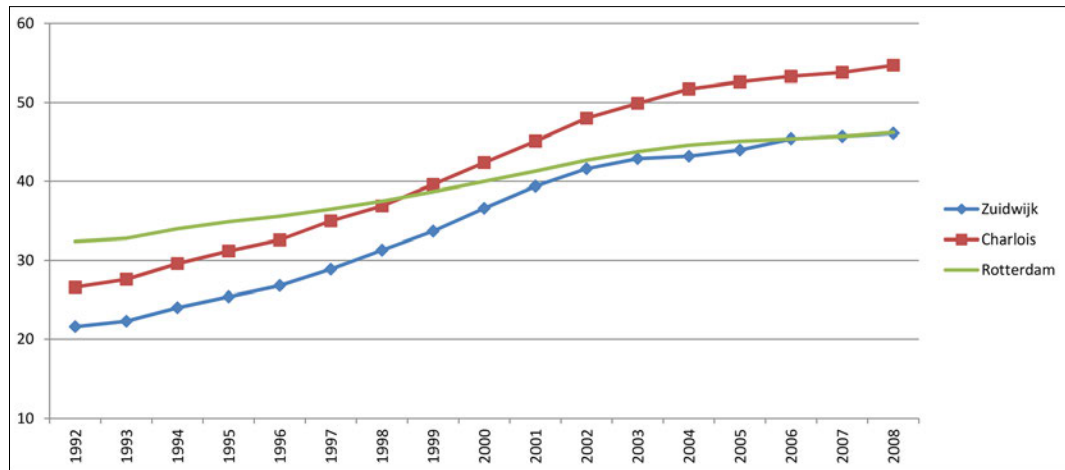
Bron: COS/OBI, bewerking AO

Het aandeel allochtone bewoners is in de periode 1992-2008 toegenomen (tabel 4.6 en figuur 4.6), zowel in Zuidwijk, deelgemeente Charlois en heel Rotterdam. De onderlinge verhoudingen veranderen in die periode. In 1992 zit Zuidwijk nog 11 procentpunten onder Rotterdam en vijf procentpunten onder Charlois. In 2000 is Charlois de gemeente voorbij, terwijl Zuidwijk de 'relatieve achterstand' ten opzichte van Rotterdam al sterk heeft verkleind, vanaf 2006 is die geheel verdwenen. Figuur 4.6 laat zien dat de ontwikkeling van Zuidwijk tot aan 2002 vrijwel gelijk oploopt met Charlois, maar daarna iets afvlakt.

TABEL 4.6 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1992-2008 (%)

	1992	2000	2008
Zuidwijk	21,6	36,6	46,1
Charlois	26,6	42,4	54,7
Rotterdam	32,4	40,0	46,2

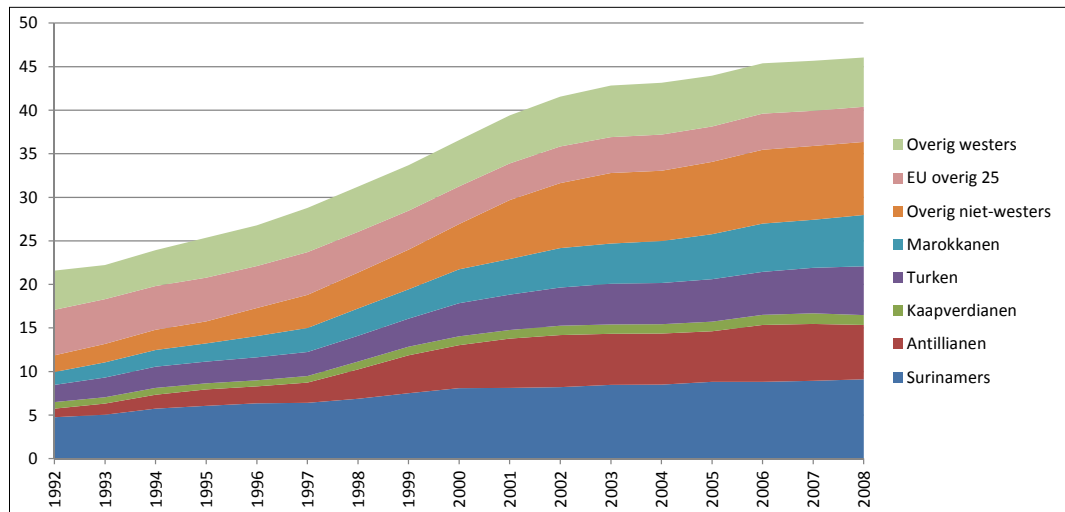
Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

FIGUUR 4.6 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 1992-2008 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

In figuur 4.7 is het aandeel van de verschillende groepen allochtone bewoners uitgesplitst.

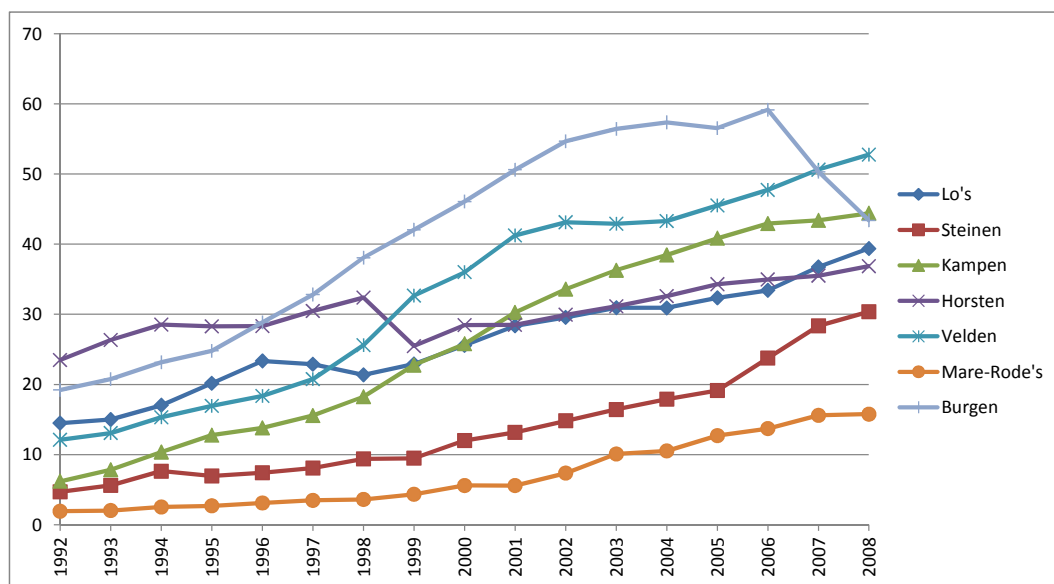

FIGUUR 4.7 Aandeel diverse groepen allochtone bewoners Zuidwijk 1992-2008 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

De 'westerse' allochtone bewoners vormen door de jaren heen gezamenlijk zo'n negen tot tien procent van de bevolking. Dat aandeel is tot 2008 vrijwel stabiel. Het aandeel van alle niet-westerse allochtone inwoners neemt toe van 11,9 in 1992 tot 36,4 procent in 2008. De grootste groei doet zich daarbij voor bij de Antillianen (van 1,0 tot 6,3%), overig niet-westers (van 1,9 naar 8,4%), Marokkanen (van 1,5 tot 5,9%), gevolgd door de Turken (van 2,0 tot 5,6%) en Surinamers (van 4,8 naar 9,1%), terwijl het aandeel van de Kaapverdianen nauwelijks stijgt. Geen van deze groepen is in 2008 in aandeel dominant.

Deze cijfers geven echter steeds het beeld van heel Zuidwijk terwijl er sprake is van grote verschillen tussen buurten die samenhangen met eigendomssituatie, woningtypologie en de voortgang van de herstructurering. Figuur 4.8 laat die verschillen in de ontwikkeling zien.

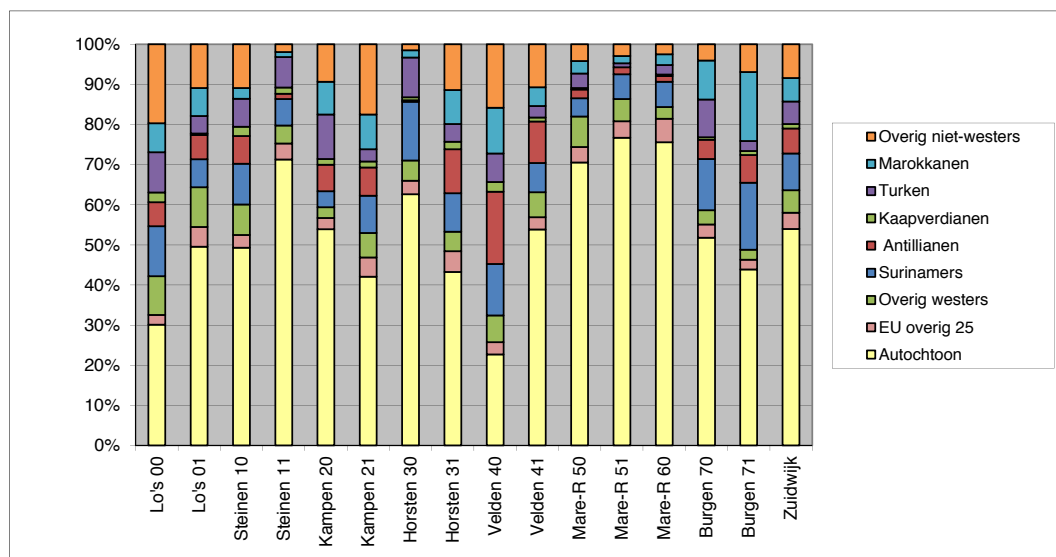

FIGUUR 4.8 Ontwikkeling aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de buurten van Zuidwijk en totaal 1992-2008 (%)
Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

De Maren en Rode's, met een vooral particulier woningbezit, kent het laagste aandeel en een langzame groei. Ook de Steinen, deels ook bestaand uit particuliere woningen en ook veel eengezinswoningen in de sociale huur, van oudsher al een 'wat betere buurt', zit onder het gemiddelde. Opvallend is de ontwikkeling in de Horsten waar de herstructurering in de tweede helft van de jaren negentig plaatsvindt, waardoor het aandeel allochtonen even terugloopt en daarna nog maar matig toeneemt. Ook in de Burgen zien we na 2005 een daling door de uitplaatsing vanwege sloop. In figuur 4.9 is de samenstelling naar etniciteit per subbuurt in 2008 weergegeven. In de Maren en Rode's, het noordelijke deel van de Steinen en de Horsten, is het aandeel autochtone bewoners aanzienlijk hoger dan de 53,9 procent van Zuidwijk gemiddeld en ook hoger dan de kritische grens van 60 procent²¹⁷.

De buurten met het hoogste aandeel niet-westerse allochtonen en laagste aandeel autochtonen zijn het westelijke deel van de Lo's (subbuurt 00) en het noordelijke deel van de Velden (subbuurt 41), die beide in 2008 grotendeels op de nominatie staan voor sloop (zie figuur 4.5). Andere sterk

gedifferentieerde buurten zijn het zuidelijke deel van de Kampen, de Hoge Kampen, gelabeld als huisvesting voor jongeren, het zuidelijk deel van de Horsten, met veel gerenoveerde portiekwoningen en het zuidelijk deel van de Burgen. Er is geen groep niet-westerse allochtonen die in een bepaalde subbuurt zeer sterk getalsmatig domineert. Vergeliken met de verdeling in heel Zuidwijk zien we wel ruim (meer of bijna factor twee) grotere aandelen van Antillianen (18,0 versus 6,3%) en Marokkanen (11,4 versus 5,9%) in het noordelijk deel van de Velden, grotere aandelen Turken in de westelijke Lo's en Lage Kampen (resp. 10,0 en 11,1 versus 5,6%), een ruim groter aandeel Marokkanen in de zuidelijke Burgen (17,2 versus 5,9%) en een ruim groter aandeel overig-niet westerse allochtonen in de Lo's, 'Hoge' Kampen en Velden-Noord (resp. 19,7, 17,5 en 15,9 versus 8,4%).

FIGUUR 4.9 Etniciteit Zuidwijk per subbuurt in 2008 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

Het gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden in Zuidwijk bedroeg in 2008 € 24.400. Om de ontwikkeling en vergelijking mogelijk te maken geeft tabel 4.7 het zogenaamde gestandaardiseerde huishoudensinkomen.

TABEL 4.7 Gestandaardiseerd huishoudensinkomen Zuidwijk, Charlois, Rotterdam en Nederland 2003-2008 (€ x1.000)*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Zuidwijk	16,3	16,6	16,5	17,0	18,0	18,7
Charlois	15,8	15,9	16,1	17,0	17,9	18,6
Rotterdam	18,2	18,2	18,8	19,7	21,0	21,6
Nederland	20,2	20,2	20,8	21,8	23,3	23,9

* Inkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden. Door verschillen in methodologie mogen de precieze hoogten van inkomens uit de RIO's van 2007 en latere jaren en die van eerdere jaren niet zonder meer worden vergeleken.

Bron: CBS, bewerking COS. (De Graaf 2010)

Hieruit blijkt dat het inkomen in Zuidwijk in 2003 zich nog positief onderscheidde van Charlois, maar dat dit verschil vanaf 2006 grotendeels verdwenen is. Het verschil ten opzichte van Rotterdam en Nederland is duidelijk toegenomen. Tabel 4.8 geeft op basis van de gangbare verdeling van inkomens het aandeel lage, midden- en hoge inkomens.

TABEL 4.8 Verdeling huishoudensinkomens Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008 (%)

	LAAG onderste 40% (tot € 25.100)	MIDDEN middelste 40% (tot € 46.500)	HOOG bovenste 20% (v.a. € 46.500)
Zuidwijk	60	33	7
Charlois	61	32	7
Rotterdam	51	34	15
Nederland	40	40	20

Bron: CBS, bewerking OBI

'Laag' is dan gedefinieerd als de onderste 40 procent van de landelijke inkomensverdeling en 'hoog' als de bovenste 20 procent van de landelijke inkomensverdeling. De grens tussen laag en midden komt ruwweg overeen met het besteedbaar modaal inkomen van een kostwinner met twee kinderen (De Graaf 2010). De verdeling in Zuidwijk is ongeveer gelijk aan die van de deelgemeente en verschilt van de stad door een oververtegenwoordiging van de laagste en ondervertegenwoordiging van de hoogste groep. Het beeld wijkt ook sterk af van het landelijke beeld.

Voor 30 procent van de 6.190 huishoudens in 2008 is pensioen de belangrijkste inkomensbron (zie tabel 4.9). Dat is aanzienlijk meer dan in Charlois of Rotterdam. Het aandeel uitkeringen vanwege werkloosheid, bijstand of arbeidsongeschiktheid is iets hoger dan in Charlois of Rotterdam. Ongeveer de helft van de huishoudens heeft in 2008 een inkomen uit loon of winst. Dat aandeel is laag, vergeleken met deelgemeente en stad. Ten opzichte van de 39 procent in 1996 is het aandeel wel gestegen, maar ook minder snel dan in Charlois en Rotterdam, toen respectievelijk 44 en 48 procent (De Graaf 2010).

TABEL 4.9 Belangrijkste inkomensbron huishoudens Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008 (%)

	LOON OF WINST	PENSIOEN	WERKLOOS, BIJSTAND, ARBEIDSONGESCHIKT	OVERIG
Zuidwijk	51	30	18	1
Charlois	60	21	16	2
Rotterdam	62	23	14	2

Bron: CBS, bewerking COS. De Graaf 2010

In 2008 hebben 960 personen een uitkering via SoZaWe, dat is 7,9 procent van de bevolking, waarvan slechts enkele personen van jonger dan 22 jaar en iets meer dan de helft ouder dan 40 jaar. In hetzelfde jaar zijn 874 personen in Zuidwijk geregistreerd als werkzoekenden zonder baan, ofwel 7,2 procent. Zoals uit tabel 4.10 naar voren komt hebben Kaapverdianen minder dan gemiddeld een uitkering of zijn ze werkzoekend. Surinamers, Turken en Marokkanen hebben iets meer dan gemiddeld een uitkering, Antillianen en de groep overig niet-westers veel meer dan gemiddeld. Zowel Antillianen, Turken, Marokkanen als de groep overig niet-westers is veel vaker zonder baan en op zoek naar werk.

TABEL 4.10 Bevolking, uitkering SoZaWe en werkzoekenden zonder werk naar etniciteit in Zuidwijk 2008 (%)

	UITKERING SOZAWE	WERKZOEKEND ZONDER WERK
Surinamers	9,3	8,3
Antillianen	21,1	12,6
Kaapverdianen	7,2	7,2
Turken	9,9	12,1
Marokkanen	9,5	11,6
Overig niet-westers	19,5	17,5
Autochtoon	4,1	3,8
Ov. Europese Unie 2007	6,3	5,5
Overig westers	7,8	8,3
Totaal	7,9	7,2

Bron: SoZaWe Rotterdam en Werkbedrijf UWV, bewerking OBI en AO

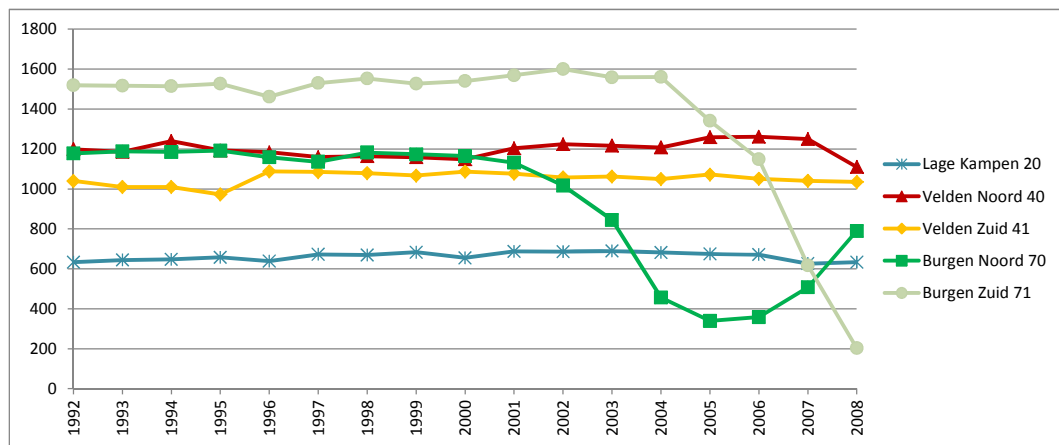
Omdat de allochtonen bewoners niet gelijk verdeeld zijn over alle buurten, zien we ook geografisch verschillen. Het aandeel uitkeringsontvangers is aanmerkelijk hoger in het westelijke deel van de Lo's, het zuidelijke deel van de Steinen en de Horsten, de Hoge Kampen en de Velden-Noord. Grosso modo geldt dit ook voor de werkzoekenden zonder werk.

§ 4.4 Drie buurten nader in beeld

Dit hoofdstuk eindigt met een beschrijving van de situatie in 2008 van de drie buurten waar het veldwerk is verricht: de Velden, de Kampen en de Burgen²¹⁸. De selectie van deze buurten heb ik in hoofdstuk 1 al toegelicht. Met elkaar geven de buurten een beeld van Zuidwijk in zijn verschillende hoedanigheden. Het gaat om vijf subbuurten volgens de onderverdeling van het gemeentelijk bureau voor onderzoek²¹⁹. In de Kampen is alleen in het noordelijke deel, de Lage Kampen, onderzoek gedaan. De Velden en de Burgen bestaan beide uit twee subbuurten, Noord en Zuid, waar we bewoners geïnterviewd hebben. Het aantal inwoners in de subbuurten heeft zich lange tijd redelijk stabiel ontwikkeld, zoals figuur 4.10 laat zien. De belangrijkste veranderingen zijn het gevolg geweest van de uitplaatsing van bewoners ten bate van de sloop van de bestaande woningen in de Burgen. In de noordelijke subbuurt start die enkele jaren na de eeuwwisseling, in het zuidelijke gedeelte start die vanaf 2004. De drie buurten komen hieronder aan de orde in de volgorde waarin de interviews hebben plaatsgevonden: als eerste de Velden, vervolgens de Kampen en tot slot de Burgen.

²¹⁸ Hiervoor is gebruikgemaakt van informatie uit gesprekken met medewerkers van Vestia gedurende dit onderzoek, Soet (1997) en de reactie van Ieke Frankenmolen d.d. 29-04-2004 op het conceptrapport van Ouwehand & Davis (2004). Per buurt geef ik de stand van de herstructurering(splannen) voor de zomer van 2008. De ontwikkelingen in de jaren daarna komen in de epiloog van dit proefschrift aan de orde.

²¹⁹ In die tijd: COS, sinds enkele jaren: OBI.

FIGUUR 4.10 Aantal inwoners Kampen, Velden en Burgen 1992-2008

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

§ 4.4.1 Velden

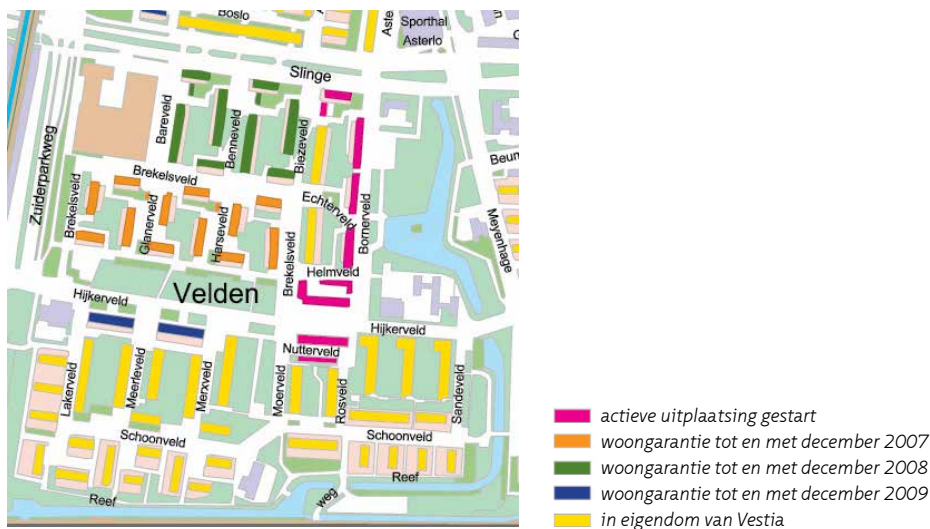
Alle buurten krijgen bij de bouw van Zuidwijk nummers, die ook zijn gebruikt bij het onderzoek in de jaren vijftig, maar daarna is die aanduiding in Zuidwijk verloren gegaan (Van der Ree 1992). Ze hebben al jaren de al eerder gebezigde namen. De Velden heeft bij de start het cijfer VIII als aanduiding en is als een van de laatsten gebouwd, met veel galerijwoningen die daarvoor nog te duur zijn.

Praktisch alle woningen in de Velden zijn sociale huurwoningen. Langs de Slinge, aan de noordzijde van de buurt, staan enkele blokjes in drie lagen met portieketagewoningen. In het noordelijk deel, tot aan het Hijkerfeld, komen we nog acht van die blokjes tegen, allemaal oost-west georiënteerd, net als de blokjes langs de Slinge. Daarnaast staan er vijftien blokken die noord-zuid georiënteerd zijn, zoals langs het Bornerveld. Dat zijn blokken met maisonnette-woningen in vier lagen, steeds twee maisonnettes op elkaar, soms op een hele onderlaag en soms op een half verdiepte laag met bergingen. Bij elkaar gaat het om zo'n 500 woningen die in 2008 allemaal voor sloop genomineerd zijn en waarvoor de uitplaatsing aan het Bornerveld al is gestart. Twee blokken met maisonnette-woningen aan de oostzijde van het Biezenveld en Brekelsveld, geel ingekleurd op de kaart, zijn al eerder gerenoveerd en zullen gehandhaafd worden, ook al is eerder het voornemen geweest om ook deze blokken te slopen.

Lopen we verder langs het Biezenveld de buurt in, dan komen we bij twee blokjes dagwinkels met bovenwoningen langs het Hijkerfeld die ook op de nominatie staan voor sloop en waarvoor de uitplaatsing is begonnen. De winkelruimten staan in 2008 deels al leeg. Vestia heeft een van de ruimtes in gebruik gegeven aan 'De vrouwen van de Velden', een initiatief van een aantal vrouwen in de buurt om gezamenlijk activiteiten te ondernemen die gericht zijn op de ontplooiing van hen zelf en hun kinderen en gericht op het leefbaar houden van de buurt. Aan de zuidzijde van het Hijkerfeld staan nog twee blokjes portieketagewoningen in drie lagen die genomineerd zijn voor sloop. Kort voor de start van het veldwerk is bekend geworden dat de gemeente Rotterdam het herstructureringsplan van Vestia voor de Velden-Noord, zie figuur 4.12, onacceptabel vindt vanwege de financiële consequenties²²⁰. De uitplaatsing van bewoners vindt echter gewoon doorgang.

220

Het ontwikkelde plan zou leiden tot een herverkaveling waardoor wegen en leidingen aangepast zouden moeten worden.

FIGUUR 4.11 Plattegrond van de Velden
Bron: Vestia

FIGUUR 4.12 Plan voor vernieuwing van de Velden en de Lo's uit 2007
Bron: Atelier Quadrat, uit folder 'Vernieuwing de Velden & de Lo's', februari 2007. Vestia Rotterdam Zuid

In de Velden-Zuid staat aan het Lakerveld een flat met portieketagewoningen in vier lagen. Vervolgens naar het oosten staan aan het Meerleveld en het Merxveld twee keer twee blokken en langs het Moerveld en het Rosveld steeds één blok met galerijwoningen. Ze zijn gerenoveerd en van een lift voorzien in 1990 en ze zijn gelabeld 55⁺-woningen. Ook de drie blokken meest oostelijk aan het Sandeveld, het Hijkerveld en het Rosveld bestaan uit galerijwoningen. In 1994 zijn hier blokjes van 12 kopwoningen aangebouwd langs het Hijkerveld, met een lift die ook de al bestaande woningen ontsluiten. Ook dit zijn 55⁺-woningen, in totaal gaat het om 332 stuks. Aan de noordzijde van het Schoonveld liggen nog een aantal blokken met portieketagewoningen in drie lagen die begin jaren negentig zijn gerenoveerd: geïsoleerd, voorzien van cv, balkons vergroot en douche en indelingsverandering naar keuze. Daartegenover aan de zuidzijde van het Schoonveld liggen rijtjes eengezinswoningen, evenals aan de westzijde van het Lakerveld. In totaal gaat het om 24 vijf- en 77 vierkamerwoningen die eind jaren tachtig zijn gerenoveerd waarbij ze voorzien zijn van een schuine kap en zolder.

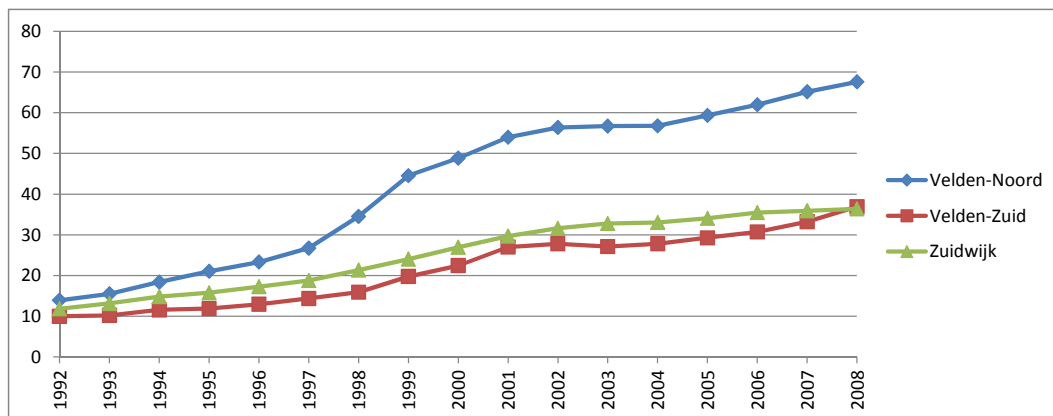
De verschillen tussen het noordelijke deel van de Velden, bijna geheel genomineerd voor sloop, en het zuidelijke deel zijn groot. Ze zijn sterk bepaald door de verschillen in de woningtypen die vanaf aanvang zijn toegepast. Het zeer grote aandeel gelijkvloerse galerijwoningen in het zuidelijk deel is in de eerste helft van de jaren negentig zeer geschikt om aan te passen tot nultrapswoning voor ouderen door de aanbouw van liften²²¹. Dat heeft ook een sterk effect gehad op het verschil in samenstelling van de bevolking in deze twee delen. Het inwoneraantal is in beide buurten in de periode van 1992 tot 2007 vrijwel stabiel maar de samenstelling is wel veranderd, zoals te zien is in tabel 4.11.

TABEL 4.11 Leeftijdopbouw Velden-Noord en Velden-Zuid 1992-2008 (%)

	VELDEN-NOORD		VELDEN-ZUID	
	1992	2008	1992	2008
0 t/m 12 jaar	14,8	27,9	9,5	14,9
13 t/m 21 jaar	13,7	16,3	6,8	9,2
22 t/m 39 jaar	29,5	28,0	27,9	16,6
40 t/m 64 jaar	30,3	24,6	31,4	32,3
65 jaar en ouder	11,7	3,2	24,3	27,1
Totaal absoluut	1199	1110	1040	1035

Bron: Publiekszaken Rotterdam/bewerking OBI/AO

In 1992 wonen er al meer kinderen tot en met 12 jaar in de Velden-Noord. Dat aandeel stijgt in de periode tot 2008 in beide buurten, maar in Noord veel sneller dan in Zuid. Het aandeel personen ouder dan 40 jaar neemt in Noord sterk af, vooral de 65+-ers. In de Velden-Zuid neemt het aandeel 65+-ers nog toe en neemt vooral de categorie 22-39 jaar af. De samenstelling van de bevolking naar etniciteit verandert ook, vooral in de Velden-Noord (zie figuur 4.13).

FIGUUR 4.13 Aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de Velden-Noord en -Zuid en Zuidwijk 1992-2008 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

221

Het realiseren van nultrapswoningen is in Rotterdam vanaf eind jaren tachtig een belangrijke beleidsprioriteit. De bestaande woningvoorraad is geanalyseerd op de mogelijkheden van liftbijaansluiting om zodoende het aantal voor ouderen zonder trap bereikbare woningen te vergroten (*dienst Stedebouw + Volkshuisvesting 1995; 1998*).

Het aandeel autochtone bewoners neemt hier af van 74,3 in 1992 tot 22,7 procent in 2008, terwijl de afname in de Velden-Zuid veel beperkter is, van 79,4 naar 53,8 procent en vrijwel gelijk oploopt met het gemiddelde van de wijk. De realisatie van de 55+-woningen en de aanwezigheid van de eengezinswoningen heeft ervoor gezorgd dat de Velden-Zuid een aantrekkelijk woongebied is gebleven voor autochtone bewoners, terwijl de Velden-Noord met zijn grote maisonnettewoningen in trek is bij allochtone bewoners. Vanaf 1997 neemt in de Velden-Noord het aandeel Antillianen in enkele jaren snel toe, twee jaar daarna gevolgd door een snelle toename van het aandeel overig niet-westerse allochtone bewoners.

FIGUUR 4.14 Foto-impressie van de Velden

§ 4.4.2 Kampen

Buurt II uit de eerste planning voor de bouw van Zuidwijk is ook daadwerkelijk als tweede buurt in aanbouw genomen. De Kampen, evenals de Steinen (de middelste buurten aan de noordzijde van de Slinge) zijn ooit in het plan van Van Tijen bestemd als middenstandsbuurt, ontworpen door Rietveld. Die plannen zijn echter veranderd, zoals beschreven in hoofdstuk 3. Beide buurten zijn grotendeels volgebouwd met sociale woningbouw, maar ook ontworpen door het bureau van Van Tijen & Maaskant met medewerking van Rietveld. Alleen aan de Slinge is boven de winkels particuliere bouw gerealiseerd.

De renovatie van de eengezinswoningen is in 1991 opgeleverd, waarbij naast het algemene pakket van onderhoud en isolatie, de bewoners hebben kunnen kiezen uit diverse pakketten met verbeteringen. De woningcorporatie heeft voor de Roze en de Blauwe Kampen gedurende enige jaren een verschillend huurbeleid gevolgd, waarbij de Roze Kampen niet meer bereikbaar zijn geweest voor huishoudens met lage inkomens, afhankelijk van huurtoeslag. Dit beleid is later weer gelijkgetrokken, zodat in 2008 woningen in beide complexen bereikbaar zijn bij nieuwe verhuringen. Binnen de Lage Kampen is er sprake van een opmerkelijk verschil in gemiddelde woontuur tussen de Roze Kampen en de Blauwe Kampen: 18,7 versus 13,2 jaar²²³. De Hoge en Lage Kampen hebben tot aan 2000 een beperkter aandeel niet-westerse allochtonen gekend dan Zuidwijk gemiddeld. Bij de eeuwwisseling ligt het ongeveer op hetzelfde niveau. In de periode daarna loopt de ontwikkeling in de Lage Kampen eerst vrijwel gelijk op met Zuidwijk, om daarna iets sterker te stijgen.

FIGUUR 4.16 Foto-impressie van de Kampen

In de Hoge Kampen is vanaf 2000 een duidelijke groei waarneembaar tot een aandeel van 47,1 procent in 2008 versus 40,6 en 36,4 procent voor respectievelijk de Lage Kampen en geheel Zuidwijk (zie ook figuur 4.9). In 2008 zijn er geen herstructureringsplannen voor de Kampen. In 2007 is een blokje met 32 portieketagewoningen gesloopt aan de Oldegaarde (in figuur 4.15 aangegeven als 'nieuwbouw in voorbereiding'). Er is wel eerder gezinspeeld op de mogelijke sloop van de Hoge Kampen, maar concrete plannen zijn niet aanwezig.

223

Volgens de gegevens van Vestia uit 2007. In de eengezinswoningen van de Lage Kampen is de woontuur veel hoger dan in de Hoge Kampen, waar de complexgemiddelden variëren van 4,7 tot 7,9 jaar.

§ 4.4.3 Burgen

In de oorspronkelijke planning is de Burgen genummerd als buurt V, maar wordt als derde buurt in aanbouw genomen en stamt dus ook uit de begintijd van Zuidwijk. Net als de Horsten is de Burgen ingrijpend aangepakt, een aanpak die in 2008 nog in volle gang is (zie figuur 4.10 en 4.17). Midden jaren negentig krijgen in deze buurt 784 portieketagewoningen een ‘beheer-plus’-ingreep: onderhoud, isolatie, nieuwe combiketels voor de cv en enige verfraaiing van de entrees. De beurt dient als overbrugging voor de periode tot aan sloop. In 2003 is de uitplaatsing van huishoudens in de Burgen-Noord al gestart (Van Veenen 2004) en de laatste sloopwoningen in de Burgen-Zuid verdwijnen in 2008. Twee blokken met portieketagewoningen aan de Britsenburg, gerenoveerd in 1985, blijven vooraanslog gehandhaafd.

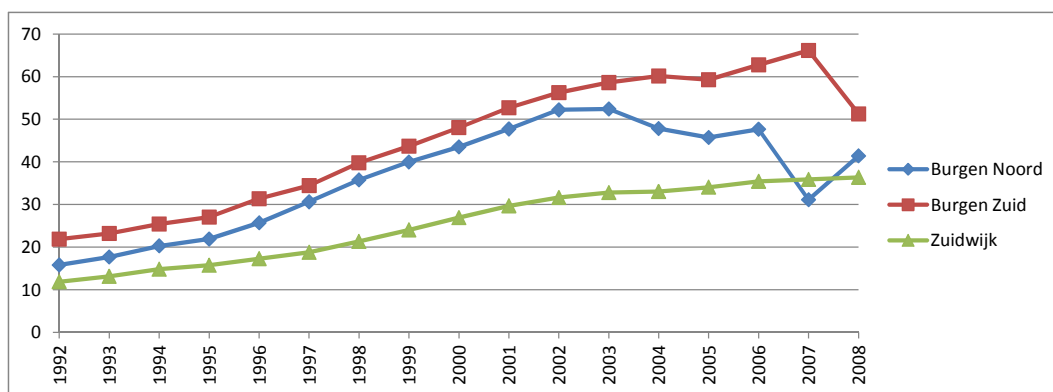

FIGUUR 4.17 Plattegrond van de Burgen
Bron: Vestia

Aan de Slinge is dan al een nieuw blok met koopwoningen gebouwd, grotendeels eengezinswoningen met een aantal boven- en benedenwoningen aan de Doornenburg en parkeerplekken, een kleine speelplek en privétuinen op het binnenterrein. Aan de Drakenburg is in 2006 een woontoren voor ouderen opgeleverd van tien verdiepingen met 80 appartementen waarvan de helft een bereikbare huur heeft en de vrijesectorappartementen op dat moment iets onder de € 700 kosten, met uitzondering van de vier ‘penthouses’ die € 900 kosten. Aan de Doornenburg staan, net als zuidelijker aan de Gildenburg, Drakenburg en helemaal in het zuiden aan de Maldenburg, Kersenburg en Poelenburg, rijtjes eengezinswoningen in strokenbouw die in 2007 een renovatiebeurt hebben gekregen waarbij bewoners zelf een keuze hebben kunnen maken uit diverse verbeterpakketten. Bij alle woningen zijn de achterpaden en tuinen opgehoogd en nieuwe tuinafscheidingen geplaatst. In 2008 zijn in het hart van de buurt, tussen de Endenburg en Keyenburg de eerste twee hoven gerealiseerd met verschillende types eengezinskoopwoningen, gecombineerd met een aantal bovenwoningen boven overdekt parkeren. De binnenhoven zijn afsluitbaar en bestaan naast privétuinen uit een gemeenschappelijke tuin. Aan de noordzijde van de Poelenburg zijn nog twee van die hoven in aanbouw en de planning is dat er nog meer van die hoven gerealiseerd worden op braakliggende gronden, maar dat is afhankelijk van de afname. Tussen de Ekelenburg en Keyenburg

ligt een complex woningen dat stamt uit 1985 en in 2005 is gerenoveerd. De 91 woningen worden door Vestia verhuurd aan ouderen en enkele zijn geschikt gemaakt voor zorgbehoevenden. Tussen de Keyenburg en de Denenburg is in de zomer van 2008 een nieuw blok met appartementen in vier lagen opgeleverd: Klinkenburg. Het bestaat uit 47 koopappartementen, 16 zorgappartementen, met twee algemene ruimtes en een zusterpost en is nog niet bewoond als het veldwerk plaatsvindt.

De ontwikkelingen in de bevolkingssamenstelling in de Burgen zijn sinds de eeuwwisseling zeer sterk beïnvloed door de grootschalige herstructureringsoperatie, zoals figuren 4.9 en 4.17 illustreren. De Burgen-Noord heeft tot 2001 ongeveer 1.150 inwoners. Dat neemt af tot iets minder dan 350 in 2005, om daarna weer te stijgen tot bijna 800 in 2008. In de Burgen-Zuid is het inwonersaantal ongeveer 1.550 en vrijwel stabiel tot en met 2004, waarna het snel terugloopt tot 200 inwoners in 2008 als wij het veldwerk uitvoeren. Vanaf het begin van de jaren negentig kent de Burgen al een groter aandeel niet-westerse allochtonen dan Zuidwijk als geheel (zie figuur 4.18). Dat aandeel neemt tot de start van de stedelijke vernieuwing gestaag toe en bereikt in de Burgen-Noord een hoogtepunt in 2003 en schommelt daarna onder invloed van sloop, om in 2008 weer toe te nemen. In Zuid neemt het aandeel toe tot 66 procent in 2007, waarna het daalt als gevolg van uitplaatsingen.

FIGUUR 4.18 Aandeel niet-westerse allochtone bewoners in de Burgen-Noord en -Zuid en Zuidwijk 1992-2008 (%)
Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

In de nieuwbouw van de Drakenburg vestigen zich oudere, vooral autochtone, bewoners. In de koopwoningen wonen veel niet-westerse allochtone gezinnen. De marktomstandigheden zijn in 2008 niet positief, dat is dan ook de reden dat er na de grootschalige sloop grote braakliggende terreinen zijn, op de kaart aangeduid als nieuwbouw in voorbereiding.

FIGUUR 4.19 Foto-impressie van de Burgen

5 De bewoners in beeld

§ 5.1 Diversiteit van de bewoners

In beleidsstukken of in de media spreekt men, als het gaat over naoorlogse wijken, vaak over ‘eenvormige’ wijken met een ‘eenzijdig samengestelde’ bevolking: “kleine huishoudens, lage inkomens en werklozen” (Ministerie van VROM 1997, p. 47). Het blijft vaak bij een stereotype karakterisering, die snel kan leiden tot stigmatisering (Gans 1995). Als je goed kijkt, blijkt dat in al die wijken heel verschillende mensen wonen. Dat geldt ook voor Zuidwijk. Er zijn oudere autochtone alleenstaanden of echtparen die al tientallen jaren in dezelfde woning wonen en jonge, al dan niet volledige, gezinnen die zich pas kortgeleden in de wijk en soms ook het land gevestigd hebben. Maar er zijn ook jonge Turkse en Surinaamse bewoners die al hun hele leven in de wijk wonen en er inmiddels een huis gekocht of gehuurd hebben, waarvoor Zuidwijk ‘hun wijk’ is en waar de aanduiding ‘allochtoon’ alleen op van toepassing is omdat een of beide ouders buiten Nederland geboren is/ zijn. En naast huishoudens die rondkomen van een bijstandsuitkering zijn er ook gezinnen met een middeninkomen die een sociale huurwoning bewonen, of een koopwoning in de wijk hebben gevonden. Er is een grote heterogeniteit in inkomen, huishoudensamenstelling, levensfase en etniciteit en al die personen zullen op hun eigen wijze de buurt gebruiken, ervaren en beoordelen. Het is dan ook onmogelijk om over de bewoners te praten, laat staan dat er sprake kan zijn van een eenduidig oordeel van de bewoners over de buurt. De verschillende bewoners hebben namelijk verschillende posities, behoeften en belangen.

In onderzoek naar de effecten van wijkvernieuwing worden die verschillen tussen de bewoners vaak niet of slechts gedeeltelijk belicht of gevangen in één dimensie. Men maakt bijvoorbeeld onderscheid tussen autochtone en allochtone respondenten, tussen bewoners van koopwoningen en huurwoningen of tussen bewoners die korter of langer in de wijk wonen (zie bijvoorbeeld Van Bergeijk et al. 2008). In veel kwantitatief onderzoek naar de waardering van buurten en wijken berekent men de gemiddelden van de te onderscheiden groepen en vergelijkt die onderling of met het gemiddelde van andere wijken of de stad²²⁴. Zo’n werkwijze houdt vaak weinig rekening met de verschillende functies die wijken hebben in de stad voor specifieke groepen van bewoners (Van Gent & Musterd 2012; Musterd et al. 2015).

In dit onderzoek wil ik de sociaal-culturele en sociaaleconomische verscheidenheid van de bewoners tot uiting laten komen om een preciezer inzicht te krijgen in de relatie tussen de positie van de verschillende bewoners en hun waardering. Een indeling van de bewoners op basis van slechts één van de bekende kenmerken, zoals inkomen, positie op de arbeidsmarkt, huishoudensamenstelling, etniciteit, leeftijd of geslacht, is daarvoor te beperkt. Categoriale homogeniteit op één kenmerk, bijvoorbeeld etniciteit, zal gepaard gaan met verschillen op andere kenmerken, bijvoorbeeld levensfase of het hebben van kinderen en dus gepaard gaan met een verschillend buurtgebruik (Blokland-Potters 1998). De wens om de diversiteit aan huishoudens op een hanteerbare wijze tot

224

Men meet achterstand ten opzichte van het stedelijk of landelijk *gemiddelde* dat vaak tot norm verheven is. Het functioneert als criterium voor de selectie van wijken, als doelstelling in beleidsnota's en in instrumenten zoals de 'Leefbaarometer', die in opdracht van het Ministerie van VROM is gemaakt (Ouweland 2009).

uiting te brengen heeft geleid tot onderzoek waarin cultuur en identiteit een plaats hebben gekregen naast klasse en andere kenmerken (Anderiesen & Reijndorp 1987, 1989; Ganzeboom 1988; Reijndorp et al. 1997; Reijndorp 2004; Devine et al. 2005; Bennett et al. 2009), waarbij de betreffende onderzoekers voortbouwen op het gedachtegoed van Pierre Bourdieu. Om in dit onderzoek te komen tot een werkwijze die uitgaat van de diversiteit maar die ook een zekere mate van clustering van de bewoners mogelijk maakt, zal ik gebruik maken van het begrip levenswijze, zoals dat door Anderiesen en Reijndorp (1989; 1990) is omschreven en ontleend aan het werk van Bourdieu. Ik geef eerst een korte beschouwing over de begrippen levenswijze en leefstijl²²⁵ en de toepassing daarvan in dit onderzoek. In de volgende paragraaf zet ik uiteen hoe ik tot een clustering van de geïnterviewden ben gekomen. Vervolgens beschrijf ik de verschillende clusters en sluit ik het hoofdstuk af met een korte vergelijking op hoofdpunten van de onderscheiden clusters.

§ 5.2 Levenswijze en leefstijl in het stadsonderzoek

De begrippen *levenswijze* en *leefstijl* vergen enige toelichting, ze worden vaak “met groter gemak door sociologen gebruikt dan gedefinieerd” (Anderiesen & Reijndorp 1989, p. 8). De onduidelijkheid en verschillen in definities hebben niet verhinderd dat vooral het gebruik van het begrip *leefstijl* in de beleids- en adviespraktijk van het woondomein de afgelopen decennia een grote vlucht heeft genomen²²⁶. Omdat de begrippen in het stadsonderzoek vaak door elkaar heen worden gebruikt, zal ik ze beide in onderstaande beschouwing betrekken.

Veblen (1994), Weber (1972) en Adler (1933) worden vaak genoemd als grondleggers van het begrip leefstijl (Ganzeboom 1988; Versantvoort 2000; Pinkster & Van Kempen 2002; Van Diepen & Arnoldus 2003; Heijs et al. 2005). Veblen beschouwt leefstijl als een expressie waarvoor een (groep) mens(en) kiest (Van Diepen & Arnoldus 2003). Hij veronderstelt dat de ‘nouveau riches’ de dure leefstijl van de gevestigde orde zoveel mogelijk proberen te imiteren. De gevestigde orde zal daarop reageren door zich weer op een andere wijze te onderscheiden. Adler gebruikt het begrip levensstijl als een individuele aangelegenheid, een persoonlijke leidraad voor het leven, niet als een typologie (Versantvoort 2000). Max Weber (1972) streeft naar een sociologische analyse en maakt onderscheid tussen klasse, stand en partij (Ganzeboom 1988; Benschop 1996/2010). Die drie begrippen zijn verbonden met verschillende ordeningen in het leven. De *klasse* is verbonden met de economische orde, met de productie en de wijze van goederenverwerving. De *stand* is verbonden met de sociale orde door levensstijl en de wijze van goederenconsumptie en de *partij* met de sfeer van de macht en de wijze van machtsverwerving (Benschop 1996/2010). Weber maakt gebruik van de begrippen ‘*Lebensführung*’ en ‘*Stilisierung des Lebens*’, die we kunnen vertalen met levenswijze en leefstijl. Ze duiden op het gedrag en de regels die gebruikt worden binnen een bepaalde stand als men tot een bepaalde kring wil behoren en waarmee men zich kan onderscheiden. Weber verwijst naar voorbeelden uit Amerika waarin het wonen in een bepaalde straat en het behoren tot een bepaalde groep voorwaarde zijn om uitgenodigd te worden voor bepaalde evenementen, maar ook om kans

225 Delen van die beschouwing zijn uitwerkingen van, dan wel ontleend aan de rapportage *Voorkeur voor een leefstijl? Een onderzoek naar leefstijlmethodieken in het woondomein* (Ouweland et al. 2011).

226 Het is ook buiten het woondomein toegepast. Zo onderzoekt Ganzeboom (1988) de potentie van leefstijlen voor het verklaren van menselijk keuzegedrag in het algemeen, gebruikt Camstra (1996) het voor een analyse van de relatie tussen de woonlocatie en de afstand naar het werk van forensen en Versantvoort (2000) voor de analyse van het arbeidsaanbod.

te maken op een bepaalde baan. Hij wijst erop dat mensen zich gedrag aanmeten, *prätendieren*, om gezien te worden als iemand van de betreffende groep (ibid., p. 535). Weber veronderstelt dat een zekere stabiliteit van de sociaaleconomische klassenverhoudingen de indeling in standen verstevigt en dat iedere economische schok en omwenteling ze verzwakt en de klassenverschillen weer benadrukt.

In de Chicago School en meer algemeen de stadssociologie wordt het begrip *levenswijze* gebruikt. Warren Zorbaugh schildert in zijn klassieker 'The Gold Coast and the Slum' (1929) de onderscheiden leefwerelden in de stad, variërend van de goudkust tot aan de achterbuurt met alle schakeringen daartussen. Hij gebruikt het concept om inzicht te geven in hoe men leeft in de stad, maar ook hoe de levenswijze verbonden is met bepaalde gebieden en leefmilieus en welke dynamiek zich in beide voordoet. Wirth (1938) vergelijkt in 'Urbanism as a way of life' de levenswijze in de stad met de levenswijze in de rurale gemeenschap. Hij koppelt de (ongewenste effecten van de) stedelijke levenswijze in de eerste plaats aan de grote aantallen bewoners met de daarmee verbonden verscheidenheid, anonimiteit en de relatieve afwezigheid van intiem persoonlijk contact, ten tweede aan de dichtheid in de stad met als gevolg het samengaan van direct fysiek contact met afstandelijke sociale relaties en ten derde aan de grote heterogeniteit die stevige sociale structuren doorbreekt en leidt tot mobiliteit, instabiliteit en onveiligheid en het deelnemen van bewoners aan gesegmenteerde sociale organisaties. De verscheidenheid van de bewoners speelt een grote rol in het vertoog van Wirth, de aangetroffen diversiteit brengt hem tot zijn conclusies over 'de' stedelijke levenswijze. Daar reageert enige decennia later Herbert Gans (1991b, oorspronkelijk 1968) op, die dan al uitgebreide studies heeft uitgevoerd naar de levenswijze van een Italiaanse gemeenschap, de 'urban vilagers' (1962) en van een suburbane gemeenschap, de 'Levittowners' (1967). Wirth heeft volgens Gans de stadsbewoners te veel op één hoop gegooid en geen oog gehad voor de verschillende wijzen waarop mensen leven. Gans heeft het over de stad in zijn geledingen, over binnenstad, stedelijke dorpen en buitenwijken en over 'levenswijzen' in meervoud. Hij onderscheidt vijf groepen binnenstadsbewoners: 'kosmopolieten', 'ongetrouwde of kinderloze bewoners', 'de etnische dorpsbewoners', 'de gedepriveerden' en de 'gevangenen'. In zijn onderscheid en beschrijvingen laat hij zowel economische als sociaal-culturele kenmerken meewegen²²⁷. In zijn studie van Levittown, New Jersey, stelt Gans (1967) dat vooral leeftijd, klasse (working class, lower middle class en upper middle class) en religie de levenswijze bepalen²²⁸.

Bourdieu over leefstijl

Vanaf begin jaren tachtig heeft Pierre Bourdieu's *La distinction, critique sociale du jugement* (1979)²²⁹, een grote invloed gehad op het gebruik van leefstijl in het stadsonderzoek (Anderiesen & Reijndorp 1987, 1989; Pinkster & Van Kempen 2002; Van Diepen & Arnoldus 2003; Parker 2004; Reijndorp 2004; Heijs et al. 2005; Devine & Savage 2005). Het is een omvattend boek, waarin hij een groot aantal eerder uitgevoerde onderzoeken samenbrengt, over hoe sociale klassen zich tot elkaar verhouden en zich door hun leefstijlen en smaak van elkaar onderscheiden. Bourdieu presenteert een model waarin twee werelden met elkaar verbonden zijn, de wereld van de economische en sociale posities en de wereld van de leefstijlen. Het is, zo stelt hij, een poging om Webers tegenstelling

227 In zijn naschrift bij de heruitgave in 1991 wijst Gans zelf op de tijdgebondenheid van de indeling en de invloed van de dynamiek als gevolg van globalisering en verdere economische ontwikkeling (ibid, p. 68).

228 In de periode waarin Gans daar woont en de ontwikkeling observeert, zijn er 3.000 woningen gebouwd van \$ 11.500 tot \$ 14.500. Dat is een redelijk homogeen prijssegment, zonder woningen voor de laagste of hoogste inkomensklasse.

229 Ik zal doorgaans verwijzen naar de Engelse vertaling van 1984: *Distinction, a Social Critique of the Judgement of Taste*.

tussen klasse en stand opnieuw te doordenken (Bourdieu 1984). Niet alleen het economische kapitaal, maar alle vormen van kapitaal zijn daarbij van belang om de structuur en het functioneren van de sociale wereld te kunnen verklaren (Bourdieu 1989). Naast het *economisch kapitaal*, dat onmiddellijk in geld kan worden omgezet, onderscheidt hij *cultureel kapitaal* en *sociaal kapitaal*. Cultureel kapitaal bestaat in drie vormen: in belichaamde staat (in de vorm van kennis, belesenheid en vaardigheden die men zich in de loop der tijd eigen maakt), in geobjectiveerde staat (cultuurgoederen) en geïnstitutionaliseerde staat (diploma's). Sociaal kapitaal heeft betrekking op de bestaande of potentiële hulpbronnen die verbonden zijn aan het netwerk van relaties dat men bezit. De relaties kunnen praktisch bestaan maar ook verbonden zijn aan de familie, klasse, school of partij waar men deel van uitmaakt (ibid.). Bourdieu zet de economische en sociale posities en de leefstijlen uit op een assenkruis, gebaseerd op gegevens uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Op de verticale as is het *volume* van het kapitaal weergegeven van veel (boven) naar weinig (onder) en op de horizontale as de *samenstelling* van het kapitaal van veel cultureel en weinig economisch kapitaal (links) tot veel economisch en weinig cultureel kapitaal (rechts) (Bourdieu 1984, p. 128-129). Figuur 5.1 toont een beknopte Nederlandse weergave.

De beschikking over sociaal kapitaal leidt niet zelfstandig tot een specifieke leefstijl. Het werkt meer indirect: via de versterking die het economisch of cultureel kapitaal van personen uit het netwerk kunnen hebben op de eigen positie. Als sociale posities zijn beroep, inkomen, opleiding, afkomst en ook de mate van verstedelijking weergegeven. De leefstijl is weergegeven door middel van kranten, componisten, gerechten, populaire artiesten en cultuurparticipatie. De overgangen tussen de verschillende leefstijlen zijn vloeiend, er is geen bepaald aantal leefstijlen gedefinieerd. Wie het figuur bekijkt, constateert al snel dat de aangegeven smaakvoorkeuren, adequaat voor het Frankrijk van de jaren zestig, nu - vijftig jaar later – zeer gedateerd zijn. Een Citroën DS zou je nu boven links in het schema plaatsen, bij de kunstenberoepen en de avant-garde festivals. De Chinese restaurants en 'eten uit de diepvries' zou je veel lager in het schema plaatsen. De empirische resultaten van zijn studie zijn voor mijn onderzoek weinig relevant, de achterliggende concepten en begrippen des te meer.

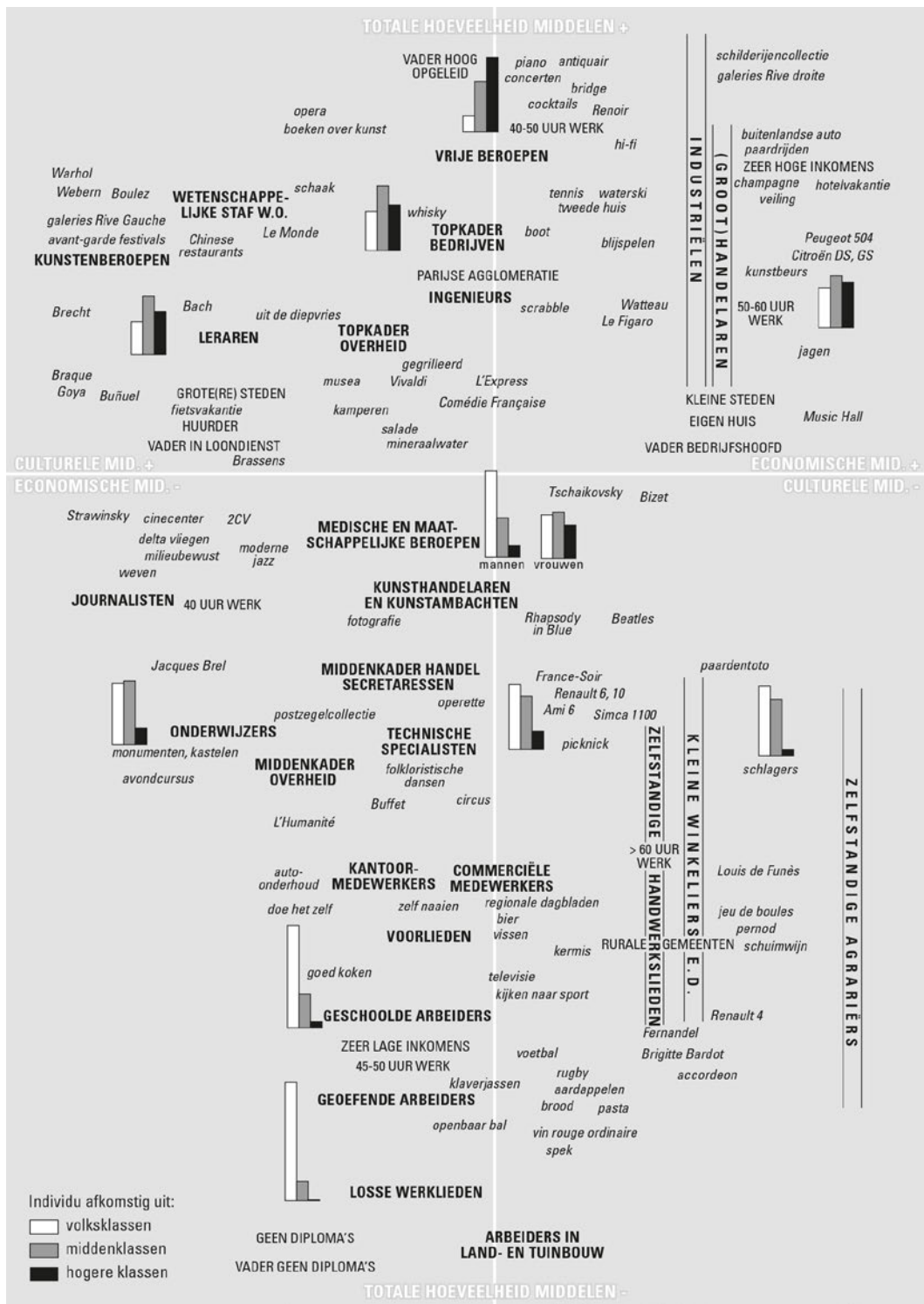
Bourdieu gebruikt twee begrippen, veld en habitus, om de relatie tussen individu en samenleving te schetsen. De positie van iemand in de samenleving bepaalt in hoge mate zijn mogelijkheden, maar het individu houdt ook nog ruimte over voor eigen keuzes. Het gaat niet om de tegenstelling tussen de twee polen 'individu' en 'samenleving', maar om de dialectische relatie tot elkaar (Bourdieu 1989). De begrippen veld en habitus duiden beide op de vervlechtingen van de relaties. Het gaat om...

"...een tweezijdige relatie tussen habitus en veld, waarin het veld als gestructureerde ruimte de habitus structureert, terwijl de habitus op haar beurt de waarneming van het veld structureert" (Bourdieu 1989, p.66).

Velden, zoals de artistieke wereld, het onderwijs of de huisvestingswereld, zijn sociale arena's waarin strijd plaatsvindt, handelingen worden verricht door de deelnemers binnen dat veld met als inzet om de beschikking te verwerven of te behouden over bepaalde middelen en belangen die daar aan de orde zijn. Het zijn ruimten van conflict en concurrentie. Elk veld heeft zijn eigen regels en logica waarbinnen speelruimte is voor onzekerheid en interactie²³⁰. Actoren zullen doorgaans betrokken zijn bij verschillende velden, die elkaar ook weer kunnen beïnvloeden²³¹.

230 Wacquant wijst in zijn inleiding in *Argumenten* onder andere op de studie van Bourdieu naar de lokale toepassing van huisvestingsbeleid (Wacquant 1992).

231 Devine and Savage (2005, p. 15) lichten het als volgt toe: "Bourdieu (...) sees a multiplicity of fields, with no clear pre-determined relationship between them, with the result that his account is more fluid and attentive to change and the power of agency. Insofar

FIGUUR 5.1 Leefstijlruimte volgens Bourdieu: beroepsgroepen, levenswijzekenmerken en leefstijlkenmerken
 Bron: Bourdieu 1979, bewerking De Wijs-Mulkens 1999, p. 17

as fields are inter-related, this depends on the activities of dominant classes who are able to traverse different fields more easily than those whose stakes are confined to fewer fields.”

De *habitus* is een mentale structuur, waarin gedachten, waarnemingen, evaluaties en dadendrang zijn ingebed (De Jong 1997). De *habitus* wordt opgebouwd in het leven van de mensen, in eerste instantie in het eigen gezin, later op school, de buurt, in de studie, vriendenkring, met collega's en in andere kringen waarin de mens verkeert. De persoonlijke geschiedenis speelt dus een belangrijke rol. De *habitus* zorgt er voor dat mensen de situatie goed percipiëren en snel kunnen handelen, passend bij de situatie en de positie waarin men zich bevindt. Dat sociale handelen wordt geleid door een *praktijkgevoel* of *gevoel voor het spel* (Bourdieu 1989). Dat zijn geen rigide vastgelegde mechanische regels die nooit overtreden mogen worden. Het gaat er meer om dat de spelers weten hoe ver ze eventueel buiten de regels kunnen gaan, zoals een voetballer die bewust een overtreding maakt, maar daar wel mee weg komt.

De *habitus* en het beschikbare kapitaal van het individu binnen een bepaald veld bepalen de *praktijk*. Een *leefstijl* wordt volgens Bourdieu vervolgens bepaald door een te onderscheiden verzameling van betekenisvolle praktijken en betekenis gevende percepties en waarderingen, die verdergaan dan hetgeen wat direct geleerd is, die voortkomen uit de *habitus* (Bourdieu 1984). Bourdieu zet zich daarbij af tegen het begrip leefstijl zoals dat door Veblen is beschreven als een bewust streven naar distinctie waarbij de mensen het maar voor het kiezen hebben.

“Want de habitus (...) houdt een vorm van kennis in die geen bewustzijn vereist, een intentionaliteit zonder intentie, een praktische beheersing van de regelmatigheden van de wereld waardoor men in staat is een voorschot te nemen op de eigen toekomst zonder die als zodanig voor ogen te hebben.” (1989, p. 65)

Het werk van Bourdieu heeft veel invloed gehad, maar het heeft ook veel discussie opgeroepen. Dat geldt vooral ten aanzien van de door Bourdieu als duurzaam, je zou ook kunnen stellen nogal statisch, veronderstelde samenhang tussen de economische en sociale condities enerzijds en de leefstijl of levenswijze anderzijds. Anderiesen en Reijndorp (1989) richten hun commentaar op de kwestie dat in die veronderstelling van Bourdieu weinig ruimte is voor keuzevrijheid. Zij refereren daarbij aan Habermas' 'nieuwe onoverzichtelijkheid' en 'rationalisatie van de leefwereld': mensen die participeren in een veelheid aan sociale netwerken kunnen/zullen zelf keuzen maken. Van der Wouden en Kullberg stellen, met verwijzing naar Gerhard Schulze's *Die Erlebnisgesellschaft* uit 1992, dat Bourdieu te veel uitgaat van een aan het volume van het kapitaal gekoppelde culturele hiërarchie die geen rekening houdt met de hedendaagse maatschappij en cultuur. Anderen hebben gewezen op de invloed van factoren, als generatieverschillen, geslacht en etniciteit, op gedragskeuzen en smaakuitingen²³². Bij het overgrote merendeel van de hier genoemde commentatoren leidt dat overigens tot een amendering van het werk van Bourdieu, niet tot een verwerping.

§ 5.3 Toepassing van de begrippen leefstijl en levenswijze in dit onderzoek

In de afgelopen decennia is er in Nederland veel discussie geweest over wat leefstijl vermag als begrip in het woononderzoek en woonbeleid, zowel in vakpublicaties als in academische kring²³³. Aanleiding daarvoor is vooral het gebruik van het leefstijlconcept zoals dat in Nederland door commerciële bureaus als Motivaction, The SmartAgent Company, TNS-NIPO en Experian is ontwikkeld en toegepast om meer grip te krijgen op de woningvraag, gebiedsontwikkeling en woonruimteverdeling. Alle door deze bureaus ontwikkelde methodes gaan ervan uit dat de waardeoriëntatie een belangrijke rol speelt in het gedrag en de keuzeprocessen van bewoners, maar ze verschillen echter sterk in definitie en de relevante gegevens waarop zij zich baseren bij de onderverdeling in leefstijlen. Bij Smart Agent Company en Motivaction is de waardeoriëntatie het dominante begrip. Gedragsgegevens (o.a. consumptiepatronen) spelen bij hen geen rol, maar wel bij de andere twee bureaus. Sociaaleconomische kenmerken spelen een rol in de indeling van Motivaction en Experian, niet bij SmartAgent Company en TNS-NIPO, terwijl Experian en TNS-NIPO sociaal-demografische kenmerken weer wel gebruiken, maar de andere twee niet. Zo is er ook een groot verschil in het aantal leefstijlen, dan wel belevingswerelden, dat de bureaus onderscheiden. Dat varieert van vier (rood, geel, groen en blauw) in het BSR-model van SmartAgent Company tot 44 in het Mosaic-model van Experian. Het onderscheiden aantal is niet zozeer bepaald door de uitkomsten van fundamenteel onderzoek als wel door pragmatische en opportunistische motieven die zijn ingegeven vanuit de marketing, niet in de laatste plaats de marketing van de methode zelf²³⁴. Onderzoek van ons naar de toepassing van de meest gebruikte methodiek (BSR-model van SmartAgent Company) in de gebiedsontwikkeling (Bosch et al. 2012) heeft uitgewezen dat de opdrachtgevers er deels in slagen de beoogde doelgroep aan te trekken, maar deze naar leefstijl niet veel afwijkt van de betreffende buurt. De woonwaardering van de bewoners met de beoogde leefstijl verschilt nauwelijks van de overige leefstijlgroepen: leefstijlen vertonen geen coherentie met woonwensen, koop- en huurredenen en woonwaardering (ibid.). We hebben ook de toepassing van het BSR-model op het terrein van woonruimteverdeling en beheer onderzocht, waarbij bewoners een woning aangeboden krijgen in een bij hun leefstijl passende flat, dan wel cluster woningen (Doff & Ouwehand 2012). Daaruit blijkt dat er een verband is tussen de leefstijlen en de door bewoners geuite voorkeuren voor bureacontact, maar die verschillende voorkeuren leiden niet tot grote verschillen in waardering tussen passend en niet-passend wonenden. De bewoners zijn in grote mate positief gestemd over de leefstijltoewijzing, dat geeft aan dat zij controle en meer sturing op wie er naast hen komt te wonen, wel waarderen. Ook is gebleken dat de stabiliteit van de toegepaste leefstijlmethodiek vraagttekens oproept: bewoners blijken bij latere tests een andere leefstijl te hebben dan eerst. Mede gezien de uitkomsten van het onderzoek naar de toepassing van deze leefstijlmethoden, laat ik ze hier verder buiten beschouwing.

Voor mijn onderzoek is het door Bourdieu ontwikkelde gedachtegoed en de wijze waarop dat is toegepast in ander onderzoek veel relevanter. Het gaat mij daarbij niet zozeer om de expressieve kant van het wonen, het wonen als leefstijl, dat in het onderzoek van De Wijs-Mullekens (1999) naar het wonen van de culturele en economische elite centraal staat²³⁵. Het gaat in dit onderzoek vooral om

-
- 233 Zie voor vakpublicaties onder andere: Hagen (2001); Nio (2002, 2010); Ouwehand (2001); Ouwehand et al. (2017); Van der Wouden en Kullberg (2002). Zie voor academische publicaties onder meer: Van Diepen en Arnoldus (2003); Ganzeboom (1988); Heijs et al. (2005, 2009, 2011); Jansen (2011); Ouwehand et al. (2011); Pinkster en Van Kempen (2002).
- 234 Voor een vergelijking van de definities en een verdere analyse van deze methodieken, zie: *Voorkeur voor een leefstijl? Een onderzoek naar leefstijlmethodieken in het woondomein* (Ouwehand et al. 2011).
- 235 De Wijs-Mullekens hanteert liever nog dan leefstijl het begrip *lifestyle*. Zij gaat in op de vraag hoe bepaalde groepen zich door hun keuze voor gedifferentieerde woonmilieus trachten te onderscheiden en hoe dat samenhangt met hun sociale positie.

de wijze waarop de woonwaardering van bewoners verbonden is met hun positie en achtergrond. Het oordeel van een Nederlandse bewoner van Zuidwijk die al vijftig jaar in de wijk woont, daar als jonggehuwd echtpaar is komen wonen en de kinderen daar heeft zien opgroeien, is namelijk niet los te zien van die persoonlijke geschiedenis en positie. Dat geldt ook voor het Marokkaanse gezin dat tien jaar geleden de problemen op het gebied van leefbaarheid en criminaliteit in de Afrikaanderwijk ontvlucht is om een betere leefomgeving voor de kinderen te zoeken en die in Zuidwijk gevonden heeft. En ook de waardering van een recent in de wijk wonende Turkse alleenstaande vader die dakloos is geweest, is mede bepaald door zijn geschiedenis. Het begrippenkader van Bourdieu biedt een bruikbaar instrument om de waardering van de bewoners van de veranderingen in hun leefomgeving te analyseren.

Anderiesen en Reijndorp (1989, 1990) hebben, toen zij zich verdiepten in de vraag welke groepen bewoners in de stad te onderscheiden zijn en hoe ze de stad gebruiken en waarderen, gekozen voor een benadering die sterk gebaseerd is op het gedachtegoed van Bourdieu²³⁶.

Zij gebruiken niet het begrip leefstijl, maar het begrip *levenswijze*²³⁷. Zij formuleren het als volgt:

“Levenswijze omvat het geheel van gedachten, gedragingen en voorkeuren van mensen, die het resultaat zijn van een specifieke combinatie van economisch, cultureel en sociaal kapitaal dat zij hebben verworven in het sociale traject dat zij hebben afgelegd.” (1990, p. 52-53)

Ze omschrijven het begrip *sociaal traject* als volgt:

“Dat traject wordt bepaald door de plaats en het milieu waarin mensen zijn geboren en opgegroeid, door de tijd waarin mensen hun ervaringen opdoen. In dat traject doen mensen hun cultureel, sociaal en economisch kapitaal op, maar het vormt ook hun gewoontes, hun voorkeuren, hun visie op de wereld: ‘(...) het sociaal ouder worden is niets anders dan dat langzame werk (...) dat er voor zorgt dat mensen hun verwachtingen in overeenstemming brengen met hun kansen (...) om te worden wat ze zijn.’ [Bourdieu 1979, p. 123] In dat proces vormt zich de habitus van een individu.” (Anderiesen & Reijndorp 1990, p. 53)

Een belangrijk onderdeel van het sociale traject wordt gevormd door de woongeschiedenis van de betrokken bewoners, wat een vast gespreksonderwerp vormde in de interviews die voor het onderzoek van Anderiesen en Reijndorp gevoerd zijn en ook in onze interviews veel aandacht gekregen heeft. Bovenstaande omschrijving van het sociale traject biedt ook de ruimte om aspecten als leeftijd, sekse en etniciteit mee te laten wegen waar Ganzeboom (1988) en Bennet c.s. (2009) op hebben gewezen. Reijndorp heeft het verschil tussen *levenswijze* en *leefstijl* later uitgewerkt²³⁸. Bij *levenswijze* spelen de omstandigheden een grote rol want die bepalen in grote mate hoe de levenswijze vorm krijgt. Verandering in de maatschappelijke en persoonlijke omstandigheden, bijvoorbeeld grote werkeloosheid, verandering in inkomenspositie, maar ook nieuwe ervaringen en nieuwe kennis, zullen leiden tot noodzakelijke aanpassingen in de levenswijze (Reijndorp 2004). Bij *leefstijl* gaat het om:

-
- 236 In hun publicatie uit 1989 motiveren zij hun keuze en gaan zij uitvoerig in op hun werkwijze, in 1990 hebben zij het begrip levenswijze compacter geformuleerd en in latere publicaties (Reijndorp 2004) verder uitgewerkt.
- 237 Anderiesen en/of Reijndorp spreken steeds over levenswijze, terwijl Vermeulen (2001) en anderen steeds spreken over leefwijze, maar ze bedoelen hetzelfde. Ik zal steeds het begrip levenswijze hanteren.
- 238 Zie Reijndorp 2004, p. 24-26, waarbij hij verwijst naar het onderscheid dat Vermeulen (2001) maakt bij cultuur als levenswijze en als leefstijl.

“...de constructie van culturele verschillen, en gaat het om het gebruik van culturele artefacten, symbolen en verhalen om zich van anderen te onderscheiden. De uitkomst van een leefstijl is een verbeelde gemeenschap, een gemeenschap die niet in de eerste plaats wordt gekenmerkt door praktische verbanden en functionele netwerken, maar door symbolen waaraan de ‘leden’ elkaar herkennen en ook door anderen worden herkend als deel van dezelfde groep.” (ibid., p.25)

Kiezen voor levenswijze impliceert meer aandacht voor het handelen van mensen en hun gebruiken, zo stelt Reijndorp (ibid.) met verwijzing naar De Certeau (1997). In dit onderzoek staat de waardering van bewoners van de veranderende buurt centraal. Het gaat om ‘het geheel van gedachten, gedragingen en voorkeuren’ die verbonden zijn aan het sociale traject van de bewoners zoals in de definitie van Anderiesen en Reijndorp en niet in de eerste plaats om de expressieve en symbolische verbeelding van de culturele verschillen. Daarom zal ik gebruikmaken van het begrip levenswijze en niet van leefstijl.

§ 5.4 Clustering van geïnterviewden op basis van levenswijzen

De achtergrond van mijn onderzoeksvraag – *Hoe waarderen bewoners met verschillende levenswijze hun veranderde en veranderende buurt en wijk?* – is dat bewoners met een verschillende positie en achtergrond, verschillend kunnen oordelen over veranderingen in hun woonomgeving. Het gaat daarbij dus niet alleen om – op het moment van het interview actuele – kenmerken als levensfase of klasse of etniciteit, e.d. die een verklaring kunnen bieden voor de waardering van hun woonomgeving. Ook de achtergrond en het toekomstperspectief spelen mee. De levenswijze is een combinatie van een aantal elementen. Het maakt het mogelijk om toegesneden op de situatie en de vraagstelling in het onderzoek op heuristische wijze voor een bepaalde clustering van bewoners te kiezen. Dat heeft in verschillende situaties geleid tot wisselende indelingen, waarbij overigens wel analogieën te ontdekken zijn; vaak gaat het om het onderscheid tussen *gevestigden*, ook wel *blijvers* genoemd, en *nieuwkomers* in verschillende soorten en maten²³⁹. Afhankelijk van de doelstelling van het onderzoek, de periode waarin het is uitgevoerd en het gebied, verschilt ook de uitsplitsing. Het onderscheid dat ik heb gemaakt, dient om inzicht te geven in de al dan niet aanwezige verschillen van waardering door de bewoners. Bij de indeling van de clusters zijn geen absolute grenzen gehanteerd (conform Blokland-Potters 1998). De volgende stappen hebben geleid tot een opdeling van alle geïnterviewden in zes clusters.

239

Elias en Scotson (1976) onderscheiden *gevestigden* en *buitenstaanders*; Van Engelsdorp-Gastelaars (1980) *buurters* en *stedelingen*; Van Kempen (1987) hanteert *nieuwkomer*, *gevestigden* en *achterblijvers*; Van der Loo et al. (1988) maken een vierdeling: *gevestigden*, waaronder de *traditionelen* en de *geïsoleerden* vallen en de *nieuwkomers*, die ze uitsplitsen in *betrokkenen* en *beweeglijken*; Haest (1989) gebruikt *ouwe garde*, *andere slag*, *passanten*, *buitenbeentjes* en *buitenlanders*. Anderiesen en Reijndorp (1990) onderscheiden in hun onderzoek drie hoofdgroepen: *blijvers* (de oude autochtonen), *nieuwe stedelingen* (studenten en wat dies meer zij) en *migranten*. Reijndorp houdt die driedeling ook aan in later onderzoek in oudere binnenstadswijken (Reijndorp 2004). Blokland-Potters (1998) onderscheidt haar respondenten op basis van hun netwerken en onderscheidt *moderne stedelingen*, *sociale stijgers*, *religieus standvastigen* en *peer groups*, *geïsoleerden* en *geïntegreerden*. Van der Zwaard komt in de Rotterdamse binnenstadswijk Agniesebuurt (2003) tot zes groepen: *Nederlandse oorspronkelijke stedelingen*, *Nederlandse import Rotterdamers*, *Turken en Marokkanen: eerste generatie*, *Turken en Marokkanen: jonge gezinnen*, *immigranten uit Suriname, Aruba/ Antillen en Kaapverdië* en ten slotte een groep *overige bewoners*. Karsten et al. (2006) richten zich specifiek op de middenklasse en onderscheiden drie hoofdgroepen: de Turkse en Surinaamse *sociale stijgers*, de merendeels autochtone *stedelijk georiënteerde gezinnen* en de *terugkeerders*. In een studie naar de stedelijkheid in buitenwijken gebruiken Reijndorp et al. (1998) een zesdeling: *buitenwijkers*; *oorspronkelijke stedelingen*; *nieuwe stedelingen*; *dorpelingen*; *suburbanisanten* en *nomaden*. Die indeling wordt in een studie in Nieuwegein enigszins aangepast: *oorspronkelijke stedelingen* en *dorpelingen*, *nieuwe stedelingen*, *buitenwijkers*, *suburbanisanten*, *tweede generatie* en ten slotte *nieuwe instroom* (Metaal et al. 2008). Nio et al. (2016) gebruiken in hun studie van Amsterdam Nieuw-West een zesdeling: *oorspronkelijke stedelingen*, *migranten*, *westerse allochtonen*, *nieuwe stedelingen*, *hybride stedelingen* en *studenten*.

Autochtoon en allochtoon

De instroom van nieuwe bewoners en de toegenomen etnische diversiteit spelen een rol in de waardering van de wijk (zie paragraaf 1.1 en 1.4). Zoals vermeld in paragraaf 4.2, is uit onderzoek in Zuidwijk (Ouwehand & Davis 2004; Kleinhans 2005) gebleken dat onder professionals en autochtone bewoners de mening heeft postgevat dat de allochtone bewoners, de nieuwkomers in de wijk, geen binding zouden hebben met de wijk²⁴⁰. Om een antwoord te kunnen geven op de vraag of de verschillende groepen een verschillend beeld hebben en de wijk verschillend waarderen is een onderscheid op basis van etniciteit van belang. Etniciteit speelt ook een voorname rol in de levenswijze en het sociale traject van de bewoners. De opdeling van de respondenten naar autochtone en allochtone bewoners betekent niet dat ik op voorhand veronderstel dat ze verschillend gedrag vertonen of verschillende opvattingen hebben, maar verschillen wel wil kunnen analyseren. Als ik ze naar etniciteit onderscheid²⁴¹ en enkele kenmerken, waaronder het inkomen²⁴², in beeld breng, ontstaat het overzicht zoals gegeven in tabel 5.1.

TABEL 5.1 Kenmerken van autochtone en allochtone respondenten

	GEMIDDELDE LEEFTIJD	GEMIDDELDE WOONDUUR WONING	GEMIDDELDE WOONDUUR WIJK	INKOMEN**					BUURT***			TOTAAL
				1	2	3	4	5	B	K	V	
autochtone bewoners	60,5	18,7	28,9*	6	11	17	10	7	18	16	17	51
allochtone bewoners	41,4	5,6	9,0	15	7	6	3	2	8	13	12	33
totaal	53,0	13,5	21,1	21	18	23	13	9	26	29	29	84

* De woonduur in de wijk van enkele geïnterviewden in deze groep is niet nauwkeurig bekend. In de tabellen 5.4-5.9 is soms een + vermeld met een getal er achter, dat duidt er op dat er een onderbreking is geweest, als er geen getal achter de + vermeld staat, is die niet precies bekend. De in tabel 5.1 vermelde gemiddelde woonduur in de wijk is dan in werkelijkheid iets groter.

** Inkomen is het door de geïnterviewden zelf opgegeven netto huishoudeninkomen per maand in euro's. 1: <1001; 2: 1001-1500; 3: 1501-2000; 4: 2001-3000; 5: >3000. Als het inkomen niet is opgegeven, is het geschat op basis van de inkomensbron (zie onder 5.5).

** Buurt: B staat voor Burgen, K voor Kampen en V voor Velden.

Het resulteert in twee grote groepen die zich duidelijk van elkaar onderscheiden wat betreft gemiddelde leeftijd, gemiddelde woonduur in de woning en de wijk en inkomen. Een op de drie geïnterviewde autochtone huishoudens heeft een besteedbaar inkomen onder de € 1.500 per maand,

240 De eigen etniciteit is voor autochtonen, zo stelt Blokland, geen primair bindingsveld voor groepsidentificatie, het krijgt pas betekenis in spiegeling met andere etniciteiten; het is in het dominante discours van autochtonen "alleen iets dat 'anderen' bezitten" (2005, p. 165).

241 Ik hanteer daarbij de definitie van het CBS (zie voetnoot 1 in hoofdstuk 1). Bij twee gemengde huishoudens, heb ik er voor gekozen deze toch tot de autochtone groep te rekenen gezien de levens- en woongeschiedenis.

242 Ter vergelijking enkele referentieniveaus:

- Het netto maandinkomen op het niveau van het minimumloon bedraagt in 2008 € 1.160 en het netto-modaal inkomen is dan rond de € 1.700 per maand, beide op basis van één persoon.
- Het gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen in Zuidwijk is in 2008 € 1.883 per maand (hierin is kinderbijslag meegeteld, vakantiegeld is buiten beschouwing gelaten). Voor deelgemeente Charlois is het nagenoeg gelijk aan dat van Zuidwijk en voor Rotterdam € 2.261 (bron: <http://www.rotterdamincijfers.nl/>).
- De middenklasse kunnen we definiëren op basis van beroepen, opleiding of inkomen. Op basis van inkomen kunnen we de middenklasse definiëren als de vier middelste inkomensdecielen van het CBS (De Beer 2008). In 2008 komt dat overeen met een besteedbaar inkomen excl. vakantietoeslag van € 1.565 tot € 2.970 per maand (bron: CBS-statline).

terwijl dat bij twee op de drie allochtone huishoudens het geval is²⁴³. De gemiddelde leeftijd van de allochtone bewoners ligt bijna 20 jaar lager dan die van de autochtone bewoners en de gemiddelde woontijd in woning en wijk is een derde van de tijd die de autochtone bewoners er wonen. Vervolgens heb ik in beide groepen apart de kenmerken van de geïnterviewden nader geanalyseerd en per groep een onderverdeling gemaakt.

Autochtonen: gepensioneerden, werkende babyboomers en jonge gezinnen

Bij nadere analyse van de kenmerken van de 51 autochtone geïnterviewden naar leeftijd, levensfase, woongeschiedenis, huishoudensamenstelling en inkomen, blijkt een driedeling van de groep tot de meest coherente clustering naar levenswijze te leiden (zie tabel 5.2). Bij de driedeling zijn de leeftijd, levensfase en huishoudensamenstelling (conform Bennett et al. 2009; Ganzeboom 1988) belangrijke criteria geweest voor de onderverdeling naar levenswijze. De groepen zijn alle drie gemengd naar inkomen, maar er is wel verschil tussen de groepen: hoe jonger de groep, hoe hoger het inkomen. De keuze om het inkomen of klasse niet als rigide grens voor de groepen te hanteren, komt voort uit het gemêleerde beeld en uit het gegeven dat zich geen extreme groepen onderscheiden naar inkomen of opleidingsniveau. Afgaand op hun (voormalig) beroep behoren de meeste huishoudens tot de lagere of arbeidersklasse en enkele tot de lage middenklasse²⁴⁴.

Als eerste heb ik alle gepensioneerde bewoners samengenomen die tijdens het veldwerk in 2008 60 jaar of ouder zijn en niet meer werken. Het gaat om AOW'ers, maar ook om een aantal bewoners dat inmiddels met de VUT is gegaan of is afgekeurd. Deze groep van niet meer werkenden heeft voor een belangrijk deel de oorlog en de wederopbouw meegemaakt. Ouderen zijn doorgaans nog meer betrokken bij en aangewezen op contacten in de buurt (Blokland-Potters 1998; Van Beckhoven & Van Kempen 2002). Deze groep onderscheidt zich van de andere autochtone respondenten door de lange woontijd in de woning. De tweede groep bestaat uit werkende babyboomers, 50+-ers, zonder thuiswonende kinderen waar in vrijwel alle gevallen inkomen uit arbeid (bij meerpersoonshuishoudens vaak van beide partners) is, of (tijdelijk) sprake is van een inkomen uit een uitkering. De derde groep betreft jonge gezinnen, jongere bewoners, vrijwel altijd met thuiswonende kinderen, in twee gevallen een alleenstaande moeder en daarnaast een alleenstaande man zonder kinderen. De huishoudens met kinderen maken, net als ouderen, doorgaans ook meer gebruik van de buurt (Blokland-Potters 1998; Van Beckhoven & Van Kempen 2002). Zowel de werkende babyboomers als de jonge gezinnen hebben een duidelijk kortere woontijd in de woning dan de gepensioneerden, maar wel een gemiddeld lange woontijd in de wijk: zij zijn doorgaans een of meer keren verhuisd in de buurt.

Allochtonen: ouderen, middenklassegezinnen en alleenstaande ouders met kinderen

De groep *allochtone* bewoners bestaat uit 33 huishoudens. Deze groep verschilt op een aantal opvallende punten van de autochtone bewoners. Er zijn hier nauwelijks bewoners ouder dan 65 jaar,

243 Het is bekend dat het gemiddelde inkomen van autochtone bewoners hoger is dan van allochtone bewoners. Ter vergelijking: het gemiddeld besteedbaar inkomen op jaarbasis is in 2008 in de regio Rotterdam voor huishoudens waarvan het hoofd van het huishouden uit Nederland afkomstig is € 31.100 en voor huishoudens waarvan het hoofd van het huishouden uit een niet-westers land afkomstig is € 25.100 (Bron: CBS Statline).

244 Zie voor indeling naar klasse onder andere Blokland-Potters (1998), De Beer (2008) en Van Eijk (2011). Het is soms lastig om een precies onderscheid te maken afgaand op de naam van het beroep (zie ook Gans 1967).

veel meer huishoudens met een laag inkomen en veel eenoudergezinnen die afhankelijk zijn van een uitkering en in 28 van de 33 huishoudens zijn kinderen aanwezig. Bij de allochtone bewoners heb ik gekozen voor een verdeling naar levenswijze waarbij levensfase, huishoudensamenstelling en inkomen de eerste criteria zijn omdat deze kenmerken zeer onderscheidend zijn in deze groep. Er zijn veel huishoudens met een laag inkomen die zich laten onderverdelen in een groep oudere gezinnen en een groep jongere alleenstaande ouders met kinderen. Daarnaast is er een groep huishoudens met een inkomen in de middenklasse. Vooralsnog heb ik geen verdere onderverdeling gemaakt bij de clusterindeling in etniciteit, zoals Surinaams, Antilliaans, Turks, Marokkaans, Kaapverdisch, etc. Dat zou het aantal clusters sterk doen toenemen en de omvang sterk doen afnemen. Bij de beschrijving van de clusters en in de analyse zal ik waar nodig wel op de etnische verscheidenheid ingaan omdat die sociaaleconomisch en wat betreft de positie in het integratiedebat, van betekenis kunnen zijn, niet in de laatste plaats door het politieke debat over de Islam (zie onder andere Van Niekerk et al. 1989; Duyvendak et al. 2009 en de *Jaarrapporten integratie* van het SCP). Als eerste heb ik een groep van *oudere huishoudens* onderscheiden, allemaal van de eerste generatie²⁴⁵, ze werken op een na niet meer. Ze zijn deels (vervroegd) gepensioneerd, deels afgekeurd of hebben anderszins een inkomen uit een uitkering. Vrijwel de gehele groep is jaren geleden als gastarbeider naar Nederland gekomen, waarbij later gezinshereniging heeft plaatsgevonden. Enkele huishoudens zijn later als vluchteling naar Nederland gekomen. Een tweede groep bestaat uit de wat jongere huishoudens, vaak beide werkend en met een hoger inkomen, zij vormen de *allochtone middenklassegezinnen*. Ruim de helft van deze geïnterviewden is als jong kind naar Nederland gekomen. Deze groep wordt ook wel gerekend tot de *tussengeneratie*: ze zijn niet in Nederland geboren maar zijn hier wel opgegroeid en hebben in Nederland onderwijs gevolgd. Dat heeft ze vaak betere condities gegeven om zich maatschappelijk te ontwikkelen. De derde groep bestaat uit huishoudens van *alleenstaande ouders met kinderen* die vrijwel allemaal afhankelijk zijn van een uitkering. De respondenten uit deze groep zijn, vergeleken met de respondenten uit de tweede groep allochtone respondenten, vooral als volwassene naar Nederland gekomen. Ze hebben hun kinderjaren doorgaans niet in Nederland doorgebracht en doorgaans ook minder opleiding genoten.

Spreiding clusters naar inkomen, buurt en woningtype

Als we kijken naar de spreiding van de clusters over de inkomensgroepen, zien we in tabel 5.2 als eerste dat de autochtone bewoners redelijk verspreid zijn over alle inkomensgroepen en er veel huishoudens met een inkomen rond modaal zijn. De oude autochtone bewoners hebben grotendeels een inkomen tussen € 1.000-2.000 en de huishoudens van middelbare leeftijd zijn meer geconcentreerd in de groep tussen € 1.501-2.000. De jongere autochtone gezinnen behoren meer dan gemiddeld tot de groep met een inkomen boven de € 3.000. De allochtone huishoudens behoren voor de helft tot de laagste inkomensgroep, de oudere allochtone huishoudens en de allochtone eenoudergezinnen bijna allemaal.

245

Bij allochtonen onderscheiden we vaak generaties. Eerste generatie zijn personen die in het land van herkomst geboren zijn, tweede generatie zijn allochtonen die in het land van aankomst geboren zijn en waarvan een of beide ouders in het buitenland geboren is. Derde generatie betekent dan: dochter of zoon van tweede generatie, etc. (derde generatie wordt overigens niet meer gerekend tot de etnische minderheden/allochtonen, zie voetnoot 1 van hoofdstuk 1). De 'tussengeneratie' duidt op eerste generatie allochtonen die als kind naar Nederland zijn gekomen, hier zijn opgegroeid en onderwijs hebben genoten en dus hier hun 'formatieve periode' van het tiende tot vijftiende levensjaar hebben doorgemaakt. Immigranten die recentelijk naar Nederland zijn gekomen, zoals importbruiden en -bruidegoms, zijn evengoed eerste generatie allochtonen als de klassieke Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders' die in de jaren zeventig en tachtig naar Nederland kwamen. Dit generatiebegrip verschilt dus van het sociologische begrip 'generatie', dat duidt op een clustering van geboortecohorten bewoners die "gekenmerkt worden door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op individueel niveau (levenslopen, waardeoriëntaties en gedragspatronen) en op systeemniveau (omvang, samenstelling, generatiele cultuur en generatiele organisaties)" (Becker 1992, p. 23).

TABEL 5.2 Kenmerken van de clusters

LEVENSWIJZE	GEM LEEFTIJD	GEM WOOND WON	GEM WOOND WIJK	RATIO WON/WIJK	INKOMEN**					BUURT***			TOT.
					1	2	3	4	5	B	K	V	
A – gepensioneerde autochtone bewoners	71,6	26,8	33,9*	0,79*	5	9	10	3	0	8	6	13	27
B – werkende autochtone babyboomers	55,5	10,9	26,4	0,41	0	1	5	2	3	3	7	1	11
C – jongere autochtone gezinnen	41,4	8,5	20,6*	0,41*	1	1	2	5	4	7	3	3	13
subtotaal autochtone bewoners	60,5	18,7	28,9	0,65	6	11	17	10	7	18	16	17	51
D – oudere allochtone huishoudens	54,7	6,9	8,0	0,86	7	2	0	0	0	1	6	2	9
E – middenklasse allochtone gezinnen	38,1	5,3	10,6	0,50	0	3	6	3	2	6	4	4	14
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	34,0	4,7	7,7	0,61	8	2	0	0	0	1	3	6	10
subtotaal allochtone bewoners	41,4	5,6	9,0	0,62	15	7	6	3	2	8	13	12	33
totaal	53,0	13,5	21,1	0,64	21	18	23	13	9	26	29	29	84

* De woontijd in de wijk van enkele geïnterviewden in deze groep is niet nauwkeurig bekend. In de tabellen 5.4-5.9 is soms een + vermeld met een getal er achter, dat duidt er op dat er een onderbreking is geweest, als er geen getal achter de + vermeld staat, is die niet precies bekend. De in tabel 5.2 vermelde gemiddelde woontijd in de wijk is dan in werkelijkheid iets groter en de ratio woontijd in woning/in wijk in dat geval iets lager.

** Inkomen is het door de geïnterviewden zelf opgegeven netto huishoudensinkomen per maand in euro's. 1: < 1001; 2: 1001-1500; 3: 1501-2000; 4: 2001-3000; 5: > 3000. Zie verder voetnoot 243.

*** Buurt: B staat voor Burgen, K voor Kampen en V voor Velden.

De clusters wonen gespreid over de drie buurten. Dat komt, zoals hoofdstuk 4 heeft laten zien, omdat de woningvoorraad in elke buurt gemengd is en dus aantrekkelijk is voor verschillende huishoudens. De autochtone bewoners wonen zeer gelijkmatig verdeeld over de drie buurten. Voor de oudste groep bieden de Burgen nieuwe 55+-appartementen en de Velden heel veel gelabelde 55+-woningen, maar ook de eengezinswoningen in alle drie buurten zijn voor hen aantrekkelijk. De autochtone babyboomers komen we vooral tegen in de Kampen en de jonge, opgroeiende, autochtone gezinnen vooral in de Burgen. De oudere allochtone huishoudens zien we meer in de Kampen en dan vooral in de vijfkamer eengezinswoningen, de jonge merendeels middenklasse allochtone huishoudens wat meer in de Burgen en de alleenstaande moeders vooral in de Velden, zie tabel 5.3 voor de spreiding over de woningtypen.

In het onderzoek zijn de eengezinswoningen in de sociale huursector ruim aanwezig, een direct gevolg van de keuze om in de buurt de Kampen alleen de eengezinswoningen in het onderzoek te betrekken. De eengezinswoningen zijn gelijkmatig over de clusters verdeeld: alle groepen blijken in de praktijk in deze woningen terecht te komen. De specifieke 55+-woningen komen we alleen tegen bij de oudere autochtone bewoners van cluster A en een enkele bij cluster B. De oudere allochtone huishoudens hebben doorgaans nog kinderen thuis wonen en komen we vooral in de eengezinswoningen tegen. De nieuwe eengezinskoopwoningen komen we, met een uitzondering in cluster A, vooral tegen bij de jonge huishoudens van cluster C en E.

TABEL 5.3 Woningtypen per cluster

WONINGTYPE LEVENSWIJZE	BESTAANDE SOCIALE HUURWONINGEN					NIEUWBOUW KOOP EN VRIJE SECTOR HUUR			TOTAAL
	eengezins	galerij 55+	portiek	maison- nette	totaal sociaal	eengezins koop	apparte- menten. 55+	totaal nieuw- bouw	
A – gepensioneerde autochtone bewoners	11	7	5	-	23	1	3	4	27
B – werkende autochtone babyboomers	9	1	-	-	10	-	1	1	11
C – jongere autochtone gezinnen	8	-	-	1	9	4	-	4	13
subtotaal autochtone bewoners	28	8	5	1	42	5	4	9	51
D – oudere allochtone huishoudens	7	-	1	1	9	-	-	-	9
E – middenklasse allochtone gezinnen	6	-	2	2	10	4	-	4	14
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	5	-	4	1	10	-	-	-	10
subtotaal allochtone bewoners	18	-	7	4	29	4	-	4	33
totaal	46	8	12	5	71	9	4	13	84

FIGUUR 5.2 Kinderen in de Burgen

§ 5.5 De levenswijze van de clusters nader in beeld

Om de levenswijzen per cluster te typeren, geef ik de samenstelling en een aantal kenmerken van de geïnterviewden²⁴⁶. Ik beschrijf hun achtergrond, woongeschiedenis en werk. Daarbij zal ik onder andere gebruik maken van gegevens omtrent hun woontijd in de woning en in de wijk en de verhouding tussen beide. Dat impliceert geen a priori positieve of negatieve beoordeling, in die zin dat een korte woontijd ook betekent dat iemand niet gehecht is aan de wijk, dat een hogere mutatiegraad sowieso negatief is. Weliswaar is woontijd een belangrijke indicator van 'place attachment', van verknochtheid aan de wijk (Lewicka 2011), maar verhuismobiliteit is ook vaak het gevolg van veranderingen in de huishoudensamenstelling (Musterd et al. 2015) en sociale mobiliteit (Reijndorp 1997). Een hoge verhuismobiliteit hoeft het sociale klimaat in een wijk niet altijd negatief te beïnvloeden (Blokland-Potters 1998). Ik gebruik woontijd in de beschrijvingen vooral om meer inzicht te geven in de woongeschiedenis. In de beschrijving komen de bewoners uitvoerig aan het woord: hun geschiedenissen en verhalen kleuren het beeld.

§ 5.5.1 A – Gepensioneerde autochtone bewoners

Ouderen vormen een groot aandeel van de bewoners in Zuidwijk en ook van de respondenten. Dit cluster, zie tabel 5.4, is samengesteld uit veertien alleenstaande vrouwen, vier alleenstaande mannen en negen echtparen. Ze variëren van 62 tot 89 jaar en werken niet meer. Een derde van hen is jonger dan 65 jaar. Zij zijn met vervroegd pensioen, afgekeurd of hebben anderszins een uitkering. Bijna alle bewoners uit deze groep wonen al (erg) lang in de woning, gemiddeld zo'n 27 jaar, en gemiddeld bijna 34 jaar in de wijk. Dat geldt zeker voor de groep van ouder dan 70 jaar, met een minimum woontijd in de wijk van 19 en een maximum van 58 jaar. Bij de bewoners jonger dan 70 jaar is de woontijd in de woning vaak ook al hoog maar er zijn enkele uitzonderingen die pas kort in Zuidwijk wonen: twee huishoudens die een nieuwbouwwoning hebben betrokken en een senior die slechts kort geleden in de wijk is komen wonen na zijn echtscheiding. Eén huishouden woont niet meer in de wijk, het is recent vanwege overlast uit de wijk vertrokken, maar komt nog heel vaak langs in de buurt en buurtwinkel.

246

Bij woontijd in de wijk staat soms een + vermeld, zonder getal erachter. Het betreft een woontijd die onderbroken is door een tijdelijk verblijf buiten de wijk en waarvan de precieze lengte in totaal niet bekend is. Gearceerde vakjes duiden op een schatting van de leeftijd of het inkomen (op basis van de inkomensbron). De geïnterviewden zijn gerangschikt op inkomen en vervolgens naar buurt.

TABEL 5.4 Kenmerken geïnterviewden cluster A

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen
B32	mw. Vrolijk		AOW (vrouw)	Nederlands	81	50	58	bestaand eengezins	1
B34	mw. Veldhuis	dochter (27) buurvrw (±60)	uitk. nabest.wet (vrouw) man † electro/bouw	Nederlands	63	23	23+	bestaand eengezins	1
K13	mw. Kaptein		AOW man † groothandel	Nederlands	86	30	30	bestaand eengezins	1
V16	mw. Valkenburg		winkel, gepens. (vrouw) man † tech. dienst PTT	Nederlands	77	49	49	bestaand galerij 55+	1
V28	mw. Kist		fabriekswerk, huisvrouw, uitk.	Nederlands	62	29	52	bestaand portiek	1
B05	mw. De Mos	man (75)	gepens. metselaar (man) huisvrouw	Nederlands	70	36	36+	bestaand eengezins	2
B38	dhr. Snijder		gepens. ambtenaar	Nederlands	84	37	37	bestaand eengezins	2
K21	mw. Jager		thuiszorg, afgek. WAO man † bewaking	Nederlands	63	32	32	bestaand eengezins	2
K25	mw. Buis		AOW en pensioen detailhandel	Nederlands	85	53	53	bestaand eengezins	2
V06	mw. Huurman		kantoor-huisvrouw elektro met de VUT (man)	Nederlands	64	26	34 + 12	nominatie sloop	2
V10	mw. Damen		AOW + pensioen (vrouw) man † grafisch bedrijf	Nederlands	84	18	56	bestaand galerij 55+	2
V34	mw. De Vries		huish. hulp instelling/ huisvrouw man † bij RDM	Nederlands	89	42	48	bestaand galerij 55+	2
V35	mw. Dekker		thuiszorg, VUT (vrouw) man †	Nederlands	64	23	32+	nominatie sloop	2
V37	dhr. Spaan		gepens. meubelmaker	Nederlands	67	0,1	0,1	bestaand galerij 55+	2
B07	mw. Lokhorst		gepens. secr./kantoor (vrouw) man †	Nederlands	76	1,3	19	nieuw app dure huur	3
B30	mw. Kemp		had een café, gestopt (vrouw) man †	Nederlands	64	1,5	38	nieuw app dure huur	3
B37	mw. Hamersma		gepens. verkoopster	Nederlands	65	0,2	0,2	nieuw egz koop	3
K11	mw. De Voogd	man (65)	bej.verz.-huisvrouw, magazijnmedew. VUT	Nederlands	63	16	16	bestaand eengezins	3
K16	mw. Strik		snackbar- huish. (vrouw) man † lasser	NL-indonesisch	72	34	44	bestaand eengezins	3
V04	dhr. De Graaf	vrouw (58)	haven/RET/WAO (man) huisvrouw	Nederlands	60	19	19 + 15	bestaand galerij 55+	3
V05	mw. Vroman		gep. kantoor (vrouw) gep. elektro (man)	Nederlands	±65	33	42	bestaand eengezins	3
V07	dhr. Zondervan		gepens. liftmonteur (man) vrouw huisvrouw	Nederlands	70	12	12+	bestaand galerij 55+	3
V19	dhr. Eerland		gep. instrumentmaker	Nederlands	79	50	50	bestaand portiek	3
V39	dhr. Keus	vrouw (69)	gep. el. monteur (man) gep. winkel (vrouw)	Nederlands	69	18	18	uitver-huisd	3
B31	dhr. Van Assen	vrouw (±60)	gep. shovelmach. (man) gep. peuterl. (vrouw)	Nederlands	62	1,5	1,5	nieuw app dure huur	4

>>>

TABEL 5.4 Kenmerken geïnterviewden cluster A

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen
K05	dhr. Goudriaan	vrouw (73)	gep. medew. spoorw. (man) thuiszorg (vrouw)	Nederlands	76	39	39	bestaand eengezins	4
V23	dhr. Snoek		gep. elektro- installateur-technaar (man)	Nederlands	77	50	50	bestaand galerij 55+	4

Schatting

De oorlog en de woningnood

De helft van deze groep bewoners is geboren voor of in 1938 en heeft (een deel van) de oorlog nog bewust meegemaakt. Mevrouw Valkenburg is in 1931 geboren in het Oude Noorden en woonde in 1940 aan de Vriendenlaan waar ze met haar familie is getroffen door het bombardement²⁴⁷:

v²⁴⁸ Toen zijn we in '40 gebombardeerd daar. (...) We zijn gevlucht, we waren wel thuis, en toen hoorden we, het was 's middags om twee uur, of half twee, (...) het was net of de hel losbarstte, want naast ons viel een voltreffer en een beetje verder was een brandbom. (...) We zijn gevlucht toen, we hebben in een kelder bij een bakkerij gezeten en toen later (...) zijn we (...) naar de Noordsingel gelopen. En om je heen hoorde je allemaal mensen gillen, alles brandde en ik was negen jaar. (...) We hebben eerst nog in een schuilkelder gestaan met z'n allen, toen kwamen de Duitsers binnenmarcheren en toen hebben we 's nachts dacht ik in een schoolgebouw geslapen en mijn vader en opa die hebben in een ziekenhuis gelegen. En toen 's morgens zijn we met alle mensen in een bus gedouwd (...) en zijn we naar Den Haag gegaan. (...) En toen hebben mijn opoe en mijn opa die hebben een huisje gekregen in Den Haag. Maar mijn moeder die wilde dat niet, die wilde niet in Den Haag wonen.

Ze keerden na een jaar terug naar Rotterdam, naar het westen van de stad, maar moesten door voedselschaarste en geallieerde bombardementen op de scheepswerf van Wilton weer verhuizen naar Gouderak. Pas na de bevrijding keerden ze terug naar Rotterdam.

Tijdens de oorlog zijn er 27.546 woningen verwoest, het merendeel tijdens het bombardement in mei 1940 (Dienst van Volkshuisvesting 1950). De huisvestingssituatie was nijpend met veel inwoning: in 1946 waren er ruim 13.000 huizen waarin twee of meer gezinnen woonden. Dat probleem was niet snel opgelost, het aantal zou nog verdubbelen tot meer dan 26.000 in 1955 (Lantermans 1955). Bij alleenwonenden werden kamers gevorderd en om kans te maken op een woning waren mensen bereid om familie in huis te nemen (Van der Hout 1992). In de eerste decennia na de oorlog waren er ook 'kostgangers': werknemers die een kamer huurden met 'kost en inwoning'. Mijnheer Goudriaan werkte bij de Nederlandse Spoorwegen en kreeg in de jaren '50 werk in Rotterdam en vertelt over die tijd:

²⁴⁷ Er zijn vanaf de start van de Duitse aanval op 10 mei 1940 diverse bombardementen op strategische locaties in Rotterdam uitgevoerd. Als Rotterdamers praten over 'het bombardement' doelen ze echter op dat van 14 mei tussen 13.27 en ca. 13.40 uur. Toen voerden, nog tijdens een lopend ultimatum aan de troepen in Rotterdam om zich over te geven, 90 Heinkel bommenwerpers een oppervlaktebombardement op Rotterdam uit van Kralingen tot aan het Hofplein en een tweede aanval van het Willemsplein in noordelijke richting. Ongeveer 850 mensen kwamen daarbij om het leven en bijna 80.000 mensen raakten door de bombardementen en de daardoor ontstane branden dakloos (Van der Pauw 2006).

²⁴⁸ In de citaten uit de interviews is de respondent aangeduid met de eerste letter van de achternaam als kapitaal, voorafgegaan door een voorvoegsel: v=vrouw, m=man, d=dochter, z=zoon, b=buurvrouw/buurman. I=interviewer.

- mG *Bij Station Zuid, daar in die hoek zo'n beetje, had de NS een locatie gemaakt, waar 120 personen met z'n vieren op een kamer konden verblijven, [ze hadden] een heel gebouw neergezet. Je kreeg er brood mee, warm eten, enz. (...) Daarvoor ben ik ook nog in de kost geweest bij mensen [op het] Mijnsheerenplein. Dat was een oud-machinist, die gepensioneerd was.(...) Heb ik een fantastische tijd gehad, (...) ongeveer drie jaar.*

Hij kwam, na in Charlois gewoond te hebben, naar Zuidwijk en woont al 39 jaar met zijn vrouw in een eengezinswoning aan de Rozenkamp. Een kwart van de geïnterviewden in deze groep vertelde dat ze als pasgetrouwd stel eerst hebben ingewoond. Mevrouw Valkenburg, die sinds 1959 op het Meerleveld woont:

- vV *Ja, als je toen gezien had hoe we inwoonden (...) dat was niet fijn, hoor. Het was toen voor mijn schoonouders ook niet leuk en we zaten met een klein kind en toen hij eenmaal ging lopen, vonden hun dat ook te druk worden. Maar deze huizen werden haast niet verhuurd omdat ze toentertijd zo duur waren. Want bij mijn schoonmoeder betaalde ik 4 gulden huur en dit hier was 19,75 per week, dus dat was duur.*

Mevrouw Buis is geboren in Feijenoord en opgegroeid in Vreewijk waar ze vaak naar het socialistische Zuider Volkshuis ging –“Ik kan zeggen dat ik daar mijn opvoeding heb gekregen”- en haar man leerde kennen. Ze heeft lang ingewoond voor ze in 1955 een net opgeleverde woning aan de Elskamp kreeg.

- vB *We hebben zeven jaar ingewoond bij iemand op zolder. Niet dat dat zo slecht was, want we hebben wel met elkaar vreselijk lol gehad hoor. (...) Toen gingen ze hier bouwen en de allereerste woning, waar ik natuurlijk op zon, ik was de eerste want ik stond al ingeschreven van de vorige keer, die kreeg een politieagent, daar op het hoekje. Wat ben ik toch kwaad geweest. Waarom nou? Ten eerste waren ze nog jonger dan ik, dus eh ze hadden nog veel meer kansen, en waarom nou dat hij een politieagent is dat hij het eerste huis kreeg? Toen hebben ze dat rijtje afgewerkt en dat rijtje afgebouwd. En toen was ik pas aan de beurt. (...) Kun je nagaan hoe lang ik hier al woon, van toen het nieuw was.*

Als je jong was maakte je sowieso weinig kans op een zelfstandige woning: als echtpaar moest je samen de zestig, of zelfs vijfenzestig jaar zijn gepasseerd om een woning te krijgen als je niet anderszins urgent was²⁴⁹. Een huisbezoek van de woninginspectrice in de oude woonomgeving maakte onderdeel uit van de woningtoewijzing. Doelstelling was om een 'natuurlijke' selectie uit te voeren om te grote verschillen in levensstijl te vermijden. De gemeente liet echter de urgentie zwaarder wegen in de selectie voor zogenaamde migratiegevallen, zoals bouwvakarbeiders van buiten, enz. Daardoor ontstonden moeilijkheden door botsende leefstijlen, zo stelde de woninginspectrice, mejuffrouw Parqui (Parqui 1956). Verschillende bewoners vertellen in de interviews dat het volgens hen noodzakelijk was om enige 'hulp' te hebben om een woning te krijgen. Op de vraag 'Hoe bent u in deze woning terecht gekomen?' antwoordt mijnheer Eerland:

- mE *Met een kruiwagen... toen zat meneer Post aan de Oldegaarde en als je via een bond en een beetje het rode circuit, dan had je eerder kans dat je er in kwam. (...) Je had advertenties (...) dan moest je daar op bellen of schrijven. Nou, je hoorde niks natuurlijk en toen heeft mijn schoonvader, die zat bij het gas en die was toen met alle leidingen hier bezig en die heeft toen bij Post min of meer aanhangig gemaakt van 'Ken je niet een keer voor mijn dochter een huis zoeken', en toen kregen we een adres.*

Geïnterviewden bij Van der Ree (1992) en Van der Horst et al. (2001) noemen zestig jaar als criterium en bij Van der Hout vijfenzestig jaar. Hij citeert een bewoner die in 1954 een duplexwoning in de Horsten kreeg: "Voor een huis moest je samen 65 jaar zijn. Dat waren wij natuurlijk niet, maar ik had last van toevallen dus we hadden een urgentie. Dan kwam mevrouw Parkiet van volkshuisvesting, die kwam kijken, naar de schimmels op de muur, en het vocht en zo, en een half jaar later kregen we de machtiging, dolgelukkig natuurlijk. De staatsloterij, daar had je meer kans op dan op een huis in die tijd." (1992, p. 27).

'Op Zuid' en pioniers

Veel bewoners uit dit cluster woonden eerder al, zoals Rotterdammers dat zeggen, 'op Zuid', net als mevrouw Buis. Voor anderen was dat toch een hele stap. Mevrouw Valkenburg was na de oorlog met haar ouders op het Noordereiland gaan wonen. Toen ze trouwde ging ze inwonen bij haar schoonouders in Bloemhof op Zuid:

- wv *Voor de oorlog had ik nog nooit van Zuid gehoord, want dat was vroeger al zo, Zuid was apart en over de brug was apart. Ik had er nooit van gehoord, maar ja, leerde ik mijn man kennen en dat was een Zuiderling. Dus toen moest ik wel.*

Ook voor mijnheer Eerland, een geboren Rotterdammer die in 1953 trouwde, zes jaar inwoonde in het centrum met zijn vrouw en twee kinderen en in 1959 naar Zuidwijk kwam, was Zuid nieuw:

- mE *Toen kregen we een adres, ik wist niet eens waar het was. (...) Ik ben toen gaan kijken op de fiets natuurlijk en toen was ik in de Burgen, waar al die oude woningen waren, nou toen zei ik: 'Hier wil ik niet wonen'. Maar daar was het niet, het was hier [de heer Eerland woont aan het Schoonveld, aan de rand van de wijk met zicht op Barendrecht-AO]. Ik kijk hier in het midden allemaal door de kamer heen, krijg je het pad hier en dan krijg je hier ruimte, dit is vrij.*
- I *Kwam u ook voor het eerst op Zuid?*
- mE *Ja, ik zie mijn vader nog kijken dat ik naar Zuid ging, ja, dat deed je niet. Als je naar Zuid ging nou dan was je helemaal verloren. (...) Het was Zuid, het waren allemaal boeren, weet ik veel, maar ik wist ook de weg niet. Ik heb me verbaasd de eerste jaren, dat als je ergens doorreed dat er nog iets achter zat.*

Rotterdam-Zuid heeft als bijnaam 'de boerenzij', het duidt op het idee dat vooral de 'boeren' van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en uit Brabant zich eind negentiende eeuw vestigden in de toen nieuwe wijken aan de zuidkant van de Maas, zoals Feijenoord, Katendrecht en de Afrikaanderwijk (Van der Hout 1992). Hoewel op basis van latere analyse kanttekeningen te plaatsen zijn bij de connectie tussen Zuid en de herkomst van bewoners uit de zuidelijke provincies²⁵⁰, is het wel een idee dat zeer sterk leefde en nog wel leeft. Zo vestigde ook de bevolking die na mei 1940 uit de binnenstad werd verdreven zich bij voorkeur niet op Zuid (Bouman & Bouman 1952).

Net als de dames Valkenburg, Buis en de heer Eerland, kwam ook mevrouw Vrolijk, 81 jaar, geboren in Laren en opgegroeid in Oud Charlois, als eerste bewoner in haar woning, in haar geval in 1950 op de Oldegaarde. Toen was er nog niks, er waren geen winkels en overal lag zand. Ze verhuisde in 1958 naar een eengezinswoning aan de Kronenburg waar ze 50 jaar later nog woont.

Bijna de helft van de geïnterviewden in dit cluster is in de wijk gekomen 'toen het nieuw was': ze waren de eerste huurders, pioniers in de wijk. Verhuizen naar Zuidwijk was 'een reuze vooruitgang' (Reijndorp & Van der Ven 1994). Een aantal woonde in 2008 nog steeds in dezelfde woning, anderen zijn in de loop van de tijd binnen de wijk verhuisd. Sommigen kwamen als pas getrouwd stel of met een paar kinderen, anderen kwamen als kind met hun ouders in de wijk wonen.

250

Van der Hout verwijst in zijn essay naar Bouman & Bouman (1952). Laatstgenoemden onderbouwen in hun studie *De groei van de grote werkstad* het grote aandeel van migranten uit de Zuid-Hollandse eilanden, Zeeland en Brabant in de gevestigden in Rotterdam in 1907 en 1913 en zien dat als gevolg van de Europese landbouwcrisis van 1878-1895. Zij wijzen ook op "...de agrarische inslag, die vooral de bevolking van Rotterdam-Zuid nog steeds vertoont, in haar grote belangstelling voor volkstuinten evengoed als in haar uiterlijk en het in stand houden van familierelaties met 'de eilanden'" (ibid. p. 109). Het idee dat migranten van de zuidelijke provincies vooral Zuid bevolkten, klopt echter niet helemaal. Nieuwkomers uit die provincies zochten niet vaker hun heil op Zuid dan andere migranten, Rotterdam-Oost was zowel voor als na 1880 voor migranten uit die zuidelijke provincies belangrijker, zo concluderen Bruggeman en Van de Laar (1998). Ze woonden vaak eerst in de binnenstad, in een later stadium verhuisden ze wel naar de overzijde.

Binding met Zuidwijk en familie

Mevrouw Huurman, geboren in 1944, is als we haar interviewen aan het verhuizen van een te slopen woning aan het Glanerveld naar een woning in de Lo's. Ze heeft vroeger aan het Bornerveld gewoond. Als meisje is ze met haar ouders naar Zuidwijk gekomen en nog steeds is de buurt voor haar van belang:

- vH *Mijn ouders die zijn in '57 [in] nieuwbouw aan de Slinge komen wonen, (...) in zo'n portiekflat. Die werden toen met heel veel tamtam opgeleverd en die moesten schoongemaakt en met een heleboel ja, bobo's zal ik het maar noemen, sleutels overhandigd. Het was echt een heel feest, alles werd nog gebouwd, dit [Glanerveld] heb ik ook nog zien bouwen. (...) Ja, vanuit een driekamertje voor-tussen-achter naar een vierkamerwoning met een gezin en een eigen badkamer en zo en balkon, waar je naar buiten kon, nou dat was echt...*
- I *Dus u heeft vanaf uw dertiende in Zuidwijk gewoond?*
- vH *Ja, eventjes een paar maanden op Feijenoord, toen ik getrouwd ben. Toen kregen we daar een klein huisje en toen moest mijn dochter geboren worden en toen, via mijn man zijn werk, konden we een woning op Lombardijen krijgen. Daar hebben we heel kort gewoond van 1970 tot en met 1974 en toen ben ik weer terug naar de Bornerveld gekomen. (...) Ik blijf gewoon in mijn eigen buurtje zitten, dat vind ik gewoon heel belangrijk. Ik ben heel gebonden hierzo. Ja, en dat merk je pas als je weet dat je moet verhuizen, dat je een ander huis gaat zoeken, want dan zijn er niet veel goed hoor, dan eh, nee dat niet en die niet en dan merk je pas hoe je je roots hier hebt, al je sociale contacten, mensen die je kent in de winkel, doktoren, dan merk je het pas. Wij zijn in Barendrecht ook wel wezen kijken hoor in woningen, ingeschreven in woningen. Mijn man zou eigenlijk het liefst naar Drenthe of die kant heen gaan. Maar nee, toen het steeds dichterbij kwam, dat je hier weg moest, dan denk ik, nee, ik wil toch het liefste.... en nu ik ook een functie heb bij de bewonersorganisatie, ja dat was natuurlijk ook een item om hier te blijven, natuurlijk.*

Het zijn niet allemaal *blijvers*, het zijn deels ook *terugkeerders*: bewoners die in de wijk opgroeiden, de wijk tijdelijk verlieten voor een eigen woning na het trouwen, om later weer terug te keren. Mevrouw De Mos (70 jaar, geboren 'op Zuid') is met haar ouders in 1951 in de Kampen komen wonen. Ze heeft na haar trouwen ingewoond bij haar moeder, heeft even in de stad gewoond en is teruggekomen naar de Horsten. Ze woont inmiddels 36 jaar in een eengezinswoning aan de Maldenburg en heeft een zus, een dochter, een neef en een achterneef in de buurt wonen: 'Zuidwijk is gewoon gezellig'. Ook bij mevrouw Veldhuis, 63 jaar oud, geboren in Crooswijk, als kind naar Zuidwijk gekomen en al 23 jaar wonend op de Gildenburg, speelden familiebanden een rol:

- vV *Ik ben hier groot geworden, op de Maldenburg, [toen] was ik negen jaar. Mijn man heeft twee huizen verder gewoond. (...)*
- I *Uw ouders waren de eerste huurders?*
- vV *Ja en m'n schoonouders ook. (...) Toen heb ik in Dordt gewoond en in de Borgerstraat gewoond, ook wel in Zuid (...) omdat ik daar een groter huis kon krijgen via de baas.*
- I *En toen toch weer terug naar Zuidwijk?*
- vV *Ja, omdat familie hier woonde, (...) toen kon ik dat huis hier krijgen, toen heb ik dat gelijk genomen (...)*
- I *En Rotterdam-Noord, over de Maas, zou dat nog kunnen?*
- vV *Noord? Ben je gek geworden? Daar gaan we helemaal nooit meer heen.*
- oV *Als je uit Zuid komt blijf je in Zuid, (...) bij Rotterdammers blijft dat zo.*

Inmiddels woont de zoon van mevrouw Veldhuis naast haar in het rijtje. De nabijheid van familie is niet alleen een kwestie van gezelligheid en affectie, het gaat ook om het makkelijker kunnen zorgen voor familieleden, soms ouders, soms kleinkinderen. Mevrouw De Vries verzorgde haar vader thuis en nam hem later in huis²⁵¹. Mevrouw Kist, 60 jaar oud en sinds 1979 wonend op het Lakerveld, heeft haar moeder 22 jaar lang bij haar in huis verzorgd:

251

In de jaren tachtig woont 3% van de 65+-ers in bij kinderen, rond het jaar 2000 is dat niet meer dan 1% (Kullberg 2010).

vk *Ik woon zo'n dikke 50 jaar in Zuidwijk (...), in de Ringelenburg, toen was ik nog een kind, (...) toen in de Steinen [Hulkestein, met haar toenmalige man] en toen ben ik weer teruggegaan naar de Burgen. Na mijn scheiding ben ik [met zoon] bij mijn moeder op de trap gaan wonen. Toen ging mijn moeder kwakkelen en toen kon mijn moeder niet meer alleen wonen, mocht ook niet meer van de dokter, en ja, een verzorgings- of verpleegtehuis, dat wou ze niet. Dus toen heb ik gezegd: 'Kom maar lekker bij mij wonen'.*

Niet iedereen in de groep heeft een woongeschiedenis waarin Zuidwijk de hoofdrol speelt. Een deel van hen woonde elders in Rotterdam, vaak wel 'op Zuid'. Eén van de geïnterviewden is in 1937 geboren in Indonesië als dochter van een Indonesische moeder en een Nederlandse vader en is in 1957 met man en kinderen gedwongen naar Nederland gekomen²⁵². In 1964 is ze naar Zuidwijk verhuisd, eerst naar de Bronkhorst en tien jaar later naar de Kranenkamp. Veel huishoudens zijn met kinderen in de woning komen wonen en zijn nu niet meer van plan om weg te gaan, zoals mevrouw Vrolijk. Zij heeft in haar huis met een gezin met acht personen gewoond, "met stapelbedden". Nu, 50 jaar later, woont ze er nog alleen, net als mevrouw Kaptein die zegt: "Ik woon hier nog alleen, ik blijf zitten zolang als ik kan".

Opleiding en werk

Het overgrote deel van de (overleden) mannen is werkzaam geweest als geschoold arbeider, als elektro-installateur, metselaar, in de grafische industrie, in de haven en bij de spoorwegen. Soms zijn ze naar de technische school geweest, maar de meeste scholing kregen ze in het werk of naast hun werk. Geen van de geïnterviewden heeft een hogere beroepsopleiding genoten. Op de vraag of hij na de technische school is gaan werken, reageert mijnheer Eerland (geboren 1928), die bij snijmachinefabriek Van Berkel in Rotterdam en later op de TH in Delft als instrumentmaker en technisch fotograaf werkte:

ME *Nee, ik werkte al (lach)... Hallo? 1946, 1947: Werken!! Eerst werken en dan kijken hoe je verder komt. Ik heb meer dan 50 jaar gewerkt voordat ik met pensioen ging. Ik heb het voorrecht gehad dat ik tot mijn 65ste heb kunnen werken. Dat ligt ook aan jezelf, aan je conditie en het ligt ook aan de werkomstandigheden.*

Inkomen uit werk was een absolute voorwaarde toen hij in 1959 in Zuidwijk een woning wilde huren.

ME *Je moest een verklaring hebben van je werkgever dat je 100 gulden schoon per week verdiende om die 20 gulden 10 te kunnen betalen. En ik ben toen ook naar mijn baas toegegaan,(...) ik verdiende 98 gulden, hij zegt: 'Ik wil een verklaring tekenen dat je 100 gulden krijgt, maar die 2 gulden krijg je niet.' Die tijd, hè, (...) dus je moest een goed geschoolde baan hebben, wilde je hier komen wonen.*

Werken stond voorop, ook bij Henk de Graaf, geboren in 1948, maar hij heeft het niet gehaald tot zijn pensioen. In 1997 is hij afgekeurd, hij functioneert nu nog wel als huismeester voor enkele flats, waarvoor hij een kleine vergoeding krijgt van Vestia. Hij begon bij de havenvakschool, werkte in de haven en daarna bij de RET als buschauffeur en metrobestuurder:

MG *Na de lagere school moest ik nog een zevende leer doen, want ik was op dat moment nog geen twaalf jaar acht maanden hè. (...) Maar een zus van mijn moeder had gehoord van: 'De havenvakschool als je daar naar toe gaat, krijg je niet alleen een goede opleiding, maar je krijg ook nog zakgeld. 'Ja hoor, dat zal niet waar zijn?' Ja, 't was wel waar, dus ik heb heel die havenvakschool doorgelopen. Ja, al mijn diploma's gehaald, die ik maar*

kon behalen, heb ik zeven jaar in de haven gewerkt als ladingcontroleur, tellen, meten, wegen en ijken en toen bemerkte ik al, toen kwamen al de eerste containers, hè. (...) En toen ging ik al merken, jongen, je moet weg uit die haven want 't wordt niks. (...) Dan kies je toch voor een ander beroep. [Hij ging in 1971 bij de RET werken-AO] Nou ja, ik heb het vroeger altijd graag gewild op een bus rijden en gelukkig werd ik aangenomen, Ik heb vijf jaar op één van de drukste lijnen gereden en daarna zei een maat van mij: 'Jongen, je moet metrobestuurder worden, want blablabla...'. Ben ik ook geworden, 21 jaar volgehouden. (...) Ik ben nu 11 jaar thuis, jammer genoeg, want uiteraard je kiest zelf voor een beroep, hè, (...) maar mijn ziekte, die zegt van: 'Nee joh, je kan er niet meer functioneren.'

Er zijn maar enkele personen in deze groep die een administratieve of ambtelijke functie vervulden, terwijl dat bij de eerste lichting bewoners van Zuidwijk nog wel een groep was die 20 procent van de bevolking uitmaakte (Van Doorn-Janssen 1966). Het toen aanwezige lagere middenkader is waarschijnlijk in de decennia daarna toch weggetrokken (Martens 1992). Een deel van de vrouwen heeft na het trouwen het huishouden verzorgd, maar het merendeel heeft nog (gedeeltelijk) gewerkt. Opleiding, zoals mulo of huishoudschool, zat er voor hen niet altijd in, vertelt mevrouw De Vette, geboren in 1919:

- vu Van de lagere school moest ik ineens naar huis komen, want mijn moeder was altijd ziek. Toen ben ik gewoon thuis gekomen om haar bij te staan. Maar ze vond het niet zo prettig, want ze wilde toch wel hebben dat ik wat bij leerde en toen heb ik allerlei cursussen gevolgd. Bij de Graaf Florisstraat ben ik op de huishoudschool gegaan. (...) En daar ben ik toezichthouder geweest voor de meisjes die vrije uren hadden en in de pauze, en ja dan word je ontdekt wat voor kwaliteiten je eigenlijk hebt. Niet dat ik zo hoogmoedig wil overkomen maar ik heb nogal flair, ik heb altijd gedacht: ja hoor eens, wat een ander kan, dat kan ik ook proberen, hè? En toen ben ik in het diaconessenhuis terechtgekomen omdat ik van koken hou, daar heb ik gekookt en we moesten het ook schoonhouden. (...) Ik was 34 toen ik trouwde en toen ben ik daar weggegaan.*

Mevrouw Valkenburg heeft door de oorlog op wel vijf verschillende scholen, maar ook veel thuis gezeten, want op de huishoudschool hadden ze door de schaarste niets om te koken of te naaien. Mevrouw Lokhorst (76 jaar) doorliep wel de mulo en volgde daarna een opleiding bij Schoevers en kreeg ontslag toen ze trouwde²⁵³, maar heeft ander werk gezocht:

- vu Ik ben naar de mulo gegaan en daarna, wat ze nu secretaresseopleiding noemen. (...) Je moest natuurlijk toch weer naar Schoevers (...) want ik zat op een scheepvaartkantoor dus dat had je nodig. Daar heb ik gewerkt tot aan mijn trouwen, bij Stokvis, dat was een handelsmaatschappij. Ik had natuurlijk niet die diploma's zomaar ineens. Het eerste wat je moest gaan doen was typen en Nederlandse handelscorrespondentie. Dat moest ook. Dat deed je allemaal tegelijkertijd en gewoon in de avonduren. (...) En iedereen werkte op zaterdag nog.*
- I Toen u ging trouwen, toen heeft u niet meer gewerkt daarna?*
- vu Ik moest uit mijn baan, ik mocht niet blijven toen ik trouwde. (...) Ik zat daar op die ene kamer thuis en ik janken. Nou mijn moeder zei: 'Dat is erg dat je getrouwd bent'. Ja, ik verveelde me. Toen ben ik op dat Esperantokantoor gezet, zoveel uur per week (...) heb ik nog gewerkt toen ik zwanger was. En toen was Rudie geboren, (...) ben ik blijven werken. De dictafon werd thuisgebracht en ik had een schrijfmachine. Dus het kind zat in de box en ik zat achter het orgel, of 's avonds deed ik dat. Ja, toen onze Hans vier was, toen heb ik 21 jaar bij Sigma Coatings gewerkt, op de Maanlaan. (...) Daar heb ik gewerkt tot ik 57,5 was.*

Er waren dus deels nog belemmeringen voor getrouwde vrouwen om te werken. Voor veel vrouwen was de zorg voor de kinderen belangrijker. Mevrouw Huurman, 64 jaar oud en werkzaam geweest op kantoor bij een garagebedrijf en het Claraziekenhuis, stopte toen de kinderen kwamen en pakte het later weer parttime op toen de kinderen op school zaten.

vH *Toen is mijn dochter geboren en toen heb ik gezegd: 'Nou ja, ik wil graag kinderen, dan blijf ik thuis'. Dat was toen zo, er was geen opvang, niets voor kinderen, dus ik blijf thuis, ze is in '70 geboren, toen is in '73 mijn zoon geboren. Toen woonde ik op Lombardijen en toen ben ik hier naar Bornerveld gekomen en toen gingen ze op school en toen kwam ik oude collega's tegen van 't garagebedrijf en die zeiden van: 'Hee, hoe gaat het ermee?' Ik zeg: 'Zo en zo.' 'Oh, we hebben het zo druk, heb je geen zin om weer te komen?' (...) Nou, toen kon ik er komen parttime als 't nodig was, m'n kinderen naar school, tussen de middag ving mijn moeder ze op en ik ging tot 3 uur [werken], want om half 4 kwamen ze uit school. En dat deed ik drie dagen in de week. (...) Ik kwam helemaal weer in mijn oude werk, met een heleboel oude collega's te werken en zo, dat was hartstikke leuk. En toen was het over, want toen werd het helemaal geautomatiseerd en ja, toen ben ik ermee gestopt, want toen was het ook helemaal niet nodig natuurlijk.*

Andere vrouwen gingen later parttime helpen in de slagerij of het café van hun (schoon)zoon, een vrouw had enige tijd zelf een snackbar.

'Blij dat het gebeurd is'

Voor allen geldt dat die tijd van werk nu voorbij is. Voor sommigen is dat maar net het geval. Mijnheer Van Assen (62 jaar) was shovel- en kraanmachinist in de haven en op een sloperij en is sinds drie maanden thuis. Zijn vrouw (peuterleidster voor vier dagen in de week) is net opgehouden met werken: 'Het is klaar, ik heb het 35 jaar gedaan daar, dus het is mooi geweest.' Het is het zelfde gevoel van opluchting dat ook mijnheer De Voogd (65 jaar) had toen hij tien jaar geleden met de VUT ging.

mV *Met computers heb ik nog wel gewerkt. (...) Kijk oudere collega's die nou een jaar of 60 zijn, en er werd een cursus uitgeschreven, ja die haken dan alweer af hè. (...) Maar ik was blij dat ik eruit ging. Ik heb echt op een stoel gestaan met afscheid van ik ben blij dat het gebeurd is.*

Het werk heeft velen een aanvullend pensioen opgeleverd, naast de AOW. Dat wil niet zeggen dat ze het allemaal ruim hebben. Vijf van de 27 geïnterviewden hebben een inkomen onder de € 1.000. De helft van de huishoudens heeft niet meer dan € 1.500 per maand te besteden. Schaarste en zuinig zijn is deze generatie echter niet vreemd. Mevrouw Valkenburg vertelt dat haar man daarom ook maar één kind wilde:

vV *Ik heb maar één zoon. Mijn man wilde toen wij trouwden één kind: 'Dat kan ik opbrengen als die wil leren', ik had wel liever wat meer kinderen gehad, maar goed. Hij wilde dolgraag dat mijn zoon zou leren en dat is ook gebeurd. (...) Hij heeft [daar] vroeger zelf de kans nooit voor gehad, wat hij altijd erg vond. Hij wilde dat mijn zoon kon leren, dat hij daar het geld voor had, kon ik me indenken. Want toen wij natuurlijk in dit huis kwamen wonen, wat zo duur was, je had niet veel geld voor kleding of wat dan ook en ging dan groente halen voor de hele week voor een rijksdaalder. Je moest echt zuinig zijn, maar ja, dat vonden we helemaal niet erg.*

Samenvattend

Deze oudere autochtone bewoners wonen al (erg) lang in de wijk en vaak ook in hun woning, hun verbondenheid daarmee is groot, het zijn voor een groot deel de *bewoners van het eerste uur* (Van der Ree 1992). Tien van de zevenentwintig wonen in een 55+-woning, elf wonen er in een eengezinswoning. Ze willen niet graag hun woning verlaten, doen dat alleen als het niet anders kan, zoals bij sloop of bij veel te grote overlast. Ze zijn werkzaam geweest als geschoolde arbeider, ambachtsman en een enkeling als ambtenaar of in de administratieve sector. Inmiddels genieten ze van hun (vervroegde) pensioen, dat echter niet in alle gevallen ruim is. Ze behoren tot wat Becker (1992) de *vooorlogse generatie* noemt, geboren tussen 1910-1930 en de *stille generatie*, geboren

tussen 1930 en 1940²⁵⁴. Ze hebben voor een groot deel de oorlog bewust meegemaakt en de woningnood en de schaarste aan den lijve ondervonden. Wel hebben ze geprofiteerd van de gunstige economische en sociale ontwikkelingen in de jaren vijftig en zestig en de opbouw van de welvaartstaat, waarbij een nieuwe woning een grote sprong vooruit was. Een groot deel woonde al op Zuid, anderen maakten, mede door de woningnood, toen de stap naar Zuid en zijn daar doorgaans inmiddels sterk mee verbonden, waarbij familiebanden ook een rol spelen. In de jaren vijftig speelden de verschillen in afkomst – plattelanders en stadsmensen – binnen deze groep nog een rol, zo bleek in 3.4, maar die zijn door de gedeelde (woon)geschiedenis weggevallen. Er is sprake van een ‘gedeelde levenswijze’, zoals Anderiesen en Reijndorp (1992c) ook al constateerden.

§ 5.5.2 B – Werkende autochtone babyboomers

Deze groep van autochtone 50⁺-ers bestaat, op twee alleenstaanden na, uit tweepersoonshuishoudens: de kinderen zijn het huis al uit (zie tabel 5.5). We kunnen ze rekenen tot de naoorlogse *babyboomgeneratie*²⁵⁵. Ze werken of zijn op zoek naar werk en wonen allemaal in een huurwoning²⁵⁶, waarvan negen in een oudere eengezinswoning, vooral in de Kampen²⁵⁷.

Aanzienlijk langer in de wijk dan in de woning en familiebanden

De woontijd in de woning is gemiddeld bijna elf jaar, maar de gemiddelde woontijd in de wijk is aanzienlijk groter met ruim 26 jaar. Iets meer dan de helft van de huishoudens is een of meer keer binnen Zuidwijk verhuisd. Drie geïnterviewden wonen hier al sinds ze kind zijn, zoals mevrouw Slagter. Zij is geboren op de Ludenhorst, daarna verhuisd naar de Steinen, vervolgens naar de Keyenburg en vijf jaar geleden, gedwongen door de renovatie, naar de Kampen. Haar zus en broer wonen in de Horsten, haar moeder tegenover haarzelf en ook veel van haar vrienden wonen in Zuidwijk. Ook mijnheer De Raad, die sinds zijn vierde jaar in Zuidwijk woont, moest vanwege de renovatie van de Keyenburg verhuizen. De nabijheid van zijn ouders speelde toen een belangrijke rol bij de woningkeuze.

MR Ik woon ‘pas’ 51 jaar in de wijk hoor, ik woon pas vier jaar hier. Ik heb hiervoor negentien jaar op de Keyenburg gewoond. Dat flat, daar moesten we ineens uit omdat dat ineens weer voor een project gebruikt ging worden. Ja, de flat was pas negentien jaar oud hè.... (lacht schamper) en daarvoor heb ik op de Nederhorst gewoond, en die flat bestaat ook niet meer. (...) Kijk, mijn ouders wonen hier in de buurt, en dan is de keuze:

-
- 254 Becker onderscheidt beide generaties, ik zie op basis van de interviews geen erg grote verschillen in deze groep tussen de personen die voor of na 1930 geboren zijn. De cesuur die Becker aanbrengt tussen generaties, en dus ook tussen deze twee generaties, is relativerend en becommentarieerd (zie Van den Broek et al. 2010). Van den Broek (2010) toont echter ook aan dat generatieverschillen in de beleving van veel Nederlanders geen fictie maar feit zijn. “Er bestaat dus een zekere discrepantie tussen de gepercipieerde sociale werkelijkheid en de geverifieerde sociale werkelijkheid.” (ibid. p. 498)
- 255 Voor de *babyboomgeneratie* worden wisselende grenzen aangehouden. Van der Bie en Latten (2012) gaan uit van de personen die geboren zijn tussen 1946 en 1955, Becker (1992) houdt 1946-1960 aan.
- 256 Dit is opvallend, in de koopwoningen in de nieuwbouw zijn we geen huishoudens uit deze groep tegengekomen. In 2009 hadden in Nederland twee op de drie huishoudens van de babyboomgeneratie een eigen woning (Kullberg & Iedema 2010). De huishoudens die daar in de jaren tachtig naar op zoek waren, konden die toen niet in Zuidwijk vinden.
- 257 Zes van de zeven eengezinswoningen in de Kampen behoren tot de ‘Roze Kampen’, een complex waarvoor langere tijd hogere huren zijn gehanteerd, zie paragraaf 4.4.2.

of twee minuten lopen, want die zijn ook al 80, of een uur rijden, als je begrijpt wat ik bedoel. En dan was dit eigenlijk één van de woningen die de combinatie was tussen 'redelijk', 'in de wijk' [en] 'betaalbaar'.

TABEL 5.5 Kenmerken geïnterviewden cluster B

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen
K23	mw. Van Ewijk	moeder (79)	kantoorwerk, werkzoekend moeder AOW	Nederlands	44	5	5	bestaand eengezins	2
B06	mw. Wijnen		afg. hond.trimst. (vrouw) timmerman in VUT	Nederlands	55	3	29	bestaand app.	3
K02	mw. Slagter		apothekersassistente	Nederlands	53	5	53	bestaand eengezins	3
K04	mw. Oud		bakkerswinkel (vrouw) bakker (man)	Nederlands	55	29	29	bestaand eengezins	3
K10	mw. Francken	vrouw (56)	werkt in drukkerij (man) thuiszorg (vrouw)	Nederlands	58	25	37	bestaand eengezins	3
K27	dhr. De Raad		spoorbeveiliging ov	Nederlands	55	4	51	bestaand eengezins	3
K28	dhr. Burger	vrouw (47)	schilder (man) thuiszorg(vrouw)	Nederlands	51	9	9	bestaand eengezins	4
V08	dhr. Van Tongeren		buurtconciërge (man) museum (vrouw)	Nederlands	51	23	26	bestaand eengezins	4
B03	dhr. Schuurs	vrouw (50)	projectmanager bouw en winkelmedewerkster	Nederlands	48	4,5	4,5	bestaand eengezins	5
B28	dhr. Van de Roer	vrouw (53)	gestopt logistiek (man) gestopt met werk (vrouw)	Nederlands	55	1	1	nieuw app dure huur	5
K01	mw. Den Bakker		verpleeghuis (vrouw) maquettebouw (man)	Nederlands	62	11	46	bestaand eengezins	5

Schatting

Mevrouw Den Bakker is in 1962 als zestienjarig kind met haar ouders op het Brekelsveld komen wonen. Na haar trouwen woonde ze in de Burgen tot haar derde kind geboren werd en verhuisde in 1969 naar een maisonnetwoning op het Biezenveld. De renovatie van die woning heeft ze aangegrepen om opnieuw te verhuizen. Sinds elf jaar woont ze in een eengezinswoning in de Kampen.

vb Toen zat ik in die commissie, (...) hadden we zoiets van: 'Hmm...', dus op een gegeven moment Vestia gebeld, zo van: 'Joh, kan ik niet tijdelijk een ander huisje krijgen want dan kan ik er nu uit, want ik heb helemaal geen zin in om hier in die puinhoop te zitten.' En toen zeiden ze van: 'Nou, we hebben nog op de Holtkamp een huis en daar kan je blijven zitten.' Nou, toen hadden we zoiets van, ja, een huis met tuin, in een rustige omgeving, ja, gewoon hartstikke leuk. Dus toen hebben we eigenlijk die stap gemaakt. Dan krijg je ook wel medewerking, want die flats moesten natuurlijk gerenoveerd worden. (...) We gingen daar ook eigenlijk weg, omdat ik het eigenlijk niet meer naar m'n zin had [door] de overlast. Dat was eigenlijk te bizar, ik kwam helemaal niet meer graag thuis. Dat was ook een reden zo van: 'Maar ik wil hier gewoon weg.'

Alle drie hebben ze een aantal stappen gezet in hun wooncarrière binnen de wijk, zoals veel *kinderen van toen*, een aanduiding van Dieteke van der Ree (1992)²⁵⁸. Allereerst gingen ze zelfstandig wonen

258

In het onderzoek van Van der Ree zijn *kinderen van toen* autochtone bewoners die tussen 1948 en 1961 geboren zijn en die in Zuidwijk of Pendrecht zijn opgegroeid. Wat leeftijd betreft komt dit overeen met de bewoners uit cluster B.

en later, soms gedwongen door renovatie, stappen vooruit in hun wooncarrière, van een flat naar een eengezinswoning. Vier geïnterviewden zijn in de jaren zeventig en tachtig in de wijk komen wonen, soms eerst in een flatje, uiteindelijk alle vier in een eengezinswoning. Ze hebben daar met kinderen gewoond die nu het huis uit zijn. Mevrouw Wijnen is enkele jaren geleden, omdat ze de trap niet meer op kon, met urgentie van haar eengezinswoning naar een aangepaste woning verhuisd. De overige vier wonen relatief kort, nog geen tien jaar, in Zuidwijk, drie van hen toen ze min of meer gedwongen moesten verhuizen. De familie Burger, toen nog met drie kinderen, is negen jaar geleden naar Zuidwijk gekomen.

MB We waren urgent, want het huis waar we in woonden, dat werd gesloopt, (...) daar zijn nu allemaal koopwoningen neergezet. En daar mochten we wel terug, maar de prijzen waren zo hoog, dat vond ik de locatie niet waard. Dat is vanaf tweeënhalve ton, nou, dan kan ik wel ergens anders kopen als dat moet. Maar goed, dat lukte sowieso niet met studerende kinderen, kopen. Dus wij moesten er uit en, ja, ik had daar wel een eengezinswoning, dus ik wilde hetzelfde terug. En omdat ik in Vreewijk ben opgegroeid, vond ik dit ook wel een geinige locatie als tuindorp. (...) In januari zijn we gaan zoeken en toen is Vreewijk twee keer afgewezen en de derde keer was het hier meteen raak.

Een van hun kinderen heeft inmiddels een woning in Zuidwijk gekocht in de Burgen. Moeder en dochter Van Ewijk wonen hier vijf jaar. Ze wilden weg uit Den Haag Zuid-West vanwege de grote hoeveelheid kinderen op de trap en dichterbij hun broer/zoon wonen in Rotterdam, in de Wielewaal, en kwamen zodoende in Zuidwijk. Twee huishoudens hebben vóór hun huidige huurwoning in een koopwoning gewoond. Mijnheer Schuurs heeft na zijn scheiding de vorige woning moeten verkopen en is toen in een eengezinswoning in Zuidwijk terechtgekomen (officieel omdat hij ook woonruimte moest hebben voor zijn twee kinderen) en woont daar nu met zijn nieuwe vriendin:

S De eerste keer dat ik hier de wijk in reed was toen ik het woonkrantje had gehad en daar dus huizen zeg maar te huur stonden en ik ging kijken, (...) [was het] uitgeleefd, nou krot wil ik niet zeggen maar het scheelde niet veel. Daar kon die mevrouw niks aan doen, want die mevrouw was dik in de 80. Het was de eerste bewoner. Die heeft hier jaren lang alleen geleefd dus dat werd niet meer onderhouden. (...) Eigenlijk stond ik een beetje met mijn rug tegen de muur. Het huis in Dinteloord was verkocht, dus ik moest natuurlijk een onderkomen hebben. Dus ik had ook niet zo gek veel keus. (...) ik was er uiteindelijk wel blij mee.

Zijn keus voor Zuidwijk was dus meer een gedwongen keus, meer voor tijdelijk, inmiddels heeft hij een huis buiten Rotterdam gekocht. Hij past in wat Martens (1992) *passanten* noemt: huishoudens die meer door toevallige omstandigheden dan een bewuste keuze in de wijk terecht zijn gekomen en weer snel weg willen. Deze groep vormde in haar onderzoek ongeveer 10 procent van de huishoudens. Voor de familie Van de Roer lag dat in 2006 heel anders. Zij hadden een koopwoning in Smitshoek (VINEX-locatie in Barendrecht) en woonden daarna nog kort in Barendrecht. De moeder van mevrouw Van de Roer woont in een verzorgingsflat in Zuidwijk en haar zus in de Drakenburg. Zij huren daar nu een penthouse. Mijnheer Van de Roer:

MR Ons schoonzusje liet zich op dat moment weer inschrijven voor dit flat (...) en ze krijgt de sleutel op 10 november 2006. Ik heb een paar snipperdagen opgenomen, het was op een donderdag dus we gingen gelijk aan de slag en ja ik was toch wel verkocht door dat uitzicht zo. Dus zei mijn schoonzus: 'De bovenste is nog vrij.' Dit is duurder dan wel, beneden zijn het dan normale huurwoningen en dit is vrije vestiging. Dus boven staat vrij, zegt ze, op deze hoek dan, de rest was allemaal vol. We hadden geen intentie om te verhuizen, maar goed. Verzoek gedaan... (...) Kijk als je in Smitshoek zit, toen werkte ik nog, dat is een godverlaten oord, door de tweeverdieners ook, (...) die gebieden zijn net een stilleven. En dit is echt de stad, althans zeker in vergelijking met die oorden, want hier is altijd beweging. Ook omdat die 60 en 70 plussers die hier wonen, die werken niet meer dus je ziet veel meer beweging wat dat betreft.

VR Dat is wat ik al die jaren toch wel gemist heb, de gewone mensen. Daar zit je dan niet meer tussen als je in Smitshoek woont, in een twee onder een kap, niet meer tussen de gewone mensen.

- mR *Mensen doen dan ook nog wel eens graag uit de hoogte bijvoorbeeld of iets dergelijks. Ja wij zijn uit Charlois afkomstig, geen verbeelding.*
- vR *Ik vind de mensen hier fijner. Ik vind de mensen hier leuker, gewoonheid.*

Ook in deze groep spelen familiebanden in de wijk een grote rol bij de keuze hier te blijven wonen dan wel te komen wonen. Dat geldt zowel voor alle drie de bewoners die hier al van kinds af aan wonen, voor enkele die hier zo'n dertig jaar wonen, maar ook voor recente nieuwkomers²⁵⁹.

Tweeverdieners, met doorgaans een redelijk inkomen

Bijna alle bewoners in deze groep zijn nog werkzaam, een enkeling is afgekeurd, een echtpaar is gestopt met werken en een iets jongere vrouw zoekt werk en woont samen in een huis met haar moeder. De mannen zijn vooral werkzaam in de ambachtelijke sfeer: ze zijn timmerman, bakker (zelfstandig ondernemer), schilder, maquettebouwer of medewerker in een drukkerij. Enkele hebben een wat hoger gekwalificeerde functie (gehad): projectmanager in de bouw of leidinggevende in een transport/logistiek bedrijf. De vrouwen werken bijna allemaal, voor een belangrijk deel in de (thuis) zorg en deels ook in de detailhandel en dienstverlening: hondentrimster, apothekersassistente, op kantoor of in een museum. Het opleidingsniveau van zowel de mannen als vrouwen is niet zo hoog, maar een enkeling heeft mbo of hbo. Dat komt redelijk overeen met het beeld van de huishoudens die in 1989 naar Zuidwijk verhuisden (Martens 1992). Het opleidingsniveau is duidelijk lager dan van alle Nederlanders die behoren tot de babyboomgeneratie. Daarvan heeft een kwart een opleiding op hbo- of universitair niveau afgerond (Van der Bie & Latten 2012). In deze groep is het nog geen 10 procent; dat heeft ook met de woningvoorraad te maken. Mijnheer Burger (51 jaar en onderhoudsschilder) is na de lagere school naar de lts gegaan en daarna:

- mB *Vier jaar aspirant-gezel, één jaar ondernemingscursus en behangdiploma gehaald en vanaf mijn zestiende zit ik al in het arbeidsproces. (...) En wij maar hopen dat we op ons 65e er uit mochten, maar dat kunnen we schudden, hè? (lacht)*

Mijnheer Schuurs is projectmanager in de bouw. Hij heeft de mts afgerond. Zijn vrouw is al 28 jaar werkzaam in een lingeriewinkel en heeft allerlei interne cursussen gevolgd. Mevrouw Den Bakker werkt parttime, 50 procent, in een verpleeghuis en haar man (hbs en hbo) werkt in de maquettebouw. Zij heeft pas later haar mavodiploma gehaald (zie Van der Ree 1992), zoals meer vrouwen van haar generatie:

- vB *Ik heb, echt helemaal af, een mavo- en een mbo-opleiding. (...) In de tijd van de moedermavo, [heb ik] mavo gedaan, want ik had vroeger de kans om te leren niet aangegrepen. Dus toen ik ouder werd moedermavo. En toen ben ik eigenlijk die opleiding, mbo-opleiding [gaan volgen] en voor de rest nog avondschoon, maar dat heb ik nooit afgemaakt.*

Mevrouw Oud werkt in de wijk in de bakkerij van haar man als verkoopster en past twee dagen op haar kleindochter. Mevrouw Francken werkt enkele ochtenden in de thuiszorg en past ook op de kleinkinderen:

259 Uit landelijk onderzoek waarin gevraagd werd naar hoe dichtbij het familielid zou moeten wonen dat men het meest nabij zou willen zien, geven de meeste mensen als antwoord dezelfde woonplaats of regio, minder dan 10% geeft als antwoord dezelfde buurt. Voor moslims is dat laatste vier keer zo hoog. In een meer stedelijke omgeving is de feitelijke kans dat kinderen dichterbij ouders wonen, groter (Kullberg 2010).

- vF *Eenmaal in de week heb ik er drie, (...) maar dat is tijdelijk. Kijk, als ze vier jaar zijn gaan ze natuurlijk ook weer naar school, dat is met die andere ook. Ja, dan gaan ze weer naar de basisschool en dan heb je dat weer gehad. Kijk, ze komen gelukkig wel het weekend, maar ja, doordeweeks hoef je dan niet meer op te passen.*
- mF *Ja, het is een hobby van haar, ze vindt het geweldig.*

Haar man (58 jaar) werkt in een drukkerij en kijkt wel uit naar zijn pensioen. Mijnheer Francken:

- mF *Ja, ja, het is nog effe. (...) Er zijn een aantal mensen ontslagen en gelukkig zit ik daar niet bij, maar de sfeer is heel slecht geweest. Mensen die allemaal niet wisten of ze erbij hoorden of niet, weet je wel. En ik ook ja, 44 jaar werk ik, waarvan 38 waar ik nu werk. Dus, stel dat je dat nog een keer mee zou maken, nou dat had een hard gelag geweest hoor. Maar goed, gelukkig tot heden toe ziet het er allemaal redelijk goed uit. Dus ik hoop dan maar dat dat natuurlijk de laatste kleine drie jaar dat ik moet werken [zo blijft]. (...) Je werkt in ploegen, (...) je bent altijd blij als je thuiskomt. Dat je dan zo lekker met je benen op tafel en dan effe weer bijkomen. Ja, je gaat naar de 60, dus dan wordt die behoefte dus wel groot. Want je zit in die digitale wereld waar je eigenlijk helemaal.... Ik ben helemaal geen digitale man, maar ik heb eerst in de boekdruk gezeten, dus ik ben een echte ouderwetse handzetter.*

Mijnheer Van de Roer, die de boekhoudkant op de mulo volgde, is inmiddels gestopt en zijn vrouw ook, waarbij hij wel wil benadrukken dat het werken van zijn vrouw geen financiële noodzaak was:

- mR *Ik ben vrijwillig zelf gestopt. Ik heb 37 jaar in het transport gezeten, ben verantwoordelijk geweest voor 80-100 mensen. (...) Ik ben op mijn 15e in het transport terechtgekomen. Mijn vader was vrachtwagenchauffeur, mijn broers waren vrachtwagenchauffeur.*
- I (AAN MEVROUW VAN DE ROER) *Werkt u?*
- mR *Nee.*
- I *Niet gewerkt ook?*
- mR *Nee, wanneer ben je gestopt? Zes jaar geleden iets dergelijks, twee halve dagen of zoiets dergelijks, voor haar hobby, voor het plezier.*

Bijna de helft van de geïnterviewden heeft een netto huishoudeninkomen tussen de € 1.500 en € 2.000, (modaal was op dat moment € 1.700), evenveel huishoudens zaten daar boven, waarvan drie boven de € 3.000 netto per maand. Slechts één huishouden heeft een duidelijk lager inkomen. Dochter en moeder Van Ewijk geven aan samen € 1.500,- netto per maand te hebben, de som van de AOW van de moeder en de WW-uitkering van de dochter die daarvoor een kantoorbaan had bij de KLM:

- oE *Ik heb 24,5 jaar gewerkt maar ik heb ontslag gekregen en ben nu op zoek naar een nieuwe baan, maar dat is niet makkelijk, (...) collectief ontslag, ten minste met 80 anderen, want ons werk ging naar India en Mexico.*

De huishoudens in dit cluster hebben het, met een enkele uitzondering, redelijk goed: een fatsoenlijk inkomen ondanks hun relatief niet zo hoge opleidingsniveau.

Samenvattend

Deze bewoners wonen gemiddeld al lang in de wijk, maar minder lang in hun woning. Drie van de elf zijn *kinderen van toen* (Van der Ree 1992), de andere huishoudens zijn pas naar Zuidwijk gekomen om zelfstandig te gaan wonen, of zijn recentelijk naar de wijk verhuisd. Ze wonen allemaal in een huurwoning, bij zeer velen een eengezinswoning die ze vaak via enkele stappen in de wijk hebben bereikt. Ze zijn opgegroeid in de zich ontwikkelende welvaarstaat, maar vragen zich deels af of ze daar zelf ook nog ten volle van zullen profiteren. Deze huishoudens behoren tot de babyboomgeneratie, ook wel de protestgeneratie genoemd, die in een meer welvarende periode zijn opgegroeid (Becker

1992). Die generatie heeft een aantal vaste levenspatronen van de generaties van voor de Tweede Wereldoorlog doorbroken met bijvoorbeeld samenwonen voor het huwelijk, wachten met kinderen krijgen, vrouwen die blijven werken na het krijgen van kinderen en scheiden (Van der Bie & Latten 2012). Maar die veranderingen uitte zich nog niet gelijk over de volle breedte, uit huis gaan om te gaan samenwonen was toen bijvoorbeeld nog wel uitzonderlijk. Veel van de geïnterviewden volgden een wat meer traditioneel patroon. Nabijheid van familie wordt belangrijk gevonden en speelde ook een rol bij de woningkeuze. Ze zijn lager opgeleid dan het landelijke beeld van deze generatie, maar toch heeft ook deze groep over het algemeen een redelijk inkomen.

§ 5.5.3 C – Jongere autochtone gezinnen

Het derde cluster autochtone respondenten dat ik onderscheid zijn dertigers en veertigers (gemiddelde leeftijd ruim 41 jaar). Ze zijn geboren tussen 1958 en 1978. Het zijn overwegend gezinnen met kinderen, twee alleenstaande moeders met kinderen en een alleenstaande man (zie tabel 5.6). Vier huishoudens wonen in een nieuwe koopwoning in de Burgen, acht huren een bestaande eengezinswoning en een maisonnette. De woontijd in de woning en wijk van dit cluster zijn het laagst van de groepen autochtone respondenten en zijn ook nogal wisselend. We zien, net als bij groep B, een groot verschil tussen de gemiddelde woontijd in de woning (8,5 jaar) en de wijk (20,6 jaar). Een groot deel van de huishoudens woont tien jaar of korter in hun woning, waaronder vier bewoners van een koopwoning in de Burgen die er minder dan een jaar wonen. Maar er zijn ook zeven huishoudens die al twintig jaar of langer in de wijk wonen, waarvan enkele bewoners al hun hele leven.

TABEL 5.6 Kenmerken geïnterviewden cluster C

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kinderen
K18	mw. Eenhoorn		geen werk, geen opleiding	Nederlands	43	21	21	bestaand eengezins	1	3
B22	mw. Jonkers		planner bij stads-toezicht	Nederlands	38	10	10 + 26	bestaand eengezins	2	2
B04	dhr. Veldhuis	vrouw (42)	computermonteur (man) huisvrouw	Nederlands	42	10	24+	bestaand eengezins	3	2
K07	mw. Van der Wouden	man (±50)	afgekeurd (man), huisvrouw (vrouw)	Nederlands	±50	12	12	bestaand eengezins	3	1
B02	mw. De Rijk		hulp/peuterl. (vrouw) comp.programm. (m)	Nederlands (v) Nicaraguaans (m)	46	8	8	bestaand eengezins	4	1
B23	dhr. Van Loenen		bedr.automont. (m) productiemedew. (v)	Nederlands, vrouw Thais	37	1	1	nieuw egz koop	4	1
B35	dhr. Rap		kraanmachinist containers	Nederlands	30	0,5	1,5+15	nieuw app koop	4	
K29	dhr. Mansveld	vrouw (44)	afgek.bedrijfs. (m) activiteiten beg. (v)	Nederlands	46	7	7	bestaand eengezins	4	1
V09	mw. De Wolf		supermarkt (vrouw) kantoor (man)	Nederlands	±40	15	20	bestaand maisonn	4	2
B27	mw. Van Rees		verzorging (vrouw) lasser (man)	Nederlands	39	1	1	nieuw egz koop	5	
B36	mw. Mulder	man (47)	verzorging (vrouw) planner ROTEB (man)	Nederlands	47	0,5	47	nieuw egz koop	5	2
V26	mw. Harmsen		school (vrouw) procesoperator (man)	Nederlands	±45	19	39	bestaand eengezins	5	2
V32	mw. Abels	man (±35)	politie (vrouw) IKEA (man)	Nederlands	±35	5	35	bestaand eengezins	5	1

Schatting

Dat Zuidwijk aantrekkelijk is voor deze blijvers en terugkeerders, kwam ook al naar voren in het onderzoek van Martens (1992), waaruit bleek dat vooral de jongere blijvers, bewoners die in 1991 jonger waren dan 35 jaar, in Zuidwijk hoger scoorden dan in Pendrecht en Lombardijen²⁶⁰.

Blijvers en terugkeerders

Mevrouw Jonkers (38 jaar) is geboren in een flatje in de Stoutenburg, waar ze tot haar zeventiende jaar bij haar ouders woonde. Toen is ze naar de Schuilenburg gegaan, vervolgens naar de Britsenburg en daarna is ze kort de wijk uit geweest en woont nu al weer tien jaar op de Gildenburg:

- v) *Ik heb twee jaar in Vreewijk gewoond, op de Weimansweg. Toen ik in Vreewijk woonde die twee jaar, had ik echt iets van: 'Ik moet terug, ik heb gewoon heimwee naar Zuidwijk, ik moet daar gewoon heen.' Ja, ik kon daar echt niet aarden, ik moest gewoon terug. Terwijl het nog niet eens zo ver van mekaar is, maar ja.*

260

In haar onderzoek heeft Martens bewoners ondervraagd die in 1990 een woonvergunning hebben ontvangen. Zij duidt zowel de mensen die verhuizen binnen de wijk als degenen "die in de Zuidelijke Tuinsteden zijn opgegroeid en op een gegeven moment zijn vertrokken, maar aangaven uit heimwee terug te zijn gekeerd" (Martens, 1992, p. 18) aan als blijvers.

Mijnheer Veldhuis is in zijn jeugd met het hele gezin even de wijk uit geweest, waarna ze terugkeerden. Vervolgens is hij zelfstandig gaan wonen op de Ringenburg en woont nu naast zijn moeder op de Gildenburg. Zijn schoonmoeder woont in de Lo's. Mevrouw Abels woont al vanaf haar geboorte in de wijk en mevrouw Harmsen van kinds af aan. Ze hebben allemaal een grote binding met de wijk, waar hun huidige eengezinswoning ook aan bijdraagt. Mevrouw Harmsen, die op een flatje in de wijk woonde:

vH Ik kende een aantal vrouwen van school en die woonden hier ook en dan kwam ik daar wel eens en toen werden deze huizen gerenoveerd en (...), toen zei ik: 'Ik zou best ook zo'n huisje [willen hebben], lekker wonen hier zo, lekker groen, lekker tuintje, lekker bij jou, gezellig', weet je wel. (...) Ik had een urgentie voor mijn man, die werkte natuurlijk in de continu en ze waren daar best wel eens herrie aan het maken. (...) Zelf was ik astmatisch en mijn huis had geen verwarming, ik had het altijd benauwd. En toen ik hier kwam, toen had ik wel verwarming en het is echt, ik wil niet veel zeggen, maar ik ben echt opgeknapt hier.

Mevrouw Mulder (47 jaar) is op de Stoutenburg geboren. Haar man is in de Afrikaanderwijk geboren en heeft ook in Kralingen gewoond voordat hij op de Britsenburg kwam wonen en haar leerde kennen. Later hebben ze samen tien jaar op de Schere gewoond in een eengezinswoning. De binding met Zuidwijk speelde voor mijnheer Mulder geen grote rol bij de keuze voor een nieuwbouwoopwoning in de Burgen, maar wel voor zijn vrouw. Haar ouders en broer wonen nog op de Schere:

mM We waren op zoek naar een nieuwbouwoopwoning, een koopwoning. We woonden op de Schere en dat was gewoon te klein. En om nou iets groters te gaan huren, dan ben je net zoveel kwijt als dat je gaat kopen eigenlijk dus. Vandaar dat we hier terecht zijn gekomen, want ik wilde wel Rotterdam uit, maar zij niet. En toen werd er gebouwd in haar oude buurtje, ja, mooier kon 't niet, dus zodoende is dat eigenlijk gekomen.

De nieuwbouw in de Burgen was ook voor de heer Rap, die als kind in Zuidwijk woonde, zeer aantrekkelijk. Hij kocht een bovenwoning met een groot balkon voor en klein balkon achter.

mR Ik ben opgegroeid hier in de wijk. Ik heb altijd op de Britsenburg gewoond, tot m'n achttiende. Toen ben ik op mezelf gaan wonen, maar wel altijd op Zuid gebleven: Charlois, Pendrecht, daarna Vreewijk. Toen had ik nog een relatie, die is op een gegeven moment overgegaan en toen zat ik nog op Vreewijk. Nou ja, toen kwam (...) ik hier er achter dat ze hierzo gingen bouwen en (...) ja, 't beviel me eigenlijk wel. Terug in m'n oude buurtje, m'n oude wijk waar ik opgegroeid ben. En het type huis, ik had hiervoor een huis met een tuin en dat tuinieren is niet echt wat voor mij. Je ziet het, klein balkonnetje aan de achterkant, bevalt me prima! Dus, ja, 't was voor mij ideale situatie en dankzij m'n werk [hij werkt in ploegdienst, wat extra inkomen oplevert-AO] kan ik het me ook permitteren. Anders had ik 't niet gedaan, ik moet geen gewoon 9 tot 5 baantje hebben. (...) Ik vind het leuk om een huis te kopen, maar ik vind altijd, je moet ook je leuke dingen kunnen blijven doen. (...)

I En de Britsenburg is dat stuk wat nog staat?

mR Ja, de ouwe flat, ja m'n moeder woont er nog steeds dus dat is ideaal: een prakkie eten bij moeders, kan ik de was effe afgooien...

Ook in deze groep blijvers en terugkeerders zien we dat familierelaties een grote rol spelen in de woningkeuze, net als bij de babyboomers, en sterker dan in het landelijke beeld (Kullberg 2010).

Nieuwkomers

In deze groep zijn er echter ook nieuwkomers in de wijk. Op de vraag hoe ze in Zuidwijk terecht kwamen, zegt mijnheer Van Loenen, die daarvoor elders in Rotterdam-Zuid woonde:

mL Via een advertentie langs de weg, van die borden dat er huizen te koop stonden. En daar heb ik me op georiënteerd en ingeschreven en zodoende zijn we hier terechtgekomen. (...) Mijn vrouw was in verwachting, dus we wilden naar beneden toe, geen trappen meer lopen met de kinderwagen.

- I Heeft u nog op andere plekken gezocht op dat moment, in Barendrecht of....?
- mL Nee, (...) Barendrecht was onbetaalbaar, voor mij was dat niet helemaal haalbaar.
- I Bent u op de hoogte wat de vernieuwingsplannen zijn voor de wijk, voor de buurt?
- mL Ja, dat is helemaal vooraf uitgezocht. Ik wilde wel weten hoe de wijk..., tot wanneer ik in de rommel zit.
- I Heeft u een soort einddoel van dat u dan wel naar Barendrecht [waar zijn ouders wonen-AO] toe zou willen?
- mL Nou, niet (...) ik zit goed zo. Ik zit vlakbij mijn grootouders en ik zit vlakbij mijn ouders, dus prima zo.

De familie Van Rees kwam op dezelfde manier in Zuidwijk terecht door een tip van vrienden dat ze in Zuidwijk volop aan het bouwen waren. Het achterstallige onderhoud van hun particuliere huurwoning die steeds werd doorverkocht en de achteruitgang van hun buurt in Charlois waren de aanleiding om op zoek te gaan naar een andere woning en de nieuwbouw in de Burgen was aantrekkelijk. Mevrouw Van Rees:

- vR *We geloofden er wel in, want ja, er woont natuurlijk wel wat in de omtrek. In de loop der tijd zijn al die flats tegen de vlakke gegaan, dus die personen kom je al niet meer tegen. Dus wij hadden zoiets van, ja hoor, we geloofden erin, het kan alleen maar beter worden.*

De gezinnen in dit cluster die in de afgelopen jaren in een bestaande huurwoning zijn komen wonen, zijn doorgaans naar Zuidwijk gekomen vanwege de wens of noodzaak om naar een eengezinswoning te verhuizen. Familie Van der Wouden kwam 12 jaar geleden vanuit Kralingen:

- wW *We wilden een eengezinswoning, omdat hij [haar zoon-AO] zwaar astma had vroeger en ADHD en we zaten op een flatje, een vierkamerwoning met vijf man. Dat werd allemaal gewoon te klein en toen zijn we drie woningen gaan bekijken en deze is het geworden. Ik was bezig met urgentie maar ik had de woning binnen drie dagen. De langste wachttijd had ik. Dus toentertijd was ik als eerste aan de beurt. Dat geldt nu niet meer, maar toen wel. Ik had al een wachttijd staan van 15 jaar.*

Het type woning gaf voor hen de doorslag. Ze hebben een aantal honden in een hok in huis en ook veel dieren in de tuin: een volière, een kippenhok en twee konijnen. Mevrouw Van der Wouden is er elke ochtend en avond twee uur mee bezig. Ook de familie Mansveld, die naar hun zin in de Goeresestraat woonden in Charlois, kwam om medische redenen naar Zuidwijk. Ze waren op zoek naar een aangepaste woning, niet zozeer naar een woning in Zuidwijk. Mijnheer Mansveld:

- mM *Toen ik dus met mijn spierproblemen kwam, was het geen optie om daar te blijven zitten. Helaas, want het huis beviel ons, die straat ook. Maar goed, mijn vrouw heeft gewoon klakkeloos Vestia gebeld en deze woning stond een half jaar leeg omdat het een MIVA-woning is, die mogen ze alleen verhuren aan iemand met een handicap. (...) We hadden wat dat betreft het geluk om deze woning in te rollen. We zijn toen overdag gaan kijken. We hadden heel veel verhalen gehoord, dat heb je over elke wijk: 'Joh, ga daar niet heen, want zo en zo'. Het was een bekende wijk, berucht. Maar goed, wij kwamen overdag en we troffen hetzelfde aan wat we nu aantreffen, een rustige groene wijk en zodoende [zijn] we dus inderdaad hier komen wonen.*

Als we zowel de blijvers en terugkeerders, als de nieuwkomers overzien, kunnen we concluderen dat de aanwezige eengezinswoningen in de sociale huur een belangrijke rol spelen. Ze zijn aantrekkelijk voor de nieuwkomers, maar houden ook bewoners in de wijk en dat geldt ook voor de nieuwe koopwoningen.

Vooruitkomen: 'je moet blijven leren'

Deze groep bewoners is gemêleerd wat betreft werk, inkomen en opleiding. In veel gevallen zijn beide partners, indien aanwezig, werkzaam. Slechts in twee gezinnen geeft de vrouw op dat ze huisvrouw is en geen werk heeft. De mannen zijn in verschillende beroepen werkzaam: techniek, industrie, haven,

ICT, etc. Enkele hebben een hbo-opleiding, of zijn daar mee bezig. Ook bij de vrouwen zien we variatie: productiemedewerkster, politie, zorg. Bij veel respondenten zien we dat ze (nog steeds) actief zijn met scholing en opleidingen. Mevrouw De Rijk is leidster bij een kinderdagverblijf. Toen haar dochter klein was, deed ze alfawerk om makkelijker vrij te kunnen nemen. Ze heeft zich recent opgegeven voor een computercursus:

- VR Mijn toekomstplannen zijn dat ik daar [kinderdagverblijf-AO] metertijd nog langer ga werken en in de richting, maar dan moet je natuurlijk een beetje verstand hebben van de computer, als coördinator. Over een paar jaar, want ja, tot je 65ste kinderen dragen, of je dat volhoudt, dat is ook nog maar een tweede. Maar het lijkt me ook wel leuk, een beetje afwisselend, (...) twee dagen op de groep, twee dagen coördinator. Dat lijkt me wel wat voor mij, maar dat moet ik opbouwen en een EHBO-cursus doen en dat soort dingen. Eigenlijk wil ik me nou storten op mijn werk, omdat ik er tien jaar tussenuit ben geweest. Ja, daar wil ik gewoon verder in.*

Haar man werkt als computerprogrammeur en heeft een hbo-opleiding:

- VR [Hij heeft] allerlei certificaten en hij is weer volop aan het leren. Hij heeft er pas, verleden week, weer eentje gehaald. (...) Hij [heeft] een project lopen van ruim een jaar en dan is hij ook volop aan het leren weer. Hij moet nog twee of drie certificaten. Dat blijft altijd zo, dat blijft groeien en dat blijft in beweging. Dus je moet blijven leren, blijven leren. Soms zegt hij wel eens: 'Was ik maar fietsmaker geworden of zo.'*

'Blijven leren', komen we ook bij anderen tegen. Bezig zijn met je carrière impliceert door blijven leren. 'Ik ben niet uitgeleerd' zo stelt een 34-jarige bedrijfsautomonteur met een mbo-opleiding en aanvullende bedrijfsopleidingen. Hij is bewust bezig met zijn carrière en wil een opleiding voor leidinggevende volgen om door te kunnen groeien. Dat geldt ook voor mijnheer Mulder (47 jaar, planner bij de ROTEB):

- MM Ik doe middenmanagement, hbo, tweede jaar ben ik nu mee bezig, ja.*
I En dan wilt u ook een andere baan?
MM Ja, tuurlijk, ik doe het niet helemaal voor niks, maar het is eigenlijk meer om wat te doen te hebben op dit moment en om weer 'ns, gewoon lekker te leren en dan zie ik wel wat er op me afkomt. Kijk, ik ben nu momenteel planner, maar 't is niet zo dat ik speciaal binnen twee jaar op een middenmanagementpositie moet zitten of zo, nee, dat niet. Ik zie wel wat er op me afkomt. Ja, ik werk bij de gemeente Rotterdam, dus plaats zat (...) je bent gewoon gemeenteapparaat, dus krijg je overal intern witjes van en dergelijke. Zie je wat leuks, dan zal ik d'r zeker op solliciteren. Maar 't is niet zo dat ik nu per se moet, nee... misschien pak ik wel weer een volgende cursus.

Ook in de haven is blijven leren het motto en niet alleen bij functies op het middenniveau, maar ook als bestuurder van een carrier in een containerterminal. De heer Rap:

- MR Interne opleidingen allemaal via het Scheepvaart- en Transport College, dat is allemaal heel goed geregeld bij ECT. (...) Ik ben nu toevallig net klaar en ik gaat eind van de maand, ga ik weer een applicatie, een vervolgopleiding op de Maasvlakte doen, met de carrier.*
I Die haven wordt natuurlijk steeds meer geautomatiseerd, merk je daar wat van?
MR Bij ons merk je dat heel erg. (...) We hebben hier de home-terminal, dat is hier op de Waalhaven, daar zit ik meestal. Dat is allemaal nog een beetje als vanouds. Zo'n carrier waar ik op zit, dat wordt haast niet meer gebruikt, op de Maasvlakte, daar hebben ze allemaal weer automatische kranen voor. (...) Dus hier heb-ie, nou, acht, negen man nodig om een kraan te bemannen, op de Maasvlakte heb-ie maar drie man nodig om een kraan te bemannen. Da's effe een verschil.
I En dat is nog niet dat jij dan denkt van: Nou, hoe moet dat, of zo?
MR Nee, want ik heb genoeg functies, d'r is altijd wel werk. Ze hebben nu weer een nieuwe terminal geopend, althans, over twee maanden moet-ie opengaan, de Euromax Terminal, ja, daar hebben ze ook zoveel mensen voor nodig, dus ik maak me niet zo druk. En als ik weg moet, kan ik met m'n papieren zo ergens anders beginnen, dus...

Naast vooruitkomen ook rondkomen

Niet iedereen in dit cluster is bezig met een opleiding of hoger opkomen. Mevrouw Jonkers (38 jaar, LEAO), een alleenstaande moeder met twee kinderen, werkt als planner vier dagen per week bij de dienst Stadstoezicht/parkeergarages. Ze heeft wel een keer een computercursus gevolgd, maar verder niet, ook niet binnen het bedrijf: "nooit van gekomen of was niet vrij...". Bij mevrouw Eenhoorn is een opleiding ook nooit echt gelukt. Ze heeft na haar scheiding een uitkering en zorgt voor haar drie kinderen, waarvan de jongste twee van 9 en 11 jaar veel aandacht vergen:

- ve Ze zijn licht autistisch allebei, dus ik kan ze niet zomaar overal laten spelen (...) ze moeten nou eenmaal nog erg veel structuur [hebben] en in de gaten gehouden worden.(...)*
- I Je werkt niet, maar heb je wel een opleiding gehad?*
- ve Ik heb wel opleidingen gehad, maar niet veel...(lacht)... eigenlijk van alles, ja, de zorg, de horeca... Ik wilde eigenlijk een opleiding gaan doen toen mijn oudste een jaar of tien was. Maar toen werd hij [zoon van 11] weer geboren, dus daar had ik weer geen tijd voor. Maar ik wilde eigenlijk de kant van de psychologie op, mooi vak.*
- I Maar daar heb je niets meer mee gedaan, uiteindelijk?*
- ve Nee, nee, want dat is zo intensief. Dan moet je echt vier, vijf jaar heel hard zitten blokken en dan heb ik geen tijd meer voor hen, dus dat gaat niet. Ik kan natuurlijk ook zeggen van: 'Nou, ik spreid het uit over tien jaar', maar dan ben ik ook weer over de vijftig.*

Mijnheer en mevrouw Van der Wouden werken allebei vrijwillig bij de dierenambulance, hij inmiddels vijftien jaar en zij acht jaar, sinds haar jongste kind op school zit. Op de vraag of hij nog een opleiding volgt, zegt mijnheer Van der Wouden die van alles heeft gedaan en eerst in de rozenkwekerij heeft gewerkt en ook in de haven: "Nee, ik ben afgekeurd, dus ze zoeken het maar uit." Mijnheer Mansveld, wiens vrouw werkt als activiteitenbegeleidster, heeft een mbo-opleiding en heeft zich in zijn werk verder ontwikkeld, maar is afgekeurd sinds het jaar 2000:

- mm Ik was bedrijfsleider bij een detailhandel, elektronica, Radio Modern. (...) Ik heb een MTS elektronica opleiding. Ik ben daar toen ingerold want we hadden op de MTS een stagejaar in het derde jaar. (...) Het vierde jaar wilde je ook wat verdienen en zo ben ik er als bijbaantje voor de vrijdag en zaterdag ingerold. Na de MTS was er dus totaal geen werk voor elektronikamensen. Maar ik had gelukkig mijn baan en daar ben ik van parttimeverkoper tot bedrijfsleider gegroeid in die 15 jaar.*
- I U gaf aan dat u het afgelopen jaar een herkeuring heeft gehad, maar uw toekomstbeeld is niet dat u nog een keer aan het werk gaat komen?*
- mm Nee, (...) mijn vader had een erfelijke ziekte, dus ik wist dat ik dit zou krijgen. En daar is niets aan te doen, dat gaat bergafwaarts en op dit moment, na de hoorzitting, is er gezegd 'we vinden geen enkele functie voor je', dat verwacht ik ook niet.*

Het arbeids- en opleidingsniveau van deze groep onderscheidt zich niet sterk van het cluster met de babyboomers. Iets vaker is er sprake van een opleiding op hbo-niveau of van een functie die behoort bij het lagere middenkader, maar de verschillen zijn niet groot. Ze onderscheiden zich ook niet sterk van het beeld dat naar voren kwam uit eerder onderzoek²⁶¹. Het grootste deel van de huishoudens in dit cluster zit wat betreft inkomen boven modaal, negen van de dertien huishoudens hebben een gezamenlijk inkomen van meer dan € 2.000 per maand, wat dat betreft dus behorend tot de middenklasse. Dat is wat hoger dan de andere clusters van autochtone bewoners.

261

Van Doorn-Janssen (1966), die de situatie midden jaren vijftig in beeld bracht; Van der Ree (1992) die de 'bewoners van het eerste uur' en de 'kinderen van toen' beschrijft; Martens (1992) over de 'blijvers en terugkeerders'.

Opleiding kinderen

De huishoudens in dit cluster hebben nog schoolgaande kinderen thuis. Wat voor onderwijs volgen de kinderen van deze gezinnen en hoe verhoudt dat zich met het opleidingsniveau van hun ouders? De jonge kinderen zitten vaak in de wijk op school, op de openbare Toermalijn, de protestants-christelijke Steven Stermerdingschool of op de Christophoor, de rooms-katholieke daltonschool. Mevrouw Veldhuis had haar dochter op een school zitten buiten de wijk, maar heeft haar daar in groep 1 vanaf gehaald:

- vw Ik vond het geen fijne school en qua leren ook niet. (...) Ze komt hier op school (...) en ze had al een hele achterstand, dus... en toen is ze blijven zitten. (...) Op die school was het echt de blanke moeders onder mekaar, nou..., die keken mekaar echt gewoon zo vuil aan af en toe, weet je wel, van 'Ik ben beter dan jou', verschrikkelijk! Dat heb je hier helemaal niet, echt niet. Dus dan kan je toch merken wat een verschil dat is. En mijn kinderen hebben het verschrikkelijk naar hun zin hier op school, dus. Ja, alleen ze zijn allebei de enige blanke in hun klas, maar ja, is niks aan te doen.*

Familie Mansveld, die eigenlijk naar een andere buurt willen verhuizen, willen hun zoon die naar groep 7 gaat, eerst zijn school laten afmaken. Ze zijn zeer tevreden over de Christophoor waar hun zoon op zit:

- vm Hij wordt nu heel goed opgevangen op school, ...omdat hij hoogbegaafd is.*
mm Hij heeft een klasje overgeslagen en daar wordt rekening mee gehouden dat als hij zich gaat vervelen, hij extra werk krijgt. Dat zijn allemaal toegevoegde waardes van school, dat is heel belangrijk.

De jongste kinderen van mevrouw Eenhoorn en de zoon van familie Van der Wouden gaan naar een speciale school in de Wielewaal en in Dordrecht. De dochter van mevrouw De Rijk gaat naar groep 8:

- vr Het is een beetje de richting van havo denk ik dat zij op gaat. Ze heeft natuurlijk al CITO's gehad in groep 7: tussen havo, gymnasium zo, maar misschien wordt het havo. Ik weet niet wat er in de omgeving is en wat een beetje goed aangekaart staat, we moeten nog een beetje afwachten.*

Kinderen die al voortgezet onderwijs volgen, gaan naar het Montfortcollege, het Zadkine voor een mbo-opleiding sport en recreatie, het Scheepvaart en Transportcollege aan de Waalhaven en een volgt een schildersopleiding: die werkt en gaat een dag per week naar school. Er zijn geen grote verschillen tussen het gemiddeld opleidingsniveau van de kinderen en dat van de ouders.

Samenvattend

In dit cluster van jongere autochtone gezinnen, zien we dat het opleidingsniveau weinig afwijkt van de babyboomers en het inkomen een iets positiever beeld vertoont²⁶². Deze bewoners zijn nog druk met de ontwikkeling van hun beroeps carrière bezig. De binding met Zuidwijk is voor ruim de helft van de geïnterviewden groot, ze hebben er stappen in hun wooncarrière gemaakt of zijn teruggekeerd, vaak

262

Becker (1992) rekent het grootste deel van deze groep, de personen geboren tussen 1956 en 1970, tot de *verloren generatie*. Ze zouden zich onderscheiden van de babyboomers door een slechtere positie op de arbeidsmarkt als gevolg van de economische recessie vanaf 1975, gepaard gaand met een nog steeds hoog geboortecijfer, onder andere resulterend in veel schoolverlaterswerkloosheid. Het beeld dat uit de door ons geïnterviewde bewoners van die leeftijd naar voren komt, is daarmee in tegenspraak: het is positiever dan het beeld van de babyboomers onder onze geïnterviewden. In het Sociaal en Cultureel Rapport (Van den Broek et al. 2010) komt naar voren dat conjuncturele tegenslag bij het betreden van de arbeidsmarkt in de jaren tachtig, geen blijvende sporen heeft nagelaten in de bereikte arbeidsposities.

vanwege familie. Ze hebben een belangrijk deel van hun jeugd in Zuidwijk doorgebracht. Het zijn de iets jongere *kinderen van toen* (Van der Ree 1992) die in de jaren zestig en zeventig geboren zijn. Bij de nieuwkomers zien we (lagere) middeninkomens die op de nieuwbouw afkomen als ook huishoudens met een – schaarse – eengezinswoning in de sociale huur.

§ 5.5.4 D – Oudere allochtone huishoudens

Deze groep bestaat uit de wat oudere allochtone huishoudens (gemiddeld bijna 57 jaar) met een laag inkomen. Het gaat om Turkse en Marokkaanse gezinnen, een Kaapverdisch en een Iraans gezin, een alleenstaande Surinaamse vrouw en een alleenstaande Mauritaniër die iets jonger is (zie tabel 5.7). De respondenten uit deze groep zijn allemaal buiten Nederland geboren en opgegroeid en hier, op een na, pas naartoe verhuisd toen ze volwassen waren, het zijn eerste generatie allochtonen. Het grootste deel is al langer geleden voor werk naar Nederland gekomen, gemiddeld wonen ze al ruim 25 jaar in Nederland. Er zijn onderlinge verschillen in etniciteit, huishoudensamenstelling en woontuur, maar ook overeenkomsten.

Eerste generatie: naar Nederland voor werk, asiel, een beter leven

Mijnheer Bouhdaïd, geboren in Beni Touzine (Marokko) kwam al in 1966 als veertienjarige jongen naar Nederland, nadat hij een paar maanden in Duitsland was geweest waar zijn oudere broer werkte. In 1970 ging hij in Rotterdam wonen in een pension en kreeg in 1976 een zelfstandige woning. In 1978 kwam zijn vrouw naar Nederland. Alle anderen zijn als volwassene, gemiddeld op 30-jarige leeftijd, naar Nederland gekomen. Mijnheer Bouazza (68 jaar) is ook in Marokko geboren en woonde in het noorden in de provincie Al Hoceïma. Hij kwam in 1973 naar Nederland, zijn vrouw en kinderen kwamen pas zestien jaar later. Mijnheer Silva die in 1944 op Kaapverdië is geboren, kwam toen hij 29 jaar was naar Nederland. Mevrouw Bholá is in 1962 in Paramaribo in Suriname geboren in een groot gezin met veertien kinderen. Ze was vijftien jaar toen ze is uitgehuwelijkt, heeft kinderen gekregen, is gescheiden en in 1986 met drie kinderen naar Nederland gekomen en heeft even bij haar moeder ingewoond. Haar vierde kind is in 1988 in Rotterdam geboren toen ze net weer zelfstandig woonde, inmiddels zijn alle kinderen het huis uit.

TABEL 5.7 Kenmerken geïnterviewden cluster D

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kinderen
B01	dhr. Wekhev		afgekeurde ijzervlechter (man)	Turks-Koerdisch	53	18	18	bestaand eengezins	1	
K15	dhr. Sheybani	zoon (±21) dochter (±25)	uitkering, eerder beroep onbekend	Iraans	62	7	7	bestaand eengezins	1	1
K19	dhr. Eryilmaz		afgekeurd	Turks	43	0,2	0,2	bestaand eengezins	1	2
K24	mw. Bhola		verzorging en uitkering	Surinaams	46	10	10	bestaand eengezins	1	
K34	dhr. Silva	zoon (26)	fab/schoonm/vut (m) schoonm/vut (vrouw)	Kaapverdisch	64	10	20	bestaand eengezins	1	3
V11	dhr. Salim		uitkering, soms werk via uitzendbureau (man)	Mauritaans	36	1	1	nominatie sloop	1	
V12	dhr. Haddioui	dochter (12)	lasser, afgekeurd (man) huisvrouw	Marokkaans	64	3	3	nominatie sloop	1	3
K17	dhr. Bouazza	dochter (20)	gepens. fabriekswerker huisvrouw	Marokkaans	68	3	3	bestaand eengezins	2	4
K31	dhr. Bouhdaïd	dochter (23)	afg.fab./haven/bouw (man) huisvrouw	Marokkaans	56	10	10	bestaand eengezins	2	

Schatting

Drie van de negen huishoudens hebben in Nederland asiel gekregen: een Koerdische Turk, een Iraans gezin en een Mauritaniër die in 2008 bezig was met zijn inburgeringscursus, mijnheer Salim. Hij had geen specifieke voorkeur voor Nederland, maar is hier gekomen door de mensen die hem hebben geholpen:

- ms *Ik vraag niet naar hier [Nederland], ik vraag alleen naar Europa. Ja, die mensen brengen ons bij de boot en wij komen hier [uiteindelijk in] Nederland.*
- I *En kwam u hier omdat het daar niet meer ging?*
- ms *Ja daar waren veel probleem in Mauritanië, daarom kwamen wij hier. Ik kende die mensen in Nederland niet. De naam van Nederland in Afrika is echt groot land. (...) Nederland, Pays-Bas, iedereen kan dat horen.*

Zuidwijk: als stap in hun wooncarrière

De gemiddelde woontijd in de woning is bijna zeven jaar. Ze wonen al wel langer in Nederland en vaak ook in Rotterdam, maar zijn pas later naar Zuidwijk gekomen. Op een gezin na, is hun huidige woning de eerste woning die ze in Zuidwijk bewonen. Vier huishoudens wonen korter dan vier jaar in de wijk en vier al tien jaar of langer. Dat komt overeen met het algemene beeld (zie paragraaf 4.3) dat het aandeel allochtone bewoners pas in de loop van de jaren negentig is toegenomen. Zes huishoudens wonen in de Kampen, op een na in een vijfkamerwoning en niemand woont in een nieuwbouwwoning. Voor vrijwel alle huishoudens is hun woning in Zuidwijk een verbetering ten opzichte van de woning daarvoor. Ze waren op zoek naar een betere woning, niet per se naar een woning in Zuidwijk. Mevrouw Bhola woonde met vier dochters in een bovenwoning:

- vb *Ik woonde op de Beijerlandselaan, zijstraat Brabantsestraat. Ik heb dertien jaar daar gewoond en ja, ik was woningzoekend zeg maar. Ik kreeg altijd klachten daar [van de burens], Gehorig, ja vier kinderen en drie hoog. Er was geen betonnen vloer maar een houten vloer. En ik was ook de derde en nou ja, beneden mij twee bewoners. Dus ja, dan was het een beetje lastig met kinderen. (...) Ik wilde graag een gezinswoning met tuin en zo. En ja, reageren met woonpasje. Maar telefonisch gereageerd, ja dat duurde wel even hoor, vijf, zes jaar. (...) En toen kreeg ik een brief van ze, om zo'n woning [te] gaan kijken. En nou ja, toen ben ik gegaan.*

De familie Bouhdaid woonde ook in Hillesluis en wilde weg uit die buurt. Ook voor de familie Bouazza, die in 2005 verhuisde naar de Kampen, was overlast de aanleiding om te verhuizen uit de Millinxbuurt waar ze vijftien jaar woonden. Ze wonen met zijn zessen in een vijfkamerwoning in de Kampen, vader (68 jaar), moeder (52) en nog vier thuiswonende kinderen van 12 tot 24 jaar. Drie oudere kinderen zijn al eerder zelfstandig gaan wonen. Mijnheer en dochter Bouazza over de overlast:

- MB [We hebben] haast vijf jaar daar gewoond (...) [met veel] zwarte mensen, rotzooi mensen, dronken mensen, heroïnemensen, cocaïnemensen. Wat een slechte [situatie was het] allemaal daar.*
- DB Dat niet alleen, ook het huis was niet goed geïsoleerd en 's winters koud, want je hebt geen verwarming.*
- MB [Dat was] niet de reden voor mij. Ik ging bijna om de dag naar de politie vanwege de overlast, voor wat die mensen doen... (...) Als je langs [hen] wilt [op straat], dan geven ze geen ruimte, ze maken raar geluid. Ik weet niet, varken of zeggen foute dingen over mij. (...) [Het waren] lelijke mensen, vieze mensen, maken vies, maken rotzooi.*

Ze reageerden op een advertentie in de woonkrant en kwamen op de twaalfde plaats, maar de mensen die boven hen stonden kwamen niet opdagen, dus kregen zij de woning. De familie Sheybani heeft haar woning ook via de woonkrant gevonden nadat ze urgentie kregen toen ze hun verblijfsvergunning hadden ontvangen en hun tijdelijke appartement in IJsselmonde uit moesten. Twee huishoudens zijn als herhuisvestingsurgenten in hun huidige woning gekomen. De familie Silva woont al twintig jaar in Zuidwijk en verhuisde 10 jaar geleden door sloop van hun woning aan de Schakerlo naar de Kampen. Mijnheer Haddioui (64 jaar) is in 1983 naar Nederland gekomen en woonde als laatste in Carnisse, toen hij weg moest vanwege renovatie en via bemiddeling van Woonbron naar Zuidwijk is gekomen. Hij woont nu drie jaar met zijn chronisch zieke vrouw (51 jaar) en drie dochtertjes (12, 10 en 7 jaar) in een maisonnette die, tot zijn ongenoegen, op de slooplijst staat.

- MH Telkens verhuizing, vanwege renovatie, dat vind ik een beetje vreemd. (...) Dan komt meneer, die zegt u gaat promoveren en dan kom ik hier, en dan na 2,5 jaar moet ik er weer uit. (...) Ik vind het heel leuk hier, iedereen is hier blij, rustig en zo, je hoort niets. Wat krijg ik nou weer voor een verrassing bedoel ik hè? Niet voor mij, maar voor de kinderen.*

Mijnheer Eryilmaz (43 jaar) heeft ingewoond met zijn twee kinderen en is op straat gezet. Vanuit de crisisopvang van het Leger des Heils in Gouda heeft hij, met behoud van zijn inschrijfduur van zijn woonpas, zeven maanden anti-kraak in een sloopwoning in Hoogvliet gewoond (zijn kinderen zitten nog in Poortugaal en Spijkenisse op school). Via internet heeft hij uiteindelijk de woning in Zuidwijk gevonden.

- ME Wij hebben hier gewoon een lot uit de loterij getrokken, (...) het was helemaal niet de bedoeling om op dit huis te reageren. Als het maar een stabiele woning voor mij is, dat is het belangrijkste en een kinderrijke buurt.*

Voor hem en vrijwel alle geïnterviewden in deze groep geldt dus dat ze op zoek waren naar een huis, niet specifiek naar een huis in Zuidwijk. Ze zijn daar grotendeels via de woonkrant terechtgekomen, waarbij het woningtype eengezinswoning voor veel huishoudens zeer aantrekkelijk was en ze daarmee een stap vooruit hebben gemaakt in hun wooncarrière. In haar onderzoek rekende Martens zeven van de zestien huishoudens van buitenlandse afkomst tot de passanten (1992), dat is meer dan veertig procent. Dat is niet het geval bij de geïnterviewden in dit cluster. Ze hebben vrijwel allemaal in Zuidwijk hun plek gevonden, ook mijnheer Haddioui die vanwege sloop weer moet verhuizen, zou het liefst in zijn huis en de wijk blijven.

Afgekeurd, (vervroegd) gepensioneerd en uitkering

Oudere Turkse en Marokkaanse Nederlanders hebben vaker een arbeidsongeschiktheidsuitkering dan autochtone Nederlanders²⁶³. Het lage opleidingsniveau en taal- en communicatieproblemen dragen er aan bij dat zij meer zijn aangewezen op banen met minder gunstige werkomstandigheden en ook de aantrekkingskracht van de WAO speelt daarbij een rol (Dagevos 2009). We zien dit beeld ook terug in deze groep: vier van de negen huishoudens zijn afhankelijk van een uitkering doordat ze afgekeurd zijn en hebben een laag inkomen. Mijnheer Wekhev (53 jaar) is in een dorp opgegroeid, heeft in Istanbul in de bouw gewerkt als ijzervlechter en is in 1986 naar Nederland gegaan. Hij heeft politiek asiel gekregen en huurt sinds 1990 zijn huidige woning. Toen zijn ook zijn vier dochters hier komen wonen. Hij heeft ook in Nederland als ijzervlechter gewerkt totdat bij problemen kreeg met zijn rug en is afgekeurd. Hij geeft nu als vrijwilliger Koerdische les via de Koerdische vereniging. Mijnheer Eryilmaz (43 jaar) is inmiddels 80/100 procent afgekeurd doordat er bij een liesbreukoperatie een zenuw beknelde is geraakt. Door administratieve problemen krijgt hij een uitkering op basis van de WBB (Wet Bijzondere Bijstand):

- ME De eerste vier jaar hier in Nederland heb ik een confectieatelier gedraaid. Anderhalf jaar heb ik er gewerkt als chef en anderhalf jaar later heb ik zelf een confectieatelier geopend, tot en met '92. Maar door die oorlog [tussen Irak en Amerika, legt hij later uit] is de situatie misgegaan, ging al die productie naar andere landen, waardoor er weinig werk kwam. (...) Weinig opdrachten en de prijs is gedaald. [Het werk is] hiervandaan naar Frankrijk, België en Polen gegaan, (...) omdat opdrachtgevers het daar goedkoper konden laten maken.*

Mijnheer Bouhdaïd (56 jaar en twaalf jaar geleden afgekeurd vanwege een versleten rug) kwam als 14-jarige uit Marokko, zonder specifieke vakopleiding. Hij heeft diverse banen gehad:

- MB Eerst heb ik drie jaar in een melkfabriek gewerkt. In 1970 ben ik bij de Coca-Colafabriek in Schiedam gaan werken. Daar ben ik twee jaar geweest, toen zeven jaar bij Van Nelle koffie. Daarna vier of vijf jaar in de haven gewerkt. Toen ben ik een paar jaar werkloos geweest en toen heb ik in de bouw gewerkt [als hulptimmerman].*

Mijnheer Haddioui heeft in de jaren zestig in Frankrijk een opleiding gehad als lasser en zijn diploma daar gehaald. Daarna heeft hij gewerkt in Noorwegen, Engeland, Duitsland en uiteindelijk Nederland, vooral op offshoreplatforms. Inmiddels heeft hij een ongeluk gehad, allerlei klachten en is (deels) arbeidsongeschikt en ontvangt nu een uitkering van het GAK. Zijn vrouw is al vier jaar ziek, hij zorgt voor de kinderen. Mevrouw Bhola heeft een uitkering en werkt deels via een uitzendbureau:

- VB Ja, ik had een vaste baan, maar sinds vorig jaar juli niet meer. Ik heb negen jaar gewerkt in een verzorgingshuis, een gesubsidieerde baan. (...) Zeg maar voedingsassistent [in verzorgingstehuis], gastvrouw, want ik had voorheen ook een beetje ervaring [met] catering. Geen papieren voor, maar...*
- I U heeft geen opleiding in die richting?*
- VB Nee, dat doe ik thuis nu, dat heb ik aangevraagd via CWI, (...) ik wilde in locatie elke dag college of zo, maar ja, dan wordt het te veel voor mij... Ik ben aan het leren (...) sociale hygiëne [mbo].(...)*
- I U heeft in Suriname natuurlijk op school gezeten?*
- VB Ja basisschool, groep 8, meer niet (...) en toen ik hier kwam wonen had ik heel kleine kinderen en dan wordt het moeilijk. Wel geprobeerd hoor, weer naar school...*

Mijnheer Bouazza (68 jaar) is toen hij 58 jaar was met vervroegd pensioen gegaan:

263

Van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders in de leeftijd tussen de 45 en 65 jaar heeft respectievelijk 28% en 19% een arbeidsongeschiktheidsuitkering, voor autochtone Nederlanders is dit 12% (Dagevos 2009, p. 148 en bijlage B5.2).

- mB *Ik ging met de baas akkoord, dan kreeg ik WW tot pensioen, (...) baas ging automatiseren.*
 dB *Ja, vandaar.*
 I *Wat voor werk deed u daarvoor?*
 mB *Snoepfabriek en biscuitfabriek.*
 dB *Van Van Melle.*
 I *Oh ja, in Feijenoord?*
 mB *Ja, vroeger in Feijenoord, maar nou zit die in Breda. Ik heb zeventien jaar in Breda gewerkt.*

Deels grote opleidingsprong bij de volgende generatie

Het opleidingsniveau van deze geïnterviewden is laag, vaak niet meer dan lager onderwijs, wat voor oudere Turken en Marokkanen, die samen het merendeel vormen, gewoon is²⁶⁴. Ze hebben ongeschoold of laag geschoold werk gedaan. Slechts enkele personen zijn nog werkzaam, niet op vaste basis maar via een uitzendbureau en maar een beperkt deel van de tijd. Als we naar het opleidingsniveau kijken van hun kinderen zien we een enorme sprong omhoog (Reijndorp 2004; Turkenburg & Gijsberts 2007). Mijnheer Bouhdaïd kwam zelf als veertienjarige zonder scholing naar Nederland, drie dochters van hem volgen een hbo-opleiding. Een dochter (23 jaar) is bij het interview aanwezig, zij woont met haar tweelingzus vlak in de buurt in een flatje, een stap die dochters uit migrantengezinnen vaker zetten²⁶⁵:

- dB *Dit jaar studeren we af aan de Pabo, Hogeschool INHOLLAND.*
 I *Jullie gaan voor de klas staan, allebei??*
 dB *Allebei ja, ik heb nog een andere zus, die ook. Die zit in de derde, die moet nog een jaar. Drie dochters, drie juffen.*
 I *Werk je al op een school?*
 dB *Momenteel nog niet, ik ben nog met mijn stage bezig, maar mijn andere zus die werkt nu wel. Die heeft nu een invalbaan, nog geen vaste baan.*

Bij de familie Bouazza wonen er nog vier kinderen thuis, waaronder een dochter van 20 jaar die ook bij het interview aanwezig is, gekleed in djellaba (evenals haar moeder die in de keuken blijft). Zij is tweedejaarsstudent psychologie op de Universiteit Leiden²⁶⁶. Haar broer van 17 zit in 5-vwo en de jongste van 12 zit in groep 7 van de basisschool. Haar broer van 24 werkt nu tijdelijk in een fabriek:

- dB *Hij heeft zijn studie niet afgemaakt.*
 mB *Kijk, kijk, rustig, rustig... hij heeft probleem met school, hè. School zegt 'stop'.*
 dB *Hij heeft zijn punten niet... je moet punten halen.*
 mB *Niet genoeg, maar hij blijft, hij doet werk (...) niet vast, maar hij is bezig voor een andere school, straks.*
 I *En wat voor school zat ie?*
 dB *Hij deed Industrieel Productontwerpen op de Hogeschool Rotterdam.*
 I *Dus hij heeft zeker eerst de havo gedaan of vwo?*
 dB *Ja, hele lange weg, hij heeft...*
 mB *Eerst vwo, toen ging hij terug naar havo.*
 dB *En toen is hij niet geslaagd en heeft hij een toelatingstoets gedaan bij de Hogeschool Rotterdam en is hij aangenomen, maar hij heeft het aantal punten niet gehaald.*

-
- 264 In 2006 heeft 72% van de Turken en 78% van de Marokkanen van 45-64 jaar in Nederland maximaal basisonderwijs genoten (Turkenburg & Gijsberts 2007).
- 265 Ze wonen minder vaak in studentenhuizen en "...kiezen er vaker voor om samen met familieleden op kamers te gaan wonen, of in te trekken bij familie in de stad waar de opleiding is. Er is dan een geleidelijke overgang naar zelfstandigheid. (...) Voor meisjes van Marokkaanse of Turkse afkomst biedt deze tussenstap bescherming, iets waaraan de ouders sterk hechten." (Kullberg 2010, p. 186). De keuze om bij de ouders in de buurt te gaan wonen is niet altijd een vrije: "Ik mocht alleen zelfstandig wonen als ik in de buurt van mijn ouders ging wonen. Dat geeft een veilig gevoel", aldus de 27-jarige Souad die drie jaar zelfstandig woont (Desmet & Sour 2011, p. 70).
- 266 Ze heeft haar studie inmiddels succesvol afgerond, startte december 2012 met promotieonderzoek en werkt als psycholoog.

In het verhaal over de broer klinkt een wat vergoelijkende toon van de vader door en een kritischer en meer ambitieuze houding van de dochter. Bij de familie Silva blijkt de nog thuiswonende zoon (26 jaar) op de kunstacademie in Rotterdam te zitten. Zijn zusje van veertien zit nog op het vmbo en in het traject naar het ROC. Een zoon van de heer Eryilmaz zit op het speciaal voortgezet (praktijk)onderwijs en de tweede zoon nog op de basisschool, evenals de drie dochters van de familie Haddioui. Het is dus een gemengd beeld, maar soms zien we een geweldige sprong in opleiding tussen deze eerste generatie allochtonen en hun kinderen.

Samenvattend

Deze groep van eerste generatie migranten zijn naar Nederland gekomen voor werk en veiligheid. Ze zijn laag opgeleid en hebben vaak ongeschoold werk verricht. Een aanzienlijk deel van hen is afgekeurd, enkelen zijn met (vervroegd) pensioen en een enkeling werkt deels met een aanvullende uitkering. Allemaal wonen ze in een oudere sociale huurwoning, doorgaans hun eerste woning in Zuidwijk en gemiddeld hebben ze een korte woontijd in de wijk. Ze zijn naar Zuidwijk gekomen omdat ze hier een voor hen aantrekkelijke woning konden krijgen, een stap vooruit vergeleken met hun vorige woning, vaak in Rotterdam-Zuid.

§ 5.5.5 E – Middenklasse allochtone huishoudens

Dit cluster heeft, net als de oudere allochtone huishoudens, een gemengde samenstelling wat land van herkomst betreft, maar meer Surinaamse huishoudens. Het bestaat zowel uit eerste, tweede als tussengeneratie allochtonen die huishoudens vormen met een middenklasse inkomen (zie tabel 5.8). Gemiddeld wonen ze 21 jaar in Nederland. De gemiddelde woontijd in de woning is ruim vijf jaar, maar de gemiddelde woontijd in de wijk is bijna twee keer zo groot. Vier huishoudens hebben een nieuwbouw-eengezinswoning gekocht. Een Syrisch gezin was aan het pakken: zij gaan verhuizen naar Tunesië omdat het woonklimaat en de politieke verhoudingen in Nederland hen niet langer aanstonden. Mevrouw Chalabi heeft tot een jaar geleden in de Velden gewoond, maar is in 2007 naar Pendrecht verhuisd vanwege overlast. Zij is echter nog vaak in Zuidwijk, onderhoudt er nog veel contacten en de kinderen zitten ook nog in Zuidwijk op school. Drie huishoudens moeten verhuizen vanwege de aangekondigde sloop van hun woning.

TABEL 5.8 Kenmerken geïnterviewden cluster E

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	ethniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kinderen
B08	mw. Yildirim		opbouwwerkster	Turks	39	27	36	bestaand eengezins	2	
V27	mw. Chalabi		schoonmaak (vrouw) ziekenvervoer (man)	Irakees	±35	8	8	uitverhuisd	2	2
V30	mw. Bouazzati		klassenassistent (vrouw) shoarmazaak (man)	Nederlands vrouw Marokkaans man	38	8	8	nominatie sloop	2	2
B11	mw. Lamyaghri		politieagent (man) verk./zorg/ thuis (vrouw)	Marokkaans	31	1,3	1,3 + 2,7	nieuw egz koop	3	3
B21	mw. Adnane		huisvrouw docent basisschool (man)	Marokkaans	36	1,5	1,5 + 5,5	nieuw egz koop	3	5
K20	dhr. Semedo		thuiszorg (vrouw) chauffeur (man)	Kaapverdisch	38	0,4	0,4	bestaand eengezins	3	2
K33	mw. Ismail	dochter (9) man(±45)	gestud. vrouw taalles bedr.l. im- export (man)	Syrisch	39	5	5	bestaand eengezins	3	3
V17	mw. Martina		thuiszorg + schoonmaak	Antilliaans	±35	9	9	nominatie sloop	3	2
V36	dhr. Güneş	dochter (24)	slager, had eigen zaak (man) onbekend (vrouw)	Turks	46	1	1	nominatie sloop	3	3
B16	dhr. Gopal	vrouw (26)	kernanal. Erasmus (man) filiaalman. winkel (vrouw)	Surinaams	28	1,5	25	nieuw egz koop	4	(1)*
K06	dhr. Ozdemir		beide werkend	Turks	50	5	17	bestaand eengezins	4	3
K26	dhr. Gopal		tankcleaning (man) verkoopster (vrouw)	Dominicaans vr. Surinaams man	29	1	1 + 22	bestaand eengezins	4	1
B15	dhr. De Vrome		meldk.beveil. (man) onbekend (vrouw),	Surinaams	45	1,5	1,5	nieuw egz koop	5	(1)*
B42	mw. Alfour		zorg (vrouw) voorm. transp.bed. (man)	Surinaams	±45	4	4	bestaand eengezins	5	3

Schatting

* Bij twee huishoudens staat de vermelding van het thuiswonende kind tussen haakjes: in een geval betreft het iemand die in verwachting is en in het tweede geval stelde de geïnterviewde dat hun kind grotendeels bij haar oma (moeder van de geïnterviewde) in Capelle a/d IJssel verblijft.

Eerste, tweede en tussengeneratie allochtonen

Een deel van deze huishoudens uit de allochtone middenklasse is als volwassene naar Nederland gekomen. Mevrouw Chalabi is nog geen tien jaar in Nederland, haar man zestien jaar, ze willen zeker niet terug naar Irak. Mevrouw Ismail is Syrisch, heeft vroeger Frans en theologie gestudeerd en woont pas tien jaar in Nederland, maar haar man woont hier al zo'n vijftwintig jaar:

- vi *De eerste periode was ik alleen hier, ik kende niemand. Ik beheerste geen Nederlandse taal, mijn man werkte van acht uur tot zes uur 's avonds. En die twee [kinderen] kwamen na elkaar: negen jaar en acht jaar. (...) Ik had geen oppas voor mijn kinderen, ik had geen familie hier. Daarom was mijn taal helemaal niet zo goed, ik kon geen contact met mensen hebben. (...) Ik was bijna vier jaar alleen thuis. Ik kreeg geen bezoek, niemand, alleen misschien sommige mensen van mijn eigen land of mijn eigen taal. Maar daarna toen ik hier [in Zuidwijk] kwam, ging ik naar school, mijn taal werd beter. Ik lees meer, mijn kinderen [gaan] naar school. Ik kan nu beter contact met mensen [maken].*

Mijnheer De Vrome (45 jaar) woont sinds 1994, toen hij 31 was, in Nederland:

mv Mijn moeder woont in Capelle. (...) M'n moeder is 40 jaar in Nederland, m'n vader 45 jaar. Mijn broertjes en zusjes die zijn hier geboren, maar ik ben door mijn grootmoeder opgevoed in Suriname, dus ik kwam later, pas in '94, voorgoed hier. Toen ben ik gelijk in Vlaardingen gaan wonen en bij Schiphol gaan werken, dus heb ik een woning gezocht in Amsterdam. Heb ik een, zeg maar, vijf of zes jaar in Amsterdam gewoond.

Hij heeft kinderen uit een eerdere relatie maar die wonen in Amsterdam. Via zijn huidige vrouw is hij naar Rotterdam gekomen. Inmiddels hebben ze een dochtertje, maar dat woont voorlopig in Capelle bij zijn moeder en is af en toe bij hen, want zij werken allebei ook nachtdiensten. Mijnheer Ozdemir is in 1977 naar Nederland gekomen om te werken. Zijn vrouw en kinderen (20, 21 en 22 jaar) zijn pas in 2001 naar Nederland gekomen. Veel geïnterviewden uit deze groep zijn al als kind naar Nederland gekomen. Ze behoren tot de *tussengeneratie*: niet hier geboren maar wel hier opgegroeid. Mijnheer kGopal is in Suriname geboren maar in Zuidwijk komen wonen toen hij heel jong was:

mkG Toen was ik nog één jaar, toen moest mijn vader hierheen. Mijn vader kwam als eerste hier werken. Hij werkte in een glasfabriek. Het ging zo goed en toen had hij papieren via zijn baas kunnen regelen, toen zei hij van: 'Ik wil mijn kinderen hier naartoe brengen', zodoende.

Zijn neef, bGopal, is naar Nederland gekomen toen hij een paar maanden oud was. Mevrouw Alfour (Surinaamse) woont sinds haar tiende in Nederland. De Marokkaanse vrouwen Lamyaghri en Adnane wonen sinds ze zeven jaar zijn in Nederland. Ze zijn dus voor een belangrijk deel hier opgegroeid en hebben hier ook een groot deel of al hun onderwijs gevolgd. Dat geldt helemaal voor de tweede generatie allochtonen. Mevrouw Yildirim is in het Rotterdamse Zuiderziekenhuis geboren en woonde eerst in Hillesluis:

wv Mijn Turks is niet optimaal, want ik ben niet echt opgegroeid met de Turkse taal. Ik was een kind dat op een gegeven moment, vier jaar oud, niet meer kon spreken. (...) Toen sprak mijn moeder Nederlands en mijn vader Turks. Toen heeft de arts gezegd: nou ja, óf je spreekt de Nederlandse óf je spreekt de Turkse taal. Toen hebben mijn ouders toch gekozen voor de Nederlandse taal.

Ook de vrouw van bGopal is in Nederland geboren, in Smalingerland, waar haar ouders elkaar ontmoet hebben in een opvanghuis voor mensen uit Suriname, net na de onafhankelijkheid in 1975.

Nieuwkomers in de wijk...

Voor het grootste deel van deze huishoudens geldt dat hun huidige woning hun eerste woning in Zuidwijk is, ook voor mijnheer De Vrome die via internet op de nieuwbouw afkwam:

mv We woonden achter Rotterdam Centraal, in de Provenierswijk. En daar hebben ze twee keer bij ons ingebroken vlak na het huwelijk en dus op een gegeven moment ging ik achter de pc zitten, dacht van: laten we toch kijken naar een koopwoning en zo, eengezinswoning. (...) Al deze woningen waren al helemaal uitverkocht, maar toen zag ik (...) één woning vrij, (...) dezelfde dag hebben we gereageerd en de volgende dag hebben ze ons gelijk gebeld dat we in aanmerking kwamen voor de woning. (...) Het spookte al langer [door mijn hoofd] om een woning te kopen hoor. Dus toen we dit zagen, zijn we komen kijken, 'Oh, leuke buurt'. (...) Het is héél snel gegaan, de woningen waren nog niet af, ze zijn pas vorig jaar 11 mei opgeleverd. In november 2006 hebben wij de woning gekocht en 30 mei [2007] konden we erin.

De familie Lamyaghri is ook afgekomen op de nieuwbouw, maar heeft eerder al wel in Zuidwijk gewoond. Als zevenjarig meisje kwam ze uit Marokko naar Nederland, naar Rozenburg. Later zijn ze verhuisd naar Hoogvliet en daarna is ze in Rotterdam komen wonen, onder andere in Hillesluis.

Als jong stel zijn ze op de Keyenburg gaan wonen, vervolgens in Lombardijen en in 2002 zijn ze naar de Beverwaard verhuisd voordat ze in 2007 hun nieuwe woning in de Burgen betrokken.

- vL *Mijn broer die heeft hier een huis gekocht, verderop, en, ja, die vertelde dat enthousiast en wij waren op zoek naar een huis, zodoende. (...)*
 - I *En hebben jullie nog in andere wijken gezocht in die tijd?*
- vL *Nee, m'n broer, nee, nee... (...) heel snel fffjt, hier naartoe.*
 - I *Dus je hebt niet zo lang gezocht dan?*
- vL *Nee, helemaal niet. Nee, 't was precies wat wij in gedachten hadden. Want waar wij woonden was 't echt, we hadden het helemaal prima naar ons zin. Alleen één probleempje, de kinderen kwamen en daar hebben we niet over nagedacht. Toen we 't kochten waren we alleen. En, 't is pal tegen de straat, zeg maar, je doet de deur open en je zit al aan de straat. Aan de achterkant hadden we een klein tuintje en voor de rest ook niks. (...) Ja, naarmate de kinderen wat ouder werden, hadden we van: nee dit is het niet, ze konden nergens naartoe. En toen we dit hoorden, met speelplek op het binnenterrein, gesloten speelplekken, nou, da's ideaal. We hebben ook niet verder gezocht. We hadden zoiets van: ja, dit is het, klaar.*

Zij zijn dus *terugkeerders*, net als een aantal autochtone huishoudens uit cluster C. Ze zijn echter niet teruggekeerd vanwege heimwee, maar meer op basis van praktische overwegingen en de kwaliteit van het woonmilieu in de nieuwe Burgen.

Anderen kwamen door sloop in andere wijken naar Zuidwijk, zoals familie Alfour vier jaar geleden vanuit Hoogvliet. Zij vonden een bestaande eengezinswoning in Zuidwijk. Ze wilden sowieso weg uit Hoogvliet en een eengezinswoning was wel heel aantrekkelijk. Dat gold ook voor familie Semedo. Zij woonden zeven jaar in Noord, daarna dertien jaar in Pendrecht, waar hun woning op de slooplijst stond, en nu vijf maanden in de Kampen:

- mS *De sloop duurde nog een paar jaar, maar toen ik dit in de krant zag, met tuin, dacht ik: ideaal met kinderen.*
 - I *U was gewoon op zoek naar een andere woning...*
- mS *...en toen kwam ik hier terecht: toeval.*

Drie huishoudens uit deze groep wonen in een woning die gesloopt zal worden. Zij moeten, als wij hen interviewen in 2008, binnenkort verhuizen. Familie Bouazzati kwam acht jaar geleden uit Carnisse naar Zuidwijk en wist niet dat hun woning gesloopt zou worden, anders hadden ze het niet gedaan. Mevrouw Martina woonde in de Afrikaanderwijk voordat ze negen jaar geleden haar woning in de Velden kreeg:

- vM *Ik heb op de woonkrant gereageerd (...) en dit huis gekregen.(...) Ik vond het heel goed, want ik woonde particulier. Ik had geen huis van de woningbouw, dus [het] was heel goed dat ik dit huis toen heb gekregen.*
 - I *En toen je hier negen jaar geleden kwam, wist je toen dat het gesloopt ging worden?*
- vM *Ja, dat wel, dat hebben ze wel gezegd, ja.*

Ook de familie Güneş, die pas sinds een jaar in de wijk woont en toen dringend een huurwoning nodig had omdat mijnheer failliet was gegaan en zijn huis gedwongen moest verkopen, wist dat hun woning gesloopt zou gaan worden. Zij willen, nu ze weer moeten verhuizen, wel in de wijk blijven wonen.

...maar ook blijvers met een lange woontijd

Er is ook een aantal bewoners dat al veel langer in Zuidwijk woont en eerder verhuisd is binnen de wijk. Mijnheer Ozdemir woont inmiddels 17 jaar in Zuidwijk. Toen hij in 1977 naar Nederland kwam, heeft hij eerst op kamers gewoond in verschillende wijken van Rotterdam, onder andere in de Afrikaanderbuurt:

mO *Ik had niet echt een eigen huis, dat was ook niet nodig. Vanaf '92 of zo, 1991, weet ik niet meer, ben ik in de Horsten gekomen. (...) Flat was vier hoog, maar ik heb klachten van knie en rug en zo. En zodoende ben ik naar de Burgen gekomen, ik heb in de Sprokkelenburg gewoond. (...) Zes jaar later moesten wij verhuizen, ik wilde eigenlijk in de buurt blijven, maar op dat moment was er geen goed huis in de buurt. Zo ben ik naar de Kampen gekomen eigenlijk.*

Ook Leyla Yildirim, wonend op de Maldenburg, is een blijver met een lange woonduur in de wijk, zij is er opgegroeid en woont er sinds haar derde jaar, al bijna haar leven lang:

- vY *Toen ik een jaar of 10 of 12 was (...) ben ik hier komen wonen. (...) Ja, best wel lang, 20 jaar of zoiets?*
I *En waar heb je voor je 12e gewoond?*
- vY *Ook in Zuidwijk, gewoon hier (...) in de Burgen, de Stoutenburg, die bestaat nog steeds en daar stonden flats en daar hebben wij op de tweede etage gewoond. (...) Het gezin was een beetje te groot voor een klein huisje, (...) toen heeft mijn vader deze woning aangeboden gekregen. (...) Ja, ik voel me echt een Zuidwijker. Ik ben (...) in het Zuiderziekenhuis geboren, (...) toen ik twee, drie jaar was, heb ik nog in de Noordpolderstraat [Hillesluis] gewoond. (...) Maar wij zijn daar heel snel weer weggegaan, want mijn vader wilde er niet wonen, want daar kwamen langzamerhand al een beetje de [moeilijke] gezinnen wonen en hij vond de wijk niet mooi en een beetje wat meer buitenlandse mensen. Mijn vader wilde zich daar heel erg in onderscheiden, zeg maar. En, ja, hij wilde zijn kinderen gewoon in een nette buurt...²⁶⁷*

De beide neven Gopal wonen eveneens al vrijwel hun hele leven in Zuidwijk, op verschillende adressen. kGopal woont er sinds 1981:

- mKG *Toen zijn we verhuisd naar Sprokkelenburg, hier zo. Hebben we daar in een flatje gewoond. Van daar zijn we toen verhuisd in 1986 naar de Doornenburg, die eengezinswoningen die daar staan. Daar wonen ze [zijn ouders] nog steeds. Daar ben ik eigenlijk opgegroeid. (...) Ik ben in '98 samen gaan wonen met mijn vrouwje. Ik woonde hier in de Menenkamp, maar dat was een tweekamerwoning en toen werd mijn vriendin zwanger, dus toen moesten we verhuizen. Toen zijn we naar [de] Poelenburg gegaan, dat was drie hoog en daar hebben we een jaartje gezeten en toen zei mijn vriendin: 'Weet je wat, waarom kopen we geen appartementje.' Toen hebben we een appartementje in Pendrecht gekocht, in 2000. (...) De buurt daar werd slechter en dat vond ze niet meer leuk. Ze werd op straat ook aangesproken door die hangjongeren en zo. Toen hebben we gezegd, weet je wat, we verkopen het huis. (...) Als we een leuke koopwoning in de buurt zien, doen we dat. Als we een leuk huurhuis zien in de buurt, doen we dat. En toen kwamen we hierop [huurwoning-AO] uit. (...)*
I *Had u niet de neiging om weer een woning te willen gaan kopen, of was dat te duur hier in de wijk?*
- mKG *Ik wou in de buurt blijven, (...) er waren wel koophuizen, maar die waren te duur en daar kwamen we niet voor in aanmerking, (...) Ja, we konden het wel, maar dan moest mijn vriendin fulltime gaan werken....*

Zijn neef is als baby van een paar maanden naar Nederland gekomen, heeft een paar jaar in Bloemhof, de Oleanderstraat gewoond en is toen naar de Diepenhorst verhuisd. Daarna verhuisde zijn familie naar de Bronkhorst en vervolgens de Doornenburg, waar zijn ouders nog wonen. Als student is hij op zichzelf gaan wonen op de Schuilenburg, maar was toen toch vaak bij zijn moeder. Daarna is hij met zijn vrouw op de Havikshorst gaan wonen. Hij heeft inmiddels een nieuwe eengezinswoning in de Burgen gekocht.

- mBG *In deze buurt woon ik al mijn hele leven.(...)*
I *Toen u de woning kocht, hebt u toen ook nog naar andere nieuwbouwprojecten gekeken?*
- mG *Ja, veel natuurlijk. (...) Wel het meest in Rotterdam-Zuid, want een andere plaats dan hier, ik denk niet dat ik daar zou kunnen wonen. Zuid is toch mijn plaats, vind ik wel. (...) Ik heb ook naar Barendrecht gekeken, ik heb naar Lombardijen gekeken, ik heb naar IJsselmonde gekeken. Zo'n beetje wel omliggend. Hoogvliet heb ik zelfs gekeken, niet buiten Rotterdam hoor.*

267 Een verhuisreden die ook geïnterviewden uit cluster D noemden en allochtone nieuwkomers begin jaren negentig (Anderiesen & Martens 1994).

- I *Wat heeft de doorslag gegeven om dit te kopen?*
- mG *Mijn ouders, die wonen hier om de hoek, [wijst] mijn oom woont daar, familie woont daar.*
- I *Dus eigenlijk de familieband heeft de doorslag gegeven om hier te kopen?*
- mG *Klopt, en later ook natuurlijk voor kinderen, dan is makkelijk om een oppas te regelen en zo. Dat was toch de achterliggende gedachte.*

Tijdens het interview vertelt hij enthousiast over zijn jeugd en die van zijn neef in de Burgen net als Leyla Yildirim. Het zijn hedendaagse varianten van de verhalen van *kinderen van toen* (Van der Ree 1992) uit cluster B en C, in dit geval van allochtone bewoners.

Met zijn tweeën een middeninkomen

Beide partners werken bij acht van de elf stellen in deze groep. Jongere allochtonen en tweede en tussengeneratie allochtonen hebben een hoger opleidingsniveau dan (oudere) eerste generatie allochtonen. Ze hebben daarnaast ook vaker diploma's gestapeld en zijn deels doorgestroomd via de beroepskolom van het mbo-onderwijs naar het hoger onderwijs (zie ook Turkenburg & Gijsberts 2007; Gijsberts & Herweijer 2009). Enkele hebben een opleiding op hbo-niveau, anderen op mbo-niveau en lager²⁶⁸. Ze zijn werkzaam in het onderwijs en de zorg, bij de politie, in de (detail)handel en beveiliging, bij het vervoer, etc. Bij beide Marokkaanse gezinnen zorgt de moeder voor de kinderen en werken ze nu niet, terwijl ze vroeger wel werkten. Mevrouw Adnane heeft drie kinderen van 12 tot 16, een zoontje van 3,5 en dochtertje van 1,5 jaar:

- va *Ik heb m'n mavo gehaald, sindsdien heb ik hier gewerkt. Ik heb wel drie jaartjes als klasse-assistent gewerkt en daarvoor huismoeder. En ja, tussentijds, (...) ze [de oudere kinderen-AO] konden zelfstandig naar school en zo, heb ik ook even wat gewerkt, als alfahulp bij de thuiszorg en zo. (...) Altijd met mensen, dat hoop ik ook te doen als ik eenmaal zonder kinderen zit.*

In het Syrische gezin werkt de moeder niet, die geeft alleen wat taallessen aan huis (als vrijwilligster). Elf huishoudens hebben een inkomen van meer dan € 1.500 per maand, waarvan vijf tweeverdieners meer dan € 2.000. Leyla Yildirim is alleenstaand en start met een (parttime) opleiding 'Urban Education':

- vv *Ik heb eerst kinderwerk gedaan bij een school, een beetje coördinerend en toen wilde ik wat anders en heb ik gekozen voor het opbouwwerk. Mijn interesse in het opbouwwerk is gaan groeien toen ik twee jaar geleden best veel vrijwilligerswerk ging doen hier in de wijk. Ik zat in de bewonersorganisatie en ik deed 'Mensen maken de stad' (...) toen dacht ik: hé, ja dat vind ik ook wel leuk om te doen. En zodoende ben ik erin gerold en sinds een jaar werk ik nu in Crooswijk.*

Mevrouw Martina werkt in de thuiszorg en maakt schoon, ze zat in de buurtgroep, maar dat werd te druk:

268 De gemiddelde leeftijd van deze geïnterviewden is ruim 38 jaar. Als we kijken naar de netto-instroom van jongvolwassenen (tot en met 24 jaar) naar het hoger onderwijs zien we midden jaren negentig nog een zeer grote achterstand in procentpunten van Turkse (22), Marokkaanse (18) en Surinaamse (10) jongvolwassenen ten opzichte van autochtonen, waarvan toen 40% instroomde naar het hoger onderwijs. Die achterstand was in 2008/2009 nog steeds aanwezig, maar wel geslonken tot resp. 12, 12 en 6 procentpunten, terwijl het percentage voor autochtonen was toegenomen tot 52%. De netto-instroom van jongvolwassenen van Antilliaanse herkomst lag in 2008/2009 ongeveer op het niveau van autochtone jongvolwassenen, voor jongvolwassenen van 'overig niet-westerse' afkomst lag het hoger (Gijsberts & Herweijer 2009). Het opleidingsniveau bij de respondenten is beduidend lager dan dat van de allochtone sociale stijgers uit de middenklasse in Rotterdam-Noord en Stadstuinen (Kop van Zuid) in het onderzoek van Karsten et al. (2006), waar de helft van de respondenten en hun partners een academisch opleidingsniveau had.

- vM *Eerder werkte ik niet 's morgens, maar nu werk ik ook 's morgens en dan kan ik niet naar de buurtgroep gaan. Die uren zit ik op mijn werk. Ik werk voor drie werkgevers. Ik werk voor Gemiva [zorginstelling die mensen met een handicap ondersteunt-AO], daar werk ik in de keuken een beetje schoonmaken. Ik werk ook 's avonds, twee uurtjes schoonmaken [bij een] tandarts en ik werk ook voor Thuiszorg De Stroom voor mensen thuis, ik heb twee cliënten en ik werk ook als invalskracht als mensen ziek zijn voor Gemiva. (...)*
- I *Moet je dan ook wel eens 's avonds naar je werk?*
- vM *'s avonds ja tot ongeveer acht uur, half negen. Half negen dan ben ik wel thuis.*

Bij de familie Chalabi wisselen man en vrouw elkaar af. Haar man werkt fulltime in het Ikazia Ziekenhuis in het patiëntenvervoer: "Hij komt om kwart voor vijf naar huis en ik ga naar het werk". Zij maakt elke dag twee uur schoon bij Eneco, vanaf vijf uur. Ook bij de familie Bouazzati werken beiden. Zij werkt fulltime als klassenassistent, staat ook wel voor de klas, maar heeft nog geen pabo gevolgd:

- vB *Dat is wat ik wil gaan doen. (...) Je wordt heel erg veel gevraagd voor als mensen ziek zijn om in een groep acht te staan, in een groep zeven, in een groep vijf, in een groep weet ik veel om bij te springen, maar daar krijg je niet voor betaald. Ik heb spw4, ik heb ook avonden dus sowieso kan je wel de pabo gaan doen. Maar ja, dat is wel heel veel werk. Kijk, die pabo op zich is niet zo moeilijk maar het werk wat er bij komt, plus je werk, plus je moet een dag inleveren, dus daar ga je weer minder verdienen. (...)*
- I *En jouw man?*
- vB *Die werkt in de shoarma, daar is het gewoon als je werk hebt verdien je, als je niet werkt, heb je niets, zo werkt dat. Dat zijn van die nul-uren contracten. De ene keer gaat dat heel goed. Nu is het dan weer zomer dan ben je bijna wel verzekerd van een goed loon, maar in de winter niet. (...) Ja, wij werken dan wel allebei maar zoveel verdienen we ook niet. Dat denken mensen wel omdat je dan allebei werkt van 'Oh, die zullen wel veel geld hebben', nou dat hebben we ook niet want anders zou ik hier niet wonen.*

Mijnheer kGopal werkt in het transport in een tweeploegendienst bij tankcleaningbedrijf Den Hartog. Hij ging eerst naar het vbo en volgde daarna een mbo-opleiding detailhandel:

- mKG *Die heb ik ook gehaald en toen moest ik kiezen tussen mijn sport en mijn school, want ik was achttien jaar, toen kon ik profvoetballer worden, FC Dordrecht, toen was het nog Dordrecht '90. (...) Heb ik daar twee jaar gevoetbald, maar toen overleed mijn broer [door een hartstilstand bij het voetballen-AO]. Nou, (...) ik wou helemaal niet meer, ik wou niets meer van voetballen weten. (...) Toen ben ik weer met mijn opleiding verder gegaan en toen wou ik een AOV-diploma, dus eigen onderneming. Dat heb ik één jaar gedaan, maar ik kon me niet concentreren op school.(...) Toen ben ik in 2002 in een lunchroom gaan werken als kok. Nou, dat was schnitzeltje, biefstukkie, uitsmijters, dat heb ik toen vier jaar gedaan. Daar ging ik weg met stress, omdat het was een hele kleine zaak en het werd steeds drukker. (...) [Toen ben ik] naar Den Hartog gegaan.*

Zijn vrouw werkt 32 uur als kassamedewerkster, maar werkt ook nogal eens over op de koopzondag, samen verdienen ze tussen de € 2.000 en € 3.000. Kenmerkend voor vrijwel deze hele groep is dat het middeninkomen verdiend wordt door beide te werken, waarbij een deel van de huishoudens mede afhankelijk is van onregelmatigheidstoelagen en/of werken in ploegendienst.

Doorgaans in de buurt op school

De jonge kinderen zitten doorgaans in de buurt op de basisschool²⁶⁹. Dat geldt echter niet voor de kinderen van familie Ismail, die zitten in Lombardijen op school, bij de Rotterdamse School Vereniging, de moeder legt uit waarom (het dochttertje van negen jaar mengt zich ook in het gesprek):

269 De geïnterviewden noemden uit zichzelf geen reserves ten aanzien van die keuze, zoals dat wel het geval was bij de Surinaamse en Turkse sociale stijgers in het onderzoek van Karsten et al. (2006). De keuze kan mede ingegeven zijn door praktische en organisatorische overwegingen.

- vi Ze waren op een islamitische school in Oud Charlois, maar die school heeft achterstanden in taal van de kinderen. Wij zoeken altijd goed onderwijs voor onze kinderen. (...) Die school is heel goed.
- oi Is één van de beste scholen in...
- vi Rotterdam.
- i Dus toen hebben jullie de kinderen naar die school gebracht?
- vi Ja, wij zoeken goed onderwijs. Niet in de buurt of dichtbij, dat is helemaal niet belangrijk.(...) Goed onderwijs, hele nette mensen, ik ben daar erg blij mee.

Het gaat niet alleen om beter onderwijs en een betere taalbeheersing²⁷⁰, maar vooral ook om de nette omgeving, zo blijkt later in het gesprek. Ze willen straattaal en te veel omgang met 'de straat' tegengaan. De al wat oudere kinderen van familie Lamyaghri zitten op havo-vwo en vwo, de dochter van familie Semedo volgt een mbo-opleiding verzorging op het Zadkine-college en de drie nog thuiswonende kinderen van de familie Ozdemir van 22, 21 en 20 jaar, volgen mbo- en hbo-opleidingen:

- mo Alle drie studeren ze nog. Een zoon gaat mobiliteit/motortechneik leren, die wordt monteur en de andere (...) gaat naar het hbo, voor ingenieur (...) die gaat naar Arnhem. Dat bestaat ook wel in Rotterdam, maar die kwaliteit is niet goed eigenlijk. (...) En ja, mijn dochter is aan het leren voor Helpende Zorg en Welzijn [mbo-opleiding op het Zadkine-college], nu loopt ze stage.

Samenvattend

De jongere, allochtone huishoudens met een inkomen in de middenklasse zijn divers wat herkomst betreft. Het zijn eerste, tussen- en tweede generatie allochtone bewoners die gemiddeld al 21 jaar in Nederland wonen. Gemiddeld wonen ze ruim vijf jaar in hun woning en de gemiddelde woontijd in de wijk is bijna twee keer zo lang. Enkele van hen wonen al bijna hun hele leven in de wijk en zijn daaraan verknocht, anderen wonen pas zeer kort in de wijk, afgekomen op een koopwoning in de nieuwbouw of een bestaande eengezinswoning in de sociale huursector. Het middenklasse-inkomen wordt doorgaans met z'n tweeën verdiend. Ze hebben een hoger opleidingsniveau dan de oudere allochtone bewoners en zijn grotendeels werkzaam in het vervoer, onderwijs, de zorg, bij de politie, in de (detail)handel, beveiliging en in functies tot aan maximaal het lagere middenkader. Hun kinderen zitten doorgaans in de buurt op school.

§ 5.5.6 F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

In deze groep heb ik de alleenstaande allochtone ouders samengebracht die allemaal een of meer thuiswonende kinderen hebben en een laag inkomen (zie tabel 5.9). Het zijn vijf Turkse vrouwen, drie Antilliaanse vrouwen en een vrouw die de dochter is van een Brits Guyaanse moeder en Nederlandse vader. Enkele vrouwen hebben wel een vriend die elders woont. De man die ik bij deze groep heb gevoegd, woont officieel niet in de wijk maar is doorgaans overdag in de wijk bij zijn kinderen.

Onder de door ons geïnterviewde huishoudens met kinderen zijn veel allochtone eenoudergezinnen. Van de elf autochtone huishoudens met kinderen zijn er twee eenoudergezinnen, van de 28 allochtone huishoudens met kinderen, zijn er twaalf met een ouder, waarvan tien in dit cluster. Dat

270

Dat speelt een grote rol bij de carrièrevrouwen en ambitieuze moeders in het onderzoek van Desmet & Sour (2011).

er meer eenoudergezinnen onder niet-westerse allochtone huishoudens voorkomen dan onder autochtone huishoudens, is een landelijk gegeven²⁷¹. De gemiddelde woontuur in de woning is nog geen vijf jaar, lager dan bij alle andere groepen. Dat zou ook de gemiddelde woontuur in de wijk zijn als we één bewoonster, die al bijna haar hele leven in Zuidwijk woont, niet zouden meetellen. Ze wonen allemaal in een oudere sociale huurwoning, waarvan er drie op de nominatie staan voor sloop.

TABEL 5.9 Kenmerken geïnterviewden cluster F

nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kinderen
B43	mw. Çetin	dochter (24)	geen werk	Turks	41	14	14	bestaand eengezins	1	1
K12	mw. Cornet	maatsch. werkster	uitkering	Antilliaans	±40	8	8	bestaand eengezins	1	3
K14	mw. Simsek		uitkering en vrijwilligerswerk	Turks	±40	4	4	bestaand eengezins	1	2
V02	mw. Constanca		uitk. + werkz.	Antilliaans	±30	11	11	bestaand portiek	1	1
V03	Mw. Klaasboer		uitk. + werkz.	Brits. Guyana(m)/Nederlands(v)	36	1	12 + 19	bestaand eengezins	1	2
V14	mw. Coşkun		uitk. + werkz.	Turks	35	2	2	nominatie sloop	1	3
V18	mw. Yalçın		uitk. + taalles	Turks	27	5	5	nominatie sloop	1	2
V25	mw. Hardi	zoon (10) tante	uitk. + werkz.	Antilliaans	±30	1	1	bestaand portiek	1	3
K22	mw. Marangoz		mantelzorgervoor broer/uitk.	Turks	31	0,1	0,1	bestaand eengezins	2	2
V15	dhr. Orman		werkt in de metaal	Antilliaans	±30	1	1	nominatie sloop	2	(3)

Schatting

Grotendeels als vrouw naar Nederland

Twee geïnterviewden uit deze groep zijn in Rotterdam geboren, het merendeel is echter pas op latere leeftijd, als vrouw²⁷², naar Nederland gekomen. Het cluster bestaat vooral uit Antilliaanse alleenstaande moeders en vijf gescheiden Turkse vrouwen. Drie van hen zijn als huwelijksmigrant naar Nederland gekomen, variërend in leeftijd op dat moment van vijftien tot twintig jaar²⁷³. Twee

²⁷¹ Als we kijken naar landelijke gegevens van het percentage eenouderhuishoudens ten opzichte van het totaal aantal huishoudens (inclusief alleenstaanden en huishoudens zonder kinderen), zien we dat het aandeel voor autochtone huishoudens 5% is, voor huishoudens van niet-westerse herkomst 14%, waarvan voor Turkse 11%, Marokkaanse 10%, Surinaamse 21% en Antilliaanse huishoudens 22% (Gijsberts & Dagevos 2009). Echtscheidingen binnen een periode van tien jaar na afsluiting van het huwelijk komen iets meer voor onder Turkse echtparen (beide eerste generatie) (20%) dan onder autochtone echtparen (17%), maar minder dan bij Marokkaanse (31%), Surinaamse (43%) of Antilliaanse echtparen (35%), steeds ook beide eerste generatie (Van Huis & Steenhof 2003). Het is niet bekend hoeveel daarvan betrekking hebben op importhuwelijken, omdat dat niet geregistreerd wordt (Van der Zwaard 2008).

²⁷² In sommige gevallen is het misschien juist om te stellen 'als meisje'. Van der Zwaard stelt het als volgt: "Ze worden door de emigratie in één klap van meisje tot vrouw, tot echtgenote, later ook moeder." (2008, p. 247)

²⁷³ Het aantal migratiehuwelijken bij Turkse en Marokkaanse Nederlanders is tussen 2002 en 2007 sterk afgenomen. In 2001 sloot meer dan de helft een migratiehuwelijk. Voor Turkse mannen en vrouwen is dat in 2007 afgenomen tot 20% en voor Marokkaanse

van de drie woonden een tijd bij hun schoonfamilie, wat vaak voorkomt bij Turkse en Marokkaanse huwelijksmigranten, met alle complicaties van dien²⁷⁴. Mevrouw Coşkun woonde in de stad Adana, in het zuiden van Turkije, toen ze als twintigjarige in 1993 naar Nederland kwam en in Goes ging inwonen bij haar schoonfamilie. In 1996 is ze naar Rotterdam verhuisd, toen haar toenmalige man hier werk had gevonden. Ze miste eenmaal in Rotterdam het genoeglijke en veilige van Goes, maar was blij dat ze zelfstandig woonden:

vc *Toen ik in Goes kwam, o jeetjemina, zei ik: 'Het is hier echt kleine dorpje hoor, ik wil hier niet meer wonen'. (lacht) De eerste vier maanden waren voor mij psychisch helemaal niet goed. Ik ging huilen, ik wilde scheiden, ik zei: 'Sorry, als je mij wil houden, kom dan met mij, ga met mij naar mijn familie toe. Ik wil hier niet meer blijven.' Het was echt [niet prettig], ik mocht niet werken, ik mocht niet naar school door mijn schoonmoeder. Mijn ex was vrij, hij was hier opgegroeid vanaf zes jaar, hij maakte zich nooit druk. Hij zei: 'Ja, ik vertrouw jou, ik weet wel, je bent echt een sterk meisje, [komt allemaal] door mijn moeder', zegt ie. Wij woonden met haar samen. Zij moest alles regelen, wij moesten [naar] haar luisteren.*

De eveneens Turkse mevrouw Yalçın is in 1999 als achttienjarige vanuit een dorpje vlakbij Trabzon naar Nederland gekomen. Ze spreekt zeer beperkt Nederlands en praat in het Turks met haar kinderen van 4 en 6 jaar, die onderling wel Nederlands met elkaar praten als ze aan het spelen zijn. Haar ex-man woont hier al vanaf zijn twaalfde jaar. Mevrouw Çetin is in 1982 als vijftienjarige naar Nederland gekomen, haar man woont hier al vanaf 1973 en was achttien toen ze trouwde. Ze hebben even ingewoond bij haar schoonmoeder in het Oude Noorden, zijn later verhuisd naar het Noordplein en in 1994 is ze met haar man en drie kinderen naar Zuidwijk gekomen. Ze is inmiddels gescheiden, haar zoon van negentien woont nog bij haar. Ze spreekt slecht Nederlands, haar dochter van 24 jaar, die in Pendrecht woont en die bij haar op bezoek is met haar dochtertje waar zij nu vaak op past, helpt haar daarom met vertalen bij het interview. Mevrouw Marangoz is in Rotterdam geboren, haar ouders in Turkije, ze behoort dus tot de tweede generatie allochtone bewoners. Ze is Westers georiënteerd: "Ik loop wel met spaghettibandjes of een halsbandje of zo, of een kort shortje", en moet weinig hebben van anderen die zeggen wat ze wel of niet kan dragen. Daar gaat ze gelijk tegenin. Mevrouw Constancia is als achtjarige vanuit de Antillen naar Nederland gekomen om naar school te gaan en mevrouw Hardi is toen ze 23 jaar was van Curaçao naar Nederland gekomen met twee kinderen (inmiddels heeft ze er nog een zoontje bij):

vh *Ik hou van luxe, heb vroeger gewoond in luxe. Ik had alles, dienstmeisje, alles. Ik heb alles achter me gelaten, initiatief genomen om met mijn kinderen naar Nederland te komen. (...) Ik heb nooit gewerkt, ik had alles maar die man..., ik was niet gelukkig. Die man had geen tijd voor me, snapt u? Ik was sinds mijn veertiende tot mijn drieëntwintigste, bijna tien jaar met die man. Dus ik heb niet genoten van mijn jeugd, (...) ik ging meedoen aan een Missverkiezing, daar heb ik hem leren kennen, op het carnaval, (...) 'Miss Teenager' ben ik geweest. (...) Mijn zoon wil als hij volgend jaar zijn groep 8 afrondt terug naar de Antillen bij de familie gaan wonen. (...) Die vader van hun heeft meer kinderen, (...) is [nu] getrouwd met een Dominicaanse mevrouw, (...) is een beetje een man van vermogen, ze hebben alles daar, ze hebben het goed.*

De enige man in deze groep is ook pas toen hij twintig was naar Nederland gekomen en is hier tien jaar.

mannen en vrouwen tot zo'n 15%. Ze trouwen nu veel meer met al in Nederland wonende mannen en vrouwen van eigen herkomst. De daling zette al in voor 2004, eind van dat jaar werden beperkende maatregelen genomen (Van Agtmaal-Wobma & Nicolaas 2009). De achtergronden van de daling zijn onbekend (Van der Zwaard 2008).

274 Zie Van der Zwaard (2008), die uitgebreid ingaat op onder andere de moeilijke beginperiode voor huwelijksmigranten en de rol van de schoonfamilie. Zie ook de opvattingen van de succesvolle etnische yuppies over importbruiden en -bruidegoms die het proces van emancipatie onderbreken (Desmet & Sour 2011).

Een betere woning, een betere buurt of urgent door sloop of scheiding

Op een na wonen alle huishoudens uit deze groep in hun eerste woning in Zuidwijk. Ze komen uit verschillende delen van de stad. Mevrouw Cornet woont acht jaar in een eengezinswoning in de Kampen met haar dochter van veertien en een tweeling van negen jaar, haar oudste dochter is inmiddels uit huis. Ze woonde hiervoor op een tweekamerwoning in de Tweebosstraat (Afrikaanderwijk) die voor haar en haar vier dochters veel te klein was. Met hulp van het maatschappelijk werk heeft ze haar huidige woning in Zuidwijk gevonden. Voor mevrouw Simsek was de achteruitgang van haar woonbuurt de reden om te reageren op een advertentie in de woonkrant:

- vs Ik stond op de twaalfde plaats geloof ik, eigenlijk wou ik niet gaan maar m'n neef zei: 'Ben je gek, nee heb je, ja kun je krijgen.' Daarvoor stonden we hier. Dat was ook heel frappant. Kandidaat nummer 1 was er niet, de resterende wel maar niemand nam 'm. (...) Ik denk van: 'Ik hoop dat ik het krijg'. Ja, gewoon eerst de tuin, dan ga je het huis in en zie je het pas echt weet je? (...) Ja hoor, het huis was van mij, het was echt puur geluk. (...) Ik heb altijd in West gewoond, maar het ging de laatste jaren er daar zo slecht aan toe, slecht voor de kinderen dan zeg maar. Dat was ook meer de reden dat ik verhuisd ben, uit die wijk.*

Mevrouw Hardi is een jaar geleden ook uit Rotterdam-West naar Zuidwijk verhuisd en is nog bezig met de inrichting. De wanden en vloer zijn paars, het tafelkleed, een stoel en een keukentrapje zijn geelgroen, dat is ook alles wat in de kamer staat naast een tv en laptops voor de kinderen:

- vH Ik ben nog niet klaar [met de inrichting] er zijn nog zo veel dingen tussen gekomen. En ik moet ook sparen want ik wil ook nog dure dingen. Dus dit zijn mijn oude meubelen, een paar dingen heb ik achtergelaten voor mijn moeder. Want mijn moeder die woonde vroeger bij me (...) mijn moeder ging emigreren, kwam hier en die is bij mij komen wonen. Want ik heb vijf jaar gewacht voor een huis en toen heb ik dit gekregen (...) ik was de zesde kandidaat, (...) die anderen zijn niet komen opdagen, dus.. (...) ja, een beetje geluk.*

Verschillende vrouwen kwamen naar Zuidwijk omdat ze urgent waren geworden vanwege sloop van hun vorige woning. Mevrouw Yalçin woonde op de Katendrechtse Lagedijk toen ze vijf jaar geleden vanwege sloop een andere woning moest zoeken en naar Zuidwijk verhuisde. Nu moet ze weer weg vanwege sloop. Dat geldt ook voor mevrouw Coşkun, zij is vanuit een sloopwoning in Pendrecht met urgentie naar Zuidwijk gekomen. Mevrouw Constanca kwam elf jaar geleden naar Rotterdam en Zuidwijk op basis van een medische urgentie voor haar zoontje dat behandeld werd in het Sophia Kinderziekenhuis. Ook voor mevrouw Marangoz waren er persoonlijke redenen om naar Zuidwijk te komen:

- vM Ik ben in een scheidingprocedure en heb een poosje bij m'n moeder gewoond. Ik was al negen jaar ingeschreven bij Woonnet Rijnmond en toen heb ik gewoon gereageerd op drie huizen. (...) Bij de ene was ik zesde en hier was ik nummer een. (...) Ik vond de burens heel erg leuk (...) dat park zo netjes, zo schoon, aan de overkant, het Zuiderpark en ook gewoon de straten hier allemaal hartstikke netjes en schoon. (...) Ja echt gewoon het uitzicht, de tuinen, hoe mensen dat bijhouden en zo, allemaal netjes.*
- I Het sociale klimaat [in je vorige buurt] was voor jou geen push-factor?*
- vM Nee, dat was niet de reden. Ik was gescheiden, dus ik ging uit huis, ik ging weg, dat was de reden. Ik vond het heel erg jammer dat ik van de Bloklandstraat [Oude Noorden] weg ging, dat wel. Maar ik heb altijd een huis met een tuin gewild, altijd. (...) Omdat ik ook heel graag dieren wil, ik wil heel graag een hondje nemen (...) en de enige huizen [met tuin] die eigenlijk heel veel in aanbod zijn, die zijn in Zuid, heel veel in Zuid.*

De enige persoon in deze groep die verhuisd is binnen de wijk, is mevrouw Klaasboer. Zij is geboren in Hillesluis en woont al haar hele leven, op een paar jaar na, in Zuidwijk. In 1976 verhuisde ze met haar ouders naar de Havikshorst en in 1989 naar het Brekelsveld. In 1995 wilde ze op zichzelf gaan wonen:

- vK *Toen ben ik een jaar naar Beverwaard gegaan en toen ben ik teruggekomen, (...) ik kon niet wennen daar in Beverwaard. (...) Ik vond het vreselijk daar, sowieso dat je er niets had. Je hebt niet eens een pinautomaat, dus je werd er helemaal gek en gestrest en iedereen is ook hier, dus je had daar niemand, je zat daar heel vaak alleen, elke dag kwam ik hiernaartoe. Ja en toen was ik zwanger en dan elke keer met die dikke buik met de tram, toen had je nog geen snelle verbinding, moest je elke dag hier komen, ik dacht nee, ik wil eigenlijk weer terug, maar ik wilde zo graag op mezelf en daar [Beverwaard] kreeg ik snel een huis.*

In 1996 keerde ze al weer terug naar het Bornerveld, waar ze elf jaar woonde tot ze slooipurgent werd en een eengezinswoning kreeg in de Velden.

Kinderen eerst, zelf laaggeschoold en op zoek naar werk

Acht van deze tien geïnterviewden hebben geen inkomen uit werk en ontvangen minder dan € 1.000,- per maand. Mevrouw Constanca ontvangt € 880 met een zoontje, mevrouw Coşkun ontvangt € 945 met haar drie kinderen. Bij mevrouw Hardi is dat lager, ruim € 700, maar worden verschillende kosten zoals belasting en de ziekteverzekering al voor haar betaald, wat duidt op betalingsproblemen in de voorafgaande tijd. Alle vrouwen zijn afhankelijk van een uitkering (mogelijk ontvangt mevrouw Çetin deels alimentatie). Mevrouw Yalçın kwam negen jaar geleden naar Nederland, is twee jaar geleden gescheiden en woont met haar twee kinderen; zij ontvangt geen alimentatie:

- vV *Nee, ik krijg geen [geld van hem], hij is net buschauffeur geworden, heeft net een cursus gedaan. Als hij werkt, dan [kan hij] voor kinderen geld geven, ja, maar nu niet, [dat moeten we nog] regelen.*

De kinderen en de zorg daarvoor staan voor de meeste vrouwen op de eerste plaats, de eigen ontwikkeling en toekomst staat niet op nummer één, maar meer in de 'pauzestand'²⁷⁵. Via de Sociale Dienst worden ze echter wel een traject naar werk ingestuurd. Mevrouw Simsek:

- vS *Nou ja, betaald werk heb ik wel gedaan voordat ik mijn kinderen kreeg. Twaalf jaar lang, want ik was toen inpakster. (...) Daarna werd ik een huisvrouw. Nou dat kon ik ook niet meer, want als je eenmaal gewend bent te werken..., wat te doen? Nou na een bepaalde tijd ben ik met vrijwilligerswerk gestart. (...)*
- I *En toen moest u stoppen omdat u het traject van de gemeente inging? (...)*
- vS *Ik had druk vrijwilligerswerk, bejaardenhuis, scoutingclub en speeltuin. (...) Ik moest dat stopzetten. Ik zei: 'Oké, jullie willen voor mij gelijk dit traject regelen?'. Ze zei: 'Binnen drie weken', maar je moest ook kinderopvang regelen, (...) dat heb ik gedaan, die mensen komen bij school de kinderen ophalen. (...) [Ik heb] drie maal een cursus [gevolgd], eentje was vijf weken, eentje was zes weken, eentje was zeven weken. Vorig jaar heb ik drie cursussen gehad, taalcursus, ja NT2. Ja, dat heb ik gedaan, gelukkig, best wel moeilijk. Theorie vind ik echt moeilijk. Praktijk, dat kan ik wel, maar theorie, ik ben echt niet van de theorie.*

Mevrouw Hardi is nu thuis bij haar jongste zoontje van nog geen jaar, maar wil wel aan het werk. Ze heeft moeten wennen aan de situatie hier waarin ze zelf verantwoordelijk is, een hele verandering ten opzichte van haar vorige leven op Curaçao:

- vH *Toen ik hier kwam, was ik bezig met solliciteren. Ja, per ongeluk raakte ik zwanger dus ben ik ermee gestopt. Nu ben ik thuis, misschien binnenkort, mei, juni ga ik [solliciteren], ik wil wel aan de slag, ja. (...)*
Ik had wel Sociale Dienst, maar ik heb nog steeds nooit gewerkt maar ik heb wel mijn kansen gegrepen en op verschillende scholen certificaten gehaald, ook diploma gekregen voor assistent boekhouden. Maar dus ja, het was een nieuw begin. Het was heel hard wennen voor me, want je bent afhankelijk van mensen.

275

Deze uitdrukking is van Van der Zwaard, zij typeert de vrouwelijke huwelijksmigranten die ze sprak als volgt: "Hun dagelijkse leven wordt geheel in beslag genomen door het materiële en emotionele rondkomen in Nederland. Leven in de pauzestand, hebben we het genoemd, en dat vonden sommigen wel goed getroffen." (2008, p. 247)

Ja, daar in Curaçao was ik ook afhankelijk van mijn man, maar ja, ik had alles, weet je. Ik had niet hard moeten werken, snapt u? Hier, kun je niet met je handen vrij zitten, nee, hier heb je afspraken, hier ben je echt verantwoordelijk. In het begin was het een nieuwe start.

Mevrouw Constanca heeft in Nederland de administratieve kant gevolgd in haar opleiding, heeft nog stage gelopen op Curaçao, toen is haar zontje geboren. Ze heeft daarna de opleiding weer opgepakt. Sinds een jaar zoekt ze weer werk, maar dat lukt niet zo goed. Zij wijt dat ook aan haar gehoorproblemen:

- vc Ik heb gemerkt hier, niet dat ik iets tegen heb op Nederlandse mensen, maar ik heb gemerkt van het verschil van hier met Curaçao. Niemand in Curaçao, ook als je gehandicapt bent, kijkt je aan van 'Oh, oh', of: 'Het gaat mij veel energie kosten om je aan te nemen' of zo. Maar hier kijken ze meer van: 'Gehandicapt, oh slechte oren? Nee, geen plek of geen plaats of geen functie voor jou.' Zo kijken ze, (...) ik heb bijvoorbeeld ook bij Thuiszorg gereageerd en mijn situatie uitgelegd, [zonder succes]. (...) Later heb ik gehoord dat ze bang zijn als er een vrouw of een man valt in de badkamer en ik buiten ramen aan het zemen ben, dat ik het niet hoor.*

Mevrouw Klaasboer, die kinderen heeft van twaalf en vier, is inmiddels gevorderd met haar mbo-opleiding voor sociaalpedagogisch werker (SPW3) aan het Albedacollege. Ze loopt tweeënhalve dag stage in de week. Over twee maanden is ze klaar, maar ze heeft nog haar twijfels over het kinderwerk:

- vk Ik weet ook niet of ik het wil hoor, ik heb teveel gezien, dat ik denk van, nou ja kinderwerk is niet wat ik toch had gedacht. Ik vind het wel leuk, maar niet voor lange baan, zeg maar. Twee, drie jaar vind ik leuk, misschien vijf jaar, maar niet langer.*
I En wil je aansluitend aan je opleiding gaan werken, ook voor 2,5 dag in de week?
vk Ja, ongeveer wel, vind ik ook wel genoeg.(...) Ja, kijk ik heb..., 't liefste wil ik op peuterspeelhal, dat ik gewoon alle vakanties vrij heb, dat is natuurlijk niet op het kinderdagverblijf, dus ja dat is even afwachten.

Mevrouw Çetin, 41 jaar, heeft vroeger wel gewerkt als naaister en in productiewerk, maar werkt niet meer en is ook niet op zoek naar werk. Mevrouw Marangoz werkt nu deels als mantelzorger voor haar gehandicapte broer. Zij heeft plannen om een project op te zetten:

- vm Ik doe zijn ondersteuning en begeleiding en daarmee verdien ik. Ik heb goed contact met het revalidatiecentrum en heb hun verteld wat mijn project eigenlijk een beetje is, dat ik elke dag een beetje uitwerk. Ik wil een Grand Café beginnen (...) waar mensen werken met een belemmering, eigenlijk een beetje meer verstandelijk gehandicapt, en dan voor jongeren, meer met jongeren. (...)*
I En moet je er dan nog een opleiding voor doen?
vm Nee, nee...
I Heb je al een opleiding?
vm Ja, mbo [economie] maar niet afgemaakt, [in het] derde jaar gestopt. Maar ik heb echt wel heel veel ondernemingsgeest in me.

De heer Orman is overdag vaak in Zuidwijk, haalt dan zijn kinderen uit school. Hij werkt vooral 's avonds en 's nachts in ploegendiensten in een bedrijf waar ze metaal verzinken, daar is hij via de reclassering terechtgekomen. Hij geeft aan dat werk hem regelmaat geeft. Hij wil niet in de verleiding komen om in zijn oude gedrag terug te vallen, toen hij in de Millinxbuurt nog drugs verkocht:

- mo Ik vind het niet lekker om thuis te blijven, vind 't lekker om te werken, om daar te blijven werken. ... dan denk je weinig, dan heb ik geen probleem. Als ik thuis ben, heb ik niets te doen dan blijf je denken, denken, denken. (...) Ik heb een saai leven: (...) opstaan, werken, kom thuis, slapen, opstaan, werken. Door de week heb ik tijd voor niemand, (...) alleen voor mijn kinderen heb ik tijd. (...)*
Ik was een stoute jongen ik heb alles gedaan, ik wil daar niet meer komen, ik wil gewoon hier lekker werken. (...) Voor mij is het beter om weg [te zijn] van de straat. (...) Als ik niet werk, dan doe ik domme dingen, ik ga niet liegen... Als ik niet werk, dan ben ik op straat en dan (...) of ik stop, of ik ga dood. (...) [Ik ben] door drugs

bijna dood gaan, weet je. Omdat ik drugs verkocht, weet je, omdat ze schieten of steken je voor die drugs. (...) anders blijf je in dat straatleven..., (...) de straat is papierwerk²⁷⁶..., ja, politie, man, politie.

Kinderen grotendeels nog op het basisonderwijs

De kinderen van de huishoudens in deze groep zijn voor het grootste deel jong, ze gaan vooral naar het basisonderwijs in de buurt. De kinderen van mevrouw Hardi zitten nog in Rotterdam-West op school:

- vH *We woonden bijna zes jaar daar in West, dichtbij de Nieuwe Binnenweg en ze zaten daar op school en toen we hierheen zijn verhuisd vorig jaar, hebben ze besloten dat ze daar wilden blijven. Ze hebben echt hun vrienden daar, dus ze wilden niet naar een nieuwe school. En sowieso zit mijn dochter nu in groep 8, die gaat het afronden. (...) Mijn dochter gaat dit jaar beginnen aan de onderbouw bij het Grafisch Lyceum, achter het Centraal Station. Ze moet nog zes jaar, ja, vmbo/havo, (...) echt designen, foto's bewerken. Soms tekent zij ook kleren en dat ze wil ze later verkopen, ja, echt een ontwerper.*

Mevrouw Klaasboer geeft aan dat haar dochter naar het vmbo op het Zuiderparkcollege gaat. Ze had haar liever naar de mavo laten gaan op het Calvijn aan de Dorpsweg in Charlois, maar "ze kwam een paar CITO-punten tekort". Ook de kinderen van mevrouw Coşkun zitten op het vmbo:

- vc *De oudste zit in De Gaarde²⁷⁷ in Barendrecht, de jongste (...) in het oude Charlois, Juliana Calvijn. (...) Ja, de jongste doet gemengde theorie, de oudste wilde alleen techniek. (...) In groep 8 moeten ze op elke school rondlopen, toen waren ze bij De Gaarde. Hij vond het zo leuk, dierenafdeling en tuinafdeling en hij zei: 'Ma, ik ben verliefd op die school, alsjeblieft.' Ik zeg: 'Al straks moet je vroeg op, een uur van tevoren, al je spullen meenemen. [In de] wintertijd [kun je met de] bus, metro, maar [in de] zomer moet je met fiets. Als je bij mij komt klagen, vind ik het niet zielig, je moet.' (...) Hij is echt een techniek-kind.*

Ze vertelt vervolgens dat haar zoon na drie maanden al weer van die school af wilde, maar dat een goed gesprek de situatie heeft opgeklaard. Inmiddels haalt hij goede cijfers en heeft hij het erg naar zijn zin. Schoolgang (en opvoeding) levert in het gezin van mevrouw Cornet problemen op. Tijdens ons interview is iemand van een zorginstantie aanwezig die mevrouw begeleidt, onder andere bij de opvoeding van haar kinderen. Zij vraagt/controleert of mevrouw Cornet al op gesprek is geweest zodat haar dochter naar een andere school kan. Met de veertienjarige dochter ging het op school niet goed, ze is er tijdelijk van af en gaat nu naar Time Out²⁷⁸, een streng opvangproject met als doel na verloop van tijd weer terug te keren naar haar eigen school. De dochter van mevrouw Simsek volgt een voortgezette opleiding in Oud Charlois, de zoon van mevrouw Çetin de administratieve mbo-opleiding op het Zadkinecollege.

Samenvattend

De alleenstaande moeders in deze groep hebben allemaal een laag inkomen, grotendeels uit een uitkering, zijn laag opgeleid en deels werkzoekend. Ze zijn merendeels pas op latere leeftijd naar Nederland gekomen, deels als huwelijksmigrant. Eén vrouw woont bijna al haar hele leven in Zuidwijk,

276 Papierwerk: papiertje is straattaal voor boete, proces-verbaal (zie: <http://www.straatwoordenboek.nl/letter/P/papiertje>).

277 De Gaarde is van naam veranderd en heet nu het Edudelta College.

278 Time Out is een onderwijsopvangvoorziening in Rotterdam als aanvulling op de zorg die scholen voor voortgezet onderwijs bieden en bedoeld om schooluitval tegen te gaan. Door de leerling enkele maanden buiten de school op te vangen ontstaat er rust voor de leerling en de school. De leerling krijgt de gelegenheid om aan gedragsverbetering te werken.

maar zeven, het merendeel, wonen er pas kort, zelfs vijf jaar of minder. Ze zijn naar Zuidwijk gekomen omdat ze een woning nodig hadden door sloop, scheiding of anderszins, waarbij ze niet heel specifiek op zoek waren naar een woning in Zuidwijk, maar meer naar een geschikte woning voor hun gezin. Hun kinderen zitten nog op het basisonderwijs, soms het speciaal onderwijs, vmbo en één op het mbo.

§ 5.6 Verschillen en overeenkomsten in levenswijze van de clusters

Aan het begin van dit hoofdstuk bekritiseerde ik de wijze waarop naoorlogse wijken getypeerd worden als 'eenvormige' wijken met een 'eenzijdig samengestelde' bevolking. Uit de beschrijving van de zes clusters van geïnterviewden is de verscheidenheid van de bewoners duidelijk naar voren gekomen. Er is geen simpele rechtlijnige relatie tussen de kenmerken van de woningvoorraad en de kenmerken van de bewoners. Er is wel een relatie, maar die is minder eenduidig. Eigendomssituatie, prijsklasse, de institutionele context en het beheer spelen allemaal een rol in wie op de woningen in de wijk afkomen, wie een woning kunnen verkrijgen en mede de samenstelling van de bevolking bepalen. Andersom beïnvloedt de aanwezige bevolking weer het beheer en de aantrekkelijkheid van de wijk voor nieuwe potentiële wijkbewoners. Zuidwijk en de drie geselecteerde buurten de Burgen, Kampen en Velden in het bijzonder, begrenzen in zekere mate de diversiteit van de bewoners, maar reduceren die niet tot nul, zoals ook in ander onderzoek naar voren komt (bijvoorbeeld: Gans 1967; Anderiesen & Reijndorp 1990; Blokland-Potters 1998). Hieronder ga ik beknopt in op een aantal overeenkomsten en verschillen die van invloed kunnen zijn op de wijze waarop de bewoners de buurt gebruiken en waarderen.

Woongeschiedenis

Er zijn veel verschillen in de woongeschiedenissen van de bewoners van de clusters. De gemiddelde leeftijd van de bewoners van cluster A is bijna zestien jaar hoger dan van cluster B, dat komt echter door de gemaakte keuzes bij de groepsindeling. Opvallend is wel dat de gemiddelde woonduur in de woning van groep A ook bijna zestien jaar hoger is dan van groep B en het verschil voor de gemiddelde woonduur in de wijk is echter maar 7,5 jaar. In tabel 5.10 staan de gegevens verder uitgesplitst.

Als we eerst kijken naar de woonduur in de *woning*, zien we dat die in cluster A bij bijna tweederde van de bewoners meer is dan twintig jaar. Bij de babyboomers, cluster B, is dat iets meer dan een kwart en bij de andere clusters komt zo'n lange woonduur in de woning nauwelijks voor. Er zijn in alle clusters wel huishoudens die langer dan tien jaar in hun woning wonen, zij het dat het aandeel in clusters E en F zeer beperkt is en het in alle clusters met uitzondering van A sterk gekoppeld is aan het woningtype bestaande eengezinshuurwoning (zie de twee na laatste kolom). Van de 39 huishoudens die langer dan 10 jaar in de huidige woning wonen, is dat in 26 gevallen een bestaande eengezinswoning in de sociale huursector. De oudere bewoners van cluster A zijn zeer honkvast, zij zijn als gezin, vaak met kinderen, in hun woning gekomen. De kinderen zijn uit huis gegaan en de woning is voor hen vaak nu ook nog groot genoeg, ook als het geen eengezinswoning is, zij stellen minder hoge eisen en/of zij zien wellicht sterker op tegen verhuizen. Het bevestigt het beeld van begin jaren negentig van de *bewoners van het eerste uur* (Van der Ree 1992). De bewoners in de clusters B, C en E die al langer in de *wijk* wonen, die we deels kunnen rekenen tot de *kinderen van toen*, zijn verschillende keren verhuisd en wonen nu in een bestaande eengezinswoning of hebben een nieuwe eengezinswoning in de Burgen gekocht.

TABEL 5.10 Woongeduur in woning en wijk van de clusters

LEVENSWIJZE	GEM. LEEFTIJD	GEM. WOONGEDUUR WONING	GEM. WOONGEDUUR WIJK	RATIO WOONGEDUUR WONING/WIJK	WOONGEDUUR WONING 0-10	WOONGEDUUR WONING 10-20	WOONGEDUUR WONING > 20	WOONGEDUUR WONING > 10	WOONGEDUUR IN BEST. EGZ. WONING > 10	WOONGEDUUR WIJK > 10	TOTAAL AANTAL
A – gepensioneerde autochtone bewoners	71,6	26,8	33,9*	0,79*	5	5	17	22	11	24	27
B – werkende autochtone babyboomers	55,5	10,9	26,4	0,41	7	1	3	4	4	7	11
C – jongere autochtone gezinnen	41,4	8,5	20,6*	0,41	7	5	1	6	5	9	13
subtotaal autochtone bewoners	60,5	18,7	28,9	0,65	19	11	21	32	20	40	51
D – oudere allochtone huishoudens	54,7	6,9	8,0	0,86	5	4	-	4	4	4	9
E – middenklasse allochtone gezinnen	38,1	5,3	10,6	0,50	13	-	1	1	1	4	14
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	34,0	4,7	7,7	0,61	8	2	-	2	1	3	10
subtotaal allochtone bewoners	41,4	5,6	9,0	0,62	26	6	1	7	6	11	33
totaal	53,0	13,5	21,1	0,64	45	17	22	39	26	51	84

* De woongeduur in de wijk van enkele geïnterviewden in deze groep is niet nauwkeurig bekend (zie verder bijschrift tabel 5.2).

Bij de allochtonen hebben de oudste bewoners, cluster D, de langste gemiddelde woongeduur in de woning. De overeenkomst tussen de oudere allochtone gezinnen en de gepensioneerde autochtone bewoners is dat beide groepen de eerste woning in Zuidwijk hebben gekregen toen ze al een gezin hadden met kinderen. De oudere autochtone bewoners kwamen voor een deel van een adres waar ze inwoonden, de allochtone huishoudens uit cluster D waren urgent woningzoekend, kwamen van een zelfstandige woning in een van de oude wijken op Zuid waar de woonomstandigheden hen niet meer bevielen of moesten voor sloop verhuizen. Voor beide type huishoudens was de komst naar Zuidwijk een grote stap vooruit. Beide clusters hebben een hoge ratio woongeduur woning/wijk.

De gemiddelde woongeduur in woning en wijk is van de autochtone bewoners drie maal zo groot als die van de allochtone bewoners. Dat beide voor allochtone bewoners veel lager zijn komt voor een belangrijk deel doordat zij zich gemiddeld veel korter geleden als woningzoekenden hebben aangediend en ook daadwerkelijk toegang kregen tot de woningen in Zuidwijk (zie de hoofdstukken 2 en 4). De verhouding tussen de gemiddelde woongeduur in woning en wijk is voor zowel de autochtone als de allochtone bewoners vrijwel gelijk: twee staat tot drie. De clusters B, C en E hebben een relatief veel langere gemiddelde woongeduur in de wijk dan in de woning, dan de andere clusters. Voor hen is de verhouding niet twee staat tot drie, maar twee staat tot vijf (B en C) en twee staat tot vier (E). Zij hebben, soms met een onderbreking buiten de wijk, meer stappen in hun wooncarrière in de wijk gemaakt. Bij deze blijvers in de wijk leidt het zelfstandig gaan wonen, dan wel ontevredenheid over hun woning dan wel noodgedwongen verhuizing als gevolg van renovatie of sloop, niet tot het verlaten van de wijk, maar tot het zoeken van een andere plek in de wijk.

Voor de terugkeerders die tijdelijk elders woonden, die we zowel onder de autochtone als de allochtone bewoners tegenkwamen in de clusters A, C, E en F, geldt dat ze opnieuw in Zuidwijk kwamen wonen vanwege heimwee, familiebanden, dan wel vanwege het voor hen aantrekkelijke woningaanbod in Zuidwijk in de bestaande voorraad of de herstructureringsnieuwbouw. Zuidwijk onderscheidde

zich begin jaren negentig van Pendrecht en Lombardijen door het veel grotere aantal blijvers en terugkeerders (Martens 1992), in hoeverre de wijk zich op dit punt nog steeds positief onderscheidt, is echter niet te beantwoorden vanuit ons onderzoek. Er is nog een opvallende overeenkomst: voor alle clusters geldt dat een groot deel van de bewoners eerder al op Rotterdam-Zuid woonde, waarmee het patroon van begin jaren negentig is gecontinueerd (Martens 1992; Van der Ree 1992).

Binding met de wijk

In het vorige hoofdstuk heb ik in de reflectie onder 4.2 geschreven dat in verschillende onderzoeken en beleidsstukken naar voren is gekomen dat de autochtone bewoners van Zuidwijk van mening waren dat de 'nieuwkomers', de allochtone huishoudens, geen binding zouden hebben met Zuidwijk en alleen in de wijk terecht waren gekomen omdat ze een woning nodig hadden. De beschrijving van de woongeschiedenis van de bewoners van de verschillende clusters maakt duidelijk dat bij die stellingname grote vraagtekens gezet moeten worden. Als eerste zien we dat er een grote overeenkomst is in de vestigingsmotieven van de mensen die hun eerste sociale huurwoning in de wijk verkregen hebben. Het ging en gaat hen primair om een verbetering van hun woonsituatie, of dat nu inwoning was of een te kleine, slechte zelfstandige woning, of de noodzaak om huisvesting te vinden na een scheiding of vanwege sloop van hun vorige woning. Die redenen komen we in alle clusters tegen. De keuze voor de wijk is daaraan weliswaar voor veel mensen ondergeschikt, maar dat gold indertijd en geldt nu nog steeds ook voor autochtone bewoners. Als tweede zien we dat de mensen die in de nieuwbouw terecht zijn gekomen, ongeacht het cluster waartoe ze behoren, voor Zuidwijk kozen vanwege bestaande banden met de wijk, dan wel vanwege de prijs-kwaliteitverhouding van de nieuwbouw ten opzichte van alternatieven elders. Ten derde zien we dat zowel bij de autochtone als de allochtone clusters sprake is van 'blijvers' en 'terugkeerders': bewoners die na een verhuizing weer of opnieuw een woning in Zuidwijk kiezen. Als vierde zien we dat we in alle clusters bewoners tegenkomen die al (bijna) hun hele leven in Zuidwijk wonen²⁷⁹. In hoofdstuk zeven zal ik verder ingaan op de vraag hoe de woongeschiedenis verband houdt met de waardering van de woning en de wijk en de binding met de wijk.

Familiebanden en de wijk

Bij de beschrijving van de levenswijze van de clusters zijn diverse voorbeelden gegeven van de betekenis van de nabijheid van familie voor de bewoners. Het gaat om broers, zussen en kinderen die in de buurt wonen en voor aanspraak en gezelligheid zorgen bij de ouderen van cluster A. Hetzelfde geldt voor cluster B, de babyboomers, waarbij een aantal van hen ook noemt dat zij op de kleinkinderen passen. Voor bewoners uit cluster C, de jongere huishoudens, gaat het om ouders en broers en zussen waar ze contact mee hebben. Bij de oudere allochtone huishoudens, cluster D, gaat het in verschillende huishoudens om kinderen die uit huis zijn, maar nog wel in de buurt wonen, waar nog een zekere mate van toezicht op is. Voor enkele huishoudens uit de allochtone middenklasse, cluster E, speelt de kwestie van de nabijheid van ouders uit de buurt die deels ook op hun kinderen (kunnen gaan) passen en voor een alleenstaande moeder uit cluster F zijn de contacten met haar ouders in Zuidwijk erg belangrijk.

279

Dat geldt zowel voor de bewoners Veldhuis (A), Slagter en De Raad (B), Janssen, Veldhuis, Harmsen, Abels en Mulder (C), Yildirim en de neven Gopal (E) als Klaasboer (F).

Er is wel verschil tussen de clusters in hoe vaak ze familie in de buurt hebben wonen. Van alle clusters samen heeft bijna een op de drie huishoudens een familielid in Zuidwijk wonen, dat geldt zowel voor de autochtone clusters A, B en C bij elkaar als voor de allochtone clusters D, E en F bij elkaar. Er zijn onderling wel verschillen. Voor cluster A is het nog geen een op vijf, voor cluster B ruim een op twee en voor cluster C ruim een op drie. Voor de allochtone clusters geldt dat het voor cluster D ruim een op twee is, voor cluster E nog geen een op drie en voor cluster F een op tien. Uit de gesprekken komt naar voren dat nabijheid niet te eng moet worden opgevat. Mevrouw Van Ewijk en haar moeder zijn uit Den Haag naar Zuidwijk gekomen om dichtbij hun broer/zoon in de Wielewaal in te wonen, mijnheer Van Loenen (C) zegt dat zijn ouders op een afstand van vijf minuten wonen in Barendrecht, de dochter van mevrouw Çetin (F) woont in Pendrecht, zij past vaak op haar kleinkind. Voor anderen, zoals mijnheer Rap (C) en bGopal (E) gaf de directe nabijheid van moeder, respectievelijk ouders de doorslag om dichtbij hen in de Burgen een nieuwbouwwoning te kopen, ze hebben het over 'hierachter' en 'om de hoek'.

Uit onze interviews blijkt dat het deels gaat om al langer bestaande familienetwerken die gecontinueerd worden, maar ook om actuele woonkeuzes die die familienetwerken verder verstevigen. Het zijn kinderen die in een andere wijk woonden en een huis bij ouders in de buurt kopen of huren. Die kinderen kunnen rond de dertig jaar zijn, maar ook rond de zestig. Het motief in het eerste geval varieert van de eigen verzorging door zijn moeder, de gezelligheid of de verzorging van kleinkinderen door de ouders. Bij de oudere huishoudens geldt dat ze (mede) kiezen voor de wijk om ouders makkelijker te kunnen verzorgen. Van der Ree stelde al dat het niet alleen gaat om "...een resterend familienetwerk, maar ook een dat binnen de wijk opnieuw is opgebouwd" (1992, p. 33). Zij vergeleek de Zuidelijke Tuinsteden met onderzoek van Anderiesen en Reijndorp in negentiende-eeuwse stadswijken in Amsterdam en Rotterdam. De empirie van ruim vijftien jaar later bevestigt haar conclusie, waarbij we weinig verschil zien tussen autochtone en allochtone huishoudens. Dat is wel opvallend vergeleken bij het landelijke²⁸⁰ en Rotterdamse²⁸¹ beeld. Mogelijk komt het geringe verschil tussen de autochtonen en allochtonen doordat het in Zuidwijk gaat om lager opgeleide autochtone bewoners en gemiddeld opgeleide allochtone bewoners, vergeleken met het stedelijk en landelijk onderzoek.

Opleidingsniveau, arbeid en opleidingsniveau kinderen

Het opleidingsniveau van de geïnterviewden is over het algemeen genomen niet erg hoog. In de clusters zijn we geen universitair opgeleiden tegengekomen en maar een beperkt aandeel bewoners met een afgeronde hbo-opleiding. Het gaat om enkele bewoners uit cluster B en C en een drietal uit cluster E. De gepensioneerden uit cluster A en D zijn grotendeels arbeider geweest, waarbij ze in het werk deels verder geschoold zijn. In alle clusters komen we vrouwen tegen die werkzaam zijn (geweest) in de zorg en detailhandel. Het opleidingsniveau van cluster B is iets hoger dan van cluster A en we zien

280 "De gemiddelde afstand tussen een volwassen kind (van 26 tot 50 jaar) en de ouders bedroeg volgens de nkps 2002/'03 (Michielin & Mulder 2007) bijna 27 kilometer (hemelsbreed). Uiteraard zijn er grote verschillen tussen mensen met verschillende achtergrondkenmerken, waaronder opleidingsniveau. Hoe hoger het opleidingsniveau van het kind, des te groter de afstand. Voor kinderen met niet meer dan lagere school bedroeg de afstand ruim 15 kilometer; voor universitair geschoolden ruim 52 kilometer. (...) Onder in het buitenland geboren was de afstand tot de ouders beduidend korter dan bij niet-migranten, gemiddeld 15 kilometer. Uiteraard geldt dit alleen voor migranten van wie ook de ouders in Nederland wonen. Familie vormt een belangrijk bruggenhoofd in het land van aankomst en de solidariteit binnen families is, althans bij niet-westerse migranten, sterk." (Kullberg, 2010, p. 197)

281 Zie daarvoor het hoofdstuk 'Dorpsleven in Rotterdam. Over culturele concentratie in wijk en buurt' (Verplanke 2006) en de bijbehorende tabel 20 in Bijlage 2. Ook hier komt het beeld naar voren van een grotere betekenis van familiebanden voor migranten dan voor autochtone Nederlanders.

hier ook iets meer personen die behoren tot het lagere middenkader. Het functieniveau van cluster C is niet veel hoger, maar dit zijn deels wel personen die nog met opleidingen en de opbouw van hun carrière bezig zijn, diplomastapelaars (Reijndorp & Van der Zwaard 2004) die naast hun werk nog leren. Voor de autochtone groepen onderling geldt dat er niet heel veel verschillen zijn. De groep van oudere allochtone bewoners valt op door het grote aantal dat afgekeurd is of anderszins een uitkering ontvangt. De middenklasse allochtone gezinnen hebben een redelijk tot goed inkomen, maar slechts enkele geïnterviewden hebben een hogere opleiding en een hogere functie. Het middeninkomen wordt vooral gerealiseerd doordat in de meeste huishoudens beide partners werken. Vrijwel alle alleenstaande ouders uit cluster F zijn van een uitkering afhankelijk en zijn allemaal zeer laag opgeleid, met één uitzondering van iemand die een mbo-opleiding hoopt af te ronden. Het opleidingsniveau is in het algemeen niet erg hoog, maar er zijn wel duidelijke verschillen tussen de clusters. Als we de inkomensbron van de geïnterviewden in de verschillende clusters vergelijken zien we vooral AOW en pensioen bij cluster A, een grote uitkeringsafhankelijkheid bij de clusters D en F en bij de overige clusters vooral inkomen uit arbeid. Was het voor de autochtone gepensioneerde bewoners (A) indertijd nog een absolute voorwaarde om een redelijke baan te hebben met een inkomen boven de honderd gulden in de maand, voor de huishoudens die recenter in de wijk zijn komen wonen geldt er geen minimale inkomenseis gezien de individuele huursubsidie/huurtoeslag.

Opvallend is dat we bij de oudere allochtone huishoudens, cluster D, verschillende kinderen tegenkomen die een hbo- of universitaire opleiding volgen, terwijl we die niet tegen zijn gekomen in onze gesprekken met de autochtone huishoudens waar nog kinderen thuis wonen. Er is sprake van een duidelijke sprong in opleidingsniveau bij de nog thuiswonende tweede generatie allochtonen, overeenkomstig het landelijke beeld, een sprong die het niveau van de kinderen van de autochtone clusters overtreft, in ieder geval van de nog thuiswonende kinderen²⁸². Zowel wat betreft het opleidingsniveau van de arbeidzame bevolking als van de schoolgaande en nog studerende kinderen kunnen we stellen dat het beeld afwijkt van het landelijke en het meer algemene Rotterdamse beeld. Bij een vergelijking van de autochtone met de allochtone clusters zien we niet een grote opleidingsvoorsprong van de niet-schoolgaande bevolking van 15-64 jaar zoals dat landelijk het geval is (Gijsberts & Herweijer, 2009) of een duidelijk kwetsbaarder kansenstructuur voor de migrantenkinderen dan voor de Nederlandse kinderen (De Ruyter 2006). Ook hier ligt de verklaring in het feit dat de autochtone bevolking van Zuidwijk wat opleidingsniveau betreft, achterblijft bij de autochtone bevolking in het landelijk beeld en evenzo ten opzichte van het Rotterdamse gemiddelde: de aanwezigheid van veel oudere bewoners in de autochtone clusters speelt daarbij een grote rol, evenals de veel geringere aanwezigheid van de autochtone beter opgeleide middenklasse in de buurt. Ook bij de autochtone groepen in ons onderzoek gaat het vaker om het stapelen van diploma's.

Ik heb de bewoners onderverdeeld in clusters op basis van hun levenswijze en ze gepositioneerd ten opzichte van elkaar. De veronderstelling is dat die verschillende groepen mogelijk op verschillende wijze de buurt gebruiken, er contacten aangaan en ook op verschillende wijze de buurt en de wijk en de veranderingen daarin als gevolg van ingrepen en de doorgaande instroom van nieuwe bewoners, zullen waarderen. Voordat ik op die waardering inga, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde of de verschillen in levenswijze leiden tot een verschil in gebruik van en contacten in de buurt en wijk.

282

In de gesprekken is niet systematisch uitgebreid ingegaan op het opleidingsniveau van niet meer thuiswonende kinderen. We moeten daarom een zeker voorbehoud maken op dit punt.

6 Buurtgebruik en alledaagse contacten

“Iedereen werkt, je ziet niemand meer”²⁸³

§ 6.1 Een tussenstap

In het voorgaande hoofdstuk is de diversiteit van de geïnterviewde bewoners van Zuidwijk beschreven en heb ik ze voor dit onderzoek verdeeld in clusters naar levenswijze. Verschillende bewoners zullen de buurt en wijk ook verschillend gebruiken. Tweeverdieners die elke ochtend hun huis verlaten om naar hun werk te gaan en eenmaal per week de boodschappen doen bij de grote Albert Heijn en Lidl in Barendrecht of de Aldi in Pendrecht, gebruiken de wijk anders dan de niet-werkende moeder die haar kinderen tweemaal daags naar school brengt en haalt, boodschappen doet in de wijk en ook nog actief is in de bewonersorganisatie of op de school in haar buurt. Als bewoners de buurt en wijk verschillend gebruiken, kan dat invloed hebben op de wijze waarop zij veranderingen daarin beoordelen. Ik maak daarom een tussenstap voordat in het volgende hoofdstuk de centrale kwestie in dit proefschrift, de waardering van de veranderende buurt en wijk, aan bod komt. In dit hoofdstuk staat deelvraag 1a van mijn onderzoek centraal: het buurtgebruik en de contacten die bewoners met elkaar onderhouden²⁸⁴. Ik breng het gebruik en die contacten in beeld ga in het bijzonder na of er een sterke relatie is tussen de verschillen in levenswijze van de bewoners en beide zaken. Voorafgaand daaraan is een nadere bepaling van de begrippen buurt en wijk op zijn plaats.

§ 6.2 Buurt, wijk en gemeenschap

In dit onderzoek komen buurt en wijk ter sprake als sociaalruimtelijke kader, als locus voor sociale contacten, hulpnetwerken, activiteitenpatronen, overlast en conflicten en komt ook de symbolische betekenis van buurt en wijk aan de orde. Bijna een eeuw geleden typeren Park et al. (1925) de buurt als een *natural community*, een vanzelfsprekende gemeenschap die overigens altijd weer deel uitmaakt van een grotere gemeenschap, het zijn geen geïsoleerde eenheden. Afhankelijk van de geografie, verbindingen en grondkosten, stellen zij, zullen de lokale bevolking en instituties zich op ecologische wijze, als vanzelf, organiseren. Planning probeert dat te beïnvloeden, maar het feitelijke stadsplan zal altijd ook het product zijn van die ecologische organisatie. Voor de studie van het buurtleven zijn studieboeken over de ecologie van planten en dieren misschien dan ook

283 Uitspraak van een bewoonster in de korte documentaire ‘Wijkvernieuwing op z’n Oosterparks’ (Sjoerd Oostrik, Sjors Swierstra, Noorddoc, 2006), waarbij een van de oude bewoners haar beklag doet over de nieuwe bewoners.

284 Ik richt me vooral op de alledaagse onderlinge contacten van de bewoners. Daarnaast zijn er ook andere personen die men in de wijk tegenkomt, zoals winkeliers en ondernemers, passanten en andere mensen die niet in de wijk wonen maar wel de voorzieningen in de wijk, zoals scholen, kerken, sportvoorzieningen, enzovoort, gebruiken. Daaronder zijn ook contacten die men misschien liever niet heeft, met overlastveroorzakers, hangjongeren, gebruikers van de verslaafdenzorg, etc. (zie: Fortuin & Ouwehand 2003). Die komen in het volgende hoofdstuk in beeld als ze een rol spelen in de waardering, zoals bij overlast.

wel meer adequaat dan welke andere bron, zo stellen zij. Binnen het raamwerk van die ecologische organisatie spelen ook economische, culturele en politieke factoren een rol. Buurt en gemeenschap vallen als het ware met elkaar samen in de ogen van de vertegenwoordigers van de Chicago School. Perry (1929) sluit grotendeels aan op die opvattingen, maar kent de planning wel een grotere rol toe. Zijn probleemstelling is primair ingegeven door de problemen die ontstonden door de verdere automobilisering. Hij werkt het concept van de 'neighborhood unit' verder uit waarbij hij een belangrijke betekenis toekent aan de onderlinge samenhang en gemeenschapsvorming in de buurt, zoals beschreven in paragraaf 3.3. Vijftien jaar later is het belangrijkste uitgangspunt van de wijkgedachte dat de op te bouwen gemeenschap samenvalt met de buurt, resp. de wijk, waarbij overigens de Studiegroep-Bos, net als Park c.s., de verbinding met het groter geheel van de stad benadrukt. In het rapport van de Studiegroep-Bos is uitgebreid aandacht voor het alledaagse leven, de leefwereld van de bewoners. De buurt is daarin de plek voor de eerste contacten voor de jongste kinderen, de kleuters, maar ook voor de dagelijkse boodschappen waarvoor je niet per se netjes aangekleed hoeft te zijn. De wijk is veel groter, het gebied waarin de lagereschooljeugd zich –zelfstandig– beweegt en het gebied waarin de meer uitgebreide voorzieningen zijn en het verenigingsleven zich afspeelt. Buurt en wijk hebben volgens de grondleggers van de wijkgedachte hun specifieke maar elkaar aanvullende functie in het bijdragen aan het gemeenschapsgevoel. Hun critici nemen die relatie tussen gebruik en sociale integratie eveneens serieus, zo is duidelijk geworden in paragraaf 3.5, maar stellen dat functionele en levensbeschouwelijke verbanden, die zich weinig van wijkgrenzen aantrekken, van groter belang zijn voor het gemeenschapsgevoel dan de territoriale binding.

Evenals in Nederland kritiek is geleverd op het centrale uitgangspunt van de wijkgedachte, is ook het idee van de Chicago School dat buurt en gemeenschap samenvallen, bekritiseerd (zie onder andere: Gans 1991b; Janowitz 1967; Suttles 1972; Van Kempen 1987; Temkin & Rohe 1996; Van der Meer 1996; Blokland-Potters 1998). Suttles stelt dat het heeft geleid tot een reïficatie van de buurt als gemeenschap, tot een idee dat als wensbeeld op de stad wordt geprojecteerd in plaats van gemeenschap als begrip te gebruiken om de stad te beschrijven en te analyseren (1972). Hij nuanceert de betekenis van de buurt met verwijzing naar het begrip *community of limited liability* van Janowitz (1967). Janowitz heeft gewezen op het gegeven dat iedere bewoner de omgeving verschillend ervaart en zelf kiest voor de verbanden die zij of hij wil aangaan en daarmee op het verschil in betrokkenheid van bewoners. Suttles gebruikt territorialiteit, de buurt, als een sociaal begrip waarin mensen verbindingen aangaan met andere mensen. Hij onderscheidt vier niveaus van sociaal-culturele integratie van bewoners²⁸⁵:

- *Het lokale netwerk, blokniveau*
Het netwerk van personen die men kent van gezicht omdat men vlakbij hen woont of dezelfde voorzieningen gebruikt. Zo'n netwerk is voor ieder weer anders en vertegenwoordigt geen eigen residentiële identiteit.
- *De beschermde gemeenschap*
Het kleinste gebied met een eigen identiteit die zowel bekend is bij zijn bewoners als mensen van buiten de buurt. Het is het gebied waarin bewoners zich veilig voelen, in tegenstelling tot daarbuiten, niet vanuit een primair solidariteitsgevoel, maar eerder vanuit wederzijdse afbakening van buurten.
- *De gemeenschap van beperkte betrokkenheid*
Hoewel de beschermde gemeenschap ook door de instanties erkend kan zijn, is de officiële identiteit het meest essentiële kenmerk van de gemeenschap van beperkte betrokkenheid. Er zijn officiële

285

Suttles gebruikt daarvoor de volgende termen: 'local networks and the face-block'; 'the defended neighborhood'; the community of limited liability' en 'the expanded community of limited liability' (1972, p. 54-64).

grenzen, die overigens per instantie kunnen verschillen. Er is sprake van overlap en fragmentatie, bijvoorbeeld van bewonersorganisaties die voor een bepaald onderdeel verantwoordelijk zijn. De beperkte betrokkenheid blijkt ook uit een beperkt aantal mensen dat zich er verantwoordelijk voor stelt.

– *De uitgebreide gemeenschap van beperkte betrokkenheid*

Deze is eigenlijk nauwelijks herkenbaar als gemeenschap, de fragmentatie is nog veel groter. Instanties kunnen zich richten op grotere aaneengesloten delen van de stad en soms hebben ook bewoners zich om pragmatische redenen op dat niveau georganiseerd. Denk aan de stadsdelen of deelgemeenten, maar ook aan de 'Zuidelijke Tuinsteden' in Rotterdam, waar Zuidwijk deel van uitmaakt.

Suttles stelt dat de beleving van de bewoners verschillend kan zijn. Er zijn geen vastliggende, objectief meetbare begrenzingsgrenzen voor de eerste twee niveaus: het zijn sociale constructies. In de vierdeling zit een zekere gelaagdheid in schaal, van klein tot groot. In de Nederlandse begrippen *buurt* en *wijk* zit ook gelaagdheid en een zekere mate van hiërarchie. In publicaties over stads- en wijkvernieuwing is er echter niet direct een eenduidig gebruik van de termen *buurt* en *wijk* te constateren. Het is wellicht te grof om te stellen dat *buurt* meer een begrip is van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw en *wijk* meer in gebruik is na de eeuwwisseling, maar dat verschil kan ook niet helemaal ontkend worden. In onderzoek worden *buurt* en *wijk* soms nadrukkelijk onderscheiden. *Wijk* dan wordt gebruikt als bestuurlijke en officiële gebiedsafbakening en *buurt* als kleinere eenheid, als door bewoners en gebruikers geconstrueerde afbakening die gekoppeld is aan hun beleving (Van der Horst et al. 2001). In Rotterdam spreken bewoners echter vaak van 'het wijk' en daarmee bedoelen ze niet een officiële gebiedsafbakening, maar juist het gebied dat zij zelf kennen. Het onderscheid tussen *buurt* en *wijk* is niet alleen het onderscheid tussen de geleefde en de geplande stad, de leefwerelden van verschillende groepen bewoners kunnen zich over een veel groter gebied uitstrekken (Van Kempen 1987; Van der Horst et al. 2001; Reijndorp 2010), zoals ook zal blijken in dit onderzoek. Er is echter, zowel in de officiële administratie als in het ervaren van bewoners, een verschil in schaalniveau: *buurt* is ondergeschikt aan *wijk*. Een *wijk* kan bestaan uit verschillende buurten, zoals in Zuidwijk ook het geval is. Er is echter geen absolute maat, een *wijk* in de grote stad is vaak groter in oppervlakte en inwoners dan in een kleinere gemeente.

Kortom, een standaarddefinitie van de *buurt* of de *wijk* is niet te geven. De *buurt* komt in de literatuur voor als eenheid van beleving, als 'community', als fysiek-ruimtelijke eenheid, als sociaal-culturele eenheid of als administratieve eenheid. Het zijn verschillende benaderingswijzen, afhankelijk van het soort onderzoek en de invalshoek van de onderzoeker: socioloog, geograaf, planoloog, etc. (Hortulanus 1995; Van der Meer 1996; Chaskin 1997). Chaskin concludeert dan ook dat de definitie steeds heuristisch bepaald zal moeten worden al naar gelang het doel van het onderzoek of de aanpak (1997).

Als we in Zuidwijk de bewoners vragen hun buurt te omschrijven²⁸⁶, zien we het onderscheid dat Suttles maakt wel terug. Mijnheer Zondervan (A)²⁸⁷ perkt de buurt in tot een vrij klein gebiedje, het blokniveau: "Mijn buurtje is echt die drie flats hier." Dat geldt ook voor Mevrouw Alfour (E) die haar eigen straat, de Maldenburg, aanwijst. Anderen noemen een groter gebied, zoals familie De Mos (A) die in dezelfde straat woont:

286 We hebben in het interview regelmatig een plattegrond van Zuidwijk gebruikt ter verduidelijking, we hebben ze niet gevraagd om een kaart te tekenen, zoals in onderzoek van Potters (2001), Reinders (2007; 2013), Reinders & Bosch (2012) en Van Grondelle & Van Gent (2014).

287 Achter de respondent is steeds het levenswijzecluster aangegeven waartoe de respondent behoort, in dit geval dus de oudere autochtone huishoudens.

- vM *Heel de buurt eigenlijk, (...) alles is mijn buurt..*
- mM *Ja, met die Hoge Burgen hebben wij geen contact.*
- vM *Nee, maar alles is mijn buurt als ik hier loop. Wij wandelen veel en net hier achter (...) heb je prachtige parken, dat is zo mooi, (...) de spoorlijn en de molen en de schapen. Wij zeggen altijd: 'Dat is van ons', want je ziet bijna niemand daar. Dus eigenlijk is, ja is heel Zuidwijk gewoon mijn buurt. Ook de Horsten wel, vind ik. Mijn oudste dochter woont in de Horsten, nou, passen wij op. En ja, ik woon al zo lang hier dat ik ook heel veel mensen ken natuurlijk.*
- I *Maar bijvoorbeeld de Kampen dat hoort er dan weer minder bij?*
- vM *Ja, de Kampen niet zo ja.*

De vertrouwdheid staat voorop, niet de officiële buurtgrens, maar de beleving is heel verschillend. Familie bGopal (E), die ook in de Burgen woont, wijst een nog veel groter gebied aan dat zich uitstrekt tot het andere eind van Zuidwijk:

- mBG *Ik woon hier al zo lang, dus ik ken iedereen hier wel.*
- I *Maar is dat vooral de Burgen en de Horsten, of is het vooral dit stukje?*
- vBG *Eigenlijk tot aan Slinge station kennen we iedereen.*
- mG *Het is toch echt een regio Zuidwijk en daar zijn wij toch wel bekend onder de mensen.*
- I *Omdat je hier al zo lang woont?*
- mBG *Ja, ook dat. Wij zijn veel buiten, dat is het ook. Ik ben voor de deur en ik maak ook muziek en zo en dan ben ik op een hoop verschillende plaatsen en dan leer je veel mensen kennen.*
- I *Maar als je nou zegt: bij ons in de buurt, welk gebied bedoel je dan? Waar lopen de grenzen?*
- mBG *Dan noem ik de Slinge, de Slinge is wel heel lang natuurlijk. Maar dan zeg ik Zuidwijk, en dan weten de mensen het wel. (...) Als ik zeg Slinge dan is dat gewoon bekend.*

Mijnheer Snoek (A) woont in de Velden en wijst die hele buurt aan op de kaart: "Alles wat op 'veld' eindigt, dat is mijn buurt", maar ook een stuk van de aanpalende wijk Pendrecht. Het gaat om het hele gebied ten zuiden van de Slinge tussen de Boekenrode en de Krabbendijkestraat, dat is het gebied waarin hij zich regelmatig beweegt. Anderen noemen als grenzen van de buurt een gebied dat overeenkomt met wat Suttles tot de *beschermde gemeenschap* rekent en ook zo bij mensen buiten de buurt bekend is. Mevrouw Yildirim (E) voelt die bescherming als ze haar buurt de Burgen binnenkomt:

- vV *Voor mij is de buurt dat je voor elkaar kan opkomen. Gezelligheid. D'r voor elkaar kan zijn. Je hoeft niet bij elkaar de deur plat te lopen, dat niet, maar gewoon, weet je, dat je d'r voor elkaar kan zijn. En, ja, dat je gewoon bij je buurvrouw aan kan bellen van: buur, ik heb even iets, kan je me helpen? Weet je, of ja, gezelligheid. En wat ik ook heel belangrijk vind, is dat je gewoon gedag kan zeggen. Dat vind ik gewoon, dat is heel essentieel. (...) En dat vind ik, ja, heel mooi, heel goed. (...) Als ik van m'n werk bij de Wildenburg, dat is die sportschool, die trambaan, als ik daar in kom rijden, is, dan ben ik, dan heb ik 't gevoel van thuis.*

In de Velden refereren bewoners bijvoorbeeld aan het gebied ten noorden van het Hijkerfeld of het gebied ten zuiden van het Hijkerfeld. Beide gebieden zijn ook bij de professionals als zodanig bekend, zijn in de statistieken onderscheiden, zijn deels verschillend in gebouwstructuur, bevolkingssamenstelling en in voorgenomen aanpak, zoals beschreven in paragraaf 4.4. Hun omschrijving van de buurt heeft te maken met waar ze zelf wonen. Mevrouw Huurman (A):

- vH *De Velden? Ja, dat is hier gewoon de buurt, da's gewoon de Slinge, de Bornerveld en eigenlijk houdt het voor mij hier bij de Hijkerfeld op. Maar daar ligt aan de andere kant natuurlijk ook nog een stuk, maar dat wordt niet geherstructureerd, dus eigenlijk is dit gewoon mijn buurtje dit.*
- I *Zeg maar de noordelijke Velden?*
- vH *Ja*

Mevrouw Klaasboer (F), die eerst in de Velden-Noord heeft gewoond, woont nu in de Velden-Zuid en zegt:

- vk: *Nou, daar waar ik nu woon hoorde er voor mij nooit bij, want dat kende ik nog niet eens (...), Schoonveld, ik kwam daar nooit. Het was echt van: 'Hee, oké, hier zijn ook nog straatjes', terwijl ik nu zelf hier woon, heel raar is dat.*
- I *Maar nu hoort het er wel bij?*
- vk *Nu wel ja (lachje).*
- I *Je woont nu op het Schoonveld, maar is het nu het hele stuk tot aan de metro [zowel Noord als Zuid] of...*
- vk *Ja hoor het is wel allebei.*

Zij sluit het oude woongebied nog steeds in, maar bij anderen herkennen we ook de behoefte om de buurt juist af te bakenen, zich te onderscheiden. Mevrouw Constanca (F) zet zich duidelijk af tegen de Velden-Noord, dat is een 'andere' buurt, zij woont in de Velden-Zuid:

- vc *Ja kijk, het is een heel groot verschil. Hier is het netjes en alles. En als je daar loopt, voel je alsof je een beetje, alsof je zeg maar tussen haakjes in een getto loopt. Een getto, het is heel anders en het is een groot verschil. Mijn zoon zegt ook: 'Mama wat is het hier een rommel'. Een schoen daar en een bumper daar. Fietsen gewoon kapot en op de grond, je komt zo rare dingen tegen daar. Hij zegt tegen mij: 'Mama ik ben blij dat wij hier wonen in plaats van daar'.*

Mevrouw Kemp (A) woonde op de Schoonveld (Velden-Zuid). Ze woont nu in de Drakenburg en ziet dat, tot aan de Slinge nu als haar buurt. Zij zet zich af tegen Velden-Zuid, haar vroegere buurt:

- I *Hebt u nou het idee dat Schoonveld nog in uw buurt is?*
- vk *Nou, ik zal je vertellen, ik ben er één keer ben ik er nog per ongeluk doorgereden, dat gebeurt wel 'ns hè? En toen dacht ik: nee, ik ben blij dat ik d'r weg ben. Je hoort allemaal die harde muziek, nee, 't is niet meer wat het geweest is.*

Het is een gerelateerde kwestie, het gaat om de verhouding van het ene deel ten opzichte van het andere deel en waar men zich mee wil associëren (zie ook Van Eijk 2012; Pinkster 2014). Zo'n meer discursief gebruik van de begrenzing komen we in nog sterkere mate bij andere bewoners tegen. Mevrouw Den Bakker (B) die in de Roze Kampen woont, antwoordt op de vraag wat haar buurt is:

- vb *Nou, dat zal ik je eerlijk zeggen, hè? Wat ik als mijn buurt zie, dat is op het moment dat ik hier 't straatje in rij en dan de roze huisjes, dat is mijn buurt. En voor de rest is 't mijn buurt niet meer, nee.*
- I *Waarom is 't jouw buurt niet meer?*
- vb *Nou, gewoon, omdat je toch vrij veel overlast hebt van de mensen die nu hier zijn komen wonen in de avonduren. En je doet allerlei moeite om contact met die mensen te krijgen en het lukt je niet. En, nou, we hebben vrij veel last van het stukje daarzo en van dat huis met die jongeren.*

Mijnheer De Raad (B), ook wonend in de Roze Kampen, denkt er net zo over. Dat afbakenen heeft echter niet altijd te maken met verloedering of buurthiërarchie, het gaat ook om het 'eigene' van de buurt. Mevrouw Jonkers (C) zet zich juist af tegen het vernieuwde deel van de Burgen als we haar vragen wat haar buurt is:

- vj *(Lach) Ja, da's een goede vraag. Ik vind eigenlijk 't oude gedeelte, dus wat wij nu nog over hebben, zo zie ik het. Want ik ben d'r heel eerlijk in, ja, ik vond het verschrikkelijk toen ze die flats af gingen breken, omdat ik gewoon zoiets had van: 'Nou is de buurt weg.' Ik ben daar opgegroeid, kijk, mijn moeder is inmiddels overleden, dus voor mij liggen d'r heel veel herinneringen daar. En ik had zoiets van: 'Nu komen d'r allemaal koopwoningen' en ja, ik zag dat nou niet echt zo zitten, dat soort mensen wat daarin komt. Want dit was echt een beetje, zo zag ik 't dan, als een volksbuurtje. En dat is nu een beetje, ja, ik merk aan de mensen die hier ook wonen, dat ze toch een beetje afstand houden van dat nieuwe gebeuren allemaal. En dat doe ik zelf ook. Ja, ik heb daar niks mee. Dus 't is heel, ja, 't is best... ik zie het als dat ze onze wijk kapot hebben gemaakt. Zo zie ik het. 't Is niet zo, want het is natuurlijk opgeknapt, dat snap ik wel, maar....*

Ook hier gaat het om onderscheid tussen delen van de wijk, maar meer nog om de oude gevestigde bewoners, die overigens qua etniciteit heel gemengd zijn samengesteld, versus de nieuwkomers, om 'wij' en 'zij' (conform Elias & Scotson 1976, zie ook Blokland Potters 1998; Savage et al. 2005; Méndez 2010). Voor alle hierboven geciteerde bewoners is de identificatie met een bepaald gebied het meest belangrijke criterium. Sommige geïnterviewden die actief waren binnen de bewonersorganisatie op buurt- of wijkniveau koppelen de grenzen aan verantwoordelijkheid. Mevrouw De Rijk (C), actief in de Burgen, ziet als haar buurt:

vr De hele Burgen, dat stuk waar je in woont, dat gedeelte van Zuidwijk, maar met de Maldenburg, Poelenburg heb ik toch het meest. Ondanks dat ik van die kant ook best wel wat mensen ken vanwege de vergaderingen en zo. En ik loop ook wel eens rond door alle straatjes. En dan zie je wel eens mensen, vooral toen ze bijvoorbeeld bezig waren met ophogen. Mensen die je soms wel eens van gezicht hebt gezien, daar ging je opeens een praatje mee maken. (...) En dan wordt het steeds meer jouw buurt ook. Dat je steeds meer toch een bepaald gevoel erbij gaat krijgen. En dat je daar bijna een soort haat-liefde-relatie met de buurt krijgt. Maar het gaat nu weer naar de liefde toe hoor. En dat doel wil je ook bereiken ook natuurlijk, dat het uiteindelijk zo ver gaat komen, daar gaat het ook om natuurlijk. Het is meer naar de positieve kant nu, dan naar de negatieve kant. Maar er moet wel aan gewerkt worden dat het alleen maar verbetert, en goed blijft.

En dat gold ook, toen ze er nog woonden, voor de familie Keus (A) in de Velden:

mk De totale Velden, dus wij woonden aan de rand hiervan, maar wij bestierden wel heel deze Velden. Dit hele gedeelte. Met de buurtgroep, daar spraken wij over. Dus er zaten mensen bijvoorbeeld, twee van het Schoonveld, er woonde een mevrouw hier op het Brekelsveld, (...) met die groep gingen we dan met alle andere groepen eens in de zes weken de coördinatie voeren.

Hier herkennen we Suttles' *gemeenschap van beperkte betrokkenheid*. Het vierde door hem omschreven niveau kwamen we bij onze geïnterviewden niet tegen. Bovenstaande citaten maken voor alles duidelijk dat de opvattingen van bewoners over wat zij als hun buurt zien, sterk variëren, zoals ook blijkt uit ander onderzoek (Wassenberg et al. 2006; Reinders & Bosch 2012; Reinders 2013). Waar men zich mee identificeert verschilt sterk al naar gelang de activiteiten van de betreffende bewoners, hun (woon)geschiedenis en of ze actief zijn in een bewonersorganisatie. Uit de analyse komt geen sterke samenhang naar voren tussen hun levenswijze en de wijze waarop ze hun buurt typeren²⁸⁸. In elke groep komen we verschillende zienswijzen tegen. Bewoners die actief zijn in een buurtgroep of de bewonersorganisatie van de hele wijk, identificeren zich meer met de buurt als gemeenschap van beperkte betrokkenheid en breiden hun actieradius en binding uit naar het hele gebied binnen de officieel erkende grenzen. Door participatie verbinden zij hun 'geleefde stad' met de 'geplande stad'. Binding leidt niet alleen tot meer participatie (Manzo & Perkins 2006; Lewicka 2011), maar ook omgekeerd.

288

Evenmin komt er een sterke samenhang naar voren tussen het complex of de buurt waar ze wonen en hun typering van de buurt. In onderzoek in de wijk Geuzenveld in Amsterdam (Van Grondelle & Van Gent 2014) bleken de bewoners van geherstructureerde complexen een minder overeenkomende definitie van hun buurt te hebben dan de bewoners van niet-geherstructureerde complexen. Het betreffende onderzoek scheidt echter geen helderheid in hoeverre dit veroorzaakt wordt door intermediërende variabelen als bewoningsduur in woning en wijk, inkomen of levenswijze.

§ 6.3 Het buurtgebruik

Zowel in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* als in het commentaar op de wijkgedachte, spelen de aannames ten aanzien van het buurtgebruik een belangrijke rol. In deze paragraaf wil ik daarom meer zicht geven op het feitelijke buurtgebruik van de bewoners en de wijze waarop dat voor de onderscheiden groepen bewoners overeenkomt, dan wel verschilt. Daarbij zal ik gebruik maken van enkele begrippen die Hannerz (1980) onderscheidt voor de beschrijving en analyse van het buurtgebruik: de *rol*, het *rolrepertoire* en de *rolinventaris*. Als het openlijke gedrag van verschillende individuen in een bepaalde situatie fundamenteel overeenkomt en bij benadering dezelfde vorm aanneemt, dan vervullen ze dezelfde *rol*. Mensen vervullen meer rollen. Alle rollen van een mens in haar/zijn hele levenscyclus noemt Hannerz het *rolrepertoire* en de totaliteit van rollen die voorkomen onder de leden van een gemeenschap of een samenleving, noemt hij de *rolinventaris*. Het buurtgebruik kunnen we dan definiëren conform Blokland-Potters (1998, p. 56), die aan Hannerz refereert, als “de mate waarin een individu of een groep de rollen vervult in situaties binnen de geografische grenzen van de buurt”. De rollen die een mens vervult, hangen samen met de levensfasen, met schoolgang van kinderen, het zelfstandig worden, gezinsvorming en ouder worden. Zij schetst de groei van het rolrepertoire van kinds af aan tot de leeftijd van ongeveer 25 jaar wanneer de gezinsvorming start en een afname vanaf het moment dat kinderen uit huis gaan. Blokland-Potters (1998) ziet het buurtgebruik van kinderen toenemen tot grofweg 12-15 jaar, wanneer kinderen ook buiten de buurt naar school gaan en verder afnemen vanaf 18 jaar. Vervolgens schetst ze een toename van het buurtgebruik bij vrouwen vanaf 25 jaar, samenhangend met de komst van kinderen en een afname van het buurtgebruik voor de mannen, wat pas weer toeneemt nadat de kinderen uit huis zijn. Na het pensioen neemt het buurtgebruik verder toe, maar is het voor mannen blijvend lager dan voor vrouwen²⁸⁹. Ze tekent daarbij wel aan dat de schets van het buurtgebruik slechts een benadering is en dat buurtgebruik zich niet “zo eendimensionaal laat vangen” (1998, p. 66). Ik zal op een aantal aspecten van het buurtgebruik ingaan: het gebruik van winkels, school, wijkgebouw, bibliotheek en kerken, sportfaciliteiten en van het openbaar groen en de parken. Als achtergrond daarbij zijn in tabel 6.1 nog enkele kenmerken samengevat van de geïnterviewden in de verschillende levenswijzeclusters die relevant zijn voor het buurtgebruik.

Winkels en markt

De Slinge is sinds de bouw van Zuidwijk de hoofdader van de winkelvoorziening in de wijk met van oudsher vijf ondersteunende buurtwinkelstripjes: een verzameling kleinere winkels die vooral de buurtbewoners in hun dagelijkse behoeften zouden moeten voorzien in respectievelijk de Lo’s, de Velden, de Kampen, de Horsten en de Burgen. Daar zijn er nu nog drie van over, als het ware uitlopers van de Slinge. In het westen zijn dat de winkels aan de Asterlo, Harkulo en direct aansluitend het westelijke eind van de Schere. Hier vindt men onder andere een bakker, slager, rijwieltwinkel, een bloemenwinkel, stomerij en een naaiatelier. Hier is ook elke vrijdag de wekelijkse markt met zo’n 75 kramen, een waar sociaal trefpunt in de wijk (Bijlsma & Schreurs 2010).

289

Blokland-Potters baseert zich op studies van het SCP uit de jaren negentig, waarin de man nog steeds de rol vervult van hoofdkostwinner en de primaire leefvorm gedomineerd wordt door het kerngezin, en haar veldwerk in Hillesluis in 1994-1995. De indeling is tijdgebonden, er is zo’n vijftien jaar verstreken tussen het materiaal waarop Blokland-Potters zich baseert en het veldwerk voor dit proefschrift. In die periode hebben de ontwikkelingen in de arbeidspositie van man en vrouw niet stilgestaan en die zijn ook niet aan de door ons geïnterviewde huishoudens voorbijgegaan, zoals in hoofdstuk 5 is gebleken.

TABEL 6.1 Enkele kenmerken van geïnterviewden die relevant zijn voor het buurtgebruik

LEVENSWIJZE	GEM LEEFTIJD	BURGEN	KAMPEN	VELDEN	TOTAAL	MET THUISW KINDEREN
A – gepensioneerde autochtone bewoners	71,6	8	6	13	27	-
B – werkende autochtone babyboomers	55,5	3	7	1	11	-
C – jongere autochtone gezinnen	41,4	7	3	3	13	11
D – oudere allochtone huishoudens	54,7	1	6	2	9	5
E – middenklasse allochtone gezinnen	38,1	6	4	4	14	11 (+2)*
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	34,0	1	3	6	10	9 (+1)*
totaal	53,0	26	29	29	84	36(+3)*

* Tussen haakjes het aantal huishoudens met een kind op komst, of kinderen die (groten)deels bij familie ondergebracht zijn.

Aan de oostzijde van de Slinge, rondom het Van Tijenplantsoen, zijn winkels aan de Langenhorst, waaronder (tot aan zijn dood in 2011) de in Rotterdam befaamde dames- en herenmodezaak van Coen Moulijn, een bakker, toko, snackbar en aan het begin van de Schere de Plus-supermarkt, een Primera en een bakker. Verder aan het Van Tijenplantsoen de apotheek en aan de Vaerhorst nog wat winkeltjes, een pizzeria en een café. Vroeger was er in de Burgen nog een rijtje dagwinkels aan de Keyenburg, maar de laatste winkel daar is al jaren geleden gesloten en gesloopt en bij de winkelstrip aan het Hijkerveld sloot de laatste winkel in juni 2008. Aan de Slinge zelf zijn de winkels allemaal gevestigd aan de noordzijde, op het gedeelte tussen de Asterlo en de Langenhorst. Hier vinden we een ruime sortering aan winkels, waaronder de niet zo grote Albert Heijn, een Marskramer, bakker, kledingwinkeltjes, slager, het TV-paleis, de Zeeman, hypotheekshop, juwelier, cosmetica, makelaardij, een (eet)café met terras in de zomer, etc. en de Banaan, een gecombineerde groente-, fruit-, bloemen- en broodzaak waar je ook koffie kunt drinken. Naast de Larenkamp staat regelmatig een viskraam.

Als we kijken naar de onderscheiden groepen bewoners zien we wel een aantal verschillen in waar ze boodschappen doen. De gepensioneerde autochtone bewoners gaan naar de winkels op de Slinge en Schere en ook naar de markt die elke vrijdag op de Asterlo/Harkulo is. Nabijheid is voor veel van hen belangrijk. Zij missen de buurtwinkels die verdwenen zijn. De winkels zijn nu geconcentreerd aan de Slinge, in de Burgen zijn alleen woningen teruggebouwd. Mevrouw Veldhuis (A): "Ik snap niet dat ze daar geen winkeltjes teruggezet hebben, ik snap er geen moer van." Ook de oudere bewoners van de Velden betreurden de sluiting van de laatste winkel in hun buurt, zoals mevrouw Damen, 84 jaar (A):

- vd *De winkels zijn weggehaald, want we hadden hier op de Hijkerveld winkels hier rondom (...) twee supermarktjes tegenover elkaar (...) je kon er alles krijgen. Want er zijn hier mensen, ja ik loop zelf met een stok maar ik loop goed, maar er zijn mensen die lopen met een rollator, of die moeten iemand bij zich hebben, hè. En dan moeten ze een eind weg voor de boodschappen. (...) Dus de afstand naar de winkels die wordt voor een hoop mensen veel te veel en je wilt toch zelfstandig blijven (...). Maar je wordt wel meer geïsoleerd, omdat er zoveel weggehaald wordt hier. Er zijn mensen die zeggen: 'Nou ik zou wel eens naar Albert Heijn willen, maar is mij te ver', ik vind het zelf ook te ver. Want je moet niet alleen heen, maar je moet ook nog terug. (...) Ik heb dan zo'n karretje, maar ik bedoel, dat is voor mij teveel. Dat doe ik niet ook, ik koop alles hier in de buurt [bij de Asterlo] (...). Het is een beetje duurder, maar dan denk ik: kan mij het schelen.*

FIGUUR 6.1 Markt aan de Asterlo

Mijnheer De Graaf (A) is het met haar eens en vertelt over een gesprek met een buurtgenoot:

- MG *Van de week heb ik nog met een bewoner van de overkant gesproken. Ik zei: (...) 'Ik ga toch me eigen inzetten om een supertje terug te krijgen, maar dan niet zo'n kleintje, maar dan een grote winkel, waar je dus alles kan kopen'. [Hij antwoordde:] 'Joh, dat gaat niet zo [makkelijk], want we zijn zelf schuldig, want toen die grote supers kwamen, moesten we allen zo nodig naar de grote super om goedkoop boodschappen te doen, dus dat kleine ventje verdiende nauwelijks wat'. Ik zei: 'Ja, da's leuk, maar je vergeet de bevolking vergriest hè, we worden allemaal ouwer, ouwer, ouwer'.*

Andere ouderen beschikken nog over een auto en gaan ook wel naar de Aldi in Pendrecht (Plein 1953) of worden geholpen. Mevrouw Kist (A):

- VK *Voor de boodschappen ga ik alleen naar de Aldi in Pendrecht. Maar voor de rest blijf ik in Zuidwijk met mijn boodschappen. (...) Heel de Slinge lopen we af (...) meestal donderdags en vrijdags, haal ik voor heel de week. En mijn zoon of mijn buurman boven van drie hoog, die joegoslaaf, die rijdt dan met de auto naar de Aldi en die haalt dan voor heel de maand de boodschappen in huis, want dan hoef ik die kant niet meer te sjouwen met mijn boodschappen. Al mijn limonade wordt in huis gehaald.*

De werkende autochtone babyboomers (B) doen boodschappen in de supermarkt aan de Slinge en Schere. Een deel van hen doet eenmaal per week boodschappen in andere wijken, in Lombardijen bij de Lidl, maar ook in Barendrecht, tien minuten rijden met de auto, bij Bas van der Heijden, de Lidl of de Albert Heijn. Mijnheer Van de Roer (B):

- MR *Een keer per week, de grote hausse zeg maar, dat is 95 procent, op Carnisse Veste, winkelcentrum. Daar zit een hele grote Albert Heijn, Barendrecht. Dat is de wijk hier in het verlengde van. Want hier op de Slinge zit ook wel een Albert Heijn, maar dat is een relatief kleine. Die heeft vaak niet alles. Dan ga je hier nog wel eens naar de slager voor een paar dingetjes, de bakker.*

Het winkelgedrag van de jongere autochtone gezinnen verschilt daar niet veel van: ze noemen iets minder vaak dan de autochtone babyboomers de winkelcentra in Barendrecht. De oudere allochtone huishoudens (D) doen vooral boodschappen op de Slinge en Schere, maar noemen ook de Aldi en de Marokkaanse en Turkse winkels op Plein 1953 in Pendrecht, de Beijerlandse laan, de Marokkaanse slager aan de Dordtsestraatweg in Charlois, de Lidl aan de Maashaven en met regelmaat de markt op het Afrikaanderplein. De middenklasse allochtone huishoudens (E) noemen naast Slinge en Schere, ook de markt op het Afrikaanderplein en de winkels op de Beijerlandse laan (Boulevard Zuid). Mijnheer Ozdemir:

MO Af en toe gaat ze [zijn vrouw-AO] ook wel naar het Afrikaanderwijk. Hier heb je eigenlijk geen grote Turkse winkel. U weet, wij eten halal vlees, u weet wel wat dat is, dat moet echt geslacht worden. In de Putsebocht is een Turkse supermarkt, hele grote, daar kom ik wel eens. Af en toe ga ik naar Charlois en zo, daar heb je een Marokkaanse slager.

Sommige bezoeken de winkels buiten de wijk vanwege het specifieke assortiment of de specifieke sfeer, soms gaan ze daarnaartoe omdat ze er vroeger al kwamen. Dat geldt ook voor Mevrouw Marangoz (F):

MM Ik moet altijd heel veel boodschappen doen, want wekelijkse boodschappen doen dat lukt niet, dat gaat niet met twee kinderen. Dus dan ga ik echt naar mijn oude buurt, dan heb ik ook even koffie gedronken bij m'n vriendin, dan ga ik even naar Noord, want daar heb je heel veel van die Turkse zaakjes. De slagerij heb ik dan meegenomen, de bakker en de groenteboer en dan ook gelijk even de Bas van der Heijden. Want ik weet niet of die hier is, ik heb er geen een in de buurt gezien. Wel Albert Heijn en een Plus, maar ik vind de prijzen van die toch wel, ja ik ga daar wel voor brood en melk en dat soort dingen, maar niet dat ik mijn wekelijkse boodschappen er doe.

Ook voor mevrouw Klaasboer (F) spelen de prijzen een rol:

vk Pendrecht, Aldi, (...) (lacht), ik ben koopjesjager, ik ga naar Lombardijen, dan ga ik meestal naar de Lidl en de C1000 en hier naar de Aldi en ja, als ik kleine dingen nodig heb, loop ik naar de Albert Heijn.

Hoewel het inkomen voor alle alleenstaande ouders met kinderen uit cluster F laag is, doen veel van hen toch de boodschappen bij Albert Heijn of de Plus.

Uit eerder onderzoek in twee vooroorlogse wijken, de Staatsliedenbuurt in Amsterdam en Ondiep in Utrecht, bleek dat een meerderheid van de bewoners de winkels en het postkantoor in de eigen wijk gebruiken (Van Beckhoven & Van Kempen 2002). Er waren wel verschillen tussen de bewoners. Van de 'oude inwoners', zij die er al woonden voor de herstructurering, bleken huishoudens met lage inkomens, met kinderen en ouderen het meest gericht op de buurt. Van de 'nieuwe inwoners' waren vooral de gezinnen met kinderen en de niet-Nederlandse gezinnen meer gericht op de buurt. In Zuidwijk zien we dat dit beeld deels bevestigd wordt. De oudere autochtone bewoners (A) en de gezinnen met kinderen (C) zijn ook hier sterker gericht op de wijk, terwijl de babyboomers (B) – met hogere inkomens – vaker elders boodschappen doen. Bij de allochtone huishoudens zien we echter duidelijke afwijkingen. De ouderen van hen en de middenklassehuishoudens (D en E) gaan vaker naar winkels in andere – doorgaans oude – wijken en dan vooral naar specifieke winkels. Zuidwijk is dan ook geen vooroorlogse wijk waar al langer een winkelaanbod gericht op allochtone bewoners aanwezig is. Bij de allochtone huishoudens zien we dat de huishoudens met jonge kinderen, in het bijzonder de alleenstaande ouders (F), hun inkopen vooral in de wijk doen, ook bij de Plus en de Albert Heijn. Nabijheid lijkt voor hen een grotere rol te spelen dan specifiek aanbod en prijsniveau²⁹⁰.

290

Dit in tegenstelling tot Blokland-Potters die stelt dat bewoners met een krappe beurs bij het Albert Heijn-filiaal in de buurt niet over de drempel komen (1998, p. 323).

School

De wijk kent verschillende scholen voor basisonderwijs waarbij alle drie de zuilen die zestig jaar geleden van betekenis waren, nog aanwezig zijn: de openbare Toermalijn aan het Hijkerveld en de Schere, de protestantschristelijke Steven Stemerdingsschool aan het Slingeplein en de Christophoor, een rooms-katholieke daltonschool, aan de Schere²⁹¹. Er is in 2008 slechts een school voor voortgezet onderwijs in de wijk, dat is de hoofdvestiging van de Islamitische Scholengemeenschap Ibn Ghaldoun, aan de Schere²⁹². De kinderen van lagere schoolleeftijd van de jongere autochtone gezinnen (C) gaan doorgaans naar een van de lagere scholen in de wijk. Enkele kinderen gaan naar een speciale school voor kinderen met opvoedings- en leerproblemen buiten de wijk, in een geval zelfs in Dordrecht. De kinderen van de oudere allochtone huishoudens (D) zijn voor het grootste deel al iets ouder en volgen voortgezet onderwijs. Enkele zitten er nog op de lagere school, soms nog in de oude wijk, zoals bij de familie Bouazza (D) die drie jaar in Zuidwijk woont.

- oB *Hij zit nog in onze oude wijk daar [Millinxbuurt-AO] op school. Hij gaat daar altijd naartoe (...) anders moet hij weer hier helemaal wennen en toen dachten we van... (...)*
- I *Op wat voor school zit hij daar?*
- oB *Op een protestants-christelijke basisschool.*
- mB *Die kleine kent alles daar, kent de meester, kent juf, kent directeur, kent kinderen allemaal, kinderen kennen hem allemaal.*

Ook de jongste zoon van de heer Eryilmaz (D) die net in Zuidwijk woont, zit nog in een andere plaats op school, maar gaat na de zomer naar een christelijke school in Zuidwijk. De kinderen van de familie Haddioui zitten op de Toermalijn. De kinderen van de middenklasse allochtone gezinnen (E) zitten vrijwel allemaal in de wijk op school, met uitzondering van de kinderen van familie Ismail. Die zaten eerst op een islamitische school in Oud-Charlois, maar door de geringe onderwijsprestaties van die school en het door hen gewenste betere opvoedingsmilieu, zitten ze nu op een school van de Rotterdamse School Vereniging in Lombardijen. De kinderen van de alleenstaande allochtone ouders (F) gaan vrijwel allemaal naar een van de basisscholen in de wijk met uitzondering van de kinderen van mevrouw Hardi, die nog op school zitten in Rotterdam-West, waar ze een jaar geleden nog woonden.

De conclusie is dat vrijwel alle kinderen tot twaalf jaar, zowel uit de clusters C, D, E en F, een lagere school in de wijk bezoeken. Slechts enkele van hen gaan buiten de wijk op school omdat ze een school afmaken in een oude buurt, of speciaal onderwijs volgen of, in één geval, de ouders hun kinderen op een 'betere' school wilden hebben.

291 Sinds eind 2008 zijn de Christophoor en de dependance van de Toermalijn aan de Schere, samen met een kinderdagverblijf en buitenschoolse opvang van Kinder Service Hotels, een kinderdagcentrum van Pameijer en een peuterschool, gehuisvest in 'De Wereld op Zuid', een brede school geïnitieerd en gerealiseerd door Vestia in het kader van de afspraken van 'Pact op Zuid'.

292 De school, opgericht in 2000, bood alle vormen van voortgezet onderwijs, van vmbo tot vwo/gymnasium. De school kwam in 2007 voor het eerst in opspraak door de besteding van subsidiegelden en kwam in de zomer van 2013 landelijk in het nieuws door de examenfraude. Daarna greep staatssecretaris Dekker in; de school werd oktober 2013 failliet verklaard. In 2014 startte op dezelfde locatie het Avicenna College, een nieuwe school voor islamitisch voortgezet onderwijs.

Larenkamp, bibliotheek en kerken

Naast de winkels zijn aan de Slinge ook andere voorzieningen gelegen die bijdragen aan de levendigheid van deze centrale as, waaronder het wijkgebouw, kerken en de sporthal Asterlo. Wijkgebouw de Larenkamp ligt centraal in de wijk en biedt onderdak aan de bibliotheek²⁹³, de bewonersorganisatie, activiteitencentrum de Phoenix en men kan er een kopje koffie drinken. Ruim de helft van de geïnterviewden komt er dan ook wel eens. Ongeveer een op de vier huishoudens, gelijk verdeeld over de zes verschillende groepen huishoudens, maakt gebruik van de bibliotheek voor zichzelf of voor de kinderen. Een kwart van alle geïnterviewden komt in de Larenkamp vanwege vergaderingen van de buurtgroep of de BOZ, de BewonersOrganisatie Zuidwijk. Dat is echter niet gelijk over de clusters verdeeld: het zijn vooral autochtone bewoners en dan vooral van middelbare leeftijd en wat ouder (A en B), die daaraan deelnemen. Van de allochtone bewoners komen de middenklassehuishoudens (E) en alleenstaande ouders (F) in beperkte mate voor vergaderingen naar de Larenkamp, terwijl de oudere allochtone bewoners (D) nauwelijks daarvoor naar het wijkgebouw komen. Bewoners bezoeken de Larenkamp ook voor een praatje en kopje koffie, zoals mevrouw Kist (62 jaar, A):

- vk We gaan morgen op pad dan gaan we naar de Plus en zo en vrijdag weer naar Albert Heijn, want dan gaan we in de Larenkamp een kopje koffie drinken (...) met mijn familie, die woont hier om de hoek, dat is mijn vriendin, een vriendin en een achternicht van me. (...) Meestal gaan we samen, als ze thuis is, want ze werkt.*

Het is een plek om eventjes te zitten en andere mensen te bekijken. Mijnheer Bouazza (68 jaar, D):

- mb Larenkamp, ik ga daar soms zitten en alleen maar zitten kijken. Daar komen veel mensen, iemand leert muziek, (...) iemand komt studeren, ik weet niet wat ze doen, (...) er zijn daar veel cursussen. Er komen ook oude mensen, 65+, om samen een spelletje te spelen of samen praten of koffie drinken.*
i Daar gaat u ook wel eens naartoe?
mb Nee, ik ga daar nooit naartoe, ik heb er geen contacten. Ik wil wel gaan, maar ik spreek geen Nederlands.

In de Larenkamp zit ook de Phoenix waar activiteiten voor verschillende groepen bewoners plaatsvinden. Dat was vroeger wel wat uitgebreider dan nu, volgens mijnheer De Raad (55 jaar, B):

- mr Hier in het wijkgebouw heb je die groep de Phoenix, die had allerlei organisaties, een fotoclub en dit-en-dat. Ja, daar ging je ook 's zomers mee op kamp, hadden ze vakantiecampen. Dan ken je op een gegeven moment iedereen in zo'n wijk, hè. Alles komt bij elkaar gewoon. (...) Er zijn nog een aantal dingen maar er zijn dingen die verwateren gewoonweg op een gegeven moment, omdat je of geen tijd meer hebt, of je interesse verflauwt. Ik bedoel, voor zeilkampjes word je toch op een gegeven moment net iets te oud.*

Mevrouw Klaasboer (36 jaar, F) gaat er naar dansles en mevrouw Valkenburg (78 jaar, A) klaverjassen:

- vv Ik ga dinsdagsavonds in de Larenkamp klaverjassen en daar heb ik natuurlijk ook een hoop bekenden. Dat zijn ook vaak mensen die buiten Zuidwijk wonen, hoor. Want wij hebben in klaverjassen, ja wij doen overal lang mee, die bestond 50 jaar, die is pas opgeheven (...) we kregen geen nieuwe mensen voor het bestuur. En onze penningmeester die was al in de 80 en de secretaris die werd 80, ja die wilden er mee op houden,*

293

Tijdens het veldwerk in 2008 was er nog een gewone wijkvestiging van de bibliotheek geopend. Onder invloed van veranderend gebruik en de bezuinigingen op het bibliotheekwerk, is in 2011 besloten tot herstructurering en het terugbrengen tot zes vestigingen. De bibliotheek Zuidwijk is per 31-12-2011 gesloten. Tot aan de realisatie van een nieuwe bibliotheek op het Zuidplein in 2020 is per 1 juni 2011 in de Larenkamp een PlugIn Bibliotheek ingezet, een onbemande bibliotheek met digitale mogelijkheden (Dabrowski 2011). In april 2016 is Rotterdam teruggekomen op het ingezette beleid. Anno 2017 vormt Bibliotheek Slinge, gevestigd in het Huis van de Wijk 'Het Middelpunt', een van de vijftien vestigingen van Bibliotheek Rotterdam. Gedurende vijf dagdelen zijn er een of meer medewerkers aanwezig, de overige tijd zijn self-service uren.

dus toen is het uit elkaar gegaan. Maar toen was er in de Larenkamp een mevrouw achter de bar en nog een mevrouw met zijn tweetjes die zeiden: 'Wij nemen het over'. Dus die hebben het overgenomen, die doen het wel op een andere manier maar het is toch wel leuk en je kan toch dinsdagsavonds weer kaarten.

Aan de Slinge waren ook de belangrijkste kerkgebouwen van Zuidwijk gevestigd, de rooms-katholieke kerk OLV Onbevlekt Ontvangen²⁹⁴, de gereformeerde Credokerk²⁹⁵ en de Nederlands-hervormde Morgensterkerk²⁹⁶. Weinig geïnterviewden komen nog met regelmaat in de kerk. Mijnheer Goudriaan (76 jaar, A), die lang actief is geweest in de Morgensterkerk ziet de komende sluiting met lede ogen aan:

- MG Het kerkgenootschap [Nederlands Hervormde kerk] gaat weg, gaat samen met de gereformeerden (....) en met de [verschillende] stromingen in Zuidwijk met de gereformeerden lukt dat niet. (....)*
I De kerk, daar komt u wekelijks?
MG Nee dat is periodiek. De dominee is nou weg, de band is er een beetje uit en gezien de situatie, de wijze hoe het op het moment loopt, zeg ik ja... Dan ken ik de mensen toch niet helder in de ogen kijken.

Mevrouw De Vries (89 jaar, A), die veertig jaar geleden met het zendingsblad langs de deuren ging en zeer actief was in dezelfde Morgensterkerk, komt niet meer alleen op straat. De sluiting raakt haar zeer:

- wv Het is verschrikkelijk, de dominee is al weg en een ander kunnen ze niet betalen. Wij worden opgevangen door de gereformeerden. Dat is eerst een [aparte] kerk geweest hier, (....) die is afgebroken. Daar hebben ze een ander gebouw voor neergezet en daar gaat de hervormde gemeente, ik ben dan hervormd, nu ook kerken.*

De bewoners die nog wel actief naar een kerk of moskee gaan, doen dat vooral buiten de wijk. Enkele naar de rooms-katholieke kerk in Pendrecht, een gezin naar de Kerk van de Nazarener, een ander naar een evangelische gemeente bij het Zuidplein en enkele huishoudens naar de moskee. Die moskeeën zijn allemaal buiten de wijk gevestigd. Mijnheer Salim gaat naar de moskee bij de Maashaven, waar vooral Somaliërs komen, mijnheer Bouazza bij de Dordtsestraatweg en mijnheer Bouhdaïd een of twee keer per dag naar de moskee bij de Wolphaartsbocht in Charlois.

De religieuze en sociaal-culturele activiteiten dragen dus wel bij aan contacten in de wijk, maar dat geldt maar voor een beperkte groep die daar gebruik van maakt. De Larenkamp is echter wel een plek waar bewoners elkaar gericht (bewonersorganisatie) en toevallig ontmoeten. Bezoek aan kerk en moskee lijkt meer buiten de wijk plaats te vinden dan binnen de wijk.

Sport en hobby

Dragen sport en hobby bij tot buurtgebruik en daarmee tot ontmoetingen in de wijk? Zuidwijk beschikt zelf over een sporthal aan de Asterlo²⁹⁷. Daarnaast zijn er enkele sportscholen in de wijk. Een daarvan is een judoschool die ook conditietrainingen, aerobic, etc. verzorgt, gevestigd in een oude boerderij, de 'Beukhoeve' aan de Slinge ten oosten van de Horsten, een andere is gevestigd in de Burgen. Daarnaast grenst Zuidwijk aan het Zuiderpark waar diverse voetbalclubs gevestigd zijn en in de wijk zelf is ook nog

-
- 294** In 2008 is deze kerk al gesloten, in 2010 volgt de sloop. Rooms-katholieken zijn nu aangewezen op de kerk in Pendrecht.
- 295** De eerste Credokerk werd januari 1961 in gebruik genomen en in 1999 was er de laatste dienst. Sinds 2001 is de Credokerk gevestigd onder in een woongebouw dat na de sloop van de oude kerk in 2000, op dezelfde plaats gerealiseerd is.
- 296** In gebruik genomen in 1956. Hier werd op 31 augustus 2008 de laatste dienst van de Hervormde gemeente gehouden. De hervormde en gereformeerde kerk gingen samen op in de Protestantse Kerk Nederland en houden hun diensten in de veel kleinere Credokerk. De Morgensterkerk is in 2009 verkocht aan een evangelische gemeente.
- 297** Deze is in 2016 afgebroken.

een korfbalvereniging. De sport- en hobbyactiviteiten hangen wel samen met de kenmerken van de onderscheiden levenswijzeclusters. Enkele van de oudere autochtone bewoners gaan een of twee keer in de week naar de sportschool of naar gymnastiek. Mevrouw Damen (84 jaar, A) gaat al jarenlang naar de gymnastiek in bejaardenhuis 'De Boekenrode' onder leiding van een fysiotherapeut: "dan heb je ook wel weer een beetje praat met mekaar, dat is gezellig en verder valt er niet zo gek veel te doen in deze wijk hier". Anderen gaan zwemmen, maar dat is altijd buiten de wijk, in het Zuiderzwembad vlakbij het Zuidplein, of in Tropicana²⁹⁸. Een aantal gaat regelmatig fietsen, ook grotendeels buiten de wijk. Dat wordt gecombineerd met een andere hobby van meer ouderen: de ontwikkelingen in de wijk en stad bijhouden, waaronder het binnenlopen en vertrekken van cruiseschepen. Familie De Voogd (65 jaar, A):

- mV Ik fiets veel, door de wijk ook dus. Ik hou alles in de gaten, ook in de stad. Wat er nieuwbouw is en wat er veranderd is, Schiedam, Crooswijk, daar rij ik allemaal doorheen (...), Gerdesiaweg waar ik allemaal gewerkt heb vroeger, dan kijk ik altijd wat er een beetje veranderd is...*
- vV Ja ik ben geen echte Rotterdamse, ik kom uit Brabant, dus ik heb een andere binding met de stad als m'n man heeft, want die kent al die ouwe plekken. Wat er verandert en waar ze nu bezig zijn, zegt mij niets. (...)*
- mVDelfshaven of zo, dan rij ik weer eens door Delfshaven heen.*
- vV Van de week benne we een paar keer geweest dat die boot d'r binnenkwam en hoe die weer [vertrok], gisterenmiddag ben je ook weer even geweest om te kijken.*

De middelbare autochtone bewoners (B) noemen deels (individuele) sporten zoals hardlopen in het Zuiderpark, badminton, beatballet en gymnastiek in de Larenkamp en de Asterlo, spinnen in Ridderkerk, tennissen in IJsselmonde of voetbal bij Zwart-Wit '28 in het Zuiderpark. Maar lang niet allemaal beoefenen ze die sport nog steeds en dat geldt ook voor de jongere autochtone huishoudens uit cluster C. De activiteiten vinden buiten de wijk plaats, soms gekoppeld aan de sportactiviteiten van hun kinderen of in de wijk. Soms gaan ze in de wijk naar de sportschool, mevrouw Van Rees (C):

- vR Ik zit drie keer in de week op de sportschool, daar op de hoek, naast die school.*
 - I Daar komen ook veel mensen uit de buurt? (...)*
- vR Ja toevallig zitten de burens daar ook, alleen die kom ik er nooit tegen, maar ik weet dat ze er ook zitten.*

Mevrouw De Wolf (C) is actief in 'De vrouwen van de Velden', een gemengd groepje vrouwen die met elkaar activiteiten ondernemen die zowel gericht zijn op de buurt als op de persoonlijke ontplooiing en ontwikkeling van henzelf en hun kinderen. Ze sport elke vrijdagavond (aerobic en fitness) in hun eigen ruimte aan het Hijkerveld. Soms gaat het vooral om de sportactiviteit van de kinderen zoals bij mevrouw Jonkers (C) waarvan een kind op korfbal zit bij de Ellemare en de oudste actief is op de sportboerderij en die daar ook les geeft in judo.

De groep oudere allochtone bewoners (D) is niet erg actief wat sport betreft. Ze hebben wel andere hobby's zoals schilderen. Mijnheer Wissat gaat daarvoor vaak naar de grote bibliotheek in de stad omdat ze daar een uitgebreidere sortering aan boeken over schilderen hebben. Hij geeft ook Koerdische les bij de Koerdische vereniging in Rotterdam-Noord. Mijnheer Eryilmaz, die twee zoontjes heeft, gaat vaak met hen vissen in het Zuiderpark. Bij de middenklasse allochtone huishoudens (E) verschillen de activiteiten niet veel van hun autochtone leeftijdgenoten: sportschoolbezoek, soms in de wijk, soms daarbuiten, zoals bij mevrouw Yildirim, omdat ze de sportschool in de Burgen niet zo goed vindt. Mevrouw Lamyaghri gaat ook buiten de wijk, op de Beijerlandse laan, sporten, maar om een andere reden: "t Is heel leuk, alleen voor vrouwen, je kan lekker je gang gaan zonder dat iemand naar je zit te kijken." De aantrekkelijkheid van een activiteit alleen voor vrouwen speelt ook voor mevrouw Coşkun (F):

- vc *Ja, meestal we gaan met mijn kinderen (...) naar Zuidplein even winkelen of op zondag vrij zwemmen. De laatste tijd doe ik niet mee met vrij zwemmen. Er komen meer buitenlandse mannen kijken, die komen alleen voor de vrouwen en dan zeggen ze ook wat ... Ik zeg: 'Jongens,...'*
- I *Dat is niet prettig...*
- vc *Nee, allemaal buitenlanders, ja, als je een bekend gezicht bent.... Ik voel me niet meer echt zo prettig om te zwemmen. Nee, daarom gaan de laatste tijd de kinderen alleen. Ze hebben ook een nieuwe activiteit vanaf 6 maart, alleen voor dames, elke donderdagavond 19.00 tot 21.30 uur lekker zwemmen, dan ga ik wel.*

Ook bij het cluster allochtone alleenstaande ouders (F) komt de combinatie met sport van de kinderen vaker voor, zoals bij mevrouw Hardi. Zij zit, net als haar dochter bij Neptunus op softbal, haar zoon op het honkbal bij Neptunus en haar vriend ook. Sport en hobby worden niet erg intensief beoefend, deels binnen en deels buiten de wijk, met een beperkte bijdrage aan contacten binnen de wijk is beperkt.

Openbaar groen, Zuiderpark en speelgelegenheden

Openbaar groen is in de naoorlogse wijken doorgaans in ruime mate en fors uitgegroeid aanwezig. Dat geldt zeker voor Zuidwijk dat aan drie zijden ingesloten is door groen. Aan de noordzijde ligt het Zuiderpark, aan de oostzijde twee volkstuincomplexen en de Zuiderbegraafplaats en aan de zuidzijde een park en landschappelijk gebied tot aan de A15. Vroeger liep de havenspoorlijn vlak langs de wijk aan de zuidzijde, maar sinds die in 2004 verlegd is, bevindt zich daar nu een fietspad en de Pendrechtse molen, vlak bij de Langenhorst. Daarnaast zijn er groene aders en waterpartijen langs de Meyenhage, Boekenrode en Langenhorst. Vrijwel alle bewoners maken gebruik van het groen, waarbij nauwelijks onderscheid is naar levenswijzecluster en men als eerste het Zuiderpark noemt. Familie Van Assen (A):

- mA *Ja, daar kom ik, daar wandel ik veel.*
- vA *En ik fietste er doorheen naar m'n werk iedere dag. (...)*
- MA *Ik kom daar veel, (...) vrij regelmatig eigenlijk, ook 's avonds als ik een rondje ging lopen. Dan liep ik zo de Slinge af zo en dan zo over de Dorpsweg een stukje en dan zo weer door het 't Zuiderpark weer terug, (...) een kilometer of 6, 7, (...) gewoon wandelen of fietsen.*

De recente aanpassingen, waarbij ook bomen gekapt zijn, roepen wel reacties op. Mevrouw Jager (A):

- vJ *Ja, ze hebben die promenade gemaakt. Het is wel mooi die promenade, want op de fiets ga ik ook altijd zo hier door het park naar Zuidplein, maar ook wel eens naar de Dorpsweg, naar die molen. Dan fiets je die promenade helemaal over, dat wel. Maar dat ze zoveel bomen weggehaald hebben, vind ik wel erg, want vroeger, ja ik heb veertien jaar met die hond door het park gelopen, ja, dat was net als een bos, je had er geen erg in dat je in de stad liep. Dus dat vind ik zonde. (...) Ik ga wel vaak fietsen door het park en zo. Lopen door het park dat doe ik niet alleen natuurlijk, maar ik fiets er wel doorheen en ik ga ook met mijn kleinkinderen er altijd wel doorheen.*

Het is een plek om te ontspannen, om even weg te zijn uit de stadsdrukke, mevrouw Bouazzati (E):

- vB *Voor mijn ontspanning ga ik altijd sporten, dat is echt ontspannen. En als ik echt, echt weg wil uit de herrie, dan ga ik gewoon met ze naar het Zuiderpark, ga ik gewoon daar zitten.*

Mijnheer kGopal (E) voetbalt bij de club BZC, maar gebruikt het park met zijn familie ook voor barbecue en hardlopen en is blij met de vernieuwing:

FIGUUR 6.2 Groen in het Zuiderpark (boven) en aan de zuidzijde bij de Boekenrode (beneden)

mkG Net als nu, nu is voetballen afgelopen, dan af en toe als we niks te doen hebben en mijn broertje belt: 'Wat gaan we doen?', dan gaan we hier naar het Zuiderpark, want ze hebben daarachter een heel groot speeltuin gemaakt voor de kinderen. Dan gaan wij barbecueën, of eten we wat of zo. (...) Maar om te joggen is ook wel leuk hoor. (...) Je voelt je echt veilig nu hoor. Vroeger niet hoor, vroeger dacht ik: nee, dan loop ik alleen op die weg, weet je, hier zo. Maar nu kun je gewoon echt diep in het park gaan en je ziet ook de boswachter en zo, die zie je nu ook wat vaker.

I Het is allemaal wat mooier geworden, met de vernieuwing?

mkG Ja, en georganiseerder en zo, je hebt er een grote vijver, kun je kanovaren, waterfietsen en dit-en-dat.

Het Zuiderpark biedt ook een voor de hand liggende verbindingroute voor veel bewoners om op de fiets of wandelend naar het Zuidplein of de stad te gaan. Bewoners gaan ook naar het park aan de zuidkant van de wijk, waar de havenspoorlijn vroeger liep. Familie Francken (B) en mevrouw Damen (A):

mf Wij gaan ook dikwijls zondag effe die kant op, (...) richting Carnisselanden, even daar tussendoor lopen (...) [Daar] heb je dat parkje, hoe heet dat ook alweer...

vf Ja dat nieuwe meertje, ik weet niet hoe het heet, daar heb je ook een restaurant, daar bij Smitshoek is dat.

vd Hier buitenaf, waar de spoorlijn geweest is, daar loop ik ook. Heb ik gisteren nog gedaan, lekker een end gelopen nog daar een beetje rond en zo tussen de huizen weer terug. Maar dat is wel lekker, je kan hier best wel een lekker stukje lopen hoor, richting Pendrecht bijvoorbeeld, dat kan ook allemaal buitenom.

Voor de gezinnen met kinderen (clusters C, E en F) maken gebruik van een andere voorziening, speeltuinvereniging 'Bodelo'. Die ligt niet aan de Bodelo maar tussen de Boekenstein en de Schere, naast de Islamitische scholengemeenschap Ibn Ghaldoun/Avicenna College aan de ene zijde en de brede school de Wereld op Zuid aan de andere zijde. Voor sommigen is dat echter wat ver om steeds met de kinderen naartoe te gaan, zij gebruiken meer het groen direct in de buurt. Dat geldt onder andere voor de bewoners van de Burgen die meer op de directe omgeving georiënteerd zijn zoals het speelgroen aan de Endenburg. Een privétuin kan soms ook functioneren als parochiaal domein zoals bij de familie Veldhuis (C) aan de Gildenburg. Daar bleek een enorm opblaasbaar zwembad in de tuin te staan, met wel een meter water, waar je makkelijk met tien kinderen in kon zitten. De kinderen uit de buurt bleken er ook wel te komen, werd verteld. De noodzaak van nabijheid speelt natuurlijk niet alleen een rol voor gezinnen met kinderen, maar ook voor ouderen die een minder grote actieradius hebben. Mevrouw Valkenburg (78 jaar, A):

vv Het Zuiderpark kom ik nooit.

I Nooit? Beetje ver lopen?

vv Nou dat is niet het enigste, hoor, ik zou best willen, maar ik ben angstig van honden en er lopen zo veel honden los...

I En dan hier heeft u ook nog zo'n plasje? [interviewer doelt op water tussen Bornerveld en Meyenhage]

vv Ja, daar ga ik wel naar toe hoor. Ik leg me eigen op om iedere dag een rondje te maken en dan ga ik daar ook wel eens zitten op een bankje, dat vind ik wel leuk. Je ziet mensen, je ziet eenden en weet ik wat daar allemaal is. (...)

I Waar loopt u allemaal?

vv Nou, het moet ook niet te ver zijn, nou dan loop ik wel eens daarheen, naar die plas. Ik loop hier wel eens in dit wijkje zo een rondje. Ja, ik ga wel eens op de Slinge, op de Langenhorst loop ik dan. Dat is nu ook wel lekker, nu heb je op de Slinge ook bankjes, dus kun je zo nu en dan ook eens even uitrusten.

Er zijn dus tal van mogelijkheden, niet alleen om buiten te zijn, maar ook om anderen tegen te komen. Maar dat tegenkomen van anderen verhindert sommigen ook juist om daar gebruik van te maken. Mevrouw Eenhoorn (haar twee jongste kinderen zijn licht autistisch, C):

ve Als ze naar een speeltuin gaan, dan gaan ze naar een speeltuin die aan de school verbonden is. Daar kennen ze ze allemaal; dan hoeft ik niets uit te leggen. Alleen, dat is weer op de Wielewaal hè, dat is weer een stukje weg. (...)

- I *Want, de Bodelo, en hier op de Hesselskamp heb je ook zo'n speelveldje...*
- vE *Bodelo? Ja. Maar daar wil ik ze liever niet laten spelen, nee (...) nou, misschien is de speelplek op zich wel leuk, maar de mensen die er lopen die zijn uh, moeilijk.*

Familie Ismail is niet zo tevreden over de speelvoorzieningen, maar daarbij speelt ook een ander motief een rol: het voorkomen van een te grote invloed van andere buurtkinderen en gewenning aan straattaal:

- vI *Hier [de Hesselskamp] is eigenlijk de speeltuin te klein en er zijn geen mogelijkheden voor kinderen, alleen een schommel en een glijbaan. Het is beter geschikt voor kleine kinderen. Maar ze hebben eigenlijk geen tijd. Ze gaan naar sport, bijna drie keer per week, ze krijgen ook van mij eigen taallessen, ze zijn altijd druk bezig.*
- I *Maar is de buurt wel geschikt om in te spelen voor de kinderen?*
- kI *Nee, je kan er bijna nergens spelen.*
- vI *Geen mogelijkheid om te spelen, alleen klein speeltuin hier, maar verder naar die Christophoor school, verder zit een leuke speeltuin, nee.*
- kI *Maar hier in de buurt niet. Daar heb je alleen maar glijbanen en schommels en een wipwap.*
- vI *De schommel is nu weg, dan blijven er alleen glijbanen en wipwappen. Mijn man zoekt eigenlijk een goed niveau voor mijn kinderen. De [andere] kinderen spreken wel veel straattaal, of zoiets, en hij wil dat niet.*

Veel geïnterviewden noemen de aanwezigheid van het groen in de wijk en het Zuiderpark als een pluspunt. Er zijn ook veel huishoudens die het gebruiken, waarbij de huishoudens met kleine kinderen in het bijzonder de speelplekken en de speeltuin noemen.

Gebruik van voorzieningen: de betekenis van de buurt

Het gebruik van voorzieningen in buurt en wijk is in het bovenstaande in grote lijnen in beeld gebracht. Daaruit komen enkele algemene conclusies naar voren. Als eerste blijkt dat vrijwel alle bewoners gebruikmaken van de voorzieningen die centraal in de wijk aan de Slinge voor handen zijn, ze doen daar (deels) hun boodschappen. Voor sommige van hen is dat niet alleen een functionele bezigheid die zo effectief mogelijk verricht moet worden, maar juist ook een activiteit die gekoppeld is aan contact zoeken en ontspanning. Ten tweede: de geïnterviewden in cluster A en F lijken het meest buurt/wijkgericht hun boodschappen te doen. Dat bevestigt deels eerder onderzoek (Van Beckhoven & Van Kempen 2002) dat de buurt vooral van belang is voor ouderen en jonge gezinnen met een laag inkomen. Voorwaarde is wel dat het aanbod goed aansluit bij de vraag, dat lijkt in Zuidwijk minder het geval bij de oudere allochtone huishoudens (D). Ten derde: een groot deel, en dan in sterkere mate bewoners van de clusters B, C, D en E, doet daarnaast de boodschappen op andere locaties, vanwege de kwaliteit (grotere keuze), het specifieke assortiment (halal slagers), prijs en/of parkeermogelijkheden. Vooral de autochtone babyboomers (B) en in mindere mate de jongere autochtone gezinnen doen regelmatig boodschappen in Barendrecht en Carnisselanden, buiten de wijk en zelfs buiten Rotterdam, wat afwijkt van de uitkomsten van Van Beckhoven en Van Kempen²⁹⁹. Als vierde zien we dat allochtone bewoners van de clusters D en E specifiek winkelaanbod buiten de wijk bezoeken: de Turkse supermarkt, Marokkaanse slager, de multiculturele markt op het Afrikaanderplein of het gevarieerde multiculturele aanbod op de Beijerlandse laan. Een belangrijke verklaring voor dit verschil van deze groepen met eerdergenoemd onderzoek, is het verschil in winkelaanbod in de door Van Beckhoven en Van Kempen onderzochte vooroorlogse wijken van Amsterdam en Utrecht en het winkelaanbod in Zuidwijk. Als vijfde zien we bij de sociaal-culturele

299

Daarin spelen de voortgaande schaalvergroting in de detailhandel, de ontwikkelingen in de mobiliteit en de verschillen in parkeergelegenheid mogelijk een rol. Dat heb ik echter niet verder onderzocht.

voorzieningen meer gebruik door de oudere en middelbare autochtone bewoners (clusters A en B). Kerk of moskeebezoek draagt nauwelijks bij aan buurtgebruik. Het is zeer beperkt en voor de moskeegangers, de rooms-katholieken en voor bewoners die naar een evangelische kerk willen, geldt dat ze hun heil buiten de wijk moeten zoeken. Ten zesde: het veelvuldig aanwezige groen in en om de wijk wordt door alle groepen gebruikt. Huishoudens met kinderen gebruiken daarnaast speelplekken in de buurt en de speeltuinvereniging.

Het verschil in buurtgebruik gedurende de verschillende levensfasen, zoals geschetst door Blokland-Potters (1998) is in zekere mate wel herkenbaar³⁰⁰ en dat geldt ook voor het door haar geschetste verschil tussen man en vrouw, maar dan alleen bij de huishoudens met kinderen die naar de lagere school gaan uit de clusters C, D, E en F. Uit de gesprekken die wij gevoerd hebben komt het onderscheid tussen man en vrouw in buurtgebruik verder niet sterk naar voren. Bij de ouderen zien we dat bij afname van de mobiliteit het buurtgebruik afneemt, maar veel ouderen zijn nog zeer vitaal en komen nog overal met fiets, auto en anderszins. Wat een en ander betekent voor de contacten van de verschillende clusters zullen we in de volgende paragraaf behandelen.

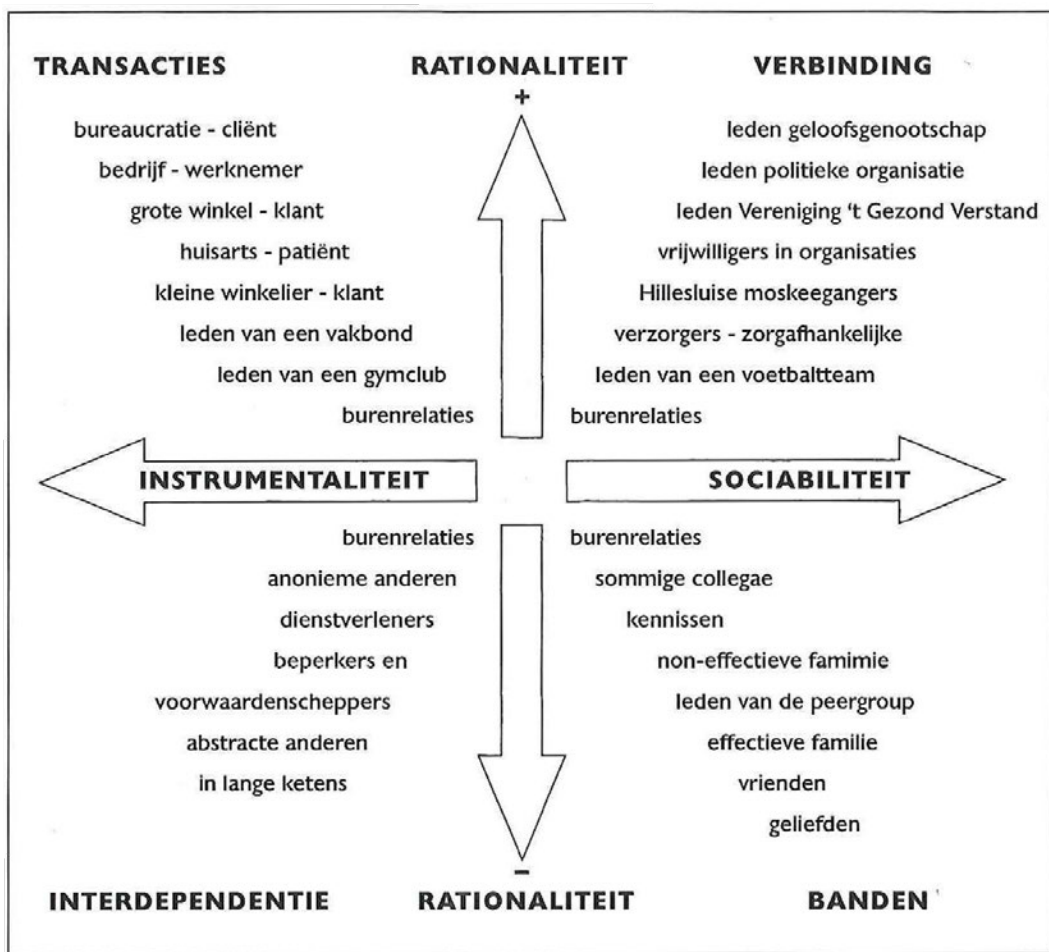
§ 6.4 Contacten in de buurt

Wat voor contacten onderhouden bewoners met elkaar? Die vraag komt uitgebreid aan de orde in onderzoek naar wat bewoners bindt, naar de perceptie van gemeenschap (Blokland-Potters 1998). Die vraag is ook vaak gesteld in onderzoek en (meta)analyses voor de wijkaanpak met als doel om de contacten te meten en die te stimuleren om het 'sociaal weefsel' te herstellen (Lub 2013). In deze paragraaf staat die onderzoeksvraag niet centraal. Hier is het een analytische tussenstap in het onderzoek hoe bewoners hun buurt en wijk waarderen. Bewoners komen met elkaar in contact bij het gebruik van voorzieningen in de wijk, zoals hiervoor besproken. Er zijn echter vaker alledaagse contacten met burens, andere bewoners uit de straat en voorbijgangers vanuit de woning of in de directe nabijheid daarvan. Die contacten kunnen wat betreft aard en intensiteit sterk verschillen. Bewoners wisselen met burens sleutels uit en maken afspraken over plantjes water geven en een oogje in het zeil houden tijdens afwezigheid. Ze spreken al dan niet gezamenlijk af hoe (vaak) ze het portiek schoonhouden. Maar ze drinken soms ook koffie of eten op bijzondere feestdagen, zoals het Suikerfeest, met elkaar. De intensiteit en intimiteit van de contacten is echter niet een eenduidige graadmeter voor de waardering van de contacten. Niet voor niets luidt het gezegde 'Goeie burens houden zich op d'r eigen'³⁰¹: een te intensieve relatie met de directe burens gaat ook weer gepaard met risico's. De burensrelaties nemen diverse vormen aan. Blokland-Potters, zich baserend op Weber, zet de sociale relaties uit tegen een assenkruis (zie figuur 6.3³⁰²).

300 Deze constatering maak ik met enig voorbehoud omdat in dit onderzoek alleen personen zijn geïnterviewd die ouder zijn dan 25 jaar, bij uitzondering namen kinderen aan het gesprek deel.

301 Zoals een van Blokland-Potters' geïnterviewden zegt (1998, p. 258), wat zij ook als titel heeft gebruikt voor de bewerking van haar proefschrift (Blokland 2005).

302 De in elke kwart vermelde voorbeelden hebben betrekking op haar onderzoek naar sociale relaties in het Rotterdamse Hillesluis, waarvoor het veldwerk midden jaren negentig plaatsvond.

FIGUUR 6.3 Rationaliteit van handelingsoriëntaties en instrumentaliteit versus sociabiliteit van relaties
Bron: Blokland (2005 p.71, oorspronkelijk 1998)

In dit figuur zijn “*transacties* de sociale relaties met instrumenteel-rationele oriëntaties, *verbindingen* sociale relaties gebaseerd op waarde-rationaliteit en *banden* de sociale relaties die affectief zijn georiënteerd”. (Blokland-Potters 1998 p. 117). Zij noemt de relaties *interdependenties* “als de actoren in de betekenis die zij het handelen geven, niet op elkaar zijn gericht” (ibid. p. 118)³⁰³. De positionering van de voorbeelden is zo gekozen dat in de uithoeken de vormen staan die de ideaaltypen van de vier vormen van sociale relaties het meest benaderen. Zij rangschikt de burensrelaties op het snijpunt van die twee assen: het lenen van het spreekwoordelijke kopje suiker, of het bewaren van de sleutels is met name instrumenteel gericht, een transactie. Het helpen van de burens, bijvoorbeeld in geval van nood, vanuit een gevoel van goed nabuurschap, wordt ingegeven door een waardeoriëntatie en niet door de individuele persoonlijkheid van de burens. Bij banden gaat het juist wel om de persoonlijke kenmerken en affectiviteit voor individuen. Bij interdependenties gaat het bijvoorbeeld om het hebben van overlast van elkaar door verschil in leefstijl en gewoonten. Het plaatsen van de burensrelaties in het midden van het assenkruis impliceert twee zaken. Relaties

303

Als voorbeeld noemt ze voetbalwedstrijden in het Feyenoordstadion. De bewoners van Hillesluis, dat vlak naast het stadion ligt, ervaren last van de stadionbezoekers door parkeren, vervuiling, etc., maar ook de positieve gevolgen van de aanwezigheid van zoveel supporters die de wedstrijd sfeerol maken. Het gedrag van die stadionbezoekers is niet gericht op de buurtbewoners, maar de buurtbewoners ervaren wel de gevolgen.

tussen buren bevinden zich ten eerste op het snijvlak van de relatietypen: ze kunnen verschillende vormen aannemen en liggen dicht bij elkaar. Ten tweede zijn ze ver(der) verwijderd van de uithoeken, van de ideaaltypen van die relaties; het gaat vaak om lichte vormen van die ideaaltypen. In haar onderzoek komt zij tot de conclusie dat de eerste helft van de twintigste eeuw de *publieke familiariteit*³⁰⁴ groter was en de rolinventaris sterker buurtgebonden. De bewoners vormden indertijd niet één gemeenschap, maar de referentiegroepen manifesteerden zich wel in de publieke ruimte. Die gemeenschappen zijn 'geprivatiseerd' – meer persoonlijk – geworden, waardoor de normen en waarden minder collectief vastliggen. Mensen vormen hun eigen *imagined communities* (Anderson 1990) met de daarbij behorende normen en waarden (Blokland Potters 1998).

Naast de aard van de contacten is er nog een ander onderscheid waar het gaat om de onderlinge contacten van bewoners: die van de terloopse en toevallige contacten versus de vooropgezette en institutionele contacten. Terloopse contacten heeft men met buren, op straat, bij het doen van de boodschappen of het maken van een wandeling. Vooropgezette en meer institutionele contacten kunnen verschillende vormen hebben. Het kan gaan om de vergaderingen van de bewonersorganisatie maar ook om de vaste koffieochtenden of de wekelijkse klaverjasavond in de gemeenschapsruimte.

Contacten en de ruimtelijke condities

Blokland gaat in haar proefschrift minder diep in op de fysieke kenmerken van de ruimte waarin de contacten plaatsvinden. Bewoners hebben contacten met buren en anderen in het continuüm van private tot publieke ruimte, waarbij de *overgangszones*, de semipublieke en collectieve ruimte een belangrijke rol vervullen. Overgangszones (Gehl 1978), zoals voortuintjes of een verhoogde stoep, ook wel aangeduid als *hybride zones*, kunnen functioneren als verbindingsschakel tussen privégebied en openbaar gebied. Het gaat daarbij om meer dan een absolute en simpele driedeling tussen privé, semi-privé of openbaar. De overgang tussen privé en openbaar verloopt soms heel abrupt en soms heel geleidelijk via meer stappen (Van Dorst 2005; Van de Wal & Van Dorst 2014; Van de Wal et al. 2016; Van Ulden et al. 2015). Collectieve ruimten, zoals het portiek in een afgesloten trappenhuis of de galerij, zijn primair als verkeersruimten bedoeld, maar functioneren ook als ontmoetingspunt met andere bewoners. De woningtypologieën beïnvloeden de wijze waarop bewoners contact hebben, maar zijn niet allesbepalend (Barends & De Pree 1954, 1955; Van Doorn-Janssen 1966; Van Eijk 2015). De aard en het gedrag van bewoners spelen daarin een grote rol. Lofland (1998) onderscheidt drie soorten domeinen: het *publieke domein*, het *parochiale domein* en het *privédomein*. Een domein is volgens Lofland een sociaal en niet een geografisch of fysiek bepaald gebied. Domeinen worden bepaald door de aanwezigheid en de intensiteit van de diverse soorten relaties. Een leeg huis zonder menselijke aanwezigheid bevat geen privédomein, net zomin als een leeg park een domein bevat. Een privéfeestje in een park kan een privédomein, een 'luchtbel', creëren. Het parochiale domein definieert Lofland als "characterized by a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located within 'communities'" (ibid., p. 10).

In Zuidwijk verschilt de overgang tussen private en publieke ruimte afhankelijk van woningtype en verkavelingsprincipe. Bij de eengezinswoningen zijn er contacten vanuit de tuin 'over de heg' naar de buren en achterburen. Bij de oude woningen gaat het om stroken eengezinswoningen in een open verkaveling, waar geen formele collectieve ruimten toe behoren. Die zijn in de Roze Kampen gespiegeld

geplaatst waardoor er achterpaden zijn ontstaan. In de Blauwe Kampen, de Burgen en de Velden zijn ze steeds in dezelfde richting georiënteerd met als resultaat dat de voorzijde van het ene rijtje grenst aan de achtertuin van het volgende rijtje³⁰⁵. In de Roze Kampen, zo wordt verderop betoogd, zien we vaak dat de publieke ruimte functioneert als parochiaal domein, vooral bij de achterpaden van de eengezinswoningen, waar een buitenstaander zich al snel een indringer voelt. Soms wordt ook de straat aan de voorzijde van de woningen toegeëigend als die wordt ingericht om gezamenlijk voetbal te kijken bij internationale kampioenschappen. Dat beïnvloedt de onderlinge contacten en ook de waardering van de buurt, zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken. Bij de nieuwbouw in de Burgen zijn bij de laagbouw steeds afsluitbare hoven gerealiseerd waaraan de achtertuinen grenzen. Bij de bestaande en nieuwe appartementen is er een hardere afscheiding van het private gebied: de mensen komen elkaar tegen in het portiek of op de galerij, maar als ze de woning binnengaan en de voordeur achter hen gesloten is, is er geen contact vis-à-vis³⁰⁶. Op het microniveau gaat het om het rijtje of blok eengezinswoningen, de galerij, het portiek en het flatgebouw. Bij de appartementen zijn er verschillen: onderin de 55+-flats zijn er in enkele gevallen later ruimten gerealiseerd waarin bewoners samenkomen. Bij de Drakenburg, de nieuwe appartementen in de 55+-flat in de Burgen, is vanaf het begin een gemeenschapsruimte gerealiseerd. In de portiekflats en de gestapelde maisonnettes in de Velden zijn geen gemeenschapsruimten aanwezig. De verdeling van de geïnterviewden over de verschillende woningtypen is gegeven in tabel 6.2.

TABEL 6.2 Verdeling van de geïnterviewden naar levenswijze over de woningtypen

WONINGTYPE LEVENSWIJZE	EENGEZ. OUD	EENGEZ. NIEUW*	PORTIEK OUD	GALERIJ 55+ OUD	55+ NIEUW	MAISONN. OUD	TOTAAL
A – gepensioneerde autochtone bewoners	11	1	5	7	3		27
B – werkende autochtone babyboomers	9			1	1		11
C – jongere autochtone huishoudens met kinderen	8	4				1	13
D – oudere allochtone huishoudens	7		1			1	9
E – middenklasse allochtone gezinnen	6	4	2			2	14
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	5		4			1	10
subtotaal	46	9	12	8	4	5	84

*Hieronder ook begrepen een aantal woningen in de nieuwbouw die gerealiseerd zijn op een gebouwde parkeervoorziening op de begane grond, maar met wel een eigen voordeur aan de straat.

Hieronder komen de contacten van de geïnterviewden per levenswijze aan bod, als eerste die van de gepensioneerde autochtone bewoners. Bij dit cluster zal ik uitvoerig ingaan op het hele scala van relaties dat zij met hun medebewoners onderhouden. Daarna komen de andere groepen aan bod waarbij ik enkele aanvullende illustratieve voorbeelden geef van de verschillende soorten contacten, maar vooral de nadruk ligt op vergelijking van het betreffende cluster met cluster A.

305 Zie figuur 4.16 linksboven en midden voor foto's van de Roze Kampen en rechtsboven voor de Blauwe Kampen.

306 Slechts bij de portiekflats aan het Schoonveld zijn er open balkons vanwaar men zichtcontact heeft met de directe burens, in alle andere situaties moet men de moeite nemen om over het balkonhek naar buiten te leunen.

§ 6.4.1 A – Gepensioneerde autochtone bewoners

Deze grote groep bewoners komen we tegen in alle woningtypen, met uitzondering van de maisonnettes. Vanzelfsprekend zijn ze dominant vertegenwoordigd in de 55+-woningen, maar een groot deel woont in een bestaande eengezinswoning: vier in de Burgen, zes in de Kampen (waarvan 4 in de Roze Kampen) en een in de Velden. Er zijn onderling veel instrumentele contacten, *transacties*. Bewoners bewaren sleutels van elkaar, zoals mijnheer Eerland (Velden) en ook mevrouw Jager (Roze Kampen):

- vj *Ik heb wel contacten, want ik heb nu ook twee sleutels hangen van de buurvrouw daar, die is vijf weken naar Frankrijk en daar één vier weken naar Frankrijk. Maar verder komen we niet bij elkaar hè, niet koffiedrinken, daar heb ik nooit van gehouden trouwens hoor. Maar als er wat is dan kan ik wel terecht. Ze zien dat ik alleen ben, zeven jaar geleden is mijn man gestorven, dan zeggen ze wel: 'Als je me nodig hebt...'*

Bewoners helpen elkaar ook met de Nederlandse taal, zoals mijnheer Goudriaan zijn Turkse buurman helpt bij het schrijven van een brief om een volière te plaatsen. Mevrouw Kist, die erg kritisch is over de instroom van allochtone buurtgenoten zoals zal blijken in volgende hoofdstukken, zet zich echter wel voor hen in. De hulp is wederkerig: haar Joegoslavische buurman rijdt haar naar de Aldi om boodschappen te doen.

- vk *Ik heb met allemaal contact en ik help ze waar ik kan. Want drie hoog die gaat nu met vakantie, die Joegoslaaf. Ik krijg de sleutel van haar huis, ik zorg voor de brievenbus, ik zorg voor de plantjes. Ik help ze toen ze hier pas kwamen wonen, want het is een vluchtelinghuis, dus ik help ze wegwijs maken, waar ze goedkoop de boodschappen kunnen doen, waar de markt is hier zo. En nu belt ze iedere keer: 'Ik wil Nederlands praten, kom jij een poosje bij me zitten praten?' Dat doe ik gewoon, dan help ik ze. Kopje koffie drinken en de woorden die ze niet uit kan spreken – lig ik soms in een deuk – probeer ik ze duidelijk te maken. (...) Je hebt contact, je groet elkaar, maar daar heb je ook alles mee gezegd. Maar is er wat, dan bellen ze bij mij, want: 'Heb jij dit of heb jij dat voor me', dan help je elkaar, maar echt overlopen..., (...) Bij mijn buuf hiernaast, ja dat vrouwtje is 84 jaar en twee hartinfarcten gehad, zwaar reumapatiënt, daar ga ik een paar keer per dag naar toe, kijken of het mensje nog leeft en dat ze niet gevallen is, want ze heeft valangsten.*

Het helpen is ook waarde-georiënteerd, de grens tussen *transacties* en *verbindingen* is niet altijd scherp te trekken. Daar zijn meer voorbeelden van, zoals het helpen van kinderen door mevrouw Kaptein:

- vk *Ik kom bij m'n burens hiernaast, die Turkse en daarnaast wonen Syrische (...) en ze komen naar mij toe. Dat is hoofdzakelijk door de kinderen gekomen eigenlijk. Die kwamen vragen, ze gingen op de islamitische school in de Zegenstraat in Oud-Charlois, over de watersnood en de Tweede Wereldoorlog en dat soort dingen. (...) Daar heb ik wel boeken van ook, hebben we zitten praten. Ik heb ze leren breien en kaarten maken. Dat deden we dan hier in de tuin of binnen, wat voor weer het was, wat voor tijd het was.*

Bij mevrouw Vrolijk (81 jaar, eengezinswoning in de Burgen) komt iemand van het rijtje om de andere dag even kijken hoe het met haar gaat. Haar Surinaamse buurvrouw heeft vaak wat lekkers gekookt en komt dat brengen. De burens lopen wel even binnen, maar niet echt als visite. Die ervaren zorg voor burens is niet altijd eenvoudig. Mevrouw Strik (72 jaar, al 34 jaar wonend in de Blauwe Kampen) vertelt over een situatie lang geleden:

- vs *In het begin toen ik hier woonde, had ik heel veel contact met de man hiernaast, maar hij begon een paar keer zijn vrouw te rammelen en te slaan. Toen zocht ik helemaal geen contact meer met hem. Ik heb zeg maar, een heel jaar niet met hem gesproken. (...) Dat wilde ik niet, dat een man een vrouw zo slaat hier voor de deur. (...) Die vrouw die kwam hier naar mij: 'Laat mij nou maar naar binnen bij jou.' Ik zei: 'Nou, ga maar even andere mensen zoeken die jou willen hebben, want zo dadelijk komt hij hier en doet hij misschien tegen mij vervelend.' Nou, toen heb ik haar toch geholpen, heb ik de politie er bij gebeld. (...) Toen is zij later weer naar huis gebracht door die politie. Nou, ze is nou nog steeds bij die man, hoor.*

Mevrouw Valkenburg (78 jaar, 50+ -flat in de Velden) heeft veel hulp van haar burens en goede contacten:

- v *Ik heb hier vlak naast mij een vrouwtje wonen die komt uit Suriname, een schat van een mens, die komt iedere keer wat te eten brengen en die – want ik ben aan mijn knie geopereerd – stond iedere dag voor de deur van: ‘Hoe is het ermee?’ Ja, echt een heel lief mens. En dan een paar huizen verder daar woont dan een wat jongere mevrouw die is in de vijftig en die heeft een vriendin en die zijn allebei verpleegkundige geweest. Toen ik geholpen was aan mijn knie kwamen ze iedere avond mijn steunkous (...) eraf halen en mijn been helemaal insmeren en ‘s morgens kwam dan een zuster. Toevallig zijn ze gisteravond geweest, meestal komen ze vrijdagavond, dan komen ze koffiedrinken, zitten we zo ‘s avonds met z’n drietjes lekker te keuvelen. En we gaan ook weleens met z’n drietjes uit eten.*

Die contacten zijn wel hecht, het gaat verder dan een waarde-georiënteerd contact, er is sprake van een affectieve relatie, van een persoonlijke *band*. Dat compenseert voor haar het verloren gaan van contacten doordat er veel mensen zijn weggetrokken, dat de winkeltjes in haar buurt zijn verdwenen en dat de mentaliteit is veranderd, ook door de televisie. “Vroeger zaten we op zomeravonden lekker buiten met z’n allen en nu is het: ‘Ik moet dit zien, ik moet dat zien op de televisie,’ weet je wel.” Bij mevrouw Damen in hetzelfde complex zien we een persoonlijke band met één buurvrouw waarmee ze elk weekend een avondje afspreekt bij haar of bij de buurvrouw. “Dat heb je nodig hè, tuurlijk, want ik vind alleen zijn moeilijk hoor, moet ik zeggen, echt moeilijk.” Bij anderen zien we ook intensieve contacten, maar die bewoners relateren dat steeds aan rationale/functionele overwegingen zoals bij de activiteiten van een aantal bewoners van eengezinswoningen in de Velden. Mevrouw Vroman (A):

- v *Nou ja d’r zit op ons rijtje eentje, daar gaan we goed mee om, eh, samen met de computer of wat dan ook. Eh, we gaan naar de gym met nog een van de overkant dan, met z’n drieën op de fiets iedere maandagochtend sporten. Eh, mannen gaan ook met elkaar om, want ze zijn ook alle drie thuis eh ja, hoe zal ‘k zeggen, het is ...*
I *Gaat u ook op visite bij burens in de straat?*
v *Nou echt geregeld koffiedrinken niet. (...) Maar net als vanochtend, waren wij vrouwen naar de gym, komt die man van de overkant, zegt ie tegen mijn man: ‘Zet jij koffie of zet ik koffie?’ ‘Nou,’ zegt mijn man, ‘ik heb al koffie.’ ‘Oh’, zegt ie, ‘dan kom ik bij jou koffiedrinken.’ Er waren sinaasappelen in de aanbieding bij de Plus, (...) moet jij sinaasappelen hebben?’ ‘Ja, is goed’, nou de ene keer doe ik het, de andere doet hij het.*

Bewoners maken wel onderscheid in de relaties. Mevrouw De Mos (70 jaar, eengezinswoning aan de Maldenburg) kent al haar burens, noemt ze bij naam en typeert ze als “geen aardige man”, “lieve meid”, of: “een Marokkaans gezin, ook hartstikke leuk”. Ze heeft er veelvuldig contact mee:

- v *Mijn kleinzoon zei van de week tegen me: ‘Oma, opa zegt dat je al veertien keer vandaag aan het hek hebt staan kletsen’. (lacht) Ik ben altijd in mijn tuin bezig als het mooi weer is en dan maken de mensen een praatje. Dan loop ik eens even naar Reina en Rob en dan weer naar de Marokkaanse, ja, de sfeer is hier wel goed.*
I *En dan loopt u bij elkaar binnen, of is het meer van praatje in de tuin?*
v *Nou, nee hoor: buiten en Reina en Rob, daar ben ik wel eens binnen omdat Reina doet Reiki en ik heb een beetje last van mijn spieren en mijn gewrichten en verleden keer was ik geopereerd toen heeft ze hier in mijn tuin Reiki gedaan om te ontspannen. Niet dat we echt zo bij elkaar binnen lopen, maar als ik in de tuin ben zegt Reina wel: ‘Ank, kom even binnen wil je een bak koffie’ of zo, maar niet dat we met elkaar omgaan, nee. (...) Ik vind het hier een dorp, ik vind de sfeer perfect. Er is van de week een mevrouwtje overleden van 37 jaar, (...) daar ben ik ook afscheid van gaan nemen. En toen is een buurman daar gaan lopen om centen voor een tak op te halen en ik hier, de hele straat heb meegedaan.*

Bij haar is soms sprake van een persoonlijk contact met burens, maar dat gaat niet over in het zonder uitnodging bij elkaar binnen lopen. Ze gaat praktisch gezien met haar burens om, maar onderscheidt die relaties van die met vrienden of familie, van *banden*: “niet dat we met elkaar omgaan, nee...”. In de relaties met burens is *grensbewaking* van groot belang: niet iedereen wil intensieve contacten. Mevrouw De Vries (55+ -flat in de Velden) vertelt van een vrouw die haar aansprak:

- wv 'Nou', zei ze, 'ik heb een voorstel: zou je met me om willen gaan. Laten we dan beginnen dat ik de ene avond bel met hoe het met je is en jij de andere dag naar mij. Dan kunnen we zo contact opbouwen.' Nou, ik viel bijna om van verbazing, ik zou dat zelf nooit doen. (...) Ik zei, 'Weet je wat, ik zal er over nadenken, want je overvalt me zo. Dan bel ik je wel op.' (...) Ik erover nadenken, doe ik niet, heb ik geen zin, al dat verplichte, zit je net naar het journaal te kijken en dan belt zij. Ik moet dat allemaal niet hebben, ik heb genoeg achter de rug. En dus bel ik haar op en zeg: 'Luister eens, Hilde, ik heb erover nagedacht, en ik ben gewend om alles maar eerlijk te zeggen. Als ik iets voor je doen kan, dan zal ik dat doen, mag je altijd een beroep op me doen, maar ik ga me niet binden. Ik wil vrij zijn'. 'Oh', zei ze, 'als je er geen zin in hebt, dan moet je het niet doen.'

Zij ging ook niet in op de uitnodiging van mijnheer Zondervan om deel te nemen aan 'De Stal', een club onder in haar flat (zie ook verderop) omdat ze bang was dat daar vooral geroddel van zou komen. In de Roze Kampen liggen de woningen oostwest georiënteerd en grenzen de achtertuinen aan elkaar aan een achterpad. Door die stedenbouwkundige vormgeving is een hybride zone ontstaan, die functioneert als *parochiaal domein*. De onderlinge contacten zijn soms vrij intensief, vooral met de achterburen, zo vertelt mijnheer Goudriaan die 76 jaar is en daar al bijna 40 jaar woont:

- mG *Ja we kennen elkaar allemaal, al leven we meer als buurt achter als voor, maar als we iemand zien, praten we met mekaar, we hebben steeds contact. (...) Als het 's avonds nou mooi weer is, dan staan er om zeven uur een paar van die vrouwen te kleppen aan dat hek. En dan komt er nog eens een man bij en dit en dat. Dus als er iets gebeuren moet, zijn we er ook wel bij hoor. Ik organiseer in samenwerking met het Opzoomeren dat we een barbecue hadden met elkaar en ik heb ook jaren pannenkoekendag gehad. (...)*
- I *U komt niet bij mensen op bezoek, het is meer praatje over de heg heen?*
- mG *Nou er komen ook wel mensen binnen, mijn vrouw is dik met de buurvrouwen, (...) ze lopen bij mekaar naar binnen. Mijn vrouw d'r haar weer krulspelden in, dan komt er weer een van die burens. Hier komt bijvoorbeeld eens in de maand de pedicure, dan wordt hier ook de pedicure gedaan (...) van andere mensen.*

Mevrouw De Voogd die daar ook woont, maakt met regelmaat een praatje maar geeft ook aan dat ze zich af en toe stilhoudt in de achtertuin om het contact met andere te vermijden:

- wv *Je hebt hier zo'n pad en dat stroomt dan wel naar elkaar toe of zo, praatje maken en eh... Ik verschuil me weleens hierachter in het hoekje, want als ik buiten zit, dan denk ik soms: nou nou, dat wil ik even niet. (...) Vind ik weleens even leuk, maar niet altijd. Dus dan eh... duik ik weleens in het hoekje en dan denk ik: ga ik even hier rustig zitten.*
- I *Dus die heg achter is een soort koffietafel?*
- wv *Ja in principe wel, (...) jij bent met iets bezig, of je hangt de was op, (...) als zij dan bezig is, dan ben ik ook bezig en dan is dat zo over en weer, zo eens een praatje van eh... over de was en weet ik wat.*

Bij de Drakenburg is er binnen het gebouw een hybride zone. Door de opzet met zes woningen per etage aan een binnenruimte/gang, ontstaan er makkelijk contacten. Mevrouw Kemp (A):

- wk *We gaan ook wel bij elkaar op de koffie of een borreltje drinken of wat dan ook. Nou ben ik over veertien dagen jarig. Doe ik voor m'n familie, maar de dag d'r na doe ik het voor m'n buurtjes, weet je niet? Dus dat. Daar hebben we heel goed contact mee. Als er wat is, iemand ziek is of wat dan ook, altijd een bloemetje of... ja, dat gaat goed. (...) 'k Ga met alle mensen goed om, negen van de tien wel. We komen regelmatig bij elkaar. Dat hebben we in het begin al gelijk gedaan. In januari hebben we op de gang een behangtafel neergezet en dan gewoon een beetje leuk aangekleed en ballonnetjes, dat we daar zijn komen wonen, dat we contact hebben met de etage, hè?*

Uit het bovenstaande komt naar voren dat bij de *transacties* en *verbindingen* etniciteit geen grote rol speelt en het niet uitmaakt of het gaat om 'oude' bewoners of om 'nieuwe' bewoners. In veel voorbeelden die door deze groep gepensioneerde autochtone bewoners genoemd worden gaat het om het helpen van en geholpen worden door allochtone bewoners. Bij de voorbeelden van *banden* lijkt er minder sprake van interetnisch contact. Een aantal van de bewoners uit dit cluster geeft aan

dat de veranderde bevolkingssamenstelling wel effect heeft gehad op de onderlinge relaties. Mijnheer Snoek (55+-galerijflat) woont er al vijftig jaar en vertelt dat bij de nieuwkomers de taalbeheersing nog weleens een probleem is:

- mS Degene die er de afgelopen paar jaren bij gekomen zijn, dat zijn vooral de buitenlandse mensen waar je minder contact mee hebt. Door hun spraakgebrek komt dat en ze zijn nogal op zichzelf, afwachtend. Als je zelf begint dan komen ze wel los, hoor, absoluut. Ik wil niet zeggen dat buitenlanders niet graag praten maar vreemd, hè. En dat is voor beide kanten een beetje een belemmering van: zal ik wat tegen je zeggen, verstaan ze me wel, verstaan ze me niet verkeerd. Want iemand begint soms al gauw over discriminatie en dan denk ik laat ik me maar een beetje afzijdig houden, dan heb ik geen probleem, hè.*

Mevrouw Dekker, in een te slopen portiekwoning in de Velden, ervaart dat minder als een probleem:

- vD Het is een heel leuke gemêleerde wijk, met buitenlandse mensen waar je ook contacten mee hebt. Nou, ik heb een hele lieve buurvrouw hieronder, dat is een Antilliaanse mevrouw, dat is een hartstikke lieve vrouw. Hiernaast heb ik twee West-Afrikanen, die zijn heel lief. Maar het zijn natuurlijk twee mannen en ik ben een vrouw. Ze zeggen heel keurig: 'Goedemiddag mevrouw, hoe gaat met u?' En dan zeg ik, 'Goedemiddag, hoe gaat het met u?' Ik denk: dat hebben ze op de cursus Nederlands geleerd. Maar ze kwamen in het begin ook vragen: 'Heeft u een trapje, hoe gaat dit of hoe gaat dat?', dus je hebt wel contact. Maar ze zijn denk ik mohammedaans ook, dus ik denk dat ze daarom toch ook wat geslotener zijn tegenover mij, omdat ik een vrouw alleen ben. Dat ze niet zo gauw zouden zeggen van: 'Ik kom een kopje koffie bij u drinken', of zo.*

Vroeger dronk ze wel een kopje bij haar oude burens, als ze de trap voor hen had schoongemaakt, maar het is ook goed, zoals het nu is. Dat geldt ook voor mijnheer Eerland (79 jaar) die zijn normen heeft aangepast ten aanzien van het schoonmaken van het portiek, wat bewoners onderling moeten regelen:

- mE Daar hebben we ook lering mee opgedaan, want ik heb een buurman gehad, (...) daar deden we samen de trap mee en dat ging altijd goed. Maar hij is weggegaan en er was helemaal niemand meer. Maar nou heb ik het een paar keer, nou ja een paar keer,.... ik heb het verleden jaar gedaan, met mijn verjaardag in maart. Ik heb gemerkt dat als er nu wat gemorst is, dan wordt het afgeveegd. Ze hoeven niet alles helemaal af te soppen, maar er wordt nu wat aan gedaan door van wie de kindertjes en de kruimeltjes zijn.*

Bewoners zijn afhankelijk van elkaar er is *interdependentie*. Mevrouw Kist (62 jaar) is aanwezig in haar portiek en niet alleen daar. Als we door haar straat lopen om bewoners te zoeken voor een interview, staat ze op haar balkon en praat met een buurvrouw op straat van iets verderop. Ze houdt de boel in de gaten en spreekt andere mensen daaropaan bijvoorbeeld als de kinderen op de trap spelen of de portiekdeur naar buiten open laten staan, iets wat vanaf de oplevering van de woningen al aanleiding gaf tot onderling ongemak en commentaar (Barends en De Pree 1954, zie paragraaf 3.4).

- vK Ik zeg daar wel eens wat van want ik heb geen blad voor mijn mond.
I En dan vinden zij dat niet leuk of...
vK Nee, want ik heb met die Somalische al een keer grote bonje gehad. Later zei ze: 'Je hebt toch wel gelijk', toen kwam ze weer naar me toe, maar ze doen het toch, ze luisteren toch niet. Die mensen hebben een hele andere cultuur en hele andere gewoonten.*

Mevrouw Kist probeert vast te houden aan een aantal *regels*, maar omdat de oude collectiviteit is verdwenen, dan wel veranderd, verliezen ook de daarbij behorende normen aan kracht. Zij wil de oude normen er wel inprenten bij haar burens op het portiek, in tegenstelling tot mijnheer Eerland en mevrouw Dekker, die constateren dat het nu eenmaal niet meer is als vroeger en zich aanpassen. Mevrouw Huurman ziet de verandering ook als een gegeven, maar is daar minder gelukkig mee:

- vH *Vroeger had je heel veel contact met elkaar, we hadden ook heel veel sociale controle. Als iemand ziek was, deed je boodschappen voor ze. De kinderen waren natuurlijk wat kleiner en gingen dan ook effe langs en met verjaardagen zat je wel es bij elkaar even koffiedrinken en dat is gewoon allemaal niet [meer] onder mekaar. 't Is bijna allemaal allochtoon wat er zit en die mevrouw hiernaast, die woont er ook al een hele tijd, had ik in het begin heel goed contact mee en dat is ook opeens van de ene op de andere dag houdt ze ook de deur dicht en het is alleen 'goeiemorgen, goeiemiddag,' nou daar maak ik me ook niet meer druk over. (...)*
- I *En als u ze tegen komt in de portiek?*
- vH *Nou een heel enkele keer zeggen ze gedag en de andere keer ook weer niet hoor, want dat is echt dramatisch geworden. Ja, en als je ergens de mensen op aanspreekt, (...) als ze dan bijvoorbeeld op het balkon gaan zitten barbecueën, wat helemaal niet mag, want ik heb het toen bij Vestia geïnformeerd, dan moeten wij hier boven alles dicht doen. (...) Als je dan vraagt of ze het alsjeblieft ergens anders willen doen, je hebt een hartstikke mooi grasveld voor de deur, gaat dan lekker daar zitten op het gras hè, nou de hoogste ruzie. En waar je dan voor uitgemaakt wordt, het is niet normaal hoor. Nou dan zeggen we: 'Bekijk het maar hoor'. 't Is wel heel triest dat het zo gaat, maar het is wel zo.*

Hierboven heeft steeds het contact in de directe omgeving van de woning centraal gestaan. Bewoners hebben echter bijna vanzelfsprekend ook onderlinge contacten in het wat grotere verband van buurt en wijk, bijvoorbeeld bij het boodschappen doen. Mijnheer De Graaf:

- mG *Je komt altijd wel, vijf, zes, zeven keer, iemand tegen. Dan sta je daar weer een praatje te maken of die heeft problemen. Ik ken zoveel mensen en soms vind ik het wel eens irriterend want je weet wel wanneer je weggaat, maar je weet nooit wanneer dat je weer terugkomt en dat heeft ma ook (...) en dan is 't wel anderhalf-twee uur, dat ze weg blijft voor een halfje brood halen. Ik zeg: 'Met wie heb je nou weer es staan te praten', (lacht) (...) ja, soms irriteert het, maar het is ook erg leuk.*

Het gaat daarbij niet alleen om andere bewoners die men op straat tegenkomt, ook de winkeliers spelen daarin een rol. Mijnheer Goudriaan vertelt over de viskraam naast de Larenkamp:

- mG *We hebben hier een viskraampje gekregen, nou dat is het praathuis van Zuidwijk geworden.*
- I *Ja dat zeiden wij vanochtend ook. We zaten tegenover voor een kopje koffie...*
- mG *Ja, het zijn mensen ook die wat sociaal maatschappelijk [betrokken zijn] met de mensen die daar komen: 'Joh, ben je ziek geweest?' 'Ja, ik ben in het ziekenhuis geweest en dit en dat en zus en zo' (...) Dat is gewoon een praathuis geworden, een café heeft dat niet.*

FIGUUR 6.4 De Slinge en de viskraam

De contacten op straat zijn niet altijd intensief, maar zorgen wel voor *publieke familiariteit*, mevrouw Damen:

- vD *Je komt wel eens mensen tegen met zo'n hoofddoekje om. Nou, dan zeggen we mekaar gedag, dat is mijn principe en dan krijg je een vriendelijk knikkie terug. Ik zeg dan weleens: 'Waarvoor zou je die mensen nou niet gedag zeggen?' Nou die lopen met kleine kinderen: 'Hallo!', weet je wel. Dat vind ik, dat is goed. Voor allebei de kanten kan je wel zeggen, (...) of het nou zwarten zijn of wat ook, nou en ze kijken je aan, je kijkt mekaar toch aan? Nou, dan geef je een knikkie, krijg je een knikkie terug, dat vind ik leuk, koud kunstje toch?*

Naast deze willekeurige contacten zijn er ook contacten door de netwerken die men heeft opgebouwd in de tijd dat men al in Zuidwijk woont. Als mevrouw De Mos op de Slinge loopt, betekent dat "tuurlijk praatje maken", want "ik ken heel, heel veel mensen, tuurlijk. Heel wat, omdat ik hier zo lang woon". Die contacten uit allerhande netwerken uit de wijk, van kerk, sportvereniging, hobby of anderszins komt men daar ook weer tegen. Dat zijn niet per se netwerken van de wijk maar wel netwerken *in* de wijk. Er zijn ook netwerken van de wijk: territoriale vormen van bewonersorganisaties. Voor zo'n zeven van de 27 in dit cluster zorgt deelname aan de bewonersorganisatie, de buurtgroep, etc. voor een groot netwerk en contacten in de buurt, waarbij overigens de intensiteit verschilt. Sommigen gaan alleen naar de buurtgroep die één keer in de zes tot acht weken vergadert, anderen nemen deel aan de BOZ en draaien ook diensten in de wijkwinkel. Mevrouw Vroman, die ook actief is in de BOZ, heeft een divers netwerk:

- vV *Heel Zuidwijk door, ja ook mensen van Brekelsveld en Bornerveld, (...) verderop van Schoonveld, Merxveld, Rosveld, Hijkerveld, Sandeveld. D'r zijn d'r bij die ik van vroeger ken, d'r zijn d'r bij waarmee ik in de flat heb gewoond toentertijd, d'r zijn d'r bij vanuit de huurdersvereniging, d'r zijn d'r bij vanuit de BOZ, d'r zijn d'r bij van school van vroeger, 't is gemengd.*

De behoefte aan onderling contact heeft specifiek voor de gepensioneerde autochtone bewoners in een aantal situaties ook een *institutionele invulling* gekregen. Bij de bestaande 55+-flats zijn van oudsher geen recreatieruimten aanwezig en ook niet gerealiseerd tijdens het bijplaatsen van de liften, begin jaren negentig. Bij enkele flats zijn die later wel ontstaan toen Vestia bewoners toestemming gaf om een gemeenschappelijke ruimte op de begane grond/kelder daarvoor in te richten. De ene heet 'De Stal' en de ander 'Het Kuipie'. Mijnheer Zondervan, initiatiefnemer van 'De Stal', praat er met trots over:

- mZ *Wij zijn hier beneden (...) twaalf jaar geleden begonnen, net toen we hier woonden om een recreatie[ruimte] te maken. Hebben we heel hard getimmerd, voor stoelen gezorgd....(...) ja, en het draait nog, alleen mijn vrouw en ik zijn ermee uitgescheden. Ja, want het werd steeds minder mensen en ja, zal ik zeggen er kwam toch wat troubles, maar we hadden eigenlijk geen zin meer. We waren erop uitgekeken, maar het bestaat nog steeds, dat noemen we 'De Stal'. (...) Waren ook hele stukken van in de krant en Dick Lockhorst, onze deelgemeentevoorzitter, ja, zeg maar de burgemeester van Rotterdam-Zuid, die is hier ook vaak geweest. Ik heb hier nog een mooie foto hangen van Ivo Opstelten, onze eigen burgemeester, die heeft hier bij mij staan sjoelen. (...) We hebben hier een heel goed sociaal contact gehad tien jaar lang en ja, 't is nog heel goed hoor. (...) Wij hebben het met z'n tweeën opgestart en het is een grandioos succes geweest. D'r zijn naderhand mensen geweest uit Hoogvliet, daar hebben ze hetzelfde nagedaan, wat wij gedaan hebben. Daar werd het 'Villa Kakelbont', 'Preischotelje', en 'Zoete Inval', dus we hebben drie 'kinderen' en hier twee flats verderop daar is ook hetzelfde, dat hebben ze ook van ons geleerd, twee jaar later begonnen.*

Mevrouw Valkenburg en haar man behoorden tot de initiatiefnemers van 'Het Kuipie':

- vV *Toen zijn wij wezen kijken [bij De Stal], mijn man en ik en nog iemand uit de flat en toen zeiden wij: 'God, dat is wel leuk, zeg', want het is de gemeenschappelijke ruimte van de flat. Nou toen zijn ze met man en macht aan het opknappen gegaan. (...) Het is natuurlijk altijd geweest om de mensen een beetje bij elkaar te houden, beetje contact, (...) 's woensdags van 14.00 tot 16.00 en zaterdag van 15.00 tot 17.00. En dan*

doen we altijd aan het eind van de maand wat we nu ook weer doen zaterdag, doen we een bingootje draaien. Dan hebben we daar wat prijsjes voor, die scharrelen we dan weer op. Vinden ze altijd leuk, want het zijn net kleine kinderen.

Mevrouw Damen is een van de vaste bezoekers van Het Kuipie:

- vD *D'r zijn een paar mensen hier van de galerij, eentje geloof ik, ja een maar, en dan van deze flat en van de volgende flat. (...) Ja ik denk dat die uit een stuk of twee-drieëntwintig mensen zal bestaan ongeveer. Die niet allemaal tegelijk komen, want er zijn er natuurlijk ook die een caravan hebben die nou weg zijn en zo. Dan wordt de club iets kleiner. En die sluit dan weer een paar maanden, tot mijn nadeel. (...) Potje kaarten, beetje praten, iedereen wil wel eens wat kwijt, dus dat moet kunnen ergens en dat gaat allemaal hartstikke leuk.*

Bij de deelname aan deze clubs staat de *sociabiliteit* voorop, het gaat niet om instrumentele contacten. De onderlinge contacten van deelnemers kunnen we deels kwalificeren als *verbinding*, maar vooral als *banden*. Als mevrouw Valkenburg zegt over de bedoeling van 'Het Kuipie': "Het is natuurlijk altijd geweest om de mensen een beetje bij elkaar te houden", gaat het om verbinding, om een relatie gebaseerd op waarde-rationaliteit. Veel deelnemers gaan ernaartoe omdat ze er vriendschappen vinden. Ook in de Drakenburg is een recreatieruimte waar diverse activiteiten, georganiseerd door bewoners, plaatsvinden. De bewoners gebruiken het voor biljart, kaarten en andere zaken. Mevrouw Lokhorst:

- vL *Er was een avond voor alle bewoners (...) en toen was er een meneer en die speelde op een gitaar en die zong echt leuke Hollandse liedjes (...) en daar is nou een zangclub van. Of ze nou kunnen zingen, ja of nee, elke woensdagavond, en dan een heleboel stoelen. Ik zal je straks de foto laten zien...(...) want de meneer boven die had die foto gemaakt en die was diezelfde avond al klaar en hij heeft het gewoon de Draakjes genoemd.(...) Het wordt wel gebruikt want er liggen ook tijdschriften er zijn spelletjes, een sjoelbak. Het was de bedoeling dat mensen daar ook 's middags meer gebruik van zouden maken. Nu zijn er veel mensen naar hun tuinhuisje of naar een caravan, dat draait nog helemaal niet, (...) maar mensen moeten initiatief nemen.*

Niet iedereen doet intensief mee, sommigen gaan er niet of af en toe naartoe. Ook hier bepalen bewoners individueel hun eigen grenzen. Mevrouw De Vries deed niet mee aan de club onder in de flat omdat ze bevreesd was voor roddelen, wat volgens haar ook is uitgekomen. In beide clubs is er sprake geweest van conflicten waardoor er mensen uitstapten, zo bleek in andere interviews. Roddelen, in positieve of in negatieve zin, heeft een functie in het bij elkaar houden van de groep en het afbakenen van de anderen en draagt zo bij aan de groeps- en eigen identiteit (Elias & Scotson 1976). In de volksmond heeft het echter vooral een negatieve connotatie. "Mensen die er aan meededen waren minder respectabel dan mensen die zich er verre van hielden" (Blokland 2005, p. 109). Mevrouw De Vries waardeert de initiatiefnemers van 'De Stal' zeer en spreekt met geen kwaad woord over hen. Een zekere mate van afstand houden is voor haar meer een kwestie van veiligheid, niet van superioriteit.

Samenvattend: de gepensioneerde autochtone bewoners hebben doorgaans veel contact met andere bewoners, waarbij het hele scala van contacten voorkomt. Zij waarderen die contacten doorgaans zeer en geven ook aan daar behoefte aan te hebben. Bij de woonvormen specifiek voor ouderen manifesteert zich dat in clubs en de behoefte aan collectieve ruimten daarvoor.

§ 6.4.2 B – Werkende autochtone babyboomers

Negen van de elf bewoners uit deze groep wonen in een bestaande eengezinswoning, waarvan zeven in de Kampen, op een na allemaal in de Roze Kampen. De aard van de contacten die de bewoners uit deze groep onderhouden met hun burens vertoont vrij sterke overeenkomsten met die van de gepensioneerde autochtone bewoners. Er zijn veel contacten op het snijvlak van transacties, verbindingen, banden en interdependenties. Dochter en moeder Van Ewijk (resp. 44 en 79 jaar, Roze Kampen) kennen veel mensen in hun straat, ervaren hulpvaardigheid van burens bij klusjes in en om het huis en helpen zelf ook weer andere mensen.

- DE *Als je iemand nodig hebt dan is iemand er voor je. Dat vind ik het belangrijkste. Als jij ergens problemen mee hebt, dat je ergens aan kan bellen van: 'Joh wil je me helpen', dat iemand zegt van: 'Ja, dat is geen probleem.' Dat doe ik omgekeerd ook. (...) De buurman hier verderop heeft het zonnenscherm een keer gemaakt (...) en de droogmolen, ja hoor, als er wat is en ik ga het vragen, dan... En met de burens hiernaast die zijn daar pas komen wonen, hebben we samen de heg er uit gesloopt er tussen, want hij wilde coniferen zetten, hebben we ook samen gedaan en...*
- VE *Het zijn wel buitenlanders maar het zijn zúlke aardige mensen.*
- DE *Ja maar zijn ook heel aardig en constant vragen als er wat is.*
- VE *En je hebt er geen last van. Je hoort er niks van, de kinderen, je hoort er niks van.*
- DE *Want ik ben zelf een weekje op vakantie geweest en toen is de buurvrouw dan vaker bij m'n moeder wezen kijken. 'Moet ik de was voor je ophangen?' en 'Moet ik dit voor je doen?' en.. ja dan is er wel goeie controle op. (...) Vind ik dan wel een fijn gevoel dat ze dan effe komen kijken van hoe het gaat. (...) Andersom doe ik het bij de andere burens ook. (...) Als iemand bijvoorbeeld het groot vuil buiten gaat zetten en ik zie 's avonds laat dat ze aan het sjouwen zijn, dan ga ik ook naar buiten, ga ik effe meehelpen. Ik vind dat gewoon normaal.*

Het wederzijds helpen is "gewoon normaal". Er is sprake van reciprociteit, ook doordat vrijwel alle bewoners uit deze groep nog vitaal zijn. Het kan vele vormen aannemen, ook het af en toe zorgen voor elkaars hond, zoals familie Burger vertelt. Familie Francken zegt wel dat het elkaar helpen vooral met 'oude' bewoners plaatsvindt en niet met 'nieuwe'. Ze vinden het lastig om met hen contact te maken:

- MF *Die nieuwe bewoners dat zijn dus ehm, (aarzelend) ja dan beginnen we weer, dat zijn geen Nederlanders.*
- VF *Het zijn geen Nederlandse mensen, hun willen het zelf niet.*
- MF *Daar heb je geen contact mee, die mensen zie je ook helemaal niet. Kijk ik heb al een paar keer gezegd als ik die mensen zie, dan wil ik direct een hand geven en me voorstellen. Maar dan zie je wel eens mensen vluchtig het pad uit schieten, en dan denk je: ja, probeer dat ook vanaf de andere kant te doen hè?*
- VF *Of dat ze een keer goeienavond zei omdat ze niet anders konden, (...) maar ja de dag d'r op toen ze je weer zag zei ze weer niks, dus ja dan heb je het gehad. Je gaat niet helemaal ondersteboven leggen van: joh zeg mij nou eens goeiedag of zo, nee. Het is jammer maar die man, die Turk, die gaf wel een hand weet je wel, die maakte kennis en die zei: 'Ik kom daar en daar vandaan en ik ben die en die', en zo, nou perfect.*
- MF *Maar die mensen op die hoek, die Kaapverdiaanse vrouw die draait haar hoofd om, en dan wil je toenadering zoeken weet je wel, maar dan merk je dat zij daar totaal geen behoefte aan heb.*

Bij contacten die wat meer liggen op het raakvlak van *verbinding* en *banden*, dan wel neigen over te gaan in banden, zien we dat mensen verschillende grenzen stellen. Mevrouw Den Bakker houdt goed contact met haar burens, maar daar hoort op visite gaan niet meer bij:

- VB *Nee, geen burens (...), daar hou ik ook eerlijk gezegd niet zo van. Ja, ik vind het wel leuk als burens komen, maar ik heb de ervaring ooit 'ns gehad, toen ik nog heel jong was met een buur... ik hoefde m'n kop maar naar buiten te steken of ze kwam weer koffiedrinken. Nou, vanaf die tijd heb ik zoiets van: 'Nee, dat hoeft niet.'*

Familie Burger is heel positief over de contacten met mensen op hun rijtje, het is 'een goed straatje', men gaat goed met elkaar om, vinden ze: "We komen niet bij elkaar binnen, dat niet, maar we praten

wel heel goed met elkaar.” Het enige minpuntje dat ze noemen, is enige geluidsoverlast van honden van burens tegenover hen. Bij die interdependentie maakt het verschil of je dat gelijk open aan de orde kan of durft te stellen. Mevrouw Oud wijst op de afhankelijkheid van hoe haar nieuwe burens zich verder zullen gedragen. Ze heeft een daarvan al wel aangesproken over zijn gedrag:

- vo *Hij flikte 't op zondag, (...) gaat-ie om half 7 stenen in een lege kruiwagen staan gooien, is niet leuk, echt niet! (...) Nou, daar heb ik gelijk wat van gezegd. Ik zeg: 'Hallo, wij werken ook zes dagen in de week hoor, op zondag wil ik wel uitslapen.' (...) Echt, de hele buurt was wakker, hè?! En iedereen liep te schelden, ik denk ik zeg 't gelijk, dat ga ik niet opkroppen, heb-ie 't maar gehad (lach), hij kan hooguit boos wezen. (...) 'Ja', zegt-ie, 'ik zou ook wel uit willen slapen'. Ik zeg: 'Dan moet je dat doen.' 'Ja, maar ik ben met m'n tuin bezig'. Ik zeg: 'Daar hoef ik toch niet onder te lijden?' Schei 'ns effe uit, flauwekul, maar dan is 't ook weer over hoor. Gistermorgen heb ik gewoon met 'm staan praten, daar ga ik ook niet over lopen griepen, het is gebeurd, klaar.*

Ook in dit cluster zien we een vorm van geïnstitutionaliseerd contact, zij het minder frequent en minder formeel. In de Roze Kampen is een groep vrij actief bezig met 'Opzoomeren', waar overigens bewoners uit alle zes clusters aan meedoen, maar de werkende autochtone babyboomers zijn daarbinnen wel zeer actief en hechten er ook veel waarde aan. Mevrouw Oud zegt dat ze elkaar in de Roze Kampen niet overlopen, maar:

- vo ... *Opzoomeren, dat doen we wel en als we zitten te barbecueën, dan is 't van: 'nou, als je 'n stoeltje meebrengt, ken je d'r bij hoor', weet je wel? Je hebt toch altijd zat, dus daar wordt ook niet moeilijk over gedaan en da's van alle kanten.*
 - I *Want jullie hadden nu ook van die Opzoomervlaggetjes en zo? Dus dat is ook iemand die dat...*
- vo *Ja, dat doet meestal Noor, ja, ik heb natuurlijk de zaak ook nog 'ns een keertje. Noor is eigenlijk de drijvende kracht hier van de Elzenkamp. (...) Ja, wij noemen ze ook altijd de Kampbeul, omdat dit de Kampen zijn.*
 - I *Gezellig...*
- vo *Maar als jij je vuil buiten laat staan, komt ze ook naar je toe van: 'Hé, zou je dat niet opruimen?' Dus wij noemen ze weleens gekscherend: oh, daar komt de Kampbeul weer (lach), maar dat is liefdevol bedoeld (lach).*

Het Opzoomeren heeft er ook voor gezorgd dat mensen die net in de buurt woonden snel in contact kwamen met anderen. Moeder en dochter Van Ewijk:

- de *Met de kerst sturen we allemaal elkaar Prettige Feestdagen, Gelukkig Nieuwjaar. Dus je krijgt sowieso gelijk al 15 kaarten dus dat is wel leuk. In het begin had ik zoiets van: whoe, wat is dat allemaal? En hier doen ze natuurlijk ook veel met Opzoomeren. (...) Toen we hier pas woonden met de kerst, stond hier een grote bus en dan hadden ze in de bus oliebollen, appelflappen en drankjes.*
- ve *Voor het Opzoomeren hadden ze natuurlijk opgegeven dat ze dat wilden, een persoon. Dan krijgen ze daar een bepaald bedrag voor en daar kopen ze het een en ander voor wat je dan kunt trakteren. Dan zetten ze hier zo'n grote partytent op en daar kunnen we met z'n allen wat gebruiken hè. (...)*
- de *Met de Pasen hebben we ook een hele paasbrunch gehad, neem je allemaal je eigen tuinstoel mee en dan een tafel eventueel, allemaal tafel gedekt met paaskleedjes en dingetjes en dan hebben we zitten eten met een heel stel. (...) En met oranje, met de WK, hingen hier alle vlaggen, (...) gisterochtend is alles er weer afgegaan, [Nederland was inmiddels uitgeschakeld -AO] (...) hadden ze een partytent en dan buiten voetbal kijken hè, met een heel stel, ook met oranje shirts aan, hoedjes op. (...) En nu hebben we net voor Moederdag allemaal die plantenhangers gekregen van het Opzoomeren. Dus de meesten hebben een petunia of zo'n paarse lobelia.*

Vorig jaar had iedereen ook nog een vogeldrinkbakje gekregen, dat nog bij veel bewoners naast de voordeur hing. Mijnheer De Raad (ook Roze Kampen) wil graag sociale contacten met zijn burens onderhouden en doet dan ook graag aan de Opzoomeractiviteiten mee, ook als het gaat om samen voetbal kijken (terwijl hij niet van voetbal houdt). Om dan niet te gaan vindt hij 'flauwekul'. "We hebben toevallig wel een hele gezellige straat getroffen hier, wat dat aangaat is deze straat net een klein dorpje op zich." Het is juist dit soort contact dat het echtpaar Schuurs, dat op de Maldenburg woont, zo mist:

- mS Nu ken ik mijn burens, maar daar stopt het ook mee (...) ik ken geen mensen die over de vloer komen of waar we gezellig een avondje mee barbecueën hier. (...)*
- vS Maar dat, dat wil gewoon niet. Ik zeg zo vaak: 'Kom een keer een biertje drinken.' 'Ja dat doe ik', maar je hoort ze dan vervolgens niet meer. Of het is het cultuurverschil of het leeftijdsverschil. Wij hangen er ook een beetje tussenin hè. (...) Hiernaast is denk ik een beetje van onze leeftijd, maar hebben dan weer kinderen. Dat sluit dan ook weer niet helemaal aan. Het past eigenlijk nou net niet.*

Ze betreuren het dat ze met bewoners elders in de Burgen weinig contact hebben. Ze lopen weleens een rondje door de Burgen, waar de nieuwbouw net bewoond is. "Nou daar spreek je verder niemand, want je loopt daar langs en je knikt vriendelijk en meer niet." Hun ongenoegen over het gebrek aan contact heeft ook te maken met dat de bevolking van de nieuwbouw in de Burgen, in het bijzonder het blok aan de Slinge, voor een groot deel uit allochtone bewoners bestaat (zie paragraaf 7.4.1).

De helft van de geïnterviewden in dit cluster is, al dan niet intensief, bij een buurtgroep of de BOZ betrokken. In de Kampen zijn vrijwel alleen bewoners uit de Roze Kampen actief in de buurtgroep, nauwelijks uit de Blauwe Kampen, waar meer allochtonen bewoners wonen. Mevrouw den Bakker:

- vB Ja, want je krijgt 't ook niet van de grond. D'r is wel 'ns een andere vrouw gekomen, uit die blauwe huisjes, maar ja, die, die is uit d'r huis geplaatst en daar is ook een hoop ellende mee geweest. Dus, 't lukt gewoon niet. En dan die ene meneer (...) die komt af en toe wel 'ns, (...) volgens mij ook een Turkse man, die zich echt inzet voor de buurt. Die heeft nu een winkeltje ergens.*

Doordat er in de Roze kampen bewoners zijn die zich actief opstellen, deelnemen aan de buurtgroep en steeds activiteiten in het kader van Opzoomeren ondernemen, ontstaat daar een regelmatig contact in de straat, iets van een 'gemeenschap'³⁰⁷. Er is bij de autochtone babyboomers wel sprake van een zekere hang naar hechting, naar samenhang.

§ 6.4.3 C – Jongere autochtone gezinnen

Van deze groep van dertien geïnterviewden wonen er acht in een bestaande eengezinswoning, verdeeld over de drie buurten, vier in een nieuwe eengezinswoning in de Burgen en een in een maisonnette (die behouden blijft) in de Velden. Ook bij dit cluster zien we het hele palet van burencapaciteiten. Familie Veldhuis woont in de Burgen in een bestaande eengezinswoning (naast zijn moeder). Zij zeggen dat ze hun andere burens alleen van gezicht kennen:

- mV Het merendeel is buitenlands. Surinaamse familie zit daar, hiernaast heb-ie Kroatische familie, en daarnaast zit ook een Suri-, nee, Antilliaans, Surinaams of Antilliaans en daarnaast is het een mengelmoes met Nederlands en Surinaams geloof ik. (...) We kennen elkaar en we spreken elkaar, maar van naam, dat zegt me niet zoveel. Meestal komen ze naar mij toe als ze autoproblemen of computerproblemen hebben, dus... (lach) Ja, ja, daar zie ik ze enkel mee en verder zie ik ze niet. (...) Ja, als er computers kapot zijn en zo, nou ja, dan repareer ik ze wel weer, dan starten ze wel weer, ja. (...)*
- I En is dat zeg maar uw bijbaan of?*
- mV Nee, je krijgt er niet veel... het is gewoon puur hobby. (...)*
- vV Je helpt gewoon als burens mekaar.*

307

Ik formuleer het voorzichtig omdat we er niet systematisch op doorgevraagd hebben in de interviews en ik geen uitspraak kan doen of deze door bewoners positief beoordeelde effecten van het Opzoomeren ook op langere termijn standhielden.

Het verhindert ze niet contact te hebben en dingen voor elkaar te doen, elkaar te helpen, dat hoort bij het burens zijn, het is waarde-georiënteerd. Men kent geen namen, maar dat wil niet zeggen dat ze niet gekend zijn. Mevrouw De Rijk (bestaande eengezinswoning) woont inmiddels acht jaar op de Poelenburg. In haar opsomming van haar burens voegt ze bijzonderheden toe waarmee ze de burens plaatst en dat gaat verder dan het aanduiden van de afkomst:

- vR Er zijn hier nu net nieuwe burens gekomen drie maanden terug. En dat is dus een vrouw, man en een kind. En die vrouw die loopt de hele dag te gillen naar haar kind. (...) Daarnaast woont een Marokkaans gezin, twee broers, twee gezinnen eigenlijk zijn het bij elkaar. Eerst een heel groot gezin, maar die moeder is uit huis gegaan. Dat zijn mensen daar heb ik op zich geen last van, maar je weet dat ze met andere zaakjes bezig zijn. Daarnaast een Turks gezin, daar heb je ook helemaal geen last van of wat dan ook. Altijd 'hallo', 'dag', klein praatje. Zelfs bij de trouwerij van hun dochter geweest, dus ook allemaal prima.*

Familie Abels die in een eengezinswoning in de Velden woont, is positief over de contacten in de buurt, ook buiten hun eigen rijtje. Als we vragen wat ze van de buurt vinden, zegt mevrouw als eerste:

- vA De toegankelijkheid, dat je makkelijk opgenomen wordt en zo. Ze kijken je niet allemaal aan van: goh daar komt weer een vreemde aan. Het is best wel open hier. Je wordt gewoon opgenomen in de buurt, dat zeker.*
- i. En is dat vooral de laagbouw of heb je ook het idee dat je ook wel een link hebt met de mensen in de flats?*
- vA Nee, maar iedereen is wel gewoon relaxt eigenlijk, dat wel. Ik ken weinig mensen die nieuw zijn komen wonen, die echt zoiets hebben van: oh jee, ik hoor er niet bij, nee. Iedereen maakt best wel snel contact hier. Dat merk je wel, ja.*
- mA Ligt ook aan je eigen natuurlijk of je er open voor staat. Je hebt van die kluzenaars die tegen niemand wat zeggen maar in een flat als je gedag zegt krijg je wel een gedag terug dus dat vind ik wel positief, ja.*

Ook in dit cluster geïnterviewden zien we voorbeelden van bewoners die in hun contacten met burens een zekere afstand inbouwen. Mevrouw Harmsen (bestaande eengezinswoning in de Velden):

- vH Nou, we gaan niet koffiedrinken bij elkaar, maar we staan altijd wel even buiten te praten. (...) We zijn niet zo dat ik zeg: 'Kom, we hebben verjaardag, kom bij me binnen', want dat loopt altijd mis. (...) Je kan burens zijn maar als je te veel op elkaars lip gaat zitten, dan kan je ook ruzie krijgen, dus dat is niet goed. En wij helpen mekaar altijd en we maken een praatje over de dingen van de dag, we maken een geintje en klaar.*

Het zijn bewoners die zich 'op d'r eigen houden', maar net als bij de werkende autochtone babyboomers zien we hier ook enkele huishoudens die daar niet tevreden mee zijn en een andere, meer 'volkse' wooncultuur gewend waren in hun vorige buurt. Familie Van der Wouden kwam 12 jaar geleden naar Zuidwijk vanuit Kralingen en woonde daarvoor in Crooswijk: "Bij ons werd alles buiten gezet, tafels, stoelen, eten en drinken." Zuidwijk bleek anders:

- mW Zuiderlingen zijn egotrippers, heel gek achterlijk volk. Ikke, ikke, ikke en de rest kan stikken. Dat was bij ons nooit en dat zijn wij niet gewend. We kwamen bij elkaar over de vloer, we hadden sleutels van elkaar, we zaten met elkaar lekker buiten. (...)*
- vW Qua rust vinden we het hier wel prettig. Maar hij is een Crooswijker en waar wij mee op de flat woonden waren ook allemaal Crooswijkers. De sfeer is anders, onder elkaar is het anders. Was er een ziek, dan ging je elkaars kinderen halen, moest je naar het ziekenhuis en je had geen auto, dan stonden ze haast te knokken van wie er zou rijden. Hier durf je nog niet eens bij een ander op de deur te kloppen voor een beetje suiker.*

Evenzo vindt mevrouw Van Eenhoorn, die inmiddels eenentwintig jaar in de Roze Kampen woont, dat het contact niet zo makkelijk verliep toen ze in Zuidwijk kwam wonen:

- vV *De meeste mensen kennen elkaar hier al van kindsbeen af aan. En als je daar dan bijkomt, dan duurt dat heel lang voordat ze je accepteren, soms wel nooit. Dus eigenlijk sinds kort, dat ik een beetje met de burens hiernaast omga (...) en dat is gekomen doordat ze ziek was. Ze was gevallen en ja, we hebben haar door een ambulance laten halen en daarna een beetje nagelopen en dat doen we eigenlijk nog.*

De familie Mansveld gaat geen contact meer aan met een van de burens, daar hebben ze te veel last van:

- mM *Het is 'goedemorgen', 'goedemiddag' en met de burens links van ons een praatje. Burens rechts praten we niet mee door herrie, overlast, ruzies enzovoorts, niet met ons maar daar in huis. Heel veel overlast met keiharde muziek. Als het mooi weer is wordt achterin gezeten, maar dan moet wel de muziek tot achterin te horen zijn. Dat wil zeggen dat je (...) niet meer op een normale, verstandelijke manier met elkaar kunt praten. Wij zijn misschien wat dat betreft een vreemde eend in de bijt, ik respecteer iedereen en ik wil ook geen last hebben van een ander en ze hebben van ons ook geen last. (...) We hebben nu gewoon de grens getrokken van nu nemen we het niet. Dan heb ik geen zin meer om daarover te praten. We groeten elkaar ook niet meer.*

Beide burens van familie Mansveld hebben we geïnterviewd, ze herkenden de overlast niet (zie familie Burger, paragraaf 6.4.2 en mevrouw Bhola, paragraaf 6.4.4).

In de groep jongere autochtone gezinnen komen we ook bewoners tegen van de nog geen twee jaar oude nieuwbouw in de Burgen. Hier moeten de contacten nog wat groeien. Mevrouw Van Rees heeft vooral contact met de bewoners aan haar eigen kant. Ze komen niet bij elkaar over de vloer, "maar we praten wel gewoon met elkaar, we overleggen, we hebben pas allemaal dezelfde schutting geplaatst". En over de contacten met de overkant van het hofje zegt ze: "Het praat al niet met elkaar aan de overkant, dus het praat ook niet met deze kant, wat dat is, ik weet het niet." In een ander hofje, bij familie Van Loenen, is het ook allemaal nog wat beginnend:

- mL *Iedereen is nog een beetje aftastend. (...) Ik denk dat er volgend jaar meer contacten zijn, dat ze toch meer bij mekaar komen en dan midden op het terrein gaan zitten. Dan is zij [wijst op zijn dochter van zes maanden] wat ouder, kan ze spelen met de overbuurtjes die hebben ook een kindje en een baby'tje, dus die zijn een beetje dezelfde leeftijd. Die gaan met mekaar spelen dus en dan wordt het contact beter denk ik.*

De familie Mulder (beide in de veertig), die een woning heeft met een groot terras op de gebouwde parkeervoorziening op de kop van een hofje, ervaart een verschil met hun vorige woning in de Steinen. Daar had zij veel contact met haar buurvrouw. Ze kennen hun nieuwe burens al wel:

- vM *'t Is leuk, gezellig en daar op 't hoekje, ja, daar zit dan toch weer een deur tussen, dus heb je wat minder contact. Maar iedereen is gewoon altijd heel vriendelijk. Beneden ook, van de tuinen en zo, zeker als 't dan lekker weer is geweest, dan ben je toch allemaal een beetje buiten en dan, ja, da's leuk.*
- I *Maar, u vertelde dat u op de Schere woonde op een rijtje, en daar liep u bij elkaar in en uit en dat was best wel saamhorig. Verwacht u dat dat hier ook komt, of is dit een andere situatie?*
- vM *Nee, ik denk 't niet, nee. Daar was je ook allemaal een beetje van dezelfde leeftijd of wat ouder. En hier wonen toch veel meer jongere gezinnen (...) dus die werken ook hele dagen vaak. Dus je ziet mekaar ook veel minder. 't Is vaak, 's avonds, als het lekker weer is, dan effe op 't terras en... (...)*
- mM *We zeggen wel allemaal elkaar gedag. Ja, of 't moet groeien, dat kan ook. Maar iedereen is ... je merkt toch wel dat iedereen op zichzelf is, ja. Wel 'hallo', 'dag' en praatje, maar, dat is 't ook. En nou zit ik daar ook niet op te wachten, hoor, om bij mekaar op visite te gaan, maar ja, de hele maatschappij is zo, simpel zat.*

Ze verwachten niet gelijk dat het erg zal veranderen, maar vinden het niet minder gezellig, wel anders.

Ook in dit cluster is een aantal geïnterviewden actief in een buurtgroep of ander verband. Mevrouw De Wolf is een van de drijvende krachten achter de 'Vrouwen van de Velden', een groep waarin ook enkele vrouwen uit cluster E en F deelnemen. Dat is een geïnstitutionaliseerd contact voor jonge vrouwen uit

de Velden om zich gezamenlijk in te zetten voor de persoonlijke ontplooiing, de ontplooiing van hun kinderen en de leefbaarheid in de Velden. Mevrouw de Rijk is actief in de buurtgroep in de Burgen en betrokken bij het opzetten van activiteiten in het zuidelijk deel van de Burgen:

VR Ja, wij doen ook van 'Mensen maken de Stad'. Dat is een jaar of drie geleden opgezet. Mustapha, die was toen degene die opbouwwerker was, ja die heeft mensen gecharterd. En toen ben ik eraan begonnen en Reina dan en nog een aantal mensen, (...) alleen van dit stukje. Dus niet van dat [noordelijke] stuk. En toen zijn we straatfeesten gaan organiseren en dat soort dingen en dat doen we nog steeds, alleen het [project 'Mensen maken de Stad'] bestaat geloof ik niet meer, (...) maar we organiseren nog steeds straatfeesten, twee grote in ieder geval, met de kerst en met de zomervakantie. Dat is pas nog geweest, begin juli, een straatfeest daar bij het speelplein. Dus met die mensen heb ik sowieso contact. Dat vind ik wel prettig eigenlijk. (...) Ik heb best wel met behoorlijk wat mensen contact, dat je toch als er wat is, ik bedoel net zoals Reina, die mijn plantjes verzorgt in de vakantie. Ja, dat soort dingen en mijn auto deed het verleden keer niet. Dan weet je toch dat je bij mensen terecht kan. Ja, dat is echt wel fijn.

In het noordelijke deel van de Burgen is weer een ander groepje, maar dat heeft door de vernieuwing in de buurt wel even stilgelegen. Mijnheer Mansveld is niet actief in de buurtgroep in de Kampen, maar wel in de medezeggenschapsraad van de school de Christophoor. Hij wijst op de problemen om als man contact te leggen met de allochtone moeders in de buurt. Gelukkig is er een Turkse vrouw in de medezeggenschapsraad die een brug kan slaan naar de niet-westerse bewoners als er onenigheid, wrijving of onbegrip is. Die tegenstellingen zijn er ook weleens in de buurt. "Maar in de wijk is dat nog moeilijker [op te lossen] omdat je daar niet een omsloten iets hebt wat je dan kan bespreken."

Sommige jongere autochtone gezinnen nemen wel initiatief, zijn actief en zien hun eigen kring van contacten vergroot worden. De contacten lijken voor een deel opener, minder vanuit een gesloten opvatting over wat hoort of niet hoort, vergeleken met de autochtone babyboomers.

§ 6.4.4 D – Oudere allochtone bewoners

Twee van de negen geïnterviewden in deze groep wonen in een te slopen woning in de Velden, de andere zeven wonen in een bestaande eengezinswoning, waarvan vijf in een vijfkamerwoning in de Blauwe Kampen. Dat is een groot verschil met de oudere autochtone bewoners (clusters A en B) die vaak een vierkamerwoning in de Roze Kampen hebben. Alleen mijnheer Eryilmaz woont, pas sinds kort, in de Roze Kampen. Hij is bij alle burens aan de achter- en zijkant langsgelopen om zich even voor te stellen:

ME Het sociaal contact is behoorlijk goed allemaal. Iedereen is vriendelijk, heel rustig. (...) Af en toe komen ze bij elkaar in de achtertuin om een bakkie te doen. Even praten hier en daar, hun mening geven over de school, [de Wereld op Zuid was toen in aanbouw – AO] hoe het wordt en wanneer het klaar is, beetje lol maken.

De contacten van deze groep met andere buurtbewoners zijn wat betreft aard wel vergelijkbaar met groep A, maar vaak vertellen deze oudere allochtone bewoners dat het contact maken niet zo makkelijk verloopt en dat het ook botst. Daarbij spelen de eigen taalbeheersing, de culturele verschillen en etniciteit en (veronderstelde) discriminatie nogal eens een rol. Mijnheer Bouazza over zijn buurvrouw:

*MB Wij willen praten samen met deze vrouw, maar die vrouw wil niet.
DB Dus hij wil wel contact met haar maken, maar zij is een beetje terughoudend.
MB Honderd procent [van de nieuwe bewoners komen uit het] buitenland, moslimmensen, ik denk dat die vrouw wil dat er geen moslims komen wonen naast haar. (...)*

- DB *Ja, maar dat weet je niet...*
- MB *Ik denk dat en wat ik denk, klopt. Als je buurvrouw iemand, vrouw of man, tegenkomt hier op straat, zegt ze geen 'morgen', geen 'dag', geen 'hallo', wat betekent dat? (...) Nee, daar heb ik geen goed contact mee.*
- I *En hoe is dat met de andere burens?*
- DB *Naast ons woont een Marokkaanse vrouw, daar hebben we wel goed contact mee. (...)*
- I *En de andere mensen op het rijtje die zegt u gedag en u zegt 'goedemorgen' en 'goedemiddag', maar voor de rest heeft u daar niet veel contact mee?*
- MB *Nee, geen echt contact, niet dat ze komen zitten en vragen 'Wat is er gebeurd?' Nee dat niet, alleen maar, zodra we echt dichtbij zijn, zeggen ze: 'Hallo'. (...) Ze kijken een beetje naar ons en naar kinderen van ons, alsof we criminelen zijn. Ik krijg er hartkloppingen van: kedoek-kedoek. Waarom, waarom? (...) Er zijn soms ook mensen in de supermarkt die een raar geluid maken wanneer ze buitenlanders zien.*

In het vervolg van het gesprek wijt hij het moeizame contact ook aan zijn eigen beperkte beheersing van de Nederlandse taal. Familie Sheybani koppelt het gebrek aan contact ook aan culturele verschillen over gastheerschap en beperkte financiën. Gasten kun je niet alleen een kopje thee serveren:

- MS *Het is goed als je met je burens meer contact hebt, maar het gebeurt niet. Als je contact maakt, duurt dat heel kort.*
- I *Denkt u dat mensen het niet willen, of is het te ingewikkeld?*
- MS *Nee, ik denk dat komt ook meer door financiële redenen. (...)*
- ZS *Ja als wij iemand uitnodigen dan blijft het niet bij een kopje thee, dan gaat het net iets verder zeg maar, met een maaltijd of.. ja, meestal nog een maaltijd erbij en dat zou dan duur worden.*

Eigenlijk kan dat niet, zegt mijnheer Sheybani, want de inkomens zijn laag. Ze vertellen ook dat ze wel meer contact zouden willen hebben en dat vroeger in Iran ook gewend waren, maar dat de mensen hier meer achter de computer zitten en televisiekijken en op zich zelf zijn. Ze hebben wel meer contact met Marokkaanse burens.

- VS *Wij zijn altijd gastvrij, we komen uit een ander land en zijn niet zo als Nederlanders. Nederlanders hebben koud bloed, echt waar, ze gaan niet met de mensen om. We hebben hier Nederlandse mensen en buitenlanders, bijvoorbeeld bij ons Marokkanen. Zij willen graag met ons praten, maar Nederlanders niet. (...)*
- I *Maar als er dan nieuwe mensen in de buurt komen, wilt u dan liever buitenlandse of Nederlandse mensen?*
- VS *Dat maakt voor mij niet uit als ze goed zijn en rustig en beleefd. We wonen hier met meer dan 175 nationaliteiten in Rotterdam, het is zo.*
- MS *Het gaat niet over mensen, het leven is hier heel anders dan waar wij woonden. Niet de mensen maar het leven, hoe mensen leven. Dat is heel anders. Dat is niet goed of fout, het is heel anders.*

Ook familie Silva, die uit Kaapverdië komt, vindt dat iedereen in Nederland meer op zichzelf is en je de mensen minder goed leert kennen. Ze zouden liever meer contact hebben. Mijnheer Silva: "In mijn land is er contact met iedereen. Maar in Holland is dat niet zo, is andere cultuur, daar moet ik zo mee leven." Mijnheer Salim uit Mauritanië woont pas een jaar in de wijk en zegt dat hij weinig contact heeft met zijn burens en ook niet met anderen in de wijk. De taal is voor hem een probleem, hij wil wel contact maken, maar volgens hem willen de mensen dat niet altijd, die willen een beetje afstand houden. Hij gaat niet bij zijn buurvrouw naar binnen, waarbij het lijkt dat andere redenen daarbij een rol spelen.

- MS *Het is een goede vrouw, ik heb geen probleem met haar en ze heeft respect voor mij. Ik ga nooit naar binnen in haar huis. (...) Zij heeft een kast om naar beneden te brengen. Ik zeg: 'Als jij mij nodig hebt, alsjeblieft bel mij, ik kan jou helpen. Jij bent oude vrouw, ik ben hier samen met mijn vriend (...) en wij kunnen jou altijd helpen om hem beneden te brengen. Jij bent alleen, misschien ga jij familie roepen die veraf woont, maar wij zijn hier, is geen probleem voor ons.' Ja, dit contact heb ik zelf gemaakt en zij praat met mij: 'Hoe is het?' Maar er is niet vaak contact, soms zie ik haar misschien twee of drie maanden niet.*

Terwijl zijn buurvrouw (mevrouw Dekker, zie paragraaf 6.4.1) wel open staat voor meer contact, komt dat toch niet tot stand. Taal en culturele opvattingen spelen hier een beperkende rol. Familie Haddioui, die pas drie jaar in een te slopen maisonnette woont en dus moet verhuizen, heeft wel veel contacten:

- mH Met hierboven, hiervoor, hiernaast, hierachter, beneden, die komen altijd, Kilian, Angelique, dat is goed. Iedereen beneden is oma en opa. Angelique zegt: 'Oh, ik zal jullie missen als jullie weggaan.' We hebben zoveel contacten opgebouwd, speciaal omdat de moeder [zijn vrouw – AO] ziek is. De mensen, de burens zijn als familie. Voor mij maakt het niet uit, maar voor de kinderen is het heel belangrijk. Straks kom ik in een andere buurt, ik weet niet wat voor mensen dat zijn. Nu is het heel goed en fijn, geen mensen die om tien uur met muziek beginnen. (...)*
- oH Ze [buurvrouw - AO] roept me wel eens. Vorige keer wisten we het telefoonnummer niet, het warmwater deed het niet. Toen ging ik vragen of ze een telefoonboek had, toen ging ze voor ons bellen. Heeft ze me een leuk tasje gegeven, is gebreid of zo en elke dag zwaai ik naar haar. Ik heb weleens met de hond gespeeld.*

Mijnheer Haddioui wil dan ook het liefst in zijn huidige woning blijven wonen omdat ze het wat betreft contacten naar hun zin hebben. Contacten raken soms ook verstoord, zoals mevrouw Bhola aangeeft:

- vb Ik heb nooit geen problemen gehad met de burens, altijd 'gedag' en effetjes staan, soms effe een praatje maken en zo. Alleen behalve die echt dan naast mij wonen van nummer 8.*
- I Daar heeft u geen contact mee?*
- vb Nee, ja contact, ik weet niet wat we hebben en ik ben niet de enige hoor... (...) In het begin was het ja, gedag en zo als wij in de tuin waren. Maar de laatste tijd, ja dan zeg je 10x gedag, nou ja, ik wil het wel zeggen, maar dan kijk je ze zo aan van 'hoi' en dan wordt er niks teruggezegd. (...) Nee, dus daar heb ik zoiets van... Maar ik dacht dat ik de enige was, maar d'r zijn nog anderen, maar ja goed, kan mij niks schelen.*
- I U hoort dat van andere mensen ook op het rijtje?*
- vb Ja dat het een beetje rare mensen zijn. Ja, ik weet het niet, beetje raar, maar goed.*
- I Ja, maar met de andere mensen op het rijtje heeft u wel contact?*
- vb Oh ja hoor, ja, ja (...) 'Hee', 'hoi' en dan over de poes, kat of de hond of de kinderen, (...) ik heb helemaal geen probleem met mensen.*

Ze zegt dat het voor haar onduidelijk is waarom het contact met haar burens (familie Mansveld, zie paragraaf 6.4.2) verstoord is, gebrekkige communicatie speelt daarbij een rol.

Bij deze groep oudere allochtone bewoners zijn meer mensen niet geheel tevreden over hun contacten met andere medebewoners. Ze wijten dat aan hun eigen problemen met de Nederlandse taal, maar ook aan verschillen in culturele omgangsvormen en aan het afhouden van contacten door Nederlandse burens.

§ 6.4.5 E – Middenklasse allochtone gezinnen

Deze middenklassegezinnen wonen voor een groot deel in bestaande eengezinswoningen in de Burgen en zowel de Roze als Blauwe Kampen. Vier gezinnen wonen in een nieuwbouw koopwoning in de Burgen. Alle burensrelaties komen in deze groep voor. Leyla Yildirim, 39 jaar, vertelt dat ze hulp en zorg ervaart, onder andere van een zeventigjarige autochtone buurvrouw, en stelt dat ook op prijs. Ze groet de burens, maakt een praatje en spreekt ze aan als ze hulp nodig heeft:

- vy Ja, ik kan niet boren, dus dan helpen ze inderdaad met klusjes. (lach) O, ja, ik ben nu alleen en dan zegt mijn buurvrouw: 'Wil je wat eten van me?' Dan maakt ze bijvoorbeeld wat ik lekker vind. (...) Ja, dit is een buurvrouw, die ken ik ook heel lang. Ze heeft een beetje geholpen met de inrichting van 't huis, 'n beetje qua*

hoe ik de indeling moet, want dat overzicht had ik helemaal niet. Heeft ze me een beetje geholpen van waar ik die tafel kon zetten en ook zei ze van: 'Ja, als je je niet goed voelt, dan kan je aanbellen.'

Mijnheer kGopal, die nu een jaar in de Roze Kampen woont, is zeer tevreden met de contacten en onderhoudt actief contact met andere medebewoners via de achtertuinen:

MKG Als ik in de tuin zit met mijn vrouwtje dan spreken we iedereen aan. Ze weten zelfs wat voor diensten ik draai, joh: 'Hé buurman, ik zag je 's ochtends weggrijden!' Ja, ik voel me echt thuis hier, ik voel me veilig.

I Zijn er ook mensen waarmee u meer contact heeft, op bezoek gaat?

MKG Ah, soms als we elkaar zien, als ik iets te vieren heb, geef ik even een paar gebakkies. Maar het is echt meer deze hoek, wij zeg maar en de overkant, maar die andere helpt niet hoor. (...) Als we met z'n allen in de tuin zitten, dan loop ik gewoon bij ze naar binnen hoor. Dan, praatje maken, eet even wat, of zijn ze aan het barbecueën en als ik soms keiharde muziek draai, hebben ze daar ook geen last van. Ik weet wanneer ik moet stoppen hoor. (...)

Toen het Nederlands elftal voetbalde, zaten we met z'n allen (...) achter in de tuin, samen met die buurman aan de overkant hadden we onze televisie buiten gezet, toen had hij al die buurmannen geroepen en buurvrouwen (...) met z'n vijftwintigen, dat was leuk joh, gezellig. (...) Ik weet wel, als het in de zomer als het lekker wordt, als ik ga barbecueën, dan roep ik ze ook wel. Een paar sateetjes extra maakt voor mij ook niet uit hoor. Als je maar goed met je burens bent, dat is belangrijk.

Vier bewoners uit dit cluster hebben een nieuwbouwwoning gekocht in het blok tussen de Slinge, Drakenburg, Doornenburg en Schuilenburg. Op het binnenterrein zijn er privétuinen en is er ruimte voor parkeren en een (beperkte) gezamenlijke speelplek. Het blok is al iets langer opgeleverd dan de hoven waarin de bewoners van cluster C een woning bezitten. Mevrouw Lamyaghri kent veel mensen in het blok:

VL Als je kinderen hebt, zie je iedereen en kom je iedereen wel 'ns tegen (...) Ja, een praatje maken, 'Hallo' en als ze in de tuin zitten ook gewoon gedag. (...) Het is hier gewoon één en al feest, één en al, ja, pff, leuk, gezellig, je kan bij iedereen aanbellen. Vooral 's zomers en, sommigen hebben dan ook kinderen en die blazen dan zo'n zwembadje op en kinderen mogen daar lekker allemaal samen spelen.

Mijnheer De Vreede ziet dat het contact hechter wordt:

MV We hebben heel goede band met de burens hiernaast, de burens daarnaast, en zeg maar eentje verderop en ...ja, gaat wel goed zo, ja, redelijk goed.

I Wat voor mensen wonen hier?

MV Ook hindoestaanse mensen uit Suriname en zo, maar zij wonen al heel lang hier in de buurt, al bijna dertig jaar, hebben ze gezegd. En Turkse mensen hiernaast, de hele Burgen is zo multicultureel en zo'n hele mix, ja (...) een mix, dat vind ik perfect. We hebben geen last van niemand en zo. Saamhorigheid is er, dus helemaal perfect. (...) Het wordt steeds hechter en steeds hechter, ja? Als er wat, kijk, als het lekker weer is, dan zie je hier iedereen op het plein. Laatst met het hele EK-gedoe en zo, dan zat iedereen er en (lach)...

I Had u hier buiten tv of zo?

MV Nee, maar weet je, als je, zeg maar, als Nederland had gescoord of noem maar op, zag ik iedereen naar buiten rennen en zo, daar zag je een soort van saamhorigheid en dat soort dingen (lach).

Mijnheer bGopal, die al zo bijna dertig jaar in de buurt woont en ook in hetzelfde blok een woning heeft, zegt dat hij contact heeft met iedereen:

VBG Het is heel gezellig dat je met je burens zo kan omgaan.

MBG Praatje maken, altijd een praatje.

I Niet koffiedrinken of bij elkaar op visite gaan of dat soort dingen?

MBG Dat hebben we niet zo snel opgepakt.

VBG Maar we zouden van de zomer een barbecue gaan houden met zijn allen, die moet nog komen..., de buurman, die komt wel geregeld bij hem langs.

I Effe buurten?

MBG ...of als er wat is, bijvoorbeeld een programma op de computer of zo. Of ik heb een stukje: 'Hè, kom eens luisteren' en dan komen ze langs.

Dat lijkt veel op de Roze Kampen: de achtertuinen als uitloop en overgangsgebied, een collectieve ruimte die ook als parochiaal domein functioneert, alleen hier is die ruimte afgesloten voor anderen.

Maar ook in deze groep spreken we bewoners die een beperkter contact ervaren met andere bewoners en dat verbinden met verschil in afkomst. Mevrouw Ismail (Blauwe Kampen) wijt het beperkte contact aan het feit dat ze de taal minder beheerst en aan culturele verschillen:

- vi *Hier woont een Turkse vrouw en hier woont een half-Indo, of Surinaams of zoiets, maar ik heb geen contact met hen. Ik zeg altijd goeimorgen of zoiets, maar ik ga nooit naar haar toe. Zij heeft geen kinderen, haar kinderen zijn groot. Zij heeft een andere stijl van leven, dat past niet bij mij. (...) Mijn Nederlands was niet zo goed, ik kon niet zo goed contact met mijn burens hebben. (...) Maar nu is de taal beter geworden. Ik ben altijd bezig met de kinderen. Met kinderen winkelen, kinderen komen van school, ik moet hen lesgeven of eten of zoiets. Ik heb geen tijd voor mijn burens. (...)*
Mijn burens zijn eigenlijk bijna allemaal Turken, de Turkse gemeenschap bevindt zich altijd bij elkaar. Mijn buurvrouw praat altijd over eten en drinken en: 'Wat voor kleren heb je aan?', dat vind ik helemaal niet interessant, daarom heb ik geen contact met hen. (...)
Ik denk dat als je met meer nationaliteiten praat, iedereen vertelt wat hij is, wat hij gelooft, waarom hij zo reageert. Als je weet hoe jouw buurman of buurvrouw reageert, je hem begrijpt, kun je niet een shock hebben, omdat hij gelooft. Mijn buurvrouw bijvoorbeeld eet geen rundvlees omdat ze boeddhistisch is. Ik eet geen varken. Als wij samen zouden eten, ga ik geen rundvlees maken voor die buurvrouw. Mijn buurvrouw gaat geen varkensvlees voor mij maken. Ik begrijp haar, zij begrijpt mij. (...) Wij kunnen praten, lachen, (...) dat vind ik heel leuk. (...) Soms zit ik met mijn Turkse buurvrouw te praten, dat is ook leuk, ik leer van haar; zij is oma. Ja, als ik tijd heb, praat met haar soms, over haar gezondheid, over haar kinderen.

Mijnheer Ozdemir (50 jaar, Blauwe Kampen) is actief in de politiek, de wijk en deelgemeente met de stichting 'Kleurrijk Charlois'³⁰⁸ en in de buurtgroep. Hij heeft met de meeste burens goede contacten, maar ervaart af en toe ook racisme:

- mo *Ik heb hele goede contacten, ik doe elk jaar twee, drie keer Opzoomeren en zo, ik ben ik eigenlijk de enige die dat doet. Toen ik 2003 in de Kampen ben gekomen, heb ik gelijk een Opzoomeractiviteit georganiseerd, met kennis maken met de burens. Vanaf die tijd heb ik verteld wie ik ben en kennis gemaakt met andere mensen natuurlijk. Ik kan iedereen dag zeggen, dat heb ik ook wel gedaan, maar een van de burens reageerde niet. Hij is pure racist, niet alleen tegen mij maar ook tegen de buurman naast mij, die komt uit Syrië. Ik heb hem wel misschien wel tien of twintig keer gedag gezegd, maar hij draait z'n eigen om. Nou ja, waarom zou ik nu nog dag zeggen? Dan zeg ik nu ook niet meer. Maar al mijn burens, behalve deze man, zijn voor mij familie. Zo zien wij dat eigenlijk: als mijn buur veilig is, ben ik ook veilig. Als mijn burens een probleem hebben, ziek of zo, dan maak ik me ook wel zorgen om hem, zo gaat het eigenlijk.*

Bij de te slopen woningen in de Velden is er een echte open verkaveling. Twee bewoners hebben wat wisselende verhalen over hun contacten. Mevrouw Martina is zonder meer positief over haar contacten:

- vm *Het is heel fijn om hier te wonen. We moeten gaan verhuizen..., je weet niet wat je gaat krijgen, weet je, en hier wonen is heel gezellig, iedereen praat met elkaar. (...) Ik werk veel, dus ik heb geen tijd om naar binnen te gaan, maar we praten wel. We zeggen niet alleen 'hallo', we praten wel. En die vrouw hiernaast soms, die begrijpt niet zo veel Nederlands, komt wat dingen vragen, zo of brieven te lezen.*

FIGUUR 6.5 Aandenken aan Opzomeren in de Kampen en Mensen maken de Stad in de Burgen

De contacten met burens zijn bij mevrouw Bouazzati, die in een maisonnette woont, wel beperkter. Dat komt door de woonvorm: “Ik weet niet wie er boven me woont, zou ik je niet durven zeggen” en deels door de naderende sloop: mensen verhuizen. Elkaar gedag zeggen doet ze wel, dat “is een kwestie van hoe je opgevoed bent denk ik”. Ze vertelt dat er in de zomer veel meer contacten zijn in het gebied wat grenst aan de achtertuin, het gezamenlijke groen. Er zijn veel Antilliaanse burens in de flat die dan allemaal naar buiten komen en dat geeft wel overlast (waarover meer in paragraaf 7.3.1).

Veel van de middenklasse allochtone gezinnen hebben goedlopende contacten met hun burens, zowel in de nieuwbouw als in de bestaande woningvoorraad, sommigen ervaren dat ook als deel uitmaken van een gemeenschap. Maar net als in cluster D komen we ook hier bewoners tegen waar de contacten wat minder goed lopen, maar dat is slechts in enkele gevallen. Soms speelt ervaren racisme een rol, soms cultuurverschillen en soms de eerst nog beperkte taalbeheersing. Dat laatste is voor bewoners in deze groep meer een probleem van voorbijgaande aard.

§ 6.4.6 F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

Deze geïnterviewden wonen voor de helft in een bestaande eengezinswoning, de anderen wonen op een na in een bestaande portiekwoning. Vrijwel alle vrouwen uit deze groep hebben nog thuiswonende kinderen die naar de basisschool gaan. Zij hebben vaak via de school contacten met andere vrouwen die niet direct bij hen op het rijtje wonen. Enkele hebben daarnaast nog andere contacten door activiteiten in de buurt of deelname aan bijvoorbeeld de ‘Vrouwen van de Velden’, zoals mevrouw Constanca:

- I Kent u ook mensen in Zuidwijk.
- vc Alleen in deze buurt.
- I Alleen in de Velden.
- vc Ja, de moeders die de kinderen naar school brengen.
- I En de rest van Zuidwijk?
- vc Ik maak ook wel eens een praatje, maar niet dat ik bij alle mensen thuis kom, gewoon een praatje of als er iets nodig is, ga ik even bij hun langs huis. Maar voor de rest gewoon op straat een praatje maken.
- I U komt wel bij de vrouwen van de Velden?
- vc Ja, elke week, op woensdag en als er iets anders is, dan bellen ze mij op om een beetje te helpen en zo en dan gaan wij daar ook heen.

Een van de vrouwen uit deze groep maakt een opmerking, aanvullend op het algemene beeld, over de wijze waarop transacties kunnen helpen om (stereotype) beelden, die er soms zijn van burenen, te doorbreken. Mevrouw Klaasboer:

- vk Ja mijn buurman naast, als er wat is, dan kan ik altijd alles aan hem vragen; aan de andere kant ook en die buurvrouw van de hoek ook. Die andere twee daar bemoei ik me niet zo mee, dat is een oudere vrouw die is meer binnen.*
- I Als je zegt: daar kan ik alles aan vragen, wat bedoel je dan?*
- vk Nou, als ik een leuke band heb of eh ja, als ik gereedschap nodig heb of zo. (...) Hij heeft vorige keer het zadel helemaal gedaan en mijn zontjes fiets helemaal gerepareerd. Die man is een alcoholist en iedereen doet vreemd tegen hem, van de overkant, maar het is een hartstikke aardige man.*

In dit cluster komen we een bewoonster tegen, mevrouw Simsek, die evenals de familie Van der Wouden in de Blauwe Kampen woont. Zij kwam uit Rotterdam-West en was daar eveneens gewoon om zo bij de burenen binnen te lopen, terwijl dat in Zuidwijk niet de gewoonte was, daar moest ook zij aan wennen. Mevrouw Hardi komt van de Nederlandse Antillen. Zij heeft moeten wennen aan het wonen in een situatie waarin je meer met elkaar rekening moet houden:

- vh In Curaçao heb je die dingen niet, mensen die onder je wonen. Je moet rekening houden, veel rekening houden hier. (...) Ik heb leuk sociaal contact, ik heb geen problemen, nooit ook een klacht gehoord dat ik iets verkeerd deed, nee nooit. Als je een feestje ga geven dan zeg ik: 'Dat en dat...', hun ook. Dan zeggen zij ook: 'Buurvrouw, vanavond ga je een beetje lawaai...', dan zeg ik: 'Is goed, is goed.'*
- I Want je hoort alleen daar de burenen of hoor je ook van daar?*
- vh Ja, van hieronder ook, de kinderen van de mevrouw, (...) In het begin had ik hieronder een kleintje van 1 jaar die huilde de hele nacht en toen was ik zwanger. Ik dacht, ik hou het vol want ik ga ook bevallen, jullie gaan ook mijn baby horen, dus ik ga niet klagen.*

In de buurt en wijk kent ze verder nog wel een aantal vriendinnen, ook Antillianen, waar ze weleens een praatje mee maakt als ze hen tegenkomt, maar bij hen gaat ze nooit thuis op bezoek. Het gemak en de snelheid waarmee bewoonsters het contact met anderen oppakken, verschilt sterk. Mevrouw Marangoz woont een maand in de Roze Kampen en is gelijk op haar burenen afgestapt:

- vm Ik ben zelf ook gewoon echt naar ze toe gestapt de eerste dagen dat ik er was naar de zijburenen zeg maar. Naar hun en daarnaast en aan de overkant, van: 'Hallo ik ben Eilin wij komen hier wonen, ik kom hier wonen en ik heb twee kinderen. Wij woonden voorheen daar en zo zijn we en hopen dat het fijn is met elkaar samen.' (...) Ik heb ook wel hele goeie contacten hier hoor al met m'n burenen, ik bedoel ze komen ook koffiedrinken bij mij. En ik ga naar ze en dan gaan we 's avonds even, komt het buurmeisje hier zitten even tv kijken. Dan ga ik weer bij de buurvrouw even wat koffiedrinken. Dus het is al heel snel close.*

Maar evenals bij de oudere allochtone huishoudens (D), vertellen hier enkele vrouwen over de problemen die ze ondervinden als gevolg van verschillen in taal en cultuur. Mevrouw Çetin (41 jaar) heeft vroeger in het Oude Noorden gewoond, waar veel Turken wonen. Nu woont ze naast Marokkaanse en Nederlandse mensen (haar dochter die elders in Zuidwijk woont, helpt met vertalen):

- vc Ik wil graag Turken in de buurt, dat vind ik leuk. Ik ga met ze spreken, of samen boodschappen doen, of samen winkelen.*
- dc Maar ze kent wel de burenen en zo, ze kent wel Marokkaanse en Nederlandse mensen. (...) Maar haar eigen taal spreken is toch beter, maar hier zijn geen Turkse mensen. (...)*
- I Heeft u veel contact met de andere burenen?*
- vc Niet zoveel, alleen: 'hallo', 'dag', 'alles goed?' Alleen met een Marokkaanse buurvrouw heb ik meer contact. Mijn kinderen en haar kinderen hebben dezelfde leeftijd en dan maken we samen eten, dat geef ik haar. Ik geef alle burenen Turks eten. Ik maak het en iedereen vindt het lekker, dus ik geef 't iedereen. (...) Turkse pizza of wat anders. (...)*

- I En is dat ook andersom? De Marokkaanse buurvrouw komt ook weleens eten brengen? (...)
- vC Normaal niet, maar af en toe.
- oC Normaal als ze af en toe eens een pizza maakt, die geeft ze dan. Maar het komt meer bij Ramadan en het Suikerfeest voor.

Ze is echt wel blij met de buurt waarin ze woont, maar ze voelt zich soms zo alleen omdat ze geen Turkse mensen om zich heen heeft. Voor mevrouw Yalçin (27 jaar), die de Nederlandse taal niet goed beheerst, is het contact ook beperkt. Zij heeft eigenlijk alleen contact met haar Turkse buurvrouw die dezelfde taal spreekt, ze passen soms op elkaars kinderen.

De alleenstaande allochtone ouders hebben naast de gewone burenccontacten, ook contacten met andere vrouwen via de school van hun kinderen. Doorgaans verlopen contacten niet veel anders dan bij andere bewoners. Wel speelt de beheersing van de Nederlandse taal een belangrijke rol, bij een aantal van hen is die zwak, net zoals bij sommige oudere allochtonen. Dat leidt deels tot gevoelens van eenzaamheid.

§ 6.4.7 Contacten: overeenkomsten, verschillen en de invloed van ruimtelijke condities

Burenrelaties hebben het karakter van *transacties*, *verbindingen*, *banden* of *interdependenties* en bevinden zich vaak op het snijvlak van die typen (Blokland 1998). Dat beeld is door de uitgebreide beschrijving van de contacten van cluster A, de gepensioneerde autochtone bewoners, en de aanvullende informatie van de overige vijf clusters, geïllustreerd en bevestigd. Er zijn overeenkomsten tussen de zes clusters van geïnterviewden onderscheiden op basis van levenswijze, maar ook verschillen. Dat beeld is ook beïnvloed door de ruimtelijke condities die voor de zes groepen deels verschillen.

Overeenkomsten

Het hele scala van burenccontacten komt in elk cluster van geïnterviewden voor, dat is een eerste overeenkomst. Er is in het algemeen geen onderscheid of dat contact betrekking heeft op bewoners die tot het eigen cluster behoren, dan wel tot een ander cluster. Verschillen daarin hebben geen grote invloed op instrumentele contacten, de *transacties* in de vorm van sleutels bewaren, voor de post en plantjes zorgen tijdens vakanties. De zes clusters van bewoners vertonen evenmin veel onderscheid waar het gaat om *verbindingen*, contacten die gebaseerd zijn op waarde-rationaliteit. Er wordt veel voor elkaar gezorgd als daar aanleiding toe is. Ook zijn er voorbeelden van meer affectieve onderlinge *banden* en van contacten waarbij sprake is van *interdependentie*, waarbij het gedrag niet gericht is op de andere buurtbewoner, maar die daarvan wel de gevolgen ondervindt.

Een tweede overeenkomst is dat in alle clusters het belangrijk is om het onderscheid te weten tussen hoe je als burenccontact met elkaar omgaat ten opzichte van 'met elkaar omgaan' op basis van een puur affectieve relatie. Afhankelijk van de persoonlijke voorkeuren trekken mensen daarbij grenzen, de een wat sneller dan de ander en ook de een wat scherper dan de ander. Verschillende keren wordt benadrukt dat te nauwe contacten in de vorm van sterke *banden* met je directe burenccontact, niet verstandig is: 'Goeie burenccontact houden zich op d'r eigen' is ook voor die bewoners het motto. Anderen praktiseren een hechter contact, tot uiting komend in samen barbecueën in de straat of vaste wederzijdse bezoeken. Enkele bewoners, een uit cluster B, twee uit C en een uit F, geven aan dat ze een nauwer contact, wat ze deels wel kenden in een vorige woonbuurt (Crooswijk/Kralingen en Rotterdam-West) in Zuidwijk juist missen.

Als derde valt op dat bewoners vanuit verschillende clusters positief reageren op het Opzoomeren en soortgelijke activiteiten als die ontwikkeld worden. Het *Opzoomeren*³⁰⁹ is opgezet en gestimuleerd om onderlinge contacten tussen bewoners te versterken en daarmee een bijdrage te leveren aan de leefbaarheid in buurt en wijk. In eerder onderzoek (Van der Graaf 2001) is de vraag aan de orde gesteld of de Opzoomeractiviteiten leiden tot extra contact binnen de specifieke groep van voornamelijk autochtone bewoners van middelbare leeftijd en ouder, aan *bonding*, of ook aan contact tussen de verschillende groepen bewoners, de oudere autochtone bewoners en de nieuwkomers in de wijk die vaak van allochtone afkomst zijn, ofwel *bridging*³¹⁰. De uitkomsten van dat onderzoek waren niet eenduidig. Het leek erop dat er meer sprake was van *bonding* dan van *bridging*, maar Opzoomeren leidde er ook toe dat bevolkingsgroepen positiever over elkaar zijn gaan denken, concludeerde Van der Graaf³¹¹.

In de beschrijving van de contacten van de bewoners in de verschillende clusters in dit onderzoek, blijkt dat de Opzoomeractiviteiten in de Roze en Blauwe Kampen en soortgelijke activiteiten in de Velden en Burgen wel hebben geleid tot *bridging*: vanuit de clusters A, B, D en E vertellen bewoners daar met enthousiasme over de onderlinge contacten en ook in de Blauwe Kampen, Burgen en Velden zijn er met succes dergelijke initiatieven ontplooid, zoals *Mensen maken de stad* en *Vrouwen van de Velden* en reageren ook bewoners van clusters C en F daar positief op.

Als vierde zien we dat in alle clusters het zoeken naar een evenwicht in de onderlinge contacten met medebewoners steeds opnieuw aan de orde is. Er zijn geen vaststaande regels hoe met elkaar om te gaan in de wijk. Het zijn meer ongeschreven regels die steeds opnieuw worden bijgesteld. De bevolking van buurten en wijken is constant in beweging door demografische ontwikkeling, verhuisprocessen en door ingrepen in de woningvoorraad die die ontwikkelingen beïnvloeden. Die dynamiek heeft effect op de onderlinge contacten. Sommige bewoners hebben daar meer moeite mee dan anderen die zich makkelijker aanpassen. Het beeld van de contacten, zowel zoals die uit onze interviews naar voren komt als ook uit onderzoek uit het verleden (Barends & De Pree 1954, 1955; Parqui 1956; Van Doorn-Janssen 1966; Van der Ree 1992; Horst et al. 2001), leert dat er altijd sprake is geweest van dynamiek in die contacten, van veel goed verlopende contacten, maar ook van botsingen.

309 Opzoomeren was in het begin in 1989 een bewonersinitiatief in de Opzoomerstraat in Rotterdam en is in de jaren daarna uitgegroeid tot een campagne met professionele ondersteuning die tot op de dag van vandaag in Rotterdam is voortgezet. De essentie is dat bewoners zelf activiteiten ondernemen waarbij het straatniveau het uitgangspunt is. Ik gebruik hier steeds deze term omdat het in Zuidwijk een duidelijke rol speelt en heeft gespeeld, maar er zijn ook gelijksoortige initiatieven geweest die door andere programma's, zoals 'Mensen maken de stad' en 'Thuis op Straat', zijn geïnitieerd. Zie voor een uitgebreide beschrijving en evaluatie van het Opzoomeren: Van der Graaf (2001).

310 Putnam (2000) maakt onderscheid tussen *bonding social capital* waarbij de verbanden en contacten binnen een groep versterkt worden, dan wel *bridging social capital* waarbij de banden en contacten tussen verschillende groepen versterkt worden.

311 Van der Graaf maakt onderscheid tussen de oordelen van de actieve bewoners (ingenomen met het resultaat), opbouwwerkers (trots maar ook beseffend dat nieuwe groepen te weinig worden bereikt) en vertegenwoordigers van de gemeente Rotterdam (die het niet bereiken van nieuwe groepen benadrukken). Van Veenen (2004) laat zien dat opbouwwerkers die in verschillende rollen gelijktijdig in Zuidwijk werkzaam zijn, verschillen in hun opvattingen over de effecten van het Opzoomeren. De opbouwwerker in de rol *bewonersondersteuner*, die werkt vanuit de centrale bewonersorganisatie en die deze vertegenwoordigt in het overleg met de instanties, oordeelt negatief omdat de Opzoomergroepen niet allemaal handig aan te sturen zijn. De andere opbouwwerker zet zich in voor *bottom-up leefbaarheidsprojecten* en realiseert Opzoomerprojecten, ook met Antilliaanse bewoners in de Burgen. Deze groep bewoners is anders actief dan de gevestigde autochtone kaders en niet altijd aanspreekbaar op de 'oude regels'. De kloof tussen de twee werelden blijft bestaan.

Verschillen

Als eerste valt op dat binnen de groep van de gepensioneerde autochtone bewoners (A) een duidelijke behoefte naar voren is gekomen als ze geconcentreerd bij elkaar wonen, aan *banden* door geïnstitutionaliseerd onderling contact. Bij de bestaande galerijflats, die later gelabeld zijn tot 55+-complexen, heeft dat geleid tot het vormen van de 'clubs' 'Het Kuipie' en 'De Stal' in de daarvoor geschikt gemaakte gemeenschappelijke ruimte op de begane grond. Bij de nieuwbouw van Drakenburg is daar direct al op ingespeeld. Voor de bewoners uit dit cluster die in andere woningen wonen, in de praktijk dan ook veel minder geconcentreerd, is die behoefte niet manifest gebleken, of biedt het wonen in de bestaande eengezinswoningen al genoeg onderling contact met andere bewoners.

Als tweede zien we dat een groot deel, de helft, van de werkende autochtone babyboomers (B) actief is in de buurtgroep en/of het Opzoomeren en zich zo inzetten voor het versterken van de *verbindingen* in de buurt. Dat is geen exclusieve aangelegenheid, maar in dit cluster wel sterker aanwezig. Bij de gepensioneerde autochtone bewoners gaat het om ongeveer een kwart, bij de jongere autochtone huishoudens om ongeveer een derde en slechts enkele van de allochtone bewoners. Hoewel op basis van de gekozen onderzoeksmethode en de sample van geïnterviewden geen vergaande kwantitatieve conclusies getrokken kunnen worden, is dit toch opvallend. 'Meedoeners' komen we in alle clusters wel tegen. Die deelname aan deze activiteiten geeft een intensivering aan contacten in de buurt en vaak ook contacten met bewoners uit andere buurten.

Ten derde: de jongere autochtone gezinnen (C) zijn actief in contact maken en lijken daarbij meer open en minder vanuit vooropgezette opvattingen te opereren dan de autochtone babyboomers. Specifiek in het geval van de nieuwbouwkooptoningen in de Burgen, zien we bij cluster C overigens wel een verschil met cluster E, de middenklasse allochtonen huishoudens wat betreft de intensiteit van de contacten. De nieuwbouwbewoners uit cluster C geven aan dat het allemaal nog moet wennen, dat de contacten nog op gang moeten komen. De nieuwbouwbewoners van cluster E wonen er weliswaar iets langer (allemaal in hetzelfde blok), maar zijn nu al zeer enthousiast over de onderlinge contacten. In hoeverre dit verschil in ervaren contacten standhoudt op langere termijn, is niet met zekerheid te zeggen³¹².

Het vierde punt is dat meerdere bewoners uit het cluster oudere allochtone huishoudens (D) en enkele bewoners van de middenklasse allochtone gezinnen (E) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F), melden dat ze hinder ondervinden in hun contacten met andere bewoners door taalbeheersing, culturele verschillen en hun afkomst. In alle drie clusters zijn er bewoners die vinden dat ze negatief bejegend worden door autochtone bewoners op basis van hun afkomst. Een aantal bewoners, vooral uit cluster D, merken op dat ze hun eigen taalbeheersing ook als handicap ervaren. De contacten die ze hebben met andere medebewoners worden daardoor beperkt. Ook bewoners uit cluster A en B noemen de beperkte taalbeheersing en culturele verschillen van allochtone bewoners als een hindernis in de onderlinge contacten. Deze verschillen worden genoemd, terwijl er vaak gelijktijdig contacten zijn en burens zo goed als het gaat geholpen worden met praktische zaken, transacties, en ook met zaken die nu eenmaal horen bij 'burens zijn', de waarde-rationaliteit, ofwel bij verbindingen. Opgemerkt moet worden dat die verschillen deels ook weer juist aanzetten tot contacten: helpen met het schrijven van een brief, helpen van kinderen van allochtone huishoudens bij hun werkstuk, etc.

312

Het is bekend dat woonduur een grote invloed heeft op binding met de betreffende buurt (Lewicka 2011).

Invloed van de ruimtelijke condities

In de inleidende gedeelten van deze paragraaf heb ik de invloed van de ruimtelijke condities op contacten van bewoners genoemd en in de gedeelten over de verschillende levenswijzeclusters daar deels ook al aan gerefereerd. Hoe groot is nu de invloed van de woonvorm? Daar kan ik binnen het bestek van dit onderzoek geen absoluut uitsluitend over geven³¹³. De interviews die wij verricht hebben leveren echter wel een aantal bevindingen op.

Als eerste komt naar voren dat de bewoners van de eengezinswoningen vaak met veel enthousiasme vertellen over de contacten met de burens in de directe omgeving. Contacten vinden plaats op straat, maar ook 'over de heg' in de achtertuinen. Die directe omgeving omvat de bewoners van woningen dichtbij op hun rijtje en ook de achterburens bij de met achtertuinen aan elkaar grenzende woningen in de Roze Kampen en de nieuwbouw in de Burgen. De aanwezige overgangszones fungeren ook als verblijfsruimte (in de tuin werken en zitten) en scheppen daarmee sowieso al meer mogelijkheden tot onderling contact. Dat leidt ook tot overbruggende contacten tussen bewoners met een heel diverse levenswijze. In het bijzonder bij de woningen in de Roze Kampen zien we dat parochialisering van de publieke ruimte plaatsvindt. Bij het nieuwe blok koopwoningen tussen Slinge en Doornenburg, leidt de collectieve ruimte op het binnenterrein tot intensievere contacten. Bij de overige nieuwbouw in de 'hoven' in de Burgen lijkt dit in potentie ook aanwezig, maar moest dit contact nog wel groeien.

FIGUUR 6.6 Roze Kampen

313

Een specifiek daarop gericht onderzoek zou interessant zijn, waarbij bijvoorbeeld een uitbreiding van het aantal interviews, het toepassen van 'scripting' (conform Van de Wal & Van Dorst 2014; Van de Wal et al. 2016), het toepassen van netwerkanalyse conform Van Eijk (2010a) en uitgebreid kwantitatief onderzoek om de invloed van interveniërende variabelen te kunnen analyseren, ons verder zouden kunnen helpen.

Ten tweede valt bij de vergelijking van de uitkomstern van de interviews in de Roze Kampen en Blauwe Kampen, het verschil in het aantal en de intensiteit van de onderlinge contacten binnen elk complex op. De Blauwe Kampen steekt daarbij wat bleek af ten opzichte van de Roze Kampen. Het verschil in stedenbouwkundige opzet, strokenverkaveling met de tuin op het zuiden bij de Blauwe, versus gespiegelde plaatsing van de woningen in de Roze Kampen, speelt daarin mogelijk een rol. In de Roze Kampen zijn er zo meer secundaire paden ontstaan die meer beschermd overkomen. Maar die these wordt niet direct onderbouwd door het beeld dat naar voren komt uit de interviews met bewoners van de eengezinswoningen in de Velden en de Burgen, die deels net zo zijn verkaveld als de Blauwe Kampen. Ook het verschil in woninggrootte, huurbeleid en de bevolkingssamenstelling kunnen invloed hebben gehad op het verschil in onderlinge contacten binnen beide complexen.

Als laatste komt naar voren dat de bouw, dan wel verbouw, van complexen gericht op het specifiek huisvesten van oudere bewoners, leidt tot de behoefte aan gemeenschappelijke ontmoetingsruimten. Bij de nieuwbouw was die behoefte al voorzien voor de bouw, bij de in de jaren negentig gerealiseerde 55⁺-woningen werd die later manifest. Die huisvestingsvormen hebben geleid tot een concentratie van oudere autochtone huishoudens. Toen de woningen aangepast en gelabeld werden, begin jaren negentig, was het aandeel oudere allochtone bewoners in Zuidwijk en andere naoorlogse wijken nog maar beperkt. In deze woonvormen heeft concentratie van de doelgroep 'ouderen' ook geleid tot intensivering van de contacten en tot *bonding*. Vermeldenswaard is dat de aanwezige overruimte in de hal op de verdiepingen in de Drakenburgflat gebruikt wordt voor contacten op de verdieping. De contacten in de portiekwoningen en de maisonnettes lijken het minst intensief. Ze kennen het nadeel van 'buren aan alle kanten' wat betreft geluidsoverlast: wel afhankelijk zijn van elkaar zonder dat er faciliteiten zijn in overgangszones die de negatieve contacten wat kunnen compenseren.

7 De waardering van de veranderende buurt en wijk

§ 7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal: *Hoe waarderen de verschillende groepen bewoners de (voortgaande) veranderingen in hun buurt en wijk?* en vormt daarmee de kern van deze dissertatie. Bij

onderzoek naar de woonwaardering spelen diverse factoren een rol (Amérigo & Aragonés 1997; Galster 1987; Galster & Hesser 1981; Hur & Morrow-Jones 2008; Permentier et al. 2011; Skifter Andersen 2008). Basaal gaat het om de relatie tussen de bewoner, zijn woning en woonomgeving. Het gaat om objectieve kenmerken van het huishouden van de bewoner (inkomen, opleiding, leeftijd, levensfase, gezinssamenstelling, etniciteit en woontijd), van de woning (grootte, buitenruimte, ouderdom, etc.) en de woonomgeving (het soort woonomgeving, dichtheid, samenstelling van bevolking naar inkomen en etniciteit, etc.). Het gaat ook om subjectieve waarderingen van de wijze waarop woning en woonomgeving worden onderhouden, de homogeniteit van de woonomgeving, de gemeenschappelijkheid en vriendelijke omgang in de buurt, het beheer van de woonomgeving en de waardeontwikkeling (Galster 1987). Het gaat om de buurt zoals die gebruikt en ingevuld wordt door de aanwezigheid en het gedrag van de bewoners (De Certeau 1997; Gans 1991a).

Het *aspiratiebeeld* van de bewoner, het niveau waarnaar de bewoner streeft bij het bevredigen van haar of zijn woonbehoefte, is niet voor alle groepen gelijk³¹⁴. Groepen met meer financiële middelen zijn 'gewoon' om een hoog kwaliteitsniveau van woning en woonomgeving na te streven. Groepen met minder (financiële) middelen zullen geneigd zijn daar rekening mee te houden en een lager niveau na te streven. Dit is het mechanisme van de cognitieve dissonantie reductie, oorspronkelijk ontwikkeld door Festinger (Permentier 2009; Jansen 2014). Volgens deze theorie zijn mensen geneigd om suboptimale situaties beter te beoordelen en daar eerder genoegen mee te nemen als ze niet in staat zijn om de condities te veranderen. Dat is een belangrijke reden waarom mensen vaak zo tevreden zijn over hun woning en woonomgeving volgens Jansen (2014). Het leidt tot uitspraken als 'Ik heb niet veel nodig' of 'Ik ben tevreden met wat ik heb'. Als mensen gericht zijn op het veranderen en verbeteren van hun eigen condities, heeft dat ook betekenis voor hun aspiratiebeeld. Het aspiratiebeeld is geen statisch gegeven, het is mede cultureel bepaald³¹⁵.

Galster (1987) geeft aan dat het bij de waardering van de objectieve kenmerken niet gaat om een recht evenredig verband: hoe meer van een bepaald kenmerk, hoe meer waardering. Het gaat om de afstand tot het aspiratiebeeld van de bewoner: gaat de kwaliteit dat niveau te boven dan mag aangenomen

314 Priemus (1969, p. 13) definieert het aspiratiebeeld als "de woning of het woningaspect welke het huishouden binnen het kader van het aanbod van woningen op de voor het huishouden interessante woningmarkt in de door het huishouden bereikbare prijsklasse ideaal acht, gezien zijn specifieke omstandigheden".

315 Appadurai heeft het over 'the capacity to aspire' (2004). Met de aanduiding van 'capacity', analoog aan de benadering van Sen die spreekt over 'capabilities', gaat het om het (culturele) vermogen om naar verandering te streven en daarmee om ongelijkheid te bestrijden.

worden dat de tevredenheid niet (veel) verder stijgt. Wordt dat aspiratiebeeld niet gehaald, dan hoeft er nog niet gelijk sprake te zijn van het uiten van ontevredenheid. Pas als een zekere drempelwaarde niet wordt gerealiseerd, zal de bewoner zijn ontevredenheid uiten.

Het gewicht en de aard van de verschillende aspecten zijn verschillend. In de woonwaardering gaat het om het oordeel over zowel de woning als de woonomgeving, beide waarderingen beïnvloeden elkaar. Maatregelen om bijvoorbeeld de woning intern op te knappen, sorteren weinig effect in de algehele woonwaardering als de omgeving in verval is (Galster & Hesser 1981). Bij de waardering van de buurt spelen diverse factoren een rol omdat de buurt verschillende functies vervult voor de bewoner, als sociaal en ruimtelijk integratiekader, als vertegenwoordiging van een bepaalde identiteit of status, als voorzieningengebied en als fysiek milieu (Van der Meer 1996). De waarde van de buurt voor de gebruiker heeft niet alleen een utilitaire betekenis, maar ook een symbolische. Om daar expliciet aandacht aan te besteden voegt Hortulanus (1995) aan de *gebruikswaarde* het begrip *belevingswaarde* toe. De buurt is dan te beschouwen als een sociaal-ruimtelijk systeem, dat “voor de betrokken private belanghebbenden een – in verhouding tot andere buurten in de stedelijke regio – bepaalde economische en subjectief ervaren gebruiks- en belevingswaarde vertegenwoordigt” (ibid., p. 31). In de belevingswaarde gaat het om de emotionele en symbolische waarde, die ik zal behandelen door nader in te gaan op het thuis voelen in de buurt en op de buurt- en wijkreputatie. Voor het *thuis voelen* in de buurt is het van belang of men zich er vertrouwd voelt, veilig en vrij om zichzelf te zijn en zich te uiten (Somerville 1997; Duyvendak 2011). Bij de *reputatie* gaat het om de waarde van buurt en wijk in vergelijking met andere buurten en wijken (Hortulanus 1995), het is een comparatief begrip. De reputatie wordt niet alleen beoordeeld op basis van fysieke en sociale kenmerken en het voorzieningenniveau, maar ook op basis van het alledaagse leven zoals dat zich daar afspeelt.

We kunnen de aspecten die een rol spelen in de waardering, onderscheiden in zogenaamde *satisfiers* en *dissatisfiers*³¹⁶. Voor het bereiken of verbeteren van de woontevredenheid gaat het primair om het voorkomen of verwijderen van de negatieve aspecten die ontevredenheid opleveren, zoals het niet functioneren van de lift of de aanwezigheid van geluidsoverlast of andere vormen van overlast, dit zijn de *dissatisfiers*. Vervolgens gaat het om de aspecten die het positieve oordeel vormgeven, de *satisfiers* (zie ook Dogge 2003), daarbij moeten we denken aan de grootte van de woning en de kwaliteit van de afwerking³¹⁷. Kearns en collega's (2000) bevestigen het verschil in gewicht van de positieve en negatieve aspecten. Zij concluderen bijvoorbeeld dat het wonen naast 'probleemburen' een negatieve invloed heeft op de ontologische zekerheid (zich veilig voelen, identiteit, status) en sterker doorweegt dan positieve aspecten.

Bewoners zullen op basis van hun waardering van de verschillende hierboven genoemde aspecten handelen en hun waardering tot uiting brengen. Als men tevreden is met zijn woning en woonomgeving, kan dat leiden tot meer zorg daarvoor en de bereidheid om er meer in te investeren, wat vervolgens weer kan leiden tot een hogere kwaliteit van woning en woonomgeving (Amérigo en Aragonés 1997). In deze dissertatie staat de waardering van de buurt centraal. De tevredenheid

316 Zie Land (1969), Dogge (2003) en Mossel en Jansen (2010) voor toepassing hiervan op de woontevredenheid. Het onderscheid is geïnspireerd op onderzoek van Herzberg (Herzberg et al. 1959; Herzberg 1968) naar de invloed van hygiënefactoren op de motivatie van werknemers.

317 Hur en Morrow-Jones (2008) maken geen gebruik van de begrippen *satisfiers* en *dissatisfiers*, maar ze komen wel tot de conclusie dat er een verschil is in de facetten die doorwegen in de bepaling van de tevredenheid in verschillende buurten. In de onbevredigende buurten krijgen de veiligheid en sociale problemen veel meer nadruk in het oordeel. Dat bevestigt dat op die terreinen aan bepaalde minimale voorwaarden voldaan moet worden, willen andere facetten meewegen.

met de eigen woning en het microwoonmilieu heeft een bepalende invloed op de woonsatisfactie in het algemeen (Parkes et al. 2002). In paragraaf 7.2 komt die waardering van de *woning en directe woonomgeving*, het rijtje, portiek, galerij en gebouw, waarin men woont, als eerste aan bod. Dat doe ik per cluster van geïnterviewden, onderscheiden naar levenswijze, waarbij ik specifiek inga op overlast die men ondervindt of heeft ondervonden omdat die als dissatisfier van groot belang is. Ik sluit de paragraaf af met een vergelijking van de clusters. Vervolgens komt in paragraaf 7.3 de waardering van *buurt en wijk* aan de orde. Daarbij geef ik inzicht in welke plekken als positief of negatief bekend staan, wat de bewoners zien als beeldbepalende zaken in buurt en wijk. Vervolgens zal ik per levenswijze de waardering in beeld brengen en ga ik ook hier expliciet in op overlast. In paragraaf 7.4 breng ik in beeld of de bewoners zich *thuis voelen* in de buurt en in 7.5 hoe zij oordelen over, en wat hun perceptie is van de *reputatie* van hun buurt en wijk. In de slotparagraaf zal ik de uitkomsten van de waardering op de verschillende onderdelen met elkaar in verband brengen. In de volgende twee hoofdstukken zal dieper ingegaan worden op twee specifieke factoren die invloed hebben op de waardering: de veranderende samenstelling van de bevolking en de invloed van sloop-nieuwbouw. Dat betekent dat die aspecten in dit hoofdstuk maar beperkt aan de orde zullen komen.

Omdat ik inzicht wil geven in de verschillen en overeenkomsten in de waardering van de zes groepen van bewoners, is dat het primaire ordenend principe in dit hoofdstuk. De buurt en het woningtype spelen daarin echter een grote rol. Tabel 7.1 geeft de relatie tussen de levenswijzeclusters en de buurt en het woningtype waarin zij wonen.

TABEL 7.1 Verdeling van de geïnterviewden naar buurt en woningtype

WONINGTYPE LEVENSWIJZE	BURGEN			KAMPEN		VELDEN					TOTAAL
	eengez handh	eengez nieuw*	appart. 55+ nieuw	Roze 4kmr eengez	Blauw 5kmr eengez	eengez handh	galerij 55+ handh	portiek Zuid handh	portiek Noord sloop	maisnt Noord sloop	
A – gepensioneerde autochtone bewoners	4	1	3	4	2	1	7	3	2		27
B – werkende autochtone babyboomers	1		2**	6	1	1					11
C – jongere autochtone huishoudens met kinderen	3	4		1	2	2				1***	13
D – oudere allochtone huishoudens	1			1	5				1	1****	9
E – middenklasse allochtone gezinnen	2	4		2	2				2	2****	14
F – alleenstaande allochtone ouders met kinderen	1			1	2	1		2	2	1****	10
subtotaal	12	9	5	15	14	5	7	5	7	5	84

* Hieronder ook begrepen een aantal woningen in de nieuwbouw die gerealiseerd zijn op een gebouwde parkeervoorziening op de begane grond, maar met wel een eigen voordeur aan de straat.

** Waarvan een in een in 2005 gerenoveerde 55+flat

*** Maisonnette op lijst voor handhaving

**** Maisonnette op slooplijst

§ 7.2 Waardering van de woning en directe woonomgeving

Zuidwijk heeft veel niet al te grote naoorlogse huurwoningen, het soort woningen waarvan eind jaren negentig werd gesteld dat er veel te veel van waren en dat ze niet langer voldeden aan de hedendaagse wooneisen. Van de 84 geïnterviewde bewoners wonen er 14 in een woning die recentelijk is gebouwd of gerenoveerd, de andere 70 bewoners wonen in een bestaande woning, waarvan een groot aantal in de jaren negentig wel een (beperkte) opknapbeurt heeft gehad³¹⁸.

§ 7.2.1 A – Gepensioneerde autochtone bewoners

Tien huishoudens, iets meer dan een derde van dit cluster, wonen in een 55⁺-woning, de overige wonen in 'gewone' woningen, waarvan een groot deel, elf huishoudens, in een eengezinswoning. De tevredenheid over de woning is over het algemeen groot, zowel bij bewoners die er pas kort wonen als die er al lang wonen. Mijnheer Spaan woont er nog maar pas. Hij zocht een ander huis na zijn scheiding, reageerde op een 55⁺-galerijflat in de Velden in de woonkrant, kwam als nummer 1 uit de selectie en ging kijken. "Het is een driekamerwoning, nou ik vind het perfect hier, ik denk, ik neem dit gelijk." Mevrouw Kaptein, die 30 jaar geleden in haar woning in de Blauwe Kampen met vier kinderen kwam wonen en nu alleen woont, is ook zeer positief:

vk Heerlijk, ja, ik ben tevreden met de woning. Zolang ik het nog bij kan houden allemaal, ja, want om nou naar een bejaardenhuis te gaan, nee, gut nee, (...) ik zit rustig hier. Ken met me burens opschieten en als de buurman aan het barbecueën is, hiernaast, dan wordt er bij mij een bord gebracht. Ik mag erbij komen zitten maar dan praten ze Turks want dan komen er een paar [op bezoek], daar heb ik niks aan, dus ik zit dan liever hier. Ik zeg: 'Ik hoor jullie well!'

En voor mevrouw Buis, die al 53 jaar in de Roze Kampen woont is het niet veel anders:

vb Ja ik geniet nog steeds van mijn woning hoor, ik vind het een echte woning. Ja natuurlijk, er zal best wat aan mankeren, overal mankeert wat aan. Ik vind het een fijn huis hoor. Ik weet niet of ik er eeuwig blijf wonen natuurlijk, want ik heb drie slaapkamers, dus het kan best zijn dat het teveel en te duur voor mij wordt.

Mevrouw Strik woont in een vijfkamer eengezinswoning in de Kampen, haar zoon van 51 jaar woont nu weer tijdelijk bij haar in. Zij vindt zo'n grote woning wel makkelijk, houdt van levendigheid om haar heen en woont daarom graag gemengd met gezinnen.

*vs Ik woon hier eigenlijk wel handig, de kleinkinderen komen dus vaak hier, dus ik wil niet naar een flat. (...)
I Uw kinderen hebben wel eens gevraagd of u niet wilde verhuizen, maar daar heeft u geen zin in?
vs Nee, ik heb me ook laten inschrijven en toen kreeg ik een flat (...) vijftien hoog en een keer vijf hoog. Toen zei ik: 'Nee hoor, dan ben ik al mijn vrijheid kwijt', dat doe ik mooi niet. (...) Maar ja, als het eenmaal moet, dan maakt het niet uit, toch, als het gesloopt wordt. Maar ik denk niet dat ze dit slopen hoor, want dit huis heeft eigenlijk geen nadelen, het is nog steeds goed. (...) Ik houd heel veel van kinderen en hier zijn ook vaak heel veel kleine kinderen, van buitenlandse mensen, maar ze zijn me niet tot last hoor.*

318 Van de geïnterviewden hebben er twee hun woning in de wijk voor ons veldwerk verlaten vanwege overlast in hun portiek/blok, beide zijn nog vaak aanwezig in de wijk. Een andere geïnterviewde is aan het inpakken en gaat zeer binnenkort verhuizen en weer een ander heeft inmiddels elders een huis gekocht.

Ook familie De Voogd, die 16 jaar geleden in de Roze Kampen kwam wonen met nog één kind thuis, is zeer positief. Zij vonden het groot genoeg en "heerlijk, een lekkere tuin en ja, dat is heerlijk", maar nu willen ze wel vanwege medische redenen naar een flat verhuizen. Mevrouw Damen verhuisde achttien jaar geleden naar een 55+-woning in de Velden toen de liften daar aangebracht werden. Zij is daar heel tevreden mee. "Ik heb hier alles wat je eigenlijk nodig hebt en je woont een beetje tussen mensen van je eigen leeftijd", ze vindt dat wel gezellig. Ook mijnheer Zondervan is tevreden met zijn in de jaren negentig nieuwgebouwde 55+-woning in de Velden. De woning is groot genoeg en...

mz *...lekker rustig, geen kindertjes in de flat, 55+, 't is gewoon een ideale woonomgeving en weinig werk meer. De plantenbak dat is het enige, geen grote tuin meer te spitten. (lacht)*

En dat geldt ook voor mevrouw Valkenburg, haar woning is nu een 55+-flat, maar dat was nog niet het geval toen ze 49 jaar geleden nog inwoonde bij haar schoonmoeder en haar flatje kreeg toegewezen:

vw *Uiteindelijk kregen we het, dus wij heel blij, joh, het was gewoon een villa hier! We hadden hier voor het eerst een douche en een geiser, dus dat was prachtig, dit was toen mijn zoons kamertje. (...) Ik woon hier nog steeds prettig en het is voor mij net mooi, dit huis, als je alleen bent. Ik hoef niet zo'n groot huis, vind ik niet gezellig en we hebben nou een lift, hebben we na de renovatie gekregen. (...) Nou ik vind een galerijwoning hartstikke fijn omdat je met een galerijwoning veel meer in contact komt met elkaar. Kijk 's zomers zitten wij hier bijvoorbeeld lekker buiten, komt de buurman voorbij, dan maak je een praatje. Maar in een trappenhuis ken niet, je ken moeilijk in een trappenhuis gaan zitten, (lacht) dat lijkt me niet zo prettig.*

Wel is ze van mening dat het de laatste jaren wat achteruit gaat, sommige 'buitenlandse mensen' doen 'de buitenboel' niet: ze zemen de ramen niet, maar ze vindt dat ze zich daar niet mee kan gaan bemoeien. Ze heeft wel met andere bewoners van de flat actie ondernomen dat het groen wordt onderhouden, de boel geverfd en de lift schoongehouden. De angst voor achteruitgang komen we wel bij meer bewoners tegen, zoals bij mevrouw Jager in de Roze Kampen. Zij klaagt dat Vestia te weinig aan het onderhoud doet, over de buitengevels die groen zien van de aanslag en over het schilderwerk.

Mijnheer Snoek, wonend in een 55+-flat in de Velden, geeft aan dat hij boft dat het bij hen nog zo goed is, maar merkt wel op dat dat sterk afhankelijk is van het gedrag van de medebewoners omdat er kort na de oorlog nog niet veel geld was om goed geïsoleerde woningen te bouwen:

ms *[Even] afkloppen nog, het is nog rustig in deze woning, hè. Want er zijn mensen die in andere flats wonen die wel last hebben van de burens. (...) Je hoort natuurlijk wel gemakkelijk van je burens. Wanneer iemand aan het lachen is of aan het zingen hoor je dat echt goed, of aan het timmeren of de radio hard aan of de tv aanzet. Maar onderwijl hebben we een beetje geleerd van: joh, even rustig aan, dan blijft het voor de burens ook aangenaam, hè. Als mensen doof gaan worden of slechter gaan horen, dan gaan ze automatisch radio of tv harder aanzetten, dat kan wel eens lastig zijn. Maar iedereen gaat praktisch op tijd naar bed, 22 uur, 23 uur, dan begint het rustig te worden. Als je buiten kijkt zie je overal donkere gevels. Dus zodoende kan iedereen goed van zijn nachtrust genieten en dan is het niet zo erg dat je overdag wel eens wat lawaai hoort.*

I *En hoe komt het dat in andere flats wel overlast is?*

ms *Dat ligt aan het soort mensen dat daar net toevallig komt wonen. Als er maar eentje flink lawaai maakt, dan denkt een ander dan kan ik ook wel lawaai maken, waarom zal ik me eigen druk maken. En dat plant zich dan toch voort, dat soort ongenoemens.*

De afhankelijkheid van medebewoners is niet alleen in de oude, gehorige woningen aan de orde. Dat speelt ook in de nieuwbouw. Mevrouw Kemp is van de Velden naar de nieuwe 55+-flat de Drakenburg verhuisd en vindt het "perfect", vooral vanwege de contacten op haar etage: "Het zou overal zo moeten zijn." Ze geeft wel aan dat het niet op alle etages zo is. Op de derde etage zit een Turks echtpaar.

- vk *Dat zijn ook aardige mensen, ze passen zich nu een beetje aan. In het begin gingen ze draad spannen, deden ze wasgoed naar buiten, maar daar is gelijk wat van gezegd, dat dat niet kon, niet mocht, dat was gelijk over. Ze zijn nu weg, iets van vijf, zes maanden weer naar Turkije toe. (...) Andere mensen hebben heel veel overlast van de kinderen en kleinkinderen die daar komen slapen, net een zoete inval, dat heb je met Turken. (...) De mensen die daar omheen zitten zijn al een paar keer naar de stichting geweest. Ja, je kan d'r weinig aan doen. Ze zeggen, je mag niet kinderen die getrouwd zijn met kleinkinderen, daar laten slapen. Die lopen rustig om twee, drie uur nog te bonken en te stampen en harde muziek, in een 55+-woning.*

Ontevredenheid door de overlast van burens, "een stel dat dik aan de drugs zat", was voor Mevrouw Lokhorst de reden om te verhuizen naar de Drakenburg. Ze woonde op de Meyenhage en is daar weg gegaan. Ze had overlast van blowende 'buitenlanders', Antillianen die in de kelders zaten en de vervuiling en achteruitgang in het portiek:

- vl *Ik heb daar achttien jaar gewoond en de familie Pietersen die heeft er nog langer gewoond, ik denk 22, 23 jaar. En die wilden weg omdat het zo verarmde, heel jammer. Het zijn portieketagewoningen, dus die zijn eigenlijk niet meer van deze tijd. Er wonen nogal wat mensen van een andere cultuur en dat is niet erg, maar als je die trappenhuisen ziet... Het lijkt wel of de kolenboer erdoorheen gegaan is, zo zwart en vuil. En er wonen een aantal Hollandse jongere mensen, die nemen het ook niet zo nauw.*

Zij heeft dus de keus gemaakt, kunnen maken, om te verhuizen. Mevrouw Kist denkt er ook over te gaan verhuizen. Zij is weliswaar zeer tevreden over haar woning maar niet over haar portiek:

- vk *Dat is verschrikkelijk, zeventien kinderen op de trap, de kelder is hier een leunhok geworden, eh een leun- of steun-, hangplek geworden en dat is verschrikkelijk. Ik kan netjes vragen: 'Jongens, gaan jullie eens netjes buitenspelen, hier wonen oudere mensen', je krijgt een grote, brutale mond. (...) De jeugd is erg brutaal. (...) en allemaal buitenlanders, ik ben de enigste Nederlander op de trap.*
- I *En wat voor gezinnen zijn het, wat voor nationaliteiten?*
- vk *Twee Antillianen, die zijn er het laatst komen wonen, waarvan de ene Antilliaan 's nachts loopt te koken in de kelder, zomers, want dan doet hij aan barbecues en dat mag niet, met butaangasflessen. (...) Moet je eens kijken hoe de muren eruitzien, het is gewoon verschrikkelijk... Twee Antilliaanse [gezinnen], twee Joegoslaven, de ander komt uit de Kaapverdise Eilanden, een Somalische, ook die kinderen een verschrikking en dan hiernaast, ja, (...) ze hebben een Indonesisch uiterlijk, maar ze komen uit Suriname. (...) Op de dag hebben ze [de Antillianen-AO] de radio op vol volume heel hard aanstaan, dat ik mijn radio of televisie niet hoor. (...)*
- I *U zegt er zitten zeventien kinderen op de trap, maar wat zijn de dingen waar u met name last van heeft?*
- vk *Kinderen spelen op de trap, ze zijn brutaal zijn en luisteren niet, laten de buitendeur openstaan. (beetje boos, stem wat luider) Ga ik 's nachts 1 uur wel eens naar beneden om de buitendeur dicht te doen. Dat is niet fijn, want de groten laten hem ook openstaan en daar mag je niks van zeggen. Ik heb al briefjes op de deuren geplakt (praat langzaam en benadrukt elk woord): Het heeft geen nut!*

Zij verbindt de overlast die ze ondervindt aan het gegeven dat alle medebewoners in haar portiek van allochtone afkomst zijn. Ook mevrouw Vroman legt die koppeling. Zij heeft wel zoals ze dat zegt "goed contact" met een Turkse familie, een Surinaams-Antilliaans gezin en nog een Surinaams gezin die vlakbij haar wonen, maar met een Antilliaanse vrouw die haar tuin verwaarloost 'krijgt ze geen contact':

- vv *'t Is een Antilliaanse vrouw en(pauze, aarzelt), 't is moeilijk om te zeggen maar eh, wij hebben het idee, dat ze de hele dag zo stoned is als ik weet niet wat. Vuil en zo dat laat ze staan, eh, het wordt niet opgeruimd, de tuin, daar wordt niets aangedaan. (...) Had de buurvrouw gezegd: 'Dat moet je es opruimen, wanneer ga je es wat aan de tuin doen?' (...) Toen zegt ze: 'Ik heb maar heel weinig tijd.' Nou, het was een prachtig huis met een tuin. Er was 't laatste jaar niet veel aan gedaan, maar ja, die tuin d'r stonden een hoop mooie planten in en noem maar op en hè, (spottend) 'Ik heb maar heel weinig tijd', (...) d'r stonden zakken vuil in de tuin van allerlei soorten vuil, zowel tuinafval als huisafval, dat gaat staan stinken en dat wordt niet opgeruimd. Kijk, dat is niet fijn wonen als je ernaast woont.*

Ook mevrouw Huurman geeft voorbeelden van hoe de komst van nieuwe bewoners in het portiek de situatie heeft veranderd en haar woonsatisfactie heeft verminderd (zie paragraaf 6.4.1). Dat is voor haar ook de reden waarom zij zich wel kan vinden in de sloop van haar blok en naar een andere woning in Zuidwijk verhuist. De familie Keus heeft een aantal incidenten meegemaakt die zij uiteindelijk als zeer bedreigend hebben ervaren. Zij ergerden zich aan de vervuiling van het portiek en aan het gedrag en de overlast van burens. Dat is geëscaleerd toen ze bij een alleenstaande buurvrouw die vaak 's avonds laat nog veel bezoek kreeg, opmerkingen maakten over de herrie om half twee 's nachts.

- mK Wij maakten bemerkingsen of dat wat zachter kon en: 'Mogen wij nu gaan slapen?' Nou, ik wist niet wat ik hoorde, nadien zijn we gewoon bedreigd, hebben we moeten verhuizen, want zo is het toch.*
- vK Ook de hele straat ging hard achteruit, altijd ruzie en vechten. In november heb ik nog een meisje naast mij ontzet, die werd bedreigd met een mes 's nachts. Konden we ook weer niet slapen van de herrie, van de ruzie naast me. (...) Ik wil de deur opendoen om te bellen om te vragen of het wat rustiger kon en de deur vliegt open en dat meisje vliegt de trap op: 'Help me, help me', was ze helemaal in elkaar geslagen. En die gozer staat met zo'n mes achter haar. Dus ik pak dat meisje naar binnen, doe de deur dicht, en ik zeg tegen mijn man '112 bellen want ze wordt bedreigd.' Nou ja, die heeft een paar maanden vastgezeten, was niet voor de eerste keer dat hij dat flikte. Toen kwam hij vrij, en toen zei ik tegen mijn man, 'Nou moeten we echt gauw wegwezen hier', want ik moest mijn verklaring intrekken zei zijn moeder, want: 'Ik heb mijn kind niet zo opgevoed.' Nou zeg ik, 'Daar ga ik helemaal niet met u over in discussie. Ik heb gezien wat ik gezien heb en ik trek mijn verklaring niet in.' Nou toen kreeg ik een brief, van dat meisje haar moeder, die mag je ook lezen, die was zo blij dat we dat gedaan hadden. (...)*
- mK We hebben het ook meegemaakt in hetzelfde portiek, dat een dochter op visite kwam en die kregen vreselijke ruzie en het meubilair werd van boven naar beneden in de tuin gegooid. Nou ja, dan bel je de politie maar weer, maar dat wordt je schijnbaar niet in dank afgenomen.*

Zij ervaren hun vertrek naar het centrum van de stad echt als een strijd die ze verloren hebben: "Nee, het was niet leuk, geen woon- en leefgenot meer" en: "Nee, we hebben echt moeten vluchten." Verschillende bewoners vertellen ook van inbraak en geweldsincidenten in de wijk, ook van langer geleden. Mevrouw Valkenburg is enkele keren slachtoffer geweest. Eenmaal was er bij hen ingebroken in de woning waarbij geld, sieraden, andere kostbaarheden en dierbare foto's waren meegenomen. Twee maal is ze met haar man op straat beroofd, beide keren door Nederlandse jongens, waarbij een keer, zo'n twintig jaar geleden, vlak bij huis.

- wV Toen liep er hier een knul en die vroeg of we 25 gulden konden wisselen, het was toen nog in de guldenperiode, maar wij dachten: je moet je portemonnee niet pakken, want dan ben je hem kwijt, dus we zeiden 'Nee dat kan niet.' Maar hij bleef ons achter na zitten en toen zijn we uit angst eigenlijk het Merxveld in gegaan. Toen dachten we nu zijn we hem wel kwijt, maar we waren hem mooi niet kwijt want hij sprong over de galerij heen, dus toen zat je echt in het nauw. Toen dacht ik, ik heb een tas bij me nou laat hij die maar pakken, als hij maar weggaat want hij zei dat hij een mes bij zich had. (...) [Een paar dagen later] kwam de agent, of de rechercheur, hij zegt hij zit zo te huilen of dat jullie met hem komen praten, (...) want ik wist die familie ook wel een beetje waar die vandaan kwam en het was nou niet zo'n beste [familie], nou dat hebben we gedaan. (...) Voor mij was het eigenlijk wel een opluchting. Hij heeft acht maanden gevangenisstraf gekregen, maar hij is wel ergens geweest waar hij af kon kicken, want hij was ook verslaafd. Daar moeten ze dan geld voor hebben natuurlijk, maar ja...*

In die tijd zijn er meer inbraken geweest, maar zij ziet die problemen als iets van lang geleden. Recenter is er een overval geweest en is er bij zes kelderboxen ingebroken in de flat van mijnheer Zondervan.

- mZ Ik kwam op een zondagmorgen beneden, ik was vroeg en moest even naar de kelder en de liftdeur gaat open beneden en ligt er een partij deken. (...) Ik wil over de deken stappen, gaat die bewegen, lag er een zwerver onder te slapen, maar die zat de deken over zijn gezicht heen te trekken. Ik heb hem niet gezien [alleen] z'n handen, gitzwarte handen en hij zo de deken over hem heentrekken. Stinken als de pieten, lag pies in de hoek en ik als de duvel naar boven, politie gebeld. Maar ja toen is hij gevlucht en die deken had ie achtergelaten in*

een grote plas. (...) Ja dus dat zijn vervelende dingen. (...) En hier op de derde etage waar de lift uitkomt, is een man, die komt 's middags om half een [thuis], z'n vrouw was jarig, was wat spulletjes wezen kopen. Staat z'n deur open, en die man was 70, hij is helaas daarna overleden, die gaat dus kijken bij z'n deur. Komt er een gozer uitvliegen, die had alle gouden sieraden van zijn vrouw stonden op tafel, ja allemaal weg. Heeft die man waarschijnlijk staan knokken met die persoon, ja dat kon ie niet winnen natuurlijk en dat zijn rottingen en die maak je wel eens mee. Maar ja ik woon niet in Oostvoorne of in Zeist, ik woon in Rotterdam en ik heb er maar mee te leven, het is niet anders.

In zijn geval heeft hij zich, rekening houdend met de positieve woonervaringen in zijn flat, over de incidenten heen gezet. Hij ziet het ook als inherent aan het wonen in een grote stad. Dat geldt ook voor mijnheer Eerland. Die is positief over zijn portiekwoning aan het Schoonveld waar hij al vijftig jaar woont, eerst met zijn vrouw en twee kinderen en nu alleen. Toen hij de woning kreeg, was hij erg blij, want ze woonden nog in bij andere mensen: "We waren toch verwend, we hadden niks!" en nog steeds is hij tevreden, maar dat heeft ook te maken met de alternatieven.

- ME *Ik blijf hier want waar ik ook heen ga, het is allemaal hetzelfde.*
I *Maar dat klinkt niet helemaal positief, dat moet u even iets verder uitleggen.*
ME *Dat is ook niet positief. Want mijn burens die daar weggegaan zijn, die zijn naar de Vuurplaat gegaan, Laan op Zuid, nou dat is veel erger dan dat het hier ooit geweest is: criminaliteit, inbraken, onvoorstelbaar, ruzies op straat. Hebben ze ook spijt van dat ze zijn weggegaan. (...)*
I *En vindt u dat u hier relatief goed zit?*
ME *Ja, kijk eens, ik heb toch een redelijk goed uitzicht? Want als ik, bij wijze van spreken, naar de Walchesteestraat ga of wat dan ook, aan de Pleinweg, dan kun je bij de burens op tafel kijken wat ze zitten te eten. Nu zit ik hier heel aantrekkelijk, gunstig. (...)*
I *Je kan het ergens anders niet snel beter krijgen en dan is de criminaliteit het belangrijkste?*
ME *En de bewoners,*
I *U heeft net verteld dat u hier in een heel gemengd portiek woont...*
ME *...Rotterdamse samenleving, geen probleem, (...) waar je ook heen gaat, ik kan niet in een vrij huis wonen.*

Het overheersende beeld van het oordeel van de gepensioneerde autochtone bewoners over hun woning en directe woonomgeving is wel positief. Bij sommigen is het ongeclausuleerd positief, bij anderen hangt hun oordeel samen met hun mogelijke alternatieven. Dat wil niet zeggen dat er niet ook zaken passeren die men kritisch bekijkt, zoals het tuinonderhoud en gedrag van directe burens, maar de weegschaal slaat maar in enkele gevallen door naar een negatief oordeel.

§ 7.2.2 B – Werkende autochtone babyboomers

Negen van de elf geïnterviewden in dit cluster wonen in een bestaande eengezinswoning; zes in de Roze Kampen en een in de Blauwe Kampen, de Burgen en de Velden. Bijna allemaal zijn ze tevreden over hun woning, waaraan ze vaak zelf veel gedaan hebben om deze naar hun zin te maken. Mijnheer Schuurs:

- MS *Ik heb dit huis gekregen toen het echt afgeleefd was, van de eerste bewoonster. Dus dat was echt nog helemaal in de oude staat. En ik heb het zelf, in overleg met Vestia hoor, ik heb daar toestemming voor gehad en tekeningetjes voor gemaakt, helemaal op zijn kop gegooit. (...) De toilet staat nu in de bijkeuken, boven een hele nieuwe badkamer, alle muren zijn nieuw, alle kozijnen zijn nieuw, alle plafonds zijn nieuw, tegelvloer is nieuw, dus alles eigenlijk. (...) We hebben er een hoop werk aan gehad. Ik was wel blij dat ik een huis had, dat het een goed huis was, maar ik moest er wel verschrikkelijk veel aan doen.*

Ook mijnheer De Raad, die enkele jaren geleden vanwege de sloop in de Burgen naar de Roze Kampen verhuisde, heeft er "gigantisch veel werk aan gehad". De bewoners in de eengezinswoningen in de Velden hebben extra baat gehad bij de renovatie in de jaren negentig omdat er toen een schuin dak op de woningen is gekomen, met een vlizotrap naar de zolder. Mijnheer Van Tongeren is erg tevreden met zijn woning en heeft geen neiging om weg te willen: "Absoluut niet". De eengezinswoningen zijn echter niet erg groot, maar de bewoners zijn er doorgaans tevreden mee. Mevrouw Den Bakker woont in de Roze Kampen en zou een zoldertje er op wel grappig vinden, maar is blij met haar tuin en wel tevreden:

vb Ja, nou ja, 't is een vierkamerwoning, (...) ja, kijk, 't kan altijd groter. En, kijk, als ik anderhalve meter morgen d'r bij krijg, is dat wel leuk, maar d'r is gewoon in te leven. Ik vind 't best wel een leuk huisje, klaar.

Bij geen van de geïnterviewden wonen er nu nog kinderen thuis, maar de familie Francken is er wel met kinderen in gekomen en was toen reuzeblij met hun huis en is dat nu nog steeds:

- mF Toen woonden we hier een paar straten verder, nou ik ben een tuinfreak ..., ik hoorde ineens van joh je kan hier een huis krijgen. Nou toen sprong ik op m'n fiets en toen ging ik kijken en toen bleek het dus nog mooier te zijn, een prachtige locatie voor het korfbalveld, handig in het park, dus ja was waanzinnig. De kinderen sliepen ook op één kamer samen, nu kregen ze allebei een aparte kamer, dus dat was ideaal, hè? (...)*
- vf Da's nu de hobbykamer, waar nou de computer staat...*
- mF ...en logeerkamer voor de kleinkinderen want ze staan allebei vol met allerlei ledikantjes, de box staat nu in de gang. (...)*
- vf Kijk wij zijn d'r harstikke dolgelukkig mee, maar als je naar mijn kinderen kijkt of naar andere jonge mensen, die zeggen: 'Ja maar ik zou hier niet in zo'n poppenhuis willen wonen'.*

Ze vinden wel dat de woningen niet voldoen aan de eisen van tegenwoordig, vooral door de minimale woonkamer, waardoor hun kinderen het vergelijken met een poppenhuis. Ook moeder en dochter Van Ewijk, die vijf jaar in de Kampen wonen, gebruiken een soortgelijke aanduiding:

- de Ik vond het huis hartstikke leuk, ja ik ben nooit zo'n tuin gewend, dus ik vond het al heerlijk tuin voor, tuin achter. En ik had zoets dan gingen we op de kamer achteruit, want we hadden daar een kamer van 10 meter, (...) maar ja dan zeggen ze: 'Je moet de tuin bij je kamer rekenen.' Nou dan zitten we wel bij een aantal meters, in de zomer zit je altijd buiten, wat zit je nou binnen? Dus ik vond het gelijk wel leuk, ik kwam binnen toen zei ik: 'Oh we wonen in een Hans-en-Grietje-huisje.' (...) Het is voor ons tweeën groot zat, ik hoef niet zo'n groot huis.*

Mevrouw Oud, die er eerst met man en kind woonde en nu met haar man, vindt het voor hen ook wel groot genoeg: "Je leeft naar de ruimte die je hebt, dus da's niet zo moeilijk." Je gaat dan vanzelf wat kleinere spullen kopen, "zodat je gewoon meer ruimte hebt". Bij de heer De Raad, die vier jaar in de Roze Kampen woont, is de tuin niet doorslaggevend geweest, maar vooral de nabijheid van zijn ouders.

- mR Mijn ouders wonen hier in de buurt en dan is de keuze: óf twee minuten lopen, want die zijn ook al 80, óf een uur rijden, als je begrijpt wat ik bedoel. En dan was dit eigenlijk één van de woningen die de combinatie was tussen 'redelijk', 'in de wijk', 'betaalbaar'. Dit is een vrijsectorwoning, je staat er versted van want je legt 500 euro voor zo'n klotewoninkje neer. Dat is even gewoon omgerekend 1.100 guldentjes, om het zo maar even te zeggen, en dat vind ik toch een bak geld voor zijn klein woninkje!*

Voor heel veel anderen is de tuin echter wel een van de grote pluspunten. Andere pluspunten voor de meerderheid van de bewoners zijn de sfeer en contacten op hun rijtje. Dat geldt voor alle zes bewoners van de Roze Kampen (zie paragraaf 6.4.2). Ook al zou de heer Schuurs meer contact willen hebben met bewoners in de Burgen, over zijn eigen rijtje is hij best tevreden:

- mS *Ik denk dat wij één van de meest gemoedelijke rijtjes hebben qua bewoners onderling. Iedereen is eigenlijk wel begaan met zijn straatje, wat dat aangaat best een hoop actieve mensen.*
- vS *Ook qua schoonhouden en zo, hier is het allemaal altijd netjes...*
- mS *...straatje vegen (....) als ik hier vergelijk met de Maldenburg of Poelenburg, dan denk ik dat we het wel getroffen hebben met het rijtje. (....) Van de acht bewoners zijn er vier die in de werkgroep zitten (....) en dat vertaalt zich naar schoonmaken van je straatje, een bloemetje buiten zetten.*

De tuinen dragen veel bij aan de woontevredenheid van de bewoners van dit cluster, tegelijkertijd herbergt de tuin ook een potentieel risico in zich: dat van verpaupering. Familie Francken:

- mF *Daarnaast woont een jongen die is werkeloos en die interesseert ze eigen nergens voor. Die zit in z'n achtertuin, maar tussen de tegels staat het onkruid echt zo hoog. Dus die jongen probeer je dan wel eens een keer aan te spreken en te zeggen: 'Joh, je hebt nou alle tijd, waarom verzorg je zo'n tuin dan niet?' Maar je dringt er niet tot door, da's jammer gewoon, het is zo asociaal. (....) Ja voor hebben ze [het] dan pas met behulp van die buurvrouw gedaan, die heeft dan een beetje meegeholpen. Daar staan ligusters, nou die groeiden zo breed en het werd heel hoog en daar wordt ook niet naar gekeken. Maar dat zie je al dat laatste huis wat hier aan de achterkant grenst aan de Rozenkamp (....) dat was toevallig een oud-collega die daar woonde, die verzorgde dat tuintje perfect en dat zag d'r ook heel mooi uit toen ze het afleverde. En die mensen die er nou wonen, ik geloof een Kaapverdiaanse vrouw, die doet er helemaal niks aan. Die laat het gewoon zijn gang gaan. Dat gaat niet, verpaupert ook weer, is wel triest hoor. Dat ben je niet gewend hè, dat zo'n buurt dan achteruit gaat? (....)*
- vF *Dat verandert allemaal, je ziet het ook aan de gordijnen, aan de tuinen die echt allemaal heel slecht eruitzien. Da's jammer want wij woonden altijd heerlijk naar ons zin.*

Zij vinden dat Vestia daar veel te weinig aandacht aan besteedt. Andere bewoners zien ook de veranderingen in hun buurtje, zoals mevrouw Oud die het nu nog wel goed vindt, maar met de nadruk op 'nog wel'. Familie Burger in de Blauwe Kampen vindt dat het bij hen op het rijtje nog wel meevalt maar vinden verderop sommige veranderingen en het mindere onderhoud aan tuinen ook wel jammer:

- mB *Het is de laatste jaren qua samenstelling natuurlijk totaal anders geworden...*
- vB ... *ja, dat wel maar ik heb totaal van niemand last. Het enige wat ik vind is, want ik loop natuurlijk hier met mijn hond, dat het er wel een beetje verwaarloosd uitziet bij sommige tuinen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de volgende, de daaropvolgende straat, dat is waarschijnlijk een gezin dat ook niet zoveel geld zal hebben, dat ziet er niet uit. Die hele schutting, dat hangt helemaal los, er ontbreken delen en dan heb ik wel zoiets van: ja, dat vind ik toch eigenlijk wel heel armoedig. Niet dat onze voortuin nou zo geweldig is, daar mankeert ook nog wel wat aan. Dat vind ik dan gewoon zonde en dan hingen er van die lappies voor de ramen, weet je wel. Dat vind ik niet representatief voor een buurt. Sorry, maar... dat zie ik wel een beetje, dat vind ik wel, dat dat achteruit gaat (....) en hier doen ze er eigenlijk allemaal wel wat aan om het gewoon netjes te houden.*

Mijnheer Van de Roer, die in een penthouse in de Drakenburg woont, is helemaal tevreden over zijn woning en de flat en datzelfde geldt voor mevrouw Wijnen in haar recent gerenoveerde 55+-woning.

Op twee bewoners in een nieuwbouw- of net gerenoveerde woning na, wonen de werkende autochtone babyboomers allemaal in een bestaande eengezinswoning. Allemaal zijn ze doorgaans zeer content met hun woning en naaste omgeving. Ze zijn wel van mening dat de woningen wat klein zijn, maar daar nemen ze genoeg mee. De tuin is voor alle bewoners van een eengezinswoning een belangrijk pluspunt. Ze zijn wel regelmatig zeer kritisch over het verlies aan decorum door de raamdecoratie en het tuinonderhoud van hun burens.

FIGUUR 7.1 Verlies aan decorum: ramen dichtgemaakt met kranten en lappen

§ 7.2.3 C – Jongere autochtone gezinnen

Een groot deel van deze groep woont in een bestaande eengezinswoning, maar vergeleken met de autochtone babyboomers meer verdeeld over de drie buurten. Vier huishoudens kochten een nieuwe woning in de Burgen en zijn er stuk voor stuk tevreden over, maar hebben wel enkele ondergeschikte kritiekpunten. Mevrouw Van Rees is zeer tevreden, zowel over de woning, de buurt als de burens: “Ik was gelijk gewend.” Mijnheer Rap heeft slechts één punt van kritiek: hij vindt het te warm worden, vooral wanneer hij overdag moet slapen als hij nachtdiensten draait en overweegt de aanschaf van een airco. Mijnheer Van Loenen is ook tevreden maar verwachtte, gezien de tekening, dat de eigen tuin wat groter zou zijn. Hij waardeert het beschermde karakter van het hofje. “Het trok mij zo aan dat je in ‘t hofje een grote tuin in ‘t midden had.” Hij vindt de sfeer in het hofje goed en rustig, heeft er nog geen problemen meegemaakt. Ook familie Mulder is van mening dat de privétuinen wel wat groter hadden gekund en de gemeenschappelijke tuin iets kleiner, ook al hebben ze zelf alleen een terras en geen tuin. Ze hebben een extra parkeerplaats gekocht als berging voor de fietsen en motor en vinden het “een heerlijk huis”.

MM Ja, lekker licht. De woonkamer lekker ruim. De slaapkamers zouden beter kunnen, maar goed, dan hadden we een ander type woning moeten nemen, maar goed, die was ook wel een stuk duurder gelijk. Maar dan had je ook wel weer twee meter minder terras, dus ja, dat is een overweging geweest. (...)

I Jullie hebben zo'n gemeenschappelijke binnentuin?

MM Ja, maken we weinig gebruik van hoor...

- vM ...Nee, eigenlijk niemand hè, (...) iedereen blijft gewoon op z'n eigen stekje eigenlijk.
- mM Ik heb ook wel zoiets van die binnentuin had makkelijk wel iets kleiner gekund en dat die mensen wat meer tuin hadden gehad. Want je betaalt er nu een hoop geld aan onderhoud voor en ja, er wordt geen gebruik van gemaakt. Ja, 't is een leuk gezicht, maar.

Over het geheel genomen zijn de nieuwbouwkopers zeer tevreden. Bij de huurders komen we wel kritiekpunten tegen. Alle bewoners van een eengezinswoning zijn zeer ingenomen met hun tuin en vaak ook met hun woning. De families Abels en Harmsen wonen beide in de Velden in een jaren geleden gerenoveerde eengezinswoning en zijn daar zeer tevreden mee. Familie Abels vindt het groot genoeg:

- vA Ja echt, zeker weten. Beneden is het in principe klein, maar boven is het groot zat. In de flat [de vorige woning-AO] had je nog altijd de eetkamer. Dus ja, toen kwam je hier en toen hadden we zoiets van nou dan moet de eethoek maar hier komen (...) en de bank die we hadden die was te groot, dus we hebben ook echt een andere bank moeten nemen om het er allemaal in te krijgen, dus ja.
- I Maar die tuin is ook echt niet klein hè!
- vA Nee die is gewoon super, in dat opzicht zijn we er alleen maar op vooruit gegaan.

Mevrouw Harmsen is zeer te spreken over de stedenbouwkundige opzet en de sfeer op haar rijtje.

- vH De woning vind ik best wel klein, ik zou wel groter willen, maar ik zit nou eenmaal hier. Kijk eens hier, hoe ik zit, dat is toch mooi? Daarom ga ik ook niet weg (...) ik heb een tuin op het zuiden. (...) Het is natuurlijk toch een oud huis. Er zijn wel meer dingen, maar aan de andere kant vind ik toch dat het gewicht zwaarder valt dat ik hier blijf wonen omdat ik me hier fijn voel.
- I Hoe zou u de sfeer in het straatje typeren?
- vH Rustig, hiernaast wonen twee oudere mensen, nou ja oudere, die man is 60 en die vrouw is 55, ik ben zelf 45. En hiernaast wonen mensen van 70, nou schatten! Als zij jarig is dan geef ik haar altijd een bloemetje en zij komt ook altijd een bloemetje teruggeven, ja zo gaat dat gewoon. En als ik wat heb gebakken of zo, dan zeg ik: 'Kijk eens, ik heb veel te veel gemaakt.' 'O', zegt ze 'wat lekker', zo gaat dat. En voor kerst krijg ik van mijn buurvrouw weer een tulband, dat doet ze al jaren lang en dan krijgt zij weer oliebollen van mij, zo doen we dat. En zo is het heel, heel leuk. Ik hoop niet dat ze weggaat, maar ze zijn al zo oud. (lacht) (...)
- Waarom ik ook hier blijf wonen: kijk, ik heb daar mijn burens wonen maar ik kan daar helemaal niet naar binnen kijken of wat dan ook. Niet dat ze bij mij niet naar binnen mogen kijken maar ik vind het lekker privé, daar hou ik wel van. Ik heb mijn eigen straatje hier [wijst naar de ene kant - AO] en ik heb mijn eigen straatje hier [wijst naar de andere kant - AO] en daar heb ik de schuurtjes van de burens en dan zwaai ik: 'Hoi, ben je lekker je heg aan het doen, doe!'. (...) Ik ken die mensen daar ook allemaal.

Ook mevrouw Jonkers in de Burgen is erg tevreden met haar woning die pas gerenoveerd is. Ze heeft de zolder laten betimmeren en de tuin is opgehoogd, ze vindt het een heerlijke woning en de sfeer perfect:

- vJ Ja, gewoon perfect, 't zou bij iedereen zo moeten zijn, denk ik. Ik vind dat van wel, serieus. (...)
- I Heeft u veel contact met de andere bewoners hier op 't rijtje?
- J Jawel, ja, maar niet dat ik bij hun over de vloer kom, of zo, maar ik heb wel gewoon contact met hun. Ik vind 't echt hele fijne burens, zeg ik heel eerlijk, ik heb 't echt getroffen. (...) Die Hollandse buurman, op 't hoekje, staat altijd in de tuin, heb ik heel goed contact mee. Die helpt ook wel eens met dingen als ik er niet uitkom. Allemaal echt van die mannen-dingen, die gemaakt moeten worden. (...) Vorige keer kon ik m'n eigen woning niet in, en dan heeft-ie me ook geholpen om weer binnen te komen, nou, dat soort dingen. En hiernaast zijn ze ook hartstikke vriendelijk en zo, goede burens.

De familie Veldhuis die even verderop in de Burgen woont is wat minder tevreden en twijfelt meer, vooral door de renovatie en de overlast van alle sloop- en bouwactiviteiten:

mV (twijfelend) Hmm, ja, alleen de prijs vind ik te hoog. (...) Ze hebben nu achterstallig onderhoud gedaan, maar ja, we hebben bijna niks gedaan wat betreft [keuzepakketten van de renovatie]. Nee, qua prijsverhouding vind ik de huur te duur. En dan de rompslomp eromheen, al die bouwactiviteiten, sloopactiviteiten. (...) De eerste sloop was (denkt na) uhm, vier of vijf jaar geleden. Toen begon het langzaam. Maar ja, toen de bouw weer en, de renovatiebouw, riolering, het afgelopen jaar is gewoon een waardeloos jaar geweest. (...) Qua gezinnen onder elkaar: da's prima, geen problemen. Tuin op het zuiden, we hebben zwembaden [op hun terras staat een groot formaat opblaaszwembad waar alle buurtkinderen in komen spelen-AO], heel de rataplan, dus dat is allemaal lekker, dat is het probleem niet. Maar gewoon qua leefbaarheid in het algemeen: hoeveel zand en hoeveel stof je zit te vreten elke dag, dat is niet normaal.

Ook mevrouw De Rijk heeft overlast van de wijkvernieuwing gehad. Zij woont acht jaar in de Burgen, wilde het huis eerst afzeggen vanwege de staat van de tuin, maar heeft het toen toch geaccepteerd omdat het een eengezinswoning was:

vR Achteraf [hebben we] wel eens spijt gehad, eerlijk gezegd, omdat er hier zoveel gebeurde in de wijk, met dat verbouwen, veel rotzooi, veel overlast en dat soort dingen. (...) Dan krijg je dat vrachtverkeer, straten die open liggen (...) ja, het straatje zelf was niet echt 'je van het'. Er woonden bepaalde mensen die zaakjes doen die ook niet helemaal in orde zijn, snap je? Alles bij elkaar hadden wij zoiets van: we willen weg hier. (...) Nou, wij geïnformeerd voor een hypotheek, toen had ik nog geen vast contract, (...) ja, dat was toch onzeker. We hadden het wel kunnen doen, maar ja dan toch in de prijscategorie als je een eengezinswoning wil, van over het algemeen toch weer huizen waar je ontzettend veel aan moet doen. Dat kost ook weer een hoop geld. Het had gekund maar je loopt ook weer veel risico. (...) Toen kwam dus ter sprake dat je je hele huis kon laten opknappen. (...) Toen zei ik: 'Die huurverhoging kunnen we wel betalen.' Het was wel € 170 omhoog, maar we zaten ook in een redelijk lage huur, 420 voor een eengezinswoning, dat is ook weer niet zoveel. (...) Nieuwe plafonds, (...) alleen de buitenkant is blijven staan, voor de rest alle muren weg, (...) helemaal geïsoleerd, echt een hele goede renovatie. Het is op zich zijn geld wel waard, laat ik het zo maar zeggen. En je mocht je tegels uitkiezen, je nieuwe keuken, boven een nieuwe badkamer, een tweede toilet, dat soort dingen allemaal.

Ze vindt het nu toch "een lekker huis". Familie Van der Wouden is niet zo tevreden over het wonen in de Blauwe Kampen en dat komt niet door hun woning, maar door de verandering in de buurt. Ze zijn negatief over 'buitenlanders' die hun tuin niet bijhouden. "Er zijn mensen die wonen hier al acht jaar en ze hebben nog geen knippertje door de tuin gehaald." Ze hebben ook bezwaar tegen het grote aandeel 'buitenlanders' en nemen geen blad voor de mond:

wW Dat [grote aantal buitenlanders] is wel een nadeel, dat vinden wij een nadeel.
mW Ja, volgens mij mag die verhouding helemaal niet, er zijn negen huizen en één Nederlander. (...) Het lijkt me sterk dat er geen Nederlandse gezinnen deze woningen willen en dat ze er [geen] mensen in [kunnen] douwen die van een tuin houden. (...) En als je naar de stichting gaat, dan zeggen ze: 'Nou als het je niet bevalt, dan kun je oprotten', (...) als je er over begint dat je als enige blanke in de straat woont en dat de wijk alleen maar zwarter en zwarter wordt. (...) Ik denk dat als er dadelijk een huis leeg komt en er komt een Hollander kijken en die ziet dat het zo'n teringzooi is, dan denkt ie: wegwezen. Ja, toen wij hier kwamen wonen, waren het allemaal oudjes, die deden allemaal hun voorstukkie, was allemaal keurig netjes.
wW En die hadden gordijnen voor de ramen en geen lappen.
mW Als je nou komt kijken, dan denk je: shit daar hangen geen gordijnen, daar hangen lakens voor de ramen, daar hangen kranten voor de ramen, wie moet daar nu wonen? En dan krijg je al die buitenlanders hier.
I U vindt het vervelend dat er alleen maar buitenlanders wonen. Wat voor overlast hebt u er specifiek van?
wW We hebben geen overlast, maar je hebt geen contact, dat is het probleem, het contact is gewoon nihil.

Ze hebben recent wel eens naar een andere woning gekeken in Rhooen en Poortugaal en hadden kunnen verhuizen, maar daar waren de tuinen veel kleiner (ze hebben heel veel beesten), stonden de woningen dicht op elkaar met auto's voor de deur en dat hebben ze nu niet. "Er zijn zat woningen die we kunnen krijgen, maar ja, we hebben hier de vrijheid, geen inkijk, (...) dat heb je dadelijk nergens meer." Tegenover de intrinsieke kwaliteiten van de woning staan dus de nodige negatieve zaken,

waaronder ook het onderhoud van Vestia. Ze vinden dat ze erg moeten zeuren om iets gerepareerd en vooral iets vernieuwd te krijgen, zoals bijvoorbeeld het keukenblok. Mevrouw Eenhoorn heeft dezelfde klacht.

VE Er was iets kapot, de combiketel, die maakten ze dus maar voor de helft en de andere helft zouden ze maandag nog doen. Dat vind ik bizar als dat op vrijdagavond gebeurt, dan heb je het hele weekend geen warm water en geen kachel als het winter is. Of als er iets kapot is en het moet vervangen worden, nou dan moet je echt heel veel voeten in de aarde plaatsen om dat gedaan te krijgen. Ja, want de wc-deur die zit er al vanaf het begin in en de kastdeur ook en die zijn helemaal krom. Ik kan ze niet eens meer fatsoenlijk dichtmaken... nou, dan komen ze ze weer een beetje bijschaven...

Het is volgens haar bespottelijk dat ze geen nieuwe deur krijgt. Ze vindt de woning ook wat klein voor haar gezin, maar vindt de buurt verder lekker rustig, daarom wil ze niet verhuizen. Ook familie Mansveld, met een thuiswonende zoon, is tevreden met de woning, vindt die groot genoeg en is erg te spreken over de tuin. Ze vinden het straatje waaraan zij wonen nog wel netjes vergeleken met andere straatjes in de Blauwe Kampen en hebben met de meeste bewoners goed contact, behalve met hun buurvrouw rechts. Die veroorzaakt veel herrie, overlast en er zijn veel ruzies in dat huis. De radio staat daar soms zo hard dat zij zelf niet meer met elkaar kunnen praten, maar ze hebben haar er niet op aangesproken.

MM Ze zijn op verschillende manieren door andere burens aangesproken. De mensen die [hier] voor ons hebben gewoond, hebben dezelfde problemen gehad, want die hebben we nog wel eens gesproken. Wij zelf hebben niet direct contact gezocht omdat wij eerder bang zijn dat het nog erger wordt, dan dat het afneemt. We hebben nu wel gezegd: 'Feestjes tot half vijf, dat accepteren we niet meer.' Na twaalfen dan bel ik wel of de politie, of/en er gaat een brief naar Vestia toe om te zeggen dat wij het dan wel genoeg vinden. En wat daar uit volgt, ja, weet ik niet. (...) Er was eens een feestje op vrijdagavond laat, in de tuin, heel hard en er werd door diverse mensen hier in de buurt gezegd: 'Joh, kan dat niet wat zachter.' 'Neuuu, het is toch vrijdag, het is weekend', die instelling is er. Daar kan je niet tegen opboksen, (...) dan denk ik: ik hou de boel even af, het kan nog erger worden dan het nu is.

Ze hebben voor zichzelf een duidelijke streep getrokken en schakelen nu de instanties in bij overlast en groeten de burens ook niet meer. Mijnheer Mansveld is bang dat het uit de hand loopt. "Ik kan wel rustig blijven, maar de aard van de burens is dat het heel erg escaleert en daar kan ik niet tegen, zeker niet met mijn gezondheid." Overigens bleek bij ons interview met de burens aan de linkerkant dat die de klachten van familie Mansveld over de buurvrouw rechts, niet deelden. Mevrouw De Wolf die in een gerenoveerde maisonnette woont in de Velden, heeft ook wel eens overlast, doorgaans van muziek, maar stelt: "Dat kan wel geregeld worden onderling" en heeft het wel naar haar zin in haar buurt.

Samenvattend kunnen we stellen dat ook het oordeel van dit cluster over de woning en directe woonomgeving vaak positief is. De nieuwbouwbewoners zijn sowieso positief. De oudbouwbewoners maken echter ook de nodige (zeer) kritische opmerkingen. Die hebben vooral te maken met wat in hun directe omgeving gebeurt: de overlast van de wijkvernieuwing in de Burgen, geluidsoverlast van burens en verlies van decorum door achterblijvend tuinonderhoud en lappen voor de ramen in de Kampen. Enkele bewoners maken kritische opmerkingen over het woningonderhoud door Vestia, terwijl anderen juist wel content zijn met Vestia door de uitgevoerde renovatie.

§ 7.2.4 D – Oudere allochtone bewoners

De oudere allochtone bewoners zijn doorgaans tevreden en hebben de verhuizing naar hun huidige woning als een grote vooruitgang ervaren. Er zijn alleen wat kleinere kritische opmerkingen. Familie Sheybani kwam van een appartement in IJsselmonde naar Zuidwijk en was heel blij met de grote achtertuin. Familie Bouazza kwam uit de Millinxbuurt naar hun eengezinswoning in de Blauwe Kampen, een stap van het donker naar het licht. Ze hebben er zelf wel veel aan opgeknapt:

- MB Maar weet u, dit huis was echt lelijk, allemaal rotzooi. Dit heb ik allemaal zelf gemaakt, alleen plafond niet, is door Vestia [gedaan]. (...) [Het was] echt een rotzooi in de tuin. Ik ben zelf stenen gaan kopen, dat heb ik zelf gemaakt, (...) 5.000 euro heb ik hiervoor betaald.*
- I U vindt dat u echt naar een betere buurt bent verhuisd vanuit de Millinxbuurt hiernaartoe?*
- MB Ik zie het hier als licht, daar is het donker... ja?*
- DB Ja, het is een heel groot verschil. Hij ziet het hier als een licht en daar is alles donker.*
- MB Ja, wat is mooier voor ons om in te zitten, licht of donker? In het licht is beter. (...)*
- I En bent u nu tevreden met uw huis hier?*
- MB Tevreden?...(dochter vertaalt)... bijna, ja, (lacht) niet helemaal, maar bijna.*
- DB Er is nooit iets perfect, hè.*
- MB Klein punt, de burens naast mij veroorzaken soms overlast met de muziek. Maar vind ik allemaal prima.*
- DB Nou, soms klaagt hij ook over deze kamer, (...) omdat de deur midden in de kamer is, als je dan binnenkomt, dan lijkt de kamer klein, dus als die indeling iets anders zou zijn...*

Mijnheer Wekhev was indertijd ook blij met de eengezinswoning met vier slaapkamers omdat toen zijn vier dochters nog thuis woonden. De kwaliteit was door vocht minder goed dan hij had gehoopt, maar die problemen zijn door de renovatie lang geleden verholpen. Hij betaalt € 580 per maand en vindt dat veel voor een sociale huurwoning. Ook de woning van de heer Eryilmaz, die net in Zuidwijk is komen wonen, is gerenoveerd met een nieuwe keuken, toilet en nieuwe douche. Hij heeft daarna met behulp van vrienden de woning geschilderd en er laminaat in gelegd. Ondanks dat de woning niet zo groot is, is hij er erg blij mee omdat hij daarvoor in een tijdelijke opvang verkeerde met zijn twee zoons en antikraak woonde. Ook de buurt draagt daar aan bij: "Het is hier heel rustig, een heel vriendelijke buurt." Mevrouw Bhola was tien jaar geleden heel blij met haar woning in Zuidwijk omdat in haar vorige buurt zich veel vervelende zaken afspeelden, een moord en vlakbij iemand overleden aan een overdosis. Ze kreeg daar ook veel klachten van haar burens over haar kinderen. Nu kan ze het met de meeste burens goed vinden. De vijfkamerwoning in de Blauwe Kampen is voor haar groot genoeg. Zij woont alleen, maar haar (klein)kinderen blijven ook vaak een nachtje slapen:

- VB Ik heb zes kleinkinderen en de oudste is 8 en die woont bij mij in de weekenden, vindt hij leuk om bij mij te komen. Dan gaan we leuke dingetjes doen, nou ja...gezellig. Soms komen de meiden ook met de kindertjes een lang weekendje. Dan blijven ze een nachtje bij mij, zo doen we dat. Ik vind het [groot] genoeg hoor.*
- I Veel aanloop wat dat betreft?*
- VB Ja, dat heb ik nodig, groot gezin, dan zijn ze uit huis maar ik heb ze toch.*

Ze is dan ook tevreden, maar zou het prettig vinden als ze net als de mensen in de Roze Kampen een aparte schuur in de tuin zou hebben. Familie Silva is ook ingenomen met hun woning. Als alle drie kinderen het huis uit zijn is het huis veel te groot, maar nu is het juist fijn. Ze zijn ook erg blij met de tuin, dat geeft ruimte en vrijheid.

Twee van de geïnterviewden in dit cluster wonen in een sloopwoning. Mijnheer Salim is niet tevreden over zijn portiekwoning, het is er koud. Hij loopt niet goed en vindt de trap daarom ook zwaar. Met zijn burens op de trap kan hij het overigens prima vinden. Familie Haddioui is tevreden met de huidige, te slopen maisonnette woning. De woning is groot genoeg voor hen en mijnheer Haddioui is blij met de

sociale contacten in de flat (zie paragraaf 6.4.4), vooral voor de kinderen en zou daar dus graag blijven. Zij woonden daarvoor in de Millinxbuurt en waren heel erg blij met de verhuizing naar Zuidwijk.

Samenvattend zijn de bewoners van dit cluster tevreden over hun woning, ze vergelijken die vaak met waar ze vandaan komen en constateren dan dat ze een grote stap vooruit hebben gemaakt. Ze hebben slechts op ondergeschikte punten wat kritische kanttekeningen.

FIGUUR 7.2 Te slopen maisonnettewoningen aan het Brekelsveld

§ 7.2.5 E – Middenklasse allochtone gezinnen

Deze groep woont deels in een nieuwbouwkooptwoning, deels in een bestaande eengezinshuurwoning en een derde deel in een sloopwoning. Ze zijn respectievelijk zeer, behoorlijk en matig tevreden over hun woning. Net als bij de jongere autochtone gezinnen hebben vier huishoudens een nieuwbouwwoning in de Burgen gekocht. Ze wonen alle vier in het meest noordelijke blok, begrensd door Slinge, Drakenburg, Doornenburg en Schuilenburg en zijn alle vier daarover erg te spreken. Familie Lamyaghri woonde in een twee-onder-een-kapwoning in Beverwaard. Een goede woning, maar pal aan de straat zodat de kinderen nauwelijks naar buiten konden. Ze hebben na enthousiaste verhalen van haar broer die ook een huis in de Burgen had gekocht, vrij snel besloten daar ook een huis te kopen, waarbij vooral een veilige speelplek voor de kinderen een grote rol speelde. Mevrouw Lamyaghri:

- vl *In principe is 't precies wat we in ons gedachten hadden, gewoon een nieuwbouwhuisje, gewoon vierkant, strak, en geen derde verdieping, gewoon grote tuin, precies wat we hadden verwacht.*

- I En met het binnenplein, gebeurt daar ook wat?
- vL Ja. Daar gebeurt heel veel, kinderen spelen er...
- I Er is daar geloof ik een soort klauterhuisje of zo?
- vL Ja, dat valt me wel heel, heel erg tegen. (...) Voordat we het huis kregen, kregen we [een] plattegrond met allemaal toestellen en leuk, hoe ze 't allemaal zouden doen. En toen we eenmaal hier zaten, hadden we zoiets van: is dit 't? Heel klein huisje voor eigenlijk kleuters echt, onder de twee jaar. Zo'n rek, nou ja, daar hebben ze één keer aan gezeten en daarna nooit meer, dat was het. (...) 't Valt echt tegen want nou gaan die kinderen d'r omheen hangen, (...) bij die parkeerplekken, daar gaan ze tussen fietsen en alles, dat is niet de bedoeling.

Ook de families De Vrome en Adnane zijn van mening dat de speelplek in het blok weinig voorstelt en er wat aan gedaan moet worden. Mevrouw Adnane is wel tevreden met de grootte van haar woning:

- vA Ja, [het is] heel groot. Normaal is het een vierkamerwoning, maar we hebben er een vijfkamerwoning van gemaakt. Dus boven hebben we vijf slaapkamers en hier een zitkamer en de keuken. Ruim genoeg, voor vijf kinderen. Zij slapen nog met z'n tweetjes en de anderen hebben ieder aparte kamers. (...) 't Is lekker goed geïsoleerd, 't is lekker warm voor de kinderen en, ja, er zijn genoeg slaapkamers, ik ben wel blij dus.

Familie bGopal, waar het eerste kind op komst is, is ook tevreden met de woning, maar had in het begin wel wat opleveringsklachten en vindt dat ze daar wel erg achteraan moest zitten.

Ook van dit cluster woont een groot deel in een bestaande eengezinswoning. Ze hebben er vaak zelf het nodige aan opgeknapt en wonen er doorgaans naar tevredenheid. Mevrouw Alfour:

- vA Ja [we hebben] kunnen kiezen, of je 't helemaal verbouwd wou laten worden, of een gedeelte. Maar ik heb zelf een man die heel handig is, dus 't meeste hebben we zelf gedaan. Ja, want als de woningstichting 't doet, dan gaat de huur gelijk natuurlijk ook omhoog een heel stuk, dus zodoende.
- I Wat heeft hij allemaal gedaan?
- vA Ja, boven heeft hij de kamers helemaal aangepakt. Ja, 't is een vijfkamerwoning en sommige mensen hebben dan één muur weggebroken, maar dat hebben we gewoon gelaten zodat de kinderen allemaal een kamer hebben. En dan heel de zolder heeft ie ook helemaal verbouwd, één kind zit op zolder.

Familie Semedo is kortgeleden van Pendrecht naar de Roze Kampen verhuisd en is zeer tevreden met hun woning, die iets kleiner is dan de vorige, maar nu hebben ze een tuin. Ze zijn verhuisd omdat ze last kregen van jongens in de buurt en vinden het wonen in Zuidwijk veel veiliger, rustiger en groener. Mijnheer kGopal woonde vroeger al lange tijd in Zuidwijk en is kortgeleden om dezelfde reden uit Pendrecht naar Zuidwijk gekomen. Hij is tevreden met zijn woning en vooral met de sfeer in zijn straat:

- mKG Ik vind het echt leuke mensen joh, serieus, ik had het echt niet verwacht. Ik houd van rust, ik houd niet van geblèr op straat, dit en dat. Dat had ik wel bij Ellewoutsdijkstraat [in Pendrecht – AO]. In onze portiek woonden ook jongeren en dan gingen ze in het portiek 's avonds ouwehoeren, dit en dat. Daar had ik best wel last van. En in de Poelenburg had ik een buurman boven wonen die had een hond en die sloeg die hond, die mishandelde hem. Die ging huilen 's avonds en blaffen als een gek. Maar hier is het perfect man. Ik ben in februari op vakantie geweest en ik kon gewoon mijn sleutels aan de buurvrouw geven en die kon gewoon de post rustig op de tafel zetten en planten water geven. Dus die vertrouwensband is wel goed hoor. Ik kan met iedereen hier opschieten. Als ik wat nodig heb, een schroevendraaier of suiker, bij wijze van spreken, kan ik overal terecht. (...) Het is echt rustig wonen hier.
- I In vergelijking met de Ellewoutsdijkstraat, was het daar heel rumoerig?
- mKG Ja, daar waren van die tieners joh, die hangjongeren. Ja, als mijn vriendin in de zomer iets korts aan deed, dan spraken ze haar aan, dan liepen ze met haar mee: 'Dit en dat', dat was vervelend, heel vervelend.

Maar er zijn ook bewoners die wel wat kritischer zijn over de kwaliteit van de woningen. Mijnheer Ozdemir die vanwege de sloop in de Burgen naar de Blauwe Kampen verhuisde is maar matig tevreden. Zijn drie volwassen kinderen wonen nog thuis, hij vindt de woning wat klein:

- mO *Kijk, die huizen lijken wel groot, hebben wel een grote tuin, [maar] daar heb je niet altijd veel aan. Het is wel gezellig, maar een huis moet eigenlijk een beetje passend zijn, de kamers, douche en wc. De wc past maar net onder de trap, als er een keer hele dikke mensen komen, echt waar, dan is het een beetje moeilijk draaien. Dat is het en de huur wordt vanaf 1 juli € 536, nou dat is een hoop huur voor dit huis eigenlijk.*

Hij vindt dat Vestia ook niet veel doet aan onderhoud terwijl er steeds wel een huurverhoging bijkomt. Familie Ismail, die in een zelfde huis woont, vindt de douche ook wat klein, maar is verder zeer content met de woning en de tuin van bijna dertien meter diep.

Vier bewoners uit dit cluster wonen in een te slopen woning in de Velden-Noord. Mevrouw Chalabi een Irakese, woonde met haar gezin sinds 1999 in een maisonnette. Zij is in 2007 verhuisd naar Pendrecht vanwege de overlast, maar bijna elke dag komt ze nog in de buurt waar ze zeer aan gehecht is. Tot 2001 woonde ze er erg naar haar zin, hoewel de woonkamer met 17 m² wel klein was. Toen verhuisden achter elkaar twee van haar Nederlandse burens, sindsdien had ze overlast:

- vc *Zij is weg, gelijk komen er twee studenten, dat is ook raar. Ik heb een familie, wij hebben kinderen en jij weet een student, jongens: altijd party en drinken. Ik ga aanbellen: 'Alstublieft wij hebben kinderen en ik hoor jullie, dat is zo vervelend'. Hij zegt: 'Ja mevrouw, sorry wij gaan rustig aan [doen]', maar na tien minuten [is het weer het] zelfde. Zij zijn verhuisd, na 2004 kwam er een Afrikaanse familie. Oh, zo vervelend, ik heb drie keer ruzie gehad met hun en ik heb de politie gebeld. Ja niet normaal, (...) twintig jongens, mensen, mannen komen daar binnen eten, drinken. Na twaalf uur begint het feest bij hun, elke dag, niet normaal! Ja, ik heb twee keer met die vrouw en man ruzie gehad. Ik zeg: 'Kijk eens, mijn man werkt, hij moet om zeven uur wakker worden, wij gaan vroeg naar bed.' Mijn woon- en slaapkamer grenst aan hun woon- en slaapkamer en ik hoor alles van hun. Ruzie en feest en kinderen die na twaalf uur in de avond wakker worden en gaan spelen met een hamer, met spelletje op de muur.*

Ze vertelt van een Antilliaanse buurjongen van 22 jaar die andere vrienden uitnodigt en ze tot drie uur in de nacht op de galerij zitten te drinken en van een junkie die beneden haar woonde waar ook veel bezoek kwam dat overlast veroorzaakte. Ze is toen ze vijf maanden zwanger was zeer geschrokken toen ze haar fiets wilde pakken omdat in de gang van de kelderboxen mensen lagen te slapen en de boel vervuilden. Haar klachten bij de politie en Vestia over haar burens hielpen niet erg daarom was ze blij dat ze naar een andere woning kon in Pendrecht. Ook mevrouw Bouazzati die in een te slopen maisonnette woont is erg ontevreden over haar woonsituatie. Zij vindt de woonkamer en keuken ook erg klein en vindt het heel gehorig. De keuken van haar bovenburens ligt boven haar slaapkamer. Als ze 's avonds laat daar bezig zijn heeft ze daar last van: "Hoe zacht ze ook doen je hoort het gewoon, (...) ik zou nooit geen mensen meer boven me willen hebben." Het grootste probleem is echter de achteruitgang in haar blok sinds ze er is komen wonen in 2000. Eerst was het nog rustig.

- vb *Het werd steeds erger, erger, kom maar kijken 's avonds om zes uur hier wat daar allemaal zit. Dan komen ze uit hun werk, of ze komen allemaal uit hun bed. Nou dan staat het helemaal vol met allemaal Antillianen daar. Nou ik ga daar niet langs. (...) Het was nog erger, dan hadden ze bijna elke dag een feestje in de tuin. Toen is Vestia wel gaan ingrijpen want er kwamen toen wel heel veel klachten, niet alleen wij, maar die hele flat daar tegenover heeft er ook last van (...) daar was altijd feest. Vestia is gaan klagen, toen is daar zo'n interventieteam geweest, ja toen was het over. (...) Wij hebben er zelf ook wel wat van gezegd, maar dan hebben ze zoiets van: tss', en dan gaan ze gewoon verder met waar ze mee bezig zijn. Het is nou wel rustiger. Maar ja, bijna heel die galerij is Antilliaan, dat kloekt toch allemaal samen. En dat is logisch als je daar een hele rij met Marokkanen zou zetten, kloekt dat ook samen, of een hele rij met Nederlanders, die doen dat ook. Niet dat alleen Antillianen dat doen, maar ja, die hebben gewoon andere normen en waarden. (...) Ze gooien gewoon hun vuil van boven naar beneden, ja... ze ruimen het wel op, maar er blijft altijd wel wat liggen. (...) Kijk, heb je het portiek gezien?*
- I *Ja, ja het ziet er vies uit*
- vb *Da's niet de eerste keer, ze plassen erin, ze doen er alles in. Ja, dat soort dingen komt mijn bezoek tegen. Als ik mijn bezoek ken, dan komt dat altijd via de tuin. Is toch een verschutting om ze zo binnen te moeten laten?*

En aan die kant is het precies het zelfde, (...) plassen ze ook in het portiek en is het ook smerig en dan kan je het wel iedere keer schoonmaken maar twee minuten later is het weer vies. Dat kan ik ook wel begrijpen dat je daar als Vestia ook geen zin meer in hebt.

In de winter valt het volgens haar allemaal wel mee omdat dan niemand buiten zit, maar ze vreest de zomer en wil graag zo snel mogelijk weg. Haar man vindt echter dat ze op de verhuiskostenvergoeding moeten wachten die aan het uitvoeringsbesluit voor de sloop vast zit. Twee andere bewoners, de familie Martina en Güneş, wonen in een te slopen portiekwoning. Allebei zijn ze tevreden over hun woning en hun portiek. Voor mevrouw Martina was het een stap vooruit toen ze daar kwam wonen.

- vm Ik woonde eerst bij Maashaven, maar daar was niet te leven, dit is beter. Er was daar veel ruzie en de kinderen konden niet buiten spelen. Veel drugs in de buurt, drugsdealers. Daar had ik een kamer, daarna huis van een particulier en toen dit huis van de woningbouw. Ik was blij toen ik dit huis had gekregen. (...)*
- I En hoe is de sfeer in het portiek?*
- M Heel goed, we hebben geen ruzie. Het is heel fijn om hier te wonen. Daarom, nu we moeten gaan verhuizen, je weet niet wat je gaat krijgen, weet je. En hier wonen is heel gezellig, iedereen praat met elkaar.*

Ze vindt wel dat de woningen in het naastgelegen portiek slecht zijn, het pand is zwart en stinkt. Voor de familie Güneş die aan de Slinge wonen, is het vrijwel hetzelfde. Zij zijn ook tevreden over de woning en het portiek, maar denken ook dat de woningen achter hen (de maisonnetteblokken) erg slecht zijn.

De meningen van cluster E over de woning en directe woonomgeving laten, afhankelijk van het soort woning, nogal grote verschillen zien. De nieuwbouwbewoners zijn zeer tevreden, maar daar tegenover staan de meningen van bewoners van te slopen maisonnettes die veel overlast hebben van medebewoners, zij zouden graag snel verhuizen. De bewoners van bestaande eengezinswoningen zijn vaak positief, hoewel een enkeling kritisch is over het onderhoud van de woningen.

§ 7.2.6 F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

In dit cluster zijn veel bewoners best wel te spreken over hun woning en directe woonomgeving, maar er zijn ook regelmatig kritische opmerkingen; enkele bewoners zouden best willen verhuizen. Lang niet altijd is de kwaliteit van de woning daarbij doorslaggevend. De zwakke sociaaleconomische positie van deze bewoners zien we terug in hun huisvesting: zes van de tien wonen in de Velden, waarvan drie in een sloopwoning. Zowel mevrouw Cornet als mevrouw Simsek is ontevreden over de kwaliteit van hun eengezinswoning in de Blauwe Kampen. De kritiek van mevrouw Simsek slaat ook op Vestia:

- vs De bewoners hebben meer last van Vestia, doordat klachten nooit serieus genomen worden, dan dat ze last van de burens hebben. (...) Je moet wel drie, vier keer bellen en zeggen van joh ik heb dit en dat, klachten. Ze komen niet opdagen en als ze komen doen ze de helft, de andere helft laten ze zitten, dan gaan ze weg. Dan moet je weer gaan bellen. (...) Nee dat is echt drie keer niks, (...) als je met iets tegen de muur botst, valt alles gewoon naar beneden. (...)*
- I Is het wel groot genoeg voor je, de woning?*
- vs Ja tuurlijk is het groot genoeg, alleen de badkamer die is heel piepklein, (...) maar voor de rest is het gewoon redelijk, leuk wonen hier, daar gaat het niet om. (...) Officieel horen ze de woning pico bello op te leveren aan een nieuwe bewoner. Nou echt niet hè. Ik heb hier in deze woning met al mijn spullen twee maanden in de rotzooi gelegen. Ik heb geslapen op een matras in de woonkamer bij m'n kinderen. Ze zouden alles gaan regelen voor ik er in kwam, niks gedaan hè? Ik zat zonder douche, zonder wc een week lang met twee kinderen. Normaal gesproken zouden ze aan de tuin ook wat doen. Het was gewoon een oerwoud, (...) kijk die boomstronkjes eens daar allemaal, ik heb er daar drie van in de tuin zitten, levensgevaarlijk!*

Andere bewoners zijn echter weer heel positief, zoals mevrouw Marangoz uit de Roze Kampen. Ze woont er pas kort, moet nog wennen aan het feit dat ze vlakbij een weg woont. Een slaapkamer is wel wat klein, maar verder is ze zeer tevreden met haar woning en hoe Vestia het heeft opgeleverd:

vm Ja, er moeten nog wel een paar dingen aan gedaan worden, maar dat zijn mijn taakjes. Maar wat het woningbedrijf heeft gedaan en hoe ze het huis hebben opgeleverd en zo, vond ik heel erg netjes.

Mevrouw Çetin woont in de Burgen en is wel tevreden met haar gerenoveerde eengezinswoning. Ze vindt de woonkamer wel wat klein en is een beetje jaloers op de nieuwbouw vlak naast haar, maar ze mist vooral Turkse bewoners direct in haar buurt. Dat is ook de reden waarom ze wel eens naar haar vroegere buurt, het Oude Noorden, terugverlangt. Mevrouw Klaasboer verhuisde van een maisonnette in de Velden-Noord naar een eengezinswoning in de Velden-Zuid en is redelijk tevreden:

vk Hm, ja redelijk, ja ik had hem eigenlijk wel wat groter gewild, maar ja ik wilde hier in de buurt blijven en er zijn haast geen eengezinswoningen hier. Allemaal maisonnette en dat wordt gesloopt en anders vijfkamerengezinswoningen, daar kom ik niet voor in aanmerking. (...) Ik ben er wel wat op vooruitgegaan.

I En, hoe vind je de sfeer op het rijtje, de contacten verder?

vk Hm, ja, het is niet wat ik gewend ben, (...) ik heb niks met die mensen. Ja dat is gewoon heel jammer, want ik merk gewoon ook hoe ze naar je kijken... ik weet niet wat het is...

Waar ze woonde op het Bornerveld was er meer onderlinge samenhang met elkaar. Mevrouw Hardi die aan het Schoonveld woont in een portiekwoning is wel tevreden met haar woning maar zou nog wel een kamer extra kunnen gebruiken nu ze weer een kind heeft gekregen. De woning is goed opgeknapt door Vestia toen ze er in kwam. Ze heeft geen problemen op het portiek, de mensen waarschuwen elkaar als ze een feestje geven. Ook mevrouw Constancia, die op een portiekwoning aan het Lakerveld woont, is tevreden over haar huis. Zij wil wel op termijn verhuizen, maar de belangrijkste reden daarvoor is niet het huis, maar dat de familie van haar ex op het rijtje woont en ze hem liever wil vermijden. De heer Orman en mevrouw Coşkun wonen allebei in een te slopen portiekwoning in de Velden-Noord. Beiden vinden hun woning wel goed genoeg, maar mevrouw Coşkun heeft wel veel overlast van haar burens:

vc Boven mij wonen jongere mensen, ze hebben twee of drie kinderen, altijd ruzie en lawaai. Dat kind moet 's nachts melk hebben volgens mij, (...) het kind kan er niks aan doen, maar zijn familie heeft bijna elke dag ruzie, dat is niet zo prettig. (...) Mijn benedenbuurvrouw is een Nederlands meisje, zij heeft een kind. In het begin was zij ook verslaafd, bijna elke weekend geeft zij party, o jeetje. Alle spullen bij mij trillen, boem, boem, boem, zelfde als in een discotheek. Als ik naar beneden ga bij de deur aanbellen, horen ze niks, zijn echt dronken allemaal. De burens hebben de politie gebeld. (...) Ik zat midden in de nacht om half 4 met kinderen in een dekentje televisie te kijken, het was zo erg. (...) In het weekend zeg ik meestal: 'Jongens we gaan naar tante, kom.' Ik heb hele goede vriendinnen wonen in Dordrecht, ik bel naar haar: 'Sorry, mag ik deze week bij jou slapen door burens kan ik dat hier niet.'

I En heb je wel eens wat tegen die mevrouw gezegd of tegen de politie?

vc Ja, ik ging een keertje naar beneden en komt die jongen gelijk: 'Sorry buurvrouw', (...) was half vijf 's ochtends. Bijna elke week gebeurde dat. Ik zeg: (...) 'Oké, ik snap jullie situatie wel, maar sorry, dat kan echt niet. (...) Jullie denken het is weekend, niemand werkt, maar mijn kinderen moeten om acht uur naar de extra les' [Engels en Turks - AO]. (...) 'Tatatata', zij wordt boos op mij: 'Ja jij wil elke keer klagen dat en dat', ze was dronken, ik werd niet serieus genomen. De andere dag als zij mij ziet: gelijk haar gezicht op de grond.

Ze vertelt dat er in de kelders is ingebroken en dat er naast haar een drugshandelaar woont, Surinaams of Antilliaans, ze weet het niet precies, waar midden in de nacht steeds mensen aanbellen. Ze voelt zich niet meer veilig in haar portiek omdat burens die wat zeiden van de drugshandel, zijn lastiggevallen door verslaafden. Ook mevrouw Yalçın vindt het niet fijn in haar woning, een te slopen maisonnette. Zij vindt het een "erg slecht huis, ik vind het niet leuk of mooi, het is allemaal kapot, wc is vijf keer

verstopt, er is altijd een probleem". Ze wil heel graag snel weg, maar vooral omdat ze de omgeving voor haar kinderen een nog groter probleem vindt. Geëmotioneerd, soms huilend, vertelt ze dat haar kinderen van vier en zes jaar buiten speelden op het gras en ze hen een bal had gegeven en andere Nederlandse kinderen die bal afpakten en met elkaar daar mee gingen spelen en niet meer aan haar kinderen gaven. Ook vertelt ze van Nederlandse en Antilliaanse kinderen die haar kinderen pesten. Ze wil graag terug naar de Katendrechtse Lagedijk omdat daar vrienden wonen.

Samenvattend zijn er nogal wat bewoners van dit cluster ontevreden met hun woonsituatie, maar er zijn er ook die wel tevreden zijn. Er zijn verschillende gevallen van sterke overlast van medebewoners, maar ook voorbeelden van (zeer) weinig aansluiting en contact met burens. Deze geïnterviewden voelen zich beperkt door hun (financiële) mogelijkheden en er zijn meer klachten over de instanties.

§ 7.2.7 Overeenkomsten en verschillen over woning en directe woonomgeving

Veel verschillende elementen spelen een rol in de waardering van de bewoners van hun woning en directe woonomgeving, zo blijkt uit het voorgaande. Zowel fysieke als sociale kenmerken (Galster & Hesser 1981; Gans 1991a) als de symbolische betekenis van woning en omgeving (Suttles 1972; Hortulanus 1995) zijn van belang. De levenswijzeclusters zijn niet evenredig over de drie buurten en voorkomende woningtypen verdeeld, zo blijkt uit tabel 7.1. Diverse selectie-effecten zijn daarbij aan de orde als gevolg van een samenspel van inkomensverschillen, de ruimtelijke spreiding van het woningbezit, het woonruimteverdelings- en huurbedeid en ook de voorkeuren van de verschillende huishoudens. Ook binnen de clusters zijn er verschillen in waardering. Als ik de uitkomsten analyseer komen als eerste enkele belangrijke overeenkomsten tussen de clusters in beeld, maar er zijn ook duidelijke onderlinge verschillen. Daarnaast vallen enkele uitkomsten op die sterk aan specifieke woningkenmerken gerelateerd zijn en veel minder aan een specifiek cluster.

Overeenkomsten

Als eerste blijkt dat de overgrote meerderheid van de geïnterviewde bewoners een *positief oordeel* heeft over hun woning en directe omgeving. Die uitkomst verschilt sterk van de in beleidsstukken vaak voorkomende veronderstelling dat de vroeg-naoorlogse huurwoningen niet langer voldoen aan de eisen van de tijd. Die veronderstelling heeft vaak betrekking op meergezinswoningen op een portiek of een galerij. De bijzonderheid van de geïnterviewde bewoners is wel dat ruim zestig procent een eengezinswoning huurt. De tevredenheid is echter ook aanwezig bij bewoners van de portiek- en galerijwoningen. Er zijn geen grote onderlinge verschillen tussen de verschillende clusters waar het gaat om de overall tevredenheid met hun woning. Voor die tevredenheid is geen objectieve absolute maatstaf voorhanden, die is vooral gekoppeld aan het aspiratiebeeld van de betreffende bewoners, afhankelijk van wat ze voor zichzelf haalbaar achten, hun (financiële) mogelijkheden in beschouwing nemend.

Een tweede belangrijke overeenkomst is de betekenis van de *dissatisfiers* voor het oordeel (cf. Land 1969; Dogge 2003; Mossel & Jansen 2010). In alle clusters zijn er bewoners die *zware overlast* (hebben) ondervonden van directe medebewoners. Overlast komt relatief vaak voor in de (toekomstige) sloopsituaties, zowel door het gedrag van de aanwezige bewoners als door de sloop- en bouwwerkzaamheden zelf. Bij enkele bewoners van cluster A, de gepensioneerde autochtone bewoners, dateerden de overlast, in de vorm van inbraken en berovingen, van (veel) langer geleden.

Zij interpreteerden dat in de interviews als incidenteel, als iets wat er nu eenmaal bij hoorde in een stad als Rotterdam. Bij enkele andere bewoners was de ervaren overlast van veel recentere datum. Dit was voor enkele geïnterviewden aanleiding om uit de wijk te vertrekken, maar niet altijd is die stap al daadwerkelijk gezet. Sommigen (moeten) wachten tot het uitvoeringsbesluit voor de sloop genomen is zodat ze een verhuiskostenvergoeding kunnen krijgen.

Verschillen

De tevredenheid van de groep alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) wijkt enigszins af van de andere clusters. Hier komen we meer kritische opmerkingen tegen: de bewoners uit deze groep voelen zich sterker *bepikt in hun mogelijkheden*. Zij behoren met de groep oudere allochtone huishoudens (D) tot de financieel zwakste groepen met veel huishoudens met een inkomen rond het minimumloon.

Een tweede verschil is dat vooral bewoners uit twee clusters, de gepensioneerde autochtone bewoners (A) en de oudere allochtone bewoners (D), bij hun oordeel over de woning en directe woonomgeving refereren aan de stap die ze gemaakt hebben in hun *wooncarrière*³¹⁹. Mijnheer Eerland (A) reageert heftig op de vraag of hij tevreden was met de woning: “We waren toch verwend, we hadden niks!” Mijnheer Bouazza (D) drukt zijn waardering uit in de metafoer van het donker in de Millinxbuurt en het licht in Zuidwijk: “Wat is mooier voor ons om in te zitten? Licht of donker? In het licht is beter.”

Een derde verschil is dat vooral bij de werkende autochtone babyboomers (B) en de jongere autochtone gezinnen (C) het doorgaans positieve oordeel ook regelmatig gepaard gaat met de opmerking dat de woningen wel wat *gedateerd* zijn. Familie Francken (B) heeft het over ‘een poppenhuis’, mevrouw Van Ewijk (B) over een ‘Hans-en-Grietje-huisje’ en de dames Oud (B) en Abels (C) geven wel aan dat ze hun interieur erop aan hebben moeten passen. De opmerkingen worden soms gerelativeerd door te verwijzen naar de tijd dat ze nog met kinderen in de betreffende woning woonden. Die zijn vooral bij de babyboomers inmiddels de deur uit en dat betekent dus een relatieve vooruitgang met de situatie vroeger. Voor alle bewoners van eengezinswoningen geldt dat de tuin een belangrijk pluspunt is en compensatie biedt.

Een vierde opvallend verschil is dat vooral bij de autochtone clusters A, B en C er kritische opmerkingen gemaakt worden over het *verlies van decorum* in de directe woonomgeving. Het slecht of niet bijhouden van tuinen en het ophangen van lappen in plaats van gordijnen doet voor hen ernstig afbreuk aan de ervaren woningkwaliteit en hun respectabiliteit (cf. Van der Horst & Messing 2006; Mepschen 2012; Pinkster 2016; Watt 2006;). Kritische kanttekeningen op dit punt zien we regelmatig bij de autochtone clusters, maar er zijn ook enkele allochtone bewoners die hier opmerkingen over maken, onder andere bij cluster F, de alleenstaande allochtone ouders met kinderen.

Specifieke aspecten van de waardering van de woning en directe woonomgeving

Zowel in cluster A, B, C als E komen we bewoners uit de Burgen tegen die recent een *nieuwe woning* huurden of kochten. Ze zijn allemaal tevreden met hun woning. Dat is, zou je kunnen zeggen, voor de hand liggend, zij hebben immers net een vrije keuze gemaakt. De kopers behoren vooral tot cluster C

319

Ik neem hierbij ook de woongeschiedenis van de bewoners, zoals in hoofdstuk 5 beschreven, in ogenschouw.

of E. Hun tevredenheid met de nieuwbouw gaat soms wel gepaard met wat mitsen en maren, maar dat hoort bij het normale keuzeprocess bij de aankoop van een woning door huishoudens die niet over onbegrensde financiële mogelijkheden beschikken. Ook de huurders van een nieuwbouwwoning uit cluster A en B, hebben recent gekozen en zijn tevreden.

Tegenovergesteld aan het gelijke oordeel over de nieuwbouw is dat de woningwaardering van de tien bewoners in een *te slopen woning* nogal divergeert. Slechts twee van de tien bewoners die in een sloopwoning wonen of woonden behoren tot de autochtone bewoners (beide cluster A), de andere acht zijn allemaal allochtone bewoners (clusters D, E en F, zie tabel 7.1). De twee gepensioneerde autochtone bewoners van een sloopwoning verschillen van mening. Bij de allochtone bewoners vindt slechts één bewoner de (technische) kwaliteit van de woning erg slecht. Vier van hen vinden de woning en woonomstandigheden nog goed en zien geen aanleiding tot sloop, terwijl drie van hen wel positief staan tegenover sloop vanwege het achteruitgegangene sociale klimaat in de betreffende complexen.

Opvallend is verder dat sommige klachten over het woongenot in de *portieketagewoningen* sterk overeenkomen met klachten uit de jaren vijftig. Het commentaar van mevrouw Kist (A) op de rommel en vervuiling in de kelderruimte en het open laten staan van de portiekdeur zijn vrijwel gelijk aan de opmerkingen die vijftig jaar eerder over de toen nog nieuwe portiekwoningen gemaakt werden³²⁰.

FIGUUR 7.3 Openstaande deuren in het portiek

320

Zie de paragrafen 3.4 en 6.4 en Barends & De Pree (1954; 1955) en Van Doorn-Janssen (1966).

De beheerder van de woning en directe woonomgeving, Vestia, komt enkele keren positief aan de orde, doorgaans in verband met de uitgevoerde renovatie of de wijze waarop de woning werd opgeleverd toen de bewoner er kwam wonen. Ongeveer twee keer zo vaak is Vestia in negatief opzicht genoemd, waarbij het in gelijke mate gaat om het uitgevoerde onderhoud en de bereidheid van Vestia om in de bestaande woningen te investeren, als om (falend) toezicht op het gedrag van andere huurders, inclusief het onderhoud van de tuin en het verlies aan decorum. In hoofdstuk 8 zal ik nog uitgebreid terugkomen op die aspecten.

§ 7.3 Waardering van de buurt en wijk

De stedenbouwkundige opzet van Zuidwijk is gebaseerd op de wijkgedachte met een geleding tussen de buurten en de wijk en bestaat uit acht buurten (zie paragraaf 3.2). In hoofdstuk 6 is al gebleken dat die acht buurten wel onderscheiden entiteiten voor de bewoners zijn, maar dat bewoners op verschillende wijze inhoud geven aan de begrippen buurt en wijk. Hun indeling is vaak fijnmaziger dan de indeling in acht buurten die vanaf de realisatie van Zuidwijk in de jaren vijftig officieel is gehanteerd. De acht buurten zijn grotendeels slechts ‘gemeenschappen van beperkte betrokkenheid’ (Suttles 1972). Als bewoners het over hun buurt hebben, bedoelen ze vaak een kleiner gebied. Voor de bewoners van de Velden is het onderscheid tussen het noordelijke en het zuidelijk deel zeer relevant. De bewoners van de Kampen rekenen zich tot de Roze Kampen, of de Blauwe Kampen, die samen de Lage Kampen vormen, terwijl de Hoge Kampen een duidelijk ander deel is. In de Burgen speelt het onderscheid tussen het noordelijke en zuidelijke deel ook een rol, maar is dat onderscheid minder belangrijk. Doorgaans is het buurtniveau voor de bewoners dus een kleiner gebied dan de officiële buurt de Velden, de Kampen of de Burgen en zet men zich nog weleens af ten opzichte van het andere deel, waar men niet woont. De bewoners waarderen de open opzet, het vele groen en de waterpartijen die de buurten begrenzen en zijn vaak ook positief over de sfeer in de buurt, maar er is ook kritiek en afschuw over de excessen die er geweest zijn, de schietpartijen, zware overlast en drugsgelateerde problemen. De veranderingen in de wijk worden verschillend gewaardeerd.

§ 7.3.1 A – Gepensioneerde autochtone bewoners

Veel geïnterviewden in dit cluster waarderen buurt en wijk in positieve zin. Er zijn ook wel kritische kanttekeningen over de achteruitgang en overlast door het gedrag van sommige bewoners, maar per saldo is het oordeel in dit cluster positief. Mevrouw De Vries is zelfs zeer positief en vat haar beeld compact samen als we haar vragen Zuidwijk te beschrijven voor een buitenstaander:

wv Nou, dan zou ik vertellen: ‘Joh, probeer in Zuidwijk te wonen, probeer een huis in Zuidwijk te krijgen. Je woont er heerlijk’. Er zijn allerlei voorzieningen getroffen, voor bejaarden, voor de jeugd. De Larenkamp heeft van alles te bieden. Kinderen kunnen er leren koken, computerles, [mijn pleegkind] is er ook naar toe geweest toen ze klein was. (...) Ik kan voor deze wijk alleen maar lof hebben en het iedereen aanbevelen, absoluut.

Zij ziet als belangrijkste kenmerk van de wijk “...de weidsheid die er was, ook wel de ruimte die ze gelaten hebben”. Dat is iets wat veel bewoners noemen en verbinden met de oorspronkelijke ideeën voor de wijk en wat ze ook zeer waarderen, zoals mevrouw Lokhorst: “Het weidse met groen, dat is

heel belangrijk, het tuinstadidee waarom het ook opgezet is en dat blijft zo." Ook de heren Eerland en Snoek noemen het groen, de ruimte en het weidse uitzicht. Dat groen moet ook bij de vernieuwing bewaard blijven, vindt mevrouw Huurman: "Vroeger was 't Tuinstad Zuidwijk [de oude naam van de corporatie - AO], nou we hopen dat het met de nieuwbouw dat ook blijft." Zij zet zich daar dan ook actief voor in, "want ja het is gewoon ook een hartstikke mooie wijk".

Als we de bewoners vragen naar de mooiste en meest dierbare plekken in de wijk, noemen ze vaak een plek in hun eigen buurtje die ze in het alledaagse leven bezoeken. Het gaat om het parkje aan de rand van de Burgen, het groen langs de Reef of het parkje langs het Bornerveld achter het politiebureau. Mevrouw De Mos noemt, net als mevrouw Veldhuis, het parkje in de Burgen. Zij woont daar vlakbij:

vm De mooiste plek in deze buurt is op dit moment de sloot bij de Maeterlinckweg. Dat is vlakbij het crematorium, dat is zo mooi, de begroeiing en hoe die vorm is en dan twee bankjes hier zal ik maar zeggen, wij lopen dan hier (op de kaart aanwijzend) en al die bomen zo mooi, prachtig, dat is de mooiste plek. Vroeger vond ik de paddepoel de mooiste plek, maar die is helemaal verwaarloosd, daar komen we dus niet meer. Daar zaten we heel vroeger met onze kinderen te picknicken in het grasveld, helemaal begroeid. (...) Als je hier weer de straat uitloopt bij de sloot daar staan bankjes. Dat vond ik als kind de mooiste plek.

Ze noemt ook de boerderij die aan de zuidkant van de Burgen ligt, vlakbij de Langenhorst. Iets ten zuiden staat de Pendrechtse Molen, dat is volgens mevrouw Jager de mooiste plek, waar ze met haar kleinzoon op de fiets naar toe gaat. Mevrouw Kemp, inmiddels wonend in de Drakenburg, wijst de Reef aan op de kaart, waar vroeger de havenspoorlijn liep, vlakbij haar oude woning aan het Schoonveld: "De gouwe kust noemden ze dat ook, was echt mooi." Geen bebouwing eromheen, gelijk in het groen en heerlijk fietsen, maar het Zuiderpark is "ook hartstikke mooi, dus, 't is overal, eigenlijk heel Zuidwijk is mooi gemaakt". Het zijn de plekken die ook veel anderen noemen, de waterpartijen die Zuidwijk doorsnijden zijn bij veel bewoners geliefd, ook bij mevrouw Vroman:

wv De kom aan het Sandeveld en dan vooral nu in deze tijd, d'r staan van die mooie wilgen en populieren en het is water en het bruggetje erover heen en dan zwemmen de eenden er, ...d'r is voor de rest helemaal niks in te zien maar het is de stille pracht (...) het heb schoonheid. Net als hierachter, daar staan een paar bomen, die zijn prachtig als ze in bloei staan, Bornerveld, de Slinge, als daar zo de narcissen bloeien in 't voorjaar, is een schitterend gezicht.

Het Zuiderpark is bedoeld als stadspark voor de stadswijken in Rotterdam-Zuid, waaronder Zuidwijk en zo zien de bewoners dat ook, als een park dat bij hun wijk hoort. Het is een jaar eerder ingrijpend opgeknapt en heropend en is weer "echt schitterend" volgens de dames Kaptein en De Voogd. Mijnheer Zondervan vindt het "een geweldig park, dat is natuurlijk een van de mooiste parken van Rotterdam". De opknappbeurt kan zijn goedkeuring wel wegdragen omdat het een verwilderd en onveilig bos was geworden en nu weer open is, met grotere waterpartijen. Familie Keus noemt een buurt als mooiste plek: de Steinen in vroeger jaren en mijnheer Goudriaan de Maren en Rode's, maar ook de Horsten:

mg Ik vind de Horsten nieuwbouw hè, vind ik een hele mooie plek. Is wel het paradepaardje hè, want dat moest het voor Zuidwijk gaan betekenen de herbouw van Zuidwijk. Nou ze hebben ontzettend veel d'r best gedaan om dat zo mooi [te krijgen], hè? (...) Ja, wat is nou het mooiste...

Zijn vrouw is het er niet helemaal mee eens: "Je eigen straatje man!" Ze bedoelt de Rozenkamp, waar ze zelf wonen. Ook mevrouw Kist noemt de Horsten met als reden: "Dat het nieuw is, dat het mooi geworden is, die buurt is opgeknapt". Ook de nieuwe 55+-flats aan de Hietkamp en de Lokhorst vindt ze prachtig. Hoe de wijk eruit ziet is niet het enige positieve kenmerk van de wijk. Ook de goede bereikbaarheid van Zuidwijk wordt door veel bewoners gewaardeerd, met goed openbaar vervoer naar

het centrum en “je ligt vlak bij de grote weg en je bent zo hier de wijk uit” (mevrouw Huurman). “Je zit zo bij de Rhoonse grienden, of met je fiets bij de Maas”, zegt mevrouw Dekker.

De kenmerken en plekken spelen een belangrijke rol in de waardering van buurt en wijk, maar voor veel bewoners is dat niet het belangrijkste, het gaat hen vooral om hoe de mensen met elkaar omgaan, of zoals mevrouw Lokhorst zegt: “Het zijn de bewoners die het maken en niet de huizen.” Over die omgang met elkaar zijn veel bewoners uit dit cluster goed te spreken. Mevrouw De Mos noemt de sfeer ‘perfect’ en mevrouw Vrolijk, 81 jaar en wonend aan de Gildenburg, vindt het gemoedelijk in de buurt. Dat komt volgens haar omdat ze er al zo lang wonen, iedereen gaat goed met elkaar om “ook met de buitenlandse mensen”. Ze vertelt dat de Joegoslaaf die achter haar woont haar ‘oma’ noemt en dat doen wel meer mensen. Mevrouw Valkenburg, die in een 55+-flat in de Velden woont, is ook tevreden. Ze vindt de sfeer als die van een dorp omdat ze iedereen gedag loopt te zeggen en met veel mensen een praatje maakt als ze naar de markt gaat. “Ik ken natuurlijk in de loop van de tijd praktisch iedereen en hun kennen mij weer.” Mevrouw De Mos noemt het ook een dorp want “iedereen weet alles van elkaar hier (...) wij horen hier gewoon, ik zou hier helemaal niet weg willen”. Ook mevrouw Damen is positief, ze vindt dat de wijk en het groen goed onderhouden worden en niet vernield door kinderen, dat het keurig is en ook best gezellig onder elkaar met de mensen. “Ik woon er vanaf ‘52, dus ik ben natuurlijk wel de wijk gewend hè?” Ze wijst er wel op dat de wijk veranderd is “en de mentaliteit verandert ook”. Je moet bijvoorbeeld meer op je tas letten en dat vindt ze jammer, maar dat is overal het geval, ze voelt zich niet onveilig. Mevrouw Buis vindt het ook een fijne buurt:

vb Ik woon hier nou al zo lang en ik vind het een hele goeie buurt. Niks geen geschreeuw buiten of weet ik het allemaal. Ik geloof wel dat haast alle mensen wel dezelfde beschaving [hebben]. Want daar wonen allemaal Turken hè, die kinderen spelen ook net zo goed, je ziet het verschil niet hoor. (...) Ja ze kruipen natuurlijk wel bij elkaar, ik zeg maar wat, maar dat zou je toch allemaal doen, als je in een ander land woont hè?

Ze mist wel de gezelligheid van vroeger en kent lang niet meer iedereen, vroeger was het ‘ideaal’, dat is naar haar idee wel veranderd. Meer mensen plaatsen kritische kanttekeningen bij bepaalde zaken, maar zijn per saldo toch positief over de wijk vanwege andere aspecten. Mevrouw Kaptein vergelijkt Zuidwijk met andere buurten en is positief, alleen in de Burgen zijn er weleens problemen geweest, maar niet bij haar in de Kampen. Daar wordt wel wat georganiseerd door het Opzoomeren, soms buiten gegeten, “hartstikke gezellig” en er heerst een goede sfeer.

vk Het belangrijkste is eigenlijk dat de meeste mensen wel met de burens [kunnen] opschieten. Maar dat zal ik erbij zeggen, vroeger was dat minder als nu de buitenlanders er wonen want die zoeken mekaar op. En ik praat ook met iedereen dus ik word ook gevraagd en dat vind ik wel belangrijk.

Familie De Voogd wil verhuizen vanwege de medische toestand van mevrouw, maar wil niet weg uit de buurt omdat ze alles en iedereen kennen en er vertrouwd zijn. In een andere omgeving “raak je toch een beetje de draad kwijt”, daar zien ze tegen op. Ze vinden vooral het groen mooi maar zijn wel wat kritisch over het tuinonderhoud van sommige buurtbewoners. Toch zijn ze per saldo wel positief:

vv ‘t Valt wel eens op dat toen we hier kwamen wonen dat alle mensen eigenlijk toch, ... ja d’r zat er wel eens een tussen, maar toch wel allemaal echt d’r best deden (spreekt enthousiaster) om leuke tuinen [te maken], een beetje een wedstrijdje onder mekaar hè. Maar doordat er veel mensen weggegaan zijn van die generatie, ja is dat toch minder geworden. (...) Er is al wel een beetje verpaupering hè, als je zo rondloopt dan zie je wel dat sommige dingen niet zo’n uitstraling meer hebben als dat ze gehad hebben, (...) [maar] je wil hier ook blijven wonen. Dat is dan ook wel een teken dat je het naar je zin hebt.

Ze zien niet gelijk hoe ze de veranderingen kunnen beïnvloeden, leggen zich er deels bij neer en maken er maar het beste. Mijnheer Goudriaan is duidelijk kritischer:

mG *Wat er in komt is niet voldoende opgevoed om zo'n woning te bezitten. (...) Ik zie het nou hier op de hoek, ik heb altijd netjes voor die mevrouw de heg geknipt. Dan erger ik me natuurlijk nu aan de wijze hoe het staat, het onkruid staat nu zo hoog, nou dat komt straks bij mij in de tuin, maar ook het uitzicht hè? Kijk want die jaloezieën die gaan nooit omhoog. Wij hebben een bloemetje, we hebben gordijnen ervoor, hè. Het ziet er heel anders uit, hè, dat ga je steeds meer zien. Kijk iedereen hoeft er nou niet allerlei hele mooie dingen voor de ramen te hebben, maar het geeft een wat andere sfeer aan je buurt. (...) En dat is in de Blauwe Kampen natuurlijk helemaal hè, want dat is helemaal een lappendeken hè.*

Ook mevrouw Jager (63 jaar, Roze Kampen) maakt zich zorgen over die veranderingen die je vooral aan de tuinen kunt zien, als je door de wijk rijdt. Dat heeft te maken met nieuwe bewoners.

vJ *Ja, ik heb niets tegen buitenlanders, er zijn ook hele goede bij hoor, daar gaat het niet om. Maar je krijgt wel de angst van, net zoals hiernaast is 88 jaar en die man is geloof ik 84. [Dan] denk ik, ja, wat krijg ik hiernaast? Daar ben je dan wel bang voor, wat komt hiernaast? Want ik woon zo naar mijn zin en dan hoop je maar dat je kan blijven wonen en niet voor je burens hoeft te verhuizen.*

Ze heeft in de thuiszorg gewerkt, ook in Zuidwijk en kwam toen bij mensen thuis in de Hoge Kampen:

vJ *Daar zaten mensen met angst en beven in de kamer omdat daar steeds politie-invalen waren. Dat vond ik zo erg. Zo'n mensje durft niets te zeggen, die daar op dat trappenhuis woont, want ja, die is al bang. En dan zie je ook veel politie komen, daar, dan denk ik: verschrikkelijk! (...) Je ziet ook het verschil van hierzo [de Roze Kampen - AO] en die blauwe eengezinswoningen. (...) Dat is veel een rotzooitje en herrie en van die schreeuwers en asociaal gedrag, (...) daar wonen al veel buitenlanders, het interesseert ze gewoon niet hoe het eruit ziet volgens mij. (...) Ja, ik ben in Turkije geweest en ben in het buitenland geweest en daar zag je wel fatsoenlijke gordijnen voor de ramen. Dan denk ik, er komt hier merendeel uitschot dan goeie volgens mij.*

Ze vertelt over Antillianen die achter in de straat zijn komen wonen en twee dagen en nachten hebben gefeest en herrie gemaakt met de kinderen buiten. "Verschrikkelijk, dat zal je naast je hebben." Andere bewoners durfden niet eens de politie te bellen, bang dat ze er op aangekeken zouden worden. "Dus het gaat wel achteruit, ja, dat vind ik heel erg dat dat gebeurt." Familie De Mos wijt de problemen deels aan de instroom van allochtone bewoners met andere normen en waarden en te veel van hen op een portiek:

vM *Vestia had van begin afaan dat die mensen in hun huizen kwamen wonen, een mooi bord neer moeten hangen met de regels in de huizen, dan hadden ze het misschien wel gered, maar die mensen (...) denken gewoon dat alles maar kan.*

mM *Er zou d'r één op het trappenhuis komen, maar in plaats [daarvan] zitten er vijf op een trappenhuis...*

vM *Ja, maar daar kan Vestia niks aan doen dat komt door de woonkrant. (...) [Vestia] zegt ook: 'Wij hebben daar niks meer over te zeggen, want vroeger konden wij selecteren. Die past daarbij en die kan daar, maar nu is het: die mensen kijken in de woningkrant en ze krijgen dat huis.'*

Ze vertellen over een feest van TOS (Thuis op Straat) waar na afloop de mensen niet opruimden en de rommel maar lieten liggen en kinderen niet gecorrigeerd werden als ze een bananenschil zo op de grond gooiden. Mevrouw Vroman, die in een eengezinswoning in de zuidelijke Velden woont, noemt dit ook maar wijst ook op een meer algemene verandering in normen en waarden:

vv *De buitenlanders krijgen overal de schuld van, zo is 't natuurlijk niet, je hebt tussen de buitenlanders goeie en je hebt slechte, je hebt schone mensen, vieze mensen. Die heb je onder de Hollanders ook, hè? De Hollanders zijn ook etters, je hebt er hele leuke mensen bij en je hebt er verschrikkelijke bij en dat heb je in iedere bevolkingssoort. Dat kleurtje dat ze aan de buitenkant hebben, zegt niets, wat erin zit, dat zegt het. (...) Sinds een jaar of vijftien is de sfeer wat gaan minderen en is de scheidslijn er gekomen omdat in de noordelijke Veldenbuurt meer grotere gezinnen kwamen dan in de zuidelijke Veldenbuurt. Hierachter, die flats van onder andere Merxveld, Meerleveld, Rosveld en zo, dat is allemaal 55+ geworden, dus je had hier alleen maar aan de rand gezinnen met kinderen. Dat is toch een heel ander iets, als daar waar een erg kinderrijke buurt was*

en waar ook al vrij in het begin veel buitenlandse mensen gingen wonen, veel meer als dat er hier kwamen wonen.

Ze wil de verandering niet louter op het conto schrijven van de 'buitenlanders', maar legt wel een verband tussen de negatieve veranderingen en de ontstane divergentie in bevolkingsontwikkeling tussen de Velden-Noord en Zuid, zo'n vijftien jaar eerder, rond 1993 (zie paragraaf 4.4). In het gesprek met mevrouw Veldhuis, haar dochter en haar buurvrouw is dat nog veel duidelijker aanwezig³²¹.

- bv Zuidwijk is geen Zuidwijk meer hoor...
- vv Nee, dat vind ik ook niet! Oh god, nee, ik vind dat we er verschrikkelijk op achteruit gegaan zijn met die huizen, ik vind 't net blokkendozen. 't Lijkt een legozooitje dat ze hier neergegoid hebben, ze staan zo dicht tegen mekaar aan...
- bv Toen wij hier kwamen wonen was het zó'n wijk, schoon! Nee, het is niks meer...
- dv Je kon lekker buiten spelen, we konden in heel de buurt ravotten...
- vv Ja, jullie waren nooit thuis...
- dv ...ik was echt overal aan 't knikkeren, aan 't voetballen, aan 't doen, aan 't vissen en als je nu kijkt naar wat die rotapen allemaal aan 't uithalen zijn.
- vv Ja, maar ze hebben ook niks anders, die aapjes.
- dv Nee, maar het is ook niet meer zoals vroeger.
- vv Vroeger was er een speeltuin, liepen de kinderen constant in de speeltuin, het schoolplein, de winkeltjes...
- dv Ja, d'r was hier een speeltuintje een jaar geleden nog en die is nu binnen de kortste keren helemaal weg, is gewoon platgegooid.
- vv Net als die winkeltjes vroeger daarzo. Kijk, we worden ouder. De mensen die hier allemaal bejaard zijn, die motten naar de Slinge lopen om de boodschapjes te doen.
- dv Boodschappen halen... ik ben opgegroeid hier in een snackbar. Ja, maar dat was gewoon zo, daar heb ik ook nog meegeholpen.
- vv Hier had je allemaal winkeltjes...
- bv ...sigarenboer, snoepjeswinkel...
- vv snoepjeswinkel, ik snap niet dat ze daar geen winkeltjes teruggezet hebben, ik snap er geen moer van.(....)
- dv Ja, dat was een winkelrijtje...
- bv ...de bakker en de slager en de sigarenboer en de snackbar (....)
- dv Ja, je had de slager, de kaasboer, de groenteboer, de sigarenboer, kapper en de snackbar, ...bloemenzaak heeft 'r ook nog gezeten.
- vv Ja, vroeger had je d'r meer, vroeger had je een galanteriezaak en daar had je een, hoe heet 't? Bree, die kousen en stoffen allemaal verkochten en dan had je Pannenset...
- bv ...en de kledingzaak...
- vv ...en de kledingzaak, dit is gewoon echt niks. Ik vind het echt een getto waar we wonen. Ik vind het dus ...
- dv Zelfs een bakkertje. Kijk, het is natuurlijk vrij absurd als ze eens buiten aan het spelen zijn en ze zijn in principe getuige van een schietpartij bij jou om de hoek. En dat was vroeger natuurlijk niet zo. Kijk, dan loopt het natuurlijk wel uit de hand, vind ik persoonlijk, als je dat vergelijkt met mijn tijd, toen ik zo oud was...
- vv Ja, maar ja, maar da's overal (....) die huizen ook, moet je die daar nou zien man, helemaal geen stoepen meer, niks meer. (....) Ik vind het een heel eind achteruitgegaan, heel de buurt, heel Zuidwijk.
- I En vindt u het achteruit gegaan, door de herstructurering, of eerder al?
- vv Ja, het was eerder ook al een getto (....)
- bv Onze kinderen waren de enigste blanken op school, hè ..., (....) we zitten met drie witte kinderen op school oma, de rest is zwart...
- vv Mijn kleinkinderen zijn de enigste die blank zijn op school (....) nou dat is toch belachelijk?!
- I En verandert dat niet door de herstructurering?
- vv Ik heb het nog niet meegemaakt.
- dv Ik vind dat er weer een hoop buitenlanders wonen.

- v *Moet je luisteren, ga maar hier in die huisjes kijken, er is geen, nou, als er één Hollands gezin zo'n huis gekocht heb, mag je blij zijn. (...) 't Is allemaal buitenlands die die huizen kopen, ik snap niet waar ze de poen vandaan halen.*

Er is bij hen een grote onvrede met de huidige situatie en dat betreft veel zaken: het aanzien van de nieuwbouw, de allochtone bewoners die daar komen wonen, de teloorgang van de voorzieningen in de buurt (zie ook 'winkels en markt' in paragraaf 6.3), de situatie in het onderwijs en ook de onmacht om daar zelf invloed op uit te kunnen oefenen. Mevrouw Veldhuis denkt er echter niet over om weg te gaan, ondanks de in haar ogen beperkte kwaliteiten van de wijk. "Ik blijf voor m'n huis, niet voor de wijk, want de wijk heb ik niks mee te maken, dan trek ik de deur dicht." Daarbij speelt een rol dat ze elders niet snel een tuin zal terugkrijgen, maar dat niet alleen. In het gesprek vertelt ze ook dat haar dochter die elders woont, wel terug zou willen naar Zuidwijk. Op de vraag waarom dat zo is, gezien alle kritiek op de wijk, zegt ze: "Ze willen allemaal terug naar d'r roots." De binding met de wijk waar ze zijn opgegroeid is sterk aanwezig. Mevrouw Huurman heeft, nu ze moet verhuizen voor de sloop (zie paragraaf 5.5.1), ervaren dat ze een sterke binding heeft met de wijk. Ze is bijzonder kritisch op de achteruitgang in de buurt en koppelt dat aan het ontbreken van die binding met de buurt van de nieuwkomers in de wijk:

- vH *De sfeer in de buurt wordt steeds minder, d'r zijn bepaalde stukken – de Brekelsveld – wat je zegt van nou dat is verschrikkelijk. Hier in de straat gaat het nog wel een klein beetje, maar het wordt ook steeds minder hoor. De mensen die er nu allemaal komen wonen, die hebben totaal geen binding met die buurt. Die doen er ook helemaal niets aan, storen zich niet aan de burens, leven echt helemaal op een eigen eilandje en dat merk je aan een heleboel dingen, ja dat ergert, ja dat is hartstikke zonde, maar ja dat is nou eenmaal zo. (...) De sfeer in de wijk moet weer komen eigenlijk als de herstructurering allemaal achter de rug is. (...) We zijn er met BOZ echt wel [mee] bezig om dat weer een beetje op poten te zetten. (...) In dit stuk Velden, de mensen die er al heel lang wonen, die doen wel al mee met de sfeer, maar de mensen die er op doorstroming zijn, laat ik het zo maar zeggen, die doen daar helemaal niets aan. Als er straks weer allemaal mensen zitten, die ervoor kiezen om hier te wonen, dan krijg je ook wel weer meer sfeer in de wijk. Want nu zitten er veel mensen, die er eigenlijk niet voor kiezen, maar die een goedkope woning hebben gevonden en denken, daar ken ik effe in. Dat gaat wel ten koste van de sfeer en van het woongenot.*

Ze klaagt later in het interview over de slechte wijze waarop die nieuwkomers de tuin onderhouden, over de Antilliaanse en Turkse uitbundigheid bij het afscheid nemen van bezoekers midden in de nacht, over kapotte gordijntjes in het portiek. Ze stelt dat het bijna ondoenlijk is om Vestia voor al die zaken regels te laten opstellen. Daar moeten mensen eigenlijk zelf wat aan doen maar dat is volgens haar juist achteruit gegaan door de instroom van nieuwe mensen, van "stadsnomaden, die doorstromen, die hebben totaal geen binding met een buurt". Ze ziet daar geen oplossing voor omdat er altijd mensen zullen blijven die verhuizen van goedkope huur naar goedkope huur, omdat ze niet anders kunnen.

Verlies van decorum speelt bij de tevredenheid over de buurt en wijk een belangrijke rol, net als bij de tevredenheid over het eigen rijtje. De familie Van Assen woont pas kort in Zuidwijk, in de Drakenburg, en is best tevreden over de wijk maar vindt dat de gerenoveerde flats in de Horsten afbreuk doen aan de verder mooi opgeknapte buurt. Die blokken hadden ze naar hun mening beter gelijk ook kunnen slopen:

- MA *Nou staan er ook allemaal mooie woningen daarachter, die hebben ze een jaar of tien, twaalf geleden neergezet, en die flats daar ook en hierachter. En nou staan die rare [gerenoveerde flats daar] en daar stoppen ze werkelijk van alles in. Want als je daar doorheen loopt, en je staat bij die ingegraven vuilnisdingen te kijken, dan weet je gewoon niet wat je ziet, zo smerig allemaal. En, 't ziet er niet uit hè? Ze hangen gewoon zakken neer voor de ramen, dat zijn de gordijnen. Maar als die mensen allemaal in nieuwe huizen zitten, dan denk ik dat dat wel iets beter is, want als jij in smerigheid gestopt wordt, dan ga je d'r gauw in mee, denk ik.*

Niet alleen het verlies van decorum leidt tot ergernis, maar ook medebewoners die overlast en (een gevoel van) onveiligheid veroorzaken. Volgens mevrouw Lokhorst zijn er aan de Meyenhage bewoners die willen verhuizen vanwege de overlast aan de Oldegaarde. "Het was een aantal jaren geleden al bekend dat daar 's avonds flink gehandeld werd in drugs." Bewoners noemen nog meer plekken in de wijk, zoals de Velden-Noord waar verschillende schietincidenten zijn geweest en nog steeds criminaliteit is. Mijnheer Zondervan, die in de Velden-Zuid woont waar het erg rustig is, zet zich daar sterk tegen af:

mZ *Dat is een getto, ja, puur getto, er wordt gedeald bij het leven, er is wel es iemand op straat doodgeschoten. Dat gedeelte, wat nu afgebroken wordt, dat is een getto. Daar wonen moedertjes van 12 jaar en 't is gewoon een getto, het is echt niet leuk, 's avonds nu het warm wordt, zijn er (maakt geluid van een bromfiets), brommertjes aan het scheuren en ook die minibikes, (...) heel kleine bromfietsjes, zo klein. Ken je ze niet? Ze zijn verboden, mag helemaal niet, maar er wonen hier heel veel mensen die die minibikes hebben en die maken een klereherrie. 't Is verschrikkelijk, maar 't is echt alleen maar dat wijk, hè, wat afgebroken wordt. Want dit wijk is allemaal wat oudere mensen en 't is [daar] allemaal zwart wat er woont. Ik heb niks tegen zwarte mensen, vergis je niet, maar 't is wel zo, maar die maken echt veel herrie en rotzooi op straat, dat is gewoon jammer. Ik ben er om die kant blij [mee] dat het afgebroken wordt in de hoop dat die woonsituatie daar verbetert. (...) Dit blijft allemaal staan in de Velden-Zuid, Velden-Noord gaat allemaal weg.*

Aan de rand van de Velden, op de grens met Pendrecht, is er nog een opvang van het Leger des Heils voor daklozen en drugsverslaafden, Het Bakken, tot ergernis van mevrouw Kist en mijnheer Zondervan:

mZ *Dat heeft toch een aantrekkingskracht op dat soort figuren [die recent inbraken in kelderboxen in hun flat – AO] maar dat kan ik niet bewijzen (...) Het geeft een onveilig gevoel als je daar loopt en je ziet zo'n halve zool lopen, zielig voor die jongens hoor, maar je wordt ermee geconfronteerd en dan vragen ze: 'Heb u een euro'tje voor me?', alsof een euro weinig geld is, dat is niet prettig en dat wil je niet in je buurtje hebben. (...) 's Avonds komen we niet meer buiten, dat doen we gewoon niet, (...) die zwarte jongens staan er allemaal, die staan te dealen en te doen. We voelen ons zo niet prettig,*
I *Waar staan die mensen?*
mZ *Nou hier in de straat en [dan] komt er opeens een auto aanrijden, of twee en die gaat er staan en dan komt er weer zo'n jongen uit die flat en dan wordt er gehandeld. Dat zie je allemaal gebeuren en dan rijdt die auto weg. Er is niemand uitgekomen en die jongen gaat weer het getto in.*

De familie Veldhuis vertelde hiervoor al van schietincidenten in de Burgen. De familie De Mos heeft die ook meegemaakt en veel overlast gehad van Antilliaanse jongeren in de Burgen:

vm *Scooters op het veld, auto's op het veld, bezit nemen van de straten, schreeuwen. Zo en als je er dan door liep..., wat een bende [was] dat in Zuidwijk, heel extreem. (...) Ja als jij met vier, vijf allochtonen op een trap woont, nou, dat valt heus niet mee hoor. Je kan ze ook niet veranderen, ja dat denk ie misschien. (...) Het waren gewoon schreeuwleijkerds en (...) er woonden hier allemaal nog oude mensen aan de overkant [in] die bejaardenhuisjes en die werden dan gepest en die konden niet slapen. Mijn man en ik hebben wat met de politie 's nachts nog buiten gestaan om die mensen te beschermen, dat was heel eng. (...) Als je dan je boodschappen gaat halen en je moet erdoorheen lopen, komt het heel dichtbij. (...) Ik heb tussen de Antillianen gestaan dat ze een mevrouw bedreigden en toen zei ik: 'Je moet dat bij je moeder doen.' Toen werd die ene zo boos en die had een mes en toen zei ik: 'Dat zijn ook moeders en oma's.' Toen waren er enkelen bij die zeiden 'Ja, mevrouw heb gelijk', toen was het over. Ik was heel boos natuurlijk. (...) Die mensen hadden er zo'n overlast, het ging helemaal verpauperen. Ik zeg tegen Han Leng van Vestia: 'O, ik ben zo blij dat het weg gaat.' Echt, ik ging me een beetje schamen voor ons buurtje, ging me echt schamen, zo erg was het, vreselijk.*

Er was ook een groep Antillianen die veel sleutelde aan auto's op straat en haar vroegen om iets voor hen te regelen:

*vm Toen zei die: 'Mevrouw De Mos, kan u zorgen dat pappa, (...) dat was een oude man, een garage daar krijgt?'
Ik zeg: 'Ben je wel wijs? We hebben juist geknokt dat er daar niet meer gesleuteld mag worden. Gaat ik toch niet...'; dus dan gingen ze allemaal auto's slopen op straat, weet je wel. Een getto was het, vreselijk, scheuren door de straat waar kindertjes spelen...*

De problemen in de Burgen en de Velden zijn de reden dat mijnheer Eerland blij is dat de wijk vernieuwd wordt, de kleinere flats weggaan en alles op de schop gaat en opgekrikt wordt naar het duurere segment. "Het is, hoe noemen ze dat, in beweging" en dat is "positief, zonder meer!"

Samenvattend: veel gepensioneerde autochtone bewoners oordelen positief over de buurt en wijk, maar er zijn ook kritische opmerkingen veroorzaakt door de onzekerheid en onveiligheid in bepaalde delen en het gevoel dat de wijk niet vooruit maar achteruit gaat. Positief zijn de kenmerken van de groene tuinstad en de wijze waarop bewoners met elkaar omgaan in de wijk. Bij de minpunten gaat het doorgaans om het negatieve gedrag en de overlast van bepaalde bewoners en het verlies aan decorum. Sommigen koppelen dat aan de allochtone nieuwkomers in de wijk die geen specifieke binding zouden hebben met de wijk, anderen wijzen dat af en accepteren dat de wijk verandert.

§ 7.3.2 B – Werkende autochtone babyboomers

De waardering van de buurt en wijk van deze geïnterviewden is niet onverdeeld positief. Vrijwel iedereen is (zeer) positief over het groen en koestert een of meer mooie plekken en is over de eigen buurt vaak tevreden, maar er zijn ook veel verhalen over de overlast die men ondervindt of heeft ondervonden. Voor verschillende bewoners is het de vraag of de balans naar de positieve kant zal blijven doorslaan.

De ruimtelijke opzet met al het water en het groen behoort voor al deze bewoners tot de pluspunten van de wijk. "Of dat nou hier de vijver is of de slootjes langs die tuinhuisjes allemaal, dat maakt me niet zoveel uit hoor", zegt familie Schuurs. Ze vinden het allemaal even mooi, dat ruimtelijke en landelijke. Familie Van de Roer woont pas kort in Zuidwijk en was verrast door al het groen en geniet daar erg van, ook aan de rand van de Burgen: "Of het nu de rust is, het mooie, het stille, het vredige, hoe je het noemen wilt." Mevrouw Slagter waardeert de Slinge en het Zuiderpark, en vooral de ruime wijze waarop die zijn opgezet. De ruime opzet vindt ook mevrouw Den Bakker erg prettig, zowel in de Velden waar ze eerder woonde als waar ze nu woont in de Roze Kampen. Dat buurtje vindt ze een heel leuk stukje:

vb Toen ik hier pas kwam wonen ook, toen was alles ook nog stil en had ik echt zoiets van: de vogeltjes! Dat heb ik nu nog, hoor, dat je ze hoort, want dat hoor je niet iedere keer. Het Zuiderpark, maar ook 't groen, de bomen die d'r staan, een hoop vogeltjes en alles is ah.. rust, rust! (...) [Een] hele hoop mensen zeggen van: 'Nou, stomme roze huisjes', maar je kent dat. Ik vind dat leuke plekjes en mensen doen d'r wat aan, mensen hebben d'r zin in, mensen hebben d'r schik in en dan denk ik: nou, dat is toch best een leuk stukje wijk.

En ook mijnheer Van Tongeren, die aan het Schoonveld woont en ook in de wijk werkt als huismeester van Vestia, is positief over de wijk en het groen (waar ook wel wat beroepstrots in doorklinkt):

mt 't Is een waanzinnige mooie wijk in principe, het ligt dus eigenlijk tussen twee parken in. Dus ik zeg altijd maar zo: 'Je leeft in de vrijheid eigenlijk in Zuidwijk', je gaat naar links, je gaat het grote park in, je gaat naar rechts ga je ook een park in, dus dat is wel heel erg mooi. Waar vinden we dit dan nog? (...) Hartstikke leuk om effe te wandelen, schitterend! (...) We hebben dus gewoon twee mooie plassen hier [bij de Britsenburg en het

Bornerveld - AO], dat is zo ontzettend mooi. Als je daar loopt, is 't gewoon lekker, ja, je kan er goed bewegen als je zelf wat ouder bent en je kan er lekker omheen lopen, (...) 't is waanzinnig leuk hier.

Het groen is niet het enige positieve aan de wijk, er is heel wat voor nodig om mevrouw Oud uit de Roze Kampen, waar ze met veel plezier woont, weg te krijgen. Dan zou de wijk echt slecht moeten worden. "Joh, 't is zo ideaal. Je hebt alles bij de hand. Je loopt hier 't straatje uit en je staat bij de winkels." Daarnaast zijn er goede busverbindingen naar de stad en ze wonen dicht bij het Zuiderpark. Familie Van Ewijk waardeert de rust, het groen en de ruimte in de Roze Kampen en geniet jaarlijks als de Rotterdam marathon voorbijkomt over de Oldegaarde en elke zondag van het geluid van het voetbal in het Zuiderpark. Ook familie Van de Roer uit de Drakenburg is tevreden. Ze wonen pas ruim een jaar in de wijk en bekijken die vanuit het perspectief van de vernieuwing die plaatsvindt, vooral in de Burgen:

MR Nou, als je de media en de regionale kranten leest en dergelijke: criminaliteit (...) daar scoren Zuidwijk en Pendrecht niet al te best. Ik moet zeggen, ik vind het toch meevallen. (...) Ik vind dat er toch wel, als je kijkt naar orde en netheid, een stukje vooruitgang is in de wijk. Het is niet meer zo rommelig vind ik. Hierachter zit een klein soort dependance met wat geestelijk gehandicapten. Die hebben een soort plantsoendienst, zo'n karretje en die gaan trouw elke dag de wijk in. Ik vind het super dat dat gebeurt. Dat vind je absoluut terug op de straat. (...) Daar wordt nieuw gebouwd, dit is nieuw gebouwd, ja, dat haalt de buurt toch weer op natuurlijk hè. Daar zijn zes blokken van portiekflats van vierhoog gesloopt. Dus ja, de vernieuwing gaat de overhand krijgen of niet, je ziet dat er wat gebeurt in de wijk.

Veel geïnterviewden in dit cluster zijn echter wel kritisch of maken een voorbehoud als het gaat om het sociale klimaat en de leefbaarheid in buurt en wijk. Voor de bewoners van de Burgen speelt de vroeger aanwezige zware overlast een rol, voor bewoners van de Kampen gaat het meer om overlast van de jeugd. Mevrouw Wijnen woont al 29 jaar in de Burgen, kent er iedereen en denkt dat ze "helemaal gek zou worden" als ze naar Ommoord zou moeten verhuizen. Zuidwijk is haar manier van leven, ze vindt heel veel groen heerlijk, maar twijfelt als we haar vragen naar de sfeer in de wijk:

WV Nu is dat goed ja, ja, toch wel eh... (aarzelt) ja, goed.

I U twijfelt even?

WV Ja, in het begin twijfelde ik even, omdat je natuurlijk, je hebt altijd dingen erin wat niet leuk is hè. Maar nu gaat het goed. Achterin, [bij de Poelenburg en Maldenburg - AO], gaat het wat minder heb ik begrepen, da's de jeugd dus dat moet zich nog oplossen, maar da's overal, maar verders... (...) Ja, ik denk dat dat in iedere wijk wel is, dat er een paar jongelui zijn die moeilijk doen.

Familie Schuurs, woont op de Maldenburg en heeft de zware overlast van dichtbij meegemaakt:

VS Schietpartijen, dooien, ja (...) dat heb ik wel allemaal meegemaakt toen ik hier kwam wonen. (...) Toen was er een keer een afrekening nou hier, bij die grote boom hè, gewoon...

MS ...het is misschien 50 meter...

VS ...gewoon daar neergeknald.

MS Werden er één of twee doodgeschoten op klaarlichte dag, hè, 's avonds zomers, terwijl kinderen aan het spelen zijn buiten. Nee, dat was niet zo leuk en een paar weken later ook een keer een afrekening van iemand in een auto toen jij uit je werk kwam. Ik heb dat niet gezien, jij wel, traumahelikopter en alles erbij (...).

VS ...maar nu hebben we dat niet meer.

MS Nee er zijn, ja hoe moet je dat zeggen, wat minder leuke mensen toch vertrokken. (...) Dat was niet altijd het leukste volk wat daar zat en dat merkte je in de buurt wel, regelmatig 's avonds met rotzooi schoppen op het voetbalveld hè, met brommers scheuren, fikkie stoken. (...) Die flats gingen ze toen slopen, toen gingen mensen verhuizen. Nou ze duvelden letterlijk gewoon hun huisraad uit het raam, gewoon van drie-, vierhoog naar beneden en dat lieten ze dan gewoon liggen. Ja dat is een tijd geweest dat was niet fijn. (...) Toen ze eenmaal gingen slopen viel het eigenlijk nog wel mee. Het was de periode ervoor, dat de mensen eruit gingen.

FIGUUR 7.4 Overlast door nieuwbouw en renovatie

Het kwam ook altijd bedreigend op hem over als hij langs de flats moest toen die er nog stonden en een grote groep jongeren op de stoep zat te blowen en ongein uithaalde. Door de sloop en nieuwbouw en kortgeleden de renovatie is de buurt er wel op vooruitgegaan, maar dat gaat wel gepaard met veel overlast van alle bouwwerkzaamheden. Mijnheer Schuurs: "Het grootste minpunt, is gewoon het feit dat je hier zo verschrikkelijk lang in de rotzooi zit." Eerst de sloop, dan de nieuwbouw en vervolgens nog een keer de bouwoverlast van de renovatie, daar hadden Vestia en Estrade beter over moeten nadenken. Maar het zijn niet alleen de schietincidenten en andere overlast die de woonsatisfactie in de Burgen voor hen negatief beïnvloedden, ook het aantal 'buitenlanders' speelt daarin voor hen een rol:

- ms *Nou, ik moet zeggen dat het aantal buitenlanders me niet helemaal echt aanspreekt. Dat is me iets te veel en daar heb ik me wel op verkeken. Ik had niet zo veel keus vierenhalf jaar geleden. Ik kwam uit een buurt waar als daar een gekleurd iemand over straat liep, dan stond het de volgende dag in het plaatselijk krantje. Dat was nieuws van kijk nou: een gekleurde. En toen kwam ik hier, toen dacht ik, och het valt allemaal wel mee. Maar dat is me in de loop der jaren toch wel tegen gaan staan. Vooral het weinige contact wat je met sommige bevolkingsgroepen hebt en het gedrag wat ze af en toe vertonen. En dat waren met name toen we hier de flats nog hadden, heel veel Antilianen. Ja, die kijken je aan alsof je hier niet thuishoort, alsof ik een vreemde ben. (...) Je praat hier makkelijk over 50 procent allochtonen. Nou dat vind ik veel te veel. Ik heb niet het gevoel dat ik in Nederland woon als ik hier rondloop. En je ziet dan ook dingen gebeuren hè? Laat ik zeggen, die schietpartijen, dat waren allemaal buitenlanders. Dat zijn geen Nederlanders. Ik heb ook met Nederlandse jongens hier weleens ruzie hoor om het voetbalveld. Laat ik dat vooropstellen, die zijn af en toe net zo onbeschoft als een Marokkaan, een Turk of een neger, dat maakt allemaal helemaal niet uit. Alleen ja, ik voel me daar niet echt in thuis in zo'n groot percentage buitenlanders. Het zou best wat minder mogen.*

Zeven van de elf bewoners uit deze groep wonen in de Kampen waar geen grootscheepse vernieuwing plaatsvindt. De meningen zijn daar wat verdeeld. Familie Francken vindt de sfeer in Zuidwijk "niet echt slecht maar ook niet dat je zegt van geweldig, ja gewoon ja, niet iets bijzonders". Mevrouw Oud antwoordt op de vraag wat ze positief vindt aan de buurt:

- vo *Gewoon, 't is allemaal nog netjes, we zeggen allemaal nog gedag tegen mekaar, we praten nog met mekaar en 't is allemaal nog, ja, redelijk, redelijk netjes hè? Voor hetzelfde geld heb-ie d'r eentje tussen zitten met lappen voor de ramen en weet ik veel allemaal, die d'r een zootje van maakt, die hele nachten en avonden buiten doorbrengt, maar dat zie je [hier] niet. 't Is 's avonds echt na 10 uur, 11 uur, nog rustig, vind ik wel netjes, hoort er toch bij.*

Ze benadrukt dat het in haar stukje, de Roze Kampen *nog* redelijk, *nog* netjes is. Ook andere mensen uit de Kampen maken een zeker voorbehoud, zoals mevrouw Slagter, die zegt: “De sfeer is nog goed”, maar ook vertelt dat er overlast is bij de speelplek aan de Hesselskamp, op de grens met de Blauwe Kampen. Naast de speelplek staan enkele huizen van een project voor begeleid wonen voor jongeren, beheerd door de stichting Pameijer. Kinderen en jongeren spelen daar buiten tot ‘s avonds laat, tot ergernis van sommige omwonenden. Mevrouw Den Bakker woont daar vlakbij en heeft daar veel last van:

- vB *Toen ik hier pas woonde, was dat al lang [begeleid wonen], dat huis. En daar was 't ook leuk, d'r waren buurtfeestjes of zo, en dan hielpen die gasten daar ook mee en 't was leuk. Maar nu zit er een groep jongeren in die niet te handhaven zijn en die voor vrij veel overlast zorgen. We hebben ook binnenkort een gesprek met de mensen die dat beheren, want eigenlijk kan dat gewoon niet meer. (...)*
- I *De blauwe huizen staan daarachter?*
- B] *a, daar is ook overlast van. D'r zijn een paar gezinnen die nemen 't allemaal niet zo nauw en die laten hun kinderen maar gaan. D'r is geen communicatie ook, je kan niet met ze praten. Als je wat zegt, is het van: 'Ja, bemoei je d'r niet mee.' Of van: 'Hebben jullie last van die schommels? Ga maar lekker schommelen hoor, want dat mag allemaal wel.' Kinderen worden niet gecorrigeerd en de ouders zijn gewoon, ja, vrij makkelijk, niet allemaal hoor, maar ik ziet er gewoon gezinnen bij, waar 't gewoon heel vervelend is. (...)*
Toen mijn kleinkinderen klein waren, gingen ze naar 't speeltuintje en [was alles] normaal. Dan zaten d'r wel mensen die je gedag zeiden (...) of je praatte 'ns. En als ik nu bij mijn kleinkinderen op dat speelplaatsje kom, word ik genegeerd en wordt er soms ook wel gezegd: 'Jullie horen hier niet, 't is ons speelplaatsje.' Nou, op die manier gaat 't dus, dat is gewoon heel jammer. (...)
We hebben de schommels weg laten halen, omdat daar heel veel overlast van was. Toen zei TOS [Thuis op Straat] van: 'Nou, eigenlijk moeten de schommels weer terug.' Maar daar gaan we dus voor knokken dat dat niet gebeurt, (...) wij hebben ontzettend veel last van 't overgooien van die schommels met van die ijzeren kettingen: kedong, kedong, kedong. Ze schommelden niet, nee, ze gooiden dat maar over tot laat in de nacht en krijsen en gillen. Maar ze snappen het niet. Ze vinden het onzin dat je daar wat van zegt.

Ze benadrukt dat het spelen geen probleem is tot acht of negen uur ‘s avonds maar “daarna moet ‘t gewoon een beetje dimmen, dan moet het een beetje rustiger gaan worden”, want de volgende ochtend moet zij weer om zes uur op. Ook mijnheer de Raad, die verder wel positief is over de sfeer in de Roze Kampen waar hij vooral het onderlinge contact waardeert en het ook wel een beetje dorpsachtig vindt, is zeer kritisch over het feit dat “kinderen gewoon tot één uur, twee uur desnoods, buiten spelen en teringherrie maken”. Mevrouw Oud wijt dat probleem aan de combinatie van de veranderde bevolkingssamenstelling in de Blauwe Kampen en de opgroeiende jeugd die zich niets laat gezeggen.

- vo *Daar wonen weer veels te veel allochtonen bij mekaar, in de Blauwe Kampen. Dat meen ik serieus, dat is alleen maar gettovorming, da's helemaal niet goed. Ik denk dat in de Roze Kampen het gemiddelde goed is zo, afen toe een buitenlander d'r tussen. Ja, nou zeg ik 't een beetje lullig: 'afen toe een buitenlander d'r tussen.' Maar dat [Blauwe Kampen - AO] is echt alleen maar allochtonen, dat is niet goed. Daar zit echt alles, Surinamers, Antillianen, Turk, Marokkaan, Libanees, Irakees, daar zit echt, nou, noem 't maar, Joegoslaven, daar zit echt alles. Nou, dat gaat gewoon niet, dat kan niet, dat maak je mij echt niet wijs. En dat merk je ook wel. Kinderen lukt 't wel tot een jaar of... en dan begint 't toch te knokken en toch te ouwehoeren tegen mekaar. Kinderen gaan zich afzetten, dat doen kinderen normaal altijd natuurlijk, dat hoort ook. Maar ja, dan komen toch hele rare dingen boven. Als je dan wat zegt, ja, dan kan je echt alle ziektes krijgen die maar bestaan. Ik heb mijn kinderen nooit zo opgevoed. Als ze naar mij toekwamen van: 'Joh, luister 'ns, je zoon moet je effe tot de orde roepen, want...', nou, dan hoefde ik 'm niet tot de orde te roepen, want hij kwam alleen al binnen en dan liep-tie al zo, dacht-ie: oh god, dit gaat niet goed.*

Door het probleem aan te kaarten in de buurtgroep, zijn de schommels weggehaald. Ook in de Velden is er een kinderspeelplaats, waar volgens mijnheer Van Tongeren kinderen van zes, zeven jaar nog tot ‘s avonds elf uur spelen en de boel vernielen en verzieken. “Ik zou ze eraf schieten hoor, dat meen ik echt.” Het speeltuintje is er gekomen door Vestia en de buurtbewoners, maar als het aan hem ligt, zou hij zeggen: “Haalt dat speeltuintje maar gewoon weg.” Mevrouw Slagter noemt ook een soortgelijk probleem bij een basketbalpaal in de Ludenhorst waar haar zus woonde. Daar kwamen allemaal

jongeren naar toe, ook van buiten de Horsten, en speelden daar veel basketbal tot 's avonds laat, soms met verlichting van de koplampen van auto's. Haar zus heeft haar best gedaan om die paal daar weg te krijgen en dat is haar ook gelukt. Er is een speelplek voor jongere kinderen aangelegd. Maar in die situatie waren er ook bewoners die er anders over dachten. En dat is ook zo in de Kampen. De familie Burger, die in de Blauwe Kampen woont, iets verder van de plek af, kijkt anders tegen de situatie aan dan de dames Den Bakker, Slagter en Oud of mijnheer de Raad uit de Roze Kampen. Zij zijn vrij positief over de buurt en vinden dat er ook voor kinderen wat te doen moet zijn. Familie Burger:

- I *U heeft geen last van jongeren op straat, of wat dies meer zij?*
- mB *Nee, (...) hangjongeren zie ik niet. Ik bedoel, ja, ze zijn wel 's aan het spelen, maar dat moet kunnen natuurlijk, hè. Je moet gewoon kunnen spelen. Maar het is niet zo dat ze de boel slopen en dingen kapotmaken of zo. Wij hebben er in ieder geval geen last van. (...)*
- mB *Ja, er is een tijd geweest dat die jongeren hier wel...*
- vB *Ja, die jongeren die daar in die hulpverlening zitten, zeg maar, (...) dat ze daar een beetje vervelend aan het doen waren, waar kleine kinderen bij waren. Maar dat is al heel lang geleden dat ik dat gehoord heb.*
- mB *Dat is wel aardig in de kiem gesmoord. Ja, je hebt daar natuurlijk voor de deur dat speelplaatsje nu, hè. Dat is ook weer zoiets waarvan je zegt: Nou, dan hebben de kinderen wat te doen.*

Verschillende bewoners zijn negatief over het verlies van decorum in hun buurt. Mijnheer Van Tongeren:

- mT *Ja, de eengezinswoningen zien er nog fantastisch uit, de flats (...) aan de Schoonveld gaan zwaar achteruit, de bejaardenflatjes niet natuurlijk, (tikt op de kaart) dat blijft nog redelijk goed, en voor de rest zakt dit een heel end weg (...) door de bewoning van de mensen die er nu komen wonen. Dat is een ramp, allochtonen, men heeft overal lak aan, (...) vernielingen, wat er gebeurt, de jeugd en de kinderen, dat is heel erg, ja. (...) Je ziet natuurlijk allerlei flappen voor de ramen hangen. Dan denk ik jonge, jonge, 't ziet er niet uit. Men hangt iets op, niet eens gordijntjes, een lapje voor het raam en het is klaar.*

Ook in de Kampen reageren verschillende bewoners negatief op dit verlies van decorum. Het gaat om het onderhoud van de tuinen in de Lage Kampen en om het beeld van de Hoge Kampen. Familie Burger:

- vB *Dat is wel een hele grote doorn in m'n oog. Ik vind dat echt absoluut heel afschuwelijk is (...) die Menenkamp, Palsterkamp, dat vind ik echt vreselijk. Dan denk ik: 'Nou, nog liever vandaag dan dat sluiten, als...' Ook wat er allemaal voor de ramen hangt. (...) Er wordt gedeald daar op het hoekje.*

In de irritatie van de bewoners over overlast en het verlies aan aanzien, gaat het vaak ook over de wijze waarop er op aangekaarte problemen gereageerd wordt. Mevrouw Den Bakker ergert zich aan het feit dat ze er niet over kan praten met de betreffende bewoners op een manier die tot resultaten leidt en aan de wijze waarop de instanties, in dit geval de directeur van Vestia, op het verval reageert:

- vB *Als je dan met de directeur in gesprek raakt en die zegt dat 't allemaal nog wel meevalt, ja, dan word ik gewoon boos want 't valt niet mee. (...) Je ziet zoveel mensen op de vlucht slaan, zoveel mensen die last hebben, zoveel mensen die verdriet hebben, hè? (...) Van mensen die lang hadden: dat was ónze wijk, dat was leuk, we deden met mekaar een hele hoop dingen en dat verdwijnt. (...)*
Wij kunnen tuttig zijn met gordijntjes, maar als je hier soms door de wijk rijdt, dan denk je van: 'My god, wat is dit verschrikkelijk hoe 't d'r uit ziet.' Plastic zakken en krantenpapier voor de ramen... en dat ontkent meneer de directeur. Dan denk ik: ga nou zelf de wijk 'ns in, gâ nou 'ns kijken. En dan kan je zeggen van: 'Ja, maar daar hoef je toch geen last van te hebben?' Ik vind dat jammer, ik vind dat een rotgezicht. 't Hoeft allemaal niet perfect en mooi te zijn, helemaal niet, maar 't maakt de wijk zo grauw. Zo, zo, ja, gewoon jammer. En als je nou vraagt aan mij van: 'Zou je deze wijk uit willen?' Heb ik zoiets van: nee, ik wil eigenlijk helemaal deze wijk niet uit, hè? Want je pakt de auto, je zit zo op de snelweg. Je pakt de metro of de tram, je zit zo in de stad. Als ik naar 't Zuidplein wil, pak ik m'n fiets. Wat een prachtig park ga je dan doorheen en je hebt zoveel voordelen hier. Maar op een gegeven moment denk ik van: (maakt geluid) uh.

Ze ziet die achteruitgang zowel in de Hoge Kampen, maar zag die ook vroeger in de Burgen en nu ook in het noordelijke deel van de Velden, bij de maisonnettes waar haar zus woont.

Als we de balans opmaken bij de werkende autochtone babyboomers, is er een kleinere groep die zeer kritisch is over buurt en wijk, een grotere groep die vindt dat het *nog* goed is, maar twijfelt of het zo zal blijven en een kleine groep die duidelijk positief gestemd is. Bij de laatsten zijn zowel enkele families in de Kampen als huishoudens uit de Burgen, die positief zijn over de vernieuwing. De overlast die anderen ervaren, varieert per buurt. In de Burgen betreft het vroegere overlast door schietpartijen en verloedering van de flats en huidige overlast van bouwactiviteiten. In de Kampen gaat het vooral om overlast van spelende en rondhangende jeugd en verlies van decorum, gekoppeld aan de instroom van allochtone bewoners. Verschillende bewoners daar en in de Velden zeggen dat het *nog* wel goed is, dat de sfeer *nog* redelijk is, dat het *nog* wel rustig is in de buurt, maar men is niet gerust op de toekomst. Verschillende autochtone babyboomers ondervinden overlast van spelende en rondhangende jeugd.

§ 7.3.3 C – Jongere autochtone gezinnen

Kritisch, maar positief over de ingezette ontwikkeling en met vertrouwen in de toekomst, dat zijn wel de kernwoorden bij de waardering van de bewoners uit dit cluster als het gaat om de buurt en wijk. Ze hebben, op enkele bewoners na, een positief oordeel en dat geldt zeker voor de bewoners van een nieuwbouwoopwoning.

Ook in deze groep is het meest genoemde positieve kenmerk van Zuidwijk het groen, maar het is minder uitbundig dan bij de twee voorgaande groepen. En ook deze groep is positief over de ligging van de wijk. Familie Mulder noemt als pluspunt dat je heel centraal zit, dicht bij de rijksweg, maar ook vlakbij het Zuiderpark en het recreatiegebied de Oude Maas, vier kilometer ten zuiden van Zuidwijk. Mijnheer Rap vindt het een grote luxe dat hij in tien minuten met de tram in de drukte van de stad zit, in combinatie met de rust van Zuidwijk: "Je hebt de luxe en de rust, dat vind ik wel zo Zuidwijk eigenlijk." Het Zuiderpark is een van de mooie plekken, maar er zijn praktisch evenveel bewoners die vinden dat de vernieuwing van het Zuiderpark niet positief is uitgekapt. Mijnheer Van Loenen vindt het niet echt een verbetering evenmin als de dames Eenhoorn en Van Rees. De laatste begrijpt dat er iets aan de onveiligheid gedaan moest worden, maar vindt het nu veel te open: "Ik vind het ook niet mooi meer, nee, als je hier staat kijk je zo naar Ahoy." Bewoners zijn verder positief over de sfeer van de wijk, mevrouw Jonkers:

vj *Ik vind 't een warme sfeer, maar ja, dat komt, nou ja, omdat ik ervan hou, daarom. (...)*

i *Je kent veel mensen?*

vj *Ja, van gezicht, ja. Niet echt natuurlijk van binnen en van buiten, maar als je jarenlang die gezichten ziet, dan weet je wel op een gegeven moment... alleen, ja, ik weet niet hun geschiedenis, dat niet.*

Ook andere geïnterviewden uit dit cluster noemen de sociale aspecten en de bewoners als belangrijk kenmerk en pluspunt van de buurt. Mijnheer Veldhuis, die net als mevrouw Jonkers in de Burgen woont:

mv *Wat mij opvalt, dat we mekaar spontaan helpen wat dat betreft. Ik weet niet of dat typisch Burgen is, ik dacht gewoon de mensen. Als je iets kan, dan help je elkaar d'r mee.*

Voor mevrouw Harmsen zijn de vertrouwdheid van de wijk en haar woongeschiedenis van groot belang:

- vH *Ik ben zelf positief over de buurt... (denkt na) dat er ook leuke mensen wonen, vind ik ook positief, dat er betaalbare huizen zijn, dat is ook positief, dat je dichtbij het openbaar vervoer zit, vind ik ook een goed punt.*
- I *Wat vind je het belangrijkste kenmerk van de buurt? (...)*
- vH *Dat ik hier geboren en getogen ben...(....) als ik aan Zuidwijk denk, denk ik aan de Slinge en vooral aan de Velden waar ik altijd gewoond heb en ja, en aan de metro, die heb ik helemaal opgebouwd zien worden.*

Zij vindt echter dat de Velden, de buurt waar zij woont, op dat moment niet echt mooi is, maar hoopt op verbetering door de nieuwbouw: "Dan zal het misschien een mooie plek worden, maar op dit ogenblik met die flats vind ik het helemaal niet mooi hier." Ook mevrouw De Rijk, die in een gerenoveerde woning in de Burgen woont, zegt dat ze nu nog een wat dubbel gevoel heeft over de wijk. Ze vindt de Horsten wel mooi opgeknapt en hoopt ook op verbetering in de andere delen van de wijk:

- vR *Bij de Velden en zo daar zie je ook gewoon dat het daar een zootje is, of aan het worden is. Daar rijd ik hooguit een beetje doorheen als ik daar moet tanken of zo. Dus daar kom ik allemaal niet graag, tot aan de markt zo'n beetje. (...) Maar ja, dat wordt allemaal opgeknapt, dus je ziet dat het zo verplaatst, dat het steeds beter gaat worden en eigenlijk voel ik me dan over het algemeen toch wel prettig ja.*

Veel stukken moeten nog opgeknapt worden en dat verschaft op dat moment ook nog overlast. Mevrouw Jonkers is er niet erg over te spreken dat het al twee jaar duurt. Al haar spullen gaan erop achteruit omdat haar honden alle zand en modder mee naar binnen lopen. "Op een gegeven moment had ik d'r wel een beetje tabak van." Op de dag dat we haar interviewen was ze vrij. "'s Morgens vroeg om half acht beginnen ze te zagen en te boren, nou ja, daar word je niet vrolijk van." Dat is iets wat ook de heren Van Loenen, Veldhuis en Rap als negatief punt noemen. De laatste woont zelf in een nieuwbouwwoning, hij voegt daar gelijk vergoelkend aan toe: "Daar ontcom je niet aan." Dat vindt ook mevrouw De Wolf die in de noordelijke Velden in een maisonnetteflat woont die zal blijven staan: "Ik kom natuurlijk in een bouwput te zitten, maar ja dat wist ik van tevoren, dan had ik moeten gaan verhuizen." Veel bewoners uit dit cluster zijn dus redelijk positief gestemd, deels gebaseerd op de verbetering die al is opgetreden, want een aantal van hen heeft wel grote overlast meegemaakt voordat de sloop plaatsvond in de Burgen. Mevrouw Jonkers is blij dat het nu rustig is en er geen excessen meer zijn:

- vJ *Heel veel Antillianen woonden toen hierzo en 't was wel inderdaad op straat een puinhoop qua vuilniszakken en meer rotzooi. Nou, dat zie je nu niet meer, er is wel een stuk rust gekomen natuurlijk. (...)*
- I *Dat heb je ook allemaal meegemaakt, die toestanden?*
- J *Ja, tuurlijk, 't was hierachter die schietpartij, hierzo net 't straatje uit, in de Endeburg, waar de Schuilenburg-flats toen nog stonden. Dat heb ik zelf gezien, ik stond boven in m'n slaapkamer toevallig op dat moment en ik zag die persoon ook wegrennen, ik zag de hele toestand plaatsvinden. Toen had ik zoiets van: nou ja, lijkt wel een film, joh, lijkt net een film. Dus ja, dat soort dingen vind je natuurlijk niet leuk in je wijk. Dat hoort er niet bij, want m'n kinderen, die waren ook aan het buitenspelen. Ja, dat wil je niet. Die kleine, die jongste van mij, die van 10, die was aan het buitenspelen. Dus ja, da's een beetje... ja, da's wel heel raar, ja.*

Dat gebeurde drie, vier jaar eerder, toen de flats er nog stonden. Ook mevrouw De Rijk die in een bestaande eengezinswoning woont, heeft die periode meegemaakt en vond het echt heel zwaar maar ziet nu wel positieve dingen gebeuren, zoals de renovatie van de woningen en de aanpak van de tuinen.

- vR *Je hebt natuurlijk de sloop van al die flats gehad, ontzettend veel overlast, veel rotzooi, (...) heel lang leeg gestaan eerst totdat natuurlijk iedereen er uit is. Nou, dan krijg je natuurlijk ruiten ingooien, dat soort toestanden allemaal, brandjes, mensen die hun vuil daar dumpen. Nou echt, dat je je schaamt om iemand*

hier over de vloer te laten komen, alleen je familieleden. Collega's laat je dan niet gauw eventjes bij je op bezoek komen, snap je? (...) Gewoon, dat je je niet prettig voelde, je buurt dan in komt, dat je denkt van: pff..., dat je het gewoon benauwd krijgt, dat je blij bent dat je je deur dicht kan doen, zo heb ik het ervaren. (...) Ja, dat er nou nieuwe huizen komen, dat er best toch wel meer positieve mensen rondlopen dan dat je eerst dacht. (...) De tuinen zijn allemaal mooi geworden, een beetje een geheel, iedereen heeft een schuurtje. (...) Je ziet gewoon dat het wel een nette buurt gaat worden, ook mensen die hier niet wonen en het van buitenaf zien, die zeggen: 'Oh, woon je in de Burgen, wordt mooi hè?' Ja, het wordt mooi, maar je moest eens weten wat voor een ellende het allemaal geweest is en we zijn er nog niet natuurlijk.

En dat is ook de opvatting van mijnheer Veldhuis. Deze bewoners van bestaande woningen in de Burgen hebben hun kritische kanttekeningen, maar ze hebben alle drie ervaren dat de situatie vooruit is gegaan.

Alle vier de kopers van een nieuwbouwwoning in de Burgen zijn ook positief. Mevrouw Van Rees is te spreken over de buurt en de burens. Mijnheer Van Loenen vindt het er "lekker rustig" en groen en familie Mulder vindt de sfeer in de Burgen goed, maar vindt wel dat de bestaande portiekwoningen aan de Britsenburg verpauperen: "t Is gewoon een rommeltje, maar 't gaat ook plat" en later: "Ja, alles wordt netjes natuurlijk, dus dat is positief, alleen moet dat nog gaan blijken". Mijnheer Rap is 'Zuidwijker': "Ik ben hier opgegroeid, dus ik weet niet beter." Het is nog niet zoals vroeger, maar het wordt wel beter:

MR 't Is wel rustig gelukkig, (...) 't zijn koopwoningen, dus over 't algemeen mensen die toch een goede baan hebben of met z'n tweeën werken, of met een beginnend gezinnetje. Dus je hebt geen overlast of dergelijke hierzo. Vergeleken met wat de buurt geweest is, wordt het nu gewoon weer een mooie wijk. Ja, ik weet nog donders goed hoe 't geweest is, ook omdat m'n moeder hier [om de hoek] woont nog steeds. Drie jaar geleden was 't gewoon regelmatig schieten hierzo. (...) 't Is de laatste jaren heel erg veranderd. Vroeger was het altijd gewoon een hele leuke, rustige buurt, waar iedereen elkaar gedag zei en het altijd gezellig was. Nou ja, de laatste jaren is dat minder geworden. Maar ik denk wel dat dit soort projecten en hoe ze Zuidwijk aan willen gaan pakken, dat dat wel weer een stuk beter gaat worden.

Zijn positieve oordeel is zowel gebaseerd op de ingezette verbetering en de verwachting voor de toekomst, maar ook op zijn binding met de wijk. De instroom van nieuwe kopers zorgt voor meer rust, maar dat betekent niet dat er veel contacten zijn met de bewoners van de bestaande woningen, zoals mevrouw Jonkers. De sfeer op haar rijtje vindt ze perfect (zie paragraaf 7.2.3), maar de bewoners in de nieuwbouw verschillen wel van de mensen op haar rijtje waar 'gewone' mensen wonen:

- vj Ja, gewoon van die volksmensen, die echte burgers, die simpele mensen. Ja, ik kan 't niet uitleggen, die gewone mensen, die werkende mensen, (...) die met een ander praten en zich niet materieel onderscheiden van elkaar. (...) 't Is heel gemengd, ik denk meer buitenlandse mensen dan Nederlandse mensen, maar ik kan daar heel goed mee opschieten, dus ik heb niet dat onderscheid van: oh, die moet daar, in dat hokje en die moet daar, dat heb ik niet, ik ga gewoon met iedereen om.*
- I En geldt dat ook bij die nieuwbouw?*
- vj Ja, (lach) daar wonen volgens mij heel veel Nederlandse mensen en Hindoestaanse mensen. En, ja ik weet niet...ja, hoe hun zich gedragen, 't komt bij mij een beetje als dik doen over. Ik heb daar niks mee, ik hou van de gewone mens, dus dat is een beetje...*
- I En dat dik doen, waar merk je dat aan?*
- vj Ja, gewoon, dure auto's en materiaal, gewoon wat ze in hun huizen allemaal hebben en zo. Want hierzo, [als je] 't straatje uitloopt zie je ook echt zó'n kamerscherm en zo. Dat vind ik niet erg, dat mag, tuurlijk, want dan ben ik ook aan 't oordelen, maar ja ..., ik vond 't niet leuk toen die huizen gebouwd werden.*

Ook al ervaart ze afstand tot de nieuwbouwbewoners, ze is wel blij dat de sloop en de nieuwbouw voor rust hebben gezorgd in de buurt. Zover is het nog niet in de Velden, waar in het noordelijk deel de voorbereidingen voor grootschalige sloop aan de gang zijn. Dat deel van de Velden is in de ogen

van de bewoners al langer verpauperd en heeft een negatieve invloed op de waardering van de buurt. Mevrouw De Wolf is zeer actief in de stichting 'De vrouwen van de Velden' die zich inzet voor meer onderling contact en wederzijdse ondersteuning van vrouwen bij hun persoonlijke ontwikkeling en de opvoeding van hun kinderen. Zij vindt de situatie wel goed, maar wat rommelig door de herstructurering:

- wv *Ja, wel goed ja, d'r gebeurt natuurlijk wel es wat dat vervelend is, schietpartijen en ruzies en zo. Ja dat is natuurlijk minder leuk, maar ik moet zeggen, dat het de laatste tijd wel weer meeviel, ja en dan wordt het weer een beetje rommelig omdat ze die panden dichttimmeren. En dan proberen ze er weer in te komen en ja, daar zal ook wel het een en ander gebeuren waar ik niets vanaf weet en ook niets vanaf wil weten (lacht), ja dat is gewoon de buurt (...)*
- I *En wat vind je positief aan de buurt?*
- wv *Toch wel het contact wat je hebt, maar ja, dat is ook weer via de stichting natuurlijk. Je leert allerlei mensen kennen, ook van allochtone afkomst en je leert ook hoe die mensen denken, hoe die mensen de kinderen opvoeden, weet je op een andere manier, (...) daar ben ik wel nieuwsgierig naar. (...) Het is eigenlijk gewoon begonnen. We zaten hier vroeger altijd bij mekaar op 't grasveld op de kinderen te letten. Nou op een gegeven moment wilden we wat gaan doen en daar zijn we toen bij geholpen en toen zaten we eerst in de Larenkamp, daar hebben we toen activiteiten gedaan en in 2006 is het aan het rollen gegaan, ook via TOS, hebben we een stichting opgezet en is het door burgemeester Opstelten geopend.*

De veiligheidssituatie in de wijk vindt zij nog wel problematisch. Haar zoon is een paar keer lastig gevallen toen die 's avonds naar een winkel in Pendrecht ging en een vriend van hem is van z'n telefoon beroofd. Zij gaat 's avonds dan ook alleen de deur uit met haar hond of met de auto. Kortgeleden heeft er nog een steekpartij tussen twee meisjes plaatsgevonden bij metrostation Slinge, wat aan de Velden grenst. In het verleden zijn ze zelf ook met onveiligheid geconfronteerd:

- wv *Ze probeerden mijn mans telefoon te pikken, maar die is nogal sterk en breed, dus die heeft hem teruggekregen. (...) Dat was dan toevallig bij metrostation Slinge, dus ja dat is wel vervelend. We hebben een jaar of elf geleden ook een schietpartij meegemaakt. Mijn man had net de kinderen naar binnengehaald, tussen de middag, voor een boterham en hij hoort twee schoten. Toen werd er dus iemand neergeschoten, dat zijn natuurlijk heftige dingen, dat doet je wel wat. Een paar jaar geleden is iemand op de Hijkerveld doodgeschoten.*
- I *En waren dat Antilliaanse mensen of weet je dat niet?*
- wv *Toevallig wel, ja, en dat van Sedar Soares³²² was natuurlijk verschrikkelijk, dat jongetje dat sneeuwballen gooide, ja dat is allemaal in je buurt, op de grens op het parkeerdek van de Slinge.*

Familie Abels woont in een eengezinswoning aan het Schoonveld, in het zuidelijk deel van de buurt. Zij zouden zelf niet in de Velden-Noord willen wonen en lopen er ook liever niet doorheen omdat het er snel achteruitgaat: schreeuwen, kinderen 's avonds laat nog op straat, vervuiling en graffiti. Ze zien echter ook positieve kanten aan de buurt, vooral dat die toegankelijk is en je niet snel wordt aangekeken als vreemde: "Het is best wel open hier. Je wordt gewoon makkelijk opgenomen in de buurt, dat zeker." Ze zijn nog steeds positief over Zuidwijk en vinden het nog steeds een van de mooiste wijken en "nog steeds het leukste". Ook mevrouw Harmsen noemt verschillende negatieve zaken, zoals de verpaupering in de Velden-Noord en de agressiviteit van jongeren, dat ze weinig respect hebben voor ouderen en een grote mond opzetten. Dat ervaart ze ook in haar werk in de buurt op school. Ze vindt het niet prettig dat ze met die problemen geconfronteerd worden in hun woonomgeving. Zo is ze ook niet ingenomen met de medische voorziening voor drugsverslaafden bij de Slinge omdat het effecten heeft voor de buurt:

322

Sedar Soares werd op 1 februari 2003 neergeschoten toen hij sneeuwballen gooide vanaf het dak van de parkeergarage aan de Slinge en overleed dezelfde dag, 13 jaar oud. (bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Dood_van_Sedar_Soares, verkregen 5 december 2014.)

- vH *Dan liggen ze hier wel eens in de bosjes naast mijn huis te slapen. Nou ja, als je daar iemand ziet liggen in een deken dan denk je: oh, bah. De kinderen erbij, is hij nou dood of leeft hij nog, slaapt hij? 'Er ligt daar een man, ik weet niet of hij dood is.' Weet je, ik vind dat best een impact hebben voor kleine kinderen, dat vinden ze eng, worden angstig als iemand zo daar ligt.*

Ze vindt het prima om op elkaar te letten, maar dat moet niet doorslaan in overmatige controlezucht. Sommige mensen uit de buurtgroep hebben daar naar haar idee wel neiging toe, wat resulteert in een roddelsfeer in de buurt. Ze vertelt over een man in de buurtgroep die op iedereen en alles let. Die had foto's genomen van een vrachtwagen van een woonwarenhuis, die een uur geparkeerd stond in hun straat en daar bij het bedrijf uitleg over gevraagd. Dat vindt ze overmatige controlezucht. Als we haar vragen hoe de sfeer is, zegt ze na een lange stilte enigszins weifelend:

- vH *Goed (...) weet je, het is niet anders, voor mij is het geen rotte sfeer of zo, maar soms dan gebeuren er gewoon dingen... Ik ben ook wel eens daar langs gereden dat het helemaal afgezet was met linten omdat daar geschoten was. Dat is minder leuk, maar dat gebeurt eens in de paar jaar. Maar je raakt er, ja het is erg dat je er aan gewend moet raken (lacht). Tegen mij zeggen ze ook wel eens: 'Ik snap niet dat je daar nog blijft wonen.' (...) Ja, ik denk dat mijn roots hier liggen en dat je dan je grens verlegt, ook al is het iets vervelend dat je het gewoon kan verbreden, dat je het gewoon aan kan dat je er doorheen gaat kijken, zoiets.*
- I *Jij kijkt dan naar de toekomst, in de toekomst gaat het beter worden?*
- vH *Ja, ja, dat denk ik, (...) kijk, onze flats waar ik zelf in heb gewoond gaan plat. Maar ja, wat er nu in woont, dat de vuilniszakken naar beneden gooit, er ligt altijd glas, er is altijd vandalisme, alles wordt kapot gemaakt, (...) dat vind ik jammer en dan denk ik: nou van mij mogen ze, ik heb er geen moeite mee als [ze dat plat gooien]...' Ik ben een roots mens, van mijn roots, maar als het plat gaat, vind ik dat echt niet erg, zover is dat dus al gegroeid. Vroeger dacht ik: oh,... weet je wel. 'Vroeger heb ik hier gewoond', zei ik dan tegen mijn kinderen en nou heb ik zoiets van: gooi maar plat, want wat er nou in woont dat ja... (...) Ik heb daar wel afstand van gedaan, dat is mijn huis niet meer. Ik zou er ook niet meer terug willen.*

De drie bewoners uit dit cluster die in de Kampen wonen zijn deels wel tevreden, maar toch minder te spreken over hun buurt en wijk, zij hebben nog geen stap vooruit ervaren. Mevrouw Eenhoorn woont met haar drie zoons in de Roze Kampen en stelt dat het twintig jaar eerder beter was in de wijk. Ze heeft de afgelopen jaren wel problemen ondervonden. Een zoon is enkele keren bedreigd omdat jongens zijn fiets of zijn mobieltje wilden hebben en er zijn fietsen uit haar tuin gestolen. Maar hoewel ze eigenlijk wel graag een wat grotere woning zou willen hebben en die in de Roze Kampen niet te vinden zijn, wil ze daar toch blijven wonen want "het is hier nog zo lekker rustig". Familie Van der Wouden waardeert ook de rust en het groen, maar is verder ontevreden. Ze zijn bang dat hun buurtje, de Blauwe Kampen, er net zo uit gaat zien als de Hoge Kampen: "Daar gaat dit ook heen, ja, je ziet hier ook steeds vaker lappen voor de ramen en vuil voor de deuren." Ze hebben veel klachten: overlast van jeugd die met brommers door de straten racet (waarbij de man dat enigszins relativeert door te stellen dat hij dat vroeger ook deed), het falende toezicht van Vestia op het onderhoud van de tuinen in de buurt, en de staat en het onderhoud van de bestrating. Ze noemen als eerste negatieve punt en belangrijke oorzaak van de problemen: "het ophokken van teveel buitenlandse culturen in hun buurt". Het stoort hen vooral dat ze daar geen contact mee kunnen krijgen, ook al hebben ze zich daarvoor ingezet:

- mW *We zijn hier toen met een opbouwwerker bezig geweest hier in de wijk.*
- vW *Die heeft de handdoek in de ring gegooid want het is een kliek. Het zijn de Turken, de Marokkanen en Antillianen en de Hollanders worden gewoon verdreven. En als er wat georganiseerd wordt, alles gaat bij elkaar zitten, en wij zijn dan nog van, ok, we gaan eens daar zitten, we gaan eens daar zitten, maar je wordt gewoon weggekeken. Nou dan zeg je na drie keer ook, laat maar, ik hoef daar niet meer tussen te zitten.*
- mW *Toen ik in die opbouwzooi zat hier, met die Frank, die ging langs de deuren: 'Joh, we hebben binnenkort een groot feest, een wijkfeest, bla, bla.' [Het antwoord was:] 'Ik heb niets met de buurt te maken.' Bam, de volgende en dat zijn dan Nederlanders, aanbellen: 'Nee, ik heb niets met de buurt te maken.'*
- vW *Die willen gewoon niet meer.*

- I Terwijl de buitenlandse mensen willen dan weer wel?
ww Ja, die willen wel, maar alleen voor hun eigen cultuur.

Ze vertellen van een buurtbarbecue waar zij hadden voorgesteld dat de verschillende nationaliteiten hun eigen eten zouden maken en meebrengen. Maar dat gebeurde niet, er kwamen alleen Turkse gerechten op tafel “...en een hoop lusten dat niet, ja en dan zat je daar...”. Ze geven verschillende voorbeelden van zaken die niet goed gaan die gerelateerd zijn aan de aanwezigheid van ‘buitenlanders’. Mijnheer Van der Wouden loopt door de buurt en spreekt mensen aan, maar tevergeefs. Hij vat het probleem zoals hij het ziet als volgt samen: “Een echte volksbuurt kun je er nooit van maken hier.” Zijn vrouw valt hem daarin bij hoewel zij wat meer neigt om de deur achter zich dicht te trekken en de buurt de buurt te laten.

Familie Mansveld vindt de Kampen wel groen en waardeert hun rustige woonstraatje waar geen auto’s voor de deur kunnen komen, maar hun mening over de buurt is zeker niet onverdeeld positief. Mevrouw Mansveld zegt na afloop van het interview dat zij de buurt misschien anders ervaart dan haar man of andere buurtbewoners “...omdat er bij mij een stukje verdriet achter zit door de ervaring hier in de buurt”. Haar dochter, zijn stiefdochter, heeft enige jaren geleden toen ze nog bij hen woonde, grote problemen gehad in de buurt die er toe leidden dat ze niet meer bij hen woont:

MM *Die is hier, mede door de buurt helaas, al vier jaar weg, die woont nu bij haar vader. (...) Die ging goed het verkeerde pad op in de buurt. Zoveel jaar terug, meer dan vier, vijf jaar, waren hier aardig wat groeperingen jongeren variërend van 11 tot 17 jaar die de dienst uitmaakten. [Op] het schoolplein, waar nu het nieuwe gebouw staat, dat was toen nog open, daar kwamen de jongeren bier drinken, gebruiken en dat soort dingen, blowen, vooral blowen. Dat is in die periode toen heel erg geweest. Daar heeft toen de politie (...) wel adequaat op gereageerd, alleen dat duurt dan weer een poosje voordat dat vruchten afwerpt. Dat is in die periode fout gegaan. (...) Mensen werden ook bedreigd, hoorde je dan van vooral de wat oudere mensen als die er eens wat van zeiden: ‘Ik maak je dood’ en dat soort [uitspraken], het zijn wel puberale praatjes, maar oudere mensen schrikken daar natuurlijk toch wel van, [dat] komt niet ten goede aan de leefomstandigheden.*

Hij ziet nu deels weer zo’n broeierige sfeer ontstaan met bepaalde groeperingen bij de Hesselskamp en vindt dat de buurt niet meer in balans is, waardoor hij vreest dat de oude bewoners weg zullen gaan:

MM *Of onze ervaring met onze stiefdochter ons nu zo gemaakt heeft, dat je zegt: ‘Ik ben daar wat huiverig voor wat er gebeurt’, (...) maar zo langzamerhand zie je weer groepjes opbouwen. Bijvoorbeeld: dan staan ze opeens midden op een kruising en ze gaan niet opzij als jij met de auto of lopend komt, dan blijven ze staan, dat is een bepaald intimiderend gevoel. Misschien bedoelen ze het niet zo, maar ik heb het idee dat de wijkagent en de mensen die daar verstand van hebben daar misschien meer aandacht aan moeten besteden en niet overdag door de wijk heen moeten lopen, maar ‘s avonds. U ziet het, het is overdag eigenlijk perfect. (...) Kijk, ik geloof niet in een wijk waar er nooit wat is en ook niet in een wijk waar je nooit een buur hebt die wel harde muziek draait of wat dan ook. Alleen het moet niet uit het evenwicht geslagen worden en dat idee heb ik hier, het wordt hier nu een onbalans. Misschien heel kwaadkend, of dat nu in 2010 of 2015 is, dit gaat weg of het wordt gerenoveerd, maar ik neem aan dat het weggaat. En ik heb het gevoel nu echt dat dit een soort afvoerputje is van alles. Alles komt uit de omgeving wat moeilijk te plaatsen is, of een groot huis nodig heeft, of een betaalbare woning want dat is tegenwoordig natuurlijk ook erg belangrijk, dat dat deze richting op komt. Waardoor straks de vaste bewoners (...) die er al heel lang zitten, zeggen: ‘Dit trek ik niet, vind ik niet leuk, niet veilig, niet fijn of wat dan ook, ik ga er uit.’ Dan is het voor een Vestia wel makkelijker om dan straks de boel plat te gooien. (...) Dat is misschien een hele rare theorie, maar het voelt wel alsof dat zo is.*

Samenvattend valt op dat de jongere autochtone gezinnen minder zeer dierbare plekken of iconen in de wijk noemen, ze vinden de wijk wel groen maar ze kijken bijvoorbeeld kritischer naar de verbetering van het Zuiderpark. Ook deze bewoners hebben overlast meegemaakt of maakt die deels nog mee. Maar bij het overgrote merendeel overheerst, mede door de ingezette vernieuwing, het vertrouwen in

de toekomst. Dat vertrouwen is echter minder aanwezig bij de drie gezinnen in de Kampen, waarbij persoonlijke en sociale problemen een rol spelen.

§ 7.3.4 D – Oudere allochtone huishoudens

Voor de huishoudens uit dit cluster tellen het groene karakter en de rustige sfeer sterk mee in hun (vaak zeer) positieve oordeel over buurt en wijk, ondanks dat sommige van hen ook weleens overlast ondervinden, vooral van jongeren.

De oudere allochtone bewoners noemen weinig specifieke plekken die er voor hen in het bijzonder uitspringen. Het gaat hen meer om het rustige karakter van de wijk, wat vaak positief afsteekt bij de buurt waar ze vandaan komen (zie ook paragraaf 7.2.5). Het groen speelt daarin een grote rol, zoals bij mijnheer Bouazza als hij praat over het Zuiderpark waar hij vaak gaat wandelen: “Bos is natuur, dat is prima, is goed.” Dat geldt ook voor mevrouw Bhola en de heren Salim en Haddioui. De laatste zegt: “Ik heb gemerkt dat de bloemen, planten en bomen de mensen rust geven. Natuur speelt een hele grote rol in de relatie met mensen.” Hij waardeert het ook dat Zuidwijk zo’n ruime opzet heeft en de overburen op enige afstand zitten. Mijnheer Bouhdaïd noemt de rust als het belangrijkste kenmerk van de wijk en dat is ook wat mijnheer Eryilmaz zo waardeert en het sociale contact:

mE Het is hier heel rustig, een heel vriendelijke buurt. Hartstikke goed sociaal contact met elkaar. Iedereen zegt: ‘Dag’ en ‘Hoi’. De mensen besteden moeite [aan elkaar], want in de andere buurten wordt veel geroddeld, iedereen houdt elkaar in de gaten, beledigt elkaar.

I Dat had u in uw vorige buurt, waar u eerder gewoond heeft?

mE Ja, bijvoorbeeld in Poortugaal. Daar was ik de enige allochtoon op straat, dan keek iedereen naar me alsof ik Bin Laden was. Gelukkig heb ik dat gevoel hier niet, hier heb ik een vrij gevoel in de buurt (...) [en] Zuidwijk is een stukje groener dan de andere wijken. Ik ben een natuurmens, ik houd van groen.

Ook vader en zoon Sheybani zijn positief over Zuidwijk: “Ik ben hier tevreden, over de sfeer, de mensen die hier wonen, over alles, leuke buurt zeg maar.” Het gaat hen daarbij ook om de ligging, dichtbij de winkels, bus- en tramhaltes. Er zijn ook wel eens wat luidruchtige jongeren, volgens mijnheer Eryilmaz komen er ook veel jongeren uit andere buurten. Die spelen in de speeltuin bij hem aan de overkant: “Die vernielen wel een beetje en dergelijke, maar daar zijn het kinderen voor.” Ook mijnheer Bouazza en zijn dochter relativeren de overlast van jongeren. Hij vergelijkt de wijk met andere wijken in Rotterdam:

mB Ik vind [het] hier prima. Ik ken Rotterdam, ik ken Noord Rotterdam, West Rotterdam, Zuid ook. Ik vind deze buurt een hartstikke goeie buurt, daarom.

dB Het is overal wel gezellig.

mB Het is hier gezellig, parken genoeg, goed bos. Ja, de straat is breed, alles is vlakbij. Nu nog wat meer goeie mensen, nette mensen, die het niet meer vies maken op straat en niet zo boos zijn. Mensen die samen praten, netjes doen, ik met anderen, dan heb je een heel goeie buurt, echt waar.

Ook mijnheer Bouhdaïd vindt het een prettige buurt, er is ook wel eens wat overlast geweest, maar zijn dochter vertelt dat dat minder is geworden:

dB Ja, wij hebben wel burens gehad [aan de overkant op het volgende rijtje] die hier net kwamen wonen en die dan voor overlast zorgden en dat is wel met de hele buurt aangepakt. Volgens mij zijn ze er wel eerst naar toe gegaan, maar we hebben wel iets ingevuld bij de gemeente, van: het kan niet langer. En daar wordt dan ook

iets aan gedaan. Maar ik ken ook andere burens die, voordat ze een feestje geven, een nette brief schrijven en dat in de brievenbus stoppen zodat iedereen weet: hè er is een feest, dan kun je daar rekening mee houden.

Ook familie Silva heeft overlast ervaren. Van hun auto zijn een keer alle vier wielen lek gestoken en er wordt in de buurt weleens in auto's ingebroken. Dat hebben ze zelf drie jaar geleden ook twee keer ervaren, maar nu hebben ze geen last meer van dat soort zaken en ook niet van overlast van het speelplaatsje aan de Hesselskamp wat vlakbij hen in de buurt is. De meeste bewoners ervaren dus slechts af en toe overlast. Mevrouw Bhola is ook niet ontevreden, maar vindt wel dat de buurt verandert en niet per se ten goede:

- vB Ik zie wel hele vreemde mensen komen en dan 's nachts soms op straat herrie en lawaai maken met brommer en scooter, vooral in het weekend of 's avonds laat. En dat was voorheen niet hoor.*
- I Wat bedoelt u met vreemde mensen? Wat zijn het, jongeren of is het...*
- vB Meer... ja, sorry dat ik het zo zeg, van buitenlandse afkomst. Waar ze vandaan komen weet ik ook niet, maar dat was voorheen niet zo, vijf, zes jaar geleden, niet zo echt prettig als vroeger. Ja ik ben ook een buitenlander, ik heb [er] niks op [tegen] hoor, ik bedoel ik heb geen... Maar ja, toch zie je soms dingen, dan denk ik zo van, joh... ja, dat kan allemaal niet.*

Ze vindt het niet prettig als dat 's avonds om elf, twaalf uur gebeurt, als ze al in bed ligt en de volgende dag moet werken. Ze is van mening dat de buurt toch wel achteruit is gegaan. Een aantal bewoners van de Kampen noemen de Hoge Kampen als slechte plek in de buurt. Mijnheer Bouhdaid durft 's nachts daar ook niet heen, naar de Menenkamp of Palsterkamp, omdat hij dat onveilig vindt. Mijnheer Wekhev is minder tevreden over de veranderde sfeer en vindt dat de sociale contacten minder zijn geworden en mensen elkaar niet meer gedag zeggen. Hij wijt dat aan de algemene politieke ontwikkelingen in Europa en Turkije waar egoïsme en kapitalisme sterker zijn geworden. Dat heeft effect op de Burgen, zijn buurt:

- I Wat vindt u positief aan de Burgen?*
- mW Positief? Als ik eerlijk ben, bijna niks.*
- I Bijna niks? Maar u wilde hier wel blijven toch, u heeft het huis laten renoveren?*
- mW Ja, want ik heb bijna 20 jaar hier gewoond, ik wil het huis niet verlaten, (...) dit zijn sociaal-politieke redenen. In een andere buurt zijn dezelfde problemen. (...) Krijgen allemaal dezelfde ideeënvoeding op school.*
- I Dus eigenlijk moet er iets veranderen op school? Zijn uw kinderen hier ook op school geweest?*
- mW Ja, ja, zij zijn ook opgegroeid met egoïsme, worden als autochtoon. Ze willen niet naar Turkije gaan bijvoorbeeld, ze worden Nederlanders.*
- I Zou u wel terug willen naar Turkije of kan dat niet?*
- mW Ik kan niet terug, ik ben nooit terug geweest, 't wordt 22 jaar. Mijn vader is bijvoorbeeld overleden, maar ik kon niet teruggaan.*

Hij constateert dat als iemand ergens lang woont, dat hij er dan gewend raakt, hij "krijgt gewoonte in de buurt", zoals hij het formuleert. Zijn verhaal illustreert een ander, ingrijpender probleem. Hij heeft als Koerd asiël verkregen en kan niet terug naar zijn vaderland. Hij is gewend in de Burgen en verwacht geen verbetering van het wonen in een andere buurt. Zijn onvrede wordt primair veroorzaakt door een algemeen sociaal en politiek gevoel en het gegeven dat hij niet vrijwillig in die situatie verkeert.

Als we de uitkomsten voor de oudere allochtone huishoudens bij elkaar nemen, zien we dat zij doorgaans tevreden zijn en grotendeels zelfs zeer overtuigd dat ze het heel goed getroffen hebben in Zuidwijk, ondanks dat er ook wel wat overlast is. Het groene woonmilieu, de rust en ruimte spelen daarin een grote rol. Ook is het oordeel positief omdat ze de buurt vergelijken met de buurt waar ze vandaan komen. Ze hebben een stap vooruit gemaakt.

§ 7.3.5 E – Middenklasse allochtone gezinnen

De huishoudens uit dit cluster wonen verdeeld over de drie buurten en ook verdeeld over nieuwbouw, bestaande sociale eengezinswoningen en te slopen portiekwoningen en maisonnettes. Hun waardering van buurt en wijk is sterk verbonden met het eigen microwoonmilieu.

Deze geïnterviewden waarderen het groene karakter van Zuidwijk en vooral het Zuiderpark, maar zijn ook minder uitbundig dan de autochtone gepensioneerden en babyboomers. Mevrouw Adnane gaat met de kinderen naar het Zuiderpark: "Ja, daar is 't meestal gezellig, mensen die barbecueën en dat soort dingen, 't is allemaal groen." Enkele bewoners noemen (daarnaast) andere plekken, zoals het meertje in de Burgen en het groen en water langs het Bornerveld dat doorloopt tot het Schoonveld. Mijnheer Güneş: "Je kunt daar brood gooien naar de vogels. Je kunt daar ook zitten, lekker rustig, daar is het heel mooi." Mevrouw Bouazzati vindt dat het Zuiderpark mooi is geworden en loopt ook graag met mooi weer over de Slinge en de markt. Maar ze zegt ook: "Ja verder is er hier niet zoveel moois eigenlijk", waarin haar ontevredenheid over haar eigen buurt, de Velden-Noord, doorklinkt. Dat is heel anders voor drie bewoners die recent een nieuwe woning in de Burgen hebben gekocht. Zij zijn sterk gefocust op hun eigen directe woonomgeving, zoals mijnheer De Vrome:

- mv De mooiste plek van de buurt? (denkt na, lachend) Hier, ja, hier en zeg maar dit stukje als je die kant op gaat, voor de begraafplaats. Daar heb je van die, hoe heten die, buitenhuisjes, vakantiehuisjes [hij bedoelt het volkstuincomplex – AO] en het Zuiderpark, ja dat stukje hierboven waar de voetbalvelden zijn en zo, dat vind ik heel mooi en het pleintje hier ook bij de Langenhorst. (...) Ik woon naar tevredenheid hier, echt naar m'n zin, (...) er is echt niets negatief, ik bekijk het met een positieve bril. Ik kan echt niet veel zeggen hier van de buurt en zo, want we zijn er ook pas, maar hoe we het nu hebben ervaren, ik en mijn vrouw ook dus, is positief.*

FIGUUR 7.5 Nieuwbouw in de Burgen

Wat hem betreft mogen de burgemeester en wethouders komen kijken hoe goed de samenleving daar is. Ook twee andere bewoners uit de nieuwbouw noemen de nieuwbouw in de Burgen als mooiste plekje van de wijk. Mevrouw Lamyaghri noemt nog iets anders wat zij typerend vindt voor de wijk: dat er veel oude mensen wonen. Dat vindt ze ook positief, ook dat er beneden in de Drakenburg, waar zij zo op uitkijkt, een gemeenschappelijke ruimte is waar ze wat kunnen drinken. “Elke keer wordt er iets gehouden en dan zitten ze daar beneden, dat vind ik echt gewoon geweldig.” Dat past voor haar gevoel heel goed in de wijk. Mevrouw Alfour vindt het ook een kindvriendelijke wijk, in de Burgen is de speelplek opgeknapt. Ze is tevreden met de buurt, de gezelligheid, het groen en vooral de veiligheid van de wijk: “Als ik ‘s avonds op m’n fietsje naar huis kom om kwart over 11, ja, ben ik wel veilig hoor.” Mijnheer bGopal noemt daarnaast de bereikbaarheid van de wijk en de veranderde cultuur als pluspunt:

MBG Vroeger, een paar jaar geleden, als je de naam noemde van Zuidwijk, dan schrokken de mensen gewoon, daar ging je niet naartoe. Als wij bijvoorbeeld hier gingen spelen en we belden de politie omdat er iets was gebeurd, kwam de politie niet. Of ze kwam wel, maar dan gelijk met 30 man of zo. En met de tijd, toen ze gingen verbouwen, alles platgooien en zo, zie ik dus dat het ook verbetert. Als je nu een huisje daar zo ziet dan denk je niet dat je met een normaal inkomentje, een minimuminkomen, je dat huis kunt kopen. Je ziet dus dat er weer mensen komen die wat hoger opgeleid zijn en die zijn ‘s avonds binnen die zijn nooit buiten, en hoe meer van zulke mensen er komen, hoe rustiger de buurt wordt.

I Maar dat vind jij ook jammer?

MBG Ja, een de ene kant vind ik dat jammer maar aan de andere kant is het rustiger.

Hij bedoelt de veranderingen als gevolg van de herstructurering die er toe hebben geleid dat de wijk netter en rustiger is geworden. Dat is echter deels ten koste gegaan van het contact op straat. Zijn neef, die in de Kampen woont, refereert ook aan veranderingen van langer geleden in de acceptatie van ‘buitenlanders’ in de wijk. Beide zijn ze als jong kind uit Suriname naar Nederland gekomen en in de Burgen opgegroeid in de tijd dat er nog maar enkele allochtone gezinnen woonden. Mijnheer kGopal:

MBG Nu is het gewoon aan het veranderen, je voelt... het wordt mooier, het wordt levendiger. Het is gewoon een leukere wijk om in te wonen. Je kent iedereen van gezicht, (...) ik voel me gewoon prettig in Zuidwijk. Het wordt steeds leuker om dingen te doen en je ontmoet nieuwe mensen. Vroeger was het niet zo, vroeger groette ik de buurman niet eens, joh. Dat was gewoon: ja, het zal wel goed zijn, maar nu...

I Waarom was het vroeger anders?

MKG Je voelde je... (denk na) als een buitenlander: als je mij niet groet, groet ik jou ook niet. (...) Wij waren de eerste bruintjes, nu praat ik over 1986. Wij waren de eerste bruintjes die een eengezinswoning kregen en we waren met z'n vieren. Er woonden alleen maar Nederlanders. Ja, toen zaten ze echt te kijken van: zo... En als we harde muziek draaiden, dan was het ook van: ‘Kan het een beetje zachter?’ Maar je weet bij ons komen nog laat mensen over de vloer en die gaan laat weg en daar hadden we toen ook problemen mee.

I Werden uw ouders er op aangesproken?

MKG Ja, toen is mijn vader het heel anders gaan aanpakken. Als we een feest of zo hadden, nodigde hij ze uit, of hij bracht zelf eten, drinken, gebakkie met een krat bier. (...) Toen is dat gaan werken, ja, toen is het zachies veranderd, heel langzaam kwamen er Turken, Marokkanen, toen is dat sterker gaan worden. Iedereen ging toen met elkaar om. (...) Dus ik heb het zien veranderen hoor en toen kwam er een Nederlandse buurman wonen, die heeft toen dingen lopen organiseren (...) Van: jongens, ik breng van mijn kant pannenkoeken, wij brachten dan onze cultuurdingen. Die bracht dat, muziekje erbij, drinken erbij. En toen wist je alles van elkaar: die werkt daar, die heeft zoveel kinderen... Zo is het toen sterker geworden.

Veel bewoners uit dit cluster zijn tevreden en er is ook binding met de buurt en wijk, voor een aantal van hen ook een langdurige binding. Als we met hen praten komen er verhalen van vroeger. Mijnheer Ozdemir, die actief is in de bewonersorganisatie en ‘Kleurrijk Charlois’, woont nu vijf jaar in de Kampen, maar heeft daarvoor bij elkaar twaalf jaar in de Horsten en Burgen gewoond. Toen hij vanwege sloop weg moest uit de Burgen wilde hij wel in Zuidwijk blijven wonen:

- MO *Omdat ik hier gewend ben, het is eigenlijk een beetje geboortedorp geworden voor mij. Ik wil niet uit de buurt. Ik ken een heleboel mensen, in het wijkgebouw of op straat kom ik een heleboel mensen tegen. Als ik hiervandaan ga bijvoorbeeld naar zeg maar een andere buurt. Dan je moet weer een andere [buurt leren kennen], ben je helemaal onbekend en dat wil ik niet hebben, daarom.*
- I *Kent u nog mensen in Zuidwijk, buiten de Kampen?*
- MO *Jawel, ik ken van de Kampen mensen, de Hoge Kampen, ik ken in de Velden mensen, ik ken mensen van de Steinen. Ik ken mensen van zeven buurten hier denk ik, ik ken overal mensen.*

Voor beide neven Gopal geldt dat ze van kinds af aan in Zuidwijk wonen en hun familie daar ook woont. Dat was voor bGopal ook een belangrijke reden om bij het kopen van een nieuwbouwwoning voor Zuidwijk te kiezen. Voor kGopal speelt de familie en binding aan de wijk ook een grote rol:

- MKG *Ik ken alle winkeliers eigenlijk uit m'n hoofd hier, waar wat zit. Ik ken de slager als ik binnen kom, die groet ik gewoon. Het postkantoor, apotheek, ik ken ze allemaal, (...) ik ben hier opgegroeid.*
- I *U heeft maar een paar jaar in Pendrecht gewoond, vijf jaar...*
- MKG *Maar ik was elke dag te vinden in Zuidwijk, naar mijn moeder want ik miste de buurt toch! En kindvriendelijk is eigenlijk Zuidwijk het beste. (...) In Pendrecht liet ik die kleine van mij echt niet buiten spelen. Daar was het druk en je had jochies die spullen van hem afpakten of gingen slaan, maar hier kan ik hem gewoon buiten laten spelen. Vooral bij mijn ouders in de Burgen, Doornenburg, daar is het helemaal mooi, daar kan ie gewoon fietsen, alles. Dus ik heb daar een fiets neergezet en hier zo. Als ie hier thuis is, gaat ie hier fietsen en als ie bij m'n ouders is, kan ie daar ook lekker fietsen, hij heeft hier vriendjes en daar vriendjes.*
- I *Komt u nog steeds vaak bij uw ouders?*
- MKG *Ja, elke dag.*

Leyla Yildirim denkt er wel over om te gaan verhuizen, gezien alles wat ze heeft meegemaakt in de woning waarin ze al van kinds af aan woont, maar zou Zuidwijk niet uit willen. Ze is geen stadsmens en houdt van de rust van Zuidwijk wat ze "een beetje een klein dorpje" vindt, wat ze zeer op prijs stelt. Ondanks die verknochtheid aan de wijk zijn er ook punten die verbeterd kunnen worden. Familie bGopal wil het enigszins verloren gegane contact met andere bewoners weer nieuw leven inblazen met een soos, vooral met de mensen in hun blok die zij niet zomaar tegenkomen, om samen te klaverjassen, 's middags huiswerkbegeleiding te organiseren en bijvoorbeeld een damtoernooi voor de jeugd: "Dat de buurt komt kijken, en dan zie je jongeren dammen dan komen ook de ouderen, zo leer je ook die ouders kennen." Mevrouw Yildirim vindt dat er weinig contact is tussen de bewoners van de nieuwbouw en van de oude woningen. "Ik denk dat die mensen ook wel even moeten wennen, hoor, ze wonen hier net een of anderhalf jaar." Er zijn nu in het zuidelijk deel van de Burgen volgens haar wel wat problemen met jongeren die daar hangen bij speelplekken van kleintjes. Dat zou eigenlijk aangepakt moeten worden, die jongeren zouden ook ruimte moeten krijgen. Daarnaast vindt ze dat Vestia wel wat dichters op de nek mag gaan zitten van bewoners die overlast veroorzaken in de wijk:

- VV *Je ziet ook wel eens mensen waarvan ik denk: ja, moeten deze mensen nou hier gaan wonen? (lach) Sorry, ik mag 't eigenlijk niet zeggen, maar mijn mening is in de loop der jaren ook wel wat veranderd. Ik bedoel, als je opbouwwerk doet [haar opleiding en werk – AO] en je hebt dan ook een andere achtergrond, dan ga je toch weer 'ns wat anders denken, anders tegen dingen aankijken. (...) Ik vind bijvoorbeeld bepaalde gezinnen, die horen hier ook gewoon niet. Tuurlijk, ze moeten ook wel een plek hebben, maar of ze moeten zich gewoon aanpassen, of ze moeten gewoon op een hutje op de hei zitten, zodat niemand last van ze heeft. (...) Vroeger dacht ik altijd van: iedereen mag wonen waar die wil, maar nu merk ik gewoon van: nee, mensen hebben daar last van, (...) misschien ben ik daar wat harder in geworden.*

Ze ziet dus ook wel minpunten, maar zou de wijk nu toch een 7 of een 8 geven en is toch wel tevreden, maar vindt wel dat de sloop in de Velden nodig is. "Dat zijn gewoon hele oude woningen en als je daar mooie woningen voor je ziet, dan heb je gewoon een prachtwijk." Er zijn dus nog verbeterpunten en verschillende bewoners zouden ook blij zijn als het bouwverkeer achter de rug is, maar voor alles is er wel tevredenheid over de gerealiseerde verbeteringen. Sommige bewoners hebben de verloedering in Zuidwijk

nog meegemaakt. Mevrouw Lamyaghri woonde van 1996 tot 2002 aan de Keyenburg en verhuisde toen naar Lombardijen en later naar de Beverwaard en woont sinds 2007 in de nieuwbouw in de Burgen:

- VL *Nou kijk, ik heb Zuidwijk al in 't begin meegemaakt tot nu, zeg maar. 12 jaar geleden kwam ik daar wonen, was 't hartstikke netjes, hartstikke goed en prima. En na een aantal jaren begon 't echt te verslechteren en kwam er allemaal tuig wonen. 't Was niet meer veilig en elke keer dingen op straat, (...) dat is erger en erger geworden. Nu al die flatjes hier weg zijn, is 't naar mijn idee wel weer rustig, ja. (...)*
- I *'t Is natuurlijk de nieuwste wijk van Zuidwijk nu, wonen er ook andere mensen?*
- VL *Ja, 't is dus wel netjes, schoon en ik denk wel een ander soort mensen. Ja, 't zijn dure huizen, nieuwbouwhuizen. Degenen die 't hebben gekocht, die werken allemaal, die hebben een goed salaris. Ja, dat soort dingen spelen allemaal wel een rol. 't Zijn geen mensen die uit een achterstandswijk komen, je merkt gewoon verschil tussen wijken, weet je wel? Ja, ik weet niet hoe ik 't uit moet leggen.*

Zij is vijf jaar uit de wijk, tijdens de sloop, weggeweest, familie bGopal heeft er steeds gewoond:

- MBG *Daar had je van die flatgebouwen en op een gegeven moment kwamen daar heel veel Antillianen wonen. Die zorgden wel voor overlast hè, die gingen dealen en op een gegeven moment ontstonden schietpartijen. Er was een keer een man doodgeschoten in een auto, vlak voor kleine kinderen en zo, dat was niet leuk. Omdat er heel veel jongeren hier kwamen, was er een keer een steekpartij hier op het grasveld. Er waren twee meisjes, het ene meisje had het andere meisje gestoken in de rug (...) en dat was geen burenruzie, maar het was een vriendinnenruzie, die woonden daar. Dus het was wel heftig, heb ik allemaal meegemaakt.*

In de vernieuwde Burgen zijn die problemen niet meer aan de orde, dat is een teken van de vooruitgang. Maar niet alle bewoners uit dit cluster wonen in de Burgen. Vier wonen in de Kampen en vier in de Velden, zij hebben een andere ontwikkeling meegemaakt.

In de Kampen zijn de meningen minder eenduidig. Mijnheer kGopal is zeer positief over Zuidwijk en ook over de Kampen. Het is echt een rustige buurt volgens hem: "Ik kan zelfs mijn auto open laten (lucht) dan wordt er nog niks uit gestolen." Ook familie Semedo is zeer tevreden. Mijnheer Ozdemir vindt het een rustige en groene buurt waarvan de huizen oud zijn en opgeknapt zouden moeten worden voor zover het de Lage Kampen betreft. Volgens hem is er echter wel eens schade aan geparkeerde auto's en er zou een speelplek gemaakt moeten worden voor de kleine kinderen. De Hoge Kampen vindt hij minder veilig de laatste tijd. Hij wijt dat aan de aanwezigheid van Antillianen die hard praten en nadrukkelijk aanwezig zijn. "Soms is er ook wel ruzie, vorige week, heleboel Antilliaanse mensen, een groep, politie erbij." Wat er aan de hand was weet hij niet, maar hij vindt dat niet prettig. Ook het noordelijke deel van de Velden vindt hij slecht: "Daar is het rotzooi, maar daar gaan ze ook slopen." Hij is van mening dat er een betere speelplek zou moeten komen in de Kampen. Dat vindt ook familie Ismail. Zij hebben wel last van het lawaai van hun burens en van spelende kinderen 's avonds laat:

- VI *Ja van de burens, maar ook van sommige mensen van het lawaai van kinderen, die bleven soms tot tien uur, elf uur [buiten]. Ik was blij toen Turkije niet won³²³, omdat om elf uur de kinderen [nog] op straat, rennen, en mensen hard schreeuwen. Mijn kinderen slapen om acht uur, bijna negen uur, (...) dat vond ik heel vervelend want je moet thuis alleen jouw grens [kunnen stellen] en niet last van andere mensen [hebben].*

Ze hebben hun burens ook aangesproken op de geluidsoverlast van muziek, zelfs tot drie uur 's nachts, maar dat hielp niet. De buurvrouw zei dat ze in een vrij land woonde en deed wat ze wilde. Uiteindelijk heeft de politie dat probleem opgelost. De situatie is wat genormaliseerd: "Ik zeg goeiemorgen tegen haar, maar ik heb geen contact met haar." Ze hebben een ambivalente mening over de samenstelling van de buurt waarin ze wonen. Doordat er in de Blauwe Kampen heel veel 'buitenlanders' wonen,

ervaren ze verder geen intolerante sfeer, maar de aanwezigheid van zoveel allochtone bewoners vindt mijnheer Ismail aan de andere kant niet goed voor de integratie. Hij is erg ontevreden over het politieke klimaat in Nederland en daarom gaan ze ook verhuizen naar Tunesië (zie ook paragraaf 7.4.1 onder E- Middenklasse allochtone gezinnen).

De vier bewoners uit de Velden in dit cluster, wonen/woonden allemaal in de Velden-Noord in een te slopen woning. Dat wil niet zeggen dat ze allemaal ontevreden zijn over hun woning, zoals we eerder al hebben kunnen zien. Mevrouw Martina, zelf Antilliaanse, is wel tevreden over haar woning, maar heeft een dubbel gevoel over de wijk, waar ze nu negen jaar woont. Ze vindt dat een deel van de noordelijke Velden er vies en donker uitziet, de deur van het trappenhuis is steeds kapot, mensen gooien de post op straat: "Het is een zootje geworden." Ze brengt dat in verband met Antillianen die vanwege sloop in de Burgen in hun flat zijn komen wonen. "Je denkt elke dag: die hebben feest, zo een herrie, je moet de straat eens zien, ze gooien alles op de grond." Toch zegt ze even later dat ze wel redelijk tevreden is met de buurt, vooral in vergelijking met Pendrecht, waar ze hiervoor woonde:

vM Ja, (stilte, denkt na) laten we zeggen het is niet onveilig 's avonds. Hier in deze straat kan je je auto niet parkeren want ze maken de ramen kapot, om de radio te pikken of zo. Maar ik vind verder geen vandalisme of dat je niet 's avonds op straat kunt lopen, of dat ze je gaan beroven. Hier in deze buurt heb je dat niet, maar in Pendrecht wel. (...) Zuidwijk is veel beter dan Pendrecht, (...) dus ik vind de sfeer toch goed. (...) [Er is daar] veel vandalisme. Vorige week ging mijn zoon daar naar de bioscoop en ze wilden de fiets van hem afpakken, vier jongens (...) hij bleef hem wel vasthouden, maar ze hebben hem wel in elkaar geslagen.

Zij heeft zelf ook een keer een inbraak in haar auto gehad:

vM Ja, ik heb daarna mijn auto verkocht en ik heb nooit meer een auto gekocht. Ik had pas vakantiegeld gekregen, had woofers gekocht, een radio, dus alles was nieuw. Ik word wakker, ga naar mijn werk, maak mijn autodeur open, maar mijn deur is open. Alles was weg, dus ik begin te huilen, alles was weg! Mijn buurvrouw hier beneden die had een oude radio geen cassette, alleen een radio met die knopjes, die hebben ze ook weggehaald.

Als we haar later vragen of ze trots is op de buurt, denkt ze eerst even na en antwoordt dan: "Een beetje wel, ja". Haar mening blijkt sterk bepaald door de vergelijking van Zuidwijk met de buurten waar ze vroeger woonde, eerst bij de Maashaven waar veel drugsproblematiek was, daarna Pendrecht. Ondanks de gebreken die ze zelf opsomt is haar oordeel toch positief. Familie Güneş is wel tevreden met de woning, maar vindt de rest van de buurt wel slechter. Mevrouw Bouazzati wil wel weg uit haar woning in de Velden-Noord, ook vanwege haar opgroeiende dochter, maar is ambivalent over de sfeer in de buurt:

vB Hmmm, op dit moment is het heel rustig. Da's ook wel eens anders geweest, schietpartijen en zo. Maar nu is het heel rustig moet ik zeggen. Maar ja, het is nog niet zo lang mooi weer geweest. Ze trekken ook nog niet naar elkaar toe. (...) Nu zou je ook niet zo gauw weg willen, als het zo blijft. (...)
I Je zei dat je eigenlijk weg zou willen voor je dochter... maar het kan natuurlijk dat het een beetje dubbel is.
vB Het is eigenlijk best wel een beetje dubbel. Voor haar zou ik best wel een wat veiligere buurt willen. Ze wordt groter, ze wordt wel eh aantrekkelijker ook voor eh... Kijk en dat is hier ook wel in de wijk gebeurd, mensen die verkracht zijn en dat soort dingen. Ook is er overdag, ze waren aan het spelen, geschoten voor een helm of zo. Je kind zal er maar tussenlopen...of dat ze zien dat iemand in elkaar geslagen wordt door twintig jongeren of zo, (...) ja dat hebben ze echt gezien.

Ze heeft vooral in de zomer veel overlast van buurtbewoners die in de tuin zitten, veel bezoek ontvangen en lawaai maken. Ze 'vlucht' dan altijd graag naar schoonfamilie in Marokko. Vanwege die overlast zou ze het liefste gelijk weg willen uit de buurt, maar haar man wil wachten op de verhuiskostenvergoeding. En zo zijn er meer zegt ze:

- vb *Ja volgens mij zitten mensen óók gewoon te wachten totdat ze weg mogen, totdat ze het geld krijgen en zoiets hebben van 'nu kan ik weg', want ja je zit niet voor niks in zo'n [wijk]. Kijk als je veel geld hebt ga je niet in zo'n wijk zitten. Dan heb je zoiets van dan ga ik morgen weg als dat zou kunnen.*

Mevrouw Chalabi is al een jaar geleden vertrokken uit de Velden-Noord omdat ze de grote overlast in haar woonblok en in de buurt niet langer aan kon (zie paragraaf 7.2.5). Ze hadden vooral last van Antilliaanse buurtbewoners die rommel maakten en zich agressief en intimiderend gedroegen. Ze zegt dat ze graag terug wil verhuizen als de woningen gesloopt zijn en de buurt is opgeknapt vanwege de contacten die ze in de Velden heeft met de buurvrouwen die vriendinnen zijn geworden en de school.

We zien, samenvattend, een contrast tussen de bewoners van de Velden-Noord die allemaal in een te slopen woning wonen, en de bewoners van de Burgen en de Kampen. In de Velden is het beeld negatiever dan in de andere buurten, maar ook in deze buurt zijn er bewoners die weliswaar een groot deel van de te slopen woningen aanduiden als een slechte buurt, maar hun eigen woning en blok nog wel redelijk vinden. In de Kampen is de waardering van de buurt redelijk positief tot zeer positief en in de Burgen ronduit positief. Binnen dit cluster worden de verschillen in waardering grotendeels verklaard door het stadium van de wijkvernieuwing en het etiket van de eigen woning.

§ 7.3.6 F – Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

Het merendeel van de geïnterviewde alleenstaande allochtone ouders is weliswaar redelijk tevreden met het buurtje waarin ze wonen, maar minder tevreden met bepaalde aspecten van de wijk. Het gaat dan vooral om problematisch gedrag van sommige bewoners en de veiligheid voor hun kinderen. Enkele bewoners zijn zeer kritisch en willen ook weg.

Alle bewoners zijn positief over het groene karakter, de rust en bereikbaarheid van de wijk. Lucia Klaasboer geeft de positieve punten kort en bondig weer:

- vk *Ik vind het fijn, gewoon alles: bereikbaarheid, je ziet toch veel groen, lekker park heb je. Je zit toch wel centraal, je kan zo de metro pakken naar Zuid naar Spijkenisse, maar ook zo naar de stad. Je hebt de tram, je zit vlakbij Barendrecht, kinderen kunnen lekker op het gras hier allemaal. Ja ruimte, maar qua speelgelegenheden vind ik het dan wel weer minder.*

De bewoners hebben verschillende favoriete plekken in de wijk. Mevrouw Constancia vindt de speelplek aan de rand van de Velden bij de Meyenhage "echt heel mooi", mevrouw Çetin het meertje bij de Burgen en mevrouw Coşkun het groen tegenover de Larenkamp aan de Slinge:

- vc *Die plek vind ik hartstikke leuk omdat de gemeente daar allemaal grote bloemenpotten brengt. Elke keer komen ze met seizoensbloemen. Ik vind dat hartstikke leuk omdat het heel breed is, ook bij de metro zetten ze hele mooie bakken, helemaal vol met kleurige bloemen. Dat geeft dus echt een zonnestraal voor de mensen.*

Mevrouw Marangoz is positief over de winkeltjes aan de Asterlo/Schere/Meyenhage, waar je ook een kapperszaakje hebt. Het geeft haar een dorpsgevoel, maar de rest van de wijk vindt ze "mwja". Het Zuiderpark springt er dan wel weer uit: "Daar kan ik echt van zeggen: 'wow', ik kom er tot rust en ik vind het heerlijk, het water, het gras, alles is zo netjes strak en mooi." Mevrouw Simsek vindt de wijk opgeruimd en groen maar mist in de buurt levendigheid en speelplekken die ze in haar vorige buurt in Rotterdam-West wel had. Ook mijnheer Orman wil graag meer speeltoestellen in de wijk en de dames Marangoz en Hardi een voetbalveldje. Als Thuis op Straat er niet is, hebben de kleintjes

volgens mevrouw Hardi weinig speelruimte, dan zijn grotere Marokkaanse jongens de baas. Mevrouw Hardi, afkomstig van de Antillen, was toen ze in Zuidwijk kwam wonen, bevreesd voor de aanwezige Antillianen, maar dat viel haar erg mee:

- vH *Ik had in het begin een slecht beeld van Slinge, (...) zo veel Antillianen, weet je? Ik heb niks tegen de Antillianen, ik ben zelf Antilliaan maar ze doen zo veel dingen dat ze er voor zorgen dat andere mensen slechte dingen denken van Antillianen. Ik zeg in elke cultuur krijg je slechte en goede mensen, maar ik wou niet met Antillianen gaan wonen. (...) Toen ik hier kwam, ja, vond ik het goed, (...) ook wel echt saai met zo veel 55+, volwassen mensen, die zie je amper buiten. Het is een hele rustige buurt, (...) mensen bemoeien zich niet met elkaar, weet je, geen problemen. (...) De mensen kunnen wel goed met elkaar opschieten en ja, je bent ook dichtbij veel winkels, de bibliotheek, het politiebureau en heel belangrijk: bij het metrostation, dus bij alles.*

Mevrouw Klaasboer noemt enthousiast als eerste pluspunt de 'Vrouwen van de Velden' als ze haar buurt vergelijkt met de anderen in Zuidwijk. Sommige bewoners vinden het wat saai in de buurt, maar er zijn ook bewoners die het gezellig vinden en hechten aan orde en de aanwezigheid van regels. Mevrouw Constanca waardeert de rust in de Velden-Zuid:

- vc *Kijk het is een heel groot verschil, hier is het netjes en als je daar [Velden-Noord – AO] loopt, voel je alsof je een beetje in een getto loopt. (...) Mijn zoon zegt daar: 'Mama wat is het hier een rommel', een schoen hier en een bumper daar, kapotte fietsen. (...) Hij zegt tegen mij: 'Mama ik ben blij dat wij hier wonen in plaats van daar.'*
- I *Wat vindt u hier van de sfeer?*
- vc *Ja sinds ik hier kwam wonen tot nu toe, heb ik nog geen last gehad, is het nog steeds goed en gezellig. Ik zie dat alles netjes is. Als mijn ouders hier met vakantie naartoe komen, vinden die het gewoon heerlijk. De buurt is ook netjes. Ze voelen zich gauw thuis als ze hier komen. (...) Wat ik toch wel merk is dat de mensen naar elkaar omkijken en bijvoorbeeld op de kinderen letten, een handje helpen, dat vind ik wel leuk om te zien.*

Mevrouw Coşkun woont in de Velden-Noord, ziet daar veel problemen, maar heeft daar ook ervaren dat de sociale controle daar prima kan functioneren en het levendig is. Enthousiast vertelt ze over de zomer:

- vc *Je gelooft het echt niet, er waren toen misschien wel 40 kinderen op het veld hier naast het portiek. Daar beneden woont een Nederlandse jongen met een vrouw samen. Hij had een echte zeepbaan gemaakt met een slang met water en uit die flat zetten ook een paar mensen een extra groot zwembad neer. Alle kinderen namen hun eigen waterspullen mee, hadden zo'n feest, echt waar. Mooier dan speeltuin, moet ik eerlijk zeggen. (lacht) (...) Op de speeltuin is dat achter een hek, maar hier was het echt in het openbaar, met heel goede aandacht door een paar ouders. Ik heb mensen uit die flat gezien die toezicht hielden. (...) Mijn kinderen gingen ook, ik zeg: 'Julie moeten het eerst aan die burens vragen of je mag meedoen.' Hij zegt: 'Ma, die buurjongen is heel lief, ik mag alles doen, maar niet vechten.' En ik ging altijd op balkon naar hen zitten kijken. (...) Af en toe vind ik dit huis echt prachtig wonen.*

Mevrouw Marangoz woont net een maand in de Roze Kampen en is blij met de buurt. Het ziet er goed uit, de bewoners houden hun tuin bij, het is heel wat netter dan de Hoge Kampen en de sfeer is 'tof'. "Ik zie dat hier in deze buurt wel regels zijn hoe mensen met elkaar moeten omgaan." Dat miste ze in het Oude Noorden, waar ze hiervoor woonde. Iedereen ging daar zijn eigen gang en hield geen rekening met de ander. In Zuidwijk is dat anders: "Mensen respecteren elkaar, gaan leuk met elkaar om, houden rekening met de buurt." Die controle heeft volgens haar wel een keerzijde, er wordt meer geroddeld:

- vm *In deze wijk heb ik begrepen dat Turkse vrouwen ook heel erg veel roddelen, want ik loop wel met (...) spaghetti-bandjes of een halsbandje of zo, of een kort shortje. En dan keken ze me echt de eerste dagen zo aan van: zij is Turks... (ik heb een tatoeage hierzo, de namen van mijn kinderen) ... en een tatoeage op, wow. Ik zag echt die ogen hoe ze keken en ik weet dat ze achteraf praten. Maar ik doe gewoon waar ik zin in heb en dan praten ze maar. (...) Zo ben ik ook in mijn familie. Soms hebben niet mijn ouders maar mijn ooms een beetje*

het radicale in zich en dan zeg ik: 'He ho zeg, wacht is effe, jij gaat wel uit, jij komt wel om zes uur thuis, jij drinkt wel en jij kijkt ook wel eens stiekem naar meisjes terwijl je getrouwd bent en dan zit je mij te vertellen dat ik niet met spaghettibandjes moet gaan lopen?' Ja, dag! Echt niet!' Weet je, dan ga ik er gelijk tegenin. Ik ga echt niet zeggen: 'Nee mag het niet?' want als je dat doet dan krijg je het juist zwaarder. Want als vrouw zijnde, in de Islamitische cultuur, hoe verder je je mond dichthoudt, des te meer de mannen proberen je onder druk te zetten.

FIGUUR 7.6 Controle in de Roze Kampen

Het gaat steeds om evenwicht: controle van de ene groep bewoners leidt soms tot uitsluiting van een andere groep. Dat gebeurt volgens verschillende mensen bij de speelplek aan de Hesselskamp, op de grens van de Roze en Blauwe Kampen. Mevrouw Marangoz, van Turkse afkomst, vindt de sfeer daar niet prettig:

- vm *Er zijn een paar Turkse vrouwen die daar zitten en de rest van de burens kijkt eigenlijk van: hmmm... die Turken die zitten daar weer. Dat vind ik niet leuk, ik vind ook dat die Turkse vrouwen daar zelf contact met anderen moeten maken en niet moeten zeggen: Hee het is van ons hier en wij zitten hier.' Ja dat gevoel heb ik wel gekregen. (...) Ik merk wel dat de Turkse mensen en de mensen van andere afkomst, dat het twee aparte groepen zijn. (...) De Nederlanders en volgens mij ook Antillianen of Surinamers en zo, die zijn wel losser met elkaar, maar de Turkse vrouwen zijn echt alleen maar met elkaar.*

Mevrouw Simsek is ook Turkse, woont vier jaar in de Blauwe Kampen en signaleert die toe-eigening ook. Bewoners uit de Blauwe Kampen denken volgens haar dat het speeltuintje alleen voor hun bestemd is en sturen kinderen uit de Roze Kampen weg. Ze is daar tegen en vindt het discriminatie:

- vs *Dat is gewoon een groep hoofdzakelijk Turkse mensen die daar woont. Het lijkt wel of ze het hele park in bezit hebben genomen, andere mensen mogen daar niet komen. (...) We hebben van een Nederlandse bewoner gewoon gehoord dat Nederlandse kinderen daar niet mochten spelen. (...) Dan zeg ik: 'Of nu ga je [zij] doelt op Vestia – AO er wat aan doen of je gaat dat hele zootje maar weghalen, dan ben je van het gezeik af.'*

Zij is niet alleen negatief over de kwestie bij de speelplek, maar ook over andere zaken, zoals de grote instroom van Antillianen in haar buurt (zie hoofdstuk 8), de manier waarop die hun tuin bijhouden, het onderhoud van de woningen door Vestia en de Hoge Kampen. Ze vindt dat de bewoners uit de Roze Kampen neerkijken op de bewoners van de Blauwe (in haar woorden 'grijze') Kampen:

- vs *Ja, het is net de Berlijnse muur, de roze en de grijze. Het is gewoon afschuwelijk, ook de manier van hoe ze je aankijken. Dat is echt onbegrijpelijk, want af en toe loop ik dan door het straatje heen om ze naar de Spartaan³²⁴ te brengen en dan loop je er nu toch tussen een paar..., ik zeg: 'Hop doorlopen', maar die blikken die ze je toewerpen, dat is echt niet te harden, echt niet. En dan zeggen ze van: 'Ze hebben geen contact', ja als je de ander met zo'n blik aankijkt van: 'Wat doe jij hier? Ja ik woon hier weet je'. En daar hebben ze geen begrip voor. Maar wat ik ook gemerkt heb: hier is abnormale discriminatie. (...)*
- I *En de Roze Kampen, zou je daar willen wonen?*
- vs *(resoluut) Nee! Nee, de mensen zijn daar heel strak, ze hebben een eigen lijn, levenspatroon, zeg maar en hun eigen mensen. Buiten die mensen willen ze geen andere mensen, dat heb ik ook gemerkt hoor, ik ben niet achterlijk, nee...*

Zij ziet een scherp contrast tussen de Roze en Blauwe Kampen en mevrouw Constancia tussen de Velden-Noord en -Zuid. In Zuid letten bewoners nog op hun kinderen, in Noord, aan 'de andere kant', is dat anders, ook omdat het gesloopt gaat worden. Ze ziet daar veel kinderen die de boel kapot maken.

- vc *Als kinderen vooral als het zomer is bijvoorbeeld heel laat rondrennen in de buurt, veel kapot maken en er veel vandalisme is en zo, dan vind ik dat jammer. De ouders moeten hun kinderen in de gaten houden, zeggen om negen uur dat ze naar binnen moeten gaan, in plaats van rond te hangen tot tien of elf uur. Mijn zoon ligt altijd om negen uur in bed en andere kinderen, zijn klasgenoten of anderen vrienden die kunnen dan nog in de bomen klimmen of dingen kapot maken. Dan zeg ik: 'Eigenlijk moeten de ouders de kinderen in de gaten houden in plaats van hun gang laten gaan.'*

Bewoners geven ook wel aan dat zij het lastig vinden om zelf het evenwicht te herstellen op het moment dat zij denken dat bepaalde gedragsregels in de buurt worden geschonden. Lucia Klaasboer woont sinds een jaar in de Velden-Zuid en ervaart een groot verschil met de Velden-Noord (zie ook paragraaf 6.2). Zij is zeer enthousiast over Zuidwijk en heeft met plezier in de Velden-Noord gewoond, maar heeft ook een uitgesproken mening over hoe de situatie daar nu is. Ze vindt het nu een 'volksbuurt' en vertelt van een eerder incident:

- vk *De mensen die er het laatste bijgekomen zijn, dat is echt eerste klas gajes wat ze erin gestopt hebben en dat is jammer want die verpesten het gewoon. (...) De mensen zijn wel vriendelijk, maar ze weten zich gewoon niet aan te passen en dat is zo jammer. (...) De hele dag en de hele avond keiharde muziek, eh zodra één zonnestraal doorkomt gaan ze als gekken barbecueën dat je denkt dat hun flat in de brand staat, de kinderen (...) slaan al die ruiten in de flats kapot (...) [Het zijn] meestal Antilliaanse kinderen die nu zo bezig zijn.*
- I *Je hebt het idee dat het een verschil is?*
- vk *Nee, als je als Nederlands kind ertussen loopt en je gaat er ook mee de hort op, gebeurt 't ook natuurlijk. 't Is niet dat ik nou van de Antillianen zeg: 'Het komt door hun' hoor, maar qua barbecue en wat dan ook dat zijn zij toch wel. Ik heb wel eens een keer gehad, dat ik in de flat dacht: de derde wereldoorlog is uitgebroken. Ik hoorde keihard gebonk en ik dacht wat gebeurt er? Toen moest het Nederlands elftal voetballen, stonden ze daar met allerlei trommels, als gekken op pannen te slaan. (...) Ik moest er wel om lachen. (...) Toen hadden ze weet ik hoeveel stoelen en bankstellen in de tuin staan, zo'n televisie zetten ze er neer, vlaggetjes hangen er eeuwig. Nou zo ging dat, dat zal deze zomer ook weer zo zijn, want als het EK is, nou dan weet je het wel.*

Het was volgens haar een Antilliaans probleemgezin dat voor de sloop uit de Burgen verhuisd was, "... echt hele aardige mensen", maar wel heel erg luidruchtig. "Je hebt geen problemen met de mensen zelf,

324

Spartaan 20 is de voetbalvereniging in het Zuiderpark waar haar zoon lid van is.

maar met het gedrag wat ze vertonen zijn we niet gewend.” Bewoners die zelf kwetsbaar zijn, hebben weinig verweer tegen overlast. Mevrouw Yalçın moet vanwege de sloop verhuizen en maakt daar graag gebruik van om de wijk uit te gaan (zie paragraaf 7.2.6). Zij wandelt met haar kinderen door alle buurten van Zuidwijk, vindt die vaak “erg mooi” en gaat daar ook met hen spelen, maar wil graag weg:

- vY *Eigenlijk kunnen de kinderen hier goed zelfstandig spelen op het gras, het is niet gevaarlijk, is mooi, maar het kan niet...(....) Ik vind het gras mooi maar niet de mensen. Iedereen is gemeen, racistisch, ja iedereen.(....)*
- I *Vindt u dat het veranderd is sinds u vijf jaar geleden hier kwam wonen?*
- vY *Nee, de buurt is hetzelfde, niet anders. Na mijn verhuizing waren mijn kinderen nog klein en gingen ze niet buitenspelen, daarom. (....) Toen mijn kinderen groter werden, gingen ze buitenspelen...*
- I *De buurt is niet slechter geworden...*
- vY *...de buurt niet, maar de bureu.*

Haar kinderen worden steeds gepest door andere kinderen, de bal wordt steeds afgepakt en dat kan ze niet stoppen. Ze spreekt slecht Nederlands, heeft in de buurt verder geen contacten en wil terug naar de buurt waar ze eerder woonde en waar ze een groter Turks netwerk heeft. Naast de sociale problemen zijn er volgens een aantal bewoners veiligheidsproblemen deels gerelateerd aan de drugsproblematiek. Mevrouw Hardi noemt de drugsopvang onder de metro als een plek die ze probeert te mijden:

- vH *Soms als je naar het metrostation loopt dan kom je ze tegen, ze hebben net misschien hun ding gekregen, weet je, ze beginnen alvast op de straat, ik hou er niet van. Zelfs mijn kinderen zijn ook bang. Ze kijken heel goed, want ze weten daar is een dagverblijf. Daar hou ik niet van, als ik naar de Aldi moet [in Pendrecht - AO], wil ik niet daarlangs lopen.*
- I *Dan loop je even om?*
- vH *Ja, aan de andere kant, dan heb ik beter overzicht. (....) Soms zijn ze ook daar buiten, zitten ze op de grond te wachten wanneer ze eten moeten krijgen, misschien is die stichting dan nog niet open.*

Ook mevrouw Simsek, mevrouw Cornet en haar begeleidster noemen dit als probleem. Voor mevrouw Coşkun speelt de drugsproblematiek een veel grotere rol. Eerst had ze overlast van verslaafde mensen voor de deur en een dronken buurvrouw in haar flat. Een veel groter probleem is nu de drugshandelaar in haar blok, dat baart haar veel zorgen (zie ook de passage over haar in paragraaf 7.2.6):

- vC *Een paar kleine jongens komen echt hier drugs halen en wegbrengen naar de metro, ik heb het zelf gezien. (....) Echt kleine jongens van 12, 13, 14 jaar, kun jullie zelf ook zien als je in het weekend op zaterdag, zondag bij het plein bent. Komt die persoon met een fiets of auto, dan geven jongens gewoon een hand en dan pakken ze geld aan. (....) Ik heb ook twee zoons, ik ben echt bang. Als ik hen alleen naar buiten stuur, bel ik ze gelijk: ‘Ali, waar ben je?’, ‘Seffa, waar ben je? Wat doen jullie?’ Ik ken die andere groep, ik zeg: ‘Jongens, sorry, ze zijn heel aardig als je tegen hen praat, ze hebben genoeg respect dat is ook aardig. Willen ze ook drinken aanbieden, ook een broodje aanbieden?’ Ik zeg: ‘Jongens dat moet je nooit geloven.’ (....) Als mijn kinderen met hun mee gaan, dan ben ik zo bang. (....) Het zijn meestal allemaal Marokkaanse jongens, een paar Nederlandse jongens zijn er ook bij. (....) Soms komen die jongens in het portiek, maar als ze mij toevallig op de trap zien, worden ze helemaal rood. Ik ken ze maar al te goed via de speeltuin. Dan zijn ze hup, gelijk draaien, wegelopen, dan komen ze hier drugs halen. (....) Mijn zoon is zo makkelijk, ik weet het. Als je bijvoorbeeld vraagt: ‘Ali kan je dit pakketje bij mijn vrienden brengen?, dan zal hij niet denken: oh, wat zit er in het pakket, misschien een bom, misschien drugs? Hij zal zeggen: ‘Ja, oké mevrouw’ en het pakket pakken, naar het adres fietsen en het daar brengen, zo is hij, echt een makkelijk kind. Daar ben ik echt bang voor.*

Mevrouw Simsek maakt zich zorgen door het druggebruik en blowen van de jeugd in de wijk. Zij heeft niet graag dat haar zoon gaat voetballen bij de speeltuinvereniging Bodelo, ook al is hij twaalf jaar. Er hangen daar naar haar mening te veel jongeren: “Je weet hoe dat gaat tegenwoordig, junkie hier junkie daar, jointje hier jointje daar en dan is het geheid raak.”

We zien dat voor de waardering van de buurt en wijk door de alleenstaande allochtone ouders vooral meetelt wat die buurt biedt voor hun kinderen om te spelen, veilig in op te groeien en zich te kunnen ontwikkelen. De bewoners van de Velden-Zuid, Kampen en Burgen zijn over hun buurt merendeels positief gestemd. Alle bewoners waarderen de rust en het groen in de wijk, maar de speelvoorzieningen voor de kinderen zouden wel beter kunnen. In de tevredenheid spelen ook hun eigen beperkte mogelijkheden een rol. Ze prijzen zich gelukkig in hun eigen buurt ten opzichte van aangrenzende buurten waar het minder is. Maar als rust en veiligheid in hun eigen buurt ontbreken, zoals bij enkele van hen, leidt dat tot een negatief oordeel en de wens om te vertrekken.

§ 7.3.7 Overeenkomsten en verschillen over buurt en wijk

Bovenstaande uitkomsten van de waardering van buurt en wijk van de verschillende geïnterviewden bieden een grote verscheidenheid. In die mêlée van opvattingen zijn echter ook patronen te ontdekken. Soms zijn er tussen de clusters grote overeenkomsten, maar ook opvallende verschillen. Daarnaast valt de invloed op van een aantal specifieke aspecten van de buurtverandering in de afgelopen jaren.

Overeenkomsten

Als eerste valt op dat de bewoners in het algemeen positief oordelen over Zuidwijk als een *groene en rustige wijk met een gunstige bereikbaarheid*. Bewoners uit alle clusters waarderen de drie basiselementen van de tuinstad, het groene karakter, de ruime opzet en de nabijheid van de stad verenigd worden. Geïnterviewden uit de groep gepensioneerde autochtone bewoners leggen expliciet die relatie naar het tuinstadidee en refereren aan de naam van de rechtsvoorganger van Vestia, Stichting Tuinstad Zuidwijk. Bewoners uit alle verschillende clusters noemen vaak dezelfde plekken die zij zien als de mooiste van de wijk. Het zijn de groene plekken in hun directe woonomgeving waar ze in het alledaagse leven komen: het parkje met het water in de Burgen, de waterpartijen in de Velden en het Zuiderpark.

Als tweede zien we dat de negatieve aspecten die een sterke invloed hebben op de woonwaardering, de *dissatisfiers*, in alle clusters dezelfde zijn. Het gaat om de *schietpartijen en drugsoverlast* in de Burgen en de Velden, de *overlast van de hangjeugd* op de speelplaats aan de Hesselskamp en de *geluidsoverlast* van bewoners in de Velden-Noord die zich niet aan meer algemeen geldende normen houden.

Een derde overeenkomst is dat door diverse bewoners uit alle clusters een verband is gelegd tussen de *aanwezige overlast en de concentratie van allochtone huishoudens* in bepaalde complexen sociale huurwoningen. Bewoners wijzen bij die concentraties in het bijzonder op Antilliaanse huishoudens in de Burgen en de Velden. Het zijn niet alleen autochtone bewoners die die concentraties als problematisch ervaren, maar ook allochtone en specifiek Antilliaanse bewoners. Daarnaast noemen veel geïnterviewden de (te) dominante positie van een groep Turkse bewoners bij de speelplek aan de Hesselskamp. Naast een aantal werkende autochtone babyboomers zijn er ook Turkse alleenstaande allochtone ouders die dat gedrag bekritisieren. Het is niet zo dat volgens die geïnterviewden een concentratie van allochtone bewoners altijd leidt tot overlast, maar naar hun mening vergroot het wel de kans dat die ontstaat. Er zijn echter ook bewoners, ook in de autochtone clusters, die duidelijk afstand nemen van en waarschuwen voor het te gemakzuchtig leggen van dit verband.

Een vierde overeenkomst is dat klachten over *overlast voor een belangrijk deel gekoppeld zijn aan de fase van de wijkvernieuwing*. Vanuit alle clusters refereren bewoners aan de schietpartijen in de Burgen enkele jaren voor de sloop van de flatwoningen aldaar. De actuele klachten in de periode van de interviews hebben voor een groot deel betrekking op de te slopen woningen in de Velden-Noord. De vraag die hierbij opkomt is in hoeverre de aankondiging van sloop leidt tot een meer selectieve instroom van bewoners en gewijzigd beheer. Deze kwestie komt in hoofdstuk 8 en 9 nader aan de orde.

Een vijfde overeenkomst is dat we door de clusters heen bij bewoners uit de Kampen vaker *onzekerheid over de toekomst* tegenkomen dan in de andere buurten. In de jaren voor de interviews is er in die buurt ook weinig vernieuwd³²⁵. Dit aspect komt in paragraaf 9.3 nog nader aan de orde.

Verschillen

Veel bewoners zijn wel tevreden, maar lang niet allemaal en die tevredenheid is ook niet zonder voorbehoud. We zien een *minder eenduidig oordeel over buurt en wijk* als we het oordeel van de verschillende clusters vergelijken met hun oordeel over hun woning. Bij de gepensioneerde autochtone bewoners (A) is het oordeel over buurt en wijk als geheel doorgaans wel positief, maar de werkende autochtone babyboomers (B) zijn aanmerkelijk kritischer. Ze zijn *nog wel* positief, vinden het *nog wel* redelijk, maar er hoeft niet zoveel te gebeuren om het oordeel in het negatieve te laten omslaan. De jongere autochtone gezinnen (C) en middenklasse allochtone gezinnen (E) zijn positiever, vooral door de verbeteringen die met de herstructurering zijn bereikt. De oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) zijn redelijk positief over buurt en wijk.

Een tweede verschil is het gewicht dat bewoners uit de verschillende groepen toekennen aan de pluspunten van buurt en wijk. De gepensioneerde autochtone bewoners zijn het meest expliciet in hun benoeming van voor hen iconische plekken, het groen en de ruimtelijke opzet. De jongere autochtone gezinnen benadrukken meer de sfeer in de buurt en minder de fysieke plekken. De allochtone groepen refereren wat minder aan specifieke iconische plekken, maar meer aan functionele kwaliteiten, waarbij de middenklasse allochtone gezinnen opvallen door de nadruk die ze leggen op hun eigen woonplek.

Een derde punt is dat de tevredenheid over buurt en wijk voor de gepensioneerde autochtone bewoners (A), de jongere autochtone gezinnen (C) en de allochtone middenklassegezinnen (E) mede is gebaseerd op de (verwachte) positieve invloed van de wijkvernieuwing op de kwaliteit van de wijk en het tegengaan van de overlast en leefbaarheidsproblemen. Geïnterviewden in de andere clusters noemen die invloed in (veel) mindere mate. De autochtone babyboomers (B) wonen voor een groot deel in de Kampen, waar de vernieuwing nog weinig inhoud heeft gekregen. Dat geldt ook voor de oudere allochtone huishoudens (D) en zowel bij hen als de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) heerst het idee dat die nieuwbouw voor hen onbereikbaar is.

Als vierde blijkt dat met name bij bewoners uit de clusters A, B en C, en dan in het bijzonder de bewoners die in de Burgen wonen, er *overlast is van de wijkvernieuwing*: van de rommel in de wijk door bouwverkeer en nog niet afgemaakte bestrating etc.

325

De interviews zijn in 2008 afgenomen. In de jaren daarna is wel een beperkte verbetering doorgevoerd door het ophogen van de tuinen en vervangen van alle afrasteringen. Zie meer daarover in de epiloog van deze dissertatie.

Als vijfde zien we dat klachten over *verlies van decorum* door gebrekkig tuinonderhoud en/of het hangen van oude lappen of kranten voor de ramen als visuele afscheiding vooral geuit worden door bewoners van de autochtone clusters (A, B en C) en enkele alleenstaande allochtone ouders (F). Die klachten hebben vooral betrekking op allochtone huurders van oudere sociale huurwoningen, het is niet iets wat gesignaleerd wordt in de nieuwbouw.

Specifieke aspecten van de waardering van de buurt en wijk

Reflecterend op de bevindingen wil ik hier nog een aantal opvallende aspecten noemen die met de optredende veranderingen in de buurt te maken hebben.

Als eerste dat er soms wel *sterk verschillende oordelen binnen de clusters* voorkomen over de mate van overlast, in het bijzonder bij de autochtone groepen. Klachten over hangjeugd en geluidsoverlast bleken het meest prominent aanwezig bij de werkende autochtone babyboomers (B), voor een deel bij de gepensioneerde autochtone bewoners (A) en slechts bij een enkel jonger autochtoon gezin (C). In een kwalitatief onderzoek zoals het onderhavige, past het niet om aan de verschillen in frequenties absolute waarde toe te kennen, maar het zou ook onterecht zijn om aan de verschillen voorbij te gaan. In alle drie clusters komen we voorbeelden tegen van hoog oplopende frustratie over overlast, waarbij de autochtone bewoners de rol van de allochtone bewoners problematiseren. De wens om er met elkaar uit te komen lijkt wel aanwezig, maar een aantal bewoners wil daarbij niet inboeten ten aanzien van de tot op dat moment geldende normen en waarden. Binnen de betreffende clusters zijn echter ook steeds bewoners die er anders tegenaan kijken, die een veel meer op verandering gerichte en tolerante houding innemen. De frustratie van een aantal bewoners bij het zien verwateren van wat zij zien als essentiële normen en waarden, uitte zich in het benadrukken van de controle, zelfs door het maken van foto's van door hen als onjuist bestempeld gedrag. Deze controle en het gebrek aan tolerantie bleek voor andere geïnterviewden binnen hetzelfde cluster juist weer aanstootgevend.

Een tweede aspect is dat een aantal bewoners in hun waardering, positief dan wel negatief, zeer expliciet verwijzen naar hun *sterke binding met de wijk*. Enkele gepensioneerde autochtone bewoners die negatief oordelen over de veranderingen in buurt en wijk, stellen dat ze daarom niet weg willen of niet weg kunnen, zij hebben daar hun 'roots'. Ook bewoners uit andere autochtone clusters verwijzen naar hun historische binding met de wijk. Enkele van hen zeggen dat het de afgelopen jaren fout is gegaan omdat er te veel (allochtone) bewoners de wijk zijn binnengekomen die geen binding hebben met de wijk. De betekenis van dit narratief over de wijkverandering in Zuidwijk is al uitgebreid aan de orde gekomen in paragraaf 4.2 en vormde een van de aanleidingen tot dit promotieonderzoek (zie paragraaf 1.1). Uit de interviews met bewoners uit de allochtone middenklassegezinnen (E) blijkt echter duidelijk dat juist in deze groep een aantal bewoners hun waardering van de wijk relateren aan hun persoonlijke band met de wijk. Ook voor hen is Zuidwijk de wijk waarin ze zijn opgegroeid, waar ze een sterke binding mee hebben en waar ze naar een huis hebben gezocht toen ze een nieuwe woning nodig hadden, c.q. zouden zoeken als ze zouden moeten gaan verhuizen en dat geldt ook voor een enkele bewoner uit cluster F. Binding met de wijk wordt dus niet alleen ingezet als insluitend argument voor de eigen groep, maar ook als uitsluitend argument voor andere bewoners.

Een derde punt, niet het minst belangrijke, betreft *de contrasterende wijze waarop bewoners buurten beoordelen*. In het begin van dit hoofdstuk heb ik al gewezen op de behoefte die bewoners hebben om zich te positioneren ten opzichte van hun omgeving door zich af te zetten tegen andere buurten, met verwijzing naar Firey (1945) en Suttles (1972). Uit de grote hoeveelheid uitspraken van bewoners in dit hoofdstuk over hun buurtje versus andere delen van hun buurt en wijk blijkt die behoefte eens te meer. Mijnheer Zondervan (A) spreekt over "dit wijk" waar ouderen wonen in de Velden-Zuid en "dat

wijk”, de Velden-Noord, dat afgebroken wordt en waar alleen maar ‘zwarte’ mensen wonen. Dezelfde tegenstelling tussen de Velden-Noord en -Zuid hanteren de dames Klaasboer en Constancia, beide alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) die in de Velden-Zuid wonen en bewoners uit andere clusters. In de Kampen gaat het om de Blauwe Kampen versus de Roze Kampen en de Lage Kampen versus de Hoge Kampen. Interessant daarbij is de tegenstelling die mevrouw Simsek (F) ervaart als bewoonster van de Blauwe Kampen, doorgaans gezien als het ‘mindere’ deel ten opzichte van de Roze Kampen. Zij stelt, desgevraagd, dat ze niet in de Roze Kampen wil wonen omdat die mensen een eigen lijn, eigen levenspatroon, hebben, waar zij zich niet bij thuis voelt. In de Burgen gaat het meer om de tegenstelling tussen de situatie voor de vernieuwing en de situatie na de vernieuwing. Het enige cluster waar we deze tegenstelling minder tegenkomen is dat van de oudere allochtone huishoudens (D): zij zetten zich niet af tegen andere delen van Zuidwijk, maar bepalen hun positie wel door zich te vergelijken met andere wijken in Rotterdam en in het bijzonder die waar ze vandaan komen. De situatie in Zuidwijk is beter dan in Pendrecht, beter dan Rotterdam-Noord, -West en -Zuid in het algemeen, beter dan de Millinxbuurt. Bij het afzetten tegen andere delen van de buurt of andere buurten gaat het om fysieke kenmerken, maar spelen sociale kenmerken ook een zeer belangrijke rol. Het gaat om buurt en burens, zoals mevrouw Yalçin benadrukte. Het gaat ook om ‘wij’ tegenover ‘zij’ (Elias & Scotson 1976).

In alle drie bovengenoemde aspecten, zowel bij het strak of minder strak hanteren van de eigen normen en waarden, bij het benadrukken van de eigen binding met de wijk vergeleken met anderen die geen binding zouden hebben, als bij het zich sterk afzetten tegen andere delen van buurt of wijk, speelt sociale categorisering een rol. Door het trekken van grenzen tussen groepen bewoners benadrukken de bewoners hun eigen sociale identiteit. Soms spreken ze daarbij expliciet uit dat ze dat moreel gezien niet verantwoord vinden, zoals mevrouw Vroman (A), die stelt dat niet alles op de ‘buitenlanders’ geschoven kan worden. Materieel koppelt ze de achteruitgang echter wel aan de demografische veranderingen in de Velden. In de twee volgende hoofdstukken, waar ik dieper inga op de effecten van de instroom van nieuwe bewoners in de bestaande sociale huurwoningen en op de effecten van sloop-nieuwbouw, zal ik uitgebreider terugkomen op deze categorisering.

Een vierde aspect betreft de regelmatig voorkomende *conflicten tussen verschillende groepen bewoners over het gebruik van de buurt*, wie zich een plek toe-eigent en de mate waarin de andere groep door dat gebruik wordt uitgesloten. Mevrouw De Mos (A) vertelt dat ze als bewoner die actief is in de bewonersorganisatie door een medebewoner is aangesproken om zich in te zetten voor de realisatie van een sleutelplaats voor de Antilliaanse buurtgenoten. Daar is ze juist zeer tegen, het is een voorbeeld van tegenstrijdige belangen. Dit conflict komt ook tot uiting in de indertijd verschillende opvattingen van twee opbouwwerkers. De een steunt het initiatief van de Antilliaanse bewoners die voor de sleutelplaats zijn en de ander de bewonersorganisatie die juist tegen is³²⁶. Tegenstrijdige belangen zijn heel vaak aan de orde bij speelplekken in de wijk. Het gaat om de belangen van omwonenden zoals mevrouw Kist (A) en mevrouw Den Bakker (B), tegenover het belang van de kinderen om een plek te hebben waar ze kunnen spelen en ravotten. Het gaat ook wel om conflicterende belangen van kinderen van verschillende leeftijd of verschillende buurten. Soms kiezen de verantwoordelijke beheerders, op instigatie van een specifieke groep belanghebbende buurtbewoners, voor een bepaalde groep. Mevrouw Slagter (B) noemt het voorbeeld van de

Anne van Veenen (2004) beschrijft de casus en geeft zowel de visie van Frank Boerboom, de opbouwwerker die de groep Antillianen ondersteunde, als van Joke van Baaren, de opbouwwerkster die de BOZ ondersteunde waarin ook mevrouw De Man actief was. De weergave van Joke van Baaren: “Soms botst het, met de club Antillianen van de Ringelburg b.v. Het is daar een vreselijke puinhoop op straat, je struikelt over de autobanden. Mensen storen zich daar aan. Ze vinden het gajes dat daar zit dat moet opruimen. Antillianen sleutelen daar veel op straat en dan zien ze mijn college gezellig praten met die mannen waaraan ze zich zo ergeren. Ze verwijten hem dat hij alleen maar met die mensen bezig is.” (ibid., p. 28)

basketbalpaal in de Ludenhorst die voor veel ophef zorgde³²⁷. De paal is vervangen door een speelplekje voor kleuters. Dit soort conflictsituaties zijn feitelijk onvermijdelijk als de publieke ruimte wordt toegeëigend door een specifieke groep. De driedeling van domeinen, het *publieke*, het *private* en het *parochiale* domein (of de parochiale ruimte)³²⁸, is volgens Lofland (1998) lang niet altijd toereikend om de fijnmazige verschillen goed te duiden. Zij geeft aan dat er ook kleine ‘bubbles’ voorkomen, private domeinen binnen het publieke of parochiale domein als een familie bijvoorbeeld een bruiloft viert in een park. Het zijn volgens haar geen fysiek, maar sociaal bepaalde domeinen; een leeg park of plantsoen is geen domein in die zin. In de praktijk kan er sprake zijn van bedoelde en gewenste, maar ook van onbedoelde en ongewenste parochialisering (Burgers et al. 2012). Daarbij moet opgemerkt worden dat wat voor de ene groep een gewenste situatie is, voor de ander ongewenst kan zijn. Het zich toe-eigenen van de publieke ruimte in de Zuidwijkse buurten toont een grote variatie. Wat de een koppelt aan de verandering van de buurt en de instroom van nieuwe bewoners, ziet de ander als behorend bij het gedrag van de jeugd, wat van alle tijden is. De voorkomende conflicten roepen de vraag op wie zich daar verantwoordelijk voor moet voelen³²⁹. In hoofdstuk 10 zal ik hierop onder de conclusies en aanbevelingen nog terugkomen.

Als vijfde en laatste punt wil ik noemen dat in de opmerkingen bij de allochtone middenklasse-gezinnen (E) door enkele bewoners is gewezen op de problemen met integratie van allochtone groepen in de buurt in het verleden. Dat betrof zowel het samenleven van Surinaamse bewoners met Nederlandse bewoners als met Antilliaanse bewoners. De problemen die zich toen voordeden vertonen overeenkomsten met situaties die zich nu weer voordoen in de Kampen, zoals gesignaleerd door de familie Ismail.

§ 7.4 Thuis voelen in buurt en wijk

Aan de betekenis van *thuis* en de factoren die bijdragen aan het thuis voelen is vanuit verschillende sociale wetenschappen, zoals sociologie, psychologie en antropologie, maar ook vanuit architectonisch onderzoek en de filosofie aandacht besteed (Somerville 1997)³³⁰. In de psychologie en antropologie staat de individuele wijze waarop personen invulling geven aan de behoefte om zich thuis te voelen in hun omgeving doorgaans centraal. In de sociologie gaat de aandacht meestal uit naar de verschillen

327 De basketbalpaal in de Horsten heeft indertijd voor een waar schisma gezorgd van voor- en tegenstanders in de Horsten. De bewoners wilden graag een speelvoorziening voor kinderen tussen de 8 en 12 jaar. De wijkcoördinator van de deelgemeente had die paal daar neer laten zetten toen er weinig reacties kwamen op een brief aan de bewoners. De jongeren bleken vooral uit de Burgen te komen “en hadden een donker kleurtje”. De basketbalpaal is in 2002 weggehaald. Men verwachtte ook tegenstand van bewoners in de Burgen en een andere plek in de Horsten bleek ook onacceptabel. Uiteindelijk is de paal opgeslagen bij Vestia omdat er geen andere plek was (Van Veenen 2004, p. 19-20). Later is de paal enige tijd geplaatst op een tijdelijke speelplek in de Kampen, maar weer weggehaald toen de bouw van de brede school ‘De Wereld op Zuid’ daar startte.

328 Ze definieert die als “characterized by a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located in “communities.” (...) The parochial realm is the world of the neighbourhood, workplace, or acquaintance networks; and the public realm is the world of strangers and the “street.” (Lofland 1998, p. 10)

329 Het antwoord op die vraag is misschien meer tijdgebonden dan in eerste instantie gedacht. Van Veenen (2004) ziet deze problematiek als de grote uitdaging voor het opbouwwerk en welzijnswerk. Tegenwoordig zal de overheid eerder zeggen dat het een uitdaging is voor de bewoners zelf.

330 Bij deze inleiding heb ik deels gebruik gemaakt van (concepten van) het artikel dat ik samen met Eva Bosch heb geschreven (Ouweland & Bosch 2016) en van de ontvangen commentaren op mijn paper tijdens de RC43 in juli 2013, waarvoor ik de deelnemers van de workshop ‘Experiences of home and belonging in changing neighbourhoods’ van harte bedank.

in thuis voelen van verschillende sociale categorieën op basis van sekse, klasse, leeftijd of etniciteit. In beide invalshoeken gaat het bij thuis voelen op de eerste plaats om een persoonlijke emotie die betrekking heeft op de eigen woonsituatie, maar het gaat ook om het thuis voelen op andere plaatsen, in publieke ruimten, de buurt en stad en ook de natiestaat. Thuis voelen kan zich voortzetten over afstand in tijd en plaats (Mallett 2004). Het is een veelzijdig fenomeen dat verschillende schalen verbindt, zo stelt Morley:

“If the home, the neighborhood and the nation are all potential spaces of belonging, this is no simple matter of disconnected, parallel processes. Each of these spaces conditions the others (...) because these spaces are simultaneously tied together by media messages, by the workings of the real estate market, and by macro factors such as the immigration policies of the state and the impact of the global economy” (2001, p. 433).

Op basis van de grote hoeveelheid aan literatuur over thuis en thuis voelen, concluderen Somerville (1997) en Duyvendak (2011) dat veel van de betreffende theorieën drie dimensies onderscheiden, die verband houden met drie basale sociale, fysieke en psychologische menselijke behoeften. Thuis heeft volgens Somerville allereerst betrekking op geborgenheid, vrede en rust en veilig zijn. Het gaat om de controle wie daar mag binnenkomen en wie niet, om een exclusief domein voor het huishouden of de betreffende groep. Als tweede verschafte het thuis de fysieke en sociale ruimte waar men zichzelf kan zijn en zich kan uiten, waar men verbonden is met zijn eigen identiteit. Ten derde gaat het om het gevoel dat men er de weg weet, waar men opgegroeid is en herinneringen heeft opgebouwd. Die drie aspecten zijn allemaal onderling nauw verbonden. Duyvendak (2011, p. 38) vat de drie elementen samen in de termen ‘*familiarity*: knowing the place’; ‘*haven*: secure, safe, comfortable, private and exclusive’ en ‘*heaven*: public identity and exclusivity’. Hoewel het niet eenvoudig en in zekere zin riskant is deze begrippen in een enkel woord te vatten, kunnen we daarbij denken aan: vertrouwde, geborgenheid en gelukzaligheid. Bij het laatste begrip gaat het er om dat men zichzelf kan zijn en dat ook kan laten zien aan anderen. In de interviews hebben we bewoners gevraagd of ze zich thuis voelen in de buurt, of de buurt een vertrouwde omgeving voor hen is en of ze trots zijn op hun buurt en wijk. Die laatste vraag legt wellicht iets te veel de nadruk op het pronken met de situatie en heeft als nadeel dat trots vereenzelvigd kan worden met het verrichten van een prestatie, met eigen verdienste. Het begrip maakt echter ook duidelijk of men zich met iets wil associëren. Bewoners hebben de vraag vaak zeer genuanceerd beantwoord en daarmee ook duidelijk gemaakt of de buurt leidt tot een ervaring van *heaven*, tot gelukzaligheid.

Hoewel er, refererend aan Somerville en Duyvendak, veel overeenstemming is in de literatuur over de drie basiscomponenten van thuis voelen, wil dat niet zeggen dat alle auteurs dezelfde accenten leggen in de interpretatie van het begrip. Een eerste vraag die aan de orde is of we alleen zouden kunnen spreken van ‘thuis’ als er sprake is van een situatie waarin alle drie de aspecten gelijktijdig aanwezig zijn. Er is op zich weinig reden om ‘thuis voelen’ aan van boven- of buitenaf opgestelde maatstaven te laten voldoen. Aansluitend bij de diversiteit en verschillen in levenswijzen van bewoners kan en zal thuis voelen ook verschillend ingevuld worden. Binnen dit onderzoek is dan een van de vragen of de zes naar levenswijze onderscheiden groepen van bewoners, verschillen ervaren in thuis voelen of dat meerdere clusters zich in dezelfde situatie zullen thuis voelen. Duyvendak benadrukt de exclusiviteit: om zichzelf te kunnen zijn zullen personen/groepen juist ook andere personen willen kunnen uitsluiten. Die argumentatie spreekt voor zich waar het gaat om de eigen woning. Daar geldt ‘*my home is my castle*’ en gaat het primair om de eigen privéruimte. Er is echter een andere, gedeelde context als die ruimte niet meer privé is, bijvoorbeeld waar het gaat om het portiek, de galerij, het rijtje of de buurt waarin men woont. Het is dan de vraag hoe exclusief het gevoel kan zijn en of men zich dan nog wel thuis voelt op het portiek, in de buurt of de wijk, of het thuis voelen van de ene groep het thuis voelen van de andere groep uitsluit.

In het politieke discours over de integratie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving is sinds het begin van deze eeuw 'thuis voelen' een beladen onderwerp. Het gaat niet meer om de vraag of allochtone Nederlanders, al dan niet hier geboren en/of getogen, zelf aangeven zich hier thuis te voelen. Het discours richt zich primair op de vraag of de oorspronkelijke Nederlanders zich nog thuis voelen in een omgeving waarin 'buitenlanders' de overhand hebben, dan wel duidelijk aanwezig zijn. Dat heeft in het politieke debat geleid tot de opvatting dat de migranten langs een maatlat gelegd zouden moeten worden waarbij ze zich ook ten aanzien van de identiteit met Nederland dienen te vereenzelvigen. Hierbij is volgens Duyvendak (2011) een 'zware' opvatting van thuis voelen aan de orde³³¹.

§ 7.4.1 Thuis voelen in buurt en wijk, de clusters op een rij

A-Gepensioneerde autochtone bewoners

Het overgrote merendeel van de gepensioneerde autochtone bewoners voelt zich thuis in Zuidwijk. Als we mevrouw De Mos vragen waarom ze zich thuis voelt in de buurt, blijkt dat voor haar vanzelfsprekend te zijn, maar dat wil niet zeggen dat ze geen maatregelen neemt ten aanzien van de veiligheid, of dat ze met alles tevreden is:

- vm Gewoon omdat dit mijn buurt is, gewoon, ik voel me hier thuis. Ja, ik ga niet 's avonds (...) of 's winters alleen naar buiten hoor, niet om te wandelen, dat doe ik gewoon niet. (...) Ik doe niet de deur open, nee, daar waarschuwen ze hier voor, dat je dat dus niet moet doen. Oude mensen worden overvallen. Ik heb een keukenraam, dus keukenraam open, ik kijk eerst wie d'r voor de deur staat.*
- I Bent u trots op uw buurt?*
- vm Ja, ik ben echt van Zuidwijk. Ja, ik ben wel trots en ik ben ook trots op die huizen en allemaal, de wijk wordt zo mooi. We zijn van de week nog wezen wandelen toen zeg ik: 'Zo, mooie huizen.' Ja, trots maar op sommige plekken was het een zootje en blijft het een zootje. (...) Er waren veel tuinen verwaarloosd en huizen en deze meneer heeft ook niet meegedaan met zijn schuur. Dat valt natuurlijk op, ze hadden gewoon de eenheid moeten bewaren en dat moeten verplichten. Dat hebben ze nagelaten en dat is wel jammer. Maar ik ben echt wel trots op mijn wijk. Ik zie mooiere wijken, ik zie mooiere huizen en ik zie mooiere plekjes, tuurlijk, dat blijf je houden, maar toch ben ik altijd weer blij als ik hier ben.*

De buurt is vertrouwd gebied, zo zeggen ook mevrouw Lokhorst, Kemp en Jager. De laatste heeft echter ook wel maatregelen genomen om haar gevoel van veiligheid te vergroten. Toen de woningstichting aanbod om extra beveiligingsmaatregelen te treffen, is ze daar wel op ingegaan. Ondanks de negatieve voorvallen is ze best nog trots op de buurt: "Ik schaam me er niet voor dat ik in Zuidwijk woon, helemaal niet, nee." Daarom wil ze ook graag dat het verder netjes blijft, het is voor haar vertrouwd gebied. En dat zegt ook mevrouw Valkenburg, die al praktisch 50 jaar in haar galerijwoning in de Velden woont: "Ja, dit is mijn buurtje, ik moet er niet aan denken dat ik ooit hier weg zou moeten." Ze wil ook graag dat het netjes blijft want ze is bang dat als het verpaupert Vestia dan zegt:

331

Duyvendak spreekt van "a thick notion of 'home'" (2011, p. 98), waarbij niet alleen aan alle drie de dimensies van thuis voelen dient te worden voldaan, maar nieuwkomers ook aan door de meerderheid van oorspronkelijke Nederlanders geformuleerde eisen tegemoet dienen te komen. Die eisen zijn echter zodanig geformuleerd dat de allochtone groepen daar niet aan kunnen voldoen omdat ze de geschiedenis, gewoonten en gebruiken van Nederland nooit zo goed zullen leren kennen als de oorspronkelijke Nederlanders. Tegenover deze "thick notion of 'home'" staat de eerder gangbare "thin notion of 'home'", waarbij integratie met behoud van eigen identiteit de maatstaf was. Eerst omdat het beleid nog was gericht op terugkeer van migranten en later omdat het overheidsbeleid uitging van emancipatie van migranten door het behoud van de eigen identiteit. Ik zal deze twee noties aanduiden met 'zware' en 'lichte' opvatting van thuis voelen.

“We kunnen het net zo goed afbreken.” Mijnheer Goudriaan voelt zich ook thuis in Zuidwijk, maar hij ziet dat wat breder, want hij voelt zich ook verbonden met de deelgemeente Charlois. Als we hem vragen of hij trots is op de wijk, zegt hij:

MG Niet alleen trots op de buurt, maar er is hier door de generatie die nu aan het wegvallen is, wat opgebouwd waar de mensen toch plezier van hebben. (...) Men heeft hier een aantal locaties neergezet, zowel op kerkelijk gebied als op verenigingsgebied, waar je zuinig op moet zijn en waar je gebruik van moet blijven maken en dat gaat een beetje teruglopen.

Ook mijnheer Eerland verbindt het thuis voelen minder met de wijk, hij betreft het gelijk op de stad:

I Voelt u zich thuis in de buurt?
ME De Maas... de Maas is alles, als we dat ruiken dan zijn we thuis.
I Kunt u hier de Maas ruiken?
ME Nee.
I Maar u zit er wel dichtbij?
ME Ja, als er wat is, boten of wat dan ook, dan zitten we aan de havens.
I Dan gaat u even kijken?
ME Ja, en foto's maken.
I U heeft niet zelf in de haven gewerkt?
ME Neen.
I Maar u heeft wel iets met die boten?
ME Uiteraard, ik ben een Rotterdammer! Ik ben er mee opgegroeid. Ik ben een paar weken geleden ben ik naar het Verzetsmuseum geweest. (...). Ik ben er opgegroeid, ik heb daar gespeeld met andere jongetjes.

Er zijn ook nogal wat bewoners die zich wel thuis voelen in de wijk, maar daar niet zo zeer trots op zijn. Sommigen hechten zich niet zo specifiek aan een wijk, zoals familie Van Assen:

MA Nee, ik ben niet trots op de wijk. Ik vind het gewoon een doorsneewijk, niet echt bijzonder natuurlijk. Het is geen Hillegersberg, hè? (lach)
I Maar voelt u zich wel thuis in de buurt?
MA Ja, redelijk wel, maar ja, misschien ben ik wel een dooie, maar ik voel me eigen nogal gauw thuis overal, 't maakt me eigenlijk niet zoveel uit. (...) Ja, ik heb in verschillende wijken gewoond, maar ik zit hier net zo goed als op IJsselmonde of op Zuid of zo.

Anderen, zoals mevrouw Strik, Kaptein en Vroman, vinden Zuidwijk niet altijd zo mooi dat ze er trots op zijn, want soms ligt er rommel op straat of is het onveilig. Ook mevrouw Huurman voelt zich minder trots op de buurt. Ze voelt zich nog wel thuis in de buurt waar ze lang heeft gewoond. Nu ze verhuist naar de Lo's is dat thuisgevoel toch iets minder, maar dat zal wel weer groeien, denkt ze.

I Waar in Zuidwijk voelt u zich allemaal thuis?
vH Ja, hoofdzakelijk hier, omdat je hier al zoveel jaren woont en opgegroeid bent en meegegroeid bent eigenlijk, en ja, in andere gedeeltes moet het eigenlijk weer groeien.
I U bedoelt de Lo's?
vH Ja, waar ik nu naartoe ga. Ik ken het natuurlijk hartstikke goed daarzo. Ik kom daar ook al weer mensen tegen van 'Oh, woon jij hier, oké, hartstikke leuk', weet je wel zo hè? Die ken je dan van gezicht uit de buurt en dan kom je ze daar tegen in je eigen flatje, dan denk je oké, hè, maar dat moet daar dus ook weer groeien, ja
I Dat gaat wel gebeuren?
vH Ja, dat denk ik wel, daarom heb ik er ook voor gekozen om daar te gaan wonen. (...)
I Bent u trots op de buurt?
vH Minder, door alle achteruitgang, de rotzooi op straat, het slechte onderhoud van de tuinen, van die dingen allemaal, dat de bewoners eigenlijk er met de pet naar gooien, dat vind ik een hele slechte zaak. (...) De ene in het portiek heeft gordijntjes hangen en de ander niet, maar bij nummer drie hangen gordijntjes die helemaal scheef of kapot zijn, van zulke dingen, weet je wel? Dan denk ik: dat zie je toch? Dat kan je veranderen of stop ze een keer in de was.

Ze denkt dat de achteruitgang door rommel op straat niet makkelijk door Vestia te keren is. Het heeft met de instroom van mensen te maken die weinig binding hebben met de buurt naar haar idee. Er is dus wel iets van de glans verloren gegaan. Ze identificeert zich niet meer met alles. Dat geldt in nog sterkere mate voor mevrouw Veldhuis. 'Thuis' is voor haar in haar eigen huis, ze denkt dan niet aan de buurt: "Als ik buiten ben, stap ik in m'n auto en dan ben ik weg, ik ben hier nooit in de buurt." Haar buurvrouw vult aan dat ze, sinds hun mannen overleden zijn, zich nergens meer thuis voelen. Thuis voelen is vooraf ingeperkt tot het microniveau van de woning, waarbij de buurt meer de buitenwereld vormt, het niet-thuis zijn, maar deze stellingname is wel een uitzondering in dit cluster.

Zo zien we bij deze groep van gepensioneerde autochtone bewoners over het algemeen dat alle drie de basiselementen van het thuis voelen herkenbaar zijn. Verschillende bewoners zijn ook trots op hun buurt, een van hen verbindt die trots ook met wat er na de oorlog is opgebouwd. Voor een aantal bewoners zijn de blijheid en identificatie met de buurt iets of zelfs veel minder. Ze hechten zich minder specifiek aan de buurt of wijk of zijn dat gevoel kwijtgeraakt door de achteruitgang. Dat doet echter niet veel af aan de vertrouwdheid en het gevoel van geborgenheid. Mevrouw Kist vindt dat Zuidwijk deels een asociale wijk is, maar zegt: "Het is nog wel mijn plekkie, het is nog wel mijn plekkie, dat wel."

B- Werkende autochtone babyboomers

De waardering van buurt en wijk van de werkende autochtone babyboomers is deels nogal kritisch, voelen zij zich er nog wel thuis? Familie Schuurs, die ruim vier jaar in de Burgen woont en inmiddels een woning heeft gekocht in Poortugaal, beantwoordt de vraag over thuis voelen aarzelend positief. Ze geven echter wel aan moeite te hebben met zoveel 'buitenlanders' in de buurt, mijnheer Schuurs: "Ik voel me daar niet in thuis, in zo'n groot percentage buitenlanders, het zou best wat minder mogen." Even later in het interview gaan ze daar nog uitgebreider op in, met als voorbeeld een blok nieuwbouwwoningen aan de Slinge waar veel allochtonen een woning kochten³³². Familie Schuurs:

- vs Ja, als je dat stukje neemt van de Slinge van huisnummer 66 van A tot Z is het geloof ik hè. (...)*
- ms Het is een nette straat, (...) maar ik zou er niet tussen willen wonen. (...) Ik ben daar misschien te veel, ja te veel Nederlander voor. Ik vind mezelf niet discriminerend naar de buitenlanders, maar ik vind het te veel. Ik vind het niet erg als er 20 tot 30 procent buitenlanders in je wijk wonen, maar dan vind ik het wel het matje. Het moet wel Nederland blijven vind ik. En ik vind het ook niet goed als je zo veel buitenlanders op een plukje zet. Want laat ik zeggen, Nederlanders voelen zich dan niet meer thuis. Dat klit samen en dat is niet negatief bedoeld, dat is een automatisme. (...) Dat zien wij hier wel hè, we wonen tussen twee Marokkaanse mensen, een man met z'n zus en daar een gezin met vier kinderen. Die praten makkelijker met elkaar in het Marokkaans over onze tuin heen, als dat ze met ons in het Nederlands praten. (...) Het zoekt mekaar veel sneller op als dat ze ons opzoeken. En als ik in een rijtje van 10 woon en daar wonen 8 of 9 buitenlandse gezinnen, dan zou ik liever vertrekken. Dan voel ik me daar niet thuis. Ik voel me dan niet meer in Nederland wonen. En ik denk dat als het er wat minder zijn dat het ook makkelijker integreert. Dat je ook sneller geneigd bent om contact te zoeken misschien met die mensen.*

Mevrouw Den Bakker is positief over haar woning, maar kritisch over de buurt en de wijk, vooral door de overlast in de Roze Kampen. Ze antwoordt ambivalent op de vraag of ze zich er wel thuis voelt:

- vB *Ja, nou, sommige momenten wel en sommige momenten krijg ik weer precies hetzelfde als in de Velden, van: ik wil hier weg, ik wil hier weg! Ik weet niet, ik, ik vind 't niet meer leuk. Dus 't is heel wisselend. De ene keer wel en de andere keer heb ik zo iets van: ik wil hier weg, ja, waar moet ik heen? En ik wil niet vluchten voor de problemen, want we moeten er met elkaar een mooie wijk maken, een mooi Nederland maken. 't Heeft geen zin dat 't ene groepje daar gaat wonen en 't andere groepje woont daar, want dan krijgen we dat niet.*

Ze is zeker niet trots op de buurt: "Nee, nee, zeker niet, nee". Er zijn echter ook bewoners die er positiever tegen aan kijken. Mevrouw Oud die best kritisch is over de Kampen, voelt zich er wel thuis, de buurt is voor haar wel vertrouwd gebied en ze is er ook wel trots op:

- vo *Gewoon, hoe we met mekaar omgaan, ja, vind ik wel fijn. (...) Ik weet dat wij met z'n allen best wel trots zijn op onze buurt. (...) Wij horen nog altijd van: 'God, wat wonen jullie hier leuk, wat hebben jullie een leuk buurtje', dus dat is wel iets om trots op te zijn, ja. Heb-ie toch zo iets van: oké, daar doe je het voor.*

Ook mevrouw Wijnen, die in de Burgen woont, voelt zich thuis in de buurt en vindt het ook vertrouwd gebied. De trots die was er vroeger wel maar verdween toen de wijk achteruit ging: "Nou, dan ben je niet trots op je wijkkie hoor, als om de haverklap de politie met gillende sirenes moet komen." Nu begint de trots weer terug te komen. De families Van Ewijk en Burger en mijnheer De Raad voelen zich allemaal wel thuis in de buurt, maar trots hoort daar voor hen minder bij. Mijnheer De Raad vindt dat te chauvinistisch klinken. "Ik vind het een leuke buurt, maar om te zeggen: 'Jonge, joepie', nou nee, 'Zuidwijk, joepie', nou nee." Ook familie Burger vindt 'trots' wel wat ver gaan, maar ze vinden dat ze zich niet hoeven te generen:

- mB *Mijn collega's komen natuurlijk mij ook wel 's even ophalen (...) en dan zijn ze toch wel verbaasd hoe leuk het er hier uitziet, dat verwachten ze niet, dat het hoffes zijn. Dat er veel groen is en dat het toch wel leuke woningen zijn. (...) Veel mensen denken dat het maar een achterstandswijk is, maar als ze dan hier komen, vinden ze het toch wel geweldig waar ik woon.*
- vB *Ja, want als ik hier word opgehaald door iemand van het koor of..., dan geneer ik me niet, dan heb ik niet zo iets van: oh, nou, die zal ook wel denken...*
- mB *Nee, als het om de ligging gaat...*
- vB *...dan zitten wij hier best goed, ook omdat we zo dicht bij die roze huisjes zitten, want dat vind ik er gewoon vrij netjes uitzien ook allemaal, ook wat er voor de ramen hangt.*

En ook mijnheer Van Tongeren voelt zich thuis en vertrouwd in de wijk en is best wel trots op Zuidwijk als geheel, maar maakt wel een uitzondering voor de flatjes in zijn buurt.

Per saldo is het beeld dat de toch wel kritische waardering van buurt en wijk door dit cluster niet zo'n direct effect heeft op het thuis voelen in de zin van vertrouwdheid en zich veilig voelen. Enkele bewoners zijn ook trots op de buurt, waarbij de inzet van de bewoners en de ingezette vernieuwing voor hen een grote rol spelen. Anderen vinden trots te veel gezegd. Het is een leuke buurt, zeggen ze, maar niet meer dan dat. Twee van de elf huishoudens uit dit cluster vormen een uitzondering, zij voelen zich er minder thuis of hebben daar twijfels over. Voor sommige mensen doet de aanwezigheid van veel 'buitenlanders' afbreuk aan hun thuisgevoel en voor de ander zijn de leefbaarheidsproblemen in de buurt de spelbreker.

C- Jongere autochtone gezinnen

Gevraagd of ze zich thuis voelen in hun buurt en wijk, antwoordden de bewoners van de nieuwbouw uit dit cluster allemaal positief: ze voelen er zich vertrouwd en zijn er best trots op. Voor sommige van hen, zoals de heer Van Loenen en mevrouw Van Rees, is de wijk vrij nieuw. Anderen als familie Mulder en de heer Rap wonen al (bijna) hun hele leven in Zuidwijk en bij hen speelt die verbondenheid met de

wijk een grote rol in hun thuisgevoel. Mijnheer Rap: "Ik voel me d'r heus wel thuis altijd, ja, ik kom hier ook vandaan, dus." Hij is ook wel trots op de Burgen, niet zozeer hoe het is, maar wel op hoe het gaat worden na de vernieuwing. Mevrouw Jonkers, die in een bestaande huurwoning in de Burgen woont, voelt zich er sowieso al thuis, ze is ook wel trots op de buurt:

- vJ *Jawel, ik heb dat wel hoor. Ik heb nooit geen problemen met de mensen die hier wonen in deze buurt, weet je? En wat ik zeg: al die excessen, dat is allemaal einde verhaal. Ja, 't kan natuurlijk voorkomen, maar (...) dat is maar eventjes. Gelukkig maar, maar 't blijft vaak wel heel erg lang hangen bij mensen die niet in de wijk wonen. (...) Nou, dan denk ik van: nou, je praat over misschien een tijdsbestek van 30 jaar, en dan heb je drie keer daar wat meegemaakt...*

Mevrouw Abels denkt daar vrijwel hetzelfde over. Mevrouw Harmsen voelt zich er thuis en vertrouwd, "anders zou ik misschien hier niet zo lang wonen", maar dat wil niet zeggen dat ze trots is op de buurt:

- vH *Nee, ik ben niet echt trots zo van: goh, dat is mijn buurt. Dat kan ik niet zijn, want iedereen heeft toch wel een afkeer van de buurt (lacht) als ze zeggen: 'Dat je daar nog woont!' (...) Ik voel me hier thuis in mijn eigen huis, maar niet echt van dat ik zeg: 'Zo, kijk eens hier wat een mooie buurt.' Dat zal wel gaan komen als dat zootje plat is. Dan ga ik er misschien trots op worden op mijn buurt.*
- I *En buiten je huis, voel je je daar ook thuis als je door de wijk loopt?*
- vH *Buiten mijn huis... ik voel me wel vertrouwd in de buurt, maar ik kan nu niet zeggen van: 'Nou ik woon in een mooie buurt', want dat gaat niemand geloven natuurlijk. Maar ik heb hier mijn wortels en dat denk ik dat dat voor mij positief is, dat mijn wortels hier liggen, dat mijn roots hier liggen. Mijn ouders heb ik niet meer, die zijn overleden. Ik ben hier door mijn ouders grootgebracht. Die zijn begraven op het kerkhof, daar kom ik ook heel vaak, (...) op de Zuiderbegraafplaats. Dus je komt hier, dat is ook een gebied van mij, van hier heb ik gewoond en dan heb ik ook nog een stukje van mijn ouders en zo. (...) Ik heb daar ook best wel rust als ik daar dan even heen ga, weet je wel, dan denk ik zo van: het is goed.*

Zij kan moeilijk afstand doen van haar vroegere leven en zal niet makkelijk ver weg gaan. Mevrouw De Wolf voelt zich ook wel thuis in de Velden, maar dat wil niet zeggen dat ze 's avonds graag naar buiten gaat. Dan is het niet veilig en gebeurt er wel het een en ander door jongeren en ook wel drugsdealers. Overdag naar buiten gaan is geen probleem. Toch is ze wel trots op de buurt en vooral 'De Vrouwen van de Velden':

- vW *Ja, toch wel, wat we met de stichting doen, daar ben je toch wel trots op wat we bereikt hebben, ja. (...)*
- I *En als de stichting er niet was, was je dan trots op de buurt?*
- vW *Ja, (twijfel) ook wel denk ik, maar toch iets minder, omdat je nou gewoon weet dat je de mensen beter leert kennen.*
- I *En waar zou je dan trots op zijn?*
- vW *Ja, toch wel dat ik een Rotterdammer ben en dat ik op Zuid woon. Mijn man die wilde dolgraag, toen het echt nog een risicogebied was, naar Brabant toe. Dat heb ik tegengehouden. Een beetje van: nee, ik wil toch hier blijven wonen, want ik ben een Rotterdammer (lacht).*

Zo'n zelfde trots op de zaak waarvoor ze zich inzet, klinkt door in de woorden van mevrouw De Rijk:

- vR *Ik ben trots op de mensen, daar hoor ik zelf dan misschien ook een klein beetje bij, die zich inzetten voor de buurt. Want dat doe je voor jezelf, maar je doet het ook voor het geheel eigenlijk. (...) Gewoon dat je hoopt dat het iets positiefs over kan brengen. Dat het een beetje doorwerkt, zal ik maar zeggen. Ik ben wel zeker trots op de mensen die er wat aan doen, dat wel, ja.*

Voor enkele bewoners uit dit cluster is het beeld echter veel minder positief. Mevrouw Eenhoorn voelt zich dan nog wel thuis op de plek waar ze woont en overdag ook nog wel verder in de buurt. Dat is wel vertrouwd gebied, maar ze is er niet meer trots op. Dat was twintig jaar geleden wel het geval:

- vE *Twintig jaar geleden, ja toen was het hier gewoon goed. Het was één van de weinig wijken – want toen was het natuurlijk al aan de gang – waar het nog echt rustig was en waar je overal gewoon kon lopen. Overal gebeurt er wel eens wat, maar, ik bedoel, het was nog echt een wijk om trots op te zijn, ja.*

In haar woorden klinkt nostalgie door. Dat is nog sterker het geval bij de familie Van der Wouden, maar dan niet zozeer een terugverlangen naar het Zuidwijk van vroeger, maar naar de volksbuurt van vroeger waarin ze zijn opgegroeid in Kralingen/Crooswijk, zoals we al hebben gezien in paragraaf 7.3.3. Ze voelen zich wel thuis in de buurt waar het gaat om hun eigen stukje: hun huis en vooral ook de tuin. De buurt is wel vertrouwd, ze zijn niet bang uitgevallen zoals ze zeggen, maar ze missen de sfeer van de volksbuurt. Dat komt ook naar voren in hun reactie op de Horsten. Zij zitten liever in de Kampen dan in de Horsten want dat zijn allemaal koopwoningen. “Het oude buurtje dat er toentertijd stond, dat zag er niet uit, maar het was wel tien keer beter dan wat er nu staat. (...) Het was een arbeidersbuurt.” Daar kenden de mensen elkaar nog. Nu worden alle arbeiders wegegejaagd naar hun idee en er wonen veel te veel ‘buitenlandse mensen’ als je met slechts tien Nederlanders op vijftig woningen zit: “Dan is de verhouding gewoon weg en dan worden de mensen eigenlijk wel tegen elkaar opgezet.” Ook voor de familie Mansveld slaat de balans naar de negatieve kant door, waarbij de problemen met hun dochter in het verleden en de nu weer opkomende problemen in de buurt een rol spelen. Zij voelen zich niet meer thuis in de Kampen:

- mM *Nee, niet meer. In de beginperiode hebben we natuurlijk problemen gehad, toen dachten we, waar zijn we aan begonnen, maar ja, dit huis hebben we nodig. Toen dat met mijn stiefdochter allemaal ging spelen, dat heeft een flinke klap gegeven. Toen hebben we daarna gedacht, buiten het directe conflict zeg maar, het valt wel mee. En nu krijgen we echt wel weer, dat we zeggen, als we wat anders hebben, wat naar onze zin is, met dan alle restricties, dan ben ik weg. (...) Nu zie je weer heel snel een andere groep opkomen als daar niet snel wat aan gedaan wordt...*

Zij willen dat hun zoontje van acht jaar gewoon buiten kan spelen en niet geïntimideerd wordt door jongens van veertien jaar. Voor hen zijn de redenen dus heel anders dan bij familie Van der Wouden, die de oude volksbuurt mist. Zij zoeken juist de rust en een minder hard woonmilieu.

Ook voor dit cluster zien we dat de meeste mensen zich thuis voelen in de buurt, waarbij enkele van hen dat ook verbinden met de resultaten van hun eigen inzet in de buurt, wat bijdraagt aan hun identificatie met en trots op de buurt. Maar ook hier zijn er net als bij de werkende autochtone babyboomers enkele bewoners die zich minder thuis voelen. Bij een van hen klinkt nostalgie door naar vroeger, naar de volksbuurt waar ze vandaan komen. Voor een ander gezin spelen de negatieve effecten van de buurt op hun kind een rol waarom ze zich er niet zo thuis voelen.

D- Oudere allochtone bewoners

Ook al wonen deze bewoners gemiddeld veel korter in Zuidwijk dan de autochtone bewoners, ze voelen zich er wel thuis. Enkele huishoudens wonen er al langer, zoals de familie Silva en mijnheer Wekhev, en zijn gewend geraakt aan de buurt. Maar ook mijnheer Sheybani die er zeven jaar woont, voelt zich er thuis: “Als ik een of twee dagen hier niet ben, dan voel ik als ik terug ben heimwee.” De buurt is voor hen vertrouwd gebied en dat geldt ook voor mijnheer Eryilmaz die er net woont. Hij houdt zijn zoons wel een beetje in de gaten als ze buiten spelen, vindt het wel “een stabiele buurt”, maar maakt zich deels wel zorgen over de toekomst vanwege het politieke klimaat in Nederland. Mijnheer Sheybani voelt er zich vertrouwd en is er ook wel trots op. Dat geldt ook voor de families Bouhdaïd en Bouazza, die een flinke stap vooruit maakten toen ze naar Zuidwijk verhuisden. Familie Bouazza:

- mB Als iemand aan mij vraagt: 'Waar woon je?' Dan zeg ik: 'Nou, waar ik woon is het prima, rustig en gezellig, geen slechte mensen'*
- oB Dus je bent er wel trots op?*
- mB Ja, (...) ik zeg: 'Twee zo (twee duimen in de lucht).'*

Mevrouw Bholra, die tien jaar in de buurt woont, vindt weliswaar dat de buurt wat achteruit is gegaan, maar voelt er zich "zonder meer" thuis. Het is er vertrouwd, maar ze geeft wel aan dat iets meer patrouilles van de wijkagent wel fijn zouden zijn, omdat er wel eens is ingebroken, de veiligheid mag wel iets verbeterd worden. Ze is niet echt trots op de buurt, maar "tuurlijk ben ik blij dat ik hier ben, ik zal ook nooit willen verhuizen." Ook mijnheer Salim en familie Haddioui voelen zich thuis in de wijk, maar moeten verhuizen vanwege de sloop van hun woning. Mijnheer Haddioui vindt dat een groot bezwaar.

Het beeld voor dit cluster is dus vrij positief: ze voelen zich thuis en willen niet graag de buurt uit.

E- Middenklasse allochtone gezinnen

De meningen van de bewoners in dit cluster zijn nogal verdeeld. Er is maar een klein deel dat zich thuis voelt in de buurt en er ook trots op is. Het merendeel van de gezinnen voelt zich er wel thuis en vindt de omgeving wel vertrouwd, maar ze zijn niet in het bijzonder trots op de buurt. Daarnaast zijn er bewoners die kritischer zijn vanwege overlast in hun eigen omgeving of omdat ze zich als allochtoon (soms) ongemakkelijk voelen in Nederland.

Familie bGopal voelt zich heel erg thuis in de buurt, het is voor hen vertrouwd gebied. Ze zijn echt trots op de buurt, dat geldt vooral voor de man die daar is opgegroeid, en er zeer aan gehecht is. Hij zou niet naar een ander buurt kunnen verhuizen: "Dat kan ik niet, ik zou misschien een dag daar kunnen blijven en dan moet ik weer terug hier." Dat geldt eigenlijk ook voor zijn neef die zegt: "Ja, ik voel me echt thuis hier, ik voel me veilig, laat ik het zo zeggen". Hij is ook trots op de buurt. Dat is vroeger wel een periode wat minder geweest, toen hij in de Burgen woonde, maar nu is hij zeer positief gestemd. Voor beide neven geldt dat ze praktisch hun hele leven al in Zuidwijk wonen. Mijnheer De Vrome woont er nog geen twee jaar, maar hij voelt zich er ook zeer thuis:

- mV Ja, ik voel me thuis, ja.*
- I Was dat al meteen?*
- mV Meteen, kijk, da's heel vreemd. Toen we hier kwamen, echt, we zaten te popelen van 'Wanneer komen die woningen klaar?' en zo, het klikte gelijk.*

En dat gevoel is gebleven, hij is ook trots op de buurt zoals die nu is en zo positief gestemd dat de burgemeester maar moet komen kijken hoe het er aan toe gaat in de nieuwe Burgen. Een groter deel uit deze groep voelt zich wel redelijk thuis en vertrouwd, maar voelt zich niet bepaald trots op de buurt vanwege hun woning of door leefbaarheidsproblemen. Mijnheer Ozdemir is niet echt trots op zijn woonsituatie in de Kampen, daarvoor zijn er nog te veel problemen (zie paragraaf 7.2.5). Ook voor mevrouw Bouazzati geldt dat er nog wel wat moet gebeuren voordat ze zich er ook trots op kan voelen:

- I Voelt u zich thuis, in de buurt?*
- vB Dat wel, daarom zou ik er ook niet uit willen. Kijk, ik wil gewoon dat Vestia wat aan de woning, of aan de populatie van de wijk doet qua kleur. Dat zij hierboven alleen maar Antillianen neerkwakken, dat vind ik eigenlijk niet kunnen. Heel veel mensen zeggen ook vooral over deze galerij, dat dit gewoon een van de slechtste galerijen is die hier in de wijk is want de Bornerveld is dicht, nou zijn wij het: nou lekkere populatie.*

De buurt is wel vertrouwd gebied voor haar, maar trots kan ze er niet op zijn, daar moet ze om lachen: "Als je zegt dat je in Zuidwijk woont, zeggen ze: 'Hmm, Zuidwijk???' (...) Nee, ik ben niet trots op mijn buurt". Mevrouw Yildirim is grotendeels positief over Zuidwijk en geeft aan dat als ze zou gaan verhuizen, ze weer graag in Zuidwijk zou willen wonen. Door recente gebeurtenissen in haar leven, het overlijden van haar vader en sterke overlast van een gezin naast haar, voelt ze zich er nu wat minder thuis dan vroeger. De tegenstrijdigheid die ze ervaart komen we ook tegen bij mevrouw Chalabi. Zij heeft de buurt vanwege sterke overlast een ruim een jaar geleden verlaten, maar voelt zich nog steeds sterk verbonden met Zuidwijk en de Velden in het bijzonder:

- I *Was u trots op de buurt?*
- vC *Heel trots, ik was daar gewend, met de buurvrouwen, met de speeltuin, ik kende alles, ik ging naar de winkels, ik ging naar school. Mijn kleintje was zes maanden, ik liet haar slapen terwijl ik mijn zoon naar school bracht. Ja, ik was heel tevreden met mijn burens.*

Ze geeft aan dat ze nog steeds helemaal op de Velden gericht is, ondanks dat ze nu in Pendrecht woont. Ze doet alles nog in de Velden, haar kinderen zitten er nog op school en zij gaat ook nog steeds naar de bijeenkomsten van de 'Vrouwen van de Velden'. Ze vertelt lachend dat de drijvende kracht achter de 'Vrouwen van de Velden' tegen haar had gezegd: "Jij bent niet meer van de Velden, jij bent ex." Zij had daarop gezegd: "Nee, echt waar, ik ben van de Velden." Ze wil op dat moment nog niet terug naar de buurt omdat de situatie in de Velden-Noord, waar ze woonde nog steeds slecht is. Maar ze wil wat graag te zijner tijd terugkeren als de buurt opgeknapt is en Vestia haar daar een goede woning zou aanbieden.

Er zijn ook enkele bewoners die zich minder op hun gemak voelen vanwege hun afkomst. Mevrouw Lamyaghri, die nog geen twee jaar in de nieuwbouw in de Burgen woont en daar vroeger ook enkele jaren woonde, antwoordt positief op de vraag of ze zich thuis voelt in de buurt, maar heeft wel enige reserve:

- L *Ja, ik ben wel heel blij met hoe 't gaat allemaal, maar soms zie ik wel eens dingen en dan denk ik: ja, waarom? Weet je wel? (...) Misschien heeft 't ook te maken met dat je zelf geen Nederlander bent en dan denk je altijd van: ach, 't zal wel weer omdat ik...*
- I *Ik weet niet helemaal wat je bedoelt, maar heb je het gevoel dat je ergens op aangekeken wordt?*
- vL *Ja, precies, misschien is 't helemaal niet zo. Misschien is 't gewoon dat iemand iets echt wil zeggen of wat dan ook. Maar dat gaat niet. Mensen zijn gewoon een beetje nog schuw, of wat dan ook. Ze kunnen best wel gewoon komen en vertellen wat er precies aan de hand is. (...) Ik voel me Nederlands, je kan gewoon open en eerlijk tegen mekaar zijn, je hoeft niet te denken van: oh, die begrijpt het niet, weet je wel? En dat vind ik wel jammer. Maar dat heeft niks met de bouw of wat dan ook te maken, dat is gewoon.*
- I *Is dat nu hier meer dan in Beverwaard bijvoorbeeld?*
- vL *Nou, in de Beverwaard was 't helemaal erg. In het begin, het was een twee-onder-een-kap, keken de burens ons aan van: 'Wat komen jullie in hemelsnaam hier doen? Komen jullie hier schoonmaken of zo voor iemand?' 'Nee, 't is mijn eigen huis' (lach). Daar hadden ze heel erg moeite mee. Nee, hier is 't zeker minder.*

Ook de familie Ismail heeft reserves. Voor mevrouw gaat het om de wijze waarop haar privédoel wordt gerespecteerd. Zij voelt zich daarbij niet altijd thuis:

- vI *Nee, niet altijd. (lacht) Sommige mensen kijken [naar ons], omdat ze misschien willen weten hoe ik leef in mijn huis. Hoe ik met mijn man omga bijvoorbeeld. 'Kijk, jouw man kookt thuis, maar mijn man kookt niet thuis.' (...) Ze stellen soms, vind ik, domme vragen. (...) Ik ben jouw buurvrouw, niet jouw dochter, of jouw zus. Wij hebben een grens. Ik vraag haar niet: 'Waar ga je heen, waar kom je vandaan, wat heb je gekocht?' Dat vind ik een beetje vervelend.*
- I *Dat komt een beetje te dichtbij?*
- vI *Ja, zij wil weten hoe je leeft in dit huis, zij wil zien wat je thuis hebt. Na de geboorte van mijn kinderen, had ik bezoek, (...) zij wil weten wat er gebeurt in dit huis. Zij klopt op de deur: 'Kijk, ik heb een courgette*

voor jou' (...) om te weten wat er binnen gebeurt. Het is een voorwendsel om binnen te dringen. En dat vind ik een beetje lastig. Mijn burens zijn mensen die komen uit dorpen in Turkije of Marokko, uit Arabische landen, het zijn niet opgeleide mensen, ze gaan soms over de grens. (...) Als ik geen antwoord weet, houd ik mijn mond dicht, of ik lach, of loop gewoon door. (...) Dat is mijn privéleven, niemand hoeft over mijn privéleven te weten.

De familie Ismail was aan het inpakken voor een verhuizing enige weken later naar Tunesië. Mijnheer Ismail, die later aanschuift in het interview, geeft zijn motivatie voor die verhuizing. Hij voelt zich steeds minder thuis in Nederland, dat komt niet zozeer door het woonmilieu, maar door het politieke klimaat³³³.

- MI *Het laatste jaar heb ik het niet meer naar m'n zin, de maatschappij is verhard, het is anders geworden, het is nieuw in dit land van Wilders. (...) Misschien merk je dat zelf niet als autochtonen, maar nee...*
- I *Maar bedoelt u dat mensen meer op zichzelf zijn, of de tegenstelling: autochtoon - allochtoon?*
- MI *Ja, dat ook en de politiek, hoe die in elkaar zit. Dat raakt sommige mensen die gevoelig zijn, maar dat raakt ze echt diep in de ziel, ja, dat raakt mij heel erg. Ik ben vijftientig jaar hier, een kwart eeuw. Ik heb hier langer gewoond dan in Tunesië. Ik ken Nederland beter dan Tunesië. En ik heb altijd het gevoel dat ik een Nederlander ben. En dat gevoel zullen mijn kinderen nog meer krijgen, want ze zijn hier geboren en ze spreken de taal beter dan ik dus. Maar ik weet niet of als ze later twintig zijn, ... of ze zich echt voelen als Hollanders. (...) Als een kind hier is geboren en de taal spreekt, maar zich toch niet Nederlander voelt, dan is er iets mis, dan kun je beter vertrekken naar waar ie zich goed voelt. (...)*
- I *Maar hoe het hier in de buurt gaat, speelt dat er ook in mee, in uw keuze?*
- MI *Nee, dat niet, want er zitten allemaal allochtonen hier in de buurt door elkaar, daar merk je niets van. Hier is een Turk, hier een Hindoestaan, daar een Koerd, alle nationaliteiten door elkaar. (...) Ik heb hier vijftientig jaar alleen met Nederlanders gewerkt en in de Nederlandse maatschappij gewoond. Veel mensen zeggen tegen mij: 'Je spreekt goed Nederlands'. Maar ik heb die taal nooit op school geleerd. Waarom? Omdat ik het van Nederlandse vrienden had en ik heb met Nederlandse mensen gewerkt en ook met plezier. (...) En nu zie je mensen die twintig jaar hier in Nederland zijn, maar die spreken de taal niet. Ze hebben moeite met de uitspraak. Waarom? Omdat ze geen contact hebben, ze leven met elkaar. (...) Mijn kinderen zaten ook op een zwarte school, ik heb ze daar weggehaald en naar een witte school gestuurd³³⁴. Ja, waarom? Ze moeten ook Nederland kennen, de maatschappij. Je bent een Nederlander. Als je alleen maar een zwarte school hebt, ja, dan kun je net zo goed naar Tunesië gaan. En dat gaan we doen.*

Binnen dit cluster zijn er dus grote verschillen. Er is een grotere middengroep die zich wel thuis voelt in de buurt, maar er niet bijzonder trots op is. Een aantal bewoners is bijzonder gehecht aan de buurt en er ook trots op en er zijn enkele bewoners die zich beperkt thuis voelen vanwege leefbaarheidsproblemen of vanwege hun afkomst. Het zijn niet alleen verschillende uitkomsten, maar ook verschillende oorzaken, deels op verschillende schaalniveaus, die daarbij een rol spelen.

F- Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

De alleenstaande allochtone bewoners hebben de laagste gemiddelde woontijd in hun woning en de wijk. Een kwart van hen woont een jaar of korter in hun woning en de wijk, zoals we hebben kunnen zien in tabel 5.10. Dat klinkt deels ook door in de reacties van deze groep op het onderwerp thuis voelen. Enkele van hen reageren wel positief: ze voelen zich thuis in de buurt en vertrouwd. Mevrouw Marangoz woont er nog maar net maar is nu al enthousiast, een buurt moet zijn als een grote familie:

333 Sinds 2006 is de Partij voor de Vrijheid met negen Kamerleden vertegenwoordigd in de Tweede Kamer.

334 De kinderen van de familie Ismail gaan naar een prestigieuze school van de Rotterdamse School Vereniging in Lombardijen, waarvoor ouders een hoge eigen bijdrage moeten betalen, zie ook paragraaf 5.5.5.

- vM *Ik vind dat een buurt, je wijk, als een grote familie moet zijn. Hoe je je thuis voelt in je huis, je familie, of in je wijk, dat moet gewoon heel erg goed kunnen klikken. Gewoon omgaan met elkaar, geen geruzie, ook niet thuis, ook niet in de wijk. Precies hetzelfde soort en ook dezelfde warmte. Je moet van elkaar houden en zo, en dat heb ik hier wel.*

Mevrouw Simsek, die vier jaar in de Kampen woont, voelt zich er nu wel thuis, maar dat is nog niet zo lang het geval. Ze doet nu vrijwilligerswerk bij de deelgemeente, waardoor ze meer in contact komt met mensen in de wijk. Daar voelt ze zich lekker bij en dat heeft er ook toe bijgedragen dat ze zich er meer thuis voelt, maar dat wil nog niet zeggen dat de buurt en wijk overall vertrouwd gebied vormen:

- vs *Hier wel [in de Kampen]. (...) Waar ik kippenvel van krijg is dat gedeelte (...) achter dat politiebureautje, [de Velden]. (...) Die oude woningen, die flatjes daar wonen ook ontegenwoordig veel... daar krijg ik ook de trillingen als ik 's avonds daar heen moet lopen, (...) ja, zo erg was het. Of nog steeds: ik denk dat het nog steeds hetzelfde is, maar daar kom ik niet meer.*

Voor mijnheer Orman is dat anders. Hij voelt zich wel thuis in de Velden en op de Slinge en vergelijkt dat juist met de Millinxbuurt en het milieu waarin hij vroeger verkeerde, waar hij zich niet veilig voelde:

- mO *Wanneer ik kom langs Zuidplein, op de Slinge, dan voel ik me helemaal thuis. Ik weet op de Slinge, ik kan daar lopen, wat ik doe... Niemand doet niks, maar in de buurt van de Millinxstraat moet ik een wapen hebben om te kunnen chillen.*

Voor mevrouw Klaasboer, die al met al meer dan dertig jaar in Zuidwijk woont en een jaar geleden is verhuisd naar de Velden-Zuid en zich wel thuis voelt in de buurt en Zuidwijk, is de situatie in de Velden-Noord wel de reden waarom ze niet meer trots is op haar buurt en aarzelt als ze antwoord geeft:

- vk *...Hmm, nou ja op het moment niet zo hoor, ik merk nou toch echt een achteruitgang, da's wel jammer. Ja, je merkt het gewoon al als je hier de hoek om komt, dan denk je: 'Jeetje wat is hier toch gebeurd?'*
I *Wat merk je dan?*
vk *Ja, gewoon ...iedereendie nutteloze gasten, die op straat hangen en kinderen, waar niet op gelet wordt; men staat op straat te schreeuwen met auto's, muziek, nou ja, dat vind ik gewoon drie keer niks.*

Ook voor mevrouw Constancia is de Velden-Noord een doorn in het oog, zoals in paragraaf 7.3.6 al aan de orde kwam. Als we haar vragen of ze zich thuis voelt in de buurt, noemt ze echter toch alleen haar naaste omgeving in de Velden-Zuid die haar af en toe twijfels geeft:

- vc *Ja goed, maar sinds twee of drie jaar, soms zijn er ups en downs met mijn eh..[ex]. Soms voel ik me goed, maar soms zeg ik ook: 'Balen!' De problemen die ik zie van hem, soms wil ik dan gewoon weg van hier. Aan de andere kant zeg ik, weet je, ik pak toch weer de draad op om door te gaan, dus het schommelt. Maar eerst vond ik het heel leuk. Zonde dat je moet kijken van waar je loopt en zo. Je weet nooit wat hij in zijn hoofd heeft dus.*

De potentiële aanwezigheid van haar ex zorgt ervoor dat ze zich er soms minder thuis en veilig voelt. Twee vrouwen in dit cluster reageren negatief op de vraag of ze zich thuis voelen, voor beide geldt dat ook hun persoonlijke situatie daarin een grote rol speelt. Mevrouw Coşkun voelt zich er niet echt thuis:

- vc *(stilte) Niet echt, ik was vroeger heel anders, iedereen zegt dat ook [tegen] mij. In dit huis, ben ik heel anders geworden, (...) de laatste twee jaar ben ik niet zo actief behalve in de speeltuin. Ik wil meer thuisblijven ook door mijn ziekte. Het laatste jaar wordt dat erger. Ik heb ook een psychische probleem gehad in december. Via de huisarts krijg ik medicijn en ik heb ook hulp gekregen via de maatschappelijk werker, ik ben nog steeds bezig. Gelukkig gaat het de laatste twee maanden iets beter doordat ik meer slaap. (...) Als ik wel iets gezelligs wil doen met mijn kinderen samen, (...) gaan we naar Schiedam, ik heb daar een vriendin. (...) Voor de rest heb ik niet zoveel contact met mensen.*

Mevrouw Yalçın, ook een Turkse gescheiden vrouw, heeft een vergelijkbaar verhaal. Ze vindt de buurt wel mooi, maar heeft problemen met de mensen in de buurt en hoe die met haar kinderen omgaan. Ze moet verhuizen en wil graag uit Zuidwijk weg en naar de omgeving van de Katendrechtse Lagedijk, omdat ze daar vriendinnen in de buurt heeft wonen.

Ook voor dit cluster geldt dat de meningen nogal verdeeld zijn, waarbij overigens niet zozeer het discours over integratie op hoger schaalniveau een rol van betekenis speelt, zoals bij de allochtone middenklassegezinnen, maar veel meer de persoonlijke problematiek en beperkingen van deze huishoudens die hen ook belemmeren in het zich thuis kunnen voelen in de buurt.

§ 7.4.2 Overeenkomsten en verschillen in thuis voelen

Welke conclusies zijn er te trekken over het thuis voelen in de buurt en wijk als we de empirie van de zes verschillende clusters naast elkaar zetten en vergelijken? Uit de bovenstaande citaten blijkt dat er naast verschillen tussen de zes onderscheiden clusters, ook verschillen binnen de clusters zijn.

Overeenkomsten

Als eerste blijkt dat alle *drie basiselementen van thuis voelen, vertrouwdheid, geborgenheid en gelukzaligheid/trots*, naar voren komen in het merendeel van de interviews. Sommige bewoners gaan als eerste in op de geborgenheid, anderen beginnen over de vertrouwdheid en weer anderen spreken gelijk over hun identificatie met de wijk en hun trots. Ondanks die overeenkomst is er ook verscheidenheid in zowel de daarbij naar voren gebrachte argumenten als ook in het gewicht van de verschillende elementen. De vertrouwdheid en geborgenheid zijn vaak als eerste en belangrijkste elementen genoemd. Er is in alle zes clusters van geïnterviewden meer reserve ten aanzien van de buurt als het gaat om de identificatie, gelukzaligheid en trots.

Een tweede punt is dat heel veel bewoners als eerste ingaan op de *vertrouwdheid* met de buurt en de wijze waarop ze er hun weg kunnen vinden. Veel bewoners die al lang in de buurt wonen, uit alle clusters, koppelen die vertrouwdheid aan hun woongeschiedenis in woning, buurt en wijk, zoals ook in de literatuur over buurtbinding naar voren komt³³⁵. Zoals we gezien hebben in tabel 5.10 is de gemiddelde woontijd in de wijk van alle geïnterviewden meer dan 21 jaar. Er is wel een groot verschil tussen het gemiddelde van 29 jaar van de autochtone bewoners en het gemiddelde van de allochtone bewoners dat 9 jaar bedraagt³³⁶, maar in elk cluster komen we bewoners tegen met een lange woontijd in de wijk. Een lange woontijd in de wijk leidt niet automatisch tot thuis voelen maar hangt er wel nauw mee samen en dat zien we ook terug in wat de bewoners in de interviews naar voren brengen.

335 Lewicka (2011, p. 217) stelt in haar uitgebreide literatuurstudie over 'place attachment' dat dezelfde variabelen, woontijd en de sterkte van gemeenschapsbanden, nog steeds de belangrijkste voorspellers zijn van buurtbinding als in de klassieke studies van Tuan, Relph, Kasarda en Janowitz twintig en meer jaar daarvoor.

336 Van de gepensioneerde autochtone bewoners wonen 24 van de 27 langer dan 15 jaar in de wijk en 20 zelfs langer dan 30 jaar. Van de tien alleenstaande allochtone ouders met kinderen woont de helft 5 jaar of langer in de wijk, drie daarvan 10 jaar of langer; van de veertien middenklasse allochtone gezinnen zijn dat er resp. negen en vier (zie paragraaf 5.6).

Als derde noemt een behoorlijk aantal geïnterviewden, het meest prominent gepensioneerde autochtone bewoners (A), *veiligheid en geborgenheid* als belangrijk argument voor het zich thuis voelen. De (schiet)incidenten uit het verleden, in paragraaf 7.3 genoemd door alle clusters, blijken ten tijde van de interviews echter geen grote impact meer te hebben op het thuis voelen. Mevrouw Jonkers (C) zegt daarover: “Al die excessen, dat is allemaal einde verhaal, (...) dat is maar eventjes” en dat geldt ook voor gepensioneerde autochtone bewoners als de heren Eerland, Zondervan en mevrouw Valkenburg, zoals we hebben gezien in paragraaf 7.2. Bewoners plaatsen die ervaringen binnen de context van Rotterdam, een grote stad waar dat soort zaken gebeuren.

Verschillen

Er zijn ten aanzien van het thuis voelen en de drie constituerende dimensies geen heel dominante verschillen tussen de clusters. Putnam (2007) concludeert dat toegenomen diversiteit in de buurt leidt tot een afname van de vertrouwdeheid. Die conclusie kan vanuit dit onderzoek niet getrokken worden voor alle bewoners, ook niet voor alle autochtone bewoners. Er zijn echter wel drie aspecten die, soms afzonderlijk en soms in combinatie met elkaar, bijdragen aan de *afname van het thuisgevoel voor een deel van de autochtone bewoners* ten opzichte van de allochtone bewoners.

Het *verlies van decorum* in de buurt, waarvan we in paragraaf 7.2 en 7.3 hebben gezien dat het vooral door verschillende bewoners uit de autochtone clusters als negatief wordt gezien, vermindert voor een aantal van hen het thuisgevoel. Sommige bewoners benadrukken daarbij dat het niet gaat om het simpele feit dat er allochtonen in hun buurt of wijk wonen, maar om de materiële gevolgen zoals het slecht verzorgen van tuinen, afscheidingen en gordijntjes voor het raam.

Er zijn ook enkele autochtone bewoners die het thuis voelen expliciet koppelen aan de *kwantitatieve toename van de diversiteit* van de bewoners in de wijk, aan “te veel buitenlanders”. Familie Schuurs (B) noemt het expliciet als belangrijkste factor die hun thuisgevoel negatief beïnvloedt en familie Van der Wouden (C) legt ook openlijk die relatie. Beide huishoudens leggen de schuld bij de hoeveelheid allochtonen die in hun buurt zijn komen wonen, zonder specifiek op overlast in te gaan en noemen als belangrijk argument het verminderde contact met hun burens omdat het ‘buitenlanders’ zijn.

In enkele verhalen van autochtone bewoners over het thuis voelen in de buurt klinkt *nostalgie* (Savage et al. 2010; Duyvendak 2011) door, een sterke hang naar hoe het vroeger was. Dat geldt zeker niet voor alle bewoners die het thuis voelen koppelen aan hun soms al levenslange verbintenis met de buurt. Voor veel van die bewoners gaat het juist om het leven van alledag en een actuele invulling waarbij ruimte is voor nieuwe ontwikkelingen en ze er zelf ook vaak van bewust zijn dat ze zelf ook veranderd zijn. Maar er zijn ook enkele bewoners die terugverlangen naar voorbij gegane tijden. Dat hoeft niet eens een reëel beeld te zijn van vroeger, het is eerder een sterk geïdealiseerd beeld van hoe het was en van een veronderstelde onderlinge samenhang³³⁷.

337

Blokland-Potters (1998) laat zien hoe in Hillesluis bewoners die langer in de buurt woonden de geschiedenis gebruikten om sociale grenzen aan te brengen ten opzichte van de nieuwkomers, tussen ‘wij’ en ‘zij’ (conform Elias & Scotson 1976). Ook in Zuidwijk was vroeger die onderlinge samenhang niet vanzelfsprekend en was er ook sprake van sociale fragmentatie, zoals we gezien hebben in de beschrijving van Zuidwijk in de beginperiode (paragraaf 3.4). Bij enkele bewoners gaat het ook niet specifiek om het Zuidwijk van vroeger maar om een hang naar de volksbuurt van weleer.

Specifieke aspecten van thuis voelen

Bij de uitspraken van bewoners over het thuis voelen in buurt en wijk valt een aantal aspecten op.

Een eerste opvallend punt is de grote *variatie ten aanzien van de gelukzaligheid, identificatie met en trots op de buurt*, de derde constituerende dimensie. We zien verschillen tussen de clusters maar ook binnen de clusters.

Bij de bewoners die zich *sterk identificeren met de wijk en er ook wel trots op zijn*, zien we veel bewoners met een lange woongeschiedenis in de wijk die zich niet kunnen voorstellen dat ze elders zouden wonen. Zuidwijk is hun bestemming. Een aantal van hen is ook teruggekomen in de wijk: na een korter verblijf in een andere wijk hebben ze toch weer een woning in Zuidwijk gezocht en gevonden. We komen ze tegen in alle clusters, ook bij de allochtone bewoners. Een andere groep zijn de kopers en huurders van nieuwbouwwoningen in de Burgen. Het gaat in totaal om 13 bewoners die we in gelijke delen tegenkomen in de groep gepensioneerde autochtone bewoners (A), de jongere autochtone gezinnen (C) en de middenklasse allochtone gezinnen (E). Ongeveer de helft woonde daarvoor al in Zuidwijk, de anderen zijn echter nieuw in Zuidwijk. De laatste groep die opvalt, zijn de bewoners die zelf actief zijn in de bewonersorganisatie, of anderszins actief zijn in de wijk, bijvoorbeeld in het onderwijs of de thuiszorg. We komen ze vooral tegen bij de drie clusters met autochtone bewoners, maar ook enkele bij de middenklasse allochtone gezinnen en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen, alleen bij de oudere allochtone huishoudens treffen we ze eigenlijk niet aan. We zien dat buurtbinding niet alleen belangrijk is voor participatie, conform Manzo en Perkins (2006) en Lewicka (2011), maar dat het ook een wederkerige relatie is. Actieve inzet in de buurtontwikkeling leidt ook tot een grotere identificatie met en trots op de buurt.

Er zijn ook de nodige bewoners die *niet bepaald trots zijn op de wijk, maar zich er wel mee identificeren*. Mevrouw Kist (A) noemt Zuidwijk een "asociale wijk" en is daar zeker niet trots op, maar ze noemt het ook "mijn plekkie", de identificatie met de wijk is dus wel groot. Dat geldt ook voor enkele huishoudens die al uit de buurt vertrokken zijn door ervaren overlast, maar nog sterk gericht zijn op de buurt. Voor familie Chalabi (E) vindt het alledaagse leven van naar school gaan, boodschappen doen en sociale verbanden aangaan nog geheel in de Velden plaats, terwijl ze al een jaar eerder naar Pendrecht zijn verhuisd. De familie Keus (A), die vroeger zeer actief was in de buurt(organisatie) en naar het centrum verhuisd is, komt nog regelmatig 'buurten' in de Velden. Zo zijn er meer bewoners die zich (sterk) identificeren met de buurt, maar niet trots zijn op de buurt zoals die op dat moment is. Bij de bewoners die stellen dat ze *niet trots zijn op de wijk en zich er niet sterk mee identificeren*, treffen we een aantal bewoners dat de betekenis van de buurt als specifieke plek voor het thuis voelen in mindere of sterkere mate relativeert. Onder hen zijn bewoners die aangeven dat ze zich al snel ergens thuis voelen, maar ook bewoners die thuis voelen sterker koppelen aan Rotterdam, aan de stad en de rivier de Maas, dan aan de buurt of wijk.

Een tweede aspect dat opvalt is dat bij een aantal bewoners die onvrede etaleren ten aanzien van het thuis voelen, er een verband is met hun *beperkingen om een woning naar hun zin te kunnen kiezen*. We zien dit bij een aantal van de alleenstaande allochtone ouders met kinderen, maar ook bij sommige bewoners in andere clusters. Zij beoordelen de woning en buurt op functionele criteria, maar het ontbreekt hen soms aan een netwerk en aanspraak waardoor ze geïsoleerd leven of dat zo ervaren en weinig (financiële) mogelijkheden hebben om dat te veranderen. Ze stellen minder hoge eisen aan het zich kunnen identificeren met de buurt.

Als derde zien we bij enkele van de allochtone bewoners dat zij zich minder thuis voelen door het debat over integratie en diversiteit. Bij de middenklasse allochtone gezinnen (E) komen we mevrouw Lamyaghri tegen die zegt dat ze op haar 'anders zijn' wordt aangekeken, ook in de buurt, zij het dat ze daar in haar vorige buurt meer last van had. Zij hebben bewust voor Zuidwijk gekozen omdat het

al een gemengde wijk is en ze verwachtten dat het probleem zich hier minder sterk voor zou doen dan in hun vorige buurt. Dit mechanisme is vaker gesignaleerd in onderzoek naar de woonvoorkeuren van allochtone huishoudens³³⁸. Mijnheer Ismail vindt het politieke debat over integratie op nationaal niveau veel afbreuk doen aan het thuis voelen in de wijk (conform Duyvendak 2011). Hij voelt zich niet langer welkom in de Nederlandse samenleving. Dat komt niet zozeer door de buurt die juist nogal divers is, naar zijn mening zelfs té divers is om goed te kunnen integreren in de samenleving, maar door de invloed van het nationale debat op de samenleving in het algemeen. Hij vindt dat zijn kinderen zich Nederlander moeten kunnen voelen en dat perspectief ontbreekt naar zijn mening. Ook mijnheer Eryilmaz maakt zich daar deels zorgen over voor zijn kinderen als de politieke ontwikkelingen zich zo doorzetten.

§ 7.5 Reputatie van buurt en wijk

Dit proefschrift startte met de constatering dat het beeld van een belangrijk deel van de Nederlandse naoorlogse wijken in niet zo lange tijd veranderd is van ‘wijken van de vooruitgang’ in achterstandswijken. Het beeld, de symbolische betekenis van gebieden, wordt aangeduid met begrippen als imago, stigma, identiteit en reputatie, waarbij het laatste begrip het beste past in dit onderzoek naar waardering van de wijk³³⁹. Hortulanus omschrijft dat als volgt:

“Reputatie verwijst (...) zowel naar de betekenis en waardering die door bewoners en andere betrokken partijen aan de buurt wordt toegekend, als naar het min of meer vaste beeld dat de buurt publiekelijk oproept en de plaats die de buurt als zodanig in de stedelijke buurtenhiërarchie inneemt.” (1995, p. 42)

Het gaat dus om de naam van de buurt of wijk en de waardering in vergelijking met andere buurten of wijken en is dus een *comparatief begrip*. Het gaat steeds om de relatieve waardering van buurten en wijken ten opzichte van elkaar en niet om een absolute waardering op basis van algemeen vastgestelde en gevalideerde criteria.

De reputatie van een buurt is een *collectief gedeeld beeld* van die buurt, een visie op en waardering van die buurt die ook verbonden is met het vertrouwen in de toekomst van de buurt (Hortulanus 1995; Varady 1986). Dat het een gedeeld begrip is wil niet zeggen dat er geen verschillen zijn tussen de

338 Kullberg et al. (2009) wijzen erop dat er een zekere terughoudendheid is bij minderheden om tussen ‘Nederlanders’ te gaan wonen in een buitenwijk omdat men vreest te worden ‘weggekeken’ en weinig contact zal kunnen opbouwen met burens.

339 *Imago* en *stigma* duiden op het beeld dat vooral de buitenstaander heeft van een buurt, waarbij imago positief of negatief kan zijn en stigma een hardnekkig negatief oordeel betreft. Onderzoek onder buitenstaanders valt echter niet binnen de opzet van deze dissertatie en het zijn begrippen die minder ingaan op de nuances en daarom minder geschikt zijn om de waardering van de buurt door de bewoners te onderzoeken. *Identiteit* duidt op het eigene van de buurt of wijk, zowel bestaand uit de fysieke kenmerken, de ligging, als ook de sociale kenmerken, de beleving van die wijk en de geschiedenis. Ze is het resultaat van “...peoples’ social exchanges, memories, images and daily use of the material setting-into scenes and actions that convey meaning” (Low 2000, p.128). De identiteit van een buurt duidt niet op een lokale uniciteit. Dat zou leiden tot een essentialistische opvatting die een specifieke relatie tussen de identiteit van een plek en zijn geschiedenis veronderstelt (Massey 1995) en een vaak bestaande lange verbondenheid van de bewoners met elders ontkent. Identiteit is steeds in beweging en gekoppeld aan de geschiedenis die over een plek verteld wordt, hoe die geschiedenis verteld wordt, door wie die verteld wordt en de geschiedenis van de verteller (Massey 1995). Of, zoals de schrijver en publicist Anil Ramdas het verwoordt in de inleiding van zijn boek over het geheugen van Rotterdam: “Ik wilde hen spreken over de keus die ze hebben gemaakt voor de grote stad. Zij vertelden over de keus die ze hadden gemaakt tegen het dorp. Ik wilde het hebben over de aankomst, zij beschreven het vertrek.” (2000, p. 8)

beelden van verschillende groepen betrokkenen. Suttles (1972) wijst erop dat verschillende partijen, bewoners en buitenstaanders, hun rol vervullen in het vestigen en vormen van een reputatie. Identiteit en reputatie zijn het gevolg van een voortdurend commentaar op de buurt door beschuldigingen en aantijgingen van zowel bewonersgroepen onderling, als van de meningen vanuit massamedia en andere partijen als ontwikkelaars. Hortulanus maakt onderscheid tussen bewoners en andere betrokken partijen. Hij werkt dit verder uit in de *interne reputatie*, het beeld dat de buurtbewoners toekennen aan de buurt, en de *externe reputatie*, het beeld dat anderen toekennen aan de buurt. Onderzoek naar buurtreputaties in Utrecht van Permentier heeft over het verschil tussen de interne en externe reputatie een aantal inzichten opgeleverd. Als eerste blijkt dat er verschillen zijn tussen de waarderings van wijkbewoners, bewoners van buiten de wijk en professionals, maar dat die verschillen weinig invloed hebben op de relatieve posities van de wijken in de rangschikking en bewoners hun eigen wijk nauwelijks hoger inschatten dan vastgoeddeskundigen (Permentier 2007; Permentier et al. 2008). Bewoners baseren zich bij hun buurttevredenheid op hun persoonlijke waardering van de diverse kenmerken van de buurt, maar denken dat buitenstaanders vooral kijken naar algemene kenmerken zoals de sociaaleconomische en etnische samenstelling van de buurt. Het beeld dat bewoners hebben van hoe buitenstaanders kijken naar hun buurt, noemt Permentier *reputatieperceptie of perceptie van de buurtreputatie*. Deze reputatieperceptie speelt een grote rol in beslissingen om de buurt al dan niet te verlaten (Permentier 2009). Dat bewonersgroepen in een wijk onderling een verschillend beeld kunnen hebben van de wijk bleek ook uit eerder onderzoek in de Vlaardingse wijk Holy-Zuidoost (Van der Horst et al. 2002a). Daar hadden de nieuwkomers in de wijk, zij die de verandering belichaamden, een veel positiever beeld van de wijk dan de bewoners die daar al jaren woonden en de verandering over zich heen zagen komen.

In het onderzoek in Utrecht blijkt verder dat bewoners van Nederlandse afkomst de reputatie van buurten met een relatief hoge concentratie van immigranten lager waarden dan niet-westerse immigranten. Ook blijkt daaruit dat personen met een lagere sociaaleconomische status (inkomen en opleiding) buurten van een lagere sociaaleconomische status meer positief waarden dan mensen met een hogere sociaaleconomische status en ook andersom, maar dat leidt niet tot verschillen in de buurtenhiërarchie (Permentier et al. 2008). Bij het bepalen van de reputatie blijken de sociaaleconomische positie en de etnische samenstelling van de bevolking gezamenlijk de belangrijkste voorspellers te zijn van de reputatie: hoe hoger de concentratie van lage inkomens en hoe groter het aandeel van niet-westerse immigranten, hoe lager de positie in de stedelijke buurtenhiërarchie (ibid.). Dat geldt zowel voor de interne als de externe reputatie.

Het bepalen van de reputatie van de buurt dient meerdere *doelen*. Suttles (1972, p. 22-23) wijst op de behoefte en noodzaak om te weten waar men veilig en vertrouwd is in de stad. Het gaat om een cognitieve kaart die ons helpt te besluiten waar te wonen en wanneer we ons ongerust moeten maken als onze kinderen buiten die buurt komen. Om daar snel in te kunnen oordelen worden de verschillen versimpeld en deels uitvergroot³⁴⁰. Reputatie heeft ook te maken met de status van de buurt voor de bewoner en daarmee met de status van de bewoner: verhuizen naar en het wonen in een 'betere buurt' geeft ook status aan de bewoner en voor de bewoner van een 'mindere buurt' geldt het tegenovergestelde. Zo kun je in conversaties tussen familie, vrienden of kennissen nog wel eens de vraag/opmerking horen: 'Woon je daar nog steeds?' Buurtreputaties hebben daarmee ook een stratificerend effect: het wordt gebruikt om mensen te positioneren (Bourdieu 1984; Firey 1945;

"Residential identities, then, are embedded in a contrastive structure in which each neighborhood is known primarily as a counter-part to some of the others, and relative differences are probably more important than any single and widely shared social characteristic. The presence of such a contrastive structure of neighborhood identities suggests quite a different origin for the identity and reputation of the neighborhood areas than the crevice growth of primordial loyalties." (1972, p. 51)

Weber 1972). Daarmee komt gelijk een potentieel negatief gevolg van het wonen in een gebied met een slechte reputatie, een buurteffect, in beeld. Het zijn echter niet alleen bewoners die er onderling gebruik van maken, maar ook werkgevers die op basis van de buurtreputatie beslissen of ze bewoners uit een buurt in dienst willen nemen (Wilson 1987, 1996; Van Veldhuizen z.j.), instanties die diensten willen aanbieden (Dean & Hastings 2000), banken die een hypotheek al dan niet aanbieden (Aalbers 2005), etc.

Hortulanus wijst op het bijna vaste karakter van de reputatie van wijken. Dat behoeft nuancering. Er zijn wijken die sinds decennia een goede naam hebben en wijken die al vanaf het begin een vrij negatieve naam hebben³⁴¹, maar er zijn ook genoeg voorbeelden van wijken die op- en neergang hebben meegemaakt. Reputaties worden opgebouwd in een langere tijd maar zijn net als identiteit aan veranderingen onderhevig (Ouweland, 2005). De neergang van de reputatie kan het resultaat zijn van ontwikkelingen in de (omgeving van de) stad, van veranderingen in de bevolkingssamenstelling en wisselingen op de woningmarkt, maar kan ook veroorzaakt worden door negatieve incidenten zoals overlast, verkrachtingen of criminaliteit. Intensief beheer, stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing en herstructurering zijn dan strategieën om de reputatie te verbeteren, maar dat blijkt niet eenvoudig (Dean & Hastings 2000, Hastings & Dean 2003, Hastings 2004, Wassenberg 2004b, Ouweland 2007)³⁴². Een van de belangrijke oorzaken dat het beeld van de wijk niet sterk veranderde na de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, is dat die aanpak doorgaans de sociaaleconomische samenstelling van de bevolking niet erg veranderde (Knol 1998; Ouweland 2007)³⁴³. De stedelijke vernieuwing vanaf de jaren negentig zette die verandering wel in. Het realiseren van koopwoningen en duurdere huurwoningen leidde tot verandering in de bevolkingssamenstelling en tot positieve effecten op de beeldvorming en waardering van de wijk (Lammerts & Wentink 2003; Bolt & Torrance 2005; Gijsberts & Dagevos 2005; Holmes 2006; Tunstall & Fenton 2006; Wittebrood & Permentier 2011).

Wat zeggen nu de verschillende groepen bewoners in Zuidwijk over de reputatie van hun buurt en wijk? We hebben hen gevraagd hun buurt te vergelijken met andere buurten in Zuidwijk, wat volgens hen anderen, van buiten Zuidwijk, van hun buurt en wijk denken, de reputatieperceptie en om in te gaan op de factoren die voor hen vooral van belang zijn als we over de reputatie van de wijk praten. Het bleek niet altijd eenvoudig om een antwoord te krijgen op die vragen. Bewoners uit alle clusters hebben regelmatig geantwoord dat ze hun eigen buurt en wijk niet kunnen vergelijken met andere buurten en wijken omdat ze nooit in die andere buurten komen en ze niet kennen. Dat zakelijke argument gaat soms vergezeld van een zekere terughoudendheid om daarover te willen oordelen. Reputatie blijkt voor verschillende bewoners een abstract begrip, iets waar ze zich niet dagelijks bewust mee bezig houden, maar er zijn ook veel interessante, soms wat indirecte, antwoorden.

-
- 341 In Rotterdam is het vooroorlogse deel van Hillegersberg/Schiebroek een voorbeeld van een wijk met een van oudsher goede naam. Crooswijk is daarentegen een voorbeeld van een wijk met een slechte naam, een naam die het al vanaf het begin met zich meedraagt, zodanig dat het in de jaren vijftig de daar werkzame dominee Van Veldhuizen tot de vraag brengt: "Waarom dankt een bepaald stadsdeel toch zulk een omineuze naam?" (Van Veldhuizen z.j, p. 7). Hij wijst erop dat vanaf de bouw in Crooswijk allerlei functies, voorzieningen en bewoners geplaatst werden waarvoor binnen de stadspoorten geen plaats (meer) was: een begraafplaats, vernisstoker, slachthuis een bierbrouwerij en de vestiging van 'sloopurgenten' uit de binnenstad en immigranten uit andere provincies. Vanaf de start zat er al een luchtje aan de wijk.
- 342 Hastings (2004) stelt dat bij de aanpak van de wijk veel meer en ook expliciet de invloed op de reputatie en identiteit onderdeel zou moeten zijn van de agenda. In Nederland is er sinds de eeuwwisseling een groeiende aandacht voor identiteitsstrategieën (Reinders 2004).
- 343 Het 'bouwen voor de buurt'-beleid heeft hierop een consoliderend effect gehad, zie voor Rotterdam: Burgers (2001) en Stouten (2004; 2010).

§ 7.5.1 De reputatie van buurt en wijk: de clusters op een rij

A-Gepensioneerde autochtone bewoners

De bewoners uit dit cluster zijn vaak positief over de reputatie van Zuidwijk, maar wel in bescheiden mate: de wijk is volgens een groot deel net iets beter dan gemiddeld. Er klinkt ook wel een zekere trots door die deels historisch bepaald is. Mevrouw Hurman vindt Zuidwijk:

- vH *...toch nog iets beter, ja, toch door het vele groen, wat je hier hebt eigenlijk en dat vind ik een heel groot pluspunt hoor voor heel Zuidwijk. (...)*
- I *Vindt u deze buurt beter of slechter dan de buurt waarin u bent opgegroeid, dan Hillesluis?*
- vH *Ja, maar dat moet je in het tijdsbeeld zien.*
- I *En wat voor gevoel had u toen, dat u erop vooruitging?*
- vH *Ja, duidelijk, ook voor de kinderen die opgroeiden, scholen dichtbij, alle sportvoorzieningen waren dichtbij, kinderen konden altijd buiten spelen hierzo...*
- I *En wat denkt u dat andere mensen nu vinden van de buurt?*
- vH *Over 't algemeen genomen, krijg je wel gunstige reacties, want zij zeggen: 'Ja, je hebt toch die naam van Tuinstad in het hoofd.' Ja, dat is nou eenmaal zo en zal altijd zo blijven en ik hoop dat ze het echt met de renovatie dus alles wat hier terugkomt, na de herstructurering, dat ze daar echt wel rekening mee houden.*

De heren Spaan en Zondervan vergelijken Zuidwijk met vooroorlogse wijken als Crooswijk, Oude Westen en Spangen en stellen dat Zuidwijk beter is en verschillende bewoners noemen Zuidwijk beter dan Pendrecht. Anderen, zoals mevrouw De Voogd, benadrukken dat Zuidwijk ook maar 'gewoon' is, niet ver boven het gemiddelde uitsteekt en er ook betere wijken zijn. Mijnheer Van Assen vindt het "... een doorsnee wijk, niet echt bijzonder natuurlijk, het is geen Hillegersberg hè? (lachend)". Mijnheer Eerland is van mening dat er niet zoveel verschillen zijn: "Ik blijf hier want waar ik ook heen ga, het is allemaal hetzelfde". Mevrouw Damen vindt Zuidwijk goed, maar wel wat minder dan andere wijken elders:

- vD *Ik merkte natuurlijk wel als ik zo eens bij mijn dochters ben, bij mijn kleinkinderen, de ene woont in Oud-Beijerland en de ander woont bij Den Haag in de buurt, Leidschendam, en ik woon dan hier en mijn dochter zit in Klaaswaal als ik zo die wijken zo es bekijk, ja dan vind ik dit eerder in een nadeel. Zij hebben koopwoningen, ze zitten in een ander iets hè, andere samenstelling van bewoners en zo hè, dan zit ik toch een beetje lager weer als hun, dat kan je dan wel merken met allerlei dingen.*
- I *Qua aanzien van de wijk bedoelt u?*
- vD *Ja, het aanzien niet alleen, maar ook dan natuurlijk de gemengde bevolking.*

Slechts enkele bewoners in dit cluster hebben een negatief beeld over de reputatie. Mevrouw Veldhuis vindt de Velden vergelijkbaar met de Millinxbuurt, die in Rotterdam een zeer slechte naam heeft door de drugscriminaliteit en overlast en mevrouw Kist noemt Zuidwijk "een asociale wijk".

De meningen over wat buitenstaanders denken over de wijk, de reputatieperceptie, zijn wat verdeeld. Mijnheer De Graaf denkt dat buitenstaanders positief oordelen over de Velden en mijnheer Snoek en mevrouw Damen ook:

- mS *Die vinden het wel aardig, absoluut. Ik heb eigenlijk geen sombere en negatieve berichten gehoord over deze buurt dan. Kijk, wat dus daar in de Burgenbuurt gebeurt daar vertel je dus tegen niemand wat over. Het gaat mij ook niet aan en ik ga ook geen gedeelte van Rotterdam afkraken.*
- vD *Nou het is hier geen rotzooitje in ieder geval. Hè, anders zou je nog eens kunnen horen van: 'Goh, dat je daar woont?', weet je wel? Dat heb ik nog nooit gehoord in ieder geval. Het blijft hier netjes. Het wordt goed onderhouden, dat scheelt ook allemaal nog natuurlijk. (...) Nee, ik ben wel tevreden.*

Mijnheer Goudriaan (A) denkt dat buitenstaanders een genuanceerd beeld hebben, waarbij ze zijn eigen buurt de Kampen “redelijk” vinden omdat ze daarover weinig negatieve zaken zullen horen:

mG Overval, jeugd, er gebeurt hier niks bij wijze van spreken. Kijk als er een keer wat zou gebeuren wat in de Velden een paar keer gebeurd is en de Lo's, ja dan sta je op de kaart, dan heb je het te pakken.

Mevrouw Valkenburg (A) denkt echter dat ‘Nederlanders’ van buiten de wijk wat negatief beoordelen en “toch een beetje op deze buurt aankijken”. Ze weet niet of de ‘Nederlanders’ “dit nog wel echt vinden” en denkt dat ze liever modernere woningen zien. Familie Van Assen stuitte ook op nogal gereserveerde reacties toen ze vertelden dat ze naar Zuidwijk zouden verhuizen, dat stond niet als goed bekend:

vA We zeiden: ‘We gaan op Zuidwijk wonen’ en dat vond iedereen maar raar: ‘Jullie op Zuidwijk?’, zo van: ‘Ga je daarheen?’ (...) Een hoop mensen hadden zoiets negatiefs van: waarom gaan jullie d  ar wonen?’

Familie De Voogd (A) krijgt de vraag of ze nog steeds in Zuidwijk wonen wel eens te horen, maar kan zich er niet zo druk om maken:

- mV Als mensen gaan verhuizen (...) zeggen ze vaak: ‘Ik ben blij dat ik uit die rotbuurt ben.’ (...) Dan zeg je: ‘Ja maar wat ben je nou blij dat je uit die rotbuurt bent, je hebt toch nooit last gehad?’ ‘Ja, maar dat zit zo, d’r gaat dadelijk wel heel wat veranderen.’ (...) Dan zeggen ze: ‘Woon jij d’r nog?’ ‘Ja, wij wonen er nog’, dan vraag ik me af wat moet je dan antwoorden?*
- vV Ja, je antwoordt gewoon dat wij dat nog niet hebben en dat wij het gewoon naar ons zin hebben.*
- mV Wij hebben nooit geschreeuwd toen we uit Pendrecht kwamen: ‘Blij dat ik er weg ben’ (...) en dat zouden we ook nooit doen als we hier weg zouden gaan.*

Gevraagd naar de factoren die bepalen of Zuidwijk een goede of een slechte naam heeft, noemen de geïnterviewden de bewonerssamenstelling, de fysieke uitstraling van de wijk en in nauwe relatie daarmee de herstructurering door middel van sloop-nieuwbouw. Zuidwijk is beter dan Pendrecht volgens mevrouw Hamersma omdat het minder ‘donkerder’ is:

- vH Ja, Pendrecht is duidelijk donkerder, h  ? Ja.*
- I En maakt dat voor u nog wat uit?*
- vH Ja. Niet op zich dat ze donker zijn, maar mijn ervaring is dat vooral waar veel Surinamers zijn, die maken erg veel herrie, met muziek en zo. (...) Blanken doen het ook hoor, als je pubers hebt, (...), maar daar is ‘t altijd, ook al zijn ze ver in de 30.*

Ook mevrouw Vroman relateert de zwakkere naam van de wijk aan de aanwezigheid van ‘andere culturen’, ook al neemt ze afstand van het automatisch koppelen van problemen aan etniciteit:

- vV Daar woont ook niet allemaal even lekker, daar woont een heleboel andersoortige mensen, mensen met een andere cultuur en andere normen en waarden dan die wij hebben. Daardoor is er bij de autochtone bevolking toch een heleboel verzet daartegen. Ik kan me er wat bij voorstellen want het is ook niet leuk als je de hele dag tegen lorren voor de ramen zit te kijken en moeders die de hele dag op het balkon staan te schreeuwen en dat overal de rotzooi naar buiten wordt gegooid, dat is niet leuk.*

Maar er zijn ook bewoners die daar niet in meegaan. Mevrouw Dekker woont in de Velden-Noord in een ook naar haar mening kwetsbaar deel van de wijk, maar weigert te generaliseren op dit punt:

- vD Ik schaam me er niet voor dat ik hier woon. (...)*
- I Wat denkt u dat andere mensen vinden van de buurt?*
- vD A Is je de ouderen hoort, dan zeggen ze vaak: ‘Er is een hoop veranderd’, dan wordt er dus ook gelijk gezegd, ‘en die zwarten daar heb je niks aan.’ En dan zeg ik gelijk: ‘Ik heb zwarten op mijn trap en daar heb ik wel*

wat aan.' Want je kunt niet zomaar gaan generaliseren. Ik heb gewerkt met een team van mensen wat alle nationaliteiten had, ik heb er altijd wat van opgestoken, het waren leuke mensen, hardwerkende mensen, dus kom niet ineens zo van: 'Boem'.

De fysieke uitstraling van de buurt speelt een grote rol in het aanzien volgens mevrouw Jager, daarom benadrukt ze het belang van het schilderen van de woningen in de Kampen. Mevrouw Kaptein voegt daar wel aan toe dat de bewoners er zelf ook wat aan moeten doen: "Ik vind het belangrijk dat je je tuin onderhoudt en dat het netjes is aan de voorkant." Sloop-nieuwbouw levert een positieve bijdrage, volgens mevrouw Lokhorst die in de Drakenburg woont: "Dit is nieuwbouw, dan is dit beter, dat is gewoon zo." Dat is ook de opvatting van mijnheer De Graaf die zelf niet in de nieuwbouw woont, maar dat wel het mooiste vindt: "Alles wat nieuw is, is mooi natuurlijk omdat je de oude situatie nog kent, je woont hier heel je leven in het ouwe". Nieuw is goed, is vooruitgang!

Samenvattend zijn de gepensioneerde autochtone bewoners positief over de reputatie, maar wel in bescheiden mate: de wijk is 'gewoon', niet echt bijzonder, iets beter dan elders, beter dan Pendrecht. Enkele bewoners zijn wel eens aangesproken op hun wijk, de meningen over de reputatieperceptie zijn wat verdeeld. Het fysieke aanzien van de wijk is belangrijk voor de reputatie, herstructurering is nieuw, is goed en versterkt de reputatie, de gemengde bevolkingssamenstelling verzwakt die zegen sommigen.

B- Werkende autochtone babyboomers

De bewoners uit dit cluster zijn wat minder positief over de buurtreputatie dan de gepensioneerde autochtone bewoners. Een belangrijk deel vindt de reputatie kwetsbaar door de onzekerheid over de toekomst van de Kampen die ook al in de waardering van de buurt van deze groep tot uiting kwam. Bijna tweederde van de geïnterviewden woont in de Kampen. Zij zien dat door herstructurering elders de Kampen 'omlaag zakt' in de buurtenhiërarchie. Familie Francken:

- I *Is de Kampen, als u dat vergelijkt met de Burgen zoals het nu is, een betere of mindere wijk?*
- mF *Nou de Kampen is dan iets beter als de Burgen, hè Lena?*
- vF *De Kampen is beter als de Burgen, ja maar in de Burgen is natuurlijk wel heel veel plat gegooid en nieuwbouw heb je daar alweer hè. Dus in principe is de Burgen nou eigenlijk beter want daar is allemaal nieuwbouw. Dus dan wordt het ook weer anders, dat ziet er best al aardig wat mooier uit, dat is gewoon zo.*

Ook mevrouw Den Bakker denkt er zo over: de Kampen behoorde vroeger wel tot de betere buurten van Zuidwijk, maar nu niet meer. Het is nog wel beter dan de Velden, maar in de Burgen en Horsten zijn nu naar haar idee minder problemen. Ook mevrouw Burger ervaart wel een zeker standverschil, als we haar vragen haar buurt met de Horsten te vergelijken, maar haar man denkt daar anders over:

- vB *Ik voel me echt een beetje minder, omdat ik hier in de Kampen woon ten opzichte van de mensen die in de Horsten wonen. Dat zijn toch, ja, een beetje mensen met wat meer poen. En die kunnen het zich permitteren om daar een huis te kopen. Mijn man is dan al 51, wij hebben het gewoon nooit gedurfd om een huis te kopen. Ja, dat vind ik wel eens jammer, dat heb ik wel, maar dat heb jij misschien weer niet zo snel dat je je dan wat minder voelt?*
- mB *Nee, waarom zou je je minder voelen?*
- vB *Nou, ik heb dat, dat is puur gevoelsmatig.*

Zij genereren zich echter niet voor hun buurt, ook omdat ze dicht bij de Roze Kampen zitten "want dat vind ik er gewoon vrij netjes uitzien allemaal, ook wat er voor de ramen hangt", aldus mijnheer Burger. De mening van dit cluster is wel positiever als het gaat om de reputatie van heel Zuidwijk in

plaats van alleen de Kampen. In de vergelijking van Zuidwijk met Vreewijk en Charlois denken ze dat ze daar positief bij afsteken. Maar het is wel belangrijk dat de wijk netjes blijft en zonder incidenten. Familie Schuurs:

MS Als je tegen mensen zegt: 'Zuidwijk', dan reageren ze: 'Mooi', weet je wel, 'dat is groen.' Ja, dat is ook zo, (...) net als Vreewijk, waar ik vandaan kom, dat zijn groene wijken in Rotterdam. Nou, dat is een unicum, daar komt de goeie naam vandaan denk ik. De ruimte, het groene, de rust. En ja, als je dat kan behouden is het goed. En los of er hier nou flats hebben gestaan, of daar straks eengezinskoopwoningen staan, ik denk dat dat niet eens zo relevant is. Zolang het maar ook een beetje rustige bewoners zijn en ze niet elke maand een moordpartij op straat hebben want dan krijg je vanzelf een andere naam.

Als we familie Van Ree vragen om Zuidwijk te vergelijken met de VINEX-wijk Smitshoek waar ze eerst woonden, zeggen ze dat ze Zuidwijk leuk vinden vanwege de "gewone mensen": zonder verbeelding, niet uit de hoogte.

Ook als het gaat om het beeld dat buitenstaanders van de wijk hebben, de reputatieperceptie, zijn deze bewoners redelijk positief. Enkele bewoners zeggen wel dat het beeld van Zuidwijk voor niet-Rotterdamers in eerste instantie nog wel eens negatief is, omdat het geassocieerd wordt met Rotterdam, met de grote stad³⁴⁴. Dat geldt voor de familie van mijnheer Van de Roer die "in een gezapig dorp wonen", maar als ze dan op bezoek komen zijn ze vaak wel positief. Dat zeggen ook familie Burger en familie Van Ewijk:

VE Toen wij in Den Haag woonden en de burens hoorden dat we naar Rotterdam gingen, zeiden ze tegen mekaar: 'Wat zoek je daar in Rotterdam?'
DE Ja wat moet je daar nou? Ik zeg: 'We hebben een hartstikke leuk huis!' Nou liet je het zien, dan zeiden ze: 'Oh, oh, is dat ook in Rotterdam?' Ja, die verwachtten dat helemaal niet.

Ook de autochtone babyboomers vinden dat de herstructurering positief bijdraagt aan de reputatie. Dat bleek al uit de opmerkingen van mevrouw Burger en familie Francken over de onderlinge verhouding van de buurten binnen Zuidwijk. Dat is ook de mening van mijnheer De Raad die vindt dat door de herstructurering het aanzien van de Horsten enorm is gestegen. De herstructurering geeft mevrouw Wijnen het vertrouwen dat de Burgen een van de betere buurten van Zuidwijk gaat worden omdat er "meer mensen zitten met een beter inkomen en beter opgeleid en daar valt of staat alles mee". Het maakt volgens haar niet uit dat in de nieuwe koopwoningen ook veel allochtone huishoudens wonen. Mijnheer Van de Roer denkt hetzelfde, hij vertelt over de koopwoningen naast hem in de Burgen:

MR Als je kijkt naar die huizen met de platte daken daar, daar loop ik dus elke avond half elf, elf uur, even met de hond. Dat hele rijtje zijn dus mensen met geen Nederlandse nationaliteit: Surinamers of Turken. Dan staat die op zijn balkonnetje, of die staat in zijn deuropeningetje. Veel mensen staan toch buiten te roken. Het is allemaal even aardig. En als je soms wel eens op een ander tijdstip komt met de hond (...) dan praten ze tegen je, ze willen die hond toch ook wel even aaien. En dan zeg ik: 'Kom maar, mag wel even'. Ja, je zegt vaak: 'buitenlanders', je discrimineert (...) makkelijk of gauw, je zegt: 'Alle buitenlanders deugen niet', maar als je dan dat rijtje mensen daar ziet, het is allemaal even aardig en even netjes.

Hij is zich bewust van bestaande vooroordelen en geeft aan dat daar geen reden voor is bij deze koopwoningen. Het gaat erom hoe het eruitziet en dat is in dit geval prima in orde.

344

Het doembeeld van de grote stad dat in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (Studiegroep-Bos 1946) werd getekend en vervolgens werd bekritiseerd (zie hoofdstuk 3) blijkt dus nog actueel in de tegenstelling dorp-stad.

FIGUUR 7.7 Door herstructurering is het aanzien van de Horsten sterk gestege

Mevrouw Den Bakker wijst er echter op dat de herstructurering in andere wijken ook doorgaat. Een voortvarende aanpak in Pendrecht zou er weleens voor kunnen zorgen dat Zuidwijk het onderspit delft:

- vb *Vroeger had je dat Zuidwijk was dit en Pendrecht was gewoon 't klootjesvolk, dat werd zo gezegd. Als je in Zuidwijk woonde, had je een hete aardappel in je mond. Nou, ik denk dat je dat op een gegeven moment, ondanks dat daar in Pendrecht ook nog rotte plekken zitten, dat gaat veranderen en dat Pendrecht beter gaat worden. Ik denk ook dat die corporatie beter is voor z'n huurders in Pendrecht, dan in Zuidwijk.*

Een negatieve invloed op het aanzien van buurt en wijk kan komen van de woonruimteverdeling en de instroom van allochtonen. Mijnheer Francken wijst op dat effect in de Blauwe Kampen:

- mF *Ja... dat eh.. dat hebben ze helemaal volgestopt met eh... (zeer binnensmonds)... met niet-Nederlanders (....) en een jaar geleden zag je dan wel dat het ook wel achteruitging, weet je wel. De schutting en die stapel, het zijn allemaal van die details wat het zo naar beneden haalt, wat het aanzien zo minder maakt.*

Maar ook in dit cluster zijn er bewoners die deze koppeling niet een-op-een willen maken. Volgens de autochtone babyboomers is de reputatie nog wel goed, maar die staat wel onder druk door de relatief zwakkere positie van de Kampen waarin veel van hen wonen. Ze zijn positiever over de reputatie van heel Zuidwijk. De herstructurering en goed onderhoud zijn naar hun idee belangrijk voor hoe de wijk eruitziet en dragen bij aan een betere reputatie. Instroom van allochtonen, vooral in de bestaande huurwoningen, maakt het minder.

C- Jongere autochtone gezinnen

Zuidwijk is volgens deze groep ook een gewone wijk. "Gewoon werkende mensen, heel veel werkvolk", zegt familie Abels, maar niet helemaal doorsnee Rotterdam omdat Zuidwijk op Zuid ligt en dat toch

de boerenzij van de stad is. Het is wel beter dan Pendrecht, dat mevrouw Jonkers typeert als: “Al die mensen die heel de dag scooteren en herrie maken, ja, echt een zootje, beetje asociaal”. Dat vindt zij niet van Zuidwijk. Voor hen die al langer in Zuidwijk wonen is de vergelijking met Pendrecht ook beladen met historie. Mijnheer Rap en mevrouw Abels:

- MR Mensen van Zuidwijk zullen nooit echt op Pendrecht aarden en mensen van Pendrecht zullen nooit op Zuidwijk aarden. (...) Ik heb zelf op Pendrecht gewoond en dat is niks voor mij daarzo, 't is net allemaal net een slagje anders. (...) Als klein ventje ging je knokken: Zuidwijk tegen Pendrecht, (lach) ja, zo was dat altijd.*
- VA Pendrecht is altijd al minder geweest, want vroeger zat ik natuurlijk op school in Zuidwijk en met Pendrecht ging je gewoon echt niet om. Er zat echt wel een wereld van verschil. Die metro [die Pendrecht scheidt van Zuidwijk – AO] zit daar echt heel goed. (...) Pendrecht is gewoon minder, dat was echt al vroeger.*

Beter dan Pendrecht wil echter nog niet zeggen dat Zuidwijk nu zo'n goede naam heeft en vooral niet als het gaat om de Velden. Mevrouw Van Rees is duidelijk als ze die vergelijkt met de Maren en Rode's:

- VR Nee, dan zakt het gelijk weer af. (lacht)*
- I Waarom? Omdat ze daar nu gaan slopen?*
- R Nee, de mensen die daar wonen. Ze staan te sleutelen aan wagens en nou ja, er gebeurt daar van alles. Complete huisraden staan buiten, winkels die leeg staan, waar de ramen van ingegooid worden of dichtgetimmerd worden. Al dat soort dingen, minder mooi groen.*

Ook mijnheer Rap is duidelijk in zijn oordeel over de Velden, maar wijt die situatie ook aan Vestia:

- MR Daar zijn ze ook wel van plan geloof ik om een hoop te gaan aanpakken, maar dat zit nog net een fase voor wat er hier gaat gebeuren eigenlijk. Eigenlijk gewoon op 't punt van verwaarlozing ook, de woningstichting doet daar ook aan mee vind ik, door op een gegeven moment gewoon de huizen voor veel lagere huren te huur te gaan zetten. (...) Dat zijn toch wat andere mensen als die elke dag netjes gewoon naar d'r werk gaan.*

Mevrouw De Wolf is van mening dat de Velden slechter is dan de andere buurten van Zuidwijk, meer het niveau van de Tarwewijk, die in Rotterdam als zeer slecht bekend staat: “Ik vond eerst de Burgen slechter, daar waren ook meer schietpartijen, maar nu vind ik toch wel de Velden slechter dan de rest.”

Het is niet alleen hun eigen beeld, mevrouw De Wolf merkt dat de Velden ook een slechte naam heeft bij buitenstaanders omdat er “natuurlijk veel gebeurt”. Mevrouw Harmsen haar dochter, die in Hamersma woont en bij de politie werkt, maakt ook kritische opmerkingen en zegt tegen haar moeder: “Ik snap niet dat je daar nog blijft wonen (...) er gebeurt genoeg, ga daar maar weg”. Toen mevrouw De Rijk in 2000 naar Zuidwijk verhuisde, werd ze ook gewaarschuwd:

- VR Ik weet wel dat sommige mensen om ons heen zeiden: 'Zou je dat wel echt doen, hier gaan wonen? Want ja, de buurt is heel erg achteruitgegaan. Vroeger was het hier een hele nette buurt en tegenwoordig...' Nou, dat heb ik echt ondervonden ook.*

Ook mevrouw Van Rees kreeg van haar zussen de vraag: “Ga je daar wonen?” Na een bezoekje aan de vernieuwde buurt zijn ze daar wel van teruggekomen. De effecten van de herstructurering in de Horsten gaven mijnheer Rap het vertrouwen om een woning te kopen in de Burgen:

- MR De Horsten, dat was op een gegeven moment ook gewoon aan 't verwaarlozen, de buurt. En, ja, op een gegeven moment hebben ze dat allemaal óf goed gerenoveerd óf een hoop nieuwbouw neergezet. Ja, die wijk, die is gewoon heel rustig weer geworden, hartstikke leuk geworden. En dat heeft voor mij ook gewoon de doorslag gegeven dat ik zeg van: 'Nou, ik gaat hier wel een huis kopen.'*

Mijnheer Van Loenen geeft aan dat het effect niet alleen beperkt blijft tot de woningen zelf:

- ML *Het aanzien van de buurt, hoe mensen kijken naar de buurt, zo gaan ze ook leven in de buurt. Deze mensen hebben natuurlijk altijd tegen flats aangekeken, die krijgen nu een mooiere tuin, een mooiere straat, en mooiere huizen. Ik merk ook dat mensen zich heel anders gaan gedragen, (...) die gaan ineens de tuin opknappen er ander tuinmeubilair in zetten. Ze gaan d'r eigen anders gedragen omdat de buurt netter wordt.*

Herstructurering levert een positieve bijdrage aan de reputatie, maar komt dit nu juist door hoe de nieuwe buurt eruitziet, of door de hogere inkomens van de bewoners, of door de verandering in de samenstelling naar etniciteit? Familie Mulder die een nieuwe woning in de Burgen kocht, denkt dat het gaat om het inkomen, niet om de etniciteit:

- MM *Ja, meer koop, ik denk wel dat er meer middeninkomens komen en of dat nou etnisch is of Nederlands of hoe je 't ook wil noemen, dat maakt helemaal niet uit. Die mensen zijn ook net zo goed bezig met d'r werk en dergelijke en dat heb-ie natuurlijk met die lagere inkomens vaak niet. (...)*
- VM *Nee, maar dat maakt ook niet uit, als mensen gewoon naar d'r werk gaan en weet ik veel wat, je hebt dan toch veel meer dat ze in de maatschappij zich...*
- MM *...ja, d'r eigen een beetje aanpassen, ze passen d'r eigen makkelijker aan.*

Mijnheer Mansveld legt een relatie met het opleidingsniveau en de werking van de woningmarkt:

- MM *Koopwoningen zijn duur, daar moet je dus toch een bepaald salaris voor hebben. Over het algemeen is het dan zo dat je toch een bepaalde denkwijze, bepaald opleidingsniveau gaat krijgen om dat te kunnen bemachtigen (...) en ik denk dat dat positief is. Ik kijk niemand met mijn nek aan. (...) Het sociale niveau, hoe ga je met andere mensen om, dat is heel belangrijk. Ik denk dat met het verbouwen van de andere wijken hieromheen, dat dat wat meer naar elkaar toe gekomen is, niet alleen laag of alleen hoog op dat niveau, maar gewoon gevarieerd. (...) Als er echt een hele wijk is die aan het verloederen is en daar komen ook nog, omdat de mensen daar niet willen wonen, de wat minder sociale mensen in, dan gaat het hard. En ik denk dat in het verleden, zeker in Pendrecht en de Burgen dat het geval geweest is en dat is nu doorbroken.*

De reputatie zal door de herstructurering wel verbeteren, maar over de termijn waarop dat plaatsvindt, verschillen de meningen wel enigszins. Vernieuwing is verandering die ook gelijk voor anderen zichtbaar is, zegt mevrouw De Rijk: "Het tekent nu al, mensen die hier niet wonen hebben nu iets van: 'De Burgen, ja mooie buurt daar hè?'" Mijnheer Mulder is wat voorzichtiger:

- VM *Ja. 't zal beter bekend komen te staan, de Burgen was natuurlijk de laatste tijd hartstikke slecht met schietpartijen en kwam nog wel eens in 't nieuws. (...) Dat zal z'n tijd nodig hebben voordat mensen zeggen dat 't een goede buurt geworden is. Kennissen die zeiden: 'Oh, woon jij in de Burgen?' (...) Ik heb toevallig verleden week een paar collega's hier gehad, die echt zoiets hadden van: 'Woow, wat is hier gebeurd?'*

Hij denkt dat het nog wel vijf of zes jaar duurt voordat het beeld overal is doorgedrongen, maar hij is met veel anderen optimistisch over de toekomst. Meer dan de helft van dit cluster is zelf ook deel van de verbetering in de wijk: vier van hen kochten een nieuwbouwwoning in de Burgen en drie wonen er in een, afhankelijk van hun eigen keuze, meer of minder gerenoveerde woning. De kopers hebben dus nog niet zo lang geleden voor de keuze gestaan of ze in Zuidwijk een woning wensten te kopen en vergeleken de wijk met mogelijkheden in Hoogvliet, Lombardijen en Barendrecht.

Drie bewoners uit dit cluster, alle drie woonachtig in de Kampen, vormen samen een minderheid die minder positief oordeelt over de buurtreputatie. Mevrouw Eenhoorn uit de Roze Kampen vindt dat de buurt wel achteruit is gegaan als ze het vergelijkt met twintig jaar geleden. Dat geldt vooral voor de Blauwe Kampen waar volgens haar mensen zijn komen wonen die vanwege de herstructurering uit de Burgen moesten verhuizen: "Die mensen zijn ook niet misselijk hoor, de meesten, nee, dat zijn ook zulke figuren... daar kun je beter ook maar niet naartoe." Familie Van der Wouden, uit de Blauwe Kampen, is ook van mening dat de instroom van veel 'buitenlanders' de buurt geen goed heeft gedaan:

wv Het zijn merendeel mensen die met spoed uit hun woningen moesten, die nemen dan een huis met een tuintje, maar ze weten niet waar ze aan beginnen. Kijk, wij hebben gekozen voor een huis met een tuin, dus dan weet je dat je je rotzooi op moet ruimen, dat er een hele hoop werk in een tuin zit, ook zonder beesies. Ja, je heg moet gesnoeid worden twee keer per maand, je gras moet twee keer per week gemaaid worden. Dat zijn allemaal dingen die moet je gewoon bijhouden (...) en mensen die hier komen die beseffen dat niet.

Het gaat niet alleen om het onderhoud van de tuin, maar ook om de lappen voor de ramen. Familie Mansveld is ook van mening dat de buurt achteruit is gegaan en wijdt dat ook aan de instroom van meer kansarme groepen. Het is even wat beter gegaan maar hun beeld van de Kampen is nu vrij negatief. Zijn familie van buiten de wijk is altijd negatief geweest over Zuidwijk en heeft naar zijn idee gelijk gekregen:

mm Die hebben ons gewaarschuwd in principe, voordat we hierheen kwamen. Wij zijn heel erg eigenwijs en wilden het eerst zien en we hadden natuurlijk al een paar keer gekeken. En ja, we hadden eigenlijk weinig keus, ik redde die trap niet meer.

I U had al het idee dat Zuidwijk toch niet zo'n goede reputatie had?

mm Toentertijd had het in elk geval geen goede naam, dat hoorde je al van buiten af, van kennissen die er dus niet woonden. Toen was Barendrecht net helemaal in opkomst. Heel veel mensen gingen toen juist deze wijk uit: 'Daar moet je niet zitten, wij gaan lekker naar Barendrecht.' Er waren positieve en negatieve verhalen. Ik moet toegeven, deels hebben ze natuurlijk gelijk gehad met hun negatieve verhalen, dat is onze ervaring.

Mevrouw Eenhoorn is van mening dat Zuidwijk een slechte naam heeft. "Wat ik wel eens hoor, is dat de meeste mensen het wel een gevaarlijke buurt vinden." Ze vindt dat de herstructurering daar op dat moment nog niet veel aan geholpen heeft, want het gaat niet alleen om de Burgen, maar ook om de Velden. Dat heeft zijn tijd nog nodig denkt ze. Alle drie zijn van mening dat er sprake is van achteruitgang in (het aanzien van) de Kampen en voor alle drie geldt dat ze maar beperkte mogelijkheden hebben om verandering in hun eigen situatie aan te brengen.

De opvattingen van de jongere autochtone gezinnen verschillen niet heel sterk van die van de andere twee autochtone groepen. Ook zij noemen het belang van de groene structuur, het 'netjes' houden van de buurt en het positieve effect van de herstructurering op de reputatie. Hoewel er op individueel niveau overeenkomsten zijn met werkende autochtone babyboomers, is er op het niveau van het cluster wel een duidelijk verschil. Deze groep heeft in het algemeen meer een optimistische kijk op de toekomst en vindt de reputatie minder kwetsbaar.

D- Oudere allochtone bewoners

De reputatie van buurt en wijk is niet iets wat sterk leeft voor deze huishoudens, het leverde weinig response op: korte antwoorden en een, in verhouding met de andere clusters, gering aantal quotes. Als we hen vroegen of Zuidwijk of hun betreffende buurt beter was dan een andere buurt of de buurt waar ze vandaan kwamen, zeiden bewoners vaak dat ze er niet goed over konden oordelen. Zuidwijk is "gewoon normaal" volgens mevrouw Bhola. Het gaat hen meer om de kwaliteit van hun woning. Op de vraag of het in de Kampen beter is dan in de Lo's, waar ze eerst woonden, antwoordt familie Silva:

ms Nou voor mij is allemaal hetzelfde, ja, het huis hier is ook goed.

I En het gaat met name om het huis?

zs (Vertaalt eerst de vraag voor zijn vader en geeft dan het antwoord) Hij zegt, hij heeft daar nooit echt gevoelens over gehad of zo, of het daar nou beter was dan hier.

Bij hen en ook bij families Bouhdaïd, Bouazza, mevrouw Bhola en anderen krijgen de woning en de directe woonomgeving steeds de nadruk. Het gaat bij hen niet zozeer om het aanzien van de wijk, de positie in een stedelijke buurtenhiërarchie, maar om de vooruitgang vergeleken met de vorige woonsituatie in Hillesluis, de Millinxbuurt, Afrikaanderwijk en Carnisse. Familie Bouhdaïd:

- MB Ik vind alles beter hier in de buurt, alles.*
- DB Het ligt ook aan de kleine dingen, onderhoud, aan de bomen, struiken, ervoor zorgen dat dat netjes blijft allemaal en dat misten we dan in de andere buurt. Het is een stuk veiliger hier en bij de andere buurt, waar we vroeger woonden, was dat eigenlijk helemaal niet zo. Er was niet echt een soort sociale controle, leek het. Iedereen die deed maar wat hij wilde, daar leek het op.*

En dat geldt ook voor mijnheer Salim die als vluchteling uit Mauritanië naar Nederland is gekomen: hier is alles beter dan waar hij vandaan komt in Afrika. Ook voor mijnheer Haddioui, die door sloop moet verhuizen, gaat het om basale zaken die veel belangrijker zijn:

- MH Voor mij is de plaats niet zo belangrijk, voor mij gaat het om de mens. (...) Nu is het stabiel, nu is het goed voor mijn situatie, voor mijn familie, voor mijn kinderen. Als ik vervelende mensen boven of beneden krijg, geeft mij dat extra stress, extra druk, dat is voor mij belangrijk.*

In dit cluster zien we dat met een enkele uitzondering de bewoners geen onderscheid maken tussen deelgebieden in de Kampen en de Velden zoals we dat in andere clusters wel tegenkomen. Zowel het gegeven dat ze zelf doorgaans in de als zwakker getypeerde delen wonen, als het ontbreken van de behoefte om zich zelf status aan te meten, spelen daarin door.

Al met al speelt de wijkreputatie geen grote rol voor de oudere allochtone huishoudens. Het gaat hen vooral om de primaire kwaliteit van hun woning en woonomgeving en de stappen vooruit die ze daarin hebben kunnen maken, waarbij het aanzien van buurt en wijk geen grote rol speelt.

E- Middenklasse allochtone gezinnen

De allochtone gezinnen uit de middenklasse hechten niet sterk aan de reputatie van de wijk. Zuidwijk zien ze als een gewone wijk, een wijk met van alles door elkaar volgens mevrouw Lamyaghri: "Rijk, arm, zwart, wit, alles door mekaar, (...) mixed gewoon, Zuidwijk". Voor mijnheer kGopal zijn er in Zuidwijk niet zoveel verschillen tussen de buurten, of het nu om de Kampen, Horsten of Burgen gaat. "Ik kijk daar niet zoveel naar, ik vind ze allemaal heel mooi. Ik had ook net zo goed in de Velden kunnen wonen". Hij had echter van zijn vader gehoord dat die gesloopt zouden gaan worden, dus dat was geen goed idee. Voor hem is vooral van belang dat het Zuidwijk is, daar is hij opgegroeid en voelt hij zich veilig. Mijnheer Ozdemir, die in de Blauwe Kampen woont, ziet ook weinig verschil, behalve voor de Velden:

- MO Ja, ik denk dat op dit moment de Horsten, de Kampen en hier aan die kant de Lo's, rustig zijn, rustige buurten. De Roze Kampen daar hoor je ook niet zoveel over, alleen van de Blauwe Kampen waar wij wonen misschien. Voor de rest, de achterkant, de Maren en Rode's, daar hoor je ook niet zoveel over, alleen op dit moment in de Velden, dat is het probleem. Als dat ook is opgelost, dan kan je zeggen, de wijk is voor mij oké.*

Mevrouw Bouazzati die in de Velden-Noord woont, zegt dat andere mensen negatief tegen haar buurt aankijken:

- vB *Ik zeg altijd dat ik in de Veldenbuurt woon, niet: 'in Zuidwijk'. Wat dat betreft maakt het mij ook niet uit. (...) Als je dat zegt, zeggen mensen: 'Oh woon jij in die vieze Antillianenbuurt?' Dat is het eerste wat ze zeggen, dat je denkt van 'Oké, tssss'.*

Zuidwijk is volgens dit cluster beter dan de Afrikaanderwijk, waar te weinig 'Nederlanders' wonen en ook beter dan Pendrecht, zeggen mijnheer Semedo en mevrouw Martina die beide de laatste wijk vooral onveiliger vinden. Mijnheer De Vrome heeft zich, toen hij een woning zocht, niet laten afschrikken door de reputatie van Rotterdam-Zuid en de verhalen over criminaliteit. Hij vindt dat het allemaal wel meevalt in Zuidwijk: "Ik zie dat het heel anders is". Mevrouw Adnane vindt de reputatie minder belangrijk.

- I *Hoe denkt u dat de reputatie van Zuidwijk binnen Rotterdam is?*
vA *(denkt na) Ja, 't is rustig hier, ja, ik weet niet, eerlijk gezegd. (...) De reputatie van Feyenoord was altijd niet zo goed, maar ik heb daar nooit problemen gehad, altijd rustig en zo. Ja, 't was lekker wonen dus, ja...*
I *Die reputatie maakt u niet zoveel uit?*
vA *Nee, overal waar je gaat heb je negatieve en positieve dingen. Als je je maar lekker thuis voelt, dat is 't belangrijkste.*

Bewoners uit dit cluster praten, net als de oudere allochtone huishoudens, veel meer over de functionele kwaliteiten van hun microwoonmilieu. Een goede buurt is een rustige buurt. Mevrouw Alfour:

- vA *Op m'n werk kom ik natuurlijk allerlei mensen tegen en dan zeg ik: 'Ik woon in Zuidwijk.' Zeggen ze: 'Oh ja? Is een hele mooie buurt geworden, ja, helemaal opgeknapt.' De mensen weten wel dat het wat beter is geworden hoor ik zo hier en daar.*
I *En welke aspecten denkt u dat dan 't belangrijkste zijn voor de reputatie van Zuidwijk?*
vA *Ja, sowieso de omgeving natuurlijk en dat er ook natuurlijk minder criminaliteit is.*

Voor deze groep is de herstructurering ook belangrijk. Door de verbetering van de Horsten heeft mevrouw Lamyaghri ook vertrouwen gekregen in de toekomst van de Burgen en daar een woning gekocht. Het gaat ook om een gemengde bevolking en dat er niet alleen maar, zoals mevrouw Yildirim het aanduidt, 'multicultureel' woont, want dat zorgt voor problemen:

- vV *Ja, dat klinkt heel raar maar ik zou 't ook niet doen, ik ga niet in een wijk wonen waar heel veel multicultureel woont. Dat doe ik niet, nee. Dan kies ik toch voor, ja, óf gemêleerd óf wat meer de Nederlandse, ja, wat meer een witte wijk zeg maar. Daar zou ik dan weer voor kiezen.*
I *En als 't nou allemaal rijkere allochtonen zijn?*
vV *Ja, dat is wat anders, (...) daar kan ik wel mee leven, denk ik. De hoogopgeleiden, ja, die gaan wat anders met hun leefomgeving om. Ja, dat is gewoon zo in wat ik gezien heb en meemaak.*

Zij denkt dat de herstructurering ervoor zorgt dat Zuidwijk niet langer een 'gemiddelde wijk' zal zijn in Rotterdam:

- vV *Ik moet wel eerlijk zeggen, ik vind de wijk heel erg mooi geworden, maar 't wordt nog steeds mooier. En ik denk dat 't straks één van de topwijken van Rotterdam gaat zijn. Ja echt, dat meen ik serieus. Er zijn nog een aantal woningen in Zuidwijk waarvan ik denk van: 'Ja, die kunnen ook weg'. Maar dan wordt het echt een hele mooie wijk. Want Zuidwijk ligt heel erg centraal en 't is een hele groene wijk, vind ik.*

Ook mijnheer bGopal is positief, hij vindt dat de balans in het voordeel van Zuidwijk doorslaat als hij de wijk vergelijkt met Barendrecht, Lombardijen of IJsselmonde, "omdat het hier nieuw is".

De allochtone middenklassegezinnen zijn minder sterk dan de autochtone, maar iets meer dan de oudere allochtone bewoners gericht op de reputatie van de wijk. Voor hen is primair van belang dat het rustig en veilig is in de wijk. Ze zijn positief over de invloed van herstructurering: dat zorgt voor een meer gemengde bevolking, meer Nederlanders en meer middeninkomens en dat is goed voor de reputatie.

F- Alleenstaande allochtone ouders met kinderen

Als we met deze huishoudens praten over de reputatie van de buurt, vertellen ze vooral over praktische en functionele zaken: of er kinderspeelplaatsen zijn en hoe die eruitzien, groen, wat voor winkels en voorzieningen er zijn. Mevrouw Coşkun wil in Zuidwijk blijven of in Pendrecht, waar ze vroeger woonde, want die wijken zijn, als het gaat om groen en ruimte, veel beter dan de oude stadswijken op Zuid:

- vc *Ik heb nooit een echt gevaarlijk of negatieve verhaal gehoord over Zuidwijk, nooit. Eerlijk ik wil in Pendrecht en Zuidwijk blijven. Als ik naar Maashaven [Afrikaanderwijk – AO] kijk, dan is het hier honderd keer beter dan bij Maashaven. De kinderen moeten daar echt tussen muren spelen, daar hebben ze geen groene plek. Ik wil echt niet de groene plekken hier achterlaten.*

Mevrouw Çetin en Marangoz, beide van Turkse afkomst, vergelijken Zuidwijk met het Oude Noorden waar ze beide vandaan komen. Voor de eerste was de stap naar Zuidwijk vooral een stap vooruit wat betreft haar woning. De tweede vindt Zuidwijk een veel betere buurt want in het Oude Noorden waren er weinig regels, hadden mensen weinig respect voor elkaar en ging een ieder maar zijn eigen gang. Zij vindt Zuidwijk ook veel beter dan Hillesluis³⁴⁵:

- vm *De Beijerlandseleaan en de Groene Hilledijk en zo, dat vind ik echt gewoon vreselijk. (...) Heel veel winkels die echt dezelfde zijn, allemaal slagerijen en lelijk hoe het eruitziet, van buiten van binnen. Mensen die daar op straat lopen, allemaal soortgelijke mensen. Zo'n soort achterstandswijk eigenlijk.*
- I *Wat bedoel je met 'allemaal dezelfde mensen'?*
- vm *Mensen die een beetje werkeloos zijn en niks te doen hebben, zo ziet het er naar uit, een beetje nutteloze mensen eigenlijk.*
- I *En hoe is dat dan in Zuidwijk? Wat voor mensen wonen dan hier?*
- vm *Hmmm...Nou vooral mensen die zich bezig houden met een sociale levensstijl, wel gewoon een baantje hebben, of ja, je hoeft niet per se een baan te hebben, maar in ieder geval toch wel een beetje sociaal bezig zijn met activiteiten, met de buurt, met jezelf. En niet gewoon van een beetje hangen, dat niet.*

Zij betreft nadrukkelijk ook de sociale samenstelling van de wijk in het beeld. Ook mevrouw Simsek die van Rotterdam-West naar Zuidwijk verhuisde, vond dat een stap vooruit, vooral wat betreft veiligheid:

- vs *Per jaar wordt het alleen maar erger en erger [in Rotterdam-West]. Dan ga je toch plekken zoeken, wijken zoeken waar je kind zeg maar veilig is, nou ja tegenwoordig is nergens meer veilig, maar ik bedoel ook fatsoenlijker kan leven of kan groeien. (...) In hetzelfde blok was de school, nou ze durfden niet alleen naar school te gaan, ken je nagaan, zo erg was het. (...) Toen we hier kwamen werd ze [haar dochtertje – AO] in een paar maanden tijd heel veel zelfverzekerder. Ze heeft weer zelfvertrouwen gekregen. Ja, ze ging overal alleen naartoe, wat ze voorheen nooit deed uit angst, bangheid van de mensen en de wijk. (...) Nou hij idem dito, dus ik heb er echt goed aan gedaan, dat ik daar weg ben gegaan.*

345 Hillesluis is een wijk met een veel hoger aandeel allochtone en Turkse bewoners (68,8% resp. 24%) dan Zuidwijk (36,4% resp. 5,6%) (gegevens per 1 januari 2009; bron: <https://rotterdam.buurtmonitor.nl>, verkregen op 6 juni 2016). Dat is ook te zien aan het winklassortiment op de Beijerlandseleaan en Groene Hilledijk. Zie voor Hillesluis ook: Blokland-Potters (1998).

Mevrouw Hardi had van tevoren niet zo'n best idee over Zuidwijk vanwege de hoeveelheid Antillianen, hoewel ze zelf Antilliaanse is. Maar toen ze in haar buurtje, het zuidelijk deel van de Velden, kwam, bleek het erg mee te vallen, zelfs een beetje saai te zijn met veel 55+-woningen. Maar het noordelijk deel vindt ze wel echt slecht, dat mag men van haar wel slopen of verbouwen.

Er zijn ook bewoners in dit cluster die uitgebreider stilstaan bij de naam die de wijk heeft bij buitenstaanders en ingaan op hun perceptie van de wijkreputatie bij buitenstaanders. Mevrouw Klaasboer, die in de Velden woont, is niet optimistisch over het beeld van Zuidwijk en de Velden, maar verbindt dat ook met het mindere beeld van heel Rotterdam-Zuid:

- vk *Een asociale buurt, Zuid, maar dat denken ze over heel Zuid hoor, mensen van school of wat dan ook. Als ik bijvoorbeeld wat zeg over problemen, dan zeggen ze: 'Vind je het gek daar op Zuid?' Mijn fiets is al tig keer gestolen: 'Nou ja vind je dat gek daar?', ja dat hoor je heel vaak hoor.*
- l *En gaat het dan om heel Zuid of om Zuidwijk of om de Velden specifiek?*
- k *Nou, heel veel mensen zeggen Zuid, maar kijk, metrostation Slinge staat ook heel slecht bekend, dat hangt natuurlijk ook helemaal vol met die hangjeugd en rotzooitrappers en dat merk je dan ook.*

Vooral het noordelijke deel van de Velden staat volgens haar als slecht bekend. Ook mevrouw Constancia distantieert zich daarvan, maar geneert zich niet voor het zuidelijke deel waar ze zelf woont. Zij verbindt het aanzien van de buurt sterk met haar eigen aanzien:

- vc *Als mijn ouders hier naartoe komen met vakantie, vinden die het gewoon heerlijk. De buurt is ook netjes en zo. Ze voelen zich toch gauw thuis als ze hier komen. Maar als zij daar [wijst naar het noordelijk deel van de Velden – AO] lopen, dan zeggen ze: 'Waarom is het zo'n rommel?', dan zeg ik dat het wordt gesloopt. 'Ja maar ja dan hoeft het nog niet zo'n rommel te zijn?' (...) Ik kwam uit de goede buurt [op Curaçao] en ik zeg wel heel vaak tegen mijn mama: 'Jammer dat wij in Nederland niet zo'n huis met tuin hebben'. Maar ja hier wonen meer mensen dan in Curaçao. Ik heb geluk dat ik dit huis heb gekregen en in een goede buurt. Dus als mijn moeder dan vanuit daar naar hier komt, hoeft zij niet te zeggen van: 'Oh, ik ben in de flatbuurt gekomen waar mijn dochter woont'. Nee hoor mijn moeder kan daar gerust mee teruggaan.*

Dat onderscheid binnen de buurt is ook aan de orde bij de Kampen. Door mevrouw Marangoz, wonend in de 'betere' Roze Kampen, heeft daar (nog) geen ervaring mee, maar wel mevrouw Simsek in de 'slechtere' Blauwe Kampen. Zij voelt dat ze door de mensen van de Roze Kampen wordt aangekeken en is daar kwaad over.

Ook bij de bewoners uit dit cluster staan de functionele eigenschappen van de wijk voorop, maar bij een aantal is er juist ook aandacht voor de reputatie. Sommige van hen stellen dat buitenstaanders een negatief beeld hebben van de wijk, dat hadden ze zelf deels ook voordat ze er woonden. Enkele maken een duidelijk onderscheid binnen de wijk of buurt en prijzen zich gelukkig dat ze niet in het slechtste deel wonen.

§ 7.5.2 Overeenkomsten en verschillen over reputatie van buurt en wijk

De belangrijkste bevindingen over de opvattingen van de bewoners van Zuidwijk over de reputatie van hun wijk laten zich samenvatten in een aantal overeenkomsten en verschillen. Tot slot ga ik in op enkele specifieke aspecten.

Overeenkomsten

Als we bewoners vragen wat hun eigen beeld is van hun wijk ten opzichte van andere wijken in Rotterdam, de *interne reputatie*, dan noemen geïnterviewden uit alle clusters Zuidwijk een *gewone wijk*. Het gaat om een wijk en om buurten met *gewone mensen, een gemengde wijk*: “rijk, arm, zwart, wit, alles door elkaar”, zoals mevrouw Lamyaghri (E) zegt. Er zijn ook wel bewoners die een wat meer positief dan wel negatief beeld hebben van de wijk, maar het beeld van een ‘gewone’ wijk overheerst en dat is niet negatief bedoeld.

Een tweede overeenkomst is dat bewoners uit vrijwel alle clusters zeggen: “Zuidwijk is beter dan Pendrecht”. Alle clusters, met uitzondering van de oudere allochtone huishoudens die hierover geen uitspraken doen, zijn nogal stellig op dit punt. De huishoudens uit de autochtone clusters brengen niet alleen de actuele situatie naar voren, maar putten ook uit de geschiedenis. “Pendrecht is altijd al minder geweest”, zegt mevrouw Abels (C) en dat oordeel delen verschillende bewoners uit de autochtone clusters (A, B en C). Voor deze clusters, maar ook voor de middenklasse allochtone gezinnen en de alleenstaande allochtone ouders geldt dat ze de actuele situatie in Zuidwijk positiever inschatten dan in Pendrecht. Vooral de veiligheid en het aantal incidenten speelt daarbij een rol, of zoals mevrouw Martina (E) het formuleert: “Zuidwijk is veel beter dan Pendrecht, alle dingen die daar gebeuren in Pendrecht..., in Zuidwijk heb je niet zoveel dingen als in Pendrecht”. Enkele bewoners maken wel de kanttekening dat de voortgang van de herstructurering in beide wijken het evenwicht kan beïnvloeden.

Een derde overeenkomst betreft de *buurtenhiërarchie binnen Zuidwijk*. Historisch is er lang een bepaalde hiërarchie binnen de wijk geweest, waarbij de Maren en Rode’s hoog in aanzien stonden en ook wel de Steinen en de Velden. De Horsten heeft lang een zwakke naam gehad, maar door de herstructurering zijn de posities verschoven. De Horsten en Burgen staan tijdens ons veldwerk hoog genoteerd, de Velden is sterk gezakt in aanzien. Dat geldt in het bijzonder voor de Velden-Noord waar sloop aanstaande was en dat algemeen als het slechtste deel van Zuidwijk wordt gezien.

Als vierde komt naar voren dat de perceptie van de wijkbewoners van het beeld van de wijk bij buitenstaanders, zoals gebruikelijk, iets minder positief is dan het eigen beeld, (Permentier 2007; Permentier et al. 2008). De samenstelling van de bevolking met een substantieel aandeel bewoners met een migratie achtergrond, in het bijzonder Antillianen en het feit dat Zuidwijk in Rotterdam-Zuid ligt, dragen bij aan dat wat minder positieve beeld. Het feit dat de wijk bekend staat vanwege het vele groen, zorgt daartegenover weer voor pluspunten.

Verschillen

Als eerste valt op dat *autochtone bewoners meer betekenis toekennen aan het aanzien en de reputatie* van buurt en wijk dan de allochtone bewoners. Daarbij speelt de fysieke uitstraling van de wijk een grote rol. Dat verbaast niet gezien de uitkomsten over de waardering van buurt en wijk die al in de paragrafen 7.2 en 7.3 ter sprake zijn gekomen, in het bijzonder het door hen opgemerkte verlies aan decorum. Onderhoud van de woningen is voor hen zeer belangrijk, maar ook het onderhoud door de bewoners van de tuin en wat er voor de ramen hangt. Familie Mulder (C) zegt dat je voor de reputatie van de wijk alleen maar naar de buitenkant hoeft te kijken en dan al weet ‘hoe de vlag er voor staat’. “Of d’r nou een Komozak voor hangt of een laken, of gewoon vitrage, maar dat alleen al en dat maakt de buurt dus zo armoedig”. Er zijn ook wel bewoners uit de allochtone clusters die de fysieke uitstraling verbinden met de reputatie, maar dat gebeurt duidelijk minder dan bij de autochtone clusters.

Als tweede zien we dat de drie groepen van autochtone bewoners wel overeenkomende opvattingen hebben over welke aspecten van belang zijn, maar er zijn ook *onderlinge verschillen in de waardering tussen de autochtone clusters*. De oudste bewoners, de groep van gepensioneerden, zijn positief over de buurtreputatie, deels bogend op de geschiedenis van de wijk. Ze zijn positiever dan de werkende babyboomers die de buurtreputatie kwetsbaar vinden en wat angstiger zijn voor de toekomst. Deze groep woont voor het grootste deel in bestaande huurwoningen. Het cluster van jongere autochtone gezinnen met kinderen denkt duidelijk positiever dan de babyboomers over de reputatie van de wijk. Ze maken zelf meer deel uit van de vernieuwing: meer dan de helft woont in een nieuwe koopwoning of een gerenoveerde huurwoning.

Als derde valt op dat vier van de zes clusters de *positieve invloed van de herstructurering op de buurt- en wijkreputatie* noemen. Naast de drie autochtone clusters (A, B en C), in samenhang met de betekenis van de fysieke uitstraling, is dat ook de mening van de middenklasse allochtone gezinnen (E). Enkele bewoners maken wel de kanttekening dat de effecten voor de reputatie pas op wat langere termijn echt goed zichtbaar zullen zijn en ook in de literatuur is wel gewezen op de hardnekkigheid van zwakke buurt- en wijkreputaties (bijv.: Dean & Hastings 2000; Hastings & Dean 2003; Hastings 2004; Knol 1998; Ouwehand 2007; Wassenberg 2004b). De reacties van de meeste bewoners uit de genoemde vier clusters duiden echter juist op een groot en snel effect van de herstructurering. De vernieuwing is juist gelijk voor anderen zichtbaar, zegt mevrouw De Rijk (C): "Het tekent nu al, mensen die hier niet wonen hebben nu iets van: 'De Burgen, ja mooie buurt daar hè?'" Bewoners leggen ook duidelijk de relatie met de eerste fase van de herstructurering in Zuidwijk, in de jaren negentig van de vorige eeuw in de Horsten. Die resultaten hebben onder andere mijnheer Rap (C), De Vrome en mevrouw Lamyaghri (beide E) het vertrouwen gegeven om in de Burgen een woning te kopen. Ze zorgen bij anderen ook voor een groot vertrouwen in de toekomst zoals bij mevrouw Wijnen (B) en mevrouw Yildirim (E) die denken dat de Burgen tot de betere buurten van Rotterdam zullen gaan behoren. Deze waardering van de betekenis van de herstructurering voor de reputatie zien we vooral bij de clusters A, B, C en E. De oudere allochtone bewoners spreken zich nauwelijks uit over de effecten van de herstructurering en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen alleen op een impliciete manier: dat zij de Horsten en Burgen netjes vinden, ze leggen geen relatie met de reputatie van de buurt.

Als vierde zien we, in samenhang met het vorige, dat de clusters A, B, C en E het positieve effect van de herstructurering op de reputatie vooral verbinden met de *komst of aanwezigheid van middeninkomens en van kopers*. Het gaat niet zozeer om een verandering in de samenstelling naar etniciteit op de reputatie maar naar inkomen, zegt mijnheer Mulder (C): "Niet etnisch, dat maakt in principe helemaal niks uit, nee, ik denk wel inkomen, dat er meer middeninkomens komen". Koopwoningen bouwen betekent dat er mensen komen wonen die werken en vaak dat ze een hoger opleidingsniveau hebben, zo stellen verschillende bewoners. Dat bepaalt of bewoners zich wel of niet conformeren aan de gangbare gedragsnormen ten aanzien van woning en directe omgeving en de boel netjes onderhouden. Ze koppelen het bouwen van koopwoningen niet zozeer aan de verwachting dat er daardoor minder allochtonen in de wijk zullen komen wonen, wat in onderzoek in Den Haag en Utrecht (Bolt & Torrance 2005) en in Rotterdam Lombardijen (Lammerts & Wentink 2003) naar voren is gekomen. Mevrouw Martina (E) merkt wel op dat menging noodzakelijk is en de bouw van koopwoningen niet moet betekenen dat daardoor de goedkope woningen en vervolgens ook de lage inkomens geconcentreerd worden, wat weer kan leiden tot problemen en aantasting van de reputatie. In hun beoordelingen van andere buurten in Zuidwijk leggen verschillende gepensioneerde en enkele jongere autochtone bewoners de relatie tussen de positie van de Maren en de Rode's en

het particuliere woningbezit aldaar³⁴⁶. Mijnheer Keus (A) noemt die in een reeks met de Horsten en de Burgen: “De Maren en de Rode’s, dat zijn wel de betere wijken hier, vind ik.” Ook mevrouw Van Rees (C), die positief is over de Burgen waar ze woont, is over de Maren en Rode’s erg positief: “Het ziet er fris uit. De mensen houden het netjes bij, er zitten natuurlijk ook een hoop koophuizen daar”. Bewoners uit de clusters van de oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) leggen geen relatie tussen de aanwezigheid van de middenklasse of koopwoningen en de reputatie van de wijk, of achten die relatie niet van belang.

Specifieke aspecten van de buurt- en wijkreputatie

Een eerste aspect dat meer aandacht vergt is de *relatie tussen de reputatie en etniciteit*. In alle clusters zijn er wel bewoners die de aanwezigheid van een te grote concentratie van allochtone bewoners, vaak aangeduid als ‘buitenlanders’, koppelen aan een zwakkere reputatie. Die uitspraken variëren van een vrij directe en bijna automatische koppeling van de aanwezigheid van ‘buitenlanders’ aan een problematische reputatie tot bewoners die juist tegen die automatische koppeling ingaan. In vrijwel alle situaties gaat het om de effecten die men ziet, dan wel veronderstelt, van de gevolgen van concentraties van allochtone bewoners in goedkope huurwoningen ten aanzien van het beheer, hoe de buurt eruitziet en de reputatie. Dit speelt ook een rol bij de reputatieperceptie. Het bevestigt de ‘racial proxy’ hypothese van Stipak en Hensler (1983), waar ik in hoofdstuk 8 nog nader op in zal gaan. Het is echter van groot belang om daarbij op te merken dat klasse er toe doet. In de nieuwe koopwoningen in de Horsten en Burgen wonen ook heel veel allochtone huishoudens, daar wordt echter heel anders over gedacht, zoals bleek bij mijnheer Van de Roer (B) die over het koopcomplex naast hem vertelde: “Het is allemaal even aardig en even netjes” en hierboven bleek bij de bespreking van het effect van koopwoningen en middeninkomens. De connotatie wijzigt, niet etniciteit maar klasse is dan bepalend. Dat is een belangrijk onderscheid ten opzichte van eerder onderzoek (RIGO 2004; Permentier 2009) waarin die dimensie buiten beeld blijft. Dit is te meer van belang omdat uit dit onderzoek en algemene inkomensgegevens blijkt dat van de niet-westerse allochtonen een belangrijk deel wat inkomen betreft tot de middenklasse behoort.

Een tweede aspect wat de aandacht verdient is de *geografische gelaagdheid van de reputatie*. Uit diverse uitlatingen van bewoners uit verschillende clusters blijkt dat de buurt- of wijkreputatie niet opgevat kan worden als een autonoom begrip verbonden aan een objectief begrensde territorium. Het is een gelaagd en ingebed begrip, waarbij de grenzen tussen de lagen al naar gelang de geschiedenis en de belangen van de beoordelaar bepaald worden³⁴⁷. De reputatie van Rotterdam-Zuid drukt op de reputatie van Zuidwijk, stelt zowel mevrouw De Wolf (C) als ook mevrouw Klaasboer (F). De familie van mijnheer en mevrouw Van de Roer (B) associeert Zuidwijk met de ‘grote stad’ Rotterdam, in contrast met hun eigen ‘dorp’. Zuidwijk wordt ingebed in stadsdeel en stad. De buurten van Zuidwijk worden weer ingebed binnen de wijk. En ook binnen de buurten onderscheiden bewoners weer kleinere gebieden die sterk in reputatie kunnen verschillen, zowel voor de mensen die er wonen als voor de buitenstaanders. Veel bewoners maken het onderscheid tussen het noordelijke deel van de Velden dat voor sloop op de rol staat en ‘Antillianenwijk’ wordt genoemd en het deel ten zuiden van

346 Van oudsher zijn die buurten bijna geheel in bezit geweest van kleinere particuliere beleggers en pensioenfondsen en in de laatste decennia voor een substantieel deel verkocht aan eigenaarbewoners. In de tijd dat het nog particuliere verhuur was golden er, zeker in de laatste twee decennia sinds de introductie van het advertentiemodel en het afschaffen van de gemeentelijke bemoeienis met de woonruimteverdeling van particuliere huurwoningen, andere toewijzingsregels dan in de sociale sector. In de particuliere sector worden vaak eisen gesteld ten aanzien van het inkomen, terwijl Vestia “zit gebonden aan die woonkrant”, zoals een bewoner opmerkte.

347 De reputatie is dus dynamisch, net zo als dat geldt voor de identiteit van een buurt of wijk (Massey 1995).

het Hijkerveld. Evenzo is het verschil tussen de Hoge en Lage Kampen en de Roze en Blauwe Kampen van belang. Als de reputatie onder druk staat treedt het mechanisme in werking dat mensen geneigd zijn om afstand te nemen van wat minder is door het aanbrengen van een microhiërarchie die henzelf distantieert van de slechtste plek³⁴⁸. Als de reputatie van hun eigen buurtje onder druk staat zijn bewoners andersom ook geneigd om zich aan het als beter bekend staande grotere geheel vast te klampen. Ze benadrukken dan de reputatie van Zuidwijk als groene tuinstad.

FIGUUR 7.8 Zuidwijk als groene tuinstad

§ 7.6 Tot slot

De geïnterviewde bewoners van Zuidwijk zijn over het algemeen tevreden over hun *woning en directe woonomgeving*. Die tevredenheid is groot bij alle bewoners, kopers en huurders, die recent naar een nieuwbouwwoning verhuisd zijn. De woonsatisfactie in de te slopen woningen is deels positief en deels negatief. De groep van alleenstaande allochtone ouders met kinderen is relatief het minst tevreden: zij voelen zich vaker beperkt in hun woonkeuze door hun beperkte middelen en persoonlijke omstandigheden. Voor de autochtone bewoners vormt het verlies van decorum in hun directe woonomgeving door beperkt onderhoud van de woningen en tuinen en bewoners die lappen voor hun ramen hangen in plaats van vitrage, een duidelijk minpunt.

Als het gaat om *buurt en wijk* is er in het algemeen grote waardering voor het groene karakter, de ruime opzet en de gunstige ligging en verbindingen met de stad en elders. Overlast door schietpartijen, lawaai en jeugd, vaak gekoppeld aan concentratie van allochtone huishoudens, vormt een belangrijk minpunt. De autochtone babyboomers zijn het minst positief over de ontwikkelingen van buurt en wijk, wat sterk samenhangt met de ontwikkelingen in de Kampen, waar de meeste van hen wonen, en de onzekerheid over de toekomst van die buurt. Ook op het niveau van buurt en wijk speelt het verlies van decorum voor de autochtone groepen een negatieve rol en dat geldt ook voor de overlast als gevolg van de wijkvernieuwing. Vooral de gepensioneerde autochtone bewoners, de jonge autochtone gezinnen en de middenklasse allochtone gezinnen zijn positief over de effecten van herstructurering.

348

Conform Wakefield & McMullan (2005) die lieten zien dat bewoners in Hamilton (Canada) zich distantieerden van de plek die het meest ongezond was in de stad (zie ook Firey 1945; Suttles 1972; Osborne et al. 2011; Kearns et al. 2013).

Bewoners voelen zich in het algemeen best wel *thuis* in Zuidwijk, wel vertrouwd en veilig. De meningen zijn meer verdeeld als het gaat om trots op de wijk, of ze zich met de wijk identificeren. Daar blijkt het verlies van decorum voor een deel van de autochtone bewoners het thuisgevoel wel enigszins te verminderen. Bewoners met een lange woonduur in de wijk, kopers en huurders van een nieuwbouwwoning en bewoners die actief zijn in de bewonersorganisatie, identificeren zich meer met de buurt en de wijk. Het maakt daarbij niet veel uit in welk levenswijzecluster ze thuishoren, waarbij wel opgemerkt moet worden dat de bewoners met een lange woonduur en de bewoners die actief zijn in de bewonersorganisatie meer voorkomen in de autochtone clusters.

Zuidwijk is een 'gewone wijk', een beetje gemiddeld in Rotterdam, maar wel beter dan Pendrecht. De *reputatie van buurt en wijk*, en vooral de betekenis van de fysieke uitstraling voor die reputatie, is iets wat de autochtone groepen het meest bezighoudt. De drie autochtone clusters en de middenklasse allochtone gezinnen zijn van mening dat de herstructurering en de komst van middeninkomens naar de wijk een positief effect hebben op de reputatie van buurt en wijk. Grote concentraties van allochtone huishoudens in sociale huurwoningen heeft naar de mening van alle groepen een negatief effect op de reputatie.

Het totaalbeeld is redelijk positief. Bewoners zijn behoorlijk tevreden over hun woning, waarderen hun wijk, voelen zich er thuis en noemen het een 'gewone wijk', maar dat laatste is geen diskwalificatie. Het is een wijk die bij hen past, bij gewone mensen. Het algemene beeld is dus positief, ook al moeten we rekening houden met het effect van cognitieve dissonantie reductie. Tussen de clusters zijn echter wel verschillen te zien.

Voor de *gepensioneerde autochtone bewoners* is het algemene beeld van toepassing: gemiddeld behoorlijk positief over woning, rijtje, buurt en wijk. Ze voelen zich er thuis en zijn positief over de reputatie.

De *autochtone babyboomers* zijn relatief het minst positief, wat samenhangt met het gegeven dat ze voor een groot deel in de Kampen wonen en ze de toekomst daar met enige angst tegemoet zien door de instroom van nieuwe, veelal allochtone bewoners in hun buurt. Die instroom in de bestaande sociale huurwoningen leidt tot veranderingen die botsen met de door de hen gekoesterde normen, waarden en gewoonten.

De *jongere autochtone gezinnen* zijn in het algemeen vrij positief, zowel over de woning als over buurt en wijk en kijken positief naar de toekomst van de vernieuwde buurt. Ze zijn ook deel van die vernieuwing door de koop van een woning.

De *oudere allochtone huishoudens* zijn doorgaans tevreden met hun woning, buurt en wijk. Ze zijn vooral blij dat ze met de komst naar Zuidwijk een stap vooruit hebben gezet in hun wooncarrière, komend van vaak slechtere woningen in slechtere wijken. Ze voelen zich er thuis, en hechten minder aan de reputatie van de wijk. De primaire kwaliteit is het belangrijkste.

De *middenklasse allochtone gezinnen* zijn vrij positief, zowel over hun woning en wijk als over de toekomst. Net als de jonge autochtone huishoudens met kinderen zijn zij ook duidelijk deel van de vernieuwing als groepen die woningen gekocht hebben. Ze hechten, net als de oudere allochtonen, wat minder belang aan de reputatie van de wijk.

Bij de *alleenstaande allochtone huishoudens met kinderen* komt een wat verschillend beeld naar voren. Een groot deel is niet helemaal tevreden, voelt zich meer beperkt door hun financiële en persoonlijke omstandigheden en streeft naar verbeteringen.

Er zijn verschillen in de woonwaardering van de verschillende clusters van bewoners. De scheidslijnen lopen dus niet tussen enerzijds autochtone bewoners en anderzijds allochtone bewoners. Het is een meer gelaagde verdeling, waarbij naast de inkomenssituatie zowel de geschiedenis, het referentiekader en het persoonlijke traject en perspectief een grote rol spelen. In de volgende hoofdstukken zal ik twee belangrijke factoren die de waardering beïnvloeden, nader analyseren. In hoofdstuk 8 komt het effect van de instroom in de bestaande voorraad uitvoerig in beeld en in hoofdstuk 9 de invloed van de herstructurering in de vorm van sloop-nieuwbouw.

8 Instroom in de sociale huur

§ 8.1 Inleiding

In onderzoek van geherstructureerde wijken staat doorgaans het resultaat van de uitgevoerde ingrepen, in het bijzonder van sloop en nieuwbouw, centraal. Maar sloop-nieuwbouw is niet het enige dat de wijk verandert en dus de waardering van de wijk beïnvloedt. Er is vaak weinig aandacht voor de veranderingen in het deel van de wijk dat niet ingrijpend aangepakt wordt of voor veranderingen in de bredere context zoals de algemene economische en sociale condities en ontwikkelingen in het verdere stedelijke gebied (Temkin & Rohe 1996). Naast *ingreep* gaat het ook om *instroom*: de verandering van de bewonerssamenstelling door reguliere verhuisprocessen binnen het deel van de woningvoorraad dat niet ingrijpend vernieuwd wordt. Ook al wisselt op jaarbasis maar een beperkt deel van de voorraad van bewoner, cumulatief kan dat toch een substantiële wijziging betekenen (Bolt et al. 2006), zoals we al gezien hebben in paragraaf 4.3. In dit hoofdstuk staat deelonderzoeksvraag 2a centraal: *Wat is de betekenis van de verandering in de bevolkingssamenstelling naar etniciteit en inkomen in de bestaande voorraad voor de waardering van de wijk door de bewoners?* In de drie onderzochte buurten van Zuidwijk gaat het om de instroom in de sociale huurwoningen, want koop- en particuliere huurwoningen waren in deze buurten voor de herstructurering niet aanwezig. De wijziging in de bevolkingssamenstelling als gevolg van de sloop-nieuwbouw blijft hier buiten beschouwing, die komt in hoofdstuk 9 aan de orde.

In dit hoofdstuk zal ik de bevindingen in drie thematische paragrafen in beeld brengen. Ik start met de perceptie van de instroom: welke verandering heeft zich volgens de bewoners voorgedaan in de instroom in de bestaande woningvoorraad, welke effecten heeft dit gehad op de menging naar etniciteit en inkomen, de leefbaarheid en het aanzien van de wijk? In de volgende paragraaf ga ik in op wat de gevolgen van de veranderingen zijn voor de attitude van de bewoners ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen en voor hun gedrag, het alledaagse leven in de wijk. In de derde paragraaf komen de constatering en opvattingen van de bewoners ten aanzien van de woonruimteverdeling en het huurbeleid van Vestia aan de orde. Dat beleid bepaalt immers welke bewoners wel en welke geen toegang hebben tot de bestaande woningvoorraad, de instroom in de wijk. Voordat ik inga op de empirie nog een korte beschouwing over de veranderende bevolkingssamenstelling.

Bevolkingssamenstelling in de bestaande voorraad

De belangstelling voor de verandering van de bevolkingssamenstelling in stadswijken is al bijna een eeuw lang een belangrijk vraagstuk in de stadssociologie en -geografie. Al vanaf de Chicago School is de uitsortering van bewoners naar sociaaleconomische klasse en ras/eticiteit en de samenhang van die selectieve migratie met de waardering van stadswijken, onderwerp van studie (zoals in Park et al. 1925; Zorbaugh 1929; Wirth 1938; Hoyt 1939). Huishoudens met midden en hogere inkomens verhuizen naar nieuwe woningen in buitenwijken, huishoudens met lage inkomens blijven in de stad terwijl immigranten en huishoudens met de laagste inkomens zich vestigen in de slechtste en verloederende delen van de woningvoorraad. Het leidt tot het idee van het *filtering proces* (Hoyt 1939) over de veranderende positie van huishoudens, woningen en buurten

in de stedelijke woninghiërarchie. Burgess (1925) beschrijft dat mechanisme ook al zonder het als zodanig te benoemen, maar koppelt dat vooral aan de ontwikkelingen aan de vraagkant zoals de instroom van nieuwe lagere inkomensgroepen. Hoyt koppelt het vooral aan de ontwikkelingen aan de aanbodzijde zoals de bouw van nieuwe woningen³⁴⁹. Inkomenssegregatie gaat vaak gepaard met etnische segregatie van blanke, Afro-Amerikaanse en Latijns-Amerikaanse bewoners in de steden. Instroom van bewoners met een andere etniciteit levert reacties op van zittende bewoners en heeft een grote invloed op de status van de buurt (Berry et al. 1976). Het gaat echter niet alleen om de feitelijke gerealiseerde instroom. Goetze (1979) geeft aan dat subjectieve verwachtingen van de toekomstige ontwikkeling van een gebied een grote rol spelen in de ontwikkeling. Die subjectieve verwachtingen zijn volgens hem vooral gebaseerd op hoe de zittende bewoners de status inschatten van de nieuwkomers in de buurt. Veel huishoudens wensen afstand te houden van degene die ze sociaal, wat betreft inkomen of etniciteit als verschillend zien (Downs 1981). Verandering in de raciale samenstelling van de buurt leidt, evenals de instroom van lagere inkomens, tot een afname van het vertrouwen in de buurt (Varady 1986). Raciale homogeniteit leidt tot een hogere woontevredenheid, "...'integrationist' policies may prove dissatisfying to both blacks and whites", stellen Galster en Hesser (1981, p. 753)³⁵⁰. Stipak en Hensler (1983) komen echter tot een andere conclusie waarbij niet de raciale homogeniteit voorop staat, maar vooral de kenmerken van de buurt van belang zijn. Zij stellen:

"...that all types of residents – both black and white, low income and high income – evaluate lower income and higher minority areas more negatively. Aversion to low income and high minority areas does not appear to result from class and racial prejudice, but rather from undesirable neighbourhood characteristics." (ibid, p. 311)

Hun onderzoek bevestigt de stelling dat de meeste zwarten de voorkeur geven aan gemengde buurten boven 'all black neighborhoods' (ibid. p.317), zwarte woonbuurten zijn altijd lager geklasseerd. In West-Europese landen richt het segregatieonderzoek, naast de tegenstelling tussen hogere en lagere inkomens, zich op tegenstellingen tussen autochtone bewoners en niet-West-Europese bewoners (Van Kempen & Özüekren 1998; Özüekren & Van Kempen 2003; Bolt et al. 2006). Uit diverse onderzoeken in Nederland (Van Niekerk et al. 1989; Van der Horst et al. 2002a; RIGO 2004; Bolt & Torrance 2005; Gijsberts & Dagevos 2005; Van der Laan Bouma-Doff 2005; Bergeijk et al. 2008; Permentier et al. 2008) blijkt dat de toename van het aandeel etnische minderheden een negatieve invloed heeft op de waardering van de buurt door bewoners, de buurtreputatie en het vertrouwen dat zij hebben in de toekomst van de wijk. In een analyse van de uitkomsten van het WoningBehoefteOnderzoek (WBO) van 2002 blijkt slechts een beperkt deel van de respondenten de sociale aspecten zeer belangrijk te vinden voor de leefbaarheid van de wijk en wordt meer belang gehecht aan de fysieke aspecten. Het effect van de ontevredenheid over de sociale aspecten op het algemene oordeel is gemiddeld genomen echter juist groter, waarbij het grootste negatieve effect uitgaat van het aandeel allochtonen in de buurt. Dit is zowel het geval voor allochtonen als voor autochtonen, maar bij de autochtonen is het effect groter (Rigo 2004). Op basis van hetzelfde WBO 2002 concluderen Van Ham en Feijten (2008) dat bij een toenemend aandeel van bewoners afkomstig uit de etnische minderheden, de wens om de buurt te verlaten toeneemt, ook onder de etnische minderheden zelf, zij het in geringere mate. Permentier c.s. (2008) onderzoeken de samenhang tussen het aandeel niet-westerse allochtonen en de buurtreputatie in Utrecht. Zowel

349 Zie Van der Meer (1996, p. 60-78). Zij gaat uitvoerig in op de commentaren op de filtering theorie en besteedt daarbij onder andere aandacht aan het commentaar van Firey (1945) dat de emotionele en symbolische waarde van de buurt een belangrijke remmende werking kan hebben op de mobiliteit van huishoudens en van Bourne (1981) op de optimistische aannames in de theorie dat mobiliteit ook zou leiden tot verbetering van de huisvesting van lagere inkomensgroepen.

350 Zij merken daarbij wel op dat hun dataset beperkingen kent en betrekking heeft op een 'micro-neighborhood'.

autochtone als allochtone bewoners beoordelen de reputatie van buurten met een groter aandeel niet-westerse allochtonen lager dan buurten met een geringer aandeel³⁵¹, waarbij de autochtonen doorgaans de buurten met een hoger aandeel niet-westerse allochtonen negatiever beoordelen dan de niet-westerse allochtonen zelf.

Al het onderzoek over de instroom van nieuwe groepen bewoners, inkomens- en etnische segregatie, heeft geleid tot veel publicaties en theorieën die de mechanismen in de contacten, de gevolgen voor de wederzijdse attitudes van bewoners en de keuzes op de woningmarkt trachten te verklaren (zie voor een overzicht: Van Niekerk et al. 1989; Bolt et al. 2006; Veldboer 2010; Havekes 2014). Ik presenteer geen uitputtend overzicht van de literatuur maar beperk me tot zes noties die hier van belang zijn.

'Soort zoekt soort'

In het onderzoek en debat over de verandering van stadswijken staat vaak de vraag centraal in hoeverre de uitsorting van bevolkingsgroepen negatieve effecten heeft voor de ontwikkelingskansen van die groepen bewoners en de stabiliteit van buurten. In het beleid, zoals beschreven in hoofdstuk 1 en 2, ligt in de jaren negentig vooral de nadruk op het tegengaan van segregatie op basis van inkomen en vanaf de eeuwwisseling ook op basis van etniciteit. Belangrijke vraag is of de stedelijke uitsortingsprocessen het gevolg zijn van voorkeuren van bewoners. De afweging van bewoners om te kiezen voor een buurt met gelijksoortige huishoudens bij het zoeken van een woning, soms versimpelt tot de stelling *soort zoekt soort*³⁵², is echter maar een van de factoren die daarbij een rol speelt. Het beschikbare inkomen, de kansen die men heeft binnen de woonruimteverdeling en de spreiding van het aanbod over de stad, maar ook binnen de wijk, spelen daarbij evenzeer een rol³⁵³, die beperkingen zijn zelfs meer bepalend (Van der Laan Bouma-Doff 2005). De factoren zullen in dit hoofdstuk allemaal aan de orde komen. *Soort zoekt soort* is niet het alomvattende antwoord op de vraag waarom uitsorting ontstaat.

'Racial proxy' of 'pure race'

In het vorige hoofdstuk heb ik aangegeven dat de komst van nieuwe, allochtone, bewoners in de bestaande voorraad een negatief effect heeft op de waardering van de wijkverandering door de bewoners. Het is de vraag of dat te maken heeft met (voor)oordelen van bewoners die gebaseerd zijn op etniciteit of op met etniciteit geassocieerde ongewenste buurtkenmerken, zoals zwakkere sociaaleconomische kenmerken van de bevolking en verloedering van de woonomgeving. Het laatste, wat door Harris (1999; 2001) de *racial proxy hypothesis* is genoemd, is in het hiervoor aangegeven citaat van Stipak en Hensler aan de orde. Tegenover die hypothese staat de *pure race hypothesis* die stelt dat de aversie tegenover zwarte bewoners puur gebaseerd is op etniciteit. Bobo en Zubrinsky

-
- 351 Alleen voor Overvecht is er sprake van een uitzondering. De allochtone bewoners beoordelen deze buurt veel positiever dan de autochtone bewoners. De auteurs veronderstellen dat dat te maken heeft met de hogere waardering door allochtone bewoners van de woningkwaliteit dan in de traditionele Utrechtse migrantenbuurten en anderzijds de lagere waardering door autochtone bewoners vanwege de snelle instroom van allochtonen in die wijk (Permentier et al. 2008, p. 848-849).
- 352 Het zogenaamde *homophily principle*: dat mensen in het aangaan van verbindingen, of het nu huwelijk, vriendschap, werk, ondersteuning, verenigingen of hobby's betreft, kiezen voor gelijksoortige mensen. Dit leidt tot homogene netwerken wat betreft sociaal-demografische en sociaaleconomische kenmerken en gedrag (McPherson et al. 2001).
- 353 Verweij (2013) duidt die factoren aan met de vier A's: achterstand (inkomen), achterstelling (in regelgeving bij de verdeling van woonruimte en hypotheekverstrekking), aanbod (ruimtelijke spreiding over de stad) en afwegingen (individuele keuze). In de literatuur wordt doorgaans onderscheid gemaakt tussen *choices and constraints* (bijv.: Van Kempen & Özüekren 1998).

(1996, p. 903) stellen dat de verklaring voor segregatie gevonden wordt door te erkennen “that the U.S. has a relatively clear-cut racial/ethnic hierarchy, or racial order, at least at its top and bottom ranks”. Volgens hen bieden de sociaaleconomische verschillen noch de preferentie voor de eigen groep genoeg verklaring voor de gevonden attitudes van bewoners. Swaroop en Krysan (2011) komen tot de conclusie dat de racial proxy hypothese maar beperkt geldig is voor de blanke bewoners in hun onderzoek, maar meer van toepassing is voor de waardering door zwarte en latino bewoners, maar dat ook bij hen de samenstelling naar etniciteit een rol blijft spelen. De veelheid aan literatuur geeft een divers beeld, waarbij zowel de uitkomsten tussen de etnische groepen verschillen vertonen als ook de uitkomsten voor gelijke groepen in diverse onderzoeken. Feijten en Van Ham (2009) concluderen dat de etnische samenstelling en de verandering van de etnische samenstelling significant bijdragen aan het oordeel over de buurt en het niet alleen een proxy is voor de sociaaleconomische status van de buurt. Havekes (2014) vindt bij analyse van gegevens van Nederlandse buurten in tegenstelling tot de racial proxy hypothese “geen relatie tussen de mate van sociale en fysieke wanorde in de buurt en de interetnische attitudes van haar bewoners.” (ibid. p. 221). Een toename in die wanorde leidt echter zowel bij autochtone als allochtone bewoners tot meer negatieve attitudes ten aanzien van allochtone minderheidsgroepen. Dat is nog meer het geval in buurten met veel etnische minderheden. Groepen met een lage status die zichtbaar aanwezig zijn vormen een makkelijk mikpunt bij voorkomende buurtproblemen. De sociaaleconomische bevolkingssamenstelling heeft geen invloed op de attitudes ten aanzien van autochtone en etnische minderheden, aldus Havekes. In haar analyse van de wens van bewoners om te verhuizen uit een etnisch geconcentreerde buurt blijkt dat autochtonen vaker aangeven te willen verhuizen. Die grotere verhuiscens is echter vooral gerelateerd aan de woningkenmerken, de sociale en fysieke wanorde in de buurt en het ervaren gemis aan sociale cohesie. Interetnische attitudes blijken daarin geen rol te spelen (ibid., p. 223). Deze dissertatie is niet gericht op een kwantitatieve toetsing van de racial proxy hypothese dan wel de pure race hypothese maar kan wellicht wel meer inzicht bieden in de mechanismen die voor de verschillende groepen bewoners een rol spelen.

Fasen van diversiteit in de buurt

In de voorafgaande hoofdstukken is uiteengezet dat de bevolkingssamenstelling van Zuidwijk gemengd is wat betreft etniciteit en inkomen en dat er grote verschillen zijn tussen buurten en delen van buurten (paragraaf 4.3 en 4.4). Dat heeft ook geleid tot verschillen in de waardering van buurt en wijk (hoofdstuk 7). Dat roept de vraag op in hoeverre er sprake is van een relatie met de mate van diversiteit en de fase daarvan. Doen zich hierbij *tipping points* voor, kritische drempelwaarden waarbij als die gepasseerd zijn, de reacties af- dan wel juist toenemen? In hun onderzoek naar de reacties van blanke Amerikanen op de instroom in hun buurt van Afro-Amerikanen, komen Berry en collega's tot de conclusie dat er geen eenduidig antwoord op te geven is. “It would seem that predictions and perceptions are more important than numbers” (1976, p. 261). Vooral de (verwachte) effecten op voorzieningen, in het bijzonder scholen, spelen een grote rol, zo blijkt uit hun onderzoek. Gijsberts en Dagevos (2005) hebben in Nederland de invloed van de snelheid van de groei van het aandeel allochtonen, wat zij aanduiden met ‘de verkleuring van de buurt’, onderzocht. Een zekere menging heeft wel een positieve invloed op wederzijdse contacten van autochtonen en allochtonen en ondersteunt daarmee de contacttheorie die stelt dat door het contact verschillen overbrugd kunnen worden en meer wederzijds begrip kan ontstaan. Er is echter wel een grens: als het aandeel niet-westerse allochtonen de 50 procent overschrijdt, neemt het contact juist weer af omdat allochtonen dan eerder contact zoeken met andere allochtonen dan met autochtonen, maar ook omgekeerd. “Hoe groter de toename van het aandeel allochtonen in een buurt, des te minder contact autochtonen onderhouden met allochtonen” (ibid., p. 41). Dat heeft deels te maken met hogere verhuiscensfrequenties in die buurten, maar ook doordat de autochtone bevolking zich in hogere mate bedreigd voelt in

buurten waar de etnische samenstelling sterk is veranderd (ibid.). Dat duidt op ondersteuning van de conflicttheorie. Toename van het aandeel niet-westerse etnische minderheden leidt ook tot een toename van verhuismobiliteit, vooral van autochtone bewoners (Van Ham & Clark 2009). Onderzoek van verkiezingsuitslagen geeft ook een indicatie van heersende opvattingen in etnisch gemengde wijken. Van der Paauw en Flache (2012) concluderen dat bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 meer op de PVV is gestemd in gemeenten met een hoger percentage niet-westerse allochtonen en minder etnische segregatie, wat een ondersteuning is van de conflicttheorie. Van Gent en Musterd (2010) analyseerden de uitkomsten van de gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag in 2010 op de relatie tussen de sociale buurtkenmerken en de steun voor de PVV. De grootste steun troffen zij aan in buurten met meer dan gemiddeld niet-westerse allochtonen en meer dan gemiddeld 55+-ers³⁵⁴. In hun onderzoek naar verliesgevoelens van autochtone Nederlanders, het gevoel dat zij hun land en de zeggenschap daarover langzaam kwijtraken aan nieuwkomers, concluderen Smeekes en Mulder (2016) echter dat er geen verband is tussen die gevoelens en de (verandering in) etnische diversiteit op buurt- of gemeenteniveau. Zij wijzen daarbij op de tegengestelde effecten van de mechanismen van de conflict- en van de contacttheorie: "Als beide mechanismen tegen elkaar in werken, is het mogelijk dat zij samen het effect van etnische diversiteit opheffen" (ibid., p. 25). Zij wijzen op het gegeven dat de PVV ook substantiële aanhang heeft in gemeenten met een lage etnische diversiteit, wat mogelijk wijst op het effect van de beeldvorming in de media. De uitkomsten van de diverse onderzoeken naar effecten van concentratie van niet-westerse allochtonen zijn dus niet eenduidig maar mede afhankelijk van andere factoren. Context, verwachtingen en perceptie spelen een belangrijke rol. Belangrijke vraag is hoe die factoren in Zuidwijk een rol spelen.

'Superdiversiteit'

In het onderzoek en discours over de betekenis van diversiteit krijgt het afgelopen decennium het begrip *superdiversiteit* veel aandacht. Het is in 2007 door Vertovec geïntroduceerd als een reactie op de grote verandering in diversiteit in Groot-Brittannië vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw, waarbij veel meer variabelen op elkaar inspelen "to underline a level and kind of complexity surpassing anything the country has previously experienced" (Vertovec 2007, p. 1024). De notie van superdiversiteit heeft veel aandacht en navolging gekregen³⁵⁵. Duyvendak (2016b) stelt dat het begrip superdiversiteit niet alleen staat voor a) een diversificatie van de onderlinge verschillen van migranten, maar ook b) voor de diversificatie van de maatschappij in het algemeen, c) voor een normalisering van diversiteit voor iedereen en d) wederkerige beïnvloeding in plaats van assimilatie van migranten aan de heersende hoofdstroom, waarbij Duyvendak vooral de laatste twee aspecten ter discussie stelt. Suzanne Wessendorf heeft de notie van superdiversiteit uitgewerkt in een aantal noties die zij ontwikkelt in haar onderzoek in de 'superdiverse' Londense wijk Hackney. Als eerste gaat het om *common place diversity*, alledaagse diversiteit,...

354 De samenhang met de concentratie van niet-westerse allochtonen is echter niet lineair: de steun voor de PVV is het grootst in buurten waar de verhouding autochtoon/niet-westers allochtoon ongeveer 50-50 is en niet in de buurten met de hoogste percentages niet-westerse allochtonen: er moeten wel genoeg autochtonen zijn om op de PVV te stemmen.

355 Daaronder reken ik ook de introductie van het begrip *hyperdiversiteit* (Tasan-Kok et al. 2014). "Hyper-diversity (...) refers to an intense diversification of the population in socio-economic, social and ethnic terms, but also with respect to lifestyles, attitudes and activities" (ibid., p. 5). Tasan-Kok c.s. stellen dat ze daarmee een stap verder gaan dan in het begrip superdiversiteit, wat beperkt zou zijn tot etnische en demografische diversiteit, hetgeen naar mijn idee een wat enge interpretatie is van het begrip superdiversiteit (zie ook Vertovec 2010; Meisner & Vertovec 2015), hoewel dat concept primair ontwikkeld en toegepast is binnen het kader van migratieonderzoek.

"... 'commonplace diversity', referring to ethnic, religious and linguistic diversity being experienced as a normal part of social life and not as something particularly special. In this context of commonplace diversity, attitudes towards diversity are generally positive." (Wessendorf 2013, p.407)

Diversiteit is volgens Wessendorf alledaags, gewoon, geworden, het is de nieuwe normaliteit. Dat wil niet zeggen dat de afkomst van personen niet meer wordt opgemerkt, ze worden nog wel gebruikt om personen aan te duiden, maar er wordt verder niet over gesproken. Deze alledaagse diversiteit is vooral aan de orde in het publieke domein, maar zelden in privérelaties. Dat is geen probleem volgens Wessendorf, zo lang als mensen uitgaan van het grondbeginsel van menging, *the ethos of mixing*, dat is de verwachting dat ze in publieke, collectieve en institutionele ruimten met elkaar omgaan, ongeacht hun achtergrond of afkomst. Als ze dat niet doen, Wessendorf wijst in haar artikel op het gedrag van orthodoxe joden en hipsters die zich beiden geheel afzonderen, ontstaan er spanningen. Als mensen wel uitgaan van het grondbeginsel van menging, ontstaat er ruimte om zich in het privé-domein af te zonderen. Elders (Wessendorf 2014) gaat ze in op de *civility towards diversity*, een notie die ze ontleent aan Lyn Lofland, waarbij in het publieke domein verschillen worden erkend en geaccepteerd en in het semipublieke en parochiale domein die verschillen niet alleen worden erkend maar soms ook besproken. Het functioneert als een strategie om zich te verbinden met de ander, als ook om enige afstand te houden: "to negotiate both positive relations and possible tensions" (Wessendorf 2014, p. 394). Ze gebruikt daarbij ook de term *conviviality* (Wessendorf 2014;2016), die niet zozeer vertaald dient te worden met 'gezelligheid' maar meer met succesvol samenleven, gericht op het vinden van een 'modus co-vivendi', waarbij ze refereert aan Nowicka en Vertovec (2014). Wise en Noble (2016, p.423) omschrijven *conviviality* als "the capacity to live together". Al deze noties bij elkaar roepen de vraag op voor dit onderzoek of er sprake is van een nieuw normaal, kun je spreken van een mate van diversiteit die gewoon is, alledaags? Gaan bewoners uit van het grondbeginsel van menging en leidt dat tot een beleefde, elkaar respecterende wijze van omgaan met elkaars verschillen?

Verschil in etniciteit en inkomen of 'gevestigden' versus 'buitenstaanders'

Bij de instroom van nieuwe bewoners in de wijk is er sprake van verandering van de bevolkingssamenstelling naar inkomen, etniciteit, huishoudensamenstelling, leeftijd, etc. De invloed van de verandering naar inkomen en etniciteit staat in dit hoofdstuk centraal, maar wat is nu het gewicht van de verandering van die twee factoren? Spelen die een overheersende rol, of gaat het meer om de elementaire tegenstelling tussen zittende en nieuwe bewoners? In de pionierstijd in Zuidwijk, in de jaren vijftig en zestig, waren alle bewoners nieuw in de wijk, maar speelde de tegenstelling tussen *plattelanders* en *stadsmensen* een rol (Barends & De Pree 1955; Van Doorn-Janssen 1966), zoals in de paragrafen 3.4 en 3.5 aan de orde is gekomen. We kunnen die ook typeren als een tegenstelling tussen nieuwe en zittende stadsbewoners waarbij (veronderstelde) verschillen in leefstijl zichtbaar werden en mogelijk ook benadrukt. Elias en Scotson (1976) wijzen erop dat bij het samenkomen van nieuwe en oude bewoners al snel wordt gesproken van *raciale problemen* als de migranten een andere huidskleur hebben, van problemen met *etnische minderheden* als ze behoren tot hetzelfde ras maar een andere taal en andere nationale tradities hebben of van *klassenverschillen* als er verschil is in sociale klasse tussen nieuwkomers en zittende bewoners. Alle drie onderscheiden waren in hun studie in Winston Parva niet zozeer aanwezig.

"Toch waren de basisproblemen die voortkwamen uit het samenkomen van de gevestigden en de buitenstaanders, niet zo verschillend van die welke bij soortgelijke ontmoetingen elders kunnen worden vastgesteld, ofschoon ze vaak onder verschillende noemers worden bestudeerd. De nieuwelingen zijn altijd uit op verbetering van hun positie en de gevestigden op het handhaven van hun positie." (ibid., p. 199)

Het veroveren, dan wel het verdedigen, van de eigen positie is daarin de centrale kwestie om de situatie te bereiken waarin de eigen normen en waarden kunnen zegevieren en het eigen geluk zoveel mogelijk gediend wordt. Zij typeren de tegenstelling als een die voortkomt uit de spanning tussen *gevestigden* en *buitenstaanders*, tussen *wij* en *zij*. De mensen met macht denken dat ze beter zijn en dat de nieuwkomers van een mindere soort zijn. Gevestigden weigeren contact met nieuwkomers, sluiten hen uit van niet-beroepsmatige contacten en oefenen sterke sociale controle uit op hun groepsgenoten op het niet aangaan van contacten door *prijzende roddel* over de eigen groep en *misprijzende roddel* over de andere groep³⁵⁶. Het maken van onderscheid tussen 'wij' en 'zij' is onderdeel van de sociale identificatie van mensen (Blokland-Potters 1998; Suttles 1972). Categoriëring, het trekken van grenzen tussen groepen bewoners, vervult daarbinnen een belangrijke functie. In dit hoofdstuk zal ik kritisch nagaan in hoeverre optredende spanningen (mede) als zodanig gekarakteriseerd dienen te worden, om het essentialiseren van verschillen naar inkomen of etniciteit te voorkomen.

Herstructurering als motor voor bevolkingsdynamiek: het waterbedeffect

Een vierde aandachtspunt is van enigszins andere aard en gaat over hoe de instroom in de bestaande voorraad in een naoorlogse wijk als Zuidwijk verbonden is met de herstructurering in de wijk zelf en in andere wijken van Rotterdam. Begin deze eeuw zijn de ambities voor de tweede fase van de stedelijke vernieuwing in Zuidwijk zeer hoog. Ongeveer 30 procent van de bestaande voorraad, bijna 2.200 woningen, zal gesloopt moeten worden in een tijdsbestek van nog geen tien jaar³⁵⁷. De bewoners van die woningen zijn voor een groot deel aangewezen op de bestaande voorraad als ze in de wijk een vervangende woning willen zoeken, aangezien van de nieuwbouw maar een zeer beperkt gedeelte gerealiseerd zal worden als sociale huurwoning. De herhuisvesting zal beslag leggen op een groot gedeelte van de vrijkomende woningen. Het is de vraag of dat effect heeft op het woonklimaat in de bestaande voorraad en de waardering van de wijk van de daar al zittende bewoners.

Het gaat hier om het zogenaamde *waterbedeffect* als gevolg van herstructurering: het effect dat door stedelijke vernieuwing (sociale) problemen zich zouden verplaatsen naar andere (delen van de) wijk(en) in plaats van dat deze opgelost worden³⁵⁸. Juist ten tijde van ons veldwerk was er in de pers de nodige aandacht voor het al dan niet bestaan van dat effect³⁵⁹. In later onderzoek in Nederland (Leidelmeijer et al. 2009, Schulenberg et al. 2011, Posthumus et al. 2012; Kleinhans et al. 2012) is bij herhaling de conclusie getrokken dat er geen algemeen optredend effect is,

356 Elias (1976) in het inleidend essay dat aan de Nederlandse vertaling is toegevoegd.

357 Het plan was bijna 2.200 woningen te slopen op een totaal van ruim 7.250 woningen. Daarvoor in de plaats zouden zo'n 1.750 woningen nieuw gebouwd moeten worden. Deze ambities zouden uiteindelijk ook niet geheel gerealiseerd worden. In 2008, ten tijde van ons veldwerk, was wel ongeveer tweederde van het aantal te slopen woningen inmiddels ontruimd en grotendeels gesloopt. Vooral de nieuwbouw bleef echter achter op het programma, zie daarvoor hoofdstuk 11.

358 Dit probleem is in 1999 voor het eerst gesignaleerd bij de evaluatie van de wijkvernieuwing in de Bijlmermeer: "In hoofdlijnen constateren we dat de leefbaarheid in de al aangepakte delen van de Bijlmer wel is toegenomen. (...) Maar de verbetering werkt ook als een waterbed: waar je gaat zitten gaat het omlaag om elders weer omhoog te komen. De verbeterde buurten gaan er op vooruit, maar de nog niet aangepakte flats zijn er op achteruit gegaan." (Ouweland 1999b, p. 100). Het ging hier met name om vervuiling, vandalisme en drugsgerelateerde overlast in de Bijlmer.

359 De Volkskrant kopte op 9 juli 2008: 'Vogelaar verplaatst wijkproblemen' (Meerhof 2008) naar aanleiding van de publicatie van *Na de sloop: waterbedeffecten van gebiedsgericht stedelijk beleid* (Slob et al. 2008), dat ook in de andere kranten veel aandacht kreeg. De dagen erna ontstond op de Forumpagina van de Volkskrant een discussie over sloop en verplaatsing van sociale problemen waarin onder andere minister Vogelaar zich mengde. Opmerkelijk was dat de onderzoekers de conclusie trokken dat de kans op waterbedeffecten bij herstructurering 'levensgroot' was, terwijl de resultaten van het onderzoek nu juist aantoonde dat het niet zozeer de instroom van herstructureringsurgente was die problemen veroorzaakte in andere wijken (Kleinhans & Ouweland 2008).

maar dat er wel specifieke situaties voorkomen waarin huishoudens die overlast veroorzaakten in een herstructureringswijk hetzelfde gedrag vertonen in hun nieuwe woonsituatie³⁶⁰. Een review van Amerikaans onderzoek wijst wel op een zekere toename van leefbaarheidsproblemen en criminaliteit bij concentraties van geherhuisveste huishoudens, maar de resultaten zijn gemengd en overtuigend bewijs voor causaliteit ontbreekt (Kleinhans & Varady 2011). De weinig eenduidige uitkomsten van onderzoek laten echter onverlet dat in verschillende onderzoeken geïnterviewde bewoners en professionals soms negatieve waterbedeffecten hebben ervaren (ibid.). Indachtig het Thomas-theorema, 'If men define situations as real, they are real in their consequences' (Schnabel 2003, p.7), is het toch van belang om bedacht te zijn op de mogelijke gevolgen. Een tweede kanttekening betreft de aard van het waterbedeffect: gaat het om (excessieve) overlast en crimineel gedrag van de geherhuisveste bewoners of gaat het bijvoorbeeld simpelweg om het huisvesten van mensen met lagere inkomens, allochtone huishoudens of werklozen. Ook al gaat het alleen om het laatste, daardoor kan zowel de positie van de aangepakte wijk als van de ontvangswijk in de stedelijke buurtenhiërarchie wijzigen. In dat geval is er in feite sprake van *filtering down* van de ontvangswijk. Zonder dat er sprake hoeft te zijn van objectief meetbare excessieve achteruitgang van de leefbaarheid, kan er dan toch enige achteruitgang zijn waardoor een buurt daarmee kan terechtkomen op een meer of zelfs de meest kwetsbare positie op de woningmarkt (Heeger 1993). Herstructurering kan de hiërarchie beïnvloeden en daarmee het effect hebben dat nieuwe verhuizingen in gang worden gezet, waardoor herstructurering werkt als een verplaatsingsmachine (Ouweland 2002b) en stedelijke vernieuwing het karakter krijgt van een perpetuum mobile.

§ 8.2 Perceptie van de verandering

Op zoek naar de betekenis van de instroom in de bestaande voorraad voor de waardering van de wijk, geef ik eerst het beeld van de bewoners, dan de gevolgen van die gepercipieerde instroom voor de menging naar etniciteit en inkomen in de wijk en vervolgens voor de leefbaarheid. Per onderdeel vat ik dat kort samen en plaats ik daarbij enige reflecties.

§ 8.2.1 Instroom in de bestaande woningvoorraad

Het overheersende beeld bij de bewoners³⁶¹ is dat als er mensen verhuizen er *allochtone bewoners instromen*. Het begint met de normale verhuisdynamiek, bijvoorbeeld door mensen die *ouder worden*,

360 Kleinhans noemt de conclusies van Slob c.s. (2008) en andere Nederlandse onderzoekers die hiervoor gewaarschuwd hebben, later dan ook meer ingegeven door overtuiging dan door empirisch onderzoek (Kleinhans 2012, p. 308).

361 Opgemerkt moet worden dat van de clusters D en F, de oudere allochtone huishoudens en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen, wat minder bewoners zich hebben uitgelaten over dit onderwerp en zij ook minder uitvoerig waren in hun reacties dan de clusters van autochtone bewoners en de middenklasse allochtone gezinnen. De reden hiervoor zou kunnen liggen in het feit dat de gemiddelde woonduur in de wijk voor beide groepen (resp. 8 en 7,7 jaar) korter is dan voor de middenklasse allochtone gezinnen (10,6 jaar) en veel korter dan voor de autochtone huishoudens (bijna 29 jaar). Zij behoren zelf voor een groot deel tot de groep die in de sociale huurvoorraad is ingestroomd en ervaren dat mogelijk niet als bijzonder. Daarnaast speelt mogelijk een rol dat deze bewoners met een gemiddeld lager inkomen en een mogelijk daaraan gerelateerd lager aspiratieniveau, minder geneigd zijn om dit onderwerp te problematiseren, gegeven hun omstandigheden.

een meer geschikte woning voor zichzelf zoeken en opgevolgd worden door allochtone bewoners. Familie Francken (B) woont 37 jaar in de wijk, de laatste 25 jaar in de Kampen:

vF *De mensen vertrekken, weet je, die gaan dan in de flat hè, want dan kunnen ze daar terecht, die 65 of 68 jaar zijn of zo. (...) Dan zeggen ze: 'Joh, dan heb je alles gelijkvloers. Hier moeten we toch ook weg misschien over zes of acht jaar, dan gaat het hier ook plat. Dus nu krijgen we de kans, nou laten we weggaan'. Nou en dan zie je toch als de mensen weggaan wat ervoor terugkomt. Ja, dat zijn allemaal natuurlijk ja, ik discrimineer niet, maar het zijn wel allemaal buitenlanders.*

Mijnheer Bouazza (D) constateert dat ook. Bij hem op het rijtje van acht woningen zijn er in de drie jaar die hij in de Kampen woont, drie huishoudens vertrokken. Steeds zijn er 'buitenlanders' voor teruggekomen: "Honderd procent, [als er] iemand verhuist, komt hier alleen maar buitenlands [voor terug]." Zodra er meer allochtone bewoners zijn, lijkt een zichzelf versnellend effect voor te doen, stellen de dames Valkenburg (A) en De Wolf (C):

wV *[De] Nederlandse mensen, (...) zijn weggetrokken en toen zijn er allemaal buitenlandse mensen gekomen. Die hebben nu eenmaal een andere mentaliteit. Als je daar ook liep op het Bornerveld, als je die muziek hoorde... De mensen die daar woonden, die hadden daar erg veel last van. Dus wat deden ze, ze trokken weg en dan krijg je denk ik weer wat je ook in Pendrecht heb gekregen, dan komen er teveel buitenlandse mensen bij elkaar wonen. Dat is niet goed, dan gaat de buurt toch achteruit.*

wW *De komst van de allochtone medemensen, ja dat bedoel ik niet negatief, heeft wel een grote verandering gebracht, de blanke mensen gingen vluchten, zo noemden ze dat dan.*

I *Zo noemden ze dat zelf ook?*

wW *Ja, want ze zijn natuurlijk als Nederlanders dan sterk in de minderheid, vooral ook hier in de wijk.*

Mevrouw Harmsen (C) is negentien jaar geleden van de Velden-Noord naar een eengezinswoning aan het Lakenveld verhuisd. Dat was in een tijd waarin de buurt aan het "verbrokkelen" was en bewoners tegen elkaar zeiden: "Het gaat wel achteruit hier, ik denk maar dat ik wegga." Bij leegkomst kwamen er mensen wonen die "een beetje asocialer waren, weet je wel, veelal buitenlandse mensen". Volgens mijnheer Zondervan (A) is de verandering van de bevolking niet alleen veroorzaakt door het vluchten van 'blanke mensen' die er woonden, maar ook doordat jonge 'blanke mensen' geen huurwoningen willen:

mZ *Jonge mensen willen er niet in, die willen een woning kopen, die gaan geen huurwoning in. Het kwam leeg en het was goedkoop en er kwamen dus mensen in zonder werk of laagbetaalde jobs en die zitten er dus allemaal nu. Da's echt waar, want er is nu geen blanke meer die in dat wijk wil wonen bijvoorbeeld, zeker omdat het huurwoningen zijn. Dat is al jaren, dat doe je niet, je gaat er niet tussen wonen, dat is niet prettig.*

Er is wel sprake van een ontwikkeling, maar dat wil volgens mijnheer Eerland (A) - die al 50 jaar in dezelfde woning woont - nog niet zeggen dat het een doorgangshuis is geworden. Hij heeft in zijn portiek aan het Schoonveld ook wel wisselingen meegemaakt, twee of drie bij de woning onder hem en zeven of acht bij de woning ernaast:

mE *Dat waren ook over het algemeen eerder blanke mensen, mag ik het niet over hebben, maar het is wel zo (lach). Degenen [die] aan hun stutten trekken, dus weggaan omdat ze de wijk zien veranderen, (...) die hebben in wezen mogelijk gemaakt dat er zoveel gekleurde medemensen zijn gekomen. Als ik hier wegga, gegarandeerd dat hier een gekleurde medemens in komt en dat is geen kritiek maar dat is wel de tendens van de ontwikkeling.*

Het is niet alleen een verandering van autochtone naar allochtone bewoners geweest, maar ook een sociaaleconomische verandering met *minder werkende mensen*. Mevrouw Yildirim (E) kent de Burgen nog uit de tijd dat er veel 'Nederlandse mensen' waren, ze woont er ruim 35 jaar. Op een gegeven moment

kwamen er volgens haar vooral in de flatwoningen heel veel Antilliaanse en Marokkaanse gezinnen wonen en ontstonden er problemen en zag je een hele verloedering en verarming. Ook mevrouw Lamyaghri en de neven Gopal (allemaal E) en mevrouw Çetin (F) vertellen dat er in die tijd in de Burgen veel instroom was van Antillianen. Inmiddels is daar veel veranderd door de herstructurering.

De geschiedenis en de patronen van de instroom verschillen wel per buurt, afhankelijk van de samenstelling van de woningvoorraad en de veranderingen die daarin zijn doorgevoerd. In de Velden startte de verandering in de instroom in de eerste helft van de jaren negentig, mevrouw Vroman (A):

vV Sinds een jaar of vijftien is 't gaan minderen en is de scheidslijn er gekomen, omdat in de noordelijke Veldenbuurt toch meer grotere gezinnen kwamen en in de zuidelijke Veldenbuurt, hierzo die flats van onder andere Merxveld, Meerleveld, Rosveld en zo, dat is allemaal 55+ geworden. Dus je had hier alleen maar aan de rand gezinnen met kinderen, dat is toch een heel ander iets, als daar [in Noord] waar een erg kinderrijke buurt was en waar ook daar al vrij in het begin veel buitenlandse mensen gingen wonen, veel meer als dat er hier kwamen wonen en dat heeft toch wel een scheiding aangebracht.

Ook de fasering van de *herstructurering* in Zuidwijk in de periode daarna speelt een rol. Mijnheer Snoek (A) meldt dat er mensen uit de sloopwoningen in de Horsten en de Burgen naar de Velden toe zijn gekomen en familie Abels (C) ziet dat in de nu vrijkomende portiekwoningen in de Velden-Zuid negen van de tien keer mensen uit de te slopen woningen in de Velden-Noord komen wonen. Mevrouw Dekker (A) denkt dat mensen door de herstructurering steeds doorschuiven, van Hoogvliet naar de Velden en nu weer naar Beverwaard en Alexanderpolder. Ook andere bewoners uit verschillende clusters leggen de relatie met de herstructurering in Hoogvliet, Pendrecht en elders. Familie Burger (B) over de Velden:

vB [Daar] zitten heel veel allochtone jongeren, dat is gewoon zo, ik heb het idee veel Antillianen. (...)
mB Dat is toen gebeurd met Hoogvliet, die hele wijk werd platgegooid en dat kwam allemaal hierheen. (...)
vB Martha [kennissen van hen – AO], die komen ook uit Hoogvliet, die moesten daar ook weg...
mB die zijn ook hier gekomen, (...) ik geloof dat ze wel een paar duizend mensen kwijt moesten. En dat vind ik het hele rare systeem, want nou zijn die mensen hier - dat is vijf jaar geleden gebeurd geloof ik - en nou wonen ze hier en dan krijg je weer hetzelfde wat in Hoogvliet is gebeurd. Nou moeten ze, zeg maar, weer weg want wat daar neergezet wordt, kunnen die mensen ook niet meer opbrengen. (...) Eigenlijk verschuift het natuurlijk, en dan denk ik: zorg er dan voor dat het gemêleerd wordt, dat die mensen dan ook integreren.

Deed de verandering in de Velden zich voor vanaf het midden van de jaren negentig, in de Roze Kampen is dat volgens de bewoners pas recent het geval. Daar wonen nog veel oude bewoners volgens mevrouw Den Bakker (B) en is er pas de laatste vijf jaar wat veranderd en "komt er gewoon een ander soort mensen". In de Blauwe Kampen, met vijfkamerwoningen die steeds bereikbaar waren voor mensen die op huursubsidie waren aangewezen, is dat al eerder gebeurd. Dat hebben ook mevrouw Bholá (D) en de familie Bouhdáid (D), die beiden tien jaar in de Kampen wonen, gezien:

oB Er waren hier in de buurt vroeger heel veel senioren om het zo maar te zeggen, die zijn toen weggegaan, die zijn naar het bejaardentehuis gegaan. Maar voor die plekken zijn veel allochtone gezinnen teruggekomen. Daar zijn wij er ook eigenlijk een van, hiervoor woonde hier ook een Nederlands gezin volgens mij. En daarna kwamen ook anderen, dus je merkt het wel dat er dus veel meer allochtone gezinnen zijn komen wonen.

Volgens mijnheer Mansveld (C) zijn er door de wijkverbetering in de Burgen en Pendrecht veel allochtone grote huishoudens in de grote woningen in de Blauwe Kampen komen wonen. Hij denkt dat het nodig is dat die variëren in wat hij noemt 'sociaal niveau', "het hoeven niet allemaal Nederlanders te zijn, dat hoeft niet, daar praat ik niet over, want we zijn allemaal mensen". Maar hij vindt dat het nu de verkeerde kant op gaat: "Je merkt nu, sinds een jaar of twee, dat er dus een ander slag mensen in komt." Het wordt in zijn ogen een "vergaarbak".

Conclusies en reflectie

Voor de geïnterviewden van alle zes levenswijzeclusters is de perceptie van de instroom vrijwel gelijk: het zijn vooral *allochtone huishoudens* die na leegkomst in de bestaande sociale huurwoningen komen wonen, hun aandeel in de bevolking neemt toe. Bewoners noemen vier samenhangende oorzaken. Als eerste zijn er *demografische factoren*. Het ouder worden van zittende autochtone bewoners die daarom moeten verhuizen naar aangepaste woonvormen en het overlijden, zorgt er voor dat het aandeel autochtone bewoners afneemt. Een tweede factor is dat jonge autochtone huishoudens de voorkeur geven aan koopwoningen. De bestaande voorraad sociale huurwoningen sluit niet aan bij hun vraag. Als derde noemen ze de *vestiging van herhuisvestingsurgente*n door het op gang komen van de wijkverbetering in de eigen en in andere wijken, zoals Hoogvliet en Pendrecht. Vervolgens heeft de instroom van allochtone bewoners gezorgd voor achteruitgang van de buurt en daardoor voor uitstroom van autochtone bewoners en een *versnelling van de verandering*.

FIGUUR 8.1 Instroom allochtone bewoners

Niet alle bewoners problematiseren die verandering, er zijn er ook die het relativeren of voor lief nemen zoals familie De Voogd (A): “Je weet natuurlijk dat de samenleving gaat veranderen, hoe je het ook wendt of keert”, mijnheer Eerland, die zijn portiek karakteriseert als “de Rotterdamse samenleving”, of mevrouw Strik (A): “Ja, je moet toch berusten waar je zit, toch? Je hebt het niet voor het zeggen”.

Bij de perceptie van de instroom van veel allochtone bewoners wil ik een aantal opmerkingen plaatsen.

Ten eerste: de door bewoners geschetste ontwikkeling komt overeen met het beeld uit de figuren 4.6-4.8 op basis van de bevolkingsgegevens. Zuidwijk heeft in de periode vanaf 1992 tot 2008 een sterke groei doorgemaakt van het aandeel allochtone bewoners. Aan het begin ligt dat aandeel beduidend onder het stedelijk gemiddelde (21,6% versus 32,4%), terwijl het in 2008 vrijwel gelijk is met het stedelijk gemiddelde (46,1 en 46,2%)³⁶². In het bijzonder is het aandeel Antillianen en overig niet-westerse allochtonen toegenomen. Het beeld van een dominante instroom van allochtone bewoners komt ook naar voren uit de gegevens van de door ons geïnterviewde bewoners: meer dan tweederde van de bewoners met een woonduur van 10 jaar of minder in een bestaande sociale huurwoning is allochtoon. Dat is geen representatieve analyse van de totale instroom maar bevestigt wel de trend, hoewel dat ook duidelijk maakt dat er nog steeds enige instroom is van autochtone bewoners³⁶³. In de sociale huurvoorraad van Zuidwijk heeft dus in korte tijd een sterke groei van het aandeel allochtonen plaatsgevonden, waarvan Gijsberts en Dagevos (2005) aangeven dat zo'n snelle groei negatieve effecten heeft voor de contacten tussen autochtonen en allochtonen en bedreigend werkt voor de autochtone bewoners.

Ten tweede: het op gang komen van de wijkverbetering is een van de factoren die bewoners noemen als oorzaak van de toename van het aandeel allochtone bewoners. Het hoeft daarbij niet gelijk te gaan om sloop, maar kan ook het gevolg zijn van een subtielere ingreep, zo stelt mevrouw Vroman. Het onderscheid dat zij constateert in de instroom tussen de Velden-Noord en Zuid, komt overeen met het beeld van figuur 4.13 op basis van de bevolkingsgegevens. Door het aanpassen en labelen van de galerijwoningen in de Velden-Zuid naar 55+-woningen, midden jaren negentig, bestaat de instroom daar vervolgens vooral uit autochtone ouderen. De aangekondigde sloop op termijn van de maisonnettes en kleinere portiekwoningen in de Velden-Noord zorgt ervoor dat daar vooral woningzoekenden met een zwakkere positie instromen. Het woningvoorraadbeleid heeft zo een groot divergerend effect op de bevolkingssamenstelling naar etniciteit van de twee subbuurten. Dat beleid is vooral gebaseerd op de kenmerken van de woningvoorraad zoals die vanaf de bouw in de jaren vijftig aanwezig zijn. De ruimtelijke verdeling van de verschillende woningtypen over de wijk heeft hier dus betekenisvolle sociale implicaties, op lange termijn.

Als derde: verschillende bewoners relateren de achteruitgang van de wijk aan de instroom van herstructureringsurgente uit Zuidwijk en andere wijken. Raadpleging van de gegevens van het onderzoek van Posthumus en collega's (2012) maakt het mogelijk om daar op te reflecteren³⁶⁴. Daaruit komt naar voren dat in de jaren 2007-2009 1.414 nieuwe verhuringen van sociale huurwoningen in Zuidwijk plaatsvinden, dat is gemiddeld op jaarbasis net iets minder dan 10 procent van het totale bezit³⁶⁵. 178 huishoudens daarvan komen van buiten Rotterdam naar Zuidwijk en 1.236 inwoners van binnen Rotterdam. Een derde van hen (419 huishoudens) woonde daarvoor ook al in Zuidwijk, 16

362 Deze verandering in Zuidwijk doet zich ook in andere wijken in 'Zuid', het gebied van de deelgemeenten Feijenoord, Charlois (waar Zuidwijk onder valt) en IJsselmonde, voor. Van 1996 tot 2009 is in 'Zuid' een groot vertrekoverschot van autochtone bewoners, net als in de stad als geheel. Dit gaat in tegenstelling tot de stad, in 'Zuid' echter gepaard met een groot vestigingsoverschot van niet-westerse allochtonen tussen 1996 en 2003 (Dujardin & Van der Zanden 2012).

363 Van de 35 geïnterviewde bewoners die tijdens het veldwerk tien jaar of korter in een bestaande sociale huurwoning wonen, zijn er 25 allochtoon en 10 autochtoon.

364 Posthumus c.s. analyseerden de verhuisstromen als gevolg van de herstructurering in Breda, Den Haag, Ede, Groningen en Rotterdam. In hun 'Dataset Verhuisstromen' (Universiteit Utrecht 2010) zijn gegevens opgenomen die zij verkregen van corporaties en gemeenten voor de jaren 2007-2009. De gegevens bieden zowel inzicht in de herkomst van alle vestigers en de herstructureringsurgente in Zuidwijk, als in de ontvangstwijk van alle herstructureringsurgente uit Zuidwijk in de periode 2007-2009. Dit is een beperkte periode. Zowel in Zuidwijk als in de andere wijken van Rotterdam komt de herstructurering vanaf eind jaren negentig goed op gang, maar de gegevens geven wel een indicatie van patronen die zich voor hebben gedaan.

365 Volgens opgave van Gemeente Rotterdam (OBI) was het aantal sociale huurwoningen per 1 januari 2007: 5142; 2008: 4991; 2009: 4693; 2010: 4477. Het aantal over de periode 1-1-2007 tot 1-1-2010 is dan gemiddeld 4.831.

procent komt uit Rotterdam-Noord en 50 procent uit Rotterdam-Zuid³⁶⁶. In die periode van drie jaar zijn er 251 huishoudens die uit een sociale huurwoning in Zuidwijk met herstructureringsurgentie vertrekken. 116 daarvan vinden een nieuwe woning in Zuidwijk (46,2%) en de anderen huishoudens vertrekken deels naar een woning buiten Rotterdam (17,5%), maar grotendeels naar een sociale huurwoning op Rotterdam-Zuid (29,1%)³⁶⁷. Kijken we nu naar het totale aantal verhueringen aan herstructureringsurgenten in Zuidwijk in de jaren 2007-2009, dan zien we dat het om 157 huishoudens gaat, ofwel iets meer dan 11 procent van het totaal aantal van 1.414 vestigingen in de sociale huursector. Van die 157 huishoudens komt 74 procent (116 huishoudens) uit Zuidwijk zelf. Uit Rotterdam-Noord komt nog geen 2 procent en uit Rotterdam-Zuid iets meer dan 24 procent (38 huishoudens), met name uit Pendrecht (10,2%), Groot-IJsselmonde (5,1%) en Hoogvliet (2,5%). In de jaren 2007-2009 is er dus een beperkte instroom van 157 herstructureringsurgenten geweest, 11 procent van het totale aantal verhueringen, waarvan driekwart afkomstig uit Zuidwijk. De instroom van herstructureringsurgenten uit Hoogvliet, waar verschillende bewoners over spraken, is in deze periode op de vingers van een hand te tellen: slechts vier huishoudens³⁶⁸. Er is dus een discrepantie tussen de perceptie van de bewoners en de analyse van de 'Dataset Verhuisstromen' wat betreft de instroom van herhuisvestingsurgenten. Deze discrepantie kan ontstaan zijn door een onevenredige mutatiegraad in het bezit, veroorzaakt door bijvoorbeeld demografische verschillen. Het is ook mogelijk dat in een (beperkte) periode voor 2007 wel een grote instroom van herhuisvestingsurgenten heeft plaatsgevonden. Het kan veroorzaakt zijn doordat de gegevens van de dataset betrekking hebben op de hele wijk en de perceptie van de bewoners op hun eigen buurt of zelfs een nog kleiner gebied: blokje, rijtje of trap. In de betreffende periode staan er in Zuidwijk zo'n 1.000 woningen op de slooplijst, grote delen van de Velden, Lo's en Burgen tellen dus niet mee bij het bestand waarin bewoners terecht kunnen. Het is dus goed mogelijk dat daardoor veel meer herhuisvestingsurgenten in de, door veel mensen geprefereerde, laagbouwoningen in de Kampen instromen. Wellicht hebben ook andere factoren een rol gespeeld en kan de analyse van de uitlatingen van de bewoners over de concentraties van specifieke groepen en de gevolgen voor de leefbaarheid meer inzicht geven.

§ 8.2.2 Menging en concentraties

Wat is nu volgens de bewoners het effect van die (voortgaande) instroom op de samenstelling van de wijk? Geïnterviewden uit alle clusters³⁶⁹, autochtoon en allochtoon, stellen de *getalsmatige verhouding* tussen autochtone en allochtone bewoners en de soms optredende concentraties van (specifieke) groepen allochtone bewoners aan de orde. De concentratie wordt heel concreet benoemd. Mevrouw Kist (A) is van de acht woningen op haar portiek de "enige Nederlander op de trap". Ze verzucht: "Ik

-
- 366 De instroom van vestigers komt met name uit: Pendrecht (8,2%), Tarwewijk en Groot IJsselmonde (beide 5,3%), Vreewijk (4,1%), Bloemhof (3,6%), Oud-Charlois (3,5%), Hillesluis (3,1%), Carnisse (2,9%) en Hoogvliet (2,4%).
- 367 De meeste verhuizen naar Vreewijk (6,4%), vervolgens naar Tarwewijk en Pendrecht (beide 3,6%), Groot IJsselmonde (2,4%), Afrikaanderwijk, Beverwaard, Hoogvliet-Zuid (alle drie 2%), Lombardijen (1,6%), bij de overige wijken gaat het om minder dan 1,5% (bron: Dataset Verhuisstromen Universiteit Utrecht 2010). De verhuisstroom is dus niet sterk gericht op Carnisse zoals abusievelijk vermeld staat in het rapport van Posthumus et al. (2012, p. 121 en figuur 5.3 op p. 120).
- 368 Over de jaren daarvoor zijn helaas geen cijfers beschikbaar. Als we uit de Dataset Verhuisstromen Hoogvliet Noord en Zuid bij elkaar nemen, hebben in de jaren 2007-2009 417 herstructureringsurgenten hun woning verlaten. 62,4% vindt een vervangende woning in Hoogvliet en nog geen procent in Zuidwijk. In de jaren daaraan voorafgaand kan die instroom groter zijn geweest, maar er is weinig reden om aan te nemen dat die echt heel substantieel is geweest.
- 369 Ook over dit onderwerp hebben de bewoners van clusters D en F, de oudere allochtone huishoudens en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen, zich iets minder uitvoerig uitgelaten (zie voetnoot 362).

mis ook mijn eigen volk, want mijn eigen volk is vertrokken.” Familie Van der Wouden (C, Blauwe Kampen) vindt dat de verhouding tussen autochtoon en allochtoon zoek is:

- vw Buitenlandse mensen worden nu te veel op een plek opgehokt, [dat is] onze mening. Als je als 10 Nederlanders tussen 50 woningen zit, ja dan is die verhouding gewoon weg en dan worden de mensen eigenlijk wel tegen elkaar opgezet.*

Mijnheer Bouazza (D), die daar ook woont, schat de verhouding hetzelfde in, hij denkt dat van de 70 huishoudens er 50-55 buitenlands zijn en vindt dat geen goede zaak:

- mB Ik discrimineer niet, voor mij maakt het niet uit moslim, of katholiek of protestant. Nee, ik kijk wat goed is voor de buurt. Maar in deze buurt wonen alleen buitenlandse mensen, dat is niet goed, niet goed, echt waar. Nederlandse mensen samen met hier of daar een paar buitenlandse mensen, maakt niet uit of het Turken of Marokkanen of zwart of blank zijn, dan is het goed.*

Mevrouw Veldhuis (A) rekt voor dat maar zeven van de achttien woningen in haar blokje in de Burgen van ‘Hollanders’ zijn. Ze vindt het beter als er meer zouden zijn en vooral ook ‘Hollandse’ kinderen. Haar dochter telde bij een evenement aan de Slinge maar vier tot vijf ‘blanke kinderen’ tussen de veertig kinderen op de springkussens. Haar zoon en schoondochter (C) kaarten het aandeel autochtone kinderen op school ook aan:

- vw Mijn kinderen hebben het verschrikkelijk naar hun zin hier op school, alleen ze zijn allebei de enige blanke in hun klas. Maar ja, daar is niks aan te doen. (...) Ik heb geen problemen met die mensen, die moeten ook natuurlijk ergens wonen, daar gaat het niet om, maar wat ik gewoon jammer vind, is dat mijn kinderen dus met weinig blanke kinderen omgaan. En dat merk ik ook af en toe aan de houding van mijn kinderen, hoe ze reageren, hoe ze af en toe iets zeggen. Het is geen Nederlands vind ik dan. (...) De oudste [dochter] die (...) neemt dus bepaalde dingetjes van hun [haar Surinaamse vriendinnen – AO] over en daar ben ik dus niet blij mee. (...) Ze hebben hier maar één vriendin die blank is, dat vind ik gewoon een beetje jammer. Ze mogen met alles omgaan, maar dat moet wel een beetje gemengd blijven.*

Ook de dames Abels, Harmsen (beide C), Chalabi (E) en Coşkun (F) vinden de verhouding bij de kinderen te veel uit evenwicht, evenals familie Ismail (E):

- mI Dat de kinderen met elkaar kunnen spelen en elkaar kennen en de cultuur van elkaar, dat is goed voor...*
vi ... alle mensen.
mI Ja, voor ons is het beter, maar voor Nederlanders is het ook beter, (...) alleen allochtonen bij elkaar, ja, dat is ook niet goed.

FIGUUR 8.2 Kinderen

Het gaat niet alleen om de verhouding tussen autochtoon en allochtoon, maar ook om concentratie van specifieke groepen, zoals *Antillianen*. Mevrouw Chalabi (E) kwam in 1999 in de Velden-Noord wonen en heeft de buurt inmiddels verlaten vanwege de overlast. Zij vertelt dat de laatste jaren heel veel bewoners zijn gewisseld en er "alleen maar Antilliaanse mensen" voor in de plaats zijn gekomen. Mevrouw Bouazzati (E, Velden-Noord) stelt dat het een "Antillianenbuurt" wordt genoemd. Mijnheer De Graaf (A) merkt op: "Als je daar eens goed door de wijk gaat lopen, dan denk je: zijn we hier nou in de Velden of zijn we nou op de Antillen?" Mevrouw Constancia (F), zelf Antilliaanse, koppelt de problemen in de Velden-Noord ook aan de concentratie van Antillianen in die buurt en dat geldt ook voor mevrouw Klaasboer (F):

- vK *Ja de buurt wordt natuurlijk helemaal verpauperd, maar ja dat komt ook weer omdat ze al die mensen op één hoop gooien, al die probleemgezinnen uit Hoogvliet en weet ik veel. Toen werd het daar uitgeleefd en dat hebben ze ook hier gedaan, dat is volgens mij dan ook de reden dat het gesloopt wordt, ze bonkten alles maar op een stapel en dat gaat gewoon niet met die mensen, ze zoeken mekaar allemaal op, 't wordt alleen maar verplaatst. Nou gaat alles weer naar IJsselmonde verhuizen, gaan ze daar weer de boel verzieken.*
- I *Als je het over die mensen hebt, die ze op een hoop gooien, is het één nationaliteit of zijn het er meer?*
- vK *Ik vind het zo lullig weet je, want het is niet om te discrimineren, maar de meeste probleemgezinnen van Hoogvliet waren Antilliaanse mensen.*

De concentratie van Antillianen in de Burgen, voordat de herstructurering startte, veroorzaakte daar ook veel leefbaarheidsproblemen. Mevrouw Jonkers (C):

- vJ *Ik denk dat er teveel - ik heb helemaal geen hekel aan die mensen hoor - Antillianen waren. Wanneer je ze met elkaar samen in één gebouw gaat stoppen, ja, dan op een gegeven moment dan wordt dat hele blok van hun en dat is niet de bedoeling denk ik.*
- I *En dat idee heb je niet bij bijvoorbeeld Turken of Marokkanen of Hindoestanen? (...)*
- vJ *Dit rijtje waren eerst ook Hindoestanen, hoorde ik, en die trokken ook veelal met elkaar op. Maar ik geloof niet dat hun dan echt de boel over gaan nemen en dat gebeurde bij die Antilliaanse mensen wel. Want ja, als je daar als Nederlander in dat hele blok met Antillianen zat, dan denk ik niet dat je het prettig had (...) want dan hadden ze herrie natuurlijk en dan ging die Hollandse persoon daar wat van zeggen en dan kregen ze natuurlijk de wind van voren en dan was je gewoon uitgepraat.*

Mevrouw Abels (C) ziet nu ook in de Velden-Zuid in portiekwoningen problemen ontstaan. Een of twee bewoners van verschillende culturen is geen probleem, maar als je "tien Antillianen bij elkaar op een trappengat doet, dan vraag je om rottigheid." Die gaan toch anders met elkaar om, schreeuwen meer en zijn agressiever. Mevrouw Hardi (F), zelf Antilliaanse, beaamt dat, evenals haar tante die bij het interview aanwezig is. Daarom is ze wel blij met haar rustige woning aan het Schoonveld:

- tH *Antillianen houden altijd van ja, hard praten, een beetje van lachen en schreeuwen, al dat soort dingen en als er iets is gebeurd: vechten, ruzie maken, dus vandaar ja.*
- I *Daar willen jullie niet tussen wonen?*
- vH EN tH *Neel!*
- vH *Als ze gaan beoordelen, [krijgen] gelijk Antillianen [de schuld]. (...)*
- tH *Ja maar toch zijn jullie [Nederlanders] rustiger dan wij. Wij komen van warme landen en uiten het sneller, zijn sneller agressief, echt opstandig, snap je?*
- H *Soms loopt het uit de hand...*
- tH *Soms loopt het helemaal uit de hand, moet je gelijk de politie bellen en zo.*

Er zijn ook wel mensen die begrip kunnen opbrengen voor het mechanisme van *soort zoekt soort*, dat bewoners met een bepaalde afkomst wat meer naar elkaar trekken. Zo zegt mevrouw Buis (A) over de Turken in de Blauwe Kampen:

- vB *Daar wonen allemaal Turken hè, die kinderen spelen ook net zo goed, je ziet het verschil niet hoor. (...) Ja, ze kruipen natuurlijk wel bij elkaar, ik zeg maar wat, maar dat zou je toch allemaal doen, als je in een ander land woont hè? Je wilt lekker je eigen taal weer spreken.*

Omdat ze graag contact zou hebben met mensen van dezelfde afkomst, zou mevrouw Çetin (F) ook graag meer Turken in haar omgeving zien wonen. Ook mijnheer kGopal (E), die als kind van een jaar in Zuidwijk kwam wonen, wijst op het belang van mensen van dezelfde afkomst in de buurt:

- mKG *Dat is wel belangrijk, hoor. Ik vind dat als je toch soms je soortgenoten in de buurt hebt, dat je toch wat sterker bent dan als je alleen maar (...) Nederlanders hebt bijvoorbeeld en je hebt helemaal geen Surinamers... nu heb je Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen.*

Wel moet voorkomen worden dat een etniciteit domineert zegt familie Bouhdaid (D), die de verandering in de samenstelling niet negatief beoordeelt:

- dB *Nee, op zich niet, ik bedoel als iedereen gewoon normaal met elkaar om kan gaan, of dat nou allochtonen of autochtonen zijn, als de contacten gewoon goed blijven en iedereen rekening met elkaar houdt.*
I *Maar u vindt het wel fijn dat er ook nog Nederlanders in de buurt wonen?*
dB *Ja, dat is iets wat belangrijk is, vinden wij, dat het gewoon gemengd blijft, dat het geen Marokkaanse of Turkse wijk gaat worden, die menging is belangrijk.*

Maar daarmee is niet alles gezegd, met regelmaat refereren bewoners niet alleen aan een andere etniciteit, maar gebruiken ze daarbij ook andere adjectieven. Ze spreken over 'een bepaald soort mensen', over 'een andere slag', of over mensen 'van een ander sociaal niveau' of 'probleemgezinnen'. Mevrouw Wijnen (B) probeert dat nader aan te duiden en stelt dat het met verschil in levenswijze te maken heeft, of het iemand is *met of zonder werk*:

- wV *Mensen die werken, die moeten naar bed om elf uur. En dat was de wrijving die je dan krijgt, want hun gaan om vier, vijf uur naar bed. (...) Ja, het ligt aan het slag mensen dat er komt hè. Kijk, ze zitten hier nu ook, alles zit door elkaar, en het gaat steeds beter. Maar het heeft toch met inkomen te maken en met IQ, zo simpel is het. Dus, als ze daar dus weer mensen neerzetten met een laag inkomen en ouders die gebruiken of drinken, of wat dan ook, krijg je [leefbaarheidsproblemen].*

Ook mevrouw Lamyaghri en mevrouw Yildirim (E) wijzen beiden op de heilzame invloed van werk:

- vL *Als je zonder werk zit, bedoel ik, dan krijg je hangjongeren en dan, dan is het weer onveilig ook allemaal. Maar, tot nu toe, wat ik heb gezien, is iedereen aan 't werk en iedereen op zichzelf, dus. Dan heb je 't ook rustig (lach). (...) Ja, mix van inkomen, zoals ik zei, dan heb je ook rust.*
wV *Ik denk dat het een 'en-en-verhaal' is. Als het te veel multiculti is, dan vervagen heel veel dingen. En ook met de inkomens. Mensen die wat meer inkomen hebben, die zorgen veel meer, beter, voor hun eigen woningen zeg maar, dat vind ik, dat heb ik gezien.*

Mijnheer Mansveld (C) ziet de komst van veel huishoudens van een "ander sociaal niveau" naar de woningen met lage, nog betaalbare huren in de Blauwe Kampen als een bedreiging, de buurt dreigt het "afvoerputje" te worden. Het is naar zijn mening het tegenovergestelde doel en effect van wat men bij herstructurering wil bereiken, een mix van huishoudens naar inkomen:

- mM *Wat je in de andere wijken wil bereiken door alle niveaus door elkaar te doen, ga je juist in deze wijk achteruit door alles [van een lager sociaal niveau] bij elkaar te stoppen. Misschien met het idee, het moet toch weg en dan gaan we dat wel weer oplossen.*
I *Aan de ene kant vernieuwen ze de wijk met het idee om de bevolkingssamenstelling wat te wijzigen ...*

MM ... en aan de andere kant stoppen ze alles weer bij elkaar, dat bedoel ik met het afvoerputje. De aanzuigende werking van de wijken die dus verbeterd worden en waar dus specifiek gekeken wordt, welke sociale krachten en inkomensnormen doen we bij elkaar, om het gevarieerd te maken, en hier juist niet.

Zowel de dames Klaasboer als Simsek, allebei alleenstaand ouder (F) met een uitkering, denken ook dat het ingezette beleid leidt tot een concentratie van lage inkomens en zien dat ook als een bedreiging:

- vk *Ik heb een beetje 't idee dat iedereen probeert ze te verdrijven. (...) Overal worden natuurlijk duurdere woningen gebouwd. De mensen met lage inkomens, die worden allemaal weer op één kliekje gezet omdat daar dan bepaalde wijken dus nog met huursubsidie [toegankelijk] zijn, en dat is dan erg jammer dan.*
- vs *Als er dan een ramp uitbreekt, geven ze de bewoners de schuld. Nou jullie [Vestia – AO] maken het zelf. Jullie stoppen al die mensen die een sociale uitkering hebben of een WW-uitkering noem maar op, die dumpen jullie allemaal in dezelfde wijk. (...) En dan zeggen ze van 'Ja, de bewoners hebben geen sociale contacten.' Nou als jullie zo doen, dan krijg je ook geen sociale contacten.*

De laatste drie bewoners, de familie Van der Wouden en mijnheer Rap zinspelen deels op een vooropgezette *wijkvernieuwingstrategie* van Vestia om huishoudens met lagere inkomens te concentreren in buurten die nog geheel uit sociale huurwoningen bestaan zodat een ingreep onontkoombaar wordt. Bewoners uit verschillende clusters vinden zo'n concentratie van lage inkomens nadelig, ook al merkt bijvoorbeeld mevrouw Den Bakker (B) op dat een verschrikkelijk vooroordeel te vinden.

Conclusies en reflectie

Er ontstaat een gemengd beeld wat niet simpel te vatten is in de stelling dat autochtone bewoners zich in het algemeen afzetten tegen allochtone bewoners. Instroom van allochtone bewoners is niet het probleem, maar als de bevolkingsverandering leidt tot een situatie dat er vooral allochtone bewoners wonen, is dat wel een probleem, zo stellen veel bewoners uit alle zes clusters, autochtoon en allochtoon. De *getalsmatige verhoudingen* kunnen op laag schaalniveau sterk verschillen en leiden tot een meerderheid van bewoners uit de minderheidsgroepen. Het leidt tot een gevoel van verlatenheid bij sommige autochtone bewoners en allochtone bewoners zien het als nadelig voor de mogelijkheid om te integreren. De verhouding is bij de *kinderen* nog scherper, de autochtone kinderen zijn sterk in de minderheid. Dat vinden ouders, autochtoon en allochtoon, minder prettig.

Er is bij verschillende bewoners begrip voor het feit dat *soortgenoten deels elkaar opzoeken*, maar voor veel bewoners, afkomstig uit alle clusters, is de concentratie van specifieke allochtone groepen bewoners, in het bijzonder van Antillianen, een zorg. Zij associëren een *concentratie van Antilliaanse bewoners* met overlast, met dat 'ze het overnemen'. Het beeld dat Antillianen letterlijk en figuurlijk sterk aanwezig zijn, wordt breed gedeeld, ook door Antillianen zelf. Zo'n concentratie moet vermeden worden en dat geldt ook voor sterke *concentraties van huishoudens met (heel) lage inkomens*. De optredende concentraties zullen naar het idee van een aantal bewoners vrijwel automatisch leiden tot problemen en vervolgens weer tot *vervolgstappen in de herstructurering* van de wijk. Het gegeven dat herstructurering vanzelfsprekend bijdraagt aan de concentratie van de met een huurtoeslag bereikbare voorraad, zal in hoofdstuk 9 nog terugkomen. De opmerkingen over menging en concentratie geven aanleiding tot reflectie.

Als eerste valt op dat het pleidooi van bewoners voor menging niet zozeer een principiële of fundamentele wens van hen is om gemengd te wonen. Het is vooral een reactie op de veranderingen in hun woonsituatie en betekent doorgaans dat ze van mening zijn dat er in hun blok of op hun rijtje *meer autochtone huishoudens* en meer mensen met een *inkomen uit werk* zouden moeten komen wonen.

Als tweede valt op dat veel van het commentaar van de bewoners op het vóórkomen van concentratie specifiek gericht is op concentraties van Antillianen. Als we ter vergelijking de bevolkingsgegevens ernaast leggen³⁷⁰, blijkt dat de aanwezigheid van de Antillianen een sterker effect heeft dan men op grond van alleen de cijfers zou verwachten, ook als we in aanmerking nemen dat het aandeel Antillianen net als de overig-niet-westerse allochtonen, sterker is gegroeid dan de andere groepen allochtonen. In 2008, toen de interviews van de bewoners plaatsvonden, is er een groot aandeel Antillianen in de Velden-Noord (zie figuur 4.9). Met 18,0 procent is het duidelijk groter dan dat van de andere minderheidsgroepen, maar wel kleiner dan het aandeel autochtoon van 22,7 procent³⁷¹. Als we de cijfers van de Burgen raadplegen, blijkt dat voor de sloop het aandeel van de Antillianen in 2003 wel iets lager is dan in de Velden-Noord in 2008, maar wel substantieel met 15 procent³⁷². In beide situaties, Velden-Noord en Burgen, zijn ze in de perceptie van veel bewoners, zowel uit de autochtone als allochtone clusters, echter zeer dominant aanwezig. De uitspraken zijn vaak sterk: de instroom bestaat uit “alleen maar Antilliaanse mensen”, de buurt wordt een “Antillianenbuurt” genoemd en een bewoner stelt de retorische vraag “Zijn we hier nou in de Velden of zijn we nou op de Antillen?” We zien ook hier, net als bij de perceptie van de instroom van herhuisvestingsurgente, een discrepantie tussen de statistische gegevens en de beleving van de bewoners. Daarvoor zijn enkele mogelijke verklaringen.

Een eerste verklaring ligt in het *schaalniveau* waarop de waarnemingen plaatsvinden. De alledaagse werkelijkheid zoals bewoners die ervaren, speelt zich af op het microniveau van de trap, het rijtje of het *face-block* (Suttles 1972). Autochtone bewoners benoemen hun eigen situatie als: “de enige Nederlander op de trap” of van ‘maar’ zeven Nederlanders op de achttien woningen. Het beeld op het microniveau kan sterk verschillen van het beeld dat uit de statistieken, doorgaans op een hoger schaalniveau, naar voren komt (Gans 1961). Bij die verhoudingen gaat het om autochtoon versus allochtoon: de gevoelens van ontheemd zijn leiden tot een dichotomisering die voorbij gaat aan de grote mate van diversiteit binnen de groepen van autochtone en allochtone bewoners.

Een tweede verklaring, in het verlengde van de eerste, heeft betrekking op het verschil tussen de *dagbevolking* en de *nachtbevolking* (Blokland-Potters 1998, p. 54): de statistieken geven vooral een beeld van buurt en wijk tijdens de nacht als een ieder thuis is. Overdag zie je vooral de mensen die niet werken en de buurt anders gebruiken dan de mensen die wel werk hebben. Die zijn sowieso meer in de buurt en daardoor ook veel meer zichtbaar.

Een derde verklarende factor is de luidruchtige en uitbundige aanwezigheid van (een deel van) de Antilliaanse bewoners waar verschillende bewoners, ook Antillianen, aan refereren.

Als vierde aspect komt uit de interviews naar voren dat bewoners het overlast gevende of hinderlijke gedrag van de Antilliaanse medebewoners moeilijk of niet kunnen corrigeren. Bewoners voelen zich onmachtig omdat de Antillianen moeilijk aanspreekbaar zijn. Dat leidt er vervolgens toe dat ze van dat gedrag nadrukkelijk afstand nemen, het problematiseren en mogelijk vergroten. Met elkaar

370 Die cijfers zijn tot het niveau van de subbuurt beschikbaar. Binnen de subbuurt kunnen overigens nog verschillen aanwezig zijn, er zijn geen gegevens over etniciteit per portiek/blok beschikbaar. Op dat lagere schaalniveau kunnen, zoals gesteld, zich soms grote verschillen voordoen (zie ook: Van der Horst et al. 2002a).

371 De getalsmatige verhoudingen tussen de verschillende groepen in de Velden-Noord was in 2008: autochtoon 22,7%, EU overig-25 3,1%, overig westers 6,7%, Surinamers 12,8%, Antillianen 18,0%, Kaapverdianen 2,4%, Turken 7,1%, Marokkanen 11,4% en overig niet-westers 15,9% (Bron: Publiekszaken Rotterdam OBI).

372 Het aandeel van de Antilliaanse bevolking bleef ook hier steeds onder het aandeel van de autochtone bevolking en langdurig ook onder het aandeel van de Surinaamse bewoners. Door de sloop is het beeld echter grilliger: in 2008 was hun aandeel sterk teruggelopen tot 4,8% in de Burgen-Noord en 6,9% in Zuid, zoals ook bleek uit figuur 4.9. Als we de cijfers van 2003 raadplegen, voordat de sloop echt op gang kwam, zijn de getalsmatige verhoudingen tussen de verschillende groepen voor de Burgen-Noord als volgt: autochtoon 39,5%, EU overig-25 2,2%, overig westers 5,8%, Surinamers 13,0%, Antillianen 15,0%, Kaapverdianen 1,3%, Turken 7,0%, Marokkanen 6,3% en overig niet-westers 9,8%. Voor de Burgen-Zuid zijn de cijfers: autochtoon 31,1%, EU overig-25 4,2%, overig westers 6,0%, Surinamers 12,3%, Antillianen 13,1%, Kaapverdianen 1,1%, Turken 7,4%, Marokkanen 10,6% en overig niet-westers 14,1% (Bron: Publiekszaken Rotterdam OBI).

zorgen deze oorzaken ervoor dat Antillianen bijna synoniem worden met ongewenste concentratie en problemen en de beelden zich daardoor verharderen.

Verschillende bewoners zeggen dat ze enig begrip kunnen hebben dat een deel van de allochtone bewoners aangeeft dat ze behoefte hebben aan een zekere nabijheid van bewoners met gelijke afkomst, voor *soort zoekt soort*, maar wel binnen bepaalde grenzen. Dat andere 'soort' moet niet de overhand krijgen en het wonen en het gebruik van de collectieve en publieke ruimte gaan domineren. Daarbij moet gelijk opgemerkt worden dat de voorkomende concentraties in de wijk niet zozeer het gevolg zijn van een vrije keuze volgens de bewoners. Daar zijn andere oorzaken voor: de beperkte beschikbare middelen van de bewoners, hun zwakke positie op de woningmarkt en de specifieke ruimtelijke spreiding van het aanbod.

§ 8.2.3 Leefbaarheid

Bewoners koppelen grofweg vier soorten leefbaarheidsproblemen aan de ervaren instroom van nieuwe allochtone bewoners met een laag inkomen in de wijk: de zware overlast, overlast door jongeren, het verschil in normen, waarden en gewoonten en tot slot de vervuiling en het verlies aan decorum in de wijk.

De *zware overlast* heeft zich in de Burgen voorgedaan voor de herstructurering en is nog aan de orde in de Velden-Noord. Het gaat dan om de schiet- en steekpartijen, drugsgerelateerde problemen (dealen, wietplantages, etc.), sterke geluidsoverlast, sleutelen en racen met auto's, etc., dat alles gepaard met vervuiling en vandalisme. Die zware overlast, die in het vorige hoofdstuk uitvoerig aan de orde is gekomen, verbinden bewoners van alle clusters met de grote concentratie in die buurten van vooral Antilliaanse bewoners, vaak zonder werk. Alleen het cluster van de oudere allochtone huishoudens (D) onderscheidt zich hier enigszins van door maar een enkele opmerking op dit punt³⁷³.

Bewoners ervaren *overlast door jongeren* door de aanwezigheid van hangjongeren en door spelende kinderen tot laat in de avond. Het zijn in meerderheid bewoners uit het cluster van de werkende autochtone babyboomers (B) en in iets mindere mate van de gepensioneerde autochtone bewoners (A) die hier kritische opmerkingen over maken. Mevrouw Kemp (A):

vk Kijk, het zijn niet de buitenlanders, maar hoe ze zich opstellen en hoe ze zich gedragen, hè? Neem nou de Marokkaanse kindjes en de Turkse kindjes, die mogen alles. D'r wordt totaal niets van gezegd. Nou, dan krijg je natuurlijk al een hoop ellende. (...) Ze staan d'r bij en ze kijken d'r naar. (...) En zeg maar niet van 'Hé, let 'ns op je kind', (...) want dan heb je de poppen aan het dansen, daar heb je je niet mee te bemoeien.

Mevrouw Wijnen (B) koppelt de problemen aan een te grote concentratie van Antilliaanse gezinnen. Als het maar één gezin is valt het allemaal nog wel mee, maar "...vijftien kinderen in een portiek, wat denk je? Dat moet toch een keer fout gaan?" Het leidde volgens haar tot een situatie waarin een 'Hollandse' vrouw die al 40 jaar in de buurt woonde, werd uitgemaakt voor toverheks. Verschillende bewoners uit de Kampen, mevrouw Den Bakker, Oud, familie Francken en mijnheer De Raad, allemaal

373

De bewoners van dit cluster wonen voor het overgrote deel in de Kampen, het is niet vreemd te veronderstellen dat de overlast in de Burgen en Velden-Noord voor een groot deel aan hen voorbij is gegaan.

werkende autochtone babyboomers (B), zijn ontevreden over het gebruik van het speelterreintje in hun buurt en vooral over het toezicht van de ouders op de kinderen. Mijnheer De Raad:

MR Van die groepen mogen kinderen gewoon tot één uur, twee uur desnoods, buiten spelen en teringherrie maken. (...) 'Thuis Op Straat' probeerde wat te organiseren en die hadden op een gegeven moment borden gemaakt met een soort van richtlijn 'Hoe gaan we nou in de buurt om?'. Nou, daar was iedereen helemaal 'joepie' over, (...) dat kon klachten voorkomen. Die borden hingen er: (...) 'Tot half tien mag je herrie maken en daarna niet meer'. Dus wat doet dan de lieve jeugd: die neemt dan een scherp voorwerp en die krast dan 'half tien' weg en zegt dan gewoon: 'Kijk, er staat nu geen tijd meer, dus nou hoeven we ons er niets meer van aan te trekken.' En daarna is het eerste bord gesloopt en daarna is het tweede bord helemaal in de prak gehakt. (...) Ik ben [vroeger] ook geen lieverdje geweest, ik heb natuurlijk ook kattenkwaad uitgehaald, maar er werd kennis gemaakt met elke hoek van de kamer als ik wat uitgevreten had wat echt niet door de beugel kon. (...) Je kreeg gewoon op je sodemieter of je werd gestraft, (...) je mocht niet buiten spelen: er zaten consequenties aan als je iets uitgevreten had. Tegenwoordig wordt er alleen maar gelachen, zeker bij die allochtonen en dat vind ik jammer.

Echter, er zijn ook allochtone bewoners die kritisch zijn, zoals mevrouw Simsek (F) die soms last heeft van Marokkaanse en Antilliaanse kinderen van de leeftijd van haar zootje:

VS Ja daar hebben we last van, tot elf uur, twaalf uur 's nachts, dan komen ze van een andere wijk, komen ze hier om elf uur, twaalf uur, schreeuwen en voetbal spelen, keihard tegen de muur aan. (...) Dat wordt op den duur behoorlijk hinderlijk en daar zijn ook heel veel klachten ingediend.

Ook mevrouw Chalabi (E) is kritisch, haar kinderen werden door Antilliaanse kinderen geslagen bij het spelen. Mijnheer Silva (D) heeft wel eens last van kinderen die wat kapot maken, die zijn een "beetje stout". Het zijn volgens hem alleen 'buitenlandse' kinderen, "Hollandse kinderen hebben altijd goede discipline". Maar niet iedereen klaagt over de jongeren, een ander verhaal klinkt bij enkele bewoners van het cluster van jongere autochtone gezinnen (C). Familie Veldhuis (C) is van mening dat na de herstructurering de problemen voor een groot deel voorbij zijn. Zij zijn van mening dat het niet veel te doen had met autochtoon of allochtoon:

VV Nee, je had gewoon heel veel van die hangjongeren, daar ging het gewoon om. (...) Het heeft bij mij totaal niks te maken met allochtonen of autochtonen of weet ik veel wat.

MV We zitten hier met ze, allochtoon of autochtoon, ze zitten allemaal aan het zwembad hier [in hun achtertuin - AO], dus dat maakt allemaal niks uit.

Mevrouw De Rijk (C) stelt zich op vrijwel dezelfde wijze op, haar man komt uit Nicaragua en is dus "zelf ook allochtoon". Het is naar haar mening vaak iets van voorbijgaande aard van jongens van vijftien of zestien jaar, dat kom je overal tegen. Zij zegt dat het meer een kwestie is van contact maken:

VR Er is natuurlijk een bepaalde mentaliteit waar ik niet van hou, grote bek of zo, dat soort dingen. Maar dat is ook al weer jaren geleden. Dat is allemaal wel afgestraft want ik ga gewoon met de ouders om. Ik praat met die jongeren en daarom zijn ze denk ik iets beleefder ook, dat ze toch wel uitkijken. Als je bijvoorbeeld met die jongeren die vervelend kunnen zijn in de buurt, contact maakt met de ouders, met de vader vooral, want de vader staat toch wat hoger aangeschreven, van 'hallo, dag' en een praatje ermee maken. Mijn man praat ook wel eens Spaans met die mannen. Die jongens zijn altijd netjes en beleefd. (...) Er wordt voor hen van alles georganiseerd en dat gaat nou ook langzaam steeds beter, want het laatste buurtfeest was echt, helemaal geen rottigheid, of brutaliteit. Door die grote gasten ook niet hè? Dan denk je nou, vier jaar geleden was het nog anders, dus dan zie je daar wel verschil in.

De derde categorie leefbaarheidsproblemen is te rangschikken onder het veronderstelde *verschil in normen, waarden en gewoonten*. In alle drie clusters van autochtone bewoners komen we uitlatingen tegen die duidelijk maken dat zij veronderstellen dat allochtone bewoners er andere normen, waarden en gewoonten op nahouden, vrijwel steevast gevolgd door de uitspraak dat 'ze zich moeten aanpassen'. De voorbeelden liggen op verschillende terreinen. Het gaat onder andere om de opvoeding en overlast van jongeren, zoals al hierboven vermeld. Daarnaast noemen bewoners zaken als groeten, open staan voor contact, zoals de families Van Assen en De Voogd (beide A). Als ze op straat lopen, zeggen ze wel eens gedag, maar worden dan niet terug gegroet, vooral niet door oudere allochtone bewoners die met het hoofd naar beneden lopen, bij jongeren gaat het nog wel. Mevrouw Valkenburg (A):

- wv *Het zijn vaak mensen die helemaal geen contact zoeken. Ik bedoel, ik heb helemaal niets tegen buitenlandse mensen, maar dan zeggen ze wel eens Nederlanders die maken geen contact, maar dat is niet altijd waar hoor. Ik vind meer dat zij zich afzonderen.*
- I *De buitenlandse mensen?*
- wv *Ja, dat ze niet zo erg met ons in contact treden, ja gedag zeggen wel, maar verder niet, dan houdt het ook op, dus. Dat zou ik niet zeggen van iedereen hoor want dat vrouwtje dat naast mij woont nou die komt wel hoor, die maakt wel contact. (...)*
- I *En hoe was dat dan vroeger in de wijk? Wat was daar dan toch anders aan?*
- wv *Toen waren de mensen veel meer één met elkaar.*

Mevrouw Huurman (A) vindt dat de nieuwkomers geen binding met de wijk hebben, geen belangstelling tonen voor de buurtvereniging, gewoon de deur dicht doen en wat daarbuiten is interesseert hen niet. Mijnheer Goudriaan (A) is teleurgesteld dat in de buurtgroep van de Kampen weinig bewoners zitten van de Blauwe Kampen, waar veel etnische minderheden, vooral Turken en Marokkanen, wonen. Hij stoort zich ook aan de scheiding tussen mannen en vrouwen en dat ze daar weinig contact mee krijgen:

- mG *We hebben bijeenkomsten gehad in de Larenkamp om te proberen de boel een beetje bij mekaar te krijgen. (...) Die cursus heb ik ook gevolgd en toen dachten ze van: we hebben nou zoveel cursisten gehad, we nemen nou een gezellige middag en we doen wat met elkaar. Nou bij die cursussen zaten mannen en vrouwen bij mekaar. En nou kreeg je ineens twee zaaltjes, in de ene zaal zaten vrouwen, andere zaal zaten mannen. En toen op een gegeven moment zei er een in die bijeenkomst: 'Hoe vind je het nou?' 'Ja, ik vind het hartstikke leuk en er is dus van alles wat van jullie nationaliteit, van hapjes en dergelijke, maar we zouden het heel leuk vinden als die vrouwen erbij kwamen. Als we nou die wand eens open zouden doen?' Toen zeiden ze: 'Of de vrouwen lopen weg, of de mannen lopen weg.' En als ik daar dan zomaar bij was gaan zitten, denk ik dat er een paar weg gelopen waren. En dat is zo jammer, je kan erover praten en je kan erover doen: het lukt je niet.*

Hoewel niet iedereen er zo over denkt, zijn er wel meer bewoners die door de instroom van allochtone bewoners minder contact en minder sociale cohesie ervaren. Een ander voorbeeld van verschil in normen, waarden en gebruiken noemt mevrouw Kaptein (A). Ze vertelt van vroeger, toen haar dochter in de Burgen woonde:

- wk *Soms woonden er buitenlanders en die hadden gewoon mensen in huis en dan woonden ze daar met tien mensen. Het is wel een tijd geweest dat ze een geit hadden, die gingen ze slachten op het balkon.*
- I *Heeft u dat gezien of gehoord?*
- wk *Ja dat heb ik gezien. Ja, dat ken toch niet, maar dat zal je nou niet meer zien. (...) De mensen die daar toen woonden, die zijn er allemaal een beetje meer Nederlander geworden. Je kan wel van je land houden, maar je neemt toch dingen over en dat kan ook niet anders.*

Ook mijnheer Rap (C), die in een koopwoning in de Burgen woont, vertelt over het slachten van dieren en geeft een voorbeeld uit de Afrikaanderwijk:

- MR *De mensen nemen d'r eigen mentaliteiten mee en als niemand daar wat van zegt, leven ze in d'r eigen wereldje. Ja, dat werkt niet. Ik heb een tante, die daar woont. Op een gegeven moment, rond het slachtfest, dan zie je 't bloed op 't balkon naar beneden lopen, dan zijn ze schapen aan 't slachten. Ja, bij hun is dat normaal, dat soort dingen.*
- I *In Zuidwijk is het aantal mensen uit andere landen toegenomen, wat vind je daarvan?*
- MR *Ik heb d'r helemaal geen hekel aan, aan die mensen. Dus als ze zich gewoon allemaal een beetje aanpassen. Kijk, de mensen die hier [in de nieuwbouw – AO] komen wonen, dat zijn allemaal werkende mensen en die hebben allemaal wat andere normen en waarden dan de hangjongeren op straat.*

Bij veel bewoners gaan de verhalen over afwijkende normen en waarden, net al bij de heer Rap, gepaard met de opmerking 'ze moeten zich aanpassen'. Maar er zijn ook wel uitzonderingen, bewoners die aangeven dat de veranderingen in de buurt ook hebben geleid tot enige verandering in hun eigen opvattingen. Mevrouw De Wolf denkt nu iets minder strikt over harde muziek en dergelijke zaken:

- WV *In het begin had ik zoiets van: moet dat nou?, maar je past je eigen er toch aan aan. Niet dat ik nou mijn stereo keihard aan ga zetten, vuilniszakken voor de deur ga zetten en zo, maar ja je past je eigen wel aan.*

De laatste leefbaarheidsproblemen die bewoners koppelen aan de instroom van allochtone huishoudens zijn de *vervuiling* en *het verlies van decorum* van de buurt, zoals ook in hoofdstuk 7 al vrij uitvoerig aan de orde is geweest. De vervuiling heeft betrekking op de trappenhuizen van de portiekwoningen en de voor sloop aangewezen gebieden. De vervuiling op straat en in de portieken van de sloopcomplexen is iets wat door bewoners uit bijna alle clusters is opgemerkt, onder andere door mevrouw Harmsen (C), de dames Bouazzati, Chalabi en Martina (alle drie E) en Constanca (F). Mevrouw Kist (A) woont niet in een sloopcomplex, maar klaagt dat het bij haar door de 'buitenlanders' vies is: "Het was vroeger een hele goeie, nette trap, de netste trap van heel de straat en nu is het de slechtste trap." Het decorumverlies heeft vooral betrekking op het onderhoud van tuinen bij de eengezinswoningen en het ophangen van glasgordijnen. Het betekent een verlies van aanzien, zowel letterlijk als figuurlijk: het ziet er niet mooi uit en daarmee is er ook sprake van statusverlies. Mevrouw Francken (B):

- MF *Ik zie daar die gordijnen hangen, dat is dus eigenlijk een kleed dat hier is vastgemaakt met een spijker en daar een. Nou dan springen de tranen in je ogen, dan denk je: hups, daar gaan we weer. En die mensen, die ouwe mensen die daar tussen moeten wonen, hè die met hun mooie strookie nog zitten, daar heb je gewoon medelijden mee (...) en dat dat kán, weet je, dat dat toegestaan is. Dan denk je: joh daar moet toch een of ander, weet ik veel iets zijn, dat daar bij die mensen aanbelt en dat hen verplicht daar gewoon het aanzien goed te maken, hè? Want dat zijn allemaal dingen die zo'n wijk helemaal naar beneden halen.*

Deze achteruitgang en het mindere tuinonderhoud in de wijk worden vrijwel geheel op het conto van allochtone bewoners geschoven, vooral door autochtone bewoners die hierover opmerkingen maken. Mevrouw Jager (A) die in de Roze Kampen woont, kijkt met afschuw naar de Blauwe Kampen en is bang dat dat ook het voorland is van haar buurtje:

- VJ *Daar wonen al veel buitenlanders, het is gewoon een zootje, het interesseert ze gewoon niet hoe het eruit ziet volgens mij. (...) Ja, ik ben in Turkije geweest en ben in het buitenland geweest en daar zag je wel fatsoenlijke gordijnen voor de ramen. Dan denk ik, er komt hier merendeel uitschot dan goeie volgens mij.*

Er zijn echter ook wel enkele allochtone bewoners die uitermate kritisch zijn, bijvoorbeeld mevrouw Klaasboer en mevrouw Simsek (beide F):

- VS *We hebben burens, ze is geloof ik Antilliaanse of Kaapverdiaanse, het is vreselijk. Hoe de tuin eruitziet, hoe de woonkamer, voor- en achtertuin eruitziet, ja. En dan zeggen ze van: 'Het is een asociale wijk.' Jullie zijn de huizencorporatie, jullie moeten daar wat aan doen. Ja, jullie moeten er gewoon een streep onder zetten van: nu ga je het schoonmaken, of je gaat het huis uit.*

Zij legt de verantwoordelijkheid niet specifiek bij een bepaalde groep nieuwkomers, maar meer bij de corporatie die zou moeten optreden. Mijnheer Van Loenen (C) vindt dat de samenstelling van de bevolking niet veel invloed heeft op het aanzien van de buurt. Hij woont in een nieuwe koopwoning in de Burgen waar ook veel allochtonen een huis hebben gekocht. Hij maakt echter wel een voorbehoud:

- mL *Ja, als nou al die mensen buiten gaan zitten met allemaal hoofddoeken om en gaan zitten barbecueën buiten, of in die geest, dan ja, dan is het aanzien heel anders.*

Conclusies en reflectie

Het overheersende beeld van veel bewoners is dat lang niet alle nieuwe allochtone bewoners problemen veroorzaken, maar wel dat veel van de leefbaarheidsproblemen door werkeloze allochtone bewoners veroorzaakt zijn. Alleen waar het gaat om overlast door jongeren zijn er enkele bewoners die aangeven dat dat bij alle jongeren voorkomt en vooral met leeftijd te maken heeft. Bewoners uit alle leefwijdteclusters ondervinden problemen als gevolg van de zware overlast. Er zijn wel onderlinge verschillen in de mate waarin ze lichtere overlast, zoals overlast van jongeren, het verschil in normen, waarden en gebruiken en verlies aan decorum, ervaren. Bij de bewoners die deze overlast ervaren, zijn autochtone gepensioneerden en babyboomers ruimer vertegenwoordigd. Bij de zware overlast vindt iedereen dat sowieso onacceptabel, bij de andere leefbaarheidsproblemen geldt dat als de nieuwkomers zich aanpassen aan de gangbare, moderne, 'Nederlandse' gewoonten, er geen probleem is. De uitspraken over het effect van de instroom op de leefbaarheid geven aanleiding tot enkele kanttekeningen.

Ten eerste: bovenstaande uitspraken geven de perceptie van de problemen, het is geen weergave van hoe vaak en bij welk aandeel van de instromers het becommentarieerde gedrag voorkomt.

Als tweede is het opvallend dat door bewoners de tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon veelvuldig geculturaliseerd wordt. Autochtoon en allochtoon worden tegenover elkaar geplaatst op basis van veronderstelde verschillen in normen en waarden. Allochtone bewoners dienen zich vaak eerst te bewijzen, generalisaties van autochtoon versus allochtoon in *wij* en *zij* termen komen veelvuldig voor. Die veronderstelde normen en waarden hangen echter niet essentieel samen met etniciteit. Bij herhaling maken autochtone bewoners zelf al de opmerking dat het bekritiseerde gedrag zeker niet bij alle allochtone instromers voorkomt. Ze maken gelijk een uitzondering voor bijvoorbeeld hun eigen Turkse buurvrouw, waarmee ze de generalisatie ontcrachten. Onderzoek van Bolt en Torrance (2005) toont aan dat verschillen in opvattingen over de leefregels in de buurt tussen autochtone en allochtone bewoners in Bouwlust (Den Haag) en Hoograven (Utrecht) maar beperkt aanwezig zijn. In zowel dit als het voorafgaande hoofdstuk zijn ook voorbeelden gegeven van uitspraken van allochtone bewoners die het gedrag van andere allochtone bewoners op bepaalde punten bekritisieren of die zich nadrukkelijk uitspreken voor moderne westerse normen en waarden³⁷⁴. Het onderstreept dat het niet versimpeld kan worden tot een tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon, dat verschil in etniciteit niet gelijkgeschakeld kan worden aan verschil in normen en waarden of verschil in moderniteit.

374

Denk ook aan de eerder aangehaalde opmerkingen in hoofdstuk 7 van mevrouw Marangoz over het dragen van kleding met spaghettibandjes en het feit dat ze zich niet de wet wil laten voorschrijven door andere Turken die volgens haar hypocriet zijn of de opmerkingen van mevrouw Constancia of mevrouw Coşkun dat zij hun kinderen bepaalde zaken niet toestaan vergeleken met kinderen uit andere allochtone huishoudens.

Ten derde, dat autochtone bewoners allochtone bewoners de maat nemen is dan ook meer een illustratie van het mechanisme dat aan de orde is bij *gevestigden* versus *buitenstaanders*, hier de autochtone versus de allochtone bewoners. Elias (1976) spreekt van het toepassen van *groepscharisma* versus *groepsschande*. De gevestigden worden gemodelleerd naar de meest positieve kenmerken van de besten van die groep (groepscharisma) en de buitenstaanders worden dan door de gevestigden gemodelleerd naar de slechtste kenmerken van de zwakste leden van de groep (groepsschande). Een geschiedenis van jaren terug waarbij er in een andere wijk een geit geslacht is bij het offerfeest, is dan een lang leven beschoren en functioneert jaren daarna nog in de beeldvorming en de verhalen die verteld worden. De feitelijke frequentie is niet hetgeen wat telt, het gaat om de narratieve kracht.

De vierde kanttekening hangt sterk samen met de derde: verschillende uitspraken van de wat oudere autochtone bewoners *refereren aan vroeger*. Ze creëren daarmee een tegenstelling tussen vroeger en nu en ook dat is kenmerkend voor de reactie van gevestigden volgens Elias en Scotson (1976).

“Geconfronteerd met de moeilijkheden van een zeer mobiele en snel veranderende wereld, is men geneigd zijn heil te zoeken in het droombeeld van een sociale orde die nooit verandert, en dit droombeeld wordt dan geprojecteerd in een verleden dat nooit bestond. (ibid., p. 201-202)

Het is medebepalend voor het zich thuis voelen in de buurt en hangt samen met gevoelens over verloren gegane sociale cohesie. De nieuwkomers dienen zich naar hun mening meer in te zetten voor sociale cohesie. De gemeenschap waar vooral deze wat oudere autochtone bewoners naar streven, speelt een belangrijke rol in hun waardering van de verandering³⁷⁵.

Als laatste, maar daarom niet minder belangrijk, het gaat hier steeds om de gevolgen voor de leefbaarheid in de brede zin van het woord. Het gaat om ‘netjes’ versus ‘onaangepast’, om fatsoen en respectabiliteit. Het gaat om de vrees van bewoners dat hun buurt achteruit gaat, terwijl zij het zich lang niet allemaal kunnen veroorloven om te verhuizen naar een buurt die hen meer aan staat. De roep om aanpassing aan de voor hen van belang zijnde normen en waarden, staat tegenover ‘onaangepast’ zijn. Zich afzetten tegen de nieuwkomers in de buurt die zich niet aan die normen houden is ook een poging om zichzelf te positioneren, om hun eigen stand op te houden (Mepschen 2012; Pinkster 2016; Watt 2006).

§ 8.3 Houding en gedrag

Bewoners reageren op de veranderingen vanuit hun habitus, de opvattingen die zij in hun leven hebben opgebouwd, hun perceptie van de effecten van de instroom wordt daardoor gekleurd. Andersom beïnvloeden die veranderingen ook weer hun opvattingen en gedrag, het is een dialectische verhouding (Bourdieu 1989, zie ook paragraaf 5.2 van deze dissertatie). De instroom van nieuwe, vaak allochtone, bewoners roept met regelmaat heftige emoties en uitspraken op bij de zittende

375

Mike Savage (2010) duidt dit aan als ‘nostalgie’ en verwijst onder andere naar Putnam (2000). Zie ook Duyvendak (2011), Mepschen (2016). De WRR spreekt over verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving (Smeeke & Mulder 2016). Autochtone bewoners noemen het verloren gaan van de sociale cohesie door de instroom van allochtone bewoners ook als belangrijk motief als ze de buurt willen verlaten (Havekes et al. 2014).

bewoners. De reacties verschillen, afhankelijk van de gebeurtenissen die zich voordoen en de houding van de zittende bewoners zelf. Arlie Hochschild biedt een kader om hier verder op in te gaan³⁷⁶. Zij gaat ervan uit dat mensen niet simpel emoties of gevoelens *hebben* maar dat ze er ook wat mee *doen*, bewust en onbewust. Ze denken over hun gevoelens, interpreteren ze en proberen ze te beheersen, te reguleren. Hochschild maakt daarbij onderscheid tussen *feeling rules* en *framing rules* die mensen daarbij hanteren. *Feeling rules* zijn “sociaal gedeelde, soms latente gevoelsconventies die mensen aangeven hoe ze zich willen proberen te voelen” (Van Daalen 2009, p. 159). Ze geven niet alleen aan hoe ze zich mogen voelen, maar ook hoe ze zich daarover mogen uiten. *Framing rules* geven de context voor feeling rules, het zijn de regels aan de hand waarvan we situaties definiëren of er betekenis aan toekennen en zijn gerelateerd aan ideologie, kringen waarin we verkeren en religies³⁷⁷. Framing rules kunnen zowel moreel, historisch als pragmatisch zijn. Een punt van kritiek op de theorie van Hochschild is dat zij de emotiecultuur minder overtuigend plaatst in de veranderende maatschappelijke context (Van Daalen 2009; Gray 2012; Tonkens 2012). Tonkens wil in die leemte voorzien door het introduceren van het begrip *citizenship regime*, het burgerschapsbestel, en past dat toe in haar analyse van ontwikkelingen in de zorg³⁷⁸.

Toegepast op de kwestie die in deze paragraaf centraal staat, kom ik tot de volgende uitwerking. De *framing rules* zijn de vrijheid van vestiging van bewoners, ongeacht hun inkomen, leeftijd, afkomst, religie, seksualiteit of samenlevingsvorm. Voor bewoners van sociale huurwoningen zijn die verder uitgewerkt en vastgelegd in de Huisvestingswet en daaruit voortkomende regelingen. De norm dat bewoners open dienen te staan voor hun burens ongeacht hun afkomst en hen als ‘goede burens’ dienen tegemoet te treden en niet discrimineren op basis van afkomst, is ook onderdeel van de *framing rules*. De norm dat bewoners zich schuldig of beschaamd voelen als ze discrimineren behoort tot de *feeling rules* en dat geldt evenzo voor de norm dat ze blij zijn met de culturele verrijking. Het *citizenship regime* is dan in dit geval het omvattende maatschappelijke bestel met daarin opgenomen het volkshuisvestings- en integratiebeleid, zoals dat verandert en steeds meer internationaal is ingebed.

De houding en reacties van bewoners op de instroom leiden ook tot (aanpassing van het) gedrag, waarbij Hirschman’s *Exit, voice and loyalty* (1970) een primair interpretatiekader biedt. Hirschman hanteert de drieslag als referentiekader voor de tactieken van mensen om het hoofd te bieden aan achteruitgang in bedrijven en organisaties. Toegepast op een als negatief ervaren verandering van de buurt gaat het bij *exit* om het vertrek uit de buurt, mogelijk ook wijk en bij *voice* om het kenbaar maken van haar of zijn ongenoegen over de achteruitgang, in wat voor vorm dan ook. Hirschman introduceert halverwege zijn boek het begrip *loyalty* als een reactie die intermedieert tussen *exit* en *voice*. “Loyalty holds exit at bay and activates voice” (ibid., p. 78). Loyaliteit neutraliseert, binnen bepaalde grenzen, de tendens dat de meest kritische personen als eerste vertrekken en voorkomt daarmee het versnellen van de achteruitgang (ibid., p. 79). Een individu kan loyaal blijven zonder zelf

376 Onder andere in *The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work* (2003) zet zij haar kader uiteen, zie ook Van Daalen (2009) en Tonkens (2012).

377 Hochschild is minder duidelijk over de precieze definitie van de framing rules, stelt Van Daalen (2009) en ook Tonkens (2012) maakt daar opmerkingen over. De verhouding tussen framing rules en feeling rules illustreert Tonkens (2012, p. 199) met het volgende voorbeeld dat ze ontleent aan Hochschild (2003, p. 127): “The norm that women should be at home is a framing rule, while the norm to feel happy about being at home, or to feel guilty about being absent, is a feeling rule.”

378 Zij heeft daarvoor het begrip *citizenship regimes* van Jenson & Phillips (2001, aangehaald in Tonkens 2012, p. 201) aangepast en omschrijft het als volgt: “Citizenship regime: the institutional arrangements, rules and understandings, and power relations that guide and shape current policy decisions, state expenditures, framing rules, feeling rules and claims-making by citizens.” Bij toepassing op de zorg onderscheidt zij vervolgens het regime van de welvaartstaat dat na de Tweede Wereldoorlog ontstond, het regime van de calculerende burger dat eind jaren tachtig haar intrede deed en het regime van de participatiesamenleving dat anno 2012 actueel is.

zijn stem te laten horen volgens Hirschman, “but hardly without the expectation that *someone* will act or *something* will happen to improve matters.” (ibid., p. 78, cursivering als in het origineel). Toegepast op buurtverandering zal iemand die loyaal is naar de buurt, eerder genegen zijn om zijn stem te laten horen, te klagen, in actie te komen of zich aan te passen, dan dat die persoon besluit te vertrekken. *Loyaliteit* veronderstelt een positieve affectieve band tussen bewoners en buurt, stellen Van der Land en Doff (2010). In hun analyse gebruiken ze de begrippen van Hirschman minder dichotoom dan Hirschman zelf. Zij rekenen het gedrag van bewoners die zich terugtrekken binnen de buurt ook onder *exit*, ze onderscheiden in feite diverse soorten van vertrek.

§ 8.3.1 Houding als gevolg van de ervaren toegenomen diversiteit

Als we de houding van de bewoners ten opzichte van de toegenomen diversiteit analyseren, zien we dat er zowel verschillen zijn tussen de levenswijzeclusters, als ook verschillen binnen de clusters en die laatste verschillen zijn soms groot. Het totale beeld is uit een aantal elementen opgebouwd. Als eerste is er een onderscheid tussen de autochtone en de allochtone clusters. Bij de autochtone geïnterviewden zien we veel reacties op de instroom van nieuwe bewoners in de bestaande voorraad, bij de allochtone clusters zien we weinig reacties. Bij alle drie clusters van autochtone bewoners (A, B en C) zijn er mensen die positief oordelen over een meer diverse bevolkingssamenstelling, bewoners die neutraal reageren en bewoners die de toegenomen aanwezigheid van bewoners met een andere etniciteit met veel reserve dan wel negatief waarderen. De getalsmatige verhouding van bewoners met een positief oordeel versus bewoners die neutraal dan wel negatief oordelen, verschilt echter³⁷⁹. Bij de autochtone babyboomers (B) komen we over het geheel genomen een kritischer houding tegen dan bij de gepensioneerde autochtone bewoners (A) en bij de jongere autochtone huishoudens (C) met kinderen is het beeld juist positiever dan bij de gepensioneerden: een groter aandeel is enthousiast en er is slechts een enkeling die ronduit negatief oordeelt.

Bij alle drie clusters van allochtone bewoners (D, E en F) zien we dat de toename van de diversiteit maar een beperkt aantal reacties oproept. Twee factoren spelen daarbij mogelijk een rol. Als eerste wonen zij gemiddeld veel korter in de wijk dan autochtone geïnterviewde bewoners: 22 van de 33 wonen korter dan tien jaar in de wijk en 26 van de 33 korter dan tien jaar in hun huidige woning. Ze hebben dus minder verandering ervaren. Daarnaast is de instroom in belangrijke mate allochtoon en daarom minder verschillend van henzelf. Vanwege die verschillen in positie beschrijf ik de twee hoofdgroepen apart.

Autochtone bewoners

In de opstelling van de autochtone bewoners ten opzichte van de ervaren toename van de allochtone bewoners spelen verschillende emoties en overwegingen een rol, variërend van angst, kwaadheid, onvergenoegdheid, frustratie, irritatie, schaamte, conditionele acceptatie, relativering, pragmatiek tot vreugde. Soms spelen emoties een sterkere rol, soms andere overwegingen.

379

Zoals eerder gesteld in hoofdstuk 7 kunnen we in dit kwalitatieve onderzoek aan de verschillen in frequenties geen absolute waarde toekennen, maar het zou ook onterecht zijn om aan die verschillen voorbij te gaan.

Sommige bewoners koppelen aan de instroom van allochtone bewoners alle voor hen negatieve ontwikkelingen van de voorgaande tijd. Ze zijn *kwaad* en voelen zich tekort gedaan. Net als mevrouw Kist (A), schrijft mevrouw Veldhuis (A) het verdwijnen van de 'Nederlandse' winkels op het conto van de nieuwkomers: "Alles wordt ook eigenlijk door die buitenlanders overgenomen, hè?" Zij, haar dochter en de buurvrouw beklagen zich over de veranderingen. Ze zijn van mening dat niet allochtone bewoners maar zij zelf als autochtone bewoners gemarginaliseerd en gediscrimineerd worden:

- bv *Zij zeggen altijd: 'Wij worden gediscrimineerd.' Nee, zij discrimineren ons, zo is het gewoon.*
- dv *Kijk, als je 't nagaat dat die Buijs' negerzoenen³⁸⁰ worden afgeschaft, dat mag-ie dan bij wijze van spreken niet zeggen. Dadelijk ga je het nog zover krijgen dat je geen Zwarte Piet meer mag zeggen³⁸¹, want daar wordt mee gediscrimineerd. Maar dat is wel iets dat standaard van ons is, dus dan worden wij d'r eigenlijk mee gepakt. Net als bij die negerzoenen, want hoe lang bestaat dat al niet?*
- I *Maar zou u dan liever in een helemaal witte wijk wonen?*
- dv *Nee, nee, gewoon gemixt.*
- vv *Nee, 't kan best gemengd zijn, maar het moet niet de overhand nemen. 't Is toch belachelijk dat, dat wij als Hollanders met zeven man hier wonen en de rest [elf huishoudens -AO] is allemaal zwart, dat is toch belachelijk?*

Mijnheer Van Tongeren (C) maakt zich vooral kwaad over allochtone mensen die van het platteland komen en zich niet aanpassen aan de 'Nederlandse' samenleving en er rommeltje van maken in de buurt:

- mt *D'r zijn d'r mensen, die vijftien, zestien jaar hier zitten en nog geen woord Nederlands kunnen, dat irriteert mij. (...) Dan denk ik bij me eigen: 'k vind het toch wel een beetje schandalig, doet geen moeite om iets te doen. Dan zou ik zeggen: 'Zet maar op de trein terug, daag!' Daar ben ik misschien keihard in, misschien vind je me een egoïst hierin, maar ik ben nou eenmaal zo.*

Ook familie Van der Wouden (C) is zeer uitgesproken en vindt dat er geen plaats is voor een islamitische school en dat men zich moet aanpassen aan de 'Nederlandse' gewoonten:

- mW *Ze zetten hier hele nieuwe scholencomplexen neer en wat staat er een eind verder? Een islamitische school!h³⁸²*
- I *Wat vind je daarvan?*
- mW *Slopen die hap, kinderen meteen naar normale scholen. Wij hebben toch ook geen katholieke scholen apart? Je hoeft daar in Turkije ook geen schoolkerk neer te gaan zetten. Ze hebben hier hun eigen moskeeën neergegooid. Er worden hier maar gewoon eigen scholen neergezet. Slopen die hap en gewoon al die kinderen naar normale scholen, waarom moet dat allemaal apart?*

-
- 380 In maart 2006 wijzigde koekfabrikant Van der Breggen uit Tilburg de naam van 'Negerzoenen', die sinds 1920 door bakkerij Buys in Nederland geproduceerd zijn, in 'Buys Zoenen'. "Het bedrijf geeft daarmee gehoor aan de kritiek dat de naam van het koekje racistisch zou zijn. De Stichting Eer en Herstel Betaling Slachtoffers van Slavernij in Suriname is blij met de naamswijziging." (Omroep Brabant, 23 maart 2006). Verkregen 9-2-2016 via: <http://www.omroepbrabant.nl/?news/59558982/Negerzoenen+worden+Buys+zoenen.aspx>. Later bleek dat de bezwaren van Caribische Nederlanders geen rol hadden gespeeld, zo stelde een woordvoerder van de fabrikant in Trouw op 19 december 2006. "Wij hadden al langer het idee om themazoenen in de markt te zetten. Zoals de WK-zoen. Of de voorjaarszoen rond Valentijnsdag. Met 'Buys zoenen' kunnen we meer variëren. Daarom besloten we tot een naamswijziging." Verkregen 9-2-2016 via: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1703567/2006/12/19/Negerzoen-rel-bedacht-door-marketing.dhtml>.
 - 381 De discussie over Zwarte Piet is sinds 2013 bijzonder fel, maar brak al eerder los. In april 2008 speelde de discussie ook al een rol: "Ze willen zelfs Sinterklaasfeest afschaffen", sprak Rita Verdonk tijdens een van haar eerste speeches als oprichter van partij TON" (Bessems 2008, geciteerd in Rouw 2010).
 - 382 Ze doelen op de nieuwbouw van 'de Wereld op Zuid' een verzamelgebouw waarin een openbare brede school, een katholieke basisschool, een voorschool, een kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang en een kinderdagcentrum voor kinderen met een ernstige verstandelijke meervoudige beperking of gedragsproblematiek zijn ondergebracht. De islamitische school waar op bedoeld wordt is Ibn Ghalidoun, gevestigd in een oud schoolgebouw aan de Schere (zie paragraaf 6.3 onder 'school').

Soms klinkt ook *cynisme* en *wantrouwen* door, zoals bij mijnheer De Raad (B), die stelt dat de komst van de allochtone bewoners voordelen heeft, "Ze hebben ontzettend lekker eten", en nadelen. Bij de nadelen wijst hij op hoe de buurt eruitziet, op de criminaliteit, de schietincidenten en de negatieve invloed op de reputatie van de buurt en verbindt die met de aanwezigheid van allochtonen: "Dat klinkt discriminerend, maar ja, goed, het is helaas zo." Bij sommige bewoners komt hun houding ten opzichte van allochtone buurtbewoners indirect aan de orde zoals bij mevrouw Harmsen (C) die reageert op Antillianen:

vH *Waarom doen ze in een zo'n flat drie Antilliaanse gezinnen? Waarom? Dat vind ik dom (...) want die hebben ook ruzie met elkaar, hè. Want vorige keer ook dan gaan ze drugs ... hebben ze wietplanten, weet ik veel allemaal. Ja, er zijn dingen waar ik mijn vraagtekens bij heb. Ze werken niet, maar ze rijden in auto's, hoe kan dat nou, waar je 'u' tegen zegt. (...) Maar ik kan vertellen dat sommigen, ik heb ze bij mij gehad, dat ze de duurste onderbroeken van de duurste merken hadden omdat ik die kinderen aankleed (lacht). (...) Dan doe ik een luier om en dan hebt 'ie een broekie aan van Tarzan en een hempie erbij. Kijk, ik zie dat, als je geen geld hebt dan heb je bij de Wibra een hempie en een broekie, begrijp je? En als je niet werkt dan vraag ik bij me eigen af waar komt dat vandaan? En zo zijn er natuurlijk een heleboel dingen dat je denkt van: dat klopt niet, die zijn niet eerlijk. Kijk, we moeten allemaal betalen, maar dan moet je wel eerlijk blijven. (...) Ze hebben ook pistolen en zo, dus ik weet het niet. Het zal wel onderwereld zijn maar kijk, daar bemoei ik me dus niet mee. (...) Ja, een moeder zei ook gewoon, want het is de normaalste zaak, 'Kindje komt 3 maanden niet want pappa zit vast in Curaçao en we gaan daar heen, want pappa zit daar in de gevangenis', dat ik dacht van: 'Oei', dat je dat zegt, dat je dat zegt!*

Haar opmerkingen getuigen ook van verwondering, wantrouwen en afkeuring. Naast kwaadheid en wantrouwen geven de bovenstaande citaten soms ook *angst*, *frustratie* en *irritatie* weer die deels gevoed wordt door de eigen beperkingen van bewoners, maar ook door de ervaringen die ze met allochtone bewoners hebben opgedaan. Bij de familie Van der Wouden (C) bleek in paragraaf 7.3.3 die frustratie al ruim aanwezig omdat ze geen contact konden maken met hun allochtone medebewoners op de wijze die zij voorstonden: "Een echte volksbuurt kun je er nooit van maken hier". We horen bij meer bewoners frustratie naar aanleiding van teleurstellende ervaringen met allochtone medebewoners, ook al zijn daar wel positieve ervaringen aan vooraf gegaan. Mevrouw Den Bakker (B) vertelt daarover uitvoerig:

vB *Vroeger was dat gewoon heel leuk, en dan had je ook buitenlandse mensen – ik vind 't een pestwoord – maar dat had je ook. (...) En eigenlijk een jaar of tien, elf geleden is daar op een of andere manier toch een andere groep, een andere samenstelling gekomen waardoor toch heel Zuidwijk veranderd is, waardoor ook mensen die hier al jaren woonden, weggingen. Kijk, ik woonde op het Biezenveld en ik kreeg een Marokkaan [naast me wonen.] Ik vond 't flauwekul [dat mensen zeiden:] 'Heu, dat jij naast een Marokkaan gaat wonen.' Ik bedoel, die vrouw, die zie ik nou nog, is een hartstikke lieve vrouw en man en vier kinderen. (...) Gewoon leuk, ik heb taalles gegeven, ik heb opgepast, we hebben mekaar geholpen. (...) Dat was juist 't leuke, dat we met die hele galerij [goed contact hadden]. Die Joegoslavische mensen kom ik ook nog tegen, daar kan je ook leuk mee praten.*

Op een bepaald moment veranderde de atmosfeer en werd ze uitgelachen door een nieuwe buurvrouw onder haar toen ze opmerkingen maakte over geluidsoverlast. Die onderbuurvrouw maakte grappen over haar met een andere buurvrouw. Het veranderde toen allemaal, ze kan dat niet toeschrijven aan een specifieke etnische groep of gebeurtenis, ze heeft alleen het idee dat het een ander slag mensen werd die het minder goed hadden. Toen er weer renovatie plaatsvond, is ze verhuisd naar de Holtkamp. In de afgelopen jaren is ze (zie paragraaf 7.3.2) zeer gefrustreerd geraakt door de overlast bij het speelplaatsje aan de Hesselskamp:

vB *Ja, 't is niet meer normaal en ik schaam me d'r zelf voor, echt waar, maar ik ga gewoon die mensen haten. (...) Dat je gewoon geen contact krijgt, dat ze doen en laten wat ze gewoon zelf willen. Houden geen rekening meer met andere mensen die werken, die 's ochtends vroeg op moeten. Ze gooien rotzooi neer, het is gewoon niet leuk. Ik heb echt een hekel, een hekel aan die mensen. (...) Mijn gedachten zijn gewoon heel anders*

geworden. Ik vind 't heel bizar van mezelf. De tijd dat ik nog asielzoekers uit de metro viste en met een taxi en met eigen vervoer naar 't asielzoekerscentrum bracht, dat ik 't godgeklaagd vond, een groep van 15 mensen (...) met zieke kinderen, met oudere mensen, zo gedumt van 't ene asielzoekerscentrum naar 't andere. (...) Ze wilden in de bus en werden geweigerd, ik was helemaal laaiend. We hebben die mensen met onze eigen auto daarheen gebracht, (...) maar die tijd is gewoon voorbij... en nogmaals: niet voor iedereen, want ik werk in [verzorgingstehuis] Antonius: Antillianen, Pakistanen, Hindoestanen, Turken, Marokkanen, niks aan de hand. 't gaat allemaal leuk. We plagen elkaar, we leren van mekaar, we luisteren naar mekaar. Maar [hier] is 't gewoon een troep, ik vind 't walgelijk, ik vind 't niet meer leuk. (...) Daar heb ik echt de pest aan als ze mijn leven en van velen hier zuur maken. (...) Dat wil ik eigenlijk helemaal niet. Want we hebben een multiculturele samenleving en daar moet ik 't mee doen en daar moet ik mee samen gaan. Dat is nou eenmaal zo, daar moet je mee samen wonen.

Haar frustratie is sinds 2002-2003 sterk toegenomen, vooral doordat ze niet succesvol contact kan maken met allochtone buurtbewoners om hun gedrag alsnog te kunnen bijsturen. Hoewel ze keer op keer zegt dat ze die groep niet over een kam wil scheren en verzekert dat ze in andere situaties prettig met hen omgaat, heeft ze tot haar ongenoegen duidelijk negatieve gevoelens naar die groep:

- vB Ik vind het erg dat ik die bepaalde gevoelens heb, en die worden alleen maar sterker, terwijl ik vroeger mensen daar zo op veroordeelde. Zo van: 't zijn mensen, 't zijn geen nationaliteiten, we zijn allemaal mens en daar moet je naar kijken.*

Haar frustratie bestaat er ook uit dat haar gevoel in strijd is met het morele kader dat zij wil naleven. Ze stelt dat meer mensen teleurgesteld zijn in de veranderingen. Op de vraag of ze denkt dat de ontwikkelingen in Rotterdam met Fortuyn en Leefbaar Rotterdam invloed hebben gehad op haar oordeel en dat van medebewoners zegt ze:

- vB Nou, ik denk wel dat dat het ook wel beïnvloed heeft, maar ik ken toch ook een hele grote groep mensen die daar allemaal niets van moet hebben en die allemaal geprobeerd hebben om [er het beste van te maken], gewoon: integratie, leuk, leuk, leuk. En die allemaal toch een beetje zoiets hebben van: d'r is hier niet meer tegenaan te boksen, het lukt niet meer. En dat vind ik gewoon zo verdomd jammer.*

Naast bewoners die zich afzetten dan wel gefrustreerd zijn geraakt, zijn er ook bewoners die vooral een zekere angst hebben, zoals mevrouw Jager en mijnheer De Graaf (beide A) vertellen:

- vJ Ja, ik heb niets tegen buitenlanders, er zijn ook hele goede bij hoor, daar gaat het niet om. Maar je krijgt wel de angst van, net zoals [de buurman] hiernaast is 88 jaar en die man is geloof ik 84. [Dan] denk ik, ja, wat krijg ik hiernaast? Daar ben je dan wel bang voor, wat komt hiernaast?*
- mG Ja, je weet hoe wij Hollanders zijn als een woning leeg komt. 'Als we maar geen zwarte naast ons krijgen of Antillianen hè?' (...) Laten we maar gewoon eerlijk zijn.*

De houding van weer andere bewoners is misschien het beste te omschrijven als een van een *conditionele acceptatie*: er worden nadere voorwaarden gesteld om allochtone bewoners positief tegemoet te kunnen treden: 'allochtonen die werken is geen probleem', 'als ze zich maar aanpassen', of: 'als ze maar netjes zijn'. Bij die voorwaarden horen soms ook stereotypen voor verschillende groepen. Mevrouw Lokhorst (A) maakt duidelijk onderscheid tussen Antillianen en Kaapverdianen:

- vL Maar als je zag wat daar ook woonde, nou, ten hemel schreiend. Er waren mensen die zetten gewoon de vuilniszakken voor de deur en dan liepen de maden zo over de galerij, zolang lieten ze ze staan. En heel veel donkere mensen. Antillianen daar heb je het meeste last van. Kaapverdianen daar heb je geen last van want die werken allemaal en die zijn allemaal hartstikke schoon, maar Antillianen die doen wat zij willen.*

Mevrouw Oud (B), die negatief is over de grote instroom van allochtone bewoners in de Kampen die lappen en lorren voor de ramen hangen, wijst op de afkomst van mensen van het platteland. Ze komen naar haar idee uit een hutje met zand op de grond en hebben nog nooit van gordijnen gehoord:

vo *Ja, is een heel groot cultureel verschil. Wat er nu komt te zitten allemaal, ja, die komen zo net uit de rimboe, man, die eten nog apenvlees (lach). Nee, dat mag ik niet zeggen, mag ik niet zeggen, nee, da's onzin. Nee, maar d'r komen d'r echt heel veel, die zijn net uit het buitenland vandaan. Kijk, ik heb 't niet over onze Turkse en Marokkaanse mensen, want die zijn best wel, als je echt in de hoofdsteden komt, dan zijn ze ook net zo Europees als wij.*

Ze is van mening dat ze zich moeten aanpassen aan de 'westerse' levenswijze en de 'Nederlandse' normen en waarden. Dat is ook de mening van de familie Francken (B):

mf *Het is niet dat ik die mensen niet mag, maar ja...*

vf *...tuurlijk niet maar ze moeten wel een beetje aanpassen.*

mf *Jij ook, als jij ergens heen gaat naar een ander land, dan ga je ook niet op je eigen manier leven. Dan probeer je toch ook je aan te passen aan die cultuur en noem maar op. Maar ja dat schijnt hier allemaal heel makkelijk te kunnen.*

Ze ergeren zich aan onverzorgde tuinen en het ontbreken van nette gordijnen en veronderstellen dat die huishoudens van het platteland afkomstig zijn. Een Turks gezin dat vlak naast hen woont, komt uit de stad, "dat zijn wel weer hoger opgeleiden, dat zijn gewoon normale mensen."

Een andere groep bewoners *relativeert* het belang van etniciteit en stelt dat het om het gedrag gaat, niet om de kleur, zoals mevrouw Wijnen (B). Het maakt haar niet uit of er allochtonen wonen:

vb *Ik heb zelf naast Surinamers gewoond en Turkse mensen, en hier verder wonen Joegoslavische mensen. Dat mens kent geen woord Hollands, maar ik zeg altijd: 'Dag!' (lach). Daar moet het niet van afhangen, want er zijn ook slechte allochtonen (vergist zich), of autochtonen, hè? (fluisterend) Ik haal ze steeds door elkaar. Nee, dat vind ik van niet. Het gaat om de mens, (...) het ligt aan het slag mensen dat er komt hè. Kijk, ze zitten hier nu ook, alles zit door elkaar, en het gaat steeds beter.*

Het gedrag van bewoners heeft volgens haar met inkomen te maken en met intelligentie. Als er ouders komen die gebruiken of drinken, krijg je weer problemen. Met haar zijn er veel bewoners, onder andere mevrouw Hamersma (A) en de heer Mansveld (C) die het belang van etniciteit relativeren, zoals familie Veldhuis (C): "We zitten hier met ze, allochtoon of autochtoon, ze zitten allemaal aan het zwembad hier, dus dat maakt niets uit." Zij gaan er *praktisch* mee om en stellen dat het bij overlast net zo goed om autochtone hangjongeren gaat. Het zijn reacties die zijn ingegeven door zowel de ervaringen als eigen opstelling in het alledaagse leven. Ook mevrouw De Vries (A), die eerst veel geluidsoverlast ondervond van een jong stel onder haar, redeneert zo:

wv *Ik heb er een mevrouw voor teruggekregen, een bejaarde mevrouw, ook uit het buitenland, ik hoor ze niet; hierboven woont iemand, die Chinese mensen dan, die hoor ik helemaal niet. (...) Ik ben van de hel in de hemel gekomen, met mijn bureu.*

Ook mijnheer Van de Roer (B) stelt dat er snel gegeneraliseerd wordt, maar zijn ervaringen zijn positief, zowel met de bewoners van de koopwoningen aan de Slinge die vrijwel allemaal allochtoon zijn, als ook met de jongens die hij wel eens in de buurt tegenkomt. Het is leven en laten leven, naar zijn mening:

mr *Je bent gauw geneigd om te generaliseren en dat het bij iedereen zo is en dat het allemaal niet deugt. Maar dat is dus beslist niet zo natuurlijk. We zijn niet allemaal misdadiger of we zijn niet allemaal criminelen bijvoorbeeld als je een andere huidskleur hebt. Hier dat laantje af (...), daar zitten 's avonds met een zekere*

regelmaat, een paar jonge jongens, zitten ze een blowtje te doen en dergelijke. 'Dag mannen' [zeg ik dan] en ze zeggen mij gedag. Ze gaan hun gang, want je ruikt het wel een uur in de wind, die lucht op een gegeven moment en dan zeg ik: 'Ze gaan hun gang maar.' Ze doen mij geen kwaad en ze zitten daar best. Ik bedoel ik loop er langs met mijn hondje en so be it.

Mevrouw Jonkers (C) heeft "meer buitenlandse dan Nederlandse mensen" in haar buurtje wonen en kan daar heel goed mee opschieten en gaat met iedereen om: "Ik heb geen onderscheid van: 'Oh, die moet daar, in dat hokje en die moet daar.'" Het maakt haar niet zoveel uit, maar ze "weet wel bij welke bevolkingsgroepen bepaalde gedragingen horen." Dat zegt ook mijnheer Snoek (A) die veel in het buitenland is geweest, waaronder in Iran. Hij tolereert dat ze andere gewoontes hebben:

ms *Tja, ik trek me er weinig van aan. Ik erger me daar niet aan dat er mensen zijn die er anders uitzien of andere kleding dragen. Zoals tegenwoordig over de boerka gesproken wordt en het verbod. Die mensen storen mij niet zolang ze mij maar niets aandoen en niet lastig vallen. (...) Die mensen zijn tamelijk familiair met elkaar, die gaan veel meer met elkaar om dan Nederlanders. Ik heb wel eens gezegd: 'Nederlanders dat is een ik-volk en die mensen uit de warme landen is een wij-volk: die leven samen, die zijn dat altijd gewend.' Die eten ook niet alleen maar die nodigen ook hun kennissen en familie uit om te eten, dat vinden ze gezellig.*

Er is ook een groep bewoners die vooral *positief* is over de komst en aanwezigheid van allochtone bewoners naar de wijk en dat zien als een *verrijking*, zoals mevrouw De Rijk (C). Zij wil ook graag dat het goed gaat en spant zich daarvoor in.

vr *Ik vind het juist fijn om in een buurt te wonen met verschillende culturen. Ik zou het juist niet andersom willen want ik vind het ook prettig als alles maar een beetje door elkaar zit, weet je wel. Gewoon, van alles wat, dat vind ik wel prettig om daar toch ook een bepaalde eenheid mee te krijgen. Want bijvoorbeeld in de groep van 'Mensen maken de Stad', nou ja, Reina is dan een Nederlander, Mitchel is uit de Antillen, Leyla is van Turkse afkomst. Ik vind dat alleen maar prettig eigenlijk, dat je toch met andere culturen te maken hebt. Dat vind ik juist echt fijn, er zitten meer positieve kanten aan.*

En daarin is ze niet alleen, ook mevrouw De Mos (A) kijkt zo naar haar buurtje: "Heel veel allochtonen, maar hartstikke leuk." en voor mevrouw Dekker (A) die niets mis vindt aan een gemêleerde wijk en haar Antilliaanse buurvrouw en West-Afrikaanse buurmannen heel lief vindt. Mevrouw Kaptein (A) kan heel goed met de nieuwe burens opschieten en vindt dat de sfeer is verbeterd door de instroom in haar buurt:

vk *Vroeger was dat minder dan nu de buitenlanders er wonen want die zoeken mekaar op en ik praat ook met iedereen dus ik wordt ook gevraagd en dat vind ik wel belangrijk. (...) M'n dochter was de heg aan het knippen en (...) toen was er een [buur]man die zei: 'Oh mevrouw, geef maar even hier, doe ik wel even.' Maar als ik die aan de overkant vraag, die Syrische buurman doet het ook, die helpt zo dikwijls in de tuin.*

Dat de nieuwkomers elkaar meer opzoeken ziet zij als positief, als contact zoeken waardoor er ook een hechtere band ontstaat tussen hen en de andere bewoners, wat ook leidt tot praktische hulp. Ook moeder en dochter Van Ewijk (B) zijn positief en verwijzen naar de behulpzaamheid van hun burens: "Het zijn wel buitenlanders maar het zijn zúlke aardige mensen" (zie paragraaf 6.4.2).

Allochtone bewoners

De allochtone bewoners hebben zich minder uitvoerig uitgelaten over hun houding ten opzichte van de toegenomen diversiteit. Mijnheer Haddioui (D) is wel positief en typeert het blok waar hij woont als een 'mixed salad' van Turken, Hollanders, Marokkanen, Surinamers, Hindoestaan en mensen uit Nigeria:

mH Dat vind ik leuk, voor mij is dat leuk, verschillende mensen. Alleen [soms moeilijk om te] verstaan, er moet meer contact zijn. (...) Wij zijn 'polite', we zeggen goedemorgen, geven antwoord, geen probleem.

Ook mijnheer Eryilmaz is positief over de multiculturele samenleving in Rotterdam en Zuidwijk:

mE Ik ben bijna overal in Nederland door mijn werksituatie bekend. Er zijn een heleboel plaatsen waar ik het hartstikke mooi vind, maar niet zoals Rotterdam. [Dat is] nog levend, multiculturele mensen allemaal.

Wel zijn er veel allochtone bewoners die, hoewel ze positief staan ten opzichte van de diversiteit in hun buurt, negatief staan tegenover een te grote concentratie, zoals ook mevrouw Yildirim (E) aangeeft dat ze niet in een wijk zou gaan wonen "waar heel veel multicultureel woont".

In de gesprekken met de allochtone bewoners komen wel uitspraken naar voren over specifieke groepen allochtone bewoners. Mijnheer Salim (D), die uit Mauritanië komt, geeft aan dat hij met verschillende mensen contact heeft in de wijk, met 'zwarte mensen', 'Nederlandse' mensen, maar met Arabische mensen is het een beetje moeilijk:

mS [Contact met] Arabische mensen, Marokkanen of andere, is een beetje moeilijk voor mij. Daarom wil ik, als het even lukt, niet een Marokkaan als buurman krijgen, nee, nee. (...) Ik ken die mensen, we zijn zelf burens, wij wonen op dezelfde plaats in Afrika. Ik ken die mensen, is niet makkelijk met ze. Ik vind het niet leuk om samen te blijven met deze mensen, echt waar.

I En Turkse mensen?

mS Ik ken niet veel Turkse mensen, ik ken ze helemaal niet, maar ik denk wel dat die Turkse mensen voor mij beter zijn dan Marokkanen. (...) Wij zijn dezelfde mensen, maar om samen te leven is niet makkelijk. Als je woont met Marokkaanse mensen met vrouw en kinderen is niet leuk. Ik weet 100 procent zeker dat het niet rustig kan blijven. (...) Marokkanen [hier in de wijk] zeggen dat ze probleem hebben met hun buurman, allemaal. Maar ik heb gezegd: 'Waarom zeggen jullie Marokkanen allemaal dat jullie problemen hebben met die buurman en zegt niemand van die andere mensen dat zij een probleem hebben met die buurman. Misschien maken jullie probleem, zijn jullie fout.' 'Nee, nee.' Ik zei eerlijk, jullie zijn ook moeilijke mensen.

Zo constateren de Surinaamse neven Gopal (beide E) beide dat er spanningen kunnen ontstaan tussen Surinamers en Antillianen. Mijnheer kGopal vertelt over de tijd toen ze in de Burgen opgroeiden:

mKG Ja, er kwamen echt van die rare gasten, joh. Als je een discussie had en hij vond het niet naar zijn zin, dan was het gelijk slaan of een pistool trekken. Of als we aan het voetballen waren met al mijn vrienden. We speelden dan tegen, laat maar zeggen, Antillianen, en dan stonden we voor en dan begonnen ze opeens hard te spelen en ruzie zoeken. (...) Het waren echt van die irritante gasten (...) die ook naar een bakker gingen en als ze in de rij stonden gingen ze voorpiepen en als dan iemand er wat van zei dan was het van: 'Houd je bek man', dat soort dingen.

I Zijn er wat dat betreft veel verschillen tussen Antillianen en Surinamers?

mKG Ja, Antillianen die zijn snel op de teentjes getrapt, (...) ik snap niet waarom ze dat hier doen en in hun eigen land niet, joh. Ik ben wel eens daar op vakantie geweest, maar daar was het heel anders dan hier hoor. Net of ze hier komen of ze [dan denken] van: 'We kunnen alles maken hier.'

Zijn neef geeft wel aan dat het niet altijd problemen geeft, maar wel als er ruzie is "Dan is het gewoon een bom, joh", maar dat is alleen het geval bij ruzie, "Het is niet zo als met India en Pakistan."

Conclusies en reflectie

De houdingen en emoties ten aanzien van de toegenomen diversiteit zijn zeer verschillend en vallen niet samen met de grenzen van de levenswijzeclusters. Daarbij geldt dat de verschillen binnen de clusters soms zeer groot zijn. Er spelen meer, ook andersoortige en individuele factoren een rol dan bij de afbakening van de clusters richtinggevend zijn geweest³⁸³.

Een deel van de autochtone bewoners is kwaad en onvergenoegd omdat ze vindt dat zijzelf gemarginaliseerd (dreigen te) worden, dat hun eigen wereld het onderspit delft. Anderen zijn cynisch en angstig vanwege de criminaliteit en dreiging die in hun ogen gepaard gaat met de instroom van allochtone bewoners in de wijk, maar ook vanwege de onbekendheid met de nieuwe bewoners in de wijk. Deels in combinatie met het vorige zien we frustratie vooral bij bewoners die zich hebben ingezet (voor allochtone bewoners) maar die het niet (meer) lukt om daar een voor hen bevredigend resultaat uit te halen, namelijk dat die nieuwe bewoners zich voegen naar de daarvoor al bestaande normen, waarden en gebruiken. De houding van de bewoners die de nieuwkomers accepteren op voorwaarde dat ze zich aanpassen, ligt daar dichtbij. Duidelijk onderscheidend van die houding en gevoelens zijn de bewoners die de betekenis van etniciteit relativeren, praktisch omgaan met de nieuwe bewoners en stellen dat het niet gaat om kleur, maar om gedrag en om persoonlijke kenmerken als inkomen, opleiding en mentaliteit. Zij willen nieuwe bewoners niet in vakjes stoppen op basis van etniciteit en willen niet generaliseren. Als laatste zijn er autochtone bewoners die de meer diverse instroom juist positief waarderen, het een verrijking noemen. Vaak gebeurt dat ook op basis van de persoonlijke kenmerken van de nieuwe bewoners.

Bij de allochtone bewoners zijn er positieve reacties op de diversiteit van de wijk en geen uitgesproken negatieve reacties, wel geven veel allochtone bewoners aan een te grote concentratie van allochtone bewoners niet goed te vinden en noemen enkele bewoners gevoeligheden ten aanzien van specifieke groepen andere allochtone bewoners.

Een eerste punt van reflectie is dat de bovenstaande conclusies een *geschakeerd beeld* geven. Er zijn veel autochtone bewoners die negatief dan wel uiterst kritisch staan tegenover de veranderde bevolkingssamenstelling. Zij vinden dat de nieuwkomers zich moeten aanpassen aan wat 'normaal' is. Er zijn echter ook veel bewoners die er neutraal of positief in staan. Lang niet alle bewoners blijken te worstelen met schurende gevoelens. Er is een grote groep waarvoor 'de hokjes niet tellen', of die wel verschillen zien maar dat niet problematiseren en er praktisch mee omgaan. Er is ook een grote groep die de verandering als een gegeven beschouwt, het is nu eenmaal "de Rotterdamse samenleving". En sommige bewoners beschouwen de aanwezigheid van allochtone bewoners als verrijking. Op grond daarvan kan geconcludeerd worden dat er geen sprake is van een breed geaccepteerde 'alledaagse diversiteit', evenmin is er sprake van een algemene afkeur van de nieuwe diversiteit. De verscheidenheid in opvattingen loopt door de levenswijzeclusters heen en hangt niet eenduidig samen met het inkomens- of opleidingsniveau van de geïnterviewden³⁸⁴.

383 Die afbakening is, zoals uiteengezet in paragraaf 5.4, vooral sociologisch bepaald. Bij emoties spelen ook psychologische en andere factoren een rol. Emoties laten zich niet bestuderen binnen de grenzen van één discipline, naast sociologie en psychologie dienen daar ook biologie en neurowetenschappen aan toegevoegd te worden, zo stelt Van Daalen (2009).

384 In het onderzoek onder autochtone bewoners naar verliesgevoelens, het gevoel dat mensen hun land en de zeggenschap daarover langzaam kwijtraken aan nieuwkomers, concluderen Smeekes & Mulder (2016) dat een aanzienlijk deel verliesgevoelens heeft en die voorkomen bij bijna 70 procent van de lager- en middelbaar opgeleide respondenten en iets meer dan 40 procent van de hoger opgeleiden. De stellingen die de respondenten in dat onderzoek voorgelegd kregen verschillen wel van de items die in onze gesprekken aan de orde zijn gesteld.

Een tweede kanttekening betreft de *taal* die de autochtone bewoners gebruiken als ze opmerkingen maken over instroom in hun buurt. Ze distantiëren zich soms in expliciete zin van de allochtone bewoners, maar door hun taal soms ook op meer impliciete wijze. Een voorbeeld van impliciete distantie is het gebruik van het woord 'gewoon' dat staat tegenover 'ongewoon' en duidt op wat conform de door de autochtone bewoners gehanteerde normen, waarden en gebruiken, ook wel 'gewoonten' genoemd, juist is³⁸⁵. Expliciet onderscheidend zijn de woorden die autochtone bewoners in de interviews gebruiken om de ingestroomde allochtone bewoners aan te duiden. Mevrouw Harmsen (C) gebruikt het woord 'koelies', een negatieve aanduiding voor ongeschoolde slaven uit Azië. Heel vaak spreekt men van 'zwarte' versus 'witte' bewoners, of 'donkere' versus 'niet-donkere' bewoners, woorden die de tegenstelling benadrukken. Minder antagonistisch zijn de aanduidingen: 'gekleurden', 'kleurlingen', of 'mensen van een andere cultuur', die echter evengoed het anders zijn accentueren. Sommige bewoners gebruiken de term 'gekleurde medemens' of 'allochtone medemens', soms gepaard met een enige ironie, ambivalentie, of soms zelfs cynisme. Ze zijn zich vaak bewust dat hun woordgebruik afstand schept en gaan daar soms ook wat lacherig of verontschuldiging mee om. Mevrouw Den Bakker (B) gebruikt, zoals heel veel andere bewoners, het woord 'buitenlanders'. Ze "vind 't een pestwoord" omdat ze daarmee een distantie schept die ze eigenlijk niet wil, andere bewoners willen die afstand nu juist wel kenbaar maken. Sommige bewoners gebruiken de termen 'autochtone' en 'allochtone' bewoners, maar vragen zich soms daarbij hardop af of ze wel de juiste termen gebruiken, zoals mevrouw Wijnen (B), die zich eerst vergist. In plaats van de term 'autochtone bewoners', gebruiken sommige bewoners ook de aanduiding 'Hollanders'. Dat zou kunnen duiden op een politiek nativistische benadering, waarbij de gevestigde bewoners van Nederlandse afkomst hun positie willen verdedigen tegenover nieuwkomers. Voor sommige bewoners is dat ook zo, maar voor andere is dat te generaliserend en te absoluut gesteld, getuige de uitspraak van bijvoorbeeld mevrouw Van der Wouden (C). Zij stelt wel contact te hebben met Turkse bewoners die "vernederlandst" zijn zoals haar buurvrouwje van drie deuren verderop. "Dat is een echte Hollander, [zo] noemen wij dat". 'Hollander' kun je dus ook worden, als je je maar aanpast. Allochtone bewoners gebruiken soms dezelfde termen. Ook zij hebben behoefte om onderscheid te maken, zijn zich ook bewust van hun positie. Zij onderscheiden 'witte' en 'zwarte', 'donkere' en 'lichte' bewoners en duiden autochtone bewoners aan als 'Hollanders' en 'Nederlanders'.

Ten derde: uit uitlatingen van een groot aantal bewoners komt naar voren dat er een *spanning is tussen hun gevoelens en de feeling rules*, wat ze denken dat ze horen te voelen en waarvoor ze mogen uitkomen. Met regelmaat gebruiken bewoners tussenzinnetjes als "ik mag niet discrimineren", of "dat mag ik niet zeggen". Sommigen benoemen die spanning zeer precies, zoals mevrouw Den Bakker (B): "'t Is niet meer normaal en ik schaam me d'r zelf voor, echt waar, maar ik ga gewoon die mensen haten." De citaten van de bewoners onderstrepen ook de notie van Hochschild dat het geen kwestie is van het simpel 'hebben' van gevoelens, maar meer een kwestie van 'doen'. Het vereist *emotionele arbeid*, zoals Hochschild stelt. Bewoners reflecteren op hun gevoelens, worstelen daarmee en zijn op zoek naar hoe ze die een plaats kunnen geven, dat vergt voortdurend inzet. Daarbij ligt soms de nadruk op de interne overwegingen: voor zichzelf duidelijk krijgen wat de juiste positie is. In andere gevallen is het juist het zoeken naar een externe positionering: zich ten opzichte van de buitenwereld verdedigen.

Als vierde blijkt dat bewoners er niet altijd in slagen om een evenwicht te vinden tussen hun gevoelens en de feeling en framing rules en dan ontstaat *frustratie*. Familie van der Wouden (C) is op zoek naar de volksbuurt van weleer, spreekt ook haar teleurstelling uit over de houding van de autochtone

bewoners in de buurt op dat punt. De aanwezigheid van zoveel allochtone buurtbewoners om hen heen en hun niet succesvolle pogingen om daarmee contact te maken en de gemeenschap weer vorm te geven op hun condities, brengt ze tot hun stevige stellingname die sterke verwantschap heeft met nostalgie (Savage 2010; Duyvendak 2011) en verliesgevoelens (Smeekes & Mulder 2016). Voor mevrouw Den Bakker (B) is het stuklopen op het kunnen maken van afspraken met haar buurtgenoten over hun gedrag de oorzaak voor haar frustratie. Zij heeft zich in het verleden ingezet voor asielzoekers en allochtone medebewoners, taalles gegeven en praktisch geholpen, maar voelt zich nu deels slachtoffer van de grote diversiteit. Ze heeft een afkeer van een allochtone groep bij haar in de buurt, maar weigert gelijktijdig mensen over een kam te scheren omdat haar *feeling rules* dat niet toestaan.

Ten vijfde: de citaten laten zien dat een deel van de bewoners op zoek is naar een nieuw kader voor hun gevoelens, dat ze proberen om de spanning tussen wat ze vinden en wat ze denken dat ze horen te vinden, op te lossen. Daarbij *verzamelen en creëren ze argumenten* die hen zouden kunnen ondersteunen om de feeling en framing rules aan te passen, dan wel ze met recht minder serieus te nemen. In het verloop over de negatieve invloed van de instroom in de wijk krijgen allochtone bewoners bijvoorbeeld de schuld van alle leefbaarheidsproblemen, de verdwijnende buurtwinkels, het niet meer mogen vieren van Sinterklaas tot het verdwijnen van Buys' negerzoenen en wordt het bestaan van een islamitische school bekritiseerd omdat er ook geen katholieke scholen zouden zijn. Die argumenten zijn voor een deel aantoonbaar onjuist, maar ze vervullen evengoed een belangrijke functie in het verloop³⁸⁶. Dat Buijs' negerzoenen om marketingredenen een andere naam hebben gekregen, dat er bij betreffende bewoners om de hoek een katholieke school gevestigd is en dat de buurtwinkels het niet meer volhouden door de veranderende koopgewoonten van alle buurtbewoners, wordt buiten beschouwing gelaten.

Als zesde moet opgemerkt worden dat de zoektocht om gevoelens in overeenstemming te brengen met de feeling rules en framing rules ook in belangrijke mate gevoed wordt door de *veranderingen van het citizenship regime*. In de periode waarin zich de grote veranderingen in de bevolkingssamenstelling Zuidwijk voordeden, vanaf begin jaren negentig van de vorige eeuw tot aan onze interviews in 2008, is het integratiebeleid sterk gewijzigd. Het minderhedenbeleid richtte zich tot aan het begin van de jaren negentig op het ondersteunen van culturele of etnische minderheden met specifieke achterstandsproblemen waarvoor de overheid zich verantwoordelijk voelde. Het ondersteunen van sociaal-culturele emancipatie was instrumenteel voor het versterken van hun zwakke positie. Daarnaast pasten allerlei maatregelen zoals omroepfaciliteiten voor specifieke groepen en islamitisch onderwijs binnen de verzulde instituties die de Nederlandse samenleving op dat moment (nog) kende. In het begin van de jaren negentig maakte dit minderhedenbeleid plaats voor het integratiebeleid dat meer gericht was op de sociaaleconomische participatie van de individuele migranten. Na de eeuwwisseling veranderde het beleid onder invloed van het debat over het 'multiculturele drama' (Scheffer 2000), 9-11, de opkomst van Fortuyn en de LPF, de moord op Fortuyn, het verslag van de daarop door de Tweede Kamer ingestelde 'Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid' (Tweede Kamer der Staten-Generaal 2004), de moord op Theo van Gogh en de opkomst van het populisme met Wilders, Verdonk en de groei van de PVV. Het beleid kreeg een steeds meer op assimilatie gerichte koers, waarbij migranten zich in allerlei zaken dienen aan te passen, de Nederlandse taal dienen te spreken en zich dienen te conformeren aan de algemeen heersende Nederlandse normen en waarden (Duyvendak & Scholten 2011). Door die veranderingen is het niet vreemd dat sommige bewoners heen en weer geworpen worden tussen oude en nieuwe toetsstenen. De veranderingen geven hen anno 2008 een legitimering voor standpunten en gevoelens die ze in het verleden als niet gerechtvaardigd beoordeelden.

Als zevende moet opgemerkt worden dat niet alleen het citizenship regime is veranderd, maar dat ook de ontwikkeling in het *publieke debat* in de betreffende periode turbulent is geweest. Dat heeft uitwerking gehad op bewoners die zich aangesproken voelen door het populistische discours (Mepschen 2012; 2016). Fortuyn's uitspraak: "Ik zeg wat ik denk, en doe wat ik zeg. At your service!"³⁸⁷ is een duidelijke breuk met de politieke correctheid en een aanmoediging aan bewoners om zich uit te spreken. Leefbaar Rotterdam op lokaal niveau en Wilders en Verdonk op landelijk niveau hebben die lijn doorgetrokken. Dat heeft ruimte geschapen voor kritische uitspraken van autochtone bewoners over allochtone medebewoners, ook al sympathiseerden die bewoners misschien niet gelijk op alle punten met die partijen. Het publieke debat functioneert als een kracht voor de verandering van het citizenship regime, maar ook als een kracht die ruimte schept voor een andere omgang met de feeling rules.

Als achtste en laatste zien we dat de *houding van de allochtone bewoners* ten opzichte van de toegenomen diversiteit minder onderling uiteenlopend is dan bij de autochtone bewoners. Wel zien we dat sommige van hen meer zijn geïntegreerd in het stelsel van de 'Nederlandse' samenleving, terwijl anderen deels nog meer vasthouden aan de framing rules die historisch bij hen passen, zoals mijnheer Salim aangeeft met zijn referentie naar de altijd aanwezige spanningen binnen Westelijk Afrika.

§ 8.3.2 Ervaren discriminatie

In de gesprekken met de allochtone bewoners hebben zij ook regelmatig gesproken over hun negatieve ervaringen als gevolg van de reacties van autochtone bewoners op het toegenomen aantal allochtone bewoners. In alle drie de allochtone groepen zijn er ervaringen met en is er ongenoegen over een discriminatoire houding van sommige autochtone bewoners en gebruikers van Zuidwijk. Mijnheer Bouhaddani (D) voelt zich in zijn contacten gehinderd door zijn gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal, maar dat is niet alles:

mB Er is geen goed contact. (...) [De mensen] kijken naar ons en naar onze kinderen alsof we crimineel zijn. Hun hart gaat van 'gedoek-gedoek'. Waarom, waarom? (...) Soms doen mensen in de supermarkt dat, wanneer ze een buitenlander zien maken ze een raar geluid.

Ook mevrouw Lamyaghri (E) voelt zich soms aangekeken en denkt dan "misschien heeft 't ook te maken met dat je zelf geen Nederlander bent". Ze vindt dat mensen ook wel schuw zijn en heeft het gevoel dat ze haar daarom niet aanspreken.

vE Ik voel me Nederlands, je kan gewoon open en eerlijk tegen mekaar zijn. Je hoeft niet te denken van: 'Oh, die begrijpt het niet', weet je wel? En dat vind ik wel jammer.

Maar het gevoel dat ze wordt aangekeken op haar afkomst is in Zuidwijk wel minder sterk dan in de Beverwaard waar ze eerst woonde, dat komt naar haar idee omdat in Zuidwijk "best wel veel buitenlanders" wonen. Ook mevrouw Hardi (F) ervaart onderscheid in hoe andere mensen naar haar kijken in de buurt en heeft het idee dat ze extra in de gaten wordt gehouden.

- vH *Ik heb een keer een jongen een auto geleend van me, die jongen had zijn rijbewijs niet bij zich. Toen is hij iets voor mij gaan doen met mijn zoon en zijn ze hier gekomen en de politie heeft hun achtervolgd. Gelijk enkele mensen: 'Politie gezien in de straat', gelijk iedereen loeren. Ik zeg: 'Zo....', ik was echt boos, zo. (...) Gelijk krijgen ze misschien een slecht beeld van jou of je overtreedt de regels, weet je. Je bent Antilliaan dus je bent sowieso buitenlander dus...*
- I *Maar denk je dat het voor Nederlandse mensen allemaal hetzelfde is, dat ze zeggen: 'Nou buitenlanders, Turken, Marokkanen allemaal hetzelfde?'*
- vH *Soms wel, er zijn er ook die discrimineren, die houden van discrimineren, hoor, echte nazi. (...) Ik weet hoe ik met hun moet omgaan. Ik negeer ze gewoon, ik praat gewoon. Soms zie je het bij taxichauffeurs, ook bij de artsen, ze besteden niet zoveel tijd aan jou. Nee, gelijk dit medicijn. Ze gaan je niet controleren heb je hier pijn, heb je daar pijn, nee. Gelijk recept, dit, dit, dit medicijn. Dan word ik echt boos van binnen. (...) En als je soms een winkel binnenloopt of zo: 'Oh Antilliaans' Ze blijven achter je lopen, kijken of je niet steelt, dat is irritant!*

Mijnheer Wekhev (A) die eind jaren tachtig als Koerdische Turk in Nederland politiek asiel heeft gekregen, ziet discriminatie als een meer algemene tendens: "Het racisme wordt groter in de Europese landen." Mijnheer Eryilmaz vindt Rotterdam nu nog prettig, maar is niet helemaal gerust op de toekomst en ziet de opkomst van Verdonk en Wilders met lede ogen aan:

- mE *Wij zijn allochtonen, dat is niet rot bedoeld, ik ben ruim twaalf jaar geleden geëmigreerd, heb nu de Nederlandse nationaliteit, maar wij zijn een beetje overgevoelig. Op straat, hoe mensen reageren en dergelijke, dat is ook een soort opvoeding voor onze kinderen. Als zij zich gediscrimineerd voelen, dan ben ik bang dat in de komende tijd – dat heeft niet alleen met mijn kinderen te maken, maar met alle allochtone kinderen – dat wat ze aan opvoeding krijgen, ze de komende tijd teruggeven, wat ze aan ellende gekregen hebben op kantoor, op straat, zeg maar als politieagent, ambtenaar, boekhouder. Noem maar op. Straks zit iedereen op een bureau op een werkplek: 'Hé wacht eens even, kaaskop, hoe jij me vroeger hebt behandeld, dat krijg je nu terug.' Dat vind ik jammer.*
- I *En dat wilt u niet.*
- mE *Absoluut niet, daardoor probeer ik elke keer te zeggen: Als iedereen elkaar nu maar als mensen ziet, normen en waarden respecteert, dan raken we niets kwijt. (...) Als het kabinet politiek rustig zou zijn, dan wordt de bevolking ook zo beïnvloed, waardoor men rustiger is en elkaar gaat respecteren. Als het kabinet gaat verliezen, dan is iedereen behoorlijk gestrest, iedereen beoordeelt elkaar, schoppen en vernielen. Als het hoofd goed kan werken dan werkt het lichaam ook mee. Waardoor wij kunnen zeggen dat de toekomst wel helder is.*
- I *Maar dat vindt u nu niet?*
- mE *Nee, absoluut niet en niet alleen ik. Ik heb een behoorlijke Nederlandse vriendenkring, sommigen zeggen openhartig: 'Ik schaam me dood om Nederlander te zijn, zoals de Turken in Nederland moeten leven.'*

Dezelfde angst dat zijn kinderen over een aantal jaren zich niet thuis zullen voelen, heeft mijnheer Ismail (E). Hij heeft het zelf ook niet meer naar zijn zin in Nederland met de veranderde politieke situatie. "De maatschappij is verhard, het is anders geworden, het is nieuw in dit land van Wilders." Hij heeft daar geen vertrouwen meer in en heeft besloten met zijn gezin te vertrekken naar Tunesië³⁸⁸.

Conclusie en reflectie

Verschillende allochtone bewoners hebben discriminatie ervaren als gevolg van ten eerste de houding van autochtone bewoners en gebruikers van de wijk en ten tweede het publieke debat en het wijzigende citizenship regime. In het eerste geval gaat het om een 'allegaagse ervaring van discriminatie' in plaats van het ervaren van 'allegaagse diversiteit'. De ervaren discriminatie als gevolg van de ontwikkelingen in het publieke debat en het citizenship regime, veroorzaakt meer kwaadheid bij de

allochtone bewoners. Mijnheer Eryilmaz verwoordt die relatie zeer scherp: “Als het kabinet politiek rustig zou zijn, dan wordt de bevolking ook zo beïnvloed, waardoor men rustiger is en elkaar gaat respecteren.” Dat onderstreept dat het discours op de verschillende schaalniveaus nauw met elkaar samenhangt (Duyvendak 2011; Morley 2001; Mepschen 2016). De gezamenlijke noemer is dat de betreffende bewoners zich voelen behandeld als ‘anders’, als ‘buitenstaanders’, als dat alleen veroorzaakt wordt door bewoners is dat (zeer) onprettig, als dat ook gebeurt door de instanties, is dat bedreigender voor het toekomstperspectief.

§ 8.3.3 Invloed op het eigen gedrag

De door bewoners ervaren instroom van vooral allochtone bewoners in de bestaande huurwoningen is niet onopgemerkt voorbij gegaan, zoveel is duidelijk. Maar heeft het ook gevolgen gehad voor het alledaagse gedrag van de bewoners op straat, in de (semi-)publieke ruimte, voor de manier waarop ze contact leggen met medebewoners, ze hen aanspreken op hun gedrag, etc.? Een kritische of zelfs uitgesproken negatieve waardering van de instroom van allochtone bewoners in de wijk hoeft het praktisch handelen ‘zoals goede burens betaamt’ niet in de weg te staan. In de vorige hoofdstukken is al duidelijk geworden dat autochtone bewoners met enige regelmaat hun allochtone burens helpen door het bewaren van sleutels, bij het lezen en schrijven van brieven, het leren van de Nederlandse taal, etc. Andersom helpen allochtone bewoners autochtone bewoners met een oogje in het zeil houden, zorg voor ouderen, het doen van boodschappen, helpen in de tuin, etc. Op het microniveau waar men de mensen kent van het portiek, de galerij of het rijtje waar ze wonen, gaat men die praktische contacten wel aan, maar als we kijken naar het algemene gedrag in de (semi-)publieke ruimte zien we wel een effect van de wijzigende verandering van de bevolkingssamenstelling op het gedrag van een deel van de bewoners³⁸⁹.

Aansluitend bij Hirschman (1970) en de aanvulling van Van der Land en Doff (2010), zal ik vier verschillende reacties van bewoners op de nieuwe instroom in de buurt onderscheiden: contact maken, aanspreken op gedrag, contact vermijden/gedrag aanpassen en vertrek. Soms komen combinaties voor bij een persoon, waarbij afhankelijk van de omstandigheden, het gedrag aangepast wordt.

Contact maken

Verschillende bewoners maken actief contact met hun nieuwe medebewoners, bijvoorbeeld door mensen die men op straat tegenkomt te groeten. Mevrouw Valkenburg (A) is daar aanhoudend in:

- wv *Op het Hijkeveld wonen Turkse mensen, die vrouw loopt altijd zo met haar hoofd naar beneden en dan liep ik voorbij en dan zei ik gedag. Dan durfde ze haast niet gedag te zeggen. Maar als je dan maar volhoudt dan komt het best wel goed. Want nu is het zo, ze maakt een praatje met me en hoe gaat het? Ja, maar dat is vaak ook dat zij geen toenadering zoeken of dat niet durven. (...) De wereld zou er heel anders uitzien, als we iets meer van elkaar kunnen hebben, dat vind ik wel. We zijn geen van allen hetzelfde.*

389

In de interviews hebben wij de bewoners gevraagd naar de gevolgen van de opgetreden veranderingen voor hun gedrag. We hebben niet expliciet gevraagd naar hun institutionele gedrag als lid van een buurtgroep, bewonersorganisatie of initiatief. Die organisaties zijn ook niet als zodanig geïnterviewd. De invloed van de veranderingen in de bevolkingssamenstelling op het beleid en gedrag van die organisaties zal hier dan ook niet aan de orde komen.

Ze is van mening dat dat vroeger makkelijker verliep in de wijk: "Toen waren de mensen veel meer één met elkaar." Ook bij andere bewoners is het elkaar groeten op straat gebruikelijk, zoals voor de familie Van der Wouden (C) en ook voor mevrouw Damen (A). Zij vertelt dat ze ook mensen met een hoofddoek gedag zegt: "Nou dan geef je een knikkie, krijg je een knikkie terug." Contact maken gebeurt ook door inzet van bewoners voor activiteiten als Opzoomeren en 'Mensen maken de stad', waar mevrouw De Rijk (C) met veel plezier in participeert, of bewoners die zelf een initiatief nemen. Mevrouw De Wolf (C) startte de 'Vrouwen van de Velden'. Zij denkt dat veel autochtone bewoners angst hebben voor een andere cultuur:

wv *Dan denk ik: 'Ga praten, leer die mensen kennen', dan is het helemaal niet zo erg als je denkt. En als je iedereen gewoon met respect behandelt dan wordt je terug ook met respect behandeld, ook door Antillianen en Marokkanen. (...)*

I *Mensen hebben ook vaak wel overlast van allochtonen, horen wij. Is dat ook een kwestie van onbegrip?*

wv *Ja, onbegrip, woede. Ja ik heb dat in het verleden een keer met mijn bovenbuurvrouw gehad. Die had constant harde muziek. Dus ik ben naar boven gegaan, ik heb me voorgesteld en ik heb gewoon gezegd zus en zo. 'Oh geen probleem buurvrouw ik zal het niet meer doen.' Ja zo kan het ook. Maar het is meestal van 'Wah', gelijk een grote mond en: 'Ik bel de politie', ja, dan krijg je dat. (...)*

Ik maak het wel eens mee, dan loop ik door de wijk, en dan komt er een groepje Antillianen aan en dan komt er een groepje Nederlanders aan en die Nederlanders lopen dan zo (kijken weg), ja da's toch niet leuk voor die Antilliaanse mensen, weet je. Juist daardoor gaan die Antilliaanse mensen d'r eigen stoer vinden. Van: 'Kijk es iedereen is bang voor ons', vooral jongeren. Dus dat vind ik gewoon heel jammer, we zijn allemaal mensen en we kunnen het heel gezellig met elkaar hebben. (...)

I *Hier bij de 'Vrouwen van de Velden' zijn allerlei culturen bij elkaar, maar zie je dat ook bij jongeren?*

wv *Ja, we hebben ook die meidengroep en bij de kinderen gaat het wel goed, dat ziet geen zwart-wit.*

Gewoon contact maken en niet bang zijn is ook het uitgangspunt van mevrouw Wijnen (B), zij denkt ook dat andere mensen soms wel bang zijn, dat dat meer een karaktertrek is van die personen:

wv *Ik ben van nature niet bang, nooit geweest. Nee, het is zelden als ik denk van: 'Nou, ik voel me niet zo op mijn gemak', nee, ik denk dat dat bij de mensen in zichzelf zit. Want het gebeurt vaak genoeg dat je hoort van kennissen van: 'Ja, er stonden vijf of zes van die opgeschoten knapen met van die petjes op.' Ik toeter er gewoon langs met m'n scootmobiel, ik kan geen kant heen hoor, echt niet. Dan zeg ik: 'Mag ik er even langs jongens?' ik heb nog nooit last gehad: 'Ja hoor mevrouw!' 'Dankjewel, doe!'.*

Mevrouw Martina (E) gaat ook niet opzij voor bewoners die buiten op straat staan, lawaai maken en bier drinken. Als ze er langs moet gaan ze er langs en loopt ze daar niet voor om.

Aanspreken op gedrag

Er zijn verschillende bewoners die veroorzakers van overlast daar ook op aanspreken, zoals mevrouw Lokhorst (A), familie Keus (A) en mijnheer Zondervan (A), die afstapte op jongens die op zijn auto zaten:

mz *[Een] paar jaar terug zitten er vijf zwarte jongens op mijn auto, dus ik naar beneden toe. Ik was een stuk jonger en ik zeg: 'Jongens, eh van mijn auto af', 'Waarom, het is toch jouw auto niet?' Ja, die gingen er niet af. Ik zeg: 'Ik zit ook niet op jouw fiets.' Dan komt ie eraf, z'n gezicht met die grote tanden vlakbij mij: 'Als jij op mijn fiets zit, ik maak je dood', dan word ik bang, dan ben ik bang. Vijf van zulke knapen en ze zitten op mijn auto en dat zijn dingen die onprettig zijn, dus het onveilige gevoel is er 's avonds. Op de dag niet, nee, op de dag niet, alleen 's avonds, we gaan gewoon niet meer weg, echt niet.*

Hij is dus wel bang geworden. Verschillende bewoners zijn terughoudender geworden in het aanspreken van anderen op hun gedrag. Mijnheer Goudriaan (A) vindt dat je het tactisch in moet kleden "Want als je domweg zegt van: 'Zo [is het]', dan staat gelijk het potje in vuur en vlam hè."

Mevrouw Huurman (A) is het aanspreken een beetje moe geworden en stopt er geen energie meer in nu hun panden gesloopt gaan worden. Familie Francken (B) past ook wel op voor ze iets zeggen, zeker nadat hun vrienden een zoon verloren door een steekpartij in Amsterdam toen vijf Marokkanen de leren jas en portemonnee van zijn broer wilden hebben en hij voor hem opkwam:

- mF *Nou kijk, we leven nu in een wereld dat je weet dat als je mensen gaat corrigeren of proberen er iets van te zeggen, dat er voor minder gewoon een mes getrokken wordt en je gewoon van het leven beroofd wordt, weet je wel. Omdat je gewoon met mensen te maken hebt tegenwoordig waar psychisch dingen aan mis zijn, of cultuur, ik weet niet wat het is hè? (...)*
- vF *Jij hebt toch eens gezegd, dat jij hier in de tuin bezig was en iemand zat op de fiets of zo en die liet [een blikje] vallen en jij zei d'r wat van... (...)*
- mF *...dat zie je dan gewoon voor je ogen gebeuren hè? Nou ja, die sprong van z'n fiets af, wat dat betreft ben je dan wel wijzer geworden. Het is vreselijk tegen je natuur in, maar dat is juist de ellende hè? [Ze zeggen wel:] 'Die pet past ons allemaal'³⁹⁰, maar als je die pet gaat gebruiken dan zet je je eigen leven op het spel, voor niks hè, want dat gaat dan om een blikje laten vallen.*
- vF *Terwijl d'r een bak stond weet je, dat je denkt 'Ja, gooi 'm effe in die bak.'*

Zij twijfelen of de agressiviteit en het geweld te maken hebben met psychische problemen van mensen of met cultuur. De angst om andere bewoners aan te spreken dienen we echter niet te simplificeren tot een tegenstelling autochtoon versus allochtoon. Er zijn ook allochtone bewoners die twijfelen over het aanspreken. Dat geldt bijvoorbeeld voor mevrouw Constancia (F), zelf afkomstig uit de Antillen en actief in de 'Vrouwen van de Velden', die met Lucia Klaasboer (F) de overlast van sommige Antillianen op het Schoonveld besprak:

- vc *Laatst sprak Lucia ook tegen mij over Antilliaanse mensen die 's ochtends om 5.00 uur of 6.00 uur terug van een feest komen. Dan maken ze nog steeds lawaai en praten hard buiten. (...) De helft is wel goed, maar de helft is gewoon asociaal. En ik zei tegen haar: 'We moeten niet meteen de politie bellen.' Zegt zij: 'Maar ik vind hen gestoord.' Ik zei: 'Dan moeten we dat tegen hen zeggen.' Zegt ze: 'Ga jij het zeggen?' Ik zeg: 'Nee, want Antillianen zijn Antillianen, ze zijn anders, want ze willen niet dat je je met hen gaat bemoeien.'*
- I *Maar jij komt toch van Curaçao?*
- vc *Ja, maar daarom zeg ik, sommige Antillianen voelen zich meteen aangesproken, anderen kunnen wel praten, dat is het verschil. Daarom zeg ik: ik praat niet slecht over hun. Maar er zijn er gewoon die uit gebroken gezinnen of uit arme buurten en van Engeland komen en dan maken ze het erger dan het is, snap je? En dan schaam ik mij soms voor hun. Zij moeten zich gewoon gedragen, want het is jouw land niet.*

Zij geeft er de voorkeur aan niet gelijk de politie te bellen omdat ze dat escalerend vindt, maar ziet ook niet gelijk de mogelijkheden om het zelf op te lossen. Anderen geven er de voorkeur aan om direct bij instanties aan te kloppen en hen te verzoeken op te treden. Familie De Voogd (A):

- mV *In deze cultuur ben je ook een beetje angstig geworden hè, angst om d'r wat van te zeggen tegen bepaalde personen. (...) Dat heb ik zelf ook wel meegemaakt. Ik krijg gelijk een weerwoord van kleine ventjes, van eh... van buitenaf: 'En ik stuur me vader op je af, of ik stuur die...' (...) het escaleert. (...)*
- vV *Als de mensen ontevreden zijn, klagen ze wel eerder, dan moet je eerder aan de bel gaan trekken bij Vestia vind ik, dan dat je zelf dingen gaat doen (...) omdat je niet goed weet hoe je het met die cultuur aan moet passen, waar je nou misschien wel goed of niet goed aan doet, ik denk dat dat het ook een beetje is.*

Maar ze zouden niet met alles gelijk naar Vestia gaan. Als ze iets zouden hebben met hun Turkse burens zouden ze die zelf wel direct aanspreken. Er zijn ook bewoners die bang zijn om de politie in te lichten omdat ze vrezen voor repercussies. Mevrouw Coşkun (F) ziet dat bepaalde jongens in de buurt zich schuldig maken aan drugshandel, maar zal dat niet melden bij de politie:

- vc *Dan komen ze [de politie – AO] en vragen ze: ‘Wat is er gebeurd op plein?’ Ja, wij kunnen niks zeggen, (...) als wij zeggen wat er gebeurt, dan zijn wij schuldig. Dat vind ik en ik heb ook nog twee zoons, ik ben echt bang voor de gevolgen.*

Contact vermijden/gedragspatroon aanpassen

Heel wat bewoners hebben hun gedrag en gewoonten aangepast onder invloed van de gewijzigde bevolkingssamenstelling. Mijnheer Zondervan heeft, na verschillende incidenten bij hem in de flat, zijn woning beveiligd. Hij heeft een stok achter de deur liggen mocht er toch iemand binnen komen en gaat 's avonds de deur niet meer uit:

- mz *Vroeger ging ik altijd 's avonds nog effe wandelen. 't Geeft nu geen fijne sfeer, een beetje enge sfeer, en [het is niet] raar dat niemand meer naar buiten komt. Je ziet hier 's avonds niemand, je loopt helemaal alleen, dat is niet prettig, echt niet. Ik liep een keertje 's avonds laat, ik kwam uit de Larenkamp, (...) lopen ze 's avonds in te breken bij de Hubo, die was er toen nog, nou dan voel ik me niet prettig meer. Toen liep ik een ander keer alleen, komen er vier Turken naast me rijden in een auto. Ik loop en die jongens reden met die auto op de weg, maar die bleef net zo hard rijden als ik liep en maar kijken naar mij, nou dan heb ik het niet meer van ellende. Je weet, ik kan niks meer, ik heb geen pistool bij me, dat is eng, dus ik kom 's avonds echt niet meer op straat.*

Dat geldt voor heel veel bewoners, ze proberen ongewenste contacten te *vermijden* en blijven 's avonds thuis. Mijnheer Ozdemir (E) vindt het voor zichzelf als man nog niet zo'n groot probleem, hij durft nog wel overal naar toe, maar voor vrouwen en kinderen is dat anders zegt hij. Mevrouw Chalabi (E) die in de Velden-Noord woonde, ging in de winter na zes uur 's avonds niet meer alleen naar buiten, dan moest altijd haar man mee. De dames Vroman (A) en Slagter (B) nemen in de avond de auto als ze de deur uit moeten en ook mevrouw De Wolf (C) vindt het na negen uur 's avonds niet meer veilig, wil ook dat haar zoon van veertien jaar dan thuis is en gaat zelf alleen nog naar buiten met de hond of neemt de auto. De familie Veldhuis (C) liet de kinderen in de tijd dat de flatwoningen in de Burgen nog niet gesloopt waren en er veel leefbaarheidsproblemen waren, altijd om zes uur binnen zijn, of het nu zomer of winter was: "Ik liet ze niet buiten". Mevrouw Chalabi liet haar kinderen in de Velden-Noord niet alleen buiten spelen. Ook zijn er specifieke gebieden die bewoners niet meer veilig vinden. Familie Schuurs (B) loopt niet meer langs de te slopen woningen in de Burgen, andere bewoners mijden liever de Velden-Noord. Mijnheer De Graaf (A) voelt zich daar niet meer veilig en mevrouw Abels loopt er ook liever niet door. En als mevrouw Constancia (F) met haar zoontje door de Velden-Noord loopt, wil ze zich het liefst van de daar wonende Antillianen distantiëren en leert haar zoontje dat die dan niet Papiaments met haar moet spreken: "Dan trek ik hem zo aan zijn mouw van: ssst, praat Nederlands."

Vertrek

Bij een aantal bewoners hebben de veranderingen in de buurt geleid tot vertrek uit hun oude woning en voor sommigen zelfs vertrek uit de wijk. De familie Keus (A) is vertrokken uit hun woning aan het Schoonveld, waar ze 18 jaar woonden, naar een woning in het centrum van Rotterdam. De instroom van 'buitenlanders' in de wijk en meer specifiek hun portiek en de overlast die zij veroorzaakten speelden daarbij een grote rol. Voor hen was dat de tweede keer. Toen ze eind jaren tachtig in Zuidwijk kwamen wonen speelde de ontevredenheid over het aantal 'buitenlanders' in hun vorige wijk, Charlois

ook al een hoofdrol. Mevrouw Keus is een “doodgewoon arbeidersmeisje”, ze verbeeldt zich niks, zegt ze, maar ze voelde zich niet meer op haar gemak op Charlois door de ‘buitenlanders’ die zich niet aanpasten en op Zuidwijk heeft de geschiedenis zich herhaald. Mijnheer Keus:

mk Kijk, als je in een portiekwoning woont, met zes verschillende mensen, dan kan je niet met van die rollerskates de trap opgaan. We hebben een voor- en een achterdeur, dan ga je niet met je fiets door de voordeur heen, maar dan ga je door de achterdeur heen. (...) Wij zeiden het steeds tegen die mensen: ‘Je gaat dan door de achterdeur heen’, maar dat doen ze gewoon niet. Die trappen zien er niet uit en er wordt ook helemaal niet meer schoongemaakt. Het is gewoon vreselijk. (...) Er zat een prachtig behang op, de trappen waren door Vestia allemaal geschilderd, nou je wist niet wat je zag. ‘Fucking’ staat erop, het behang was van boven naar beneden losgetrokken en dat hing daar maar (...) en als je daar dan niets van mag zeggen, ja, dan zijn we toch verkeerd bezig, dan moet je vluchten hoor.

Nadat zich een aantal incidenten hadden voorgedaan, waaronder een geweldsincident waarbij zij ook de politie hadden ingeschakeld en de betreffende persoon een aantal maanden gevangen had gezeten (zie paragraaf 7.2.1), voelden zij zich zo bedreigd dat ze weg zijn gegaan: “Nee, het was niet leuk, geen woon- en leefgenot meer, nee, we hebben echt moeten vluchten.” Vanwege overlast van haar vooral Antilliaanse burens in haar flat, vertrok ook mevrouw Chalabi (E) een jaar geleden uit de Velden-Noord naar een woning in Pendrecht (zie paragraaf 7.2.5). Beide zijn voorbeelden waar acute overlast door instromende allochtone bewoners een beslissende rol speelde en leidde tot verhuizing, weg uit de wijk. Voor mijnheer Schuurs (B) is het grote aandeel ‘buitenlanders’ in Zuidwijk een belangrijke reden dat hij bij het zoeken naar een andere woning heeft gekozen voor een nieuwbouwwoning in Poortugaal (zie paragraaf 7.4.2 onder B-Werkende autochtone babyboomers). In andere gevallen speelde de veranderde bevolkingssamenstelling een rol naast andere factoren, zoals al eerder genoemd bij mevrouw Den Bakker (B) en ook bij mevrouw Kemp (A). Zij woonde aan het Schoonveld, voelde zich er niet meer helemaal prettig en verhuisde naar de 55+-flat de Drakenburg:

- vk Ik moet toch een keertje weg, niet? (...) Als je ouder wordt, kan je daar niet blijven zitten, gewoon, klaar. Ik bedoel, hoe je 't ook wendt of keert, hè? (...)*
- I En waarom kon u d'r niet blijven zitten? Er wonen toch ook wel ouderen dacht ik?*
- vk Ja, maar die gaan allemaal weg of die gingen dood. Bij ons op de trap waren er dus vier overleden, ja? Dus dan krijg je constant anderen. (...) Nou, dat is gewoon niet te doen. Alle mensen die daar nog woonden op de trap, (...) zijn allemaal weg omdat het gewoon niet te harden is.*

Zij voelt zich niet persoonlijk weggepest en kon goed leven met een stel Irakezen, een Afrikaander en een gemengd gezin uit Rusland en Afghanistan bij haar op de trap. Maar andere ‘buitenlanders’ er omheen hadden bonje met elkaar en dat vond ze niet prettig, ze voelt zich nu wel een stuk veiliger. Een soortgelijk verhaal vertelt mevrouw Lokhorst (A) die door de verandering op haar portiek door “mensen van een andere cultuur” en de overlast van drugsgebruikers naast haar, de kans heeft waargenomen toen die zich aandiende en naar de Drakenburg verhuisde. Bij deze laatste drie leidde de aanwezigheid en overlast van allochtone medebewoners tot een verhuizing binnen de wijk naar een woning waar ze die overlast niet meer verwachtten, voor twee van hen naar een 55+-flat. Mevrouw Kist (A) wil om dezelfde redenen naar een andere woning. En er is een allochtone familie die kiest voor de ultieme reactie van vertrek, de familie Ismail (E). Hoewel ze vinden dat het aandeel allochtone bewoners te groot is en nadelig voor verdere integratie, is dat niet de reden dat ze gaan verhuizen. Voor hen is de verandering en verharding van het maatschappelijke en politieke debat ten aanzien van migranten de reden om de wijk en Nederland te verlaten.

Conclusies en reflectie

De citaten van de bewoners illustreren dat alle vier gradaties voorkomen en daarbinnen nog verder onderscheid mogelijk is. Contact maken kan op een actieve en specifieke wijze vorm krijgen, maar kan ook zonder vooropgezet plan en terloops plaatsvinden. Met het aanspreken op het gedrag zijn het vormen van *voice*. *Loyalty* zien we deels terug in contact maken, maar zien we ook terug in het deels vermijden van contacten en aanpassen van het gedragspatroon, waarbij bewoners potentieel negatieve zaken proberen te voorkomen, in hoop op beter tijden. Er is echter ook iets voor te zeggen om dat gedrag te kwalificeren als een gedeeltelijk vertrek (cf. Van der Land & Doff 2010), als *exit*.

Bij dit gemengde beeld wil ik vier opmerkingen plaatsen.

Ten eerste: voor Hirschman is de dichotomie van *exit* en *voice* essentieel, niet in de laatste plaats omdat hij het gebruikt in het kader van de teloorgang van private ondernemingen die zich moeten handhaven in een marktomgeving. In de toepassing hier is die dichotomie minder relevant. De vier categorieën die ik hanteer sluiten elkaar niet uit, er zijn geen harde grenzen. *Voice* en *loyalty* veronderstellen beide een band met de buurt, maar de vertrekvoorbeelden kunnen en mogen niet opgevat worden als situaties waarin geen sprake zou zijn van een affectieve band van de betreffende bewoners met de buurt. Enkele geïnterviewden die reeds uit de wijk vertrokken zijn, komen nog met grote frequentie in Zuidwijk³⁹¹, juist omdat ze daar nog mee verbonden zijn.

Een tweede kanttekening is dat het gedrag van bewoners niet in een hokje te stoppen is. Hun gedrag is vaak een combinatie van op het ene moment contact aangaan en op het andere moment contact vermijden, wat kenmerkend is voor gedrag in het publieke domein in het algemeen³⁹² en niet specifiek is voor een wijk met etnische diversiteit.

Als derde wil ik opmerken dat de tijdsdimensie ook een rol speelt in het veranderde gedrag van bewoners. Zij geven vaak aan dat het gaat om een verschil in hun gedrag vroeger en nu. Ze zijn zelf ouder geworden en de veiligheidsbeleving kan ook door andere oorzaken beïnvloed zijn, zodat het 's avonds niet meer de straat opgaan wellicht niet alleen terug te leiden is tot de nieuwe instroom en mede het gevolg is van het ouder en minder mobiel worden.

Tot slot is verder nog op te merken dat het gedrag niet alleen bepaald is door wat zich in de buurt afspeelt. Dat geldt voor de veiligheidsbeleving, maar ook voor het laatste voorbeeld, het vertrek van de familie Ismail, wat een reactie is op het discours over integratie en de instroom van migranten op nationaal niveau. In de hele trits van reacties, of het nu gaat om contact maken, aanspreken op gedrag, contact vermijden/gedragspatroon aanpassen of vertrek, zijn er ervaringen die niet beperkt zijn tot het microniveau van blok of buurt, maar die samenhangen met gebeurtenissen elders en op andere schaalniveaus. Dat kunnen persoonlijke ervaringen zijn of ervaringen van naaste bekenden. Een steekpartij in Amsterdam waar de zoon van vrienden het slachtoffer van wordt, heeft invloed op het

391 Er zijn natuurlijk ook bewoners vertrokken die niet meer terugkomen naar de wijk omdat ze er niets meer te zoeken hebben. Die zijn we niet tegengekomen en dus niet in het onderzoek betrokken.

392 Wat dat betreft onderscheidt de situatie in de perifere woonwijk die Zuidwijk is, zich niet van de stedelijke ruimte. "De samenleving is geworden tot een archipel van enclaves waarbij mensen met verschillende achtergronden steeds effectievere ruimtelijke strategieën hebben ontwikkeld om de mensen die ze willen ontmoeten te ontmoeten, en die ze willen mijden te mijden (Hajer & Reijndorp (2001, p. 56). Zie ook de STAWON-studie *Ontmoeten én vermijden. Ontwerpen voor een pluriculturele woonomgeving* (Linssen & De Vries (red.) 2006).

gedrag van familie Francken in de Kampen. Het kunnen dus ook *geleende ervaringen* zijn, van familie of bewoners elders in de buurt³⁹³, of geschiedenissen die via de media tot mensen komen (Morley 2001).

Zowel de tijdsdimensie als de laatste kanttekening geven aanleiding om een voorbehoud te maken ten aanzien van de causaliteit van de instroom van nieuwe bewoners in de wijk en hun gedrag.

§ 8.4 Instroom en het beleid

Instroom lijkt vaak een autonoom proces wat de wijk(bewoners) overkomt, het maakt doorgaans geen onderdeel uit van het wijkvernieuwingsbeleid. Het woonruimteverdelingsbeleid van de gemeente en het huurbeleid van de corporatie zijn hier bepalend.

§ 8.4.1 Woonruimteverdeling

Bewoners zijn vaak (zeer) kritisch over het woonruimteverdelingsbeleid. De aard van het commentaar is eenduidig: Vestia en de gemeente hebben een *concentratie van allochtone en kwetsbare huishoudens* in de wijk laten ontstaan. Mijnheer Bouazza (D), de families Mansveld en Van der Wouden (beide C) en mijnheer Ismail (E) houden Vestia verantwoordelijk voor het feit dat in de Blauwe Kampen bijna alleen maar 'buitenlandse' gezinnen wonen. Vestia is er verantwoordelijk voor dat alle kwetsbare huishoudens bij elkaar in een wijk gestopt zijn, zeggen de dames Simsek en Klaasboer (beide F), Lamyaghri en familie bGopal (beide E), dat heeft geleid tot de achteruitgang in de Burgen:

VL Ze stoppen ze allemaal [bij elkaar], bijvoorbeeld gescheiden vrouwen, met een heel laag inkomen of alleen uitkeringen, laagopgeleid, geen werk, beetje armoede zeg maar. En dan krijg je ze almaar in één buurt. Ja, dan krijg je dat soort dingen, gewoon verwaarlozing, kinderen op straat, alles wordt vuil en vies.

MBG Ik weet niet of het met opzet werd gedaan, maar al die achterstandsmensen werden gewoon in een hoek gedumpt. Dus op een gegeven moment was het gewoon een grote bende.

I Wat bedoel je met achterstandsmensen?

MBG Ik bedoel mensen die op straat hangen, die leven van een uitkering of ziek zijn, die gewoon altijd thuis zijn...

VBG ... niet willen werken en rotzooi gaan trappen.

Mevrouw Oud (B) karakteriseert de instroom als: "...zowel teveel buitenlanders als mensen buiten de wijk vandaan". Ze bekritiseert dat je als (kind van) Zuidwijkers bijna geen kans krijgt om een huis te huren in je eigen wijk en dat geldt ook voor vrienden en kennissen. Mevrouw Klaasboer (F), familie Francken (B) en mijnheer Ozdemir (E) denken dat veel woningen zijn toegewezen aan sloopurgenten uit Hoogvliet. Anderen, zoals mevrouw Chalabi (E) en Simsek (F) stellen dat er vooral veel woningen zijn toegewezen aan Antillianen. Mevrouw Jager (A) begrijpt niet dat Vestia Antillianen bij haar in de Roze Kampen heeft geplaatst: "Ze zijn toch niet achterlijk?" Weer andere wijzen op het verhuren van woningen aan notoire overlastveroorzakers. Mevrouw Bouazzati (E) heeft het idee dat Vestia dat wellicht met opzet heeft gedaan om zo sneller een sloopvergunning te kunnen krijgen vanwege de achteruitgang:

393

We gebruikten die aanduiding in ons onderzoek in de Vlaardingse wijk Holy-Zuidoost (Van der Horst et al. 2002a, p. 62).

- vB *Ook urgenten komen natuurlijk d'r in hier. [Maar] kijk, als jij weet dat zo'n gezin hier op de hoek voor zoveel overlast heeft gezorgd in de Burgen, dan laat je die toch niet een keer hier komen wonen? Ik weet ook dat je ze niet ergens anders kwijt kan want ze maken overal overlast, zo is gewoon hun manier van leven.*

Het probleem is volgens mevrouw Vroman (A):

- wV *Dat er niet zoveel gekeken wordt naar waar je wat laat wonen, wie je in bepaalde huizen zet, wat voor mentaliteit of wat dan ook. Dat hoor je van alle kanten, dat de mensen daar toch tegenaan hikken, dat ze dat niet prettig vinden zoals de woningtoewijzing is gegaan en dat is niet alleen bij de autochtone bevolking, ook bij de allochtone bevolking, die zeggen ook van: 'Het is niet goed.'*

Bewoners uit alle clusters stellen dus Vestia verantwoordelijk voor de gevolgen van de woningtoewijzing, waarbij sommigen dat relateren aan de voorgenomen sloop-nieuwbouw (zie paragraaf 9.2.1).

Enkele bewoners, bijna allemaal min of meer actief in een buurtgroep of de bewonersorganisatie, stellen dat Vestia er zelf niet zoveel aan kan doen omdat ze gebonden is aan de *regels van de gemeente of de woonkrant*. De corporatie kan niet zomaar zeggen: "Jij mag hier niet wonen", volgens mevrouw Wijnen (B). Zij en andere bewoners wijzen er op dat Vestia gebonden is aan 'de woonkrant', synoniem voor de toewijzingsregels³⁹⁴. Mijnheer Ozdemir (E) is er ontevreden over dat die regels geen rekening houden met wie er al wonen in de buurt en het onmogelijk maken om de buurt gemengd te houden:

- mO *Dat is een rotsysteem vind ik. Vroeger ging je bij de een of andere woningcorporatie inschrijven voor een huisje en zo. En die mensen keken wie je was zo ongeveer, dat vind ik wel een prachtig systeem eigenlijk. Nu komt om de twee weken volgens mij de woonkrant. Die mensen hebben haast, hebben een huis nodig, zo goedkoop mogelijk natuurlijk. En die kijken waar aanbod is en dan gaan ze reageren. Nu weet je niet wie waar komt. In een flat of in een buurt blijkt dan de helft Turkse mensen, of Antilliaans of anders. Dat is geen goed systeem, het moet eigenlijk beter gemixt zijn, de wijk moet echt kleurrijk zijn.*
- I *Maar u zegt als de helft niet Nederlands is, dat is niet goed?*
- mO *Nee kijk: in een straat of in de buurt, wil ik niet dat er alleen Turkse mensen wonen. Ik wil niet alleen Turkse mensen zien of alleen Antilliaanse of Marokkaanse, of andere nationaliteiten.*

Familie Keus (A) vat al het commentaar kernachtig samen: "De woonkrant en de woningcorporaties helpen zelf die wijken om zeep, dat roepen wij al jaren." Zij, en andere gepensioneerde autochtone bewoners, verwijzen gelijk ook naar *vroeger*, de tijd van vóór de woonkrant toen inspecteurs eerst kwamen kijken of je je huis wel proper bewoonde, anders kreeg je geen woning. Mevrouw Vroman (A): "Je bed werd omgekeerd, je kasten werden leeggehaald om te kijken hoe of dat je was." Zij vond dat wel vergaand, maar het resultaat was wel positief. Zij moesten indertijd nog aan allerlei eisen voldoen, terwijl die tegenwoordig niet meer gehanteerd worden. Daardoor is de wijk achteruit gegaan volgens mijnheer Eerland (A), die indertijd nog zijn salarisstrookje moest laten zien:

- mE *Kijk toen we hier pas kwamen (...) moest je een verklaring hebben van je werkgever dat je 100 gulden schoon per week verdiende om die 20 gulden 10 te kunnen betalen. En ik ben toen ook naar mijn baas toegegaan. (...) Ik verdiende 98 gulden, hij zegt: 'Ik wil een verklaring tekenen dat je 100 gulden krijgt, maar die 2 gulden krijg je niet', die tijd, hè.*
- I *Het waren allemaal mensen met werk?*

394 Ten tijde van ons veldwerk golden in feite de regels van de Stadsregio Rotterdam. Bewoners doelen met 'de woonkrant' op Woonnet Rijnmond, het gezamenlijke platform van de aangesloten corporaties in de Stadsregio Rotterdam dat de sociale huurwoningen verhuurt. Bij de introductie van het aanbodmodel in 1995 is een gezamenlijke krant uitgebracht, tegenwoordig staat het aanbod alleen op de website, maar (iets oudere) bewoners spreken nog steeds van 'de woonkrant'.

- mE Goed werk! Goed werk! (...) Je moest een goed geschoolde baan hebben, wilde je hier komen wonen. (...) Het niveau daar klaag ik niet over, daar zeg ik niks van, want iedereen moet werken met datgene dat hij gekregen heeft. Maar het is natuurlijk, het niveau is gewoon wat dat betreft minder geworden.*

De woningtoewijzing voor de introductie van het aanbodmodel, zorgde er ook voor dat een grote instroom van allochtone bewoners werd tegengegaan volgens mevrouw Veldhuis (A): "Dan kwam er geen zwart hoor, echt niet hoor en die waren d'r toen ook hoor, beslist."³⁹⁵

Net zo eensgezind als de bewoners zijn over de verantwoordelijkheid voor het ontstaan van de concentratie van allochtone en kwetsbare huishoudens in de buurt, zijn ze dat over de noodzakelijke *oplossingsrichting*: meer sturen in de woningtoewijzing. Mijnheer bGopal is van mening dat Vestia de ingeschreven woningzoekenden te veel keus heeft gegeven. Als die keuzevrijheid tot problemen leidt, "dan moet je dat niet doen, dan heb je geen evenwicht meer". Mijnheer De Graaf (A) verwoordt het als volgt: "Een klein beetje voorcontrole en een klein beetje selectie, dat is nooit verkeerd." Concentraties van allochtone gezinnen moeten vermeden worden. Vestia moet ze volgens familie Francken (B) meer spreiden over de wijk, zodat niet "hier ineens vijf gezinnen komen, maar zet hier een gezin, zet daar een gezin, dan deze rij". Dat is niet alleen de gedachte van autochtone bewoners. Mijnheer Bouazza (D) vindt dat er geen concentraties moeten komen van Turken hier of Marokkanen daar en wil spreiding voor een betere integratie:

- mB In Nederland wonen 16 miljoen mensen en zeg maar ongeveer 1 miljoen, nog geen 1,5 miljoen buitenlanders. Zeg maar op elke vijf of vier huizen voor Nederlanders komt er een buitenlander tussen: ja, nog zo-zo-zo en dan komt er een buitenlander tussen. Dat betekent integratie. De mensen gaan samen praten, elkaar dingen vragen. Bijvoorbeeld, dat Hollanders aan mij vragen: Is het vandaag feest, wat voor feest, suikerfeest of slachtfest, of dit of dat, ja? Wij zullen ook vragen stellen als Hollandse mensen feest vieren: Wat voor feest vieren jullie?*
- I U zegt dat het meer gespreid zou moeten zijn, vindt u dat er meer Nederlanders zouden moeten wonen?*
- mB Ja, meer Nederlanders (...) want ik wil meer integratie. Ik hoor lang geleden Nederlanders vragen: 'Waarom integreren buitenlanders niet meer met Nederlandse mensen? Maar als wij komen, lopen de Nederlanders weg. (...) Vroeger waren hier allemaal Nederlandse bewoners en nu nog maar eentje.*

Mevrouw Constancia (F) vindt dat de concentratie van Antillianen in de Velden-Noord problemen veroorzaakt, zoals indertijd ook in de Burgen en hoopt dat dat in de toekomst voorbij zal zijn:

- vc En dat er dan ook een verandering komt, dat bijvoorbeeld de Antillianen ook weggaan. Dat het wat verspreid kan worden. Want kijk ze moeten ook kunnen wonen, maar ze moeten meer mengen met Nederlandse mensen of Marokkaanse mensen. Maar niet alleen alle Antillianen op een plek proppen, want dan gaat het mis. (...) Gewoon gemengd en dan ook niet in dezelfde flat zetten. Dus eentje hier en dan een paar straten verder nog een Antilliaan. Dat gaat wel goed, maar niet in één flat proppen.*

Mijnheer Van Tongeren (B) die niet alleen in Zuidwijk woont, maar daar ook werkt bij Vestia, is ook voor meer sturing, maar vooral voor het verdwijnen van de systematiek van het aanbodstelsel. Zijn voorkeur:

395

Dat was voor de gemeente Rotterdam in de jaren negentig ook een van de belangrijke motieven om het aanbodmodel in te voeren, zie paragraaf 2.4.

- mT *Heel die krant weg, dat heb ik altijd al gezegd, dat is niet goed voor Zuidwijk.*
- I *En dat de corporatie zelf toewijst, wat ze goeddunkt?*
- mT *Nou, proberen het dan in goede banen te leiden, niet zoals vroeger. Vroeger gingen de dames op bezoek, jaja jaja, met witte handschoentjes aan (lacht). Ik heb het meegemaakt dus, je hoeft me er niets over te vertellen. Dat vind ik dus al wel heel erg overdreven, maar gewoon een leuk gesprek met de nieuwe bewoners, beetje wat voor soort vlees je in de kuip hebt, ja, dat vind ik wel heel erg belangrijk.*
- I *De corporatie zou meer te zeggen moeten hebben? Betekent dat ook, dat de corporatie (...) de lat hoger zou moeten leggen, (...) verschillende groepen bij elkaar of?*
- T *Dat mag, moet je luisteren, wat voor groepen we ook hebben, en wat voor inkomens ze ook hebben, 't hoeft niet altijd slecht te zijn. Een laag inkomen kan net zo netjes zijn als een hoog inkomen, dus daar wil ik gewoon mee aangeven, dat kan allemaal bij mekaar neergezet worden, dan komt 't goed overeen. (...) Ik vind dat wij als Vestia zijnde, bepaalde eisen neer kunnen leggen. Dat betekent zeker gordijnen, we hebben nu kranten voor de ramen. Nou dat is geen gezicht voor de wijk, (...) terwijl dat toch een relatief goedkoop dingetje zou kunnen zijn om effe een makkelijk gordijntje op te hangen, dan ziet het er wat stralender uit en dat zijn dingen, die we als Vestia vind ik, neer moeten leggen.*

Bij verhuur, maar ook later zou Vestia een strenger beleid moeten hanteren volgens mevrouw Yildirim (E):

- vY *Zij moeten de mensen die erin komen wonen, gewoon screenen wat voor achtergronden en problemen [die hebben]. Maar ook het vervolgtraject, als mensen hier wonen, dan moeten ze ook toezicht houden als er klachten binnenkomen. Ga d'r bovenop zitten en niet pas nadat je zoveel gegevens verzameld hebt, pas na 2 of 3 jaar of zo. Terwijl mensen dan al heel lang in de problemen zitten, vaak 't meeste last ervan hebben, weet je? Dat is dan is ook niet goed voor de mensen die last veroorzaken, het is een én-én-verhaal.*

Dat idee kan rekenen op steun van meer bewoners, zoals van mijnheer Snoek en familie Keus (A):

- mS *Ja, dat Vestia en anderen van de gemeente eens een keer wat meer regulerend optreden. Zeg gewoon: dit kun je niet maken. Want anders moet je maar gaan verhuizen naar een andere woning, dit is een woning voor oudere mensen. (...) Als je een feestje wil vieren dan huur je maar een tent buiten in het Zuiderpark bijvoorbeeld en ga daar feest vieren.*
- vK *Regels, regels, regels, zo moet het worden. Huisje huren, schoonmaken, ook je trap doen. Heb je een huis met een tuin, dan ga je hem onderhouden. Het hoeft geen modeltuin te worden, maar wel netjes. Zo zie ik het, maar wie ben ik.*
- I *Is dat wel haalbaar?*
- vK *Als de woningcorporaties en de politiek zich hard maken, dat is het belangrijkste, en vooral woningcorporaties. Er is niets mis mee als je bij een woningbouwvereniging huurt, dat er iemand komt kijken, hoe jij je woning zelf onderhoudt.*

Familie Abels (C) pleit ook voor een buurtconciërge die inhoud kan geven aan meer toezicht en actiever beheer: "Ga na een tijdje kijken hoe het eruitziet. Wonen ze niet met zijn tien erin in plaats van met zijn drieën?" Dat is niet alleen een taak voor Vestia, daar spelen ook andere partijen een rol in. Voor mijnheer Goudriaan (A) maakt het dan niet uit of dat via 'Thuis op Straat', of het maatschappelijk werk of opbouwwerk loopt: "Als er goeie begeleiding is, dan kan je dat opvangen. Die is er niet en dat is juist zo jammer." Mijnheer De Graaf (A) vindt dat Vestia beter aanspreekbaar en bereikbaar moet zijn in de wijk, maar dat er ook een taak ligt voor het wijkteam van de politie. "Je moet de mensen gaan opvoeden hè?" Er moet meer toezicht komen om ..."orde, rust en reinheid om dat in de gaten te houden".

FIGUUR 8.3 Orde, rust en reinheid

Ook mevrouw Bouazzati (E) is net als mijnheer kGopal voorstander van goed toezicht in de buurt. Zij heeft bij overlast in haar flat veel baat gehad van de inzet van het interventieteam³⁹⁶ dat ervoor zorgde dat overlastveroorzakers weer aan het werk kwamen:

- vb *Sinds ze werken zijn ze tig keer rustiger dan toen ze niet werkten. Als je werkt kan je niet zomaar even de hele avond los gaan en dan de volgende dag met zo'n hoofd op je werk staan, dat kan niet, dan kan je eruit. Dat heeft het interventieteam toen gedaan, ineens waren ze allemaal aan het werk.*

Conclusies en reflectie

Bewoners zijn van mening dat als gevolg van de woonruimteverdeling er een grote groei is geweest van het aandeel allochtone en sociaaleconomisch kwetsbare personen in de wijk en dat daardoor ook concentraties zijn ontstaan, met in hun ogen negatieve gevolgen. De instituties, Vestia en de gemeente, zijn volgens hen verantwoordelijk voor dat beleid, waarbij de in de bewonersorganisatie actieve bewoners meer de verantwoordelijkheid bij de overheid leggen en stellen dat Vestia gebonden is aan regels. Vroeger waren die regels anders, toen werden er meer eisen gesteld aan bewoners. Voor de toekomst vinden veel bewoners, afkomstig uit alle clusters, autochtoon en allochtoon, het belangrijk dat er meer sturing en spreiding komt en actief wijkbeheer en betere handhaving van leefregels.

Als eerste opmerking: het is ontegenzeggelijk zo dat sinds het begin van de jaren negentig Zuidwijk de 'achterstand' op de stad in het aandeel allochtone bewoners heeft ingelopen en rond 2007 had 'goedgemaakt' (zie figuur 4.6). Die instroom van allochtone bewoners is het gevolg van de *woningtoewijzing in de sociale voorraad*. Dat in enkele beweringen van bewoners zaken soms worden uitvergroet³⁹⁷, doet niets af aan die ontwikkeling. Tweederde van de vrijkomende woningen

³⁹⁶ Interventieteams in Rotterdam treden op bij overlast en veiligheidsproblemen, illegale bewoning, etc. Een team bestaat uit twee tot drie personen en gaat na of mensen ingeschreven staan bij de Gemeentelijke Basisadministratie, of ze terecht een uitkering ontvangen en verwijzen ze door naar regelingen en instanties. De samenstelling is afhankelijk van urgentie en soort probleem. Er wordt samengewerkt met betrokken gemeentelijke diensten, woningcorporaties, Eneco, etc.

³⁹⁷ De bewering dat alleen maar allochtonen en mensen van buiten de wijk een woning krijgen in Zuidwijk of dat er veel herstructureringsurgenten uit Hoogvliet geplaatst zijn, staat bijvoorbeeld op gespannen voet met de cijfers. In paragraaf 8.2.1, bleek dat in de periode van 2007-2009 van de 1.414 verhuringen in Zuidwijk in de sociale voorraad er 157 betrekking hadden op herstructureringsurgenten (waarvan 116 uit Zuidwijk) en van de overige 1.257 bijna een kwart plaatsvond aan personen die al in Zuidwijk woonden. In totaal werd een derde van de vrijkomende woningen aan huishoudens uit Zuidwijk verhuurd (bron: 'Dataset Verhuistromen' Universiteit Utrecht 2010).

is verhuurd aan woningzoekenden van buiten de wijk, deels ook aan allochtone huishoudens, wat overigens ook een van de beleidsdoelen was bij de introductie van het aanbodmodel in Rotterdam. Het woonruimteverdelingssysteem is overigens niet de enige en allesbepalende factor geweest. Belangrijk is dat begin jaren negentig allochtone huishoudens in beperkte mate een sociale huurwoning in Zuidwijk zochten³⁹⁸, die *allochtone vraag is pas later toegenomen*.

Een tweede kanttekening is dat bewoners vaak met veel emotie spreken over dit onderwerp. Zittende bewoners voelen zich vaak benadeeld door de instanties, ze zijn het slachtoffer van de verandering in het beleid door de introductie van het aanbodmodel. Er heeft een *verandering van regime* plaatsgevonden, waarbij bewoners nog vast willen houden aan historische en morele framing rules die op hen van toepassing waren toen zij een woning kregen. Het distributiemodel kende informele regels die pasten binnen de discretionaire bevoegdheden van de woninginspectie van de corporatie en formele voorwaarden waaraan je moest voldoen. Er was vroeger sprake van sturing door de corporatie, zowel in het prille begin van Zuidwijk (Parqui 1956) als in de decennia daarna. Vooral ouderen wezen op de eisen ten aanzien van salaris en netheid. Dat anderen daar niet meer aan hoeven te voldoen voelen sommigen als onrechtvaardig. Er zijn echter ook wel bewoners die erkennen dat die nieuwe regels wel juist zijn, zoals mijnheer Eerland (A): "Want iedereen moet werken met datgene dat hij gekregen heeft".

Ten derde zien we ook hier de nodige voorbeelden van tegenstellingen tussen 'wij' en 'zij': overlast komt van de instromers, die zich ook schuldig maken aan het laten inwonen van anderen, etc.

Als laatste kanttekening: alle opmerkingen wijzen naar één oplossingsrichting: de *behoefte aan meer sturing en toezicht* dat hen moet beschermen tegen de nadelige gevolgen van de ongecontroleerde instroom via het aanbodmodel. Ook de bewoners die in wijken instromen zijn niet altijd gelukkig met het huidige aanbodmodel. In onze interviews waren de bewoners die recent een woning hadden gehuurd in Zuidwijk daar doorgaans wel tevreden mee. Zij hadden niet veel bemerkingen op het systeem waardoor ze een woning hadden kunnen huren. In ander onderzoek (Van der Land & Van der Laan Bouma-Doff 2008; Van der Land & Doff 2010) komt naar voren dat kandidaat-bewoners van arme buurten baat kunnen hebben bij *keuzevrijheid op maat*. Met die term bedoelen de onderzoekers: meer informatie en begeleiding bij de keuze van een nieuwe woning dan het aanbodmodel doorgaans biedt. Sociale verhuurders en gemeenten zijn overigens na de introductie van het aanbodmodel met nieuwe voorstellen en gedachten gekomen om het aan te passen, waarbij een van de motieven was om betere garanties in te bouwen op het realiseren van leefbare wijken door het weer introduceren van meer sturing (Van Daalen & Van der Land 2008; Doff & Ouwehand 2012; Ouwehand & Doff 2013; Ouwehand 2014).

In onderzoek naar de woningmarktpositie van etnische minderheden in Rotterdam in 1992 (Reijnen & Van der Zanden 1993) werd geconstateerd dat er toen sprake was van een naar de vraag evenredige toewijzing aan etnische minderheden in de naoorlogse wijken in Rotterdam. "In vergelijking met de afgelopen jaren kan dit als een kleine doorbraak worden beschouwd." (ibid., p. 6) In 1993 bleek Stichting Tuinstad Zuidwijk bij de gewone verhuringen (niet zijnde urgenten) iets meer woningen verhuurd te hebben aan etnische minderheden dan het aandeel in de vraag (29 t.o.v. 24%) (dienst Stedebouw + Volkshuisvesting 1994). Het aandeel in de vraag lag toen met 24% ongeveer op het niveau van het aandeel allochtone bewoners in de wijk (zie tabel 4.6 en figuur 4.6) en duidelijk onder het aandeel van 39% van etnische minderheden van de geregistreerde vraag in de hele stad (ibid. p. 13). De geregistreerde woningvraag van etnische minderheden concentreerde zich toen veel meer op de vooroorlogse stadswijken.

§ 8.4.2 Huurbeleid

Vestia is als verhuurder gebonden aan de woonruimteverdelingsregels van de overheid, maar met het huurbeleid kan de corporatie zelf ook deels nog sturen. Bij leegkomst van een woning heeft de corporatie de mogelijkheid de huur ineens op te hogen tot het door haar gewenste streefniveau, maar ook kan ze beslissen het streefniveau bij te stellen. Tot 2008 was het zo dat huishoudens met lage inkomens, die aangewezen zijn op de huursubsidie, die woningen niet konden huren als de huur de zogenaamde aftoppingsgrens – soms ook aangeduid als bereikbaarheidsgrens – te boven ging³⁹⁹. Voor een groot deel van de eengezinswoningen hanteerde Vestia eerst een streefhuur die boven de aftoppingsgrens lag. Vestia verlaagde echter de streefhuren in verschillende complexen in de jaren die aan ons veldwerk voorafgingen, zodat die wel bereikbaar werden⁴⁰⁰. Dat zorgde ook voor instroom van allochtone bewoners in die woningen, wat verschillende bewoners naar voren brachten in de interviews. Altijd waren dat reacties van autochtone bewoners, vrijwel altijd bezorgd of kritisch en waar de vrees voor allochtone huishoudens met lage inkomens in door klonk. Familie Burger (B) is daarop wel een uitzondering. Ze zien wel het verschil met het verleden nu er meer instroom is van allochtone bewoners: "Dat merk je gewoon. Niet dat ik die mensen dat niet gun hoor, daar gaat het niet om, maar dat merk je wel." Mevrouw Slagter is er niet zo blij mee dat de Roze Kampen nu ook bereikbaar is gemaakt, maar maakt er ook niet zo'n punt van. Familie van Weerden (C):

mW Die roze huisjes waren eerst vrijsectorwoningen en dat hebben ze ingetrokken en dat gaat ook als een kogel achteruit. [Bewoners] van die roze huizen hebben altijd gezegd: 'De Grije Kampen zijn asociale, zijn werklozen, die doen hele dagen niets.' (...) En nu zitten zij ook met de ellende, er komen ook buitenlanders zitten die hele dagen niets doen. En nu zeggen ze: 'Shit, verrek, krijgen we weer buitenlanders.' Ik zeg: 'Lekker voor je, krijg je ook een keer wat wij krijgen.'

Ze wonen zelf in de Blauwe Kampen en hebben het gevoel dat er vanuit de Roze Kampen op hen neergekeken wordt en vinden het wel goed dat ze in de Roze Kampen zelf eens ervaren hoe het is. Mevrouw Vroman (A) die in de Velden in een eengezinswoning woont, zegt dat het haar niet veel uitmaakt, maar bekritiseert de veranderde inzichten van de directie van Vestia wel degelijk:

v Een paar jaar geleden stonden deze woningen op de nominatie om verkocht te worden aan de bewoners. Komt er een andere directie en die zegt: 'Nou, ik ga m'n bezit niet verkwanselen, ze zijn goed verhuurbaar en goed gerenoveerd, ik hou die huizen gewoon in m'n bezit.' (...) Deze huizen waren eerst onbereikbaar, toen zijn ze gaan zitten brainstormen, of ze hebben met een dobbelsteen zitten te gooien, en toen kwam eruit dat ze deze woningen in huur zouden verlagen voor nieuwkomers, omdat ze de mensen uit de andere buurten kwijt moesten. Toen werden deze woningen goedkoper en goed bereikbaar.'

Ook familie Abels (C) woont daar, zij vrezen dat de buurt achteruit zal gaan door de komst van 'ander volk', net als in de appartementen aan het Schoonveld:

399 Alleen als de gemeente een passendheidsverklaring verstrekten konden ze die wel ontvangen. Als de gemeente dat deed bij meer dan vier procent van de huursubsidietoekenningen, moest de gemeente, die gecontroleerd werd door het ministerie van VROM, een boete betalen. Na de overgang van huursubsidie naar huurtoeslag in 2006 bleek dat de Belastingdienst dat niet goed kon uitvoeren en werd vanaf 2008 deze passendheidsstoetsing afgeschaft (Kromhout & Zeelenberg 2014). Per 1 januari 2016 is het 'passend toewijzen' verplicht gesteld met hetzelfde doel als de regulering van voor 2008.

400 De aanpassingen in het huurbeleid vonden plaats deels omdat bepaalde woningen, zoals de Blauwe Kampen, zeer geschikt waren voor grotere gezinnen, deels omdat de corporatie tot andere inzichten was gekomen hoeveel woningen bereikbaar zouden moeten blijven en deels omdat de nieuwe vestigingsdirecteur andere inzichten had dan zijn voorganger. Het zorgde ervoor dat voor verschillende complexen eengezinswoningen, eerst de Roze Kampen en later ook de eengezinswoningen in de Velden, de streefhuur werd verlaagd om voldoende bereikbare huurwoningen te hebben die ook ingezet konden worden bij de (her)huisvesting voor lagere inkomensgroepen die op huursubsidie aangewezen waren.

- VA *Sinds dit jaar is het weer sociale woningbouw geworden, tenminste qua huursubsidie dan, (...) omdat er dadelijk meer duurdere woningen gebouwd worden en ze zijn verplicht om zoveel procent aan sociale woningbouw te hebben. En de Burchten die zijn nu niet sociaal meer geworden. Dat was altijd sociale woningbouw en dat hebben ze nu omgegooid en helemaal omgewisseld met de Veldenbuurt. (...)*
- I *Maar wat vind je ervan dat ze dit bereikbaar hebben gemaakt.*
- VA *Ja voor ons vind ik het slechter, omdat je toch vaak ander volk krijgt...*
- MA *...dat niet met de regels om kan gaan. (...) Kijk een keer een feestje is niet erg, maar als het gewoon elke dag is en wij moeten de volgende dag weer werken, dan zit je daar niet op te wachten.*

In de Steinen ziet de familie Mulder (C) hetzelfde gebeuren nu de huren daar ook met huursubsidie toegankelijk zijn geworden. Er komen volgens hen nu ook 'buitenlandse mensen' in die "niks hebben verder met de buurt" en een andere levensstijl en mentaliteit hebben. Als ze zien wie er in hun oude huis wonen, "nou, dan weet je echt niet wat je ziet, hoor".

Conclusie en reflectie

Met het veranderde huurbeleid is de barrière voor huishoudens met lage inkomens opgeheven en stromen er meer allochtone bewoners in, waarmee de uitzonderingspositie van dit deel van de woningvoorraad is opgeheven. De geïnterviewde bewoners reageren daar deels gelaten en deels kritisch op. De reacties zijn minder fel dan de reacties over de woonruimteverdeling.

§ 8.5 Tot slot

Bewoners van alle levenswijzeclusters delen het beeld dat de instroom in de bestaande sociale huurvoorraad grotendeels, velen zeggen zelfs geheel, uit *allochtone huishoudens* bestaat. Dat is het gevolg van de demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen, woonvoorkeuren en de kenmerken van de bestaande woningvoorraad. Zowel de autochtone als de allochtone bewoners zien een 'eenzijdige instroom' en een te groot aandeel van allochtone huishoudens als een (potentieel) probleem, als een niet wenselijke situatie. Zij stellen ook dat nieuwkomers recht hebben op een woning, "die moeten natuurlijk ook ergens wonen". Die erkenning betekent echter niet dat de ontstane diversificatie als het nieuwe normaal wordt gezien, als een geaccepteerde alledaagse diversiteit. Evenmin kan er zomaar van worden uitgegaan dat de huidige fricties slechts samenhangen met een bepaald stadium van diversiteit waar de wijk als het ware overheen moet groeien. Verschillende bewoners hebben er wel begrip voor dat allochtone bewoners deels bij elkaar willen wonen en sommige van de allochtone bewoners vinden dat ook van belang. Maar de op laag schaalniveau voorkomende concentraties zijn naar hun mening niet het gevolg van het mechanisme *soort zoekt soort*, van een vrije keuze en voorkeur van de betreffende bewoners. Uit de woongeschiedenissen van de geïnterviewden, zoals weergegeven in hoofdstuk 5, en de uitlatingen van de bewoners in dit hoofdstuk, blijkt dat maar zeer beperkt het geval. Andere oorzaken, zoals de beperkte beschikbare financiële middelen van de bewoners, hun zwakke positie op de woningmarkt en de specifieke ruimtelijke spreiding van het woningaanbod, spelen daarin volgens de bewoners een hoofdrol. Dat geldt in het bijzonder voor de clusters die bijna geheel uit lage inkomens bestaan, de oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders (F). Bewoners denken dat de instroom van vooral allochtone bewoners ook in sterke mate veroorzaakt is door de herstructurering in en buiten de wijk, het zogenaamde *waterbedeffect*.

Er is een zekere discrepantie tussen de perceptie dat de instroom in de wijk geheel uit allochtone bewoners bestaat, waaronder veel herhuisvestingsurgente die zich in de wijk vestigen, leidend tot onder andere sterke concentraties van Antilliaanse bewoners, en de statistische gegevens die daarover beschikbaar zijn. Die discrepanties kunnen veroorzaakt zijn door een aantal factoren. Als eerste is er het verschil in schaal: cijfers over de hele wijk, versus de alledaagse werkelijkheid van het eigen rijtje, blok of buurt. Een tweede aspect is dat er een verschil is in de *dagbevolking en de nachtbevolking*. De dagbevolking is overdag aanwezig in de wijk, maakt daar veel gebruik van. De nachtbevolking is het statistische beeld van de wijk: daar zitten ook veel werkenden bij die overdag niet aanwezig zijn. Als derde geldt dat de instroom selectief in de wijk terecht komt: gebieden die op korte termijn gesloopt gaan worden zijn daarvan uitgesloten, waardoor concentraties elders zich voor kunnen doen. Concentratie van bepaalde groepen, bijvoorbeeld Antillianen, kunnen door hun luidruchtige en uitbundige *aanwezigheid*, ook overschat worden. Datzelfde effect kan ontstaan als het ingewikkeld is of lijkt om bepaalde groepen 'tot de orde' te roepen.

Bewoners van alle clusters zijn van mening dat concentratie die leidt tot dominantie van een bepaalde minderheidsgroep, waarbij Antillianen als voorbeeld genoemd worden, vermeden moet worden. Dat is ook de mening van Antilliaanse geïnterviewden. Bewoners zijn negatief over de in hun ogen eenzijdige instroom omdat een te groot aandeel kwetsbare en werkloze allochtone bewoners en optredende concentraties leiden tot leefbaarheidsproblemen. Alle bewoners wijzen op de eerdere zware problemen in de Burgen en Velden: geluidsoverlast, vandalisme en vervuiling. Autochtone bewoners wijzen daarnaast regelmatig op het verlies aan decorum en reputatie. Vaak stellen de bewoners, de autochtone babyboomers (B) en gepensioneerden (A) voorop, dat nieuwkomers in de buurt zich moeten aanpassen aan de heersende normen en waarden. Dat soort uitspraken wordt ook gedaan door andere – ook allochtone – bewoners, waarvan sommigen ook al heel lang in de wijk wonen. Het gaat dan meer om *gevestigden versus buitenstaanders*, om 'netjes' tegenover 'niet netjes'.

De perceptie van de instroom en de daaraan gekoppelde leefbaarheidsproblemen is in grote lijn eensluidend. De houding en emoties die daar het gevolg van zijn, verschillen echter, met veel kritische opmerkingen bij de autochtone clusters (A, B en C) en minder bij de allochtone clusters (D, E en F). Ook tussen en binnen de autochtone clusters zien we grote verschillen. Bij alle drie clusters van autochtone bewoners zijn er mensen die met veel reserve of zelfs negatief oordelen over een meer diverse samenstelling van de bevolking, bewoners die meer neutraal en ook bewoners die positief oordelen over meer bewoners met een andere etniciteit. De autochtone babyboomers (B) zijn over het geheel genomen het meest kritisch en de jonge autochtone gezinnen (C) zijn het meest positief. De gepensioneerden (A) zitten daar gemiddeld tussenin. Een deel van de autochtone bewoners zet zich duidelijk af tegen de (hoeveelheid) allochtone buurtbewoners. De emoties zijn geladen en de uitspraken zijn soms hard. Doorgaans zijn negatieve uitspraken over andere allochtone bewoners niet zozeer gebaseerd op etniciteit op zich, maar op de (veronderstelde) negatieve gevolgen voor de leefbaarheid in de brede zin van het woord. Ze geven veelal ondersteuning aan de *racial proxy* hypothese en niet aan de *pure race* hypothese.

De houdingen en emoties van bewoners ten aanzien van de toegenomen diversiteit levert een geschakeerd beeld op. Een bewoonster schaamt zich voor haar eigen agressie en frustratie, die vooral ontstaan is doordat ze niet meer op een voor haar bevredigende manier contact krijgt met allochtone buurtbewoners die overlast bezorgen. Bewoners voelen zich vaak onmachtig om de situatie op een voor hen bevredigende wijze te veranderen. Andere stellen nadrukkelijk dat ze niet willen discrimineren. Sommige bewoners zijn juist positief over de grotere diversiteit en zien het als verrijking. Emoties spelen een grote rol, waarbij er met regelmaat spanning ontstaat tussen wat bewoners voelen en wat ze denken dat ze mogen voelen en waar ze ook voor uit mogen komen, de *feeling* en *framing rules*. Dat komt niet in de laatste plaats door de veranderingen die hebben

plaatsgevonden in bredere politieke en maatschappelijke context, het *citizenship regime* en de gevolgen daarvan voor de *framing rules*. Door de opkomst van het populisme en het politieke debat over integratie is de nadruk op aanpassing of assimilatie van de nieuwkomers steeds groter geworden en is er legitimatie ontstaan voor het hardop uitspreken van ongenoegens. Bij verschillende allochtone bewoners heeft dit geleid tot het ervaren van discriminatie.

De onderlinge verschillen in de *houding* van de bewoners ten opzichte van de diverser wordende instroom resulteert niet direct in grote verschillen in het *gedrag* van de bewoners. Daar zijn de overeenkomsten tussen de bewoners uit de verschillende clusters toch weer groter: men probeert op een goede wijze met elkaar om te gaan, deels actief contact te maken en is tot wederzijdse hulp bereid (cf. Van Eijk 2012). Mensen hebben wel een zekere reserve als het erop aankomt andere bewoners in de buurt aan te spreken op hun eventueel afwijkende gedrag. Die reserve bestaat bij autochtone ten opzichte van allochtone bewoners, maar ook bij allochtone bewoners onderling, bijvoorbeeld bij Antillianen. Onbekendheid en onzekerheid, maar ook gevoelens van onveiligheid leiden ertoe dat men bij conflicten eerder een beroep doet op instanties om te interveniëren. Ook kiezen bewoners ervoor om ongewenste situaties te ontwijken door hun eigen gewoonten aan te passen en bij enkele geïnterviewden leidt het tot *ontwijken* in de meest verregaande vorm: men verhuist van de ene wijk naar een andere wijk.

De perceptie van de bewoners van de instroom in de bestaande huurwoningenvoorraad en hun opvattingen en gevoelens daarover, leiden als vanzelf tot commentaar op het woonruimteverdelings- en huurbeleid. Dat kan samengevat worden in de uitspraak dat de in de wijk aanwezige problemen grotendeels veroorzaakt zijn door de inadequate regelgeving en uitvoering van gemeente en corporatie. Vrijwel zonder uitzondering pleiten ze voor meer sturing, controle en betere handhaving van de gangbare normen en waarden en dat pleidooi vat eigenlijk wat de bewoners betreft alles samen.

Uit het bovenstaande blijkt dat de instroom in de bestaande voorraad niet leidt tot algemeen geldende duidelijk te markeren tegenstellingen tussen de verschillende clusters. Er zijn duidelijke verschillen tussen bewoners als het aankomt op houding en emoties, maar die verschillen zijn kleiner als het aankomt op gedrag en de verschillen zijn meer individueel bepaald, laten zich niet begrenzen door de clusters. Het is naar mijn idee onjuist om op basis van het in het algemeen weinig negatieve gedrag te concluderen dat 'het allemaal wel meevalt'. Gedragingen zijn van groot belang bij het analyseren van de alledaagse werkelijkheid (De Certeau 1997), maar de opvattingen en emoties zijn van groot belang voor het welbevinden en vertalen zich ook weer in nieuw gedrag. Het doet geen recht aan die personen om die uitingen niet serieus te nemen en het doet afbreuk aan het succesvol omgaan met de situatie in de betreffende buurten.

Zittende bewoners komen op voor meer sturing, controle en handhaving, voor hen zijn dat redelijke verlangens, maar die verlangens stellen, als we de inhoud van dit hoofdstuk serieus nemen, deels ook gelijk de zaak op scherp. Met regelmaat trek ik de conclusie dat de situaties die zich voordoen, gezien kunnen worden als een confrontatie tussen *gevestigden* en *buitenstaanders*. Een groot aantal bewoners erkent dat de samenleving in verandering is en dat dat ook leidt tot deels andere normen en waarden. Sturing van de instroom, controle en handhaving zijn doorgaans gericht op bescherming van de belangen van de zittende bewoners, de *gevestigden*. Daarvan te onderscheiden, niet per se daar tegenover gesteld, zijn er de belangen van de nieuwkomers, de *buitenstaanders*. Deze tegenstelling, zo is ook aan de orde gekomen, kan niet eenvoudig gelijkgesteld worden aan de tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon. Wel is het zo dat de *buitenstaanders*, de nieuwe instromers in de bestaande woningvoorraad, voor een heel groot gedeelte allochtone woningzoekenden zijn, vooral uit de clusters D en F, omdat zij vaker een laag inkomen hebben en dus zijn aangewezen op sociale huurwoningen. Hun kans op een woning zou door sturing van de instroom sterk beperkt kunnen

worden, dat ontbeert legitimatie. Begeleiding en ondersteuning van de bewoners, oude en nieuwe, door actief beheer van de corporatie en gemeente, benadeelt de instromers niet. Dat is ook geen nieuwe verantwoordelijkheid voor de betrokken instituties als corporatie, welzijnswerk en gemeente. Die verantwoordelijkheid is er altijd geweest, zoals al bleek in hoofdstuk 3 en 4 waar de geschiedenis van Zuidwijk aan de orde kwam en bleek dat in het prille begin van de wijk het samenleven van groepen die verschilden in afkomst en deels ook in leefstijl al op de agenda stond.

Vanwege de samenhang met de vraag wat de betekenis is van herstructurering voor de waardering van de wijk door de bewoners, zal ik in hoofdstuk 10 nader ingaan op de vraag welke aanbevelingen aan de conclusies van dit hoofdstuk verbonden zouden moeten worden.

9 Sloop-nieuwbouw

§ 9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat deelvraag 2b centraal: *Wat is in het bijzonder de betekenis van sloop-nieuwbouw, inclusief het effect daarvan op de bevolkingssamenstelling, voor de waardering van de wijk door de bewoners?* In Zuidwijk gaat het tijdens het veldwerk in 2008 vooral om de sloop-nieuwbouwprojecten in de Burgen en Velden als onderdeel van de tweede fase van de vernieuwing vanaf 2002. Die vernieuwing omvat veel meer dan de sloop van een groot aantal goedkope huurwoningen, gevolgd door de bouw van nieuwe huur- en vooral ook koopwoningen. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zijn al honderden eengezinswoningen gerenoveerd in de Velden en Kampen en beperkte opknapbeurten uitgevoerd in portiekwoningen in de Velden. Daarnaast zijn de galerijwoningen in de Velden geschikt gemaakt en gelabeld als 55⁺-woningen en bijna 800 meergezinswoningen in de Burgen kregen een beheer⁺-ingreep. Enkele blokken maisonnetwoningen in de Velden zijn verbeterd en kort voor en tijdens het veldwerk zijn (beperkte) renovaties uitgevoerd bij de eengezinswoningen in de Burgen en is de bouw van een brede school in de Kampen gestart. Ook in de woonomgeving hebben investeringen plaatsgevonden. De effecten van die ingrepen zijn deels al aan de orde gekomen in hoofdstuk 7 van deze dissertatie, hier komt het effect van de sloop-nieuwbouw aan de orde, waarbij de bewoners soms ook refereren aan de effecten van de sloop-nieuwbouw in de Horsten, midden jaren negentig.

De bevindingen zijn onderverdeeld in drie paragrafen, in de eerste komt de *waardering van de sloop-nieuwbouw* tot nu toe aan bod, in de volgende de verwachtingen ten aanzien van *de toekomst van de wijk* en in de laatste paragraaf de *wensen voor de wijkvernieuwing*. Ik sluit het hoofdstuk af met een kort samenvattend overzicht.

§ 9.2 De waardering van sloop-nieuwbouw

Het proces van sloop-nieuwbouw van woningen leidt tot veranderingen in de wijk. Het verandert de gebouwde omgeving: de woningen, de buitenruimte en de aanwezige voorzieningen, ofwel de *potentiële leefomgeving*. Maar met die fysieke vernieuwing verandert ook de samenstelling van de bevolking en de wijze waarop de bewoners met elkaar invulling geven aan de wijk, *de effectieve leefomgeving* (Gans 1991a, zie ook hoofdstuk 1). Al die veranderingen hebben hun invloed op de waardering van de wijk. In die waardering spelen esthetische, functionele, programmatische, sociale, symbolische, emotionele en veiligheidsaspecten een rol, zoals in de inleiding van deze dissertatie en de vorige twee hoofdstukken is aangegeven.

Veel bewoners zijn blij met de veranderingen, maar andere bewoners plaatsen er kanttekeningen bij of zijn er tegen gekant. In mijn analyse zal ik een aantal aspecten van de wijkwaardering van de bewoners onderscheiden. Ik ga als eerste in op de effecten van herstructurering op de *fysieke*

kwaliiteit van de wijk. Oude appartementenblokken, vaak de laatste jaren minder (goed) onderhouden, verdwijnen en nieuwe woningen verrijzen terwijl ook de woonomgeving een opknappbeurt ondergaat en de voorzieningenstructuur (winkels/scholen) deels wordt gewijzigd. Een volgend aspect is de waardering van de verandering in de *samenstelling van de woningvoorraad en de bevolking*. Differentiatie van de woningvoorraad is een dominant, zo niet het meest dominante, beleidsdoel in de stedelijke vernieuwing, zoals aan de orde is gekomen in hoofdstuk 2 en impliceert de doelstelling om de bevolkingssamenstelling te wijzigen. Als derde heeft sloop-nieuwbouw mogelijk invloed op de voorkomende *leefbaarheidsproblemen* in de wijk. De literatuur levert op dit punt een wisselend beeld op. Kleinans (2005) komt tot positieve effecten van de herstructurering in Zuidwijk (de Horsten) en Hoogvliet op de leefbaarheid in die wijken. Bergeijk et al. komen enige jaren later tot een minder positieve conclusie: "Ondanks alle beleidsinspanningen lijkt er in de leefbaarheid van de onderzoekswijken nog weinig vooruitgang te zitten" (2008, p. 201). Van der Graaf (2009), Veldboer (2010) en Veldboer & Van der Land (2011) komen steeds tot positieve resultaten van sociaal gemengde wijken. Veldboer (2010) geeft overigens op basis van onderzoek in Hoogvliet wel aan dat de oorspronkelijke autochtone bewoners uit de lagere klasse ook wel teleurgesteld zijn omdat de gerealiseerde sociale mix hen niet van alle 'slechte' huurders heeft afgeholpen. In het Verenigd Koninkrijk concluderen Allen et al. (2005) in hun onderzoek van wijken met zowel huur- als koopwoningen: "Mixed tenure communities of this nature appear to be civilised places and therefore may help in tackling anti-social behaviour." (2005, p. 3). Sautkina et al. (2012) komen echter in een review van social mix-onderzoek weer tot gemengde uitkomsten. Bij het mogelijk positieve effect van sloop-nieuwbouw op de leefbaarheid gaat het niet alleen om het verschil in gedrag van de nieuwe bewoners met dat van de oude bewoners, maar ook om de invloed van een mooie en goed onderhouden woonomgeving op het gedrag. Een beter onderhouden woonomgeving zou een ontmoedigend effect hebben op overlastgevend gedrag. Volgens deze gedachtelijn, de *broken windows-theorie*, die oorspronkelijk ontwikkeld is door Wilson en Kelling, leidt een beperkte mate van publieke verwaarlozing of wanorde tot een neerwaartse spiraal van stedelijk verval en criminaliteit (Sampson & Raudenbush 2005). Daarnaast kan van vernieuwing ook een positief effect verwacht worden op het beheer van de nieuwe woningen en publieke ruimte: eigenaren zullen wellicht alerter reageren. Dit draagt dan opnieuw bij tot een beter onderhouden woonomgeving. In een uitgebreide studie hebben Sampson & Raudenbush (2004) aangetoond dat de feitelijke waargenomen wanorde weliswaar de ervaren wanorde voorspelt, maar dat de raciale en economische context een grotere rol spelen.

"As the concentration of minority groups and poverty increases, residents of all races perceive heightened disorder even after we account for an extensive array of personal characteristics and independently observed neighborhood conditions" (2004, p. 319).

Sloop-nieuwbouw in de vorm van het vervangen van sociale huurwoningen door koopwoningen zal leiden tot meer welvarende bewoners en in de lijn van Sampson & Raudenbush dus ook tot minder waargenomen wanorde. In dit hoofdstuk zal ik weergeven welke effecten de verschillende groepen geïnterviewden in Zuidwijk zien en analyseren hoe dat samenhangt met de andere aspecten die bij de waardering aan de orde zijn.

Voordat ik op die verschillende effecten inga, besteed ik eerst aandacht aan een bijeffect van sloop-nieuwbouw dat in de literatuur minder vaak aan bod komt: de negatieve ontwikkeling van de wijk door de aangekondigde sloop. Herstructurering heeft net als andere planningsprocessen vrijwel altijd een onbedoeld bijeffect. Als de handhaving van de bepaalde woningcomplexen ter discussie komt te staan, leidt dit vaak tot een versnelde achteruitgang van de wijk. In de vele jaren die er zitten tussen de eerste gedachten over sloop en de daadwerkelijke uitvoering, heerst vaak onzekerheid. Daardoor daalt de attractiviteit van het betreffende gebied voor woningzoekenden die een zekere mate van keuzevrijheid

hebben, worden woningen soms tijdelijk verhuurd en nemen investeringen in onderhoud af. Het leidt in eerste instantie tot een averechts effect: de instroom van groepen kwetsbare huishoudens die weinig keuze hebben, de leefbaarheidsproblemen nemen toe en de woonkwaliteit wordt, soms langdurig, negatief beïnvloed. In de literatuur over stedelijke ontwikkeling is dit geen onbekend effect, het wordt aangeduid als *planning blight*⁴⁰¹: “an unintended result of the interaction between the actions of planners and the area which is being planned.” (Needham 1977, p. 15). Needham merkt op dat die ‘verwoestende invloed’ soms behulpzaam is voor de realisering van plannen omdat de vastgoedwaarde keldert als gevolg van de plannenmakerij en je kunt afvragen of je dan nog kunt spreken van een onbedoeld effect. Aangezien veel bewoners dit negatieve effect ter sprake hebben gebracht, mag dit niet onvermeld blijven bij de effecten van de sloop-nieuwbouw.

§ 9.2.1 Effecten van de aangekondigde sloop op de leefbaarheid

Verschillende bewoners uit vrijwel alle clusters⁴⁰² geven voorbeelden hoe leefbaarheidsproblemen toenamen in te slopen complexen in Zuidwijk. Familie De Voogd (A) vertelt over de inmiddels gesloopte flat aan de Oldegaarde in de Kampen:

wv Daar werd ook álles ingestopt in dat flat. Wij hebben het meegemaakt in de zomer, dat ze op het dak van het flat zaten te barbecueën, hele families klommen dat dak op en die zaten daar gewoon te barbecueën (man schatert op de achtergrond). Wij zeiden ook: ‘Het moet niet gekker worden.’ (...) En je hoorde er ook altijd geschreeuw van kinderen (...). En dan moest er weer een dichtgetimmerd, nou op een gegeven moment was alles d’r uit, nu is het hier rustig.

Ook mevrouw Jager (A) begrijpt niet dat Vestia daar ‘van alles’ instopte en mijnheer Goudriaan (A) is blij dat het gesloopt is want daar “is het behoorlijk geëscaleerd: wiet enzovoort, dat is een paar keer echt goed fout geweest.” Toen het leeg was, heeft het nog verschillende keren in brand gestaan. “Bijna elke week was het raak dat de brandweer kwam”, aldus familie Van Ewijk (B). In de Burgen heeft er veel tijd gezeten tussen de aanwijzing als slooplocatie en de feitelijke sloop, “dus daar komen allerlei zwerfers en allerlei andere figuren in”, aldus mijnheer De Raad (B). Die periode was zo lang dat Vestia is overgegaan tot tijdelijk verhuur, tot ergernis van mevrouw Veldhuis (A) en een buurvrouw:

wv Op ’t laatst had je wel een hoop ellende, een hoop ruzie, een hoop bakkeleien.
bv Dat kwam ook door de buitenlanders, zo simpel is het.
wv Ja, (lach) ’t is zo stom, maar ’t is gewoon zo. (...) Ze hadden een verhuurstop en toen gooide de Stichting zelf de Polen d’r in, die kwamen met busjes. (...) [Er is] een jaar of twee, drie overheen gegaan, maar ja, leeg laten staan zonder inkomsten is zonde hè? Je krijgt wel van de regering, maar da’s toch zonde. Ken je beter onderhands effe verhuren aan de Polen...
bv ...en aan de studenten...
wv ...en aan de studenten, die werden d’r ingedouwd. Ze hebben gewoon dubbel verdiend, dan kennen ze die huizen weer op bouwen, zo simpel ligt het.

Voor mijnheer Ozdemir (E), die daar toen woonde en voor de sloop later naar de Kampen is verhuisd, beïnvloedde het wel direct zijn woongenot:

401 Letterlijk: de verwoestende invloed van het plannen maken.

402 Alleen bewoners uit het cluster van oudere allochtone huishoudens maken hierover nauwelijks opmerkingen, mogelijk omdat een groot deel van hen in de Kampen woont en daar in de voorafgaande jaren slechts één betrekkelijk kleine flat gesloopt is.

- mO *Omdat sommige bewoners zijn weggegaan heeft Vestia andere bewoners, Poolse mensen daarin gezet. De Poolse mensen komen voor tijdelijk werk en zo, met harde muziek, zuiplappen, noem maar op. Heb ik wel een beetje problemen van gehad. (...) Kijk, ik weet het wel, dat de huizen gesloopt gaan worden en een of twee bewoners gaan eerder weg omdat ze een huis krijgen, buiten de buurt. Maar ik zeg dat ik hier in de buurt een huis wil. Expres hebben ze die mensen daar gezet om ons weg te jagen, dat doet Vestia meestal, misschien ook wel andere corporaties. De huidige bewoners worden onder druk gezet, met dat soort mensen moet je weg. Hoe kan je in zo'n klein huisje zeven, acht mensen zetten? En die zeven of acht mensen hebben zeven of acht vrienden of vriendinnen. Echt waar, zo'n lawaai was het!*

En dat gold ook voor mevrouw De Rijk en de heer Rap (beide C). Net als de heer Ozdemir, denkt de laatste dat het door Vestia met opzet tijdelijk is verhuurd:

- mR *Ik heb ook nog 'n tijdje hierzo, bijna een jaartje in de Burgen weer gewoond en toen stonden de flats hier allemaal nog, die gesloopt gingen worden met al dat volk wat voor goedkope huurtjes d'r in gegooid wordt door de woningstichting. Dat zie ik nou ook bij m'n ma in de flat [die ook in de Burgen woont – AO], dat moet in principe in 2009 gesloopt gaan worden. Maar ja, alles wat nu vrijkomt, dat wordt allemaal, ja, ik mag 't niet zeggen, maar 't zijn allemaal buitenlanders die voor 150, 200 euro per maand d'r in worden gezet. Maar ja, dat zijn niet de aardigste mensen zeg maar en dat vind ik heel erg. Als je nou ziet, 25 jaar heeft m'n ma daar gewoond, 't wordt gewoon een drama dat trappenhuis, weet je wel?*

Ook in de Velden verwacht mevrouw Hurman (A) versneld verval als gevolg van de aangekondigde sloop:

- vH *Ik denk dat als dalijk het uitverhuizen gaat beginnen, dat het nog veel erger gaat worden. (...) 1 juni worden we actiegebied, dus dan krijgen de mensen ook de verhuiskostenvergoeding. Ik denk dat na 1 juni de grote golf d'r uitgaat, dan gaat 't beginnen, dan gaan ze alles op straat zetten natuurlijk wat ze niet meer kunnen gebruiken, dat begint nu al. (...)*
- I *En als er geen herstructurering was gekomen, hoe denkt u dat het zich dan ontwikkeld had?*
- vH *Waarschijnlijk anders, want dan hadden ze meer onderhoud aan de woningen gepleegd, dan waren ze duurder geworden, dan had je toch een andere instroom van bewoners gekregen.*

Mijnheer De Graaf (A) ziet het ook gebeuren: in de Velden-Noord nemen de gemeente en Vestia het niet meer zo nauw wat betreft tuinonderhoud en dergelijke: "Daar wordt het gewoon verwaarloosd". Ook mevrouw Dekker (A) constateert een verwaarlozing van de buitenboel en er ontstaan ruzies tussen mensen en schietpartijen, zoals ook mevrouw Chalabi (E) vertelt. Mevrouw Coşkun (F) voegt daar nog aan toe dat er ook onderverhuur plaatsvindt.

FIGUUR 9.1 Vervuiling en verwaarlozing bij naderende sloop

Conclusie en reflectie

Of Vestia, zoals een aantal bewoners veronderstelt, met opzet de woningen tijdelijk verhuurt vanwege het bovengeschetste effect, is zeer de vraag. Met regelmaat investeren woningcorporaties in het leefbaar houden van de buurt. Tijdelijke verhuur wordt daar vaak onder gerekend om te voorkomen dat woningen langdurig leeg komen te staan met daaraan verbonden leefbaarheidsproblemen. In Zuidwijk gaat het om een gebied dat al eigendom is van de corporatie; er is dus geen effect dat daardoor opstallen en gronden goedkoper verworven kunnen worden, zoals Needham (1977) stelt. Maar het effect is wel dat het woongenot daalt en er daardoor meer draagvlak ontstaat voor een aanpak en uitplaatsing sneller plaats kan vinden omdat mensen weg willen.

§ 9.2.2 De fysieke kwaliteit van de herstructurering

Heel veel bewoners zijn zeer positief over het fysieke resultaat van de herstructurering, dat geldt voor alle clusters. De gepensioneerde autochtone bewoners (A) zijn voor het merendeel uitgesproken positief. Mevrouw Lokhorst vindt de Burgen nu de beste buurt van Zuidwijk want "...dit is nieuwbouw, dan is dit beter, dat is gewoon zo". Mevrouw Kemp vindt "het er netjes uitzien" en mevrouw De Mos is er trots op: "Die huizen en allemaal, die wijk wordt zo mooi". Mijnheer De Graaf is het er helemaal mee eens:

MG Het mooiste dat is nieuwbouw, he? Dat klinkt gek, maar als je dus de Burgen gaat bekijken, hetgeen wat er dus nu klaar is, dat vind ik schitterend. (...) Alles wat nieuw is, is mooi natuurlijk, omdat je de oude situatie nog kent. (...)

I Wat vindt u mooi aan de nieuwbouw?

MG Ja, hoe moet ik dat nou eigenlijk zeggen, want wat vind je nou mooi? Niet [alleen] omdat het nieuw is, maar ook een heel andere indeling, aan de moderne eisen aangepast. Vroeger moest ik drie of vierhoog een stenen trap opklimmen. Nou dat vind je tegenwoordig niet meer bij de nieuwbouw, aan alle kanten wordt het je gemakkelijk gemaakt, maar ook (...) een hele ander opzet ja, dat vind ik er juist zo mooi aan.

Net als familie Keus, vindt mevrouw Valkenburg dat de Horsten prachtig is en dat de Burgen ook mooi wordt. Nieuwbouw is aantrekkelijk volgens haar: "Op het ogenblik wil iedereen eigenlijk een grote kamer en alles heel modern." Ook veel bewoners uit andere clusters zijn enthousiast. Mijnheer Van de Roer (B) denkt dat het belangrijk is dat de vernieuwing doorgaat:

MR Zuidwijk is neergezet net na de oorlog. Over 10 of 15 jaar ben je een heel stuk verder met vernieuwingen. Ik denk dat de huizen 'aan de avond zijn', zeker ook qua indeling of qua grootte. Als je door de wijk heenloopt: kleine eengezinswoningen, je zou niet weten hoe je je spullen neer moet zetten. Dus ik denk qua grootte van de woningen en dergelijke dat dat anders is dan 50, 60 jaar geleden, toen die huizen gebouwd zijn. Dus ik denk dat als je over 25 jaar bent, dit helemaal vernieuwd zal zijn.

Mevrouw Wijnen (B) denkt dat de Burgen een van de betere buurten van Zuidwijk wordt en mevrouw De Rijk (C) is ook blij met de nieuwe woningen in haar buurt:

VR Deze huizen zijn gewoon nette huizen, leuke binnenplaatsen, dat zie je al aan die voorkant. Ziet er een beetje chique zelfs uit als je daar vooraan kijkt, met die binnenplaatsen en netjes. Dan denk ik: 'Ja, dat is wel netjes.' Dat vind ik dan wel fijn dat ik toch langzaam in een buurt ga wonen die er goed uit gaat zien.

De heren Wekhev en Bouhdaid (D) zijn positief over de verbetering van de Burgen en dat geldt ook voor mevrouw Lamyaghri (E). Zij vindt dat het een mooie strakke buurt wordt. Het is ook belangrijk, vindt mijnheer kGopal (E), dat Vestia zijn best doet de hele buurt mooi te maken, ook de huurwoningen:

MKG Je kan eigenlijk nu niet meer onderscheiden tussen huurwoningen en koopwoningen, daarmee zijn ze ook bezig. (...) Mijn moeder, die woont in een huurhuis, maar tegenover is een koophuis gebouwd. Vestia, die probeert echt alles uit de kast te halen om toch niet te laten zien dat het een huurwoning is. Als mensen van ergens anders komen [kijken] zie je ze van: 'Zo, mooie huizen hier allemaal', terwijl het eigenlijk een huurhuis en een koophuis is. Ze proberen ook dingen te repareren en te maken en te veranderen. M'n moeder heeft een hele nieuwe tuin gehad. Hekken, alles is er omheen gezet. Dus ik denk als ik mijn neef uit Amsterdam even laat roepen en ik zeg: 'Kijk dat is een koopwoning in een koopbuurt, het zijn allemaal koophuizen,' dat hij dat nog gelooft ook. Het gaat vooruit, Zuidwijk gaat vooruit.

Hij is ook van mening dat de Horsten indertijd aan nieuwbouw toe was en dat het daar anders verkeerd mee zou zijn afgelopen. Mijnheer Silva (D) is, net als mijnheer Van Tongeren (C) ook positief over de vernieuwing van de Horsten en dat geldt ook voor mevrouw Hardi en Cornet (beide F). Voor sommige bewoners die zeer gelukkig zijn met de vernieuwing, zoals familie Van Assen (A) en mijnheer De Vrome (E) gaat de ingreep nog niet ver genoeg, zij zijn zeer kritisch over de gerenoveerde blokken woningen in de Horsten en pleiten alsnog voor sloop⁴⁰³. Mevrouw Kist is ook een voorstander van verdere sloop en nieuwbouw, ook voor delen in de Velden waar nu nog geen plannen voor zijn:

- vk Ik hoop dat de Velden net zo verandert [als de Horsten - AO] ook als de nieuwbouw komt, dat hoop ik. Maar dan zouden ze wel dit moeten afbreken, de Lakerveld en Schoonveld. Dat zou goed schoongeveegd moeten worden, dat zeg ik heel eerlijk.*
- I En wat bedoelt u met schoon vege? Dat alle mensen uit de buurt moeten verhuizen, ook de mensen die in de eengezinswoningen en de 55+-flats wonen?*
- vk De eengezinswoningen zijn redelijk, die mentaliteit is ook goed, maar de flats niet, dat zijn de asociale.*
- I U vindt uw buurt vooral slecht door de mensen die er wonen?*
- vk Ja, ja, (...) ik begrijp niet dat ze niet heel de Velden platgegooid hebben, dit pand erbij. Had hier een paar mooie grote woontorens neergezet, want dat vind ik prachtig.*

Bovenstaande bewoners behoren allemaal tot het merendeel dat de fysieke aanpak door middel van sloop-nieuwbouw positief waardeert en ervaart als een grote vooruitgang die nog verder mag gaan. Maar er zijn ook bewoners die er anders over denken, die niet zo positief zijn over het nieuwe, en er zijn bewoners die opmerkingen hebben bij de wijze waarop de vernieuwing is vormgegeven. Mijnheer Sheybani (D) vergelijkt de Horsten met de Kampen en vindt het oude beter:

- MS [De Horsten een] betere wijk? Nee, hoe ouder hoe beter. (spreekt vervolgens Farsi)*
- ZS VERTAALT Mijn vader houdt erg veel van de natuur en ja een beetje beschaving, van oudere dingen. (...)*
- MS Ja dit [laagbouw in de Kampen -AO] vind ik mooier, dan een flat. (...)*
- I Hier aan de overkant [in de Horsten] zijn ook veel lage huizen gebouwd.*
- DS Ja maar zo is het ook in Nederland hè, het is massaal, zo 100 huizen allemaal hetzelfde. Zelfde kleur voordeur, alles is hetzelfde, er zit geen speling in, niets leuks tussen, snap je?*

Ook mevrouw Bhola (D) is kritisch over de nieuwbouw: "Het lijkt wel een gevangenis, de woningen zien er niet uit, (...) die oude woningen van vroeger, die bouw, die zijn prachtig."

403 Negatieve uitlatingen over het aanzien van de gerenoveerde blokken in de Horsten kwamen ook al naar voren bij eerder onderzoek in die buurt (Kleinhans 2005, 142-143 en 156).

FIGUUR 9.2 De nieuwbouw

Er zijn meer mensen kritisch over de nieuwbouwarchitectuur. Mijnheer Wekhev (D) woont in de Burgen en vindt dat de buurt er wel op vooruitgegaan is maar de nieuwbouw vindt hij lelijk, geen echte huizen, zo kaal. Kritische geluiden over de modernistische architectuur van de nieuwbouw komen ook van autochtone bewoners, zoals mevrouw Veldhuis (A): "Ik vind het net een blokkendoos, lego die ze neergeknald hebben, ik vind het verschrikkelijk." Mevrouw Vroman (A) zegt: "Een huis zonder dak is geen huis, dat is een blokkendoos." Ze krijgt bijval van familie Schuurs (B) die inmiddels een huis in Poortugaal kocht:

vs *Het zijn aquariums.*

ms *Ik zou d'r voor geen goud in willen wonen, (...) als het mooie huizen waren geweest had ik er best wel over na willen denken, maar wat er nou gebouwd wordt, nee, dat trekt ons niet aan.*

I *Wat voor type vindt u mooi? (...)*

ms *Er moet in ieder geval een schuin dak op zitten anders vind ik het geen huis, (...) gewoon netjes een schuin dak d'r op, dat vind ik gezellig. (...) Ik vind het vloeken met de woningen die hier staan, (...) dat een welstandscommissie daar toch anders mee om zou moeten gaan. (...) Woningen met die wat wittere steen en al die hele smalle raampjes met al die spijlen, dan denk ik: jonge, jonge wat een gemiste kans. Ik vind het qua architectuur niks, (...) die balkons allemaal, die platen die d'r aan zitten met die ribbeltjes. Nou de alg slaat er al op, dat ziet er niet uit. Het is nog geen jaar in gebruik, dat is rommel, ik vind het helemaal niks.*

Mevrouw Kist (A), die een 55+-flat zoekt en zeer positief is over de Beukenhorst en de Hietkamp, zou niet in de Drakenburg willen wonen: "Dat vind ik een afschuwelijke flat, die vind ik niet mooi van buitenaf". De stedenbouwkundige opzet oogst soms ook kritiek. In de Horsten staan de woningen dicht op elkaar volgens mevrouw Den Bakker (B) en mijnheer Abels (C) bekritiseert de nieuw gebouwde hofjes in de Burgen: "Nou gewoon tralies beneden en dan een trap omhoog. Ik dacht: nou eh, dat is net een bunker waar je in woont." Hij vindt dat de nieuwbouw in de Horsten veel meer sfeer

heeft en doelt met de tralies op de nieuwbouwwoningen op de kopse kant van de blokjes, waar op de begane grond overdekt parkeren is gemaakt. De nieuwbouwhofjes zijn met hekken afgesloten van het openbare gebied, dit tot irritatie van sommige bewoners die er niet wonen, zoals mijnheer Schuurs (C):

ms *Nou, ik vind het niks, die mensen hebben een gezamenlijke tuin achter slot en grendel. Denk ik ja, het zal wel. Alles is afgeschermd van de buurt. De auto's zijn afgeschermd, hun entredeuren zijn afgeschermd, hun tuinen zijn afgeschermd met hekken, alles is afgeschermd met hekken. Ja, hoe wil je dan denken dat dat lekker integreert met elkaar? Nou, niet! (...) [Het is] een beetje dierentuinachtig. Je bent een aap en je hebt een groot stuk grond waar je kan rondlopen maar je blijft opgesloten zitten (lach) en dat vind ik bij die mensen net zo. (...) Ik denk als daar gewoon mensen doorheen zouden kunnen wandelen, ja, dat dat wat makkelijker met elkaar praat. Je krijgt niet eens de kans om gedag te zeggen bij die mensen. Dan moeten ze op de stoep gaan zitten voor hun voordeur, anders spreek ik ze niet. (...) Ik kan niet eens knikken naar die mensen. Ze zitten achter een hek. Ja, ik vind het niks, ik vind het helemaal niks.*

Maar mevrouw Constanca (F), die zelf in de Velden woont, vindt die hekken juist veel voordelen hebben:

vc *Laatst ben ik daar gaan lopen bij de Burgen, daar hebben ze gebouwd en (...) dan zie je dat heel veel dingen zijn veranderd. Dat je toch ziet: 'Hé zo ga je toch heel goed wonen'. Met de hekken kunnen de kinderen daar gewoon alleen spelen, zonder dat je steeds naar buiten moet kijken om te zien wat er nu weer gebeurt. Dat je het ook op afstand kan doen. Dat je gewoon rustig kan zitten [omdat] die hekken gewoon dicht zijn en niks om te vrezen. Andere mensen kunnen naar andere kinderen kijken en zo in plaats van de hele dag te kijken of je kinderen nog buiten zijn.*

Conclusies en reflectie

Al met al kan wel de conclusie getrokken worden dat de bewoners in groten getale de nieuwbouw als een verbetering van de buurt zien. Het komt deels overeen met het verhaal dat veel oude bewoners vertelden over de tijd toen ze 50 jaar geleden in Zuidwijk kwamen wonen, 'toen het nieuw was' (zie paragraaf 5.5.1). Ze beschreven die stap als 'een reuze vooruitgang' (Reijndorp & Van der Ven 1994). Herstructurering past daarmee voor hen in de sfeer van de moderniteit waarin ze opgegroeid zijn, in het naoorlogse vooruitgangdenken. De architectuur en stedenbouwkundige opzet worden echter verschillend gewaardeerd, afhankelijk van achtergrond en smaak van de bewoners, maar ook van functionele overwegingen en de levensfase waarin bewoners verkeren.

§ 9.2.3 De samenstelling van de woningvoorraad en de bevolking

Sloop-nieuwbouw in Zuidwijk in de tweede fase van de grootschalige aanpak betekende vooral de sloop van goedkope huurwoningen en de nieuwbouw van koopwoningen. De nieuwe koopwoningen in de Burgen zijn tijdens het veldwerk ruim een jaar oud en de Drakenburg, 80 huurappartementen voor ouderen waarvan de helft bereikbaar met huurtoeslag voor de lagere inkomens en de andere helft met een huur in de vrije sector, is twee jaar eerder opgeleverd⁴⁰⁴. De nadruk in het totale programma ligt op de realisatie van koopwoningen en het aantrekken van, en kansen bieden aan, midden- en hogere inkomens in de wijk.

404

Ten tijde van ons veldwerk worden ook koopappartementen en een aantal woon-zorgappartementen aan de Keyenburg opgeleverd. Die zijn echter nooit genoemd in de gesprekken door de geïnterviewden. In de eerdere fase van de wijkvernieuwing in de Horsten is 29% in de sociale huursector gerealiseerd (zie ook paragraaf 4.2).

Inkomen en gedrag

Als we bewoners vragen naar de effecten van de sloop-nieuwbouw, antwoorden veel geïnterviewden uit alle clusters, dat de huishoudens die een nieuwbouwwoning kopen, huishoudens zijn 'die werken'. Volgens mevrouw Hamersma (A) zijn ze anders dan bewoners van huurwoningen. Het zijn mensen...

vH ...net daar iets boven toch wel, ja, net iets daarboven [qua inkomen]. De meesten werken, dat scheelt al een stuk, hè? Als de mensen werken dan is er toch vaak een andere mentaliteit. Dat is mijn idee, hè, dat vind ik toch wel, als ze werken dan hebben ze gelijk al een ander gedrag.

Zij legt een relatie tussen werken en gedrag, net als veel andere bewoners, zoals de heren Veldhuis, Van Loenen en Rap (allen C). De laatste:

mR 't Zijn toch huizen daar moet je toch een goede baan voor hebben om het te kunnen kopen, anders hoef je d'r niet aan te denken in principe. En, ja, dat zijn toch dingen die de buurt weer beter maken, denk ik. (...) Dat zijn allemaal werkende mensen en die hebben allemaal wat andere normen en waarden dan de hangjongeren op straat, zeg maar.

Ook mijnheer Eerland (A) is positief vanwege het te verwachten effect op de bevolkingssamenstelling:

mE Op het ogenblik gaat alles op de schop. De Burgen aan de andere kant daar komen allemaal woningen van het duurere segment, (...) de wijk is in beweging.

I Vindt u dat positief?

E Positief [omdat] het een betere samenstelling, hoop ik, van de bevolking wordt, beter dan nu.

Mevrouw Lamyaghri (E) is van mening dat in de nieuwe koopwoningen andere mensen komen wonen en dat die ook afkomstig zijn uit andere wijken in Rotterdam, dan de mensen die in de bestaande sociale huurwoningen in de rest van Zuidwijk wonen en instromen:

vL Ja, 't is dus, ja, 't is wel netjes, schoon en ik denk wel een ander soort mensen, ja, vooral omdat, ja, 't zijn dure huizen, nieuwbouwhuizen. Degenen die 't hebben gekocht zijn, ja, die werken allemaal, die hebben een goed salaris. Ja, dat soort dingen spelen allemaal wel een rol. 't Zijn geen mensen die uit een achterstandswijk komen.

En ook mevrouw Van Rees (C) zegt: "Ik denk dat het wel komt doordat het koophuizen zijn, dat mensen toch wat voorzigtiger met de huizen en de spullen omgaan." Dat denkt ook mevrouw Yildirim (E):

vY Ik vind dat [herstructurering - AO] heel goed. Dan komen er ook andere mensen wonen, en dat mensen ook wat meer bewust worden van hun eigen leefomgeving. Ook wat meer verantwoordelijkheid krijgen. Want wat die Hamit Karakus [de wethouder - AO] zegt, meer koopwoningen, ik snap zijn visie daarachter ook wel. Er worden meer mensen verantwoordelijk voor hun eigen huis, want dat is gekocht, dat is van hun. (...) Mensen, die wat meer inkomen hebben, die zorgen veel beter voor hun eigen woningen, dat vind ik, dat heb ik gezien.

Het gaat ook om de houding van de nieuwbouwbewoners, zegt mevrouw Adnane (E), het zijn "meer mensen die werken en die op zichzelf zijn" en "dan heb je 't ook rustig", zegt ze lachend. De kopers van de nieuwbouwwoningen hebben volgens mevrouw Wijnen (B) geen echt hoge inkomens. Het zijn deels ook mensen die terugkomen naar Zuidwijk:

vw [Het zijn] toch ook wel arbeiders, maar heleboel mensen die samen werken, want anders kun je natuurlijk nooit een koopwoning kopen. En dat merk je dus ook wel overdag, dan zijn al die auto's weg. (...) [Het zijn ook] wel mensen over het algemeen die toch wel een beetje betrokken zijn bij de wijk. (...) Wat je ook veel meemaakt is dat mensen even naar Barendrecht gaan, of even naar Pendrecht. Maar ze komen toch langzaam allemaal weer terug. Ze hebben toch een soort verbondenheid met de wijk, vind ik. (...) Ja, ook kinderen ervan

die dus hier gewoond hebben in die flats, die hebben nu bijvoorbeeld koophuizen hier gekocht. Dan denk ik ineens: verrek joh, dat lijkt die kleine jongen wel, die vroeger met die boxer liep. En dan kijk ik, en dan loopt ie met twee kinderen.

- I De herstructurering heeft dus een andere bevolking met zich mee gebracht?*
- wv Ja, meer gemengder hè? Jong en oud, alles zit door elkaar, Marokkaans en Turks, of Antilliaans of Surinamers, dus ja... Voor zover ik zo hoor gaat het allemaal perfect, dus...*

Ze zijn ook beter geschoold, denken zowel de heren Mansveld (C), Bouhdaïd (D) als Eerland (A). Dat is positief, vindt de laatste, ze hebben een hoger inkomen. Er zijn ook enkele bewoners die wel een kritische kanttekening maken bij de instroom van de kopers van nieuwbouwwoningen met hun hogere inkomens. Waar mevrouw Adnane het positief waardeert dat die bewoners wat meer op zichzelf zijn omdat dat rust geeft, is dat juist een minpunt voor mevrouw Jonkers (C): "Hoe hun zich gedragen, ja, ik weet niet, 't komt bij mij een beetje als dik doen over. Ik heb daar niks mee, ik hou van de gewone mens" (zie paragraaf 7.3.3). Zij vond het niet leuk dat er nieuwbouw kwam. Voor mevrouw Alfour (E), bij wie tegenover binnenkort ook nieuwe koopwoningen worden opgeleverd, is het nog even afwachten wat dat zal betekenen voor de verhoudingen:

- va Ja, je weet niet wie d'r komt wonen natuurlijk, sowieso. Ja, ik heb ervaring hoor met mensen die in koopwoningen [kwamen wonen], waar ik vroeger gewoond heb [in Hoogvliet]. Dan heb je wel 'ns van die mensen die denken dat ze wat meer zijn dan een ander, maar goed.*

Betaalbaarheid

Herstructurering met koopwoningen betekent hogere inkomens. Dat leidt bij een aantal bewoners ook tot het commentaar dat zij daar niet kunnen wonen. Voor mevrouw Bhola (D), die deels leeft van een uitkering, is dat echter niet mogelijk:

- vb Ik weet wel één ding: overal koop, koop, koop, koop. Dan denk ik (...) misschien had ik het huis van Vestia waar ik nu in woon, als ik het had kunnen kopen toentertijd, wel gekocht. Maar nu doe ik het niet meer, het is nou te laat, ja 10 jaar geleden had ik het wel gedaan. Maar nu de nieuwbouw-koopwoningen, ik weet het niet. (...) Ach ja, als ik geld had, had ik er misschien ook eentje gekocht.*

Mijnheer Wekhev (D) is gelijk duidelijk over de nieuwe koopwoningen: "Dat interesseert mij niet, dat is voor rijke mensen." En ook mijnheer Bouhdaïd (D) is van mening dat de nieuwbouw voor een andere sociale klasse is dan de huurders die eerst in de betreffende gebieden woonden. "Dat is economie hè? Ik weet het al sinds het begin, politiek, kapitaal", zegt mijnheer Haddioui (D) terwijl hij lacht. Hij vindt de herstructureringsplannen niet leuk omdat ze bedoeld zijn voor "andere mensen die meer betalen, 800 tot 1000 euro, of ze misschien kopen" en niet voor hem en zijn gezin. Deze oudere allochtone huishoudens (D) zien het bouwen van koopwoningen wel als een verbetering voor de wijk, maar niet als een verbetering voor zichzelf. Zij zijn niet de enige bewoners die de (plannen voor) herstructurering op dit punt bekritisieren. Mevrouw Damen (A):

- vd Die grote galerijflats [de maisonnettes in de Velden-Noord – AO], die worden in de toekomst afgebroken. (...) Wat het dan gaat worden, zal wel weer koopwoningen worden, dat zie je overal. Dan willen ze oh zo graag huizen afbreken, maar er komen allemaal koopwoningen voor in de plaats. Dan denk ik: potverdikkie, het is weer zover, ja dat is mijn politiek.*
- I Dat vindt u niet positief? (...)*
- vd Ik vind het een nadeel, ja, voor zo'n stichting die eigenlijk opgezet is voor de gewone man en dan gaan ze het zo veranderen, dat zijn natuurlijk allemaal financiële kwesties. (...) Dat vind ik een reuze nadeel, want ze werken mensen weg die hier niet meer terug kunnen komen.*

Zij is niet enthousiast over de veranderingen die ertoe zullen leiden dat mensen uitgesloten worden. Ook mevrouw Den Bakker (B) is geen voorstander van sloop om daarmee de leefbaarheidsproblemen te lijf te gaan, ook al heeft ze veel commentaar op de nieuwkomers in haar buurt (zie paragraaf 7.3.2):

- vB *[Ik denk] meer zo van: da's ook zonde, dat ze daar gaan slopen, dat heeft nooit een meerwaarde voor mij gehad en ik weet ook niet of dit nou de wijk oppept, ik weet 't niet... (...)*
- I *...of dat nou een grote rol speelt?*
- vB *Nee, nee, nee, misschien als heel Zuidwijk plat gaat en allemaal koopwoningen, dat het dan een andere wijk wordt. Ik weet 't niet hoor, dat hoeft helemaal niet. Ook mensen met een hoger inkomen kunnen vreselijk gedrag hebben, of weet ik veel. Daar ligt het niet aan, vind ik tenminste. Ik vind het heel erg als ze zeggen: 'Mensen met een lager inkomen of alleenstaande gezinnen leveren de grootste problemen op.' Bullshit, ik had vroeger ook niet veel inkomen. Ik was ook heel jong toen mijn man overleed, ik heb ook drie kinderen grootgebracht. Nou, alle drie goed terechtgekomen, nooit schulden gehad. Ik bedoel, bullshit om dan te zeggen van: 'Die mensen veroorzaken het.' Vind ik gewoon flauwekul! Kijk, mensen willen [nu] gewoon alles, vroeger spaarde je. Mensen willen alles, willen telefoons, willen dit, willen dat, willen zus, willen zo, eisen gewoon een hele hoop op. De mentaliteit van die mensen is veranderd. Maar ik ga niet zeggen dat alle mensen met een lager inkomen dat dat gajes is. Als je arm bent, kan je best je kinderen goed grootbrengen.*

Dat er voor alle te slopen woningen in de Velden maar 60-70 sociale huurwoningen terugkomen vinden zowel mevrouw Hurman (A) als mevrouw Klaasboer (F) een groot probleem. Dat is volgens de laatste "hartstikke weinig". Ook mevrouw Wijnen (B) is kritisch over de betaalbaarheid van de herstructurering. Als we haar vragen naar de grootste verandering in haar buurt de Burgen, zegt ze:

- vB *Dat er koopwoningen zijn gekomen (lach), dat er weinig sociale woningen neergezet zijn. Ja, dat is het doel geweest waarschijnlijk, dat vind ik de grootste verandering.*
- I *En wat vindt u daarvan?*
- vB *Ik denk dat het weinig uitmaakt wat ik ervan vind, maar...(....) ik had eigenlijk toch wel iets meer flats voor 55+-ers gewild, want dit is natuurlijk een hele oude wijk geworden op den duur, met allemaal oude mensen, en een heleboel ouderen zijn de wijk uit moeten trekken omdat er geen woningen waren.*
- I *Die Drakenburg is niet genoeg in zijn eentje?*
- vB *Ik vind van niet.*

De betaalbaarheid van de nieuwe woningen die in de Burgen gebouwd zijn, was voor meer mensen een te hoge drempel, ook voor mijnheer De Raad (B) die voor de herstructurering moest verhuizen. Hij vindt de aanpak voor de buurt wel goed, maar:

- vR *Het enige jammere is wat je er voor terugkrijgt, dat dus alles zo verdomd onbetaalbaar wordt. Ik bedoel: je kan er wel een huis kopen, maar het zijn huizen van tweeënhalft tot drie ton. Nou heb ik geen slecht salaris hoor, maar met mijn leeftijd en dan een huis kopen van drie ton. (...) Dan heb je een hypotheek van tweeduizend euro per maand, als je begrijpt wat ik bedoel. Het slaat nergens op [of] je hebt een huur van zeven, achthonderd euro per maand. En zoals ik al zeg: ik verdien gemiddeld, als ik om me heen kijk, niet echt [slecht, maar] ook niet dat ik zeg van 'jonge jonge', maar dat is dan al bijna de helft van mijn salaris wat ik dan aan huur moet gaan betalen, dat slaat nergens op. (...) Dit is een vrijesectorhuur, mijn jaarsalaris is zodanig dat ik niet in een [sociaal] woninkje kan wonen. Maar ja, laten we eerlijk wezen, als je maar één euro over die grens komt vanwege overwerk en je het jaar erop dat overwerk bijvoorbeeld per ongeluk helemaal niet hebt, (...) dan kom je heel erg krap te zitten hoor.*

Hij geeft aan dat het niet alleen een kwestie is van voldoende sociale huurwoningen voor huishoudens met een laag inkomen, maar dat ook voor de mensen die net iets meer verdienen de nieuwbouw niet betaalbaar is.

Etniciteit

Differentiatie van de woningvoorraad wordt ingezet om midden- en hogere inkomensgroepen voor de wijk te behouden, dan wel die ernaartoe te trekken. Maar is het ook de (impliciete) bedoeling om een andere samenstelling naar etniciteit te krijgen? Sommigen denken van wel. Familie Francken (B):

- vF *De Velden, (...) of de Hoge Kampen, de vijfkamerwoningen in de Kampen, daar heb je natuurlijk ook dat er heel veel buitenlandse mensen zitten, (...) is toch een heel ander slag mensen gelijk weer hè? Is ook allemaal weer verpaupering en dáarzo [in de Velden – AO] willen ze ook alles weer platgooien, net zoals in Pendrecht, om daar ook weer nieuwe huizen neer te zetten. (...) Bij ons lees je ook van nou die flat en dat gaat allemaal tegen de grond. Want eh.. hè, veel buitenlanders of mensen ja, het zit allemaal op een kluitje en daar moeten toch weer nieuwe huizen voor komen: eengezinswoningen of huurwoningen of kopen.*
- mF *Ja, want dan gebruiken ze dat ook een beetje als excuus om eh... die verpaupering tegen te gaan, hè, als ze te weinig vat hebben op bepaalde groepen mensen. Dat die blokken ook tegen de vlakte gaan, dat ze daar weer wel wat nieuws kunnen beginnen hè. Want vroeger dachten ze nog wel eens aan renoveren, maar tegenwoordig denken ze nou laten we het maar tegen de vlakte gooien (...) om dat probleem op te lossen, weet je wel?*

De kopers van nieuwe woningen zijn echter mensen van allerlei nationaliteiten, zoals hiervoor ook mevrouw Wijnen (B) al aangaf. Mevrouw Van Rees (C) die een woning in de Burgen kocht, vertelt wie er bij haar op het rijtje wonen, dat is echt wel een gemengde samenstelling:

- vr *Daar wonen Hindoestaanse mensen, hiernaast wonen Turkse mensen en hier woont een Filipijnse met een Nederlandse man. Daarnaast woont een Molukse en daarnaast wonen Surinamers.*

Naar haar idee is er ook niet zo veel veranderd ten opzichte van vroeger toen de buurt ook gemengd was. Dat was ook niet de verwachting van mevrouw Vroman (A):

- vv *Nou, (aarzeling), het zal niet veel verschillen, dat kan niet. De bevolking van heel Rotterdam is al zoveel procent buitenlands, dus dat blijf je houden. Het kan alleen misschien wat netter worden.*

Die veelheid aan nationaliteiten in de nieuwbouw vindt mijnheer Eerland (A) wel positief en mevrouw De Mos (A) ook. Familie Veldhuis (C) geeft aan dat in het blok aan de Slinge vooral veel allochtone mensen wonen, maar elders ook meer 'blanke mensen'. Mijnheer Rap (C): "Het is echt een mix, (...) 't stoort mij niet, 't zijn gewoon mensen waar je geen last van heb." En dat is ook de mening van de familie Mulder (C) die een huis kocht in een van de nieuwbouw hofjes:

- mm *Hier wonen heel veel Marokkaanse, Turkse mensen, ja, die hebben d'r eigen gewoon aangepast waarschijnlijk. Die kinderen spelen hartstikke leuk met mekaar allemaal. 't Is ook hier 'dag' en 'hallo', ja, 't is gewoon een hele andere mentaliteit, die die mensen hebben en 't gaat hartstikke goed, hartstikke leuk, geweldig zelfs.*

Familie bGopal (E) is van mening dat het wel iets veranderd is vergeleken met de situatie voor de sloop toen er minder 'Nederlanders' waren, maar dat het nog steeds heel gemengd is en somt ook het rijtje op: Marokkaan, Nederlander, Antilliaan, Nederlander, Surinamer en dan weer een Marokkaan. Die menging is voor mevrouw Adnane (E), die eerst in de Lo's woonde en nu in de Burgen, ook wel belangrijk:

- va *Ik vind 't wel goed, ja, ik vind 't wel goed, ik hou ervan om gemengde personen te zien.*
I *Zou u niet in een witte wijk willen wonen?*
- va *Eerlijk gezegd, nee. Ik met m'n vijf kinderen, dan gaan ze echt raar kijken. Want één keer hadden we een woning gekregen, in IJsselmonde geloof ik, dat was echt een witte wijk en meer bejaarden, zeg maar. Dat was echt zo van gluren en uit de ramen kijken, daar hou ik niet van.*
- E *Toen dacht u nee, dat gaan we niet doen.*

- vA *Nee, ze zijn rustig gewend en zo, terwijl wij meer druk zijn (...) in de zin van druk: dan heb je altijd mensen over je vloer en zo. Dan hebben ze toch last van je, vind ik. (...) Dus ben ik liever tussen gemengde mensen, want dan hebben zij dat ook. (...) In 't algemeen ben ik wel vóór een allochtone wijk zeg maar, (...) dan ben je op je gemak en voel je je thuis.*

Zowel mevrouw Bouazzati als mevrouw Lamyaghri (beide E) noemen dezelfde argumenten voor hun waardering van en voorkeur voor de samenstelling van de wijk. Mijnheer Van de Roer (B), die een nieuwe vrijesectorwoning in de Drakenburg huurt, ziet ook een gemengde bevolking en is daar tevreden mee. Er is volgens hem wel verschil tussen de koopwoningen en huurwoningen. Hij geeft het beeld op microniveau vanuit de Drakenburg en vergelijkt zijn flat met de nieuwe koopwoningen vlak om hem heen:

- R *Hier beneden, staan een stuk of 30, 40 huizen. Aan de voorkant aan de Slinge, dat is alleen maar buitenlanders, althans gekleurden, daarom zeg ik dat het buitenlanders zijn, maar hier, aan deze kant [in de huurwoningen van de Drakenburg – AO], wonen alleen maar blanken. (...) De bevolking van Zuidwijk, een heel groot gedeelte is hier dus 40, 50 jaar geleden met de opbouw van Zuidwijk, komen wonen en die wonen hier nog. Dat zijn mensen die kopen niet meer, die hebben ook geen riante pensioenen. (...) De mensen die hier wonen die kopen, dat zijn veel toch jongere mensen, starters of tweeverdieners en dat zijn dan vaak niet de Nederlandse mensen. Zo is het toch. Als je 10 huurwoningen zet en 10 koopwoningen dan zullen die 10 koopwoningen toch naar de buitenlandse mensen gaan, veelal startende mensen met twee kleine kindertjes als je kijkt hoe het kindaanbod daar beneden is. En de huurwoningen zijn dus voor de mensen die hier langer gewoond hebben en erin kunnen met huursubsidie.*
- I *U zei dat het een beetje gemixt is, dat kan geen kwaad?*
- vR *Nee, ik denk dat dat goed is.*

Uit bovenstaande reacties blijkt dat vrijwel alle bewoners tevreden zijn en sommige bewoners zijn zelfs ingenomen met de etnische diversiteit van de nieuwbouw. Het maakt niet uit of het bewoners zijn uit de autochtone of allochtone clusters van geïnterviewden. Maar er zijn ook enkele autochtone bewoners die daar niet blij mee zijn. Op de vraag of de herstructurering iets veranderd heeft aan het aandeel allochtone bewoners, antwoordt mevrouw Veldhuis (A):

- vV *Ik heb het nog niet meegemaakt.*
- oV *Ik vind dat er weer een hoop buitenlanders wonen.*
- vV *Moet je luisteren, ga maar hier in die huisjes rijden, nou, als er één Hollands gezin zo'n huis gekocht heeft, mag je blij zijn. (...) 't Is allemaal buitenlands die die huizen kopen, ik snap niet waar ze de poen vandaan halen.*
- oV *(lach) (...) Misschien werken, [is dat] misschien een idee?*
- vV *Nou, nou, dat denk ik niet.*

Zij reageert, met haar gespreksgenoten, vanuit de grondhouding “Zuidwijk is geen Zuidwijk meer” (zie paragraaf 7.3.1), waarbij ze terugkijkt naar het Zuidwijk van meer dan twintig jaar geleden, nog voor de samenstelling van de bevolking sterk veranderde. De herstructurering heeft dat niet ongedaan gemaakt. En ook mijnheer Schuurs (B) vindt het aandeel ‘buitenlanders’ in de koopwoningen veel te hoog, hij krijgt er geen contact mee (zie paragraaf 6.4.2). Het zijn opvattingen van enkelingen binnen twee autochtone clusters.

Conclusies en reflectie

Bewoners uit verschillende clusters waarderen, op enkele na, de komst van huishoudens met iets hogere inkomens door de realisatie van koopwoningen wel als positief, omdat ze werken en een meer geregeld leven leiden. Ze verwachten van die nieuwkomers geen overlastgevend gedrag maar

wel dat ze meer verantwoordelijkheid zullen nemen voor hun woonomgeving. Het is een nettere wijk geworden. Ze hebben twijfels of ze met die nieuwkomers direct intensieve contacten zullen hebben. Deze uitkomsten bevestigen resultaten van eerder onderzoek (Veldboer 2010).

Waar het gaat om de betaalbaarheid na de herstructurering door de sloop van huurwoningen en het maar zeer beperkt terugbouwen van sociale huurwoningen, is duidelijk dat de oudere allochtone bewoners (D) eruitspringen. Zij zijn niet zozeer gekant tegen koopwoningen, maar geven wel aan dat dat voor hen niet betaalbaar is. Dit cluster bestaat net als de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) vrijwel geheel uit huishoudens met een (zeer) laag inkomen, maar ook in andere clusters zijn er huishoudens met lage inkomens. De betaalbaarheid en toegankelijkheid van de wijk voor de lage inkomens, maar ook voor de inkomens net boven de sociale doelgroep, zien bewoners uit alle clusters als een probleem, op deze kwestie kom ik uitgebreider terug in paragraaf 9.4.

FIGUUR 9.3 Sloop gevolgd door nieuwbouw van sociale huurwoningen aan het Bornerveld

Sloop-nieuwbouw in de Burgen heeft niet geleid tot hele grote wijzigingen in de verhouding van het aandeel autochtone bewoners versus het aandeel allochtone bewoners. In de koopwoningen wonen nauwelijks minder allochtonen⁴⁰⁵. Wel is er binnen de groep allochtone huishoudens een verandering opgetreden in de samenstelling naar etniciteit, die is nu zeer divers met daaronder ook Antillianen, maar bewoners hebben het niet meer over concentraties van Antillianen⁴⁰⁶.

In hoofdstuk 8 concludeer ik dat de negatieve uitspraken over bewoners van etnische minderheden bij de instroom in de bestaande sociale voorraad ondersteuning geven aan de *racial proxy* hypothese en niet aan de *pure race* hypothese. De *racial proxy* hypothese stelt dat (voor)oordelen over gebieden met veel allochtone bewoners niet gebaseerd zijn op etniciteit, maar op met etniciteit geassocieerde ongewenste buurtkenmerken, zoals zwakkere sociaaleconomische kenmerken van de bevolking en verloederding van de woonomgeving, terwijl de *pure race* hypothese stelt dat het puur gaat om vooroordelen ten aanzien van het ras of de etniciteit (zie paragraaf 8.1). De uitspraken van de bewoners over de invloed van verandering in de bevolkingssamenstelling naar inkomen op hun

405 Tijdens het veldwerk is een belangrijk deel van de nieuwbouw in de Burgen-Noord al enige tijd opgeleverd. In tabel 4.15 zien we dat het aandeel niet-westerse allochtonen door de sloop omlaag gaat, maar na de oplevering van de nieuwbouw weer bijna terugkomt op het oude niveau. De nieuwbouw in de Burgen-Zuid is in 2008 nog in aanbouw en nog niet opgeleverd.

406 In de 'conclusies en reflectie' van paragraaf 8.2.2 is al aangegeven dat het aandeel Antilliaanse bewoners door de sloop-nieuwbouw stevig is beïnvloed.

waardering van de wijk, in relatie met hun uitspraken over de samenstelling naar etniciteit geven ondersteuning aan wat ik de *class proxy* hypothese zou kunnen noemen: bewoners associëren bewoners die een inkomen uit werk hebben, met 'nette mensen'. Koopwoningen en kopers van woningen staan voor een bepaalde cultuur, voor netheid en de zaken op orde hebben. Evenzo staan sociale huurwoningen met een hoge concentratie van niet-westerse allochtonen, in het bijzonder Antillianen, voor een bepaalde cultuur, in dat geval voor een overlast gevende cultuur.

§ 9.2.4 De leefbaarheid

In hoofdstuk 7 is al duidelijk geworden dat veel bewoners een positief effect zien van de herstructurering op de leefbaarheid. In het vorige hoofdstuk heb ik onderscheid gemaakt tussen vier categorieën overlast: de zware problematiek die gerelateerd is aan de schietincidenten in de wijk en opeenhoping van problemen in een klein gebied, de overlast door (concentraties van) jongeren, problemen als gevolg van het verschil in normen en waarden van de verschillende bewoners en tot slot de vervuiling en het verlies aan decorum. De laatste drie categorieën zijn meer alledaags en kunnen incidenteel en overal voorkomen. In de te slopen complexen in de Burgen en de Velden kwamen zware overlastproblemen en schietincidenten stelselmatig voor. Die problemen zijn door de sloop-nieuwbouw in de Burgen beëindigd en in de Velden, waar de uitvoering minder vergevorderd was, verminderd. De concentratie van bewoners die problemen veroorzaakten is door de uitplaatsing doorbroken. Vooral bewoners uit die buurten oordelen positief over het effect van herstructurering, zoals familie Veldhuis (C):

- vV *Dat is één ding wat ik wel vind nu met de buurt dat de nieuwe huizen d'r zijn: het grote gajes is weg... het is rustiger...*
- mV *...en daar ben ik wel blij om, (...)[dat je] niet elke keer nachts bang hoeft te zijn dat er weer eentje neergeschoten wordt of weet ik veel wat.*
- mV *Nee, je liep vroeger, toen met die flatjes liep je veel onrustiger je hondje uit te laten door dat gajes en ze zaten net zo makkelijk tot 's nachts vier uur harde muziek te draaien (...)*
- vV *...de autoradio hadden ze ook keihard aan en zo, tot 's nachts toe, maar je kon er niet wat van zeggen, want dan kon je gelijk een mes in je donder krijgen.*
- mV *Ja, en dan kon je roepen, maar ja, en dan kon je de politie bellen en die kwam ook niet want ze wisten dat de mensen met wapens hier zaten. Maar dat is gelukkig stukken vooruitgegaan, ja, da's weg.*
- vV *Dat is gewoon helemaal weg. Dat is gewoon echt goed op vooruit gegaan, ja, blij toe, ook voor je kinderen.*

Ook familie Schuurs (B) vindt dat de sloop-nieuwbouw een grote verbetering heeft opgeleverd van de leefbaarheid in de buurt:

- mS *Met name het slopen van de flats was voor ons echt wel een verbetering van de wijk zeg maar. (...) Die flats die er stonden waren natuurlijk, anders waren ze niet gesloopt, die waren gewoon oud, gedateerd, dus die zagen er ook niet echt aantrekkelijk uit. (...) Die flats dat waren wel hele lage huren wat ik altijd begreep en dat trekt toch mensen aan die je misschien liever niet in je buurt hebt wonen, echt een beetje ook crimineel gedrag hè? Zoals twee afrekeningen die binnen een paar weken plaatsvinden. En dat zal je straks met de nieuwe koopwoningen een stuk minder, of helemaal niet hebben.*

Mijnheer Wekhev (D) wijst ook op de eerdere criminaliteit in de Burgen, "maar nu is het een beetje rustig", terwijl het er vroeger in de flats onrustig was "beetje dieven en lawaai ook". Voor mevrouw Van Rees (C) is de herstructurering wel een voorwaarde geweest om in Zuidwijk te komen wonen:

- vR *In de loop der tijd zijn ook al die flats tegen de vlakte gegaan, dus die personen kom je al niet meer tegen. (...) Er heeft hier natuurlijk wat aan junken en weet ik het allemaal in de buurt gewoon natuurlijk, toen de oude flats er nog stonden. Als dat was blijven staan dan was ik hier niet gaan wonen, nee.*

Mevrouw Çetin (D) vindt dat het na de herstructurering beter is geworden in de Burgen “omdat het koopwoningen zijn, omdat het ook meer rustig kan worden”. In huurwoningen wonen volgens haar “socialedienstmensen” en in koopwoningen “ouders met minder kinderen, niet zeven of acht”. Ook bewoners die in de Kampen wonen, waar nauwelijks herstructurering heeft plaatsgevonden of gepland staat, zoals familie De Voogd (A), oordelen positief. Dat geldt ook voor mevrouw Eenhoorn (C) die vertelt dat nu de flats in de Burgen zijn afgebroken er ook minder inbraken zijn in de wijk. Mijnheer Mansveld (C) denkt ook dat het beter gaat want “nu hoor je daar niet zoveel meer van en goede berichten hoor je natuurlijk weinig en slechte berichten hoor je altijd.” Familie Burger (B) is zeer positief: “Ze zijn het gewoon heel rigoureuus aan het aanpakken en dat is fijn.” Hun zoon heeft een woning in de Burgen gekocht. Het vervangen van huurwoningen door koopwoningen vinden zij wel een goede zaak:

- mB *Wat je kwijt bent, is het gesubsidieerde gedeelte van mensen met wat lagere inkomens. Die zie je daar natuurlijk niet.*
- vB *Nee, dat kan niet, die kunnen daar niet wonen...*
- mB *...en dan kan je zeker wel zeggen dat vijftig procent daar niet meer terug komt.*
- I *Vindt U dat ook een goede aanpak voor de wijk, dat de bevolking wat anders en gemêleerd wordt?*
- mB *Ik denk dat het voor het inburgeren, dat het goed gemêleerd moet zijn en niet dat je een hele straat vol met mensen uit dezelfde landen bij mekaar stopt, dan kom je niet tot integratie.*

Zij zien ook positieve effecten op een breder terrein en op langere termijn. In de Velden is mijnheer Eerland (A) positief over de sloop van het Bornerveld en dat geldt ook voor mevrouw Harmsen (C). Zij is blij met de herstructurering en de positieve invloed daarvan op de leefbaarheid, dankzij de gewijzigde bevolkingssamenstelling. Zij zegt over de aanstaande sloop van de flatwoningen in de Velden-Noord:

- vH *Het is ook weer een stimulans om hier te blijven. Zouden ze nou daar niets aan doen, dan overweeg je toch om te vertrekken.*
- I *Toch wel? En dat komt dan omdat...*
- vH *Jongeren die vandaar door de wijk 's avonds [lopen], (...) dan hoor ik gewoon wel allemaal herrie en zo van jongeren. Dan ga je toch allicht kijken van wat moeten die nou in het donker daar buiten, weet je wel, je weet niet wat ze uitvreten. (...) Het gaat meer om de jeugd die eigenlijk niet opgevoed wordt, dat dat toch te geconcentreerd is. (...) Leeftijd van negen tot vijftien, zal ik maar zeggen (...) en dan heb ik het over Marokkaanse, Antilliaanse jongeren veelal. En dan denk ik bij mezelf: als daar straks nieuwe woningen worden neergezet, dan is dat voor mij alleen maar gunstig, dan is het niet te geconcentreerd, want het heeft nu de overmacht op de gewone rijtjeshuizen en zo, zulk soort mensen.*

Er zijn echter ook bewoners voor wie de herstructurering ver weg is en de invloed op de eigen leefomgeving minder of niet merkbaar is, zoals voor mevrouw Strik (A) die in de Kampen woont of mijnheer Spaan (A) die in de Velden-Zuid woont. Hij verwacht weinig effect:

- mS *Het zijn allemaal koophuizen daar en dit hier is allemaal huur. Daar gaan heel andere mensen wonen, (...) die houden niet van geweld. Ik denk dat het een wijk wordt, heel anders dan hier de Velden. (...) Volgens mij wonen er allemaal van die kakkers, allemaal van die koophuizen.*
- I *Zou u daar wel tussen willen wonen?*
- mS *Nee, ik niet, laat mij maar gewoon lekker hier zitten, in een volksbuurt, veel gezelliger.*
- I *Daar heeft u wel een beetje overlast bij...*
- mS *Dat zeg ik, dan zit ik even op mijn balkonnetje een sigaretje te roken, nou en dan ga ik weer naar binnen, doe de deur dicht en zet de televisie aan, nergens geen last van. (...) Het ligt verder dan hier, drie flats verder, nee, ik denk niet dat dat effect heeft.*

Hij verwacht dus geen positieve uitstralingseffecten voor zijn eigen situatie waar deels meer alledaagse leefbaarheidsproblemen aan de orde zijn, maar ook meer gezelligheid is. En ook in de nieuwbouw is het niet allemaal altijd voorbeeldig. Zo meldt mevrouw Lokhorst (A) dat er in een nieuwe koopwoning in de wijk een wietplantage is ontdekt... Een van de bewoners, mijnheer Zondervan (A) waardeert de aanpak van de Velden-Noord, maar geeft aan dat het voor zijn eigen woonsituatie in de Velden-Zuid een nadelig bijeffect kan hebben omdat er minder sociale huurwoningen overblijven en de overlast in de Velden-Noord zich wel eens zou kunnen verplaatsen:

mz Hier tussendoor [Maren en Rode's - AO] is het koopwoning en dan krijg je de Burgen en dat zijn ook allemaal koopwoningen, dus hier heb je oude koopwoningen, daar had je vroeger huurwoningen, ja Schuilenburg, Nijenburg, ja het is allemaal koopwoningen geworden nu. De andere kant van de Slinge, ja dat zijn ook allemaal koopwoningen geworden, de Horsten. Daar zie je die mensen niet (...), die sociale woningbouw nodig hebben en dat is hier nog wel. Nou zijn wij wel bang in dit gedeelte, waar wij staan. Dat wordt dalijk de goedkoopste wijk van Zuid. En dan heb je kans dat wat nu vervelend is, dat dat zich verplaatst hier naartoe, want nu wordt dit het goedkoopste stukje Rotterdam-Zuid hè, want Pendrecht is ook voor een heel groot gedeelte al gesloopt, nieuwbouw gepleegd. Ja, die mensen zijn ook verdwenen overal en dit deel is dalijk het goedkoopste en dat houdt een bepaald risico in dat dan toch weer verpaupering optreedt.

Het is de keerzijde van de algemeen heersende opvatting dat de door herstructurering duurder wordende woningvoorraad er toe heeft geleid dat de grote leefbaarheidsproblemen zijn verdwenen: een andere buurt wordt de goedkoopste buurt met daaraan verbonden het risico van verloedering.

Conclusies en reflectie

Samenvattend is het beeld dat herstructurering een grote invloed heeft op het verminderen van de ernstige leefbaarheidsproblemen in de buurten waar de sloop-nieuwbouw plaatsvindt: het zorgt ervoor dat aanwezige huishoudens die overlast veroorzaken verdwijnen dan wel zo sterk verminderd worden, dat de grote problemen voorbij zijn. Er is ook een positieve invloed doordat kopers van nieuwe woningen inkomen uit werk hebben en een 'geregeld' leven leiden en zich 'normaal' of 'gewoon' gedragen. Deze positieve uitkomst van het gemengdewijkenbeleid voor de leefbaarheid bevestigt eerder genoemd onderzoek (Allen et al. 2005; Kleinhans 2005; Van der Graaf 2009; Veldboer 2010; Veldboer & Van der Land 2011) en onderscheidt zich van de uitkomsten van onderzoek met beperkte, dan wel gemengde resultaten (Bergeijk et al. 2008; Sautkina et al. 2012). De invloed op de leefbaarheidsproblemen in buurten die op enige afstand liggen van de plek van herstructurering, de Burgen, is echter beperkt dan wel non-existent. Daarnaast kan het slopen van woningen in de ene buurt er wel voor zorgen dat andere complexen daardoor de laagste plek in hiërarchie van de woningmarkt overnemen en daarmee potentieel gevaar lopen geconfronteerd te worden met grotere leefbaarheidsproblemen (conform Heeger 1993). Dat gevaar is in potentie zeker aanwezig omdat veel bewoners op korte afstand, vaak binnen dezelfde wijk, verhuizen, zoals ook in het vorige hoofdstuk al aan de orde is geweest. Op basis van onderzoek elders (Schulenberg et al. 2011; Posthumus et al. 2012) kan echter geconcludeerd worden dat dit gevaar ook niet moet worden overschat.

§ 9.3 De toekomst van de wijk

Verandering in de etnische en inkomenssamenstelling van de buurt door de instroom van 'niet-blanke' bewoners en huishoudens met lage inkomens, heeft een negatief effect op de woonsatisfactie en het vertrouwen in de toekomst (zie paragraaf 8.1). De uitgevoerde herstructurering in Zuidwijk heeft de zware leefbaarheidsproblemen gestopt en de instroom veranderd, waarbij vooral de verandering naar inkomen (werk) van belang is geweest omdat bewoners die verandering koppelen aan ander (te verwachten) gedrag. Draagt herstructurering echter ook bij aan een groter vertrouwen in de toekomst van de wijk? Die vraag komt hier aan de orde. Voordat ik de resultaten weergeef, zal ik eerst ingaan op de bekendheid met en de zekerheid over de toekomstplannen voor de wijk omdat die het vertrouwen mede zullen beïnvloeden en tegenovergesteld onbekendheid en onzekerheid een negatieve invloed kunnen hebben op het vertrouwen (Van Marissing 2008).

§ 9.3.1 Bekendheid met en zekerheid over de toekomstplannen

In mijn onderzoek heb ik gekozen voor drie buurten die zich van elkaar onderscheiden door hun positie in de wijk en het vernieuwingsproces. In de Burgen is de herstructurering tijdens het veldwerk voor een belangrijk deel al uitgevoerd of in uitvoering. Door stagnatie in de verkoop blijft op dat moment de realisatie echter achter bij de planning. De sloop-nieuwbouw is in de Velden aanstaande; uitplaatsing is in uitvoering en deels in voorbereiding. Daar bestaat nog geen helder beeld over wat er na de sloop gaat komen. Een door de corporatie ontwikkeld plan is net door de gemeente op financiële gronden afgewezen vanwege de noodzakelijke investeringen in het openbaar gebied. De derde buurt, de Kampen, bevindt zich bijna geheel in de luwte van de herstructurering. De bestaande woningen blijven vooralsnog gehandhaafd.

Bij analyse van de uitspraken van de geïnterviewde bewoners blijkt dat het merendeel van de geïnterviewden, bijna zes op de tien, weet wat de plannen voor hun buurt zijn. Twee op de tien geïnterviewde bewoners heeft wel een vaag idee, maar is niet erg precies op de hoogte en kent geen details. De rest, ook twee op elke tien geïnterviewden, is niet op de hoogte of geeft aan zich daar niet voor te interesseren gezien hun huidige leeftijd: 'Het zal mijn tijd wel duren' of 'Ik zie het te zijner tijd wel'. Er is wel een duidelijk verschil tussen de autochtone en de allochtone clusters: zeven versus vier op de tien geïnterviewden is op de hoogte van de plannen, dat verschil hangt samen met het gegeven dat de autochtone bewoners vaker participeren in een bewonersorganisatie. Ook andere aspecten spelen een belangrijke rol, zoals de buurt waar men woont, de eigen huisvestingssituatie en de stappen die men daar recent in heeft gezet zoals het kopen van een huis.

Burgen

Voor de jonge autochtone (C) en middenklasse allochtone (E) huishoudens die recent een huis hebben gekocht in de Burgen, waren de toekomstplannen voor de buurt wel duidelijk, daar hadden ze voor de koop wel navraag naar gedaan. Mijnheer Van Loenen (C) heeft het vooraf goed uitgezocht: "Ik wilde wel weten hoe de wijk [zich ontwikkelt], tot wanneer zit ik in de rommel." Dat geldt ook voor de andere huishoudens. Familie bGopal (E) is ook op de hoogte maar ervaart wel dat je steeds zelf bij Vestia achter de informatie aan moet gaan. Familie Mulder (C) is pas nog naar een informatieavond geweest:

- MM *'t Loopt nog wel door tot 2012, daarachter dat stuk bij de boerderij wordt als laatste aangepakt. (...) Ik was wel benieuwd, want ik hoorde dat ze sociale woningbouw zouden gaan doen, omdat de tweede fase niet zo hard gaat, maar dat is dus niet zo, 't worden gewoon koopwoningen.*

Mevrouw Kemp (A) heeft op de laatste vergadering van de buurtgroep nieuws gehoord over de Burgen:

- VK *Er komen nog wat laagbouwflats, maar daaronder komt dan iets van een medisch centrum en d'r komt ook nog een kinderopvang. (...) Achteraan is het nog niet helemaal klaar, maar ze zijn gestopt met dat project, (...) omdat niet alle huizen nog verkocht waren en ze gingen pas weer beginnen als dus de andere huizen verkocht waren. Of het waar is? Als ik lieg, dan lieg ik in commissie.*

Ook bewoners die in de oudbouw wonen in de Burgen zijn op de hoogte, zoals de families Schuurs en Wijnen (beide B), Veldhuis, mevrouw Yildirim en mevrouw Alfour (beide E). De laatste vindt dat ze goed geïnformeerd worden over alles wat er staat te gebeuren met "één keer in de maand of één keer in de zoveel tijd" een brief. Mijnheer Van de Roer (B), die net als mevrouw Kemp een appartement in de Drakenburg huurt, is echter niet helemaal op de hoogte: "...en dat vind ik toch wel jammer, ik ben nieuwsgierig als de pest". Die nieuwsgierigheid heeft echter niet iedereen. Familie Van Assen (A), die daar ook woont, heeft het idee dat de corporatie het zelf ook nog niet weet, maar zegt bovendien: "Ik gaat daar niet zitten, ja, nee, daar heb ik geen zin in." Mevrouw De Mos (A), die in de oudbouw woont, denkt daar hetzelfde over en vraagt zich af of ze het allemaal nog gaat meemaken:

- VM *Wij hebben dat [informatieblad] wel, maar daar kijk ik nooit in, het interesseert me niet zo. Nee, weet jij wat er komt dan? Ook eengezinswoningen geloof ik. Nee joh, daar interesseer ik me niet zoveel voor. Weet je wat ik zeg, mijn man is 65 en die maakt zijn eigen nog druk als ze huizen gaan bouwen. Ik zeg: 'Joh dat maak jij niet meer mee, dan ben je 80. Waar maak je je eigen druk om?' Als je een hartinfarct krijgt doordat je jezelf druk maakt, is toch zo? Laat dat dan, het wordt bebouwd, dat kan niet anders.*

Mijnheer Wekhev (D), ook huurder van een bestaande eengezinswoning in de Burgen, denkt dat zijn woning over tien jaar ook wel aan de beurt zal zijn om plat te gaan. Dat denkt ook mevrouw Veldhuis (A):

- VV *Ik vind deze huizen d'r gewoon niet in staan ook. Je kan ze opknappen..., nou gaat-ie ook over tien jaar weg hoor, daar ben ik helemaal niet bang voor. Je denkt niet dat dat blijft staan? Nee, natuurlijk. Dan moet je 'ns zien wat voor lappen van tuin we d'r bij hebben. Daar kennen ze een huis voor neerzetten, twee ook. Moet je luisteren, als ze deze drie rijtjes wegdoen, kennen ze zo'n heel groot blok neerzetten. Nou, dan gaan wij toch weg, zo simpel leg het. Ze hebben nou d'r nog geen geld voor.*

Velden

Voor de bewoners van de Velden zijn de sloopplannen op de korte termijn wel helder, maar verder niet. Mevrouw Valkenburg (A), bewoner van de te handhaven blokken in de Velden-Zuid:

- VV *Ja, dat lees je wel in de krantjes en blaadjes die je krijgt van Vestia want dan zit er ook zo'n kaart van de wijk bij, dan zie je wat geel gekleurd is en wat rood: dat wordt afgebroken en de rest blijft nog staan. En dan zie ik nog steeds wel de Veldenbuurt, tenminste ons stukje dat blijft staan. Ja, ik vind dat ze toch wel laten weten wat ze gaan doen.*

Mijnheer Zondervan (A, 55+-flat Velden-Zuid) is, net als familie Keus (A), op excursie geweest met een architect naar Berkel als oriëntatie op de nieuwbouwplannen, maar die zijn weer van tafel:

- mZ *Dit gedeelte blijft staan, daar gebeurt nog niets mee. Met de architect Kwadrant zijn we naar een nieuwe wijk wezen kijken in Berkel Rodenrijs, Meerpolder, maar alle plannen zijn van tafel. Ik heb twee concepten liggen van alle tekeningen van de straten, maar d'r komt een nieuw concept en ik kan het allemaal weggooien, helaas. De gemeente is het er niet mee eens, die wil geen geld betalen voor 't veranderen van het stratenplan, da's eigenlijk de hoofdoorzaak. (...) Ze gaan dus weer bouwen op de oude plaatsen.*

Ook mevrouw Abels (C) vertelt dat het definitieve plan voor de Velden er nog niet is, "Het plan dat ik had, heel dat boekwerk, moest weer in de vuilnisbak." Mevrouw Harmsen (C) weet 'van niks':

- vH *Weet je wat het is, wij worden niet afgebroken of zo dus wij leven hier ons leven. Kijk, die mensen die daar wonen, die worden overal van op de hoogte gehouden, maar ja, hun gaan weg. Wij moeten blijven wonen. Eigenlijk zouden ze ons moeten uitnodigen zo van jullie blijven hier wonen, zo gaat de wijk worden. Wij weten, ik tenminste, ik weet van niks.*

Mevrouw Klaasboer (F), die actief is in de 'Vrouwen van de Velden', is ook niet in detail op de hoogte:

- vk *Ja, dat het veel vrijesectorwoningen worden en dat sociale woningen, die komen daar (...), maar dat zijn er volgens mij maar 60, dus ja hartstikke weinig. Dat waren toen de plannen hoor, ik weet niet wat het nu is. (...) 't Is toch weer uitgesteld, het zou in juni plat gaan en het is nou weer november dus ... volgens mij is [het] ook nog steeds niet rond.*

Mevrouw Hardi (F), die aan het Schoonveld woont, heeft wel een keer op Rijnmond TV iets gezien over de plannen, maar weet er niet het fijne van. Ze heeft het idee dat ze mogelijk in 2010 of 2011 moet verhuizen en dat geldt ook mevrouw Constancia. Voor alle bewoners van sloopwoningen in de Velden is duidelijk dat ze per 1 juni van dat jaar urgent worden en een andere woning moeten gaan zoeken. Mevrouw Bouazzati (E) is op zoek naar een andere woning en wacht op de urgentieverklaring. Zij ziet haar toekomst niet in de Velden: ze heeft haar zinnen gezet op een woning in de Lo's, de buurt aan de overkant van de Slinge, waar ook mevrouw Huurman (A) naartoe verhuist.

Kampen

Voor de Kampen staan er geen herstructureringsplannen op stapel, maar wel is recent voor ons veldwerk een complex woningen gesloopt aan de Oldegaarde. Mevrouw Oud (B) is goed geïnformeerd: "Doordat je in de BOZ zit, word je overal in meegenomen". Zij vertelt dat er naast de nieuwbouw van de school en de te bouwen woningen aan de Oldegaarde verder geen vernieuwingsplannen zijn. Familie Francken (B) woont ook in de Kampen en denkt dat zij op termijn ook aan bod komt voor sloop:

- vF *Want hier aan de Oldegaarde, daar komen dure huizen te staan, van tweeënhalve ton. Maar ja, als dat klaar is moeten wij ook zo langzamerhand, moeten wij ook eh...*
- mF *...ja ik weet niet...*
- vF *...ja, het is niet gelijk hoor want Zuidwijk is natuurlijk groot, want dan zijn ze in de Lo's nog bezig aan het verbouwen. (...) Het verandert steeds, want eerst ging het over twee jaar plat, toen vier jaar, toen zes jaar, nou wordt het misschien wel acht jaar. Maar als dat dichterbij komt of we horen iets, dan trekken we wel aan de bel van joh, we moeten hier uit. (...)*
- mF *De locatie wil je ook niet opgeven hè, (...) dus ik denk dat je hier wel tot het laatste moment wilt blijven zitten en dan in ieder geval proberen een [vergelijkbare] locatie terug te krijgen.*

Het beeld bij de bewoners is verschillend. Familie Burger (B) weet alleen dat er een woongarantie is tot 2015 en heeft nog geen beeld van daarna. Familie Mansveld (C) vertelt dat er een woongarantie is tot 2010 en familie van Weerden (C) zegt dat de verhuurstop eerst zou ingaan in 2007 en dat die verschoven is naar 2009. Er is volgens de laatste familie veel onduidelijkheid: "Er doen een hoop

verhalen de ronde.” Ze vertelt ook dat het complex de Hoge Kampen al elf jaar geleden aan de beurt zou zijn, maar er nu nog steeds staat. Mevrouw Kaptein (A) verwacht dat de Kampen in de toekomst ook plat moet, maar ziet het nog niet zo’n vaart lopen: “Ze zeggen nou 2014 of zoiets, maar ik moet het nog zien.” Volgens mijnheer Ozdemir (E) gebeurt er voor 2014 niets:

mO Ik heb het Masterplan thuis dacht ik, ik weet het niet meer, maar als ik het me goed herinner gebeurt er hier tot 2014 niets, zo was het. (...) Het betekent niet dat ze na 2014 gaan slopen of zo. Het kan nog wel lang, nog wel 20 jaar blijven, dat weet ik niet, maar voorlopig tot 2014 gebeurt er daar niets, dat weet ik.

Voor de families Bouhdaïd en Bouazza (beide D) is het allemaal nog onhelder: “We krijgen ook geen informatie.” Volgens familie Silva (D) weet Vestia het nog niet: “Ik las een brief, weken geleden, daar zeggen ze [er is] nog geen plan wat te doen.”

Conclusies en reflectie

Uit de uitspraken van de bewoners blijkt de (on)duidelijkheid over de toekomst van de verschillende buurten en de wijze waarop Vestia daarover communiceert. De kopers in de Burgen hebben zich van tevoren goed geïnformeerd over de vooruitzichten voor de wijk. In werkelijkheid blijkt de voortgang van de vernieuwing echter afhankelijk van de mogelijkheden op de markt. Niet iedere bewoner in de Burgen is even precies op de hoogte; vooral wat er op de langere termijn met de bestaande huurwoningen gaat gebeuren is nog onduidelijk. Voor de bewoners van de Velden is er wel helderheid op de korte termijn over de voorgenomen sloop in de Velden-Noord, maar grote onduidelijkheid over wat daarna volgt omdat onlangs het ontwikkelde plan is afgewezen door de gemeente. De bewoners in de Kampen hebben het minst een uitgekristalliseerde beeld over de toekomst, over of, en zo ja wanneer, Vestia het voornemen heeft om in de buurt in te grijpen door sloop, wat veel bewoners uiteindelijk wel verwachten. Wonen in een wijk waar herstructurering aan de orde van de dag is, doet bewoners er voortdurend aan denken dat ook hun woning te zijner tijd aan de beurt zal zijn. Participatie in de bewonersorganisatie speelt een grote rol in de bekendheid met de plannen voor de toekomst. De vaker participerende autochtone bewoners zijn daardoor beter op de hoogte (cf. Van Marissing 2008).

§ 9.3.2 Vertrouwen in de toekomst van buurt en wijk

Veel geïnterviewden zien de toekomst van hun buurt en wijk met vertrouwen tegemoet, maar er zijn wel duidelijke verschillen. Het vertrouwen van de geïnterviewden uit de clusters A, C en E is vrij groot en heeft alles te maken met hun waardering van de effecten van de herstructurering en hun verwachting dat de vernieuwing zal voortgaan. Mijnheer Snijder (A) uit de Burgen ziet de toekomst zonnig in:

mS Het wordt het mooiste van dorp van Nederland, (...) daar komen nog huizen, daar komen nog huizen en daar komt nog een grote vijver daarachter. Ah, het wordt wel mooi hoor! Het wordt helemaal nieuw.

Ook familie Van Assen (A) is optimistisch over de toekomst van de Burgen: “Ja, dit stuk zie ik wel zitten”, ook al weten ze niet precies wat er nog gebouwd moet worden. Familie De Mos (A) deelt dat:

- vM *[Het wordt] beter, beter, 100 procent, (...) sowieso mooiere huizen, andere mensen, jongere mensen. Ja, en ook heel veel allochtonen, maar hartstikke leuk dus en ook Antilianen zitten ertussen. Dus dat kan gewoon ook heel leuk zijn.*

De inzet van Vestia en van de bewoners om er wat van te maken geeft ook vertrouwen in de toekomst voor mevrouw Huurman (A) in de Velden. Nieuwbouw betekent volgens haar ook meer koop en hoewel zij het belangrijk vindt dat er ook sociale huur is, hebben koopwoningen ook een voordeel:

- vH *Vestia is echt goed bezig en we zitten er met de bewonersorganisatie natuurlijk heel dicht bovenop. We kunnen best wel onze inbreng leveren. De inspraakprocedure is best wel belangrijk en daarom hebben we er wel vertrouwen in, ja.*
- I *En ook hoe het met de samenleving zal zijn?*
- vH *Ja, ik denk dat het dan wel minder wordt met de buurtgroep omdat er meer koopwoningen komen, maar ja, als je een koopwoning hebt, dan kies je ook echt voor zo'n buurt en dat is dan ook weer een voordeel natuurlijk.*

Ook de heren Zondervan, Spaan en familie Keus (allen A) zijn positief gestemd over de toekomst nu de vernieuwing doorgaat. Sommige bewoners baseren het vertrouwen in de toekomst ook op andere argumenten, zoals mevrouw Dekker (A) die vooral vertrouwen put uit de onderlinge verstandhouding van de verschillende bewonersgroepen: "We kunnen met elkaar omgaan en we leren het steeds beter." Hoewel bijna alle gepensioneerde autochtone bewoners positief gestemd zijn, is de toekomst toch ook weer niet helemaal zorgeloos. Enkele noemen de afhankelijkheid van de voortgang van de verkoop van woningen door de dan net optredende stagnatie op de woningmarkt. Ook het kort daarvoor afketsen van het masterplan voor de vernieuwing van de Velden zorgt voor vertraging, maar dat hoeft niet onoverkomelijk te zijn volgens mevrouw Vroman (A). Renovatie is volgens haar een goed alternatief:

- vV *'t Zijn vaak kleine huizen en als je wil kan je er best wel een leuk appartement voor alleenstaanden of twee personen van maken. Je kan ook zeggen van we maken daar een leuke vrije woning van. Wat ook het plan was met het wonen in de noordelijke Veldenbuurt, wat nu maisonnettes zijn. Daarvan zeiden ze: 'Als we zo en zo doen, we strippen ze en dan maken we daar leuke eengezinswoningen van', hartstikke mooi plan.*

Maar je moet wel alert blijven reageren in het beheer, vindt bijvoorbeeld mijnheer De Graaf en dat zegt ook mijnheer Snoek (A) die een architect gesproken heeft die in Den Haag woningen heeft gerenoveerd:

- mS *Daar is na die renovatie aan die woningen praktisch niks vernield, op de oude woningen wel, daar werd op geklad met graffiti en bij die nieuwe niet. En dan gebeurde het een enkele keer dat er toch wel eens iemand bij een ingang zijn tag weggezet heeft. Als de woningbouwvereniging maar alert blijft en alles direct wegpoetst of overschildert, dan duurt het weer lang. Dat heb ik zelf ook meegemaakt, het trappenhuis vroeger (...) daar werd ook dikwijls wat op geklad. En dan kwam ik thuis en dan haalde ik het met verdunner weg of ik streek er met een streekje verf eroverheen en dan duurde het weer heel lang voordat iemand het deed. (...) Als je maar steeds zorgt dat je ze ontmoedigt dan helpt dat wel eens.*

Ook vrijwel alle jongere autochtone huishoudens met kinderen (C) zijn positief. Alleen familie Veldhuis heeft wel enige reserves als we vragen naar het vertrouwen in de toekomst:

- mV *Ja (twijfelt), gemengde gevoelens.*
- vV *Dat moet je gewoon afwachten, daar kun je nu toch niks over zeggen.*
- mV *Ook dat, je weet niet wat er gebeurt, (...) dat heeft te maken met de rotzooi waar we nu in leven. Ja, ik moet het eerst zien als 't dan inderdaad werkelijk af is. (...)*
- I *Maar denkt u dat het weer terug zou kunnen gaan naar waar u tien jaar geleden was?*

- mV Ik hoop niet dat we die rotzooi weer krijgen, ik hoop dat het gewoon een rustige buurt blijft. Kijk, er zal heus wel wat voorvallen en er zal heus wel een keer politie door de straat heen scheren. Ja, nou ja, goed, daar zijn we wel aan gewend in de tussentijd, maar, niet dat wekelijks een radio naar beneden wordt gelazerd als het ware.*
- vV Laat ik het zo zeggen, dat het een buurt blijft waar ik gewoon mijn kinderen kan opvoeden en mijn kinderen gewoon buiten kunnen spelen, dat vind ik het belangrijkste, gewoon. (...) Als je kinderen hebt kijk je niet naar jezelf, je kijkt naar wat goed is voor je kinderen, dat is het. Als er altijd zó weinig kinderen zijn en als ze dan af en toe horen in andere buurten dat kinderen allemaal met elkaar spelen, of weet ik veel wat, dan is het voor je kinderen rot en daar gaat het om voor mij.*

Zij zijn nog afwachtend, maar voor andere geïnterviewden is het nu al een uitgemaakte zaak dat het de goede kant uitgaat. Mevrouw Jonkers (C): "Ja, zeker wel," ze hoopt wel dat ze de eengezinswoningen, waar zij in de Burgen in woont, laten staan. Mevrouw De Rijk (C): "Ik zie gewoon dat het gaat gebeuren, ja, ik heb er zeker vertrouwen in." Ook familie Mulder (C) uit de Burgen heeft er vertrouwen in: "Ja, als alles weg wordt gebroken, dan gaat 't goed komen. Ja, dat kan niet anders." Zij houden zich vast aan eerdere resultaten van de herstructurering in Zuidwijk. En dat geldt ook voor mevrouw De Wolf (C), die in de Velden woont waar de herstructurering nog op gang moet komen: "Dat heb je ook met de Horsten gezien en dat heb je ook met de Burgen, daar zie je al dat het toch wel verbetert." Mevrouw Abels (C) ziet het ook niet meer afglijden in de Velden, dat gaat niet meer 'zo crimineel' worden: "Op zich is er best veel sociale controle toch nog steeds."

Even positief zijn de middenklasse allochtone gezinnen (cluster E), zij hadden een positieve waardering voor de buurt, kochten voor een belangrijk deel nieuwe woningen in de Burgen en zijn vol vertrouwen wat de toekomst betreft. Dat geldt voor mevrouw Lamyaghri (E), en mijnheer De Vrome wil zelfs de burgemeester uitnodigen omdat het zo'n goede wijk is: "Nou, hoe het er nu uitziet, heb ik er wel vertrouwen in, ja." Het geldt ook voor de huishoudens die in een bestaande woning in de Burgen wonen, zoals mevrouw Alfour (E) en voor mevrouw Yildirim (E). Zij ziet Zuidwijk zelfs als een van de topwijken van Rotterdam in de toekomst. Mijnheer kGopal (E) woont in de Kampen en is ook positief en vindt dat vooral belangrijk voor zijn opgroeiende kind: "Ik ben nu al 29, ik weet zeker als ik richting de 50 ben, dat dan die kleine van mij, dat die niet de bocht uit vliegt." Ook de bewoners uit dit cluster die in de Velden wonen zijn positief gestemd over de toekomst van hun buurt, zoals mevrouw Martina (E). Mevrouw Chanay (E), die vanwege de overlast de Velden heeft verlaten, denkt dat het beter wordt en wil graag terugkomen:

- vc Ik denk het, omdat er nieuwbouw komt, toch? Ja, zeker er komen andere mensen, (...) ik ga kennis maken met hun, lekker, ja als goede mensen, waarom niet? (...) Ik hoop het, ja en ik kom daar.*
- 1 U komt terug?*
- vc (lacht) Ja, ik kom terug.*

Ook mevrouw Bouazzati (E), die net als mevrouw Martina moet verhuizen vanwege de sloop, heeft vertrouwen in de toekomst van de buurt. Zij denkt dat daarvoor de herstructurering niet eens nodig is:

- vb Jawel, als Vestia doet wat ze nu doet, bij mensen die overlast veroorzaken het interventieteam inzetten, dan gaat het zeker wel goed komen. Dan gaat het ook nu goed komen, zo als het nu is.*

Ook in dit cluster is dus het vertrouwen bij vrijwel iedereen aanwezig, alleen mevrouw Adnane (E) maakt een kanttekening: "Ik hoop dat 't alleen maar vooruit gaat natuurlijk, maar 't is afwachten."

Het beeld van de autochtone babyboomers (cluster B) wijkt enigszins af van de hiervoor besproken clusters. Ook hier zijn er bewoners die vertrouwen hebben in de toekomst, zoals mevrouw Wijnen (B) die "absoluut" vertrouwen in de toekomst heeft. Ook mijnheer Van Tongeren (B), die bij Vestia werkt, heeft er het volste vertrouwen in, hij vindt de vernieuwingsplannen "groots" en vindt dat Zuidwijk

weer positief op de kaart gezet wordt als een wijk waarvan mensen zeggen: “Nou daar zou ik graag willen wonen.” Ook de families Burger, Van Ewijk en mevrouw Slagter (allen B) zijn positief. De laatste verbindt daaraan echter wel de voorwaarde dat “we ons allemaal blijven inzetten om het een gezellige wijk te houden”. Familie Francken (B) denkt dat het doorzetten van de herstructurering de mensen meer vertrouwen geeft in de wijk, maar ze vindt wel dat Vestia ook meer moet optreden:

- MF *ze nou wat meer leren van dingen die ze verkeerd doen, (...) dat ze misschien toch wel in gaan zien van: 'Jongens we moeten toch een harder beleid gaan voeren, want anders verpaupert zo'n wijk weer heel snel.' Ook als je weer nieuwe dingen neerzet. (...) Positief ben ik in ieder geval wel, ja.*
- I *Maar bedoelt u dan de handhaving van de regels of meer de toewijzing van woningen?*
- MF *Ja, het toewijzen van woningen en hoe de mensen zich sociaal gedragen hè, in dat wijkje waar ik het net over had, het aanzien van de tuinen en schuttingen en noem maar op en vuil en allemaal zulk soort dingen.*

Juist dit soort beheerproblemen en overlast zorgen ervoor dat mevrouw Den Bakker (B) geen positief antwoord geeft op de vraag of ze vertrouwen heeft in de toekomst van de wijk:

- VB *Ik weet 't niet, dat weet ik niet of ik daar vertrouwen in heb. Ik... als ik zo'n meneer de directeur van Vestia hoor, dan denk ik van: 'Hij heeft wel vertrouwen, maar ik geloof 'm niet.' (...) Ik zie 't nog niet, nee, nee... en 't is gewoon allemaal ons best doen en 't is gebeurd. Het is leuk, dat is toch zo? Zo simpell! (...) Gewoon, dat je met elkaar rekening houdt, dat iedereen, ongeacht rang, stand, nationaliteit, dat je een beetje communiceert met mekaar, dat je praat met mekaar. Dat je mekaar gaat begrijpen. Ze kunnen hier miljoenen in pompen voor renovatie, weet ik veel. Maar zolang we apart op een eilandje blijven zitten, zal d'r nooit wat veranderen zolang d'r altijd mensen zijn die... verandert er niks, wordt het alleen maar rotter, ja.*

Ook het antwoord van mevrouw Oud (B) is niet overtuigend positief:

- VO *Ik kan daar geen zinnig woord over zeggen. Als ik kijk wat er de laatste tien jaar veranderd is, ook wat 't laatste jaar veranderd is, hè? Ineens drie nieuwe burens, nou, dat is toch een hele verandering! En dan heb ik zoiets van: 'Ja, je weet 't niet wat er over tien jaar aan de hand is, ik weet 't niet. Tot nog toe gaat alles goed en wat hier zit [de andere bewoners – AO], die zegt van: 'Nee, ik blijf hier zitten, ik blijf hier zitten,' maar je weet 't niet, nee, ik kan daar geen zinnig woord over zeggen. (...) Kijk, als 't zo blijft, dan blijf ik hier zitten. Maar wordt 't slechter, dan ga ik weg. Althans, dan ga ik proberen weg te komen en met mij velen, ja, dat weet ik nu al. Ja, zo is 't toch?*
- I *En wat voor soort overlast zou voor jou veroorzaken dat je weg wil?*
- VO *Nou, als ze echt alleen maar gillen en krijsen. En als d'r geen woord Hollands meer gesproken wordt, nou, dan heb ik toch zoiets van, ja, dan ben ik toch wel weg. Kijk, ik wil nog wel een beetje normaal kunnen verstaan wat iemand zegt, ik wil nog wel een beetje deel blijven nemen aan de hele gemeenschap. Ja toch?*

Haar twijfels over de toekomst worden vooral veroorzaakt door de snelle veranderingen in de bevolkingssamenstelling in de Kampen gedurende de laatste jaren en die zij, zo staat te lezen in paragraaf 7.3.2, niet allemaal positief beoordeelt. Familie Schuurs (B), die vindt dat er te veel ‘buitenlanders’ in de wijk wonen waar ze moeilijk contact mee krijgt, antwoordt negatief:

- I *Heeft u vertrouwen in de toekomst van de wijk?*
- MS *(stilte) Niet zo zeer als het gaat om het integreren van nieuwe bewoners en bestaande bewoners, nee. Dat komt dan met name om, omdat ik vind dat die nieuwbouwblokken veel te veel afgeschermd zijn ten opzichte van deze woningen. Het maken van afgeschermden tuinen, waar die mensen zeg maar veilig achter een hek met elkaar een sigaretje kunnen roken, een drankje kunnen drinken, noem maar op. Wij mogen daar niet in. Ik vind dat zo drie keer niks. Terwijl zij wel hier mogen komen. Op ons voetbalveld, op onze pleintjes, op onze grasveld. Ja, ons, eventjes als oud-bewoner praat ik dan. Nee, ik vind dat niks.*

Zo zien we dat een niet onbelangrijk deel van de autochtone babyboomers reserves heeft. Bij de oudere allochtone huishoudens (cluster D) is, voor zover ze zich over dit onderwerp uitspreken, net als bij de

autochtone babyboomers een wat gemêleerd beeld te zien. Mijnheer Bouhdaïd (D) is wel van plan nog lang in de Kampen te blijven wonen omdat hij tevreden is over de buurt en wel vertrouwen heeft in de toekomst. Mijnheer Bouazza (D) is zeer te spreken over zijn woning, maar zegt dat hij niet erg op de hoogte is met de toekomstplannen voor de buurt: "Wat er komt in de toekomst, ik weet het niet. Of het veel beter wordt of veel slechter, ik weet het niet." Ook mevrouw Bhola (D) twijfelt:

- vb *De toekomst..., ik weet het niet, daar heb ik geen antwoord op. 't Gaat nu al een beetje achteruit. Alleen zolang ik geen problemen krijg en last van anderen, de kinderen die bij mij komen veilig zijn en de kleinkinderen veilig kunnen spelen, [dan is het goed]. Want ik blijf toch altijd, als ik in de keuken sta of wat dan ook en m'n kleinzoon buiten bezig is, blijf je toch een beetje onrustig.*

Mijnheer Eryilmaz (D) is zeer tevreden over zijn woning en buurt, ook al woont hij er nog maar kort. Hij maakt zich echter zorgen over zijn toekomst in de wijk. Dat wordt niet veroorzaakt door de plannen maar door de invloed van het politieke klimaat in Nederland en politici als Rita Verdonk en Geert Wilders op de houding van de mensen onderling. Hij heeft geen vertrouwen in die ontwikkeling en vindt dat mensen vrij moeten zijn te geloven wat ze willen, hij mist de tolerantie en acceptatie van anderen.

- ME *Als het kabinet politiek rustig zou zijn, dan wordt de bevolking ook zo beïnvloed, waardoor men rustiger is en elkaar gaat respecteren. Als het kabinet gaat verliezen, dan is iedereen behoorlijk gestrest, iedereen beoordeelt elkaar, schoppen en vernielen. Als de kop goed kan werken dan werkt het lichaam ook mee, waardoor wij kunnen zeggen: 'Oké, de toekomst is wel helder.'*
- I *Maar dat vindt u nu niet.*
- ME *Nee, absoluut niet en niet alleen ik. Ik heb een behoorlijke Nederlandse vriendenkring, ook zij zeggen openhartig: 'Ik schaam me dood om Nederlander te zijn, zoals de Turken in Nederland moeten leven.'*

Dat vindt hij voor de toekomst "absoluut" een slechte situatie, hij wijst daarbij op bezuinigingen op multiculturele activiteiten en dergelijke, die een negatieve invloed hebben op de situatie in de buurt. Bij de alleenstaande allochtone ouders met kinderen is het beeld ook wat gemêleerd. Mevrouw Simsek (F) uit de Kampen denkt dat Vestia ook in haar buurt wil gaan slopen en bewoners dat niet pikken:

- I *Heeft u vertrouwen in de toekomst van de wijk?*
- vs *Nee, nee, absoluut niet, nee. Nee ik denk dat als ze zo doorgaan dat er echt een rel uitbreekt en bewoners tegen Vestia in opstand komen. Dat er een behoorlijk heftige woordenwisseling volgt, als ze zo door blijven gaan. Ze moeten niet denken dat de mensen achterlijk zijn, ze hebben heus wel in de gaten wat ze van plan zijn. Ze zijn van plan deze wijk net als de Horsten te maken, van eenmaal mensen weg, die hoeven niet meer terug te komen. Maar ja ze vergeten één ding, er zijn ook mensen die veertig jaar in deze woningen wonen, ja, en die wil je dan dumpen, in een [andere] wijk stoppen. Snap je wat ik bedoel? Dus daarom zie ik geen toekomst van rozengeur en maneschijn.*
- I *Want u denkt dat ze hier nieuwbouw gaan plegen?*
- vs *Ja, dat gaan ze, zijn ze van plan ja. (...)*
- I *U ligt er niet wakker van?*
- vs *Ikke niet, nee. Als ze mij een huis geven zoals ik nu woon en een wijk geven waar ik fatsoenlijk kan leven met m'n kinderen, dan zeg ik van: 'Je bekijk het maar met je nieuwe wijk,' geef me maar een zelfde woning, grote tuin, ben ik weg.*
- I *En de contacten met andere wijkbewoners dan? Dat zou u niet missen?*
- vs *Ja maar ik denk op dat moment niet aan m'n burens, dan denk ik alleen aan mijn eigen toekomst en aan m'n kinderen en dan ga ik daar niet aan denken want burens kan ik overal maken.*

Mevrouw Constanca (F), die alleen een vaag idee had van de vernieuwingsplannen heeft ook geen scherp beeld van wat de toekomst voor de wijk zal opleveren, maar hoopt wel dat er zaken veranderen:

- vc *Ik hoop het, ik hoop wel dat er andere mensen komen wonen zoals ik zei, dus verandering. (...) Ik heb geen probleem dat er Antilliaanse mensen komen wonen, maar zet ze niet allemaal in dezelfde wijk of zelfde complex of huis of wat dan ook. Ik zou zeggen een paar Antilianen en dan meer gemengd.*

Mevrouw Çetin (F) heeft wel vertrouwen in de toekomst en mevrouw Klaasboer (F) is wel ingenomen met de vernieuwingsplannen en denkt dat het er beter uit zal gaan zien in de wijk en verwacht wel meer werkende mensen in de wijk en ze hoopt ook nettere mensen. Maar het maakt niet zoveel verschil voor haar vertrouwen in de toekomst van de wijk, ze verwacht niet gelijk dat daardoor de situatie bij haar in de Velden heel sterk zal wijzigen.

Conclusies en reflectie

Veel geïnterviewden hebben (een groot) vertrouwen in de toekomst van de wijk, vooral bij de groep gepensioneerde autochtone bewoners (A), jongere autochtone gezinnen (C) en middenklasse allochtone huishoudens (E). Bij vrijwel al die huishoudens is dat gebaseerd op het idee dat de fysieke vernieuwing doorgaat. Nieuwbouw is mooi en leidt (deels) tot een andere groep bewoners die doorgaans werken en naar verwachting beter gedrag vertonen, geheel in lijn met de bevindingen uit paragraaf 9.2. Dat vertrouwen, op basis van dezelfde argumenten, is ook aanwezig bij een behoorlijk deel van de autochtone babyboomers (B). Er zijn echter ook verschillende huishoudens uit deze groep die hun twijfels hebben omdat er geen ingrijpende vernieuwingsplannen voor hun buurt, de Kampen, op stapel staan. Die bewoners ervaren nu overlast door ingestroomde allochtone bewoners, verwachten dat die instroom zal toenemen en zijn ontevreden over hoe Vestia daar aandacht aan besteedt. Die zorgen leven deels ook bij bewoners uit andere clusters. Ze willen dat Vestia en de gemeente snel optreden in geval van verloedering of vervuiling om voortgaand verval te voorkomen. Een beperkter vertrouwen in de toekomst van de wijk komen we ook tegen bij verschillende oudere allochtone huishoudens (D) en alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F). Bij hen heeft dat te maken met diverse factoren, met onwetendheid met betrekking tot de toekomstplannen en vrees voor negatieve effecten van het landelijke politieke discours over integratie van allochtonen⁴⁰⁷. Ook twijfelen die clusters over de vraag of die betere toekomst ook voor hen zal gelden.

De verschillen tussen de clusters in hun vertrouwen in de toekomst van buurt en wijk komen in grote lijn overeen met de verschillen in waardering die we hebben gezien in hoofdstuk 7 en 8: *heden en verleden komen terug in de toekomstverwachting*.

In het verlengde daarvan kan als tweede opgemerkt worden dat het vertrouwen in de toekomst sterk overeenkomt met de verwachting dat het beter wordt dan nu, met het *voortgangsidee*. Voortgang van de herstructurering speelt in dit optimistische idee een belangrijke rol en is voor de desbetreffende bewoners een verandering ten goede. Het stopzetten van de wijkvernieuwing, enige jaren later, is een breuk met dit voortgangdenken. Mindere wijken hebben daardoor minder perspectief op verbetering, of zijn dan geheel afhankelijk van lokale solidariteit van gemeente of corporatie. Ik kom daar uitgebreider op terug in hoofdstuk 10.

Een derde opmerking betreft de ogenschijnlijk paradoxale effecten van het bieden van zekerheid in de wijkvernieuwing. Opvallend is dat veel bewoners uit de Kampen, waar een zeer groot deel van de autochtone babyboomers en van de oudere allochtone huishoudens woont, onzeker zijn over

407

Een illustratie van de samenhang van het debat over thuis voelen op de verschillende schaalniveaus van buurt, stad en land (Morley 2001; Duyvendak 2011), zie paragraaf 7.4.

de toekomst. De garantstelling die daar is afgegeven aan bewoners dat er tot een bepaald jaar geen ingrijpende verandering zal plaatsvinden, werkt deels tegengesteld: bewoners denken deels dat daarna sloop zal plaatsvinden. Daarnaast noemen de bewoners verschillende jaren: 2009, 2010, 2014 of 2015. Meer aandacht voor actieve communicatie tussen beheerders en bewoners over het langetermijnbeleid zou mogelijk een bijdrage kunnen leveren in het vergroten van het vertrouwen van bewoners in de toekomst van hun buurt en wijk.

§ 9.4 Wensen voor de wijkvernieuwing

In de interviews hebben wij bewoners ook gevraagd naar hun wensen, naar wat zij graag opgenomen zouden zien in de vernieuwingsplannen. Hun antwoorden geven inzicht in welke aspecten zij tot nu toe niet (voldoende) terugzien in de wijkvernieuwing van Zuidwijk. De wensen van de bewoners zijn gevarieerd. Wensen als voortgang van de wijkvernieuwing, betaalbaarheid en de menging van bevolkingsgroepen komen we tegen bij alle groepen bewoners. Daarnaast zijn er wensen die specifiek zijn voor slechts enkele clusters van geïnterviewden of soms persoonlijk. Ze komen hieronder aan de orde waarna ik afsluit met een samenvattend overzicht waarin ik ook de clusters onderling vergelijk.

Voortzetting sloop-nieuwbouw en het proces

Voor een groot aantal bewoners uit alle clusters geldt dat ze niet zo zeer andere wensen hebben voor de vernieuwing van Zuidwijk, maar vooral de wens dat de vernieuwing doorgaat en vertraging wordt voorkomen. Mevrouw Lokhorst (A) heeft geen specifieke persoonlijke verlangens: “Nee, ze moeten eerst maar eens doorzetten om het allemaal rond te krijgen.” Ze wijst op de rooms-katholieke kerk aan de Slinge die al jaren leeg staat. “Daar schijnen ze zo veel geld voor te vragen uit het bisdom, voor die grond, (...) het is schandalig eigenlijk.” Zij wil vooral dat de vernieuwing wordt doorgezet. Dat laatste wil ook mevrouw Yildirim (E):

- v *Ik zou wel dingen veranderd willen zien. Heel veel huizen in de Velden die moeten gewoon gesloopt worden, die moeten gewoon weg. Dat zijn gewoon hele oude woningen en als je daar mooie woningen d'r voor ziet, ja, dan wordt het gewoon een prachtwijk.*

Mevrouw Cornet (F) zou graag zien dat ze ook de Kampen zouden aanpakken. Familie Burger (B) is daar ook voor: “Het zou de buurt wel ten goede komen als ze dat weg zouden halen.” Er zijn meer bewoners die verdergaande vernieuwing willen, zoals familie Van Assen (A) en mijnheer de Vrome (E) die graag zouden zien dat de in 1989 gerenoveerde flats in de Horsten zouden verdwijnen. Volgens mijnheer Mulder (C) zijn Vestia en de gemeente eigenlijk gewoon te laat aan de vernieuwing van Zuidwijk begonnen om de wijk goed te houden. Nu heeft Zuidwijk te veel concurrentie van de nieuwbouw op Barendrecht naar zijn idee. Mevrouw De Rijk (C) wil vooral dat de toegezegde zaken in de Burgen zoals de aanleg van een rotonde, groen en een speelplaats, worden uitgevoerd. Zij zet zich daar ook voor in: “Ik heb pas geleden handtekeningen opgehaald voor de rotonde.” Het duurt naar haar mening allemaal te lang. Ze wil graag dat alle toezeggingen eens uitgevoerd worden, inclusief het bouwen van de rest van de huizen in de Burgen. Dat heeft ook te maken met de overlast die ze ervaart van de uitvoering van de vernieuwing, iets waar ook familie Veldhuis (C) veel commentaar op heeft. De voortgang van de herstructurering verloopt echter met horten en stoten. Mevrouw Dekker (A) heeft daar in de Velden heel sterk mee te maken en is dat buitengewoon zat:

FIGUUR 9.4 De Hoge Kampen (links) en de in 1989 gerenoveerde flats in de Horsten (rechts)

vd Ik zit in een troep, (...) alles is aan vernieuwing toe. Op zich zou ik hier willen blijven wonen, zet maar een nieuw flat neer, om een pleintje of noem maar op, en ik kom er weer wonen. En als het gewoon bijtijds was gerenoveerd, dan had ik hier nog gewoond, prima. Maar het aan het lijntje houden als het gaat over die herstructurering, dat is een plan van hier tot ginder. De directeur van de stichting [Vestia – AO] is toen met een hele andere vriendelijke meneer geweest. Die gingen dus over allerlei financiën praten, prima, maar daar heb ik niks mee te schaften, want ik kom ook niet met mijn rekenboekje bij hem. (...) Waarom die plannen weer uitgesteld zijn, prima, maar ga niet ellenlang vertellen: 'We moeten dit gaan betalen en dat gaan betalen', daar heb ik niks aan, daar kom ik niet voor. (...) Zeg dan, dat plan komt pas over vijf jaar, dan gooi je er nog wat op. Dan ga ik inderdaad die nieuwe bank halen, want dan ga ik die kast weg doen. Dan heb je alweer wat, bij wijze van spreken. (...) Je hebt helemaal geen woongenot meer hier.

Ze weet "dat het niet van vandaag op morgen kan", maar de onzekerheid is voor haar ontwrichtend, het tast haar woongenot aan, zij wil vooral duidelijkheid. Mijnheer Goudriaan (A) wijst ook op steeds wijzigende plannen en is daar niet gerust over, vooral omdat voor veel oude bewoners er nog veel emotionele waarden verbonden zijn aan de wijk. Hij vindt dat er meer naar de bewoners geluisterd moet worden, zeker bij zaken die veel emoties oproepen, waar bewoners tegen zijn:

MG Ik ben trots op mijn Zuidwijk, ik weet wat er gebeurt, maar gezien de ontwikkelingen die er nog komen, ben ik heel bang dat het anders loopt. Ze hebben nu ook weer [een plan uit] de oude doos voor de dag gehaald voor de bouwlocatie rondom de Morgensterkerk. Daar moet je niet aan beginnen bij deze generatie meer, dan moet je tien jaar wachten. Die mensen die er toen gezeten hebben, die leven nog. Daar moet je niet aan beginnen. Dat is de grootste stommiteit die je kunt uithalen, (...) die moet je gewoon een aantal jaren laten rusten. Tot dat die mensen toch zeggen van: 'Nou we hebben toch nou een ander huis, of we zijn daar weg, of zus of zo of dit of dat, we hebben de leeftijd, laat het nu maar gaan.'

In het interview wordt duidelijk dat als hij praat over "deze generatie" en "de mensen die er toen gezeten hebben", dat ook op hem slaat. Even de boel laten rusten en rekening houden met de gevoelens van de bewoners, dat is naar zijn mening van groot belang. Het gaat dus voor hem niet om versnelde voortgang ten koste van alles.

Betaalbaarheid, meer nieuwe huurwoningen, gemixt

Hiervoor is al duidelijk geworden dat veel bewoners commentaar hebben op de betaalbaarheid van de nieuwe woningen. Bij de wensen voor wijkvernieuwing is dat in alle clusters van bewoners het meest genoemde en belangrijkste punt. Er moeten meer betaalbare huurwoningen komen in de vernieuwing, "want Jan de arbeider kan het niet betalen", zegt mijnheer Snijder (A) over de koopwoningen. Dat vinden meer bewoners, zoals familie De Voogd (A) en Francken (B) en de dames Strik en Veldhuis (A):

- vV *Tuurlijk heb ik liever huur, ik ga toch op mijn leeftijd geen koop meer doen? (...)*
- I *Voor de buurt, is het dan beter huur dan koop?*
- vV *Ja, natuurlijk, d'r komen toch normale volksmensen terug, gewoon normale mensen. (...)*
- bV *Ze moeten gewoon weer sociale woningen bouwen en geen huren van 600 tot 800 euro, dat is toch ook niet te betalen voor de normale mens, dat zijn geen sociale woningen meer.*
- vV *Nee.*

Familie Van Weerden (C), die nu in een eengezinswoning in de Kampen woont, vreest ook dat huishoudens met een laag inkomen straks geen eengezinswoning meer kunnen huren. Er zijn nu geen sloopplannen in de Kampen, maar dat ze een keer moeten vertrekken daar zijn ze wel bang voor:

- vW *Dan kunnen we wel zeggen: 'Ja we willen terug', maar we weten donders goed dat als dit gesloopt wordt, dat hier koopwoningen komen.*
- mW *Voor drie ton, en dat kunnen wij niet betalen.*
- vW *In alle buurten woont in principe Jan Modaal, die wordt weggejaagd. Mensen die geen woning kunnen kopen of geen nieuwbouw meer kunnen betalen, ja, die worden gewoon uit Rotterdam weggejaagd.*

Ook mevrouw De Rijk (C), die een bestaande eengezinswoning huurt in de Burgen, vindt dat het aanbod van betaalbare huurwoningen al beperkt is en dat wordt niet beter:

- vR *Dit soort huizen zijn best dure huizen. Ik zit ook op 600 euro, krijg ook geen subsidie meer. Kreeg ik daarvoor ook niet, dat gaat naar je inkomen natuurlijk. (...) Maar ja, mensen die een huurhuis zoeken die worden steeds beperkter in het zoeken. En dan denk ik dat mensen die dat niet kunnen betalen steeds slechter terecht komen, want dan zijn het oude flats die verhuurd worden.*

Ze wijst er op dat je voor een koopwoning wel met z'n tweeën moet zijn en allebei moet werken, dat zegt ook mevrouw Yildirim (E), die alleenstaand is en een koopwoning onbetaalbaar vindt. Mijnheer Orman (F) vindt dat als ze woningen platgooien, er ook weer woningen terug moeten komen met dezelfde huurhoogte. Het gaat dus om beschikbaarheid van betaalbare woningen en om een recht op terugkeer. Mevrouw Klaasboer (F):

- vK *Ja, ik had graag meer sociale woningen teruggezien. Ik heb ook zelf gevraagd om een terugkeerplan, wat niet mogelijk was.*
- I *Je zou graag weer hier terug willen? (...)*
- vK *Ja, gewoon vertrouwd toch deze kant [de Velden-Noord – AO], het is wel lekker daar, maar wat ik ook zeg, het is op zich best klein, maar ja, ik weet het niet... mijn kinderen konden hier ook prettiger buiten spelen dan waar ik nu woon.*

Het gaat echter niet alleen om betaalbaarheid en een recht op terugkeer, maar ook om menging en het tegengaan van concentratie van alle goedkope woningen bij elkaar. Mevrouw Martis (E) vindt dat ze huurwoningen moeten bouwen en ook moeten mengen:

- vM *(denkt na) Een keer heb ik gehoord, dat ze willen dus die mensen met meer inkomen hier zetten, die mensen met laag inkomen daar zetten. Ik zeg: 'Dan kom je wel in problemen zoals in Hoogvliet.' Die asociale mensen met niet zo veel inkomen, die gaan ze dan allemaal [bij elkaar] proppen, dan krijg je weer dezelfde problemen, ze moeten wel een beetje mengen.*

De dames Constancia en Klaasboer (beide F) zijn er bang voor dat alle lage inkomens bij elkaar komen te zitten als er veel minder sociale huurwoningen overblijven en alleen bepaalde buurten nog met huurtoeslag bereikbaar zijn. Ze pleiten dan ook voor het terugbouwen van meer sociale huurwoningen in de Velden dan de 60-70 die gepland waren. Ook mevrouw Bouazzati (E) wil sociale huurwoningen en ook eengezinswoningen die met huurtoeslag toegankelijk zijn in de Velden. Mijnheer Ozdemir (E) vindt dat er eigenlijk een mix zou moeten zijn van 50 procent sociale huur.

- mO *In Nederland heeft niet iedereen het goed. Sommige mensen hebben minder inkomsten, die kunnen geen huisje kopen van twee ton, misschien soms nog meer. En waar moeten die mensen naartoe? Het zijn allemaal koopwoningen. Je hebt daar straks maar één soort mensen, zoals in de Horsten, zeg maar middeninkomens. (...) Het moet gemixt zijn, 50 procent zo ongeveer, dat moet het zijn. Dat willen wij zien als bewoners en daar maak ik me zelf ook wel een heleboel zorgen over eigenlijk. De problemen waren eerst in Hoogvliet, daarna in Pendrecht/Slinge, die probleem gaan nu naar Lombardijen, IJsselmonde. De politici, is mijn indruk, die willen ze niet oplossen. (...) Ze verschuiven eigenlijk het probleem, dat is geen oplossing.*

Ook mijnheer De Raad (B) is voorstander van het bouwen van betaalbare woningen, hij wil een "mengelmoes van huizen" en niet allemaal goedkope woningen op een kluitje:

- mR *Nee, nee, je moet het wel een beetje door elkaar heen hebben, want daarmee voorkom je natuurlijk dat je weer van die ophopingen krijgt van ja, mensen die zonder baan een hele betaalbare woning zoeken.*

Het gaat dus zowel om het recht op goede huisvesting, ook voor lage inkomens, als om een gemengde buurt naar inkomen en het tegengaan van concentratie van huishoudens met alleen maar lage inkomens. Impliciet speelt daarin voor een aantal bewoners ook mee dat ze geen concentratie willen wat etniciteit betreft. Mevrouw Martis (E) benoemt dat ook expliciet:

- vM *(stilte, denkt na) Ja, niet allemaal koopwoning, ook huurwoning. Het is ook redelijk dat die mensen het ook kunnen betalen, niet zo duur wonen en de mensen ook een beetje mengen, weet je, niet alleen Nederlandse mensen of alleen buitenlandse mensen. Beetje mengen, net zo als in dit pand. We zijn gemengd en wonen heel gezellig, vriendelijk.*
I *En waarom is dat belangrijk?*
vM *Ja, want als je, laten we zeggen, veel buitenlanders op elkaar gaat zetten, dan krijg je meestal ruzie, weet je. Ze gaan ook niet vooruit met de Nederlandse taal, ze blijven alleen in hun taal praten, weet je.*

Menging naar etniciteit benoemt zij als een positieve kwaliteit, naast het willen vermijden van problemen. Op gelijke wijze laat mijnheer Güneş (E) zich uit. Hij vindt het niet goed dat er nu achter hem in de Velden alleen maar 'zwarten' wonen, hij is voor spreiden en mengen:

- mG *Als er nieuwe bewoners komen wonen (...), dan moet je hier een beetje Hollandse, beetje Marokkanen, beetje Turkse [bewoners hebben]. Dan kun je een mix maken weet je. Niet iedereen uit één land hier laten wonen. Een beetje een mix maken, dat werkt goed.*

Dat vindt ook familie Van de Roer (B). Die vindt dat het anders maar een dooie boel wordt en dat een mix ook meer levendigheid geeft in de wijk. Een gemengde wijk is ook wat mevrouw Bouazzati (E) wil en bijvoorbeeld niet in Barendrecht wonen:

- vB *(laat stem zakken) 'Ja Barendrecht, Barendrecht', maar dat is wel een hele witte wijk. Dat trekt me dan ook weer niet. Een gemengde wijk: oké, met Marokkanen, Turken, want zij (wijst naar kinderen) zijn Maro, ik ben zelf met een Marokkaan getrouwd. Marokkaan, een beetje Turk, een beetje Antillianen, maar niet teveel Antillianen.*
I *Oké, en zeg maar, teveel Turken, zou je dat ook niet leuk vinden.*
vB *Zou ik ook niet leuk vinden. Want in Noord zijn ook weer heel veel Marokkanen, dat trekt me ook niet. Je hebt dan die wijk daar wonen alleen maar Marokkanen. Dat vind ik ook niet kunnen want dat gaat ook allemaal weer samen zitten kloeken. Dan voelen de Nederlanders weer zich weer eh, misrekend. Ik wil een mix, dat vind ik belangrijk en ik snap dat als je in de sociale huursector blijft zitten, ja dan zal je dat altijd blijven houden denk ik.*

Zij zou zich in een helemaal 'witte' wijk ook niet thuis voelen, wat ook mevrouw Lamyaghri (E) al eerder aangaf (zie paragraaf 7.4.2)⁴⁰⁸. Zij gaat ook uit van de realiteit dat wonen in een sociale huurwoning in Rotterdam betekent dat je in een gemengde buurt woont. Voor mevrouw Dekker (A) is die menging een realiteit die ze positief waardeert en als wenselijk ziet voor de toekomst:

- vd Ja, ik vind het gewoon leuk als je gemengd blijft wonen. We zijn een gemengd volk geworden, zowel oud als jong, donker en niet donker, uit Frankrijk of uit weet ik waar vandaan. Dat is gewoon, we worden dadelijk een verenigd Europa, wat ik nog niet zo verenigd zie want we kunnen nog niet eens als Nederland heel erg verenigd blijven, maar goed, ik doe mijn best en dat zal wel ergens goed voor zijn. Maar ik hoop inderdaad, dat het wijkje een beetje hetzelfde blijft.*

Ze verwacht wel dat als er nieuw gebouwd is, het wat stiller wordt in de wijk omdat van stellen die een koopwoning hebben vaak beide partners werken. Zij heeft haar eigen bezigheden en geen behoefte aan bingo of andere georganiseerde activiteiten. Ze geeft ook aan dat ze niet zo sociaal is dat ze allerlei activiteiten voor de buurt wil organiseren, maar wel helpt als er geholpen moet worden. Ook mevrouw Veldhuis (A) wil in een gemengde wijk wonen, maar in haar geval is de motivatie een bijna tegenovergestelde. Voor haar betekent het dat ze in een wijk wil wonen waar het aandeel alloctonen beduidend lager is dan nu in haar rijtje, waar nu maar zeven van achttien woningen van 'Hollanders' zijn (zie paragraaf 8.3). Bij de brede ondersteuning voor een mix van (sociale) huur- en koopwoningen en een gemengde bevolkingssamenstelling, wordt door een andere bewoner wel een kanttekening gemaakt als het erom gaat op welk schaalniveau dat moet plaatsvinden en hoe dichtbij die mix gestalte zou moeten krijgen. Mijnheer Mulder (C) had gehoord dat vlakbij hem sociale woningbouw zou komen en was daarom naar een bewonersavond gegaan:

- mm Ja, goed, als het sociale woningbouw wordt, dan is 't een stuk minder, tenminste, voor ons huis dan, gegarandeerd, (...) omdat dan gewoon de huizen gewoon minder waard worden, gegarandeerd. Ja, dus ik ben wel blij dat er koopwoningen komen, ja.*

Tot zijn geruststelling hoorde hij dat er geen sociale huurwoningen gebouwd zouden worden en de mix niet te dichtbij zou komen.

55+-woningen

Een aantal bewoners specificeert de wens voor meer sociale huurwoningen en spitst die toe op het bouwen van meer 55+-woningen. Het is ook een specifieke groep die daarom vraagt: bewoners die behoren tot de gepensioneerde autochtone bewoners en de autochtone babyboomers. Familie De Voogd (A) wil vanwege fysieke noodzaak graag verhuizen naar zo'n woning, maar dat lukt nog niet erg.

- mv D'r worden weinig 55+-flats gebouwd, die twaalf eengezinswoningen die hier [aan de Oldegaarde - AO] komen, dat wordt ook weer koop. Dan denk ik: Nou, zet er een 55+- flat neer.*
- vv Ja want daar is zo ontzettend veel vraag naar hè, van mensen. Dat horen we om ons heen hè. Wij staan al tien jaar ingeschreven. Je hebt wel kans dat dat nog jaren gaat duren, zeggen ze tegen ons, want er is weinig aanbod. Ik denk ja als d'r nou zoveel mensen daar behoefte aan hebben en je wilt die mensen dan ook een beetje hier houden, want de meeste mensen willen gewoon hier blijven, zorg daar dan ook eens voor.*

Ook mevrouw Wijnen (B) wil meer 55+-woningen en dat is ook de wens van mevrouw Kemp (A) die zelf in de Drakenburg woont. Het gaat volgens haar vooral om de gewenste veiligheid:

- vk *Er zijn heel veel mensen die weg willen naar een 55+, en d'r is niet genoeg ruimte voor. Mensen willen wel, maar d'r is geen plaats. Maar als er nu een paar nieuwe flats komen, dan voelen die mensen zich ook veiliger. (...) Die paar oudere flats die daar staan, kijk, die gaan ook met de tijd weg. Komen daar weer gewoon 55+-woningen, dan gaan de oudere mensen die daar nu nog zitten daar ook in. En die voelen zich dan ook veel veiliger.*

Mevrouw Lokhorst (A), die daar ook woont, denkt echter dat er niet meer 55+-woningen bijkomen omdat er al een behoorlijk aanbod in Zuidwijk is. Het zijn alleen autochtone bewoners die de wens van 55+-woningen naar voren brengen. Onder de geïnterviewde allochtone bewoners zijn er ook die ouder zijn dan 55 jaar. Maar dat zijn er minder in aantal en een behoorlijk deel van hen woont nog steeds in gezinsverband met, deels al wat oudere, kinderen in huis.

Betere voorzieningen: winkels en speelgelegenheid

Verskillende bewoners hebben betere voorzieningen op hun wensenlijstje voor de wijkvernieuwing van Zuidwijk staan. Ze vallen uiteen in twee groepen met voor elk specifieke wensen. Enkele gepensioneerde autochtone bewoners en autochtone babyboomers zouden graag weer buurtwinkels of een buurtsupermarkt gerealiseerd willen zien. In hoofdstuk 7 kwam al aan de orde dat mevrouw Veldhuis (A) en mevrouw Wijnen (B) het heel jammer vinden dat die uit de Burgen zijn verdwenen. De laatste zou ze graag terug zien komen, maar ziet dat niet als een reële mogelijkheid:

- wv *Nou, wat ik wel, wat ik persoonlijk mis, dat is toch wel wat, een paar wijkwinkeltjes hier, wat altijd hier geweest is. Want dat was ook een soort ontmoetingsplek zeg maar, voor mensen. (...) Maar ja, die mensen hebben hier geen bestaansrecht als ze hier staan hoor, dat moet dan maar gesubsidieerd worden of zo (lach). Maar één of twee of drie winkeltjes, en dan, ja, die mensen uit de wijk gingen daar toch wel naar toe hier hoor, maar dat krijg je niet meer terug, want dat is geweest. (...) Je verlangt nog wel naar dingen, maar dat gaat gewoon niet meer. Ik zou hier ook geen winkeltje beginnen, je krijgt geen droog brood te eten. (lach)*

Mijnheer De Graaf (A) en mevrouw Damen missen die buurtwinkeltjes ook in de Velden en willen ze graag terug (zie paragraaf 6.3), waarbij het hen er vooral om gaat dat een grote afstand van de woning naar de winkel voor veel oudere mensen fysiek een (te) zware opgave is. De tweede groep, ouders met kinderen (C, D, E en F), wil vooral betere speelvoorzieningen en scholen. Mevrouw Jonkers (C) wil graag meer speelvoorzieningen voor de kinderen: "Je hebt nu hier wel wat, maar 't is niet echt veel." Dat vinden ook familie bGopal en mevrouw Lamyaghri (beide E). De laatste zegt:

- vl *Ik mis iets voor kinderen, al is het maar een clubhuisje waar de kinderen woensdagmiddag naartoe kunnen voor bingo, ik zeg maar wat. Of een speeltuintje, net als Bodelo, dat kinderen ook binnen wat kunnen doen als 't regent of wat dan ook. Kijk, hierachter komt ook een speeltuin, maar dat is gewoon, ja, speel maar en ga maar naar huis. 't Is niet zo dat je daar je kopje thee kan drinken of... Er is geen organisatie bij, zoiets zou ik wel meer willen zien, een buurthuis of zo, gewoon iets gezelligs bij mekaar met kinderen, of wat dan ook, een sportschool. Ja, dat soort dingen mis ik.*

Ze zou ook graag een goede school in de Burgen willen hebben, ze is niet tevreden met de Toermalijn waar ze naartoe is geweest. "Ik vind 't geen goede school, scoort heel slecht." Ze hebben besloten om de kinderen maar verderop op een school te doen en dus niet in de Burgen. Dat vindt ze wel jammer: "Ik verhuis puur voor m'n kinderen, dan moet je ook het gemak hebben dat die school hier in de buurt zit." Mevrouw Chalabi (E), die graag wil terugkeren naar de vernieuwde Velden, mede vanwege de school die daar nu is, wil daar net als mijnheer Orman (F) ook betere speelvoorzieningen hebben:

- vc *Omdat er maar een hele kleine speeltuin is, is er altijd ruzie tussen kinderen: 'Ik wil glijden, ik wil niet glijden'. Er is maar één glijbaan, geen schommels. Het moet een beetje groter worden, twee glijbanen en*

twee schommels voor de kinderen, dat is gezellig voor de kinderen. Want wij gaan nergens anders naartoe we komen alleen hier in Zuidwijk.

Mevrouw De Wolf (C) wil ook graag dat in het vernieuwingsplan voor de Velden het groen behouden blijft, zodat de kinderen daar kunnen blijven spelen en men het niet bestemt voor parkeren. Het karakter van de tuinstad moet wel behouden blijven, vindt zij.

vw De grasvelden tussen de flats, [ik wil] dat die blijven. (...) Bijvoorbeeld hiertussen komt weer een flat terug op de Bornerveld. D'r was sprake van dat dat een parkeerplaats zou worden en dat is heel jammer, want het is altijd Tuinstad Zuidwijk geweest en ja, haal dat tuin er maar van af, als je er dan stad van gaat maken. Ik denk dat het wel mogelijk is, vooral omdat de huizen op dezelfde plek terug moeten komen, dat die grasvelden bewaard blijven voor de kinderen en ook voor de moeders, die ook lekker op d'r tuinstoeltje op die grasvelden kunnen blijven zitten, want zo zijn we begonnen natuurlijk.

Hier blijven

Voor een deel van de bewoners is het nadenken over wensen voor de wijkvernieuwing echter iets wat verder van hun af staat. Ze zijn gericht op de problemen die het meest nabij zijn, zoals dat ze voor de sloop moeten verhuizen, maar niet uit de buurt willen. Mijnheer Haddioui (D):

mH We praten [met andere bewoners] over verhuizen, wanneer ga je verhuizen? Ik hoop dat ik in de buurt blijf.
DH De burens willen allemaal hier blijven, ze vinden het moeilijk. Soms vraag ik: 'Waar gaan jullie wonen?', en dan zeggen ze: 'In de buurt hopelijk.'
mH Laat ons hier alsjeblieft, we willen jullie geld niet, we willen niets, laat ons hier, (...) ik wil graag in de Velden blijven, dan kunnen de kinderen naar de mensen lopen.

Voor zijn gezin, waarvan de kinderen goede contacten hebben met de andere bewoners in de flat en de buurt, betekent de aanstaande verhuizing dat hun netwerk mogelijk verloren gaat. Dat is voor hem het belangrijkste argument om te blijven.

Conclusies en reflectie

We zien dat geïnterviewden uit vrijwel alle clusters wensen dat de wijkvernieuwing wordt doorgezet. Stagnatie in de Burgen en de onzekerheid over de plannen voor de Velden spelen daarbij een grote rol. De meeste wensen voor de wijkvernieuwing hebben betrekking op de betaalbaarheid en de wens voor meer nieuwe sociale huurwoningen. Vrijwel alle bewoners pleiten voor een mix van koop en huur die kan helpen voorkomen dat er concentraties ontstaan van veel huishoudens met lage inkomens en ook een wat betreft etniciteit gemengde bevolkingssamenstelling waarborgt. Een aantal bewoners uit de clusters van oudere autochtone bewoners (A en B) zou graag zien dat er meer specifieke woningen voor 55+-ers zouden worden gebouwd. Een aantal bewoners uit diezelfde clusters pleit daarnaast voor buurtwinkelvoorzieningen in de Burgen en de Velden, ook al denken ze dat de kans dat dat gerealiseerd kan worden, waarschijnlijk niet groot is. Ouders van huishoudens met kinderen (C, D, E en F) pleiten voor betere speelvoorzieningen.

Als we het geheel overzien, valt op dat de wensen van de bewoners sterk verband houden met de huishoudens- en levensfase waarin ze verkeren. Meest opvallend is dat de groep oudere allochtone huishoudens nauwelijks wensen naar voren brengt, behalve de nadrukkelijke wens van een van hen om vooral in Zuidwijk vervangende huisvesting te krijgen. Ze uiten zich niet over de wenselijkheid van 55+-woningen en hebben deels nog kinderen in huis.

§ 9.5 Tot slot

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat de geïnterviewden uit de verschillende clusters het op grote lijnen met elkaar eens zijn over de instroom van bewoners in de bestaande voorraad van sociale huurwoningen. Een te grote concentratie van allochtone huishoudens met lage inkomens zien ze als een (potentieel) probleem. In dit hoofdstuk, over sloop-nieuwbouw als een mogelijke oplossing van dat probleem, zijn de meningen echter meer verdeeld. Het meest opvallend is dat de meningen van de oudere allochtone huishoudens (D) en van de alleenstaande allochtone ouders met kinderen zich duidelijk onderscheiden van de andere groepen bewoners. Het zijn allebei clusters met een gemiddeld lager inkomen dan de andere clusters. Ze zijn kritischer ten aanzien van de positieve invloed van sloop-nieuwbouw op de kwaliteit van de wijk. Het gegeven dat van de oudere allochtone huishoudens de meeste geïnterviewden in de buurt de Kampen wonen, een buurt waar de herstructurering tot nu toe grotendeels aan voorbij is gegaan, speelt daarin een rol. Voor beide groepen is de nieuwbouw te duur. Ze concluderen dan ook dat die woningen niet voor hen bestemd zijn. Door de sloop-nieuwbouw zijn vooral koopwoningen gerealiseerd en een flat met 55⁺-woningen. De koopwoningen zijn grotendeels gekocht door jongere autochtone gezinnen en middenklasse allochtone gezinnen. In de 55⁺-flat zijn vooral oudere autochtone huishoudens terechtgekomen (veel oudere allochtone huishoudens hebben nog kinderen thuis). Alle groepen bewoners geven aan dat de wijkvernieuwing ook betaalbare sociale huurwoningen zouden moeten opleveren, dat is wel de meest belangrijke wens die naar voren komt, naast het voortzetten van de vernieuwing.

Herstructurering heeft geleid tot een fysieke verbetering van de wijk. “Nieuw is mooi”, zoals een van de bewoners het kort en krachtig verwoordt. De feitelijke verschijningsvorm leidt echter wel tot verschillen in waardering, deels op basis van smaak en verschil in achtergrond van de bewoners, deels afhankelijk van functionele overwegingen en de levensfase waarin men verkeert. Sloop-nieuwbouw heeft niet zozeer geleid tot een grote verandering van het aandeel allochtone bewoners in de totale bevolking, het heeft wel geleid tot een verandering van de bevolkingssamenstelling naar inkomen. In de ogen van veel van de bewoners zijn door de sloop-nieuwbouw concentraties van lage inkomens, in het bijzonder van Antilliaanse origine, doorbroken. Die concentraties zorgden volgens hen in het verleden voor de grootste leefbaarheidsproblemen. Bewoners die een woning kopen zijn bewoners met een inkomen uit werk en dat zijn ‘nette mensen’, het maakt daarbij niet uit of dat autochtone bewoners zijn of allochtone bewoners. In dat opzicht is er sprake van een *class proxy* en niet van een *racial proxy*.

Het verminderen van de leefbaarheidsproblemen heeft vooral betekenis voor de bewoners van de buurten waarin die herstructurering plaatsvindt. De uitstraling naar andere buurten in dezelfde wijk, bijvoorbeeld naar de Kampen, is beperkt. Door een aantal bewoners uit die buurt wordt dat wel opgemerkt en positief beoordeeld. Echter, voor de bewoners uit de Kampen die kritisch zijn over de leefbaarheid in hun eigen buurt, leidt de herstructurering elders niet tot een hoger vertrouwen in de toekomst van de wijk. Voor hen zijn de, door hen niet positief beoordeelde, veranderingen in de laatste jaren belangrijker. Het vertrouwen in de toekomst van de wijk is aanwezig bij heel veel van de geïnterviewden van de groep gepensioneerde autochtone bewoners (A), bij de jongere autochtone gezinnen (C) en bij de middenklasse allochtone huishoudens (E). Dat vertrouwen is zeker ook aanwezig bij een behoorlijk deel van de autochtone babyboomers (B), maar voor sommigen van hen die hebben aangegeven veel overlast te ervaren in de nog niet geherstructureerde Kampen, is dat vertrouwen beperkter. Bij de oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) is dat vertrouwen beperkter door onbekendheid met de plannen en de twijfel of die vernieuwing ook voor hen een verbetering zal opleveren.

10 De gemengde wijk als praktijk: bevindingen, conclusies en implicaties

§ 10.1 Inleiding: idee en praktijk

Het concept van *de gemengde wijk*, het uitgangspunt dat mensen van verschillende klassen in eenzelfde wijk wonen in plaats van in aparte wijken, is een belangrijk ideaal in de stadsontwikkeling en volkshuisvesting sinds het midden van de negentiende eeuw. Al die tijd is het ook een betwist ideaal: zowel de veronderstelde voordelen van menging en nadelen van segregatie zijn ter discussie gesteld, als ook de schaal waarop menging zou moeten plaatsvinden (Sarkissian 1976). De gemengde wijk is ook één van de uitgangspunten van *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (Studiegroep-Bos 1946) waarin het concept van de *wijkgedachte* is ontwikkeld met Zuidwijk als voorbeeldproject. Het realiseren van een gemengde wijk is vanaf de jaren negentig ook een belangrijk doel bij de ingrijpende herstructurering van dezelfde wijk. Het concept heeft gaandeweg een bredere inhoud gekregen afhankelijk van de veranderende maatschappelijke en politieke context. Naast sociaaleconomische menging gaat het tegenwoordig ook om menging wat betreft afkomst. De tijden zijn veranderd. Vlak na de Tweede Wereldoorlog had het woord *migrant* nog betrekking op nieuwkomers in de stad afkomstig van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden. Nu gaat het om de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen bewoners en is het discours over autochtonie en allochtonie sterk gepolariseerd.

Dit onderzoek gaat over de gemengde wijk als praktijk en is uitgevoerd in een iconisch voorbeeld van de naoorlogse wijken, Zuidwijk in Rotterdam. Zuidwijk was het paradepaard van de wijkgedachte (Van Doorn-Janssen 1966). Hoofdstuk 3 van dit proefschrift belicht de totstandkoming van de wijk tijdens de wederopbouw: een periode met zeer beperkte middelen en grote woningnood. Zuidwijk is anders gerealiseerd dan het eerst was bedacht. Van een aanvankelijke opzet met meer dan 80 procent eengezinswoningen is het via vele tussenstadia uiteindelijk gerealiseerd met meer dan 80 procent meergezinswoningen met een beperkte woningkwaliteit. Dat heeft al in de jaren tachtig geleid tot een terugloop van de populariteit van de wijk, het eerste verval en het initiatief tot een grootscheepse verbetering. De doelstelling was om door herdifferentiatie van het woningbestand de wijk weer aantrekkelijk te maken voor jonge gezinnen en daarmee de instroom van 'nieuwkomers zonder binding met de wijk' tegen te gaan. Zuidwijk werd een voorbeeldproject van de stedelijke vernieuwing in naoorlogse wijken. Gelijktijdig heeft de wijk sterke sociale veranderingen ondergaan door de instroom in de bestaande huurwoningen, wat leidde tot een groter aandeel allochtone bewoners dan voorheen, zoals aan de orde is gekomen in hoofdstuk 4.

Hoe hebben bewoners die veranderingen ervaren en gewaardeerd? Wijk- en buurtverandering zijn van alle tijden: door veroudering en ontwikkelingen in de ruimtelijke, economische en sociale context verandert de wijk en haar positie binnen de stad vrijwel permanent. Bewoners nemen die veranderingen waar, waarderen ze en bepalen hun reactie (Temkin & Rohe 1996). Het gaat zowel om wat ze ervan vinden als om wat ze doen. Ze zijn tevreden en blijven in de buurt, of ze zijn ontevreden en kiezen ervoor om uit de buurt te vertrekken, initiatief te nemen om de situatie in de buurt te veranderen, of leggen zich neer bij de situatie zoals die is: *exit, voice en loyalty* (Hirschman 1970). Bij de waardering van de buurt gaat het voor bewoners altijd om de *effectieve woonomgeving*,

niet alleen de buurt zoals die door planners en ontwerpers is bedacht, maar ook zoals die door de gebruikers waargenomen, begrepen, ingevuld en gecreëerd wordt (Gans 1991a), de geleefde stad. Net zo als bewoners de veranderingen waarnemen, geldt dat voor de institutionele partijen die bij de wijk betrokken zijn. De reacties en handelingen van bewoners en institutionele partijen staan niet los van elkaar maar informeren de partijen wederzijds en zullen leiden tot al dan niet gezamenlijke acties. Deze processen zijn de afgelopen decennia volop aan de orde geweest in de naoorlogse wijken. Het leidde tot uitstroom van zittende bewoners en instroom van nieuwe huurders en kopers en tot ingrepen in de woningvoorraad. Die interventies in de woningen varieerden van isolatie en (ingrijpende) woningverbetering in de jaren tachtig, het bijplaatsen van liften in de jaren negentig tot een ingrijpend sloop-nieuwbouwprogramma in de laatste twee decennia.

In deze studie is de centrale vraag: *Hoe waarderen bewoners met verschillende levenswijzen hun veranderde en veranderende buurt en wijk?* Het doel van de studie is om meer zicht te krijgen op de invloed van de *ingrepen* in de wijk door sloop-nieuwbouw en de invloed van de *instroom* van nieuwe bewoners op de waardering van de wijk door de bewoners. Belangrijk uitgangspunt is daarbij geweest om rekening te houden met de diversiteit van de bewoners: oudere en jongere bewoners, lage en wat hogere inkomens, autochtoon en allochtoon, met een korte en lange woonduur in de wijk. Om de centrale vraag te kunnen beantwoorden en zicht te krijgen op de diverse factoren en mechanismen die daarbij een rol spelen, is die vraag uitgewerkt in een aantal deelvragen. In de volgende paragraaf resumeer ik eerst de bevindingen uit de vorige hoofdstukken om de deelvragen te beantwoorden waarna ik in paragraaf 10.3 conclusies formuleer ten aanzien van de gemengde wijk en in paragraaf 10.4 afsluit met de impact van deze studie voor beleid en onderzoek.

§ 10.2 Bevindingen

§ 10.2.1 Diversiteit van de bewoners

In beleidsstukken worden naoorlogse wijken nogal eens getypeerd als wijken met een overvloed van goedkope gestapelde sociale huurwoningen met daarin een 'eenzijdig samengestelde bevolking', zoals in de *Nota Stedelijke vernieuwing*, waar wordt gesproken over "kleine huishoudens, lage inkomens en werklozen" (Ministerie van VROM 1997, p. 47). Het beeld blijkt in de praktijk veelzijdiger. In deze studie heb ik gekozen voor een indeling van de geïnterviewden op basis van *levenswijze* (Bourdieu 1984; Anderiesen & Reijndorp 1990) omdat bij de waarderingen van de bewoners niet alleen hun actuele kenmerken, als bijvoorbeeld levensfase, inkomen of etniciteit een rol spelen, maar ook hun sociale traject tot dan toe en hun toekomstperspectief. In hoofdstuk 5 heb ik beargumenteerd hoe ik gekomen ben tot een onderverdeling in zes clusters. Primair heb ik daarbij onderscheid gemaakt tussen autochtone en allochtone bewoners en binnen die twee groepen heb ik op heuristische wijze een verdere onderverdeling gemaakt. Op basis van dat hoofdstuk kan ik een antwoord geven op de eerste deelvraag van deze studie: *Welke groepen bewoners kunnen we onderscheiden op basis van hun levenswijze?*

Zes clusters

Als eerste groep (A) zijn dat de *gepensioneerde autochtone bewoners*: bewoners van 60 jaar of ouder die niet meer werken (n=27). Het zijn grotendeels mensen met AOW en een (klein) pensioen, maar ook enkele bewoners met een VUT-uitkering of die afgekeurd zijn. De gemiddelde leeftijd is bijna 72 jaar, ze hebben een hoge woonduur in de wijk van gemiddeld bijna 34 jaar en ook in de woning: bijna 27 jaar. De ratio woonduur in de woning/in de wijk is voor hen dus ook hoog. Ze hebben de oorlog, wederopbouw en woningnood bewust meegemaakt. Velen van hen zijn in de woning komen wonen als een jong huishouden met kinderen en wonen er nu nog, het zijn de 'bewoners van het eerste uur' (Van der Ree 1992). Het overgrote merendeel van hen woont in een sociale huurwoning, deels een eengezinswoning en deels een 55+- of portiekwoning. De helft van hen heeft in 2008 een netto huishoudeninkomen van minder dan € 1.500 per maand.

De tweede groep (n=11) zijn de *werkende autochtone babyboomers* (B). Het zijn 50+-ers, zonder thuiswonende kinderen, met in vrijwel alle gevallen inkomen uit arbeid, vaak van beide partners. Op één huishouden na hebben ze een netto huishoudeninkomen van meer dan € 1.500 per maand. De gemiddelde leeftijd is 56 jaar, 16 jaar jonger dan de eerste groep. Hun woonduur in de woning is met bijna 11 jaar ook 16 jaar lager, maar hun woonduur in de wijk is ruim 26 jaar. Heel veel huishoudens in deze groep zijn dus één of meer keer verhuisd binnen de wijk, het zijn voor een zeer groot deel de *kinderen van toen* (Van der Ree 1992) en ze wonen vrijwel allemaal in een eengezinswoning in de sociale huursector.

Jonge autochtone gezinnen vormen de derde groep (C). Deze huishoudens (n=13) hebben vrijwel allemaal thuiswonende kinderen. Twee huishoudens bestaan uit een alleenstaande moeder met kinderen en één huishouden uit een alleenstaande man zonder kinderen. Op twee gezinnen na hebben ze allemaal een netto huishoudeninkomen van meer dan € 1.500 per maand in 2008. Deze huishoudens hebben een woonduur in de woning van 8,5 jaar en een gemiddelde woonduur in de wijk van bijna 21 jaar en zijn doorgaans één of meer keren verhuisd in de wijk. Ongeveer een derde woont in een nieuwe koopwoning en tweederde in een bestaande sociale huurwoning.

De vierde groep (D) bestaat uit *oudere allochtone huishoudens* (n=9). Het zijn allemaal *eerste generatie allochtonen* en dus in het land van herkomst geboren. Ze werken op één na niet meer, zijn deels (vervroegd) gepensioneerd, deels afgekeurd of anderszins met een inkomen uit een uitkering. De gemiddelde leeftijd is bijna 55 jaar en er zijn nauwelijks bewoners bij die ouder zijn dan 65 jaar. Bij vijf van de negen huishoudens zijn er nog thuiswonende kinderen, variërend van 1 tot 4 stuks. Vrijwel de gehele groep is ooit als gastarbeider naar Nederland gekomen, waarna later gezinshereniging plaatsvond, enkele huishoudens zijn als vluchteling naar Nederland gekomen. De gemiddelde woonduur in de woning, doorgaans een bestaande eengezinswoning van de corporatie, is bijna 7 jaar en in de wijk 8 jaar. Ook deze bewoners zijn dus honkvast binnen de wijk. Alle huishoudens hebben in 2008 een netto huishoudeninkomen van minder dan € 1.500 per maand, de meeste huishoudens hebben zelfs minder dan € 1.000 per maand netto besteedbaar.

De *middenklasse allochtone gezinnen* (n=14) vormen de vijfde groep (E) die bestaat uit de wat jongere huishoudens, waarvan vaak beide partners werken en die een hoger inkomen genieten. Elf gezinnen hebben een netto huishoudeninkomen van meer dan € 1.500 per maand in 2008. Ruim de helft is als jong kind naar Nederland gekomen. Deze groep wordt ook wel gerekend tot de *tussengeneratie*: ze zijn niet in Nederland geboren maar zijn hier wel opgegroeid en hebben in Nederland onderwijs gevolgd en hebben zich vaak beter maatschappelijk kunnen ontwikkelen dan de oudere allochtonen. Hun woonduur in de woning is gemiddeld ruim 5 jaar en in de wijk het dubbele. Ze zijn dus ook al eens of vaker binnen de wijk verhuisd, waarbij overigens een drietal huishoudens met een woonduur

in de wijk van meer dan 20 jaar het gemiddelde wel stevig beïnvloeden. Een derde van hen is eigenaar van een nieuwe eengezinswoning. De andere huishoudens huren bij de corporatie meestal een eengezinswoning, maar ook wel een portiekwoning of maisonnette.

De laatste en zesde groep (F) zijn de *alleenstaande allochtone ouders met kinderen* (n=10) die vrijwel allemaal afhankelijke zijn van een uitkering. In alle gevallen bedraagt hun inkomen minder dan € 1.500 per maand, doorgaans zelfs minder dan € 1.000 per maand. Veel geïnterviewden uit deze groep zijn als volwassene naar Nederland gekomen en hebben hun kinderjaren buiten Nederland doorgebracht en hebben ook weinig opleiding genoten. Hun woontijd in de woning is gemiddeld minder dan 5 jaar en in de wijk gemiddeld minder dan 8 jaar. Het zijn allemaal huurders, de helft heeft een eengezinswoning, de andere een portiekwoning of maisonnette.

Sociaaleconomische verschillen en opleidingsniveau

Wat gemiddeld inkomen betreft, zijn er duidelijke verschillen tussen de clusters. De autochtone babyboomers (B) en jonge gezinnen (C) en de allochtone middenklassegezinnen (E) zijn duidelijk welvarender dan de gepensioneerde autochtone bewoners (A). De oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) hebben gemiddeld een veel lager inkomen. In deze twee clusters heeft 80 procent een inkomen onder de € 1.000 per maand en is er geen enkel huishouden met meer dan € 1.500 per maand als inkomen. Bij cluster A zit de helft boven die grens van € 1.500, terwijl bij B, C en E 80-90 procent van de huishoudens een inkomen boven de € 1.500 heeft. Het opleidingsniveau is in alle clusters niet erg hoog. Van de geïnterviewden heeft niemand een universitaire opleiding en er zijn maar enkele bewoners met een afgeronde hbo-opleiding (in de clusters B, C en E). De gepensioneerde mannen uit de clusters A en D zijn vrijwel allemaal arbeider geweest, waarbij ze deels verder geschoold zijn op hun werk. De vrouwen die een baan hebben (gehad), zijn grotendeels werkzaam (geweest) in de zorg of detailhandel. Opvallend is dat verschillende van de nog thuiswonende kinderen van de oudere allochtone huishoudens een hbo- of universitaire studie volgen en er dus sprake is van voortgaande maatschappelijke emancipatie, terwijl we dat in de gesprekken met de jongere autochtone gezinnen niet zijn tegengekomen.

Vestigingsmotief, binding en woontijd

In hoofdstuk 4 en eerder onderzoek (Ouwehand & Davis 2004; Kleinhans 2005) is naar voren gekomen dat autochtone bewoners van Zuidwijk en professionals van mening waren dat 'nieuwkomers', allochtone huishoudens, geen binding zouden hebben met de wijk. Zij zouden alleen in de wijk terecht zijn gekomen omdat ze een woning nodig hadden en niet vanuit een positieve keuze voor Zuidwijk. Die conclusie is in zijn algemeenheid onterecht als we de woongeschiedenissen van de bewoners uit de verschillende clusters vergelijken. Voor veel bewoners, de afkomst doet er niet toe, geldt dat hun vestigingsmotief hetzelfde is geweest toen ze hun eerste sociale huurwoning in Zuidwijk betrokken. Ze zochten een woning en wilden een stap vooruit maken in hun woonsituatie. Dat gold voor de autochtone bewoners die in de jaren vijftig in Zuidwijk zijn komen wonen en die er zich recent gevestigd hebben. Het geldt ook voor de allochtone bewoners die er recent zijn komen wonen. Ongeacht hun etniciteit zien we ook bij alle clusters 'blijvers' en 'terugkeerders': bewoners die na een verhuizing weer of opnieuw een woning in Zuidwijk kiezen en bewoners die al bijna hun hele leven in Zuidwijk wonen. Voor de kopers en huurders van de nieuwbouw geldt dat ze allen voor Zuidwijk hebben gekozen vanwege familiebanden, of vanwege de prijs-kwaliteitverhouding van de nieuwbouw vergeleken met woningen elders. Het voornaamste verschil is dat het aandeel bewoners met een lange woontijd in de woning en de wijk bij de autochtone bewoners groter is: 80 procent van

alle autochtone huishoudens woont langer dan 10 jaar in de wijk. De gemiddelde woontuur van hen in de wijk is bijna 29 jaar, waarbij vooral de gepensioneerden erg honkvast zijn en de babyboomers en jonge gezinnen vaak één of meer keer in de wijk verhuisd zijn. Van alle allochtone huishoudens is de gemiddelde woontuur in de wijk 9 jaar. Een derde van de allochtone huishoudens woont langer dan 10 jaar in de wijk, sommige allochtone geïnterviewden al van kinds af aan.

§ 10.2.2 Buurtgebruik en alledaagse contacten

Aansluitend op de hierboven onderscheiden groepen bewoners, luidt de tweede deelvraag: *Wat is hun buurtgebruik en welke contacten onderhouden ze met hun medebewoners?* Het is een tussenstap in dit onderzoek omdat verschillen in het buurtgebruik en de contacten met medebewoners invloed kunnen hebben op de waardering van de buurt.

Buurt en wijk

Ik ben in hoofdstuk 6 allereerst ingegaan op wat bewoners verstaan onder 'buurt' en 'wijk', of en hoe ze die van elkaar onderscheiden. Bij de ideevorming over het concept van de *wijkgedachte* en Zuidwijk (Studiegroep-Bos 1946) is uitgegaan van een onderverdeling van de wijk in buurten. In het voorstel voor Zuidwijk zijn eerst zeven en later acht buurten onderscheiden die bij de realisatie allemaal een naam hebben gekregen. De buurt viel in die gedachtevorming, net als bij de Chicago School (Park et al. 1925), samen met gemeenschap. Dat idee is onder andere door Van Doorn (1955) en Suttles (1972) bekritiseerd. Van Doorn (1955) stelde dat de sociale netwerken van de bewoners zich niet houden aan de grenzen van buurt en wijk en andere integratiekaders (studie, werk, sport, vrije tijd, familie, etc.) belangrijker zijn dan geografische grenzen van buurt en wijk. In de opmerkingen van de bewoners zien we het onderscheid dat Suttles (1972) maakt op basis van *sociaal gedefinieerde schaalniveaus* terug. Sommige bewoners definiëren het kleine gebiedje van het blokniveau of de eigen straat als hun buurt. Voor een deel van de bewoners valt de buurt samen met de buurten zoals die bij de realisatie van Zuidwijk zijn vormgegeven en ook elders (administratief) bekend staan. Er zijn ook bewoners die een groter gebied als hun buurt beschouwen en sommige bewoners noemen heel Zuidwijk 'hun buurt'. Anderen perken het gebied juist in om zich te onderscheiden van een slechter 'ander' deel van de buurt (Firey 1945; Suttles 1972), zoals één van de bewoners in goed Rotterdams spreekt van "dit wijk" en "dat wijk" om zich af te zetten tegen het te slopen deel. Bewoners die actief zijn in de bewonersorganisatie koppelen het vaker aan de grotere gebieden waar zij zich mede verantwoordelijk voor voelen. Uit de analyse komt geen sterke samenhang naar voren tussen de levenswijze en de wijze waarop ze hun buurt typeren: in elk cluster komen we verschillende opvattingen tegen. Wel is het zo dat bewoners die actief zijn in buurtgroep of bewonersorganisatie – en dat zijn vaker autochtone bewoners dan allochtone bewoners – zich meer identificeren met een groter gebied en met de officieel erkende buurt, de (uitgebreide) gemeenschap van beperkte betrokkenheid (Suttles 1972).

Buurtgebruik

De Studiegroep-Bos maakt in haar rapport onderscheid in het gebruik van de buurt en van de wijk, gekoppeld aan de levensfase (verschil in actieradius van kleuters en kinderen in het lager en voortgezet onderwijs) en het verschil tussen de (niet buitenshuis werkende) vrouw en de man. Is er een samenhang tussen de verschillen in levenswijze en het gebruik van de buurt? Die blijkt er

in zekere mate wel te zijn, maar lang niet op alle onderdelen. De buurtwinkels zijn in de loop der tijd voor een groot deel verdwenen. Vrijwel alle bewoners uit alle clusters maken gebruik van de *winkelvoorzieningen* aan de Slinge, centraal gelegen in de wijk. Voor sommige bewoners is dat vooral een functionele aangelegenheid, voor anderen is het juist ook een sociale activiteit, gekoppeld aan contact zoeken en ontspanning. De bewoners uit de clusters A en F, de gepensioneerde autochtone bewoners en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen, lijken het meest hun boodschappen in de wijk te doen. Bewoners van de clusters B, C, D en E, doen daarnaast elders hun boodschappen. De autochtone babyboomers (B) en de jongere autochtone gezinnen (C) doen dat vooral vanwege betere parkeermogelijkheden, grotere keuze en betere prijs-kwaliteitsverhouding. De allochtone bewoners van de clusters D en E zoeken elders een specifiek winkelaanbod: de Turkse supermarkt, Marokkaanse slager, de multiculturele markt op het Afrikaanderplein of het gevarieerde multiculturele aanbod op de Beijerlandse laan. Daarmee bevestigt dit onderzoek voor de autochtone bewoners de grotere betekenis van de buurt voor ouderen en gezinnen met kinderen (cf. Van Beckhoven & Van Kempen 2002), waarvoor nabijheid van groot belang is. In afwijking van Van Beckhoven en Van Kempen laat dit onderzoek echter zien dat dit niet opgaat voor de oudere allochtone huishoudens en middenklasse allochtone gezinnen met kinderen. Zij vinden in Zuidwijk niet al het aanbod dat zij zoeken en doen elders boodschappen. Het specifieke winkelaanbod speelt dus een zeer bepalende rol.

Kinderen tot twaalf jaar uit alle clusters gaan doorgaans in de wijk naar een *lagere school*. Slechts enkele van hen gaan buiten de wijk op school: omdat ze die afmaken in hun oude buurt, speciaal onderwijs volgen of, in één geval, de allochtone ouders hun kinderen op een 'betere' school wilden hebben. Middelbaar onderwijs is met uitzondering van een islamitische school, waar geen van de kinderen van de geïnterviewden naar toe gaat, niet in de wijk aanwezig.

Het *wijkgebouw de Larenkamp*, met daarin ruimten voor de bibliotheek, de bewonersorganisatie, sociaal-culturele voorzieningen en een koffiehok, wordt met enige regelmaat bezocht. Een kwart van de geïnterviewden, vrijwel gelijk voor alle clusters, bezoekt wel eens de bibliotheek voor zichzelf of voor de kinderen. Een kwart komt ook wel eens in de Larenkamp voor vergaderingen van de bewonersorganisatie, maar dat zijn vooral bewoners uit cluster A en B. Het wijkgebouw is een plek waar bewoners elkaar gericht (bewonersorganisatie) en toevallig ontmoeten. Het ruimschoots aanwezige *groen* in en om de wijk wordt door bewoners van alle clusters gebruikt, terwijl de gezinnen met jonge kinderen als vanzelfsprekend de speelplekken in de buurt en de speeltuinvereniging bezoeken.

Contacten

Contacten met burens nemen diverse vormen aan, variërend van *transacties* met een instrumenteel-rationele oriëntatie zoals het lenen van een kopje suiker of de plantjes water geven tijdens vakantie, tot *verbindingen*, gebaseerd op waarde-rationaliteit, zoals het helpen van de burens bij ziekte. Van *banden* als de relaties affectief zijn georiënteerd, tot *interdependenties*, bijvoorbeeld bij overlast door verschillen in leefstijl of gewoontes (Blokland-Potters 1998). Burenrelaties zijn vaak een menging van die verschillende vormen.

Uit de analyse van de interviews blijkt dat alle vier vormen van buurtcontacten voorkomen bij bewoners van alle verschillende levenswijzeclusters. Er is weinig verschil of het contact te maken heeft met een bewoner van het eigen cluster of niet. Er zijn vaak contacten in de vorm van transacties en verbindingen: er wordt vaak praktisch geholpen en veel voor elkaar gezorgd. Verschillende bewoners uit alle clusters benadrukken dat te nauwe contacten in de vorm van *banden* met je directe burens, niet verstandig is: *Goeie burens houden zich op d'r eigen* (Blokland 2005). Anderen praktiseren een hechter contact zoals samen barbecueën in de straat of vaste wederzijdse bezoeken. Bewoners zijn in het

algemeen positief over *Opzoomeractiviteiten*. Waar Van der Graaf (2001) concludeert dat het erop lijkt dat Opzomeren meer leidt tot *bonding* dan tot *bridging*, zien we hier dat het wel degelijk bijdraagt aan *bridging* tussen allochtone en autochtone groepen bewoners.

Naast overeenkomsten zijn er ten aanzien van de contacten in de buurt ook enkele opvallende verschillen tussen de clusters. De gepensioneerde autochtone bewoners (A) vertonen een duidelijke behoefte aan geïnstitutionaliseerd onderling contact als ze geconcentreerd bij elkaar wonen. Zij zoeken vooral het contact met elkaar. Bij de galerijflats die zijn omgebouwd tot 55⁺-complexen, heeft dat geleid tot de 'clubs' 'Het Kuipie' en 'De Stal' in de gemeenschappelijke ruimte op de begane grond. Bij de nieuwbouw van de Drakenburg is daar gelijk al in voorzien. Voor bewoners uit dit cluster die de bestaande eengezinswoningen wonen, is er deels al genoeg onderling contact.

Voor de werkende autochtone babyboomers (B) valt op dat de helft van hen actief is in de bewonersorganisatie of het Opzomeren. Dat aandeel is bij cluster A ongeveer een kwart, bij C een derde en geldt slechts voor een enkeling van de allochtone clusters D, E en F. Die actieve deelname van de autochtone bewoners, de babyboomers in het bijzonder, geeft hen een intensivering van contacten in de buurt en wijk. Participatie leidt dus ook tot meer binding en niet alleen andersom, zoals Manzo en Perkins (2006) al concludeerden.

De ruimtelijke condities als woningtypen en verkaveling hebben invloed op de onderlinge contacten van bewoners. Bij de eengezinswoningen in de Roze Kampen vertellen bewoners met veel enthousiasme over contacten met andere bewoners in het rijtje, of achter hen, waar het toegangspad naar de achtertuinen functioneert als een overgangszone tussen publiek en privaat terrein. Hier vindt parochialisering van de publieke ruimte plaats (Lofland 1998). Opzoomeractiviteiten hebben daar wel bijgedragen aan meer overbruggende contacten (*bridging*) tussen bewoners van verschillende clusters, in dit geval van A, B, D en E. Bij de nieuwe koopwoningen in de Burgen is een soortgelijke verkaveling toegepast, maar dan wel als een afgesloten hof. De autochtone bewoners (C) van de nieuwbouw geven aan dat het allemaal nog een beetje moet wennen, terwijl de allochtone bewoners (E), die allemaal in het blok aan de Slinge wonen, al wel enthousiast zijn over de onderlinge contacten, maar zij wonen allemaal al iets langer in hun woning. Enkele allochtone bewoners, zowel uit D, E als F, voelen zich gehinderd in de onderlinge contacten met andere bewoners door hun eigen gebrekkige taalbeheersing, door culturele verschillen of doordat ze negatief bejegend worden door autochtone bewoners. Ondanks die hindernissen zijn er gelijktijdig ook wel goede contacten ten aanzien van praktische zaken en zorg voor elkaar.

§ 10.2.3 De waardering van de veranderde en veranderende buurt en wijk

De centrale vraag van deze studie over de waardering van de wijk is veelomvattend, daarom heb ik die uiteengelegd in drie deelvragen. De invloed van de instroom van nieuwe bewoners in de bestaande woningvoorraad en de invloed van de herstructurering zal ik apart behandelen. Hier komt de meer algemene vraag aan de orde: *Hoe waarderen de verschillende groepen bewoners de (voortgaande) veranderingen in hun buurt en wijk?* De waardering van buurt en wijk door de bewoners is een complexe aangelegenheid omdat er zoveel facetten een rol spelen. Het gaat om kenmerken van het betreffende huishouden, de woning en de woonomgeving, maar ook om waarderingen van het onderhoud daarvan, de homogeniteit of heterogeniteit van de woonomgeving, de sfeer in de buurt, het beheer en de waardeontwikkeling (Galster 1987). Om grip te krijgen op die veelheid van factoren heb ik in hoofdstuk 7 vier onderdelen onderscheiden: de waardering van de woning en directe woonomgeving; de waardering van de buurt en de wijk; het thuis voelen in buurt en wijk en ten slotte de reputatie van buurt en wijk.

Waardering van de woning en directe woonomgeving

Van de woningvoorraad in de naoorlogse wijken is vaak gezegd dat die niet meer voldoet aan de eisen van de tijd. Dat oordeel geldt voor de meergezinswoningen, maar ook voor de eengezinswoningen, omdat de oppervlakten van woon- en slaapkamers toch maar zeer beperkt zijn. De bewoners in Zuidwijk denken daar echter anders over. In het algemeen hebben zij een *positief* oordeel over hun woning en directe woonomgeving. Dat geldt zowel voor de huurders van een eengezinswoning als van een portiek- of galerijwoning. Mensen zijn vaak tevreden met hun woning omdat ze volgens het mechanisme van de cognitieve dissonantie reductie geneigd zijn om suboptimale situaties beter te beoordelen en daar eerder genoegen mee te nemen als ze niet in staat zijn om de condities te veranderen (Jansen 2014). Dat mechanisme is op alle niveaus werkzaam. Ook voor de meer welvarende groepen in dit onderzoek geldt nog steeds dat hun middelen niet onbeperkt zijn, daarom zullen zij ook kritisch naar uitgaven versus inkomsten kijken. In alle clusters komen we bewoners tegen die *zware overlast* hebben gehad van directe medebewoners. Dat komt het meest voor in de (toekomstige) sloopsituaties, maar bij enkele bewoners van cluster A, de gepensioneerde autochtone bewoners, is de overlast (veel) langer geleden opgetreden in de vorm van inbraken en berovingen. Zij interpreteren dat echter als *incidenteel*, als iets wat er nu eenmaal bij hoort in een stad als Rotterdam. Bij enkele andere bewoners is de overlast van recenter datum en geldt die voor hen als een ware *dissatisfier* (cf. Land 1969; Dogge 2003; Mossel & Jansen 2010). Dat heeft voor enkele van hen ook geleid tot vertrek, anderen wachten nog tot het sloopbesluit, zodat ze een verhuiskostenvergoeding kunnen krijgen.

Vanzelfsprekend zijn er tussen en binnen de clusters ook verschillen omdat de waardering samenhangt met woningtype en de individuele situatie van de betreffende bewoners. We kunnen daardoor niet eenvoudig de scores bij elkaar optellen en spreken van 'gemiddelden'. Toch is wel enige generalisatie mogelijk en kunnen we de clusters vergelijken en verschillen aangeven.

De tevredenheid van de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F), is wat minder groot dan in de andere clusters. Zij hebben doorgaans een inkomen rond het minimum en zij voelen zich daardoor sterker beperkt en geven vaker aan dat ze graag een andere woning zouden willen hebben. Ook de oudere allochtone bewoners (D) hebben maar een beperkt inkomen, maar zij zijn vaak juist ingenomen met de stap vooruit die ze gemaakt hebben in hun wooncarrière toen ze hun huidige woning kregen. Ze lijken daarmee op enkele van de gepensioneerde autochtone bewoners die vanaf het begin in Zuidwijk wonen. Bij de werkende autochtone babyboomers (B) en de jongere autochtone gezinnen (C) gaat het doorgaans positieve oordeel over hun oudere sociale huurwoning ook regelmatig gepaard met het besef dat de woningen wel wat klein en gedateerd zijn. Dat vinden de babyboomers minder een probleem omdat ze nu geen thuiswonende kinderen meer hebben en voor de bewoners van eengezinswoningen geldt dat de tuin vaak veel compensatie biedt en ze beseffen dat een tuin een bijzonderheid is in Rotterdam.

Autochtone bewoners (clusters A, B en C) maken kritische opmerkingen over het *verlies van decorum* in de directe woonomgeving. Het gaat om het verwaarlozen van tuinen en het ophangen van lappen voor de ramen of het dichtplakken van ramen met kranten, in plaats van gordijnen. Het wordt vooral veroorzaakt door allochtone bewoners van bestaande sociale huurwoningen en doet voor de autochtone bewoners ernstig afbreuk aan de ervaren woningkwaliteit en hun respectabiliteit (Van der Horst & Messing 2006; Mepschen 2012; Pinkster 2016; Watt 2006). Er zijn ook wel enkele allochtone bewoners uit cluster F, die al lang of bijna hun hele leven in Nederland wonen, die hier kritische opmerkingen over maken, maar de kritiek komt vooral van autochtone bewoners.

Actuele klachten over het woongenot in de portieketagewoningen komen soms sterk overeen met klachten die in de jaren vijftig al over dat woningtype zijn geuit (zie: Barends & De Pree 1955; Van

Doorn-Janssen 1966). Het oordeel van de – grotendeels allochtone – bewoners in te slopen woningen is onderling nogal verschillend. De helft ziet weinig reden tot sloop, de andere helft is het vanwege de technische kwaliteit van de woning, maar vooral vanwege de slechte sociale omstandigheden in hun complex, wel eens met sloop.

Zowel in cluster A, B, C als E zijn er bewoners die recent een nieuwe woning hebben gehuurd of gekocht, zij zijn allemaal tevreden met hun woning. Dat is wel voor de hand liggend want zij hebben immers allemaal net een vrije keuze gemaakt.

Waardering van buurt en wijk

De opvattingen van de geïnterviewden over hun buurt en wijk kennen een grote verscheidenheid. Er zijn tussen de clusters overeenkomsten maar ook opvallende verschillen te constateren.

Bewoners uit alle clusters waarderen als positieve punten van Zuidwijk dat het een *groene en rustige wijk* is met een gunstige bereikbaarheid van ommeland en stad. Deze drie basiselementen van de tuinstad, die bij de Studiegroep-Bos voorop stonden, worden door de bewoners herkend en gewaardeerd waarbij een aantal gepensioneerde autochtone bewoners expliciet refereert aan het tuinstadidee. Bewoners uit de verschillende clusters noemen dezelfde plekken waar ze in het alledaagse leven graag komen zoals het parkje met het water in de Burgen, de waterpartijen in de Velden en het Zuiderpark.

Even eensgezind zijn ze over de negatieve aspecten in hun eigen buurt, de dissatisfiers. Het gaat om de *schietpartijen en drugsoverlast* in de Burgen en de Velden, de overlast van de *hangjeugd* op de speelplaats aan de Hesselskamp en de *geluidsoverlast* van bewoners in de Velden-Noord die zich niet aan meer algemeen geldende normen houden. Diverse bewoners uit alle clusters leggen een verband tussen de aanwezigheid van overlast en de *concentratie van allochtone huishoudens* in bepaalde complexen sociale huurwoningen. De problematische concentratie van allochtone bewoners wordt soms verder gespecificeerd: Antilliaanse huishoudens in de Burgen en de Velden en de dominantie van een groep Turkse bewoners bij de Hesselskamp. De benoeming van die specifieke groepen komt niet alleen van autochtone bewoners, maar ook van allochtone bewoners en respectievelijk Antilliaanse en Turkse geïnterviewden. Het is niet zo dat volgens die geïnterviewden een concentratie van allochtone bewoners altijd leidt tot overlast, maar naar hun mening vergroot het wel de kans dat die ontstaat. Er zijn echter ook bewoners, ook autochtone, die het leggen van die relatie te gemakzuchtig vinden. Bewoners uit alle clusters leggen wel de verbinding tussen *overlast en de fase van de wijkvernieuwing*. De drugsoverlast en schietpartijen in de Burgen vonden plaats enkele jaren voor de sloop van de flatwoningen aldaar. De actuele klachten in de periode van onze interviews hebben vooral betrekking op de te slopen woningen in de Velden-Noord. De vraag in hoeverre de aankondiging van sloop leidt tot een meer selectieve instroom van bewoners en gewijzigd beheer, tot 'planning blight' (Needham 1977), zal verderop in deze paragraaf aan de orde komen. Bij bewoners in de Kampen, behorend tot alle clusters, heerst er vaker onzekerheid over de toekomst dan in de andere buurten.

Er zijn dus grote overeenkomsten, maar ook diverse verschillen. Als we het oordeel van de clusters over buurt en wijk vergelijken met hun oordeel over hun woning, zien we een *minder eenduidig beeld*. De gepensioneerde autochtone bewoners (A) oordelen over buurt en wijk als geheel doorgaans positief, de werkende autochtone babyboomers (B) zijn echter aanmerkelijk kritischer. Ze zijn *nog wel* positief, of vinden het *nog wel* redelijk, maar dat kan veranderen in een negatief oordeel. De jongere autochtone gezinnen (C) en de middenklasse allochtone gezinnen (E) zijn dan weer positiever. De oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) zijn redelijk positief over buurt en wijk.

Het oordeel over buurt en wijk is gebaseerd op verschillende elementen. De iconische plekken, het groen en de ruimtelijke opzet worden vooral genoemd door de gepensioneerde autochtone bewoners (A). De jongere autochtone gezinnen (C) benadrukken meer de sfeer in de buurt en minder de fysieke plekken. De allochtone groepen (D, E, F) refereren meer aan functionele kwaliteiten en minder aan iconische plekken waarbij de middenklasse allochtone gezinnen (E) vooral de nadruk leggen op hun eigen woonplek.

Drie clusters (A, C en E) baseren hun positieve oordeel mede op de (verwachte) *positieve invloed van de wijkvernieuwing* op de kwaliteit van de wijk en het tegengaan van leefbaarheidsproblemen. Voor de autochtone babyboomers (B) is die invloed minder herkenbaar. Zij wonen voor een groot deel in de (nog) niet geherstructureerde Kampen. Ook voor de oudere allochtone bewoners (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) is herstructurering minder van belang omdat de nieuwbouw in hun ogen toch niet bereikbaar is voor hen.

Met name bij bewoners uit de clusters A, B en C die in de Burgen wonen, is er overlast van de wijkvernieuwing: rommel in de wijk door bouwverkeer, opgebroken straten etc. Ook op buurt- en wijkniveau zien we klachten over verlies van decorum door gebrekkig tuinonderhoud en/of het ophangen van oude lappen of kranten voor de ramen, vooral bij bewoners van de autochtone clusters (A, B en C) en enkele alleenstaande allochtone ouders (F).

Thuis voelen in buurt en wijk

Bij het thuis voelen gaat het om drie basale sociale, fysieke en psychologische menselijke behoeften, om *familiarity, haven and heaven* (Somerville 1997; Duyvendak 2011) die ik vertaal als *vertrouwdheid, geborgenheid en gelukzaligheid*. De *vertrouwdheid* met de buurt en de wijze waarop ze er hun weg kunnen vinden is ruim aanwezig bij alle clusters. Veel bewoners die al lang in de buurt wonen, uit alle clusters, koppelen die vertrouwdheid aan hun woongeschiedenis in woning, buurt en wijk (Lewicka 2011). Van alle geïnterviewden tezamen is de woontijd in de wijk gemiddeld meer dan 21 jaar, maar er is een groot verschil tussen de gemiddelde woontijd van de autochtone en allochtone bewoners: gemiddeld 29 versus 9 jaar. Een lange woontijd zorgt er niet automatisch voor dat iemand zich thuis voelt in de wijk, maar heeft wel een nauwe relatie met vertrouwdheid. Het tweede element, *geborgenheid*, dat mensen zich veilig voelen in de buurt, wordt breed ervaren door bewoners uit alle clusters, vooral de gepensioneerde autochtone bewoners (A) noemen het vaak. Schietincidenten uit het verleden hebben daar geen grote negatieve impact meer op. Het derde element, de *gelukzaligheid*, identificatie met de wijk of trots, roept meer reserve op bij bewoners. Dat hangt vooral voor autochtone bewoners samen met het eerdergenoemde verlies aan decorum. We zien wel dat er meer trots is bij bewoners van de nieuwbouw en bij bewoners die actief zijn in de bewonersorganisatie, hoewel dat laatste niet voor iedereen geldt die daarin actief is. Buurtbinding blijkt dus niet alleen belangrijk voor participatie (Manzo & Perkins 2006; Lewicka 2011), het is ook een deels wederkerige relatie: participatie leidt ook tot meer binding. Er zijn ook bewoners die bepaald niet trots zijn op de wijk, maar zich er wel sterk mee identificeren: het is 'een asociale wijk', maar wel 'mijn plekkie'.

Heeft het thuis voelen ook expliciet te maken met de kwantitatieve toename van de *diversiteit* (Putnam 2007) en de meer gespannen discussie over de verhoudingen tussen autochtoon en allochtoon? Voor enkele autochtone bewoners is dat, los van de materiële kwestie over verlies van decorum, wel aan de orde. Zij voelen zich niet langer thuis in de wijk en koppelen dat expliciet aan 'te veel buitenlanders'. Enkele allochtone bewoners koppelen de meer *gepolariseerde verhouding* tussen autochtoon en allochtoon ook aan thuis voelen in de buurt. Een allochtone bewoonster ervaart dat ze met enige regelmaat wordt aangekeken op haar 'anders zijn', maar stelt dat ze daar in haar vorige

buurt meer last van had. Zij hebben bewust voor Zuidwijk gekozen omdat het al een *gemengde wijk* is en ze verwachtten dat het probleem hier minder sterk is (cf. Kullberg et al. 2009). Twee andere allochtone bewoners vinden het ontstane politieke discours op nationaal niveau in Nederland afbreuk doen aan het thuis voelen in de wijk. De een voelt zich niet meer welkom in Nederland, ondanks het feit dat hij hier al 25 jaar woont en gaat met zijn gezin naar Tunesië verhuizen. De ander is bezorgd dat zijn kinderen zich in de toekomst niet meer thuis zullen voelen in Nederland als de politieke ontwikkelingen zich doorzetten.

Reputatie van buurt en wijk

Bewoners uit alle clusters noemen Zuidwijk een *gewone wijk*, als zij die vergelijken met andere wijken in de stad. Het gaat naar hun idee om een wijk en om buurten met gewone mensen, een gemengde wijk: “rijk, arm, zwart, wit, alles door elkaar”, zoals een bewoner stelt. Sommigen denken iets positiever, anderen iets negatiever over de wijk, maar het beeld van een ‘gewone’ wijk overheerst en dat is positief bedoeld, dat is de interne reputatie. De *reputatieperceptie*, het beeld dat bewoners hebben van wat mensen van buiten de wijk denken over de wijk (Permentier 2009), is minder positief, maar niet echt negatief. Zuidwijk is een wijk met veel allochtonen en een concentratie van allochtone bewoners in de sociale huurwoningen heeft een negatieve invloed op de reputatie. Daarnaast ligt Zuidwijk in Rotterdam-Zuid, dat een wat mindere naam heeft. Zuidwijk staat echter ook bekend om het vele groen en dat is een pluspunt. Zuidwijk is *beter dan Pendrecht*, denken vrijwel alle bewoners en dat is van oudsher zo geweest, zeggen sommige bewoners. Binnen Zuidwijk is er volgens de bewoners wel een zekere buurtenhiërarchie, maar die *verandert door sloop en nieuwbouw*. De Horsten had lang een slechte naam, maar staat nu net als de Burgen hoog genoteerd, terwijl de Velden altijd ‘beter’ was, maar nu juist zwak is door de aanstaande sloop.

De autochtone bewoners kennen meer betekenis toe aan de reputatie van de wijk dan de allochtone bewoners, waarbij de fysieke uitstraling een grote rol speelt. De drie autochtone groepen vertonen overigens wel onderlinge verschillen: de autochtone gepensioneerden zijn positief waarbij de geschiedenis voor hen ook meetelt, de werkende babyboomers zijn kritischer en de jonge autochtone gezinnen zijn positiever en maken zelf deel uit van de vernieuwing. Deze drie groepen autochtone bewoners (A, B en C) en de middenklasse allochtone gezinnen (E) zien een positieve invloed van de herstructurering op de reputatie van de buurten en wijk. Dat heeft niet zozeer te maken met verandering van de etnische diversiteit, zoals uit ander onderzoek (Bolt & Torrance 2005; Lammerts & Wentink 2003) naar voren kwam. Het komt vooral door de komst van meer *middeninkomens* naar de wijk. Koopwoningen bouwen betekent dat er mensen komen wonen die werken en vaak dat ze een hoger opleidingsniveau hebben. Die bewoners conformeren zich aan de gangbare gedragsnormen ten aanzien van woning en directe omgeving en onderhouden dat beter. De oudere allochtone bewoners (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) maken weinig opmerkingen over de reputatie van de wijk, zij maken zich er ook minder druk over.

Samenvattend: waardering van woning, buurt en wijk

Over het algemeen genomen zijn de bewoners van de zes verschillende levenswijzeclusters redelijk positief over woning, buurt en wijk, ook al moeten we rekening houden met het effect van cognitieve dissonantie reductie. Ze voelen zich thuis in deze ‘gewone wijk’ die bij hen past. Tussen de clusters zijn er echter wel verschillen.

- De *gepensioneerde autochtone bewoners* zijn gemiddeld behoorlijk positief over woning, rijtje, buurt en wijk. Ze voelen zich er thuis en zijn positief over de reputatie.
- De *autochtone babyboomers* zijn relatief het minst positief, wat deels samenhangt met dat ze voor een groot deel in de Kampen wonen en ze de toekomst daar met enige angst tegemoet zien door de instroom van nieuwe, veelal allochtone bewoners in hun buurt. Die instroom in de bestaande sociale huurwoningen leidt tot veranderingen die botsen met de door de hen gekoesterde normen, waarden en gewoonten.
- De *jongere autochtone gezinnen* zijn in het algemeen vrij positief, zowel over de woning als over buurt en wijk en kijken positief naar de toekomst van de vernieuwde buurt. Ze zijn ook deel van die vernieuwing door de koop van een woning.
- De *oudere allochtone huishoudens* zijn doorgaans tevreden met hun woning, buurt en wijk. Ze zijn vooral blij dat ze met de komst naar Zuidwijk een stap vooruit hebben gezet in hun wooncarrière, komend van vaak slechtere woningen in slechtere wijken. Ze voelen zich er thuis en hechten minder aan de reputatie van de wijk. De primaire kwaliteit is het belangrijkste.
- De *middenklasse allochtone gezinnen* zijn vrij positief, zowel over hun woning en wijk als over de toekomst. Net als de jonge autochtone huishoudens met kinderen zijn zij ook duidelijk deel van de vernieuwing als bewoners die woningen gekocht hebben. Ze hechten, net als de oudere allochtonen, wat minder belang aan de reputatie van de wijk.
- Bij de *alleenstaande allochtone huishoudens met kinderen* komt een wat gemengd beeld naar voren. Een groot deel is niet helemaal tevreden met de eigen woning, voelt zich meer beperkt door financiële en persoonlijke omstandigheden en streeft naar verbeteringen van de eigen situatie. Ze zijn iets positiever over de buurt dan hun huis. Ze voelen zich in de buurt voor een deel thuis.

§ 10.2.4 Instroom in de bestaande sociale huurwoningen

Er is veel onderzoek gedaan naar de effecten van sociale-mixstrategieën, van ingrepen in de wijk, maar weinig naar de geleidelijke invloed van instroom in de wijk door reguliere verhuisprocessen in de woningvoorraad die niet ingrijpend vernieuwd wordt. Die instroom heeft echter cumulatief vaak een groot effect (Bolt et al. 2006), ook op de waardering van de wijk. Die factor staat centraal in de deelvraag: *Wat is in het bijzonder de betekenis van de verandering in de bevolkingssamenstelling naar etniciteit en inkomen in de bestaande voorraad voor de waardering van de wijk door de bewoners?* In hoofdstuk 8 ben ik als eerste ingegaan op de perceptie van de verandering, vervolgens op welke houdingen, emoties en gedrag dat heeft opgeroepen en welk commentaar bewoners hebben ten aanzien van het beleid dat de instroom beïnvloedt, de woonruimteverdeling in het bijzonder.

Perceptie van de verandering

Autochtone en allochtone bewoners van alle clusters hebben het beeld dat de instroom in de bestaande sociale huurvoorraad, met uitzondering van de 55⁺-woningen, grotendeels – velen zeggen zelfs geheel – uit *allochtone huishoudens* bestaat en leidt tot *concentraties*. Hun beeld is niet abstract, maar heel concreet: het is iets wat je kunt tellen en dat doen bewoners ook. Een gepensioneerde autochtone bewoonster (A) klaagt over het feit dat zij van de acht huishoudens “de enige Nederlander op de trap” is. Een oudere allochtone bewoner (D) is ontevreden omdat in zijn kleine buurtje 50-55 van de 70 huishoudens allochtoon zijn. Hij wil meer Nederlanders om zich heen omdat hij dat beter vindt voor de *integratie*. Autochtone bewoners maken opmerkingen over hun kind als het enige ‘blanke’ kind in de klas op school. Zowel autochtone als allochtone bewoners zien een ‘eenzijdige instroom’ en een te groot aandeel allochtone huishoudens als een (potentieel) probleem. Zij erkennen

dat nieuwkomers recht hebben op een woning, maar dat betekent niet dat ze de sterk toegenomen etnische diversiteit als het nieuwe normaal zien, zoals het begrip *superdiversiteit* (Vertovec 2007; Wessendorf 2013) eigenlijk impliceert, een diversiteit waar de wijk vanzelf wel aan went en overheen groeit. Concentraties zijn niet zozeer het gevolg van het mechanisme *soort zoekt soort*, van een vrije keuze en voorkeur van de betreffende bewoners, maar meer van de beperkte beschikbare middelen van de bewoners, hun zwakke positie op de woningmarkt en de specifieke ruimtelijke spreiding van het aanbod die het gevolg is van de keuzes die planners en bestuurders hebben gemaakt. De ruimtelijke spreiding wordt daarbij niet alleen beïnvloed door de keuzes die gemaakt zijn bij de bouw van de wijk. Ook latere beslissingen beïnvloeden dat, zoals het labelen van 55⁺-woningen, woonruimteverdelings- en huurbeleid dat bepaalt of woningen wel of niet toegankelijk zijn voor lage inkomens en niet in het minst de ingrepen in het kader van herstructurering. 'Constraints' zijn veel bepalender dan 'choice'. Bewoners veronderstellen dat de instroom van vooral allochtone bewoners ook het gevolg is van herhuisvestingsurgente als gevolg van sloop-nieuwbouw in andere delen van de wijk of andere wijken in Rotterdam – het zogenaamde *waterbedeffect* – en leidt tot concentraties van onder andere Antilliaanse bewoners. Het leidt tot uitspraken over de Velden-Noord van sommige bewoners als: "Zijn we hier nou in de Velden of zijn we nou op de Antillen?" Concentratie leidt in hun ogen tot leefbaarheidsproblemen, waarbij ze wijzen op de eerdere zware incidenten en drugsgerelateerde criminaliteit in de Burgen en Velden en op de geluidsoverlast, vervuiling en het vandalisme. Die problemen ontstaan als een groep de overhand krijgt, waarbij Antillianen als voorbeeld worden genoemd, ook door Antilliaanse geïnterviewden die onder andere stellen dat Antillianen 'zeer aanwezig' kunnen zijn.

Deze perceptie van de instroom van herstructureringsurgente en concentratie wordt niet bevestigd door geraadpleegde cijfers van de 'Dataset Verhuisstromen' (Universiteit Utrecht 2010) die voor de periode 2007-2009 laat zien dat van het totaal aantal nieuw verhuurde woningen in Zuidwijk slechts ruim 11 procent verhuurd is aan herstructureringsurgente, waarvan driekwart afkomstig is uit Zuidwijk zelf. In de twee buurten waarvan bewoners zeggen dat er vooral Antillianen wonen, blijkt hun aandeel bij raadpleging van de bevolkingsgegevens weliswaar substantieel te zijn met 15 procent, respectievelijk 18 procent, maar het is in beide buurten kleiner dan het aandeel autochtone bewoners. De discrepanties tussen de perceptie van de bewoners en de genoemde cijfers kunnen veroorzaakt zijn door diverse factoren. Als eerste is er het verschil in *schaal en periode*: cijfers over de hele wijk, versus eigen rijtje, blok of buurt, of juist een wat eerdere termijn. Er is ook verschil in gebruik van de wijk door de *dagbevolking*, die overdag aanwezig is in de wijk en zich dus laat zien, en de *nachtbevolking*, waaronder veel werkenden die overdag niet aanwezig zijn (cf. Blokland-Potters 1998). De instroom in de wijk kan daarnaast *selectief* terechtkomen waarbij gebieden die op korte termijn gesloopt gaan worden daarvan zijn uitgesloten, of juist geconcentreerd een instroom kennen van tijdelijke huurders en/of groepen die met weinig genoegen nemen. Ook speelt een rol dat bepaalde groepen, bijvoorbeeld Antillianen, door hun luidruchtige en uitbundige *aanwezigheid*, ook overschat worden. Datzelfde effect ontstaat als bepaalde groepen zich moeilijk 'tot de orde' laten roepen.

Bewoners zijn negatief over te grote concentraties van kwetsbare en werkloze allochtone bewoners, ze pleiten voor menging naar inkomen en etniciteit. Dat pleidooi, zowel van autochtone als allochtone bewoners, betekent dat ze pleiten voor meer autochtone bewoners in de bestaande huurwoningvoorraad vergeleken met de situatie waarin ze verkeren. Vooral de autochtone gepensioneerden (A) en de werkende babyboomers (B), maar ook allochtone bewoners die al heel lang in de wijk wonen, stellen dat de nieuwkomers zich moeten aanpassen aan de heersende normen en waarden, maar dat niet doen. Het gaat om *gevestigden* tegenover *buitenstaanders* (Elias & Scotson 1976) en om *netjes* tegenover *niet netjes* (Mepschen 2012; Pinkster 2016; Watt 2006).

Houding en gedrag

De instroom zoals die ervaren wordt, roept *houdingen en emoties* bij bewoners op die nogal verschillen: veel kritische opmerkingen bij de autochtone clusters (A, B en C) en minder bij de allochtone bewoners (D, E en F). We zien echter ook binnen en tussen de autochtone clusters grote verschillen: bewoners die ronduit negatief oordelen over een meer diverse bevolkingssamenstelling, bewoners die neutraler zijn en ook bewoners die daar positief op reageren, het als een verrijking zien. De autochtone babyboomers (B) zijn over het geheel genomen het meest kritisch, de jonge autochtone gezinnen (C) zijn het meest positief, terwijl de gepensioneerden (A) gemiddeld daar tussenin zitten. De emoties van de criticiasters zijn soms geladen en de uitspraken hard, vaak niet zozeer als reactie op etniciteit op zich, maar op de (veronderstelde) negatieve gevolgen voor de leefbaarheid. Ze geven vooral steun aan de *racial proxy* hypothese (Harris 1999; 2001), die stelt dat (voor)oordelen van bewoners vooral gebaseerd zijn op de met etniciteit geassocieerde ongewenste buurtkenmerken, zoals zwakkere sociaaleconomische kenmerken van de bevolking en verloedering van de woonomgeving. Ze geven niet zozeer steun aan de *pure race* hypothese (Bobo & Zubrinsky 1996), die aangeeft dat de aversie tegenover zwarte bewoners puur gebaseerd is op etniciteit.

Sommige autochtone bewoners worstelen soms met hun eigen reacties die vaak uit onmacht ontstaan. Ze zijn niet in staat om bij optredende conflicten de situatie op een voor hen bevredigende wijze, dat wil zeggen passend bij hun normen en waarden, te veranderen. Andere stellen nadrukkelijk dat ze niet willen discrimineren. Emoties zijn ruim aanwezig, er is spanning tussen wat ze voelen en wat ze denken dat ze mogen voelen en waar ze ook voor uit mogen komen, hun *feeling rules* en de *framing rules* (Hochschild 2003). Dat komt vooral door de veranderingen die hebben plaatsgevonden in de bredere politieke en maatschappelijke context, het *citizen regime* (Tonkens 2012) en de gevolgen daarvan voor de *framing rules*. Door de opkomst van het populisme en het politieke debat over integratie is de *nadruk op aanpassing* of assimilatie van de nieuwkomers steeds groter geworden (Duyvendak & Scholten 2011). Daarmee is er legitimatie ontstaan voor het hardop uitspreken van ongenoegens. Die verharding van het debat heeft bij verschillende allochtone bewoners geleid tot het *ervaren van discriminatie*. De discussies op landelijk niveau hebben hun effect in de wijk (Duyvendak 2011; Morley 2001), zoals ook in het model van Temkin en Rohe (1996) al is aangeduid.

Leiden deze houdingen en emoties nu ook tot ander *gedrag* van autochtone bewoners tegenover allochtone bewoners? Niet direct: men probeert doorgaans toch op een goede wijze met elkaar om te gaan (cf. Van Eijk 2012), zoals hiervoor duidelijk is geworden uit de burenccontacten. Er is echter ook enige reserve om als autochtone bewoner allochtone bewoners *aan te spreken* op 'afwijkend' gedrag. Dat geldt overigens ook voor Antillianen onderling, zo stelden enkele Antilliaanse vrouwen. Sommige autochtone bewoners proberen de confrontaties te 'ontwijken', soms letterlijk: door naar een andere wijk te verhuizen. Men doet bij conflicten eerder een beroep op de *instanties* zoals Vestia en de gemeente.

Invloed van het beleid: woonruimteverdeling en huurbeleid

Die instanties worden door veel bewoners verantwoordelijk gehouden voor de ontstane situatie door inadequate regels voor de woonruimteverdeling, maar ook door beslissingen over het huurbeleid en de wijkvernieuwing. Vrijwel zonder uitzondering pleiten zittende bewoners voor meer *sturing op basis van etniciteit* zodat er meer autochtone bewoners komen in hun buurt. Ze pleiten voor meer controle en een betere handhaving van de gangbare normen en waarden in de wijk.

§ 10.2.5 De betekenis van sloop-nieuwbouw

De laatste deelvraag over de waardering van de veranderde en veranderende wijk door de verschillende groepen bewoners luidt: *Wat is in het bijzonder de betekenis van sloop-nieuwbouw, inclusief het effect daarvan op de gewijzigde bevolkingssamenstelling, voor de waardering van de wijk door de bewoners?* In Zuidwijk is de herstructurering grootscheeps aangepakt. Na de aanpak van de Horsten stonden begin deze eeuw nog eens ruim 2.000 woningen op de slooplijst. Weliswaar zijn die plannen rond 2008 bijgesteld en teruggebracht, toch is een substantieel aantal woningen gesloopt. Wat zijn volgens de bewoners de effecten geweest?

Waardering sloop-nieuwbouw

Het eerste effect van de aangekondigde sloop-nieuwbouw is geweest dat de leefbaarheidsproblemen in de aangewezen sloopcomplexen zijn toegenomen door verwaarlozing van het beheer. Tijdelijke verhuur aan Polen of studenten heeft de problemen alleen maar versterkt. Daarmee daalde het woongenot voor nog aanwezige bewoners en omwonenden en is er meer draagvlak ontstaan voor sloop omdat nog zittende huurders weg wilden. Bewoners uit vrijwel alle clusters bekritisieren dit negatieve effect op de leefbaarheid.

Even breed is de positieve waardering voor de fysieke verbetering van de wijk door de herstructurering. "Nieuw is mooi", stelt een van de bewoners en daar zijn andere bewoners uit de andere clusters het in grote mate mee eens. Een enkeling stelt dat oud mooier is en enkele bewoners hebben commentaar op het strakke ontwerp van de nieuwbouw, dat niet hun smaak is, of op de stedenbouwkundige opzet, deels afhankelijk van functionele overwegingen en de levensfase waarin men verkeert.

Bewoners zijn in het algemeen positief over de effecten van sloop-nieuwbouw voor de samenstelling van de woningvoorraad en de bevolking en de leefbaarheid. De reacties van de oudere allochtone bewoners (D) en in mindere mate de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F), vormen daarop een uitzondering. Het zijn allebei clusters met een gemiddeld veel lager inkomen dan de andere clusters. Zij geven aan dat de nieuwbouw niet voor hen bedoeld en bereikbaar is. De laatste nieuwbouwcomplexen zijn koopwoningen en een flat met 55⁺-woningen, waarvan de helft met een niet-bereikbare huur. Wijkvernieuwing zou ook voor lage inkomens betaalbare woningen moeten opleveren, zo stellen clusters D en F, een wens die overigens door alle andere clusters gedeeld wordt.

Bewoners van de andere vier clusters, A, B, C en E, zijn grotendeels positief over de sloop-nieuwbouw. Het heeft de aanwezige concentraties van lage inkomens, in het bijzonder van Antilliaanse huishoudens, doorbroken. Dat levert een aanzienlijke verbetering van de leefbaarheid op. Het heeft niet gelijk geleid tot een groter aandeel autochtone bewoners in de totale bevolking, maar wel tot een verandering naar inkomen. De kopers zijn jongere autochtone gezinnen (C) en middenklasse allochtone gezinnen (E), mensen met een inkomen uit werk. In de ogen van de meeste bewoners zijn dat 'nette mensen', ze hebben een geregeld leven en niet de tijd om 's avonds doelloos lang op straat te hangen. Het maakt dan voor hen, op een enkeling na, niet uit of het autochtone of allochtone bewoners zijn. In dat opzicht is er sprake van een *class proxy* – de associatie dat koopwoningen mensen met werk en dus nette mensen aantrekken – en niet van de *racial proxy* – de associatie dat autochtone bewoners samengaan met een nette buurt en minder leefbaarheidsproblemen. De positieve effecten van sloop-nieuwbouw, zoals het verminderen van de leefbaarheidsproblemen, zijn merkbaar voor de bewoners van de buurten waarin die herstructurering daadwerkelijk plaatsvindt. De uitstraling naar andere buurten in dezelfde wijk, bijvoorbeeld naar de Kampen, is beperkt dan wel afwezig. Bewoners uit die buurt zijn niet negatief over herstructurering, maar ervaren ook geen positieve effecten.

Vertrouwen in de toekomst van de wijk en wensen voor de wijkvernieuwing

Het vertrouwen in de toekomst van de wijk is ruim aanwezig bij veel gepensioneerde autochtone bewoners (A), jongere autochtone gezinnen (C) en middenklasse allochtone huishoudens (E). Zij zijn het meest positief, voor hen is dat ook gekoppeld aan de voortgaande herstructurering. Bij de autochtone babyboomers (B) is dat meer verdeeld. Bij een groot deel is het vertrouwen nog wel aanwezig, maar voor de bewoners die veel overlast hebben ervaren in de nog niet geherstructureerde Kampen, is dat vertrouwen beperkter. Zij moeten nog zien dat het beter wordt. Voor de groepen oudere allochtone huishoudens (D) en de alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) is het vertrouwen wat beperkter door onbekendheid met de plannen voor de buurt, twijfel of de wijkvernieuwing voor hen wel verbetering zal opleveren. Er is bij hen ook een zekere ongerustheid over de algemeen maatschappelijke ontwikkelingen die effect kunnen hebben in de alledaagse leefomgeving, zoals een afnemende tolerantie ten aanzien van allochtonen. De verschillen tussen de clusters over het vertrouwen in de toekomst reflecteren de verschillen die er zijn ten aanzien van de waardering: heden en verleden komen terug in de toekomstverwachting.

Voor veel bewoners, uit alle clusters, is voortgang van de wijkvernieuwing een eerste wens. Ten tijde van het veldwerk in 2008 zijn er verschillende onzekerheden. De nieuwbouw in de Burgen is deels nog in uitvoering maar een volgende fase van nieuwbouw en andere projecten stakken door de beperkte vraag. Het vernieuwingsplan van Vestia voor de Velden is net afgekeurd door de gemeente vanwege de financiële lasten en moet ingrijpend bijgesteld worden. Het betekent dat bewoners in sloopwoningen in onzekerheid verkeren, maar dat geldt ook voor de bewoners in de nieuwbouw in de Burgen die niet weten wanneer de hele buurt klaar is en voor de Kampen, waar nog geen vernieuwingsplannen zijn. Een tweede belangrijke wens van veel bewoners uit alle clusters is de betaalbaarheid van de nieuwbouw, ook voor mensen met lagere inkomens. Een koopwoning is vrijwel alleen betaalbaar als je met twee personen werkt, de huren voor de eengezinswoningen zijn erg hoog. De vernieuwde buurt moet een gemengde buurt zijn, met een mix naar inkomen en etniciteit, niet alleen een buurt voor mensen met een midden- of hoger inkomen. Verschillende oudere autochtone bewoners willen ook graag zien dat er meer nieuwe 55+-woningen worden gebouwd. Anderen denken dat dat niet zal gebeuren omdat er al een behoorlijk aanbod van die woningen in Zuidwijk staat. Verder pleiten sommige bewoners voor de terugkomst van winkeltjes in de buurten, net als vroeger, maar de meesten zien dat niet als reëel. Jongere autochtone gezinnen (C), middenklasse allochtone gezinnen (E) en enkele alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F) pleiten voor meer speelgelegenheden voor hun kinderen.

§ 10.3 Conclusies

De aanleiding voor dit onderzoek was de gemengde en bepaald niet alom positieve beoordeling van geherstructureerde wijken waar de diversiteit van de bevolking was toegenomen. Ik wilde tot een beter inzicht komen in de waardering van de wijkverandering door bewoners en twee belangrijke factoren die de waardering beïnvloeden: de *instroom* van bewoners in de sociale woningvoorraad en de *ingreep* door sloop-nieuwbouw. Daaraan gekoppeld is de vraag of die waardering verschillend is voor diverse groepen bewoners. Wie thuis is in de naoorlogse stadswijken heeft wellicht veel herkend, wie zich op een ander niveau met die wijken en de volkshuisvesting bezighoudt heeft een inkijk gekregen in het geschakeerde alledaagse leven in die wijken.

Sommigen hebben mogelijk de conclusie getrokken dat 'het allemaal wel meevalt'. Dat beeld zou kunnen ontstaan door de constatering dat de irritaties, negatieve ervaringen en emoties in de confrontatie tussen autochtone en allochtone bewoners maar beperkte gevolgen hebben voor het gedrag in de alledaagse praktijk. Men probeert doorgaans toch op een goede wijze met elkaar om te gaan. Anderen trekken misschien de conclusie dat het beeld en de verhalen van de bewoners laten zien dat het problematischer is dan op basis van cijfers uit registraties wordt geconcludeerd.

De bevindingen van dit onderzoek illustreren de spanning die immanent aanwezig is tussen de alledaagse praktijk en perceptie van de bewoners en de beelden van de instituties die op basis van gemiddelden en op hoger schaalniveau worden gevonden. De alledaagse werkelijkheid van bewoners is het microniveau van de trap, het rijtje of het *face-block* (Suttles 1972). Er is sprake van een zeer heterogene samenstelling van de bevolking die bewoners niet altijd positief beoordelen, terwijl veel bestuurders daarover wel positief zijn. Herbert Gans heeft begin jaren zestig van de vorige eeuw gewezen op de keerzijde van de vaak door bestuurders en planners gewenste heterogeniteit:

"The negative consequences of heterogeneity are not inevitable, but they occur with regularity, even among the most well-intentioned people. As a result, a markedly heterogeneous community that spells enrichment to the planner-especially to the one who sees it only through maps, census reports, and windshield surveys may mean endless bickering and unsettled feuds to the people who actually live in it. (Gans 1961, p. 178)

De uitkomsten van mijn onderzoek illustreren die praktijk van 'endless bickering', maar laten ook zien dat in andere situaties heterogeniteit, of het nu gaat om klasse of om etniciteit, geen probleem is. Ik zal daarom nog een aantal overkoepelende thema's die te maken hebben met de diversiteit van de bewoners, als object en als subject, en de gemengde wijk nader beschouwen om onderlinge verbanden in de bevindingen nader te analyseren.

§ 10.3.1 De diversiteit van de bewoners: verschillen in waardering van buurt en wijk

De diverse bewoners hebben verschillende posities, behoeften en belangen en zullen daarom de verandering in hun buurt en wijk op hun eigen wijze beoordelen. Dat is de reden geweest om in dit onderzoek gebruik te maken van een indeling van bewoners naar levenswijze (Bourdieu 1984; Anderiesen & Reijndorp 1990). Ik heb de geïnterviewden onderverdeeld in gepensioneerde autochtone bewoners (A), werkende autochtone babyboomers (B), jongere autochtone gezinnen (C), oudere allochtone huishoudens (D), middenklasse allochtone gezinnen (E) en alleenstaande allochtone ouders met kinderen (F). Uit de voorgaande paragraaf is duidelijk dat die groepen op onderdelen van de wijkwaardering tot verschillende beoordelingen komen. Er zijn onderdelen waarin de sociaaleconomische positie van bewoners doorweegt, zoals bij de beoordeling van de resultaten en wenselijkheid van de sloop-nieuwbouw, waar de clusters A, B, C en E positief over oordelen, maar de twee sociaaleconomisch zwakste clusters, D en F minder hun hoop op gesteld hebben. Zij betwijfelen of die nieuwbouw wel voor hen bereikbaar is. Op andere aspecten spelen sociaal-culturele referenties een grote rol, zoals voor de autochtone clusters A, B en C bij de beoordeling van het verlies aan decorum in de buurt door het naar hun idee niet goed verzorgen van tuinen en raamdecoratie. Het belang van het onderscheid tussen autochtone en allochtone bewoners bleek ook bij de wijze waarop een belangrijk deel van de autochtone bewoners de verschillen met de allochtone bewoners culturaliseert als het gaat om de geldende normen en waarden. Bewoners uit de allochtone clusters ervaren de soms negatieve houding van autochtone bewoners ten aanzien van de toenemende

diversiteit. Dat zorgt ervoor dat een aantal van hen zich daardoor minder thuis voelt in de wijk. Een combinatie van sociaal-demografische en sociaaleconomische kenmerken is relevant voor de kopers van de nieuwbouwwoningen: jonge gezinnen, zowel allochtoon (E) als autochtoon (C). Bij de autochtone bewoners is het onderscheid in het sociale traject van belang: de generatie die de oorlog nog heeft meegemaakt met een zeer lange woontijd in de woning (A), de babyboomers (B) die vaak als kind in de wijk zijn komen wonen en daarbinnen verschillende keren verhuisd zijn en de jonge gezinnen (C).

De indeling van de geïnterviewden naar levenswijze heeft het mogelijk gemaakt om recht te doen aan de diversiteit. Dit onderzoek illustreert echter ook dat de operationalisering grenzen stelt. Om het aantal groepen hanteerbaar te houden, raken er bij het indelen van de groepen ook aspecten in de knel. In de presentatie van de uitkomsten is zoveel mogelijk geprobeerd die nuances wel recht te doen, maar een zekere mate van generalisatie is niet altijd te voorkomen.

§ 10.3.2 Allochtoon en autochtoon: diversiteit in de wijk

Ik wilde met dit onderzoek meer inzicht verkrijgen in de factoren en mechanismen die een rol spelen bij de waardering van bewoners van de veranderingen in hun wijk, in het bijzonder bij de problematisering van de toenemende diversiteit in hun wijk. Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen zijn al veel verschillende aspecten aan de orde gekomen. Drie elementen van die diversiteit wil ik hier nog nader aan de orde stellen.

Diversiteit in de wijk als gegeven

Dit onderzoek toont de diversiteit van de bewoners in Zuidwijk. De geschiedenis van Zuidwijk in hoofdstuk 3 leert dat er vanaf het prille begin van de wijk sprake is geweest van een diverse bevolkingssamenstelling, afkomstig van stad en platteland (Barends & De Pree 1954, 1955; Van Doorn-Janssen 1966). Die verschillen van het begin blijken in de loop der tijd te zijn vervaagd (Van der Horst et al. 2001; Anderiesen & Martens 1994). Er ontstaat een nieuwe diversiteit met de komst van niet-westerse allochtone bewoners vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw die in hoofdstuk 4 in beeld is gebracht en geanalyseerd. Begin jaren negentig is het aandeel allochtone bewoners in Zuidwijk nog ruim beneden het Rotterdams gemiddelde, maar die 'achterstand' is in een periode van 15 jaar ingelopen: tijdens het veldwerk in 2008 is het gelijk aan het Rotterdams gemiddelde. De bevolkingsstatistieken laten zien dat niet een van de verschillende groepen niet-westerse allochtone bewoners domineert (tabel 4.6), maar dat er wel grote verschillen zijn in het aandeel niet-westerse allochtonen op het niveau van subbuurten (tabel 4.8). De diversiteit van de bewoners is een gegeven en komt ook terug in de samenstelling van de geïnterviewden.

Hoewel die diversiteit een gegeven is en herkenbaar in het alledaagse leven, leidt dat niet tot de conclusie dat die diversiteit gewoon is. Uit de waardering van de bewoners van de veranderingen in de wijk komt naar voren dat in Zuidwijk geen sprake is van alledaagse diversiteit als breed gedragen nieuwe normaliteit (Wessendorf 2013). Er zijn verschillen in de beoordeling van de optredende diversiteit. De perceptie van de instroom in de sociale huurwoningen is dat alle nieuwkomers allochtone bewoners zijn. Dat heeft volgens zowel autochtone als allochtone bewoners een negatief effect op de integratie van de allochtone bewoners en een potentieel negatief effect op de leefbaarheid in de buurt. Het is een ontwikkeling die bewoners benoemen en problematiseren op

het lage schaalniveau van het blok, rijtje of buurtje waarin ze wonen. Echter, de bewoners van de nieuwbouwoopwoningen in de Burgen blijken ook voor een zeer groot deel tot de niet-westerse allochtonen te behoren. Met uitzondering van een enkeling, problematiseren de bewoners dat *niet*. Etniciteit blijkt geen dominante factor in dat verband: kopers zijn mensen die werken, dus *nette mensen* die 'aangepast' zijn, zo is de redenatie van de bewoners. Etniciteit blijkt als het ware 'gecompenseerd' (Andriessen et al. 2015) te kunnen worden. Er is dus geen sprake van een normalisering van diversiteit voor iedereen of een wederkerige beïnvloeding in plaats van assimilatie aan de hoofdstroom, zoals verondersteld in de literatuur over superdiversiteit (Vertovec 2007; Wessendorf 2013, 2014, 2016) en bekritiseerd door Duyvendak (2016b).

De uitkomsten van dit onderzoek bevestigen de invloed van het discours over de integratie en positie van migranten op landelijk niveau voor de meningsvorming en meningsuiting op het lokale niveau (Duyvendak 2011; Morley 2001). De ontwikkelingen in het discours op landelijk niveau en de wijzigingen in het *citizen regime* (Tonkens 2012), beïnvloeden de *feeling* en *framing rules* (Hochschild 2003) van de bewoners. Sommige autochtone bewoners voelen zich gesterkt om feller stelling te nemen tegen optredende veranderingen en willen hun normen en waarden koste wat het kost handhaven. Anderen zijn meer plooibaar en flexibel en staan open voor beïnvloeding door de nieuwe bewoners, sommigen daarvan benoemen het als een verrijking. Weer andere bewoners worstelen met de veranderingen: ze willen eigenlijk geen afstand nemen van hun open en solidaire houding naar de nieuwkomers, maar ergeren zich dat ze niet tot overleg kunnen komen met hen over gedragsregels in de buurt. Allochtone bewoners voelen zich door die ontwikkeling in het landelijk debat meer gediscrimineerd.

Gevestigden en buitenstaanders

Nieuwkomers in de wijk roepen vaak reacties op, dat is wellicht minder het geval in een anonieme geatomiseerde stadswijk dan in buurten en wijken waar enige vorm is van sociale controle, of waar de nodige collectieve ruimten aanwezig zijn. Elias en Scotson (1976) hebben met hun studie veel van de mechanismen in beeld gebracht die aan de orde zijn in de confrontatie tussen de al aanwezige bewoners en de nieuwkomers, ofwel *de gevestigden en buitenstaanders*. Gevestigden hebben de beschikking over een heel repertoire dat ze in kunnen zetten om de buitenstaanders op afstand te houden. Elias en Scotson stellen dat raciale, etnische en klassentegenstellingen vaak in wezen gaan om de tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders.

Een van de middelen die autochtone gevestigden inzetten is het *culturaliseren* van allochtone bewoners. Autochtoon en allochtoon worden tegenover elkaar geplaatst op basis van veronderstelde verschillen in normen en waarden. Allochtone bewoners dienen eerst aan te tonen dat ze de goede normen en waarden aanhangen en praktiseren. Autochtone bewoners zeggen vaak wel dat het bekritiseerde gedrag zeker 'niet bij alle' allochtone instromers voorkomt, maar daarmee onderstrepen ze wat ze als normaal veronderstellen.

De geldende *normen en waarden* spelen een belangrijke rol in de verhoudingen tussen autochtone en allochtone bewoners. Waar Elias en Scotson de nadruk leggen op het bijna immanente en stabiele karakter van de tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders, zie ik een meer gefragmenteerd beeld en deels meer dynamiek. In mijn onderzoek blijkt dat er grote verschillen voorkomen in de mate waarin overlast wordt ervaren tussen de clusters van autochtone bewoners, maar ook binnen de clusters. Sommige bewoners wensen ten koste van alles vast te houden aan 'de geldende normen en waarden', andere bewoners zijn flexibeler in hun opvattingen. Zij passen zich aan en hebben het idee dat het trappenhuis elke week schoongemaakt moet worden al lang laten varen, bij hen gaat het

eerder om 'gewoonten en gebruiken'. En die kunnen veranderen. Er zijn verschillende autochtone babyboomers in de Kampen die ten koste van alles het gebruik van het speelpleintje met borden en regels en desnoods het weghalen van speeltuigen willen reguleren. Daartegenover staat de bewoonster die met de overlast veroorzakende allochtone jongens in haar buurt gaat praten of haar man, ook allochtoon, dat laat doen. De verhoudingen zijn dus meer gefragmenteerd en dynamisch of kunnen deels gedynamiseerd worden. Dat is binnen het actuele discours over integratie echter niet altijd eenvoudig omdat het discours de normen en waarden vastzet, terwijl de afgelopen decennia juist illustreren dat normen en waarden steeds in beweging zijn (Duyvendak 2016a; 2016c).

In de controverse van gevestigden en buitenstaanders speelt ook de *onevenwichtige vertegenwoordiging in bewonersorganisatie* een belangrijke rol. Ik heb in dit onderzoek niet specifiek aandacht besteed aan de samenstelling en werking van de bewonersorganisaties, maar in de gesprekken met bewoners hebben we daar wel informatie over ontvangen. De bewonersorganisaties hebben invloed op het beheer. Zoals vermeld en al langer bekend, zijn allochtone bewoners en jongeren ondervertegenwoordigd binnen bewonersorganisaties en zijn de wat oudere autochtone bewoners vaak oververtegenwoordigd. Dat is ook in Zuidwijk het geval ondanks dat de bewonersorganisatie, buurtgroepen en opbouwwerk geprobeerd hebben om meer allochtone buurtbewoners bij hun werk te betrekken. De gevolgen van de dominantie van de al wat oudere autochtone bewoners binnen die organisaties zijn in hoofdstuk 7 aan de orde geweest, met referentie aan onderzoek naar de staat van het opbouwwerk (Van Veenen 2004). De bewonersorganisaties spelen als instituties een rol in de verhouding tussen gevestigden en buitenstaanders en hebben een deels remmende invloed op de dynamiek in die verhouding.

Binding met de wijk

Het aspect van de *binding met de wijk* is een ander punt dat in het licht van de tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon en gevestigden en buitenstaanders relevant is. In hoofdstuk 4 heb ik laten zien hoe vanaf eind jaren tachtig in onderzoeks- en beleidsrapporten (Kok & Liebrechts 1988; Inicio 1992; Pluimer 1994; Jonge Sla 2002; Ouweland & Davis 2004; Kleinhans 2005; Westerveld 2009) het *gebrek aan binding met de wijk* van de nieuwkomers in de sociale woningvoorraad als belangrijke oorzaak van het verval van Zuidwijk is benoemd. Het is een opvatting die zowel bij (het) bewoners(kader) leefde als bij de professionals, hoewel sommige onderzoeksrapporten daar gedetailleerder en meer genuanceerd over berichten (Martens 1992; Van der Ree 1992). In hoofdstuk 5 en 7 benadrukken verschillende autochtone bewoners hun sterke binding met de wijk, hun worteling in de wijk en dat ze daardoor niet weg willen, eigenlijk niet weg kunnen. Ook zijn er opnieuw verschillende autochtone bewoners in dit onderzoek (hoofdstuk 7) die stellen dat die binding bij de nieuwkomers ontbreekt.

Deze studie maakt echter duidelijk dat dit narratief dat autochtone bewoners en professionals in de wijk gebruiken en dat een excluderend effect heeft op allochtone bewoners, niet juist is. Dit onderzoek laat zien dat diverse allochtone bewoners als kind al in Zuidwijk zijn komen wonen, er zijn opgegroeid en er inmiddels zelfstandig wonen in een huur- of koopwoning en er absoluut niet weg willen. Binding met de wijk is geen autochtoon monopolie. Van der Ree (1992) noemt in haar onderzoek de (autochtone) kinderen geboren in de wijk tussen 1948 en 1961 de *kinderen van toen*. Zestien jaar, bijna een generatie, later zijn er ook allochtone *kinderen van toen*. Daarnaast blijkt in dit onderzoek dat er weinig verschillen zijn in de motieven waarom bewoners zich door de jaren heen in Zuidwijk hebben gevestigd. Alle bewoners hebben immers een tijd meegemaakt waarin ze nieuw waren binnen de wijk. Treffend is de overeenkomst in de interviews met sommige gepensioneerde autochtone bewoners en oudere allochtone bewoners. Ze verhalen beide van de blijheid bij het verkrijgen van een woning

in Zuidwijk en de enorme stap vooruit die ze daarmee maakten ten opzichte van de vorige woning. Voor de gepensioneerde autochtone bewoners was dat alleen vijftig jaar geleden en voor de oudere allochtone bewoner is dat drie jaar geleden. Evenzo zijn er overeenkomsten in de motieven om in de wijk te blijven wonen, zoals bestaande familiebanden. Binding met de wijk wordt deels verklaard door de woontijd (Lewicka 2011) en er zijn grote verschillen in de gemiddelde woontijd in de wijk tussen allochtone en autochtone bewoners, maar dat is een dynamisch gegeven. De kortere woontijd in de wijk van veel allochtone bewoners zegt weinig over de tevredenheid met de wijk en hoe bewoners zich in de wijk thuis voelen en zegt meer over de sociaal-demografische ontwikkelingen en sinds wanneer zij toegang hebben tot de wijk.

Conclusie

Als ik de bovenstaande aspecten en argumenten bij elkaar neem, is de conclusie dat er verschillende mechanismen zijn die deels tegen elkaar inwerken. De onmiskenbare groei van het aandeel allochtone bewoners in de sociale huurvoorraad leidt volgens bewoners tot (potentiële) problemen op het gebied van integratie en leefbaarheid en heeft soms een negatief effect op de woonsatisfactie en wijkreputatie. Bewoners wensen dat meer autochtone bewoners zich vestigen in de sociale woningbouw. Dominantie van een specifieke etniciteit is tot op heden slechts tijdelijk en in specifieke buurtjes voorgekomen, namelijk van Antillianen in potentiële sloopcomplexen, en dient naar de mening van de bewoners te worden voorkomen.

Er is vooralsnog geen sprake van normalisering van diversiteit voor iedereen. Aan de ene kant is er sociale dynamiek in de wijk die ervoor zorgt dat de (potentiële) tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon vermindert. Er zullen steeds meer allochtone bewoners zijn die in de wijk opgroeien en er langdurig wonen. Het aandeel tweede- en derdegeneratieallochtonen zal toenemen⁴⁰⁹, waardoor de culturele verschillen met autochtone bewoners – voor zover die al aanwezig zijn – zullen verminderen. Ook de groeiende aanwezigheid van de allochtone middenklassehuishoudens in de nieuwbouw (koopwoningen) kan dit proces verder versterken. In veel situaties zullen die bewoners met elkaar tot een 'modus co-vivendi' (Nowicka & Vertovec 2014) komen, net zoals zich dat nu deels al voordoet in de portieken, rijtjes en hoven.

Daartegenover is er echter sprake van een negatief effect van het algemene politieke discours dat de tegenstellingen in de buurt lijkt aan te scherpen. Het komt onder andere tot uiting in incidenten waarbij groepen bewoners van verschillende etniciteit elkaar het gebruik van bepaalde plekken in de buurt betwisten, zoals bij de kinderspeelplaats in de Kampen en dit niet met elkaar kunnen oplossen. Het komt ook tot uiting in de ervaring van allochtone bewoners dat ze gediscrimineerd en vijandig behandeld worden. Ook is er een negatief effect als gevolg van het gevoel bij een deel van de autochtone bewoners dat ze geen gehoor krijgen bij gemeente, woningcorporatie en andere instanties als het gaat om de problemen die zij ervaren door de toegenomen diversiteit. Het leidt bij sommigen tot het gevoel dat ze een vreemde zijn in hun eigen buurt.

Zowel het normaliserende mechanisme als het afstand vergrotende mechanisme zijn werkzaam, dat vraagt om oplettendheid en om actief beheer in de wijk.

409

Derde generatie wordt overigens niet meer gerekend tot de allochtonen, zie voetnoot 1 in hoofdstuk 1.

§ 10.3.3 De gemengde wijk

Bij de waardering van de buurt- en wijkverandering gaat het om de wijk, de mensen die daar wonen en andere gebruikers. De gebouwde omgeving bepaalt mede het leven wat zich daarbinnen afspeelt binnen de bredere sociale, economische en politieke context. Door de jaren heen heeft het idee van de gemengde wijk een grote rol gespeeld in Zuidwijk. De wijk is bedacht als het prototype van de wijkgedachte (Studiegroep-Bos 1946) waarbij vanaf het begin het uitgangspunt is geweest om een gemengde wijk te realiseren voor verschillende klassen door daar ook een middenstandsbuurt op te nemen. In hoofdstuk 3 is beschreven hoe tijdens de realisering onder druk van de maatschappelijke noden en politieke inzichten van dat moment veel concessies zijn gedaan ten aanzien van de eerste ideeën over het programma en de opzet van de wijk. Toch zijn de wijk en de woningen indertijd hoog gewaardeerd, het was een wijk van de vooruitgang. Dat beeld verandert eind jaren tachtig wanneer de samenstelling van de wijk wordt bestempeld als eenzijdig. De woningen bieden niet langer wat jonge gezinnen dan ambiëren. De ingrepen vanaf begin jaren negentig zijn gericht op het doorbreken van de eenzijdigheid van de woningvoorraad en opnieuw op het realiseren van een gemengde wijk. Daarbij is steeds het idee geweest dat ingrepen in de fysieke woonomgeving positieve sociale implicaties zouden hebben en zouden leiden tot een hoger gewaardeerde buurt en wijk. Welke conclusies komen naar voren uit dit onderzoek ten aanzien van dit streven naar en de realisatie van de gemengde wijk?

Sociale implicaties van de fysieke ingrepen

Het streven naar een sociaal gemengde wijk door ingrepen in de fysieke structuur veronderstelt dat het een het ander beïnvloedt. Dit onderzoek, waarin ik naast de waardering van de bewoners van de veranderde wijk ook de wording van de wijk en de ontwikkeling in de loop der tijd in beeld heb gebracht, illustreert die relatie op een heel aantal verschillende punten. Er zijn veel beleids- en ontwerpbeslissingen geweest die tot op lange termijn doorwerken in het alledaagse leven in de wijk. Als eerste geldt dat voor het centrale idee van de wijkgedachte dat een wijk opgebouwd dient te worden uit kleinere eenheden. De uitkomsten van dit onderzoek bevestigen het commentaar van Van Doorn (1955) dat de sociale netwerken van de bewoners zich niet laten bepalen door dit uitgangspunt. Gelijkertijd illustreert het onderzoek ook dat veel bewoners de buurten zoals die indertijd gepland zijn, nog steeds van elkaar onderscheiden en dat deze voor hen herkenbaar en gekend zijn. De Studiegroep-Bos etaleert in haar publicatie een vroeg-naoorlogs optimisme over de nieuwe maatschappij en verwacht dat de verschillen tussen de standen en klassen in betekenis zullen afnemen. Toch houdt ze rekening met de maatschappelijke realiteit en met een apart woonmilieu voor de middenstanders, intellectuelen en betergesitueerden dat “als een soort kolonie te midden van de arbeidersbuurten” zou kunnen liggen (1946, p. 320). In hedendaags jargon: een homogene buurt in een heterogene wijk. Die middenstandsbuurt met parkachtige verkaveling (zie figuur 3.4) is er nooit gekomen. Pas in de latere fasen zijn particuliere woningen gebouwd, geconcentreerd in twee van de acht buurten (Maren en Rode’s) en zijn ook door de woningcorporatie een aantal luxere woningen gebouwd, onder andere aan de Meyenhage. Ondanks dat de particuliere woningen in de Maren en Rode’s zich wat type betreft nauwelijks van de sociale huurwoningen onderscheiden, heeft het wel geresulteerd in een andere bevolkingssamenstelling in deze twee buurten (figuur 4.9). Zuidwijk is gefaseerd per buurt gebouwd in een beperkt aantal redelijk grote bouwstromen. Er zijn in lijn met de wijkgedachte steeds diverse woningtypes voor verschillende huishoudensamenstellingen, grotere en kleinere woningen, eengezinswoningen en meergezinswoningen, waarbij de mate van menging tussen die types wel verschillend is. Het besluit in de jaren vijftig om in de Velden-Zuid heel veel galerijwoningen te bouwen en in de Velden-Noord veel blokken met gestapelde maisonnettewoningen, heeft tot op de dag van vandaag zijn doorwerking. De beslissing in de jaren

negentig tot het aanpassen en labelen van een groot aantal galerijwoningen in de Velden-Zuid tot 55+-woningen, heeft vanzelfsprekend 55+-ers aangetrokken. Gegeven de tijd waarin dat plaatsvond zorgde dat voor een toeloop van vrijwel alleen autochtone bewoners. Dat zijn gevolgen die ook door de bewoners worden opgemerkt. De keuze om de vierkamerwoningen in de Roze Kampen een huur te geven boven de bereikbaarheidsgrens, beperkte de instroom van allochtone huishoudens die met lage inkomens veelal waren aangewezen op huursubsidie. Een latere verandering van dit huurbeleid resulteerde alsnog in instroom van allochtonen en commentaar van autochtone bewoners.

Veel van dit soort onderscheidingen als gevolg van beleidsbeslissingen zijn ook terug te vinden in de sociale stratificatie die bewoners zelf aanbrengen. Ze willen zich niet associëren met – sterker nog: zich soms afzetten tegen – andere buurten die slechter zijn (Firey 1945; Suttles 1972). Het leidt tot uitspraken over “dit wijk” en “dat wijk”. Dat illustreert de grote impact van beleidsbeslissingen uit het verleden en de ‘padafhankelijkheid’ in het ruimtelijk beleid (Bengtsson & Ruonavaara 2010). Beslissingen hebben doorgaans betrekking op een veel lager schaalniveau dan de wijk of een buurt, maar zijn bepalend voor wat voor soort ‘gemengde wijk’ later kan ontstaan. Ze worden genomen op basis van stedenbouwkundige en volkshuisvestelijke argumenten, maar worden ook ingegeven op basis van het assetmanagement van de corporatie. Dat daarbij pragmatiek en politiek opportunisme soms een rol spelen kan niet uitgesloten worden. Het is wel de vraag of de sociale consequenties op langere termijn ook daarin betrokken zijn.

Brede steun voor gemengde wijk

Geïnterviewde bewoners van alle levenswijzen zijn voorstander van een gemengde wijk naar inkomen en etniciteit. De ondersteuning van het herstructureringsbeleid als uitwerking van het streven naar die gemengde wijk, is vooral gebaseerd op de waardering van de fysieke vernieuwing. Die vernieuwing draagt bij aan het aanzien van de wijk, de wens om (potentiële) leefbaarheidsproblemen tegen te gaan en de integratie te stimuleren. Die doelen worden naar de mening van de bewoners positief beïnvloed als er meer autochtone bewoners in de wijk (komen) wonen. Bij de leefbaarheid gaat het niet zozeer om de etniciteit als zodanig, maar om ‘nette mensen’ (Watt 2006; Mepschen 2012; Pinkster 2016). Het is een reactie op de gepercipieerde eenzijdige instroom van kwetsbare allochtone huishoudens in de bestaande sociale huurwoningen. Grote complexen sociale huurwoningen van een zeer beperkte kwaliteit leiden al snel tot concentraties van bewoners met lage inkomens en dus tot een groot aandeel allochtone bewoners (Dagevos 2009), wat veel bewoners willen vermijden.

Sloop-nieuwbouw en het realiseren van koop- en duurdere huurwoningen zorgen ervoor dat jonge autochtone gezinnen met een inkomen uit werk een woning naar hun wens in de wijk kunnen vinden. In dit onderzoek blijkt dat in de praktijk die aanpassing van de woningvoorraad er ook voor zorgt dat er veel allochtone middenklassegezinnen komen wonen. Dat is, zoals eerder gesteld, volgens de bewoners geen enkele probleem: dat zijn ook mensen die werken en dus ‘nette mensen’. De gemengde wijk dient echter ook goede huisvesting te bieden aan de lagere-inkomensgroepen, de vernieuwing moet niet alleen zijn voorbehouden aan de middeninkomens. De zorgen om de betaalbaarheid leven bij brede groepen van bewoners, niet alleen bij de huishoudens met de laagste inkomens.

FIGUUR 10.1 Bestaande sociale huurwoningen naast nieuwe koopwoningen in de Burgen

Op welk *schaalniveau* zou menging volgens bewoners dienen plaats te vinden? Hierover hebben wij geen specifieke vragen aan de bewoners voorgelegd. Wel zijn in de interviews door bewoners uitspraken gedaan die hier (indirect) een indicatie voor geven. Het idee van in zekere mate homogene woonmilieus binnen een meer heterogene wijk, lijkt daarbij door meer bewoners ondersteund te worden. Dat kan geconcludeerd worden op basis van de opmerkingen van bewoners over hoe ze samenwonen op het niveau van de trap, de galerij en hun rijtje en door reacties van sommige bewoners op de bouw van koopwoningen bij hen in de buurt en de tegenstelling die zij constateren tot de bewoners van de nieuwbouw. Ook willen verschillende bewoners van de koopwoningen in de nieuwbouw zich onderscheiden van de bewoners van de sociale huurwoningen. Zo merkt een van de bewoners op dat hij naar een bewonersvergadering is gegaan om te weten te komen of bij de indertijd stagnerende nieuwbouw niet de plannen zouden worden gewijzigd in sociale huurwoningen, waar hij geen voorstander van zou zijn. Daartegenover heeft menging op het hoge schaalniveau van de wijk – met dus daarbinnen geheel homogene buurten – weinig effect op het directe woonmilieu. Wat er in de ene buurt gebeurt, heeft weinig impact op het leven in een andere buurt. In de waardering van buurt en wijk is duidelijk geworden dat het uitstralingseffect niet ver reikt: herstructurering in de Horsten of Burgen heeft geen positieve impact op het leven in de Kampen.

Het gewenste niveau van menging hangt ook samen met de *levenswijze*. In de beginjaren van Zuidwijk is het mengen van bewoners met een verschillende levenswijze geproblematiseerd (Barends & De Pree 1954, 1955; Van Doorn-Janssen 1966). De woningcorporatie stelde zich in die tijd als doel om "...te grote verschillen in levensstijl en gewoonten tussen bewoners van eenzelfde trap of burens van eenzelfde galerij of 'woonstraatje' te vermijden" (Parqui 1956, p. 172) en voerde daarom gesprekken met bewoners voordat de woning werd toegewezen. Tot aan de invoering van het advertentiemodel in de jaren negentig heeft de corporatie invloed gehad op welke woning aan welke

bewoner is aangeboden. Voor 55+-woningen lijkt het erop dat het label van de woning een levenswijze regulerende invloed heeft. In de nieuwgebouwde 55+-flat de Drakenburg zijn zowel huurwoningen in de sociale huursector als in de vrije sector en enkele penthouses gerealiseerd. Deze menging naar prijsniveau en daarmee naar inkomen van de bewoners binnen een gebouw leidt niet tot commentaar of conflicten, maar wordt hoog gewaardeerd. Het zijn echter wel allemaal 55+-huishoudens. In ander onderzoek (Tersteeg & Pinkster 2016) bleek menging op laag schaalniveau conflicten op te leveren: de menging bestond in die situatie uit heel verschillende doelgroepen, zowel wat betreft huishoudensamenstelling (ouderen versus gezinnen met jonge kinderen) als inkomensniveau (koop en huur).

Conclusie

Zuidwijk is door de bewoners omschreven als een *gewone wijk*, bestemd voor *gewone mensen*, waarmee de goeude arbeiders en lage middenklasse werden bedoeld. Het gaat om een gemengde wijk binnen bepaalde grenzen: niet gericht op de allerhoogste inkomens. Begin jaren negentig trekken de kwaliteitsarme kleine meergezinswoningen door de stijgende welvaart en de daarmee toenemende kwaliteitsvraag alleen nog de laagste inkomens met de zwakste positie op de woningmarkt aan, veelal allochtone bewoners. Die instroom leidt tot leefbaarheidsproblemen. Bewoners ondersteunen begin jaren negentig de ingrepen in de woningvoorraad. Dat gebeurt opnieuw bij de beslissingen rond de tweede fase van de stedelijke vernieuwing. Dit onderzoek geeft aan dat bewoners de resultaten van het beleid van menging van de bestaande woningvoorraad zeer waarderen en er voorstander van zijn dat binnen Zuidwijk ook goede woningen gebouwd worden die aantrekkelijk zijn voor de gewone mensen met werk en jonge gezinnen. Die vernieuwing dient echter ook betaalbaar te zijn voor de huishoudens met lage inkomens, de doelgroep van beleid binnen de volkshuisvesting en niet alleen gericht te zijn op koop- en dure huurwoningen. Menging zou plaats kunnen vinden binnen de buurt op het niveau van het blok en directe woonmilieu, als daarbij te grote tegenstellingen in levenswijze worden vermeden.

§ 10.3.4 Buurt- en wijkverandering

Buurten en wijken zijn altijd aan verandering onderhevig waarbij veel verschillende factoren een rol spelen. Daarom heb ik gerefereerd aan het synthetisch model voor buurtverandering (figuur 1.1.) van Temkin en Rohe (1996) omdat het buurtverandering plaatst in de grotere context van veranderingen in het stedelijk gebied en de invloeden die daar weer aan ten grondslag liggen zoals de economische en sociale veranderingen in het land en het veranderend nationale beleid. Veranderingen op dat niveau leiden tot veranderingen in het stedelijk gebied en die leiden weer tot veranderingen in de buurt. En die veranderingen worden waargenomen en gewaardeerd door zowel bewoners als institutionele actoren die daarop reageren wat weer leidt tot veranderingen in de samenstelling van de buurt, zowel van de woningvoorraad als van de bewoners. Ik ben dit proefschrift begonnen met citaten van twee bewoners die illustreren hoe verschillend zij de buurt- en wijkverandering in Zuidwijk waarnemen en waarderen. Ik heb het model van Temkin en Rohe verder uitgewerkt in een analysekader (figuur 1.2) dat die verscheidenheid aan bewoners expliciet maakt.

Uit de bovenstaande bevindingen en conclusies is duidelijk geworden dat de algemene context grote invloed heeft gehad op Zuidwijk en de wijze waarop bewoners de veranderingen waarnemen en waarderen. Als eerste hebben sociaal demografische veranderingen in het land en de stad een grotere

diversiteit aan bewoners in de wijk tot gevolg gehad. Dit onderzoek heeft ruim aandacht besteed aan de effecten van die geleidelijke verandering van de wijk door verhuisprocessen in de bestaande woningvoorraad en hoe bewoners de toegenomen etnische diversiteit gepercipieerd en gewaardeerd hebben. Duidelijk is geworden dat het landelijke en lokale debat over integratie daarop invloed heeft gehad. Dit onderzoek in Zuidwijk beschrijft ook hoe veranderingen in de jaren tachtig en negentig hebben geleid tot ingrijpende programma's voor sloop en nieuwbouw en hoe die veranderingen in de wijk door verschillende groepen bewoners gewaardeerd zijn. Ook in die programma's is de invloed van ontwikkelingen en beleid op stedelijk en nationaal niveau terug te vinden en dat geldt ook voor de meer algemene ontwikkelingen in het landelijke en stedelijke woonbeleid.

De impact van de geleidelijke verandering van de bewonerssamenstelling is groot geweest in alle delen van de wijk. De invloed van de wijkvernieuwing is ook groot geweest, maar is voornamelijk voelbaar in de buurten waar die ingrepen hebben plaatsgevonden. Reflecterend op het model van Temkin en Rohe en het analysekader, zou ik twee kanttekeningen willen maken. De belangrijkste is wel dat het model een nogal strikte scheiding maakt tussen het bovenliggende als extern aangeduide nationale en stedelijke niveau en het als intern aangeduide buurtniveau. Dit onderzoek toont aan dat de invloed van de stedelijke en landelijke context sterk aanwezig is. Dat zou grafisch meer tot uiting gebracht kunnen worden door die context letterlijk als een kader om het onderste deel van het model te laten doorlopen. Een tweede, wat kleinere kanttekening is dat Temkin en Rohe spreken over 'veranderingen in de nationale economische en sociale condities en beleid'. Dit onderzoek en de ontwikkelingen in de afgelopen twee decennia na publicatie van het model maken duidelijk dat het niet alleen om nationale ontwikkelingen gaat maar ook om globale economische en sociale ontwikkelingen, waaronder internationale migratie en wat Nederland betreft speelt natuurlijk ook het Europese beleid een rol, zoals de afgelopen jaren ook op het gebied van de volkshuisvesting duidelijk is geworden.

§ 10.4 Impact voor beleid en onderzoek

§ 10.4.1 Conclusies en aanbevelingen voor het beleid

Wat betekenen de bovenstaande conclusies nu concreet voor het beleid van de gemeente, woningcorporatie en het Rijk?

Woonruimteverdeling en sturing op etniciteit

Deze studie maakt duidelijk dat bewoners uit alle clusters, autochtoon en allochtoon, een grote concentratie van allochtone bewoners en het ontbreken van autochtone bewoners in bereikbare sociale huurwoningen als een probleem zien voor de integratie en als een potentieel probleem voor de leefbaarheid. De kans op daadwerkelijke leefbaarheidsproblemen wordt door hen vooral hoog ingeschat als één groep te dominant wordt in een complex, waarbij in het bijzonder Antillianen worden genoemd. Het leidt tot de behoefte aan meer sturing en toezicht in de woonruimteverdeling, zodanig dat de zittende bewoners beschermd worden tegen de nadelige gevolgen van de ongecontroleerde instroom via het aanbodmodel. Bewoners vinden dat Vestia en de gemeente daar wat aan moeten

doen. Daarbij stellen ze dat die nieuwkomers vanzelfsprekend ook recht hebben op een woning. Bewoners pleiten niet voor selectie bij sociale huurwoningen op basis van etniciteit, maar de facto is dat wel wat ze willen bereiken: meer instroom van autochtone bewoners en minder instroom van allochtone bewoners en deze laatste instroom zou zo gereguleerd moeten zijn dat concentratie van specifieke groepen wordt voorkomen.

Uit mijn onderzoek komt naar voren dat de optredende botsingen binnen de buurt deels getypeerd kunnen worden als een confrontatie tussen *gevestigden* en *buitenstaanders*. Sturing van de instroom, controle en handhaving zou gericht zijn op bescherming van de belangen van de zittende bewoners, de *gevestigden*. Dat zijn deels autochtone bewoners, maar deels ook allochtone bewoners die problemen willen voorkomen. Er zijn ook belangen van de woningzoekenden, de nieuwkomers, nu nog letterlijk *buitenstaanders*. Dat zijn niet altijd allochtonen, maar wel voor een heel groot gedeelte. Het gaat om de huishoudens met een laag inkomen, in dit onderzoek vooral oudere allochtone huishoudens en alleenstaande allochtone ouders met kinderen, clusters D en F, die zijn aangewezen op sociale huurwoningen. In dit onderzoek blijkt dat die groepen grotendeels tevreden zijn met hun woning en buurt. Hun kans op een woning zou door sturing van de instroom sterk beperkt kunnen worden. Sturing op basis van etniciteit is niet acceptabel vanwege het discriminerende karakter, het is ook niet legitiem als daarmee de kans voor allochtone huishoudens op een goede huurwoning vermindert. Om toch een antwoord te geven op de problematiek die zich voordoet en te voorkomen dat de onvrede vergroot wordt, is het noodzakelijk om langs een aantal verschillende lijnen te werken.

Als eerste is het van het allergrootste belang dat de groep woningzoekenden die aanspraak kan maken op een sociale huurwoning niet beperkt wordt tot de huishoudens die aanspraak kunnen maken op huurtoeslag maar ruimer gesteld is en ook huishoudens omvat die inkomen uit werk hebben, waaronder de lage middeninkomens die nu buiten de boot vallen. Dit vergt aanpassing van het rijksbeleid dat de afgelopen jaren juist gericht is op het beperken van de doelgroep voor de sociale woningbouw tot de laagste inkomens.

Als tweede is het van groot belang dat de voorraad bereikbare sociale huurwoningen voldoende is voor de reële vraag die er bestaat. Dat betekent dat Rotterdam af moet stappen van haar recente beleid uit de *Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030, agenda tot 2020* (Gemeente Rotterdam 2016) om het aantal sociale huurwoningen bewust terug te brengen. Het aanbod van sociale huurwoningen in de stadsregio Rotterdam dient gespreid en ruim voldoende te zijn voor de bestaande en te verwachten vraag.

Ten derde dient de gemeente Rotterdam haar beleid om grote gebieden in de stad af te sluiten voor instroom van nieuwkomers door het hanteren van de *Rotterdamwet*, te beëindigen. De huidige inzet van met name artikel 8, het weren van nieuwkomers zonder inkomen uit arbeid in bepaalde aangewezen gebieden in de stad, leidt niet tot positieve effecten voor de leefbaarheid in die gebieden en verhoogt wel de concentratie van nieuwkomers in andere niet-aangewezen gebieden (Hochstenbach et al. 2015), waaronder Zuidwijk.

Als vierde zou in de woonruimteverdeling meer ingezet kunnen worden op voorlichting en begeleiding van woningzoekenden bij het maken van hun keuze. Het bestaande aanbodmodel heeft maar beperkte informatie voor de woningzoekende. Bewoners die instroomden in concentratiewijken elders in het land, bleken niet altijd gelukkig met het functioneren van het aanbodmodel (Van der Land & Van der Laan Bouma-Doff 2008; Van der Land & Doff 2010). Meer actieve voorlichting en begeleiding stelt een grote groep woningzoekenden op prijs en zou ertoe kunnen leiden dat er een betere keus gemaakt kan worden die kan leiden tot een hogere woonsatisfactie.

Als vijfde zou voor de meest kwetsbare complexen binnen de wijk een systeem gehanteerd kunnen worden waarin de corporatie meer sturing heeft op de instroom. Dat kan plaatsvinden binnen de normale regels van het woonruimteverdelingsysteem, waarbij woningzoekenden niet reageren op een specifieke woning, maar op een voorbeeldwoning. Op basis van de normale passendheids- en volgordecriteria krijgen zij het recht op een woning binnen een bepaalde termijn. De woningcorporatie kan vervolgens op basis van een intakegesprek en de vrijkomende woningen binnen dat type, een specifieke woning aanbieden, zoals dat bijvoorbeeld gebeurde in het POL-model in Dordrecht of bij de leefstijltoewijzing in Palenstein, Zoetermeer (zie: Doff & Ouwehand 2012). Mag etniciteit daarin meewegen? Naar mijn idee niet als een losstaand eendimensionaal gegeven. De corporatie kan wel op basis van de levenswijze van de kandidaat-bewoner en de aanwezige bewoners zoeken naar een goede match en bewoners daarin begeleiden. Dat contact wordt door zittende zowel als door kandidaat-bewoners op prijs gesteld. Zo'n systeem benadeelt de instromers niet. Het is ook geen nieuwe verantwoordelijkheid voor corporatie en gemeente. Die is er altijd al geweest, zoals al bleek in hoofdstuk 3: in het prille begin van de wijk stond het samenleven van groepen die verschilden in afkomst en/of leefstijl al op de agenda. De woningcorporatie heeft nog steeds de verantwoordelijkheid naar huurders van het bieden van 'ongestoord woongenot' en daarbij past een actieve inzet die ook gecontinueerd zal moeten worden na de toewijzing in *actief beheer*, waarover verderop meer.

Woonbeleid

Het bovenstaande, in het bijzonder het eerste punt, maakt het noodzakelijk de conclusies door te trekken naar het woonbeleid in brede zin. De ontwikkeling in het Rotterdamse woonbeleid heb ik in hoofdstuk 1 geplaatst binnen het kader van het landelijke neoliberale woonbeleid. De ontwikkelingen op landelijk en stedelijk niveau hebben invloed op de buurt (Temkin & Rohe 1996). Het mag duidelijk zijn dat de koers van residualisering leidt tot inkrimping van de sociale woningvoorraad en een verdere concentratie van de meest kwetsbare bewoners. Gegeven de sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen leidt het ook tot een groeiend aandeel allochtone bewoners binnen die voorraad, aangezien allochtone huishoudens oververtegenwoordigd zijn bij de huishoudens met een laag inkomen (Dagevos 2009; Huijnk et al. 2014). Deze ontwikkelingen dreigen verscherpt te worden door een strakke hantering van de passendheidstoets bij de woonruimteverdeling. Uit een eerste onderzoek blijkt dat een versterkte segregatie zich vooralsnog niet heeft voorgedaan (Beuzenkamp et al. 2017). Woningcorporaties hebben hun huurbeleid bijgesteld en veel woningen in huur verlaagd. Het gevaar is echter dat bij een structurele doorzetting van het rigide passend toewijzen op langere termijn die segregatie zich wel voor zal doen als corporaties hun huurprijs toch meer op basis van de prijs-kwaliteitsverhouding zouden willen vaststellen (wat ook het idee is achter het huidige huursombeleid)⁴¹⁰.

De uitkomsten van mijn onderzoek laten zien dat die concentratie problematisch gevonden wordt en verdere concentratie de kans op problemen naar mening van de bewoners vergroot. Tegen de bestaande ontwikkelingen in pleiten die uitkomsten juist voor een zekere verruiming, voor een meer dynamische omgang met begrippen als passendheid en voor een actief nieuwbouwbeleid waarin vernieuwing niet alleen is voorbehouden aan de middeninkomens.

410

In een recente publicatie van het Centraal Planbureau (Lejour & Möhlmann 2017) wordt kritisch gereageerd op corporaties die een beperkte relatie leggen tussen kwaliteit en huur. "Indien een betere aansluiting tussen huur en kwaliteit beleidsmatig gewenst is, zou juist bij woningcorporaties met hoge impliciete subsidies de verhuurderheffing omhoog moeten." (ibid., p. 14).

Herstructurering en wijkaanpak

In 2007 presenteert minister Vogelaar haar *Actieplan krachtwijken* (Ministerie van VROM 2007a), de ambitieuze plannen van het Rijk voor een periode van tien jaar om de aandachtswijken om te vormen tot krachtwijken. In 2008, tijdens het veldwerk van dit onderzoek, is de bouw van de eerste fase van koopwoningen in het zuidelijk deel van de Burgen in volle gang. Kort daarna stagneert de bouw vanwege het gebrek van koopkrachtige vraag op de niet erg sterke woningmarkt van Rotterdam-Zuid. Vervolgens komt de nieuwbouw door de krediet- en economische crisis geheel stil te liggen. Er worden alleen nog enkele blokken als huurwoningen gebouwd. De ambitieuze plannen van de tweede fase van de wijkvernieuwing worden in de jaren daarna bijgesteld en komen pas jaren daarna, vanaf 2015, weer in uitvoering (zie ook de epiloog van dit proefschrift). In 2015 kondigt minister Blok ook aan dat hij het wijkenbeleid 'in gewijzigde vorm' doorzet. De facto is het de aankondiging van het einde van de wijkaanpak als rijksbeleid, waarvan de rijksfinanciering al in 2011 is stopgezet. Welke conclusies kunnen nu vanuit dit onderzoek getrokken worden voor de betekenis van de herstructurering en de wijkaanpak?

Dit onderzoek laat zien welke grote betekenis de wijkaanpak heeft gehad voor Zuidwijk en dat de bewoners die vernieuwing waarderen. Het gaat dan zowel om de sloop-nieuwbouw van een groot aantal woningen in de wijk, de renovatie van bestaande woningen als de nieuwbouw van een school. Zuidwijk is als typische vroeg-naoorlogse wijk in korte tijd gerealiseerd en bestond voor de eerste aanpak midden jaren negentig voor meer dan 82 procent uit goedkope sociale huurwoningen, grotendeels gestapeld en met een beperkte kwaliteit. De wijkaanpak en herstructurering hebben ervoor gezorgd dat er eengezinswoningen zijn gebouwd in de koop- en wat duurdere huursector en dat bestaande woningen zijn opgeknapt. Daarmee is een breder aanbod van woningen ontstaan, maar nog steeds vrijwel geheel bestemd voor 'gewone mensen': echt dure koopwoningen zijn er nauwelijks gerealiseerd. Daarmee heeft de wijk na deze aanpak een aanbod waar jonge gezinnen met een inkomen uit werk op afkomen, zowel gezinnen die daarvoor al in de wijk woonden als van buiten de wijk. Dat geldt evenzo voor de nieuwbouw van appartementen die gerealiseerd is. Die ingrepen zorgen voor de menging die er decennia geleden ook al was: ook toen woonden er goed geschoolde arbeiders met een redelijk inkomen. Daar is niets mis mee. De vernieuwingsoperatie heeft het aanzien van de wijk versterkt en bewoners hebben dat gewaardeerd.

Dit onderzoek is niet gericht geweest op een omvattende beleidsevaluatie van de wijkaanpak in Zuidwijk. Daarvoor zou uitgebreider onderzoek naar alle beleidsterreinen van de wijkaanpak uitgevoerd moeten worden. Evenmin is in dit onderzoek het proces van wijkvernieuwing geëvalueerd, zoals is gebeurd in eerder onderzoek (Ouweland & Davis 2004). Wel is duidelijk dat zonder een actief rijksbeleid het programma anders zou zijn geweest en het proces anders zou zijn verlopen, bijvoorbeeld ten aanzien van de rol die de woningcorporatie heeft gespeeld bij de realisatie van de nieuwe school *De Wereld op Zuid* (Jap Sam et al. 2009).

FIGUUR 10.2 De Wereld op Zuid

In diverse publicaties is de afgelopen jaren afstand genomen van de wijkenaanpak als rijksbeleid (Kleinhans 2017; Van de Wal 2015, Van de Wal & Wassenberg 2012). Daarvoor zijn diverse argumenten aangevoerd waarbij onder andere commentaar is geleverd op het richten van het beleid op hele wijken (kleinere gebieden binnen wijken zijn meer relevant), het top-downkarakter van het beleid, de daarbij behorende bureaucratische rompslomp en op de maakbaarheidsgedachte en het vooruitgangdenken die achter de wijkenaanpak schuil gaan. Dit onderzoek laat zien dat de geïnterviewde bewoners deze argumenten niet allemaal delen: zij willen juist vooruitgang in hun wijk en hebben baat gehad bij een stimulerend rijksbeleid. Zij willen dat de vernieuwing doorgaat en ook nieuwbouw gerealiseerd wordt voor de lage inkomens. Zonder conclusies te kunnen trekken ten aanzien van de precieze vorm waarin het rijksbeleid gegoten zou moeten worden in de toekomst, kan wel geconcludeerd worden dat de politieke urgentie en de borging van het Rijk van een kwaliteitsniveau en de daarbij behorende investeringen noodzakelijk zijn. Die ontbreken anno 2018, waarmee bewoners overgeleverd zijn aan de toevallige mogelijkheden op lokaal niveau.

Actief beheer

Uit de waardering van de veranderde en veranderende woon- en leefomgeving komen diverse kwesties naar voren die leiden tot conclusies voor het beheer in Zuidwijk. Het zijn heel verschillende zaken. Helder is dat het samenleven met heel verschillende bewoners op een portiek, galerij of in een woonstraatje, niet vanzelf goed gaat. Of het nu gaat om de leefregels in het portiek, het onderhoud van de tuinen, de aanblik van de woningen, geluidsoverlast door medebewoners of het gebruik en het zich toe-eigenen van plekken in de publieke ruimten: het zijn evenzovele voorbeelden van zaken waarover tussen bewoners conflicten kunnen ontstaan. Met regelmaat worden die zaken, zo blijkt ook uit dit onderzoek, door de bewoners onderling opgelost. Dat gaat soms vanzelf, soms doordat ze elkaar er op aanspreken en soms door gewenning. Op termijn ontwikkelt zich vaak een modus vivendi, maar

soms escaleert het. In feite zijn dit processen van alle tijden, zoals ook is geïllustreerd in hoofdstuk 3. De instroom van allochtone bewoners heeft echter gezorgd voor een extra dimensie in dit proces, zoals beschreven in hoofdstuk 7 en vooral in hoofdstuk 8. Met de ontwikkelingen in het nationale debat over integratie en de polarisatie daarin sinds de eeuwwisseling, zijn die problemen in een ander *frame* terecht gekomen. Het is niet langer een vaak voorkomende samenlevingskwestie, niet langer alleen een kwestie van gevestigden en buitenstaanders, maar een confrontatie tussen autochtoon en allochtoon. Daarmee verhardt de situatie en neemt de kans af dat er een oplossing wordt gevonden door onderlinge dynamiek. Indien de overheid en andere instituties zoals de woningcorporatie in dat soort situaties niet reageren op klachten van bewoners, ontstaat een situatie waarin die bewoners zich niet serieus genomen voelen en alleen nog maar aandringen op harde maatregelen (De Gruijter et al. 2010). Gemeente en corporatie hebben hier een taak om actief beleid te voeren en bewoners, oude en nieuwe, te ondersteunen in het vinden van een *modus vivendi*. Het is van belang om daarbij de dynamiek te stimuleren en te zoeken naar oplossingen die gedragen worden door alle bewoners en waar nodig te handhaven. Door maatregelen van het Rijk en door intern beleid om de bedrijfslasten te beperken hebben de woningcorporaties hun inzet op het gebied van de leefbaarheid de afgelopen jaren juist ingekrompen. Die koers dient aangepast te worden. In dezelfde periode zijn budgetten voor welzijnswerk ingekrompen en is er zwaar het mes gezet in plekken van ontmoeting als het wijkcentrum de Larenkamp en de bibliotheek. Het dominante discours in Rotterdam is al geruime tijd er een van handhaven en aanpassen aan de bestaande Nederlandse normen en waarden. Dat is eerder contraproductief en zal eerder leiden tot verstarring en verkleining van de noodzakelijke dynamiek.

§ 10.4.2 Conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek

Mijn ambitie bij dit onderzoek is geweest om tot meer inzicht te komen in de mechanismen die een rol spelen bij de waardering van bewoners van hun veranderende wijk. Veel facetten zijn in dit onderzoek de revue gepasseerd, maar veel facetten heb ik ook buiten beschouwing moeten laten. Daarnaast zijn in het onderzoek verschillende onderwerpen en conclusies naar voren gekomen die naar mijn opvatting verder onderzoek rechtvaardigen, ik noem er enkele.

De nieuwkomers van toen

In de interviews met bewoners is duidelijk naar voren gekomen dat gevestigden en buitenstaanders niet gelijkgesteld kunnen worden aan autochtone respectievelijk allochtone bewoners. 'Nieuwkomers' worden vaak vereenzelvigd met allochtonen, maar mijn onderzoek geeft aan dat een deel van de allochtone bewoners van de wijk daar al bijna hun hele leven woont en net zo gebonden is aan de wijk als sommige autochtone bewoners. Sinds het veldwerk in 2008 is alweer een geruime tijd verstreken. Welke ontwikkelingen hebben zich verder op dit vlak voorgedaan? In hoeverre horen de allochtone nieuwkomers van toen inmiddels tot de gevestigden? En welke betekenis heeft deze ontwikkeling voor de autochtone bewoners die al lang in de wijk wonen? Voelen zij zich nog steeds gevestigden of voelen zij zich meer ontheemd, zoals sommige bewoners in 2008 al aangaven?

Normen en waarden in de buurt

In dit onderzoek is gebleken dat de leefbaarheidsproblemen die zich hebben voorgedaan die een negatieve uitwerking hebben op de waardering van de wijk, onderverdeeld kunnen worden in vier grote groepen. Als eerste en zwaarste problemen zijn dat de schietpartijen en drugsoverlast, als tweede de overlast van de hangjeugd in de publieke ruimte, als derde de geluids- en andere overlast op het portiek, de galerij of het rijtje, en als vierde het verlies aan decorum door slecht tuinonderhoud en specifieke raamdecoratie. Bij het eerste gaat het om criminaliteit waarbij handhaving het meest voor de hand liggend is. Maar bij de andere drie zaken spelen verschillen in normen en waarden een rol of gaat het om concurrerende toe-eigening van de collectieve of publieke ruimte. Uit dit onderzoek komt ook naar voren dat de verschillende instituties niet gelijk helder hebben welke lijn ze daarin zouden willen of moeten volgen en blijkt dat de opvattingen daarover nogal eens verschillen en de toegepaste middelen meer of minder effectief zijn. Verdergaand onderzoek zou zich kunnen richten op de dynamiek van de normen en waarden die voor de diverse bewoners een rol spelen. Onderzoek zou zicht kunnen geven op de invloed van het publiek debat over handhaving en over integratie. Ook de positie en middelen van de diverse instituties en de potentie van de inrichting van de collectieve en publieke ruimte zouden daarbij in beeld kunnen komen om de situatie in dit soort dynamische buurten te kunnen verbeteren.

De invloed van de ruimtelijke condities op contacten en waardering

Een van de uitkomsten van dit onderzoek is het verschil in contacten en woonbeleving tussen de bewoners van de Roze Kampen en de Blauwe Kampen (zie hoofdstuk 6 en 7). Het gaat in beide gevallen om eengezinswoningen, zij het van een verschillende grootte, met een soms afwijkende huurprijs en verschillende bewonerssamenstelling, maar ook met een verschillende verkaveling: stroken versus gespiegelde stroken. Wat is nu het effect van met name het verschil in verkaveling? Specifiek onderzoek gericht op de invloed van woonvorm en verkaveling (stroken etc.) zou interessant zijn, waarbij bijvoorbeeld een uitbreiding van het aantal interviews, het toepassen van 'scripting' (conform Van de Wal & Van Dorst 2014; Van de Wal et al. 2016), analyse van de netwerken van de bewoners (cf. Van Eijk 2010a) en uitgebreid kwantitatief onderzoek om de invloed van de diverse variabelen te kunnen analyseren, zouden kunnen bijdragen aan meer inzicht.

11 Epiloog

In het voorjaar en de zomer van 2008, nog voor de ineenstorting van Lehman Brothers, interviewen we 84 huishoudens over de veranderingen in Zuidwijk. Hoewel het nog lang zal duren voor de financiële en economische crisis in Nederland echt voelbaar zal worden, verkeert de stedelijke vernieuwing in Zuidwijk in een impasse. De nieuwbouw van enkele blokken koopwoningen in de Burgen is een jaar bewoond, maar de start voor de volgende fase is vertraagd door te weinig vraag. Het plan voor de ingrijpende vernieuwing van de Velden-Noord, waarvoor de uitverhuizing al op gang is gekomen, is door de gemeente Rotterdam net afgewezen. In de Kampen is een blok meergezinswoningen aan de Oldegaarde gesloopt, maar de nieuwbouwplannen zijn nog niet helder; wel wordt aan de Schere de laatste hand gelegd aan de nieuwe brede school 'de Wereld op Zuid'.

We vragen bewoners hoe zij de voortgaande veranderingen in hun buurt en wijk als gevolg van ingrepen en instroom van nieuwe bewoners waarden en hoe zij kijken naar de toekomst van de wijk. Dat doen we op een moment dat er onzekerheid is over de voortgang van de wijkvernieuwing, maar de doelen op lange termijn wel helder zijn. Ella Vogelaar is nog minister voor Wonen, Wijken en Integratie en propageert het krachtwijkenbeleid en Vestia is nog steeds een gevierde woningcorporatie binnen de Nederlandse sociale sector. In het laatste hoofdstuk zijn de conclusies gegeven van dat onderzoek, waarbij de continuïteit van de wijkverandering belangrijk is gebleken, maar er ook kritische aandacht is geweest voor de effecten van alle mogelijke beleidsingrepen.

Inmiddels zijn er bijna tien jaar verstreken sinds de start van het veldwerk. In de tussentijd is er veel gebeurd op de woningmarkt en in de Nederlandse volkshuisvesting. Een aantal ontwikkelingen daarin zijn al kort besproken in hoofdstuk 1 en 2, zoals de aanscherping van de taakstelling van de woningcorporaties, mede als gevolg van de Parlementaire enquêtecommissie Woningcorporaties. Een belangrijke aanleiding voor het instellen van de parlementaire enquête in 2012 was de derivatenkwestie die Vestia op de rand van de afgrond bracht en die ook impact heeft gehad op de verdere aanpak in Zuidwijk. In deze epiloog geef ik een kort beeld van hoe het de wijk de afgelopen tien jaar is vergaan. Dat beeld is gebaseerd op een aantal gesprekken in de loop der jaren met medewerkers van Vestia die bij de wijkvernieuwing betrokken zijn geweest⁴¹¹, het volgen van de ontwikkelingen in de media en het raadplegen van diverse documenten en databronnen. Het is niet gebaseerd op nieuw uitgebreid onderzoek en heeft slechts tot doel om de lezers van deze dissertatie die nieuwsgierig zijn geworden naar de verdere ontwikkeling in Zuidwijk enige informatie te bieden en daarmee ook de resultaten van dit proefschrift in de huidige context te plaatsen. Allereerst ga ik in op de ontwikkelingen in het wijkvernieuwingsbeleid en de wijkstrategie voor Zuidwijk, waarbij ook de invloed van de derivatencrisis bij Vestia aan de orde zal komen. Vervolgens geef ik een zeer korte schets van de ontwikkeling van de bevolkingssamenstelling in Zuidwijk en sluit ik af met een reflectie.

411

Tijdens het veldwerk heb ik regelmatig gesproken met Johan Jongasma over de voortgaande ontwikkelingen. Op 10 oktober 2011 heb ik een gesprek gehad met een rondwandeling door de wijk met Johan Jongasma en Wim Wilbers over de heroriëntatie en strategie van Vestia. Op 16 maart 2015 heb ik uitgebreid gesproken met Hugo 't Hart en Johan Jongasma, onder andere over de gevolgen van het saneringsplan van Vestia voor Zuidwijk. Samen met hen heb ik op 31 maart studenten van de universiteit van Leuven in Zuidwijk rondgeleid. In 2017 heb ik telefonisch en via de mail informatie ontvangen van Ellen Wedema.

woningen worden ontsloten en de problemen met de ongecontroleerde en vaak vervuilde portieken worden voorkomen. Deze renovatie, waarbij meer vanuit de potentie van de bestaande situatie wordt geredeneerd, neemt Vestia later ook als uitgangspunt voor de vier resterende blokken met in totaal 108 maisonnettewoningen in de Velden-Noord (noord-zuid georiënteerd en groen gekleurd in figuur 11.1). Ook renoveert Vestia in 2011 de winkels en bovenwoningen aan het Hijkveld (magenta gekleurde blokken in figuur 11.1) tot 22 grote vijfkamerwoningen, waarvan er drie bestemd zijn als woning voor mindervalide personen. Voor de Kampen besluit Vestia in die tijd een onderhoudsplan met verfbeurt van de gevels en houtwerk, tuinophoging en het aanbrengen van uniforme groene tuinafscheidingen uit te voeren en de handhavingstermijn aanmerkelijk te verlengen. In 2011 worden de 120 woningen in de Roze Kampen aangepakt en het jaar daarop de 74 woningen in de Blauwe Kampen.

FIGUUR 11.2 Aangepaste maisonnetteblokken aan het Biezenveld en renovatie aan het Hijkveld

De gevolgen van de economische crisis zijn begin 2011 ook in Nederland voelbaar. Het leidt bij tal van woningcorporaties en gemeenten tot een ‘omslag’ in de wijkvernieuwingsplannen (Karssenberg & Hoetjes 2012). Vestia besluit de aanpak van de Lo’s geheel te wijzigen door de voorgenomen sloop van 276 woningen (blauw aangegeven in figuur 4.5) te laten vallen en schrijft begin 2011 op haar website⁴¹²:

“De behoefte aan laaggeprijsde huurwoningen blijft onverminderd groot in Rotterdam. Die neemt niet af, zoals we een aantal jaren geleden dachten. Nog altijd is er een grote groep mensen in deze stad met een bescheiden inkomen, mede als gevolg van de economische crisis. Dat is de reden dat we onze plannen voor de Lo’s hebben bijgesteld: geen sloop, maar renovatie. Op die manier kunnen we goede, maar tegelijk betaalbare woningen blijven aanbieden.”

Een meer behoedzame aanpak is voor de Lo’s wel mogelijk, maar in andere buurten is dat station al gepasseerd en grootschalige sloop al uitgevoerd en in Zuidwijk was de marktsituatie voor de crisis al zwak. Het brengt Vestia, dat nog steeds beschikt over ruime en gunstige financieringsmogelijkheden, ertoe om in de Burgen het deelplan Hof van Zuidwijk fase 3, tussen Keyenburg en Pauwenburg, zelf te bouwen als middeldure huurwoningen. Vanaf 2011 verhuurt Vestia de woningen met een huur tussen de € 750 en € 950. In eerste instantie begint men met een bescheiden huurniveau, maar er blijkt veel vraag wat enige ophoging mogelijk maakt. Binnen drie maanden zijn alle 108 woningen verhuurd. Voor andere locaties in de Burgen zijn ook plannen in voorbereiding, maar die komen allemaal stil te liggen.

Nieuwe strategie: zelfde doelen, andere middelen

In 2011 bepaalt Vestia intern haar nieuwe visie op het wonen voor de periode 2011-2021 en haar strategie voor Zuidwijk in die periode (Vestia 2011)⁴¹³. Vestia noemt vier redenen als aanleiding voor het opstellen van de visie. Als eerst is dat de invoering van de Europese regelgeving (minimaal 90 procent van de vrijkomende huurwoningen met een huur onder € 652 dient toegewezen te worden aan huishoudens met een inkomen onder de € 33.614). Als tweede is dat het stilvallen van de verkoop van nieuwbouwwoningen. De derde reden is het voortdurende zwakke sociale profiel van Zuidwijk, tot uiting komend in de negatieve afwijking van inkomen, leeftijdsopbouw en opleidingsniveau van de bewoners van Rotterdam-Zuid ten opzichte van het Rotterdams gemiddelde. De vierde reden is de toename van eenpersoonshuishoudens en eenoudergezinnen. Vestia noemt vier doelstellingen (pijlars) voor haar visie (ibid.):

- 1 Deuren wijd open voor middeninkomens door het vergroten van het woningaanbod voor hen.
- 2 Gelijke kansen voor iedereen: de leeftijdsopbouw in de wijk gelijk aan die van Rotterdam. Dat is een reactie op de veel hogere slaagkansen van 55⁺-huishoudens die reageren op een woning. Voor woningzoekenden tot en met 54 jaar is die gemiddeld niet groter dan rond de 3 procent terwijl die voor de 55⁺-ers oploopt van 8,8 tot 19,1 procent bij de 75⁺-ers.
- 3 Sociaal sterke wijken: de scores van de Sociale index in de Vestia-wijken op het gemiddelde niveau van Rotterdam brengen. Het gaat vooral om inkomen, gezondheid, opleiding en sociale contacten.
- 4 Oud bezit-nieuwe kansen: het bestaande bezit biedt kansen om doelen 1 en 2 te realiseren.

De visie wordt uitgewerkt in een strategie waarbij men rekening moet houden met de kaders die de regelgeving stelt en Vestia wil ook nog een behoorlijk aandeel bereikbare huurwoningen blijven aanbieden. Het voornemen is om dat te doen door huurharmonisatie naar het maximale niveau voor alle woningen met een huur boven de € 652. Door die verdere verhoging tilt men de woningen uit de distributiesector naar de geliberaliseerde sector, waarmee ze huishoudens met (lage) middeninkomens zullen aantrekken. Het aantal geliberaliseerde huurwoningen zal zo groeien van 346 in 2011 naar 1.279 op langere termijn. Bijna 5.700 woningen blijven bereikbaar voor de huishoudens die aangewezen zijn op huurtoeslag. Daarnaast wil Vestia doorgaan met nieuwbouw en renovatie voor middeninkomens door het realiseren van diverse bouwprojecten in de Burgen en Velden en door de verkoop van alle eengezinswoningen in de Maren en Rode's. De consequentie van dat beleid zal zijn dat in de Velden alle eengezinswoningen en de nieuwbouwappartementen aan de Slinge geliberaliseerd zullen worden en de overige bestaande bouw en de nieuwbouw aan de Bornerveld bereikbaar zal blijven. In de Burgen blijft alleen het gerenoveerde blok met 98 appartementen tussen de Ekkelenburg en Keyenburg bereikbaar. Alle bestaande eengezinswoningen in de sociale huursector worden geliberaliseerd, evenals de 55⁺-flats in de Drakenburg. In de Kampen blijven bijna alle woningen bereikbaar, behalve de vijfkamerwoningen in de Blauwe Kampen, die in huur zouden worden opgetrokken boven de liberalisatiegrens.

Om de slaagkansen meer gelijk te trekken voor de diverse leeftijdsgroepen stelt Vestia voor veel 55⁺-labels te laten vervallen, onder andere voor bijna alle 55⁺-woningen in de Velden. Om de scores op de Sociale index te verhogen wil Vestia naast de ingrepen in het woningvoorraadbeleid blijven investeren in 'ontmoeten', maatschappelijk vastgoed voor voortgezet- en middelbaar (beroeps)

413

De hand-out van de powerpointpresentatie bevat zowel de visie als de strategie van Vestia Rotterdam Zuid. De onderbouwing is, zoals vermeld in de presentatie, vooral gebaseerd op Zuidwijk, maar de visie geldt voor het hele bezit van Vestia Rotterdam Zuid, inclusief haar woningvoorraad in onder andere Pendrecht en IJsselmonde.

onderwijs en gezondheidscentra in Zuidwijk en zorg en wonen. Dit beleid stelt Vestia najaar 2011 vast. Al snel blijkt echter dat het beleid bijgesteld zal moeten worden.

De Vestia-affaire

30 januari 2012 opent het Financieele Dagblad met het nieuws dat Vestia in grote financiële problemen verkeert en er een miljardtekort dreigt door de grootschalige aankoop van derivaten en er sinds eind 2011 overleg wordt gevoerd met het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Waarborgfonds Sociale Woningbouw (WSW) en andere grote corporaties om een dreigend faillissement af te wenden. In een eerste reactie op diezelfde dag ontkent Vestia dat er grote financiële problemen zouden zijn:

“Dat is niet aan de orde. Door de lage rentestand vragen banken extra onderpand op derivatencontracten. (...) Vestia heeft op het ogenblik voldoende liquide middelen om aan haar financiële verplichtingen te voldoen. Daarnaast is Vestia actief bezig om haar derivatenportefeuille af te bouwen om daarmee toekomstige liquiditeitsrisico’s te beperken. Dit alles onder borgstelling van het WSW via bestaande regelingen. Het verstrekken van extra onderpand aan de banken heeft geen invloed op de lopende gang van zaken en heeft geen gevolgen voor de huurders.”⁴¹⁴

Twee dagen later benoemt de Raad van Commissarissen twee interimbestuurders nadat bestuursvoorzitter Erik Staal is teruggetreden. Begin maart worden ook alle leden van de Raad van Commissarissen vervangen. Wat nu bekend staat als ‘de Vestia-affaire’, blijkt het grootste financiële schandaal in de Nederlandse volkshuisvesting te zijn en leidt in maart 2012 tot het besluit van de Tweede Kamer om een parlementaire enquête in te stellen naar het stelsel van de volkshuisvesting (Tweede Kamer der Staten-Generaal 2014). Vestia blijkt uit speculatieve overweging heel veel derivaten te hebben aangekocht. Dat leidde met de aanhoudende lage rentestand tot enorme negatieve financiële gevolgen. Het risico van de derivaten wordt uiteindelijk afgekocht voor twee miljard euro. De corporatiesector in Nederland draagt via een heffing 700 miljoen euro daaraan bij. Vestia zal zelf 1,3 miljard euro moeten opbrengen. Een zeer ingrijpend saneringsplan is het gevolg, met forse consequenties voor de huurders. Het plan bestaat uit het afstoten van tienduizenden woningen, het schrappen van heel veel voorgenomen investeringen in nieuwbouw en grootscheepse renovatie, inkrimping van het personeelsbestand en het maximaliseren van huurinkomsten, vooral bij het leegkomen van woningen en bij huurders met een wat hoger inkomen. Geheel tegen het al jaren staande beleid van Vestia in om nauwelijks huurwoningen te verkopen, neemt Vestia het besluit om alle eengezinswoningen in haar voorraad in de verkoop te brengen.

De gevolgen voor Zuidwijk zijn aanmerkelijk. In de Burgen wordt het nieuwbouwproject de Toermalijn, 98 woningen en een parkeergarage tussen de Keyenburg en Denenburg, stopgezet evenals het plan Hof van Zuidwijk-West (ook wel aangeduid als fase 4), terwijl kort daarvoor nog is aangekondigd dat deze laatste woningen vanaf 2013 in de verhuur zullen komen. In de Velden leidt het tot een pas op de plaats. Het saneringsplan heeft ook tot gevolg dat in 2012 de bestaande eengezinswoningen van Vestia in alle buurten van Zuidwijk in de verkoop gaan en niet alleen in de Maren en Rode’s. In de jaren 2012 tot en met 2014 worden 207 eengezinswoningen verkocht, waarvan een derde aan zittende

huurders en tweederde na leegkomst⁴¹⁵; de verkoopprijzen variëren van ongeveer € 110.000 tot € 150.000. Begin 2015 staan er zo'n vijftien eengezinswoningen te koop, maar in oktober 2015 besluit Vestia de verkoop vooralsnog te beperken, mede omdat de toezichthouders dat hebben bepaald. De corporatie heeft dan inmiddels al grote delen van de portefeuille verkocht en beschikt daarom over voldoende liquide middelen om de leningen die tot aan 2021 aflopen te kunnen aflossen. Vervroegd aflossen is door de zeer lage rentestand niet aantrekkelijk vanwege boeteclausules. Het saneringsplan heeft ook gevolgen voor de organisatie van Vestia: er worden banen geschrapt en kantoren gesloten⁴¹⁶, ook het kantoor in Zuidwijk aan de Schere. Huurders moeten voortaan naar het kantoor op de Hilledijk.

Heropleving woningmarkt

In 2008 blijkt de voortgang van de wijkvernieuwing al te stagneren door de zeer beperkte vraag naar koopwoningen. Vestia heeft dat met de bouw van sociale en dure huurwoningen in 2011 nog enigszins gecompenseerd, maar de ambities om meer projecten uit te voeren is door de derivatenproblematiek hard doorkruist. Voorgenomen nieuwbouwprojecten van private ontwikkelaars liggen ook jaren stil. Daar komt pas in 2015-2016 verandering in als de woningmarkt in heel Nederland en Rotterdam weer enigszins herstelt⁴¹⁷. Vanaf 2016 worden drie nieuwbouwprojecten opgestart op terreinen die jaren braak hebben gelegen. In de Velden komt het project Sprankelveld met in totaal 105 woningen gefaseerd in uitvoering. Het zijn bescheiden eengezinswoningen in drie blokken tussen het Brekelsveld en Hijkerveld, met parkeren op het binnenterrein. In mei start de verkoop van fase 1 met 42 woningen, variërend in grootte van 107 tot 132 m² woonoppervlak en in prijs van € 195.000 tot € 217.500 (exclusief eventuele uitbreidingen en meerwerk). Binnen twee maanden is 70 procent verkocht en start de voorbereiding van de bouw. De verkoop van fase 2 met 30 woningen start eind september 2016 en in februari 2017 is 70 procent verkocht, waarna in maart 2017 de verkoop van fase 3 start. Eind van die maand zijn alle woningen in optie en eind 2017 zijn alle woningen verkocht. De eerste paal van het project wordt geslagen op 2 december 2016, een jaar later zijn de woningen van fase 1 opgeleverd en grotendeels bewoond, fase 2 wordt afgebouwd en de grondwerkzaamheden voor fase 3 zijn in voorbereiding.

In september 2016 komt in de Kampen het project Parkzicht, dat al in 2011 is aangekondigd, in de verkoop. Het zijn 18 eengezinswoningen aan de Oldegaarde met uitzicht op het Zuiderpark, met een woonoppervlak van 100 tot 131 m² en een prijs van € 205.000 tot € 245.000 (exclusief eventuele uitbouwen). De inschrijving sluit op 3 oktober, alle woningen worden verkocht. Eind 2017 is het project in afbouw⁴¹⁸.

-
- 415 Opgave Vestia april 2015. Ter vergelijking: in 2010 en 2011 zijn in de Maren en Rode's bij elkaar 10 woningen verkocht en 2 in de Burgen (verkoop van nieuwe vrijesectorhuurwoningen).
- 416 Daarin is Vestia overigens niet alleen: als gevolg van de verhuurderheffing en teruglopende woningmarkt voeren bijna alle grote corporaties in de afgelopen jaren reorganisaties door die leiden tot inkrimping van het personeelsbestand met 15 tot soms 25 procent.
- 417 Voor Rotterdam daalt de prijsindex voor bestaande koopwoningen op basis van 2010=100 tot het laagste niveau (87,4) in het tweede kwartaal van 2013, om daarna weer langzaam te stijgen tot halverwege 2016 het niveau van 2010 weer is gehaald. Daarna zet de stijging scherper door tot 116,7 in het derde kwartaal van 2017 (Bron: Open data CBS Statline, verkregen op 20-12-2017 via: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/81885NED/table?ts=1513780850855>).
- 418 Uit de verkoopregistratie blijkt dat van de 106 daarin opgenomen verkochte woningen er 10 kopers afkomstig zijn uit Zuidwijk, 11 uit Pendrecht, 47 uit overig Rotterdam-Zuid, 14 uit Rotterdam-Noord, 15 uit de Stadregio Rotterdam en 9 uit overig Nederland (bron: verkoopregistratie van ERA Contour, verkregen op 26 februari 2018).

FIGUUR 11.3 Het project Spankelveld

In de Burgen heeft Vestia in eerst instantie de grond tussen de Denenburg en Geunenburg voor fase 4 van het plan Hof van Zuidwijk in verkoop aangeboden, maar zonder succes. In 2016 worden andere mogelijkheden bekeken, uiteindelijk besluit men ondanks de lopende saneringsoperatie bij grote uitzondering toch het vervolgproject zelf te ontwikkelen in de middeldure huur, waarbij de op dat moment aanwezige overliquiditeit bij Vestia een grote rol speelt. Hof van Zuidwijk 4 bestaat uit 108 woningen in de vrije sector huur, van € 975 (2-lagen) tot € 1050 (3-lagen) en is daarmee iets duurder dan fase 3, maar nu inclusief zonnepanelen en aansluiting op stadsverwarming. De bouw start in maart 2017 met een verwachte oplevering in het eerste kwartaal van 2018. Vanaf maart 2017 kunnen geïnteresseerden zich inschrijven. Dit leidt tot zoveel belangstelling dat in december 2017 inschrijven niet meer mogelijk is. Aangemoedigd door het positieve verloop heeft Vestia op dezelfde wijze een plan ontwikkeld van 67 huurwoningen in de middeldure huur (rond de € 1000 per maand) voor de locatie tussen Britsenburg en Schuilenburg, waar Vestia ook eigenaar van de grond is. Eind 2017 loopt de procedure voor goedkeuring bij het WSW en de Autoriteit Woningcorporaties; het definitieve besluit daarover zal vermoedelijk februari 2018 vallen.

De conclusie is dat door de opleving van de woningmarkt eind 2017 zo'n 250 woningen (bijna) gerealiseerd zijn en er nog een kleine 70 in de Burgen zullen volgen. Begin 2018 zal ook het plan voor twee kleinere locaties in de Velden aan de Slinge, met in totaal 14 woningen, in de verkoop gaan. De enige nog overgebleven al langer braakliggende locatie, in de Burgen waar het project Toermalijn voor ontwikkeld was, zal vermoedelijk in 2018 door de gemeente in de markt gezet worden voor een tender. Als die projecten klaar zijn is daarmee de tweede fase van de stedelijke vernieuwing in Zuidwijk afgerond. Dat wil niet zeggen dat daarmee de vernieuwing van Zuidwijk stopt: door sloop van de sporthal de Asterlo en het wijkgebouw de Larenkamp zijn er weer nieuwe locaties ontstaan langs de Slinge. Op de locatie van de sporthal komt een nieuwe, grotere, Albert Heijn, andere winkels en 51 huurappartementen in het middensegment. In de komende jaren zal er weer onderzoek plaatsvinden naar woningcomplexen die een beurt nodig hebben: de vernieuwing van de wijk is een continu proces.

FIGUUR 11.4 Sloop van de Larenkamp en voorbereiding bouw op het terrein van de gesloopte sporthal

§ 11.2 Bevolkingssamenstelling 2008-2017

Zowel bij de start van de eerste fase van de ingrijpende wijkvernieuwing (begin jaren negentig), de start van de tweede fase (rond de eeuwwisseling) als bij de herijking van Vestia's visie op Zuidwijk (2011) heeft er een analyse plaatsgevonden van de bevolkingssamenstelling. De wijk is vergeleken met heel Rotterdam en er zijn doelstellingen geformuleerd: meer jonge bewoners, een langere woonduur in de wijk en hogere inkomens. Hoe heeft de bevolking zich ontwikkeld sinds 2008?

In de afgelopen tien jaar zijn er lichte schommelingen geweest in het aantal inwoners in Zuidwijk, samenhangend met de sloop en nieuwbouw in die periode. Op 1 januari 2017 zijn er 12.637 inwoners, waarbij er de laatste drie jaren een toename is van zo'n 200 inwoners per jaar. Die groei zal de komende jaren zeker toenemen nu er nauwelijks meer gesloopt wordt en er honderden nieuwbouwwoningen zullen worden opgeleverd.

Leeftijd en verblijfsduur

De verjonging van de bevolking zet door. In 1992 is nog bijna een kwart van de bevolking 65 jaar of ouder (zie tabel 4.4) en maar 9,6 procent jonger dan 12 jaar, in 2008 is dat respectievelijk 21,6 en 14,1 procent. Anno 2017 is het aandeel 65+-ers nog iets verder geslonken naar 18,7 procent (zie tabel 11.1). De wijziging van het aandeel van de overige leeftijdsgroepen wijst op een iets groter aantal huishoudens met jonge kinderen, met een of met twee ouders.

TABEL 11.1 Leeftijdopbouw Zuidwijk 2008-2017 (%)

	2008	2012	2017
0 t/m 12 jaar	14,1	15,0	15,4
13 t/m 21 jaar	9,4	9,2	9,3
22 t/m 39 jaar	25,2	25,0	26,1
40 t/m 64 jaar	29,7	31,3	30,5
65 jaar en ouder	21,6	19,5	18,7
Totaal absoluut	12.160	12.155	12.637

Bron: Publiekszaken Rotterdam, bewerking OBI/AO

De woonduur in de wijk is de afgelopen tien jaar ook veranderd, zoals blijkt uit tabel 11.2. Het aandeel personen met een verblijfsduur van vijf jaar of korter in een woning was in 1992 nog ruim 57 procent (zie tabel 4.5). Tussen 2008 en 2017 is dat aandeel verder afgenomen van bijna 48 naar 43 procent in 2017.

TABEL 11.2 Verblijfsduur op adres Zuidwijk 2008-2017 (%)

	2008	2012	2017
0-2 jaar	26,8	25,4	23,4
2-5 jaar	21,0	24,8	19,7
5-10 jaar	26,3	18,8	24,4
10-15 jaar	10,6	16,2	11,6
15 jaar en langer	15,3	14,8	20,9
Totaal absoluut	12.160	12.155	12.637

Bron: COS/OBI, bewerking AO

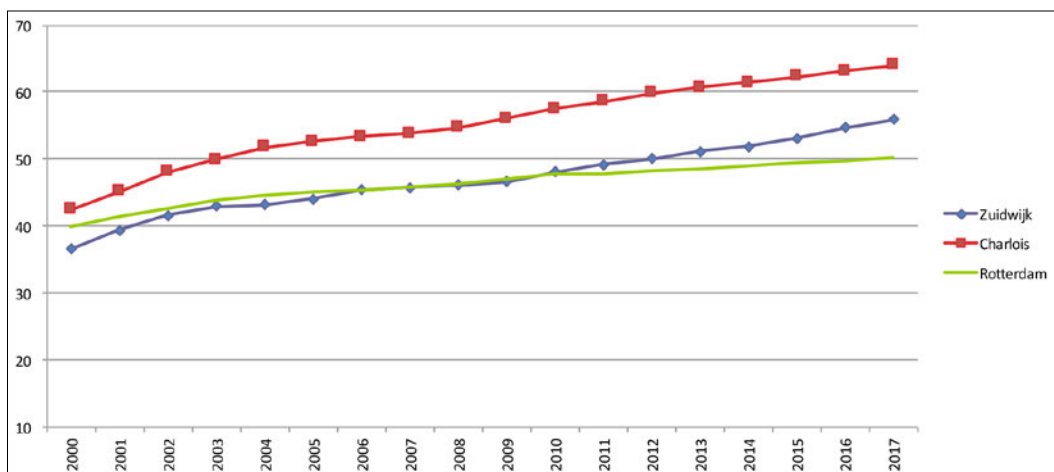
Etniciteit

Een ander kenmerk van de bevolkingssamenstelling dat in dit onderzoek ruime aandacht heeft gekregen is de etniciteit. De sterke toename van het aandeel allochtone bewoners, vanaf begin jaren negentig, heeft zich ook in de jaren na 2008 voortgezet (zie tabel 11.3 en figuur 11.5). Het aandeel is met 9,8 procentpunten gestegen, dat is zelfs meer dan in het deelgebied Charlois (de vroegere deelgemeente), waar de stijging 9,2 procentpunten was. De toename in heel Rotterdam was aanzienlijk minder: 4,1 procentpunten.

TABEL 11.3 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2008-2017 (%)

	2008	2012	2017
Zuidwijk	46,1	50,0	55,9
Charlois	54,7	59,8	63,9
Rotterdam	46,2	48,3	50,3

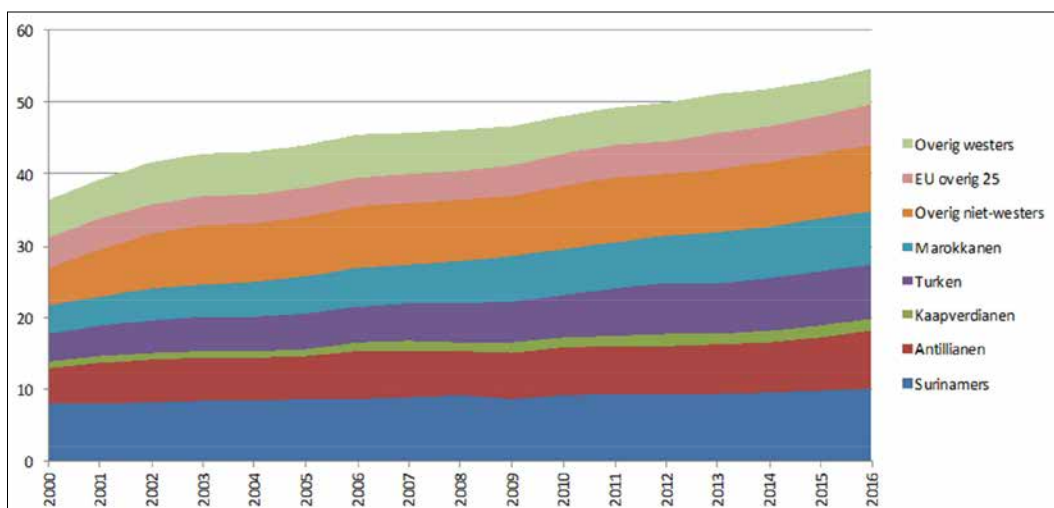
Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

FIGUUR 11.5 Aandeel allochtone bewoners Zuidwijk, Charlois en Rotterdam 2000-2017 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

In figuur 11.6 is het aandeel van de verschillende groepen allochtone bewoners uitgesplitst. De ‘westerse’ allochtone bewoners vormen eerst zo’n 9,5 procent van de bevolking, maar dat neemt na 2012 toe tot bijna 11 procent in 2017. Het gaat vooral om een toename van de categorie ‘EU overig 25’, die in 2017 5,9 procent uitmaakt van de bevolking. In andere wijken van Charlois is deze groep veel ruimer aanwezig, het percentage voor heel Charlois is in 2017 12,4 procent. Het aandeel van alle niet-westerse allochtone inwoners neemt toe van 36,4 procent in 2008 tot 45 procent in 2017. De grootste relatieve groei doet zich voor bij de in omvang kleine groep van Kaapverdianen en de grotere groep van Turken.

FIGUUR 11.6 Aandeel diverse groepen allochtone bewoners Zuidwijk 2000-2016 (%)

Bron: Publiekszaken Rotterdam/COS/OBI, bewerking AO

Inkomen

Gegevens over de inkomensontwikkeling zijn niet beschikbaar voor alle jaren in de periode vanaf 2008. In tabel 11.4 zijn de beschikbare cijfers weergegeven. Het gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden in Zuidwijk bedroeg in 2008 € 24.400 en in 2011 € 25.000. Om de ontwikkeling en vergelijking mogelijk te maken geeft tabel 11.4 het zogenaamde gestandaardiseerde huishoudensinkomen.

TABEL 11.4 Gestandaardiseerd huishoudensinkomen Zuidwijk, Charlois, Rotterdam 2008-2011 (€ x1.000)*

	2008	2009	2010	2011
Zuidwijk	18,7	19,0	18,8	19,1
Charlois	18,6	18,9	18,4	18,5
Rotterdam	21,7	21,6	21,7	21,7

* *Inkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden.*

Bron: CBS, bewerking OBI

Als we kijken naar de periode 2008 tot en met 2011, zien we dat de ontwikkeling van het gestandaardiseerd huishoudensinkomen in Zuidwijk positief is geweest ten opzichte van Charlois en zelfs ten opzichte van Rotterdam in het geheel. De achterstand ten opzichte van de stad die in de periode voor 2008 is toegenomen (zie tabel 4.7), neemt na 2008 iets af. Het is echter een wat fluctuerende ontwikkeling. De verdeling van de huishoudensinkomens naar laagste, midden- en hoogste inkomens (zie tabel 4.8) laat in 2011 nauwelijks verschillen zien met 2008: in Zuidwijk is de verdeling nu 60, 32 en 8 procent, ten opzichte van de landelijk geldende verdeling van 40, 40 en 20 procent. In 2011 behoort 68 procent van alle huishoudens in Zuidwijk tot de aandachtsgroep (\leq € 33.614) en 12 procent tot de middengroep (inkomen tussen € 33.614 en € 43.000). Die percentages zijn voor Rotterdam respectievelijk 58 en 12 procent (De Graaf 2011).

§ 11.3 Reflectie

In het bovenstaande heb ik enkele ontwikkelingen in Zuidwijk sinds 2008 kort geschetst. Net als in andere naoorlogse wijken in Nederland heeft de vernieuwing in de afgelopen tien jaar grotendeels stil gelegen. In eerste instantie door de toch al zeer beperkte vraag naar nieuwe koopwoningen in Rotterdam-Zuid. Vervolgens heeft de derivatenaffaire van Vestia met alle financiële gevolgen van dien, gezorgd voor een pas op de plaats bij voorgenomen bouwprojecten. Maar sinds de heropleving van de woningenmarkt is er weer volop bouwactiviteit. De m²-prijzen zijn nog steeds zeer bescheiden, maar de woningen gaan redelijk grif van de hand. Ook is er volop belangstelling voor door Vestia aangeboden huurwoningen rond de € 1.000 per maand. Ook de cijfers over de bevolkingsontwikkeling zijn gematigd positief: wat betreft leeftijdsamenstelling ontstaat er wat meer evenwicht, de woonduur neemt toe en ook de inkomens van de wijkbevolking vertonen een voorzichtig positieve ontwikkeling. Dat neemt niet weg dat Zuidwijk nog steeds een 'gewone wijk' is, zoals verschillende bewoners opmerkten.

Bij die positieve ontwikkelingen past het voorbehoud: het zijn cijfers over de wijk. De wijk is misschien wel verbeterd, maar dat zegt weinig over de ontwikkeling die individuele huishoudens hebben doorgemaakt. Nog steeds behoort een groot aandeel van de bewoners tot de aandachtsgroep van de volkshuisvesting. Wie het wijkprofiel van Zuidwijk raadpleegt⁴¹⁹, ziet dat de wijk fysiek rond het gemiddelde van Rotterdam scoort, dat de binding met de wijk bovengemiddeld is, maar dat de scores van de sociale leefomgeving en de capaciteiten achterblijven. Wat dat betreft liggen er in Zuidwijk nog steeds uitdagingen. In hoeverre er ook middelen zullen zijn om die uitdagingen aan te gaan is de vraag. De afgelopen periode in Zuidwijk heeft ook duidelijk gemaakt dat er geen zetje mee meer is van het wijkvernieuwingsbeleid. Door het bezuinigingsbeleid van de gemeente Rotterdam zijn in rap tempo een aantal voorzieningen afgebroken. Als eerste kwam het plan om de bibliotheek in de Larenkamp te sluiten, de Sporthal Asterlo is afgebroken en vervolgens besloot de gemeente Rotterdam om het wijkgebouw de Larenkamp te sluiten en te slopen. Na veel druk vanuit de gemeenteraad is besloten dat die sluiting niet mocht plaatsvinden voordat er een andere voorziening zou zijn om enkele van de huurders van de Larenkamp op te vangen. Uiteindelijk is een ander pand aan de Slinge ingericht als 'Huis van de wijk'. Het pand dat aan de rand van de wijk ligt, op de grens met Pendrecht, kreeg ironisch genoeg als naam: *Het Middelpunt*.

De Bewonersorganisatie Zuidwijk verhuisde in het voorjaar van 2012 naar een winkelruimte aan de Vaerhorst. De professionele ondersteuning van de BoZ (opbouwwerk) was toen al beëindigd, evenals de administratieve ondersteuning. Met ingang van 1 januari 2017 is ook de gemeentelijke subsidiëring van vaste lasten en huur van bewonersorganisaties in Rotterdam geheel gestopt. Anno 2018 bestaat de bewonersorganisatie nog steeds; vier dagen in de week kunnen de bewoners nog in de wijkwinkel terecht voor allerlei vragen en ondersteuning bij het invullen van formulieren, etc. Het bestuur bestaat voor een groot deel nog steeds uit dezelfde personen als in 2008.

In 2011 stelde Vestia in haar herijkte visie dat ze als corporatie wilde blijven investeren in 'ontmoeten', onder andere in algemene ruimten, binnentuinen, pleinen en speelplaatsen en haar bijdrage zou blijven leveren aan het verbeteren van de sociale scores in de wijk. Kort daarna bleek de wereld anders en was Vestia wel verplicht alle franje uit het beleid weg te snijden. Gelijktijdig zette Vestia, ook al voordat de financiële problemen aan het licht kwamen, een sterker marktgericht beleid in. Dat beleid is vervolgens door de financiële problemen verder aangescherpt. Dat betekent dat er nog maar zeer weinig sociale huurwoningen over zullen blijven in de Burgen, dat de Maren en Rode's slechts een paar sociale huurwoningen zullen bevatten en dat een – zij het in oppervlak bescheiden – eengezinswoning ook niet meer toegankelijk is voor de sociale doelgroepen, omdat alle eengezinswoningen verkocht worden. Huishoudens met kinderen zullen aangewezen zijn op de portiek- en galerijwoningen. Het betekent dat de wens van veel bewoners voor het vervolg van de wijkvernieuwing, te weten ook betaalbare nieuwbouw voor de huishoudens met een laag inkomen, niet gerealiseerd zal worden. De fysieke ingrepen en het vastgoedbeleid van Vestia zullen ook sociale gevolgen hebben: als je niet bij elkaar in de buurt woont, zal je elkaar ook minder snel 'ontmoeten'.

Literatuur

- 8, De & Opbouw (1932) *De organische woonwijk in open bebouwing. Praeadvies van de Vereeniging Architectenkern 'De 8' te Amsterdam en de Vereeniging 'Opbouw' te Rotterdam*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, nr. XXXV
- Aalbers, Manuel (2005) Who's afraid of red, yellow and green? Redlining in Rotterdam. *Geoforum*, 36, pp. 562-580.
- Abercrombie, P. (1945) *Greater London Plan 1944* London: His Majesty's stationery office 1945
- Adams, T. (1929) The planning and subdivision of land, Part 1 of Problems of planning unbuilt areas. *Regional Survey of New York and Its Environs*. New York: Russell Sage Foundation, Monograph 3, vol. 7
- Aedes, vereniging van woningcorporaties (2007) *Antwoord aan de samenleving van de wooncorporaties verenigd in Aedes*. Hilversum: Aedes
- Adler, A. (1933) *Der Sinn des Lebens*. Wien und Leipzig: Passer
- Adrianow, S. (1991) *Plaatsingsbeleid van sociale verhuurders*. Delft: Delftse Universitaire Pers. Werkdocumenten Werkdocument OTB 91-06
- Adrianow, S., M. Elsinga & T. Hoenderdos (1991) *Evaluatie experiment woonruimteverdeling Delft*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Agricola, Esther, André Ouwehand & Gert Jan te Velde (red.) (1997) *De naoorlogse wijk centraal*. Rotterdam: Uitgeverij 010
- Agtmaal-Wobma, E. van & Han Nicolaas (2009) Demografie. In: Gijsberts, M. & J. Dagevos (red.) *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 39-67
- Alexander, Christopher (1965) 'A city is not a tree'. *Architectural Forum*, 122 (1) p. 58-62 (Part I), 122 (2) pp. 58-62 (Part II)
- Allen C., M. Camina, R. Casey, S. Coward & M. Wood (2005) *Mixed Tenure, Twenty Years On: Nothing out of the Ordinary*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Amérigo, M. & J.I. Aragonés (1990) Residential satisfaction in council housing. *Journal of Environmental Psychology*, 74, pp. 515-526.
- Anderiesen, Gerard & Maartje Martens (1994) Continuïteit en verandering. In: Reijndorp, Arnold & Hanneke van der Ven (red.) (1994) *Een reuze vooruitgang, utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 161-177
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1987) *Verdeelde stad, sociale segmentering en sociale vernieuwing; Stedelijke netwerken, groei stagnatie en segmentering in de Randstad*. Amsterdam (Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam)
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1989) *Gescheiden werelden: Sociale segmentering in 19e-eeuwse wijken*. Stedelijke netwerken, Werkstukken 17, Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijke Onderzoek Universiteit van Amsterdam
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1990) *Eigenlijk een geniale wijk, dagelijks leven in de Indische buurt*. Amsterdam: Uitgeverij het Spinhuis
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1992a) Pendrecht en Zuidwijk. Stedelijkheid versus gemeenschapszin. *De Architect*, 1992 (11) pp. 62-71
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1992b) *Een reuze vooruitgang*. Rotterdam: Project Zuidelijke Tuinsteden
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1992c) *Een tweede jeugd*. Rotterdam: Project Zuidelijke Tuinsteden
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1993) Wijkgedachte versus stadsconcept. De actualiteit van de sociologische en stedenbouwkundige discussies over Zuidwijk, Pendrecht en Alexanderpolder. In: Damen, H. & A-M. Devolder (red.) (1993) *Lotte Stam-Beese, 1903-1988, Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*. Rotterdam: De Hef, pp. 114-123
- Anderson, B. (1990) *The imagined community: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso
- Andriessen, Iris, Barbara van der Ent, Manu van der Linden & Guido Dekker (2015) *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Appadurai, A. (2004) The Capacity to Aspire: Culture and the Terms of Recognition. In: R. Rao and M. Walton (Eds.), *Culture and Public Action*. Stanford: Stanford University Press, pp. 59-84.
- Atkinson, R. (2008) Commentary: Gentrification, Segregation and the vocabulary of Affluent Residential Choice. *Urban Studies*, 45 (12) pp. 2626-2636
- Architectura et Amicitia (1942) *De architectuur, vijf voordrachten en een samenvatting*. Amsterdam: Architectura et Amicitia
- Architectura et Amicitia (1946) *De techniek en de architectuur, zeven voordrachten en twee samenvattingen*. Amsterdam: Architectura et Amicitia
- Backx, J.Ph. (1945) *De opbouw van Rotterdam*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V. No 1 uit de serie van de Rotterdamsche gemeenschap "Hoe bouwen wij Rotterdam?"
- Banerjee, T. & W.C. Baer (1984) *Beyond the Neighborhood Unit. Residential Environments and Public Policy*. New York and London: Plenum Press
- Bardet, G. (1941) *Problèmes d'urbanisme*. Paris: Dunod
- Barends, J. & F. de Pree (1954) Onderzoek naar de menselijke verhoudingen in de nieuwe woningcomplexen van Rotterdam. *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, 35 (4) pp. 57-66
- Barends, J. & F. de Pree (1955) Plattelanders en stadsmensen in een nieuwe woonwijk. Onderzoek in "Tuinstad Zuidwijk" (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk. *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, 36 (6) pp. 101-109
- Becker, H.A. (1992) *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff
- Beckhoven, Ellen van & Ronald van Kempen (2002) *Het belang van de buurt. De invloed van herstructurering op activiteiten van blijvers en nieuwkomers in een Amsterdamse en Utrechtse buurt*. Utrecht: DGW/Nethur partnership 20
- Beckhoven, Ellen van, Gideon Bolt & Ronald van Kempen (2009) Theories of neighbourhood change and decline: Their significance for post-WWII large housing estates in European cities. In: R. Rowlands, S. Musterd & R. van Kempen (eds.) (2009) *Mass Housing in Europe: Multiple Faces of Development, Change and Response*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 20-50

- Beer, Paul de (2008) De middenklasse onder druk? In: *De kwetsbare middenklasse*, debattenreeks Hollands Spoor, Den Haag: WRR/ Strategieeraad Rijksbreed, 2008, pp. 15-42
- Bengtsson, B. and H. Ruonavaara (2010) Introduction to the special issue: Path dependence in housing. *Housing Theory and Society*, 27 (3) pp. 193-203.
- Bennett, T., M. Savage, E.B. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal & D. Wright (2009) *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge
- Benschop, A. (1996/2010) *Sociale ongelijkheid en klassen, Max Weber's bijdrage aan de theorie van sociale ongelijkheid en klassen*. <http://www.sociosite.net/weber/>, verkregen 7 mei 2010
- Berg, G.J. (1981) *Inleiding tot de planologie. Voor ieder een plaats onder de zon?* Alphen a.d. Rijn/Brussel: Samsom Uitgeverij
- Bergeijk, Erik van, Anita Kokx, Gideon Bolt & Ronald van Kempen (2008) *Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering op wijken en bewoners*. Delft: Eburon
- Berry, B.J.L., C.A. Goodwin, R.W. Lake & K.B. Smith (1976) Attitudes toward integration: The role of status in community response to racial change. In: Schwartz, B. (ed.) *The changing face of the suburbs*. Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 221-264
- Beuzenkamp, Vera, Eva Broxterman, Anouk Corèl, Michelle Hu & Steven Kromhout (2017) *Evaluatie passend toewijzen Eén jaar verder*. Den Haag: Platform31
- Bie, R. van der & J. Latten (2012) *Babybommers, indrukken vanuit de statistiek*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Bijhouwer, J.T.P. (1947) *De wijkgedachte*. Wageningen: Veenman & zonen
- Bijlsma, Like & Eireen Schreurs (red.) (2010) *De Zuidwijker, vernieuwde editie 2010*. Rotterdam: SUBoffice architecten.
- Bik, M. & Stolk, C. (2002) *Bevolkingsprognose Rotterdam 2017*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- Blijstra, R. (1955) Het Wonen. In: Traa, C. van (red.) *Rotterdam. De geschiedenis van tien jaren wederopbouw*. Rotterdam: Ad. Donker, pp. 186-212
- Blijstra, R. (1965) *Rotterdam. Stad in beweging*. Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem : De Arbeiderspers
- Blokland-Potters, Talja (1998) *Wat stadsbewoners bindt, sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen (Kok Agora)
- Blokland, Talja (2005) *Goeie burens houden zich op d'r eigen: Sociale relaties in de grote stad*. Den Haag: Gradus Hendriks Stichting
- Blokland, Talja. & Gwen van Eijk (2010) Do People Who Like Diversity Practice Diversity in Neighbourhood Life? Neighbourhood Use and the Social Networks of 'Diversity-Seekers' in a Mixed Neighbourhood in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36, pp. 313-332
- Blom, Anita, Bregit Jansen & Marieke van der Heide (2004) *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*. Zeist: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Bobo, L. & C.L. Zubrinsky (1996) Attitudes on Residential Integration: Perceived Status Differences, Mere In-Group Preference, or Racial Prejudice? *Social Forces*, 74 (3) pp. 883-909
- Boelhouwer, Peter & Hugo Priemus (2014) Demise of the Dutch social housing tradition: impact of budget cuts and political changes. *Journal of Housing and the Built Environment*, 29 (2) pp. 221-235
- Boer, Nico de (2001) De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid. In: J.W. Duyvendak & L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom, pp.29-50
- Boer, Niek de & Donald Lambert (1987) *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*. Rotterdam: uitgeverij 010publishers
- Bol, Pieter & Marien de Langen (2006), Rotterdam en de Rotterdamwet, *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 12 (3) pp. 6-11,
- Bolt, Gideon (2004) Over spreidingsbeleid en drijfzand. *Migrantenstudies*, 20 (2) pp. 60-73.
- Bolt, Gideon, Maarten van Ham & Ronald van Kempen (2006). Allochtonen op de woningmarkt: ruimtelijke segregatie en verhuisdynamiek. In F. van Tubergen & I. Maas (Eds.), *Allochtonen in Nederland in Internationaal Perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 189-216
- Bolt, Gideon & Ronald van Kempen (2008) *De mantra van de mix. Hoe ideaal is een gemengde wijk?* Utrecht: Forum, Instituut voor multiculturele ontwikkeling
- Bolt, Gideon, Ronald van Kempen & Jan van Weesep (2009). After urban restructuring: relocations and segregation in Dutch cities. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100 (4) pp. 502-518
- Bolt, G. & M.I. Torrance (2005) *Stedelijke herstructurering en sociale cohesie*. Utrecht, DGW/NETHUR-partnership 30
- Bond, Lyndal, Elena Sautkina, & Ade Kearns (2011) Mixed Messages about Mixed Tenure: Do Reviews Tell the Real Story? *Housing Studies*, 26 (1) pp. 69-94.
- Booi, T., D. Buckers & L. van de Lagemaat (2005) *Catwalk woonruimteverdeling. Kennismaken met acht modellen*. Rotterdam: SEV
- Bosch, Eva, Bart Sleutjes & André Ouwehand (2012) *Stijl van leven, stijl van bouwen. 'Branding' en leefstijlen in gebiedsontwikkeling*. Den Haag/Delft: Platform Corpovenista
- Boschman, Sanne, Gideon Bolt, Ronald van Kempen & Frank van Dam (2013), Mixed Neighbourhoods: Effects of Urban Restructuring and New Housing Development. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 104 (2) pp. 233-242.
- Bosma, K., & C. Wagenaar (1990) De ruis van de angst: speuren naar verborgen thema's in architectuur en stedenbouw. In: D.H. Schram & C. Geljon (red.) *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam: VU Uitgeverij, pp. 33-64
- Bosma, K. & C. Wagenaar (1995a) O, Theorie! Voorbereiding op de naoorlogse woningarchitectuur. In: K. Bosma & C. Wagenaar (red.) *Een geruisloze vooruitgang*. Rotterdam: NAI uitgevers, p. 202-213
- Bosma, K. & C. Wagenaar (1995b) De ruimte. In: K. Bosma & C. Wagenaar (red.) *Een geruisloze vooruitgang*. Rotterdam: NAI uitgevers, pp. 268-278
- Bouman, P.J. & W.H. Bouman (1952) *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*. Assen: Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction, critique sociale du jugement*. Paris: Les éditions de minuit.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction, a social critique of the judgement of taste*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press
- Bourdieu, P. (1989) *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep
- Bourne, L.S. (1981) *The geography of housing*. London: Edward Arnold

- Bovens, Mark, Meike Bokhorst, Roel Jennissen & Godfried Engbersen (2016) *Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, serie Verkenningen
- Broek, Andries van den, Ria Bronneman-Helmers & Vic Veldheer (2010) Nederland in generatieperspectief. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers & Vic Veldheer (red.) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp.9-37
- Broek, Andries van den (2010) Talking 'bout my generation. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers & Vic Veldheer (red.) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp.481-499
- Brox, G. Ph. (1984) Naoorlogse woningverbetering: een gezamenlijke verantwoordelijkheid. In: P. Groetelaars, A.L.M. Hoenderdos, A.W.C. Metselaar & H. Priemus (red.) (1984) *Exploitatieproblemen naoorlogse woningen, deel 2: Inleidingen*. Delft: Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde, pp.13-24
- Brouwer, J (2007) Methodiek 40 wijken; een reactie op het artikel van Van Gent c.s. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13 (5) pp. 37-39
- Bruggeman, J. & P. van de Laar (1998) Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw. In: Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema & Albert Oosthoek (red.) *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (1998) Rotterdam: MondiTaal Publishing
- Bullock, N. (2010) Gaston Bardet: post-war champion of the mainstream tradition of French urbanisme. *Planning Perspectives*, 25 (3) pp. 347-363
- Bunk, A.R. & J.P.J. Singelenberg (1990) *Experimenten met liften in bestaande woongebouwen: de eerste resultaten. Interimadvies liftenprogramma 1988-1991*. Rotterdam: Stichting SEV
- Burgers, Jack (2001) Rotterdam, kleine sociaal-economische geschiedenis van een havenstad. In: Godfried Engbersen & Jack Burgers *De verborgen stad, de zeven gezichten van Rotterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 13-27
- Burgers, Jack, Linda Zijderwijk, Saskia Binken & Döske van der Wilk (2012) *Levendige en veilige openbare ruimte. De visie van professionals en ervaringen van gebruikers*. Den Haag: Nicis Institute/Platform31
- Burgess, E.W. (1925) The growth of the city: an introduction to a research project. In: Park, R.E., E.W. Burgess & R.D. McKenzie (1925) *The City*. Chicago en London: The University of Chicago Press, pp. 47-62
- Buys, H. (1941) Over de studie: Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam. *De 8 en opbouw*, 12 (9) pp. 118-121
- Cammen, H. van der & L. de Klerk (2003) *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*. Utrecht: Het Spectrum
- Camstra, Ronald (1996) Commuting and Gender in a lifestyle perspective *Urban Studies*, 33 (2) pp. 283-300
- CEBEON (1993) *De plaats door verdeling. Woonruimteverdelingsbeleid en etnische minderheden*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Certeau, Michel de (1997) *The practice of everyday life*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Chaskin, R.J. (1997) Perspectives on Neighborhood and Community: A Review of the Literature. *Social Service Review*, 71 (4) pp. 521-547
- Chaskin R.J. & M.L. Joseph (2011) Social interaction in mixed-income developments: Relational expectations and emerging reality. *Journal of Urban Affairs*, 33, pp. 209-237.
- Cheshire, P. (2009) Policies for Mixed Communities: Faith-Based Displacement Activity? *International Regional Science Review*, (32) pp. 343-375
- Crooy, F. (2006) Liftenexperiment. De lichtheid van het leven met een lift. In: F. Crooy & J. Custers (2006) *12 x TOEN, Leren van experimenten*. Rotterdam: SEV
- Cuperus, René (2003) Toedekkers tegenover Paniekzaaiers. Het dispuut over 30 jaar integratiebeleid. Het integratievraagstuk van Charlois (3) *Socialisme en Democratie*, 2003 (10/11) pp. 70-75
- Daalen, Gelske van & Jeanet Kullberg (1999) *In de marge van meer marktwerking. Probleemcumulatie en woonruimteverdeling in Dordrecht*. Delft: Delft University Press
- Daalen, Gelske van & Marco van der Land (2008) Next Steps in Choice-based Letting in the Dutch Social Housing Sector. *European Journal of Housing Policy*, 8 (3) pp. 317 — 328
- Daalen, Rineke van (2009) De emotiesociologie van Arlie Hochschild. *Sociologie* 5 (2) pp. 152-164
- Dabrowski, A. (2011) *Bibliotheek Rotterdam kijkt vooruit! Herstructurering openbaar bibliotheekwerk Rotterdam 2011-2020*. Rotterdam: Bibliotheek Gemeente Rotterdam
- Dagevos, Jaco (2009) Werkloosheid, uitkeringen en werk. In: M. Gijsberts & J. Dagevos (red.) (2009) *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 139-167
- Dam, F. van, S. Boschman, P. Peeters, R. van Kempen, G. Bolt & P. Ekamper (2010) *Nieuwbouw, verhuizingen en segregatie; effecten van nieuwbouw op de bevolkingssamenstelling van stadswijken*. Den Haag: PBL.
- Daru, Myriam (1992) De min gegoede klasse is tot onreinheid geneigd. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 57-77
- Davidson, M. (2008) Spoiled Mixture: Where Does State-led 'Positive' Gentrification End? *Urban Studies*, 45 (12) pp. 2385-2405, Dean, J. and J. Hastings (2000) *Challenging images, housing estates, stigma and regeneration*. Bristol: Policy press
- Deelgemeente Charlois (2000), *Kijk op de wijkaanpak. Visie 2000-2010. Zuidwijk*. Rotterdam: Deelgemeente Charlois
- Dekker, Karien (2005) Gemengde wijken, tevreden bewoners. *Ruimte en Debat*, nr. 5. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau, pp. 20-21
- Desmet, Els & Annemarie Sour (2011) *YU(E)P -Young Urban (Ethic) Professionals Ambitieuze jonge vrouwen. De opkomst van een nieuwe middenklasse op Zuid*. Rotterdam: Post Editions
- Devine, F. & M. Savage (2005) The cultural turn, Sociology and the Class Analysis, in: F. Devine, M. Savage, J. Scott & R. Crompton (editors) (2005) *Rethinking Class; Culture, Identities and Lifestyles*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 1-23
- Devine, F., M. Savage, J. Scott & R. Crompton (editors), (2005), *Rethinking Class; Culture, Identities and Lifestyles*, Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Diemer-Lindeboom, F.T. (1955) Woning en wijk als waarden voor gezin en samenleving. In: F.T. Diemer-Lindeboom, J.A.A. van Doorn & W. de Bruijn, *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken*. Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, Amsterdam, pp. 3-59

- Dienst Stedebouw+Volkshuisvesting (1994) *Jaarrapportage Prestatieafspraken woonruimteverdeling 1993*. Rotterdam: Dienst Stedebouw +Volkshuisvesting
- Dienst Stedebouw+Volkshuisvesting (1995) *55plus, zonder trap. Behoeftte en aanbodontwikkeling van huisvesting voor ouderen*. Rotterdam: Dienst Stedebouw +Volkshuisvesting
- Dienst Stedebouw+Volkshuisvesting (1998) *Met het oog op morgen. Ouderenhuisvesting in Rotterdam nu en in de toekomst*. Rotterdam: Dienst Stedebouw +Volkshuisvesting
- Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1950) *Rotterdam zijn woningen vroeger en nu*. Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting
- Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1954) *Onderzoek in "Tuinstad Zuidwijk" (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk*. Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting, Wetenschappelijk Bureau
- Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1955) *Plattelanders en stadsmensen in een nieuwe woonwijk. Onderzoek in Tuinstad Zuidwijk" (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk (tweede deel, onderzoek in de lage bouw)*. Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting, Wetenschappelijk Bureau
- Diepen, A. van & M. Arnoldus (2003), *De woonvraag in de vraaggestuurde markt; bouwstenen uit het woonmilieuanalyse- en leefstijlenonderzoek*, Amsterdam: DGW/Nethurpartnership nr.23
- Dieten, Jos van (1992) *Wij zullen jullie mores leren*. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'*. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam. Rotterdam: Uitgeverij O10, pp. 33-54
- Dijsselbloem, Jeroen (2003) *Herstructurering van wijken is lang niet genoeg! Het integratievraagstuk van Charlois (2) Socialisme en Democratie*, 2003 (10/11) pp. 65-69
- Doevendans, K. & R. Stolzenburg (1988) *De wijkgedachte in Nederland. Gemeenschapsstreven in een stedebouwkundige context*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde. (Bouwstenen: 14)
- Doff, Wenda (2010) *Puzzling neighbourhood effects. Spatial selection, ethnic concentration and neighbourhood impacts*. Amsterdam: IOS Press
- Doff, Wenda & André Ouwehand (2012) *'Soort bij soort'. Leefstijlen in woonruimteverdeling en beheer*. Den Haag/Delft: Platform Corpovenista
- Dogge, P.J.C. (2003) *Van Woningverhuurder naar Aanbieder van Woongenot de strategische mogelijkheden en beperkingen van de inzet van diensten ter verbetering van de marktpositie*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.
- Doorn, J.A.A. van (1955) *Wijk en Stad; reële integratiekaders?* In: F.T. Diemer-Lindeboom, J.A.A. van Doorn & W. de Bruijn, *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken*, Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, Amsterdam, p. 60-85
- Doorn, J.A.A. van (1960) *Migranten in Slotermeer. Aanpassingsmoeilijkheden bij migrantengezinnen in een Amsterdamse tuinstad*. Amsterdam: Sociale Raad Amsterdam
- Doorn-Janssen, M.J. van (1966) *Groei en gestalte van een nieuwe stadswijk. Verslag van een sociologische verkenning in Rotterdam-Zuidwijk anno 1955*. Utrecht: Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht no. 34
- Dorst, Machiel van (2005) *Een duurzaam leefbare woonomgeving; fysieke voorwaarden voor privacyregulering*. Delft: Eburon
- Downs, A. (1981) *Neighborhoods and urban development*. Washington D.C., The Brookings Institution
- Dujardin, M. & W. van der Zanden (2012) *Komen en Gaan 2011*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)
- Dun, L.P.M. van & W.H.M. van der Zanden (2012). *Evaluatie Huisvestingsvergunning Rotterdam, juli 2009 - juli 2011, tweede herziene druk*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) (13gr1499b)
- Duyvendak, Jan Willem (1999) *Zeven mythen over de wijkaanpak*. In: Jan Willem Duyvendak & Roelof Hortulanus (1999) *De gedroomde wijk. Methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*. Utrecht: Forum, pp. 5-27
- Duyvendak, Jan Willem (2011) *The Politics of Home: Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. London: Palgrave Macmillan.
- Duyvendak, J.W. (2016a) *Zijn we dan niet altijd al modern geweest? Over collectief geheugenverlies in Nederland en de overwinning van de jaren zestig*. *Socialisme & Democratie*, 73 (1) pp. 13-19
- Duyvendak, J.W. (2016b) *The Missing Mainstream. Why super-diversity is not the new normal*. Paper presented at the 'Workshop on Super-Diversity: A Transatlantic Conversation'. New York: CUNY Graduate Center April 4 and April 5, 2016
- Duyvendak, J.W. (2016c) *Laten we onze Nederlandse waarden niet wit schilderen*. *NRC-Handelsblad* 10 september 2016, *Opinie & Debat*, pp. 8-9
- Duyvendak, J.W., F. Hendriks, & M. van Niekerk (2009) *Cities in sight, inside cities: an introduction*, in: J.W. Duyvendak, F. Hendriks & M. van Niekerk (editors) (2009) *Cities in sight. Dutch dealings with urban change*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Duyvendak, Jan Willem & Roelof Hortulanus (1999) *De gedroomde wijk. Methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*. Utrecht: Forum
- Duyvendak, J.W. & P.W.A. Scholten (2011) *Beyond the Dutch "Multicultural Model" The Coproduction of Integration Policy Frames in The Netherlands*. *International Migration & Integration*, (2011) 12 (3) pp. 331-348
- Eijk, Gwen van (2010a) *Unequal networks. Spatial segregation, relationships and inequality in the city*. Amsterdam: IOS Press
- Eijk, Gwen van (2010b) *Exclusionary policies are not just about the "Neoliberal City": A critique of theories of urban revanchism and the case of Rotterdam*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (4) pp.820-834.
- Eijk, Gwen van (2011) *Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit*. *Sociologie*, 7 (3), pp. 247-268.
- Eijk, Gwen van (2012) *Good neighbours in bad neighbourhoods: narratives of dissociation and practices of neighbouring in a 'problem' place*. *Urban Studies*, 49, pp. 3009-3027.
- Eijk, Gwen van (2015) *Contact en herkenning. De stoep in stadssociologisch perspectief*. In: Ulden, Eric van, Daniel Heussen & Sander van der Ham (red.) (2015) *De stoep. Ontmoetingen tussen huis en straat*. Rotterdam: nai010 uitgevers, pp. 123-139
- Elias, N. (1976) *Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders*. In: N. Elias & J.L. Scotson (1976) *De gevestigden en de buitenstaanders; een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum. pp. 7-46
- Elias, N & J.L. Scotson (1976) *De gevestigden en de buitenstaanders; een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum

- Engbersen, Godfried (2009) Meng die wijk maar met mate. In: *NRC*, 7 februari 2009 bijlage *Opinie & debat*, pp. 4-5
- Engelsdorp-Gastelaars, Rob van (1980) *Niet elke stadsbewoner is een stedeling*. Amsterdam: Sociaal-Geografisch Instituut Universiteit van Amsterdam
- Ergun, C. & M. Bik (2003) *Prognose bevolkingsgroepen Rotterdam 2017*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek
- Faber, A.W., (1997) *Van de nood een deugd gemaakt: de Tussenbalans 1991*. deelstudie Vijftig jaar DGVH, Delft: Delft University Press (OTB-werkdocument 97-06).
- Feijten, Peteke & Maarten van Ham (2009) Neighbourhood Change... Reason to Leave? *Urban Studies*, Vol. 46 (10) pp. 2103-2122
- Firey, W. (1945) Sentiment and symbolism as ecological variables. *American Sociological Review*, 10, pp. 140-148
- Fischer, C.S. (1982) *To Dwell among friends*. Chicago: University of Chicago Press
- Flyvbjerg, B. (2006) Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative Inquiry*, 12 (2) pp. 219-245
- Fortuin, Kees & André Ouweland (2003) *Leidraad sociale wijkvisie*, deel 1 project Sociaal fysieke wijkaanpak. Den Haag: Ministerie van VROM en Ministerie van VWS
- Fortuyn, Pim (1997) *Tegen de Islamisering van onze cultuur*. Utrecht: Bruna
- Franke, Simon, Jeroen Niemans & Frans Soeterbroek (red.) (2015) *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*. Haarlem/Amsterdam: Trancity/Valiz
- Galster, G.C. (1987) *Homeowners and neighborhood investment*. Durham NC: Duke University Press
- Galster, G. (2007a) Neighbourhood Social Mix as a Goal of Housing Policy: A Theoretical Analysis. *European Journal of Housing Policy*, 7 (1) pp. 19-43.
- Galster, G. (2007b) Should Policy Makers Strive for Neighborhood Social Mix? An Analysis of the Western European Evidence Base. *Housing Studies*, 22 (4) pp. 523-545.
- Galster, G. (2012) The Mechanism(s) of Neighbourhood Effects: Theory, Evidence, and Policy Implications. In: Ham, Maarten van, David Manley, Nick Bailey, Ludi Simpson & Guncan MacLennan (ed.) *Neighbourhood Effects Research: New Perspectives*. Dordrecht: Springer pp. 23-56
- Galster, G.C. & G.W. Hesser (1981) Residential Satisfaction and Contextual Correlates. *Environment and Behavior*, 13 (6) pp. 735-758
- Gans, H.J. (1961) The Balanced Community. Homogeneity or Heterogeneity in Residential Areas? *Journal of the American Institute of Planners*, 27 (3) pp. 176-184
- Gans, H.J. (1962) *The urban villagers: group and class life of Italian Americans*. New York: The Free Press
- Gans, H.J. (1967) *The Levittowners. Ways of life and politics in a new suburban community*. New York: Pantheon Books
- Gans, H.J. (1991a) The potential environment and the effective environment. In: H.J. Gans (1991) *People, plans and policies, essays on poverty, racism, and national urban problems*, New York: Colombia University Press (heruitgave, bewerking en aanvulling op 'People and plans' uit 1968), pp. 24-32
- Gans, H.J. (1991b) Urbanism and suburbanism as ways of life: A reevaluation of definitions. In: H.J. Gans (1991) *People, plans and policies, essays on poverty, racism, and national urban problems*, New York: Colombia University Press (heruitgave, bewerking en aanvulling op 'People and plans' uit 1968), pp. 51-69
- Gans, H.J. (1995) *The war against the poor, the underclass and antipoverty policy*, New York: Basic Books
- Ganzeboom, H. (1988) *Leefstijlen in Nederland; een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Gehl, J. (1978) *Leven tussen huizen*. Zutphen: De Walburg Pers
- Geyl, W.F. (1946a) De opbloei van de wijkgedachte. Een sociale eenheid, die een levende gemeenschap kan zijn. *Bouw*, 1, pp. 365-371
- Geyl, W.F. (1946b) De wijkgedachte in Engeland en de V.S. van Amerika. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedeboou*, 27 (aug/sept), pp. 101-109
- Geyl, W.F. (1947a) De wijkgedachte, reprint van een artikel in tijdschrift 'Bestuurswetenschappen' in: *MO/Samenlevingsopbouw*, nov/dec 1997 16 (152/153) pp. 31-36
- Geyl, W.F. (1947b) *Wij en de wijkgedachte* (Geïllustreerd door Sia Bakema-van Borssum Waalkes). Utrecht: V. en S. No. 1 in de serie "Plannen en voorlichting"
- Gemeente Rotterdam (1988a) *Vernieuwing van de stadsvernieuwing*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam (1988b) *Stadsvernieuwing en stedelijk beheer*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam (1993) *Het volkshuisvestingsplan halverwege*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam dienst Stedebouw en Volkshuisvesting
- Gemeente Rotterdam (1995) *Rotterdam ongedeelde stad, volkshuisvestingsplan 1995-1998*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam (2003) *Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (2011) *Uitvoeringsprogramma Woonvisie 2010 – 2014*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam (2015) *Onderzoek evaluatie effecten Rotterdamwet van de Universiteit van Amsterdam. Brief van de wethouder Stedelijke Ontwikkeling en Integratie aan de leden van de commissie voor Bouwen, Wonen en Buitenruimte 27 november 2015*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam (2016) *Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030, agenda tot 2020*. Versie College B&W d.d. 1 maart 2016. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Gemeente Rotterdam/dS+V (1991) *Probleeminventarisatie Zuidwijk*. Project Zuidelijke Tuinsteden. Rotterdam: dienst Stedebouw en Volkshuisvesting, Bureau Zuidelijke Tuinsteden
- Gemeente Rotterdam/dS+V (2002a) *Ruimtelijk Kader Zuidwijk 2010. Concept*. Rotterdam: dienst Stedebouw en Volkshuisvesting.
- Gemeente Rotterdam/dS+V (2002b), *Concept woningbouwprogramma herstructurering Zuidwijk 2000-2010*. Rotterdam: dienst Stedebouw en Volkshuisvesting.
- Gent, Wouter van & Sako Musterd (2010) Isolement en angst: PVV in Haagse buurten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010. *Beleid en Maatschappij*, 37 (2) pp. 140-153
- Gent, Wouter van & Sako Musterd (2012) Een stadsgeografie van het leven. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 18 (3) pp. 50-56

- Gent, Wouter van, Sako Musterd & Willem Ostendorf (2007a) Van probleemwijk naar prachtwijk? Over de problemen van een wijkgerichte aanpak. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13 (4) pp. 44-50
- Gent, Wouter van, Sako Musterd & Willem Ostendorf (2007b) Van prachtwijken naar probleemcumulatiewijken, Een reactie op minister Vogelaar en anderen. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13 (6) pp. 41-43
- Gent, . van, S. Musterd & W. Ostendorf (2009) Bridging the social divide? reflections on current Dutch neighbourhood policy. *Journal of housing and the built environment*, 24, pp. 357-368
- Gent, Wouter van, Cody Hochstenbach & Justus Uitermark (2017) Exclusion as urban policy: The Dutch 'Act on Extraordinary Measures for Urban Problems'. *Urban Studies*, 00 (0) 1-17 Online: DOI: 10.1177/0042098017717214
- Geschiere, Peter (2009) Het autochtone gevaar. Essay uitsluiting en insluiting. *De Groene Amsterdammer*, 8 (28) pp. 18-21
- Geurtsen, R. & Hoog, M. de (1981) Stad in stolling. In: U. Barbieri, R. Bijhouwer, A-M. Devolder (red.) (1981) *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981*. Amsterdam: Van Gennep, pp. 99-115
- Gijsberts, M. & J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Gijsberts, M. & J. Dagevos (red.) (2009) *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Gijsberts, M. & L. Herweijer (2009) Onderwijs en opleidingsniveau. In: Gijsberts, M. & J. Dagevos (red.) *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 94-138
- Goes van Naters, M. van der (1980) *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers
- Goetze, R. (1979) *Understanding neighborhood change: the role of expectations in urban revitalizations*. Cambridge (Massachusetts): Ballinger Publishing Company
- Graaf, Paul de (2010) *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurtniveau 2008*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam COS
- Graaf, Paul de (2011) *Feitenkaart Aandachtsgroepen volkshuisvestingsbeleid Rotterdam en regio 2011*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam OBI
- Graaf, Peter van der (2001) Samenlevingsopbouw in Rotterdam: het Opzoomeren. In: J.W. Duyvendak & L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom, pp. 139-157
- Graaf, Peter van der (2009) *Out of place? Emotional ties to the neighbourhood in urban renewal in the Netherlands and the United Kingdom*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Gray, B. (2012) *Face to face with emotions in health and social care*. New York, Heidelberg, Dordrecht, London: Springer
- Grigsby, W., M. Baratz, G. Galster & D. McLennan (1987) The dynamics of neighbourhood change and decline. *Progress in Planning*, 28 (1) pp. 1-76
- Groenman, Sj., (1955) Ruimtelijke vormgeving en sociale opbouw als taken in onze tijd. In: Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955) *Enige aspecten van de sociale wijkopbouw*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, pp. 39-50
- Groetelaers, P., A.L.M. Hoenderdos, A.W.C. Metselaar & H. Priemus (red.) (1984) *Exploitatieproblemen naoorlogse woningen, deel 1 en 2*. Delft: Technische Hogeschool Delft, afdeling der Bouwkunde
- Grondelle, M. van & W. van Gent (2014) Wie gaat met wie om in Geuzenveld? *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 20 (2) pp. 47-54
- Grote vier gemeenten, De (1992) *De stadsvernieuwing in de grote steden afmaken*.
- Gruijter, M. de, E. Smits van Waesberghe & H. Boutelier (2010) *'Een vreemde in eigen land'. Boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid*. Amsterdam: Aksant
- Grünfeld, F. (1958) *Veenzicht. Leven in een na-oorlogse woonwijk*. Rotterdam: Gemeentelijke dienst voor sociale zaken
- Gunsing, M.C., G. Helleman & A.L. Ouweland (2001) *Spiegelbeeldig bouwen en beheren in beeld. Volkshuisvestingsmonitor Arnhem 1999*. Delft: Delft University Press
- Haan, I. de & J.W. Duyvendak (2002) *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002*. Zutphen: Walburg Pers
- Haar, Marleen van der & Dvora Yanow (2011) Allochtoon als metafoor en categorie. Over de handelingsimplicaties van beleidstaal. *Beleid en Maatschappij*, 38 (2) pp. 160-178
- Haest, Guus (1989) *De Ouwe Garde, het Andere Slag en de Buitenlanders: de geschiedenis van een saneringswijk*. Assen: Van Gorcum
- Hagen, Gert Jan (2001) Motivational profiling in de woningmarkt. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 7 (3) pp. 6-11
- Hajer, Maarten & Arnold Reijndorp (2001) *Op zoek naar nieuw publiek domein, analyse en strategie*. Rotterdam: NAi Uitgevers
- Ham, M. van & W.A.V. Clark (2009) Neighbourhood mobility in context: household moves and changing neighbourhoods in the Netherlands. *Environment and Planning A*, 41, pp. 1442-1459
- Ham, Maarten van & Peteke Feijten (2008) Who wants to leave the neighbourhood? The effect of being different from the neighbourhood population on wishes to move. *Environment and Planning A*, 40, pp. 1151-1170
- Hannerz, U. (1980) *Exploring the city: Inquiries towards an urban anthropology*. New York: Colombia University Press.
- Harloe, M. (1995) *The People's Home? Social rented housing in Europe & America*. Oxford/Cambridge: Blackwell
- Harms, Eric (2016) Rotterdam zoekt de juiste balans op de woningmarkt. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 22 (2) pp. 5-9
- Harris, D.R. (1999) "Property values drop when blacks move in, because..." Racial and socioeconomic determinants of Neighbourhood desirability. *American Sociological Review*, 64 (June) pp. 461-479
- Harris, D.R. (2001) Why Are Whites and Blacks Averse to Black Neighbors? *Social Science Research*, 30, pp. 100-116
- Harvey, D. (2009) *Social justice and the city*. Athens/London: The University of Georgia Press (heruitgave en aanvulling, oorspronkelijk 1973)
- Hastings, A. (2004) Stigma and social housing estates: beyond pathological explanations. *Journal of Housing and the Built Environment*, 19, pp. 233-254
- Hastings, A, & J. Dean (2003) Challenging images: tackling stigma through estate regeneration. *Policy and Politics*, 31 (2) pp. 171-184
- Havekes, E. (2014) *Putting interethnic attitudes in context The relationship between neighbourhood characteristics, interethnic attitudes and residential behaviour*. Utrecht: Universiteit Utrecht

- Havekes, E., M. Coenders & T. van der Lippe (2014) The Wish to Leave Ethnically Concentrated Neighbourhoods: The Role of Perceived Social Cohesion and Interethnic Attitudes. *Housing Studies*, 29 (6) pp. 823–842
- Heeger, H. (1993) *Aanpak van naoorlogse probleemcomplexen*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Heerema, Peter (2003) *Queeste Belvédère, gesprekken over identiteit cultuurhistorie en ontwerp*. Leiden: Locus ruimtelijke verkenningen.
- Heijden, H. van der (2002) Social rented housing in western Europe: developments and expectations. *Urban Studies*, 39 (2) pp. 327–340.
- Heijs, W., A. van Deursen, M. Leussink and J. Smeets (2011) Re-searching the labyrinth of life-styles. *Journal of Housing and the Built Environment*, 26, pp. 411–425
- Heijs, W., M. Carton, J. Smeets & A. van Gemert (2005) *Labyrint van leefstijlen*. Cahier Architectuur Stedebouw Eindhoven 07. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven
- Heijs, W., M. Carton, J. Smeets & A. van Gemert (2009) The labyrinth of life-styles. *Journal of Housing and the Built Environment* 24 (3) pp. 347–356
- Herzberg, F. (1968) *Work and the nature of man*. London: Staples Press.
- Herzberg, F., B. Mausner & B. Snyderman (1959) *The motivation to work*. New York: Wiley.
- Hirschman, A.O. (1970) *Exit, voice and loyalty: responses to decline in firms, organizations and states*. Cambridge/London: Harvard University Press
- Hochschild, A. R. (2003) *The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work*. Berkeley/London: University of California Press.
- Hochstenbach, Cody, Justus Uitermark & Wouter van Gent (2015) *Evaluatie effecten Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek ("Rotterdamwet") in Rotterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR)
- Hochstenbach, Cody & Sako Musterd (2016) *Changing urban geographies through boom and bust periods: gentrification and the suburbanization of poverty*. Working Paper series no. 17. Amsterdam: Centre for Urban Studies
- Hoenderdos, T. & A. Metselaar (1991) *Naoorlogse woongebieden Zuid-Holland*. Den Haag: Provincie Zuid-Holland/ Delft: Delftse Universitaire Pers
- Hoff, C.M. van den (1955) De volkshuisvesting. In: C. van Traa (red.) *Rotterdam. De geschiedenis van tien jaren wederopbouw*. Rotterdam: Ad. Donker, pp. 165–185
- Hofstra, S. (1946) Sociale en culturele aspecten van de wijkgedachte. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw* 27 (aug/sept) pp. 94–100
- Holmes, C. (2006) Mixed Communities: Success and Sustainability, Joseph Rowntree Foundation, *Foundations March 2006*
- Holt, G. (1947) De vormgeving van het parochiecentrum. *Katholiek Bouwblad*, 14 (22) pp. 259
- Hooimeijer, Pieter (2013) *Werk aan de wijk: een nadere duiding*. Utrecht: Universiteit Utrecht
- Hortulanus, Roelof (1995) *Stadsbuurten: een studie over bewoners en beheerders in buurten met uiteenlopende reputaties*. 's-Gravenhage: VUGA
- Horst, Hilje van der (2003) Multicultural theming, pacifying, essentialising and revanchist effects, in: S. Ingram & M. Reisenleiter (Eds) *Placing History, Themed Environments, Urban Consumption and the Public Entertainment Sphere*. Wenen: Turia & Kant, pp. 175–200
- Horst, Hilje van der, Anne Haars & André Ouwehand (2002b) Multicultureel bouwen, de weerslag van culturele diversiteit op de gebouwde omgeving. In: Vrom-raad (2002), *Smaken Verschillen: Multicultureel Bouwen en Wonen*. Den Haag: Vrom-raad, advies 032, pp. 51–187
- Horst, Hilje M. van der, Reinout J. Kleinhans & André L. Ouwehand (2002a) *Wij en zij, een Vlaardingse wijk in verandering*. Delft (DUP Satelite)
- Horst, Hilje van der, Jeanet Kullberg & Léon Deben (2001) *Wat wijken maakt*. Delft: DGW/Nethur partnership 13
- Horst, Hilje van der & Jantine Messing (2006) "It's Not Dutch to Close the Curtains": Visual Struggles on the Threshold Between Public and Private in a Multi-Ethnic Dutch Neighborhood. *Home Cultures* 3 (1) pp. 21–37
- Horst, Hilje van der & André Ouwehand (2012) "Multicultural Planning" as a contested device in urban renewal and housing: Reflections from the Netherlands. *Urban Studies*, 49 (4) pp. 861–875.
- Houben, J.M.J.F. (1989) *Kwaliteitsbeleid voor de Nederlandse woningvoorraad. Historie, methodiek, toepassingen, beleidsopties*. 's-Gravenhage: Delwel
- Hout, André van der (1992) De sociale quaestie. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp.11–31
- Hoyt, H. (1939) *The structure and growth of residential neighbourhoods in American cities*. Washington DC: Federal Housing Administration
- Huijnk, Willem, Mérove Gijsberts & Jaco Dagevos (2014) *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Huis, M. van & L. Steenhof (2003) Echtscheidingskansen van allochtonen: specifieke groepen. *Bevolkingstrends* 51(1) pp. 54–57. Voorburg/Heerlen: CBS
- Hur, M. & H. Morrow-Jones (2008) Factors That Influence Residents' Satisfaction With Neighborhoods. *Environment and behaviour*, 40 (5) pp. 619–635
- Huys, R. (2002) *Zuidwijk, waar leg dat dan...?* Rotterdam: Bewoners Organisatie Zuidwijk
- Idsinga, Ton (1982) Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk wonen in een open stad?. In: W. Beeren, P. Donker Duyvis, S. Schoon & C. Wiethoff (red.) (1982) *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*. Delft: Delft University Press, pp. 108–138
- Idsinga, Ton & Jeroen Schilt (1987) *Architect W. van Tijen 1994-1974*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij
- Inicio (1992) *Wijkvisie Zuidwijk*, Project Zuidelijke Tuinsteden. Rotterdam: dienst Stedebouw en Volkshuisvesting, Bureau Zuidelijke Tuinsteden

- Janowitz, M. (1967) *The Community Press in an Urban Setting*. Chicago & London: The University of Chicago Press. Heruitgave met aanvulling van oorspronkelijke studie uit 1952.
- Jansen, B. (2005) De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam. In: K. Zweerink (red.) *Van Pendrecht tot Ommoord, geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*. Bussum: Thoth, pp. 20-25
- Jansen, B., Ruitenbeek, J. & Bommel, H. van (2004) *Zuidwijk. Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1941-1965)*. Rotterdam: dS+V, Bureau monumenten
- Jansen, S.J.T. (2011) Lifestyle method. In: S.J.T. Jansen, H.C.C.H. Coolen & R.W. Goetgeluk (2011) *The measurement and analysis of housing preference and choice*. Dordrecht: Springer, pp. 177-202
- Jansen, S.J.T. (2014) Why is Housing Always Satisfactory? A Study into the Impact of Cognitive Restructuring and Future Perspectives on Housing Appreciation. *Social Indicators Research*, 116 (2) pp. 353-371
- Jap Sam, E., T. Kupers & J. Linders (red.) (2009) *De wereld op Zuid. Bouwen aan een brede school*. Heijningen: Jap Sam Books
- Jobse, R.B. (1974) Bevolkingssamenstelling en -ontwikkeling in grootstedelijke nieuwbouwwijken: achtergronden en consequenties. *Stedebouw en volkshuisvesting*, 55 (10) pp. 354-366
- Johnson, D.L. (2002) Origin of the Neighbourhood Unit. *Planning Perspectives*, 17 (2002) pp. 227-245
- Jong, M.J. de (1997) *Grootmeesters van de sociologie*. Amsterdam Meppel: Boom
- Jong, P. de, (1955) Verwerkelijking van nabijheid. In: Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955) *Enige aspecten van de sociale wijkopbouw*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, pp. 19-38
- Jonge, D. de, (1959) Beschouwingen over wijkvorming. *Polytechnisch Tijdschrift*, 14 (25/26) pp. 444b-450b
- Jonge, Derk de, (1960) *Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland*. Arnhem: VUGA boekerij
- Jonge Sla (2002) *Wonen in wijken. Bewoners van Spangen en Zuidwijk over het woonstadbeleid*. Rotterdam: Steunpunt Wonen
- Joseph, M.L., R.J. Chaskin & H.S. Webber (2007) The Theoretical Basis for Addressing Poverty Through Mixed-Income Development. *Urban Affairs Review*, 42, pp. 369-409
- Kalle, E., H. Kruythoff, V. Breuking & R. Teule (1996) *Zorg om naoorlogse stadsvernieuwingswijken*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Karssenbergh, Hans & Perry Hoetjes (2012) De omslag. Hoe zeven woningcorporaties de aanpak van hun stedelijke vernieuwing door de crisis ingrijpend moesten wijzigen (en vier juist niet). In: Kees de Graaf, Guus Haest, Koj Koning & André Ouwehand (red.) (2012) *Wijken en wegen*. Amsterdam: IOS Press, pp. 127-132
- Karsten, Lia, Arnold Reijndorp & Joke van der Zwaard (2006) *Stadsmensen. Levenswijze en woonambities van stedelijke midden-groepen*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis
- Katholiek Bouwblad (1947) Een weekend op Drakenburgh. *Katholiek Bouwblad*, XIV (22) pp. 253-261
- Kauffmann, F. (1982) Naar een 'modern' stadscentrum. In: W. Beeren, P. Donker Duyvis, S. Schoon & C. Wiethoff (red.) (1982) *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*. Delft: Delft University Press, pp. 77-107
- Kearns, A., R. Hiscock, A. Ellaway & S. Macintyre (2000) 'Beyond four walls'. The psycho-social benefits of home: Evidence from West central Scotland. *Housing Studies*, 15 (3) pp. 387-410.
- Kearns, A., O. Kearns & L. Lawson (2013) Notorious Places: Image, Reputation, Stigma. The Role of Newspapers in Area Reputations for Social Housing Estates. *Housing Studies*, 28 (4) pp. 579-598
- Kearns, Ade & Phil Mason (2013) Defining and Measuring Displacement: Is Relocation from Restructured Neighbourhoods Always Unwelcome and Disruptive? *Housing Studies*, 28 (2) pp. 177-204
- Keizer, M. de (1979) *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd*. Alphen aan den Rijn: A.W. Sijthoff
- Kempen, B.G.A. & N. van Velzen (1987) *Werken aan wonen. 75 jaar Nationale Woningraad*. Almere: Nationale Woningraad
- Kempen, Eva van (1987) De stadsbuurt in een veranderende samenleving; idee en werkelijkheid. *Geografisch Tijdschrift*, 21 (1) pp. 27-38
- Kempen, Ronald van (1992) *In de klem op de stedelijke woningmarkt. Huishoudens met een laag inkomen in vroeg-naoorlogse en vroeg-20ste-eeuwse wijken in Amsterdam en Rotterdam*. Utrecht: Elinkwijk
- Kempen, Ronald van & A. Sule Özüekren (1998) Ethnic segregation in cities: new forms and explanations in a dynamic world. *Urban studies*, 35 (10) pp. 1631-1656
- Kempen, Ronald van, & Gideon Bolt (2009) Social cohesion, social mix, and urban policies in the Netherlands. *Journal of Housing and the Built Environment*, 24 (4) pp. 457-475.
- Kempen, Ronald van & Gideon Bolt (2013) Introduction Special Issue: Mixing Neighbourhoods: Success or Failure? *Cities*, 35: pp. 391-396.
- Kempen, Ronald van & Hugo Priemus (2002) Revolution in Social Housing in the Netherlands: Possible Effects of New Housing Policies. *Urban Studies*, 39 (2) pp. 237-253
- Kempen, R. van & J. van Weesep (1998). Ethnic residential patterns in Dutch cities: backgrounds, shifts and consequences. *Urban studies*, 35(10) pp. 1813-1833
- Keij, I. (2000) Standaarddefinitie allochtonen. CBS Index, 10
- Kersbergen, K. (2005) De zegeningen van Fortuyn. *Socialisme & Democratie*, 62 (5) pp. 50-54
- Kleijn, Gerard de (1985) *De staat van de stadsvernieuwing* Utrecht: Vakgroep Stadsstudies R.U.U.
- Kleinhans, R.J. (2004) Social implications of Housing diversification in urban renewal: A review of recent literature. *Journal of Housing and the Built Environment*, 19 (4) pp. 367-390
- Kleinhans, R.J. (2005) Sociale implicaties van herstructureren en herhuisvesting. Sustainable Urban Areas nr. 6, Delft University Press, Delft.
- Kleinhans, Reinout (2012) A Glass Half Empty or Half Full? On the Perceived Gap between Urban Geography Research and Dutch Urban Restructuring Policy. *International Journal of Housing Policy*, 12 (3) pp. 299-314
- Kleinhans, R. (2017) Nieuwe aandacht, maar alsjeblieft géén nieuw wijkenbeleid. *Sociale vraagstukken*, verkregen op 24-7-2017 via: <https://www.socialevraagstukken.nl/nieuwe-aandacht-maar-alsjeblieft-geen-nieuw-wijkenbeleid/>
- Kleinhans, R. & Kearns, A. (2013) Neighbourhood Restructuring and Residential Relocation: Towards a Balanced Perspective on Relocation Processes and Outcomes *Housing Studies*, 28 (2) pp. 163-176

- Kleinhans, Reinout & André Ouwehand (2008) Debat waterbedeffecten is misleidend. Gevolgen sloop overschat door bewoners en beleidsmakers. *Vitale Stad*, 11 (8) pp. 8-9
- Kleinhans, Reinout, Hanneke Posthumus & Gideon Bolt (2012). Niet wakker liggen over waterbedeffecten. *Rooilijn: tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening*, 45 (6) pp. 460-463
- Kleinhans, Reinout, Lex Veldboer, Wenda Doff, Sylvia Jansen & Maarten van Ham (2014) *Terugblikken en vooruitkijken in Hoogvliet. 15 jaar stedelijke vernieuwing en de effecten op wonen, leefbaarheid en sociale mobiliteit*. Delft: OTB – Onderzoek voor de gebouwde omgeving. Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
- Kleinhans, Reinout & David Varady (2011) Moving out and going down? A review of recent evidence on negative spillover effects of housing restructuring programs in the United States and the Netherlands, *International Journal of Housing Policy*, 11 (2) pp. 155-174.
- Klerk, Len de (1980) *Op zoek naar de ideale stad*. Deventer: Van Loghum Slaterus
- Klerk, Len de (1992a) Volkshuisvesting als onderneming, ir. Auguste Plate 1881-1953. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 179-205
- Klerk, Len de (1992b) Stedelijke elite op de bres voor de volkshuisvesting. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 207-233
- Klerk, Len de (1992c) Naoorlogse woonwijken in een breed kader. In: Henk Heeger & Iris Smid (red.) *Verval en herstel van naoorlogse woningcomplexen*. Delft: Delftse Universitaire Pers, pp. 55-62
- Klerk, Len de (1998) *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950*. Rotterdam: NAI Uitgevers
- Klijn, E.H. & H.M. Koolma (red.) (1987) *De naoorlogse woningvoorraad onderzocht: een trend en programmeringsstudie*. Delft: Delft University Press
- Klopprogge, J. (1975) De wijkgedachte. *Plan* 1975 (1) pp. 25-55
- Knol, F.A. (1998), *Van Hoog naar laag; van laag naar hoog*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Koffijberg, J. (2005) *Getijden van beleid: omslagpunten in de volkshuisvesting. Over de rol van hiërarchie en netwerken bij grote veranderingen*. Delft: Delft University Press
- Kok, Henk & Martin Liebrechts (1988) *'Green Spot zonder prik', een visie op veranderingen in de Zuidwijkse wooncultuur*. Eindhoven: Het Gereedschap
- Kok, Henk & Roel van Veldhuizen (1996) *Tussen stadsrand en stadswijk. Een onderzoek naar de aanpak in de 16 vroeg naoorlogse wijken*. Rotterdam: Tripiti
- Kooi, Anne van der (2002) *Voorzieningen om te ontmoeten! Naar een samenhangend stelsel van publieke voorzieningen in Zuidwijk*. Den Haag: Septool.
- Kooijman, D. (1984) "Sociale erosie" naoorlogse woningen. *Delta, weekblad van de TH Delft*, 16 (21) 5 juni p. 5
- Kraaijvanger, H.M. (1946) *Hoe zal Rotterdam bouwen?* Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V. No 2 uit de serie van de Rotterdamse gemeenschap "Hoe bouwen wij Rotterdam?"
- Kromhout, B. (2005) De mislukte politieke vernieuwing van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. *Historische Nieuwsblad* (5) Verkregen 4 maart 2014 via: <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6629/de-mislukte-politieke-vernieuwing-van-nederland-na-de-tweede-wereldoorlog.html>
- Kromhout, Steven (2015) Terug van weggeweest: passend toewijzen. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 21 (2) pp. 29-33
- Kromhout, S., G.M. va Daalen, S. Davis & A. Zandstra (2006) *Woonruimteverdeling opnieuw bekeken. Bouwstenen voor discussie*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Kromhout, Steven & Sjoerd Zeelenberg (2014) *Sturen op inkomen. Toewijzingscriteria in de woonruimteverdeling*. Amsterdam: RIGO Research en Advies
- Kruythoff, Helen (2003) Dutch urban restructuring policy in action against socio-spatial segregation: sense or nonsense? *European Journal of Housing Policy*, 3, 2, pp 193-215
- Kullberg, Jeanet (1993) *Als er een schaaap over de dam is. Een studie naar negen opvolgers van het Delftse woonruimteverdelingsmodel*. Delft: Delftse Universitaire pers
- Kullberg, Jeanet (1996) Aanbodmodellen geïnventariseerd. Een landelijke verkenning van vormen van marktgerichte woonruimteverdeling en impressies van verdelers Delft: Delftse Universitaire pers
- Kullberg, Jeanet (2007) Krachtige argumenten tegen selectie 40 probleemwijken? *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13 (5) p. 39-40
- Kullberg, Jeanet (2010) Gepaste afstand. Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmerts & Vic Veldheer (red.) (2010) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 181- 202
- Kullberg, J., M. Vervoort & J. Dagevos (2009) *Goede bureu kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Kullberg, Jeanet & Jurjen Iedema (2010) Generaties op de woningmarkt. In: Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmerts & Vic Veldheer (red.) (2010) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 385- 410
- Kullberg, Jeanet, Lonke van Noije, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Malika Igalla m.m.v. Hanneke Posthumus (2015) *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Laan Bouma-Doff, Wenda van der (2005) *De buurt als belemmering?* Assen: Van Gorcum
- Laan Bouma-Doff, Wenda van der & André Ouwehand (2006) Rotterdam draaft door. Een kritische analyse van de invulling van de Rotterdamwet. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 12 (3) pp. 12-17.
- Lammerts, R. & M. Wentink (2003) *De sociale kwaliteit van Lombardijen, een analyse in de ontwikkeling van de bevolkingssamenstelling en de sociale infrastructuur*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

- Land, H. (1969) *Woonvoldoening. Verkenning van gebruik en bruikbaarheid van een begrip in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van het wonen*. Amsterdam: SISWO.
- Land, Marco van der (2005) Concentratiewijken vereisen aanpak op maat, *Vitale Stad*, 8 (9) p. 6
- Land, Marco van der & Wenda van der Laan Bouma-Doff (2008) Keuzevrijheid op maat voor bewoners van arme buurten. In: André Ouweland, Ronald van Kempen, Reinout Kleinhans & Henk Visscher (red.) *Van wijken weten*. Amsterdam: IOS Press. pp. 104-115
- Land, Marco van der & Wenda Doff (2010) Voice, exit and efficacy: dealing with perceived neighbourhood decline without moving out. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25, pp. 429-445
- Lange, E. de, (1995) *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- Lantermans, Th. (1955) De opbouw. In: C. van Traa (red.) *Rotterdam. De geschiedenis van tien jaren wederopbouw*. Rotterdam: Ad. Donker, pp. 103-130
- Lees, L. (2008) Gentrification and social mixing: Towards an inclusive Urban Renaissance? *Urban Studies*, 45 (12) pp. 2449-2470
- Le Gates, R.T. & Stout, F. (eds.) (2011) *The City Reader*. London: Taylor and Francis
- Leidmeijer, K., R. Schulenberg & A. Bogaerts (2009) *Waterbedeffecten van het wijkenbeleid (nulmeting)*. Amsterdam: RIGO
- Lejour, Arjan & Jan Möhlmann (2017) *Het huurbeleid van woningcorporaties*. Den Haag: Centraal Planbureau. CPB Policy Brief 2017/09
- Lewicka, M. (2011) Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31 207-230
- Linssen, M. & M. de Vries (red.) (2006) *Ontmoeten én vermijden. Ontwerpen voor een pluriculturele woonomgeving*. Amsterdam: STAWON/Architectura & Natura Pers
- Lofland, L. (1998) *The public realm: Exploring the city's quintessential social theory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Logan, J.R. & H.L. Molotch (1987) *Urban fortunes, the political economy of place*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Loo, H. van der, R. Loozen & J. Oosterman (1988) *Buurt in balans. Levenstijlen in nieuw Oudwijk*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel
- Lookman, W. (2009) Rotterdamse ondernemers prominent onder deelnemers zakencursus. *Woodbrokers Cahier* 1 (1) pp. 24-35
- Lookman, W. (2011) De wijkgedachte als gemeenschapsidee en hoe dat de kerk goed uitkwam. *Woodbrokers Cahier* 3 (5/6) pp. 29-36
- Low, S.M., (2000) *On the plaza: the politics of public space and culture*. Austin: University of Texas Press
- Lub, Vasco (2013) *Schoon, heel en werkzaam? Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid*. Den Haag: Boom Lemna uitgevers
- Mallett, Shelley (2004) Understanding Home: A Critical Review of the Literature. *The Sociological Review*, 52, (1) pp. 62-89.
- Manly, David, Maarten van Ham, Nick Bailey, Ludi Simpson & Duncan Maclennan (eds.) (2013) *Neighbourhood Effects or Neighbourhood Based Problems? A Policy Context*. Dordrecht: Springer
- Manzo, L.C. & Perkins, D.D. (2006) Finding Common Ground: The Importance of Place Attachment to Community Participation and Planning. *Journal of Planning Literature*, 20 (4) pp. 335-350
- Marissing, Erik van (2008) *Buurten bij beleidsmakers Stedelijke beleidsprocessen, bewonersparticipatie en sociale cohesie in vroeg-naoorlogse stadswijken in Nederland*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht. Netherlands Geographical Studies 377
- Marissing, Erik van, Gideon Bolt, & Ronald van Kempen (2004) *Stedelijk beleid en sociale cohesie in twee herstructureringswijken: Nieuw-Hoograven, Utrecht en Bouwlust, Den Haag*. Gouda: Habiforum
- Martens, Maartje (m.m.v. R. Graanstra) (1992) '...mensen zoals wij'. Amsterdam: Anderiesen & Reijndorp
- Massey, D. (1995) Places and their pasts. *History Workshop Journal*, 39, pp. 182-192
- McPherson, Miller, Lynn Smith-Lovin & James M. Cook (2001) Birds of a feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 415-444
- Meer, C.E., van der (1996) *Monitoring van buurten. Signalering en analyse van probleemcumulatie*. Amsterdam: Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment (AME)
- Meerhof, R. (2008) Vogelaar verplaatst wijkproblemen. *De Volkskrant* 8 juli 2008, p. 1
- Meissner, Fran & Steven Vertovec (2015) Comparing super-diversity. *Ethnic and Racial Studies*, 38 (4) pp. 541-555
- Méndez, M.-L. (2010) Elective belonging, moral ownership claims and authenticity of place. In: M. Savage, C. Allen, R. Atkinson, R. Burrows, M. Méndez, P. Watt & M. and Savage (2010) Focus Article, *Housing, Theory and Society*, 27 (2) pp. 115-161
- Mens, Noor (2007) *W.G. Witteveen en Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010
- Mentzel, Maarten (1989) *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal : een studie over Amsterdamse stadsuitbreidingen*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Mepschen, Paul (2012) Gewone mensen. Populisme en het discours van verdringing in Amsterdam Nieuw West. *Sociologie*, 8 (1) pp. 66-83
- Mepschen, Paul J.H. (2016) *Everyday autochthony: Difference, discontent and the politics of home in Amsterdam*. Amsterdam: Ipskamp Drukkers
- Metaal, Stefan, Iris van Huis & Arnold Reijndorp (2008) *Rust en onrust in Nieuwegein*. Utrecht: Mitros
- Michielin, F. & C.H. Mulder (2007) Geographical distances between adult children and their parents in the Netherlands. *Demographic Research*, 17 (22) pp. 655-678.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2013) *Voortgangsrapportage Wijkaanpak 2013*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015a) *Rapport wetenschappelijke evaluatie naar het effect van de Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek. Brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst aan de Eerste Kamer d.d. 17 november 2015* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015b) *Leefbaarometer en Voortgangsrapportage Wijkaanpak 2015. Brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst aan de Tweede Kamer d.d. 23 november 2015* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016) *Cijfers over Wonen en Bouwen 2016* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955a) *Enige aspecten van de sociale wijkopbouw*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf.
- Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955b) *De Maatschappelijke aspecten van de moderne wijk. Verslag van de bijeenkomst in restaurant "Esplanade" te Utrecht op 23 juni 1955*. Den Haag: Ministerie van Maatschappelijk Werk
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1972) *Nota Volkshuisvesting*. Den Haag: Ministerie van VRO
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1974) *Nota Huur- en subsidiebeleid*. Den Haag: Ministerie van VRO
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1989) *Volkshuisvesting in de jaren negentig*. Den Haag: Tweede Kamer vergaderjaar 1988-1989, 20 691, nrs. 2-3
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1996) Tijdelijke stimuleringsregeling herstructurering goedkope woningvoorraad. *Staatscourant* 1996, nr. 244 p. 22
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1997) *Nota Stedelijke Vernieuwing*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2000a) Wet van 15 november 2000 ter stimulering van integrale stedelijke vernieuwing (Wet stedelijke vernieuwing) *Staatsblad* 504 30 november 2000
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2000b) *Nota Wonen, Mensen, wesen, wonen*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2002) *'Mensen, Wensen, Wonen': de implementatie*. Brief van de minister van VROM aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2001-2002, 27559 nr. 29.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2007a) *Actieplan Krachtwijken. Van Aandachtswijk naar Krachtwijk*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (2007b) *Beantwoording Kamervragen wijkselectie* Brief van de minister van Wonen, wijken en integratie. Den Haag: Ministerie van VROM
- Mispelblom Beyer-van den Bergh van Eysinga, L.M. (1946) De mens in de stad. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw*, 27 (aug/sept) pp. 110-113
- Morley, D. (2001) Belongings: Place, space and identity in a mediated world. *European Journal of Cultural Studies*, 4 (4) pp. 425-448
- Mossel, J.H. van & S.J.T. Jansen (2010) Maintenance services in social housing: what do residents find important? *Structural Survey*, 28 (3) pp. 215-229
- Mumford, Lewis (1954) The Neighbourhood and the Neighbourhood Unit. *The Town Planning Review* 24 (4) pp. 256-270
- Musterd, Sako, Annelies Teernstra, Wouter van Gent, & Thea Dukes (2015) *De buurt als jas. Dynamische huishoudens in een veranderlijke stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Nagtzaam, H. (2012) Stef Blok: 'Die twee miljard is nodig voor ons gemeenschappelijk probleem' *Aedes Magazine* nr. 12, pp. 8-13
- Nederlands Architectuurinstituut (z.d.) *Inventaris van het archief A. Bos 1894-1984*, archief 1921-1959 Nederlands Architectuur Instituut
- Needham, B. (1977) *How cities work: an introduction*. Oxford: Pergamon Press
- Niekerk, M. van, T. Sunier & H. Vermeulen (1989) *Bekende vreemden; Surinamers, Turken en Nederlanders in een naoorlogse wijk*. Amsterdam: Uitgeverij 't Spinhuis
- Nio, Ivan (2002) Van levenswijzen tot lifestyles. Over bruikbaarheid van leefstijlen voor de ruimtelijke ordening. *S&RO* 83 (6) pp. 6-9
- Nio, Ivan (2010) Van homogene woonvlekken tot geelgroene flats. De fragiele relatie tussen leefstijlen en woonmilieus. In: Arnold Reijndorp & Leeke Reinders (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis*. Amsterdam: SUN Trancity, pp. 120-139
- Nio, Ivan, Arnold Reijndorp, Wouter Veldhuis, Anita Blom & Hein Coumou (2016) *Nieuw-West: parkstad of stadswijk. De vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam*. Haarlem/Amsterdam: TrancityValiz
- Nix, T. (1947) De wijkvorming in de stad. *Katholiek Bouwblad*, 14 (22) pp. 256-257
- NN (1993) *Welschen 7*. Rotterdam: Uitgeverij 010 en Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam
- Nowicka, M. & S. Vertovec (2014) Comparing convivialities: dreams and realities of living-with difference. *European journal of cultural studies*, 17 (4) pp. 341-356
- Nycolaas, J. (1974) *Volkshuisvesting*. Nijmegen: SUN
- Oerlemans, H. (1990) *Oude nieuwe wijken, een terugblik op de bouwexplosie in de jaren vijftig*. Den Haag: Stichting Volkshuisvesting in de Kunst & Bureau Aanpak Na-Oorlogse wijken
- Olink, H. (1992) Noodwoningen en luchtkastelen. In: H. Olink (red.) (1992) *Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was*. 's-Gravenhage: BZZTôH, pp. 27-33
- Osborne, K., A. Ziersch & F. Baum (2011) Perceptions of neighbourhood disorder and reputation: Qualitative findings from two contrasting areas of an Australian city. *Urban Policy and Research*, 29 (3) pp. 239-256.
- OTB (1989) *Exploitatatieproblemen in de na-oorlogse woningvoorraad: diagnose en therapie. K(n)euzen op de woningmarkt*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Ours, J.C. van (1980) *Gezinsconsumptie in Nederland: 1951-1980*. Rotterdam: Erasmus Universiteit
- Ouwehand, André (1984) Positie van de huurders bij beheerproblemen in de naoorlogse woningvoorraad. In: P. Groetelaars, A.L.M. Hoenderdos, A.W.C. Metselaar & H. Priemus (red.) (1984) *Exploitatatieproblemen naoorlogse woningen, deel 2: Inleidingen*. Delft: Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde. pp. 131-134
- Ouwehand, André (1997) Na de bevrijding, een nieuw perspectief? In: Esther Agricola, André Ouwehand & Gert Jan te Velde (red.) (1997) *De naoorlogse wijk centraal*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 128-140
- Ouwehand, André (1999a) Meer ingrijpend, maar ook meer integraal? Aanpak naoorlogse wijken nog lang niet uitgekristalliseerd. *Real Estate magazine* 2 (4) pp. 25-29

- Ouwehand, André (red.) (1999b) *De vernieuwing halverwege. Evaluatie vernieuwing Bijlmermeer 1992-1999*. Amsterdam: Patriomonium.
- Ouwehand, André (2001) Een wijk is geen auto. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 7 (8) pp. 10-15
- Ouwehand, André (2002a) 'Ik zou best nog wel 'n keertje net als vroeger in Moerwijk willen wonen'. In: E. Agricola, A. Bouwhuis, R. Geelhoed, G. Giele, W. Janssen & H. Pronk (red.) *Den Haag Zuidwest, een naoorlogs stadsdeel in verandering*. Hilversum: Thoth
- Ouwehand, André (2002b) *Kiezen in de wijk, stedelijke vernieuwing in 2002*. Rotterdam: KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing N1
- Ouwehand, André (2002c) The Dutch housing policy for the next decade: an attack on housing associations or adjustment to changing demands? *International Journal of Housing Policy*, 2 (2) pp. 203-221
- Ouwehand, André (2005) Wonen in de wijken van de vooruitgang. In: K. Zweerink (red.) *Van Pendrecht tot Ommoord, geschiedenis en toekomst van de naoorlogse wijken in Rotterdam*. Bussum: Thoth, pp. 26-33
- Ouwehand, André (2007) "Een omineuze naam", buurtreparatie en buurtreputatie. In: Ronald van Kempen & Sako Musterd (red.) (2007) *De stadsbuurt: ontwikkeling en betekenis*. Assen: Van Gorcum, pp. 123-131
- Ouwehand, André (2009) De wijk: lanceerplatform of trampoline? *KEI-A5*, mei 2009 pp. 7-10
- Ouwehand, André (2012) Sociale problemen en ruimtelijke keuzes. In: Remon Rooij, Machiel van Dorst, Ina Klaasen & Fokke Wind (red.) (2012) *Transformatiestrategieën voor verouderde stadswijken*. Amsterdam: Techne Press
- Ouwehand, A. (2014) Woonruimteverdeling tussen Scylla en Charibdis. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 20 (6) pp. 22-27.
- Ouwehand, André & Eva Bosch (2016) Planning "home" by branding: developers setting the stage for middle-class belonging with-in social mixing schemes. *Home Cultures*, 13 (2) pp. 169-192, DOI: 10.1080/17406315.2016.1190585
- Ouwehand, André, Eva Bosch & Wenda Doff (2017) Leefstijlsegmentatie in het woondomein. In: A.E. Bronner, E. Brüggem, P. Dekker, E de Leeuw, B. Nauta, A. Smidts, P. Verlegh & J. E. Wieringa (2017) *Ontwikkelingen in het marktonderzoek Jaarboek 2017 MarktOnderzoekAssociatie*. Haarlem: SpaarenHout. pp. 129-146
- Ouwehand, André & Gelske van Daalen (2002) *Dutch housing associations. A model for social housing*. Delft: DUP Satellite
- Ouwehand, André & Suzanne Davis (2004) *Operatie geslaagd, vervolgingreep noodzakelijk, evaluatieonderzoek naar de wijkaanpak in naoorlogse wijken in de jaren negentig*. Gouda: Habiforum
- Ouwehand, André & Wenda Doff (2013a) Who is afraid of a changing population? Reflections on housing policy in Rotterdam. *Geography Research Forum* 33 2013: 111-146
- Ouwehand, André & Wenda Doff (2013b) Rotterdam zet symboolpolitiek door. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 19 (5) pp. 6-11
- Ouwehand, André, Wenda Doff & Carlinda Adriaanse (2011) *Voorkeur voor een leefstijl? Een onderzoek naar leefstijlmethodeken in het woondomein*. Delft/Hilversum: Platform Corpovenista
- Ouwehand, A., K. Fortuin, M. Davelaar & R. Kleinhans (2001) *Contourenschets sociale wijkvisie*, Ministerie van VROM, Den Haag
- Ouwehand, André & Hilje van der Horst (2005) Identiteit en multiculturaliteit: een interessante paradox. *Agora*, 21 (2) pp. 20-23
- Ouwehand, André, Reinout Kleinhans, Wenda van der Laan Bouma-Doff & Marco van der Land (2006) *Een stap vooruit? De pretenities van fysiek voor sociaal bij herstructurering*. Delft: Onderzoeksinstituut OTB
- Özüekren, A. Sule. & Ronald van Kempen (2003) Dynamics and diversity: housing careers and segregation of minority ethnic groups. *Housing, theory and society*, 20 (4) pp. 162-171.
- Paauw, M. van der & A. Flache (2012) Lokale concentratie van allochtonen en steun aan de PVV. Het effect van het percentage niet-westerse allochtonen op het percentage PVV-stemmen, in 246 gemeenten in 2006. *Mens en Maatschappij*, 87, pp. 371-394
- Park, R.E., E.W. Burgess & R.D. McKenzie (1925) *The City*, Chicago en London: The University of Chicago Press
- Parker, S. (2004) *Urban theory and the urban experience, encountering the city*. London & New York: Routledge
- Parkes, Alison, Ade Kearns & Rowland Atkinson (2002) What Makes People Dissatisfied with their Neighbourhoods? *Urban Studies*, 39 (13) pp. 2413-2438
- Parqui, J. (1956) Uit de praktijk van het sociale beheer in Zuidwijk. *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, 37 (10) pp. 172-174
- Paulle, Bowen & Barak Kalir (2013) The Integration Matrix Reloaded: From Ethnic Fixations to Established Versus Outsiders Dynamics in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (9) pp. 1354-1374
- Pauw, J.L. van der (2006) *Rotterdam in de tweede wereldoorlog*. Amsterdam: Uitgeverij Boom
- Pennen, Ton van der (red.) (2016) *Bouwstenen uit de recente geschiedenis van de stedelijke vernieuwing. Een schetsboek*. Amsterdam: IOS Press
- Permentier, Matthieu (2007). Buurtreputaties verklaard. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 13 (5), p. 41-46.
- Permentier, Matthieu (2009) *Reputation, neighbourhoods and behaviour*. Utrecht: KNAG Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht
- Permentier, Matthieu, Gideon Bolt & Maarten van Ham (2011) Determinants of Neighbourhood Satisfaction and Perception of Neighbourhood Reputation. *Urban Studies*, 48 (5) pp. 977-996
- Permentier, Matthieu, Maarten van Ham & Gideon Bolt (2008) Same neighbourhood...different views? A confrontation of internal and external neighbourhood reputations. *Housing Studies*, 23, pp. 833-855
- Permentier, M., J. Kullberg & L. van Noije (2013) *Werk aan de wijk. Een quasie-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Perry, C.A. (1926) The local community as a unit in the planning of urban residential areas. In: Burgess, E.W. (ed.) (1926) *The urban community. Selected papers from the proceedings of the American Sociological Society 1925*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 238-241
- Perry, C.A. (1929) *The Neighborhood Unit, A scheme of arrangement for the family Life Community. Regional Survey of New York and Its Environs*. New York: Russell Sage Foundation, Monograph 1, vol. 7
- Perry, C.A. (1933) *The rebuilding of blighted areas; a study of the neighborhood unit in replanning and plot assemblage*. New York: Regional Plan Association, Inc.
- Perry, C.A. (1939) *Housing for the Machine Age*. New York: Russell Sage

- Pet, J.C.L.B. (1943) *Stedebouwkundige beschouwingen*. Amsterdam: Kosmos
- Pet, J.C.L.B. (1948) Romantiek in de stedebouw. *Forum* 3 (5) pp. 117-120
- Pinkster, Fenne M. (2014) "I Just Live Here": Everyday Practices of Disaffiliation of Middle-class Households in Disadvantaged Neighbourhoods. *Urban Studies*, 51(4) pp. 810-826
- Pinkster, Fenne M. (2016) Narratives of neighbourhood change and loss of belonging in an urban garden village. *Social & Cultural Geography*, Published online 10 februari 2016. pp. 1-21
- Pinkster, Fenne. & Ronald van Kempen (2002) *Leefstijlen en woonmilieuvoorkeuren*. Utrecht: Urban and regional research centre Utrecht
- Pluimer, B.C. (1994) Marktgericht voorraadbeheer: perspectief van een woningcorporatie. In: Sandra Adrianow & Iris Smid (red.) *Naoorlogse woonwijken: oplossingsstrategieën rondom markt en klant*. Delft: Delftse Universitaire Pers. Voorraadbeheer en woningmarktonderzoek 14, pp. 9-14
- PMSU (Prime Minister's Strategy Unit) (2005) *Improving the prospects of people living in areas of multiple deprivation in England*. London: Cabinet Office
- Poels, Pastoor J. (1947) De wijkgedachte in verband met de parochie. *Katholiek Bouwblad* 14 (22) pp. 258-259
- Poorthuis, Frank & Hans Wansink (2002) Pim Fortuyn op herhaling: 'De islam is een achterlijke cultuur', *De Volkskrant* 9 februari 2002
- Poot, J. (1968a) Is de wijkgedachte bruikbaar? (1) *Bouw*, 1968 (31/32) pp. 1128-1131
- Poot, J. (1968b) Is de wijkgedachte bruikbaar? (2) *Bouw*, 1968 (37) pp. 1294-1298
- Post, K. (1957) Woonwijk: woongemeenschap? *Bouw*, 1957, pp. 1240-1241
- Posthumus, Hanneke, Reinout J. Kleinhans & Gideon Bolt (2012). *Bijwerkingen van herstructureringsoperaties. Verhuizingen, waterbedefferen en veranderingen in de woningvoorraad*. Delft: Eburon.
- Potters, Tobia (2001) Het cultureel-geografisch perspectief, beleving van de woonomgeving. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 7 (8) pp. 16-20
- Pouderoyen, C. (1947) Samenvatting van het verhandelde, excerpt van de inleiding van Prof. Ir. M.J. Granpré Molière. *Katholiek Bouwblad*, 14 (22) pp. 260-261
- Praag, C.S. van (1986) *De woonsituatie van etnische minderheden. Ontwikkelingen 1980-1985*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Prak, Niels Luning (1971) De ontwikkeling van het Nieuwe Bouwen. In: J. Bremer & H. Reedijk (red.) (1971) *Bouwen '20-'40 De Nederlandse bijdrage aan het Nieuwe Bouwen*. Eindhoven: Van Abbemuseum (p. 29-49)
- Prak, Niels Luning (1985) *De Linnaeusstraat e.o. gebouwd in 1947, gesloopt in 1977*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Prak, Niels Luning & H. Priemus (1984) Model om verval van naoorlogse woningen beter te voorspellen. *Bouw*, 39 (17) pp. 37-39
- Prak, Niels Luning & Hugo Priemus (1985) A model for the analysis of the decline of post-war housing. In: Niels L. Prak & Hugo Priemus (editors) (1985) *Post-war public housing in trouble*. Delft: Delft University Press
- Priemus, Hugo (1969) *Wonen, creativiteit en aanpassing. Onderzoek naar voorwaarden voor optimale aanpassingsmogelijkheden inde woningbouw*. Den Haag/Parijs: Mouton
- Priemus, Hugo (2001) Social Housing as a Transitional Tenure? Reflections on the Netherlands' New Housing Memorandum 2000-2010. *Housing Studies*, 16 (2) pp. 243-256.
- Priemus, Hugo (2002) *Economische structuurversterking, stedelijke vernieuwing en de ICT-revolutie*. Delft: DUP Science Stedelijke en regionale verkenningen 28
- Priemus, Hugo (2004a) Stedelijk beleid uit balans, Rotterdamse nota slaat de plank volledig mis, *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 10 (3) pp. 6-11.
- Priemus, Hugo (2004b) Housing and New Urban Renewal: Current Policies in the Netherlands. *International Journal of Housing Policy*, 4 (2) pp. 229-246
- Priemus, Hugo (2004c) The path to successful urban renewal: Current policy debates in the Netherlands. *Journal of Housing and the built environment*, 19 (2) pp. 199-209
- Priemus, Hugo (2006) Regeneration of Dutch post-war urban districts: the role of housing associations. *Journal of Housing and the Built Environment*, 21, pp. 365-375
- Priemus, Hugo, Peter Boelhouwer & Helen Kruythoff (1997) Dutch Urban Policy: a promising perspective for the big cities. *International Journal for Urban and Regional research* 21 (4) 677-690
- Prins, Baukje (2002) Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme, *Migrantenstudies*, 18 (4) 241-254.
- Prins, Baukje (2004) *Voorbij de Onschuld. Het Debat over Integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: Simon & Schuster
- Putnam, R. D. (2007) E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century, *Scandinavian Political Studies*, 30 (2) pp. 137-174
- Raadsen, Elbert (1992) De groei van de woonruimte. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 103-123
- Ramdas, Anil (2000) *Het geheugen van de stad, verhalen*. Amsterdam: Uitgeverij Balans
- Ree, Dieteke van der (1992) *Een deel van je leven. Bewoners van het eerste uur en kinderen van toen uit Zuidwijk en Pendrecht over de betekenis van het wonen in de Zuidelijke Tuinsteden*. Rotterdam: Project Zuidelijke Tuinsteden
- Reijndorp, Arnold (1985) Social-scientists looking for trouble of de vergeten factor van het verval. *Bouw* 40 (5) pp. 17-20
- Reijndorp, Arnold (1992) Afscheid van de volkshuisvesting. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.) (1992) *'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 235-253
- Reijndorp, Arnold (1994) De sociale ambities van het naoorlogse bouwen. In: Arnold Reijndorp & Hanneke van der Ven (red.) (1994) *Een reuze vooruitgang, utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 35-59

- Reijndorp, Arnold (1997) Vooruitkomen in achterstandswijken. In: Kees Schuyt (red.) (1997) *Het sociaal tekort: Veertien sociale problemen in Nederland*. Amsterdam: De Balie, pp. 127-141
- Reijndorp, Arnold (2004) *Stadswijk, stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: Nai Uitgevers
- Reijndorp, Arnold (2010) Ruimte voor plaats. Beelden en betekenissen. In: Arnold Reijndorp & Leeke Reinders (red.) (2010) *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*. Amsterdam: SUN/Trancity pp. 9-25
- Reijndorp, Arnold & Hanneke van der Ven (red.) (1994) *Een reuze vooruitgang, utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij O10
- Reijndorp, Arnold, Vincent Kompier & Luit de Haas (red.) (1997) *Leefstijlen, wonen in de 21ste eeuw*. Rotterdam: NAI uitgevers
- Reijndorp, Arnold, Vincent Kompier, Stefan Metaal, Ivan Nio & Birgitt Truijens (1998) *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI uitgevers
- Reijndorp, Arnold & Joke van der Zwaard (2004) Op zoek naar de middenklasse. In: Becker, F., Hennekeler, H., Sie, M., Dhian Ho, Tromp, B., and Linthorst, M. *Rotterdam, het vijfentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckmansstichting, pp. 82-108.
- Reijnen, J.M. & W.H.M. van der Zanden (1993) *De woningmarkpositie van etnische minderheden in Rotterdam, 1992*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek
- Reinders, Leeke (2004) *Merkwaardige wijken, de rol van identiteit bij de transformatie van stadswijken, een terreinverkenning*. Gouda: Habiforum
- Reinders, Leeke (2007) *Nieuwe Tuinen. Stedelijke vernieuwing en alledaagse ruimte in Schiedam Nieuwland*. Schiedam: Woonplus
- Reinders, Leeke (2013) *Harde stad, zachte stad. Moderne architectuur en de antropologie van een naoorlogse wijk*. Delft: Sieca
- Reinders, Leeke & Eva Bosch (2012) *Thuis in de stad. Binding, identiteit en publieke ruimte in Zaanstad*. Den Haag: Nicis Institute
- RIGO Research en Advies (2004) *Leefbaarheid van wijken*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Rohde, W., M. Schellekens, T. Seijkens, R. Kupers (1995) *Naoorlogse wijken in beeld, wijktypologie en analyse lokale aanpakstrategieën voor woonwijken uit 1946-1980*. Amsterdam (RIGO)
- Roelofs, E. (1989) *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland*. Rotterdam: Stichting Historische Publicaties Roterodamum
- Rouw, Sofie (2010) *Daar wordt aan de deur geklopt. Het discours rond Zwarte Piet als illustratie van de Multiculturele Samenleving*. Utrecht: Universiteit van Utrecht, scriptie.
- Russell Tylor, W. (1939) The neighbourhood unit in town planning. *The Town Planning Review* XVIII, 3 July 1939, pp. 174-186
- Sampson, R.J. & S.W. Raudenbush (2004) Seeing Disorder: Neighborhood Stigma and the Social Construction of "Broken Windows". *Social Psychology Quarterly*, 67 (4) pp. 319-342
- Sampson, R.J. & S.W. Raudenbush (2005) Neighborhood Stigma and the perception of disorder. *Focus*, 24 (1) pp. 7-11
- Sarkissian, Wendy (1976) The idea of social mix in town planning: an historical review. *Urban Studies*, 13 (3) pp. 231-246
- Sautkina E., L. Bond & A. Kearns (2012) Mixed evidence on mixed tenure effects: findings from a systematic review of UK studies, 1995-2009. *Housing Studies*, 27, pp. 748-782.
- Savage, M. (2010) The politics of elective belonging. In: Savage, M., Allen, C., Atkinson, R., Burrows, R., Méndez, M., Watt, P. and Savage, M. (2010) Focus Article, *Housing, Theory and Society*, 27 (2) 115-161, pp. 115-135
- Savage, M., G. Bagnall & B. Longhurst (2005) *Globalisation and Belonging*. London: Sage
- Savage, M., C. Allen, R. Atkinson, R. Burrows, M. Méndez, P. Watt & M. Savage (2010) Focus Article, *Housing, Theory and Society*, 27 (2) pp. 115-161
- Schaar, J. van der, (1987) *Groei en bloei van het Nederlands volkshuisvestingsbeleid*. Delft: Delftse Universitaire Pers
- Schagen, H.L. van, (1988) Overschie: op zoek naar een aanpak, in: G. Wigmans (red.) (1988) *Integrale stadsvernieuwing. Problemen en perspectieven bij de herinrichting van steden*. Delft: Delftse Universitaire Pers, pp. 111-125
- Scheffer, P. (2000) Het multiculturele drama. *NRC* 29 januari 2000. Verkregen op 2 maart 2016: <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html>
- Schilt, Jeroen & Herman Selier (1993) Van de oevers van de Oder tot Krimpen aan den IJssel. Het leven van Lotte Stam-Beese 1903-1988. In: Hélène Damen & Anne-Mie Devolder (red.) (1993) *Lotte Stam-Beese 1903-1988, Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij De Hef, pp. 10-35
- Schnabel, Paul (2003) Voorwoord. In: SCP (2003) *Het theorema van Thomas. Nieuwjaarsuitgave 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 7-12
- Schouten, N.C. (1967) *Het woonmilieu, sociologische overwegingen met betrekking tot de naaste omgeving van de woning*. Assen: Van Gorcum
- Schrijer, Dominic (2003) Het gaat onze draaglast te boven! Een noodkreet uit de lokale praktijk. Het integratievraagstuk van Charlois (1) *Socialisme en Democratie*, 2003 (10/11) pp. 56-64
- Schinkel, Willem (2007) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Schinkel, Willem & Marguerite van den Berg (2011) City of exception. The Dutch revanchist city and the urban homo sacer. *Antipode* 43 (5) pp. 1911-1938.
- Schulenberg, R., K. Leidelmeijer, W. Nijland, G. Marlet, C. van Woerkens & R. Ponds (2011) *Waterbedeecten van het wijkenbeleid 2008-2010* (eerste herhalingsmeting). Amsterdam: RIGO
- Schuyt, C.J.M. (1995) *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Utrecht: De Tijdstroom
- Schuyt, K. & E. Taverne (2000) *1950, Welvaart in zwart en wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers
- Skifter Andersen, H. (2008) Why do residents want to leave deprived neighbourhoods? The importance of residents' subjective evaluations of their neighbourhood and its reputation. *Journal of Housing and the Built Environment*, 23, pp. 79-101
- Slob, Anne, Gideon Bolt & Ronald van Kempen (2008) *Na de sloop. Waterbedeecten van stedelijk gebiedsgericht beleid*. Den Haag: NICIS-Institute.
- Small, M.L. (2009) 'How many cases do I need?' On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography* 10 (1) pp. 5-38

- Smeeke, A. & L. Mulder (2016) *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Working Paper 22
- Smit, Vincent (1991) *De verdeling van woningen: een kwestie van onderhandelen*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven. Faculteit der Bouwkunde, Bouwstenen 21
- Smith, J. and M. Oxley (1997) Housing investment and social housing: European comparisons, *Housing Studies*, 12, pp. 489–507
- Smouter, Karel (2010) Hoe Allah verscheen in Ede. *De Groene Amsterdammer* 17 november 2010 (verkregen op 17 oktober 2016 via: <https://www.groene.nl/artikel/ho-allah-verscheen-in-ed>)
- SOAB, Onderzoek- en adviesbureau (1990) *Zorg om achterstand. Stadsvernieuwing na 1990 in de 23 grotere gemeenten*. Breda: SOAB
- SOAB, Onderzoek- en adviesbureau (1992) *'N extra zorg om achterstand. Problemen na-oorlogse wijken verkend: méér dan 'n incident!* Breda: SOAB
- Soet, Willem (1997) *STZ in vorm. Projecten in perspectief*. Rotterdam: STZ
- Somerville, Peter (1997) "The Social Construction of Home." *Journal of Architectural and Planning Research*, 14(3) pp. 226-245
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2005) nr.726 Wet van 22 december 2005, houdende regels die een geconcentreerde aanpak van grootstedelijke problemen mogelijk maken (Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek)
- Stam, Mart (1941) De oorlog sloeg een gat. *De 8 en opbouw* 12 (9) pp. 127-130
- Stichting Van na de Oorlog & Bureau Middelkoop (red.) (1995) *Wie is er bang voor de naoorlogse wijk?* Den Haag: Stichting Van na de Oorlog
- Stipak, B. & C. Hensler (1983) Effect of neighborhood racial and socioeconomic composition on urban residents' evaluations of their neighbourhoods. *Social Indicators Research*, 12, pp. 311–320.
- Stouten, Paul (2004) *Duurzaamheid van de stadsvernieuwing', een onderzoek naar de woonsituatie in het Oude Noorden te Rotterdam tijdens en na de stadsvernieuwing*. Delft: Delft University Press
- Stouten, Paul (2010) *Changing contexts in urban regeneration: 30 years of modernisation in Rotterdam*. Amsterdam: Techne Press
- Studiecommissie-woonwijken (1960) *Het vraagstuk der nieuwe woonwijken in Nederland. Rapport uitgebracht door de studiecommissie-woonwijken, ingesteld door het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw en het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO)*. Alphen aan den Rijn: N. Samsom
- Studiegroep-Bos (1946) *De stad der toekomst, de toekomst der stad, Een stedebouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. Rotterdam: Voorhoeve
- Studiegroep Woningarchitectuur – Kerngroep (1943) *Richtlijnen voor woningarchitectuur*.
- Suttles, G.D. (1972) *The social construction of communities*. Chicago/London: University of Chicago Press
- Swaroop, S. & M. Krysan (2011) The determinants of neighborhood satisfaction: racial proxy revisited. *Demography* 48, pp. 1203–1229.
- Tasan-Kok, Tuna, Ronald van Kempen, Mike Raco & Gideon Bolt (2014) *Towards Hyper-Diversified European Cities. A Critical Literature Review*. Zutphen: CPI Wohrmann
- Tellinga, Jacqueline (2004) *De grote verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*. Rotterdam: Uitgeverij 010
- Temkin, K. & W. Rohe, (1996), Neighborhood change and urban policy, In: *Journal of planning Education and Research*, vol. 15, pp. 159-170
- Tersteeg, A.K. & F.M. Pinkster (2016) "Us Up Here and Them Down There": How Design, Management, and Neighborhood Facilities Shape Social Distance in a Mixed-Tenure Housing Development. *Urban Affairs Review* 52 (5) pp. 751–779
- Teule, R. (1995) Verbrande schepen: Vinex zuigt aangrenzende wijken leeg. *Bouw*, 50 (8/9) pp. 16-17
- Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw (1947) Verslag van de vergadering van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw op 28 november 1946 te Rotterdam, ter behandeling van het onderwerp 'de 'wijkgedachte'. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw*, 28 (1) pp. 9-12
- Tijen, Van & Maaskant en Brinkman & Van den Broek (1941) *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V.
- Tijen, W. van (1946) Enige opmerkingen over wijk-grootte en systematiek van wijkindeling. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedebouw*, 27 (aug/sept) pp. 113-118
- Tijen, W. van (1947) *Rotterdam anno 2000 Werk- en woonstad*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V. No 3 uit de serie van de Rotterdamsche gemeenschap "Hoe bouwen wij Rotterdam?"
- Tijen, Van & Maaskant (1948) *Toelichting bij het ontwerp verkavelingsplan voor Zuidwijk. Werk 713, dd. 30.12.1948*. Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam, nummer 465-01-145
- Tonkens, Evelien (2012) Working with Arlie Hochschild: connecting feelings to social change. *Social Politics*, 19 (2) pp. 194-218
- Tops, P. (2007). *Regimeverandering in Rotterdam. Hoe een stadsbestuur zichzelf opnieuw uitvond*. Amsterdam: Atlas.
- Tunstal, R. & R. Fenton (2006) *In the Mix A Review of Mixed Income, Mixed Tenure and Mixed Communities* London/York: Housing Corporation, Joseph Rowntree Foundation, English Partnerships
- Tunstall, Rebecca & Ruth Lupton (2010) *Mixed Communities. Evidence review*. London: Department for Communities and Local Government.
- Turkenburg, Monique & Mérove Gijsberts (2007) Opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal. In: J. Dagevos & M. Gijsberts (red.) (2007) *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 72-101
- Tweede Kamer der Staten Generaal (1994) *Integratiebeleid etnische minderheden*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23684, nr. 2
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2002) *Verslag houdende een lijst van vragen en antwoorden*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002–2003, 28 600 VI, nr. 5
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2004) *Bruggen bouwen. Verslag van de Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nr. 8-9
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2005) *Brief van de minister voor vreemdelingenzaken en integratie*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 28 689, nr. 36

- Tweede Kamer der Staten Generaal (2014) *Ver van huis. Hoofdrapport van de Parlementaire Enquêtecommissie Woningcorporaties*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 606, nr. 4
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2016a) *Motie van de leden Karabulut en Marcouch*. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015–2016, 32 824, nr. 125
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2016b) *Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden*, 1338. 's-Gravenhage: SDU. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015–2016, Aanhangsel van de handelingen
- Uitermark, Justus (2003a) 'Social mixing' and the management of disadvantaged neighbourhoods: the Dutch policy of urban restructuring revisited. *Urban studies*, 40 (3) pp.531-549
- Uitermark, Justus (2003b) *De sociale controle van achterstandswijken. Een beleidsgenetisch perspectief*. Utrecht/Amsterdam: KNAW/ Universiteit van Amsterdam
- Uitermark, Justus & Tjerk Bosker (2014) Wither the 'undivided city'? An assessment of state-sponsored gentrification in Amsterdam. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 105 (2) pp. 221–230
- Uitermark, Justus & Jan Willem Duyvendak (2005) Over de schouders van bestuurders en de ruggen van bewoners. *Ruimte en Debat*, 2005 nr. 5. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag, pp. 2-12.
- Uitermark, Justus, Jan Willem Duyvendak & Reinout Kleinhans (2007), Gentrification as a governmental strategy: social control and cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning*, 39, pp. 125 -141
- Uitermark, Justus & Jan Willem Duyvendak (2008) Civilizing the city: Populism and revanchist urbanism in Rotterdam. *Urban Studies* 45 (7) pp. 1485-1503.
- Uitermark, Justus, Vincent Traag & Jeroen Bruggeman (2012) De strijd om discursieve macht. Een relationele discoursanalyse van het Nederlandse integratiedebat, 1990-2005. *Sociologie*, 8 (2) pp. 219-247
- Uitermark, Justus, Cody Hochstenbach & Wouter van Gent (2017) The statistical politics of exceptional territories. *Political geography* 57, pp. 60-70
- Ulden, Eric van, Daniel Heussen & Sander van der Ham (2015) *De stoep. Ontmoetingen tussen huis en straat*. Rotterdam: nai010 uitgevers
- Urhahn Urban Design (2010) *De Spontane Stad*, Amsterdam: BIS Publishers.
- Varady, David P. (1986) Neighbourhood confidence: a critical factor in neighbourhood revitalization in: *Environment and Behaviour*. 18 (4) pp. 480-501
- Veblen, T. (1994) *The theory of the leisure class*. Tweede editie. London: Constable (oorspronkelijke uitgave 1899)
- Veenen, Anne van (2004) *Op het scherp van de snede. Samenlevingsopbouw in buurten-in-verandering*. Den Haag: Gradus Hendriks Stichting
- Veldboer, Lex (2010) *Afstand en betrokkenheid in de gemengde wijk. Over afwijzende en loyale groepen bij stedelijke vernieuwing*. Amsterdam: Off-page
- Veldboer, Lex, Jan Willem Duyvendak, Reinout Kleinhans & Nanne Boonstra (2007) *In beweging brengen en richting geven. Herstructurering en sociale stijging in Hoogvliet*. Hoogvliet: Deelgemeente Hoogvliet, Vestia en Woonbron.
- Veldboer, Lex & Marco van der Land (2011) *Inkomensdiversiteit en vertrouwen in burens en in de buurt. Deelstudie Deppenbroek & Wesselerbrink (Enschede) Samenvatting en beleidsinformatie*. Den Haag: NICIS Institute
- Velde, Gert Jan te (1996) *Tussen stadsrand en stadswijk. Een inventarisatie van de aanpak van zestien vroegnaoorlogse woonwijken*. Amsterdam: Stichting van na de Oorlog.
- Velde, Gert Jan te (1997) Inleiding. In: Esther Agricola, André Ouwehand & Gert Jan te Velde (red.) (1997) *De naoorlogse wijk centraal*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 8-15
- Veldhuizen, G. van (z.j., vermoedelijk 1958) *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*. Baarn: Bosch en Keuning
- Veldhuizen, Roel van (1989) *De zuidelijke tuinsteden van Rotterdam; Pendrecht, Zuidwijk, Lombardijen*. Rotterdam: DROS, gemeente Rotterdam
- Verheij, Elma & Gerard van Westerloo (1982) De Flat. In: *Vrij Nederland*, kleurkatern 4 september 1982, p. 4-39
- Vermeulen, H. (2001) *Etnisch culturele diversiteit als 'feit' en als norm*, Amsterdam: Vossiuspers Universiteit Amsterdam
- Vermeijden, Ben (2001) Dutch urban renewal, transformation of the policy discourse 1960–2000. *Journal of Housing and the Built Environment*, 16, pp. 203–232
- Verplanke, Loes (2006) Dorpsleven in Rotterdam. Over culturele concentratie in wijk en buurt. In: Gabriel van den Brink (red.) (2006) *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, p. 169-196
- Versantvoort, M.C. (2000) *Analysing Labour Supply in a Life Style Perspective*. Rotterdam: Tinbergen Institute
- Vertovec, Steven. (2007) Super-diversity and its Implications. *Ethnic and Racial Studies* 30 (6) pp. 1024–1054.
- Vertovec, Steven (2010) Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*, 199, pp. 83-95.
- Verweij, Arjen (2013) Concentratiewijken: springplank of getto? In: Jessie Bakens, Henri L.F. de Groot, Peter Mulder & Cees-Jan Pen (red.) (2013) *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform31, pp. 95-103
- Vestia (2011) *Bedrijfsbijeenkomst Vestia Rotterdam Zuid's visie op wonen 2011-2021*. (Handout van de powerpointpresentatie).
- Vier grote steden en het Rijk, De (1996) *De gedifferentieerde stad, gezamenlijke rapportage van de vier grote steden en het Rijk*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Visitatiecommissie Wijknaaanpak (2011) *Doorzetten en loslaten. Toekomst van de wijknaaanpak. Deel 1: Eindrapportage*. Den Haag: Visitatiecommissie Wijknaaanpak
- Visman, J.J. (1955) Boekbespreking 'Enige aspecten van de Sociale Wijkopbouw'. *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedenbouw*, 36 (12) pp. 198-199
- Vlasblom, D. (2008) Een leven lang dwars. NRC zaterdag 17 mei 2008
- Voogt, Aard Jan & Rob Hagens (1989) *Zuidwijk van Horsten naar her? Evaluatie woningverbetering Diepenhorst*. Rotterdam: Rotterdams instituut bewonersondersteuning (Rio)

- Vreeze, Noud de, (1993) *Woningbouw, inspiratie & ambities: Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad
- VROM-raad (1999) *Stad en wijk, verschillen maken kwaliteit*. Den Haag: VROM-raad advies 013
- VROM-raad (2002a) *Smaken verschillen: Multicultureel bouwen en wonen*. Den Haag: VROM-raad advies 032
- VROM-raad (2002b) *Haasten en onthaasten in de stedelijke herstructurering*. Den Haag: VROM-raad advies 035
- VROM-raad (2006) *Stad en stijging, sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Den Haag: VROM-raad advies 054
- Wacquant, Louis J.D. (1992) Inleiding. In: P. Bourdieu & L.J.D. Wacquant (1992) *Argumenten; voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Amsterdam: Sua. pp. 11-34
- Wagenaar, Cor (1992) *Welvaartsstad in worden. De Wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*. Rotterdam: NAI Uitgevers
- Wakefield, Sarah & Colin McMullan (2005) Healing in places of decline: (re)imagining everyday landscapes in Hamilton, Ontario. *Health & Place*, 11, pp. 299-312
- Wal, Harmen van de & Machiel van Dorst (2014) Privacy scripting. De impact van architectuur op sociale interactie in woongebouwen. *De Architect*, 45 (mei) pp. 28-37
- Wal, Harmen van de & Machiel van Dorst, met Theresia Leuenerberger, Esther Vonk & Evelien van Vugt (2016) *Privacy script. De invloed van architectuur op sociale interactie in woongebouwen*. Bussum: Thoth
- Wal, Olof van de (2015) *Steden van waarde, perspectief voor stedelijke vernieuwing*. Den Haag: Platform31
- Wal, Olof van de & Frank Wassenberg (2012) *Stedelijke vernieuwing op uitnodiging*. Rotterdam/Den Haag: KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing/NICIS Institute
- Wallinga, Marten (1994) *Over de Horsten gesproken...* Rotterdam: Stichting voor Volkshuisvesting 'Tuinstad Zuidwijk'
- Wassenberg, Frank (2004a) The Netherlands: Adaptation of the Carefully Planned Structure. *Built Environment*, 32 (1) pp. 12-31
- Wassenberg, F. (2004b) Large housing estates: from stigma to demolition? *Journal of Housing and the Built Environment*, 19 (3) 223-232
- Wassenberg, F.A.G., Arnoldus, M.M., Goetgeluk, R.W., Penninga, F. & Reinders, L.G.A.J. (2006) *Hoe breed is de buurt? Typologie van woonmilieus: herkenbaar, bruikbaar en beschikbaar*. Den Haag: Ministerie van VROM
- Wassenberg, F., R. Turkington & R. van Kempen (2004) The changing position of high-rise housing estates. Background developments. In: R. Turkington, R. van Kempen & F. Wassenberg, *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects*. Delft: Delft University Press, DUP Science, pp. 15-30.
- Watt, Paul (2006) Respectability, Roughness and 'Race': Neighbourhood Place Images and the Making of Working-Class Social Distinctions in London. *International Journal of Urban and Regional Research*. 30 (4) pp. 776-797
- Weber, M. (1972) *Wirtschaft und gesellschaft; grundriss der verstehende soziologie*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) (oorspronkelijke uitgave 1921)
- Werf, Marja van der (1995) Over alledaags geluk en hedendaags gelijk. In: Stichting Van na de Oorlog en Bureau Middelkoop (red.), *Wie is er bang voor de naoorlogse wijk?* Den Haag: Stichting Van na de Oorlog. pp. 30-36
- Wessendorf Susanne (2013) Commonplace diversity and the 'ethos of mixing': perceptions of difference in a London neighbourhood. *Identities* 20 (4) pp. 407-422
- Wessendorf, Susanne (2014) Being open, but sometimes closed. Conviviality in a super-diverse London neighbourhood. *European Journal of Cultural Studies*, 17 (4) pp. 392-405
- Wessendorf Susanne (2016) Settling in a Super-Diverse Context: Recent Migrants' Experiences of Conviviality. *Journal of Intercultural Studies*, 37 (5) pp. 449-463
- Westerveld, Eric (2009) Zuidwijk, de tuinstad van Van Tijen. *Ons Charlois* 16 (4) pp. 24-27
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2005) *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam/Den Haag (Amsterdam University Press)
- Wijdeven, T.M.F. van de (2012) *Doe-democratie. Over actief burgerschap in stadswijken*. Delft: Eburon
- Wilkens, L. & S Zeelenberg (2011) Crimineel verleden: dan geen woning. Zorgt screening voor betere leefbaarheid? *Vitale Stad* 14 (8) pp. 36-38
- Wilson, W. J. (1987) *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy* Chicago: The University of Chicago Press
- Wilson, W.J. (1996) *When work disappears*. Chicago: The University of Chicago Press
- Wilt, G.H. van der & W.H.M. van der Zanden (2005) *Evaluatie experiment huisvestingsvergunning*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.
- Wirth, L. (1938) Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology* 44 (1) pp. 1-24
- Wise, Amanda & Greg Noble (2016) Convivialities: An Orientation. *Journal of Intercultural Studies*, 37 (5) pp. 423-431
- Wittebrood, K., M. Permentier m.m.v. F. Pinkster (2011) *Wonen, wijken & interventies. Krachtwijken beleid in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Wouden, R. van der (2005) Gemengd zwemmen. In: *Ruimte en Debat*, nr. 5. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag, pp. 13-15
- Wouden, R. van der & J. Kullberg (2002) Stijloefeningen, leefstijlen in onderzoek en praktijk. *S&RO*, 83 (6), pp. 10-21
- Wijs-Mullekens, E. de (1999) *Wonen op stand, lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Het Spinhuis
- Zeegers, G.H.L. & Jonge, L. de (1955) De huidige toestand bij de wijkopbouw en de sociale problematiek er van. In: Ministerie van Maatschappelijk Werk (1955) *Enige aspecten van de sociale wijkopbouw*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, pp. 7-18
- Zorbaugh, H.W. (1929) *The Gold Coast and the Slum*. Chicago: University of Chicago Press
- Zorlu, A. & J. Latten (2009) Ethnic sorting in the Netherlands. *Urban Studies*, 46 (9) pp. 1899-1923
- Zwaard, Joke van der, (2003) *Overal dichtbij, rondkomen, vooruitkomen en samenleven in de Agnieszebuurt*. Rotterdam: Deelgemeente Noord
- Zwaard, Joke van der (2008) *Gelukzoekers. Vrouwelijke huwelijksmigranten in Nederland*. Amsterdam: Artemis en co

- Zwaard, Joke van der (2010) *Scènes in de copycorner. Van Vluchtige ontmoetingen naar publieke vertrouwdheid*. Amsterdam: Sun Trancity
- Zwiers, Merle, Kleinhans, Reinout & Ham, Maarten van (2016) The Path-Dependency of Low-Income Neighbourhood Trajectories: An Approach for Analysing Neighbourhood Change. *Applied Spatial Analysis* published online: DOI 10.1007/s12061-016-9189-z

Bijlage A 'Operatie geslaagd, vervolgingreep noodzakelijk'

Dit is een beknopte samenvatting van de voorstudie van dit promotieonderzoek⁴²⁰. Het inzicht in de ontwikkeling en effectiviteit van de aanpak van naoorlogse wijken was rond de eeuwwisseling beperkt⁴²¹. Dat was in 2003 de aanleiding voor een onderzoek met als centrale vraag: *Welke factoren in de aanpak van de naoorlogse wijken en in de context van die wijken bepalen de versterking van het duurzaam functioneren van die wijken?*

Op basis van literatuuronderzoek zijn zes wijken geselecteerd waar leefbaarheidsproblemen de aanleiding zijn geweest voor wijkvernieuwing in het begin van de jaren negentig. In deze wijken hebben we case studies uitgevoerd. De beschikbare statistische informatie is geanalyseerd en zijn beleidsdocumenten, eerder onderzoek en projectbeschrijvingen bestudeerd. We interviewden sleutelpersonen, hielden focusgesprekken met verschillende groepen bewoners en organiseerden een viertal bijeenkomsten waar betrokkenen uit de zes projecten met elkaar in gesprek gingen over de aanpak in de diverse wijken en de onderzoeksbevindingen. Het ging om de volgende wijken.

Bouwlust, Den Haag

Bouwlust, eind jaren vijftig gebouwd, telt bij oplevering ruim 6.200 woningen, waarvan 85 procent huurwoningen, grotendeels in handen van vier corporaties. Driekwart van de woningvoorraad bestaat uit portiekflats van vier lagen, daarnaast eengezinswoningen en enkele hoogbouwflats. Eind jaren tachtig komt de woningvoorraad niet meer tegemoet aan de dan geldende woonwensen. Naast grootschalig onderhoud kenmerkt de wijkaanpak zich door beheer en sociale vernieuwingsprojecten. Vanaf 1992 staat differentiatie voorop. In het hart van de wijk worden twee sloop- en nieuwbouwprojecten uitgevoerd. Er worden 432 woningen teruggebouwd, waarvan 142 koopwoningen. De aanpak in de tweede helft van de jaren negentig bestaat uit een (sociale) projectaanpak en de realisatie van een wijkplan, waarbij het accent ligt op beheer. In 2001 is een nieuwe koers ingezet. In 2004 was het plan dat tot en met 2010 er circa 1.450 portiekwoningen in aanmerking komen voor sloop en vervangende nieuwbouw.

Kleinpolder, Rotterdam

Kleinpolder is gebouwd tussen 1949 en 1955. De Rijksweg A13 verdeelt Kleinpolder in twee buurten. De woningvoorraad bestaat uit bijna 5.000 woningen en is grotendeels in bezit van één woningcorporatie. De bebouwing bestaat hoofdzakelijk uit vier lagen portiekflats en galerijflats van elf lagen. Al in 1988 starten de gemeente en corporatie met het herdifferentiëren van de woningvoorraad. In de periode 1988-1993 worden bijna 1.000 woningen gesloopt en 600 woningen krijgen een instandhoudingsbeurt. Daarnaast vindt hoogniveau-renovatie plaats van 560 portiekflats in het complex Welschen 7, waarbij men 450 woningen 'terug renoveert', en verrijzen er ruim 200 nieuwe

420 Gebaseerd op en ontleend aan de eindrapportage (Ouweland & Davis 2004), in het bijzonder p.135-149.

421 Er waren slechts enkele verkennende studies naar de ontwikkeling van de aanpak van herstructurering van naoorlogse wijken in Nederland uitgevoerd, onder andere van Te Velde (1996) en Kok & Van Veldhuizen (1996).

woningen. Tevens gaan er enkele beheerprojecten van start. In de jaren daarop realiseert de corporatie nieuwbouw- en renovatieprojecten, verspreid over de wijk. Anno 2004 streeft de corporatie naar verdere woningdifferentiatie en de toename van het aantal grote woningen. Dit gebeurt onder andere door het samenvoegen van woningen per complex en gedeeltelijke verkoop.

Paauwenburg Zuidoost, Vlissingen

Paauwenburg Zuidoost is in de jaren zestig gebouwd en telt dan ruim 1.300 woningen, bijna allemaal in de sociale huursector. Tachtig procent van de woningvoorraad bestaat uit vier lagen portiekflats en acht lagen galerijflats. De sociale woningvoorraad is in handen van één corporatie. Halverwege de jaren tachtig verloedert de wijk zienderogen. De woningcorporatie neemt verschillende beheermaatregelen, maar slaagt er niet in de vervalpiraal te doorbreken. De corporatie klopt aan bij de gemeente en in een gezamenlijke beleidsvisie besluiten zij het verpauperde middengebied te slopen. In de periode 1993-1997 zijn 368 woningen gesloopt, 121 koopwoningen teruggebouwd en 472 woningen verbeterd. Daarnaast zijn enkele maisonnetteflats verhuurd aan studenten, die in een later stadium bij gebrek aan studenten zijn verkocht. Twee maisonnetteflats zijn gesloopt. Anno 2004 is er sprake van een beheersituatie, op enkele particuliere initiatieven na: de corporatie realiseert met een zorgverlener een woonzorgzone, een projectontwikkelaar bouwt een nieuw winkelcentrum.

Selwerderwijk, Groningen

De Hoogte/Selwerderwijk is voor en na de oorlog gebouwd. De wijk bestaat uit circa 1.900 woningen, onderverdeeld in drie buurten. In de casus staan Selwerderwijk Noord en Zuid centraal, gebouwd in de jaren vijftig. De buurten bestaan voornamelijk uit twee en vier lagen portiekflats en is bijna geheel in handen van twee sociale verhuurders, waarvan één corporatie negentig procent van de huurwoningen bezit. Van 1992 tot 1995 is Selwerderwijk-Noord geherstructureerd om binnenwijkse doorstroming te creëren: 240 woningen zijn gerenoveerd, 96 woningen afgetopt en samengevoegd tot 40 sociale huurwoningen, 42 woningen zijn gesloopt, en 20 sociale koopwoningen zijn teruggebouwd. Ook is een seniorencomplex gerealiseerd. Vanaf 1995 is er sprake van een beheerbeleid door de corporatie en de uitvoering GSB-projecten. In Noord is een klein aantal portiekwoningen verkocht. Anno 2004 wordt gewerkt aan een sociale wijkvisie. Grootchalige herstructureringsingrepen stonden toen voornamelijk niet op de agenda.

Wielwijk, Dordrecht

Wielwijk bestaat uit één vooroorlogse buurt en vier naoorlogse die in 1963 zijn opgeleverd en telt ruim 2.900 woningen, voor tweederde portiekflats in drie en vier lagen zonder lift en verder eengezinswoningen. Het woningbezit is grotendeels in handen van één woningcorporatie. Begin jaren negentig zijn 'grootschalig onderhoud' en 'beheer' de kernwoorden bij de wijkaanpak. In 1992 slaat men een andere weg in. De corporatie streeft woningdifferentiatie na door verdichting. Vanaf 1992 zijn nieuwbouwprojecten en seniorencomplexen gerealiseerd, huurwoningen verkocht, een serviceflat verbouwd tot een Short Stay Facility (tijdelijke woon- en werkruimte). Daarnaast wordt een aantal renovatieprojecten en een reeks sociale projecten uitgevoerd. Anno 2004 werkt men aan de revitalisering van het Admiraalsplein. Er is een nieuw complex gerealiseerd, met koopwoningen, een wijkcentrum en een brede school en er is een wijkveiligheidsplan opgezet.

Zuidwijk, Rotterdam

Zuidwijk is tussen 1950 en 1963 gebouwd en bestaat bij oplevering uit ruim 7.000 woningen, waarvan 4/5 in handen is van één sociale verhuurder. De bebouwing bestaat voornamelijk uit laagbouw en drie tot vijf lagen portiek- en galerijflats zonder lift. In 1992 wordt een wijkvisie opgesteld om de verpaupering en de uittocht van de draagkrachtige bevolking tegen te gaan. In de periode 1992-1998 worden in de Horsten 308 woningen gerenoveerd en verdwijnen 777 woningen onder de slopershamer. Daarvoor komen er 653 terug, voornamelijk in de koopsector. Andere buurten ondergaan renovatie- of beheermaatregelen. De wijkvisie 1992 is inmiddels herijkt en de ambities zijn verhoogd. Een omvattend wijkplan is opgesteld, dat een grote fysieke herstructureringsopgave omvat en forse investeringen in de sociale voorzieningen. Anno 2004 start men met de voorbereidingen van grootschalige sloop- en nieuwbouw in de buurt de Burgen, andere buurten volgen later.

De zes wijken vergeleken

De problematiek en aanpak die vanaf de jaren negentig tot 2003 heeft plaatsgevonden in de zes onderzochte wijken, kenden onderlinge verschillen maar ook veel overeenkomsten.

Zowel bewoners als professionals die bij die wijken betrokken waren, beoordeelden de wijkvernieuwing positief. De maatregelen die men wilde uitvoeren waren in vier van de zes wijken daadwerkelijk gerealiseerd. Het afhaken van private partijen zorgde in Wielwijk voor aanmerkelijke vertraging, terwijl in Kleinpolder strengere milieuwetgeving een streep haalde door een deel van de voorgenomen nieuwbouw.

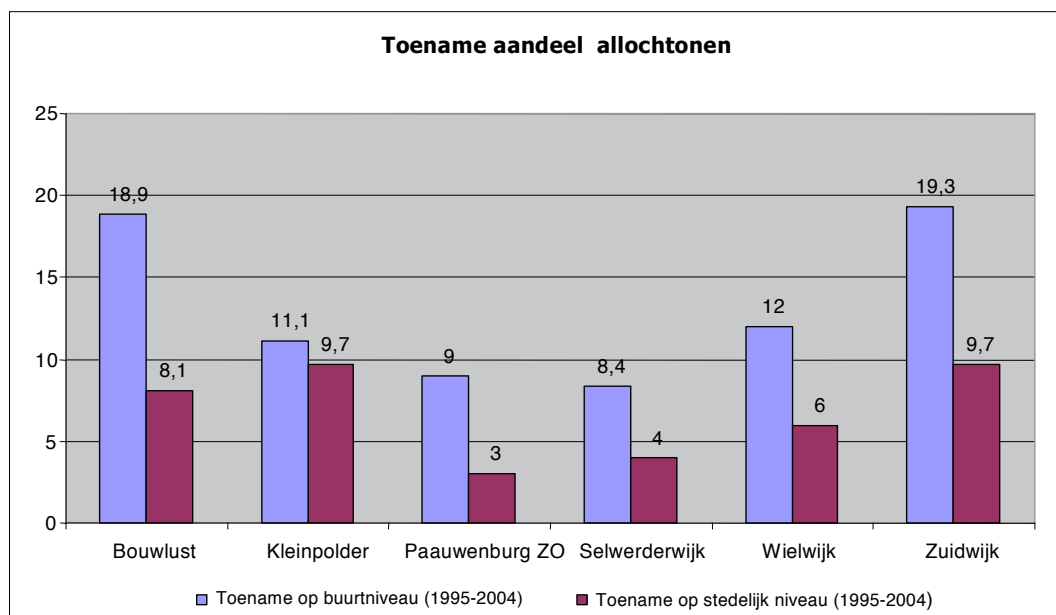
De directe aanleiding voor vrijwel alle sloop/nieuwbouwplannen was gelegen in grote bouw- en woontechnische tekortkomingen die men niet door middel van een 'normale' onderhoudsaanpak kon beantwoorden en door verpaupering, al dan niet gecombineerd met drugsproblematiek en criminaliteit. Het realiseren van een meer gedifferentieerde woningvoorraad behoorde in alle zes wijken tot de doelstellingen. Die doelstelling was echter slechts in één wijk (Paauwenburg) ook in relatieve zin gerealiseerd omdat de vernieuwing daar bestond uit een stevige ingreep in een wijk met een beperkt aantal woningen. Hoewel alle partijen positief waren over de wijkvernieuwing, waren er in bijna elke wijk delen die nog voor verbetering in aanmerking kwamen. Ze behoorden tot een latere fase uit de planning, of waren opgenomen in een herziene versie van het oorspronkelijke vernieuwingsplan. De oordelen over de resultaten van de herstructurering van gemeente, corporatie en bewoners waren redelijk gelijklopend, hetgeen mede te danken was aan het feit dat in alle gevallen het vernieuwingsprogramma het resultaat was van onderhandelingen en niet door één partij van bovenaf opgelegd was.

Het positieve oordeel over de al uitgevoerde herstructureringsingrepen impliceerde echter geen algemeen positief oordeel over de kwaliteit en reputatie van de wijken anno 2004 en de positie van die wijken op de lokale woningmarkt. In de vier wijken uit de Randstad, was er in 2004 sprake van een wisselende, dan wel meer negatieve dan positieve waardering. Zowel in Bouwlust, Kleinpolder, Wielwijk als in Zuidwijk was er tevredenheid ten aanzien van de uitgevoerde projecten, maar ook ontevredenheid over de situatie in de wijkdelen die nog niet (ingrijpend) waren aangepakt. In alle vier de wijken had dat te maken met botsende leefstijlen, sterke instroom van nieuwe bewoners uit de lagere inkomensgroepen (vaak huishoudens uit één van de etnische minderheidsgroepen), die naar de mening van de zittende wijkbewoners weinig binding hadden met de wijk en zich niet hielden aan de in de wijk geldende gebruiken. Voortzetting van de herstructurering werd gezien als een strategie die daarop een adequaat antwoord zou kunnen geven. In Zuidwijk, bijvoorbeeld, was de tevredenheid over

de Horsten, de buurt die ingrijpend was vernieuwd, redelijk algemeen, maar waren alle partijen van mening dat een vervolgstap met grootscheeps ingrijpen in de Burgen en Velden ook noodzakelijk was.

In de cases van buiten de Randstad, Paauwenburg en Selwerderwijk, was het beeld meer positief. In Paauwenburg waren de gemeente en corporatie positief gestemd over de situatie. Op termijn achtten zij een vervolgingreep in bepaalde complexen wel realistisch, maar gezien de in 2004 aanwezige druk op de markt en de activiteiten in een andere wijk (het Middengebied) achtten zij dat niet opportuun. De bewoners in Paauwenburg gaven een deels wisselende waardering die vooral werd ingegeven door botsende leefstijlen van verschillende groepen bewoners. De kopers in de nieuwbouw ergerden zich deels aan huurders in de gerenoveerde woningen. In de Selwerderwijk waren alle partijen in 2004 redelijk positief over de situatie. Het was naar hun mening een wijk voor lagere inkomensgroepen waar wel eens iets gebeurde maar die verder behoorlijk functioneerde. Er was veel aandacht voor de sociale aanpak.

De veranderde bewonerssamenstelling, vooral de toename van het aandeel allochtone bewoners (zie figuur BIJL.A.1), ook in de niet verbeterde delen van de wijk, beïnvloedt de waardering van de wijk negatief. In vrijwel alle wijken brachten bewoners in focusgesprekken naar voren dat de instroom van nieuwe bewoners met een 'vreemde' of andere wooncultuur leidde tot een situatie van botsende leefstijlen (Ouwehand & Davis 2004, p. 39-40, 74 en 111). Vroeger was het netter, anno 2004 was het rommeliger, nieuwe instromers kozen niet positief voor de buurt, zo stelden bewoners in Kleinpolder (ibid., p. 57-58). Zowel in Wielwijk als Zuidwijk zeiden autochtone bewoners dat de nieuwkomers geen binding hadden met de wijk (ibid., p. 111-112 en 131-132). In de Selwerderwijk maakten bewoners weliswaar opmerkingen over de overlast van Antilliaanse hangjongeren, maar bleek het oordeel over de wijk toch positief, overigens met erkenning dat een deel van de wijk (De Hoogte) niet zo'n beste naam had in de stad maar men er zich toch thuis voelde (ibid., p. 90-91).

FIGUUR BIJL.A.1 Toename aandeel alloctonen in procentpunten in zes herstructureringswijken en hun steden, 1995-2004
Bron: Ouwehand & Davis (2004) en www.buurtmonitor.nl

De verschillende groepen bewoners hebben verschillende posities en beoordelen de veranderingen vanuit die posities. In Bouwlust stelden de kopers, een gemengde groep wat betreft etniciteit, dat het niet ging om een tegenstelling tussen allochtoon of autochtoon. De huurders (geheel oudere autochtone bevolking) legden de problematiek wel duidelijk bij het gebrek aan contact met de allochtone bewoners. Uit beide groepen komt de verzuchting dat hun buurtje een eiland in vormt in een wijk die snel achteruit gaat (ibid., p. 39-40). In Wielwijk kregen de nieuwkomers het verwijt van de autochtonen bewoners dat zij geen binding hadden met de wijk en geen betrokkenheid toonden. Turkse en Marokkaanse bewoners deelden de opvatting dat er sprake was van vervuiling en geluidsoverlast in de wijk en zouden ook graag zien dat er meer Nederlanders zouden wonen zodat er meer mensen zijn om "Nederlands mee te praten" en gaven aan dat zij vooral voor de woning naar de wijk waren gekomen. Antilliaanse vrouwen gaven aan dat het moeilijk was om zich in de wijk te settelen en verbindingen aan te gaan en spraken over een heersende hokjesgeest. Ook zij gaven aan dat ze, vaak via inwoning bij familie en vrienden, vooral voor de woning naar de wijk waren gekomen (ibid., p. 111).

In veel situaties koppelden zittende autochtone bewoners negatieve kwalificaties aan de instroom van allochtonen in de wijk. Daarbij noemden de autochtone bewoners vooral de beperkte binding van de nieuwkomers met de buurt en de botsende leefstijlen genoemd, resulterend in ander en naar de mening van de oudere bewoners, deels onaangepast gedrag in de woonomgeving en collectieve ruimten. De instroom werd gelijkgesteld met de achteruitgang van de buurt of wijk en verlies aan reputatie. De allochtone nieuwkomers die we hebben gesproken, hadden deels een ander beeld en klaagden over de hokjesgeest, maar gaven aan ook graag meer autochtonen naar de wijk te zien komen. Toen wij in 2004 het vooronderzoek afsloten, bleek dat in vijf van de zes wijken in de jaren daarna opnieuw stevig ingegrepen zou worden in de woningvoorraad. Het streven naar een meer gemêleerde samenstelling van de bevolking was daarbij een belangrijk motief. De voorgenomen ingrepen werden door een deel van de bewoners juist om die reden toegejuicht.

De conclusie van ons onderzoek was dat de uitgevoerde herstructurering in de betreffende wijken weliswaar positief beoordeeld werd, maar dit niet had geleid tot een algeheel positieve waardering door de bewoners van de wijk en evenmin tot een sterke woningmarktpositie en een goede reputatie van de betreffende wijken. De ontwikkelingen in de stad waren deels sneller gegaan, de geherstructureerde wijken hadden die ontwikkelingen niet kunnen bijbenen. De waardering van het in de jaren negentig uitgevoerde programma was positief, maar niet voldoende om de indertijd beoogde eindoelen te realiseren. De verander(en)de samenstelling van de bevolking door de instroom van allochtonen, samenhangend met de kenmerken van de woningvoorraad en de woningmarktpositie van de betreffende wijken, speelde daarbij een grote rol.

Bijlage B Itemlijst interviews

De bewoners en hun leefwijze

Huishoudensituatie

- *Met wie woont u in dit huis?*
- *Als er kinderen zijn: Op wat voor school zitten de kinderen?*
Bij voortgezet onderwijs navragen wat voor soort, c.q. wat voor (vak)opleiding
- *Waar zitten ze op school?*
Als ze niet de wijk op school zitten, vragen waarom dat niet zo is.
- *Heeft u kinderen die op zichzelf wonen?*
- *Waar wonen ze? (plaats/buurt)*

Woonsituatie

- *Sinds wanneer woont u in dit huis?*
- *Hoe bent u in uw huidige woning terecht gekomen?*
Voor nieuwbouw in Burgen doorvragen:
 - woonkrant/via familie of vrienden/ anders?
 - bij koopwoning: naar woningen elders gekeken? In Barendrecht, of Carnisselande?
 - Waarom deze woning gekozen, wat gaf de doorslag?
- *Waar heeft u hiervoor gewoond?*
(doorvragen zodat hele woongeschiedenis helder wordt en waar ze opgegroeid zijn)
- *Hoe groot is de woning? (aantal kamers)*
- *Is de woning groot genoeg?*
- *Bent u tevreden met de woning?*
(Eventueel doorvragen als antwoord niet duidelijk is: wilt u liever een andere woning?)
Als ze recent hier zijn komen wonen, doorvragen of ze liever waren blijven wonen in oude huis en of ze liever naar een andere woning waren verhuisd en waarom dat niet gebeurd is.

Gebruik en waardering van de wijk

Portiek/blok/galerij

- *Wie wonen er verder bij u in het portiek /de galerij/ het rijtje?*
(het gaat hier om een korte typering: jong/oud, gemengde bevolking, eenduidige bevolking)
- *Heeft u veel contact met de andere bewoners in het portiek /de galerij/ het rijtje?*
- *Met wie en hoe vaak?*
(Doorvragen waaruit het contact bestaat: groeten/praatje maken/koffie drinken/ elkaar helpen met boodschappen/op kinderen passen/kinderen naar school brengen).
Bij hoe vaak: dagelijks, wekelijks, incidenteel.
- *Hoe zou u de sfeer in het portiek/de galerij/het rijtje typeren?*
(als u aan anderen van buiten de buurt zou moeten omschrijven, wat zou u dan zeggen?)
- *Woont u naar tevredenheid in het portiek /de galerij/ het rijtje? Waarom?*
(Doorvragen als antwoord vaag blijft: waarom wel, waarom niet? Welke zaken zijn het belangrijkst?)

Buurt

- *Als u het heeft over 'de buurt', welk gebied bedoelt u dan? Waar lopen de grenzen? Waar begint de volgende buurt?*
Zo nodig kaartje er bij op tafel en afchecken hoe grenzen lopen volgens de respondent (eventueel dat hardop herhalen, zodat het op de band staat, of aantekenen op aparte vel).
- *Wat voor soort mensen wonen er verder bij u in de buurt?*
- *Heeft u veel contact met de andere bewoners in de buurt?*
- *Met wie en hoe vaak?*
(Doorvragen waaruit het contact bestaat: groeten/praatje maken/koffie drinken/ elkaar helpen met boodschappen/op kinderen passen/kinderen naar school brengen)
- *Hoe zou u de sfeer in de buurt omschrijven?*
- *Woont u naar tevredenheid in de buurt? Waarom?*
- *Wat vindt u positief aan de buurt?*
- *Wat vindt u negatief aan de buurt?*

Wijksituatie

- *Wat voor mensen wonen er in de wijk, anders dan in de buurt?*
- *Heeft u veel contact met bewoners uit andere buurten in de wijk?*
- *Met wie en hoe vaak?*
Doorvragen waaruit het contact bestaat: groeten/praatje maken/koffie drinken/ elkaar helpen met boodschappen/op kinderen passen/kinderen naar school brengen)
- *Hoe zou u de sfeer in de wijk omschrijven?*
- *Bent u tevreden met de wijk? Waarom? Eventueel doorvragen.*
- *Bent u tevreden met de sociale contacten in portiek, buurt en wijk?*
(In de gaten houden bij deze vraag of de respondent op het niveau van de buurt of de wijk antwoord, zo nodig het andere niveau bespreken/bevragen.)
- *Heeft u veel contacten met mensen van buiten de buurt en wijk?*
- *Met wie zoal, familie, vrienden?*
- *Hoe vaak is dat contact, dagelijks/wekelijks/incidenteel?*
Navragen waar die mensen wonen.

Fysieke omgeving en voorzieningen

- *Waar komt u in de buurt en wijk? (eventueel: Hoe ziet een gewone doordeweekse dag er uit? Wat doet men?)*
- *Bent u vaak in de buurt, buiten uw eigen huis?*
- *Van welke voorzieningen maakt u gebruik? (kinderopvang/school/winkels/sociaal-cultureel werk/sport)*
- *Waar doet u boodschappen? (kaartje erbij?)*
- *Bent u tevreden met de voorzieningen die er zijn?*
- *Gaat u voor uw ontspanning naar plekken/voorzieningen in de wijk, of juist naar plekken buiten de wijk?*
- *Gaat u vaak naar het Zuidplein? En naar de stad?*
- *Zit u op een (sport)vereniging? Is die in of buiten de wijk?*
- *Wat ziet u als de belangrijkste kenmerken van de buurt?(gebouwen, openbaar groen, veiligheid, gemeenschappelijke ruimten en tuinen)*
- *Hoe waardeert u die kenmerken?*
- *Wat zijn naar uw idee de mooiste en lelijkste plekken van de buurt?*
- *Wat zijn de prettige en de onprettige plekken in de buurt?*

Identiteit, status en reputatie

(Bij de volgende vragen doorvragen hoe het zich uit in gedrag: wel of niet mensen thuis uitnodigen, weg willen, actief worden in bewonersorganisatie, etc. Let op of de respondent op het niveau van de buurt of de wijk antwoordt, zo nodig het andere niveau bespreken/bevragen.)

- Voelt u zich thuis in de buurt?
- Is de buurt vertrouwd gebied?
- Bent u trots op de buurt?
- Als u uw buurt vergelijkt met andere buurten, vindt u uw buurt dan beter of slechter?
(Het gaat hier steeds om de situatie nu: dus niet om een vergelijking met vroeger. Als andere buurten niet met name genoemd zijn, even doorvragen)
- En wat als u uw buurt vergelijkt met de Horsten, de Burgen, de Velden en de Kampen.
- Vindt u dat uw buurt tot de betere buurten van Zuidwijk behoort? Tot de slechtere? Of is er weinig onderling verschil?
- Waarom vindt u uw buurt beter of slechter?
- Is uw buurt beter of slechter dan de buurt waarin u opgroeide?
(Let op: ze kunnen ook in Zuidwijk opgegroeid zijn!)
- Welke aspecten zijn voor u het belangrijkste voor het aanzien van de buurt?
(Indien niet benoemd, dan doorvragen naar: fysieke (verwaarlozing beheer woningen/ woonomgeving), sociale (bevolkingssamenstelling/ gedrag bewoners/ ons soort mensen), voorzieningen (verdwijnen buurtwinkels/ functioneren Slinge)
- Wat denkt u dat andere mensen vinden van uw buurt?
(eventueel doorvragen: Wie zeggen dat? Bewoners van andere buurten, in of juist buiten Zuidwijk?)

Wijkverandering

- Wat zijn de grootste veranderingen geweest in uw buurt in de afgelopen jaren?
(Laat hen zelf verandering noemen: Woningverbetering? Sloop en nieuwbouw? Aanleg van groen of speelgelegenheid? Verandering bevolking? Als verandering van woningvoorraad of andere bewoners niet genoemd zijn, doorvragen: Zijn er andere mensen in de wijk komen wonen?)

Waardering van de veranderingen

- Is uw buurt erop vooruit gegaan / achteruit gegaan / gelijk gebleven? Waarom?
- En als u het vergelijkt met de andere buurten in Zuidwijk? Waarom?
- En met andere wijken? Waarom?
- Of met de buurt waar u eerst woonde? Waarom?

Invloed op het aanzien van de buurt

- Hebben veranderingen invloed gehad op het aanzien van de buurt?
- Waar komt dat door? Navragen:
 - Huur/koop?
 - Meer jonge gezinnen?
 - Meer mix hoge en lage inkomens?
 - Meer mix naar etniciteit?
- Wat zeggen kennissen en familieleden die niet bij u in de buurt wonen over de veranderingen in uw buurt?
- Hoe denkt u dat buitenstaanders over de buurt praten?
- Komt dat alleen door de buurt, de wijk, of heeft het te maken met heel Rotterdam?

Los van de herstructurering is de bevolking in de buurt en wijk ook veranderd, het aantal mensen uit andere landen is toegenomen.

- *Wat vindt u van die veranderingen? Waarom?*
- *Is uw buurt er daardoor op vooruit gegaan / achteruit gegaan / gelijk gebleven? Waaruit wordt dat duidelijk, waar zie je dat aan?*
- *En als u het vergelijkt met de andere buurten in Zuidwijk?*
- *En met andere wijken*
- *Of met de buurt waar u eerst woonde? Waarom?*
- *Hebben veranderingen van de bevolkingssamenstelling invloed gehad op het aanzien van de buurt?*
- *Wat zeggen kennissen en familieleden die niet bij u in de buurt wonen over de verandering van de bevolking bij u in de buurt?*
- *Hoe denkt u dat buitenstaanders over de buurt praten?*
- *Komt dat alleen door de buurt, de hele wijk, of heel Rotterdam?*
- *Hebben de veranderingen in de buurt door de herstructurering en door de verandering van de bevolkingssamenstelling invloed gehad op uw eigen gedrag?*
- *Komt u minder op straat?*
- *Heeft u minder contacten in de buurt?*
- *Kent u minder mensen?*
- *Heeft u meer of minder vertrouwen in andere buurtbewoners?*
- *Bent u elders boodschappen gaan doen of zitten uw kinderen nu in een andere wijk op school?*

De toekomst van de buurt

- *Bent u op de hoogte van de vernieuwingsplannen voor de buurt?*
- *Wat verwacht u van de verdere vernieuwingsplannen? Bent u daar blij mee?*
- *Wat zal de invloed zijn op de bevolkingssamenstelling? Waarom?*
- *Zullen de voorgestelde plannen invloed hebben op het aanzien van de buurt?*
- *Wat betekent het voor u zelf?*
- *Heeft u vertrouwen in de toekomst van de wijk?*
- *Wat zou u veranderd willen zien in de wijk, of aan de plannen?*

Tot slot nog enkele aanvullende vragen over de huishoudensituatie

Aanvullende vragen over de huishoudensituatie

- *Heeft u werk? Is dat een fulltime baan, of parttime, hoeveel dagen?*
- *Wat voor beroep heeft u en waar (plek/plaats) werkt u?*
- *Wat voor opleiding heeft u gehad?*
Vragen naar schoolopleiding, maar ook naar vakopleiding/cursussen binnen bedrijf.
- *Bent u nog met een opleiding bezig?*

Vragen over de partner

- *Heeft uw partner werk? Is dat een fulltime baan, of parttime, hoeveel dagen?*
Bij geen werk: wat voor uitkering?
- *Wat voor beroep heeft uw partner en waar (plek/plaats) werkt hij/zij?*
- *Wat voor opleiding heeft hij/zij gehad?*
Vragen naar schoolopleiding, maar ook naar vakopleiding/cursussen binnen bedrijf.
- *Is hij/zij nog met een opleiding bezig?*

- *Kunt en wilt u aangeven hoe hoog uw netto inkomen is dat u per maand ontvangt?*
- Minder dan € 1.000,- per maand?
- Tussen € 1.000,- en € 1.500,- per maand?
- Tussen € 1.500,- en € 2.000,- per maand?
- Tussen € 2.000,- en € 3.000,- per maand?
- Meer dan € 3.000,- per maand?
- *Waar bent u geboren?*
(plaats, land) Bij niet in Rotterdam geboren bewoners vragen wanneer ze in Rotterdam en in Nederland zijn komen wonen.
- *Waar zijn uw ouders geboren?*

Bijlage C Overzicht geïnterviewden en verantwoording

TABEL BIJL.C.1 Overzicht geïnterviewden in de Burgen (2008)

BURGEN										
nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
B01	dhr. Wekhev		afgekeurde ijzerlechner (man)	Turks-Koerdisch	53	18	18	bestaand eengezins	1	
B02	mw. De Rijk		hulp/peuterl. (vrouw) comp.programm. (man)	Nederlands (v) Nicaraguaans (m)	46	8	8	bestaand eengezins	4	1
B03	dhr. Schuurs	vrouw (50)	projectmanager bouw en winkelmedewerkster	Nederlands	48	4,5	4,5	bestaand eengezins	5	
B04	dhr. Veldhuis	vrouw (42)	computermonteur (man) huisvrouw	Nederlands	42	10	24+	bestaand eengezins	3	2
B05	mw. De Mos	man (75)	gepens. metselaar (man) huisvrouw	Nederlands	70	36	36+	bestaand eengezins	2	
B06	mw. Wijnen		afg. hond.trimst. (vrouw) timmerman in VUT	Nederlands	55	3	29	bestaand app.	3	
B07	mw. Lokhorst		gepens. secr./kantoor (vrouw) man †	Nederlands	76	1,3	19	nieuw app dure huur	3	
B08	mw. Yildirim		opbouwwerkster	Turks	39	27	36	bestaand eengezins	2	
B11	mw. Lamyaghri		politieagent (man) verk./zorg/ thuis (vrouw)	Marokkaans	31	1,3	1,3 + 2,7	nieuw egz koop	3	3
B15	dhr. De Vrome		meldk.beveil. (man) onbekend (vrouw),	Surinaams	45	1,5	1,5	nieuw egz koop	5	(1)*
B16	dhr. Gopal	vrouw (26)	kernanal. Erasmus (man) filiaalman. winkel (vrouw)	Surinaams	28	1,5	25	nieuw egz koop	4	(1)*
B21	mw. Adnane		huisvrouw docent basisschool (man)	Marokkaans	36	1,5	1,5 + 5,5	nieuw egz koop	3	5
B22	mw. Jonkers		planner bij stadstoezicht	Nederlands	38	10	10 + 26	bestaand eengezins	2	2
B23	dhr. Van Loenen		bedrijfsautomont. (man) productiemedew. (vrouw)	Nederlands, vrouw Thais	37	1	1	nieuw egz koop	4	1
B27	mw. Van Rees		verzorging (vrouw) lasser (man)	Nederlands	39	1	1	nieuw egz koop	5	
B28	dhr. Van de Roer	vrouw (53)	gestopt logistiek (man) gestopt met werk (vrouw)	Nederlands	55	1	1	nieuw app dure huur	5	
B30	mw. Kemp		had een café, gestopt (vrouw) man †	Nederlands	64	1,5	38	nieuw app dure huur	3	
B31	dhr. Van Assen	vrouw (±60)	gep. shovelmach. (man) gep. peuterl. (vrouw)	Nederlands	62	1,5	1,5	nieuw app dure huur	4	
B32	mw. Vrolijk		AOW (vrouw)	Nederlands	81	50	58	bestaand eengezins	1	
B34	mw. Veldhuis	dochter (27) bvrw (±60)	uitk. nabest.wet (vrouw) man † electro/bouw	Nederlands	63	23	23+	bestaand eengezins	1	
B35	dhr. Rap		kraanmachinist containers	Nederlands	30	0,5	1,5+15	nieuw app koop	4	
B36	mw. Mulder	man (47)	verzorging (vrouw) planner bij ROTEB (man)	Nederlands	47	0,5	47	nieuw egz koop	5	2

>>>

TABEL BIJL.C.1 Overzicht geïnterviewden in de Burgen (2008)

BURGEN											
B	nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
	B37	mw. Hamersma		gepens. verkoopster	Nederlands	65	0,2	0,2	nieuw egz koop	3	
	B38	dhr. Snijder		gepens. ambtenaar	Nederlands	84	37	37	bestaand eengezins	2	
	B42	mw. Alfour		zorg (vrouw) voorm. transp.bed. (man)	Surinaams	±45	4	4	bestaand eengezins	5	3
	B43	mw. Çetin	dochter (24)	geen werk	Turks	41	14	14	bestaand eengezins	1	1
	Schatting										

TABEL BIJL.C.2 Overzicht geïnterviewden in de Kampen (2008)

KAMPEN											
K	nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
	K01	mw. Den Bakker		verpleeghuis (vrouw) maquettebouw (man)	Nederlands	62	11	46	bestaand eengezins	5	
	K02	mw. Slagter		apothekersassistente	Nederlands	53	5	53	bestaand eengezins	3	
	K04	mw. Oud		bakkerswinkel (vrouw) bakker (man)	Nederlands	55	29	29	bestaand eengezins	3	
	K05	dhr. Goudriaan	vrouw (73)	gep. medew. spoorw. (man) thuiszorg (vrouw)	Nederlands	76	39	39	bestaand eengezins	4	
	K06	dhr. Ozdemir		beide werkend	Turks	50	5	17	bestaand eengezins	4	3
	K07	mw. Van der Wouden	man (±50)	afgekeurd (man), huisvrouw (vrouw)	Nederlands	±50	12	12	bestaand eengezins	3	1
	K10	mw. Francken	vrouw (56)	werkt in drukkerij (man) thuiszorg (vrouw)	Nederlands	58	25	37	bestaand eengezins	3	
	K11	mw. De Voogd	man (65)	bej.verz.-huisvrouw, magazijnmedew. VUT	Nederlands	63	16	16	bestaand eengezins	3	
	K12	mw. Cornet	maatsch. werkster	uitkering	Antilliaans	±40	8	8	bestaand eengezins	1	3
	K13	mw. Kaptein		AOW man † groothandel	Nederlands	86	30	30	bestaand eengezins	1	
	K14	mw. Simsek		uitkering en vrijwilligerswerk	Turks	±40	4	4	bestaand eengezins	1	2
	K15	dhr. Sheybani	zoon (±21) dochter (±25)	uitkering, erkende asielz. eerder beroep onbekend	Iraans	62	7	7	bestaand eengezins	1	1
	K16	mw. Strik		snackbar- huish. (vrouw) man † lasser	NL-indonesisch	72	34	44	bestaand eengezins	3	
	K17	dhr. Bouazza	dochter (20)	gepens. fabriekswerker huisvrouw	Marokkaans	68	3	3	bestaand eengezins	2	4
	K18	mw. Eenhoorn		geen werk, geen opleiding	Nederlands	43	21	21	bestaand eengezins	1	3
	K19	dhr. Eryilmaz		afgekeurd	Turks	43	0,2	0,2	bestaand eengezins	1	2

>>>

TABEL BIJL.C.2 Overzicht geïnterviewden in de Kampen (2008)

K	KAMPEN									
nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
K20	dhr. Semedo		thuiszorg (vrouw) chauffeur (man)	Kaapverdisch	38	0,4	0,4	bestaand eengezins	3	2
K21	mw. Jager		thuiszorg, afgek. WAO man †bewaking	Nederlands	63	32	32	bestaand eengezins	2	
K22	mw. Marangoz		mantelzorger voor broer/ uitk.	Turks	31	0,1	0,1	bestaand eengezins	2	2
K23	mw. Van Ewijk	moeder (79)	kantoorwerk, werkzoekend moeder AOW	Nederlands	44	5	5	bestaand eengezins	2	
K24	mw. Bholá		verzorging en uitkering	Surinaams	46	10	10	bestaand eengezins	1	
K25	mw. Buis		AOW en pensioen detailhandel	Nederlands	85	53	53	bestaand eengezins	2	
K26	dhr. Gopal		tankcleaning (man) verkoopster (vrouw)	Dominicaans vr. Surinaams man	29	1	1 + 22	bestaand eengezins	4	1
K27	dhr. De Raad		spoorbeveiliging ov	Nederlands	55	4	51	bestaand eengezins	3	
K28	dhr. Burger	vrouw (47)	schilder (man) thuiszorg(vrouw)	Nederlands	51	9	9	bestaand eengezins	4	
K29	dhr. Mansveld	vrouw (44)	afgek.bedrijfsleider (man) activiteiten beg. (vrouw)	Nederlands	46	7	7	bestaand eengezins	4	1
K31	dhr. Bouhdaid	dochter (23)	afg.fab./haven/bouw (man) huisvrouw	Marokkaans	56	10	10	bestaand eengezins	2	
K33	mw. Ismail	dochter (9) man(±45)	gestud. vrouw taalles bedr.l. im- export (man)	Syrisch	39	5	5	bestaand eengezins	3	3
K34	dhr. Silva	zoon (26)	fab./schoonm./vut (man) schoonmaak/vut (vrouw)	Kaapverdisch	64	10	20	bestaand eengezins	1	3

Schatting

TABEL BIJL.C.3 Overzicht geïnterviewden in de Velden (2008)

V	VELDEN									
nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
V02	mw. Constanca		uitk. + werkz.	Antilliaans	±30	11	11	bestaand portiek	1	1
V03	Mw. Klaasboer		uitk. + werkz.	Brits. Guyana(m) Nederlands(v)	36	1	12 + 19	bestaand eengezins	1	2
V04	dhr. De Graaf	vrouw (58)	haven/RET/WAO (man) huisvrouw	Nederlands	60	19	19 + 15	bestaand gal. 55+	3	
V05	mw. Vroman		gep. kantoor (vrouw) gep. elektro (man)	Nederlands	±65	33	42	bestaand eengezins	3	
V06	mw. Huurman		kantoor-huisvrouw elektro met de VUT(man)	Nederlands	64	26	34 + 12	nominatie sloop	2	
V07	dhr. Zondervan		gepens. liftmonteur (man) vrouw huisvrouw	Nederlands	70	12	12+	bestaand gal. 55+	3	
V08	dhr. Van Tongeren		buurtconciërge (man) museum (vrouw)	Nederlands	51	23	26	bestaand eengezins	4	

>>>

TABEL BIJL.C.3 Overzicht geïnterviewden in de Velden (2008)

V	VELDEN									
nr	naam	ook aanwezig	beroep/opleiding	etniciteit	leeftijd	woond. woning	woond. wijk	soort woning	inkomen	thuisw. kind.
V09	mw. De Wolf		supermarkt (vrouw) kantoor (man)	Nederlands	±40	15	20	bestaand maisonn.	4	2
V10	mw. Damen		AOW + pensioen (vrouw) man † grafisch bedrijf	Nederlands	84	18	56	bestaand gal. 55+	2	
V11	dhr. Salim		uitkering, af en toe werk via uitzendbureau (man)	Mauritaans	36	1	1	nominatie sloop	1	
V12	dhr. Haddioui	dochter (12)	lasser, afgekeurd (man) huisvrouw	Marokkaans	64	3	3	nominatie sloop	1	3
V14	mw. Coşkun		uitk. + werkz.	Turks	35	2	2	nominatie sloop	1	3
V15	dhr. Orman		werkt in de metaal	Antilliaans	±30	1	1	nominatie sloop	2	(3)
V16	mw. Valkenburg		winkel, gepens. (vrouw) man † tech. dienst PTT	Nederlands	77	49	49	bestaand gal. 55+	1	
V17	mw. Martina		thuiszorg + schoonmaak	Antilliaans	±35	9	9	nominatie sloop	3	2
V18	mw. Yalçın		uitk. + taalles	Turks	27	5	5	nominatie sloop	1	2
V19	dhr. Eerland		gep. instrumentmaker	Nederlands	79	50	50	bestaand portiek	3	
V23	dhr. Snoek		gep. elektro- installa- teur-tekenaar (man)	Nederlands	77	50	50	bestaand gal. 55+	4	
V25	mw. Hardi	zoon (10) tante	uitk. + werkz.	Antilliaans	±30	1	1	bestaand portiek	1	3
V26	mw. Harmsen		school (vrouw) procesoperator (man)	Nederlands	±45	19	39	bestaand eengezins	5	2
V27	mw. Chalabi		schoonmaak (vrouw) ziekenvervoer (man)	Irakees	±35	8	8	uitver- huisd	2	2
V28	mw. Kist		fabriekswerk, huisvrouw, uitk.	Nederlands	62	29	52	bestaand portiek	1	
V30	mw. Bouazzati		klassenassistent (vrouw) shoarmazaak (man)	Nederlands (v) Marokkaans (m)	38	8	8	nominatie sloop	2	2
V32	mw. Abels	man (±35)	politie (vrouw) IKEA (man)	Nederlands	±35	5	35	bestaand eengezins	5	1
V34	mw. De Vries		huish. hulp instelling/ huisvrouw man † bij RDM	Nederlands	89	42	48	bestaand gal. 55+	2	
V35	mw. Dekker		thuiszorg, VUT (vrouw) man†	Nederlands	64	23	32+	nominatie sloop	2	
V36	dhr. Güneş	dochter (24)	slager, had eigen zaak (man) onbekend (vrouw)	Turks	46	1	1	nominatie sloop	3	3
V37	dhr. Spaan		gepens. meubelmaker	Nederlands	67	0,1	0,1	bestaand gal. 55+	2	
V39	dhr. Keus	vrouw (69)	gep. el. monteur (man) gep. winkel (vrouw)	Nederlands	69	18	18	uitver- huisd	3	

Schatting

In paragraaf 1.5 is aangegeven waarom ik gekozen heb om de interviews te houden in de Velden, Kampen en Burgen en de specifieke complexen daarbinnen. Bij de start van het veldwerk hebben we steeds een vergadering van de betreffende buurtgroep bezocht waarin we de gelegenheid hebben gekregen het onderzoek toe te lichten en een aantal interviewafspraken te maken. Daarnaast zijn we in de betreffende complexen langs de deuren gegaan en hebben willekeurig aangebeld om nog meer afspraken te maken. Tijdens het veldwerk hebben we de leeftijd, etniciteit, de woontijd en de ruimtelijke spreiding (tevens woningtype) van de geïnterviewde bewoners bijgehouden en die, als we een behoorlijk aantal interviews gedaan hadden, vergeleken met de bevolkingsgegevens, voor zover beschikbaar, van de betreffende subbuurten. Zo nodig hebben we bij de latere interviews in de betreffende buurt geprobeerd de respons iets bij te sturen, bijvoorbeeld door aanvulling te zoeken van allochtone respondenten of bewoners uit een meer specifieke leeftijdsgroep of een meer specifiek deel van de buurt. Het bleek niet altijd goed mogelijk om van te voren hier op te sturen: de respondenten laten zich niet eenvoudig aan hun naamkaartje, indien aanwezig, kennen wat betreft leeftijd, etniciteit en woontijd. Bij aanvang is uitgegaan van ongeveer 30 interviews per buurt, 90 in totaal. Uiteindelijk zijn het door toepassing van het saturatieprincipe 84 interviews geworden. In 28 interviews was meer dan één persoon aanwezig. Meestal betrof het de partner, in een aantal gevallen kinderen die hielpen met vertalen of anderszins inbreng leverden en soms een ander familie lid of buurvrouw. In totaal zijn 116 personen betrokken geweest bij de interviews. Hieronder is per buurt de vergelijking gegeven van bevolkingsamenstelling en de respondenten. Daarbij merk ik wel op dat de bevolkingsgegevens vaak ontleend zijn aan een iets groter gebied omdat die alleen op subbuurtniveau beschikbaar waren. Per buurt worden leeftijd, etniciteit en woontijd vergeleken. De ruimtelijke spreiding is op de kaart bijgehouden en zal ik vanwege het waarborgen van de anonimiteit van de respondenten hier niet weergeven.

Velden

Volgens het Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) van de gemeente Rotterdam woonden in de Velden op 1 januari 2008 in totaal 2.145 mensen. De samenstelling naar leeftijd van de buurt en de respondenten is in tabel BIJL.C.4 weergegeven. Omdat wij onze interviews met volwassenen houden, zijn de eerste twee leeftijdscategorieën buiten beschouwing gebleven bij het berekenen van de percentages van de leeftijdsopbouw en die van de respondenten. Het blijkt dat de respondenten qua leeftijd redelijk overeenkomen met de totale bewonersgroep. De groep 65 en ouder jaar is iets oververtegenwoordigd ten koste van de 40 tot 64-jarigen. In tabel BIJL.C.5 is de bevolkingssamenstelling naar etniciteit van de buurt en de respondenten weergegeven. In de Velden is de autochtone bevolking oververtegenwoordigd in de respons. Dat is voor een deel vertekend als gevolg van het niet kunnen doorvoeren van de correctie naar leeftijd: de kinderen in de buurt zijn voor een zeer groot deel allochtoon.

TABEL BIJL.C.4 Leeftijdsopbouw Velden totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	Vanaf 22 jaar in %	absoluut	%
0 t/m 12 jaar	464			
13 t/m 21 jaar	276			
22 t/m 39 jaar	483	34	11	38
40 t/m 64 jaar	607	43	9	31
65 jaar en ouder	315	22	9	31
Totaal absoluut	2.145	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

TABEL BIJL.C.5 Etniciteit Velden totaal en geïnterviewden 2008

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Surinamers	218	10	1	3
Antillianen	307	14	4	14
Kaapverdianen	37	2	0	0
Turken	109	5	3	10
Marokkanen	174	8	1	3
Overig niet-westers	287	13	2	7
Autochtoon	809	38	18	62
Ov. Europese Unie 2007	66	3	0	0
Overig westers	138	6	0	0
Totaal	2.145	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

TABEL BIJL.C.6 Woonduur Velden totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	%
0 tot 2 jaar	557	26	6	21
2 tot 5 jaar	458	21	1	3
5 tot 10 jaar	512	24	5	17
10 tot 15 jaar	294	14	3	10
15 jaar en langer	324	15	14	48
Totaal absoluut	2.145	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

Het COS registreert ook per (sub)buurt de 'verblijfsduur op adres'. Daarmee kunnen we zien hoe representatief de verdeling naar woonduur van onze groep respondenten is. Er zijn relatief wat veel geïnterviewden met een hoge woonduur (15 jaar of meer) en wat weinig die twee tot tien jaar in hun huis wonen (zie BIJL.C.6).

Kampen

Op 1 januari 2008 woonden er in de subbuurt de Lage Kampen, waar de interviews hebben plaatsgevonden, in totaal 633 mensen (zie tabel BIJL.C.7). Bij vergelijking van de respondenten met de gecorrigeerde populatieverdeling, blijkt dat hier de groep 40 tot 64 jarigen ruimer vertegenwoordigd is en er relatief weinig mensen geïnterviewd zijn van 65 jaar en ouder. Dat kan veroorzaakt zijn doordat we geen bewoners in de bejaardenflat aan de rand van de wijk hebben geïnterviewd. Tabel BIJL.C.8 geeft de etnische samenstelling van de wijk en van de respondenten.

TABEL BIJL.C.7 Leeftijdsofbouw Lage Kampen totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	Vanaf 22 jaar in %	absoluut	%
0 t/m 12 jaar	100			
13 t/m 21 jaar	90			
22 t/m 39 jaar	67	15	3	10
40 t/m 64 jaar	192	43	20	69
65 jaar en ouder	184	42	6	21
Totaal absoluut	633	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

TABEL BIJL.C.8 Etniciteit Lage Kampen totaal en geïnterviewden 2008

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Surinamers	25	4	2	7
Antillianen	42	7	1	3
Kaapverdianen	9	1	2	7
Turken	70	11	4	14
Marokkanen	52	8	2	7
Overig niet-westers	59	9	3	10
Autochtoon	341	54	15	52
Ov. Europese Unie 2007	18	3	0	0
Overig westers	17	3	0	0
Totaal	633	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

De geïnterviewden blijken naar etniciteit een redelijke afspiegeling van de totale bevolking van de buurt, als rekening zou worden gehouden met de leeftijd van de bevolking, zien we in deze buurt een lichte oververtegenwoordiging van allochtonen huishoudens. Tabel BIJL.C.9 geeft de cijfers over de woonduur.

TABEL BIJL.C.9 Woonduur Lage Kampen totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	%
0 tot 2 jaar	111	18	5	17
2 tot 5 jaar	117	18	2	7
5 tot 10 jaar	140	22	8	28
10 tot 15 jaar	113	18	5	17
15 jaar en langer	152	24	9	31
Totaal absoluut	633	100	29	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

De groep met een woonduur tussen 2 en 5 jaar is wat ondervertegenwoordigd en bewoners met een woonduur van meer dan 15 jaar zijn wat oververtegenwoordigd.

Burgen

Op 1 januari 2008 woonden er in de Burgen in totaal 993 mensen. Tabel BIJL.C.10 geeft de leeftijdsverdeling van de bevolking en de geïnterviewden. De leeftijdsverdeling van de geïnterviewden komt vrij goed overeen met de leeftijdsverdeling van de bewoners van 22 jaar en ouder van de Burgen.

TABEL BIJL.C.10 Leeftijdsopbouw Burgen totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	Vanaf 22 jaar in %	absoluut	%
0 t/m 12 jaar	156			
13 t/m 21 jaar	120			
22 t/m 39 jaar	243	34	8	31
40 t/m 64 jaar	313	44	13	50
65 jaar en ouder	161	23	5	19
Totaal absoluut	993	100	26	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

De samenstelling naar etniciteit is in tabel BIJL.C.11 vergeleken met de samenstelling van de gehele bevolking.

TABEL BIJL.C.11 Etniciteit Burgen totaal en geïnterviewden 2008

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Surinamers	135	14	3	12
Antillianen	52	5	0	0
Kaapverdianen	7	1	0	0
Turken	79	8	3	12
Marokkanen	112	11	2	8
Overig niet-westers	46	5	0	0
Autochtoon	498	50	18	69
Ov. Europese Unie 2007	31	3	0	0
Overig westers	33	3	0	0
Totaal	993	100	26	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

We zien enige oververtegenwoordiging van autochtone bewoners onder de geïnterviewden. Als we rekening zouden houden met de leeftijdscorrectie, zou dat in wat mindere mate het geval zijn. Wat woonduur betreft geeft tabel BIJL.C.12 de vergelijking voor de Burgen

TABEL BIJL.C.12 Woonduur Burgen totaal en geïnterviewden (2008)

	POPULATIE		RESPONSE	
	absoluut	in %	absoluut	%
0 tot 2 jaar	579	58	13	50
2 tot 5 jaar	184	19	3	12
5 tot 10 jaar	76	8	1	4
10 tot 15 jaar	49	5	3	12
15 jaar en langer	105	11	6	23
Totaal absoluut	993	100	26	100

Bron: COS, bewerking EB/AO

De verdeling van de geïnterviewden lijkt wat woonduur betreft redelijk op de totale groep bewoners.

Mixing makes a difference

How residents perceive and value neighbourhood change in spite of and thanks to urban restructuring

André Ouwehand

1 Post-war neighbourhoods in change, an introduction

For decades, the new housing estates that were built in the Netherlands after World War II had a solid reputation as *neighbourhoods of progress* (Reijndorp & Van der Ven 1994). Young households were queuing up for a dwelling in these modernist urban areas, which were known for an abundance of light, air and space, though only higher-skilled and white-collar workers could afford to live there. But with growing prosperity and rising expectations for housing quality, more well-to-do households moved into new residential areas. They were replaced by low-income households who from the end of the twentieth century on were also of migrant descent. The identity and reputation of many of these early post-war areas thus changed. Often labelled problem areas, they have been characterized as concentrations of joblessness, social deprivation, ethnic minorities, conflicting lifestyles, criminality and vandalism (Klijn & Koolma 1987; Ministerie van VROM 1997; Prak & Priemus 1985).

Neighbourhoods change. This is an inevitable and iterative process and it has many facets: ageing; economic, social and spatial development; and the perception of and subsequent reactions to these changes by residents as well as institutional actors like municipalities, housing associations, private landlords and other investors (Temkin & Rohe 1996). The accumulation of problems in post-war areas prompted urban renewal policies (Priemus 2004b; 2006) and intensive urban restructuring programmes throughout the Netherlands. A preliminary case study (Ouwehand & Davis 2004) revealed a positive evaluation of the interventions to improve these post-war neighbourhoods by demolition and new housing construction, often for owner-occupancy. But it also revealed a low level of neighbourhood satisfaction, which was attributed to a clash of incompatible lifestyles due to the large influx of new residents from lower-income groups, often households from one of the ethnic minority groups. According to the incumbent residents, these newcomers did not feel a personal bond with the neighbourhood and did not conform to the prevailing standards. Residents as well as other stakeholders urged further intervention.

That sketch of the problem led me to formulate the following research question for this doctoral dissertation: *How do residents with different ways of life perceive and assess their changed and changing neighbourhood?*

Three issues play a key role in this research. The first is the idea of 'social mix', a concept that dates back to the mid-nineteenth century (Sarkissian 1976) and has been pivotal to the debate about urban restructuring ever since Wilson published *The Truly Disadvantaged* (1987). It has prompted an abundance of scholarly research, though with divergent outcomes (Bond et al. 2011; Sautkina et al. 2012), and a rather polarized debate (Veldboer 2010). The second issue is that neighbourhood change occurs within the context of societal, economic and social change and is heavily influenced by urban and housing policies. Early post-war areas in the Netherlands are the product of housing policies implemented during the formation of the welfare state in the 1950s and 1960s (Van der Schaar 1987; Harloe 1995). These policies changed in the course of the following decades. Whereas the Dutch social housing system is not already residualized, sequential measures (Boelhouwer & Priemus 2014; Beuzenkamp et al. 2017) have reduced the volume of affordable social housing and increased the concentration of social housing in specific parts of the city, particularly the post-war areas (Hochstenbach & Musterd 2016; Zwiers et al. 2016). The third issue is that, since the beginning of the 1980s, neighbourhood change has been connected to the influx of new residents of migrant origin. These newcomers are often referred to as *allochthones*, as distinguished from *autochthones*, or native-Dutch residents⁴²³. In the Netherlands the debate about the integration of ethnic minorities started in the early 1990s, fuelled then by populist politicians like Fortuyn (assassinated in 2002) and nowadays by the anti-Islam politician Wilders. This debate continues to dominate the policy discourse. Discriminatory housing-allocation practices were fiercely opposed in the twentieth century. A proposal for unorthodox measures to avoid liveability problems, which were expected to arise from the predicted rapid growth in the share of allochthonous residents in parts of Rotterdam, led in 2003 to the *Rotterdam Act*. Under this legislation, vulnerable (a euphemism for allochthonous) newcomers could be prevented from obtaining a dwelling in specified areas of Rotterdam (Ouweland & Doff 2013a).

The main aim of the present study is to unravel the two main drivers of neighbourhood satisfaction among residents with different ways of life. The first is an autonomous process: the *influx* of allochthonous newcomers in the neighbourhood as a result of moving processes. The second is a policy *intervention* to achieve social mix by demolition and new-built housing for owner-occupancy. I have selected the district of Zuidwijk in Rotterdam, one of the cases in a preliminary study, as the location of my research. Besides all the necessary ingredients, the district also has an interesting history and was the site of previous research on neighbourhood change. Building upon that basis, in 2008 we conducted 84 interviews with 116 persons in total, spread over three neighbourhoods in the district of Zuidwijk. The first is the Velden, half of which was slated for demolition, the other half predominantly designated for the elderly and further for single-family dwellings. The second is the Kampen, featuring renovated small single-family dwellings in the social rental sector. And the third is Burgen, featuring renovated single-family social rental, new-built single-family dwellings for owner-occupiers and new-built rental housing for the elderly. All the interviews were taped and transcribed and later coded and analysed using Atlas.ti. Seeking insight in the development of Zuidwijk, we held interviews with key persons as part of the preliminary research in 2003-2004 and with key persons in the housing association Vestia prior to the fieldwork in 2008 and in later years.

423

I follow the definition used by Statistics Netherlands (CBS) to distinguish residents based on ethnicity. Dutch citizens who were born abroad or who have at least one parent who was born abroad are referred to as 'allochthones' (Key 2000).

2 Housing and urban renewal policies for the post-war areas

National housing and urban renewal policies have played a crucial role in both the genesis and the maturation of post-war areas. Initially, these policies set the stage for developing these districts, which are mainly residential; years later, national policies were drawn up to address the problems that had since arisen there. For this research, I have discerned five periods.

In the first, from 1945 until 1974, the post-war districts resolved one of the Netherlands' urgent problems, the housing shortage. Shortly after the Second World War a very strict centralized building programme was started; given the constraints on finance and the shortage of building materials, the quality standards were lowered (Idsinga & Schilt 1987; De Vreeze 1993). Not till twenty years later, in 1965, were the standards raised. It should be kept in mind that rents in new-built dwellings were higher than in pre-war private rental housing and that individual housing benefits did not exist. Together these formed the conditions for unintentional selection of the residents: the lowest-income groups were underrepresented in most post-war areas (Jobse 1974).

The introduction of a national grant scheme to rehabilitate post-war social dwellings in 1974 marked the start of the second period, 1974-1991. The scheme acknowledged existing problems, both physical (moisture) and qualitative (small living rooms, no shower, no central heating, etc.). In this period the first signs were noted of problem accumulation in post-war housing estates (Klijn & Koolma 1987; Prak & Priemus 1985).

The third period, 1991-1997, embraces the financial privatization of the housing associations. The national grant scheme for housing improvement of post-war dwellings, with all its detailed regulations and government interference, was terminated. Meanwhile, the rents were raised annually to allow the social landlords to pay for the improvements themselves. This gave the housing associations more freedom and led to a fresh look at the renewal of dwellings and neighbourhoods (Ouweland 1997). As problems were accumulating in housing estates, a more challenging agenda emerged, resulting in more ambitious plans and a call for a national grant to combat segregation. Social mix became the cornerstone of renewal in post-war areas.

The fourth period started in 1997 with a new national white paper on urban renewal (Ministerie van VROM 1997; Priemus 2004b, 2004c) grounded in the paradigm of social mix. New national programmes stimulated local parties to restructure post-war areas by demolishing old, low-quality social rental dwellings and replacing them with dwellings for owner-occupiers. Comprehensive strategic plans, including social and economic programmes, were drawn up for neighbourhoods. The efforts were intensified in 2007 when Minister Vogelaar launched her area-based approach (wijkenaanpak) for forty designated empowerment districts (krachtwijken), which put more emphasis on tackling social deprivation. This ambitious involvement of national policy was scaled down in 2010 when the financial support of the government ended, due to a change of the governing coalition.

This brings us to the fifth and last period discerned for this study. The international economic and real estate crisis that hit in 2008 had repercussions on urban renewal in the Netherlands a few years later. The prevailing business model vanished as the market for owner-occupier dwellings evaporated. The national policy was hollowed out: first by stopping financial support for neighbourhood renewal; secondly by ending the national urban investment fund in 2014; and thirdly by discontinuing the national progress report on the area-based approach in 2015. With this retreat of government from the field, a period of reconsideration started. The review of policy was also stimulated by the mixed results of urban renewal thus far (Permentier et al. 2013; Kullberg et al. 2015) and a revival of smaller initiatives to strengthen neighbourhoods and cities (Franke et al. 2015; Van de Wal 2015).

3 Zuidwijk: showpiece and test case of the neighbourhood concept

The case presented in this study is Zuidwijk, a residential district in the south of Rotterdam. Zuidwijk is no ordinary post-war residential area, although it exhibits many of the characteristics that those areas have in common: an open spatial plan with luxuriant greenery; predominantly social rental housing; and almost no economic functions except retail. What makes Zuidwijk special is its origin. It was based on *the neighbourhood concept (de wijkgedachte)* that was developed during the Second World War by a study group led by ir. Alexander Bos, Director of the Housing Department of the City of Rotterdam. A multidisciplinary group, it included representatives from the housing, educational and social sectors, a clergyman, a publisher and an architect. In 1946 the group presented its report, *The city of the future, the future of the city (De stad der toekomst, de toekomst der stad)*, a reaction to the distressed pre-war residential areas that were typified as chaotic, mechanistic and materialistic. Its main tenet was that human beings are dependent on their fellow man; consequently society should be construed as a social and cultural construct. A neighbourhood would offer people an opportunity to form social bonds and public spirit. The city structure should therefore be layered, starting from the dwelling and the block and moving on to the neighbourhood, district and quarter up to the town as a whole. Much attention was given to the social structure of the neighbourhood, to community organization and the idea of a district council. The group was inspired by international notions such as *the garden city movement, the neighbourhood unit* and the *unité résidentielle*. One of the members of the Study Group Bos, architect Willem van Tijen, had been very active in the Dutch delegation of the CIAM, the modernistic movement in architecture, before the Second World War.

The neighbourhood concept entails a differentiated composition of the smallest entity, the neighbourhood, with 500-1,000 dwellings for households that differ in size and age, mainly single-family dwellings built in rows, but also some apartment buildings. Each neighbourhood should have some shops for daily needs. A district should be composed of various neighbourhoods, together containing around 5,000 dwellings and 20,000 inhabitants, with a district shopping centre and all kinds of social facilities and churches as well. It should offer housing for households of different classes: a socially mixed district, but not mixed at the neighbourhood level. Based on the actual distinctions made in those days, there should be a neighbourhood within the district with clustered groups of dwellings for the middle class, intellectuals and better-off households. The report of the Study Group Bos included an example with the spatial layout of Zuidwijk. Although the neighbourhood concept was contested, the plan to realize Zuidwijk was adopted. However, due to national budget cuts and the enormous demand for housing, the design was altered and densified. The share of single-family dwellings compared to apartments changed from 85 versus 15 per cent to the reverse: 13 versus 87 per cent. Architect Van Tijen withdrew from involvement in the final version of the plan and only designed a part of the realized housing stock. Zuidwijk was built between 1950 and 1963. In spite of these limitations it resulted in "... a congenial residential area that makes a tremendous improvement compared to the pre-war housing. (...) Zuidwijk is a spacious district and we may be happy with that space." (Blijstra 1965, p. 213-214, translation AO).

4 Zuidwijk, fifty years on

While the genesis of Zuidwijk was eye-catching, its maturation was less outstanding. The initial population consisted of households that were formed between 1945 and 1955 (Jobse 1974) with young parents and little children. The lowest and highest income groups were underrepresented; the residents were predominantly lower-level employees and skilled labourers. In the first decades there were few changes in the housing stock. As more than eighty per cent of the stock consisted of social rental dwellings, and the rest was mainly private rental, better-off households moved to other

areas where they could buy a dwelling. The population diminished between 1970 and 1990 by 35 per cent while the share of inhabitants above 65 years of age increased from nine to more than 25 per cent, making Zuidwijk comparable to other post-war areas (Anderiesen & Reijndorp 1992b). The share of non-western ethnic-minority households was in 1992 still below the city average. At the end of the eighties the residents' organization made its first efforts to improve the district's weakest neighbourhood, the Horsten, where problems had arisen in the form of vandalism, nuisance and drug-related crime. Throughout Zuidwijk, single-family dwellings were renovated and elevators were added in gallery-access apartment buildings. A modest renovation of staircase-access apartment buildings was no longer enough to deal with the relatively weak position of part of the housing stock, however.

In the mid-nineties the first phase of urban renewal was carried out. It entailed demolition of 1,000 dwellings, construction of around 650 new ones, and improvement of another 1,500 in anticipation of demolition ten years later. Although these interventions were appreciated (Ouwehand & Davis 2004), they did not sufficiently strengthen the position of Zuidwijk in the regional housing market. The housing association, the municipality as well as the residents' organization concluded, as they had before, that the newcomers in Zuidwijk who had obtained a social rental dwelling did not make a positive choice for Zuidwijk and did not have enough ties with the district. This fuelled the second phase of urban renewal with the intended demolition of at least another 2,000 dwellings and the construction of 1,750 dwellings, mainly as single-family homes for owner-occupiers.

In 2008, when the fieldwork for this thesis was carried out, the first changes in the housing stock were already noticeable. The share of single-family dwellings had increased from 13 to more than 19 per cent and the share of social rental dwellings had declined from 82 to 75 per cent. In 2008 the share of residents younger than 12 years had risen at the expense of the share above 65 years. In 2008, 40 per cent of all households nationwide fell into the lowest income bracket; in Rotterdam this was 51 per cent and in Zuidwijk 60 per cent. The gap between the average household income in Zuidwijk and the city average had widened between 2003 and 2008 in a negative direction. In 1992 the share of allochthonous inhabitants of Zuidwijk was 21.6 per cent, more than ten points behind the city average of 32.4 per cent, but in 2008 it was almost equal at 46.1 per cent, of which 36.4 per cent were non-western allochthones and 9.7 western allochthones.

5 A picture of the population

The composition of the population living in the cheap social rental housing of post-war areas is often described as one-sided: 'small households, with a low income and unemployed' (Ministerie van VROM 1997). As it turns out the picture is multifaceted. For this study, I chose to discern between Dutch-native and allochthonous residents in light of the importance of ethnicity. Secondly I chose to divide the interviewees within these two groups on the basis of their way of life. Grounded in the work of Bourdieu (1979), Anderiesen and Reijndorp defined this notion as follows: "The way of life comprises the whole of thoughts, behaviour and preferences of people that are the result of a specific combination of economic, cultural and social capital that they have obtained in the social trajectory that they have covered" (1990, p. 52-53, translation AO). Some key characteristics of the groups of interviewees are shown in the following table.

Characteristics of the groups of interviewees

WAY OF LIFE	average age	average length of residence dwelling	average length of residence district	income**					neighbourhd***			total
				1	2	3	4	5	B	K	V	
A – retired Dutch-native residents	71.6	26.8	33.9*	5	9	10	3	0	8	6	13	27
B – working Dutch-native baby boomers	55.5	10.9	26.4	0	1	5	2	3	3	7	1	11
C – younger Dutch-native families	41.4	8.5	20.6*	1	1	2	5	4	7	3	3	13
subtotal Dutch-native residents	60,5	18,7	28,9	6	11	17	10	7	18	16	17	51
D – older allochthonous households	54.7	6.9	8.0	7	2	0	0	0	1	6	2	9
E – middle-class allochthonous households	38.1	5.3	10.6	0	3	6	3	2	6	4	4	14
F – single allochthonous parents with kids	34.0	4.7	7.7	8	2	0	0	0	1	3	6	10
subtotal allochthonous residents	41.4	5.6	9.0	15	7	6	3	2	8	13	12	33
total	53.0	13.5	21.1	21	18	23	13	9	26	29	29	84

* The length of residence is not exactly known for all the residents.

** Income is the net monthly income in €. 1: < 1001; 2: 1001 – 1500; 3: 1501 – 2000; 4: 2001 – 3000; 5: > 3000.

By comparison: the net minimum income at the level of minimum wage in 2008 amounted to € 1,160, the modal income amounted to € 1,714 per month (Source: <http://www.gemiddeld-inkomen.nl/modaal-inkomen.php> and <http://www.loonwijzer.nl/home/salaris/brutonetto>).

*** Neighbourhood: B stands for Burgen, K for Kampen and V for Velden.

Half of the cluster of retired Dutch-native residents (A) had a net income below € 1,500 a month. The Dutch-native baby boomers (B) and younger families (C) and the allochthonous middle-class households (E) were distinctly more prosperous, with only a few households earning less than € 1,500. The allochthonous clusters of older households (D) and single-parent families (F) all earned less than € 1,500, eighty per cent of them even less than € 1,000, and almost all the single-parent families were on social benefits. The educational level in all clusters was modest. Most retired men in clusters A and D had been labourers, sometimes with further training on the job. In the other clusters the level seldom exceeds intermediate vocational education. Most of the women who had been working, currently or previously, were in (health)care or retail. None of the interviewees had an academic education; there were only a few with a higher vocational education in clusters B, C and E. It is noteworthy that some of the kids living at home in allochthonous households were enrolled in higher vocational or academic education, something we did not meet in younger Dutch-native families. Of the single allochthonous parents only some had completed intermediate vocational education.

Regarding the housing trajectories of the interviewees, all had chosen to live in Zuidwijk for the same reason: all were looking for a dwelling and often seeking to take a step up in their housing career. That applies to the retired Dutch-native households that came to live in Zuidwijk in the 1950s, the households of migrant descent that recently rented a social rental dwelling, as well the middle-class households that bought a new-built single-family dwelling. In all situations elements like the availability of a dwelling, family ties and the price-to-quality ratio played a decisive role. The main difference between Dutch-native and non-Dutch-native residents is the average length of residence in the district, being almost 29 years for the former and nine for the latter. However, a third of the allochthonous households had resided for more than 10 years in Zuidwijk, some of these interviewees already from childhood.

6 Neighbourhood use and everyday contacts

How do the different clusters of residents, distinguished by their way of life, use the neighbourhood and district and maintain contacts with their fellow residents? To answer this question, it is first important to know how the residents define their neighbourhood and district. Zuidwijk was established as a district consisting of eight neighbourhoods, each one seen as its own community. This presumed congruence of neighbourhood and community has been criticized by Suttles (1972) and Van Doorn (1955), as important social networks of residents would in their opinion stretch over a much larger area, based on work, education, family and so on. Suttles discerned different levels of socially defined territories, as did the residents in this study. Some defined the neighbourhood at the level of the face-block while others included a much larger area, sometimes even the whole district. Some residents limited the extent of their neighbourhood to demarcate it from other parts that were deteriorating (Firey 1945; Suttles 1972), talking about 'this neighbourhood' and 'that neighbourhood'. Those who participated in one of the residents' organizations tended to include a larger area for which they felt co-responsible. There is no strong coherence between the way of life of the six clusters and their definition of the neighbourhood or district, although more Dutch natives did participate in the residents' organizations and thus identified themselves with a larger area.

All residents frequented the shops at the centre of the district at the Slinge. For most of them that is a functional activity, while for some it is a social activity, a means to meet other people and feel connected. But there are differences in the way residents use these facilities. Retired Dutch-native residents (A) and single allochthonous parents (F) mostly did their shopping at the Slinge. Residents from other clusters more often did their shopping elsewhere. The Dutch-native baby boomers (B) and young households (C) mentioned the better parking facilities, a wider choice and a better price-to-quality ratio as reasons to do so. The older (D) and middle-class (E) allochthonous households would go elsewhere to find specific products: a Turkish supermarket, a Moroccan butcher or the multicultural market. Children normally attended the primary schools in the neighbourhood. A quarter of the residents, from all clusters, visited the district building to use the library. Also, a quarter of the residents frequented that building for meetings of the residents' organization, but those are mainly Dutch-native residents, either retirees or baby boomers (clusters A and B).

Everyday contacts among residents in the neighbourhood are often transactional and social in nature: people offer practical help and assistance in taking care of the plants on holidays and help each other in case of illness. Sometimes the contacts are based on more affectionate bonds and there are always also interdependencies as neighbours may cause nuisance, etc. (Blokland-Potters 1998). All forms of contact occurred within and between all clusters of interviewees, but there are some differences. The retired Dutch-native residents show a need for institutionalized mutual contact, especially in dwelling complexes for people over 55 years. They tend to start clubs and modify basements where they can meet; or they organize activities in established meeting rooms in new-built housing for elderly people. Community activities, especially those regularly held in Rotterdam in the context of *Opzoomer activities*, are valued by most residents, but such opportunities are not available everywhere in Zuidwijk. Contrary to the finding of Van der Graaf (2001) that these activities have contributed mostly to *bonding* within different clusters, this study found that they have also contributed to *bridging* between the Dutch-native and allochthonous residents. Some of the latter stated that they feel hampered in their contacts with other neighbours by their limited fluency in the Dutch language, differences in culture and by being treated negatively by Dutch-native residents.

7 Assessment of the changing neighbourhood and district

The central question – how do residents with different ways of life perceive and assess their changed and changing neighbourhood? – is answered in chapter 7 in four steps: first at the level of the dwelling and nearest environment; secondly at the neighbourhood and district level; and then by focussing, thirdly, on the feelings of home and, fourthly, on the neighbourhood reputation.

Assessment of dwelling and nearest environment

In general the residents of Zuidwijk are positive about their dwelling and immediate vicinity, whether they live in a single-family dwelling or an apartment. In all clusters there are people that have experienced severe nuisance from co-inhabitants. Recently, this nuisance has most often occurred in dwellings that are slated for demolition. Retired Dutch-native residents also reported having experienced nuisance in the past as the result of burglary and robbery. But that was a long time ago and is interpreted as inherent to life in a big city like Rotterdam. For some residents, the nuisance is of recent date and has been experienced as a severe dissatisfier (cf. Land 1969; Dogge 2003), even causing them to leave their dwelling. Although the differences within the six clusters of residents do not permit far-reaching generalization, it is possible to identify some overall differences between the clusters. Housing satisfaction among single allochthonous parents with kids (F) is slightly lower than that found in other clusters: they feel more limited by their low income and would prefer another, better dwelling. The older allochthonous households (D) also have a low income, but most of them value their dwelling and the step they have made in their housing career. The Dutch-native baby boomers (B) and young households (C) in the existing social housing stock have a positive assessment of their dwelling, although they have the idea that the dwellings are not large and partly outdated. Actually, that is not a big problem for the baby boomers, as they don't have any children living at home. For the residents of a single-family dwelling, having a garden compensates for the size and condition to a large extent, as having a garden in a social rental dwelling is a luxury in Rotterdam. Dutch-native residents (A, B and C) and a few of the allochthonous single parents who have lived in the Netherlands for a long time (F) criticize the loss of decorum in their nearest living environment. They point out the neglect of gardens, hanging rags and newspapers behind the windows instead of curtains, and the mess in the gardens and entrances. They say that the loss of decorum is mainly caused by allochthonous residents of existing social rental dwellings and devalues the respectability of their dwelling (Pinkster 2016; Watt 2006). All residents in clusters A, B, C and E that recently bought or rented a new dwelling in Zuidwijk are, not surprisingly, very satisfied, as they live there by choice.

Assessment of neighbourhood and district

The remarks of the interviewees about the neighbourhood and district reveal similarities between the clusters but also noteworthy differences. All residents value the green character and quiet setting of Zuidwijk as well as its easy access to the city and surrounding areas, with the retired Dutch-native residents (A) referring in a positive way to the garden city concept of Zuidwijk. All residents appreciate the natural setting in spots they ordinarily frequent, notably the public green, the ponds and the adjacent Zuiderpark. There is also similarity in their negative appraisal of the shootings, drug trafficking and drug-related nuisance in the Burgen and the Velden neighbourhoods and the noise made by loitering teens in the Kampen and by residents in the northern part of the Velden. Residents from all clusters, Dutch natives or not, connect nuisance with the concentration of allochthonous households in social rental dwellings, especially with Antillean households in the Burgen and with Turkish households in the Kampen. The retired Dutch-native residents (A) and allochthonous older (D) and single-parent (F) households generally have a positive opinion about the neighbourhood and district. The younger Dutch-native (C) and middle-class allochthonous (E) households are

generally even more positive. The baby boomers (B), however, take a more critical stance. Although the neighbourhood is still acceptable in their view, not much is needed to turn that into a negative judgement. The clusters A, C and E base their positive opinion in part on the presumed positive outcome of the urban restructuring programme. The Dutch-native baby boomers are partly less positive, as most of them live in the Kampen where positive effects of urban restructuring are less obvious. Urban restructuring is also of less importance for the allochthonous older households (D) and single parents (F), as they cannot afford the new dwellings. The same problems with the loss of decorum are occurring at the neighbourhood level too.

Feeling home in neighbourhood and district

'Feeling home' has three dimensions corresponding to basic social, physical and psychological needs (Duyvendak 2011; Somerville 1997): familiarity, haven and heaven. Familiarity, the feeling of knowing one's way around the neighbourhood, is felt to be ample by residents of all clusters. Residents that have lived in the neighbourhood for a long time link this familiarity with their housing trajectory (Lewicka 2011). Home as haven refers to security, control over who enters and who does not, and a comfortable realm for the family (Ouwehand & Bosch 2016). This dimension of feeling home is mentioned by most of the residents, especially by the retired Dutch-native residents. Past problems of shootings and burglary are mainly seen as incidents and don't have much negative impact on their feelings of safety. The residents have more reservations about the third dimension ☒ heaven, a physical and social space in which subjects can express themselves, identify themselves with the neighbourhood and be proud of it. Among the Dutch-native residents, this lower assessment is linked to the loss of decorum and respectability. On the other hand people that bought or rented a new-built dwelling are more proud of their neighbourhood, as are people that are active in the residents' organization. Place attachment not only enhances participation (Manzo & Perkins 2006; Lewicka 2011) but also participation enhances place attachment. Some people are not particularly proud of their neighbourhood but still identify strongly with it: 'It's an antisocial neighbourhood, but it still is my place'. Putnam (2007) states that increasing diversity of the population results in a diminished feeling of home. In this study however, only a few Dutch-native residents express that opinion. A few allochthonous interviewees link their diminished feeling of home to the polarized debate about autochthony and integration in the Netherlands. Some of them experience being seen as 'others'.

District and neighbourhood reputation

Zuidwijk is considered an *ordinary district* with *ordinary people* when residents compare their living area with other parts of Rotterdam. It is 'rich and poor, black and white, everything mixed', as one of the residents says. 'Ordinary' is meant in a positive sense. This is the internal reputation: what the residents themselves think of the district. In their view, the perceived neighbourhood reputation ☒ how they think other people from elsewhere see their neighbourhood (Permentier 2009) ☒ is slightly less positive, given the concentration of allochthonous households in the social rental dwellings that has a negative impact. There is also a hierarchy of neighbourhoods within Zuidwijk, but that is changing due to the urban restructuring process. The Horsten used to have a bad name but is now highly ranked, just like the Burgen, as the result of the demolition and new-built houses for owner-occupiers. During the fieldwork phase of this study, the Velden emerged as the worst neighbourhood because of the liveability problems that preceded the planned demolition. The Dutch-native residents are more concerned about neighbourhood reputation than the households of migrant origin. There are also some differences between the three Dutch-native clusters: retired people (A) have a positive opinion, baby boomers (B) are more critical than A and young households (C) are even more positive as they are part of the renewal. All three clusters (A, B and C) as well as middle-class allochthonous households (E) see a positive impact of the urban restructuring on the neighbourhood's reputation.

They link this improvement to the influx of middle-class households though not to the decreasing diversity. The allochthonous older (D) and single-parent (F) households show little concern about the neighbourhood's reputation.

8 Influx in the existing social rental housing stock

Although there is an abundance of research and literature on social mix, only a small amount is focused on the gradual influx of diverse groups in particular areas. Everyday moving processes have a cumulative impact (Bolt et al. 2006). Chapter 8 unravels this effect on the assessment of changing neighbourhoods by asking three questions: How do the residents perceive this influx? Which attitudes and behaviour does it provoke in the residents? and What do they say about housing allocation policies?

Residents' perception of the change

The perception of residents from all clusters, be they Dutch natives or not, is that the influx in the existing social rental dwellings mainly, some even say totally, consists of households with a migrant background, with the exception of the dwellings earmarked for elderly people. In their narratives, the influx is not an abstract concept but consists of very concrete facts that you can count, and that is what people do: 'I am the only Dutchman in this stairwell of eight households'. An older Moroccan man (cluster D) is dissatisfied because 50-55 of the 70 households in his block are allochthonous. He would like to live among more Dutch-native residents because, in his view, that would be better for the integration of his family in Dutch society. Dutch-native residents complain that their child is 'the only white child' in the class at school. The influx of mainly allochthonous households is seen as a problem by all residents. Dutch-native residents emphasize the negative effects on liveability and neighbourhood reputation and regret the loss of decorum and respectability. The allochthonous households emphasize the negative effects on integration. They do not see the increased diversity of the population as 'the new normal', as is assumed in the literature about *super-diversity* (Vertovec 2007; Wessendorf 2013, 2014). Residents think that the influx of households with a migrant background is fuelled by the urban restructuring in other parts of Zuidwijk and in other districts of Rotterdam, the so-called 'spill-over effects' (Posthumus et al. 2012). This assumption, however, is not corroborated by data on new lettings in the period 2007-2009 (Universiteit Utrecht 2010). According to that data, only 11 per cent of the social rental dwellings in the district has been let to households displaced by urban renewal. Residents also claim that mainly Antillean households are living in certain parts of the neighbourhood. According to the population register, there are substantial concentrations (15 and 18 per cent) of Antilleans in two sub-neighbourhoods, but in neither area do they outnumber Dutch-native residents. Discrepancies between the perception of residents and that data may be attributed to factors such as difference in scale or period. There is also a difference between what Blokland-Potters (1998) called *day residents* (people that are present during the day, that don't work) and *night residents* (people that work and are absent during the day). Some people, for instance Antilleans, are more noticeably present – sitting outside, making noise, etc. – than others. Both Dutch-native and non-Dutch-native residents take a dim view of concentrations of vulnerable and jobless allochthonous residents. When they call for a more mixed population, they mean mixed according to income and ethnicity; they would like to welcome more Dutch-native residents. Especially the older Dutch-native residents (A and B) and allochthonous residents that have already lived in Zuidwijk for a long time state that the newcomers should adapt their behaviour to the prevailing standards, thereby exemplifying the well-known contrast between *the established and the outsiders* (Elias & Scotson 1976) and respectable versus unrespectable (Mepschen 2012; Pinkster 2016; Watt 2006).

Attitude and behaviour

The above depiction of the perception of influx highlights differences in attitudes and emotions: many critical remarks are made by the Dutch-native residents (A, B and C) and fewer by those of migrant descent (D, E and F). It also reveals differences within the Dutch-native clusters: some are plainly negative about the more diverse population composition, some are more neutral and others value it as a source of enrichment. The Dutch-native baby boomers (B) are mostly critical, the young households (C) are mostly positive and the retired people (A) fall somewhere in between. The emotions of the critics are sometimes highly charged and their words harsh, not to disparage ethnicity as such but rather to express the assumed negative consequences for liveability, thereby exemplifying the *racial proxy hypothesis* (Harris 1999; 2001). Some of the Dutch-native residents are uncertain about their own reactions, seeing that these are often the outcome of their incapacity to resolve conflicts in a satisfactory way. Emotions are abundant. There is tension between what they feel and what they think they ought to feel and are allowed to express according to their *feeling rules* and *framing rules* (Hochschild 2003). This tension is also evoked by changes in the *citizen regime* (Tonkens 2012) and the effects of these changes on their framing rules. The rise of populism and the debate about integration of people with a migration background has led to an emphasis on the adaptation and assimilation of newcomers (Duyvendak & Scholten 2011) and made it more legitimate 'to say what you feel'. It also has led to the experience of discrimination among allochthonous residents. In this sense, the national debate has had an impact on the local level (Duyvendak 2011; Morley 2001).

The emotionally charged debate and harsher attitudes do not lead directly to different behaviour by Dutch-native residents toward allochthonous residents. The residents normally try to treat each other in a friendly way; the heightened discourse does not hamper 'neighbouring' (Van Eijk 2012). Dutch-native residents have some reservations about calling allochthonous residents to account for their behaviour. That also applies to Antillean people among themselves, according to some Antillean women. Confrontations are avoided; people would rather call upon the institutions -- the housing association, municipality or the police -- to correct their fellow residents.

Housing allocation and other housing policies

The housing association and municipality are held responsible for the influx, perceived as enormous, of allochthonous residents in vacant social rental dwellings. Residents see the housing allocation rules and the previously introduced choice-based letting system (Van Daalen & Van der Land 2008) as the main causes of the current problems. Nearly all of the incumbent residents are in favour of more control using ethnicity as a criterion and better neighbourhood surveillance in order to maintain the prevailing standards.

9 Demolition and new housing development

The assessment of demolition and new housing development

Once the plans for demolition and new housing development had been announced, liveability problems increased due to poorer management of the blocks slated for demolition. The new-built dwellings were appreciated; 'new-built is beautiful', as one of the residents said. Only a few interviewees commented on the modernistic architecture or urban design. In general the residents are positive about the impact of the scheme, both on the population composition and the liveability, citing the lower concentration of low-income residents, specifically of Antillean households, in those neighbourhoods. The exceptions are found in two clusters: older allochthonous households (D) and

to a lesser degree single-parent families (F). People in both clusters have a low income and state that the new-built dwellings are not meant for them. No new social rental dwellings have been produced, except for the elderly. Urban restructuring has not increased the share of Dutch-native households in the population, but it did bring in more middle- and higher-income households. The homebuyers are younger Dutch-native (C) and middle-class allochthonous (E) households. In the view of the residents, these are 'decent people': they have to work in the daytime and do not linger at night in the streets. In this regard what I would like to call the *class proxy*, the notion that working people are decent people, is much stronger than the *racial proxy*, the notion that non-Dutch-native residents are associated with liveability problems. The positive effects of demolition and new housing development attained by dilution of vulnerable households and the concomitant liveability problems occur only in the neighbourhood where the scheme is carried out, not throughout the whole district.

Neighbourhood and district confidence and expectations for urban renewal

Confidence in the future of the neighbourhood and district is widespread among the Dutch-native retired (A) and the younger (C) and middle-class allochthonous (E) households. They are the most positive about the scheme and by extension about the continuation of the urban renewal process. Opinion among the Dutch-native baby boomers (B) is divided. The neighbourhood confidence is limited among those residents of the Kampen that experience nuisance. They are awaiting improvement of their situation. The neighbourhood confidence of the older (D) and single-parent allochthonous households (F) is more limited. They are not as well informed about the renewal and they have doubts about whether they will be included in the positive effects of that process.

What many residents from all clusters want most is for urban renewal to continue. In 2008, at the time of our fieldwork, its future was uncertain on several counts. The following phases of the renewal of the Burgen were put on hold due to insufficient demand for owner-occupancy dwellings. The plan for the renewal of the north part of the Velden had been rejected by the municipality because of the high cost of redesigning the urban plan. Residents of the dwellings that would be demolished were left in uncertainty, as were residents from the Burgen that didn't know when the renewal would be finished. What many residents also wanted was for the renewal process to provide new-built social rental dwellings for low-income families.

10 Social mix as practice: conclusions and implications

Chapter 10 of this thesis summarizes the findings, draws conclusions and then makes some recommendations for policies and further research. As the findings have already been formulated in the previous paragraphs of this summary, I will only recap the conclusions and implications here.

Diversity in the neighbourhood

This study illustrates the immanent tension between the everyday practice and perception of residents, on the one hand, and the statistics and averages at the higher scale level of the sub-neighbourhood, on the other. This tension is particularly evident in the discussion on diversity of the population. The material presented here illustrates a practice of 'endless bickering' (Gans 1961) but also shows that heterogeneity, whether it is based on class or ethnicity, in other situations doesn't cause any problems. By differentiating the interviewees in terms of their way of life, it was possible to analyse the impact of the diversity of the residents. On some issues, notably the desirability of demolition and new housing development, socio-economic position was a predominant factor. It explained the division between clusters A, B, C and E on the one hand and clusters of the lowest-

income households, D and F, on the other. On other issues, socio-cultural differences were more apparent, as the Dutch-native clusters emphasized the loss of decorum in their neighbourhood.

The influx of non-western migrant households in the district started in the early 1990s and reached the city average in 2006. In the same period the national political debate about integration intensified. Both elements drew wider attention to the increasing diversity in Zuidwijk. The influx of allochthonous households in the existing social rental dwellings has been problematized. Ethnic diversity is not seen as a problem in the population composition of the new-built houses for owner-occupiers, however; these residents have to work to be able to buy a dwelling and by doing so 'prove' themselves to be decent and respectable. In other words, ethnicity may be 'compensated' (Andriessen et al. 2015).

Ethnic diversity is a fact. But it cannot be construed as the new normal, which would imply reciprocal adjustment among all parties instead of adaptation to the mainstream (Duyvendak 2016b). This study underlines the importance of the national debate on integration at the local level, as it has changed the citizen regime and feeling and framing rules of residents. The emphasis in the national debate on Dutch identity has intensified the tension between Dutch native and non-Dutch native residents.

Newcomers often evoke reactions like those described by Elias and Scotson (1976). They state that racial, ethnic and class distinctions are in essence distinctions between *the established and the outsiders*. One of the means that a number of the Dutch-native residents use in distancing themselves from newcomers with a migrant background, is the culturalization of the allochthonous residents with respect to prevailing standards in the neighbourhood. Where Elias and Scotson emphasize the immanent and stable character of the contrast, the picture I see is more fragmented and dynamic. In this study the contrasts between and within the Dutch-native clusters are apparent. Some of the residents want to maintain their old norms and values, which they see as the prevailing standards. Other residents put their standards in perspective and have seen them change over time. The Dutch-native baby boomers (B) are apparently most strict about imposing their standards. The younger households (C) would prefer to talk with the youngsters hanging around in their neighbourhood, and they take a more dynamic view of standards. The ongoing heated debate about integration in the Netherlands is paralyzing the debate on the prevailing standards, while recent history has shown that the standards are in flux (Duyvendak 2016a). The unbalanced representation in the residents' organization plays an important role in the controversy over the established versus the outsiders. Although this issue was not at the core of this study, enough information has been gathered to suggest the dominance of the older Dutch-native residents, despite attempts by the residents' organizations as well as community organizers to engage more allochthonous residents in their activities. Throughout the history of restructuring in Zuidwijk, the dominant narrative has been that *the newcomers did not have ties with the neighbourhood*. It is said that the newcomers, often allochthonous households, only came there to obtain a cheap rental dwelling. This narrative is often cited by professionals as well as Dutch-native residents, especially those active in the residents' organization (Kok & Liebrechts 1988, Inicio 1992; Ouweland & Davis 2004; Kleinhans 2005; Westerveld 2009) as one of the causes of deterioration in Zuidwijk. While some previous studies (Martens 1992; Van der Ree 1992) offer a much more nuanced picture, the lack of ties is an enduring narrative. In the present study many of the Dutch-native residents emphasized their ties with the neighbourhood, and some found these ties to be lacking among allochthonous newcomers. However, this study disproves the narrative that allochthonous households lack ties. A large number of the allochthonous residents that have come to live in Zuidwijk as youngsters have grown up there. They identify themselves very strongly with Zuidwijk and, after a number of removals with their families, have rented or purchased a dwelling on their own. The native Dutch do not have a monopoly on ties with the neighbourhood. The narrative of some of the older allochthonous households (D) is strikingly similar to that of the retired Dutch-native

residents (A): Zuidwijk offered them both an improvement of their housing situation, only in different times. Ties and attachment to the neighbourhood are enhanced by length of residence (Lewicka 2011). There are big differences in the average length of residence, but these are dynamic factors that may differ on the individual level.

Taking the above-mentioned aspects together, one indisputable conclusion is that the diversity of Zuidwijk's population is increasing. According to the residents, this is leading to an accumulation of (potential) liveability problems in the neighbourhood and integration problems for the allochthonous residents in the wider Dutch society. These implications can have a negative impact on housing satisfaction and neighbourhood reputation.

It is my conclusion that several mechanisms are working in opposite directions. On the one hand there is a social dynamic that diminishes the tension between Dutch-native and allochthonous residents and the (potential) problems with liveability and integration. That dynamic will generate a more ethnically mixed society as more and more allochthonous residents grow up in the neighbourhood. The share of second- and third-generation residents of migrant descent and their length of residence will increase, thereby lessening any cultural differences. A growing presence of allochthonous middle-class households in the new-built houses may reinforce this process. These residents will reach a 'modus co-vivendi' (Nowicka & Vertovec 2014), as is sometimes already happening at the face-block level. On the other hand the tensions and problems in the neighbourhood are heightened by the polarized national political debate about integration. This is illustrated by the variety of problems on a lower level where the appropriation of certain areas is at stake. It is also illustrated by the feeling of some allochthonous residents of being discriminated and of some Dutch-native residents of being lost among so many 'others'. At the same time there is a normalizing and distancing mechanism at work.

Social mix in Zuidwijk

The original plans for Zuidwijk as drawn up in the 1950s were aimed at a social mix on the district level, designating a specific neighbourhood to clustered dwellings for middle-class households: homogeneous blocks /neighbourhoods within a heterogeneous district. Once realized, the housing stock was mixed to some extent. It offered dwellings in different sizes for different household types. There were some more luxurious dwellings and private rental dwellings as well, concentrated in the neighbourhoods Mare's and Roden. After completion, the district was highly valued. The housing demand shifted, however, as people wanted higher quality. As a result of the housing and tax policies at the end of the twentieth century, middle-class households preferred owner-occupier dwellings. This demand was met by the urban regeneration plans that have been developed since then, aiming again for social mix.

This study firstly underlines the influence of the built environment on social life within the neighbourhood. Differences in the composition of the housing stock contribute to differences in the social composition, for instance by making dwellings more suitable for elderly households, a process that demonstrates the importance of path dependency (Bengtsson & Ruonavaara 2010).

Interviewees from all clusters, with different ways of life, prefer a mixed population according to income and ethnicity. The support for social mix in urban restructuring emanates from the appreciation of the physical improvement and its social consequences. This improvement contributes to the neighbourhood reputation as well as to the desire to counteract (potential) liveability problems and enhance integration. These aims are mostly served when 'respectable', Dutch-native and better-off households come to live in Zuidwijk, or, to be more precise, when an influx of vulnerable allochthonous households is avoided. Demolition and new housing development allows young

Dutch-native and middle-class allochthonous households to find their way to Zuidwijk. However, a socially mixed neighbourhood should also provide good social rental housing for low-income households, as the improvement should not be limited to the better-off households.

While we did not raise the issue of the scale of mixing explicitly in our interviews, we did get some indication of people's preferences. Most residents seem to support a certain kind of homogeneity on the level of the block and the immediate vicinity, but they also appreciate heterogeneous contacts within the neighbourhood. Thus, mixing could be realized within existing neighbourhoods of 700-1,000 dwellings. Excessive contrasts in way of life should be avoided at a very local level.

Recommendations for policies and research

Chapter 10 ends with some recommendations for policies and research, which are briefly summarized here.

Housing allocation and the demand for control of ethnicity

This study reveals that residents in all clusters, Dutch-native and non-Dutch-native, have a problem with a large concentration of allochthonous residents in affordable social rental dwellings and call for changes in the housing-allocation system to avoid this. However, using ethnicity as a criterion in housing allocation is discriminatory and therefore illegal. A multi-layered approach seems best to address the problems mentioned by the residents and to avoid further dissatisfaction in Zuidwijk. First, it is necessary not to restrict the applicants for a social rental dwelling only to households that are eligible for housing allowance. Application should also be open to households with an income from work. Secondly, the stock of social rental housing in Rotterdam should be sufficient to meet the real demand. The recent Rotterdam policy to radically reduce the social rental stock needs to be adjusted, as it causes further concentration of the most vulnerable households. Thirdly, the city has to abandon its policy of excluding households that do not have an income from work from tens of thousands of dwellings, under the Rotterdam Act. As a result of this policy, there are now concentrations of vulnerable households in areas such as Zuidwijk. Fourthly, better informing persons seeking housing could lead to better choices and a higher level of housing satisfaction, which in turn could diminish the liveability problems. Finally, housing associations operating in extremely vulnerable housing complexes could offer dwellings under a special system whereby persons entitled to get housing are offered a dwelling in a certain neighbourhood that matches their way of life. This policy was not used in Zuidwijk at that time; dwellings were assigned to applicants without controlling whether this resulted in a good match.

Housing policy in general

What has been stated above already implies the second recommendation: the need to revise housing policy in general and that of the city of Rotterdam in particular. I have positioned the municipal policy within the national neoliberal housing policy. At the time of writing, it would be an exaggeration to typify the Dutch situation as already *residualized* (Harloe 1995), but tendencies are clearly pointing in that direction. The socio-economic and demographic currents are leading toward a social rental sector in which the share of households of migrant origin will strongly increase, as they are overrepresented among the low-income households (Dagevos 2009; Huijnk et al. 2014). The residents covered by my research have very strong objections to the concentration of allochthonous households in social rental dwellings. To avoid such concentration and the further segregation it entails, the social rental sector should aim to serve a wider target group, not only households without an income from work. The improvement should not only be affordable to middle- and higher-income households.

Urban restructuring and the area-based approach

Zuidwijk is an early example of a comprehensive area-based approach (wijknaanpak) in post-war areas in the Netherlands. Although policy evaluation is not the focus of this study, the interviews revealed the relevance of an area-based policy. It was started in Zuidwijk in the early 1990s and was intensified in 2007 when Minister Vogelaar launched a national programme that was supposed to last ten years. Due to a change in government, the funding for the policy was stopped in 2011 and Minister Blok announced the end of the national programme in 2015. In recent debate a number of scholars and professionals have distanced themselves from the area-based approach as a national programme (Kleinhans 2017; Van de Wal 2015). They have brought up various arguments against top-down policy, area-based initiatives as a means to combat deprivation, and the bureaucratic red tape of a national programme. Nonetheless, this study shows that residents favour the progress made under the area-based approach. Urban renewal is not impossible without a national programme; housing associations and municipalities are sometimes able to carry it out themselves. Without drawing conclusions about the most optimal national policies, I can state that political urgency and guarantees from the national government are necessary if we don't want the residents to be solely dependent on coincidental conditions at the local level.

Active neighbourhood management

This study amply illustrates the everyday life of diverse residents sharing one staircase, in a block and a neighbourhood and points out some of the conflicts that may arise in those situations. Those problems may be resolved by the residents themselves, sometimes with the help of professionals from the housing association, welfare agencies or the police. However, with the influx of allochthonous households in recent decades and the heated national debate on integration, the chances to resolve these problems are eroding. If the municipality and other institutions do not react adequately to signals and complaints of residents, a situation may arise whereby residents don't feel they are being taken seriously and will demand more drastic measures (De Gruijter et al. 2010). Unfortunately the austerity of the housing associations, due to the landlord levy imposed by the national government, has led to a shrinking presence in the neighbourhood as the district office of Vestia closed and less capacity is available. The municipality has cut back its spending on welfare, meeting facilities and the library and support of the people on social benefits. Instead this policy should be on investment that helps the residents find a *modus-vivendi*.

Further research

This study has raised a number of points that warrant further research, three of which are expanded on below. One of the conclusions is that we may not equate 'the established and the outsiders' with Dutch-native and allochthonous residents, respectively. Some of the latter have been living in Zuidwijk since their childhood. As ten years have already passed since our fieldwork, it would be fascinating to study the developments that have taken place since then. Do the newcomers now see themselves as 'established'? How have the Dutch-native residents fared? Has the national debate about identity and integration had a further influence on Zuidwijk? Secondly, the prevailing standards in the neighbourhood have prompted discussions and conflicts. Have these standards changed in the meantime? What are the social dynamics in this regard? And have the national political debate and programmes to enhance social dynamics had any influence? Thirdly, further study of the impact of spatial and physical differences in the neighbourhood could open up interesting lines of inquiry, for instance into the urban layout of the neighbourhood, as some intriguing differences have come to the fore.

11 Epilogue

The fieldwork for this study was done in 2008; in the meantime, ten years have gone by. Just like other post-war areas, Zuidwijk has not seen any more urban renewal for a long time. In 2008, before the consequences of the economic crisis became apparent in the Netherlands, there was insufficient demand for owner-occupier dwellings in the Burgen to justify new construction. Vestia, the only housing association in Zuidwijk but also the largest in the Netherlands, got embroiled in 2012 in an enormous financial scandal with derivatives, losing more than two billion euros. Immediately, all building projects were postponed. Only recently, in 2016, did activity resume on vacant plots in Zuidwijk, as part of the enormous building boom after the crisis. All of the developed dwellings sold rapidly at modest prices per square meter and within a modest range, between €200,000 and €250,000; the rental dwellings go for around €1,000 a month. The development of the population is positive: the average length of residence has increased; the age structure has become more balanced; and the average income at the district level has risen somewhat. The share of non-western allochthones in the population has again increased, from 36.4 per cent in 2008 to 45 per cent in 2017, and now exceeds the city average. All these figures are averages at the district level; they don't tell the story at the level of the people themselves, the households. There is still economic and educational deprivation compared to the city as a whole. The municipality has closed and demolished the sports hall, the community centre and the embedded library and replaced them by a small facility at the edge of the district, which is also meant to serve the adjacent district of Pendrecht. It has terminated professional support by a community organizer and administrative capacity for the residents' organization and has furthermore stopped the subsidy for the accommodation as well. The housing association revised its policy in a more market-driven direction, even before the derivatives scandal forced it to make that change. Under this new policy, the stock of affordable rental dwellings will be reduced in Zuidwijk, in some neighbourhoods even to zero in the long term. In short, social mixing within the neighbourhood will be diminished and the residents' demand for more new-built social rental dwellings will not be met.

Curriculum Vitae André Ouwehand

André Ouwehand is geboren op 8 augustus 1952 in Rijswijk. Na afronding van de HBS-b ging hij in september 1969 Bouwkunde studeren aan de Technische Hogeschool Delft (sinds 1 september 1986 Technische Universiteit Delft). In mei 1976 is hij afgestudeerd in de studierichting Volkshuisvesting op een onderzoek naar het bouw- en opbouwproces in de stadsvernieuwing in Crooswijk, Rotterdam, met als titel: *Een buurtkomitee & 37 woningen*. In die wijk werkte hij tijdens de laatste twee jaar van zijn studie als freelance-onderzoeker bij het RIW, researchinstituut voor de woningbouw. Vanaf 1976 tot augustus 1978 was hij als bewonersondersteuner ('extern deskundige') werkzaam voor het Wijkorgaan Crooswijk. Vervolgens werkte hij tot 1987 bij het Landelijk Ombudsteam Stadsvernieuwing (LOS, een voorloper van de Woonbond), eerst als tewerkgestelde gewetensbezwaarde militaire dienst, vervolgens als consulent en vanaf 1982 als coördinator (directeur). Het LOS ondersteunde bewonersorganisaties in hun strijd met woningcorporaties, gemeenten en particuliere verhuurders bij onderhouds-, renovatie en sloop-nieuwbouwplannen. Het LOS gaf daarnaast het *LOSblad* en brochures uit over stadsvernieuwing en volgde het stadsvernieuwings- en volkshuisvestingsbeleid op kritische wijze. Van 1987 tot 1990 werkte hij als coördinator stadsvernieuwing bij het Rio, Rotterdams Instituut voor bewoners Ondersteuning, waar hij onder andere het vakblad *Steiger* en Buro 3plus initieerde.

In 1990 verruilde hij de positie van bewonersondersteuner voor die van gemeentelijk ambtenaar, eerst als chef afdeling Vertegenwoordiging van de Dienst Volkshuisvesting en later bij de dienst Stedebouw en Volkshuisvesting als Hoofd bureau Beleidsontwikkeling van de sector Wonen en Hoofd Beleidsontwikkeling en Woningbouwplanning van de afdeling Volkshuisvesting. Hij was daarbij verantwoordelijk voor onder andere de opstelling van het volkshuisvestingsplan van de gemeente Rotterdam. In die periode was hij ook een van de trekkers van een samenwerkingsproject van de gemeente Rotterdam en corporaties uit de stadsregio Rotterdam met Durban (Zuid-Afrika) om in Durban een woningcorporatie op te zetten.

In november 1998 maakte hij de overgang naar het Onderzoeksinstituut OTB van de Technische Universiteit Delft. Hij verrichtte diverse onderzoeks- en adviseringsopdrachten, zowel op het terrein van de stedelijke vernieuwing (evaluatie vernieuwing Bijlmermeer; afstemming sociaal en fysiek bij wijkvernieuwing; ontwikkeling sociale wijkvisie in opdracht van de ministeries van VROM en VWS) als op het gebied van de samenwerking van gemeenten en woningcorporaties (ordening en sturing in de Haagse volkshuisvesting; prestatieafspraken Bergen op Zoom; woonvisies voor Zwolle en Nieuwegein). Vanaf 2003 is het accent sterker komen te liggen op stedelijke vernieuwing en buurtverandering, onder andere als projectleider onderzoeksprogramma Corpovenista (2003-2009) en Platform Corpovenista (2009-2012) en projectleider en onderzoeker Branding en Leefstijlen in de wijk (2009-2012). Daarnaast voerde hij door de jaren heen met collega's diverse onderzoeksopdrachten uit op het gebied van de woonruimteverdeling. Gedurende de gehele periode verzorgde hij cursussen, studiedagen, leergangen voor professionals, de Discussiedagen Sociale Huisvesting (vanaf 2015) en, sinds het OTB een afdeling is van de Faculteit Bouwkunde, ook onderwijs.

André nam deel aan de Werkgroep 5x5 (1986-1989), die pleitte voor aandacht voor de kwaliteit van de volkshuisvesting. Hij was bestuurslid van de Stichting Van na de oorlog (1992-1997) die zich door middel van studiebijeenkomsten en onderzoek inzette voor een hoogstaande kwalitatieve vernieuwing van de naoorlogse wijken. Hij was voorzitter van de Programmaraad Netwerk Bouwen en Wonen van het NIROV (1999-2004), redactielid van Vitale Stad (2002-2009), lid van de Raad van Commissarissen van Woningbedrijf Rotterdam (2003-augustus 2007), lid van de programmacommissie Keer de verloederding van de SEV (2006-2008) en deelnemer van 'Vooruit naar de Kern' (2013-heden).

